TRAP
BESKRIVELSE AF DANMARK

FØRSTE BIND

J. P. TRAP

KONGERIGET
DANMARK

TREDJE OMARBEJDEDE UDGAVE

UNDER MEDVIRKNING AF

V. FALBE-HANSEN OG H. WESTERGAARD

UDARBEJDET AF

H. WEITEMEYER

FØRSTE BIND

INDLEDENDE BESKRIVELSE AF DANMARK
KJØBENHAVN OG FREDERIKSBERG

KJØBENHAVN MCMVI
FORLAGT AF UNIVERSITETSBOGHANDLER G. E. C. GAD
TRYKT HOS NIELSEN & LYDICHE (AXEL SIMMELKIÆR)

Forord.

Ved Udarbejdelsen af den her foreliggende 3. Udgave af Traps Beskrivelse af Danmark, der tog sin Begyndelse i Efteraaret 1895, er hovedsagelig den samme Ordning og Plan, som er benyttet i 2. Udgave, lagt til Grund ikke alene af Pietetshensyn over for Skaberen af det store nationale Værk, men ogsaa fordi den maa anses for den rigtigste og mest praktiske. Første Bind indeholder en kort indledende Beskrivelse, der i selvstændige, af kendte Fag- og Videnskabsmænd udarbejdede Afhandlinger gør Rede for Landets fysiske, økonomiske og sociale Forhold ved Overgangen til det 20. Aarhundrede, og endvidere den detaillerede Beskrivelse af Hovedstaden. Derefter følger i de 4 andre Bind den særlige Beskrivelse af Landets enkelte Dele, ordnet amtsvis med Underafdelingerne Købstæder, Herreder og Sogne. Ligesom i 2. Udgave er første Bind udarbejdet tilsidst, for at Hovedstaden, der altid vil være underkastet de største Forandringer, kan fremtræde i den Skikkelse, som den har ved Værkets Afslutning; men i Modsætning til 2. Udgave er ogsaa Frederiksberg denne Gang beskrevet sammen med Kjøbenhavn, idet denne By jo paa mange Omraader fremtræder som en integrerende Del af Hovedstaden, der nu ogsaa helt omslutter den, og kun i administrativ Henseende er skilt fra den.

Men om ogsaa Planen og Ordningen i Hovedsagen er den samme som i forrige Udgave, er Stoffet dog fuldstændig omarbejdet og gennemskrevet og paa mange Omraader betydelig udvidet, hvilket jo blandt andet er en naturlig Følge af, at Litteraturen og Detailkundskaben er bleven saa meget rigere i den mellemliggende Tid. Denne Udvidelse gælder navnlig det statistiske og historiske Stof. Det har saaledes ikke kunnet undgaas, at Værket er vokset i Omfang, og det skønt der er vundet Plads ved Indskrænkning paa andre Felter, hvor der kan henvises til specielle Arbejder.

Næst den Støtte, der er ydet mig af de to Udgivere, Konferensraad, Dr. jur. *V. Falbe-Hansen* og Professor, Dr. polit. *H. Westergaard*, har jeg haft overordentlig værdifuld Hjælp af følgende faste Medarbejdere: Direktør for Statens statistiske Bureau *Michael Koefoed* har behandlet det statistiske Materiale, ligesom han paa mange Omraader har staaet mig bi med Raad og Daad; ved Hovedstaden har jeg for Statistikkens Vedkommende ogsaa haft en Medarbejder i Chefen for Stadens statistiske Kontor *Cordt Trap*. Museumsinspektør *C. Neergaard* har leveret Stof til Oldtidsminder, Klostrenes Historie og de fleste Afsnit „Gamle Huse“ i Købstæderne, dog ikke for Kjøbenhavns Vedkommende, hvor Museumsinspektør *H. Bering Liisberg* har ydet mig Hjælp ved Afsnittene „Gamle Huse“ og „Kjøbenhavns Historie“. Arkivar *Thiset* har givet mig Materiale til saavel de nedlagte som de bestaaende Herregaardes Ejerrækker i Tiden før 1660. For Tiden efter 1660 har jeg enten selv foretaget eller ved andre ladet foretage Uddrag af Skøde- og Panteprotokollerne i Provinsarkiverne, Uddrag, som navnlig for Jyllands Vedkommende have været meget omfangsrige. Ved en større Del af Kirkebeskrivelserne har jeg haft Hjælp af Professor *J. Kornerup* (Sjælland, Laaland og Falster), Bygningsinspektør *J. V. Petersen* (Fyn) og Arkitekt *F. Uldall* (Jylland). I øvrigt har jeg hovedsagelig benyttet Nationalmuseets antikvariske Undersøgelser ved disse Kirkebeskrivelser, for saa vidt de foreligge; hvor de manglede, ere Kirkerne blevne undersøgte særligt til Brug for Værket. — Foruden af disse faste Medarbejdere har jeg haft stor Støtte af talrige Fag- og Videnskabsmænd, som jeg har henvendt mig til i specielle Spørgsmaal. Hertil kommer den Mængde Forespørgsler, jeg under Udarbejdelsen har sendt ud til Autoriteter, Embedsmænd og private Folk i By og paa Land (jeg antager, at jeg har udsendt omtrent 15,000), saaledes til Amtmænd, Præster, Retsbetjente, Godsejere, Godsforvaltere, Ejere af større Gaarde osv. Den Hjælp, jeg har modtaget gennem disse Henvendelser, som for den aldeles overvejende Del ere blevne besvarede med den største Imødekommenhed og Velvilje, har været mig til overordentlig Nytte. Endelig skal jeg nævne, at jeg under hele Arbejdet har mødt stor Velvilje og modtaget værdifuld Bistand fra Nationalmuseet, Generalstabens topografiske Afdeling — dens tidligere Chef, Generalmajor *L. le Maire*, har fra først til sidst vist Værket en aldrig svigtende Interesse — og Statens statistiske Bureau. En særlig Tak skylder jeg for Kjøbenhavns Vedkommende Raadhusbiblioteket og dets hjælpsomme Bibliotekar, *Jul. Salomon*, der har staaet mig bi i mangfoldige vanskelige Tilfælde.

Til Orientering skal jeg endelig tilføje, at alle i Værket nævnte Stednavne (uden for Kjøbenhavn) ere optagne i et Stedregister, der findes bag i 5. Bind, og gennem hvilket man først faar den fulde Nytte af Bogen. Sammesteds findes et Supplement (hvis Stednavne ogsaa ere optagne i

Registeret). I Slutningen af 1. Bind findes Supplement samt Sag- og Stedregister til Kjøbenhavn og Frederiksberg og endvidere et andet Supplement til hele Landet (hvis Stednavne dog selvfølgelig ikke ere optagne i det store Stedregister). Desuden har jeg udarbejdet et Personalregister, der indeholder en fuldstændig Fortegnelse over alle de Personer, der findes omtalte i Værket. Det hører dog ikke til den oprindelige Plan og kan heller ikke siges at være en nødvendig Del af Værket, men det vil betydelig lette Brugen deraf. Det vil finde sin naturlige Plads bag i 1. Bind, hvis man ikke foretrækker at lade det indbinde for sig.

Billederne, hvis Antal er omtrent tre Gange saa stort som i den forrige Udgave, ere for største Delen tegnede af Arkitekturmaler *J. Th. Hansen*, der med utrættelig Flid har berejst hele Landet for at samle Stof, og som under dette til Tider meget brydsomme Arbejde har lagt den største Interesse og Hjælpsomhed for Dagen. Et ikke ringe Antal Billeder skyldes dog Kunstmaler *Alfred Larsen*. Enkelte stamme fra andre Kunstnere. De ere næsten alle udførte i F. Hendriksens Reproduktions-Atelier. Ved Kjøbenhavn er dog en stor Del af Illustrationerne ætset efter Fotografier. By- og Herredsvaabnene ere alle tegnede af J. Th. Hansen efter originale Sigiller i Rigsarkivet efter Anvisning af Arkivar Thiset.

Kortene over Købstæderne og Handelspladserne ere udførte af Landinspektør, Justitsraad *V. Berggreen*; de ere alle med Undtagelse af Skagens (og Thorshavns) udført i Maalestokken 1:8000. Kortet over Kjøbenhavn er udført i Maalestokken 1:14,000 af Landinspektør *C. Meldal* i Stadskonduktørens Kontor.

Endelig kan jeg ikke slutte dette Forord uden at udtale min Tak til Forlaget for megen Imødekommenhed gennem de mange Aar, Udgivelsen har staaet paa, en Tak, som jeg særlig føler Trang til at rette til Firmaets alderstegne Chef, Universitetsboghandler *G. E. C. Gad*, med hvem jeg førte de første Underhandlinger om Værkets Udgivelse.

Kjøbenhavn, i Februar 1906.

H. WEITEMEYER.

INDLEDENDE BESKRIVELSE AF DANMARK

REDIGERET AF

MICHAEL KOEFOED OG H. WEITEMEYER

INDHOLD

KORT

Indledning.

Det danske Monarki bestaar foruden af det egentlige Danmark, 698,$_4$ geogr. □ Mil (38,455 □ Km.), og Færøerne, 25,$_4$ □ Mil (1399 □ Km.), tillige af følgende Bilande og Kolonier: Island, 1903 □ Mil (104,785 □ Km.), Kolonierne i Grønland, 1600 □ Mil (88,000 □ Km.), samt de dansk-vestindiske Øer, 6,5 □ Mil (359 □ Km.). Monarkiets samlede Størrelse er altsaa 4234 □ Mil (232,998 □ Km.), men disse Tal kunne dog kun gøre Fordring paa at opgive Størrelsen med tilnærmelsesvis Nøjagtighed paa Grund af det ufuldstændige Kendskab, man endnu har til Grønlands og til Dels Islands virkelige Størrelse. Monarkiets samlede Befolkning i 1901 var 2,585,681 Personer (deraf det egentlige Danmark 2,449,540, Færøerne 15,230, Island 78,489, Grønland 11,895 og de vestindiske Øer 30,527).

I nærværende Værk behandles kun det egentlige Danmark og den fjærnere Landsdel Færøerne, som tilsammen tagne udgøre Kongeriget Danmark, for hvilket det danske Riges gennemsete Grundlov er den gældende Norm.

Medens man med Hensyn til Færøernes Størrelse, Beliggenhed, geologiske og administrative Forhold m. v. kan henvise til denne Landsdels særlige Beskrivelse i Værkets 5. Bind, skal man for det egentlige Danmarks Vedkommende anføre følgende.

Det egentlige Danmark ligger mellem 54° 34′ 26″ n. Br. (Gjedserodde) og 57° 43′ 46″ n. Br. (Skagen); det vestligste Punkt er Blaavandshuk, 8° 4′ 54″ ø. L. f. Grw., det østligste Christiansø, 15° 11′ 50″ ø. L. Landet er overalt omgivet af Havet — Vesterhavet, Skagerak, Kattegat og Østersøen med de Bælter og Sunde, som forbinde de to sidste — alene med Undtagelse af den Strækning, hvor Nørrejylland er landfast med Sønderjylland; denne Grænse er 12 Mil (c. 90 Km.) og i lige Linie endda knap 8 Mil (c. 60 Km.). Derimod er Kystlængden paa Grund af de mange Øer

af stor Udstrækning og udgør c. 700 Mil, hvilket er af stor Betydning paa Grund af den heraf følgende lette Forbindelse med Omverdenen.

Landet falder naturlig i to Hoveddele: Øerne og Jylland; Øerne kunne atter deles i den sjællandske Gruppe, den laaland-falsterske, den fynske og Bornholm; Jylland*) i de tre Hoveddele: det sydøstlige med de tre frugtbareste Amter Vejle, Aarhus og Randers A., det nordlige med Aalborg, Hjørring og Thisted A. og det sydvestlige med den ufrugtbareste Del, nemlig Viborg, Ringkjøbing og Ribe Amter. Nedenstaaende Tabel giver Oplysning om disse Deles Størrelse og Befolkning, medens Værkets Specialbeskrivelse i øvrigt meddeler tilsvarende Data for de mindre Øer og Dele af Landet.

	Størrelse.		Befolkning.		
	geogr. □ Mil	□ Km.	1901	pr. □ Mil	pr. 100 □ Km.
Sjælland med tilliggende Øer	$134,_{54}$	$7408,_{6}$	960,053	7136	12,959
Bornholm do.	$10,_{58}$	$582,_{4}$	40,889	3865	7021
Laaland-Falster do.	$31,_{61}$	$1740,_{3}$	105,021	3322	6035
Fyn do.	$62,_{35}$	$3433,_{1}$	279,785	4487	8150
Øerne	$239,_{08}$	$13,164,_{4}$	1,385,748	5796	10,526
Det sydøstlige Jylland	$131,_{45}$	$7238,_{2}$	430,549	3275	5948
- nordlige —	$135,_{56}$	$7464,_{8}$	319,479	2357	4270
- sydvestlige —	$192,_{30}$	$10588,_{0}$	313,764	1632	2963
Jylland	$459,_{31}$	$25,291,_{0}$	1,063,792	2316	4206
Det egentlige Danmark	$698,_{39}$	$38,455,_{4}$	2,449,540	3507	6370

Medens Værkets Specialbeskrivelse giver Oplysning om og nærmere beskriver Forholdene i de enkelte Amter, Byer, Herreder og Sogne, er der i den indledende Beskrivelse samlet en Del særlige Afhandlinger, der for Landet som Helhed skildrer de mere fremtrædende Forhold og derved belyser Landets Tilstand ved Overgangen fra 19. til 20. Aarhundrede, undertiden for de væsentlige Dele med et historisk Tilbageblik paa tidligere tilsvarende Forhold.

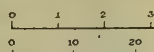
Den indledende Beskrivelse falder i tre Afdelinger. Den første behandler Landets Geologi og Højdeforhold, Klima og Befolkning, den anden: Landets Næringsliv og dermed i Forbindelse staaende Forhold (d. v. s. Landbrug, Skovbrug, Havebrug, Fiskeri, Haandværk og Industri, Handel og Skibsfart, Trafikvæsen, Pengevæsen samt den nyere sociale Lovgivning), medens der i den tredje gives Oplysning om Landets Forfatning, Forvaltning og Finansforhold.

---

*) Jyllands faste Land N. for Limfjorden er $82,_{3}$ □ Mil (4533 □ Km.), det S. for Limfjorden $365,_{3}$ □ Mil (20,116 □ Km.), Landsdelens Øer $11,_{7}$ □ Mil (642 □ Km.).

Over

DAN

Forlagt af Universitetsbogh

Oversigtskort
over
DANMARK

danske Mil
0 10 20 30 40 50 Kilometer

BORNHOLM.

Allinge
Hasle
Svaneke
Rönne
Aakirkeby
Nekső

FÆRÖERNE.
½ af Hovedkaartets Maalestok.

Norderöerne
Strömö
Österö
Vaagö
Sandö
Syderö

Skagen
Frederikshavn
Sæby
Hjörring
Vendsyssel
Læsö
Aalborg
Limfjorden
Thisted
Thy
Mors
Nykjöbing
Salling
Skive
Lögstör
Nibe
Hobro
Mariager
Viborg
Randers
Grenaa
Lemvig
Holstebro
Ringkjöbing
JYLLAND
Silkeborg
Aarhus
Ebeltoft
Skanderborg
Horsens
Vejle
Fredericia
Kolding
Varde
Esbjærg
Fanö
Ribe
Christiansfeld
Haderslev
Romö
Aabenraa
Tönder
Sönderborg
Als
Flensborg
Föhr
Sild
KATTE GATTET
Anholt
Halmstad
Helsingör
Helsingborg
Frederiksværk
Hilleröd
Nykjöbing
Isefjord
Frederikssund
Holbæk
Kallundborg
Roskilde
Kjöbenhavn
Amager
SJÆLLAND
Ringsted
Sorö
Slagelse
Kjöge
Kjöge Bugt
Korsör
Skjelskör
Næstved
Præstö
Præstö Bugt
Stevns Klint
Vordingborg
Stege
Möen
Bogense
Middelfart
Odense
FYN
Kjerteminde
Nyborg
Store Bælt
Lille Bælt
Assens
Faaborg
Svendborg
Ærö
Ærösköbing
Taasinge
Rudkjöbing
Langeland
Smaalandshavet
Nakskov
Maribo
Rödby
Nysted
FALSTER
Nykjöbing
Stubbekjöbing
LAALAND
VESTERHAVET
SLESVIG

9° of Greenwich

Forlagt af Universitetsboghandler G. E. C. Gad

Axel F. Aamodts lith. Etabl. Kbhvn

Landet og dets Befolkning.

Geologi og Overfladeforhold.

Geologisk Beskaffenhed. Fra N. Ø. til S. V. gennem Skaane gaar den mærkelige Zone, som danner Grænsen mellem Skandinaviens Fjældland og den Del af Jordskorpen, som bærer Danmark og det øvrige nordevropæiske Lavland. Hvad der ligger N. Ø. og N. for Grænsezonen, er gammelt Fastland, hvorfra Floderne gennem Millioner af Aar have ført opløste og opslæmmede Stoffer bort; kun ved gentagne Hævninger har Skandinavien kunnet vedblive at eksistere som højt opragende Land. S. og V. for Grænsezonen ligger derimod det store Sænkningsomraade, hvor Havet i tidligere Jordperioder bredte sig i langt større Omfang end nu. Paa Bunden af dette Hav aflejredes Lag efter Lag, snart af Ler, snart af Kalk; men alt imedens sænkedes Havbunden, og Ler- og Kalkaflejringer maatte ophobes til adskillige Tusind Fods Tykkelse, før den Grundvold var færdig, som Danmark i den sidste Jordperiode blev opført paa.

I selve Grænsezonen eller Brudzonen, hvor de store Forskydninger i Jordskorpen have fundet Sted, træffes ved Jordoverfladen en broget Mangfoldighed af geologiske Dannelser fra de ældste til de yngste; denne Zone fortsætter sig mod S. Ø. over Bornholm og betinger denne Øs fra det øvrige Danmarks saa afvigende Bygning; i modsat Retning maa Brudzonen antages at fortsætte sig mod N. N. V. gennem Kattegat og videre med forandret Retning, mellem Norge og Jylland. — Ogsaa Færøerne høre til det Sænkningsomraade, som omgiver den Skandinaviske Halvø; men da de udelukkende ere af vulkansk Oprindelse, indtage de en fuldstændig Særstilling inden for Danmark, hvad geologisk Bygning angaar.

Idet vi med Hensyn til Bornholms og Færøernes Beskaffenhed henvise til den specielle Beskrivelse af disse Landsdele, skulle vi i det nærmest følgende betragte det øvrige Danmark. Dette er som ovenfor berørt et i geologisk Forstand ungt Land; alle her kendte Dannelser tilhøre de tre yngste Jordperioder: Kridt-, Tertiær- og Kvartærperioderne. I de to første-

nævnte af disse aflejredes i Havet de Lag, vi regne som Danmarks Grundvold, men denne naar paa mange Strækninger ikke en Gang op over Havets Niveau; først i Kvartærperioden og særlig i dennes ældste Afsnit, Istiden, opdyngedes oven paa Grundvolden de mægtige Sand- og Lermasser, som skabte Jylland og Øerne.

En Betragtning af Landets geologiske Bygning deler sig derfor naturlig i to Afsnit. Det første omfatter de dybere liggende Dannelser, som ere afsatte af Kridt- og Tertiærtidens Hav; disse Dannelser mangle i Skandinavien N. for den ovennævnte Grænsezone, men imod S. og V. strække de fleste af dem sig langt ud forbi Danmarks Enemærker; de have næsten intet at gøre med Landets nuværende Udformning og Jordbundsbeskaffenhed, og deres praktiske Betydning er indskrænket dertil, at man paa adskillige Steder søger ned til dem for at vinde Raastoffer for forskellige Industrigrene. De øverst liggende Dannelser derimod sammensætte næsten hele den Del af Landet, som er umiddelbart synlig; deres Beskaffenhed og Fordeling bestemme Jordbundens Art og næsten alle dens Reliefforhold.

Vort Lands ringe Højde over Havet er ikke gunstig for Udforskningen af den geologiske Bygning; dog lykkedes det den utrættelige *J. G. Forchhammer* allerede saa tidlig som 1835 at give en samlet Skildring af Danmarks Geologi, en Skildring, som han supplerede ved talrige senere Arbejder. Efter hans Død (1865) ere sammenfattende Fremstillinger af det efterhaanden udvidede Kendskab til Danmarks Bygning givne af *J. F. Johnstrup* og andre; under Johnstrups Ledelse oprettedes 1888 Statsinstitutionen „Danmarks geologiske Undersøgelse“, som nu er i fuld Gang med den detaillerede Udforskning af Landet*).

A. Dybere liggende Dannelser. Udførligere Kendskab til de dybere liggende Dannelser har man først faaet, efterhaanden som der er udført dybere Boringer. Vigtigst blandt disse er den af Carlsbergfondet bekostede videnskabelige Boring paa Frederiksberg, hvor man i Aar (1903) har naaet omtrent 2000 Fods (630 M.) Dybde. Her fandt man:

c. 11 M. Overfladedannelser (Tørv, Sand og Ler).
c. 33 - Nyere Kridt (Saltholmskalk og Flint).
c. 245 - Skrivekridt med Flint.
c. 245 - Skrivekridt uden Flint.
c. 100 - Graa skifret Mergel med Kalklag.

*) Forchhammer's første samlede Beskrivelse af Danmarks Geologi er trykt i Universitetsprogrammet for 1835. Af senere Litteratur, som indeholder almenfattelige Fremstillinger af dette Emne, nævne vi: „Almeenfattelige Afhandlinger og Foredrag af J. G. Forchhammer“, udg. af Johnstrup 1869; F. Johnstrup, Oversigt over de geognostiske Forhold i Danmark, 1882 (i „Danmarks Statistik“ Bd. I); K. Rørdam, Danmarks Tilblivelse (i „Frem“ 1898); N. V. Ussing, Danmarks Geologi, 1899, og sammes „Mineralproduktionen i Danmark“ 1902. Af Danmarks geologiske Undersøgelse er der siden 1888 udgivet en lang Række af Skrifter vedrørende de enkelte Landsdeles Geologi.

Den mægtige Skrivekridtsdannelse, som saaledes ved Kjøbenhavn er omtrent 1600 F. (500 M.) tyk, strækker sig ret ensformig under hele Landet med Undtagelse af Bornholm; den er det væsentligste Led i Landets Grundvold. Skrivekridtet er dannet paa Bunden af et dybt og aabent Hav; først ved senere Hævninger har det faaet sin nuværende Beliggenhed. Dets Overflade ligger ikke helt vandret; i Møens Klint, i Stevns Klint og i en bred Stribe af Jylland fra Hadsund Egnen forbi Aalborg til Svinkløv kommer Kridtet op over Havets Overflade og træder os i Møde i blændende hvide Klinter. Næsten overalt, hvor det er let tilgængeligt, graves det i store aabne Grave; det er Hovedraastoffet for den danske Cementindustri og udføres ogsaa i raa Tilstand i stor Mængde til Udlandet.

I den største Del af Landet ligger dog Skrivekridtets Overflade lavt (oftest lavere end Havets), og det er da som Regel dækket af en noget yngre, men ligeledes hvid Kalkaflejring, det nyere Kridt, hvis forskellige Varieteter (Blegekridt, Saltholmskalk, Limsten og Koralkalk) finde udstrakt Anvendelse til Kalkbrænding. Disse Dannelser træde pletvis frem i Dagen paa en Mængde Steder i hele den nordøstlige Halvdel af Danmark. I Stevns Klint ser man Limstenen („Kridtstenen“) med dens talrige Flintbaand som et mægtigt Lag hvile ovenpaa Kridtet; den brydes her til Anvendelse som Bygningssten; af andre Limstenklinter maa nævnes det maleriske Bolbjærg med den foranliggende, isolerede Skarreklit (se Afbildn. i IV Bd., S. 227). Koralkalken, som kun træffes i Fakse Bakke, rummer Landets største Kalkbrud. Den kompakte, graalig-hvide Saltholmskalk egner sig ligeledes fortrinlig til Kalkbrænding; den brydes især ved Kjøbenhavn og Grenaa. Blegekridtet er blødere og af kridtagtigt Ydre; ogsaa det anvendes i stor Maalestok, dels til Jordforbedring, dels til Kalkbrænding, saaledes ved Mønsted, Davbjærg, Hjerm og Thisted. — De vigtigste Steder, hvor Kridt og Kalksten træde frem i Dagen, ere angivne paa det vedføjede geologiske Kort.

I den sydvestlige Del af Landet og inden for enkelte Omraader af det øvrige synker ogsaa det nyere Kridts Overflade dybt ned under Havets, og man træffer over det nyere Kridt den yngste af de til de dyberelig-gende Dannelser henregnede Formationer, nemlig Tertiærdannelsen. Denne udgøres af en paa sine Steder langt over 700 Fod tyk Lagrække af Mergel, Sand og Ler m. m., som ikke alene i Alder, men ogsaa i Udbredelsesforhold og Beskaffenhed er vidt forskellig fra Overfladedannelserne. Under og efter Tertiærlagenes Aflejring synes flere mindre Forskydninger i Jordskorpen at have fundet Sted; disse Lags nuværende Fordeling ved Jordoverfladen er derfor temmelig uregelmæssig. De træde frem i Dagen paa et overordentlig stort Antal Punkter i Klinter og Smaagrave, men deres praktiske Betydning er forholdsvis ringe, og de ere derfor ikke angivne paa Kortet. — Den ældste Tertiæraflejring er en graa Kalksten eller Mergel,

som træder frem ved Kjøge Aa og i Kjerteminde Klinten; denne Dannelse er afsat i Havet ligesom Kridttidsdannelserne, men Beskaffenheden bærer Vidne om, at Havdybden allerede ved Tertiærtidens Begyndelse var kendelig aftaget. Over denne Mergel følger det ejendommelige saakaldte plastiske Ler. Dette er en aldeles sten- og sandfri Lerart, hyppig med stærke (sortegrønne, røde o. a.) Farver; det maa antages afsat i et halvlukket Indhav, som dog har været af betydelig Størrelse, idet det ogsaa strakte sig over det nordlige Tyskland. Det plastiske Ler er i tør Tilstand haardt, men opblødes til en sejg og halvflydende Masse; det giver derfor, hvor det træder frem i Klinterne (paa Mors, ved Hobro, Lille Bælt, Refsnæs), Anledning til vedholdende og ofte storartede Udglidninger af Landet. — I Forbindelse med det plastiske Ler maa nævnes Moleret og de vulkanske Askelag, som synes at ligge nærmest over det plastiske Ler. Moleret er en hvid Kiseljordart, dannet af Havets Kiselalger; det danner smukke høje Klinter paa Mors, Fur og ved Thisted. Det indeholder de eneste kendte vulkanske Dannelser i Danmark, nemlig et halvhundrede, oftest sorte Lag af grov vulkansk Aske; man finder endvidere deri de ældste Rester af Landplanter og Landbeboere (Insekter), som kendes i Danmark uden for Bornholm. Vi have her den første Antydning af Land i de Egne af Jorden, hvor senere Danmark opstod; sandsynligvis har der den Gang dannet sig en eller flere vulkanske Øer, hvis Plads man dog ikke er i Stand til at angive nærmere. — Den nu følgende og yngste Tertiærdannelse bestaar af afvekslende Lag af glimmerholdigt, sandet Ler og glimmerholdigt Sand; dette Glimmerler og Glimmersand er udbredt over hele det sydvestlige Jylland og naar paa mange Steder over 200 Fods Tykkelse. Afsætningen maa være sket paa grundt Vand og af og til være bleven afbrudt ved mindre Hævninger, saa at der dannedes lave sandede Øer. Paa disse trivedes en Vegetation, overvejende af Naaletræer, der afgav Materialet til de smaa Brunkullag, som især i Silkeborg Egnen jævnlig træffes mellem Glimmerlerlagene. Ogsaa selve Glimmerleret er ofte sort eller sortbrunt af indblandet Kul.

Tertiærtidens Jordarter have kun ringe Anvendelse i Sammenligning med Kridttidens. Vigtigst er Glimmerleret, som paa mange Steder, især i Vestjylland, har en Beskaffenhed, der gør det vel egnet til Teglværksbrug; ogsaa det plastiske Ler finder flere Steder, især i Skive Egnen, Anvendelse i samme Øjemed, og ved Mariager bruges det af Cementfabrikkerne. Derimod have Brunkullene vist sig ganske værdiløse.

B. Overfladedannelser. Tilsyneladende ganske regelløst fordelte i Bakker, Dale og Sletter ligge de løse, sandede og lerede Jordarter, som med en Tykkelse, der ofte naar op over 300 Fod, dække alle de hidtil omtalte Dannelser og opbygge næsten hele den Del af Danmark, der rager

op over Havet. Længe betragtede man dem som Resultatet af voldsomme Oversvømmelser, fremkomne idet Fortidens Hav sattes i Bevægelse af mægtige, underjordiske Kræfter. Dog indsaa *Forchhammer* allerede for mere end 70 Aar siden, at en saadan Forklaring ikke kunde strække til; den geniale Hypotese, han tog til Hjælp, nemlig at Landet efter Tertiærtidens Slutning og forud for de formodede store Bevægelser i Havet havde været Skuepladsen for vulkanske Dampudstrømninger og kogende Kilder, viste sig imidlertid snart uholdbar, og efter Midten af forrige Aarhundrede blev det af svenske Geologer eftervist, at en virkelig Forstaaelse af vore øvre Jordlag kun kunde faas gennem Indlandsisteorien, som for øvrigt længe forinden var opstillet af schweiziske Forskere.

Ifølge Indlandsisteorien bredte der sig efter Tertiærtidens Slutning mægtige sammenhængende Ismasser fra den skandinaviske Halvø ud over alle de omliggende Egne, ja Ismasserne naaede dybt ind i Rusland og helt ud til de mellemtyske Bjærge og til England; der dannede sig en Isoversvømmelse af endnu langt større Omfang end den, som i vore Dage dækker Grønland. Aartusinder igennem vedvarede denne Istid, og Ismasserne gled langsomt ned over hele det nordevropæiske Lavland, afslidende og oppløjende baade den skandinaviske Klippegrund og Lavlandets blødere Kridt- og Tertiærdannelser, og det løsbrudte Materiale sammenskødes og spredtes efterhaanden ud over Landene. Derfor finde vi vort Land fuldt af løse Sten, som overalt i broget Blanding vise os baade Prøver af Skandinaviens haarde Fjæld og af vor hjemlige Jordbunds Kalk- og Flintmasser, og mange af Stenene ere af kæmpemæssig Størrelse — den største af dem alle er „Dammesten“ ved Hesselagergaard paa Fyn, — thi Indlandsisen var ligesom Nutidens Gletschere i Stand til at transportere større Klippeblokke end nogen anden Naturkraft. Paa Overfladen af Skandinaviens Fjældgrund, paa Fakse Bakke og i det hele overalt, hvor Underlagets faste Stenmasser rage frem, finde vi iøjnefaldende Skuringsmærker, som vise os den Retning, Ismasserne fulgte.

Saa længe Indlandsisen naaede helt ned over Nordtyskland, var dens Virkninger i Danmark overvejende nedbrydende: store Masser af vore Kridt- og Tertiærdannelser bortførtes til Tyskland. Men under senere Afsnit af Istiden, da Isens Omraade allerede var betydelig formindsket, saa at Danmark laa under de yderste Partier af Indlandsisen, blev Forholdet et andet; hvad Isen nu slæbte ud over Landet, kom ikke videre, men ophobedes her. Ved Isens Smeltning opstod anselige Vandløb, som bearbejdede og omlejrede en stor Del af det ny tilførte Materiale, og Aflejringernes Regelmæssighed forstyrredes yderligere ved Frem- og Tilbagerykninger af Isranden. Derfor findes ingen for hele Landet gyldig Rækkefølge for disse Dannelser; de bestaa af forskelligartede Ler- og Sandmasser, som, flygtigt set, synes at afløse hverandre uden nogen Orden.

Da Isen var smeltet endelig*) bort, havde Landet i Hovedtrækkene faaet sin nuværende Bygning. Man plejer at antage, at der siden da er hengaaet nogle Gange titusind Aar, og i Løbet af dette Tidsrum har Landet kun været paavirket af de samme Naturkræfter som i vore Dage. Tidsrummet efter Istiden kaldes oftest for den geologiske Nutid. Dannelserne fra denne Tid (Tørv, Stranddannelser, Klitter) ere af ringe Udstrækning og næsten helt indskrænkede til Fordybninger og lavt liggende Egne af Landet.

Blandt Istidsdannelserne, hvis samlede Tykkelse kan variere mellem 0 og over 500 Fod, er den vigtigste Moræneleret (det stenede Ler eller, som det i ældre Tid kaldtes, Rullestensleret), en sand- og grusblandet Lerart uden Lagdeling, med regelløst indblandede smaa og store Sten i meget varierende Mængde. I uforvitret Tilstand er Moræneleret en fortrinlig Mergel, rig paa Kalk, der væsentlig stammer fra de bløde Kridtdannelser, som Isen har udtværet i Leret; Moræneleret er nemlig afsat under Isen (som „Bundmoræne“). De øverst liggende Par Fod af dette Ler have ved Regnens Indvirkning oftest mistet deres Kalkindhold.

Morænelerets fysiske Beskaffenhed, som betinger, at det holder paa Fugtigheden i passende Grad for Vegetationen, og dets ret betydelige Indhold af Plantenæringsstoffer gør det til en i vort Klima fortrinlig frugtbar Jordart, paa hvilken Landets Rigdom i væsentlig Grad beror. Som det fremgaar af det vedføjede geologiske Kort, danner Moræneleret den øverst liggende Jordart over de største Strækninger af Øerne og Sydøst-Jylland; ogsaa i de vestlige Limfjordegne har det en anselig Udbredelse. I den øvrige Del af Landet, hvor Kortet angiver »overvejende Sand«, er der dog adskillige Egne, hvor Moræneleret optræder i mindre Pletter ved Jordoverfladen, eller hvor det træffes ved dybere Gravninger.

Langt mindre Udbredelse har det stenfri Istidsler eller „Teglværksleret“, som denne Dannelse undertiden kaldes, fordi den i større Maalestok end de øvrige danske Lerarter anvendes til Teglværksbrug. Det er en oftest graa, sandet og lagdelt Ler- eller Mergelaflejring, som kun træffes pletvis, men paa en stor Mængde Steder. Snart er det dækket af Moræneler, snart ligger det ovenpaa Moræneleret i dettes Lavninger; i sidste Tilfælde er det opstaaet umiddelbart efter Isens Bortsmelten og oftest derved, at der fra de omliggende Lerbakker, endnu inden Plantedækket havde fæstnet Overfladen, skyllede Ler ned i Lavningerne. I saadanne Leraflejringer finder man derfor af og til — saaledes som det først blev paavist af Professor *Nathorst* — Rester af den første, kummerlige Vegetation, som vandrede ind: smaa og uanselige Planter, der nu til Dags ere trængte tilbage

---

*) Undersøgelser i Udlandet og adskillige Erfaringer fra Danmark gøre det sandsynligt, at Landet under visse Afsnit af Istiden har været midlertidig befriet for Isdækket.

til de arktiske Lande (Rypelyng, Polarpil, Dværgbirk o. a.). Ved samme Tid opstod i Havet uden for Isens Rand det saakaldte Ishavsler eller Yoldialer med arktiske Muslinger; saadant Ler er ved Hævning kommet til at ligge tørt over store Strækninger af Vendsyssel.

Blandt Istidens Sand- og Grusaflejringer spiller det lagdelte Istidssand Hovedrollen. I Øst-Danmark ligger det oftest gemt under Moræneler, men træder dog frem i talrige mindre Pletter; i vidtstrakte Egne af Jylland danner det Overfladen, saaledes fremfor alt paa Hedesletterne. Her er Sandet kalkfrit og afsat uden for Indlandsisens Rand af de store Smeltevandsfloder; andre Steder optræder det hyppig kalkholdigt (Mergelsand) og synes da som Regel at skylde sin Tilblivelse til Vandstrømme under Isen eller umiddelbart ved dens Rand. Til det lagdelte Istidssand hører, hvad man ofte kalder „Bakkesand“, d. e. de Sandmasser, som i utallige Sandgrave i Bakkerne i alle Landets Egne tages til Vejbygning, Mørtel o. s. v. Lokalt kan det lagdelte Istidssand gaa over til Grus med Rullesten af ret betydelig Størrelse, saaledes bl. a. ved Glatved Syd for Grenaa og ved Roskilde. — Det stenede Istidssand savner Lagdeling og indeholder Sten af forskellige Størrelser og i meget varierende Mængde; ogsaa denne Dannelse har sin Hovedudbredelse i Jylland.

Blandt Nutidsdannelserne i geologisk Forstand fortjener Tørven at nævnes først, baade paa Grund af sin økonomiske Betydning, og fordi den indeholder fuldstændigere Oplysninger om Landets Historie efter Istiden end nogen anden Dannelse. Medens den yngste af Istidens Lerafsætninger gemmer Rester af det allerførst indvandrede (arktiske) Planteselskab, har man gennem *Japetus Steenstrups* berømte Undersøgelser erfaret, at mange Moser i de paa hinanden følgende Tørvelag indeholde Levningerne af en hel Række Skovvegetationer, som efterhaanden have fortrængt hinanden, først Bævreaspen og Birken, saa Fyrren, efter den Egen og endelig i de øverste Tørvelag Rester af vore Dages Skovvegetation med Ællen og Bøgen som de fremherskende Træer paa og ved Moserne. Ogsaa Dyrelevninger ere i stor Mængde fremdragne af Moserne, deriblandt mange nu uddøde eller fra Danmark forsvundne Former (Urokse, Bison, Elsdyr, Bæver og mange Rovdyr). — Det samlede Moseareal anslaas til 25 Kvadratmil; den største Mose er den store Vildmose i Vendsyssel (omtrent en Kvadratmil). — I Forbindelse med Tørven kan nævnes det ferske Vands Jærnafsætninger, nemlig Myremalmen, som endnu i Begyndelsen af den nyere Tid brugtes til Jærnudvinding, og dets Kalkdannelser (Kildekalken); begge disse optræde kun i ringe Mængde og spille i Nutiden ingen Rolle.

Til de Dannelser, som endnu fortsætte sig, høre fremdeles Klitterne og Stranddannelserne. Klitterne opstaa af det Sand, som Bølgerne skylle op paa de aabne Havkyster; naar det er blevet tørt, bliver det et Bytte for Vinden, der aflejrer det igen i uregelmæssige Dynger. Klitstrækningerne

danne et næsten sammenhængende Bælte langs Jyllands Vestkyst; de findes paa Læsø og Anholt og i Smaapartier enkelte andre Steder; deres samlede Areal anslaas til ti Kvadratmil. Klitternes nuværende store Udbredelse skriver sig fra det 16. og 17. Aarhundrede; fra den Tid foreligge Efterretninger om Ødelæggelsen af betydelige, tidligere dyrkede Strækninger; denne Sandflugt dæmpedes efterhaanden ved Klitternes Beplantning, som nu vedligeholdes af Staten. — Til Stranddannelserne hører Marsken, som danner de frugtbare Engstrækninger i Ribe Egnen, ved det indre af Ringkjøbing Fjord og enkelte andre Steder; den opstaar af den „Slik“, som Højvandet afsætter paa Strandengene; endvidere Sandet og Gruset, som skylles op paa de udsatte Kyster, og som lokalt kan være ophobet i saadanne Mængder, at det danner hele Landstrækninger (Skagens Odde).

Til Nutidsdannelserne i videre Forstand henregnes undertiden de overfladiske Partier af Istidsdannelserne, som ved Indvirkning af Plantevækst, Vand og Luft efter Istiden have faaet en væsentlig forandret Beskaffenhed; saaledes Muldjord, Rødler og Al. Aldannelsen paa de jydske Heder har endog i ældre Tid været opfattet som en selvstændig Aflejring; ved Kammerherre *P. E. Müllers* Arbejder er Alens Dannelsesmaade nærmere klarlagt. Den kan opstaa i hvilke som helst Sandaflejringer; den forudsætter særlige Fugtighedsforhold, og at Jorden dækkes af en tæt Mor af Planterester. De derfra nedsivende sure Humusstoffer danne Alen, idet de udskilles mellem Sandkornene og sammenkitte dem til en Slags Sandsten*).

Af stor Betydning for Landets Udvikling efter Istiden ere de langsomme Hævnings- og Sænkningsbevægelser, som have gjort sig gældende. Jordskorpebevægelserne under selve Istiden og ved dens Slutning ere endnu kun delvis kendte; men paa den Tid, da Bævreaspens Kratskove afløste de arktiske Planter, vide vi, at hele Danmark var landfast med Tyskland og Skaane, og Østersøen var en vældig Indsø, som havde sit Udløb gennem de store Søer i Mellemsverige. Denne Danmarks „Fastlandstid“ vedvarede gennem Fyrreskovens Tid og langt ind i Egetiden; i Fastlandstiden fandt sandsynligvis Landets første Bebyggelse Sted. Senere indtraadte den langsomme Sænkning, som *Forchhammer* har kaldt „den store Nordsøsænkning“; derved opstod Bælterne og Øresund, og store Landstrækninger forvandledes til Hav. Om denne Sænkning vidne især de talrige Tørvemoser og Træstubbe, som ere fundne i Havbunden uden for næsten alle vore Kyster. Ved Nordsøens sydlige Kyst har Sænkningen vedvaret helt ind i den historiske Tid; i Sydvest-Danmark synes den at være ophørt før den historiske Tid, og i Nordøst-Danmark ophørte Sænkningsbevægelsen endnu tidligere, saaledes at Landet der allerede i den ældre Stenalder havde naaet sin

*) Den her omtalte Al kaldes ogsaa Sand-Al til Forskel fra Jærn-Al, som er ensbetydende med Myremalm.

laveste Beliggenhed. Paa den Tid laa den nordøstlige Del af Sjælland indtil over 20 Fod lavere end nu; Arresøen var en Havbugt, og talrige nu forsvundne Smaafjorde og Vige skar sig ind i denne Del af Landet. I Nordøst-Jylland var Forskellen endnu større: Stenalderhavet bredte sig over alle de Arealer, som paa det medfølgende geologiske Kort ere angivne som Saltvandsalluvium. Jylland N. for Limfjorden var saaledes opløst i et stort Antal Øer; S. for Limfjorden var bl. a. den lille Vildmose havdækket, og mange af de nuværende Dalstrøg vare den Gang Fjorde, saaledes den nedre Gudenaa Dal og lange Strækninger af Nørreaa Dalen (gennem hvilken der, saaledes som Prof. *Feddersen* har paavist, strakte sig en dyb og smal Fjord næsten helt ind til Viborg) og af Skalsaa Dalen. Allerede i Stenalderen begyndte imidlertid i Nordøst-Danmark en Hævning, stærkest imod N. Ø. og derfra aftagende til Nul langs en Linie, der gaar omtrent fra Nissum Fjord til Falster. Ved denne Hævning tilvejebragtes den nuværende Fordeling af Hav og Land i Nordøst-Danmark allerede i Broncealderen; Landets Niveau synes siden da at have holdt sig uforandret.

Terrainforholdene. Skønt Videnskabernes Selskabs Kort, som udarbejdedes i Slutningen af det 18. Aarhundrede, i de fleste Retninger gav meget udførlige Oplysninger om Landets Topografi, vedblev Højdeforholdene i lang Tid at være yderst mangelfuldt kendte, ja langt hen i forrige Aarhundrede træffer man ifølge Erslev de urimeligste Forestillinger f. Eks. om Himmelbjærgets Højde, som af visse Forfattere endog opgaves til 1800 Fod. I Aaret 1830 begyndte imidlertid Generalstaben sit Opmaalingsarbejde, i hvilket nøjagtige Nivellementer medindbefattedes for hele Landets Vedkommende, og dette Arbejde gennemførtes med en Nøjagtighed i alle Enkeltheder, som kun de færreste Lande kunne opvise Magen til. Den første udførlige Opmaaling af Øerne blev tilendebragt 1867, og samme Aar paabegyndtes den systematiske Opmaaling af Jylland, som, hvad Arbejdet i Marken angaar, blev færdig i Slutningen af 1880'erne*). Først fra dette Tidspunkt af har man derfor haft fuldstændigt Kendskab til vort Lands Højdeforhold.

Danmark hører til det nordevropæiske Lavland**). Det stemmer i Over-

*) Generalstabens Kort optages i Maalestokken 1:20,000 („Maaleborde") med Højdekurver for hver 5. Fod; i de sidste Aar er man dog begyndt at gaa over til Metersystemet. Paa Grundlag af Maalebordene udarbejdedes for Øerne (undt. Bornholm) kobberstukne „Atlasblade" i 1:80,000, som udkom 1845—72; for Jylland og Bornholm udgives lignende Kort i 1:40 000. Litograferede „Oversigtskort" i 1:100,000 (uden Højdekurver) ere udgivne for hele Landet.

**) Her bortses fra Færøerne. Med Hensyn til Højdeforholdene i Danmark henvises i øvrigt til de udførlige Fremstillinger af Oberst *E. Madsen* (Højdeforholdene paa den sjællandske og fynske Øgruppe, Tidsskr. f. Landøkonomi 4. R., 5. Bd. 1871), *E. Erslev* (Jylland, 1886) og Prof. *W. Scharling* (Danmarks Statistik 1. Bd. 1882—83 med Suppl. 1890; hertil et af General *le Maire* udarb. Højdekort over Danmark i 1:480,000); endvidere Indledningerne til de enkelte Amters Beskrivelse i nærværende Værk.

fladeforhold ret nøje overens med det nordligste Tyskland og med vidtstrakte Egne af Rusland, hvor ligesom hos os Istidens store Indlandsis har haft Hovedandelen i Landets Opbygning. Men Danmark ligger endnu lavere end disse Lande — dets Gennemsnitshøjde kan kun anslaas til henimod 100 F. over Havet —, hvad der staar i Forbindelse med, at Underlaget for vore Istidsdannelser (altsaa Kridt- og Tertiærtidens Aflejringer) gennemsnitlig næppe naa op til Havets Niveau, medens Underlaget i vore Nabolande hæver sig til ret betydelige Højder. Heller ikke vort højeste Punkt, Ejer Bavnehøj (547 F., 172 M), kan maale sig med Højderne i de nævnte Lande.

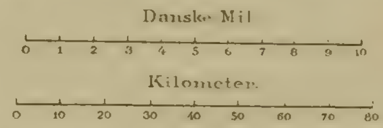
Som allerede berørt er det kun i Undtagelsestilfælde, at de ældre Dannelser komme saa højt i Vejret, at de faa Betydning for Højde- og Terrainforholdene. Tilfælde af denne Art foreligge i Granitkullerne paa Bornholm, Møens Kridtklint, Fakse Bakke og de flade Kalkstensplateauer i Stevns, ved Grenaa og i det nordlige Thy og Vester Han-Herred. Endnu sjældnere er det, trods Landets Rigdom paa Kalksten, at der forekommer naturlig underjordisk Dræning gennem Sprækker og Hulheder i Kalken; et saadant Forhold iagttages bl. a. ved Nors og Vester Vandet i Thy og ved Borup nær Randers.

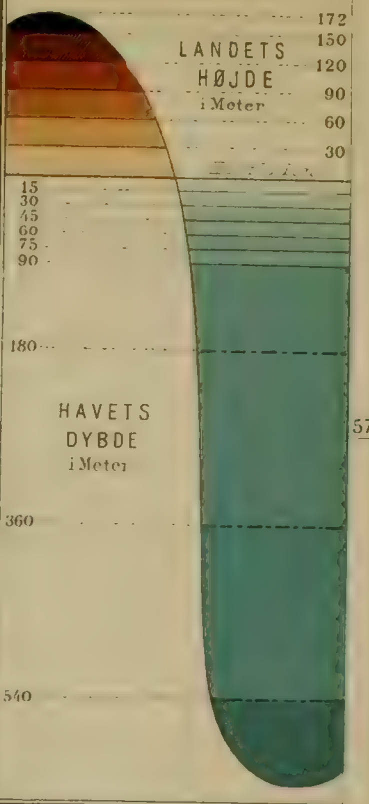
Se vi bort fra disse lokale Ejendommeligheder, byde Terrainforholdene i de forskellige Egne af Landet utallige Gentagelser af de samme bestemte Karaktertræk, som imidlertid mere træde frem ved Betragtning af Overfladeformerne end ved en Undersøgelse af Højdeforhold og Vandskel. Thi det er et af de vigtigste Særkender for de Lavlande, der saaledes som Danmark væsentlig ere opbyggede af Isen, at der raader en høj Grad af Regelløshed og Ubestemthed i alt, hvad der angaar Højdepartiernes Fordeling, Vandskel og Afløbsforhold. Der er store Dale uden Aaer og smaa Dale med store Aaer; der er utallige Lavninger med ufuldstændigt Afløb, talrige Steder, hvor Vandskellene gaa tværs over udprægede Lavninger, og Sammenhængen mellem Højdeforholdene og Vandløbenes Fordeling er saa ringe, at det vilde være umuligt ud fra et Kort, som kun angav Vandløbene, at danne sig en endog blot tilnærmelsesvis rigtig Forestilling om Højdeforholdene. Heri ligger en fremtrædende Forskellighed fra Landene uden for Isens fordums Omraader; thi i disse Lande skyldes Terrainets Udformning selve Vandløbenes gennem umaadelig lange Tider fortsatte Virksomhed, og Relieffet staar da i nøje og iøjnefaldende Sammenhæng med Vandløbene.

Højder og Aaløb. Det medfølgende Højdekort viser os Hovedtrækkene i de højt og lavt liggende Partiers Fordeling og de vigtigste Vandløb. Vi betragte først *Jylland*, som indeholder Landets højest liggende Egne. Her træffe vi de største Højder i den sydøstlige Fjerdedel, Syd for en Linie mellem Hald Sø, Randers og Æbeltoft. Over Halvdelen af denne

HÖJDEKORT
over
DANMARK

Med Angivelse af de större Vandlöb og de omliggende Haves Dybdeforhold.

Forlagt af Universitetsboghandler G.E.C. Gad

Axel E. Aamodt's lith. Etabl. Kbhvn.

Egn ligger mere end 190 F. (60 M.) over Havet, og betydelige Dele af den naa endog op over 300 F.; de højtliggende Strækninger danne dog ikke et sammenhængende Areal, men brede og uregelmæssig forgrenede Lavninger strække sig fra Østkystens Fjorde dybt ind i Landet og omslutte mange af de højest liggende Partier. Saaledes træffe vi Ejer Bavnehøj (547 F., 172 M.) i Egnen S. V. for Skanderborg ved brede Lavninger med Søer, hvis Bund delvis gaar ned under Havets Niveau, skilt fra det store højtliggende Parti Syd for Silkeborg, som bærer ikke alene Himmelbjærget (501 F., 157 M.), men ogsaa flere andre Punkter, der naa mere end 500 Fod. I de øvrige Højdepartier er der intet Punkt over 500 F., men Bakker paa over 400 F. findes mange Steder inden for den her betragtede Del af Jylland, og mange af dem ligge endog fjernt fra Skanderborg-Silkeborg Egnen, saaledes Lysnet (S. V. for Randers, 416 F., 131 M.), Agri Bavnehøj paa Mols (438 F., 137 M.), Jelshøj ved Aarhus (407 F., 128 M.), Møllebjærg V. for Vejle (437 F., 137 M.). — Vandløbene i denne Del af Jylland løbe overmaade uregelmæssig. Ganske vist er det kun fra enkelte mindre, ved Omraadets Vestrand liggende Strækninger, at Vandet løber til Vesterhavet, og Aaerne løbe i øvrigt alle til Kattegat, idet Omraadets Vestrand omtrent falder sammen med Vandskellet; men ingen af de større Aaer løber lige mod Øst. Paa lange Strækninger følge de helt andre Retninger, mod N., S. eller endog mod V., inden de ende i Kattegat eller dets Fjorde. Saaledes fremfor alle Gudenaaen, Landets største Aa *).

Den sydvestlige Del af Jylland (V. for det omtalte Parti og S. for en Linie fra Hald Sø til Bovbjærg) har mere regelmæssige Terrainforhold, end vi ellers træffe i Danmark. Mod Ø., nærmest de højtliggende Strækninger, som omtaltes ovenfor, ligger Landet højt, og det skraaner derfra temmelig ensformig ned mod Vesterhavet; det er dette ret regelmæssige vestlige Affald af de store Bakkepartier, der har givet Anledning til, at disse ofte ere opfattede som en fra S. mod N. gaaende „jydsk Højderyg". Længere Vester paa optræde dog atter mere uregelmæssige Terrainforhold, især i Egnen N. Ø. for Ringkjøbing, hvor Tihøje endog naar 354 F. (111 M.). Aaerne ere store og løbe til Vesterhavet med regelmæssigt Løb (Kongeaa, Varde Aa, Skjern Aa, Storaa); en paafaldende Undtagelse danner den omtrent mod N. løbende Skive Aa, som falder i Limfjorden.

Den øvrige, nordlige Del af Jylland har meget uregelmæssige Terrainforhold med utallige, baade brede og smalle, dybt nedskaarne Lavninger.

---

*) Ifølge Carlsen og Erslev (Jylland S. 196—198) har Danmarks største Aaer følgende Længde og Opland:

Gudenaa	Længde	21 1/4	Mil	(160 Km.)	med	Opland	$50{,}_{45}$	□ Mil	(2860 □ Km.).
Skjernaa	—	12 1/2	-	(94 -)	-	—	$43{,}_{58}$	- -	(2470 - -).
Vardeaa	—	13 1/4	-	(100 -)	-	—	$18{,}_{92}$	- -	(1050 - -).
Storaa	—	14	-	(105 -)	-	—	$18{,}_{36}$	- -	(1020 - -).

Havet udfylder en Del af disse Lavninger, hvis mangeartede Karakter derfor gengives i Limfjordens rigt udformede Kystlinier. Betydeligere Højdepartier findes kun N. for Hobro, hvor Terrainet kulminerer i Rold Bavnehøj (364 F., 114 M.), og i Vendsyssel, hvor det ejendommelige langstrakte Bakkedrag „Jydske Aas" i Knøsen hæver sig til 432 F. (136 M.).

Hvad dernæst angaar de danske Øer, træffe vi i det hele og store lignende uregelmæssige Højdeforhold paa dem som i det østlige og nordlige Jylland. Øernes højest liggende Egn findes paa Bornholm, hvor Granitbakken Rytterknægten naar 516 F., 162 M.; paa den østlige, høje Del af Møen findes andre, særlig høje Bakker (Aborrebjærg 455 F., 143 M.), som for en væsentlig Del ere opbyggede af Kridt; i øvrigt bestaa alle Højdepartierne paa Øerne ligesom i Jylland væsentlig af Ler- og Sandmasser fra Istiden.

Sjællands betydeligste Højdepartier findes i Egnen mellem Roskilde, Ringsted og Holbæk; her ligger i et stærkt bakket Terrain ikke alene Øens højeste Punkt, Gyldenløves Høj (402 F., 126 M.), men ogsaa en Række af andre betydelige og nogenlunde sammenhængende Højder. Et andet højtliggende Terrain af anselig Størrelse findes Ø. for Næstved; dette Terrain kulminerer i Kobanke (391 F., 123 M.). Øens største Aa, Susaa (ca. 11 Mil lang), som udspringer fra sidstnævnte Højdedrag, giver ved sit ejendommelige Forløb et Billede af Terrainbygningens Uregelmæssighed; paa en lige saa iøjnefaldende Maade fremtræder dette Forhold i Kystlinierne hos Isefjorden og dens Forgreninger. — Et tredje højtliggende Parti findes Ø. for Slagelse; ogsaa i Nordvestsjælland er der anselige, men usammenhængende Højdedrag, som hvis mest fremtrædende Bakke vi nævne Vejrhøj (385 F., 121 M.). Derimod har det nordøstlige Sjælland trods sin bakkede Karakter ingen større Højder at opvise end Maglebjærg (290 F., 91 M.).

Fyns nordøstlige Del ligger lavt, for største Delen endog langt under 100 F.; Munkebo Bakke, V. for Kjerteminde, byder derfor trods sin lidet anselige Højde (186 F., 58 M.) en ualmindelig vidtstrakt Udsigt. Den større sydvestlige Del af Fyn indeholder derimod betydeligere Højdedrag end Sjælland. En bred Lavning, der gennemstrømmes af Fyns største Vandløb, Odense Aa, danner en ufuldkommen Adskillelse mellem det vestlige, stærkt bakkede og indskaarne Højdedrag, som af særlige høje Punkter indeholder Trebjærg (407 F., 128 M.), Frøbjærg Bavnehøj (Fyns højeste Punkt, 418 F., 131 M.) og Vissenbjærg (410 F., 129 M.), og et østligt stort Højdeparti, som breder sig i Egnen mellem Svendborg, Nyborg og Odense, og som kulminerer i Grønbanke (381 F., 120 M.).

Laaland er den laveste og fladeste af de større Øer. Ingen Bakke her naar 100 F., den højeste er Bavnehøj N. Ø. for Nakskov (94 F., 29 M.).

Af de øvrige Øer har *Ærø* de betydeligste Højdepartier (Synneshøj,

215 F., 67 M.); *Taasinge* har dog en enkelt Bakke, som overgaar Ærø, nemlig Bregninge Kirkebakke (235 F., 74 M.). Derimod er det højeste Punkt paa Samsø kun 204 F. (64 M.; Ballebjærg), paa Langeland kun 146 F. (46 M., Skøvlebjærg), og paa Falster endog kun 139 F. (44 M.; Bavnehøj).

Landskabsformer. Selv den udførligste Redegørelse for Danmarks Højdepunkter og Forløbet af vore Vandskel og Aaer giver kun et yderst mangelfuldt Billede af Landets Overflade. Dette er i Virkeligheden let forklarligt. Thi Overfladedannelserne skylde deres Oprindelse til en Samvirken mellem de forskellige geologiske Faktorer, der fulgte med Isens Invasion over Landet; idet disse Faktorer kombineredes paa forskellige Maader, opstod yderst uensartede Overfladeforhold; men den Maade, hvorpaa Kombinationen fandt Sted, afhang af ganske andre Forhold end den større eller mindre Højde over Havet. Og selv vore Dalstrækninger have for den største Dels Vedkommende intet at gøre med de Aaer, som nu søge ned gennem dem; de betydeligere Dalstrækninger ere tildannede af Istidens Vandmasser, som ofte løbe i modsat Retning af vore Dages Aaer og ikke vare knyttede til de nuværende Vandskel.

Allerede for mere end to Menneskealdere siden har *Forchhammer* forsøgt at fæstne og skildre bestemte Landskabstyper og at forklare deres geografiske Fordeling; senere have *Erslev* og fremfor alle *Dalgas* (Geograf. Billeder fra Heden, 1867) inden for mere begrænsede Egne klarlagt Overfladeformernes karakteristiske Ejendommeligheder. Erkendelsen af Indlandsisens Betydning for Landets Tilblivelse har ogsaa været Betingelsen for en nøjere Forstaaelse af Overfladeformerne; vort mangelfulde Kendskab til Istidsforholdene lægger dog endnu store Hindringer i Vejen; heller ikke Undersøgelserne i Terrainet ere hidtil saa vidt fremskredne, at man kan give en fuldstændig Oversigt over Landskabsformerne i alle Landets Egne.

De vigtigste Landskabstyper, som man efter vort nuværende Kendskab til Landet kan opstille, ere følgende:

I. Det fladt bølgede Landskab eller Morænefladerne. Amager, Egnen rundt om Kjøge Bugt næsten helt ind til Roskilde og Nord paa til Ordrup, fremdeles Egnen Syd for Kjerteminde, store Strækninger af Laaland og en Mængde Steder i Jylland ere typiske Eksempler paa dette Landskab. Terrainet er fladt og kaldes ofte for Slette (saaledes Egnen S.Ø. for Roskilde); men i Virkeligheden ligger Overfladen i flade Bølger, som stige og falde med lange, jævne Skraaninger. Disse Fladers Jordbund bestaar som oftest af frugtbart Moræneler; de danne tætbefolkede og vel dyrkede Egne uden Skove og med forholdsvis ubetydelige Eng- og Mosestrækninger. — Som en Afbrydelse i de ensformige Moræneflader (sjældnere uden for disse) træffes hist og her de ejendommelige Aase (Eks. Kjøge Aasen og Næstved Aasen): lange Volde af lagdelt Sand og Grus, hvis

Retninger modsvare Indlandsisens sidste Bevægelsesretning i den paagældende Egn.

II. Det stærkt bakkede Landskab eller Morænebakkelandet*) træffe vi typisk udviklet i Nord- og Midtsjællands naturskønne Partier (f. Eks. Søllerød Egnen), i Sydvest-Fyn (hvor man for Spøg har brugt Navnet „de fynske Alper“), i Egnen Syd for Viborg og paa mangfoldige andre Steder. Til denne Art Bakkeland høre alle Landets særlig høje Punkter (uden for Bornholm), men selve Landskabsformen kan fremtræde lige saa typisk i andre Egne, hvor de højeste Punkter ikke en Gang naa 200 F. Tætliggende og oftest stejle Bakker af alle Størrelser, strøede uden synlig Orden mellem hverandre og ofte delvis sammenflydende, dertil utallige Lavninger med Søer, Kær eller Moser (sjældnere tørre, grydeformede Indsænkninger) karakterisere dette Landskab, der ofte regnes som det typiske „danske“ Landskab. Mindre ofte antager Bakkelandet en noget regelmæssigere Karakter, idet Bakkerne ere langstrakte med en fælles Hovedretning, som i nogle Tilfælde er vinkelret paa Isens Bevægelsesretning (Randmorænelandskab, smukt udviklet flere Steder i Himmerland), i andre vinkelret derpaa (store, brede Bakker, s. k. Drumlins). Et væsentligt Træk i det almindelige Bakkeland er de dybt nedskaarne Dale og Kløfter, som vi se dem i det smaa f. Eks. i Ulvedalen i Jægersborg Dyrehave, i det store i de herlige Egne ved Vejle, Himmelbjærget og Hald Sø. Bakkelandet er Danmarks Skovland: det bærer saa godt som alle de tiloversblevne Rester af Fortidens store Skovstrækninger. Jordbundsbeskaffenheden er yderst vekslende; Sandet træder frem langt hyppigere end paa Fladerne og kan undertiden være eneraadende (f. Eks. i Finderup Egnen), men i Reglen veksler det uregelmæssig med Ler, og mange Bakkeegne have fede Lerjorder med forholdsvis faa Sandpletter.

III. Hedesletterne ere virkelige Sletter, hvis Hældning er saa ringe, at de for Øjet synes næsten vandrette; paa deres ufrugtbare, sandede Jordbund har Lyngen tidlig faaet Overtaget, og hvor Afløbsforholdene have været ugunstige, har den voldet den Aldannelse, som nu lægger Kulturen saa store Hindringer i Vejen. De store Hedesletter findes alene i Jylland. Selve Landskabsformen er dog ikke ukendt paa Øerne, men de derværende smaa og spredte Sandsletter ere som oftest tidlig blevne opdyrkede og have delvis mistet deres iøjnefaldende Ydre.

I Hedesletternes højest liggende Partier bliver Terrainet ofte mere ujævnt, og der kan undertiden være ret jævn Overgang til det tilgrænsende Bakkeland; langt hyppigere træffes jævn Overgang mellem Bakkelandet og Morænefladerne.

De tre omtalte Landskabsformer beherske den langt overvejende Del af

*) Denne Landskabsform kaldes ofte slet og ret „Morænelandskab“.

Landet og hidrøre alle fra Istiden. Blandt Landskabsformer af større Betydning ere endnu at nævne de Strækninger, som først efter Isens Bortsmelten have faaet deres ejendommelige Udseende: Strandsletterne, som i den hævede nordøstlige Del af Landet indtage ikke ubetydelige Arealer, Marsklandet i Ribe Egnen og ved Ringkjøbing Fjord, Klitlandskaberne og Mosestrækningerne*).

Medens de sidst nævnte Landskabstyper forstaas uden Vanskelighed, fordi deres Dannelse endnu fortsættes, forholder det sig anderledes med de tre førstomtalte, som direkte eller indirekte skyldes Indlandsisen. Ganske vist have Schweiz' og Skandinaviens Gletschere for lang Tid siden givet Geologerne udførlige Oplysninger om Isens Virkning i Fjældlandene; men de langt mere storartede og mangfoldige Forandringer, som Isen maatte volde, da den i Istiden gled ud over flade Strækninger med bløde og modstandsløse Jordlag, har man først i de to sidste Aartier begyndt at faa en nøjere Forstaaelse af, og mange Spørgsmaal ere endnu kun ufuldkomment opklarede. Den Forklaring, der kan gives, er i store Træk følgende.

Isens Virkning paa vort Land var i Hovedsagen en bortskurende og nedbrydende, saa længe den gled hen over det med sin fulde Tykkelse og Vægt. Først hen imod Istidens Slutning, da Indlandsisen var tyndere, og dens Rand stod i Danmark, forandredes Forholdene i væsentlig Grad. Under Afsmeltningen indtraf Perioder, hvor Isranden holdt sig paa omtrent samme Sted; til saadanne „Opholdslinier“ for Isranden knytte sig vore Landskabsformers Fordeling.

Fra Indlandsisens Rand udsprang gennem „Gletscherporte“ store, sand- og slamfyldte Aaer; foran (ↄ: uden for) Opholdslinien afsatte disse Aaer deres Sandmasser i store og flade, deltalignende Dynger; disse Dynger ere Hedesletterne, hvis højeste Punkter derfor i Reglen vise os de Steder af Opholdslinien, hvor Gletscherportene stod. Inden for Randen og langs den opstod ved Isens ophobende og sammenskydende Virksomhed Bakkelandet (Morænelandskabet), hvis uregelmæssige Terrainkarakter yderligere forstærkedes under den senere følgende Bortsmelten af den stærkt sand- og grusfyldte Ismasse og ved Smeltevandløbenes Udgravninger i det bakkede og højtliggende Terrain; i Bakkelandskaberne opnaa nemlig Isens Aflejringer deres største Tykkelse. Yderst i Bakkelandet træffes jævnlig „Randmoræner“ langs Bakkerygge, som betegne Isens yderste Rand. — En smallere eller bredere Zone af Bakkeland følger saaledes hver af de vigtigste Opholdslinier. Inden for denne Zone igen var Isen, saa længe dens Rand fulgte Opholdslinien, mægtigere og mægtigere indefter; her træffes derfor en indre Zone af mere eller mindre sammenhængende Lavninger („Inderlavninger“),

*) At Overfladeformens Karakter lokalt kan præges i høj Grad af Faktorer, som ikke ere nævnte ovenfor (Klintdannelsen ved Kysterne, Nutidsaaernes Udgravninger og Opfyldninger, fremstikkende Klipper), kræver ingen nærmere Redegørelse.

hvor Isen aflejrede intet eller kun lidet, og det, som her aflejredes under Isens store Tryk, blev fladt udbredt. I Inderlavningerne og i Overgangszonen mellem dem og Bakkelandet opstod derfor Morænefladerne, hvor Aflejringernes Tykkelse i Reglen tiltager udefter mod Bakkelandet, medens den indefter aftager, idet Overfladen skraaner nedad mod Lavningerne; disses indre Grænse igen bestemmes af Underlaget eller af de Landskabsbælter, som knytte sig til den nærmest følgende Opholdslinie.

I det regelmæssigste Tilfælde ordne de forskellige Landskabsformer sig saaledes i Bælter langs hver enkelt af Israndens Opholdslinier: først Inderlavninger og Moræneflader, saa Bakkelandet og yderst Hedesletterne. I Virkeligheden blive Forholdene ofte langt mere indviklede; dette beror dels paa, at den oprindelige Terrainoverflade gør sin Indflydelse gældende, dels paa, at Israndene ofte have haft stærkt udtunget Form, og endelig især paa, at Isens Bortsmelten ikke foregik i regelmæssige Spring fra Opholdslinie til Opholdslinie, men under jævnlige, snart større, snart mindre Frem- og Tilbagerykninger af Isranden (Oscillationer). Særlig hyppig vanskeliggøres Overblikket derved, at forskellige Bakkelandskabszoner glide over i hinanden uden mellemliggende Flader eller Lavninger.

Paa det medfølgende geologiske Kort er angivet den vigtigste af Opholdslinierne for Isranden. Denne Opholdslinie svarer til et Tidsrum, hvor hele den skandinaviske Halvø, Finland, store Dele af Rusland og de tyske Østersølande mod S. indtil det baltiske Højdedrag endnu vare isdækkede. Linien gaar gennem Jylland omtrent fra Vamdrup først mod N. til Sydenden af Hald Sø og derfra omtrent mod V. til Havet*). Uden for (Vest og Syd for) denne Linie ligge alle Danmarks store Hedesletter. De udfylde „Inderlavninger“ fra tidligere Afsnit af Istiden, og mellem dem rejser sig som „Bakkeøer“ det ældre Bakkeland og Partier af ældre Moræneflader. Naar disse Bakkeøer høre til Danmarks mindst frugtbare Egne, er Grunden sikkert væsentlig den, at de under hele den lange Opholdstid, medens de store Hedesletter dannedes, laa udsatte for et barsk Klima, som hæmmede Vegetationen og begunstigede Sandflugt og de overfladiske Lags Udvadskning.

Inden for Opholdslinien træffe vi overalt Bakkelandet i dets mest udprægede Form, og Ophobningen af Materiale har været saa stærk langs selve Opholdslinien, at denne næsten overalt danner Vandskellet mellem Kattegat og Limfjorden paa den ene Side og Vesterhavet paa den anden. En Undtagelse danner kun Skive Aa, men om den har det i Virkeligheden kunnet paavises, at den først er bleven til, da Isen smeltede bort. De vestlige Limfjordsbredninger vise os Inderlavninger, der høre til den omtalte Opholdslinie; i Sydøstjylland er der oftest ingen tydelig Adskillelse mellem denne og de følgende Zoner af Bakkeland.

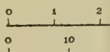
---

*) En udførligere Fremstilling findes i Afhdl. „Om Jyllands Hedesletter“ i Vid. Selsk. Oversigt 1903.

DA

Geologis

Af

Forlagt af Universitets

DANMARK
Geologisk Oversigtskort
Af Prof. N.V. Ussing.
danske Mil
Kilometer
Signaturplan:
Nutidsdannelser.
Saltvandsalluvium og Flyvesand.
Istidsdannelser:
Hedesletter.
Overvejende Sand.
Overvejende Ler.
Indlandsisens Vestgrænse under Hedesletternes Dannelse.
Steder, hvor Kridt og Kalksten træde frem
BORNHOLM.
Allinge
Hasle
Rönne
Aakirkeby
Svaneke
Neksö
Skagen
Frederikshavn
Sæby
Hjörring
Vendsyssel
Læsö
Aalborg
Thisted
Thy
Mors
Nykjöbing
Salling
Skive
Lögstör
Nibe
Hobro
Mariager
Viborg
Randers
Grenaa
Holstebro
Lemvig
Ringkjöbing
Silkeborg
Aarhus
Ebeltoft
Skanderborg
Horsens
Vejle
Fredericia
Kolding
Varde
Esbjærg
Fanö
Ribe
Christiansfeld
Haderslev
Romö
Tönder
Aabenraa
Als
Sönderborg
Flensborg
Föhr
Sild
J Y L L A N D
S L E S V I G
V E S T E R H A V E T
K A T T E
G A T T E T
Anholt
Falkenberg
Halmstad
Samsö
Bogense
Middelfart
Odense
F Y N
Nyborg
Assens
Faaborg
Svendborg
Taasinge
Ærö
Ærösköbing
Rudkjöbing
Langeland
Kjerteminde
Store Bælt
Lille Bælt
Kalundborg
Holbæk
Nykjöbing
Frederiksværk
Helsingör
Hillerød
Frederikssund
Isefjord
Roskilde
Kjöbenhavn
Kjöge
Kjöge Bugt
S J Æ L L A N D
Slagelse
Sorö
Ringsted
Korsör
Skjelskör
Næstved
Præstö
Vordingborg
Stege
Möen
Heddinge
Smaalandshavet
Nakskov
Maribo
Sakskjöbing
Stubbekjöbing
Rödby
Nysted
Nykjöbing
FALSTER
L A A L A N D
Helsingborg
Forlagt af Universitetsboghandler G.E.C. Gad
Axel E. Aamodt's lith. Etabl. Kbhvn

Da Isen smeltede bort fra den paa Kortet angivne Linie, bevirkede Havets Indflydelse i det dybe Skagerak, at Isgrænsen i Nord forholdvis hurtig drog sig tilbage; i det sydøstlige Danmark fik den stærke Tilførsel af Is, som fra Sverige og Finland kom ned gennem Østersøens Lavning, mere og mere Overhaand, og Isens Bevægelsesretning over Øerne blev mod Slutningen udpræget SØ-NV-lig, samtidig med at Isranden blev stærkt udtunget. Landskabsbælterne i Sydøst-Danmark have derfor andre Retninger og større Uregelmæssighed end det beskrevne System i Jylland. De forskellige Israndlinier i Sydøst-Danmark ere for Øjeblikket kun efterviste paa spredte Smaastrækninger (først af V. Milthers i Nordvestsjælland), og en samlet Fremstilling kan endnu ikke gives. Her skal kun henpeges paa, hvorledes de ovenfor berørte Landskabsformer i Østsjælland gruppere sig omkring de Inderlavninger, der repræsenteres af den sydlige Del af Sundet og Sydøstsjællands Bugter.

Fjorde, Søer og Dale. Fra Fjordene i snævrere Forstand udelukke vi de brede af Havet dækkede Lavninger, som bære Fjordnavnet, saasom Isefjord, Odense Fjord, Ringkjøbing Fjord og Limfjordens Bredninger, og hvis Oprindelse nys er berørt. De typiske Fjorde, saaledes som vi have dem paa Østkysten af Jylland, ere smalle og hegnede af høje Skrænter; hvad der ogsaa bør fremhæves, er deres uregelmæssige Dybdeforhold: de dybeste Punkter ligge ofte langt inde i Fjordene. Mariager Fjord er ved Mariager 120 F. dyb, men ved Hadsund saa flad, at Sejladsen er vanskelig, og lignende, om end ikke saa ekstreme Forhold træffes i de andre Fjorde. Tænke vi os Vandspejlet sænket, bliver Fjorden ikke til en almindelig Dal (dette gælder dog Randers Fjord, som i Virkeligheden er en sænket Floddal og afviger fra de typiske Fjorde), men til en langstrakt Sø eller til en Række af saadanne, forbundne ved Lavninger. Omvendt have vi i Østjylland talrige lange Lavninger med „Langsøer“, og af hver saadan Lavning vilde ved Landets Sænkning opstaa en virkelig Fjord af samme Karakter som de nuværende. Saaledes Dalen med den lange Brabrand Sø, som fra Aarhus gaar ind mod V., og hvis Fortsættelse indeholder Ravn Sø, Knud Sø Jul Sø o. s. v., fremdeles Tjele Langsø med dens Dalstrøg, som mod Ø. fortsættes forbi Glenstrup Sø, mod V. til Viborg-Søerne o. s. v. Alle disse Fjorddale kunne forfølges helt ind igennem det østjydske Bakkeland til dets ovenfor omtalte Vestrand, hvor Hedesletterne begynde. Dalstrøgene ende just, hvor Hedesletterne naa deres højeste Punkter, altsaa dér, hvor Gletscherportene stod i det ovenfor skildrede Hovedstadium af Afsmeltningstiden. Vi slutte heraf, at disse „Fjorddale“ eksisterede allerede, den Gang Hedesletterne dannedes, og Isen laa over Øst- og Nordjylland; de gennemstrømmedes fra Ø. og N. Ø. af de store Smeltevandsstrømme under Isen og skylde utvivlsomt deres Form i væsentlig Grad til disse. Vi maa antage, at disse Floder gennem store Dele af deres Dalstrøg have løbet

imod Dalbundens Faldretning ; dette var i Virkeligheden muligt, fordi de løb under Tryk og under Isen, og det var nødvendigt, for at Vandet i det hele taget kunde slippe ud. Flodløbene under Isen maatte følge Isens Bevægelsesretning, thi ellers vilde deres Tunneller spærres; derfor er Fjorddalenes Retninger i det hele og store vinkelret mod den paa Kortet tegnede Opholdslinie for Isranden*). Da denne senere trak sig tilbage til inden for liggende Opholdslinier, dannedes ofte Morænevolde og andre nye Aflejringer tværs over de her omtalte Dalstrøg, og saaledes omdannedes Dele af dem til Langsøer.

Vi se saaledes, at de langstrakte Fjorde, Dalstrøgene i deres Forlængelse og Langsøerne, som tilsammen danne et af de mest karakteristiske Træk i Jyllands Overfladeforhold, ligesom Landskabsbælterne knytte sig naturlig til Opholdslinien i Midtjylland. At analoge Forhold kunne paavises for Sjællands Langsøer, skal her blot nævnes.

Hvad Landets øvrige Søer angaar, er disses Oprindelse mangeartet og for adskilliges Vedkommende kun ufuldstændig kendt. Nogle have lignende Oprindelse som Fjordbredningerne, saaledes vistnok Landets største Sø, Arresøen, som først i Stenalderen blev afspærret fra Havet. Det største Antal af Smaasøerne er imidlertid Morænesøer, d. e. Vandsamlinger i det uregelmæssige Bakkelands Smaalavninger. Et ikke ringe Antal Søer af den sidstnævnte Art, mulig ogsaa enkelte af Langsøerne, have en ganske ejendommelig Dannelseshistorie, idet de i Afsmeltningstiden vare beskyttede mod Udfyldning derved, at isolerede Ismasser en Tid lang holdt sig i dem, skærmede mod Smeltning ved overliggende Grusmasser. Søen opstod da i sin nuværende Skikkelse først ved den skjulte Ismasses Smeltning. En saadan Dannelsesmaade har bl. a. Flyndersø ved Skive og adskillige Søer i Viborg Egnen. — En helt afvigende Type af Søer træffe vi langs Jyllands Vestkyst, nemlig Klitsøerne; disse ere opdæmmede mellem Klitrækkerne og det inden for liggende, højere Land. Endelig maa nævnes de egentlige Strandsøer eller Laguner, som ere blevne afspærrede fra Havet ved en af dette opkastet Strandvold eller Tange. I Reglen er dog Tangen ved Natur eller Menneskeindgreb afbrudt, saa at Lagunen ikke er helt skilt fra Havet (Ringkjøbing Fjord, Nissum Fjord o. a.).

Blandt de egentlige Floddale, som væsentlig ere tildannede af de store Smeltevandsfloder, der løb frem foran Indlandsisens Rand, maa som de største fremhæves Karup Dalen, Gudenaa Dalen og Skalsaa Dalen. *Karup Dalen*, som naar over $^3/_4$ Mil (6 Km.) Bredde og udmærker sig ved sin regelmæssige Form med terrassedannede Sider, gennemstrømmes af Skive Aa; den er udgravet af store Smeltevandsfloder fra Isranden i Midtjylland paa det Tidspunkt, da Isen N. for Hedesletterne smeltede bort, saa at der

*) Af denne Grund have bl. a. Fjordene ved Lemvig og Struer helt andre Retninger end Østkystfjordene.

blev Afløb til Limfjorden. Gudenaa Dalen og Skalsaa Dalen ere opstaaede paa et noget senere Tidspunkt, da Isranden havde forladt Midtjylland, men endnu spærrede for Afløbet mod Ø. til Kattegat. Under disse Forhold maatte dér opstaa ejendommelige og indviklede Dalsystemer. Der kunde ikke udvikle sig Vandløb i den efter Terrainforholdene naturlige Retning fra det midtjydske Vandskel gennem Fjorddalene til Kattegat, men Vandet maatte søge mod N., og da det drejede sig om store Smeltevandsmasser, blev de Dale, som da opstod, nogle af Danmarks anseligste. Vandet maatte helt nede fra Horsens Egnen søge sig Vej tværs over de mange dybe Ø-V-gaaende Fjorddale, som før ere omtalte; derfra stammer *Gudenaaens* ejendommelige og ofte skildrede Zigzagløb. Det er endog muligt, at det nuværende Zigzagløb til at begynde med var næsten dobbelt saa langt; det maa nemlig formodes, at Udløbet gennem Randers Fjord var spærret af Isen under de første Afsnit af Gudenaa Dalens Dannelse; Floden løb da en Tid lang fra Egnen N. for Langaa et Stykke mod V. gennem en Del af den nuværende Nørreaa Dal og fra denne med ny Retningsforandring ud gennem *Skalsaa Dalen* til Limfjorden. Udførlige Undersøgelser over disse Forhold foreligge dog ikke.

Dybdeforhold i de omgivende Have. I Farvandene nærmest omkring Danmark ere Dybderne i det hele smaa. Særlig dybt er kun *Skagerak* hvis nærmest Norge liggende Del, den mærkelige „norske Rende“, har Dybder paa 400-800 Meter. 100 M.'s Dybdekurven gaar temmelig nær ind mod Skagens Nordstrand, men i øvrigt er den Del af Skagerak, som grænser til Jyllands Kyst, kun 10-30 M. dyb. *Vesterhavet* er i det hele et lavt Farvand, hvor Dybden tiltager saa langsomt fra den jydske Kyst udefter, at den først hen imod 100 Km. fra Land naar 40 M. Horns Rev, der fra Blaavandshuk strækker sig over 30 Km. mod V., danner en for Skibsfarten meget farlig Grund; ellers er Farvandet langs Jyllands Vest- og Nordkyst temmelig „rent“, men den lange aabne Kyst med dens Sandrevler og den fuldstændige Mangel paa Tilflugtshavne gør dog Strandinger ret hyppige. — I Modsætning til Skagerak og Vesterhavet ere *Kattegat* og Farvandene mellem Øerne i høj Grad opfyldte af Sandgrunde og Rev, saa at endog paa adskillige Steder Sejladsen er begrænset til forholdsvis snævre Render. Den dybeste Del af Kattegat med Dybder paa 40-100 M. ligger mellem den svenske Kyst og Linien gennem Læsø og Anholt; i den øvrige større Del af Kattegat naar Dybden kun undtagelsesvis 40 M. I *Øresund* strækker sig Nord fra indtil hen imod Kjøbenhavn og Malmø Dybder paa over 20 M., men Syd herfor er der kun smalle Sejlløb (Drogden og Flinterenden), og selv disse ere saa grunde, at meget store Skibe ikke kunne benytte dem. Betydelig dybere Render findes i *Bælterne*, særlig i Store-Bælt og dets sydlige Fortsættelse Lange-

landsbæltet. De mindre Farvande mellem Øerne Syd for Sjælland og Fyn ere derimod overmaade grunde. Hvad endelig *Østersøen* angaar, er dens vestlige Del (indtil Falster-Rügen) blottet for betydeligere Dybder, saa at endog saadanne paa 30 M. kun træffes undtagelsesvis; længere mod Ø. bliver Østersøen efterhaanden dybere: tæt op mod Bornholms klippefulde Nordøstkyst findes over 60 M. Dybde, Ø. for Christiansø endog omtrent 100 M.

I det hele kan det siges om Havbunden i de danske Farvande, at den slutter sig til Landjorden som en umiddelbar Fortsættelse af denne; begge ere opstaaede samtidig og skylde deres Udformning væsentlig til de samme Istids-Virksomheder. Som ovenfor berørt har Danmark efter Istiden haft sin „Fastlandstid“, da alle vore Sunde og Bælter og den langt overvejende Del af Kattegat var tørt Land. Ved de Jordskorpebevægelser, som indtraadte i Egetiden, opstod efterhaanden den nuværende Fordeling af Hav og Land; men idet Kystlinien langsomt flyttedes opefter, kom Brændingens udjævnende Virksomhed til at gøre sig gældende, og Havbunden fik derved i det hele og store jævnere Overfladeformer end Landet; Lerafsætningen paa Havbunden fortsætter vedblivende denne Udjævningsproces. Derfor er det, at vi træffe den jævneste og regelmæssigste Havbund langs Jyllands vestlige og nordlige Kyst, hvor Brændingens Virksomhed til alle Tider har været stærkest, medens Ujævnhederne baade i Havbundens Relief og i Kystens Konfiguration gøre sig langt mere gældende i de indre Farvande. Som en Levning fra den Tid, da vore Farvande laa tørre, finder man næsten overalt ved vore Kyster, naar der foretages Uddybnings- eller lignende Arbejder, at der ligger Tørvemoser gemte under Nutidens Havbund; som en anden Levning fra Fastlandstiden betragter man almindelig en Del af vore Farvandes smalle og dybe Render, hvis bugtede Forløb umiddelbart leder Tanken hen paa Fortids Floddale.

N. V. Ussing.

Klima.

Vort Lands Klima kan i Korthed betegnes som et Øklima med forholdsvis milde Vintre og kolde Sommere; dertil kan endnu føjes, at Klimaet er meget ustadigt. Landets Beliggenhed mellem Vesterhavet mod V. og Østersøen mod Ø. samt den skandinaviske Halvø mod N. og Mellemevropa mod S. bevirker, at dets Klima i høj Grad paavirkes af Vindene, der delvis medføre Temperaturen og Fugtighedsforholdene fra de Egne, hvorfra de komme. Om Vinteren er Atlanterhavet og Vesterhavet

at betragte som Varmekilder for vort Land. De vestlige og sydvestlige Vinde ere derfor særlig milde og, da de komme fra Havet, tillige fugtige. Da de dernæst ere de hyppigst forekommende, sætte de Vinterens Middeltemperatur højt op i Forhold til Vinterens Temperatur i de Egne, der inde i Fastlandene ligge under samme Breddegrad som vort Land. I denne Aarstid er Temperaturen af de Lande, der ligge N., Ø. og S. Ø. for Danmark, særlig lav. Derfor give de Vinde, der om Vinteren blæse fra disse Egne af Horisonten, Kulde, og et Vindspring fra østlige til vestlige Retninger kan derfor pludselig lade en streng Frostperiode afløse en Periode med usædvanlig mildt Vintervejr. Spring i Middeltemperaturen for to paa hinanden følgende Døgn af 10-12 Grader (Celsius) forekomme paa denne Aarstid ikke sjælden.

Om Sommeren er Indflydelsen af de Danmark omgrænsende Have og Lande anderledes. Vesterhavet og Skagerak ere paa denne Aarstid forholdsvis kolde. Kattegattets ikke dybe Vande opvarmes om Sommeren saa stærkt af Solen, at det i Juli Maaned endogsaa er noget varmere end Luften over Jylland og Øerne, og i Skaane er Lufttemperaturen endnu højere. S. for Landet ligger det store mellemevropæiske Fastland. De sydvestlige, vestlige og nordvestlige Vinde ere derfor om Sommeren de koldeste, medens de østlige og sydøstlige Vinde ere de varmeste; de vestlige Vinde medføre endvidere i Reglen rigelig Nedbør, medens de østlige ere fattige paa Regn. Da de vestlige Vinde i Almindelighed ere de fremherskende om Sommeren, er denne Aarstid hos os mindre varm end paa de Steder, der ligge Ø. for Danmark og under samme Breddegrad som dette.

Hvad der særlig bidrager til Vejrets Ustadighed, ere de mange lave Lufttryk (barometriske Minima), der gaa over eller N. og S. for vort Land. Omkring et saadant Lufttryk bevæger Vinden sig i en hvirvelformet Bane saaledes, at vi, naar vi vende Ryggen mod Vinden, have det lave Lufttryk til venstre og noget foran os. Gaar et saadant barometrisk Lavtryk over Landet, bevirker de forskellige Vindretninger, der kredse omkring det, navnlig om Vinteren store Forskelligheder i Vejrliget. Saaledes frembragte et Lufttryksminimum, der d. 11. Februar 1893 trængte ind over Landet, kraftige østlige Vinde med streng Frost i den nordlige Del af Jylland. I Skagen frøs det den nævnte Dag Kl. 2 om Eftermiddagen 14 ^{0} og i Vestervig 11 ^{0}. Samtidig blæste der over den sydlige Del af Landet kraftige, vestlige Vinde, der medførte en Temperatur af 4 ^{0} over Frysepunktet. I Herning, hvor Vinden var østlig, frøs det 6 ^{0}, medens Temperaturen i Tarm, hvor Vinden var vestlig, steg til 2 ^{0} over Frysepunktet.

Til Vejrets Ustadighed bidrager ogsaa, navnlig i den kolde Tid af Aaret, den hyppige Dannelse af lokale barometriske Lavtryk, der skyldes Havets og Landets forskellige Virkninger paa Lufttrykket. Det er paavist ved de Undersøgelser, der af den fransk-skandinaviske Station i Jylland (1902—1903)

ere udførte over de meteorologiske Forhold i de højere Luftlag, at de omtalte atmosfæriske Forstyrrelser skyldes Dannelser, der kun tilhøre de forholdsvis lavere Egne af Luften. I Modsætning til Luftens Bevægelse over det Indre af Fastlandene have Forsøgene med Drager og Balloner ofte paavist Tilstedeværelsen af stormende, bygeagtige Vinde, der betydelig aftage i Styrke allerede i Højder af 2000-3000 M.

Vi skulle nu efter disse almindelige Bemærkninger gaa over til en nærmere Omtale af de vigtigste meteorologiske Elementer, der ere bestemmende for Landets Klima.

Temperaturen. Den normale Temperatur for Vinteren (Decbr., Jan. og Febr.) ligger i de forskellige Egne af Landet mellem $^3/_4$ ^{0} Varme og $^1/_2$ ^{0} Kulde. Den højeste Temperatur finde vi langs med Vestkysten af Jylland, den laveste i Midten af Jylland og Sjælland. Som Gennemsnit for hele Landet er Middeltemperaturen for December $0,_8$ ^{0}, for Januar ÷ $0,_1$ ^{0} og for Februar $0,_0$ ^{0}. I de enkelte Aar kan dog Middeltemperaturen for en enkelt Maaned afvige meget betydeligt fra den normale Værdi eller den gennemsnitlige Temperatur for en lang Aarrække. Saaledes har for Kjøbenhavns Vedkommende Middeltemperaturen for December i et enkelt Aar svinget mellem $4,_9$ ^{0} (1857) og ÷ $7,_7$ ^{0} (1788). For Januar har den højeste Middeltemperatur været $3,_4$ ^{0} (1873), den laveste ÷ $7,_8$ ^{0} (1777). For Februar ligge de maanedlige Middeltemperaturer mellem de samme Grænser. Den varmeste Februar faldt i 1822, den koldeste i 1838.

I de tre Vintermaaneder synker gennemsnitlig Temperaturen til Frysepunktet og derunder paa mellem 57 og 67 Dage. Det første Tal gælder for Kyststationerne, det sidste for Stationerne i det indre af Landet. Den højeste Kuldegrad, der er iagttaget, er ÷ $29,_0$ ^{0}; den blev maalt i Søndersted ved Holbæk i Jan. 1893. Den laveste Middeltemperatur for en enkelt Dag har for hele den lange kjøbenhavnske Rækkes Vedkommende været ÷ 19 ^{0} (17. Jan. 1893 og 12. Febr. 1891).

Foraarets normale Temperatur ligger for de forskellige Egne af Landet mellem $4^1/_2$ ^{0} og 6 ^{0}. De højeste Temperaturer findes paa Laaland og Falster, den laveste paa Bornholm, der paa denne Aarstid paavirkes af Østersøens kolde Vand. Normaltemperaturen er for hele Landet i Marts $1,_2$ ^{0}, i April $5,_7$ ^{0} og i Mai $10,_2$ ^{0}. Temperaturen stiger saaledes stærkt i de 3 Foraarsmaaneder. Den varmeste Marts, vi kende for Kjøbenhavn, havde en Middeltemperatur af $5,_0$ ^{0} (1882); den koldeste Marts faldt i 1845, dens Middeltemperatur var ÷ $5,_7$ ^{0}. I April har Middeltemperaturen svinget mellem $8,_9$ ^{0} (1800) og $1,_7$ ^{0} (1771). Den varmeste Maj faldt i 1801 med en Middeltemperatur af $15,_1$ ^{0}; den koldeste Maj var den i 1867, hvor Middeltemperaturen kun var $7,_0$ ^{0}. I Foraaret ere pludselige og stærke Temperaturforandringer næsten lige saa hyppige som om Vinteren og kunne, navnlig i April og Maj, gøre stor Skade, naar Vegetationen er stærkt frem-

met. — Antallet af Dage med *Frost* ere i Marts efter Stedets Beliggenhed gennemsnitlig mellem 17 og 22, i April mellem 4 og 12. I Maj har det indre Jylland gennemsnitlig 5 Frostdage, medens Frost i Almindelighed ikke optræder i denne Maaned ved Kysterne.

Sommerens Normalvarme ligger mellem $14^1/_2{}^0$ og 16^0. De koldeste Egne ligge i det nordvestlige og indre Jylland. Det forholdsvis lidet dybe Kattegat opvarmes i denne Aarstid stærkt af Solen, saa at Overfladevandets Normaltemperatur for de 3 Sommermaaneder stiger til $15^3/_4{}^0$. I det indre Jylland stiger vel Temperaturen om Dagen stærkere end paa Øerne, men til Gengæld ere Nætterne køligere. I Juni er Middeltemperaturen for hele Landet gennemsnitlig $14,_5{}^0$, i Juli og August gennemsnitlig $16,_1{}^0$ og $15,_7{}^0$. I Kjøbenhavn har Middeltemperaturen for Juni i de forskellige Aar svinget mellem $11,_8{}^0$ (1805) og $19,_4{}^0$ (1889). Den koldeste Juli var den i 1840, hvor Middeltemp. kun var $12,_6{}^0$; den varmeste Juli faldt i 1783, dens Middeltemperatur var $21,_4{}^0$. Den koldeste August har haft en Middeltemperatur af $12,_8{}^0$ (1864), den varmeste af $20,_7{}^0$ (1846). Den varmeste Dag, der kendes af den lange kjøbenhavnske Række, havde en Middeltemperatur af $26^3/_4{}^0$ (1788). Den højeste Temperatur, der er iagttaget her i Landet, er $35,_7{}^0$; den blev naaet i Herning i August 1875.

Efteraarets Middeltemperatur ligger i de forskellige Egne af Landet gennemsnitlig mellem 7^0 og 9^0. Vandet, der ikke afkøles saa hurtigt som Landet, gør sin Indflydelse gældende ved Kysterne, hvor Temperaturen derfor er højere end i Midten af Landet. Bornholm er i denne Aarstid den Landsdel, der længst holder paa den fra Sommeren modtagne Varme. I September er den gennemsnitlige Middeltemperatur for hele Landet $12,_8{}^0$, i Oktober og Novbr. henholdsvis $8,_0{}^0$ og $3,_7{}^0$. I Kjøbenhavn har Middeltemperaturen i September svinget mellem $9,_8{}^0$ (1877) og $17,_5{}^0$ (1775). Den koldeste Oktober faldt i 1840 med en Middeltemperatur af $4,_2{}^0$, den varmeste i 1831, hvor Middeltemperaturen var $12,_4{}^0$. I November har den laveste Middeltemperatur været ÷ $2,_8{}^0$ (1774), den højeste $6,_9{}^0$ (1772 og 1822). Septbr. har kun ganske faa Frostdage. I Oktober ligger det gennemsnitlige Antal mellem 1 og 6 efter Stationernes Beliggenhed. I November er Frostdagenes Antal fra 7 til 14, eftersom Stederne ligge nær ved Kysterne eller i det indre af Landet.

Lufttrykket aftager hos os mod N.V. De normale Værdier for dette i Skagen, Fanø, Kjøbenhavn og Sandvig ses af følgende Tabel, der giver den normale Barometerstand reduceret til Havets Overflade (se Side 26).

Denne Lufttrykkets normale Fordeling har sin særlige Interesse derved, at den bestemmer den fremherskende Vindretning, eftersom Vindens Retning paa den nordlige Halvkugle er bestemt efter den Lov, at man med Vinden paa Ryggen har det laveste Lufttryk til venstre. Af denne Grund ere ogsaa de sydvestlige og vestlige Vinde de hyppigste. Tabellen viser end-

	Vinter mm	Foraar mm	Sommer mm	Efteraar mm	Aaret mm
Skagen	$759,_3$	$758,_9$	$757,_8$	$758,_2$	$758,_5$
Fanø	$760,_5$	$759,_5$	$759,_3$	$759,_0$	$759,_6$
Kjøbenhavn	$760,_6$	$759,_6$	$759,_1$	$759,_4$	$759,_7$
Sandvig	$761,_2$	$759,_9$	$759,_5$	$759,_9$	$760,_1$

videre, at Lufttrykket om Sommeren aftager stærkest lige mod N.; af denne Grund ere de vestligste Vinde ogsaa om Sommeren de hyppigste af alle Vinde. Der er, som man ser, ikke stor Forskel mellem Lufttrykkets normale Værdier paa samme Sted i de forskellige Aarstider. Ikke desto mindre er Lufttrykket meget variabelt for samme Maaned i de forskellige Aar. I Januar har saaledes i Kjøbenhavn Middelværdien svinget mellem $771,_5$ mm og $750,_5$ mm, hvilket giver en Forskel paa 21 mm i Midlet for denne Maaned. Om Sommeren er Differencen mellem de ekstreme Værdier for samme Maaned betydelig mindre. Forskellen mellem den højeste og laveste Middelværdi har for Juli saaledes kun været 10 mm. Om Sommeren er Forskellen mellem to paa hinanden følgende Dages Barometerstand gennemsnitlig 3 mm, om Vinteren 5 mm. I ekstreme Tilfælde kan Barometerstanden i Løbet af 24 Timer om Vinteren variere indtil 30—35 mm, om Sommeren 13—14 mm. Lufttrykket er saaledes hos os store Forandringer underkastet, trods den ringe Forskel i Maanedernes normale Værdier. Urolig Barometerstand er altid ledsaget af ustadigt Vejr.

Vindforholdene. Følgende Tabel giver en Oversigt over Vindens procentvise Fordeling over hele Landet.

Vindens Hyppighed i Procent.

	N.	N.Ø.	Ø.	S.Ø.	S.	S.V.	V.	N.V.	Stille
Vinter	5	10	11	14	12	20	16	9	3
Foraar	7	11	13	12	10	15	15	12	5
Sommer	6	6	6	9	9	17	24	17	6
Efteraar	5	9	9	14	13	19	16	11	4

Om Vinteren og om Efteraaret er det de sydvestlige og efter disse de vestlige Vinde, der optræde med det største Procenttal. Om Sommeren er Hovedretningen af Vinden vestlig. Om Foraaret ere de sydvestlige og vestlige Vinde vel de hyppigste, men deres Procenttal er betydelig mindre end i de andre Aarstider; Vindene fra Østkvadranten ere ogsaa meget hyppige, og i April Maaned er Østenvinden som oftest hyppigere end Vestenvinden.

Vindens Middelretning er dog ikke den samme i de forskellige Egne af Landet. Ved Hanstholm ere de sydøstlige Vinde saaledes ligesaa hyppige som de vestlige. Gaa vi herfra mod S., faa de vestlige Vinde mere Overvægten; det samme er Tilfældet, naar vi fra Hanstholm nærme os Skagen. Gaa vi siden fra Skagen gennem Kattegat til Kjøbenhavn, drejer Middelvindens Retning atter mere mod S.

Vindstyrken er om Efteraaret og Vinteren gennemsnitlig Mærssejls-Kuling, om Foraaret og Sommeren naar den gennemsnitlige Styrke kun op til Bramsejls-Kuling. Middelværdien for samme Maaned er dog ligesom for de andre meteorologiske Elementers Vedkommende meget variabel.

Af Storme forekommer der gennemsnitlig 35 om Aaret; Vinteren og Efteraaret ere de Aarstider, hvor Stormene optræde hyppigst, idet Vinteren gennemsnitlig har 12 og Efteraaret 11 Storme. De vestlige og nordvestlige Vinde have i alle Aarstider mest Tilbøjelighed til at naa op til at blæse med stormende Kuling. De fleste Storme vare kun 1—2 Døgn, men der er dog ikke faa Eksempler paa Storme af længere Varighed. Saaledes var Vinden uafbrudt stormende over Kattegattet fra d. 28. Dec. 1865 til d. 8. Jan. 1866. Den højeste Vindstyrke, der er maalt, er 35-40 M. pr. Sekund. Storme af en saadan Styrke ere dog meget sjældne.

Nedbøren udgør gennemsnitlig for hele Landet omtrent 615 ^{mm} aarlig. Efteraaret har den største Nedbør med 205, derefter kommer Sommeren med 185, Vinteren med 125 og endelig Foraaret med 100 ^{mm}. Nedbøren er størst i det vestlige Jylland, hvor den normale Nedbørsmængde udgør 675 ^{mm} aarlig; herfra aftager den mod Øst, i Fyn er den saaledes 600, i Sjælland 575 og paa Bornholm 555 ^{mm}. Særlig rige paa Nedbør ere Kysterne ved Vesterhavet fra Ringkjøbing til Hirshals, de sydlige Dele af Jylland, samt Fyn og Sjælland. De Egne af Landet, hvor der falder mindst Nedbør, er det nordøstlige Fyn, det vestlige og nordvestlige Sjælland samt Anholt.

Antallet af Nedbørsdage er gennemsnitlig 156 aarlig; af disse falder Sne paa 34 Dage.

Nedbørsmængden kan dog være meget forskellig for samme Maaned i forskellige Aar. Som Eksempel herpaa skulle vi anføre, at der i August 1891 som Gennemsnit for hele Landet faldt 157 ^{mm} Nedbør eller mere end det dobbelte af den normale Mængde. Omvendt har man Eksempel paa saa tør en August, at der som Gennemsnit for hele Landet kun faldt 23 ^{mm} Nedbør.

Fugtighedsgraden for Luften er størst om Vinteren, nemlig gennemsnitlig 90 pCt. Om Sommeren er den gennemsnitlige Fugtighedsgrad 75 pCt.

Taage er i den kolde Tid af Aaret meget hyppig, navnlig i stille Vejr. De tre Vintermaaneder vise 13—14 Dage med Taage, de tre Sommermaaneder

mellem 3 og 4. En ejendommelig Taage er den saakaldte Havgus, der fremkommer ved, at en kold Vind blæser henover det forholdsvis varme Hav. Den kommer hyppigst fra Vesterhavet og kan trænge helt ind til midt i Jylland.

Skymængden er størst om Vinteren og mindst om Sommeren. I den først nævnte Aarstid ere gennemsnitlig 7 Tiendedele og i den sidstnævnte 5 Tiendedele af Himmelen bedækkede med Skyer.

Adam Paulsen.

Befolkningen.

Inden for sit lille Omraade paa henved 700 Kvadratmile talte det egentlige Danmark d. 1. Februar 1901 2,450,000 Mennesker mod 929,000 hundrede Aar tidligere. Hertil kommer Folketallet paa Færøerne, der i 1901 var c. 15,000, i 1801 5000; endvidere høre til det danske Monarki Island med 78,500 Indbyggere (1801: 47,200), Grønland med 12,000 (1802: 5900) og de dansk-vestindiske Øer med 30,500 (i 1815: 40,200). I alt havde det danske Monarki inden for dets nuværende Grænser saaledes i 1901: 2,586,000 Mennesker, og 100 Aar tidligere 1,028,000, saa at der i det 19. Aarh. er kommet over $1^1/_2$ Mill. Mennesker til, og det Tab, som Folkemængden har lidt ved, at Norge blev afstaaet i 1814 og Hertugdømmerne i 1864, er nærved at være dækket, idet Norge ved Adskillelsen havde c. 900,000 Mennesker, Hertugdømmerne c. 1 Million. Da Folketallet i disse Lande har været i rask Fremskridt, betyde disse Landafstaaelser dog i Virkeligheden et langt større Tab af Mennesker. Havde det danske Monarki bevaret sine Grænser uforandret, som de vare i Begyndelsen af det 19. Aarh., vilde den danske Konge nu herske over mere end 6 Mill. Mennesker, hvoraf $2,_2$ Mill. i Norge og $1,_4$ i Hertugdømmerne. Før Afstaaelsen af Norge havde det danske Monarki vistnok henved $2,_8$ Mill. Mennesker, et Tal, som det vil tage nogle Aars fortsat rask Tilvækst at naa; formodentlig vil Folketællingen den 1. Febr. 1911 opvise et noget højere Tal. Paa et lignende Punkt stod Folketallet umiddelbart før Hertugdømmernes Afstaaelse i 1864. I Aaret 1860 taltes i det nuværende danske Monarki 1,732,000 (med de daværende Grænser for Kongeriget henved 8000 mindre), medens Hertugdømmerne (ligeledes med de nuværende Grænser) havde 997,000 Mennesker, tilsammen altsaa 2,729,000, et Tal, der i Løbet af de følgende 4 Aar vistnok voksede til godt $2,_8$ Mill.

Idet Danmark saaledes inden for sine Grænser tæller næsten lige saa mange Mennesker som inden for hele det danske Monarki, iberegnet Norge og Hertugdømmerne, 100 Aar tidligere, er Befolkningstætheden vokset i en Grad, som man i ældre Tid ikke havde nogen Anelse om.

Til Belysning af Befolkningstætheden nu til Dags i de forskellige Egne

af Landet hidsættes omstaaende Befolkningskort, der for 1901 angiver Befolkningstætheden i de forskellige Herreder (uden Købstæder); der er her benyttet den samme Herredsinddeling, som Værket i øvrigt anvender.

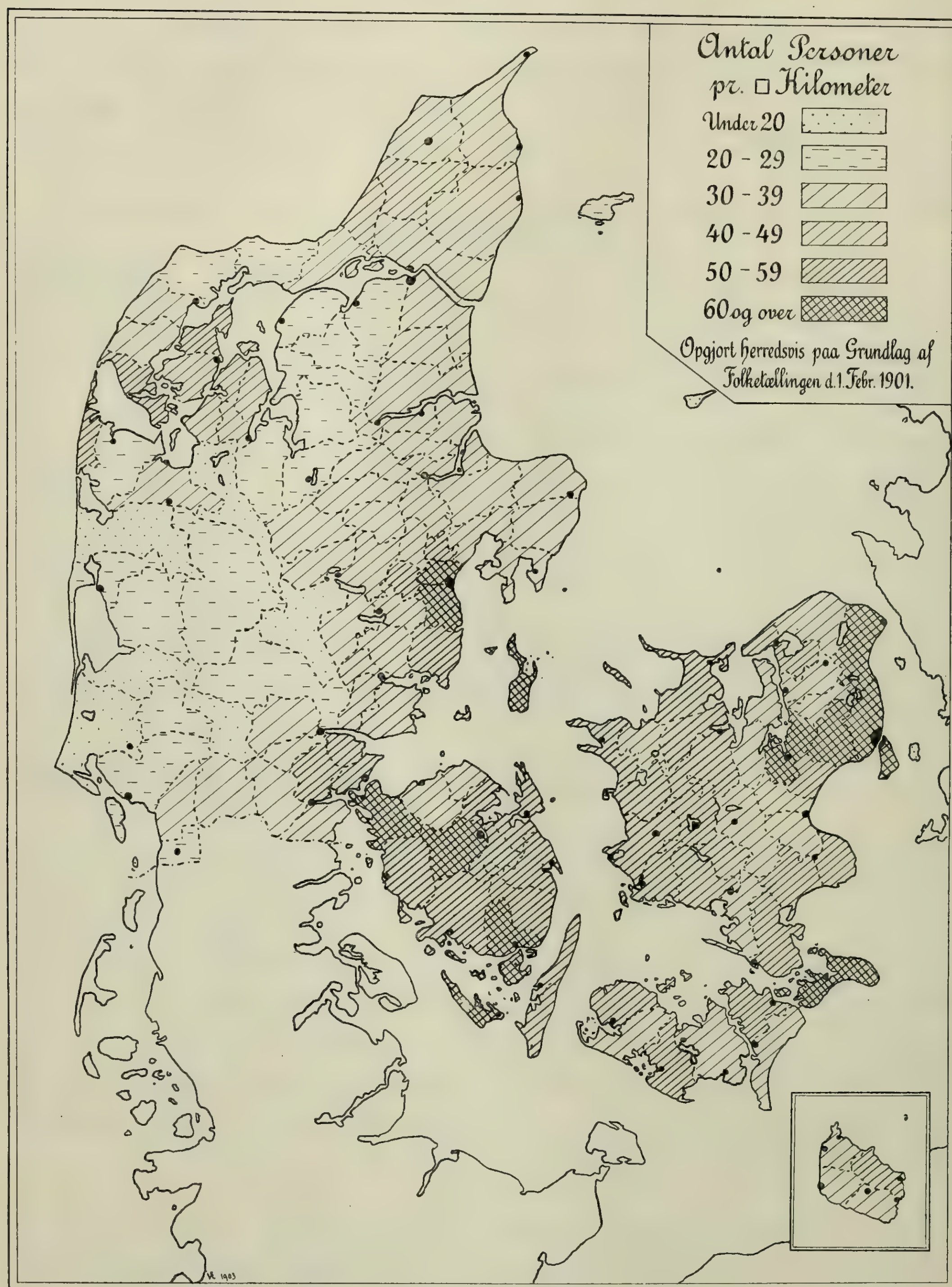
En Sammenligning mellem Befolkningstætheden i 1801 og 1901 angiver den stærke Vækst, der har fundet Sted, og viser, at medens der i 1901 levede 3500 Mennesker paa en geografisk Kvadratmil i det egentlige Danmark, var der i 1801 kun 1330, og Forøgelsen genfindes, om end med noget ulige Styrke, overalt i Landet, som det fremgaar af nedenstaaende lille Oversigt:

	Folketal		Paa hver geografisk □ Mil kom gennemsnitlig	
	1801	1901	1801	1901
Sjælland med tilliggende Øer (derunder Samsø) ...	342,529	960,053	2546	7136
Bornholm	19,507	40,889	1844	3865
Laaland-Falster	52,896	105,021	1673	3322
Fynske Øgruppe	128,945	279,785	2068	4487
Øerne ialt	543,877	1,385,748	2275	5796
Sydøstlige Jylland (Vejle, Aarhus og Randers Amt)	147,682	430,549	1123	3275
Nordlige Jylland (Aalborg, Hjørring og Thisted Amt)	120,986	319,479	892	2357
Sydvestlige Jylland (Viborg, Ringkjøbing og Ribe Amt)	116,456	313,764	606	1632
Jylland i alt	385,124	1,063,792	838	2316
Hele Danmark	929,001	2,449,540	1330	3507

Laaland-Falsters Befolkning er altsaa bleven fordoblet i det forløbne Aarhundrede, medens Folkemængden i det sydøstlige Jylland endog næsten er tredoblet; i Gennemsnit for hele Landet kan man sige, at for hver 8 Mennesker, der levede i 1801, er der 21 hundrede Aar senere. Naar Sjællands Befolkningstæthed er saa stor, skyldes det for en stor Del Kjøbenhavn med Forstæder, der i 1901 var næsten 5 Gange saa folkerig som i Begyndelsen af det 19. Aarh. Overhovedet spiller Byernes Vækst i hele denne Sammenhæng en overordentlig stor Rolle, hvad omstaaende lille Oversigt (se Side 31) bærer Vidne om*).

*) Ved en Opgørelse som denne er det dog ikke muligt at undgaa en hel Del Vilkaarlighed, da Grænsen mellem By og Land idelig forskyder sig. Ved Byernes Vækst faa saaledes de tilgrænsende Landkommuner ofte en bylignende Bebyggelse, som der i Reglen ikke kan tages Hensyn til, ligesom der i den sidste Menneskealder er vokset adskillige Stationsbyer op med fuldstændig købstadlignende Karakter, som det heller ikke har været muligt at tage med, skønt de have bidraget meget væsentlig til at forandre Landets Udseende. Indlemmelserne i Kjøbenhavn fra 1901 og 1902 af Sundbyerne, Brønshøj og Valby ville medføre en anden Uklarhed. Disse Indlemmelser ere medregnede for 1901; den Del af St. Stephans Sogn, der hørte under Brønshøj, er medregnet fra 1880 og Sundbyerne fra 1860, da Bebyggelsen havde antaget en mere købstadsagtig Karakter; for Valbys Vedkommende lader det sig ikke gøre at gaa saa langt tilbage i Tiden.

Naar man ser paa disse Tal, faar man et stærkt Indtryk af, i hvilken Grad Befolkningen har skiftet Karakter. I 1801 var der kun een Købstadboer for hver fire Landboere, i 1901 var der to Købstadboere for hver

Befolkningskort.

tre Landboere. I 1801 var Hovedstaden netop naaet op til at have 100,000 Indbyggere, i 1901 var dens Folketal nærved $^1/_2$ Million. Og medens de allerfleste Købstæder i 1801 vare overordentlig smaa, saa at

	1801	1840	1860	1880	1890	1901
Kjøbenhavn og Frederiksberg	102,000	123,000	168,000	273,000	376,000	477,000
Øvrige Bybefolkning paa Øerne	54,000	84,000	117,000	145,000	175,000	215,000
do. i Jylland	40,000	61,000	97,000	147,000	192,000	267,000
Samlet Bybefolkning	196,000	268,000	382,000	565,000	743,000	959,000
Landbefolkning paa Øerne	388,000	537,000	623,000	682,000	679,000	695,000
do. i Jylland	345,000	484,000	603,000	722,000	750,000	796,000
Samlet Landbefolkning...	733,000	1,021,000	1,226,000	1,404,000	1,429,000	1,491,000
Det egentlige Danmark ..	929,000	1,289,000	1,608,000	1,969,000	2,172,000	2,450,000

Halvdelen af dem havde mindre end 1000 Indbyggere, og kun 9 over 2000, ingen over 6000, saa var i 1901 Mariager den eneste Købstad, der ikke havde 1000 Indbyggere, og 11 Byer (foruden Frederiksberg) havde over 10,000, blandt hvilke kan nævnes Aarhus med 52,000 (adskilligt mere end samtlige jydske Byer havde i 1801) og Odense med 40,000. Man kan ogsaa udtrykke Bevægelsen saaledes, at Bybefolkningen og Landbefolkningen fra 1801 til 1901 tiltog med omtrent det samme Antal, nemlig c. 760,000; derved voksede Landbefolkningen til det dobbelte, medens Bybefolkningen femdobledes.

I de første 40 Aar af det svundne Aarh. voksede Byerne dog ikke forholdsvis stærkt; navnlig var Kjøbenhavn under et stærkt økonomisk Tryk, der vanskeliggjorde Befolkningens Vækst. I 1801—1840 tiltog hele Befolkningen med 39 pCt., det samme var Tilfældet med Landbefolkningen, og Kjøbenhavn tog kun til med 21 pCt., medens Købstæderne derimod voksede ret betydeligt. Men snart indtræder der et fuldstændigt Omslag. I Løbet af de følgende 40 Aar er Folketallet i Kjøbenhavn mere end fordoblet, den øvrige Bybefolkning netop fordoblet, medens Landbefolkningen kun er tiltaget med 38 pCt., altsaa omtrent som i den forrige Periode. Denne Bevægelse fortsætter sig i Tiaaret 1880—90, idet Hovedstaden aarlig lægger over 10,000 Mennesker til sit Folketal og de øvrige Byer 7—8000, medens Landbefolkningen omtrent staar stille, saa at der endogsaa paa Øerne kan iagttages en lille Nedgang. Ogsaa i det følgende Tidsrum vokser Hovedstaden stærkt, men dog med noget mindre Fart, saa at det synes, som om den er ved at nærme sig et Mættelsespunkt; til Gengæld er den øvrige Bybefolkning vokset betydelig, og denne Vækst vilde utvivlsomt lægge sig langt mere for Dagen, naar man kunde faa alle Stationsbyerne med.

De Forandringer, Folkemængden i Danmark saaledes er undergaaet i det

forløbne Aarhundrede, have nu forskellige Aarsager, som det ikke altid er let at oprede. Naar Folkemængden i hele Landet har kunnet vokse med $1^1/_2$ Mill., saa skyldes det i første Linie Fødselsoverskuddet. Benytter man de samme Perioder som før, faar man følgende Tal, de dødfødte medregnede.

	Fødte	Døde	Fødselsoverskud	Folkemængdens faktiske Tilvækst
1801—39	1,386,573	1,030,197	356,376	360,000
1840—59	936,469	626,712	309,757	319,000
1860—79	1,151,660	741,437	410,223	361,000
1880—89	681,729	405,372	276,357	203,000
1890—1901	779,670	461,867	317,803	278,000
Tilsammen	4,936,101	3,265,585	1,670,516	1,521,000

I den første Periode er Folketallet meget nær vokset med det samme Tal, som Fødselsoverskuddet udgør. Der er kommet nogle faa Tusinde Mennesker til, og hvis Forskellen ikke forklares ved smaa Unøjagtigheder i Tallene, har der altsaa været nogen Sugekraft i det egentlige Danmark, vel navnlig overfor Norge og Hertugdømmene. Ogsaa i de næste 20 Aar, med det begyndende økonomiske Opsving, kommer der lidt flere ind i Landet, end der forlader det. Men derefter indtræder der et Omslag; nu er der en ret betydelig Overskudsudvandring, saa at i 1860—79 $^1/_8$ af Fødselsoverskuddet unddrages Danmark, 1880—89 over $^1/_4$ og i 1890—91 paa ny $^1/_8$.

Spørger man nu atter om Bevægelsen i Antallet af Fødte, saa kan man sige, at det i det hele og store, lige til Aarhundredets sidste Del, har været væsentlig uforandret. Lige indtil 1890 har Fødselshyppigheden fra Tiaar til Tiaar kun bevæget sig imellem 32 og 34 pro mille af Befolkningen. Da der stadig er Svingninger i Antallet af Vielser og i Befolkningens Aldersfordeling, lade de smaa Afvigelser sig let forklare; det er først i Aarhundredets sidste Periode, at en Nedgang lægger sig for Dagen, idet Fødselshyppigheden 1890—1900 var $30,_7$ mod $32,_9$ i 1880—89.

Gaar man ud fra Fødselshyppigheden i 1880—89 ($32,_9$ p. m.) og tager Hensyn til de gifte og ugifte Fødendes Aldersfordeling, saa kommer man til det Resultat, at der i 1801 med en lignende Frugtbarhed i de enkelte Aldersklasser maatte kunne ventes en Fødselshyppighed af 33 p. m.; det samme Tal faar man for 1901 og for 1860. Efter Aldersfordelingen ved Folketællingen i 1834 faar man 32 p. m.; disse Tal svare ganske godt

til Svingningerne i Fødselshyppigheden, naar man betænker, at der ikke har kunnet tages Hensyn til Ægteskabets Varighed. Kun for 1901 er man betydelig over det virkelige Tal, idet der i dette Aar er født 5-6000 færre Børn, end der vilde være født efter Fødselshyppigheden i 1880-89. Antallet af uægte Fødsler svarer for dette Aar nøje til det beregnede Antal, saa at der altsaa paa dette Punkt ikke er nogen Forandring at spore, hvorimod den ægteskabelige Frugtbarhed er taget en Del af trods den store Vielseshyppighed i de sidste Aar før Folketællingen. Denne nedadgaaende Bevægelse i Frugtbarheden inden for Ægteskabet har man allerede kunnet spore for Kjøbenhavns Vedkommende i enkelte Samfundsklasser ved Folketællingen i 1880, men den synes altsaa nu at have antaget en mere fremtrædende Karakter.

I Sammenligning med denne lille Nedgang i Fødselshyppigheden springe Svingningerne i Dødeligheden stærkt i Øjnene, idet man gennem hele Aarhundredet kan iagttage en nedadgaaende Bevægelse.

Medens Aldersfordelingen fra Folketælling til Folketælling har holdt sig nogenlunde ens, og saaledes et af de Momenter, der har størst Betydning i denne Sammenhæng, er væsentlig uforandret, saa at man kunde vente en omtrent konstant Dødelighed, er denne fra 26 aarlig for hver 1000 Mennesker i Begyndelsen af Aarhundredet sunket til 18 i Slutningen, og denne Nedgang har i det hele været jævn og stadig med nogle enkelte Undtagelser, som omkring 1830 (et Tidspunkt, da der herskede store Epidemier, saa at der endog i 1831 døde flere, end der fødtes), i Koleraaaret 1853 og i Krigsaaret 1864. Benyttes stadig de samme Perioder, faar man følgende Forholdstal:

Paa hver 10,000 Mennesker faldt der aarlig:

	Fødte	Døde	Fødselsoverskud
1800—1839	325	240	85
1840—1859	329	220	109
1860—1879	323	208	115
1880—1889	329	196	133
1890—1900	307	182	125
1800—1900	324	220	104

Dødeligheden er saaledes taget meget betydelig af, og som Følge deraf er Fødselsoverskuddet vokset, lige indtil man i det 19. Aarhundredes Slutning som anført sporer en Nedgang i Fødselshyppigheden stærk nok til at ophæve Virkningen af den formindskede Dødelighed, saa at der opstaar en Tilbagegang i Fødselsoverskuddet; men dette er dog endnu stort nok til at kunne frembringe en Fordobling af Folkemængden i Løbet af 50-60 Aar, hvis der ikke sker nogen yderligere Nedgang af Fødselshyppigheden.

De store økonomiske og hygiejniske Fremskridt i det 19. Aarh. have

fremkaldt disse umaadelige Forandringer i Befolkningens Leveudsigter, ikke mindst for de spæde Børns Vedkommende. Medens Middellevetiden for en nyfødt Dreng i Tiden omkring 1840 vel kunde anslaas til 43 Aar, for en Pige til 45, var den i Tiden omkring 1890 henholdsvis 47 og 49 Aar; en 5aarig Dreng skulde i 1840 i Gennemsnit have 51 Aar igen, i 1890 54, og en 5aarig Pige 52 og 56. Det synes ikke, som om der foreløbig er Udsigt til en Reaktion i denne Henseende. Vel er der forskellige ugunstige Momenter som den store Ophobning af Mennesker i Byerne, men paa den anden Side er netop Byhygiejnen gaaet saa stærkt frem, at der af den Grund ikke behøver at indtræde et Tilbageslag. Den forbedrede Sundhedstilstand i Byerne har netop haft sin meget store Andel i Byernes stærke Vækst. Indskrænker man sig saaledes blot til de sidste 11 Aar af den betragtede Periode (1890-1900), viser det sig, at den ene Tredjedel af Landets Fødselsoverskud falder paa Byerne; da Landbefolkningen faktisk er vokset langt mindre, Byerne langt mere, end Fødselsoverskuddet berettiger til at vente, maa der desuden være foregaaet betydelige Vandringer fra Land til By, hvad man ogsaa ad andre Veje f. Eks. ved Betragtning af Befolkningens Fødesteder kan faa Vidnesbyrd nok om.

Udvandringen fra Danmark er det ikke let at opgøre, og navnlig har man kun systematisk Oplysning om den oversøiske Udvandring og ikke om saadanne, der bosætte sig i andre evropæiske Lande. Dog er det ikke uden Interesse nærmere at betragte nedenstaaende Tal. Før 1840 er den oversøiske Udvandring rent forsvindende, næppe mere end 1-2000 i alt for alle Aarene 1801-39. I de følgende 20 Aar steg Antallet af Udvandrere noget, hvortil Guldopdagelserne og Mormonismens Fremkomst bidrog; men den konstaterede samlede Udvandring var dog i dette Tidsrum kun c. 4000. Som foran anført var der jo ogsaa paa denne Tid en Overskudsindvandring i Landet. Men i Slutningen af 1860'erne begynder der at komme Fart i Udvandringen, saa at der i 1860-69 er udvandret mindst 15-16,000 Mennesker til oversøiske Lande. Fødselsoverskuddet var 186,000 og den virkelige Befolkningstilvækst 176,400; Befolkningen har altsaa suget andre Elementer til sig som delvis Erstatning, navnlig vel fra Sverige og Nordslesvig. Udvandringen naaede i 1873 endog 7200 eller en Tredjedel af Fødselsoverskuddet; men under Trykket af de økonomiske Forhold i Nordamerika sank Tallet atter betydeligt, saa at det i 1876 var naaet ned til c. 1600. Alt i alt var den oversøiske Udvandring 1870-79 36,500, medens Fødselsoverskuddet var 224,200 og Tilvæksten i Folkemængden 184,300 eller c. 40,000 mindre end Fødselsoverskuddet. Den konstaterede oversøiske Udvandring forklarer saaledes største Parten af det fundne Minus, men i Virkeligheden har Udvandringen fra Landet været betydelig større. 1870 taltes her nemlig c. 53,000 Mennesker, som vare fødte uden for Danmark, 1880 c. 63,000, og der er altsaa kommet

10,000 til udefra, saa at den virkelige Udvandring maa have været mindst 50,000 eller c. 5000 om Aaret. Endnu langt større var den oversøiske Udvandring i det følgende Aarti; navnlig i 1882 (11,600), og det samlede Antal oversøiske Udvandrere var 77,000 eller mere end en Fjerdedel af Fødselsoverskuddet (276,000). Faktisk voksede Folketallet med 203,000, og Antallet af Udlændinge i Danmark steg med 7-8000 indtil 70,900; og det kan derfor antages, at mindst 80,000 Mennesker i dette Tidsrum have forladt Landet.

I Begyndelsen af 1890'erne var Udvandringen til oversøiske Lande c. 10,000 aarlig, men snart indtraadte et Tilbageslag, saa at den samlede Udvandring i de 11 Aar fra 1890 til 1901 kun beløb sig til 62,000, og da Fødselsoverskuddet oversteg Befolkningsforøgelsen med c. 40,000 Mennesker, ser man, at Danmark har øvet en forholdsvis stor Tiltrækningskraft paa andre Landes Befolkning, idet over en Snes Tusind maa have bosat sig her udefra.

Hvor mange Danske der herefter findes i fremmede Lande, lader sig meget vanskelig opgive. Fraregnet den sønderjydske Befolkning naar man næppe op til 200,000. Efter de forenede nordamerikanske Staters Folketælling af 1900 skulde Antallet af Danske være c. 155,000, et Tal, der i øvrigt kan være en hel Del Tvivl underkastet.

Skønt Udvandringen saaledes ikke fremtræder med noget overdrevent stort Tal, idet den konstaterede oversøiske Udvandring i det 19. Aarh. alt i alt ikke naar 200,000, har den dog været af en ikke ringe Betydning for Befolkningens Sammensætning, idet Udvandringen først og fremmest foretages af Personer i den voksne kraftige Alder, og langt flere Mænd end Kvinder forlade Landet. Af Udvandrerne i 1890-1900 vare saaledes c. 58 pCt. Mænd og kun 42 pCt. Kvinder; Udvandringen har altsaa i dette Tidsrum bortført henad 10,000 flere Mænd end Kvinder. Det samlede Kvindeoverskud i Danmark er da ogsaa imellem de to Folketællinger 1890 og 1901 vokset fra 54,000 til 63,000. Og hvad Udvandrernes Alder angaar, kan det anføres, at kun 2 pCt. af Udvandrerne vare over 60 Aar og kun 18 pCt. under 15 Aar.

Dog hindrer disse Forskydninger ikke, at det er en meget ensartet Befolkning, der findes her i Landet. Af de 80,000 Personer, der i 1901 vare fødte uden for det danske Monarkis Grænser, vare ikke mindre end 23,700 fra Sønderjylland, 35,500 fra Sverige og 3700 fra Norge, saa at altsaa Hovedparten enten var af dansk Afstamning eller stammebeslægtede med det danske Folk. Af de øvrige vare 11,400 fødte i det tyske Rige uden for Sønderjylland og kun 5700 i andre Lande. Alt i alt vare saaledes kun 3-4 pCt. af Befolkningen fødte uden for Landet, og særlig var Fremmedelementet stærkt trængt tilbage i Landdistrikterne, hvor det kun udgjorde 2 pCt., medens det i Bybefolkningen udgjorde godt 5 pCt., i

Kjøbenhavn endogsaa 7 pCt. Og ligesom Befolkningen fordelt efter Fødested har et meget ensartet Præg, saaledes ogsaa hvad Raceejendommelighederne angaa. De Værnepligtiges Højde fra forskellige Egne af Landet viser saaledes ringere Forskel, end man maaske skulde vente, selv om det ikke er umuligt at konstatere nogen Ulighed, saaledes at f. Eks. de værnepligtige fra Laaland-Falster ere lidt mindre end fra den øvrige Del af Landet. Ikke heller tyde Iagttagelserne over Haarets og Øjnenes Farve paa paafaldende store Forskelligheder. Ikke mindst træder denne Ensartethed, som det senere skal ses, frem med Hensyn til Fordelingen efter Trossamfund.

Det er allerede berørt, at der findes et Overskud af Kvinder i Danmark — som i de allerfleste evropæiske Lande. — I det egentlige Danmark fandtes der 1. Febr. 1901 1,193,448 Mænd og 1,256,092 Kvinder, saa at der for hver 20 Mænd findes 21 Kvinder. Hvis Dødeligheden hos Mandkønnet ikke var noget større end hos Kvindekønnet, og hvis Udvandringen ikke unddrog Landet flere Mænd end Kvinder, vilde Forholdet netop blive det omvendte, idet der fødes 21 Drenge for hver 20 Piger. De 62,644 Kvinder, som udgør Overskuddet af Kvinder over Mænd, fordele sig imidlertid meget forskelligt efter Opholdssted. I Kjøbenhavn (inkl. Frederiksberg og Sundbyerne) fandtes der ikke mindre end 40,824 flere Kvinder end Mænd, i de øvrige Byer 23,747 og paa Landet et lille Overskud af Mænd over Kvinder, nemlig 1927. Paa Øerne er der i Landdistrikterne lidt flere Kvinder end Mænd (2159, særlig i Kjøbenhavns Nærhed) i Jylland derimod 4086 flere Mænd end Kvinder. Dette kan atter udtrykkes saaledes, at medens der i det allerværsentligste er Ligevægt mellem Kønnene paa Landet, saa findes der i Købstæderne 10 Kvinder for hver 9 Mænd og i Kjøbenhavn endogsaa 6 Kvinder for hver 5 Mænd. At denne Forskel griber dybt ind i de sociale og økonomiske Forhold, siger sig selv.

I ældre Tid, da Vandringerne fra det ene Land til det andet spillede en mindre fremtrædende Rolle, var ogsaa Kvindeoverskuddet her til Lands forholdsvis mindre. Ved Folketællingen i 1787 udgjorde det samlede Kvindeoverskud af en Folkemængde paa 840,000 kun c. 8000, d. v. s., at der for hver 100 Mænd var c. 102 Kvinder. Et lignende Forhold fandt Sted i 1801; endnu i 1860 er der 102 Kvinder for hver 100 Mænd, men derefter vokser Overskuddet, saa at det i 1901 er steget til 5 pCt. Inden for Landets Grænser er Kvindeoverskuddets Fordeling samtidig undergaaet interessante Forskydninger. I 1787 var der omtrent Ligevægt mellem Kønnene i Byerne, hele Overskuddet af Kvinder fandtes paa Landet. I 1801 er der opstaaet et ubetydeligt Overskud i Købstæderne, medens Stillingen paa Landet dog er væsentlig uforandret, og Kjøbenhavn

har lidt færre Kvinder end Mænd. Men i 1834 er Vægtskaalen i København sunket lidt til den anden Side, og i det hele har Bybefolkningen nu 4 pCt. flere Kvinder end Mænd, Landbefolkningen 2 pCt., og fra nu af ophobes Kvindeoverskuddet mere og mere i Byerne; i 1860 er der saaledes kun 7 p. m. flere Kvinder end Mænd i Landdistrikterne.

Udvandringen i Forbindelse med den ringere Dødelighed hos Kvinderne bevirker, at dette Kvindeoverskud stiger stærkt med Alderen. Tager man Folketællingen i 1901 til Udgangspunkt, kommer man til det Resultat, at der under 10 Aars Alderen er omtrent 98 Piger for hver 100 Drenge. I det følgende Alders-Tiaar er Tallet omtrent 99, men allerede i Alderen 20-30 Aar er der opstaaet et betydeligt Overskud, idet der nu er 107 Kvinder for hver 100 Mænd, og i 30-40 Aars Alderen endog 112. I de følgende to Tiaars Aldersklasser indtræder der dog en Reaktion, saa at Overskuddet nu er 9 pCt. Fra nu af vokser det stadig, saa at der i 80-90 Aars Alderen næsten er en halv Gang flere Kvinder end Mænd, i Alderen over 90 endog mere end dobbelt saa mange Kvinder som Mænd. I hvor høj Grad Udvandringen er medvirkende i disse Tal, ses deraf, at man efter Dødelighedstavlen for 1885-94 endog skulde vente, at der i 20-30 Aars Alderen var et lille Overskud af Mænd, og ligesaa i de følgende Aldersklasser, saa at et Overskud af Kvinder over Mænd først begynder at vise sig i Halvtredserne, og ved 75 Aars Alderen ikke er blevet større, end at der kun skulde være 7 Kvinder for hver 6 Mænd. Det er interessant at se, at Folketællingen 1801 til Dels afspejler disse Forhold, idet der i Alderen 30-50 er et lille Mandsoverskud, i 50-60 Aars Alderen noget nær Ligevægt, kun i 20-30 Aars Alderen ere Kvinderne i ret betydelig Overvægt (6 pCt.), hvad der vel staar i Forbindelse med Vandringer, ikke mindst formodentlig inden for Monarkiets Grænser.

Man kunde nu spørge, inden for hvilke sociale Lag dette Kvindeoverskud ophober sig. I saa Henseende vil nedenstaaende Oversigt (gældende for 1901) give Oplysning:

Fordeling efter ægteskabelig Stilling:

	Mænd	Kvinder	For 100 Mænd i hver Klasse var Antallet af Kvinder
Ugifte	724,620	728,247	100,5
Gifte	421,631	422,120	100
Enker eller Enkemænd	43,950	100,527	229
Separerede	1890	2767	146
Fraskilte	1357	2431	179
I alt	1,193,448	1,256,092	105

Som man ser, er der temmelig nær Ligevægt for de ugiftes Vedkommende; Antallet af gifte Mænd og Kvinder er ogsaa — efter Sagens Natur — meget nær ens; nogen Forskel vil der altid opstaa dels ved smaa Unøjagtigheder i Folketællingen, dels ved en af Ægtefællernes Fraværelse. Derimod samler saa godt som hele Overskuddet sig i Enkernes Klasse, idet der er over dobbelt saa mange Enker som Enkemænd i vort Land. Ser man paa de enkelte Dele af Landet, forandres dette selvfølgelig meget. I Landdistrikterne er der vel et betydeligt Overskud af Enker over Enkemænd (55,344 mod 30,941); men da der er omtrent lige mange Mænd og Kvinder, opvejes dette Overskud ved et anseligt Overskud af ugifte Mænd (454,018 Mænd, 427,584 Kvinder), en Forskel, der særlig viser sig i Tyverne. I stærk Modsætning hertil staar Bybefolkningen, hvor der er 3-4 Gange saa mange Enker som Enkemænd (45,183 mod 13,009) og c. 30,000 flere ugifte Kvinder end ugifte Mænd (270,602 Mænd, 300,663 Kvinder).

Af de 217,000 Tyende, som i 1890 fandtes i Landet, vare de 95,000 Mænd, 122,000 Kvinder. Her fandtes omtrent Halvdelen af Kvindeoverskuddet, der dengang udgjorde 54,000. I den saakaldte immaterielle Virksomhed, der omfatter Embedsklassen, Sagførere, Læger o. s. v. med tilsammen 146,000 Mennesker (Tyendet fraregnet), underholdtes i alt 16-17,000 Tyender, hvoraf kun 2400 Mænd, Industri og Haandværk med 519,000 Mennesker holdt 15-16,000 Tjenestefolk, hvoraf henved 4000 Mænd, Handel og Omsætning (iberegnet Søfart, 192,000 Mennesker) holdt 23,000 Tyende, deraf henved 5000 Mænd. Derimod var i Jordbrugsklassen det mandlige Tyende i Overvægt. Iberegnet Fiskere og Gartnere talte denne Klasse 762,000 Forsørgere og Forsørgede og 153,000 Tyende, deraf 83,500 Mænd. De øvrige Samfundsklasser tilsammen, deriblandt Aftægtsfolk, Kapitalister, Pensionister o. s. v., i alt 337,000 Mennesker, havde 8000 Tyende, hvoraf kun c. 500 Mænd. Spørger man, hvorledes de nævnte Samfundsklasser selv fordele sig efter Køn, saa ser man, at de „immaterielle Erhverv“ have et Overskud af c. 7000 Mænd, en Forskel, der i øvrigt væsentlig hidrører fra Militæretaterne. Jordbrugerklassen har et ubetydeligt Kvindeoverskud paa c. 3000 Mennesker, Industrien derimod et Overskud af Mænd paa c. 10,000; her er i øvrigt en meget stor Forskel inden for de enkelte Grupper, idet f. Eks. Beklædnings- og Tekstilindustrien med dens 27,000 Syersker selvfølgelig har et stort Kvindeoverskud. Handelen har ligesom Industrien flere Mænd end Kvinder (c. 6000). De c. 208,000 Mennesker, der danne den brogede Klasse af Portnere, Opsynsmænd, Daglejere, Tyende uden fast Tjeneste o. s. v., have derimod betydelig flere Kvinder end Mænd (c. 15,000), og endnu mere gælder dette Pensionister, Aftægtsfolk og Kapitalister, tilsammen c. 85,000, med et Overskud af 28,000. Endelig har Fattigfor-

Alder	Mænd				Kvinder			
	Kjøbenhavn med Sundbyerne og Frederiksberg	Den øvrige Bybefolkning	Landdistrikterne	Hele Landet	Kjøbenhavn med Sundbyerne og Frederiksberg	Den øvrige Bybefolkning	Landdistrikterne	Hele Landet
0—5 Aar	25,260	31,469	96,822	153,551	25,354	31,439	94,767	151,560
5—10 -	22,339	27,109	86,830	136,278	22,303	26,823	84,604	133,730
10—15 -	21,325	24,319	82,766	128,410	21,503	24,757	79,561	125,821
15—20 -	19,680	23,066	76,018	118,764	22,494	24,486	71,115	118,095
20—25 -	22,541	19,173	58,514	100,228	26,015	22,915	57,170	106,100
25—30 -	19,073	17,233	48,738	85,044	23,214	20,159	49,076	92,449
30—35 -	16,642	15,956	42,074	74,672	20,978	17,325	44,805	83,108
35—40 -	14,990	13,447	38,116	66,553	19,046	15,351	40,069	74,466
40—45 -	14,194	13,053	38,604	65,851	17,873	14,923	39,890	72,686
45—50 -	11,643	10,862	34,982	57,487	14,085	11,889	35,868	61,842
50—55 -	9,257	8,693	32,195	50,145	11,830	10,224	32,615	54,669
55—60 -	6,759	7,111	29,595	43,465	9,576	8,612	29,443	47,631
60—65 -	5,061	5,707	25,939	36,707	8,075	7,332	26,087	41,494
65—70 -	3,710	4,469	21,113	29,292	6,150	6,057	21,799	34,006
70—75 -	2,491	3,263	15,209	20,963	4,298	4,421	15,922	24,641
75—80 -	1,493	2,130	10,570	14,193	2,895	3,353	11,779	18,027
80—85 -	588	933	5,014	6,535	1,453	1,557	6,051	9061
85—90 -	158	263	1,423	1,844	512	514	2,021	3047
90—95 -	25	41	222	288	90	127	403	620
95—100 -	3	8	26	37	11	12	65	88
100 og derover	0	0	0	0	0	1	1	2
uangiven Alder	764	866	1,511	3,141	1,055	651	1,243	2949
Tilsammen	217,996	229,171	746,281	1,193,448	258,810	252,928	744,354	1,256,092

sørgelsen med dens 39,000 Mennesker ikke mindre end 5000 flere Kvinder end Mænd, som et Vidnesbyrd om de Vanskeligheder, mange enlige Kvinder have ved at bjærge sig, hvorimod Straffeanstalterne til Gengæld have et betydeligt Mandsoverskud, der dog ikke vejer meget i Sammenligning med de andre Tal.

Spørgsmaalet om Befolkningens Fordeling efter Alder er af afgørende Betydning for Bedømmelsen af Landets hele produktive Kraft, og det er da ogsaa et af de Spørgsmaal, man med størst Iver har søgt at faa belyst ved Folketællingerne. Foranstaaende Oversigt giver et Hovedindtryk af Stillingen ved Folketællingen 1. Febr. 1901 (se Side 39).

Disse Talrækker frembyde mange interessante indbyrdes Forskydninger. Medens Tallene for hele Landet aftage ret jævnt fra den ene Aldersklasse til den anden, indtil der oppe i Livets højeste Aldere kun findes et forsvindende Antal tilbage, ser man denne Regelmæssighed brudt for de enkelte Befolkningsgruppers Vedkommende, og særlig viser dette sig for Hovedstaden, hvor der i Tyverne foregaar en stærk Indvandring, saa at der er flere i 20-25 Aars end i 15-20 Aars Alderen, og navnlig er Indvandringen af Kvinder meget stor i denne Aldersperiode. Et Udslag af denne stærke Vandringsbevægelse er det, at medens der omtrent er fire Gange saa mange Landboere som Kjøbenhavnere under 15 Aars Alderen, saa er der i 25-30 Aars Alderen kun $2^1/_2$ Gange saa mange Mænd og lidt over 2 Gange saa mange Kvinder paa Landet som i Hovedstaden. Senere forandrer Forholdet sig paa ny, bl. a. ogsaa under Indflydelse af den forskellige Dødelighed; i 60-65 Aars Alderen er der saaledes atter fire Landboere for hver Kjøbenhavner. For Købstædernes Vedkommende kan der ligeledes blandt yngre voksne Kvinder spores en Ophobning, som dog er mindre fremtrædende end i Kjøbenhavn.

M. H. t. de enkelte Perioder af Livet giver Tabellen (S. 41) nærmere Oplysning. Det ses heraf, at Kjøbenhavn altsaa raader over en forholdsvis langt større Arbejdskraft end Landdistrikterne. I den kraftige Alder fra 20-40 Aar er der saaledes af Mænd i Kjøbenhavn 34 pCt., paa Landet kun 25, af Kvinder 35 og 26, og medens kun godt en Fjerdedel af den kvindelige kjøbenhavnske Befolkning er under 15 Aar, er det over en Tredjedel af Landbefolkningen, der hører til denne Aldersgruppe. For hver 10 Kvinder under 15 Aar er der paa Landet kun 7 i Alderen 20-40, men i Kjøbenhavn ikke mindre end 13. Man ser heraf, at hele den sociale Struktur er bundforskellig i de to Befolkninger.

Skønt Aldersfordeligen i det hele taget har bevaret det samme Præg i det sidste Aarhundrede, er der dog i det enkelte ikke saa smaa Forskydninger. Gaar man 100 Aar tilbage i Tiden, finder man saaledes, at Aldersklasserne mellem 20 og 70 Aar dengang vare forholdsvis stærkere

1000 Mennesker i hver Gruppe fordelte sig saaledes 1. Febr. 1901

Alder	Mænd				Kvinder			
	Kjøbenhavn med Sund-byerne og Frederiksberg	Den øvrige Bybefolkning	Land-distrikterne	Hele Landet	Kjøbenhavn med Sund-byerne og Frederiksberg	Den øvrige Bybefolkning	Land-distrikterne	Hele Landet
0—15 Aar	317	363	357	351	268	329	348	328
15—20 -	91	101	102	100	87	97	96	94
20—40 -	337	288	252	275	347	300	257	284
40—60 -	193	174	182	182	207	181	186	189
60 og derover ..	62	74	107	92	91	93	113	105
Tilsammen ...	1000	1000	1000	1000	1000	1000	1000	1000

besatte end nu, saa at 56 pCt. af Mændene saa vel som af Kvinderne dengang befandt sig inden for disse Aldersgrænser, men i 1901 kun henholdsvis 51 og 53 pCt. Den forholdsvis stærke Ophobning af Mennesker i Byerne i den kraftige Alder fandt ogsaa Sted dengang, saa at der endogsaa i Kjøbenhavn var flere Mennesker i 20-40 Aars Alderen end under 20 Aar.

Foran er der gjort kortelig Rede for Befolkningens Fordeling efter ægteskabelig Stilling; det skal nu nærmere undersøges, hvorledes Forholdene ere i denne Henseende i de forskellige Aldersklasser. Under 20 Aars Alderen er det aldeles overvejende Antal ugift; for Mændenes Vedkommende er det en ren Undtagelse at træffe gifte i Danmark under denne Alder, blandt Kvinderne er det kun 1-2 pCt., der ere gifte. For den følgende Periode af Livet give følgende Tal et Overblik: (se Tab. S. 42).

Efter disse Tal er altsaa ved 20 Aars Alderen allerede en Tiendedel af Kvinderne indtraadt i Ægteskabet, ved 25 Aars Alderen henved Halvdelen. Af Mændene er lidt over Tredjedelen gift ved 25 Aars Alderen. Efterhaanden stiger dog Mændenes Chance for at leve inden for Ægtestanden stærkere end Kvindens; ved 40 Aars Alderen lever kun $^1/_7$ af Mændene uden for Ægteskab, men derimod næsten $^1/_4$ af Kvinderne. At der som tidligere berørt er forholdsvis langt flere Enker end Enkemænd, fremgaar ogsaa tydelig af disse Tal. Dette staar i Forbindelse med, at Enkemændene langt hyppigere gifte sig igen end Enkerne, ligesom der opløses flere Ægteskaber ved Mandens end ved Konens Død.

Omtrent 6 pCt. af Mændene og omtrent 10 pCt. af Kvinderne naa aldrig ind i Ægteskabets Havn. I ældre Tider stillede dette sig helt

Af 1000 Personer i hver Alder var d. 1. Febr. 1901 blandt

Alder	Mænd					Kvinder				
	Ugifte	Gifte	Enkemænd	Separerede	Fraskilte	Ugifte	Gifte	Enker	Separerede	Fraskilte
20 Aar	984	16	—	—	—	897	102	1	—	—
25 -	643	354	3	—	—	516	476	5	2	1
30 -	317	673	8	2	—	300	683	13	3	1
35 -	177	803	15	3	2	204	759	30	4	3
40 -	116	855	23	4	2	167	766	56	6	5
50 -	79	859	54	5	3	126	729	135	5	5
60 -	73	793	124	5	5	117	586	288	5	4
70 -	63	655	274	3	5	98	379	516	3	4
80 -	56	437	502	3	2	103	166	724	2	5

anderledes. Efter Folketællingen i 1801 kan man regne, at omkring 80 Aars Alderen ca. 4 pCt. af Mændene og ca. 6 pCt. af Kvinderne aldrig havde været gift. Der var altsaa større Chance for at blive gift, hvis man levede tilstrækkelig længe. Derimod stillede Forholdene sig for Mændenes Vedkommende anderledes i de yngre Aar. Saaledes var i 1901 i 30-40 Alderen af Mænd omtrent $^1/_5$ endnu ugift, men i 1801 mellem $^1/_3$ og $^1/_4$, og medens i 1901 et lignende Antal i 20-30 Aars Alderen allerede er naaet ind i Ægteskabet, gælder dette i 1801 kun knap $^1/_5$. Dette hænger vistnok atter sammen med hele Erhvervslivet, der ofte forholdsvis sent tillod en Mand at sætte Foden under eget Bord, men til Gengæld lod Udsigten for den, der levede tilstrækkelig længe, være saa meget desto større. Medens en Nutidsarbejder gifter sig tidlig, fordi hans Stilling ikke har synderlig Udsigt til at blive bedre med Aarene, havde en Haandværkssvend i hine Tider større Opfordring til at vente, til han naaede en mere moden Alder.

Antallet af Husstande var i 1901 557,493. Heri er dog medregnet 759 „Fælleshusholdninger" (Stiftelser, Hoteller, Opdragelsesanstalter, Fængsler osv.) med et samlet Antal Beboere af 40,680, altsaa med gennemsnitlig 54 Personer i hver. Udelades disse, faas til Rest 556,734 Husstande i egentlig Forstand, med et gennemsnitligt Antal Medlemmer af $4^1/_3$. I Byerne var Gennemsnitsantallet af Medlemmer ringest, nemlig 4 (i Kjøbenhavn alene kun $3^4/_5$), medens Landdistrikterne havde et gennemsnitligt Medlemstal i Husstandene af $4{,}_6$. Det er bl. a. de enlige Personer, der udgør et forholdsvis saa stort Tal i Byerne; men selv om disse Husstande udelades, viser det sig, at Husstandene paa Landet gennemgaaende ere større end i Byerne.

Atter foreligger der her et Fænomen, som staar i nøje Forbindelse med hele den moderne Kulturudvikling. Folketællingerne bære Vidne om, at Hjemmene gennemgaaende ere blevne mindre; ved Folketællingen i 1840 viste det sig saaledes, at en Husstand i Gennemsnit talte ca. 5 Personer, et Tal, der næppe vilde blive synderlig mindre, selv om man udskilte Fælleshusholdningerne.

Da omtrent en Tiendedel af Befolkningen er Tyende, ser man, at de egentlige Familiemedlemmers Antal i 1901 bliver mindre end 4, saa meget desto mere, som ogsaa Logerende og andre maa regnes fra. I Kjøbenhavn viser det sig saaledes, at Tallet af egentlige Familiemedlemmer gennemsnitlig kun er 3,3.

Samtidig med at Hjemmene ere blevne mindre, synes ogsaa i det hele og store Beboelsesforholdene at have forbedret sig, hvor vanskeligt det end kan være at sammenligne Nutiden med Fortiden. En afgjort Forbedring ligger saaledes i, at Benyttelsen af Kælderen til Beboelse er trængt tilbage. I 1855 var f. Eks. i Kjøbenhavn $8^1/_2$ pCt. af Beboerne henviste til at leve i Kældere, i 1901 kun 3 pCt. Det viser sig ogsaa, at det forholdsvise Antal Et-Værelses Lejligheder er i Nedgang, medens til Gengæld To-Værelsers Lejlighederne ere tagne ret betydelig til. Alt i alt var i det gamle Kjøbenhavn i 1880 netop Halvdelen af Lejlighederne paa et eller to Værelser, i 1901 derimod 54 pCt. Forholdet mellem de to Arter af Lejligheder var i 1880 som 1 til 2, i 1901 som 1 til 4. Endnu i Begyndelsen af det 20. Aarh. vare ikke faa af disse smaa Lejligheder overfyldte; der var saaledes i det gamle Kjøbenhavn 66 Et-Værelses Lejligheder med mindst 8 Beboere i hver, og i Kjøbenhavn og Sundbyerne var der 334 Et-Værelses Lejligheder med mindst 1 Logerende i hver. Paa hvert Beboelsesværelse faldt der i 1901 i det gamle Kjøbenhavn $1^1/_3$ Beboer, i Sundbyerne endogsaa $1^2/_3$. Man kan regne, at 7 pCt. af Befolkningen var henvist til Lejligheder med 1 Værelse, og 38 pCt. levede i Lejligheder med 2 Værelser, medens der f. Eks. i Lejligheder med 8 Værelser eller mere kun levede 5 pCt. af Befolkningen. Dog synes man inden for Arbejderklassen at kunne spore en ikke ubetydelig Bevægelse efter at komme til at bo i større Lejligheder, og det er meget muligt, at kommende Tællinger ville vise betydelig Fremgang paa dette Punkt.

Husstandenes forskellige Størrelse paa Landet og i Byerne hænger naturligvis i høj Grad sammen med Erhvervslivets Ordning; her kan saaledes erindres om det foran omtalte store Folkehold i Landbruget, der gør Husstanden større, end den som Regel vil være inden for Handels- og Industrifagene. Det lader sig dog vanskelig gøre at komme fuldstændig til Bunds i dette Forhold.

Naar man spørger om Befolkningens Fordeling efter Næringsvej i

Løbet af det sidste Aarhundrede, vil man, som naturligt er, finde særdeles store Forandringer, som hænger sammen med den stadig voksende Arbejdsdeling, der bestandig har udskilt flere og flere Erhverv. Spørger man f. Eks., hvorledes Befolkningens Sammensætning efter Erhverv var i 1787 og 1890, to Tidspunkter, der omtrent havde hundrede Aar imellem sig, vil man finde en overordentlig Forskel. Paa Landet fandtes der saaledes i 1787 aldeles ingen Handelsstand, medens man i 1890 uden for Byerne og Handelspladserne kunde finde ca. 40,000 Mennesker, som levede af Handel; i 1787 var der overhovedet i Danmark ikke 1 pCt. af Befolkningen, der levede af Handel, i 1890 derimod 7 pCt. (i begge Tilfælde fraregnet de Tyende, som Handelsstanden underholder). Til Gengæld var det danske Folk i en ganske anden Grad et Folk af Landbrugere. Forholdet er omtrent det, at, naar Landbrugets Tyende medregnes, levede i 1787 af fem Mennesker de tre af Landbrug, to af andre Erhverv, i 1890 netop omvendt. Paa den anden Side indtager Industri og Haandværk nu til Dags forholdsvis næsten dobbelt saa stor Plads som hundrede Aar tidligere.

Inden for de enkelte Samfundslag var der en betydelig større Ensartethed i ældre Tider. Kærnen af Landbefolkningen var Gaardmandsklassen, der talte 267,000 Voksne og Børn, foruden 3600 „Jordegodsejere“. I 1890 var der af Proprietærer og Gaardmænd med Kvinder og Børn 281,000 (foruden Medhjælpere og Tyende), altsaa væsentlig det samme Tal. Denne Klasse har altsaa været forbavsende konstant i Tidernes Løb, men er selvfølgelig aftaget i Betydning lige over for det stærkt voksende Folketal. Saa vidt man kan se ved at undersøge Aldersfordelingen, var der i 1787 vistnok 60-70,000 selvstændige Gaardmænd. I 1890 finder man ca. 63,000 mandlige Forsørgere under Benævnelsen: Proprietærer og Gaardmænd; ogsaa disse to Tal vidne om den store Fasthed i Gaardmandsklassen igennem flere Slægtled; selvfølgelig vil der altid være en Del Usikkerhed ved saadanne Tal, saaledes m. H. t. Gaardbestyrere og Forpagtere; men i det hele taget vil dette ikke kunne rokke ved Hovedresultatet.

Til Gengæld er der i Landbrugsklasserne paa andre Punkter foregaaet en meget stærk Ophobning af Mennesker, der endog i enkelte Tidsrum næsten har Karakter af en fuldstændig Omvæltning. Man kan vistnok gaa ud fra, at der i 1787 til Raadighed for Landbruget stod godt og vel en Snes Tusind selvstændige voksne Mænd i Husmandsklassen, et tilsvarende Antal Daglejere og Indsiddere og rundt regnet 40,000 voksne Tjenestekarle. Folketællingen af 1890 anfører for Indsiddere og Daglejere et Tal, der ikke er meget afvigende herfra (c. 25,000 mandlige Forsørgere); derimod er Tyendeklassen tagen stærkt til, og Husmandsklassen er vokset til 3-4 Gange saa meget (ca. 74,000 mandlige Forsørgere). Hertil kommer nu foruden Gaardmandsklassens Medhjælpere og Forpagterne, saadanne

Erhverv som Mejerister, Dræningsmestre o. s. v., der staa i nøjeste Forbindelse med Landbruget. Det ensartede ved Landbefolkningen ved Landboreformernes Begyndelse er saaledes i høj Grad forsvundet; den faste Kærne er bleven omgivet af stedse tykkere Lag af nyere Dannelse.

Endnu mere slaaende er dog den Udvikling, der er foregaaet uden for Landbostanden. Medens Tyendeklassen nu som dengang rekruteres af andre Samfundsklasser: Haandværkerklassen, Gaardmands- og Husmandsstanden o. s. v., idet der paa et senere Stadium af Livet foregaar en Strømning tilbage til disse Klasser, vise Folketællingerne inden for Handelen, Haandværket og Industrien en stedse stærkere Klasseadskillelse. I 1787 var saaledes i Byerne i Haandværksklassen i 20-30 Aars Alderen kun $^1/_6$ Mestre, Resten Svende; men allerede i den følgende Aldersklasse, fra 30 til 40 Aar, er der betydelig flere Mestre end Svende, og i 40 til 50 Aars Alderen er der tre Gange saa mange Mestre som Svende, og efterhaanden som man kommer op i Aarene, vokser Chancen for en Haandværker for at komme i selvstændig Stilling. En lignende blot noget svagere Bevægelse kan man iagttage i Industrien, og blandt Købmændene er Chancen for at ende som selvstændig Handlende overordentlig stor. Principal og Medhjælper kunde saaledes nærmest henregnes til samme Samfundsklasse, det var for en stor Del kun Alderen, der skilte dem ad. Heri er der sket meget store Forandringer. I Kjøbenhavn med de forholdsvis store Forhold — skønt Byen dengang var langt fra at være en Storstad — var i Haandværk og Industri over 60 Aars Alderen Antallet af Hovedpersoner dobbelt saa stort som af Medhjælpere, i 1895 viste den kommunale Folketælling, at Hovedpersonerne i disse Aldersklasser vare i Minoritet. I Handelen steg fra 1787 til 1895 Udsigten til endnu ved 60 Aars Alderen at være i en underordnet Stilling til det tredobbelte. Det synes, som om denne Udvikling egentlig først er foregaaet i det sidste Slægtled. Endnu i 1860 syntes Forholdene ikke paafaldende forskellige fra, hvad man kunde iagttage ved Slutningen af det 18. Aarh., men fra dette Tidspunkt voksede Medhjælpernes Antal i Haandværk og Industri overordentlig stærkt, saa at der fra 1860 til 1890 i Byerne kom 11 Gange saa mange Medhjælpere til som Principaler.

Det er paa denne Baggrund, at efterstaaende Tal, der angive Stillingen i 1890, skal ses. Til de saakaldte „immaterielle“ Virksomheder henregnes (foruden 16,632 Tyende) i alt 145,818 Personer, 53,152 Forsørgere og 92,666 Forsørgede. Det er en meget broget Klasse; den omfatter ca. 6400 gejstlige Embedsmænd og Kirkebetjente med deres Forsørgede (Tyendet ikke medregnet), endvidere en Lærerstand paa ca. 29,000 Personer, en civil Embeds- og Bestillingsmandsstand paa ca. 41,000 foruden de ved Befordringsvæsenet ansatte, der med deres Forsørgede udgjorde 25-26,000. Hertil kommer saa dels de private Virksomheder, som ud-

øves af Læger, Sagførere osv., endvidere Litterater, Journalister, Kunstnere osv., alt i alt med Forsørgede ca. 25,000, samt endelig Militær-Etaternes 18-19,000. Det synes i øvrigt, som om denne Klasse omtrent 100 Aar tidligere var forholdsvis omtrent lige saa talrig.

Om Jordbruget giver efterstaaende lille Oversigt Oplysning. Til de her anførte Personer burde maaske Aftægtsfolkene medregnes, i alt 31,155 foruden 8677 Forsørgede og 444 Tyende, samt Gartnerne, i alt 3149 med 5463 Forsørgede og 437 Tyende.

	Forsørgere		Forsørgede		Tilsammen	Desuden Tyende
	Hovedpersoner	Medhjælpere	Hovedpersoner	Medhjælpere		
Proprietærer og Gaardmænd ..	68,798	26,355	212,258	10,582	317,993	134,490
Forpagtere	2,217	1,373	6,693	456	10,739	8,944
Husmænd	80,517	6,398	203,804	950	291,669	7,123
Indsiddere	2,941	23	5,578	1	8,543	40
Daglejere	24,639	11	61,191	4	85,845	105
Mejerister	1,146	1,414	1,957	681	5,198	1,903
Drænings- og Engvandingsmestre	173	44	382	86	85	10
I alt....	180,431	35,618	491,863	12,760	720,672	152,615

Medens der til hver Forsørger af Gaardmandsklassens Hovedpersoner høre tre Forsørgede, er det tilsvarende Tal for Husmændene og Daglejerne kun $2^1/_2$ og for Indsidderne endog kun 2. Af Medhjælperne har vel kun et Mindretal Foden under eget Bord; der er kun een Forsørget for hver tre Forsørgere. For en stor Del kan man her selvfølgelig regne Tyendet med som medvirkende i Landbruget; til hver Gaardmand hører der i Gennemsnit to Tjenestefolk, medens Forpagterne i Gennemsnit have 4 hver, i de øvrige Klasser er Tyendeforholdet af underordnet Betydning.

Omtrent en Fjerdedel af Befolkningen finder som anført Brødet ved Arbejde i Industriens og Haandværkets Tjeneste. Man har her følgende Tal:

Forsørgere:	Hovedpersoner	101,994
	Medhjælpere.........	98,706
Forsørgede:	Hovedpersoner.......	206,178
	Medhjælpere.........	111,858
	Tilsammen....	518,736
Desuden Tyende		15,692

Atter ser man her Medhjælperklassen optræde med et forholdsvis langt ringere Antal Forsørgede end Hovedpersonerne. Det vil i øvrigt ikke lønne sig at gaa dybere ind paa disse Tal, da Industrien vil blive behandlet et andet Sted i dette Værk. Det skal blot her anføres, at en meget stor Del af Hovedpersonerne, navnlig paa Landet, sidder i ganske smaa Virksomheder uden nogen Medhjælper, eller maaske kun med en enkelt; medens Byerne have to Medhjælpere for hver Hovedperson, er der saaledes i Landdistrikterne over to Hovedpersoner for hver Medhjælper.

For Handelens Vedkommende stiller det sig saaledes:

Forsørgere:	Hovedpersoner	32,760
	Medhjælpere	22,854
Forsørgede:	Hovedpersoner	75,062
	Medhjælpere	15,924
	Tilsammen	146,600
Desuden Tyende		21,958

Man kan her gøre samme Bemærkning som for Industriens Vedkommende, at en stor Mængde Forretninger, og atter særlig paa Landet, drives helt uden Medhjælp. Folketællingen anfører i øvrigt 4353 Personer (Forsørgere og Forsørgede — foruden 18 Tyende), der leve af Daglejervirksomhed ved Handel og Omsætning, og hvoraf vel de fleste finde deres Brød i Handelens Tjeneste. Endelig skal anføres tre Næringsgrupper der passende kunne finde deres Plads her; til disse er føjet den tidligere omtalte Gruppe af Embeds- og Bestillingsmænd under Post-, Telegraf- og Jærnbanevæsenet.

	Fiskeri	Søfart	Landtransport	Post-, Telegraf-, Jærnbanevæsen
Forsørgere: Hovedpersoner	8,622	4,246	2,134	1,934
Medhjælpere	496	3,861	2,236	5,168
Forsørgede: Hovedpersoner	23,299	11,668	6,104	3,782
Medhjælpere	78	5,753	4,889	14,785
Tilsammen	32,495	25,528	15,363	25,669
Desuden Tyende ...	417	554	723	975

Under Landtransport henregnes Vognmænd, Hyrekuske, Hesteudlejere osv. — Alt i alt lever altsaa kun 2-3 pCt. af Befolkningen af Søfart og Fiskeri, og Post-, Telegraf- og Jærnbanevæsenet er vokset op til at give lige saa mange Mennesker Brødet som Søfarten. Folketællingen af 1787

anførte under Fiskeri og Søfart 23,700 Mennesker, i Forhold til Folkemængden et lidt højere Tal end i 1890, medens den øvrige Befordringsindustri formodentlig lægger Beslag paa forholdsvis langt flere Mennesker nu end dengang.

Til Slutning skal anføres en Række Samfundsklasser, som ikke har kunnet indordnes under de foregaaende Grupper:

	Forsørgere	Forsørgede	Tilsammen	Desuden Tyende.
Portnere, Opsynsmænd, Bude o. s. v. .	2,767	4,434	7,201	119
Daglejere og Arbejdsmænd uden bestemt Næring	48,980	113,737	162,717	211
Tyende uden fast Tjeneste	4,479	1,371	5,850	126
Ubestemt Næring	17,152	13,589	30,741	630
Tilsammen	73,378	133,131	206,509	1086

Kærnen i denne Gruppe er Daglejerklassen uden bestemt Næring, der omfatter 7·8 pCt. af hele Befolkningen og vel skulde fordeles paa de tre store Erhvervsgrupper for at angive Antallet af dem, som finde deres Udkomme deri. Selvfølgelig spiller Tyendet her en ganske underordnet Rolle.

Hertil kommer en Del Personer, som ikke behøve at leve af deres Arbejde, Pensionister, Legatnydere o. s. v.

	Forsørgere	Forsørgede	Tilsammen	Desuden Tyende
Pensionister	5,492	5,415	10,907	1539
Aftægtsfolk	31,155	8,677	39,832	444
Kapitalister	16,528	13,477	30,005	4969
Legatnydere m. m.	3,931	1,198	5,129	148
Tilsammen	57,106	28,767	85,873	7100

Alt i alt udgøre disse Klasser 4 pCt. af Befolkningen, hvoraf Aftægtsfolkene omfatte henved Halvdelen.

Den saaledes foretagne Gengivelse af Befolkningsklassernes Fordeling i Danmark fuldendes ved 39,014 almissenydende, altsaa ikke langt fra 2 pCt. af Befolkningen, samt 1822 i Fængsler og Straffeanstalter,

548 i Blinde- og Døvstummeanstalter og 3205 i Sindssyge- og Aandssvageanstalter.

— Siden ovenstaaende blev skrevet, ere Hovedresultaterne af Bearbejdelsen af Folketællingen i 1901 m. H. til Erhvervsforholdene blevne tilgængelige. Da denne Statistik er udarbejdet efter væsentlig andre Principper end ved de tidligere Tællinger, lader en Sammenligning med Fortiden sig ikke let gennemføre. Jeg skal indskrænke mig til at anføre nogle af de vigtigste Tal:

	Samlet Antal af Forsørgere, Forsørgede og Tyende i hver Klasse:	1000 Mennesker fordelte sig saaledes:
„Immateriel“ Virksomhed	128,524	52
Underordnede i forskellige Tjenester	48,146	20
Jordbrugerklassen	971,894	397
Fiskeri	31,942	13
Haandværk og Industri	689,832	281
Handel og Samfærdsel	371,815	152
Pensionister	16,089	6
Aftægtsfolk	28,627	12
Kapitalister og Legatnydere	68,177	28
Understøttede af det offentlige	48,949	20
Personer i Abnormanstalter	5,623	2
Personer i Fængsler	1,748	1
Ikke opgivet Erhverv	38,174	16
Tilsammen	2,449,540	1000

Jordbrugerklassen udgør altsaa knap $^2/_5$ af Befolkningen, Haandværk- og Industriklassen — selv efter Fradrag af de c. 15,000 Tyende — rigelig $^1/_4$, samtlige øvrige Klasser tilsammen $^1/_3$.

De senere Folketællinger have søgt Oplysning om Udbredelse af forskellige fysiske og aandelige Mangler, som Døvstumhed, Aandssvaghed osv., og der skal kortelig gøres Rede for Resultaterne heraf. Hvad først de blinde angaar, viser der sig under Indflydelse af den fremadskridende Hygiejne, navnlig over for nyfødte, et stadig aftagende Antal blinde. I 1870 var saaledes af hver 10,000 Mennesker 7 blinde, i 1901 kun 4; alt i alt var der i 1901 1008 blinde, foruden 39 Personer, der tillige havde andre Abnormiteter. Kun et ringe Antal af disse er Børn; alt i alt taltes saaledes kun 20 blinde under 5 Aar.

Med Aarene stiger Hyppigheden meget stærkt; i 70-75 Aars Alderen er der saaledes 90 blinde eller 2 for hver 1000, medens det i 0-5 Aars Alderen kun er 2 af hver 30,000, der ere blinde.

Af døvstumme fandtes ved Folketællingen 1901 1342 foruden 48,

der tillige havde andre Abnormiteter. Der var forholdsvis flere af Mandkøn end af Kvindekøn. Fordelingen efter Alder var temmelig uregelmæssig som Følge af de epidemisk optrædende Hjernesygdomme, der hyppig ere Aarsag til Døvstumheden; der var saaledes betydelig flere døvstumme i 25-30 Aars Alderen (som en Følge af Epidemierne i Begyndelsen af 1870erne) end i 20-25 Aars Alderen; men tager man større Aldersgrupper, viser der sig ikke væsentlig Forskel i Hyppigheden; de døvstummes Sundhedstilstand synes omtrent at svare til den øvrige Befolknings, og det er derfor ganske naturligt, at Forholdstallet er nogenlunde ens mellem gamle og unge.

Helt anderledes stiller det sig med de aandssvage, idet deres Dødelighed er ganske overordentlig stor, saa at det kun er et ringe Antal, der opnaar en ældre Alder. Der taltes 3158 i 1901, foruden 45, der tillige havde andre Abnormiteter. Da det oftest varer noget, inden denne Abnormitet konstateres, har Folketællingen kun 33 Tilfælde af Aandssvaghed under 5 Aars Alderen, men 180 mellem 5 og 10, og endog 312 mellem 10 og 15 og 484 i 15-20 Aars Alderen; det er et Forhold, som ogsaa findes ved tidligere Lejligheder; Ophobningen i 15-20 Aars Alderen kan forklares ved, at en Del Tilfælde kommer til endelig Klarhed ved Indtrædelse i Konfirmationsalderen; fra nu af aftager imidlertid Antallet af aandssvage stærkt, saa at der f. Eks. i 40-45 Aars Alderen kun er halv saa mange aandssvage som i 30-35 Aars Alderen.

Det er ved Folketællingen i øvrigt meget vanskeligt at drage Grænserne klart mellem Aandssvaghed og Sindssyge, og der findes sikkert en Del Tilfælde af Aandssvaghed, som rettere burde have været henført under Sindssygdom. Der taltes i 1901 4173 sindssyge foruden 24, der tillige havde andre Abnormiteter. Det er en Sygdom, som kun undtagelsesvis findes blandt Børn og ganske unge; Hyppigheden vokser betydelig med Aarene; i 20-25 Aars Alderen var 7-8 for hver 10,000 Mennesker sindssyge, i 40-45 derimod 35 og i 60-65 Aars Alderen 48, i den følgende Aldersklasse er Forholdstallet omtrent det samme; men derefter indtræder der en Reaktion, nærmest vel som Følge af de sindssyges store Dødelighed.

Sindssygdomme optræde noget hyppigere blandt Kvinder end blandt Mænd. Til Gengæld er der større Chance for, at en Dreng skal være aandssvag end en Pige. Til Belysning af disse karakteristiske Uligheder kan anføres, at ogsaa Talelidelser (der findes særlig hyppig blandt aandssvage) i Henhold til en derover optagen Tælling i Skoler optræde sjældnere blandt Piger end blandt Drenge.

Det bemærkedes foran, at Befolkningens Sammensætning efter Trossamfund er paafaldende ensartet. Uden for Folkekirken stod i 1901 33,000

Mennesker eller kun $1^1/_3$ pCt. af Befolkningen. Nedenstaaende Oversigt giver Oplysning herom:

	Mænd	Kvinder	Tilsammen
Reformerte	536	576	1,112
Anglikanere	58	118	176
Metodister	1,688	2,207	3,895
Medlemmer af den katolsk-apostolske Kirke	1,742	2,070	3,812
Baptister	2,449	3,052	5,501
Adventister	347	417	764
Romersk Katolske	2,410	2,963	5,373
Græsk Katolske	66	40	106
Mosaiter	1,633	1,843	3,476
Mormoner	363	354	717
Andre Trossamfund	2,121	2,348	4,469
Uden for Trossamfundene	2,621	1,007	3,628
Tilsammen uden for Folkekirken	16,034	16,995	33,029

Til den brogede Mængde af „andre Trossamfund" høre 66 Kvækere og 62 Unitarer.

Øverst paa Listen staa de Reformerte, som et af de fire anerkendte afvigende Trossamfund. Det er et stadig aftagende Antal; i 1890 var der saaledes 1252 Reformerte her i Landet; de findes navnlig i Fredericia, hvor de fra gammel Tid have haft et Hjemsted. Ikke en Fjerdedel er under 15 Aar, medens i den almindelige Befolkning over en Tredjedel hører til denne Aldersklasse. Disse Tal vidne om Samfundets gradvise Aftagen i vort Land. Et ganske lignende Forhold finder Sted for Medlemmerne af de mosaiske Trossamfund. Af de 3476 Personer, der høre til dette Samfund, og hvoraf den aldeles overvejende Del fandtes i Hovedstaden, var kun 18 pCt. under 15 Aar. Siden 1840 har Antallet stadig været nogenlunde konstant omkring 4000, samtidig med at den almindelige Befolkning voksede betydelig; siden 1890 kan der imidlertid konstateres en ret betydelig Nedgang, fra 4080 til 3476, og det synes, som om dette Trossamfund er stærkt i Færd med at opsuges af den øvrige Befolkning.

Derimod gaa de to andre anerkendte Samfund, Metodisterne og de Romersk Katolske, stærkt frem. I 1860 taltes her i Landet kun 42 Metodister, i 1880 var Tallet vokset til 746, Tallet tredobledes i de følgende 10 Aar og voksede derpaa fra 1890 til 1901 fra 2301 til 3895. Samtidig har den romersk-katolske Kirke vundet forholdsvis mange Tilhængere; Antallet var i 1860: 1240, i 1880: 2985, i 1890: 3647.

Metodisterne findes forholdsvis hyppig i Vejle og Hjørring Amter; ogsaa paa Fyn og i Kjøbenhavn findes der mange. Katolikkerne have deres Hovedstyrke i Kjøbenhavn og en forholdsvis anselig Udbredelse i Vejle og Aarhus Amter.

Af andre stærkt voksende Trossamfund kunne nævnes Baptisterne, af hvilke der i 1850 taltes 724 og i 1860 2270; i 1890 var Antallet vokset til det dobbelte: 4556; de have en særlig stor Udbredelse paa Bornholm, men findes i øvrigt spredt om i alle Landsdele. Ogsaa „Irvingianerne“, det katolsk-apostoliske Samfund, ere voksede betydelig i Antal. I 1860 var der 202, i 1890 2609. De findes ikke mindst i Kjøbenhavn og i Aarhus Amt.

Adventisterne, hvis Hovedfæstning er i Hjørring Amt, ere gaaede betydelig frem i den senere Tid; derimod ere Mormonerne gaaede tilbage i Antal. Den stærke Propaganda, der havde bragt Antallet i 1860 op til 2657, har ikke kunnet fortsætte med samme Kraft; dog vil man maaske snarest undres over, at denne Sekt endnu tæller 717 Medlemmer, og endnu mere over, at der er næsten lige saa mange kvindelige som mandlige Mormoner her i Landet. I øvrigt udmærke de fra Folkekirken afvigende Trossamfund sig gennemgaaende ved det forholdsvis store Antal Kvinder.

Størst Interesse frembyder maaske Antallet af dem, der paa Folketællingslisten have betegnet sig som ikke hørende til noget Trossamfund. Medens Antallet i 1860 var rent forsvindende (12), var det i 1890 naaet op til 2148 og i 1901 til 3628, hvoraf det overvejende Antal var Mænd. De findes særlig i Hovedstaden.

Af de c. 33,000 Personer uden for Folkekirken findes 10,487 i Kjøbenhavn med Sundbyerne, 12,282 i de øvrige Byer. Bybefolkningen er saaledes ogsaa i denne Henseende mere uensartet end Landbefolkningen, af hvis $1^1/_2$ Mill. Mennesker kun 10,260 staa uden for Folkekirken.

H. WESTERGAARD.

Næringslivet
og dermed beslægtede Forhold.

Landbruget.

Landbruget er Hovederhvervet i Danmark, og er det i højere Grad end i de fleste andre højt civiliserede Lande. Landbruget er ikke alene det Erhverv, der giver det største Udbytte, hvori de fleste Kapitaler ere anbragte, og hvori de fleste Mennesker ere beskæftigede, men det er ikke langt fra, at det er lige saa omfattende en Næringsdrift som alle de andre Næringer tilsammen. Dog er der her nogen Tilbagegang; Landbrugets Betydning er i Aftagen. Det ses bedst ved at betragte den Maade, hvorpaa Befolkningen i Danmark fordeler sig mellem Landbrugere og Ikke-Landbrugere.

I Aaret	Antal Landbrugere	Antal Ikke-Landbrugere
1801........	619,000	310,000
1840........	714,000	575,000
1880........	1,032,000	937,000
1890........	1,013,000	1,159,000
1901........	972,000	1,477,000

Tabellen viser, at indtil omtrent 1880 var Antallet af Landbrugere i Tilvækst, men dog en Tilvækst, der var mindre end Tilvæksten i Antallet af Ikke-Landbrugere. I de sidste 20-25 Aar har Landbrugsbefolkningen været ligefrem i Tilbagegang, medens Antallet af Ikke-Landbrugere har været i vedvarende stærk Tilvækst. Befolkningen gaar bort fra Landbrug og over til andre Erhverv, Industri-, Handels- og Transportvirksomhed osv. En saadan Bevægelse er ikke særegen for Danmark, den genfindes næsten overalt; særegent for Danmark er det kun, at denne Bevægelse hos os er kommet senere og er foregaaet langsommere end andetsteds. Grundene dertil ere ikke vanskelige at se. Vore Forhold egnede sig, især tidligere, mindre godt for Industri — vi manglede jo baade Kul og Jærn —, og desuden har en høj Toldbeskyttelse tvunget den Industri, vi havde, til at

holde sin Afsætning inden for Landets Grænser, og vort hjemlige Marked var for lille til at tillade den vidtdrevne Arbejdsdeling og Specialisering, som er Forudsætning for den moderne Storindustri. Og paa den anden Side have Betingelserne for Landbrugsbedrift været ualmindelig gunstige i Danmark. Vort Klima med dets tempererede Varme og dets Blanding af Regn og Solskin er gunstigt for baade Jordbrug og Kvægavl, — kun Sommerregnens Fordeling er ofte mindre gunstig. Vor Jordbund er i de fleste Egne frugtbar, og Befolkningen med sit rolige Temperament, sin jævne, støtte Flid og Paapassenhed er fortrinlig egnet for Landbrug. Dertil kom, at vort Landbrug indtil for c. 100 Aar siden stod meget langt tilbage, og da saa Fremskridtene kom, var der saa meget bedre Betingelser for Udvikling og Fremskridt. Landbruget kunde derfor i lange Tider fastholde og underholde en stedse voksende Befolkning. Det var først i det 19. Aarhundredes sidste Tredjedel, da Betingelserne for Landbruget bleve mindre gunstige, at Landbrugsbefolkningen holdt op med at vokse eller endog formindskedes. Den hele Befolkningstilvækst strømmede nu til Byerhvervene (for saa vidt den ikke udvandrede), og Danmark begyndte at udvikle sig hen imod at blive et mere moderne Industriland. Det blev i saa Henseende fremhjulpet af sin gunstige Beliggenhed for al Transport og af en rask fremblomstrende Handel og Skibsfart.

Landbrugets alt overvejende Betydning i Danmark ses ikke alene af Landbrugsstatistikken, men ogsaa af Handels- og Industristatistikken. Saa godt som hele vor Udførsel bestaar i Udførsel af Landbrugsartikler, og der er vedvarende Fremgang i denne. Nogle af vore største Indførselsartikler bestaa af Landbrugets Produktionsfornødenheder (Foderstoffer m. m.), foruden naturligvis den store landbrugende Befolknings almindelige Forbrugsartikler. De største og mest fremskredne af vore Industrier, særlig af Eksportindustrierne, bestaa i Forarbejdelse af Landbrugsprodukter, saaledes Slagterier, Bryggerier, Brænderier, Sukkerfabrikker m. fl., for ikke at tale om Mejerier. Det er saaledes med en vis Ret, naar det ofte siges, at Landbruget er det bærende Erhverv i Danmark.

Man skal i det følgende meddele en kort Fremstilling af vort Landbrug og dets Udvikling, især i det 19. Aarhundrede, og derunder særlig fremdrage saadanne almindelige Hovedtræk, som i dette Værks specielle Dele omtales for de enkelte Egnes og de enkelte Ejendommes Vedkommende.

Der findes her i Landet henved 250,000 Landbrug, store og smaa. Heraf vare godt 2000 store Gaarde („Herregaarde og Proprietærgaarde"), 75,000 vare „Bøndergaarde" og 170,000 Smaaejendomme (Parcelsteder, Boelssteder og Huse med Jord).

Ved „store Gaarde" forstaas Gaarde med 12 Tdr. Hrtk. og derover. Blandt de mindre af disse „store Gaarde" findes mange af de gamle store Bøndergaarde og adskillige Præstegaarde og talrige i den nyere Tid oprettede

Avlsgaarde. De større af dem, Gaardene paa over 20 Td. Hrtk., ere for den største Del de gamle Hovedgaarde, Adelens Sædegaarde, og den tilliggende Jord er den gamle „Adelsjord“. Af disse gamle Hovedgaarde, hvoraf de fleste ere omtalte enkeltvis i dette Værks specielle Afdelinger, fandtes der ved Aar 1690 i alt 705 med omtrent 35,000 Td. Hrtk. I Løbet af det 18. Aarhundrede blev der oprettet mange nye ved Sammenlægning af Bøndergaarde, men i Slutningen af dette Aarhundrede og i Begyndelsen af det 19. Aarhundrede bleve adskillige af Hovedgaardene udstykkede og sank ned i Bøndergaardenes Klasse. Det var den saakaldte „Herregaardsslagteris Tid“. Lidt efter Midten af det 19. Aarhundrede, især efter 1861, tiltog Antallet af de store Gaarde, navnlig fordi det ved Lov 19. Feb. 1861 blev tilladt Godsejerne, som bortsolgte af deres Fæstegods til Selveje, under visse Betingelser at nedlægge og sammenlægge en Del af de tilbageblevne Fæstegaarde. Ved Slutningen af det 19. Aarh. var derfor Antallet af de store Gaarde vokset en Del, men i Nutiden synes der atter at være en Tendens til at udstykke dem. Disse Svingninger skyldes dels Lovgivningen, der snart stærkere snart svagere har søgt at fastholde de givne Rammer for Gaardenes Størrelse; men det skyldes endnu mere de vekslende Konjunkturer, der bevirke, at til Tider ere de store Brug de fordelagtigste, medens til andre Tider de smaa Brug give det bedste Udbytte.

Til de „store Gaarde“ (ɔ: over 12 Td. Hrtk.) hører i Nutiden over 58,000 Td. Hrtk., det er mellem $^1/_6$ og $^1/_7$ af alt Landets Hartkorn.

Bøndergaardene, hvorved nu forstaas Gaarde paa 1 til 12 Td. Hrtk., udgør som alt anført et Antal af c. 75,000; de have et Tilliggende af omtr. 275,000 Td. Hrtk., altsaa over 70 pCt. af alt Landets Hartkorn. Dette, at en saa stor Del af Landets Jord er samlet i Gaarde af Middelstørrelse, er ikke almindeligt; i de fleste andre evropæiske Lande er Fordelingen mere til Gunst snart for de store, snart for de smaa, snart for begge disse Ydergrupper. At Fordelingen stiller sig saaledes i Danmark, skyldes, at vor Lovgivning gennem Aarhundreder ved kraftige Bestemmelser har holdt sammen paa Bøndergaardene, vanskeliggjort og begrænset baade deres Udstykning og Sammenlægning. I Tider, hvor disse Bestemmelser ere blevne slappede, have Følgerne i Almindelighed hurtig vist sig ved Formindskelse enten af Bøndergaardenes Antal eller af deres Jordtilliggende; navnlig i vore Dage har dette sidste været Tilfældet. Paa Matrikuleringens Tid fandtes der 60,500 Bøndergaarde med omtrent 337,000 Td. Hrtk., i det 18. Aarh. formindskedes Bøndergaardenes Antal ved Sammenlægning til Herregaarde, men i det 19. Aarh. forøgedes Antallet; der var 65,500 Bøndergaarde i Aaret 1835, og det tiltog derefter vedvarende, saa at Antallet nu er 75,000. Tilvæksten i Bøndergaardenes Antal skyldes ikke, at der er kommet mere Jord til dem, tværtimod det modsatte er sket, det skyldes kun Deling og atter Deling af de gamle Bøndergaardsjorder. For

200 Aar siden udgjorde „Bondejorden“, der paa mindre Undtagelser nær var fordelt mellem de egentlige Bøndergaarde, omtr. 337,000 Td. Hrtk.; nu er det kun omtr. 275,000 Td. Hrtk., der høre til Bøndergaardene (1-12 Td. Hrtk.), disses Areal er altsaa i de 200 Aar formindsket med over 60,000 Td. Hrtk. Der er taget fra Bøndergaardsjorden baade fra oven af Herregaardene, og fra neden af Husene. Før 1788 var det, som alt berørt, Herregaardene, der tog af Bondejorden, og efter 1861 er noget lignende sket i Henhold til Lov 19. Feb. 1861. Men ellers er det gennem hele det 19. Aarh. især ved Udstykning til Huslodder, at Bondegaardsjorden er bleven formindsket; ikke mindre end henved 40,000 Td. Hrtk. er paa denne Maade gaaet bort fra Gaardenes Klasse. Udstykningen af Bøndergaardene har bevirket, at disses Gennemsnitsstørrelse er bleven formindsket; før var Gennemsnitsstørrelsen 5 Td. Hrtk., nu er den gaaet ned til omtr. $3^2/_3$ Td. Hrtk. Bedrifternes Gennemsnitsstørrelse er alligevel ikke bleven formindsket, thi Dyrkningen er bleven mere intensiv, og Udbyttet af $3^2/_3$ Td. Hrtk. er nu større end af 5 Td. Hrtk. for blot 50 Aar siden. Prioritetsgælden og Skatterne og andre Byrder ere ganske vist ogsaa voksede i disse 50 Aar, men dog ikke mere end at Netto-Overskuddet alligevel er tiltaget, og det maa antages, at alt i alt ere Gaardmændenes Nettoindtægter blevne forøget betydelig; noget andet er det, om ikke deres Fordringer til Livet ere stegne ligesaa meget som deres Indtægter. I social Henseende er der stor og afgjort Fremgang i Gaardmændenes Stilling. Det er mere end 100 Aar siden, at Bonden blev løst fra de Baand, der holdt ham til Jorden; han er nu fri Mand med samme Rettigheder og Pligter som andre Borgere, alle de særlige Byrder, der hvilede paa ham, ere blevne afløste paa billige Vilkaar, og medens han før var Fæster under en Godsherre, sidder han nu i de langt fleste Tilfælde som Selvejer paa sin Gaard. For noget over 100 Aar siden var over $^3/_4$ af Bøndergaardene i Fæste, nu er kun $^1/_{15}$ i Fæste, de andre ere i Selveje.

Smaa Landbrug („Huse“) paa under 1 Td. Hrtk. udgøre Hovedmassen af vore Landbrug; de findes i et Antal af 170,000 (en Del af disse besiddes dog af andre end egentlige Landbrugere). Til disse Ejendomme hørte et Tilliggende af noget over 40,000 Td. Hrtk. Det er knap $^1/_9$ af Landets Hartkorn, og i nationaløkonomisk Henseende har altsaa Husmands-Landbruget ikke saa særdeles stor Betydning, det kommer langt efter Bøndergaardene og de store Gaarde. Men overalt hvor det kommer an paa Personernes Antal, ere Husmændene de afgørende; de udgøre en samlet Befolkningsgruppe paa omtr. 200,000 Mand (heri er medregnet de jordløse Husmænd, men ikke de Husmænd, der have et Jordbrug, som maa ligestilles med et Gaardbrug) og er den største Befolkningsgruppe her i Landet. For saa vidt kan det siges, at Danmark „ikke længere er et Gaardmandsland, men et Husmandsland“.

Husmandsstanden er en Befolkningsgruppe af forholdsvis ny Dato; den er fremkommen i de sidste 100 Aar. Før den Tid fandtes der kun meget faa Huse, og saa godt som al Jorden var enten Herregaardsjord eller Bondegaardsjord. Husmænd, der levede som Landarbejdere, var der faa af; der var ngen Brug for dem. Den Gerning, der nu udføres i Landbruget af fri Landarbejdere, blev den Gang udført dels af hoverigørende Bønder, dels af fast Tyende. Paa Matrikuleringens Tid fandtes der i alt kun c. 19,000 Huse paa Landet, og synderlig større var Antallet næppe i lange Tider derefter, nu findes henved 200,000 „Huse“ paa Landet.

Det maa i øvrigt erindres, at en Del af „Husene“ (ɔ: Jordbrug under 1 Td. Hrtk.) har saa stort et Tilliggende, at Husene med Nutidens Brugsform i Virkeligheden maa ligestilles med Gaarde; især gælder dette om mange „Huse“ i Landets mindre frugtbare Egne, hvor det Areal, der hører til en Td. Hrtk., kan være meget betydeligt. Af det samlede Antal „Huse“ havde c. 70,000 et Tilliggende af mellem $^1/_4$ og 1 Td. Hrtk., omtr. 100,000 havde et Tilliggende af under $^1/_4$ Td. Hrtk. Desuden fandtes der over 30,000 „jordløse Huse“.

Indtil for en Menneskealder siden stod Husmandsbruget gennemgaaende lavt. Huslodderne bleve i Almindelighed drevne paa lignende Maade som Gaardene, kun slettere, fordi Kræfterne manglede, og Driftsmaaden ikke passede for smaa Brug. Men i den sidste Generations Tid er der i denne Henseende sket store Fremskridt. Det er nu almindeligt, at Husmandsjorder drives intensivt og paa en Maade, som passer til deres særlige Driftsbetingelser. Udbyttet er derfor vokset, og Husmandsbrugene ere ofte de bedst drevne og forholdsvis mest fordelagtige. Grunden til, at Fremskridtet paa dette Punkt har været saa paafaldende stort, er først og fremmest, at Husmandsstanden er gaaet stærkt frem i personlig Dygtighed og Intelligens, og dette skyldes for en ikke ringe Del „Højskolebevægelsen“. Men ogsaa Konjunkturerne have hjulpet de smaa Brug frem. De Forhold, som have trykket de store Landbrug (Herregaardene og de større Bøndergaarde), nemlig de synkende Kornpriser og de forøgede Udgifter, især til Skatter og Arbejdsløn, have ikke i samme Grad trykket de smaa Landbrug, thi de have intet Korn at sælge, og de behøve ingen eller kun liden fremmed Arbejdskraft til Hjælp, og de betale forholdsvis mindre i Skat. Og dertil kom saa, at „Andelsbevægelsen“, særlig Andels- og Fællesmejerierne, der have bidraget saa meget til Fremhjælpning af det danske Landbrug, i største Grad var til Fordel for de smaa Landbrugere. Ogsaa Staten har søgt at fremhjælpe Husmandsbrugene; blandt de vigtigste hertil sigtende Foranstaltninger kunne nævnes Oprettelsen af Husmandskreditforeninger under Statens Garanti, Understøttelser til Husmandsrejser, til Belønninger for udmærket drevne Huslodder, til Oprettelsen af Husmandsskolen ved Ringsted, endvidere Regulering og Simplificering af Bestemmelserne om Jordudstykning

(jfr. Lov 11. Maj 1897) og fremfor alt Lov af 24. Marts 1899 om Jordlodder for Landarbejdere, hvis praktiske Virkninger endnu kun ere i sin Begyndelse (der er givet Statslaan til lidt over 800 saadanne Brug), men som har stor principiel Betydning.

Det vil af alt dette være let forstaaeligt, at Antallet af „Huse med Jord" er i stærk Tilvækst. De jordløse Huses Antal er derimod i Aftagen. Af „Husene med Jord" ere de langt fleste i Selveje, kun c. 17,000 ere i Fæste eller Leje. Af de jordløse Huse ere derimod omtr. de to Femtedele i Fæste eller Leje.

Landbrugsarealets Størrelse og Anvendelse. Det til Landbrug benyttede Areal udgjorde i Aaret 1901 i alt $5,_4$ Mill. Td. Ld. Ved Aar 1800 udgjorde det $4,_3$ Mill. Td. Ld. I Løbet af det 19. Aarh. er Landbrugsarealet altsaa vokset med 1 Mill. Td. Ld. Det maa være sket ved Udtørring af Søer, Inddæmning fra Havet og især ved Opdyrkning af Ødemarker. Hedearealets Størrelse var ved Aar 1820 omtr. 134 □ Mil, ved Aarhundredets Slutning var det formindsket til 60 □ Mil, det øvrige var dels opdyrket til Landbrugsareal, dels beplantet til Skov. Hedeopdyrkningen foregik især efter 1860, og det er Hedeselskabet, der har størst Fortjeneste af denne Gerning.

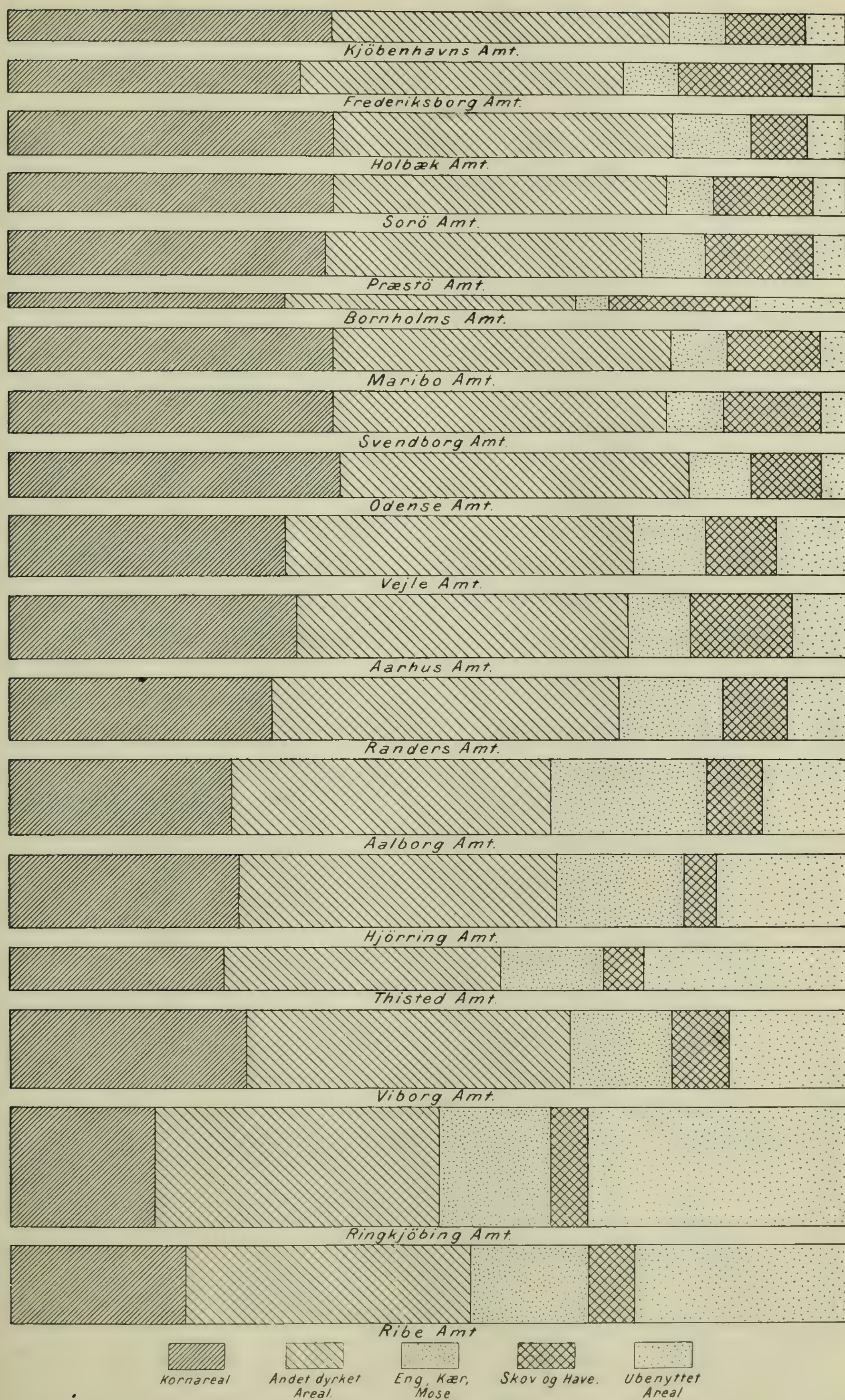
Særegent for det danske Landbrugsareal er dets i Forhold til Landets Størrelse ualmindelig store Udstrækning. De ubenyttede Arealer i Danmark ere meget smaa, her er jo ingen Bjærge, det er altsammen tilgængeligt Sletteland, Hede- og Flyvesandsstrækninger ere efterhaanden blevne stærkt formindskede, og Skovene indtage en forholdsvis meget ringe Plads; Landbruget kan altsaa brede sig ud over det allermeste af Landets Arealer.

Det dyrkede Areal blev i Aaret 1901 anvendt paa følgende Maade (se Tabellen S. 60).

Værdien af en Middelhøst i Danmark er nu 380 à 400 Mill. Kr. (heri ikke indbefattet Kreaturgræsningens Værdi); Værdien svinger selvfølgelig frem og tilbage efter Udbyttets Størrelse og Kvalitet og efter Priserne; men disse Svingninger ere dog under den høje Kultur, hvori den danske Jord er i Nutiden, og hvorved Vejrligets Virkninger til Dels neutraliseres, ikke særlig store.

Et Høstudbytte, som det Danmark i Reglen har, og som kan ansættes til i Gennemsnit 110 à 120 Kr. pr. Td. Ld., maa siges at være godt. Kornet folder højt i Danmark, navnlig Vintersæden*). De Fold, Hveden udviser

*) Der er her Tale om Landenes Gennemsnitsfold, og det er i saa Henseende, at Danmark staar saa ualmindelig højt; men det maa vel erindres, at derved ikke er udelukket, at der muligvis i andre og større Lande findes Strækninger, der maaske ere lige saa store som hele Danmark, og hvor Foldene ere lige saa høje eller vel endog højere end hos os. I det hele taget maa man ved Sammenligninger mellem udenlandske og danske Forhold være opmærksom paa den Skævhed i Resultaterne, der saa let kan fremkomme, naar et lille Land sammenlignes med et stort.

Arealets Benyttelse i 1901 i de enkelte Amter.

	Hvede	Rug	Byg	Havre	Blandsæd til Modenh.	Andre modne Afgrøder	Grønt-foder	Rod-frugter	Græs-mark	Brak	I alt
	Td. Ld.	Td. Ld.	Td. Ld.	Td. Ld.	Td. Ld.	Td. Ld.	Td. Ld.	Td. Ld.	Td. Ld.	Td. Ld.	Td. Ld.
Sjælland	23,932,$_2$	109,768,$_0$	167,044,$_8$	132,391,$_0$	64,131,$_7$	7881,$_6$	34,183,$_5$	72,695,$_4$	292,476,$_1$	112,185,$_5$	1,016,689,$_8$
Bornholm	1476,$_7$	7853,$_1$	6983,$_1$	9891,$_2$	8409,$_2$	554,$_8$	2133,$_3$	6072,$_1$	20,412,$_4$	7936,$_5$	71,722,$_4$
Laaland-Falster	21,863,$_5$	1255,$_6$	50,959,$_0$	22,888,$_1$	14,362,$_1$	4066,$_0$	7077,$_1$	24,279,$_8$	59,369,$_0$	28,237,$_7$	245,457,$_9$
Fyn.	13,661,$_9$	48,928,$_6$	70,145,$_1$	62,604,$_7$	45,561,$_7$	4155,$_5$	16,274,$_0$	40,793,$_5$	142,592,$_7$	46,815,$_0$	491,532,$_7$
Øerne. . .	60,934,$_3$	178,905,$_3$	295,132,$_0$	227,775,$_0$	132,464,$_7$	16,657,$_9$	59,667,$_9$	143,840,$_8$	514,850,$_2$	195,174,$_7$	1,825,402,$_8$
Det sydøstl. Jylland.	10,774,$_4$	97,053,$_6$	81,759,$_7$	196,902,$_5$	38,618,$_5$	9954,$_7$	13,993,$_3$	81,503,$_0$	343,771,$_3$	81,424,$_9$	955,755,$_9$
Det nordl. —	1373,$_2$	93,537,$_3$	54,309,$_7$	159,185,$_9$	43,592,$_2$	8417,$_5$	11,906,$_7$	69,943,$_9$	338,193,$_4$	57,445,$_2$	837,905,$_0$
Det sydvestl. —	1162,$_9$	125,156,$_9$	50,488,$_3$	191,658,$_5$	36,133,$_3$	24,737,$_4$	12,919,$_3$	92,555,$_3$	485,126,$_6$	57,871,$_0$	1,077,809,$_5$
Jylland. . .	13,310,$_5$	315,747,$_8$	186,557,$_7$	547,746,$_9$	118,344,$_0$	43,109,$_6$	38,819,$_3$	244,002,$_2$	1,167,091,$_3$	196,741,$_1$	2,871,470,$_4$
Danmark. . .	74,244,$_8$	494,653,$_1$	481,689,$_7$	775,521,$_9$	250,808,$_7$	59,767,$_5$	98,487,$_2$	387,843,$_0$	1,681,941,$_5$	391,915,$_8$	4,696,873,$_2$ *)

Anm. Tallene angive ikke ganske den virkelige Anvendelse i Aaret 1901, thi i Vinteren 1900-1901 havde Vejrliget ødelagt en større Del af Hveden, og den maatte i Foraaret erstattes med anden Anvendelse, og der fremkom derved en Forstyrrelse i den regelmæssige Drift. Man har derfor valgt i de ovenstaaende Tal at give den paatænkte, driftsmæssige, ordinære Benyttelse af Arealerne i Stedet for den, der tilfældigvis fremkom.

*) Heri ikke medtaget Enge samt Fælleder, Kær og Moser, og heller ikke Haver.

som Gennemsnit, ere saa høje, at de vække fremmede Statistikeres Forbavselse og Tvivl om deres Rigtighed. Forklaringen ligger for en Del deri, at Hvede kun dyrkes paa de bedste af vore Jorder, og at den faar den bedste Plads i Sædskiftet, hvad ikke i den Grad er almindeligt i Udlandet. Men ogsaa vort Foldudbytte af Rugen er stort, uagtet denne Kornsort ogsaa dyrkes paa den mindre frugtbare Jord. Vaarsædens (Byg og Havre) Udbytte staar ikke fuldt saa højt i Sammenligning med andre Lande, men er dog ganske respektabelt. Og som Helhed staar Danmark ubetinget i første Række af Landene i Henseende til Kornets Fold-Udbytte*).

Dette skyldes ikke alene Jordens oprindelige Frugtbarhed og de ret gunstige klimatiske Forhold, men det skyldes tillige vor Jords Kultur og store Gødningskraft, en naturlig Følge af vort ualmindelig store Kreaturhold og af, at vor Frugtbarheds-Balance over for Udlandet igennem Udførsel og Indførsel af frugtbargørende Stoffer stiller sig gunstig for os.

I omhyggelig Jordbehandling, i Hensyntagen til de enkelte Jordstykkers Beskaffenhed, i alt, hvad der nærmer sig til den havemæssige Dyrkning af Jorden, staa vi derimod, saa vidt Forf. skønner, noget tilbage for vore Naboer mod Syd og Vest, og som Følge deraf staar Dyrkningen af „Handelsplanter“ forholdsvis lavt hos os og har kun ringe nationaløkonomisk Betydning.

I ældre Tid var Høstudbyttet paa alle Omraader yderst ringe her i Landet. En statistisk Sammenligning mellem vort Høstudbytte i ældre og nyere Tid kan kun anstilles for Hovedkornsorternes Vedkommende. Kornhøstens Størrelse og Værdi var:

	Mængde Mill. Td.	Værdi Mill. Kr.
c. 1771	4,5 Tdr.	30,0
c. 1800	8,5 -	60,0
c. 1837	9,5 -	65,0
1875—78 gennemsnitlig	19,0 -	208,9
1885—88	21,6 -	177,5
1895—98	23,4 -	186,1
1899—1902	24,3 -	206,4

Det vil ses, at det samlede Høstudbytte i de forløbne 130 Aar er vokset fra $4^1/_2$ Mill. Td. til over 24 Mill. Td., Værdien fra 30 til over 200 Mill. Kr.,

---

*) Foldudbyttet (ɔ: Udbytte i Tønder pr. Tønde Land) var for:

		Hvede	Rug	2-radet Byg	6-radet Byg	hvid Havre	graa Havre	Blandsæd
paa Øerne	Aar 1902	15,8	12,2	13,5	14,1	16,0	15,7	15,1
	Aar 1901	10,4	10,4	11,5	12,5	13,6	13,3	13,3
	Aarene 1897—1900	14,0	11,3	11,5	12,0	14,2	13,4	13,7
i Jylland	Aar 1902	13,7	8,1	10,2	10,2	13,5	9,7	11,8
	Aar 1901	11,1	7,6	9,8	9,5	12,5	9,0	11,4
	Aarene 1897—1900	13,7	7,3	9,5	9,5	12,6	9,3	11,5

og derhos maa det erindres, at disse Tal kun omfatte Kornafgrøderne og ikke Roer og Kartofler e. l., og disse udgøre nu en langt større Del af Afgrøden end før; i Virkeligheden er derfor Høstudbyttet steget betydelig mere, end Tallene angive.

Det er af Interesse at lægge Mærke til de Svingninger, der ere foregaaede i Forholdet mellem Høstudbyttet i Jylland og paa Øerne. I det 18. Aarh. stod Jylland over Øerne; dets Landbrug var i Almindelighed ikke saa middelalderligt, Høstudbyttet var større og Kreaturbesætningerne langt bedre end paa Øerne (undt. Fyn, hvor Forholdene synes at have været meget bedre end paa Sjælland og Laaland-Falster); den jydske Bonde havde ikke været saa undertrykt, og Kreaturavlen, der var Landbrugets Hovedstøtte, passede bedst for Forholdene i Jylland. Men i det 18. Aarh's. Slutning indtraadte der et Omslag, Øerne kom frem foran Jylland. De store Landboreformer vare til størst Gavn for Øernes Bondestand, allerede af den Grund, at denne havde været mest undertrykt under den gamle Tilstand, og desuden stillede Konjunkturerne sig nu gunstigst for Kornavlen og Kornsalget, hvilket passede bedst for Øernes Landbrug. Og dertil kom Landbrugskrisen i 1820'erne; den skadede overalt, men langt mere i Jylland end paa Øerne og satte for lange Tider det jydske Landbrug tilbage. Og den paafølgende Opgangstid, lige til ind i 1870'erne, var gunstigst for Kornavlen, altsaa for Øerne. Det samlede Høstudbytte af Korn havde ved Aar 1771 været i Jylland 1,6 Mill. Td., paa Øerne 1,5 Mill. Td.; men ved Aar 1800 var Forholdet vendt om, og Høstudbyttet var paa Øerne 4,7 Mill. Td., i Jylland kun 3,8 Mill. Td., og ved Aar 1838 var det paa Øerne 4,9 Mill. Td., i Jylland kun 3,5 Mill. Td., Aar 1875 var det paa Øerne 8,5 Mill. Td., i Jylland kun 7,3 Mill. Td. og i Aarene 1875-79 var paa Øerne Kornhøstens Værdi 163½ Mill. Kr., i Jylland kun 126 Mill. Kr. Men omtrent fra 1870 forandrede Forholdene sig. Konjunkturerne begyndte at blive gunstigere for Kreaturbedriften, altsaa særlig for jydske Forhold, Jærnbaneanlæggene vare til størst Fordel for Jylland, og Hedeopdyrkningen — og dermed Landbrugsarealets Forøgelse — begyndte ret at tage Fart. Fremgangen var derfor størst i Jyllands Landbrug, og efter 25 Aars Forløb i Aarene 1895-99 var den samlede Høstværdi i Jylland naaet op i Linie med Øernes; det var paa Øerne i Gennemsnit 159,2 Mill. Kr., i Jylland 158,9 Mill. Kr. Og i de sidste 3 Aar har Høstudbyttets samlede Værdi (for Korn, Rodfrugter og Hø) i Jylland endog været betydelig større end paa Øerne, nemlig:

Aar	paa Øerne	i Jylland
1900	156,4 Mill. Kr.	163,6 Mill. Kr.
1901	158,4 —	179,4 —
1902	166,4 —	193,3 —

Det aarlige Udbytte af Høsten var:

	Udbyttet angivet i Tønder og Pund				Udbyttets samlede Værdi i Kroner	Udbytte pr. Td. Land Høstareal i Kroner
	Korn Td.	Rodfrugter Td.	Hø Læs à 1000 ℔	Halm Læs à 1000 ℔		
I Aarene 1897—1900 gnmstl..	23,641,000	41,910,000	3,060,000	5,681,000	378,431,000	114,7
I Aaret 1901	23,116,000	72,636,000	3,335,000	5,995,000	399,475,000	117,0
I Aaret 1902	25,752,000	70,269,000	3,366,000	5,689,000	417,973,000	123.0

Høsten i 1902 antages at have været noget over Middelhøst, medens Høsten i 1901 antages at have været omtrent en Middelhøst.

Til nærmere Oplysning om Udbyttet af de enkelte Arter af Afgrøde anføres omstaaende Tabel over Udbyttet i Aaret 1902, og for at vise Fremgangen medtages en tilsvarende Oversigt fra 1875, det første Aar, fra hvilket en nogenlunde fuldstændig Høstberetning foreligger. Halmudbyttet er ikke medtaget, da Oplysning derom kun findes for de senere Aar. (Se Tabellen Side 64).

Af de anførte Tal henledes Opmærksomheden navnlig paa Formindskelsen af Hvededyrkningen, hvilket er en Følge af Hvedeprisernes særlig stærke Synken. Blandsæd er den Sædart, der er tiltaget mest. Det samlede Kornudbytte er vokset fra 21 til 26 Mill. Td., men Værdien er aftaget med c. 11 pCt., det er et Udtryk for Kornprisernes Synken. Rodfrugtarealet er fra 1875 til 1902 vokset til det 4dobbelte, og Udbyttet er vokset til det 11dobbelte, medens dets Værdi dog kun er vokset til knap det 4dobbelte. Ogsaa Høafgrøden er vokset meget stærkt.

Det aarlige Høstudbytte pr. Td. Land har i Gennemsnit for hele Landet i de sidste 6 Aar været 117 Kr. For længere Tid tilbage haves ikke fuldstændige Oplysninger herom. For at vise Forskellen i Udbyttet pr. Td. Land i Landets enkelte Egne, altsaa paa en Maade den forskellige Frugtbarhed, anføres følgende Tabel (se Side 65).

Det vil ses, at Høstudbyttet pr. anvendt Tønde Land er størst paa Laaland-Falster og Fyn, og at det i det hele er større paa Øerne end i Jylland — lavest staar Aalborg Amt. Men da de benyttede Arealer ere meget større i Jylland, er det samlede Høstudbytte der større end paa Øerne.

I det danske Landbrug er Kvægavlen det centrale, idet det er deri-

	Til Høstudbytte		Høstudbyttets			
	Anvendt Areal		Mængde		Værdi	
	Aar 1875	Aar 1902	Aar 1875	Aar 1902	Aar 1875	Aar 1902
	Td. Ld.	Td. Ld.	Td.	Td.	Kr.	Kr.
Korn:						
Hvede	110,400	74,245	1,264,678	1,146,814	22,584,250	12,283,358
Rug	457,767	494,653	4,281,510	4,756,669	57,060,000	46,431,849
Byg	557,565	481,690	5,861,020	5,898,512	75,293,300	55,048,119
Havre	687,560	775,522	7,761,300	10,340,165	69,630,000	74,691,075
Blandsæd til Modenhed	82,581	250,809	858,543	3,394,630	8,646,940	26,935,325
Boghvede	39,092	20,698	197,592	107,886	2,194,756	1,072,608
Ærter og anden Bælgsæd	65,476	16,144	468,240	103,858	7,872,110	1,220,802
Raps	1,436	285	2,782	3,217	68,163	52,083
Tilsammen	2,001,877	2,114,046	20,695,665	25,751,751	243,349,519	217,735,219
Rodfrugter:						
Kartofler	76,861	97,923	3,006,910	6,881,615	15,036,300	16,147,328
Foderroer	15,037	255,567	3,033,370	59,987,983	3,518,800	52,007,377
Sukker- og Cikorierødder	640	27,680		3,398,948		4,596,833
Tilsammen	92,538	381,170	6,040,280	70,268,546	18,555,100	72,751,538
Hø:			Læs	Læs		
Agerhø	286,275	473,294	790,560	2,035,297	23,715,000	41,628,966
Enghø	418,549	430,480	1,024,160	1,331,137	30,728,300	27,466,231
Tilsammen	704,824	903,774	1,814,720	3,366,434	54,443,300	69,095,197

Høstværdi pr. anvendt Td. Land:

	i Aaret 1902	i Aaret 1901	i Aarene 1897—1900
I Kjøbenhavns Amt	131 Kr.	128 Kr.	131 Kr.
Frederiksborg Amt	128 -	119 -	128 -
Holbæk Amt	138 -	137 -	133 -
Sorø Amt	140 -	133 -	138 -
Præstø Amt	137 -	131 -	134 -
Bornholms Amt	126 -	129 -	129 -
Maribo Amt	143 -	136 -	140 -
Svendborg Amt	139 -	135 -	135 -
Odense Amt	141 -	144 -	141 -
Tilsammen for Øerne	138 Kr.	134 Kr.	136 Kr.
I Vejle Amt	128 Kr.	126 Kr.	116 Kr.
Aarhus Amt	123 -	124 -	116 -
Randers Amt	121 -	115 -	106 -
Aalborg Amt	97 -	93 -	87 -
Hjørring Amt	102 -	98 -	93 -
Thisted Amt	133 -	117 -	113 -
Viborg Amt	106 -	102 -	93 -
Ringkjøbing Amt	113 -	95 -	95
Ribe Amt	103 -	89 -	91 -
Tilsammen for Jylland	113 Kr.	105 Kr.	101 Kr.
Tilsammen for hele Danmark	123 Kr.	117 Kr.	115 Kr.

gennem, at Indtægterne fornemlig faas. Det har ikke altid været saa. Omtrent fra Midten af det 18. Aarh. til noget over Midten af det 19. Aarh. var Kornavlen og Kornsalget det afgørende, og dets Betydning var voksende; Kreaturavlen gik vel ogsaa frem, men dens relative Betydning voksede ikke i samme Forhold som den almindelige Fremgang i Landbruget. I Løbet af den sidste Menneskealder er der foregaaet en Forandring heri; man er gaaet over fra at sælge Korn til at forøge Kreaturbesætningerne og til at fodre Afgrøden op paa dem; man har derhos forandret Afgrødens Art, lagt mere Vægt paa Grønt-Afgrøder og Rodfrugter, og man indkøber store Mængder af fremmede Foderstoffer for at supplere den hjemlige Afgrøde. Det, der bestemmer saadanne Bevægelser i Landbruget, om det gaar frem i den ene eller anden Retning, er fornemlig Forholdet imellem de forskellige Produkters Pris og Afsætningsvilkaar. I de sidste 30 Aar er Landbrugsprodukternes Pris falden, men Prisen paa Kvægavlsprodukter er ikke falden saa meget som Prisen paa Korn, saa at Landmændene have staaet sig bedst ved at producere og sælge Kvægavlsprodukter. Og de danske Landmænd have foretaget den tilsvarende Svingning i Produktionsretningen med stor Energi. Det er derved lykkedes i Danmark at modstaa de vanskelige Pris-Konjunkturer bedre end i de fleste andre evropæiske

Lande. Forandringen i Produktionsretningen har desuden haft andre gode Virkninger; den har bevirket, at vor Jords Gødningskraft er bleven forøget, og at vor Frugtbarhedsbalance over for Udlandet igennem Udførsel og Indførsel af frugtbargørende Stoffer er bleven forbedret, og Forandringen har derhos bevirket, at Landbrugets Brutto-Omsætning er bleven større end før, blandt andet ved forøget Køb og Salg af Foderstoffer, og derved er Landets „Handel og Vandel“, de andre Samfundsklassers Omsætning for Landbruget, og dermed deres Fortjeneste, bleven forøget.

Den samlede Kvægbestand i Danmark i 1898 omsat til „Hornkvæg“ udgjorde:

paa Øerne	i Jylland	i hele Landet
1,608,442 Stkr.	1,955,533 Stkr.	3,563,975 Stkr.

Værdien af Kvægbestanden var i alt $420,_6$ Mill. Kr., hvoraf $195,_2$ for Øerne og $225,_4$ Mill. Kr. for Jylland. Besætningernes Værdi i Forhold til Hartkornet udgjorde i Gennemsnit for hele Landet 1100 Kr. pr. Td. Hrtk.

Af Heste fandtes der efter den sidste Tælling 449,329 Stkr. til en Værdi af $159,_6$ Mill. Kr. I Jylland fandtes der 233,190 Stkr., paa Øerne 216,139 Stkr.

Antallet af Heste var ved Begyndelsen af det 19. Aarhundrede 485,000 og ved dets Slutning 450,000 Stkr.; der er altsaa en lille Tilbagegang. Denne Tilbagegang foregik i de to første Tredjedele af Aarhundredet; det laveste Antal fandtes ved Tællingen i 1871, da var her kun 316,000 Heste; siden da er Antallet vokset ret stærkt og vedvarende og er nu som anført kun lidt mindre end for 100 Aar siden. Og Hestenes Ydeevne, deres Størrelse og Værdi er tiltaget i overordentlig Grad i Løbet af Aarhundredet.

Vor Bestand af Hornkvæg havde i 1898 en Værdi af c. 198 Mill. Kr. og det samlede Antal Stkr. Hornkvæg var 1,744,797, deraf 758,050 paa Øerne og 986,747 i Jylland. Antallet af Hornkvæg var ved det 19. Aarhundredes Begyndelse 750,000, og det er altsaa vokset til mere end det dobbelte. Og Værdien af de enkelte Stkr. Hornkvæg er stegen endnu langt mere. Dyrene ere blevne større og give mere Mælk. Ved Begyndelsen af det 19. Aarhundrede regnedes den aarlige Mælkeproduktion til 750 Mill. Pd. Mælk, nu regnes den til 4500 Mill. Pd. Mælk. Den Gang kunde Danmark kun netop lige forsyne sig selv med Smør, nu er det derimod vor største Udførselsartikel, og i 1902 udførte vi for 135 Mill. Kr. dansk Smør, og Kvaliteten er gaaet op fra den laveste Plads til omtrent den øverste Plads paa Eksportmarkederne. I ældre Tid bestod vor Udførsel af Hornkvægs-Produkter næsten udelukkende af levende Øksne, der for største Delen bleve drevne mod Syd over Grænsen. Dyrene transporterede sig selv, det var under Datidens daarlige Transportmidler det billigste.

Denne Eksport vedblev under modificerede Former til op imod vor Tid, selv om man mere og mere gik over til at bruge de moderne Transportmidler, og vor Udførsel af levende Kreaturer har indtil for faa Aar siden været meget betydelig. Men saa begyndte vore Nabolande ved forskellige Foranstaltninger at lægge Hindringer i Vejen for Indførsel af levende Kreaturer, og vi ere da delvis gaaede over til at slagte Kreaturerne her hjemme og udføre dem som Kød. I Aaret 1902 udførtes 46,000 Stkr. levende Hornkvæg og 28 Mill. Pd. Kød af Hornkvæg.

Faarebestanden udgjorde i 1898 1,074,413 Stkr., hvoraf 254,636 paa Øerne og 819,777 i Jylland. Faareavlen var altsaa størst i Jylland; det skyldes de store ufrugtbare Strækninger, de egne sig bedst til Faaregræsning. Den samlede Faarebesætnings Værdi var $18,_8$ Mill. Kr., altsaa et forholdsvis mindre Beløb.

Faareavlen her til Lands var i Fremgang i forrige Aarhundrede indtil henimod 1870. Antallet af Faar og Lam var ved Aarhundredets Begyndelse 1,644,600 Stkr. og steg saa til 1,875,000 Stkr. i Aaret 1866. Men senere er Antallet gaaet tilbage og var, som anført, kun 1,074,000 Stkr. i 1898. Det er den stærke Konkurrence fra fjærne oversøiske Lande (især fra Australien), der har bevirket, at Faareavlen er bleven mindre fordelagtig; dog turde det nok være, at man nu er kommen ned til at tillægge denne Gren af Landbedriften for lidt Betydning.

Antallet af Svin og Grise var i Aaret 1898 i alt 1,168,493 Stkr., den samlede Værdi af dem var $31,_8$ Mill. Kr. Paa Øerne fandtes 638,144 Stkr., i Jylland 530,349. Svineavlen er altsaa stærkest udviklet paa Øerne; dette staar noget i Forbindelse med, at Øernes Kvægavl er mere udpræget Mejeribedrift end Jyllands. I Løbet af det 19. Aarhundrede er vor Svineavl gaaet mægtig fremad og har fuldstændig forandret Karakter; Antallet af fuldvoksne overvintrede Svin er maaske ikke forøget, men Antallet af Grise og unge Svin er vokset saa meget stærkere. I Aaret 1861 var Antallet af Svin og Grise tilsammen 304,000, i Juli Maaned i Aaret 1898 var det 1,169,000, og hele denne Tilvækst falder paa de unge Dyr. I Løbet af Aaret 1898 blev der født over 2 Mill. Grise. Dette staar i Forbindelse med en Forandring i Svineavlen og Svinets Natur. I gamle Dage var det danske Svin et helt andet Dyr end i Nutiden. Det var et langbørstet, højbenet, livlig bevægeligt og lidet triveligt, men haardført Dyr, der mest færdedes ude paa Overdrevene og i Skovene, og som bekendt blev Skovene skyldsatte efter, hvor mange Oldensvin der kunde fødes i dem. Det udviklede sig langsomt og slagtedes ofte først, naar det var 3 Aar gammelt. Hvor forskelligt er dette ikke fra Nutidens Svin, der er en Art Kunstprodukt, som plejes omhyggeligt i lune Stalde og modnes hurtigt, saa at det er slagtefærdigt, endnu inden det er et Aar gammelt. Omsætningen i Svinebesætningen er derfor nu langt hurtigere end før, og Brutto-

Udbyttet af Svinebesætningen i samme Forhold større. I de første to Tredjedele af forrige Aarhundrede gik vor Svineavl kun langsomt fremad, om end Driftsmaaden lidt efter lidt forbedredes og forceredes; det var egentlig først for omtrent 25 Aar siden, at der ret kom Fart i Fremgangen, og at Svineavlen antog de moderne Former. Fremgangens Størrelse ses bl. a. af Udførselen, der i Løbet af de sidste 25 Aar er vokset til det tredobbelte. Indtil for faa Aar siden var det fornemlig levende Svin og Grise, vi udførte; men da Udlandet lagde Hindringer i Vejen derfor, gik vi over til at slagte Dyrene her hjemme og udføre Flæsk. I Aaret 1902 udførte vi 143 Mill. Pd. dansk Flæsk, foruden at der udførtes en Del Pølser m. m.

En Gren af Kreaturavlen, der tidligere kun havde ringe Betydning, men som i den sidste Menneskealder er kommen vældig op, er Hønseavlen og Æggeproduktionen. Man kender ikke Antallet af Høns fra længere Tid tilbage end i 1888, da var det $4{,}_6$ Mill. Stkr., i 1898 var Antallet $8{,}_8$ Mill. Stkr., og nu er det utvivlsomt langt større. Opgangen ses bedst at vor Overskudsudførsel af Æg; for 30-40 Aar siden beløb denne sig kun til en Værdi af omtrent 20,000 Kr. aarlig, nu har vor Overskudsudførsel af Æg en Værdi af henimod 25 Mill. Kr. aarlig. De andre Arter af Fjerkræ (Ænder, Gæs, Kalkuner) have ingen større nationaløkonomisk Betydning.

Det vil af det foregaaende ses, at Danmarks Kreaturavl har udviklet sig i en overordentlig Grad i det 19. Aarhundrede, og man er nu kommen dertil, at Danmarks Kreaturbestand er forholdsvis større end noget andet Lands, saavel naar Indbyggerantallet som naar Arealet lægges til Grund ved Sammenligningen. I Forhold til Folkemængden har nemlig Danmark 1515 Stkr. Kreaturer (reduceret til Hornkvæg) for hvert 1000 Mennesker, medens det Land, der følger næstefter, nemlig de forenede Stater i Nordamerika, kun har 1374 Stkr. Kvæg pr. 1000 Mennesker, og derefter Bulgarien 1213 Stkr.; de andre Lande følge efter i større eller mindre Afstand, sidst kommer Italien med kun 304 Stkr. Kvæg pr. 1000 Mennesker. Og regner man efter Arealet, har Danmark 93 Stkr. Kvæg. pr. □ Kilometer, derefter følger Belgien med 88 Stkr. pr. □ Km. og Holland med 83 Stkr. pr. □ Km.; lavest staar Norge med kun 6 Stkr. pr. □ Km.

Et af de mærkeligste Træk ved det danske Landbrug i Nutiden er dets Foreningsvæsen. Det er omtrent 100 Aar siden, at dette begyndte at komme frem, det er i de sidste 20 Aar, at det ret har udviklet sig. Den ældste af Landbrugets Foreninger er „Det kgl. danske Landhusholdningsselskab“; det oprettedes allerede i 1769, men i Begyndelsen var det nærmest en almindelig nationaløkonomisk Forening, og først lidt efter lidt førtes det over til at samle sin hele Virksomhed om vort Hovederhverv Landbruget. Paa lignende Maade gik det med andre økonomiske Foreninger,

der i den følgende Tid oprettedes omkring i Provinserne. Den ældste egentlige Landboforening er den bornholmske, opr. 1805; efter den fulgte flere andre, men endnu i 1839 var der kun 7 Landboforeninger. Nu findes der 107 Landboforeninger*) med 64,800 Medlemmer, der yde i Medlemsbidrag 160,000 Kr. aarlig, og som desuden faa omtrent et lige saa stort Tilskud af Staten. Landboforeningernes Formaal er at fremme den almindelige landøkonomiske Udvikling, bl. a. ved Foredrag og Diskussionsmøder, Dyrskuer, Udstillinger, Præmieringer m. m. samt ved Oprettelsen af Foreninger med specielle Formaal.

Landboforeningerne omfatte i Almindelighed baade de større og de mindre Landbrugere, men i de senere Aar er der tillige opstaaet særlige „Husmandsforeninger“, lokale Sammenslutninger, som have til Formaal at fremme Udviklingen af Husmandsbruget. Af saadanne Foreninger findes 124 med 6000 Medlemmer. Af Foreninger med specielle Landboformaal findes der en stor Mængde; der findes saaledes Planteavlsforeninger, Mejeriforeninger, Hesteavlsforeninger, Kvægavlsforeninger, Fjerkræavls- og Æggeforeninger m. fl. Særlig interessante ere de saakaldte Kontrolforeninger, hvis Hovedformaal er, paa Grundlag af Undersøgelser af Fodringen samt af Mælken af de enkelte Køer, at belyse og fremme Kvægbrugets Rentabilitet; undertiden have de et noget ændret Formaal. Den første Kontrolforening oprettedes i 1895, nu findes der 308 Foreninger med 7380 Medlemmer. — Noget fjærnere fra Foreningerne med egentlige Landbrugsformaal, men dog i en vis Forbindelse med dem staa Forsikringsforeningerne (Brandforsikringer, Kreaturforsikringer, Hagelskadeforsikringer m. m.), Sognesparekasserne, Salgs- og Forbrugsforeningerne m. fl. En særegen Stilling indtage de landøkonomiske Forskudsforeninger; disse, der ere oprettede i Henhold til L. 26. Marts 1898, have til Formaal at yde Landmændene hensigtsmæssige Driftslaan og kunne til dette Formaal faa Laan af Statskassen; der findes 168 saadanne Foreninger, der have faaet Statslaan til Beløb af henved 5 Mill. Kr. Under Foreninger bør ogsaa nævnes Andelsforetagenderne. De vigtigste ere Andelsmejerierne; herved forstaas Mejerier, der ejes af Andelshaverne og ledes af en af disse valgt Bestyrelse. Mælken, der leveres af Andelshaverne, afregnes i Reglen efter dens Fedtindhold, og det aarlige Overskud ved Driften fordeles mellem Interessenterne i Forhold til den leverede Mælkemængde. Det første Andelsmejeri oprettedes i 1882, det efterfulgtes hurtig af flere, nu findes der 1046 Andelsmejerier med 147,000 Medlemmer, og der bearbejdes en Mælkemængde af henved 4000 Mill. ℔, det vil sige den allerstørste Del af den her i Landet producerede Mælk. Andelsmejerierne have haft en overordentlig stor Betydning for vort Land-

*) Oplysningerne om Foreninger ere uddragne af H. L. Larsen: Landøkonomisk Aarbog for 1903.

brug; de have formindsket Produktionsomkostningerne og forbedret Smørrets Kvalitet og have især været til Gavn for de mindre Landbrug, der gennem dem have opnaaet, at deres Mælk bearbejdes til Smør mindst lige saa godt og billigt som de store Gaardes. Af andre Andelsforetagender bør især nævnes Andelsslagterier, hvoraf der findes 27 med 66,400 Andelshavere; de have haft Betydning for Overgangen fra Eksport af levende Svin og Kreaturer til Eksport af Flæsk og Kød.

De talrige lokale Foreninger, baade de almindelige Landboforeninger og de Foreninger, der have specielle Øjemed, have i Almindelighed en vis Samvirken, der udfoldes gennem en Fællesorganisation i centrale Foreninger, der snart omfatte hele Landet, snart de enkelte Landsdele.

At gaa nærmere ind paa Landbrugets Foreningsvæsen, dets Organisation, dets Udvikling og dets Betydning, tillader Pladsen ikke; man skal kun fremhæve et enkelt karakteristisk Træk, Foreningernes demokratiske Organisation. I de allerfleste af Foreningerne er det de mindre og smaa Landbrugere, der have Magten og benytte denne, saa at det er dem, der bestemme Ledelsen. Og det bør fremhæves, at om der end er enkelte Omraader, hvor Ledelsen undertiden er mindre heldig, saa blive Foreningerne i det hele og store bestyrede med Dygtighed og Almensans.

I dette Værks specielle Dele er der ved de større Gaarde givet Oplysning om deres Salg og de Priser, til hvilke de ere omsatte. Her i Værkets almindelige Del gives der i det følgende en samlet Oversigt over Bevægelserne i Landejendommenes Gennemsnitspriser; ved Hjælp af denne Oversigt vil man bedre kunne forstaa og bedømme de mangfoldige enkelte Salgspriser.

I den første Halvdel af det 18. Aarh. vare de danske Landejendomme komne ned paa en Minimumspris. Hovedgrunden dertil var de lave Produktpriser. I Aaret 1730 kostede en Td. Rug kun $4,_{85}$ Kr., en Td. Byg $3,_{52}$ Kr., en Td. Havre $1,_{62}$ Kr., og i de følgende Aar var det ikke stort bedre; man maatte gaa over 100 Aar tilbage i Tiden for i et Tiaar at finde saa lave Priser som i 1731—40; og dertil kom, at nogle af Landbrugets vigtigste Omkostninger vare stigende, saaledes Arbejdspriserne og navnlig Skatterne, de opslugte det meste af Landbrugets Netto-Overskud. Følgen maatte blive, at Jorden mistede sin Værdi. Det, som den Gang gav en Landejendom Værdi, var ikke Jorden som Jord, men Bygningerne, Besætningen og den øjeblikkelige Kultur, og fremfor alt den Ret, Godsejeren havde til at tvinge Bonden til Hoveri paa Herregaardens Marker. Værdien af et Gods rettede sig ofte mere efter Bøndernes Antal end efter Jordens Størrelse og Kvalitet. De fleste Oplysninger fra hin Tid har man om de sjællandske Jordegodser, og her synes Gennemsnitspriserne for en

Td. Hrtk. i Tiaaret 1731—40 at have været omtrent 98 Kr., det vil sige c. 10 Kr. pr. Td. Land. Men dette var ogsaa det laveste Prisbeløb, og i den følgende Tid gik det fremad. Priserne paa Landbrugsprodukterne steg, Lovgivningen begunstigede Landbruget paa flere Maader, og Landmændenes (ɔ: de større Landmænds, ikke Bøndernes) personlige Dygtighed synes ogsaa at have været i Fremgang. Og da saa den store Reformperiode kom efter 1788, og da Prisen paa Landbrugsprodukterne vedblev at stige, og den frigivne Bonde nu tog fat paa Arbejdet med Liv og Lyst, gik det endnu raskere frem, og Landejendomspriserne steg med rivende Fart. Denne Stigning vedblev under Krigen og Pengeforvirringen, ja blev maaske endog fremmet ved disse. Bevægelsen oplyses ved følgende Talstørrelser:

Gennemsnitspriserne paa sjællandske Jordegodser vare:

(Papirspengene reducerede efter Kurserne)

i Aaret	1731—1740	98	Kr. pr. Td. Hrtk.
—	1741—1750	147	- - - —
—	1751—1760	245	- - - —
—	1761—1770	267	- - - —
—	1771—1780	301	- - - —
—	1781—1790	397	- - - —
—	1791—1800	565	- - - —
—	1801—1806	975	- - . —

I 70 Aar steg Landejendommene til omtrent det tidobbelte. Stigningen synes at være vedbleven i endnu en halv Snes Aar, men dens Størrelse i disse Aar kan, paa Grund af Pengeforvirringen, ikke angives med bestemte Tal. Men saa omtrent fra Aar 1818 kom der en modsat Bevægelse. De høje og stigende Produktpriser, der hidtil havde baaret Landbruget opad, gik nu pludselig og voldsomt den modsatte Vej, og med dem faldt ogsaa Ejendomspriserne. I denne korte Oversigt lader det sig ikke gøre nærmere at udvikle Aarsagerne til Omslaget; det skal kun bemærkes, at de for største Delen vare af international Art og genfindes overalt i Evropa — det var især Ophøret af Napoleonskrigene og den almindelige Fremgang i Landbruget —, men disse almindelige Aarsager forstærkedes for Danmarks Vedkommende af særlige Forhold her til Lands; det var fornemlig Tilbageslaget efter Pengesvindelen, de overvældende høje Skatter og de Toldforanstaltninger, hvorved Englands og Norges Markeder lukkedes for os (jvfr. hermed Falbe Hansen: Stavnsbaandsløsningen og Landboreformerne. 2den Del S. 15). Virkningen blev, at Landejendommene i Danmark faldt saa pludselig og stærkt, at de i store Dele af Landet tabte hele Opgangen i de foregaaende 80 Aar og gik næsten ned til Nulpunktet. Det var især i det nordlige og vestlige Jylland samt i de mindre frugtbare Dele af Østjylland, at dette var Tilfældet. Det blev her atter

som i Christian den 6tes Tid, at Jorden som Jord ingen Værdi havde; man hørte atter Tale om „øde Gaarde“, og karakteristisk var det, at der var Egne i Jylland, hvor en lille Gaard havde mere Værdi end en stor Gaard, et Hus mere Værdi end en Gaard, thi Skatterne af Jorden opslugte undertiden hele Udbyttet. Mange Landmænd maatte opgive Ævret og forlade deres Gaarde, og Staten maatte overtage talrige Landejendomme for Skatterestancer og Gæld. Ved at gennemlæse de specielle Deles Oplysninger om Hovedgaardes Salg i denne Periode vil man faa talrige Illustrationer til Tilstanden. Det var dog ingenlunde overalt, at Forholdene vare saa slette. I Landets frugtbare og bedre kultiverede Egne, og navnlig paa Fyn, hvor Bønderne stod paa et højere Standpunkt end i de fleste andre Dele af Landet, holdt Ejendomspriserne sig bedre, og i det hele taget stod Landbruget paa Øerne sig bedre end i Jylland.

Nedgangen i Landejendomspriserne varede omtrent fra 1818 til 1828. Fra da af standsede den, og lidt efter kom der Fremgang, først langsomt, næsten umærkeligt, siden hurtigere; og med enkelte mindre og kortvarige Standsninger, saaledes under og efter Krisen i 1857, vedblev Stigningen i Landejendomspriserne i over 50 Aar. Kulminationen naaedes i 1884. Nedenstaaende Talrække viser Bevægelsen. Prisen paa 1 Td. Hrtk. Selvejerjord (med Inventar og Besætning) var omtrent:

i Aarene	1845—49	2268 Kr.
-	1860—64	4374 -
-	1865—69	4732 -
-	1870—74	5845 -
-	1875—79	7259 -
-	1880—84	7292 -

I Midten af 1880'erne standsede Opgangen i Ejendomspriserne, og der kom ret pludselig en Nedgang, som i Gennemsnit udgjorde henimod 15 Procent, og som efterfulgtes af en længere varende trykket Tilstand. Nedgangen havde lignende Aarsager som den, der indtraf i 1820'erne, nemlig en Synken i Priserne paa Landbrugsprodukter og en Stigning af visse Udgifter, navnlig af Arbejdslønnen. Den lignede ogsaa i visse Maader den tidligere Landbrugskrise. Det var den mindst frugtbare Jord, der sank mest, og det var de større Gaarde, der havde vanskeligst ved at staa imod. Men der var ogsaa visse Forskelligheder. Nedgangen var i Nutiden ikke saa voldsom, men den synes at være ligesom sejgere og mere varig; der var ogsaa den Forskel, at det denne Gang ikke, saaledes som Tilfældet var i 1820'erne, var Jylland, der led værst. Skønt det er vanskeligt at dømme om en Nutidstilstand, kan det dog maaske siges, at det synes, som om Bunden nu er naaet, og Nedgangen standset.

Prisen paa 1 Td. Selvejerhartkorn (med Inventar og Besætning) var, naar alle Slags Salg (inkl. Tvangssalg m. m.) tages under eet, i Gennemsnit:

i Aarene	1880—84	 7292	Kr.
i —	1885—89	 6614	-
i —	1890—94	 6521	-
i —	1895—99	 6200	-

I 1895—99 var Salgsprisen pr. Td. Hrtk. ved Salg i fri Handel (uden Tvangsauktioner) for Gaarde uden Besætning og Inventar 5230 Kr., Værdien af Besætning og Inventar 1287 Kr.; men der var stor Forskel inden for de forskellige Grupper af Gaarde; for Gaarde paa 1-2 Td. Hrtk. var Prisen pr. Td. Hrtk. 6348 Kr. og Besætningsværdien 1666 Kr. pr. Td., for Gaarde paa 2-4 Td. respekt. 5302 og 1401 Kr., fra 4-12 Td. respekt. 4811 og 1146 Kr., og for Gaarde paa 12 Td. og derover 5066 og 1149 Kr. Udstrækkes Undersøgelsen til „Husene“, viser det sig, at den større Pris for Smaaejendomme stadig fortsætter sig; for Huse med $^1/_4$ Td. Hrtk. var Salgsprisen pr. Td. 8302 Kr. og Besætningsværdien 2028 Kr. i 1895—99 genmstl.

Man har dvælet lidt udførligt ved Landejendomspriserne og deres Forandringer, fordi man først ud fra de her anførte almindelige Træk som Baggrund kan forstaa og rettelig vurdere de Data, som i dette Værks specielle Dele anføres om enkelte Gaarde. Særlig skal man henlede Opmærksomheden paa Bemærkninger, der findes hist og her om de enkelte Godsejeres eller Godsbestyreres Fortjeneste af at bringe en Gaard op eller det modsatte. Saadanne Bemærkninger maa forstaas under Hensyn til de almindelige Bevægelser i Landbrugets Konjunkturer og Landbrugsværdierne; det er ofte disse mere end den enkelte Landmands Gerninger, der er Grunden til Opkomst eller Ruin.

— Ved Siden af Landejendommenes Værdi og Værdibevægelser er der et andet Forhold, som maa tages i Betragtning. Det er Ejendommenes Behæftelse med Prioritetsgæld. Man har en Statistik over Salgspriser og Prioritetsbehæftelser ved solgte Landejendomme; efter den udgjorde i vore Dage Prioritetsbehæftelserne i Gennemsnit for Selvejergaarde omtrent 3600 Kr. pr. Td. Hrtk. Naar Hensyn tages til, at de Ejendomme, der bleve solgte, vare højere behæftede end de, der ikke bleve solgte (derunder navnlig Fideikommisgodser og offentlige Ejendomme), kan det derefter antages, at den samlede Prioritetsbehæftelse paa Landejendomme udgør saadant noget som 1000 à 1200 Mill. Kr. Man har ment, at Prioritetsbehæftelserne vare i vedvarende og stærk Tilvækst, baade absolut set og relativt, og at der heri laa en stor Fare for vort Landbrug. Man har afskaffet det gamle Godssystem, med dets Herrevælde og Fæstevæsen, og faaet frie Selv-

ejerbønder; men det er, siges der, kun et Skin med denne Selvejendom, Bønderne sidde kun paa Gaardene i Kraft af Prioritetsherrernes Naade; de egentlige Ejere ere de store Kapitalister, disse ere traadte i Stedet for Fortidens Herremænd, og deres Herredømme over Landmændene er ligesaa trykkende, og Gælden og Afhængigheden bliver større og større. Alt dette er dog ikke rigtigt. Prioritetsgælden paa Landejendomme var i det gamle Godssystems og Herremandsvældes Tid forholdsvis ligesaa stor, som den nu er, og den var desuden ordnet paa en endnu uheldigere Maade.

For henimod 150 Aar siden, da det gamle halvt middelalderlige Godssystem endnu bestod i sin fulde Glans, vare Landgodserne behæftede med i Gennemsnit omtrent 40 pCt. af deres daværende Værdi — paa Sjælland, hvor Forholdene ere bedst kendte, med 45 pCt.. I den følgende store Reformperiode steg Landejendommenes Værdi, men Prioritetsgælden fulgte med, og ved Periodens Slutning udgjorde den omtrent samme Procent af Landejendoms-Værdien som ved dens Begyndelse. Saa kom Landbrugskrisen. Ejendommene faldt hurtigt i Værdi. Prioritetsgælden, der foreløbig blev staaende med de samme Beløb, voksede ved sin Uforanderlighed de synkende Ejendomsværdier over Hovedet, og først gennem Konkurser og Ejendomsoverdragelser reduceredes Gælden lidt efter lidt. Saa kom der atter Opgang i Ejendomsværdierne, og Prioritetsbehæftelserne steg med de stigende Omsætningspriser, i den første Tid langsommere end Ejendomspriserne, saa at f. Eks. Ejendommene paa Sjælland i Aarene 1845—49 kun vare behæftede med c. 33 pCt. af Værdien, men efterhaanden naaede Gælden op, og ved en Undersøgelse over de solgte Selvejendommes Behæftelse i Aarene 1870-84 viste det sig, at Prioritetsgælden i dette Tidsrum udgjorde i Gennemsnit godt 40 pCt. af de solgte Ejendommes Værdi. *I de 100 Aar fra 1780 til 1880 var der saaledes ingen kendelig Stigen af Prioritetsgælden*, den udgjorde ved Tidsrummets Slutning som ved dets Begyndelse godt 40 pCt. af Landejendommenes Værdi. Efter Midten af 1880'erne steg Prioritetsgælden, og den udgør nu omtrent 55 pCt. af Ejendommenes Værdi. Denne sidste Stigen af Prioritetsbyrdens procentvise Størrelse er for største Delen kun en Følge af, at Ejendommene faldt i Værdi, og er for saa vidt kun en relativ, ingen absolut Stigen. Dog har der muligvis ogsaa været en mindre Stigen i Prioritetsgældens absolutte Størrelse efter 1880, de statistiske Data ere for vage til, at man kan se andet end de store Træk i Bevægelsen. Men hvis der har været en Forøgelse af Prioritetsgældens absolutte Beløb, saa har den i hvert Fald ikke været betydelig og indeholder intet foruroligende, naar den jævnføres med den Udvikling, der samtidig er foregaaet i Landbruget. — Medens saaledes Bevægelserne i Prioritetsgældens Størrelse i det hele og store synes omtrent at svare til og at være en Følge af Prisbevægelsen i Ejendommene og at reguleres af denne, saa er der med Hensyn til Gæl-

dens Form en afgjort Fremgang. Før var Prioritetsgælden i højere Grad Privatgæld, nu er den mere offentlig eller halvoffentlig — Statens, Stiftelsers, Kreditforeningers, Overformynderiets, Sparekassers, Forsørgelsesanstalters og lignende Midler. Debitor er ikke afhængig af en enkelt Privatmands Vilkaarlighed, og Gælden har fastere og hensigtsmæssigere Former. Staten har paa forskellig Maade grebet ordnende ind i dette Forhold, navnlig ved at organisere Oprettelsen af Kreditforeningerne og ved at regulere Vurderingen af Landejendomme -- dette sidste dog maaske paa en mindre hensigtsmæssig Maade. Det betænkelige i Nutids-Landmandens Gældsforhold ligger ikke saa meget i hans faste Prioritetsgæld, den Gæld, der saa at sige danner Udgangspunktet for hans Virksomhed, og som ordentligvis er stiftet ved Købet eller Arve-Overtagelsen af hans Ejendom, som det ligger i hans løse Gæld, hans Driftsgæld m. m. Ogsaa her har imidlertid Staten i den nyere Tid grebet ordnende og hjælpende ind, navnlig ved Loven af $^{26}/_{3}$ 1898 om landøkonomiske Forskudsforeninger; men det er et Omraade, hvor der endnu turde være en Del for Staten at udrette.

V. Falbe Hansen.

Skove og Skovbrug.

Af Danmarks Areal er kun 488,000 Td. Ld. eller 7 pCt. anvendt til Skovdrift eller bestemt dertil. For hver 10 Td. Ld. Ager og Eng have vi næppe 1 Td. Ld. Skov. Danmark er et skovfattigt Land, og særlig gælder dette om Jylland, hvor Skovprocenten er $5,_7$, medens den paa Øerne er $9,_4$. Noget over Halvdelen af Landets Skovareal findes i Jylland. Her er der ogsaa mest Skov pr. 1000 Indb., nemlig 248 Td. Ld., medens det tilsvarende Tal er for Øerne 162, for hele Danmark 199; naar man kun regner med Landbefolkningen, blive Tallene 331, 314 og 323. Vore Skove kunne langtfra dække Landets Forbrug af Tømmer og Træ, ja deres Udbytte er endog mindre i Rumfang og langt mindre i Værdi end de indførte Varer, naar Sammenligningen udføres paa Forbrugsstedet, og naar der tages Hensyn til, at det indførte Træ er delvis bearbejdet.

I det danske Landskab er Skovenes Betydning langt større, end man efter foranstaaende Tal skulde formode. Dette hidrører fra, at Skovenes Fordeling er temmelig jævn; fra ældre Tid findes Skovarealet vel overvejende i den østlige og sydlige Del af Landet, men denne Ulighed udlignes mere og mere ved Anlæg af Skov i Vestjylland og Nordsjælland. Vore største Skove ere kun omtr. 1 □ Mil, og kun faa Steder i Landet kan

man gøre en Dagsrejse, 4-6 Mil, nogenlunde uafbrudt gennem Skov. Selv i det mest skovrige Amt, Bornholm, er kun $^1/_6$ af Arealet bevokset med Skov; naar vi gaa til Herrederne, stiger Brøken til en Fjerdedel (Holbo H.), og iblandt Sognene er der flere, hvoraf en Tredjedel til Halvdelen er Skov; højest staa to nordøstsjællandske Sogne, Esbønderup og Tibirke, med c. 60 pCt. Alle Amter have betydelige Skovstrækninger, og Skovprocenten gaar intet Sted ned under det halve af den, der gælder for Danmark; i de skovfattigste Herreder (Tune, Ærø og Vandfuld) er der endnu nogle Td. Ld. Skov, men af Sognene ere mange fuldstændig skovblottede. Skovene selv lide under, at de ere smaa og derfor frembyde en forholdsvis stor Udkant for Vindens Virkning; paa den anden Side letter den spredte Beliggenhed Afsætningen til Omegnens Beboere, om end Afsætningen uden for nærmeste Omegn faar en stigende Betydning.

Skovenes nuværende Udstrækning og Fordeling er Resultatet af Fortidens Rydning og Ødelæggelse i Forbindelse med det sidste Aarh.'s Arbejde for Fredning af de gamle Skovrester og Anlæg af nye Skove. I en fjærn forhistorisk Tid har den overvejende Del af Landet været dækket af Skov; i Begyndelsen af 19. Aarh. var vistnok kun 3-4 pCt. af det nuv. Danmark skovbevokset. Den uhyre Nedgang i Skovarealet skyldes Agerbrugets Udbredelse, den ødsle og uordentlige Skovdrift og den ældre Tids Landboforhold. Opdyrkningen bredte sig ofte kredsformet ud fra Midtpunkterne for den ældre Bebyggelse; man foretrak Middeljorderne, som let lod sig dyrke og dog gav taalelige Afgrøder, medens Befolkningen vragede det stive Ler saavel som det magreste Sand, de vaade Moser og de stejle Hælder, de stenede Strækninger, den faste Klippe og i Vestjylland en Del af de store Heder, af hvilke mange vel i Fortiden have baaret Skov, men nogle allerede fandtes i den forhistoriske Tid og maaske aldrig have været skovklædte. Endnu findes der hist og her Spor af den kredsformede Rydning, og langs Kysterne forekomme talrige lange Skovstrækninger. Hvor de store Skove bleve bevarede, var der faa Kirker; de største Sogne i Landets gamle Skovegne ere enten meget skovrige eller have været det i en forholdsvis ny Tid; eksempelvis nævnes Kallehave, Esbønderup og Tikjøb paa Sjælland, Thoreby og Stokkemarke paa Laaland, Brahetrolleborg paa Fyn, Egtved, Rye og Dronninglund i Jylland. Adskillelsen mellem Skov og Ager var imidlertid langt mindre skarp end nu; rundt om paa Marker og Oredrev fandtes der endnu i Midten af 18. Aarh. talrige Skovholme eller Kratstrimler, medens omvendt Skoven indeholdt store og smaa Stykker opdyrket Agermark. Først ved Udskiftningen, der foregik i Slutn. af 18. og Begyndelsen af 19. Aarh., forsvandt en Mængde Skovrester, saa at de enkelte Skove kom til at ligge spredte paa Markerne, medens disse forhen ofte laa omgivne af Skov.

I mange Tilfælde maatte Skoven vige for Lyngplanterne, efter at den var

ødelagt ved Vanrøgt; hurtigst foregik Ødelæggelsen, hvor Jorden var mager, og hvor Stedet var udsat for Vestenvinden, som fældede Træerne, udpinte Jordbunden og førte Hedebrandene ind i Skoven. Følgen af denne Udvikling er, at en stor Del af de tilbageværende Skove findes i Landsdelenes Læside og i de nogenlunde frugtbare Egne, men at de i den enkelte Egn ofte staa paa en Jord, der er mere bakket eller sid, mere stenet eller mager end de omgivende Agerjorder. Fra ældgammel Tid var Befolkningen vant til at ødsle med Træ, og Mangel paa Kendskab til Skovens rette Behandling bevirkede, at Tilvæksten ikke kunde maale sig med Forbruget; særlig skadelig var Hugsten af Ungskov til Gærdsel og til Husbygning. Selv om Mennesket skaanede den unge Opvækst, blev den ødelagt af Kreaturer og Vildt, som færdedes i Skoven.

Under opadgaaende Konjunkturer i sidste Halvdel af 18. Aarh. blev det en Hovedspekulation ved Jordegodsers Køb at borthugge Skovene, og da mange Landejendomme hyppig skiftede Ejer, foregik der store Ødelæggelser, først og fremmest paa de skovrige Godser, som Staten solgte i Slutn. af Fr. V's og Begyndelsen af Chr. VII's Regeringstid. I Sydøstsjælland og Vestsjælland, paa Møen og Falster, i Koldingegnen saavel som mellem Skanderborg og Silkeborg forsvandt der store Skovstrækninger; ofte blev Jorden vel anvendt til Agerbrug, men mange Steder sprang den i Lyng og blev øde. I alt solgte Staten vel henved 100,000 Td. Ld. Skov, for en stor Del af ypperlig Godhed.

Da Skovene omsider bleve udskiftede og indfredede, maatte man give dem, der havde Ret til Græsningen, et betydeligt Areal som Afløsning for den ødelæggende Servitut, og den samlede Virkning af alle disse Forhold var, at Landets Skovareal i Løbet af en Menneskealder, fra 1770 til 1800, aftog med 40 pCt. Nedgangen varede til omtr. 1820; i den følgende Menneskealder holdt Skovarealets Størrelse sig nogenlunde uforandret, men fra 1850 til 1900 er det tiltaget, saaledes at det nu har omtrent samme Størrelse som i 1770.

I hele 19. Aarh. har der været en Tilvækst ved Anlæg af ny Skov paa Agermark, Oredrev, Hede og Sandflugtsstrækninger; men først efter Aarhundredets Midte er Tilgangen ved nye Skovanlæg bleven større end Afgangen ved Rydning og Ødelæggelse. Allerede 1788 begyndte Staten under Ledelse af G. W. Brüel at udføre anselige Skovanlæg paa Alheden S. for Viborg, noget senere tillige ved Randbøl V. for Vejle og ved Palsgaard V. for Skanderborg; disse ældre Anlæg have haft en anselig Betydning for den nyere Tids Hedeplantning, der i høj Grad har kunnet bygge paa Fortidens Erfaringer. 1792 begyndte, ligeledes paa Statens Bekostning, store Skovkulturer paa Tisvilde Sandflugt, hvor der allerede fra Tiden omkring 1730 fandtes mindre Anlæg udførte af J. U. Røhl; i Beg. af 19. Aarh. gjorde Botanikeren E. Viborg Forsøg med Skovanlæg i Vestjyllands Klitter.

Samtidig tilkultiverede baade Staten, Lensbesiddere og Privatmænd vidtstrakte Oredrev og talrige Agerjorder, der laa inde i Skoven, eller som vare for magre til, at Dyrkningen kunde betale sig. I den paafølgende trange Tid gik det langsommere fremad med Udvidelse af Skovarealet, men efter 1866 har Staten indtaget til Beplantning henved 40,000 Td. Ld. Hede og et næsten lige saa stort Areal af de vestjydske Sandflugtsstrækninger, hvor Arbejdet er blevet ledet af Klitinspektøren de Thygeson. 1866 blev det danske Hedeselskab stiftet under Ledelse af F. Mourier-Petersen, G. Morville og E. M. Dalgas, med den sidste som administrerende Direktør (indtil 1894); ad denne Vej er der indtaget til Beplantning 100,000 Td. Ld., hvoraf Selskabet ejer 10,000; endelig have Privatmænd uden Forbindelse med Hedeselskabet i samme Tidsrum anlagt 15,000 Td. Ld. Plantage i Jyllands Hedeegne, og paa Øerne er der ligeledes udført anselige Skovanlæg, vistnok mindst 20,000 Td. Ld., dels paa magre Agerjorder, dels paa udyrkede Strækninger, som vare bevoksede med Lyng eller dækkede af Flyvesand; den første Klasse er stærkest repræsenteret paa Fyn, den anden paa Bornholm, den tredje i Nordsjælland. Hist og her har man i nyere Tid anlagt Skov paa gode Agerjorder i den Hensigt at afrunde eller forene ældre Skove.

Af de nyindtagne Arealer er dog endnu kun noget over Halvdelen tilplantet. Ogsaa i de ældre Skove henligger en Del af Arealet som Sletter, der vente paa at blive tilplantede, eller som Smaamoser, Enge, Strandbred, Vej, Grusgrav m. m. Det hele træbevoksede Areal er derfor kun 437,000 Td. Ld., som fordeler sig ligeligt paa Øerne og Jylland. Skovarealet, der nu er c. 50 □ Mil, tiltager aarlig med henved 1 □ Mil, og det vil rimeligvis i Løbet af 25 Aar være naaet op til 70 □ Mil eller 10 pCt. af Landets Areal. Men selv om det skulde stige til 100 □ Mil, vil Danmark dog kun have 14 pCt. Skov og saaledes stadig høre til de skovfattige Lande i Evropa.

At Landets Skovareal i Løbet af et halvt Aarh. er blevet omtrent fordoblet, er vistnok noget enestaaende; det er betegnende, at Skoven i det ene af vore mest skovrige Sogne, Tibirke, næsten udelukkende er frembragt ved Kunst, medens den i det andet, Esbønderup Sogn, er Rester af Fortidens store naturlige Skove. Skovarealets forholdvis store Tilvækst er Aarsagen til en anden Ejendommelighed i vort Skovbrug: de indførte Arters overordentlige Udbredelse. Allerede Røhl havde gjort Forsøg med Dyrkning af Skovfyr og Rødgran; den tyske Forstmand J. G. v. Langen indførte 1763-70 foruden disse to Arter ogsaa Ædelgran og Lærk i de nordsjællandske Statsskove, og i Løbet af 19. Aarh. er en Række andre Naaletræer komne til, først og fremmest Bjærgfyrren, men ogsaa den nordamerikanske Hvidgran m. fl. Ved de store Skovanlæg i Vestjylland har man næsten udelukkende anvendt Rødgran og, i stigende Grad, Bjærgfyr. Følgen er, at de

indførte Naaletræer dække 38 pCt. af det træbevoksede Areal, medens Bøgen raader over 44 pCt. og de andre hjemlige Løvtræer og Buske over 18 pCt.; for Øerne ere de tilsvarende Tal 23, 57 og 20; for Jylland 53, 31 og 16. I Løbet af 15 Aar (1881-96) er Naaletræernes Areal tiltaget c. 40 pCt. paa Øerne, c. 150 pCt. i Jylland, c. 100 pCt. i Danmark, medens Bøg og andre Løvtræer omtrent have beholdt deres Areal saavel paa Øerne som i Jylland; forholdsvis ere altsaa Bøg og andre Løvtræer aftagne, medens Naaletræprocenten er steget stærkt.

Bøgen er endnu den mest udbredte Træart i de danske Skove (193,000 Td. Ld.); men medens den rimeligvis længe vil hævde denne Plads paa Øerne, er det sandsynligt, at det tiltagende Naaletræareal i Jylland vil gøre Rødgranen eller Bjergfyrren til denne Landsdels, ja maaske endog til Danmarks, Hovedtræart. Bøgen forsvinder efterhaanden fra store Strækninger af det magre Rullestenssand i Landets nordlige Dele: Nordjylland, Midtjylland og Nordsjælland. Paa den anden Side fortrænger den i mange af de frugtbare Egne Eg og andre Løvtræer, og ikke sjældent afløser den Naaletræerne paa Leret eller det frugtbare Rullestenssand i Landets sydlige og østlige Dele, hvor disse haardføre Træarter have været anvendte ved nye Skovanlæg paa Slette, Oredrev eller gammel Agermark. Bøgen findes vildtvoksende i alle Hoveddele af Landet, undtagen maaske paa Bornholm, hvor den i hvert Fald næsten udelukkende er udbredt ved Dyrkning, og hvor den endnu kun er underordnet. Vestjylland mangler næsten overalt Bøgeskov, men Vidnesbyrd om, at Bøgen engang er trængt langt frem mod V., findes i en Række Krat og Smaaskove, lige fra Ribe til det nordlige Vendsyssel. Træarten opnaar samme Størrelse og Skønhed her i Landet, hvor den er nær ved Grænsen for sin naturlige Voksekreds, som i det sydlige Mellemevropa, men udvikler sig ikke, som ofte antaget, til nogen særlig stor Fuldkommenhed hos os.

Egeskov forekommer i alle Egne af Landet, og vore to Egearter, Stilkeg og Vintereg, optræde Side om Side paa de mest forskellige Voksesteder; Vinteregen er den sjældneste, men findes dog i alle Landets Hoveddele, undertiden dyrket, men oftere vildtvoksende. Det samlede Areal er næppe over 30,000 Td. Ld., selv om man medregner Hedens Egekrat, der ere Rester af Fortidens Storskov. I lang Tid er Egens Udbredelse formindsket ved Bøgens Fremtrængen, ved Menneskets Hugst og ved Mangel paa Anlæg af ung Egeskov; i de seneste Aar synes Tilbagegangen dog at være ophørt.

Rødæl er endnu Hovedtræart i vore Skove paa nogenlunde frugtbar Mosebund; den trives især i det nordøstlige Jyllands lavtliggende Kystskove, hvor den er meget udbredt, medens den i stor Maalestok gaar til Grunde paa de fleste andre Steder i Landet, ødelagt af Snyltesvampe. Noget bedre synes Hvidællen, der imidlertid er indført og kun er lidet udbredt, at trives.

Vore to Birkearter, Vortebirk og Hvidbirk optræde vildtvoksende, den sidste især paa de magre Moser i Nordsjælland og Østjylland, den første fortrinsvis paa det tørre midtjydske Rullestenssand og paa Bornholm. Ved Skovkulturens Hjælp ere de blevne udbredte til de fleste Egne af Landet. Avnbøg, Ask, Æretræ, Tandbladet Løn, Navr, Ælm, Lind og Bævreasp findes spredte i Smaabevoksninger og Holme eller som enkelte Træer, især hvor Hovedtræarten er Bøg, men dog ogsaa i Egeskoven. De andre Løvtræer indtage kun ganske underordnede Arealer i vore Skove og danne næsten aldrig samlede Bevoksninger; dog dyrkes Pil til Kurvemagerarbejde m. v. hist og her. Af Buskene er Hassel den mest udbredte; jævnlig forekommer den i Blanding med Hvidtjørn, Hyld, Benved og en Række andre Arter.

Rødgranen er i de gamle Skovegne det mest udbredte Naaletræ; den dækker over 100,000 Td. Ld. og forekommer almindeligt i store samlede Bevoksninger, paa Hederne endog som virkelige Granskove. Rødgranen hærges imidlertid voldsomt af Svampe, særlig af Rodfordærveren (Polyporus radiciperda), hvilket er medvirkende Aarsag til, at Træarten mange Steder afløses af andre Naaletræer eller af Løvtræer. Ædelgranen er mere modstandsdygtig over for Svampe, men den angribes stærkt af Hjortearterne og findes derfor som ældre Bevoksninger af nogenlunde stor Udstrækning kun paa Bornholm, hvor disse Dyr tidlig blev udryddede. Træartens samlede Areal her i Landet er næppe 1 □ Mil. Noget mere udbredt er Skovfyrren, der ligeledes overvejende forekommer som Smaabevoksninger rundt om i de gamle Skove; dog har den tillige faaet en mere fremtrædende Plads i nye Skovanlæg paa Øernes og Østjyllands lette sandede Jorder, medens den i Vestjyllands fugtige Klima næsten fuldstændig er bukket under for Sygdom, vistnok fremkaldt af Sprækkesvampen. Ogsaa Lærk og Weymouthsfyr lide stærkt under Angreb af Snyltesvampe, men forekomme dog i de fleste af Landets gamle Skovegne. Paa magre, tørre Jorder har Hvidgranen fundet Anvendelse, særlig ved Læplantning i Vestjylland. Langt mere udbredt er dog Bjærgfyrren, der vistnok dækker 60,000 Td. Ld., først og fremmest i Klitplantagerne og paa den tarvelige Hedebund. De andre Naaletræer, af hvilke Enebær og maaske den sjældne Taks ere vildtvoksende, danne ikke store samlede Bevoksninger.

Driftsformen i de danske Skove er som oftest Højskov med regelmæssige samlede Hugstflader. En Del Skove, især i Jylland, drives dog i en Slags Plukhugst eller Holmehugst, saaledes at Foryngelsen optræder pletvis spredt over større Strækninger. Mellemskov forekommer kun sjældent, og Landets ubetydelige Lavskovsareal formindskes stadig. Bevoksningernes Fordeling efter Aldersklasser er ikke saa jævn, som man kunde ønske sig; i Vestjylland ere Aldrene 1-10 og 11-20 Aar aldeles overvejende; i de gamle Skove tilhører en halv Snes Procent af Arealet Bevoksninger over 100 Aar,

hvilket, sammenholdt med et Skøn om Skovenes Tilstand, vidner om, at de gennemgaaende benyttes med Maadehold, saa at der ikke er nogen Fare for en Nedgang i det aarlige Udbytte, som udgør c. 30 Mill. Kbfd.; $^2/_3$ heraf stammer fra Øernes, $^1/_3$ fra Jyllands Skove, c. 9 Mill. Kbfd. er Gavntræ, Resten Brænde. Paa Øerne og i det sydøstlige Jylland svinger det aarl. Udbytte omkring 100 Kbfd. pr. Td. Ld. træbevokset Areal.

Nøjagtig Oplysning om Ejendomsforholdene i de danske Skove mangler. Egentlige Statsskove er 20 pCt., Klitplantager, der ejes af Staten, 7 pCt.; Stiftelser, Kald og Selskaber eje 7 pCt.; Kommuner 3 pCt.; til Ejendomme med fideikommissariske Baand høre 16 pCt.; Resten, 47 pCt., er fri privat Ejendom. Statsskovene findes især i Nordøstsjælland, paa Bornholm og i Vestjylland; Stiftelsers Skove især paa Sjælland, Kalds og Selskabers især i Jylland, Kommuneskove især paa Bornholm, i Vestjylland og ved nogle Købstæder i andre Egne af Landet, medens Skove tilhørende Ejendomme med fideikommissariske Baand fortrinsvis findes paa Øerne og i Østjylland. Bornholm og Østsjælland ere vistnok de Landsdele, der ere forholdsvis fattigst paa fri privat Skovejendom.

Ejendomsforholdene gøre det muligt for Samfundsmagten at sikre en betydelig Del af Landets Skove mod Ødelæggelse eller Tilintetgørelse. Dette gælder ikke blot for Statsskovene og Klitskovene samt de Skove, der tilhøre Kald og Kommuner; ogsaa over for Stiftelser, Selskaber og Ejendomme med fideikommissariske Baand har Staten Ret til at føre et vist Tilsyn, hvis Art begrundes i Ejendommens særlige Natur. De Skove, der ikke tilhøre Staten, ere fredede ved alm. Lovbestemmelser. Forordningen $^{27}/_9$ 1805 paabyder Indhegning, forbyder Kreaturgræsning, Rydning og skaanselløs Hugst og bestemmer, at Køberen af en Skov i de første 10 Aar af sin Besiddelsestid ikke maa hugge andet i Skoven end til sin egen og sit Godses Fornødenhed. Forordningen gælder for de Skove, der fandtes i 1805, og for dem, der senere ere anlagte paa Jord, som er unddragen fra Bondebrug; ifl. tinglæst Deklaration gælde dens vigtigste Bestemmelser ogsaa for de fleste og største private Hedeplantager, til hvis Anlæg Staten yder et anseligt Tilskud. Udstykningsloven $^{11}/_5$ 1897 (tidligere Forordn. $^3/_{12}$ 1819) hindrer Størrelsen af Skovejendomme i at gaa ned under 100 Td. Ld.

Administrativt høre Statsskovene, Klitskovene og den overvejende Del af Tilsynet med private Skove under Landbrugsministeriet. Sandsynligvis vil en ikke fjern Fremtid bringe Forandringer i en eller flere af disse Bestyrelsesgrene.

Som Organisation for Skovbruget fungerer Dansk Skovforening, stiftet 1888.

A. Oppermann.

Jagt.

Jagten er i Danmark først og fremmest en Adspredelse og Idræt, medens det økonomiske Udbytte er underordnet. Ræven, Grævlingen og Odderen ere de største Rovdyr, der forekomme; Raadyret er den almindeligste Hjorteart og findes vildt i alle Landets Skovegne, undtagen paa Bornholm, hvor det er indført i nyeste Tid; Kronhjorten forekommer som vild i Jylland, Daadyret er almindelig forvildet paa Øerne. Harer optræde ofte i Mængde. I Dyrehaver holdes baade Kronvildt, Daavildt og undtagelsesvis Vildsvin. Agerhøns forekomme almindeligt; Fasanen, der tidlig er blevet indført, har i den sidste Snes Aar faaet forøget Udbredelse og optræder nu jævnlig forvildet. Mange Skovegne paa Øerne og i Østjylland have god Sneppejagt; i Vestjylland skydes en betydelig Mængde forskellige Vadefugle; ved vore Kyster og ferske Vande jages og fanges mange Svømmefugle, især Ænder. Ræven, Rovfugle og Kragefugle forfølges i vore Dage stærkt, hvor man paa de store Godser freder om det spiselige Vildt, og hvor man i Husdyrbruget lægger Vægt paa Hønseavl. Skovplantningen i Vestjylland bidrager til, at Kronvildt og Raavildt breder sig kendeligt i disse Egne.

Gennem en omhyggelig Opgørelse har P. E. Müller (Omrids af en dansk Skovbrugsstatistik, 1881, Tillæg) vist, at Skovenes Udbytte af Vildt staar i nær Forbindelse med Jordbundens Frugtbarhed; for Harens Vedkommende har Landsdelens Mængde af levende Hegn desuden kendelig Betydning. Salgsværdien af det lovlig nedlagte Vildt var gennemsnitlig kun 300 Kr. pr. 1000 Td. Ld. Skov. Nu maa dette Tal forhøjes noget, fordi Vildtmængden er tiltaget, og hertil kommer Værdien af det Vildt, som Krybskytterne nedlægge. Gennemgaaende kan Salgsværdien af det i Skoven nedlagte Vildt dog langtfra dække Udgiften til Jagtvæsen og Tabet ved Beskadigelse af Skovtræerne. Det største økonomiske Udbytte giver vel Jagten paa Harer, Agerhøns og Vadefugle i de skovløse, lidet opdyrkede Egne af Vestjylland samt Jagten paa Svømmefugle ved vore Kyster; i nyere Tid spises unge Raager almindeligt, medens man for en Menneskealder siden lod de skudte Fugle raadne massevis paa Jorden.

A. Oppermann.

Havebrug.

Det mangeartede Begreb „Have“ dækker over to Hovedgrupper, Nyttehaven, som atter omfatter Frugthaven, Planteskolen, Køkkenhaven og i

det hele ethvert Anlæg, der staar i det økonomiske Havebrugs og Handelsgartneris Tjeneste og Lysthaven (eller Prydhaven), hvis Omraade strækker sig lige fra den beskedne Kolonihave til de store Herregaardsparker og de offentlige Haveanlæg. Lysthavens Anlæg og Vedligeholdelse er Havekunstens Opgave.

Tages dansk Havebrug og Havekunst under eet, vil den historiske Udvikling i sine store Hovedtræk kunne skildres saaledes:

Den nordiske Oldtids Haver vare sikkert meget ufuldkomne, Tallet paa Kulturplanter lavt; de have sandsynligvis kun omfattet faa Køkkenurter — Kaal, Ærter, Bønnevikker — og uforædlede Frugttræer; Gudetemplerne og Offerstederne vides i flere Tilfælde at havet været omgivne af „hellige“ Lunde, der vel ofte have været Udsnit af naturlig Skov, medens de mulig i andre Tilfælde vare plantede Parker eller Blomsterhaver.

Sikkert er det, at Kristendommens Fremtrængen gav Havebruget et stærkt Stød fremad. Hvert Kloster fik sin Urtegaard, og fra de mange Klosterhaver bredte Sansen for smukke, nyttige Haver sig ud i Folket. Klosterforstanderne vare ofte Udlændinge, som indførte de af deres Hjemstavns vigtigere Kulturplanter, som vilde trives i deres nye Fædreland. Blandt Middelalderens gejstlige nævnes den franskfødte Abbed Vilhelm, indkaldt af Biskop Absalon, som en fremragende, dygtig og ivrig Haveven.

Henimod Middelalderens Slutn. var Tallet af Havevækster ret anseligt. Særlig Vægt lagde man paa Lægeplanter og Krydderurter, af hvilke enkelte, Lavendel, Timian, Kamille o. a., have bevaret almindelig Yndest, medens de allerfleste, Isop, Basilikum, Salvia, Mesterrod, Alantsrod, Sar, Rude, Koriander o. a., længe hævdede Pladsen i Landsbyernes Smaahaver, men i vore Dage omtrent ganske have maattet vige for Stauder og Sommervækster med mere pralende Blomster. De almindelige Frugttræer dyrkedes i stor Maalestok, Dyrkning af Potteplanter var, saa vidt vides, lidet brugt, Væksthusgartneriet ukendt. De egentlige Florblomsters Tal var meget beskedent, røde og hvide Liljer fandtes overalt, Roserne dyrkedes i Former, der lidet afveg fra de vilde Hybenroser, først i 17. Aarh. trængte de fyldte, runde Ædelroser frem til Nordens Blomsterhaver. Lysthaverne vare kun sjældent udstyrede med større Pragt, klippede Hække kendtes fra Middelalderens første Aarhundreder. Borghaven anlagdes enten som et Skakbrædt med lutter firkantede Smaabede eller var en „Græshave“, hvis Grønsvær bredte sig uden Gange og særligt afstukne Bede, men isprængt spredt voksende Blomster.

Genfødelsestiden i det 16. Aarh. tilførte Haven mange hidtil ukendte Planter, hvoraf adskillige snart syntes uundværlige. De kongelige Slotshaver og store Herregaardshaver afløste Klosterhaverne i at være Havesagens Midtpunkter. Af vore Konger nævnes Fr. II og Chr. IV, af adelige Peder Okse som ivrige for at berige Landet med nye, værdifulde Kulturplanter. Der blev drevet udstrakt Forsøgsvirksomhed med uprøvede Arter, som opsøgtes selv blandt den hjemlige, vildtvoksende Planteverden. Fra de danske Strand-

bredder førtes Aspargesplanter til Haven ved Rosenborg, fra Norge kom Multebærbusken, hvis Dyrkning i øvrigt mislykkedes. I Blomsterhaven holdt de østerlandske Blomsterløg deres Indtog. Foraaret, som før havde været fattigt paa Pragtblomster, mødte nu frem med Tulipaner, Krokus, Kejserkroner, Iris, Narcisser, Hyacinter og mange flere. De amerikanske Plantearter bleve kendte; den vigtigste af dem alle, Kartoflen, overvandt dog først i Slutn. af 18. Aarh. den udbredte Fordom mod Rødder og Knolde som Fødemiddel.

Af Prydbuske kom Syren og Guldregn herind omkring Aar 1600, medens Berberisbuskens Indvandring er foregaaet langt tidligere. Som bekendt er denne Plante nu ved Lovforbud bestemt til atter at udslettes af de danske Prydplanters Række. Omtrent 1650-1700 viste Hestekastanjen (i daglig Tale: „Kastanjetræet") sin pragtfulde Skikkelse her i Landet, og fra nu af øges stadig Mængden af nye Haveplanter.

Det 17. Aarh. betegner den franske Havestils Glansperiode; alle større Anlæg efterlignede med større eller mindre Evne Slotsparken i Versailles, Drivhuskulturen indledededes ved Opførelse af Orangerier. Ude i Landet gik Havedyrkningen tilbage i Stavnsbaandstiden, og først den store Reformperiode, som indledededes med Stavnsbaandets Løsning, virkede gennem det omformede, forbedrede Landbrug fremmende paa Havesagen, der nu føltes som en Samfundsopgave. Den første Forening, der satte Havebrugets Fremme blandt sine Opgaver, var *Det kgl. danske Landhusholdningsselskab* (stiftet 1769), der virkede ved Præmier og anden Pengestøtte, ved Udgivelsen af Lærebøger i økonomisk Havebrug og paa anden Maade. Senere dannedes *Selskabet til Blomsterkulturens Fremme* (1830), hvis Virksomhed endnu fortsættes under det ændrede Navn *Det kgl. danske Haveselskab.* Ved Siden af dette Selskab virke for Tiden to andre, bundne til særlige Landsdele, *Det jydske Haveselskab* (1873) og *Østifternes Forening til Frugtavlens Fremme* (1888); under Navn af *De samvirkende Haveselskaber* have disse tre Foreninger indgaaet et nøjere Samarbejde. Som særlig Tolk for Gartnerstandens Interesser tjener *Alm. dansk Gartnerforening* (1888). Alle de nævnte Selskaber udgive særlige Medlemsblade og Aarsberetninger.

Først i Slutn. af 18. Aarh. opstod en særlig Handelsgartnerstand. Den ældste danske Planteskole anlagdes 1794 ved Hørsholm, hvor den endnu findes. I de forskellige „Amtsbeskrivelser" gives gode Oplysninger om Havevæsenets Tilstand i Aarh.' første Halvdel; som Helhed skildres Forholdene med mørke Farver, men de forskellige Landsdele indtage et uensartet Standpunkt. Den gammelfranske Havestil ombyttedes med den engelske Landskabsstil, som flere Steder gled over i den tyske „følsomme" Stil, i hvilken navnlig Haven ved Sanderumgaard paa Fyn naaede Berømmelse.

De sidste 50 Aar betegnede en Fremgangsperiode for Havesagen, som ingensinde tidligere, hvorom ogsaa de talrige Haveudstillinger i den nyere

Tid bære tydeligt Præg. Saavel den hjemlige Avl som Afsætning er steget betydeligt siden 1850; men selve Gartnerstanden har væsentlige Vanskeligheder at overvinde; Priserne ere svingende, ofte lave, og et fast udenlandsk Marked mangler, da Afsætningsforholdene i det hele ere lidet heldige, ligesom Konkurrencen fra den udenlandske Produktion er trykkende paa det hjemlige Marked. Der er dog gjort en Del Forsøg paa at vinde Indgang paa fremmede Markeder, og Frugtkonservesfabrikker ere opstaaede paa forskellige Steder, men Resultatet har ikke kronet Anstrengelserne.

Der er oprettet Læreanstalter for unge Gartnere, delvis forbundne med Eksamen, ved Landbohøjskolen, ved Rosenborg, Vilvorde ved Charlottenlund og Beder ved Aarhus, og flere Landbrugs- og Højskoler have en særlig Havebrugsafdeling. Paa flere Maader støtter Staten Havesagen, hovedsagelig med Haveselskaberne som Mellemled, hvilke paa denne Maade ere blevne satte i Stand til at uddele Træer, præmiere havemæssig dyrkede Husmandslodder og oplære Husmandssønner i økonomisk Havedyrkning.

Havebrugets intensive Driftsmaade kræver et forholdsvist betydeligt Antal Arbejdere; men den stadig dyrere Folkeløn, de dalende Priser og andre Forhold have for Handelsgartneriets Vedkommende ført til mere rationelle, landbrugsmæssige Dyrkningsmaader, i Lighed med det Spor, Havebruget følger i de store Kulturlande. Paa den anden Side specialiseres Havebruget i stigende Grad og nærmer sig herved — som i andre Retninger — til Haandværk og Industri, men fjærnes fra Landbruget med dettes mindre sammensatte Driftsmaade. Ifl. Statistisk Tabelværk var Danmarks Haveareal i 1896 c. 60,000 Td. Ld., i 1876 kun 37,000 Td. Ld., medens det ved det 19. Aarh.' Begyndelse var meget ubetydeligt; Højdepunktet i Tilvækst er sikkert ikke naaet endnu. Stigningen er forholdsvis større for Jylland end for Øerne; derimod indtager de jydske Lysthaver kun halvt saa stort Areal som de sjællandske.

Som Eksempel paa Forholdene i en dansk, mindre Købstad kan nævnes, at det første Handelsgartneri i Stege blev anlagt i 1870'erne, medens der nu i og om Byen findes c. 100 Td. Ld. Handelsgartneri, c. 10 Væksthuse og over 200 Varmebedsvinduer.

Mellemhandlerne spillede tidligere en ringe Rolle; men den uhyre Forandring, som den sidste Menneskealder har hidført paa dette Omraade, ses bl. a. af, at der i Kjøbenhavn i 1866 kun fandtes 6-8 Blomsterudsalg, medens Tallet nu tælles i Hundreder og er i uafbrudt Tilvækst.

En særlig Havestil ejer vor Tid ikke; men den tidligere eneraadende Landskabsstil indskrænkes mere og mere til større Anlæg, i mindre Haver skyr Havearkitekten ikke længere de lige Linjer og optager i det hele flere Bestanddele af den „franske“ Havestils særlige Ejendommeligheder.

Andreas Madsen.

Fiskeri.

Omgivet som Danmark er af Hav paa alle Sider, skulde man paa Forhaand antage, at Fiskeriet var en meget vigtig Næringsvej. Dette er det for saa vidt ogsaa, som Landet kan „fiskeføde“ sig selv, og endda faa ikke ubetydeligt tilovers, som det kan udføre til fremmede Lande. Men som Næringsvej spiller dette Erhverv alligevel ikke nogen særlig fremtrædende Rolle; det skaffer kun faa pCt. af Befolkningen Underhold. Vel have vi en Mængde Mennesker, der drive Fiskeri som Bierhverv og samtidig Landvæsen som Hovederhverv, men af Folk, der drive Fiskeri som Hovederhverv, have vi kun op imod en halv Snes Tusinde. I det hele maa Danmarks Frugtbarhed bære Skylden for, at vore Folk ikke ere saa tilbøjelige til at indlade sig paa Havfiskeriet med dets mange Farer, Savn og med den lange Fraværelse fra Hjemmet, som flere af vore mindre heldig stillede Nabonationers Befolkning er det; men en anden væsentlig Faktor er, at Nationen som Helhed ikke ynder at spise trawlet Fisk, fordi den ikke er saa frisk og velsmagende som den levende Fisk. Trawlen er Storfiskeriets Hovedredskab i Nutiden, og saa længe dens Produkter ikke ere fuldt paaskønnede i Danmark, arbejde vi ikke under lige Forhold med de andre Nationer. Kunde vi vænne os til at spise trawlet Fisk, f. Eks. iset eller røget Kuller, vilde der aabne sig store Muligheder for det danske Havfiskeri.

I vore Dage har Fiskeriet været i meget stærk Fremgang, og det er nu ikke som tidligere hovedsagelig knyttet til enkelte Farvande, men trives rundt om langs Kysterne. Det er ogsaa Genstand for betydelig Omsorg fra Statens Side. Hovedloven paa det paagældende Omraade er Fiskeriloven af $^{5}/_{4}$ 1888, i hvilken der blev givet almindelige Bestemmelser om Fiskeriet gældende for hele Landet, medens tidligere Bestemmelser kun galdt enkelte Fiskerier. I Loven er der truffet forskellige Fredningsbestemmelser dels ved Forbud mod fremmedes Fiskeri paa dansk Søterritorium, dels ved Ordensbestemmelser med Hensyn til Fiskeriets Udøvelse, ligesom der for Fredningens Skyld er givet Regler for Redskabernes Indretning og Forbud mod Køb og Salg af visse Fisk, naar de ere under en vis Størrelse.

Værdien af det danske Saltvandsfiskeri opgives i Fiskeristatistikken til 7-8 Mill. Kr. aarlig; heraf falder paa Jyllands Vestkyst c. 1 Mill. Kr., paa Limfjorden c. $1^{1}/_{4}$ Mill. Kr. og paa Kattegat med Fjorde og Bælter c. $5^{1}/_{2}$ Mill. Kr. Af de enkelte Fiskerier giver Aalefiskeriet i Udbytte c. 2 Mill. Kr., Rødspættefiskeriet c. 2 Mill. Kr., Sildefiskeriet c. 1 Mill. Kr. og Torskefiskeriet c. $^{3}/_{4}$ Mill. Kr.. Resten (c. 2 Mill. Kr.) er fordelt mellem Kuller, Makrel, Hornfisk, Laks, Ørred, Rejer, Hummer etc. — Østersfiskeriet er et Regale; heraf fiskes 1-$1^{1}/_{4}$ Mill. Stykker aarlig i Limfjorden til en Værdi af c. 150-200,000 Kr.

Vore Ferskvandsfiskerier ere kun lidet indbringende, og over dem

savnes en Statistik. Udbyttet drejer sig dog sikkert kun om nogle faa Hundrede Tusinde Kroner aarlig. Det er særlig Aal, Ørred, Laks, Gedde, Aborre, Helt, Suder, Karpe, Brasen og Skaller samt Krebs, der her ere af Betydning.

Statistikken opgiver imidlertid vort Saltvandsfiskeris Værdi meget lavt, dels fordi den hovedsagelig er baseret paa godhedsfulde Oplysninger fra Fiskere, der ikke altid ynde at angive deres Indtægter højt, og dels fordi den kun omhandler den Pris, Fiskeren faar for Fisken. Detailprisen er er meget ofte større. Man tager derfor næppe meget fejl, naar man anslaar det danske Fiskeri til mindst 7-8 Mill. Kr. aarlig. Fiskeriet holder sig temmelig uforandret i Værdi det ene Aar efter det andet, bl. a. fordi det særlig drives efter mindre flygtige Fiskearter, saasom Rødspætter og Aal, men ogsaa fordi Fiskeren forstaar at lempe sig efter Forholdene, saaledes at hvis en Fiskeart slaar fejl, lægger han Vægt paa Fiskeri efter en anden. Man kan hos os saa let gøre dette; thi vore Kyst- og Fjordfiskere have et meget stort Udvalg af de forskelligste Fiskeredskaber, beregnede paa Fangst af de forskellige Arter af Fisk. Dette er en stor Lykke for Fiskerbefolkningen og staar i Modsætning til Forholdene f. Eks. paa flere Steder i Norge, hvor man kun kender Fiskeri efter een Art: Silden eller Torsken; slaar Fiskeriet fejl, er det økonomisk Ruin med det samme.

Vore Fiskerier i Saltvand kunne inddeles i følgende:

1) Fiskeriet ved de aabne Kyster, hvor ingen Havne findes. Dette Fiskeri er i det 19. Aarh. kun undergaaet faa Forandringer. Da Baadene skulle sættes paa Land, hver Gang de have været benyttede, fordi de ellers ville sønderslaas mod Stranden, maa de være smaa og ere i Reglen aabne. Fiskeredskaberne langs Jyllands Vestkyst ere mest Krogliner. Fiskeriet med disse kaldes Bakkefiskeri, fordi Linerne med Krogene opskydes paa en Slags Træbakker. Hovedfangsten er Kuller og Torsk om Vinteren; om Sommeren fiskes med Vaad efter Rødspætter, og lidt Hummerfiskeri forefalder.

Ved Skagen bruges mange Slags Fiskeredskaber og af meget forskellig Konstruktion, saasom Bakker, Nedgarn og Vaad af forskellig Størrelse og Maskevidde, bl. a. nogle saa tætte som Lærred (Tobisvaad).

2) Et Fiskeri, der i den seneste Tid har udviklet sig fra Havnene ved de aabne Kyster (Esbjærg, Frederikshavn, Grenaa og enkelte andre), er det søgaaende Rødspætte-Fiskeri med Snurrevaad og store Dæksbaade (Kuttere). Selve Fiskeredskabet, Snurrevaaddet eller Flyndervaaddet, opfandtes i Limfjorden omkring 1850 af en endnu levende Fisker; det har udviklet sig af Flynder-Landdragningsvaaddet, men er ikke som dette bundet til at drages i Land; det kan drages om Bord i en Baad, selv om denne ligger paa dybt Vand (30 til 40 Fv.). Snurrevaaddet udbredte sig snart til Jyllands Vestkyst og Skagen, men først c. 1878 anvendtes det første Dæksfartøj til dette Fiskeri, indrettet paa at opbevare Rødspætterne levende i

Dammen (d. v. s. en Vandbeholder i Skibets Last, der ved smaa Huller staar i stadig Forbindelse med det omgivende Hav). Lignende Fartøjer med Dam bestemte til at transportere levende Fisk til Markedet i Kjøbenhavn, de saakaldte Kvaser, var en gammel kendt Ting, som vi omkring Midten af 18. Aarh. havde lært at bruge af Hollænderne, hvilke indtil da alene havde forsynet Kjøbenhavn med levende Torsk fra Nordsøen.

Da det gik godt med dette Damfartøj til Rødspættefangst, byggedes der hurtig andre lignende, saaledes at Frederikshavn nu har over 100 saadanne Rødspættekuttere paa 20-80 Tons, forsynede med Damp-, Nafta- eller Petroleumsspil til Indhivning af Vaaddets lange Liner (ofte 1200 Fv. paa hver Arm). Det øvrige Danmark har omtrent lige saa mange Kuttere. Disse Kuttere fiske Rødpætterne i Kattegat, Nord for Grenaa eller i Skagerak og Vesterhavet. Af andre Fisk fanges nærmest kun Tunge, Pighvarre, Slethvarre og andre Fladfisk i Vaaddet; de fleste andre Fisk undgaa Vaaddet, fordi det er saa lavt og kun langsomt bevæges tæt hen over Bunden; men for Fladfiskene er det et meget skarpt fiskende Redskab. Medens Fiskeriet i de første Aar kun fandt Sted paa de laveste Grunde i Kattegat paa 2-4 Fv. Dybde, har man nu udvidet Fangstfeltet til hele Kattegat, undtagen paa de Steder, hvor Sten hindre Vaaddragning, Skagerak og en Del af Vesterhavet med, og gaar nu ud til 40 Fv. Dybde. — Rødspætternes Gennemsnitsstørrelse i Kattegat er aftaget paa Grund af denne stærke Efterstræbelse, men Priserne ere paa Grund af den voksende Efterspørgsel desuagtet stegne betydeligt. Om man end ikke ligefrem kan befrygte en Udryddelse af denne Fisk i vore Farvande, vilde en Indskrænkning i dette Fiskeri, saaledes at Ilandbringelse af smaa Rødspætter var forbudt, sikkert meget forøge det aarlige Udbytte, saavel i Vægt som i Værdi; men hertil vil dog en international Overenskomst være ønskelig.

Dette Rødspættefiskeri med Snurrevaad er en specifik dansk Opfindelse, og det er det eneste Havfiskeri, der trives hos os.

3) Fiskeri med Drivgarn, særlig efter Sild, bruges navnlig i Store Bælt, Sundet samt ved Nordsjælland fra Kattegatshavnene, og i Østersøen særlig ved Bornholm. Hertil bruges mindre Dæksbaade (4-12 Tons), der i Reglen hvert Døgn (eller hverandet) komme til Land. Sildene forekomme hyppigst i vore Farvande Foraar og Efteraar, men Drivgarnene bruges kun om Efteraaret. Garnene danne en flere Hundrede Fv. lang lodret Garnvæg i Vandet og drive med Strømmen. De udsættes om Aftenen og tages ind før Solopgang i Baaden, der med nedtaget Mast er fastgjort i den ene Ende af Garnlænken. Saaledes „at drive i Bæltet“ er et i Store Bælt gammelkendt Fiskeri; det har derfra udbredt sig til Nordsjælland. — I flere af de senere Aar har Silden været meget sparsom i vore Farvande, men til andre Tider kommer den i stor Mængde. Denne Lunefuldhed er jo alle Sildefiskeriers Særkende.

Der bruges ogsaa Drivgarnsfiskeri efter Makrel, særlig i det sydlige Kattegat og i Sundet, men det spiller ikke nogen stor Rolle.

Drivgarnsfiskeri efter Laks bruges ved Bornholm; det har i tidligere Tid spillet en stor Rolle, men Udbyttet er i den nyeste Tid aftaget stærkt.

Disse Drivgarnsfiskerier vare kun faa af Aarets Maaneder, og det er til Dels de samme Fiskere, der i den øvrige Del af Aaret beskæftige sig med vore egentlige Fjordfiskerier.

4) De egentlige Fjordfiskerier indbringe langt den største Del af Fiskeriernes Udbytte, og de staa, hvad det haandværksmæssige angaar, hos os paa et meget højt Trin; en Række Forbedringer, nogle store og mange smaa, ere her fremkomne i Aarhundredets Løb.

Fjordfiskerierne ere knyttede ikke alene til de saakaldte Fjorde, men udstrække sig til alle de smaa Bugter, Sunde og Fjorde, hvor man med Lethed kan færdes med aabne Joller, og hvor større Redskaber kunne staa fast for Pæle; de kunne derfor drives paa de allerfleste af de danske Kyster.

Fjordfiskeriets Redskaber ere mangfoldige, og de fangede Fiskearter ligesaa. Aal, Torsk, Sild, Brislinger, Rødspætter, Pighvarrer, Skrubber, Tunger, Stenbidere, Aalekvabber, Makrel, Hornfisk, Ørred, Helt og Laks, samt i Brakvandene ved Sydsjælland, Falster og Møen tillige Gedder og Aborrer, ere de vigtigste. Af andre Dyr kan nævnes Rejer, Muslinger, Sæler, Marsvin (Delfiner) og Vildænder. — Redskaberne ere Vaad af forskellig Art, særlig til Aal (Drivvaad, Haandvaad), Torsk, Sild, Ørred, Rødspætter, Hornfisk etc. — Bundgarn, nogle store, ruselignende Garnredskaber, der udsættes ved Kysterne ved lange Pæle, og i hvilke Stimer af Sild, Brisling, Torsk og Hornfisk fanges. — Ruser til Torsk, Ørred, Aal (de saakaldte Aalegaarde), Gedder og Rejer etc. — Nedgarn (Hildingsgarn), der enten danne en Garnvæg oppe i Vandet, saa at Sild, Makrel og Hornfisk let løbe sig fast i Maskerne, eller staa paa Bunden for Fangst af Flynder, Torsk etc. — Kroge til Aal; Torsk, Rødspætter etc. — Stangeredskaber (Lyster, Algier, Aalesaks, Aalekam etc.) til Aal, Ørred og Flynder (Flynderpig), samt en Mængde Smaaredskaber Glib, Pilk etc. De fleste af disse Reskaber ere af meget gammel Oprindelse hos os, men enkelte ere komne til i nyere Tid, og andre have først nylig udbredt deres Virkefelt betydelig. Saaledes kan nævnes Aalefiskeriets Fremblomstring ved Vaaddets Hjælp.

Af andre store Begivenheder i Fjordfiskeriernes seneste Udvikling skal nævnes Aale-, Torske- og Rejerusens Udbredelse over hele Landet.

Ogsaa vore øvrige Fjordfiskerier ere langsomt undergaaede Forbedring. Folkemængdens Tiltagen har øget saa vel Efterspørgslen som Efterstræbelserne efter Fisk. Hvem der vil følge med, maa have Redskaber af første Klasse og i at lave og bruge Redskaber til Fjordfiskeri ere vore Fiskere paa mange Steder store Mestre.

Limfjorden egner sig paa Grund af sin Afstængthed godt for rationel

Fiskeridrift (Fiskefredning); den har derfor sit eget Kapitel i Fiskeriloven og var det første danske Farvand, der i det hele taget fik detaillerede Lovbestemmelser. Det har vist sig, at store Strækninger af den egne sig fortrinlig til at besættes med Yngel af Rødspætter, hvilken billig kan faas fra Vesterhavet i ubegrænset Antal. Rødspætterne kunne ikke forplante sig i Fjorden, men Yngelen vokser hurtig og bliver spiselig (c. 1 Pd. Stykket) paa 8 Maaneder fra April tll November. Saadan „Indplantning“ drives allerede i det smaa delvis for privat Regning og med godt Udbytte.

Fiskehandelen. Naar vore Fiskerier have udviklet sig paa en for Danmark ejendommelig Maade, stammer dette fra den særegne Smag, vi have for Fisk. Med Undtagelse af at der her i Landet spises en Del daarlig og billig, saltet Sild, en Del røget Aal og i visse Egne af Jylland ikke lidt tørret Fisk, forlanges Saltvandsfisk næsten udelukkende leveret fersk og tilmed for de fleste Arters Vedkommende levende paa Markedet. Vi kunne spise død Laks og Ørred, død Helleflynder osv., fordi de nu engang ikke kunne leveres levende, men Torsk, Rødspætter (og delvis Aal) skulle være levende, om de ville finde Købere, og de ere for os langt de vigtigste Fisk. Følgen heraf er, at Torsk og Rødspætter skulle fanges paa saadanne Maader, at de kunne holdes levende, d. v. s. med Snurrevaad og med Ruse, og i Baade, der have Dam. Vilde man fange dem med Trawl, det Redskab, der ellers bringer de fleste Fisk til Land til de store Byers Forsyning i Evropa, vilde de kun opnaa forholdsvis lave Priser i Kjøbenhavn; derfor se vi det Særsyn i de seneste Aar, at fremmede Damptrawlere ligge i Kattegat og fiske, for at bringe Fangsten til Tyskland, medens vi kun have een dansk Damptrawler, men ellers vedblivende drive vore Fiskerier i Kattegat til egen Forsyning paa sædvanlig Maade.

Vor Udførsel af her til Landet indbragt fersk Fisk beløb sig i 1902 til 37 Mill. Pd.; heraf gik den aldeles overvejende Del — 27 Mill. Pd. — til Tyskland, og største Parten heraf var Sild, der førtes over Landgrænsen, men ogsaa Udførselen af Rødspætter ad denne Vej var betydelig. Til England udførtes via Esbjærg $4,_9$ Mill. Pd.; heraf vare de $1,_8$ Mill. Pd. levende Aal, der med Kvase eller i Kasser forsendes til London. Ogsaa i Eksporten til Tyskland er Udførselen af levende Aal af Betydning. Som det tredje Land i Rækken for vor Fiskeeksport staar Sverige med $4,_4$ Mill. Pd., navnlig Rødspætter. Til Norge udførtes $0,_7$ Mill. Pd., levende Torsk og Rødspætter pr. Kvase til Christiania. Indførselen af fersk Fisk fra Udlandet til Forbrug her i Landet beløb sig i 1902 til henved 5 Mill. Pd., medens der af saltet Sild indførtes til Forbrug 12 Mill. Pd. og af anden tørret og tør saltet Fisk henved 3 Mill. Pd. Desuden indføres som Transitvare en Del tørret og saltet Fisk fra vore nordlige Bilande.

Staten yder Fiskeriet betydelig Støtte. Saaledes er Anlægget af mange Fiskerihavne kun muliggjort ved Statens Hjælp i Form af Tilskud eller

rentefri Laan. For Fiskerne er der etableret en meget billig Ulykkesforsikring; der ydes Laan til Kommuner til videre Udlaan til Fiskere som Hjælp til Anskaffelse af Fartøjer eller Redskaber; endvidere Tilskud til Forsikringen af danske Fiskerfartøjer og til Dansk Fiskeriforening. Regeringen (ɔ: Landbrugsministeriet) bistaas i sine Overvejelser om Fiskerisager af 2 sagkyndige Konsulenter, og direkte under Ministeriet sorterer dernæst den biologiske Station, som er oprettet til at undersøge fra et naturvidenskabeligt Standpunkt alle de Spørgsmaal, der staa i Forbindelse med Fiskerinæringen, og tilvejebringe et Grundlag for fremtidig Fiskerilovgivning, Fredning etc.; endvidere Fiskerikontrollen (med 2 Dampbaade og 3 Sejlkuttere), Redningsdamperen Vestkysten og den i England ansatte Fiskeriagent. De ordinære Udgifter til Fiskeriet paa Landbrugsministeriets Budget udgøre aarl. c. 200,000 Kr.

For at hævde den danske Stats Højhedsret over Søterritoriet holdes to af Marinens Kanonbaade i Søen, en inden for Skagen og en paa Jyllands Vestkyst.

Da det er en Grundregel i dansk Fiskeriret, at alle Danske have Lov til at fiske i Saltvand, hvor de ville, har Staten maattet overtage Administrationen af forskellige Sager, der ellers, hvor Ejendomsret haves, kunne overlades det private Initiativ. Staten har i de senere Aar i stedse stigende Grad erkendt sine store Pligter over for Fiskeriernes Administration i det hele taget.

C. G. Joh. Petersen.

Haandværk og Industri.

Til at give en sammenhængende talmæssig Skildring af Haandværkets og Industriens Omfang og Udvikling i Danmark ned gennem Tiderne savnes det nødvendige Materiale. Hvad der foreligger af statistiske Oplysninger, er for ældre Tider saa sparsomt, for nyere Tid saa uensartet, at ethvert Forsøg paa at tilvejebringe fælles Maal for den industrielle Virksomhed før og nu paa Forhaand maa opgives.

Dette er næppe nogen Tilfældighed. Danmark er og har altid overvejende været et agerbrugende Land, og ganske naturligt har Omsorgen for at belyse Erhvervslivets Tilstand fortrinsvis været rettet mod Folkets Hovedvirksomhed og de Forhold, der betinge dennes Fremgang og Trivsel. Den Knaphed og det Præg af Tilfældighed, der er karakteristisk for de industristatistiske Efterretninger, er saaledes i og for sig Vidnesbyrd om den anden Rangs Plads, hvortil Industrien har været henvist hos os.

For en overfladisk Betragtning kan det se ud, som om der i saa Henseende har været visse Undtagelsesperioder i vort Lands Historie, og særlig gælder dette den sidste Halvdel af det 18. Aarh., da der fra Regeringens Side udfoldedes betydelige Anstrængelser for at fremme den nationale Industri; men en nøjere Undersøgelse af disse Bestræbelsers Karakter og navnlig af deres Resultater giver en uomtvistelig Bekræftelse af, at Industriens naturlige Plads var og maatte være i andet Plan.

Tiden omkring Aar 1800 er det naturlige Udgangspunkt for en Skildring af den danske Industris Udvikling i nyere Tid. Ikke just fordi det nævnte Tidspunkt i det rent ydre danner noget iøjnefaldende Skel mellem gammelt og nyt, men fordi der ved de to vigtige Lovarbejder, Toldforordningen af $^{1}/_{2}$ 1797 og Lavsforordningen af $^{21}/_{3}$ 1800 skete et Brud med de hidtil herskende erhvervspolitiske Principper, som blev af den største Betydning for Industriens Vilkaar i hele det 19. Aarhundrede.

Den førstnævnte af disse Forordninger brød principielt med det saakaldte Merkantilsystem, og om den end i betydeligt Omfang opretholdt Toldbeskyttelsen, banede den dog Vejen for en fremtidig Nedsættelse og Regulering af denne. Paa et andet Sted i denne Oversigt (i Afsnittet om Handelen) anføres de væsentligste af de Reformer, der indeholdes i Forordningen af 1797. Her skal kun understreges dens almindelige Princip, som var en delvis Opgivelse af den Tvangsordning, hvorved man tidligere havde reguleret hele Landets økonomiske Maskineri, en Anerkendelse af Friheden og Konkurrencen som det ledende og ansporende Moment i Erhvervslivet.

I nær Tilslutning hertil søgte man ved Forordningen af 1800 at ramme en Kile ind i det bestaaende Lavssystem. Tidligere havde det været paabudt, at ingen kunde blive Haandværkssvend eller Haandværksmester uden at have tjent visse Aar henholdsvis som Dreng og som Svend hos en Lavsmester. Dette Forbud ophævedes, og samtidig indførtes en Række andre frisindede Bestemmelser, som ganske vist bleve ændrede i reaktionær Retning ved senere Forbud, men alt i alt maa dog Forordningen af 1800 betragtes som Udgangspunktet for den senere individualistiske Ordning af Haandværket, der fik sit endelige Udtryk i Næringsloven af 1857.

Vare saaledes end nye Principper i Færd med at arbejde sig frem, stod dog det hele industrielle Liv faktisk endnu i lang Tid i Privilegiets Tegn. Købstæderne havde Eneret paa Haandværksdrift, og inden for Købstadgrænsen var det atter Lavene, der havde Eneret paa Næringens Udøvelse. Hvad Fabrikindustrien angaar, hvilede ogsaa denne paa Privilegier, idet al Fabrikvirksomhed var betinget af kongelig Bevilling.

Det er med en vis Ret blevet sagt, at vor nuværende Industri i alt væsentligt er skabt fra nyt af i det 19. Aarh.; kun et Par ganske enkelte Foretagender, som f. Eks. den kgl. Porcellænsfabrik, danner Baandet mellem den tidligere (merkantilistiske) Periode og den senere, hvor Privatinitiativet

blev det bærende Moment. Dette er dog kun delvis rigtigt. System-Ændringen kom ikke som et dræbende Slag, der pludselig berøvede de bestaaende Anlæg deres Eksistensbetingelser. For det første sørgede Regeringen for at gøre Overgangen saa lempelig som muligt, idet der udbetaltes Fabrikanterne betydelige Afviklingssummer i de første Aar, og dernæst virkede Krigen 1807-14 paa en Maade i samme Retning som den merkantilistiske Politik, idet den fremkaldte en paa abnorme Forhold beroende Beskyttelse. Der fremvoksede da ogsaa i denne Periode en efter Forholdene ingenlunde ubetydelig ny industriel Virksomhed, hvad man bl. a. kan se deraf, at der i Aarhundredets Begyndelse udstedtes en Mængde (fra Fr. VI's Tronbestigelse indtil 1814 ikke mindre end 272) Bevillinger paa nye og Konfirmationer paa tidligere Fabrikanlæg.

I Praksis blev snarere Krigens Ophør 1814 og de nærmeste Aar derefter det Vendepunkt, hvorfra det nye daterer sig. Først da kom det egentlige Tilbageslag; Tabet af Beskyttelsen virkede nu med sin fulde Kraft, og hertil kom, at Krigen havde berøvet Industrien en stor Del af dens Arbejdskraft, ligesom Afstaaelsen af Norge skilte den af med en væsentlig Part af dens Marked. Tager man nu i Betragtning den langvarige Pengekrise, der mest af alt giver Aarhundredets første Decennier deres Særpræg, er det ikke at undres over, at det var vanskeligt at holde de ældre Industriforretninger oven Vande: fra 1813 til henimod 1830 var Seddelkursen jo stigende, Pengenes Værdi var opadgaaende, men da det betød, at Varepriserne var dalende, er det forstaaeligt, at dette maatte bidrage til at forøge de øvrige Vanskeligheder, Fabrikkerne havde at kæmpe med i denne Periode.

Aldrig har den danske Industris Tilstand været elendigere end i Tiden omkring 1820. Det er betegnende, at medens der under Krigen havde været c. 400 Vævestole i Gang i Kjøbenhavn, var Antallet i 1821 reduceret til en Fjerdedel. Alt i alt fandtes der paa denne Tid noget over 100 „Fabrikker“ i Hovedstaden; men Tallet er vildledende, de fleste af disse Anlæg vare smaa og lidet ydedygtige. I Provinserne fandtes saa at sige ingen Fabrikindustri i moderne Forstand. Karakteristisk er det f. Eks., at hele Landet kun havde 8 Jærnstøberier og Maskinfabrikker, hvoraf 5 i Kjøbenhavn, og disse sysselsatte Aar 1823 i alt kun 39 Mennesker og støbte samme Aar 1620 Skippund Jærn.

Et karakteristisk Træk for denne Tids Fabrikindustri er dens stærke Spredning over en Mængde forskellige Opgaver, som synes at maatte have ligget det nationale Arbejde fjærnt. Dette er sikkert ikke uden Forbindelse med det før omtalte Bevillingssystem, og navnlig med Udstedelsen af de saakaldte „udelukkende Privilegier“ (Monopolbevillinger), hvoraf omtrent et halvt hundrede saa Dagens Lys i Tiden mellem 1817 og 1829.

Haandværkets Tilstand har næppe været meget lysere end „Storindustriens“. Af samtidige Forfatteres Skildringer faar man det bestemte Ind-

tryk, at vor Haandværkerstand i det store og hele manglede Duelighed, og de yderst faa, der hævede sig op over det almindelige Niveau, bekræfte kun Regelen: tarveligt Arbejde, slette Redskaber, Snæversyn og reaktionær Vedhængen ved det gamle nedarvede Tvangssystem. Det er sandt, at Lavsinstitutionen aldrig hos os fik den stramme, afsluttende Karakter som i flere andre Lande; men den Idé, hvorpaa Institutionen hvilede, var gaaet baade de ledende Mænd og de menige næringsdrivende for stærkt i Blodet, til at de foran omtalte friere Strømninger fra Tiden omkring Aarhundredskiftet kunde blive af Varighed. Da saa Tiderne vare slette og vedbleve at være slette i den lange, trykkede og fattige Periode, der fulgte efter Krigen, er det helt forstaaeligt, at man faldt tilbage og søgte Redning i de gamle Midler: flere Privilegier, mere Beskyttelse. I Motiverne til et af de Lovgivningsarbejder omkring 1820, der betegne Reaktionen, og som vistnok ødelagde meget, der havde faaet Vækst efter den frisindede Forordning af $^{21}/_{3}$ 1800, hedder det, at det maatte være Opgaven at indskrænke den Frihed, „der maa antages at være mere skadelig end gavnlig for Samfundet i Tider som de nuværende, da der klages over Mangel paa Næring i alle Lav“. Denne Udtalelse karakteriserer Tidens Tankesæt, fremmed som den var for Forstaaelsen af, at Livet og Væksten maatte komme inde fra, at Industrien maatte fornyes ved egne Kræfter.

Indtil hen i Trediverne vedvarede denne kummerlige Tilstand. Da begyndte atter en friere Strømning at gøre sig gældende, og selv om denne ikke gav sig Udslag i nogen væsentlig Forandring af den bestaaende Lovordning, viste den sig en læmpeligere Anvendelse af denne. Af større Betydning var det, at der hos de næringsdrivende selv begyndte at vaagne en Erkendelse af, at der burde gøres noget for at hæve Haandværket og Industrien fagmæssigt. Der oprettedes i Trediverne en Række Haandværkerskoler (for Guldsmede, Malere, Tømrere, Snedkere, Bogbindere), og i det følgende Decennium stiftedes saavel „Haandværkerforeningen i Kjøbenhavn“ som det „Tekniske Selskab“, begge af største Betydning for Haandværkernes faglige Dygtiggørelse i den kommende Tid. Samtidig vare Bestræbelserne for at give Fabrikanter og industridrivende en mere omfattende Uddannelse end hidtil i god Gang. Allerede i 1829 var den polytekniske Læreanstalt traadt i Virksomhed. Aaret efter oprettedes et Læseselskab for Haandværkere og industridrivende. Noget senere (1838) stiftedes Industriforeningen i Kjøbenhavn med det direkte Formaal at virke til indbyrdes Belæring og til Fremme af Industriens Tarv, men — karakteristisk nok — med Front mod Lavene og den før omtalte „Haandværkerforening“.

Mellem disse to Organisationer stod i den følgende Tid en rasende Kamp for og imod Næringsfriheden, en Kamp, der blev særlig hidsig, efter at Grundloven af 1849 havde paabudt, at alle Indskrænkninger i den frie og lige Adgang til Erhverv, som ikke vare begrundede i det almene Vel, skulde

hæves ved Lov. Den frihedsvenlige Bevægelse støttedes af det liberale Partis ledende Mænd og — inden for Industriens Kreds — navnlig af mange unge Polyteknikere, som havde søgt Uddannelse i Udlandet, hvorfra de vendte hjem med stærkt liberale Anskuelser. Kampen for Bevarelsen af Lavene, med hvad dertil hørte, førtes ikke alene i Kjøbenhavn; ogsaa ude i Provinserne havde der dannet sig adskillige Haandværkerforeninger, der i øvrigt traadte i Skranken for Bevarelsen af den bestaaende Tingenes Orden; disse havde forholdsvis let Spil, thi den liberale Bevægelse naaede ikke meget uden for Hovedstadens Grænser. Partiet var dog ulige; de, der stred for Næringsfriheden, havde hele Tidsaandens tvingende Kraft paa deres Side, og Lavsvennerne maatte sluttelig kapitulere den Dag, $^{29}/_{12}$ 1857, da Næringsloven fik Kongens Underskrift.

Tyngdepunktet i Danmarks Industrihistorie fra Tyverne indtil Næringsloven ligger i de to nys nævnte Momenter, Udviklingen af den faglige Undervisning og Forberedelsen af den nye legale Ordning. Men hermed skal det ikke være paastaaet, at det praktiske Arbejdsliv inden for Haandværk og Industri stod i Stampe. Som det er blevet sagt af en Forfatter, der har gjort Studiet af vor industrielle Historie til sit Livs Opgave, „arbejdedes der flittigt for det daglige Brød rundt om i halvmørke, om Vinteren iskolde Værksteder fra tidlig Morgen til sen Aften, med en saadan Sejghed og Udholdenhed, at Arbejdet her lidt efter lidt gav sit Bidrag til, at den skrigende Fattigdom ophørte“ *). Fattig og snæversynet, men hæderlig, utrolig nøjsom og flittig var hin Tid, og de sidste Egenskaber bar Frugt lidt efter lidt, samtidig med at Konjunkturerne bedredes. Efter en lang Række af magre Aar, da man sled paa det gamle og ikke anskaffede noget nyt, begyndte den almindelige Velstand atter at stige noget hen i Trediverne; der blev Midler til at give Haandværkerne Arbejde og endda efterhaanden opsparet Kapital til Grundlæggelse af nye Fabrikker. Forsigtigt og med smaa Skridt søgte man ogsaa at drage sig de smaa Fremskridt til Nytte. I 1790 havde Regeringen med stor Bekostning tilvejebragt en Dampmaskine til Ankersmederiet paa Holmen; den viste sig imidlertid at være fuldstændig ubrugelig; under Krigen 1807-14 vare to Dampmaskiner i Brug (paa Mønten og hos Farver Holmblad), men der hengik adskillige Aar, før Dampmaskinerne ret trængte igennem. I Slutn. af Trediverne var deres Antal dog steget til 23, og fra nu af gik det rask fremad. Af stor Betydning for Maskinudviklingen i Danmark havde Fabriketablissementet ved Frederiksværk (hvor der allerede i 1827 byggedes en 20 Hestes Dampmaskine) været, ligesom forskellige energiske og fremsynte industridrivende — ikke mindst J. E. Drewsen (Strandmøllens Papirfabrik) — ved dristige Forsøg gav Udviklingen af de tekniske Hjælpemidler kraftige Stød fremefter.

---

*) C. Nyrop i „Danmarks Kultur ved Aar 1900“.

En ikke uvæsentlig Faktor i Udviklingen have utvivlsomt de Industriudstillinger været, som fra Tid til anden afholdtes saavel i Hovedstaden som i de større Provinsbyer. I Begyndelsen havde de kjøbenhavnske Udstillinger nærmest en lokal Karakter, men i Trediverne kom Provinserne med, og særlig var den af Industriforeningen i 1852 arrangerede Udstilling paa Christiansborg Slots Ridebane en god og fyldig Repræsentation for dansk Industri. Naar Danmark allerede kort efter Aarhundredets Midte kunde deltage i Verdensudstillingerne (London 1851, Paris 1855 osv.), er dette et Vidnesbyrd baade om, at der var vaagnet en Erkendelse af, at vi ikke vedblivende kunde mure os inde bag vore egne fire Vægge, og om, at vi havde — eller dog mente at have — et og andet, vi kunde være bekendt at vise frem ude i den store Verden.

Ved Tiden umiddelbart før Næringsloven stod vort Haandværk og vor Industri da ingenlunde lavt, maalt med Datidens Maal. Der var mange gode Betingelser for en videre Udvikling, der var Kræfter i Overflod, og hvad der manglede: Albuerum for det, der vilde arbejde sig frem, det skaffede Loven af 1857, uden Tvivl den Lov, der har grebet dybest ind i den materielle Udvikling i Danmark i det 19. Aarhundrede.

Lovens Hovedtanke er, at Retten til al Næringsdrift skal være fri og uhindret for alle; men Ideen er virkeliggjort med visse, ret væsentlige Modifikationer, navnlig den, at enhver, der til Næringens Udøvelse benytter Hjælp af andre end Hustru og Børn, eller forhandler sine Frembringelser fra aaben Bod, er pligtig at løse Borgerskab eller Næringsbevis — dette dog kun for saa vidt den paagældende Næring ifølge den stedlige Vedtægt (der revideres hvert 5. Aar) er bunden Næring. For Erhvervelse af Næringsadkomst kræves, at den paagældende opfylder visse personlige Betingelser, nemlig: 1) Fuldmyndighed, 2) Raadighed over sit Bo, 3) Uberygtethed og 4) enten Indfødsret eller mindst 5 Aars Ophold i Riget. Saavel Kvinder som Mænd kunne erhverve Næringsadkomst. For Udstedelsen af Dokumentet betales et Gebyr een Gang for alle. — I Overensstemmelse med Grundtanken i Loven ophævedes de Privilegier, der tidligere tilkom Lavene, og Svendeprøven blev gjort frivillig; men selve Lavene vedbleve at bestaa som frie Sammenslutninger, og de eksistere delvis den Dag i Dag, om end i væsentlig anden Skikkelse og med andre Formaal end tidligere. Ligeledes bortfaldt Købstædernes tidligere Eneret paa Haandværksdrift og Handel, dog saaledes at der omkring hver Købstad etableredes et saakaldet Læbælte, inden for hvilket det ikke tillodes Haandværkere og handlende at nedsætte sig. Dette Læbælte var oprindelig tænkt som en foreløbig Overgangs-Foranstaltning, og Indenrigsministeriet er ved Loven bemyndiget til efter Forslag af Kommunalbestyrelsen at sætte de herhen hørende Bestemmelser ud af Kraft for den paagældende Bys Vedkommende, en Bestemmelse, hvoraf der dog kun er gjort Brug i to Tilfælde, nemlig i 1862

i Forholdet mellem Kjøbenhavn og Dragør og i 1903 for Aarhus Kommunes Vedkommende. Ifølge en Lov af 1866 finde Læbælte-Bestemmelserne i øvrigt ikke længere Anvendelse paa de Hovedstaden omgivende Landdistrikter, ligesom heller ikke paa de ved Love af 1898 og 1899 oprettede nye Købstæder Esbjærg, Løgstør, Nørre-Sundby og Silkeborg.

Næringsloven af 1857 er vort Erhvervslivs Grundlov; men dens Bestemmelser, der ovenfor kun ere refererede i deres Hovedtræk, ere senere blevne dels udvidede, dels modificerede ved andre Love, hvoraf de fleste dog væsentligst angaa Handelsnæringen.

I de snart halvhundrede Aar, der ere forløbne siden Næringsfrihedens Indførelse, har der — selvfølgelig, kan man godt sige — rejst sig adskillig Opposition imod mange af Lovens Bestemmelser, og navnlig har man i visse Kredse med stor Styrke krævet Genindførelse af de tvungne Fagprøver. Naturligvis er Retstilstanden i vort industrielle Liv ikke ideel, og Friheden har faaet Skylden for de fleste af Manglerne; men uagtet den frie Konkurrence er bleven den moderne Syndebuk, der nu snart er lige saa belastet med onde Gerninger som for 50 Aar siden med lyse Forhaabninger og gode Ønsker, maa det dog siges, at Loven af 1857 i det store og hele har virket heldbringende. De talrige Profetier om Haandværkerstandens Undergang, Nedgangen i den faglige Dygtighed og Købstædernes Ruin ere blevne gjorte til Skamme. Ved at aabne Dørene til de industrielle Erhverv har man naturligvis maattet indlade Duelighed og Uduelighed i Flæng, men Ulæmperne herved opvejes utvivlsomt fuldt ud ved, at der er blevet Plads og Virkefelt for alle Muligheder.

Ved Siden af Næringsfriheden er der forskellige andre Forhold, der have begunstiget Udviklingen af den danske Industri i de sidste halvhundrede Aar. Den moderat beskyttende Toldtarif af 1797 var ikke undergaaet store eller principielle Forandringer ved de følgende Revisioner i 1838 og 1844; man havde kun foretaget en læmpelig Nedsættelse af Beskyttelsen, og i samme Spor fortsatte den nye Tarif, der indførtes ved Loven af $^4/_7$ 1863, og som med nogle mindre Ændringer bestaar den Dag i Dag. Men denne sidste Tarif, der var beregnet paa at skulle gælde for hele det daværende danske Monarki, kom efter Hertugdømmernes Afstaaelse 1864 til alene at omfatte Kongeriget, og herved blev den Beskyttelse, der var tilstaaet de danske industridrivende ved Loven af 1863, større end forudsat. Udelukkelsen af den holstenske Industris Konkurrence medførte, at der i Aarene efter Krigen oprettedes en Mængde nye Fabrikker i Danmark, ligesom mange af de allerede bestaaende kunde udvide deres Virksomhed.

Af væsentlig Betydning blev ogsaa Befolkningens stigende Velstand, Kapitalopsamlingen og Udviklingen af Kreditten. Men først og fremmest er det dog de forbedrede Samfærdselsmidler og Maskinteknikken, der have sat Fart i den sidste Menneskealders Industri-Udvikling. Allerede 1877

fandtes op imod 500 Fabrikanlæg, der benyttede Dampkraft, med en samlet Maskinstyrke af over 6000 H. Kr. Men 20 Aar senere, ved Haandværks- og Industritællingen 1897, var Antallet af dampdrevne Industrivirksomheder henimod 3100 og deres Maskinstyrke over 47,000 H. Kr.; samtidig benyttedes Gasmaskiner i over 700, Benzinmotorer i 200 og Elektromotorer i henved 100 større og mindre Fabrikker; Industriens hele mekaniske Bevægkraft (fraregnet Vind- og Vandkraft) opgjordes da til over 52,000 H. Kr. De 5 Sjettedele af alle Industrivirksomheder med mekanisk Bevægkraft vare oprettede senere end 1860.

Medens den danske Industri saaledes har vidst at udnytte de gunstige Betingelser, Tiden medførte for dens ydre Vækst, er der samtidig ofret et stort Arbejde paa den kvalitative Udvikling. De talrige Industri- og Haandværkerforeninger rundt om i Landet have Hovedfortjenesten af det høje Standpunkt, hvorpaa den tekniske Undervisning staar i Danmark. Foruden en Række vel ledede Fagskoler er der efterhaanden oprettet „tekniske Skoler“ i hver en Købstad og mange større Landsbyer. I Forbindelse hermed bør nævnes den af Fællesrepræsentationen for dansk Industri og Haandværk foranstaltede Foredragsvirksomhed, der omfatter hele Landet. Af Udstillinger har der i den sidste Menneskealder været afholdt en Mængde, de fleste lokale, men to af dem (1872 og 1888) for hele Landet. Baade Udstillingerne og de (danske og skandinaviske) Industrimøder have sikkert været af stor opdragende Betydning. Disse forskellige Foranstaltninger ere alle mere eller mindre Frugter af og Led i hele den store Organisationsbevægelse, der i øvrigt ogsaa har været Udgangspunkt for Dannelsen af en Mængde økonomiske Institutioner (Syge- og Begravelseskasser, Understøttelsesforeninger, Spare- og Laanekasser osv.), navnlig stiftede til Haandværkerstandens Tarv.

Hvis man i Korthed vil udtrykke Forskellen mellem de industrielle Erhvervs Betydning i Danmark ved Midten og ved Slutn. af det 19. Aarh., kan man sige, at den Andel af Befolkningen, disse Erhverv gav Underhold, er steget fra $^1/_5$ til godt og vel $^1/_4$. Dette betyder imidlertid kun, at Erhvervsfordelingen i vort Land har fulgt den almindelige Bevægelse; overalt i de mere fremskredne Lande har jo Landbrugets kraftige Udvikling i teknisk Henseende bevirket en lignende Forskydning, idet navnlig den stigende Anvendelse af Landbrugsmaskiner har gjort det muligt, at en stadig større Part af Befolkningen har kunnet vandre over fra Landbrug til Industri og Handel. Det er sandt, at der heri ligger et stort Kulturfremskridt, men andet og mere sige de anførte Forholdstal ikke. Selve Omfanget og Intensiteten af det industrielle Arbejde kan ikke maales paa denne Maade; hertil kræves Oplysninger af speciel Natur, som kun foreligge — ret ufuldstændigt — for Tiden omkring 1870 og — langt fyldigere — for Tiden nær op imod Aarhundredets Udgang.

For Aaret 1872 har man en Statistik over „Fabrikker og fabrikmæssig drevne Haandværk", omfattende 1400 Virksomheder med i alt 30,000 Arbejdere. Af disse 1400 Virksomheder havde de $^3/_5$ kun indtil 10 Arbejdere hver, medens mellem $^1/_5$ og $^1/_6$ havde over 25 Arbejdere hver. Omtrent en Tredjedel af Anlæggene fandtes i Kjøbenhavn, Halvdelen i Provinsbyerne og knap en Femtedel paa Landet. Da Afgørelsen af, hvad der ved denne Opgørelse skulde medtages under Begreberne „Fabrik" og „fabrikmæssig drevet Haandværk", imidlertid var ret vilkaarlig, have denne Statistiks almindelige Resultater ikke synderlig Værdi, og de ere navnlig ganske uanvendelige som Sammenligningsmateriale lige over for Resultaterne af Haandværks- og Industritællingen af 1897, hvoraf vi her skulle gengive de væsentligste.

Der taltes i det nævnte Aar (25. Maj) i hele Landet noget over 77,000 Haandværks- og Industriforretninger, hvoraf dog henved $^1/_5$ var Bierhverv enten til andre Industriforretninger eller til Virksomheder, der ligge uden for det industrielle Omraade. Det hele Antal Personer, som beskæftigedes ved Haandværk og Industri, var omtrent 271,000, hvoraf 78,000 i selvstændige eller ledende Stillinger som Virksomhedernes Indehavere, Direktører, Forretningsførere o. l., c. 9,000 som tilsynshavende, Forvaltere, Kontor- og Butikspersonale, godt 7000 som Bude og lignende underordnet Personel samt endelig c. 177,000 som egentlige Arbejdere og Arbejdersker. — Mekanisk Bevægkraft benyttedes af lidt over 7100 Forretninger (heraf 3100, hvis Bevægkraft udelukkende var Vind- og Vandmotorer); den samlede Styrke af de anvendte Damp-, Gas-, Benzin- og Varmluftmaskiner samt Elektromotorer var, som allerede nævnt, 52,000 H. Kr., hvoraf dog 3000 H. Kr. faldt paa Reservemaskiner, der ikke benyttedes til Stadighed. Henimod 800 Forretninger benyttede desuden Dampkedler uden Drivkraft.

Absolut set og maalt med de formelle og rent ydre Kriterier, som her staa til Raadighed, ligger Tyngdepunktet for Danmarks Haandværk og Industri i Landdistrikterne. Her findes nemlig de to Tredjedele af samtlige Forretninger og ikke mindre end de syv Tiendedele af alle Forretninger med mekanisk Bevægkraft; og selv om man lader de i Landdistrikterne helt dominerende Vind- og Vandkraftforretninger ude af Betragtning og kun ser hen til den Maskinstyrke, der er maalt, falde dog de tre Femtedele af denne paa Landdistrikterne.

Anderledes stiller Sagen sig naturligvis, naar man ser bort fra de absolutte Tal og stiller de forskellige Data i Forhold til Folketallet; saa flytter Tyngdepunktet sig til Provinsbyerne. Endelig er det utvivlsomt, at Billedet atter vilde omforme sig, dersom man kunde anvende mindre formelle Maal, f. Eks. Produktionens Størrelse eller Forretningernes Nettoudbytte. I hvert Fald er det sikkert, at Virksomheden gennemgaaende er af ret forskelligartet Karakter i By og paa Land, i Hovedstaden og i Provinsbyerne, og

det er ikke usandsynligt, at den større Intensitet, der kendetegner den kjøbenhavnske Industri, i Virkeligheden mere end opvejer den numeriske Overlegenhed, som Landdistrikterne absolut set og Provinsbyerne baade absolut og i Forhold til Folketallet besidde over for Hovedstaden.

Et af de mest karakteristiske Træk, Tællingen af 1897 har lagt talmæssigt for Dagen, er Landets forholdsvis stærkt udviklede Haandværksdrift. Af de 77,000 Haandværks- og Industriforretninger havde 43,000 ingen Arbejdere, d. v. s. det var Smaamestre o. l., som arbejdede uden fremmed Hjælp. Og ved Siden heraf var der 29,000 Forretninger, som kun beskæftigede mellem 1 og 5 Arbejdere hver. Tilbage bliver saa kun 4200 middelstore Virksomheder med 6-20 Arbejdere og c. 1200 større Bedrifter med over 20 Arbejdere hver (heraf 800 med 21-50 Arb., 260 med 51-100 og 165 med over 100 Arbejdere hver).

Haandværkets og den lille Industris stærke Udvikling er et Resultat af den forholdsvis vidt fremskredne Arbejdsdeling, der præger det hele Næringsliv i vort Land, og som til den anden Side giver sig Udtryk i, at Landbruget er Landbrug og intet ud over dette. De dybere liggende Aarsager hertil ere dels geografiske, dels næringsretlige og dels landøkonomiske. Det sidste Moment har sikkert adskillig Vægt baade i denne Sammenhæng og i Henseende til Betingelserne for den danske Industris videre Udvikling, hvad vi straks skulle komme tilbage til.

Imidlertid maa den lille Industris numeriske Overlegenhed, som falder saa stærkt i Øjnene, ikke forlede til en Underkendelse af Storindustriens reelle Betydning. Medens de 29,000 Forretninger med 1-5 Arbejdere kun havde en samlet Arbejderstyrke af c. 58,000, arbejdede der i de 5500 Forretninger med 6 Arbejdere og derover en mere end dobbelt saa talrig Styrke (c. 118,000), ja de 165 største Virksomheder (med over 100 Arbejdere hver) lagde alene Beslag paa omtrent $^1/_5$ af hele det industrielle Arbejderkorps (34,000 af 177,000).

De for dansk Industrivirksomhed karakteristiske Træk falde ogsaa let i Øjnene, naar man betragter den fagvise Fordeling af Personellet. Ordner man Fagene efter Antallet af beskæftigede Personer (saavel over- som underordnede), finder man først paa Listen en Række Haandværksfag: Murere, Herreskræddere, Dameskræddere, Skomagere, Smede, Snedkere, Tømrere; alle disse Fag beskæftigede fra 12 til 18,000 Mennesker hver. Først derefter følge egentlige Fabrikfag som Tekstilindustrien, Jærnstøberi og Maskinfabrikation, Teglværker og Tobaksfabrikker, alle med 8-10,000 Personer hver. Saa følger atter en Række Haandværksfag og ved Siden af dem nogle af de største landbrugsindustrielle Virksomheder: Mejerier, Møllerier, Slagterier (med 6-7000 beskæftigede Personer hver).

Undersøger man, hvilke Fag der har den største Maskinstyrke, finder man, at der kun er 10 egentlig stofbearbejdende Fabrikfag med over 1000

Hestes Kraft hver. Disse 10 Fag raadede tilsammen over c. 30,000 Hestekræfter, hvoraf Halvdelen faldt paa de 4 store Forædlingsindustrier: Mejerier, Møllerier, Roesukkerfabrikker og Ølbryggerier.

Endelig giver Industriens Produktionsstatistik et godt Supplement til de foran antydede Karaktertræk. Vi have fra Tællingen i 1897 Oplysning om Salgsværdien af Produktionsudbyttet for næsten alle Fabrikker med mekanisk Bevægkraft. Den samlede Produktionsværdi (Salgsværdi) opgjordes til c. 400 Mill. Kr., og af denne Sum faldt langt over Halvdelen, nemlig 220 Mill. Kr., paa de Industrier, der ere nærmest knyttede til Landbruget (Mejerier, Slagterier, Møllerier, Sukkerfabrikker, Bryggerier og Brænderier). Foruden disse fandtes der dog flere store Industrigrene, hvis Produktionsværdi løb op i mange Millioner. Saaledes blev Salgsværdien af Væveriernes Produktion opgjort til $19^1/_3$ Mill. Kr.; dette Tal omfatter vel nok det væsentligste af Landets Vævningsindustri, men det bør dog bemærkes, at henved 3000 haandværksmæssig drevne Væverier faldt uden for Produktionsangivelsen. Den store Jærnindustri (Jærnstøberier, Maskinfabrikker, Cykel- og Symaskinefabrikker samt Maskin- og Jærnskibsbyggerier) bogførtes for en samlet Produktionsværdi af over 28 Mill. Kr. For Oliefabrikker, Parfume- og Sæbefabrikker o. l. blev Produktionsværdien opgjort til $8^1/_2$ Mill. Kr., for Tobaks- og Cigarfabrikker til $7^1/_2$ Mill., for Teglværker til 7 Mill., for Margarinefabrikker til 6 Mill., for den grafiske Industri (Papirets Værdi fraregnet) ligeledes til 6 Mill., for Savværker og for Papirfabrikker til 5 Mill. Kr. og saa fremdeles. Over for alle disse Angivelser maa det erindres, dels at de angaa et Tidspunkt, der allerede nu ligger 6 Aar tilbage, dels — hvad foran er nævnt — at kun de Virksomheder, der benyttede Maskinkraft (og endda ikke alle disse) ere medtagne i Produktionsstatistikken.

Det fremgaar klart af de foran meddelte Data, at de fremherskende Karaktertræk i dansk Industri ere disse to: først Haandværkets og den lille Industribedrifts numerisk stærke Stilling, og dernæst Landbrugets overordentlige Betydning som Leverandør af Raaemner for den egentlige Fabrikindustri. Sammenholder man dette med, hvad der andetsteds i denne Oversigt meddeles om Landets Ejendommeligheder, vil man se, at den industrielle Virksomhed har taget Form og Retning i nøje Overensstemmelse med det naturlige Grundlag.

Den danske Industris Opgave er efter Forholdenes Natur en dobbelt. For det første: i saa vid Udstrækning som muligt at forsyne Landet selv med saadanne Industrivarer, hvortil Raastoffet maa hentes andetsteds fra. Se v om nne Opgave i det hele taget langt fra er løst, er der dog mange Specialomraader (f. Eks. inden for Jærnindustrien), hvor man er vundet godt frem. Den anden Del af Opgaven er at forædle, dels til Hjemmeforbrug, dels til Udførsel, den store Masse af Landbrugs-Raaprodukter.

Her er et Omraade, hvor Industrien mere end paa noget andet har erobret nyt Land. For et Slægtled siden tilhørte jo hele denne Forædlingsvirksomhed ubeskaaret Landbruget alene. Nu har Landbruget gjort væsentlige Skridt i Retning af at industrialisere sig — en Bevægelse, Industrien maa se paa med Tilfredshed, thi ikke alene medfører den en fortsat Udskilning af snart en, snart en anden Del af Arbejdet (som nærliggende Fremtidsmuligheder kan der peges paa Kødkonserverings-Industrien, Frugtvinfabrikationen o l.), men selve det stoffrembringende Agerbrugs Industrialisering er paa mange Maader en Kilde til forøget Virksomhed for den egentlige Industri.

Naar det er blevet sagt — næsten indtil Trivialitet —, at Danmark ikke er noget Industriland, da er dette selvfølgelig rigtigt. Kun maa det forstaas paa rette Maade. Hvis man mener, at Industrien ingen Betydning har hos os, saa at Landets Økonomi med Lethed kunde være den foruden, da er det ganske urigtigt. Men det er rigtigt, at Industrien i Danmark i det væsentlige staar i et tjenende Forhold til den hele Samfundsvirksomhed. Saaledes er det, og saaledes maa det ifølge Forholdenes Natur være. Det er som det tjenende, det understøttende Erhverv, at den danske Industri skal bedømmes og dens Udviklingsmuligheder vurderes. Industriens samfundsøkonomiske Opgave er hos os langt mere sammensat end i de egentlige Industrilande; dens tilfredsstillende Løsning kræver hos os en større Bøjelighed, større Alsidighed, end Tilfældet er, hvor Tilstedeværelsen af rige Naturfond o. l. saa at sige paa Forhaand har afstukket den Vej, der skal befares. Paa Udviklingen af de nævnte Egenskaber — som overhovedet paa Højnelsen af det almindelige Kundskabs- og Dannelsesniveau hos Industriens og Haandværkets Udøvere — ligger maaske det væsentligste Fremskridt i det hundredaarige Afsnit af Danmarks Industrihistorie, der her er skitseret.

Adolph Jensen.

Handel og Skibsfart.

Af de tre store Hoved-Erhvervsgrupper: Landbrug, Industri og Handel, er den sidstnævnte ubetinget den, der er mest følsom over for allehaande Paavirkninger udefra. Det er derfor ikke saa underligt, at man, naar man overskuer et langt Tidsrum, ikke kan tegne Handelens Udvikling i en enkelt Linje, endsige i en regelmæssig Linie. Konjunkturbølgerne ere i Handelserhvervene langt hyppigere og tillige langt kraftigere end i de andre

Erhverv; og de Forhold, der bestemme Tilstanden i det enkelte Øjeblik eller i et bestemt Tidsafsnit, ere langt mangfoldigere og mere indviklede. Herpaa afgiver Danmarks Handelshistorie i det 19. Aarh. et godt Eksempel.

Tiden fra omkring 1780 til 1807 er bleven betegnet som „den glimrende Handelsperiode“. Dette Tidsafsnit var jo for vort Fædreland som Helhed langt fra lykkeligt. Der skete ganske vist store Ting, der forberedtes Reformer af dybt indgribende Betydning, men den økonomiske Tilstand var i og for sig alt andet end tilfredsstillende. Landbruget stod i Sammenligning med senere Tid paa et saare lavt Trin, og Industrien laa i Svøbet; Statens Finanser vanrøgtedes, og Pengevæsenet gik mere og mere i Forfald; de politiske Forhold skulde ikke synes at begunstige den materielle Udvikling i nogen Retning. Men Betegnelsen „den glimrende Handelsperiode“ er dog i det væsentlige træffende. For Handelsvirksomheden — den Handel, der da fandtes — var Tiden virkelig glimrende.

Men det maa da straks tilføjes, at Udtrykket kun tager Sigte paa den udenrigske Omsætning og endda kun paa en Del af denne, nemlig den saakaldte „store Handel“, Kolonialhandelen. For Indenrigsomsætningen, for Handelsvirksomheden som Led i Nationens daglige Økonomi var Tidsforholdene lidet gunstige. Men for at forstaa denne Modsætning er det nødvendigt at klargøre sig Handelslovgivningens daværende Standpunkt.

Fra Midten af det 17. Aarh. til Slutningen af det 18. havde den merkantilistiske Politik været raadende: Regeringens Bestræbelser vare stadig gaaede ud paa at skabe en saakaldet „gunstig Handelsbalance“, d. v. s. at Udførselen oversteg Indførselen, saa at der fremkom en Værdiforskel i Danmarks Favør, som Udlandet maatte betale med Penge. Midlet hertil var en Række Tvangsforanstaltninger: høj Told, Forbud mod Ud- eller Indførsel af visse Varer og paa den anden Side Præmier for Ud- og Indførsel af andre, Udstedelse af Privilegier og Monopoler i Massevis, o. s. v. Ganske i samme Aand var den Tvangsordning, hvorved man søgte at regulere den indenrigske Omsætning. Saa at sige al Handel var monopoliseret for Byerne, og her herskede Lavstvangen (selv om denne for Handelsvirksomheden var noget mindre stræng end for Haandværket), endvidere Torvetvang og faste Takster paa mange Varer. Omsætningen mellem Land og By trykkedes af Portkonsumtionen, mellem de enkelte Landsdele af forskellige Monopolbestemmelser og af en Række urimelige Kontrolforanstaltninger.

Saadan vare de legale Vilkaar for Handelsvirksomheden i den Periode, man har kaldet „den glimrende“. Hvordan var nu den faktiske Tilstand? Svarede den til Navnet?

Det er klart, at Indførselshandelen ikke kunde være overvældende, al den Stund Bestræbelserne gik ud paa at gøre Importen saa lille som mulig; og Udførselen maatte naturligvis i Længden svare dertil, hvis der

ikke skulde ophobes Masser af ædelt Metal i Landet til ingen Nytte. Hvad den indenrigske Handel angaar, var denne maaske større, end man skulde formode efter de mange hæmmende Baand; men dette havde sin Grund i, at Regeringen bestræbte sig for at lede hele Landets Omsætning ad bestemte Veje — eller Omveje —, især over Kjøbenhavn, Sædet for Kælebarnet, den „store" Handel.

Lige siden første Halvdel af det 17. Aarh. havde man haft Blikket aabent for den Fordel, Kolonialhandelen kunde give, naar den dreves paa hensigtsmæssig Maade. Gennem Privilegium paa Privilegium var der i Tidens Løb oprettet en Række monopoliserede Handelskompagnier; nogle af dem forsvandt, men nye dannedes, og selve Staten tog Affære. Ved Overgangen til det 19. Aarh. havde navnlig det danske asiatiske Kompagni og Regeringshandelen paa Vestindien deres bedste Tid, ligesom flere private Handelshuse i Kjøbenhavn drev store Forretninger paa Ostindien.

Naar man med dette for Øje indrømmer Berettigelsen af Betegnelsen „den glimrende Handelsperiode", maa det dog straks tilføjes, at den daværende Handelsvirksomhed manglede et til den udvortes Glans svarende solidt Grundlag. Det hele var i det væsentlige baseret paa og bares oppe af en gunstig og vel udnyttet Konjunkturbølge. Slutningen af det 18. og Begyndelsen af det 19. Aarh. var jo en saa at sige uafbrudt Krigstid for Evropa. Danmark var nevtralt og benyttede sin Nevtralitet til at gøre Fragttjeneste for de krigsførende Sømagter. Det var ogsaa den almindelige Krigstilstand, der gjorde Kjøbenhavn til det Centrum for Østersøhandelen, som det virkelig var i en stor Del af denne Periode.

Naar det siges, at Handelen manglede det solide Grundlag, skal ikke dermed være paastaaet, at Forretningen som saadan var usolid eller urentabel. Der tjentes Formuer i de Dage, efter Tidens Forhold endog rent æventyrlige Formuer, og var der end selvfølgelig Tab imellem, maa det dog i det hele siges, at det var en god Forretning at være kjøbenhavnsk Stor-Købmand for hundrede Aar siden.

Men i hvilken Grad det hele var bygget paa Sandgrund, ses bedst deraf, at Herligheden var som blæst bort, da Krigen kom i 1807. Selv efter at Krigens Ødelæggelser paa andre Omraader vare forsvundne, laa Handelen nede; den Stor-Handel, der gjorde Danmarks Flag kendt hele Verden over i den glimrende Periode, kom aldrig igen paa den Maade. Dens Forudsætning var borte: Evropa kom nu ind i en Fredsperiode, og der var ikke mere Brug for de danske Skibes og de danske Købmænds Tjeneste.

Af ikke ringe Betydning var det da, at Kjøbenhavn havde været ene om Storhandelen. Det glimrende Drama, der fik en saa brat Afslutning i det Øjeblik, da England faldt over os 1807, spilledes i alt væsentligt af den kjøbenhavnske Købmandsstand. Det Tab, der fulgte med, da Tæppet

faldt, ramte derfor ogsaa kun i ringe Grad Handelsverdenen uden for Hovedstaden.

I det hele taget var der for hundrede Aar siden en ikke ringe Forskel mellem Kjøbenhavns og Provinsernes Handelsforhold. Hovedstaden var paa saa at sige alle Punkter den begunstigede. Begunstiget var den ved sin Beliggenhed ved Sundet, Østersøhandelens Landevej; begunstiget var den ved sin Overvægt i Folketal, hvad der i hine Tider betød om muligt endnu mere end nu til Dags; begunstiget var den paa mange Maader som Hoved- og Residensstad; begunstiget var den endelig ved en Række Monopoler, som var den tilstaaet af Regeringen, bl. a. den udelukkende Oplagsret paa de saakaldte fire Species (Vin, Brændevin, Salt og Tobak). Følgen af alt dette var, at Kjøbenhavn ikke alene blev den danske Handels Midtpunkt, men i Virkeligheden den eneste Plads i Landet, hvis Handel havde nogen fremragende Betydning. Det er betegnende, at Toldindtægterne gennem Kjøbenhavns Toldsted var 4 Gange saa store som gennem samtlige Provinstoldsteder; nu er Forholdet det, at to Tredjedele af Toldens Beløb opkræves i Kjøbenhavn. Man kan sige, at ved det 19. Aarh.s Begyndelse var Kjøbenhavn Grossisten mellem de danske Byer, der alle tog den største Part af deres udenrigske Varer hjem gennem Hovedstaden, hvorfra de ogsaa maatte forsyne sig med en Mængde indenlandske Industriprodukter. Provinsbyernes Handel bestod nærmest i at forsyne de tilgrænsende Landdistrikter med de yderst faa Forbrugsvarer, Beboerne ikke selv kunde frembringe ved Husflid. Og hvad der saaledes solgtes til Landboerne, var efter Nutidens Begreber saare lidt; der var jo paa Landet ingen Middelklasse; der var en faatallig Godsejerstand, hvis Forbrug ikke skulde give Købmændene meget at fortjene, — og saa var der den store forarmede Bondestand, som førte en næsten fuldstændig Naturaløkonomi, levede af hvad Jorden direkte bragte i Gryden. — Ude paa Landet var der ingen Købmandsvirksomhed, da al Handel jo var monopoliseret for Byerne.

Omfanget af Danmarks Handelsvirksomhed ved Begyndelsen af det 19. Aarh. kan ikke belyses talmæssigt, fordi man savner de nødvendige Oplysninger. Derimod kender man Størrelsen af et af Handelens vigtigste Hjælpemidler, nemlig Koffardiflaaden. Den bestod i 1805 af 1020 Skibe med en samlet Drægtighed af 72,000 Tons og med en Besætning af henved 7000 Mand (heri dog ikke medregnet en Del Skibe under 20 Tons Drægtighed). Paa Kjøbenhavn faldt 358 Skibe med 50,000 Tons, paa Aalborg 94 Skibe med godt 3200 Tons, paa Svendborg 70 Skibe med 1900 Tons, paa Aarhus 45 Skibe med 1600 Tons og paa Randers 29 Skibe med 1700 Tons. Hovedstadens dominerende Stilling paa Skibsfartens Omraade fremgaar af en Liste fra 1798 over Antallet og Drægtigheden af de i Aarets Løb ankomne Skibe. Kjøbenhavn staar her opført med 5400 Skibe med

249,000 Tons; næst efter følger Aalborg med 620 Skibe og 22,000 Tons og Helsingør med 411 Skibe og 10,000 Tons.

Den Tvangsordning, der foran er skildret i korte Træk, var allerede brudt i Princippet, før det 19. Aarh. oprandt. Efter at man havde gjort den økonomiske Friheds Princip et Par vigtige Indrømmelser ved to Forordninger af 1788 om Ophævelse af hidtil bestaaende Indskrænkninger i Handelen med Korn og Kreaturer, stilledes Udenrigshandelen paa en helt ny Fod ved Toldforordningen af $^{1}/_{2}$ 1797. Dennes væsentligste Betydning laa maaske mindre i dens mange Detailbestemmelser og dens nye Toldtarif (hvorunder Ophævelse af alle de bestaaende Udførselsforbud og de fleste af Indførselsforbudene), end i det Frihedens Princip, den fastslog, og som bl. a. gav sig Udslag i de vigtige Bestemmelser om Kreditoplags- og Transitoplagsret, der nu, i Modsætning til tidligere, tilstodes alle vigtigere Varer og alle Søkøbstæder.

Disse kloge og radikale Lovgivningsforanstaltninger havde just begyndt at sætte Frugt, da Krigen kom, og efter denne den ulykkelige, forvirrede Tid, da al økonomisk Virksomhed var, om ikke lamslaaet, saa dog i højeste Grad hæmmet ved Usikkerheden i Pengeforholdene. Og selv efter at der var bragt Orden i disse efter Statsbankerotten og den derpaa følgende Konsolidering af Nationalbanken, var der kun lidt at bygge en Handelsvirksomhed op paa. Der var ingen Kapital, ingen Flaade, ingen industriel Virksomhed af Betydning, derimod et Landbrug paa Ødelæggelsens Rand, og Armod — den dybeste Armod — i alle Samfundsklasser. Naar der ikke destomindre allerede i Tyverne og langt mere i Trediverne begyndte at gro en ny og solid Handelsvirksomhed op, skyldtes dette utvivlsomt for en stor Del de direkte og indirekte Virkninger af de allerede et Slægtled gamle Reformlove. Den delvise Nedsættelse af Industriens Toldbeskyttelse bevirkede saaledes, at flere og flere fremmede Artikler kunde indføres i Landet. Uden for Handelslovgivningens Omraade maa her navnlig peges paa Landboreformerne, bl. a. Udskiftningen, der havde haft en stigende Produktion af Korn og andre Landbrugsprodukter til Følge.

Det var en lille beskeden Handel, der voksede op, men den var solid, bygget op paa et anderledes naturligt Grundlag end den glimrende Handelsperiodes. Den byggede paa det nationale Behov, dens Opgave var nu at forsyne Landet med de fremmede Varer, der virkelig var Brug for, og at afsætte vor voksende Overskudsproduktion af Landbrugsartikler til Udlandet. (Ved en Forordn. af 1820 ophævedes Udførselsafgiften paa Korn, ved en anden Forordn. af 1827 nedsattes Udførselstolden paa Kvæg).

Hvad der i høj Grad bidrog til at sikre den nye Handelsvirksomheds Soliditet, var dernæst den Sparsommelighedens og Nøjsomhedens Aand, der blev et af Tidens mest fremtrædende Karaktermærker. Underligt nok i

Grunden, at man selv i Kjøbenhavn saa hurtigt kunde glemme den gyldne Tid, eller at man i hvert Fald saa hurtigt kunde vænne sig til at resignere. Det ligger vel i, at den glimrende Handelsperiodes Herlighed, naar alt kommer til alt, ikke var trængt synderligt ned i den store Befolkning. Ellers kan man ikke ret forstaa, at den Befolkning, der havde været Øjenvidne til, at Formuer tjentes i faa Aar, og selv havde været med til at indkassere de store Dividender, at den nu begyndte i al Tarvelighed at lægge Skilling paa Skilling og Daler paa Daler, uden Forsøg paa at slaa stort paa det i Utide og uden at vove sig ud, hvor det var tvivlsomt, om Isen kunde bære. Hvorom al Ting er, har denne tarvelige Tid utvivlsomt været af største opdragende Betydning for Købmandsstanden i de kommende Dage. Det var et helt nyt Princip, der med Vold og Magt trængte sig ind, Princippet om den lille, men sikre Avance.

Om Mængden og Værdien af Danmarks Ind- og Udførsel i denne Periode ved man ikke meget; kun for Landbrugsprodukternes Vedkommende foreligger der gode Oplysninger, hvoraf det fremgaar, at Udførselen heraf bestandig var stigende, selv om den var mange Gange mindre end i vore Dage. Ogsaa Indførselen steg, men i noget langsommere Tempo, saa at der op imod Aarhundredets Midte var tilvejebragt en gunstig Handelsbalance. Nogen Forestilling om Udenrigs-Omsætningens Størrelse giver i øvrigt Skibsfartsstatistikken. Antallet af Skibe ankomne til danske Havne fra Udlandet var i 1826 c. 4500 med en Drægtighed af 160,000 Tons og en Bestuvning af 118,000 Tons; i 1845 var Antallet vokset til 6300, Drægtigheden til 296,000 og Bestuvningen til 268,000 Tons.

Samtidig med at den nye Handelsvirksomhed voksede op, skete der en dobbelt Forskydning, der i det væsentlige gik ud over Kjøbenhavn. Det er foran nævnt, at Hovedstaden ved Aarhundredets Begyndelse saa at sige holdt Provinsernes Forsyning og Provinsbyernes Handel i sine Hænder. Dette Forhold ændredes imidlertid, efter at de kjøbenhavnske Handelshuse havde mistet deres Kapital og deres Kredit. Det er i saa Henseende betegnende, at medens Bestuvningen af de indgaaende Skibe fra Udlandet til samtlige danske Provinshavne fra 1826 til 1845 steg til hen imod det tredobbelte (fra 44,000 til 122,000 Tons), var den tilsvarende Stigning for Kjøbenhavns Havn forholdsvis langt mindre, nemlig fra 74,000 til 146,000 Tons, og medens Bestuvningen af de fra Indlandet ankomne Skibe for Provinshavnenes Vedkommende i de nævnte 19 Aar viser en Fremgang fra 55,000 til 84,000 Tons, gik Bestuvningstallet for Hovedstaden endog ret betydeligt tilbage, nemlig fra 117,000 til 90,000 Tons. En Del af den Provinshandel, der før var gaaet over Kjøbenhavn, gled over til Provinskøbmændene selv, men kun en mindre Del; Resten kom Hamburg til Gode. Man kan sige, at i det store og hele var Bevægelsens Retning den, at Provinsernes Indførselshandel gik over paa

hamburgske Hænder, og deres Udførselshandel (mest med Korn) gik Kjøbenhavn forbi og blev en direkte Afsætning til fremmede Pladser.

Grundene til, at Kjøbenhavn saaledes for en stor Del mistede sin ledende Stilling, vare flere. Hovedstadens tidligere Overvægt skyldtes, som før nævnt, i væsentlig Grad de Begunstigelser, der var den tilstaaet paa Provinsernes Bekostning. Da nu de fleste af disse Forrettigheder vare bortfaldne ved den nyere Lovgivning, og da der efter Krigens og Pengeforvirringens Ødelæggelse skulde begyndes saa at sige paa bar Bund, kunde de kjøbenhavnske Købmænd ikke konkurrere med samme Held som før. Hamburgerne (og Lübeckerne) havde mere Kapital og vel ogsaa mere Energi, og Provinskøbmændene havde, hvad Udførselshandelen angaar, i hvert Fald den Fordel, der ligger i, at den lige Vej er den nærmeste. Hertil kom, at Øresundstolden virkede i høj Grad hæmmende paa Hovedstadens søværts Omsætning.

Naar det under disse Omstændigheder dog ikke lykkedes Provinsbyerne at naa videre, end de kom, skyldes det vistnok i det væsentlige, at deres Købmandsstand gennemgaaende manglede Dygtighed. Der var, ligesom i vore Dage, alt for mange handlende, men de fleste af dem vare uden kommerciel Uddannelse, uden Kapital og uden Forretningsforbindelser eller — som en samtidig Forfatter siger — „højst med et lybsk Handelsvenskab“. Men dette lybske Venskab var ofte Købmandens Ulykke; det hed sig i hvert Fald dengang, at de fremmede handlende vare særlig glade ved deres danske Provins-Forbindelser, fordi de kunde gøre med dem, hvad de vilde.

Det karakteristiske for den danske Handels Udvikling i Trediverne og Fyrrerne var altsaa den stigende Afhængighed af Hansestæderne, og da især af Hamburg. En Angivelse fra Midten af Fyrrerne gaar ud paa, at for hver Artikel, der i større Mængde indforskreves direkte fra Produktionslandet, gik et halvt Hundrede over Hamburg. Der blev klaget højlydt over dette Forhold, og ikke uden Grund, thi rent bortset fra det nationalt nedværdigende i vor Handels Uselvstændighed, var det selvfølgelig højst uheldigt, baade at Udlandet tog en Del af Fortjenesten og at vor Handelsstands Kredit var afhængig af en fremmed Plads. Men paa den anden Side har man med Rette fremhævet, at vi i flere Henseender havde Fordel af en Tid at staa i Lære hos de overlegne hamburgske Købmænd. De betjente i Virkeligheden Landet bedre, end vor egen Handelsstand i den Tid kunde have gjort, og de skaffede frem for alt Landet en Kredit, som det vanskelig vilde have kunnet undvære. Ogsaa i handelsteknisk Henseende var Hamburg-Perioden af Betydning for os; vi lærte at bruge rejsende, vi lærte at købe efter Prøver og mange andre Ting, som senere kom Udviklingen til gode. Det kan endelig ogsaa siges, at Forbindelsen med Hamburg og Lübeck gav vor Købmandsstand Impulser til Grund-

læggelse af nye Virksomheder, f. Eks. den Mellemhandel og Fragtfart, som efter 40 Aars Hvile paany begyndte at opblomstre hen imod Midten af Aarhundredet.

Trods alt dette føltes det dog som en Befrielse, da der i Slutningen af Fyrrerne indtraadte Begivenheder, der bragte Forholdet til at vende sig.

Den første af disse Begivenheder var Handelskrisen i 1847. Det var for en væsentlig Del en Kornhandelskrise med enorme Prissvingninger, der bragte en Mængde store udenlandske (engelske og tyske) Handelshuse til Fald*). Da nu en stor Del af vor Kornhandel foregik paa den Maade, at de hamburgske Huse besørgede baade Befragtning og Salg, selv om Varerne gik andetsteds hen end til Tyskland, er det klart, at de hamburgske Købmænds Fallitter maatte berøre os paa det føleligste, og Resultatet blev da ogsaa, at en stor Del af vore Handelsforbindelser mod Syd afbrødes.

Dette faldt godt i Traad med de følgende Aars politiske Begivenheder. Under Treaarskrigen gik der jo en stærk national Bølge hen over vort Land, og paa Forretningslivets Omraade mærkedes denne Bevægelse i en Tendens til yderligere Løsrivelse fra Hamburgs Indflydelse. Emancipationsbestræbelserne begunstigedes nu ogsaa ved flere sammentræffende Omstændigheder: den stigende Velstand og Kapitalopsamling, de allerede stærkt forbedrede Samfærdselsmidler (navnlig Benyttelsen af Dampskibe) og ikke mindst vigtige Forandringer i den engelske Toldpolitik. England havde siden 1829 haft den saakaldte glidende Toldskala for Korn, d. v. s. at Tolden steg i samme Forhold som Prisen sank og omvendt, en Ordning, som i høj Grad havde generet den danske Eksport, fordi man aldrig kunde vide, hvilken Told man vilde komme til at betale af den Ladning, der sendtes over Søen. Nu erstattedes denne glidende Skala af en fast lav Told, der snart efter (1849) ganske bortfaldt, og herved lettedes selvfølgelig den direkte Afsætning af Kornvarer til England.

Efter Treaarskrigens Slutning træder vor Handel ind i en stærk Udviklingsperiode. Den søværts Indførsel fra Udlandet til danske Havne, som for Aaret 1845 opgjordes til 264,000 Tons, var allerede i 1852 steget til 374,000 og i 1862 til 544,000 Tons. Det er nævnt, at vi nu vare komne i en mere direkte Handelsforbindelse med England; dette finder vi ogsaa bekræftet ved at betragte Bestuvningstallene for den udenrigske Skibsfart: der udførtes til England i 1845: 39,000 Tons, men i 1862: 103,000 Tons, og der indførtes fra England i de samme Aar henholdsvis 71,000 og 257,000 Tons. Denne stærkere Forbindelse med England blev i mere end een Henseende til Gavn for vort Land. Ligesom vi tidligere havde lært Handelsteknik af Hamburgerne, saaledes

*) Fra September 1846 til Juli 1848 beskrev Hvedenoteringen paa Kjøbenhavns Børs en Bue fra 15⅓ Kr. til 35⅔ Kr. og atter ned til 12⅓ Kr.

lærte vi nu af Englænderne, at det betalte sig at sælge gode Varer. Foreløbig var det Kornet, det drejede sig om, senere blev det som bekendt Smørret og Flæsket og nu allersenest Ægene.

Bruddet med de hamburgske Handelsforbindelser kom i det væsentlige Hovedstaden til gode. Støttende sig til det almindelige økonomiske Opsving og navnlig til Landbruget, der i Halvtredserne begunstigedes af en Række gode Høstaar, genvandt Kjøbenhavn mere og mere den ledende Stilling, i hvert Fald hvad Udenrigsomsætningen angaar. Hertil bidrog i ikke ringe Grad Øresundstoldens Ophævelse (1857). Hvad der nu og i lange Tider blev Provinskøbmændenes Hovedopgave, var Udviklingen af den lokale Handel. I saa Henseende blev det af væsentlig Betydning, at man i 1851 ophævede den utaalelige Portkonsumtion, der maaske havde generet mindre ved selve Afgiftens Højde end ved det Besvær og de Chikanerier, den ofte gav Anledning til. Samtidig med at Portkonsumtionen bortfaldt, ophævedes de tidligere bestaaende Bestemmelser om, at Varer, der forsendtes fra den ene Landsdel til den anden, skulde være ledsagede af en af Toldvæsenet attesteret Følgeseddel. — Hvad angaar Detailhandelen paa Landet, var denne vel endnu af ringe Betydning, men der begyndte dog at røre sig noget Liv ogsaa her, især efter Udstedelsen af Loven af 1856, der tillod Oprettelsen af Høkerhandel i 1 Mils Afstand fra nærmeste Købstad.

Det almindelige Opsving førte imidlertid som saa ofte til, at man overvurderede den Fremgang, der virkelig var til Stede, og mange Købmænd indlod sig i 1850'erne paa større Forretninger, end deres Kræfter og Kredit kunde bære. Intet Under derfor, at den Handelskrise, der i 1857 hjemsøgte Amerika, England og Nordtyskland (især Hamburg), og som i øvrigt mærkedes mere eller mindre i de fleste evropæiske Lande, ogsaa blev skæbnesvanger for os Danske. Krisen var for Kjøbenhavns Vedkommende ret kortvarig, men voldsom, og man saa det Særsyn, at Staten traadte hjælpende til ved at stille et større Beløb (300,000 £) til Raadighed for en midlertidig Laanekasse. Efter Krisen indtraadte en Reaktionsperiode, men allerede 1861 havde dog vor Udenrigsomsætning naaet samme Størrelse som i 1857.

Aaret 1857 var ogsaa paa anden Maade mærkeligt i vor økonomiske Historie, nemlig ved Udstedelsen af Næringsloven af 29. Dec. Lovens Hovedindhold er meddelt foran under Afsnittet om Industri og Haandværk, hvorfor vi her kun skulle tilføje et Par Enkeltheder, der specielt angaa Handelsnæringen. Der gives tre forskellige Næringsadkomster paa Handel, nemlig paa Groshandel, Købmandshandel og Detailhandel. Grosserere maa ikke sælge Varer til Ikke-handelsberettigede i Partier under en vis i Loven fastsat Minimumsgrænse, og de maa ikke holde aaben Bod. Paa Købmands-Næringsadkomst kan der sælges Varer saavel i større som mindre

Partier; Købmænd have Ret, men ikke Pligt til at holde aaben Bod. Detaillister maa kun sælge Varer i Partier, der ikke naa Lovens Grænse for Handel en gros, og Handelen skal foregaa fra aaben Bod. Til Købmandshandel i Kjøbenhavn kræves Løsning af dobbelt Næringsadkomst, som Grosserer og Detailhandler. Paa enkelte Arter af Handel, f. Eks. Vin-, Material-, Tømmer-, Høker- og Marskandiserhandel, kan der meddeles særlig Næringsadkomst. For Brændevinshandel og Beværternæring gælde særlige Regler; bl. a. er der givet Kommunalbestyrelsen Ret til gennem Vedtægt at fastsætte en Begrænsning af de paagældende Næringsbrugs Antal i Kommunen (Lov af $^{23}/_{5}$ 1873).

Med Næringsloven af 1857 som Grundlag er der i Tidens Løb fremkommet et System af Handelslove, der alle mere eller mindre gaa i Retning af at udvide Friheden og bortrydde saadanne Skranker for den uhindrede Omsætning, som ikke mere ere tidsmæssige. Her kan f. Eks. peges paa Loven af 1855 om Ophævelse af den bundne Rentefod, Loven af 1874 om Ophævelse af de tvungne Betalingsterminer samt Lovene af 1862 og 1875 om Pasfrihed. Princippet i vor nyere Lovgivning har i det store og hele været at give den størst mulige Frihed, og selv om dette Princip paa enkelte specielle Omraader er blevet brudt (Varemærkeloven, Margarineloven osv.), er det dog en udbredt Anskuelse, at Friheden maaske snarere er for stor end for lille. Navnlig i den allernyeste Tid har man f. Eks. i høj Grad følt Savnet af en Lovgivning om Aktieselskaber og lignende Firmaer med begrænset Ansvar.

Som Næringsloven af 1857 er Grundloven for vor interne Handelsvirksomhed, er Toldloven af $^{4}/_{7}$ 1863 den, der i Hovedsagen bestemmer de legale Vilkaar for Udenrigsomsætningen i de sidste 40 Aar. I selve Princippet er der ikke sket nogen Forandring i det Afgiftssystem, som da fastsloges, om der end er indført adskillige Ændringer i de enkelte Afgiftssatser. Det bør i Forbindelse hermed nævnes, at Transittolden bortfaldt helt ved Lov af 1865, samt at Skibsafgifterne efterhaanden ere ophævede (Love af 1879, 1887 og 1891). Af Institutioner, der staa i nær Forbindelse med Toldlovgivningen, og som ere af Betydning for vor Udenrigshandel, skal fremhæves Frilagrene (det første oprettedes i Kjøbenhavn 1851) og Kjøbenhavns Frihavn (aabnet 1894).

Paa det her kortelig skitserede Grundlag har dansk Handelsvirksomhed taget et betydeligt Opsving i det sidste Slægtled. De ulykkelige politiske Begivenheder i 1864 fremkaldte, eller efterfulgtes i hvert Fald af en stærk Vækkelse af baade det materielle og det aandelige Liv i Danmark. Det ligger jo nær, at det politiske og militære Nederlag og Tabet af Land bragte forøget Alvor og Energi i Folket, og hertil kom, at Forretningslivet paa mange Maader blev tvunget ind i nye Baner; der kom nye Folk til, og der blev knyttet nye, værdifulde Forbindelser. Den sidste Rest af det

tidligere Afhængighedsforhold til Hamburg var faldet, den danske Gros-Handel blev nu helt national. Hertil kom saa, at der Haand i Haand med Transportmidlernes Forbedring gik en stærk Udvikling af vort Landbrug og vor Industri, hvilket atter havde stigende Velstand og voksende Forbrugsevne i Følge.

Naar man vil danne sig et Billede af vor Udenrigsomsætnings Vækst i den sidste Menneskealder, gør man bedst i at betragte den officielle Handelsstatistiks Værdiopgørelser. Selv om disse ere foretagne efter forskellige Principper til de forskellige Tidspunkter, give de dog et bedre Udtryk for Bevægelsen end Vægtopgørelsen, navnlig i en Periode, hvor Tendensen er gaaet i Retning af at udføre mere forædlede (og derfor mere værdifulde) Varer. Den samlede Indførsels Værdi opgjordes for Aaret 1863 til 79 Mill. Kr., for 1873 til 228, for 1882 til 253, for 1892 til 325, for 1901 til 513 Mill. Kr. De tilsvarende Tal for Udførselens Værdi vare: 45, 170, 189, 252 og 409 Mill. Kr.

Naar vor Omsætning med Udlandet i de sidste Aartier er bleven saa stærkt forøget, er Grunden naturligvis delvis at søge i de forannævnte Momenter, men for en stor Del skyldes de større Tal den Omstændighed, at vor nationale Produktion har taget en anden Retning end før. Medens Landbrugets Hoved-Udførselsartikler tidligere vare Korn og Kvæg, er man nu gaaet over til at opfodre det hjemmeavlede Korn og mere end det: at indføre fremmede Kornvarer og andre Foderstoffer, som derpaa atter udføres i forædlet Skikkelse som Smør, Flæsk osv. Denne landøkonomiske Volte har skaffet Købmanden to Forretninger, hvor han før havde een*).

Karakteren af vor Vareomsætning med Udlandet falder straks i Øjnene, naar man betragter en specificeret Liste over de ind- og udførte Varers Værdi. Det er ovenfor nævnt, at Indførselsværdien i 1901 udgjorde 513 Mill. Kr. Heraf faldt paa uformalet Korn 61 Mill., paa Smør, Margarine, Æg, Ost og Mælk 48 Mill., paa Foderstoffer og Frøsorter 46 Mill. Efter disse tre store Grupper af Landbrugsvarer følger: raa og groft forarbejdede Mineralier til Værdi 44 Mill. (herunder Stenkul for 34 Mill.), derefter Kolonialvarer og Frugter 40 Mill., Metaller 38 Mill.; saa atter en Gruppe Landbrugsvarer, nemlig Flæsk, Kød, Fedt o. l. 27 Mill. En stor Del af de indførte fremmede Landbrugsprodukter udføres dog igen, saaledes af Smør, Margarine, Æg, Ost og Mælk for 33 Mill. og af Flæsk, Kød og Fedt for 9 Mill. Kr. — Udførselsværdien udgjorde, som før nævnt, 409 Mill. Kr. Heraf udgjorde Smør den største Post, 165 Mill.; derefter følger Flæsk med 64 Mill., Æg med 21 Mill. og levende Kreaturer (Heste og Hornkvæg) med 20 Mill. Kr.

Indskrænker man Betragtningen til Specialhandelen alene, d. v. s.

*) Som vi senere skulle se, gaar Udviklingen dog samtidig i Retning af at unddrage Købmandsstanden en Del af den forøgede Handelsvirksomhed.

til de fremmede Varer, der ere indgaaede til Forbrug og de udførte danske Varer, kan man samle de 7 Tiendedele af Indførselens Værdi under følgende 7 Poster:

Kornvarer	15,9 pCt.
Foderstoffer og Frø	10,7 —
Raa og groft bearbejdede Mineralier	9,9 —
Madvarer af Dyr (Smør, Flæsk o. s. v.)	9,6 —
Manufakturvarer af Spindestoffer	9,5 —
Metaller	8,2 —
Trævarer	5,5 —
	69,3 pCt.

Men Udførselen er dog langt simplere sammensat, idet de 9 Tiendedele af Værdien samle sig under følgende 3 Grupper:

Madvarer af Dyr (Smør, Flæsk, Æg o. s. v.)	80,7 pCt.
Levende Dyr (Heste og Hornkvæg)	6,8 —
Kornvarer	2,7 —
	90,2 pCt.

Den samlede Udenrigsomsætning (Ind- og Udførsel), hvis Værdi i 1901 udgjorde op imod en Milliard (921 Mill. Kr.), fordeler sig selvfølgelig paa Alverdens Lande, men Omsætningen med vore Hovedforbindelser, de 6 nedenfor anførte Lande, beslaglægger over de 9 Tiendedele af den samlede Værdi*). I 1901 udgjorde Summen af Ind- og Udførselsværdierne mellem Danmark og

England	339	Mill.	Kr.
Tyskland	216	—	—
De Forenede Stater	96	—	—
Sverige	87	—	—
Rusland	74	—	—
Norge	21	—	—

Der er i det foregaaende gentagne Gange peget paa, hvorledes Handelsledelsen Aarhundredet igennem har svinget, stadig med afgjort Tendens til at samle sig i Kjøbenhavn. En Tid har Ledelsen været i fremmedes Hænder, til andre Tider har det set ud, som om Provinsbyerne vilde tage deres Forsyning i egen Haand, men bestandig er Brændpunktet blevet i Hovedstaden. Hvorledes stiller dette Forhold sig nu i Øjeblikket? Det kan vistnok siges, at Provinsbyerne føre en ærlig Kamp for at emancipere sig, at det delvis er lykkedes for enkelte af de større iblandt dem, særlig

*) Varer, som ikke indføres direkte fra Salgslandet eller udføres direkte til det købende Land, ere i Varelisterne angivne som indførte fra sidste Afskibningssted, resp. udførte til Transitlandet. Herved fremkommer en Unøjagtighed, som dog ikke i væsentlig Grad kan forrykke Resultatet.

Havnebyerne, som ved at anvende betydelige Beløb paa Uddybninger m. v. gøre det muligt at tage Varer hjem i store, dybtgaaende Fartøjer. Sandsynligvis vil dog Hovedstaden endnu i rum Tid kunne hævde sin Stilling som Provinsernes Hovedleverandør.

Et Karaktertræk, som dansk Handelsvirksomhed har fælles med andre Grene af vort Erhvervsliv, er den lille Bedrifts Overvægt. Der findes ganske vist en Stor-Handel, men den repræsenteres — baade i Gros- og Detailhandelen — af et forholdsvis lille Antal Forretninger. Den typiske Driftsform har altid været og er endnu den lille Bedrift. Men det skal dog tilføjes, at der er Tendenser oppe i Tiden, som gaa i Retning af delvis at ændre dette Forhold. Dels er det nu ikke ualmindeligt, at Handel drives af Aktieselskaber (der ganske vist lige saa ofte dannes for at begrænse Ansvaret som for at skabe en stor Forretning ved Kapital-Sammenskud), dels har den kooperative Bevægelse ogsaa begyndt at udstrække sine Virkninger til Handelsomraadet. Dette gælder ikke mindst den for Danmark saa vigtige Landbrugs-Eksport, der mere og mere søger at unddrage sig Købmandens Virksomhed; Andelsforetagenderne ønske at sælge — og i øvrigt ogsaa at købe — direkte. Og ligesom Landbrugets 280,000 Enkeltvirksomheder paa saa mange væsentlige Omraader have formet samproducerende Grupper, at det snart kun er selve Jordens Dyrkning og Kreaturernes Røgt, der underligger Enkeltbedriften, saaledes gaar Strømmen ogsaa for visse Grene af Handelsvirksomheden i Retning af at afløse den lille Bedrift med den associerede. Hvor vidt denne Bevægelse vil komme til at række, vil i væsentlig Grad afhænge af den Maade, hvorpaa vor Købmandsstand hævder sin Stilling og løser sin Opgave. Her maa den kommercielle Opdragelse og Uddannelse naturligvis spille en stor Rolle, og det kan vist ikke nægtes, at Handelen paa dette Punkt staar noget tilbage for Haandværket og Industrien. Ganske vist findes der adskillige Handelsskoler, og Staten yder ogsaa her sin gode Støtte ved Pengebidrag, men Handelsundervisningen har hos os ikke naaet den høje Udvikling som den tekniske Undervisning, selv om der i Kjøbenhavn findes flere fortrinlige Uddannelsesanstalter for vordende Købmænd, og selv om Provinsbyernes Handelsforeninger i de senere Aar bringe store Ofre for at fremme den kommercielle Undervisning gennem stedlige Aftenskoler.

I et Ørige som det danske maa Skibsfarten selvfølgelig være et af Handelens allervigtigste Hjælpemidler. Dette gælder ikke alene Udenrigshandelen, men især for ældre Tiders Vedkommende ogsaa den indenrigske Omsætning. I det foregaaende have vi lejlighedsvis benyttet nogle Tal, hentede fra Skibsfartsstatistikken, til at illustrere Størrelsen af Vareomsæt-

ningen. Her skal gives en kortfattet, sammenhængende Oversigt over Udviklingen af vor Søfart i det 19. Aarhundrede.

Ved Begyndelsen af det 19. Aarh. ejede Danmark en betydelig Handelsflaade; Antallet af Skibe var i 1805 over 1000, og heri er endda ikke medregnet en Del mindre Fartøjer paa under 20 Tons; Handelsflaadens samlede Drægtighed er opgjort til over 70,000 Tons. En stor Del af denne Flaade tilintetgjordes under Krigen, eller Skibene opsnappedes af de engelske Kapere. Som foran omtalt ramte den økonomiske Tilbagegang under og efter Krigen imidlertid Provinsbyerne langt mindre haardt end Hovedstaden, og naar vor Handelsflaade allerede i Midten af 1820'erne kunde mønstre en Styrke paa henved 1600 Skibe med 56,000 Tons Drægtighed, skyldes dette udelukkende Fremgang i Provinsernes Flaade, medens Hovedstadens var gaaet stærkt tilbage. Skibsfarten paa danske Havne maales ved denne Tid ved følgende Tal: der ankom fra Udlandet c. 4500 Skibe med en Bestuvning af c. 120,000 Tons og fra indenlandske Havne c. 14,000 Skibe med c. 170,000 Tons Bestuvning.

I de følgende to Aartier gik Handelsskibene ikke meget frem i Antal, men deres Størrelse forøgedes betydelig; fra Midten af Fyrrerne til Midten af Halvfjerdserne var Handelsflaaden derimod i stærk Vækst, baade hvad Skibenes Tal og deres Ydeevne angaar (jfr. nedenstaaende Oversigt). Naar Drægtigheden i den derefter følgende Tid indtil op i Halvfemserne synes delvis at have staaet i Stampe, skyldes dette den Ombytning af Sejlskibe med Dampskibe, som i vid Udstrækning har fundet Sted i den sidste Snes Aar (jfr. ndfr.).

Aar	Antal Skibe	Drægtighed Tons
1845	1834	77,000
1862	2763	137,000
1876	3144	254,000
1890	3243	281,000
1902	3523	400,000

Allerede i 1819 havde det første Dampskib, der anvendtes i dansk Fart, overtaget Post- og Passagertrafikken mellem Kjøbenhavn og Kiel, men det varede længe, inden Dampskibene fik nogen virkelig Betydning. Det er karakteristisk, at Damperne i lang Tid ikke betragtedes som rigtige anstændige Skibe; naar de f. Eks. ikke blev registrerede i de officielle Flaadelister, maa dette betragtes som et Udslag af den almindelige Mistillid, hvormed den nye Opfindelse blev mødt. I hvilken Grad Tiderne have gjort denne forsigtige Opfattelse til Skamme, fremgaar af følgende Oversigt over Udviklingen af den danske Dampflaade:

Aar	Antal Dampskibe	Drægtighed Tons	Hestekraft
1839	3	146	—
1862	43	4,000	—
1870	89	10,000	5,000
1880	192	44,000	13,000
1890	305	94,000	25,000
1902	497	257,000	54,000

Største Delen af den Drægtighed af 400,000 Tons, som den danske Handelsflaade for Tiden raader over, er altsaa Damp-Tons, og da Dampskibe paa Grund af deres større Hurtighed kunne præstere et langt større Arbejde end Sejlskibe af tilsvarende Drægtighed, plejer man ved Sammenligninger at bruge en Reduktion til et fælles Maal for Sejl- og Dampskibenes Ydeevne. Man regner en Damp-Ton lig $3,_6$ Gange en Sejl-Ton. Herved naa vi til det Resultat, at vor nuværende Handelsflaade er omtrent 11 Mill. „reducerede Tons“ imod 72,000 i Aaret 1805.

En nøje Overensstemmelse mellem Udviklingen af Landets Handelsflaade og Omfanget af Skibsfarten paa vore Havne kan man selvfølgelig ikke vente at finde; thi paa den ene Side deltage fremmede Skibe i vor Vareomsætning, paa den anden Side udføre danske Skibe Fragttjeneste mellem fremmede Havne. Trods den forstyrrende Indflydelse af disse to Momenter viser Skibsfartsstatistikken Resultater, der i det store og hele slutte sig til de foran anførte Tal for Handelsflaadens Størrelse ved forskellige Tidspunkter. Til danske Havne ankom:

	Fra udenlandske Havne		Fra indenlandske Havne	
Aar	Antal Skibe	Bestuvning Tons	Antal Skibe	Bestuvning Tons
1845	6,300	270,000	16,000	170,000
1862	12,000	540,000	27,000	270,000
1876	23,000	1,140,000	23,000	370,000
1890	28,000	2,040,000	30,000	530,000
1901	32,000	2,820,000	29,000	600,000

Skibsfarten mellem danske Havne indbyrdes besørges næsten udelukkende af danske Skibe. Derimod deltage fremmede Skibe i stort Omfang i vor Udenrigsomsætning. Saaledes var Antallet af indgaaende Skibe under fremmed Flag i 1876 c. 12,000, deres Bestuvning 660,000 Tons; i 1901 var Antallet c. 17,000, Bestuvningen 1,490,000 Tons. Sammenholdes disse Tal med de ovenfor anførte, vil det ses, at godt og vel Halvdelen af Skibstrafikken mellem danske og udenlandske Havne besørges af fremmede Nationers Skibe.

Paa en Maade har den økonomiske Udvikling i de sidste halvhundrede Aar været gunstig for Skibsfarten, idet Vareomsætningen saavel med Ud-

landet som inden for Landets egne Grænser er bleven bestandig større. Men fra en anden Side sét har Udviklingen været Skibsfarten imod, for saa vidt som Jærnbanerne i vidt Omfang ere traadte i Skibenes Sted saavel i den internationale som især i den interne Omsætning. Dette giver sig ogsaa tydelig til Kende i de ovenfor anførte Tal, i hvert Fald i dem, der angaa den indenrigske Skibsfart. Det bør i øvrigt udtrykkelig bemærkes, at der ved Opgørelsen af dennes Omfang ikke er taget Hensyn til Dampfærgefarten, denne Mellemting mellem Jærnbane- og Dampskibstransport, som i Danmark maaske spiller en større Rolle end i noget andet Land. I Aaret 1901 omfattede de danske Statsbaners Færgefart ikke mindre end 50,000 indgaaende Skibsekspeditioner med en befordret Godsmængde af 550,000 Tons.

Den danske Skibsfart begunstiges i høj Grad af Landets udstrakte Kystlinie, der er udnyttet til Anlæg af et meget stort Antal Havne og Anlægspladser. Af Havne med en Vanddybde af 5 Fod og derover findes omtrent 170*).

For Farvandenes Belysning ved Fyr drages der Omsorg af Staten. Der fandtes i 1902 paa de danske Kyster 104 Fyr, og der var udlagt 13 Fyrskibe og 15 Lystønder. Desuden findes en Del kommunale Havne- og Ledefyr m v.

Adolph Jensen.

Trafikvæsen.

Om den Del, Danmark har taget i Nutidssamfundenes Arbejde for Udviklingen af Trafikmidlerne, skal nedenfor gives nogle korte Oplysninger.

Jærnbanevæsen. Den første danske Jærnbane anlagdes i 1844-47 fra Kjøbenhavn til Roskilde; det var en Privatbane, anlagt og drevet af det sjællandske Jærnbaneselskab. Samme Selskab overtog, efter at en Lov af $^{27}/_{2}$ 1852 og senere Love havde sikret Selskabet en 4 pCts. Statsgaranti, Bygningen og Driften af Linierne Roskilde-Korsør, Kjøbenhavn-Helsingør med Sidebane Hellerup-Klampenborg, Roskilde-Masnedsund, Roskilde-Kalundborg og Frederiksberg-Frederikssund. Da sidstnævnte Bane var aabnet i 1879, havde det sjællandske Jærnbaneselskabs Linier en samlet Længde af 51 Mil.

I Jylland iværksattes de første store Jærnbaneanlæg af Staten; dette galdt alle Anlæggene efter de to store Jærnbanelove af $^{10}/_{3}$ 1861 og $^{24}/_{4}$ 1868 med nogle senere Tilføjelser og Forandringer. Ved de nævnte Love

*) Om de enkelte Havne er der givet Oplysninger ved Omtalen af de paagældende Byer i Værkets specielle Beskrivelse.

skabtes et Jærnbanenet, der spændte fra Nyborg til Strib, fra Vamdrup til Frederikshavn med Tilslutning af Linierne Langaa-Viborg-Holstebro-Ringkjøbing-Esbjærg-Lunderskov, hvorved der var tilvejebragt en Art Ringbane for Jylland S. for Limfjorden. Endvidere anlagdes Strækningen Skanderborg-Silkeborg og en lille Sidebane til Ribe. Alle disse Baneanlæg vare fuldførte i 1876. Ved en Lov af 1873 besluttedes Bygningen af en Limfjordsbro, der toges i Brug i 1879. De nævnte Baner havde tils. en Længde paa c. $107,_7$ Mil og havde kostet c. 68 Mill. Kr.

Lov af $^2/_7$ 1880 ordnede Overgangen af de sjællandske Jærnbaner til Staten, der maatte udbetale Aktionærerne 125 pCt af deres Aktiers Paalydende. Overtagelsen kostede i det hele en Sum paa c. $51,_6$ Mill. Kr. I Løbet af 1880'erne var Statsbanenettet desuden blevet ganske betydeligt forøget, dels ved Anlæg af forskellige nye Linier, hvoraf nogle vare anlagte ved Bidrag fra den paagældende Egn, t. Eks. Herning-Skjern, dels ved Overtagelse af flere Baner, anlagte som private, men med Statstilskud, t. Eks. Silkeborg-Herningbanen, der sammen med Linien Skanderborg-Silkeborg og den nyanlagte Statsbanestrækning Herning-Skjern kom til at danne et nyt Forbindelsesled mellem den østlige og vestlige Længdebane; endvidere Banerne Randers-Grenaa og Aarhus-Ryomgaard. Ved Dampfærgeforbindelsen over Lille Bælt og Store Bælt, aabnet i 1872 og 1884, vare Statsbanernes Hovedlinier i de enkelte Landsdele satte i indbyrdes Forbindelse. Desuden var der i Aarenes Løb af private Selskaber foretaget en Række Jærnbaneanlæg, der vare forblevne i privat Eje. Det betydeligste af disse Anlæg var de laaland-falsterske Baner (aabnet i 1872), for hvilke Staten havde paataget sig en aarlig Rentegaranti paa 4 pCt. Ved Udgangen af 1895 havde det samlede danske Banenet en Længde af $295,_9$ Mil, der fordelte sig med henholdsvis $^3/_4$ ($75,_4$ pCt.) og $^1/_4$ ($24,_6$ pCt.) paa Staten og de private Jærnbaneselskaber.

En Mærkepæl i danske Jærnbaners Udvikling er Aaret 1894, da der vedtoges en Række Love om Baneanlæg saavel for Statens som navnlig for private Selskabers Regning. Blandt Statsbaneanlæggene skal nævnes den sjællandske Kystbane og forskellige Jærnbaneanlæg ved Kjøbenhavn, derunder Bygningen af Godsbanegaarden og Jærnbanestationen ved Østerbrogade. Meget omfattende var Loven af $^8/_5$ 1894 om Anlæg og Drift af private Jærnbaner. Der opstilledes i Loven en Liste paa ikke mindre end 29 forskellige, nærmere betegnede Jærnbaner (14 paa Øerne og 15 i Jylland), der fik Adgang til de i Loven hjemlede Begunstigelser. Disse bestod navnlig deri, at Staten indtraadte som Aktionær for Halvdelen af den anvendte Aktiekapital (derunder Ekspropriationsudgifter og Driftsmateriel). Prioritetslaan maatte ikke optages og Fortrinsaktier ikke udstedes. Bevilling til Anlæg og Drift af de her nævnte Baner skal være erhvervet inden $^1/_4$ 1904, og for at regulere Udviklingen bestemtes det, at der ikke

i et enkelt Aar kunde gives Bevilling til mere end 4 Baner, 2 paa Øerne og 2 i Jylland. Ved Udgangen af 1902 var der fuldført 21 af disse Baner, og 2 vare under Bygning.

Sluttelig skal nævnes Lov af $^{27}/_{4}$ 1900, der fastslog Anlægget af forskellige Statsbaner i Midtjylland samt Udvidelser af Esbjærg, Korsør og Aarhus Jærnbanestationer, endvidere Anlægget af 2 Dampfærgelejer i Gjedser med dertil hørende Anskaffelse af 2 Dampfærger til Fart mellem Gjedser og Warnemünde.

Det danske Jærnbanenets samlede Længde ved Slutningen af 1901 fremgaar af nedenstaaende Tal:

	Statsbaner danske Mil	Privatbaner danske Mil	Tilsammen danske Mil
Øerne......	93,3	74,3	167,6
Jylland.....	144,3	84,5	228,8
	237,6	158,8	396,4

Af den hen imod 400 Mil lange Banestrækning er 59,9 pCt. Statsbaner og 40,1 pCt. Privatbaner, mod henholdsvis 75,4 og 24,6 pCt. ved Udgangen af Aaret 1895. Forskydningen skyldes væsentlig Loven af $^{8}/_{5}$ 1894.

Til Belysning af Jærnbanernes Virksomhed meddeles følgende Data, der kun vedrøre Statsbanerne. Disse befordrede i Finansaaret 1901-02 c. 19,79 Mill. Passagerer (deraf c. $17^{1}/_{4}$ Mill. paa tredje Klasse), der repræsentere c. 81,44 Mill. tilbagelagte Jærnbanemil, og 68,47 Mill. Centner Gods og Kreaturer, svarende til 724,08 Mill. Centnermil. Statsbanerne beskæftigede ved Finansaarets Slutning 10,953 Personer.

Statsbanernes Anlægssum blev efter betydelige Nedskrivninger, der skulde bringe Anlægget i Overensstemmelse med dets virkelige Værdi, pr. $^{31}/_{3}$ 1902 sat til c. 180 Mill. Kr. Banernes Indtægter var i Driftsaaret 1901-02 27,834,516 Kr. Udgifterne 27,975,660 Kr., altsaa et Underskud paa c. 141,000 Kr., der dog i 1902-03 er afløst af et Overskud paa c. 3 Mill. Kr. I Slutningen af 1870'erne regner man, at Statsbanerne gav et Overskud paa 5 à 6 pCt. af Anlægskapitalen; men et Tilbageslag skete i Begyndelsen af 1880'erne, delvis bevirket ved Overtagelsen af de sjællandske Baner. I Finansaaret 1890-91 var Driftsoverskuddet c. 3,1, i 1895-96 c. 5,2, i 1896-97 c. 5,2, i 1897-98 c. 4,4, i 1898-99 c. 3,0 Mill. Kr., der i de følgende Aar var nedadgaaende og i Driftsaaret 1901-02 endog, som omtalt, var forvandlet til et lille Underskud. Ved Lov af $^{24}/_{4}$ 1896, der traadte i Kraft den 1. Aug. s. A., vare Taksterne blevne betydelig nedsatte baade for Personer og Gods.

Ved Takstlov af $^{15}/_{5}$ 1903 er Prisniveauet hævet saavel for Personsom for Godstrafikkens Vedkommende. Persontaksterne ere navnlig forhøjede

for de lange Afstande og Abonnementskortene, for sidstnævnte med gennemsnitlig mindst 35 pCt. Grundtaksterne pr. Kilometer ere ved den nye Lov fastsatte til $6,_8$ Øre for 1ste, $4,_3$ Øre for 2den og $2,_5$ Øre for 3dje Klasse; den laveste Pris for en Billet er henholdsvis 40, 25 og 15 Øre. For længere Afstande gives betydelig Moderation, men Maksimumspriserne maa dog ikke være lavere end $21,_{00}$, $13,_{25}$ og $7,_{75}$ Kr. for henholdsvis 1ste, 2den og 3die Klasse. Befordring med Il- og Eksprestog betales med et Tillæg. Til bestemte Morgen- og Aftentog om Hverdagene kan for 3dje Klasse udstedes billige Ugekort.

Postvæsen. Grunden til det danske Postvæsen blev lagt af Christian IV, der til Befordring af Post paa visse Hovedruter ansatte kørende og ridende Bude. Under Christian V blev Postforbindelsen en Del udvidet, men i det følgende Aarh. og lige til 1833 skred Udviklingen meget langsomt frem. I sidstnævnte Aar var der saaledes i det hele kun Postforbindelse mellem Hovedstaden og Hamburg samt Stæderne i det øvrige Monarki to Gange ugentlig. Et betydeligt Fremskridt betegner derimod Perioden 1833-49, og særlig gav Begivenhederne i 1848 Stødet til daglig Postforbindelse paa alle Hovedruterne. I den sidste Halvdel af det 19. Aarh. har Postvæsenet udviklet sig med rivende Fart under Indflydelse af det ved Postloven af $^{11}/_3$ 1851 gennemførte Frimærkesystem og den ensartede Porto samt Udviklingen af Jærnbaner og Dampskibe. Af Betydning for Landdistrikterne har været først Indretningen af Brevsamlingssteder, senere Ansættelse fra Statens Side uden Portoforhøjelse af faste Landpostbude. Denne Institution, der blev organiseret allerede i 1860, udviklede sig først rigtig i 1870'erne og 80'erne. Antallet af Landpostbude udgjorde saaledes i 1871-72 endnu kun 259, var i 1881-82 steget til 1213, i 1891-92 til 2567 og udgjorde i 1901-02 3304. I det hele beskæftigede Postvæsenet 6362 Personer, nemlig 1906 fast ansatte, 541 i privat Tjeneste og 3915 kontraktmæssig antagne (derunder Landpostbudene). Den nugældende Postlov er af $^{5}/_4$ 1888 med de Forandringer i Portotaksterne, der skyldes Lov af $^{23}/_5$ 1902, som bl. a. forhøjede Taksten for almindelige indenlandske Breve fra 8 til 10 Øre, medens Taksten for Breve inden for samme Postdistrikt ad Anordningsvejen er forhøjet fra 4 til 5 Øre. Ved Loven af 1902 er Grænsen for de enkelte Postdistrikter, hvor den lavere Takst kommer til Anvendelse, samtidig bleven noget udvidet. Taksten for Postudvekslingen med Udlandet er væsentlig bestemt ved internationale Aftaler, sidst ved Kongressen i Washington i Juni 1897.

Om Udviklingen af Postvæsenets Virksomhed i de sidste 30 Aar faas en Del Oplysninger af nedenstaaende Tabel:

	Posthusenes Antal	Personalet	Antal Breve		Antal Aviser		Antal Pakker	Udbetalte Postan-visnings og Postop-krævningsbeløb.
		Antal Personer	inden-landske	ankomne fra Udlandet (og Bilandene)	inden-landske	ankomne fra Udlandet		
								Kr.
1901—02	895	6,362	80,735,467	10,872,903	86,105,321	1,310,229	3,460,536	78,355,893
1891—92	785	4,661	45,222,425	6,014,952	49,781,223	1,108,208	2,315,998	41,517,100
1881—82	572	2,689	26,303,962	4,378,000	27,808,071	714,793	1,705,034	24,223,801
1871—72	415	1,245	11,497,904	1,974,057	12,233,261		861,053	7,890,924

Fra Finansaaret 1871-72 til 1901-02 er Antallet af ankomne Breve vokset fra $13,_5$ Mill. til $91,_6$ Mill. Navnlig de lokale Brevforsendelser have været i rivende Udvikling (c. $18^1/_2$ Mill. Breve i 1901-2 mod kun $1,_2$ Mill. i 1871-72). Af Aviser (og Tidsskrifter) er Antallet af Eksemplarer omdelte gennem Postvæsenet i de sidste 30 Aar steget fra $12,_2$ til $87,_4$ Mill. og de ved Postanvisning og Postopkrævning her i Landet udbetalte Beløb fra $7,_9$ til $78,_4$ Mill. Kr. Af Postkasser fandtes i 1871-72 1146, i 1901-02 10,443. Naturligvis er ogsaa de Summer, som Postvæsenet sætter i Omløb, voksede stærkt; saaledes er der fra 1871-72—1901-02 en Stigning i Indtægt fra $2,_7$ til $8,_5$ Mill. Kr. Af sidstnævnte Beløb udgør Frimærkesalget ca. $7,_7$ Mill. Kr. Samtidig er Udgiften vokset fra $2,_5$ til $8,_5$ Mill. Kr. Heraf falder paa Landpostbude alene $2,_2$ Mill. Kr. I 1901-02 er der et Overskud paa c. 44,000 Kr., i 1902-03 paa c. 549,000 Kr. (for Femaaret 1897-98—1901-02 et gennemsnitligt Overskud paa c. 250,000 Kr.).

Med Hensyn til Brevforsendelsens Omfang indtager Danmark en ret gunstig Stilling. Saaledes staar vort Land*) med et aarligt Gennemsnitsantal af 36 Breve pr. Individ over Sverige (20), Norge (22), Nederlandene (33) og Belgien (34), men betydelig under Tyskland (48) og Storbritannien (66).

Telegrafvæsen. I Henhold til Lov af $^{17}/_3$ 1852 aabnedes det følgende Aar den første danske Statstelegraflinie mellem Helsingør og Hamburg med Stationer bl. a. i Kjøbenhavn, Nyborg, Fredericia og Flensborg. Loven af 1852 indleder et saa at sige uafbrudt Arbejde for det indenlandske Telegrafnets Udvidelse, hvori private en Tid lang deltog, indtil

*) Efter en Statistik, der foruden Antallet af her i Landet ankomne Breve tillige regner med Breve afsendte til Udlandet.

Privatlinierne i 1870-71 overtoges af Staten, der fra nu af bliver eneste Indehaver af alle Rigets indenlandske Telegraflinier. Af den danske Stat er der i Forening med Tyskland og Sverige nedlagt Søkabler mellem Gjedser og Warnemünde, Fyn og Als samt Skaane og Sjælland. Det danske Statstelegrafvæsens Linier udgjorde ved Slutningen af Finansaaret 1901-02 c. 3,884 Kilometre (dets Ledninger 14,027 Km.), og der befordredes i det nævnte Finansaar 2,124,680 Telegrammer, hvoraf dog 601,894 kun vare gennemgaaende, medens 649,061 udveksledes mellem Stationer i Indlandet og 873,725 mellem dette og Udlandet. Statstelegrafvæsenets samlede Personale (med Bude) udgjorde ($^{31}/_{12}$ 1902) 1005 Personer, og dets Indtægter have i Finansaaret 1901-02 været c. 1,350,000 Kr., dets Udgifter c. 1,406,000, saaledes at der blev et Underskud paa c. 56,000 Kr.; i 1902-03 er der dog et Overskud pan c. 39,000 Kr.

Telegrafforbindelsen med Udlandet er i Hovedsagen tilvejebragt ved privat Initiativ. Allerede i 1859 nedlagde et engelsk Selskab et Kabel mellem Storbritannien og Jylland, men Fart fik Bevægelsen for denne Sag først, da det dansk-norsk-engelske Telegrafselskab (det senere Store Nordiske) i 1868-73 erhvervede Eneret paa en Række Linier, der skulde sætte Danmark i telegrafisk Forbindelse med England, Norge, Rusland, Sverige og Frankrig. Ved Gennemførelse af dette undersøiske Linienet er der skabt en udmærket Telegrafforbindelse mellem vort Fædreland og alle de Lande, med hvilke vi staa i betydeligere økonomisk Samkvem, og Telegraflinierne mellem forskellige fremmede Stater lægge Vejen over Danmark.

En vigtig Faktor paa Meddelelsesvæsenets Omraade er Telefonerne, der holdt deres Indtog her i Landet i 1881, da der i Hovedstaden dannedes et privat Telefonselskab og to Aar senere et lignende Selskab i Aarhus, hvorfra de hurtigt bredte sig til en Række andre Købstæder. Alle disse Anlæg vare private Foretagender, men i 1893 anlagde Staten en Telefon mellem Kjøbenhavn og Malmø og har siden da spændt et Forbindelsesnet af Telefoner over hele Landet. Statstelefonernes Linier udgjorde (1901-02) 2,201, dets Ledninger 5,530 Km., og der ekspederedes 336,176 mellembys og 25,679 lokale Samtaler. De private Telefonselskaber havde et Ledningsnet paa 114,000 Km. og ekspederede $58_{,8}$ Mill. Samtaler.

Cordt Trap.

Pengevæsen og Pengeinstitutioner.

Møntvæsen. Efter at Danmark i 17. og 18. Aarh. havde haft en Række vekslende Møntsystemer, fastslog Forordningen af $^{5}/_{1}$ 1813 Indførelsen af Rigsbankmøntfoden med Rigsdaleren som Møntenhed og dens

Deling i 6 Mark à 16 Skilling. Lige indtil 1845 vare imidlertid de efter dette Møntsystem udstedte Rigsdalersedler uindløselige, og først fra dette Aar fik Danmark altsaa et faktisk, paa Sølv funderet Pengesystem. Efter at Tyskland i 1871 havde besluttet at gaa over til Guldmøntfoden, aabnedes Forhandlingen mellem de tre nordiske Riger om Indførelse af et fælles, paa Guld baseret Møntsystem, og under $^{18}/_{12}$ 1872 sluttedes der en Møntkonvention mellem Danmark, Sverige og Norge. Den nugældende danske Møntlov er af $^{23}/_{5}$ 1873; dens Hovedbetydning er Møntsystemets Fundering paa Guld, Indførelsen af Tidelingen og den nøje Overensstemmelse med de to andre nordiske Rigers Møntordning, idet hvert af de tre Landes Hovedmønter er lovligt Betalingsmiddel i de to andre. Hovedmønten er Ti- og Tyvekronestykker, der udmøntes saaledes, at 248 10 Krone- og 124 20-Kronestykker indeholde 1 Kilogram fint Guld i en Legering bestaaende af 90 Vægtdele Guld og 10 Vægtdele Kobber. Af Skillemønt er i Danmark udmøntet i Sølv 1- og 2-Kronestykker, 25- og 10-Ørestykker samt i Bronce 5-, 2- og 1-Ørestykker. Af Skillemønt er ingen pligtig til at tage som Betaling mere end 20 Kr. i 1- og 2-Kronestykker, 5 Kr. i mindre Sølvmønt og 1 Kr. i Broncemønt. Udmøntning af Skillemønt sker for Statskassens Regning, og paa Grund af Sølvets faldende Værdi over for Guldet har det til Tider været en lønnende Forretning. Enhver har Ret til at faa indleveret Guld udmøntet mod Erlæggelse af $^1/_4$ og $^1/_3$ pCt. af Værdien, henholdsvis for Udmøntning af 20- og 10-Kronestykker.

Banker. I 1736 oprettedes den første Bank her i Landet under Navn af den kjøbenhavnske Assignations-Veksel- og Laanebank (Diskontobanken); den kunde udstede indløselige Sedler, men der var ikke fastsat noget bestemt Forhold mellem Seddelmasse og Metalbeholdning. Da Banken strakte sin Udlaansvirksomhed, navnlig til Regeringen, videre end et fornuftigt Hensyn til dens kontante Beholdning tillod, maatte dens Sedler først foreløbig i 1745 og senere i 1757 gøres uindløselige. I 1761 begyndte de til Tider at faa Kurs, der navnlig forværredes i de urolige politiske Tider i 1780'erne. I 1791 oprettedes Speciesbanken som et Forsøg paa at bringe Pengevæsenet paa ret Køl, men det mislykkedes. Under Krigsforholdene i Begyndelsen af det 19. Aarh. forøgedes Courantsedlernes Mængde uhyre (fra 1807-12 fra 27 til 142 Mill. R. C.), og deres Værdi faldt til $^1/_{14}$ af Sedlernes Paalydende. Ved en Forordning af $^5/_1$ 1813 fastsloges Overgangen fra Courant- til Rigsbankmøntfoden (Rigsdalersystemet) og Oprettelsen af en Rigsbank, der skulde funderes paa et Grundfond, udgørende 6 pCt. af alle faste Ejendommes Værdi, der skulde forrentes med $6^1/_2$ pCt. i Sølv. Samtidig erklærede Staten sig ude af Stand til at indløse Courantsedlerne efter deres Paalydende, idet der fastsattes et Ombytningsforhold mellem disse og de nye Rigsdagssedler efter et Forhold 6 Rd. Courant til 1 Rigs-

bankdaler (omtrent $^1/_{10}$ af Værdien). Da Landejendomsbesidderne sad meget haardt i det, fik de noget senere for $^5/_6$ af deres Hæftelser Erstatning ved en tilsvarende Nedsættelse i Skatterne, og for denne Dels Vedkommende skulde Ydelsen kun vedblive, indtil Seddelgælden var dækket. Den 1. August 1818 gik Rigsbanken over til at blive en privat Nationalbank (Oktroj af $^4/_7$ 1818) og saaledes unddraget Statsmagtens direkte Raadighed, som i Uvejrstider havde vist sig saa farlig. Grundejerne blev for 6 pCt. af Købstadejendommes og 1 pCt. af Landejendommes Værdi Aktionærer i Banken, og Aktiebeløbet blev siden paa forskellig Maade forøget og udgør nu 27 Mill. Kr. I 1838 naaede Sedlerne pari Kurs, og i 1845 bleve de erklærede for indløselige. Nationalbanken har Filialer i Nykjøbing p. F., Odense, Aalborg, Aarhus, Kolding og Flensborg. Nationalbankens sidste Funderingsbestemmelser ere af 1901. Banken maa udstede indtil 38 Mill. Kr. Sedler uden Metaldækning, dog at Metalfonden altid skal udgøre $^3/_8$ af Seddelmængden. Til Sikkerhed for den ikke-metaldækkede Del af Seddelmassen skal Banken besidde let realisable gode og sikre Aktiver efter Forholdet 150 Kr. i Aktiver for hver 100 Kr. i Sedler. I Klasse med Metalfonden regnes Bankens ikke rentebærende paa Anfordring betalbare Tilgodehavende (÷ dens Gæld) dels hos Norges Bank og Sveriges Riksbank, dels — for et Beløb af indtil 10 Mill. Kr. — gennem Filialbanken i Flensborg paa Girokonto hos den tyske Reichsbank saavel som Filialbankens Beholdning af tyske Rigsbanksnoter og Reichskassenscheine.

Indtil 1846 var Nationalbanken Landets eneste Bank, i det nævnte Aar stiftedes Fyns Diskontokasse i Odense. Af de private kjøbenhavnske Hovedbanker oprettedes Privatbanken i 1857 (umiddelbart før Udbruddet af den store Pengekrise), Landmandsbanken i 1871 og Handelsbanken i 1873. Efter forskellige Udvidelser udgør disse Bankers Aktiekapitaler nu henholdsvis 27, 36 og 16 Mill. Kr. Handelsbanken har 7 og Landmandsbanken 8 Filialer i Provinserne. I Statistisk Aarbog for 1902 findes en Statusopgørelse for 89 danske Banker med en Aktiekapital paa $119,_6$ Mill. Kr., et Reservefond paa $23,_5$ Mill. Kr., medens Indlaan- og Sparekasse-indskud udgjorde $395,_4$ Mill. Kr. Til Belysning af, i hvor høj Grad dansk Bankvirksomhed koncentreres i Hovedstaden, nævnes i Forbindelse hermed, at de 12 kjøbenhavnske Banker havde i samlet Aktiekapital $100,_8$ Mill. Kr., i Reservefond $18,_2$ Mill. Kr., i Indlaan- og Sparekasseindskud $268,_1$ Mill. Kr., af hvilken sidstnævnte Sum dog atter $47,_7$ Mill. Kr. skyldes Handelsbankens og Landmandsbankens Provinsfilialer.

Sparekasser og Kreditforeninger. Af andre Pengeinstitutter skal omtales Sparekasser og Kreditforeninger.

Den første danske Sparekasse oprettedes i 1810 paa Holsteinborg Gods; den fik sine nærmeste Efterfølgere i Odense Bys (senere Fyns Stifts) Spare-

kasse og Kjøbenhavn og Omegns Sparekasse, oprettede henholdsvis i 1816 og 1820. Et stærkere Opsving tog Sparekasserne efter den første slesvigske Krig og navnlig i 1870'erne og de paafølgende Tiaar, først i Byerne, senere paa Landet; fra Landsparekasserne have Indlaansmidlerne atter for en stor Del fundet Vej ud som Udlaan til de paagældende Egne og bidraget til Pengemarkedets Decentralisering. Bysparekasserne ere for en væsentlig Del komne bort fra deres oprindelige Opgave at modtage og frugtbargøre de smaa Sparemidler og ere blevne Anbringelsessted for større Kapitaler, hvorved de delvis konkurrere med Bankerne. Flere større Banker have oprettet Sparekasser som en Del af deres Virksomhed.

Ved Loven af $^{28}/_{5}$ 1880 er der givet Regler for Udøvelse af Sparekassevirksomhed og anordnet et vist offentligt Tilsyn med disse Kasser, der udøves af en Sparekasseinspektør. Den 31. Marts 1901 eksisterede der her i Landet 536 Sparekasser, hvoraf dog 24 vare knyttede til Banker. I de nævnte Sparekasser var der 1,176,853 forskellige Konti, hvoraf 794,468 paa under 200 Kr., 300,087 paa 200-2000 Kr., 82,298 paa 2000 Kr. eller derover, paa disse Konti indestod henholdsvis ca. 31,034,000, 206,654,000 og 419,939,000 Kr. eller tilsammen 657,627,000 Kr. De største Sparekasser vare Sparekassen for Kjøbenhavn og Omegn, Bikuben, Fyns Stifts og den sjællandske Bondestands Sparekasse i Kjøbenhavn, i hvilke der paa Sparernes Konti indestod henholdsvis c. $104,_{4}$, $49,_{3}$ $39,_{2}$ og $29,_{7}$ Mill. Kr.

En anden vigtig Gruppe af Pengeinstitutter er Kreditforeninger, Hypotekkasser og lignende Sammenslutninger af Grundejere under solidarisk Ansvar for at optage Laan paa gunstigere Vilkaar, end de enkeltvis kunde opnaa. Disse Foreninger have deres Forbillede i Udlandet; saaledes oprettedes i 1769 en Kreditforening i Schlesien, hvorfra Institutionen udbredte sig til Preussen og til andre Lande. En Trang til saadanne Foreninger føltes i Danmark hen imod 1850, støttet af det stærkere pulserende økonomiske Liv baade i Byerne og paa Landet, hvor der bl. a krævedes Kapital for at fremme Fæstegodsets Overgang til Selvejendom. Vejen for Kreditforeningerne banedes ved Lov af $^{20}/_{6}$ 1850, der fastslog Betingelserne for Oprettelse af saadanne Foreninger og samtidig gav dem en Række Begunstigelser, bl. a. Stempelfrihed for Udstedelse og Transport af Kreditforeningsobligationer, Ret til Udlæg hos Debitor uden Lovmaal og Dom, hvorhos Obligationerne kunne anvendes til Anlæg af umyndiges Midler. Blandt de lovkrævede Betingelser nævnes: Medlemmernes solidariske Ansvar, Fastsættelse af en Maksimumsgrænse for Laanets Størrelse ($^{3}/_{5}$ af Vurderingssummen) og Laantagerens Forpligtigelse til, foruden Renter, at yde en aarlig Amortisation. Undtagelsesvis gives dog ogsaa uamortisable Laan. En Særstilling indtage de to Husmandskreditforeninger, hvis Obligationers Rente er statsgaranteret. I 1898 oprettedes Kreditforeninger for industrielle Ejendomme med særlige Vurderingsbestemmelser; Udlaanene maa ikke over-

skride Halvdelen af Vurderingssummen. Som Regel lade Kreditforeningerne Ejendommene vurdere ved egne Tillidsmænd, og Laanesummerne naa kun sjældnere, ved særlig fine Laan, de fastsatte Maksimumsgrænser. Kreditforeningerne have udfoldet en meget betydelig Udlaansvirksomhed i faste Ejendomme, og Foreningernes Obligationer ere ved deres store Soliditet blevne et yndet Anlægspapir for Danske og have desuden i ret stort Omfang fundet Vej til Udlandet. Der findes i det hele 12 Kreditforeninger for Udlaan i faste Ejendomme med en Restgæld (1902) paa c. 774 Mill. Kr. Obligationernes nominelle Rentefod var i Begyndelsen 4 pCt.; i senere Perioder har den varieret efter Rentefodens Højde (mellem 3 og $4^1/_2$ pCt.). I 1890'erne er der oprettet nogle Hypotekforeninger for Laan mod sekundær Prioritet i faste Ejendomme i og uden for Kjøbenhavn; Maksimumsgrænsen for Udlaan er her sat til 75 pCt. af Vurderingssummen. Kreditforeningstanken har i den senere Tid fundet et nyt Udslag ved Oprettelsen (i 1899) af en Kreditforening for Kommuner.

De paa Grundlaget af Loven $^{26}/_3$ 1898 dannede landøkonomiske Forskudsforeninger have til Formaal at fremme den midlertidige Driftskredit ved at yde Landbrugerne billige kortvarige Driftslaan og har derfor opnaaet forskellige Begunstigelser, navnlig et 3 pCt. Laan af Statskassen. Laanene skulle tilbagebetales af Foreningerne senest 10 Aar efter Lovens Ikrafttræden, og Medlemmerne hæfte solidarisk over for Statskassen i Forhold til Laaneværdien (ɔ: det Antal Kreaturer, der normalt kan holdes paa den paagældende Ejendom). De af Staten i det førnævnte Øjemed ydede Laan maa ikke overstige 5 Mill. Kr., en Sum, der fuldt ud er benyttet.

I Danmark udøves Forsikring af et stort Antal Foreninger og Selskaber, der danne et vigtigt Led i Bestræbelserne for at betrygge Folkets økonomiske Livsførelse. Om disse Institutioner skal her meddeles nogle korte Oplysninger.

Brandforsikring af faste Ejendomme. Allerede i Slutningen af 17. Aarh. udøvedes Brandforsikring af faste Ejendomme i Kjøbenhavn af nogle mindre Selskaber. Større Udbredelse fik denne Forsikring dog først efter den store Ildebrand 1728, da „Kjøbenhavns Brandforsikring“ oprettedes i 1731. Der paafulgte nu Oprettelsen af „Almindelig Brandforsikring for Købstæderne“ i 1761 og af „den almindelige Brandforsikring for Landbygninger“ i 1792; den sidste tegner Forsikring for Landdistrikterne, Handelspladserne og Kjøbenhavn uden for den gamle Voldlinie. Grundejerne i Kjøbenhavn og Købstæderne have været underkastede Forsikringstvang henholdsvis fra 1795-1868 og fra 1761-1870, paa Landet derimod har Tvangspligten ikke eksisteret. De tre ovennævnte Foreninger vare udrustede med forskellige Begunstigelser, bl. a. legal Fortrinsret for Brandhjælpspenge og Udpantningsret. Disse Rettigheder kunne nu, ifølge en Lov af $^{12}/_4$ 1889, ogsaa opnaas af andre Brandforsikringsforeninger for Landbygninger, der

opfylde de af Loven krævede Betingelser. Af saadanne Foreninger er der stiftet „Østifternes Brandforsikring“ for mindre Ejendomme og to Selskaber i Jylland. Samtlige her omtalte Brandforsikringer ere gensidige Selskaber. I Kjøbenhavn, Købstæderne og Landbygningernes Brandforsikringer var ved Slutningen af Regnskabsaarene 1901-02 indtegnet henholdsvis $321,_0$, $614,_4$ og $1982,_8$ Mill. Kr., i de tre nyere Selskaber 332 Mill. Kr. eller i alt c. $3^1/_4$ Milliarder Kr. Desuden er Forsikring af fast Ejendom tegnet hos nogle blandede Selskaber („Nye danske Brandforsikring“ og „Nordisk Brandforsikring“) og hos udenlandske Selskaber, dog næppe for større Beløb.

Brandforsikring af Løsøre. Under det stærkere økonomiske Røre i anden Halvdel af 18. Aarh. begyndte kjøbenhavnske handlende og industridrivende at forsikre deres Varelagre i udenlandske Selskaber, og i 1778 stiftedes „det kgl. oktrojerede kjøbenhavnske Brandassurance-Kompagni“ med en Eneret til at tegne Løsøreforsikring i Hovedstaden; først i 1863 bortfaldt denne Ret. I 1798 paafulgte Oprettelsen af „det kgl. oktrojerede almindelige Brandassurance-Kompagni“, der var bestemt til at tegne Forsikringer for hele Landet uden for Kjøbenhavn, men uden Eneret. Begge de nævnte Kompagnier vare Aktieselskaber og bestod adskilte, indtil de i 1891 forenedes til „det kgl. oktr. almindelige Brandassurancekompagni for Varer og Effekter“. Det i 1861 stiftede „Danmark“ var et gensidigt Selskab, der hurtig tog et meget betydeligt Opsving og tegnede Forsikringer i hele Landet. Af andre Forsikringsselskaber med Sæde i Kjøbenhavn, der drive Løsøreforsikring, nævnes „Nye danske Brandforsikring“ og „Nordisk Brandforsikringsselskab“. Paa Landet rejstes der efter 1848 en stærk Bevægelse for Oprettelse af gensidige lokale Forsikringsselskaber. Ved Slutningen af 1901 var der hos de 4 kjøbenhavnske Selskaber tegnet Risikobeløb for tilsammen $1370,_6$ Mill. Kr., endvidere hos 36 Selskaber paa Øerne $867,_8$ og hos 33 Selskaber i Jylland $683,_8$ Mill. Kr. Desuden virker her en Række udenlandske Brandforsikringsselskaber; hos de betydeligste af disse var indtegnet $642,_2$ Mill. Kr., hvoraf den langt overvejende Del var Løsøreforsikringer. Vi naa derved op til en Løsøreforsikring af omkring $3^1/_2$ Milliarder Kr.

Livsforsikring. Allerede i Aaret 1707 blev der oprettet en statsgaranteret Enkekasse for Militære i Landetaten, som i 1775 afløstes af den af Staten stiftede almindelige Enkekasse, beregnet for Embedsmænds Enker; i 1784 paalagdes det Embedsmændene som Pligt at gøre Indskud for deres Enker. Enkekassens Virksomhed indstilledes endelig i 1859. Paa bredere Grundlag virkede den i 1795 oprettede statsgaranterede almindelige Forsørgelsesanstalt, der tillige indførte egentlig Livsforsikring. Da Statsgarantien blev tilbagekaldt i 1811, ophørte i det væsentlige al ny Tilgang. De her nævnte Forsikringsanstalter havde ikke været baserede paa rationelle Beregninger og havde kostet Staten betydelige Summer. I

1842 oprettedes „Livrente- og Forsørgelsesanstalten af 1842“ og „Livsforsikringsanstalten i Kjøbenhavn“, hvilke to Anstalter virkede sammen og ved en Lov af $^{18}/_{6}$ 1870 gik op i en ny Anstalt, „Livsforsikrings- og Forsørgelsesanstalten af 1871“ (senere „Statsanstalten for Livsforsikring“). Kort efter rykkede det private Initiativ i Marken ved Oprettelsen i 1872 af Forsikringsselskabet „Hafnia“, hvorhos „Danmark“ kort efter aabnede en Afdeling for Livsforsikring. Senere og navnlig i 1890'erne ere adskillige nye Selskaber traadte i Virksomhed, t. Eks. „Nordisk Livsforsikringsaktieselskab“, „Dan“, „Mundus“ (der, som Navnet angiver, er beregnet paa at være internationalt), „Dansk Folkeforsikringsanstalt“ m. fl. Med Oprettelsen af sidstnævnte Anstalt og et senere Selskab („Tryg“) er den i Udlandet saa stærkt udbredte Folkeforsikring, der er afpasset efter de brede Befolkningslags økonomiske Forhold (bl. a. ved Opkrævning af Ugebidrag i de forsikredes Hjem og Afkald paa Lægeerklæring ved Forsikringens Tegning), omplantet paa dansk Jordbund. Statsanstalten udbetalte for første Gang Bonus i Henhold til en Lov af $^{15}/_{3}$ 1889, hvorhos en Lov af 1898 fastslog Udbetaling af Bonus for 4 Femaar fra 1. Januar 1891 at regne. Ogsaa flere af de private Selskaber beregne Bonus. Der fandtes her i Danmark $^{1}/_{4}$ 1900 20 indenlandske og 37 udenlandske Livsforsikringsselskaber. De første havde tegnet Kapitalforsikringer for en Forsikringssum af $210,_{3}$ Mill. Kr. og Renteforsikringer til Beløb $6,_{3}$ Mill. Kr. I de udenlandske Selskaber vare de tilsvarende Beløb $67,_{8}$ Mill. Kr. og c. 69,000 Kr. Blandt de danske Livsforsikringsselskaber indtager Statsanstalten en meget fremskudt Stilling ($^{31}/_{12}$ 1900: Forsikringssum 87,380,000 Kr., Renteforsikring 5,863,000 Kr.).

Af andre Former for Forsikring her i Landet skal nævnes Søforsikring, der udøves af 5 større Selskaber i Kjøbenhavn (foruden de private Reassurandører) samt en Del mindre Selskaber i Provinserne, endvidere Kreatur-, Glas-, Hagelskade-, Tyveriforsikring m. m.

Ulykkesforsikring dreves indtil den nyeste Tid kun af et enkelt dansk Selskab „Skjold“, der var stiftet i 1884, samt af forskellige fremmede Selskaber. Efter at Ulykkesforsikringsloven af 1898 er traadt i Kraft, er der oprettet en Række danske gensidige Foreninger og Aktieselskaber, der drive Ulykkesforsikring, og som have opnaaet den ved Loven af 1898 hjemlede Anerkendelse, der i alt er tildelt 7 gensidige Foreninger og 10 Aktieselskaber, af hvilke sidstnævnte dog de 6 ere fremmede. I Henhold til de under næste Afsnit omtalte Bestemmelser i Lov af $^{3}/_{4}$ 1900 om Fiskeres Ulykkesforsikring er der stiftet en Ulykkesforsikringsforening for danske Fiskere, i hvilken enhver, der helt eller delvis ernærer sig ved Fiskeri kan indmelde sig som Medlem og mod et Aarsbidrag af 5 Kr. komme til at nyde godt af de lovhjemlede Erstatninger.

Cordt Trap.

Social Lovgivning m. v.

Den moderne sociale Forsørgelseslovgivning har i Danmark sat ret dybe Spor. Vi nævne her Alderdomsunderstøttelsesloven af $^{9}/_{4}$ 1891 med Tillæg af $^{28}/_{5}$ 1902, Sygekasseloven af $^{12}/_{4}$ 1892, Ulykkesforsikringsloven af $^{7}/_{1}$ 1898 i Forening med Loven af $^{3}/_{4}$ 1900 om Fiskeres Ulykkesforsikring; endvidere Bestemmelserne i Fattigloven af 1891 og andre Love om Ydelse af offentlig Hjælp uden Fattigunderstøttelsens Virkninger i visse særlige Tilfælde.

Som almindelige karakteristiske Træk ved vor sociale Forsørgelseslovgivning i det hele skal fremhæves, at den er gennemført uden Oprettelse af nye Tvangsorganisationer, der i Tyskland og flere andre Lande ere Bærere af den sociale Forsikring, og at den — fraset Ulykkesforsikringsloven — ikke er indskrænket til Arbejderklassen alene, men staar aaben for hele den ubemidlede Befolkning uden Hensyn til Stand.

Retten til Alderdomsforsørgelse tilkommer efter Loven af $^{9}/_{4}$ 1891 enhver 60-aarig Person, der bliver ude af Stand til at skaffe sig og sine det nødvendige til Livets Underhold og i øvrigt opfylder Lovens Betingelser. Blandt disse skal omtales, at Andrageren i de sidste 10 Aar, før Begæring om Alderdomsunderstøttelse indgives, ikke har modtaget Fattigunderstøttelse og ikke er funden skyldig i Løsgængeri og Betleri. Ad indirekte Vej har man altsaa bragt Selvhjælpsprincippet ind i Loven, derimod kræves intet direkte Pengebidrag. Blandt andre lovkrævede Betingelser nævnes: at Trangen ikke er selvforskyldt, t. Eks. bevirket ved den ubemidledes uordentlige eller ødsle Levned eller derved, at han til Fordel for sine Børn eller andre har betaget sig Midler til Livets Underhold, og at han ikke ved Dom er funden skyldig i en i den offentlige Mening vanærende Handling, for hvilken han ikke har erholdt Æresoprejsning.

For noget at afvæbne den mod Loven rettede Bebrejdelse, at den modarbejdede andres Lyst til at hjælpe de gamle og de ubemidledes egen Selvhjælpbestræbelse, bestemmer Lov af $^{23}/_{5}$ 1902, at Myndighederne ved Bedømmelsen af Andragerens Trang ikke maa tage Hensyn til Indtægter ved privat Understøttelse paa indtil 100 Kr. aarlig (derunder ogsaa Fribolig), og at de ikke behøve at tage Hensyn til Livrente, Legater Pensioner, Brug af Bolig, for saa vidt Værdien heraf, eventuelt i Forening med privat Understøttelse, ikke overstiger 100 Kr. aarlig. Samme Lov skærper i en enkelt Retning Loven af 1891 ved at udelukke fra Alderdomsforsørgelse den, der i de sidste 10 Aar har ført et forargeligt Levned (bevislig Drikfældighed, Erhverv ved Utugt), medens den paa den anden Side indfører den Læmpelse, at Sygehjælp med H. t. Opnaaelse af Alderdomsunderstøttelse ikke regnes som Fattighjælp.

Om Alderdomsunderstøttelsens Størrelse bestemmer Loven kun, at den bør udgøre, hvad der til enhver Tid kræves til den understøttedes og Families nødvendige Underhold eller til Kur og Pleje i Sygdomstilfælde; den kan bestaa i Penge, i Naturalydelser saa vel som i Anbringelse i særlig dertil bestemte Asyler eller lignende Anstalter. Forskellige Kommuner have oprettet særlige Alderdomshjem.

Den finansielle Byrde ved Alderdomsunderstøttelsen er lagt paa Staten og Kommunerne i Forening, idet hver bærer Halvdelen af Udgifterne. Alderdomsunderstøttelsen udredes af Opholdskommunen, men denne har, for saa vidt den understøttede ikke er forsørgelsesberettiget der, Ret til at erholde $^3/_4$ af Udgiften godtgjort af Forsørgelseskommunen.

Begæring om Alderdomsunderstøttelse indgives i Kjøbenhavn til Magistraten, uden for Hovedstaden til Kommunalbestyrelsen. Disse Myndigheder skulle prøve de indkomne Begæringer og afgøre, om Andrageren har Krav paa Understøttelse, samt fastsætte dennes Beløb. Under Lovens ubestemte Regler angaaende Understøttelsens Størrelse er der givet Kommunerne en betydelig Indflydelse paa Alderdomsforsørgelsens praktiske Gennemførelse, saaledes at man med en vis Ret har betegnet Loven som en Ramme, som Kommunalbestyrelserne skulle udfylde. Lovens Enhed er dog i nogen Grad sikret ved de ubemidledes Ret til at indanke Kommunalbestyrelsens Afgørelse, i Kjøbenhavn direkte fra Magistraten til Indenrigsministeriet, i det øvrige Land til Overøvrigheden, hvilken sidstnævnte Myndighed atter betingelsesvis kan føre Sagen videre til Indenrigsministeriet.

Alderdomsunderstøttelsens Virkemaade og Udvikling lader sig for en Del følge af Tallene i nedenstaaende Tabel:

	Ved Slutningen af Aaret:				Gennemsnitlig aarlig Understøttelse		Samlet Udgift	Deraf Statstilskud
	Hovedpersoner		Bipersoner	Tilsammen	pr. Hovedperson	pr. Individ		
	Md.	Kv.			Kr.	Kr.	Kr.	Kr.
1892...	15,311	15,646	12,869	43,826	82,63	58,32	2,557,961	1,014,278
1893...	16,207	16,722	13,652	46,581	90,00	63,61	2,963,086	1,392.154
1894...	16,847	17,856	13,706	48,409	95,82	68,77	3,249.454	1,618,724
1896...	18,165	19,810	14,955	52,930	105,62	75,82	3,893,699	1,950,134
1898...	19,198	21,561	15,897	56,656	114,47	82,24	4,551,340	2,275,678
1900...	19,743	22,893	15,885	58,521	122,29	88,93	5,138,902	2,571,254

I det korte Tidsrum 1892—1900 er Antallet af understøttede Hovedpersoner vokset med $37,_7$ pCt., Understøttelsens Gennemsnitsstørrelse pr. Hovedperson med $48,_0$, og det samlede Udgiftsbeløb med $100,_9$ pCt. Kun en

ringe Del af de alderdomsunderstøttede, i 1900 saaledes i alt 992 Personer (hvoraf 525 i Kjøbenhavn), vare optagne i Alderdomshjem; Resten modtog Hjælp i Penge. Den gennemsnitlige Pengeunderstøttelse udgjorde i 1900 pr. Hovedperson i Kjøbenhavn $165,_{10}$ Kr., i Handelspladserne (derunder Frederiksberg) $175,_{97}$ Kr., i Købstæderne $146,_{29}$ Kr., i Landdistrikterne $104,_{59}$ Kr., for hele Landet som nævnt i Tabellen $122,_{29}$ Kr.

Sygeforsikring udøvedes i Lavstiden af de til samme knyttede tvungne Kasser; efter Næringsfrihedens Indførelse af frie Sygekasser, der i Byerne væsentlig vare Fortsættelse af Lavenes Sygekasser, medens Sygekassebevægelsen paa Landet først faar nogen Betydning omkring Aaret 1870. Efter Oplysninger, samlede af statistisk Bureau, var Antallet af Sygekassemedlemmer fra 1868 til 1884 steget fra c. 29,000 til c. 128,000, i Landdistrikterne alene fra c. 10,800 til c. 69,000.

I 1885 nedsattes en Kommission for at forberede en Lovgivning om Sygekasser og Ulykkesforsikring.

Stemningen i Kommissionen var for at bygge Udviklingen af Sygekasserne videre paa Frihed. Dette Synspunkt er ogsaa slaaet igennem i Sygekasseloven af 1892, hvis Hovedprincip er „Hjælp til Selvhjælp", idet der samtidig ydes Sygekasserne økonomisk Støtte saa vel fra Staten som fra Kommunerne. Den offentlige Hjælp knyttes til Betingelser, der skulle føre Sygekassevæsenets Udvikling ind i et godt og sundt Spor. Ved Indenrigsministeriets Anerkendelse tilkendegives det, at en Sygekasse har opfyldt de lovkrævede Betingelser for at opnaa det offentliges Støtte.

Adgangen til de anerkendte Sygekasser staar efter Sygekasseloven aaben for ubemidlede Arbejdere, Husmænd, Haandværkere og næringsdrivende, lavt lønnede Bestillingsmænd og andre med de nævnte i økonomisk Henseende ligestillede Mænd og Kvinder. Ingen maa optages som Medlem, der er under 15 Aar. Spørgsmaalet om Medlemsretten afgøres af et Udvalg. En Sygekasse kan optage (bemidlede) Medlemmer, der ere bidragydende uden at modtage Understøttelse eller i øvrigt nyde godt af Lovens Begunstigelser.

De lovbestemte Betingelser have et dobbelt Formaal: 1) at bygge Sygekasserne op paa et økonomisk forsvarligt Grundlag og 2) at sikre Medlemmerne en minimal Understøttelse.

I førstnævnte Retning virker bl. a. Bestemmelsen om, at en anerkendt Sygekasse skal have et vist mindste Antal Medlemmer, som Regel 50. Sygekassen maa enten være knyttet til en passende stedlig Begrænsning, i Reglen et Sogn, eller til et bestemt Fag (Handel, Industri eller Haandværk). I sidste Fald skal Sygekassen inden for den stedlige Begrænsning staa aaben for alle Personer tilhørende den Samfundsklasse (Mestre, Svende, Lærlinge), for hvilken den er oprettet. Derved er som Hovedregel fra Anerkendelse udelukket saadanne Sygekasser, der oprettes for en enkelt

Forretning eller Virksomhed; dog er en Undtagelse gjort for de Kasser, der allerede bestod ved Lovens Ikrafttræden.

En anden Betingelse for Anerkendelse er, at Forholdet mellem Kassens Indtægter og Udgifter hviler paa et økonomisk forsvarligt Grundlag. Saaledes bestemmer Lovens § 10, at Medlemsbidragene skulle være saa store, at de i Forbindelse med Kassens øvrige ordentlige Indtægter og Statstilskuddet skulle være i Stand til at dække Kassens Forpligtelser. Sygekassernes Regnskabsaar gaar fra 1. Jan. til 31. Dec., og inden en af Indenrigsministeriet nærmere fastsat Frist skal Regnskab og Beretning indsendes til Sygekasseinspektøren, der i det hele har den betydningsfulde Opgave at føre Tilsyn med Sygekasserne.

Den Understøttelse, som Sygekasserne skulle yde deres Medlemmer i Sygdomstilfælde, er 1) fri Lægehjælp og Sygehusbehandling til Medlemmerne og deres hjemmehørende Børn under 15 Aar og desuden 2) en daglig Pengehjælp; denne maa i Reglen ikke overstige $^2/_3$ af den gennemsnitlige Arbejdsløn for Kassens Medlemmer og ikke være mindre end 40 Øre. Retten til Pengehjælp skal strække sig til mindst 13 Uger i Løbet af 12 paa hinanden følgende Maaneder. For Sygdomme, der kun vare i 3 Dage, ydes ingen Pengehjælp. Visse i Loven bestemt formulerede Undtagelser fra ovenstaaende Regler kunne gives, og særlige Lempelser eksistere for Sygekasser, der bestod ved Lovens Stadfæstelse.

Lovens økonomiske Princip er, som omtalt, „Hjælp til Selvhjælp“, idet saavel Staten som Kommunerne yde Sygekasserne deres Støtte. Statstilskuddet gives under Form af et Pengetilskud til de enkelte Sygekasser, udgørende aarlig 2 Kr. pr. Medlem og en Femtedel af Kassens Medlemsbidrag. Desuden have de anerkendte Sygekasser, naar de indlægge deres Medlemmer og deres hjemmehørende Børn under 15 Aar til Behandling paa et Staten eller en Kommune tilhørende Sygehus, Ret til Fritagelse for Betaling eller Nedsættelse til højst Halvdelen af den almindelige Betaling i lige saa lang Tid, som Medlemmerne have Ret til Hjælp af Kassen. Under visse Betingelser ere Landkommunerne dernæst forpligtede til i forskellige ved Sygdom foranledigede Tilfælde at yde fri Kørsel. Ogsaa ved Indlæggelse i offentlige Sindssygeanstalter gives der Sygekassemedlemmerne Lempelse i Betalingen.

De anerkendte Sygekasser have en Art Repræsentation i Sygekassenævnet, der vælges af Bestyrelsen for de enkelte Sygekasser. Formand er Sygekasseinspektøren, som sammenkalder Nævnet til Drøftelse af Sager af Interesse for Sygekasserne. Han sammenkalder desuden aarlige Møder af Tillidsmænd for Sygekasserne for blandt andet at opnaa Fællesregler om Spørgsmaal af gensidig Interesse, saaledes Tilvejebringelse af Genforsikringsforeninger og Normalvedtægter.

Siden Sygekasseloven traadte ud i Livet $^1/_1$ 1893 med de meget store

Fordele, der bødes de anerkendte Sygekasser, have disse taget et overordentlig betydeligt Opsving, som det kan ses af nedenstaaende Tabel:

Ved Slutningen af Aaret	1893	1897	1901
Antallet af anerkendte Sygekasser	457	806	1,171
Medlemstal	116,763	201,939	333,028
Indtægter:	Kr.	Kr.	Kr.
Medlemsbidrag	721,828	1,239,570	2,178,367
Statens Tilskud		547,678	957,741
Kommunens do.	24,580	40,938	65,052
Andre Indtægter	83,517	148,026	227,916
Tilsammen	829,925	1,976,212	3,429,076
Udgifter:	Kr.	Kr.	Kr.
Sygeunderstøttelse, Barselhjælp m. m...	439,312	749,324	1,267,200
Sygehusbehandling	51,031	109,401	223,344
Lægehjælp og Kørsel	266,286	618,031	1,091,407
Medicin	122,161	212,743	431,059
Administrationsudgifter	84,190	132,558	241,482
Tilsammen	962,980	1,822,057	3,254,492
Kassernes Formue	605,275	1,555,870	2,595,273

Yderligere maa det erindres, at den økonomiske Støtte, som Kommunerne ved billigt eller helt gratis Hospitalsophold give Sygekasserne, ikke finder Udtryk i ovenstaaende Tal.

Af de anerkendte Sygekassers Medlemsantal $^{31}/_{12}$ 1901 var 457 bemidlede og 332,571 ubemidlede. Medlemstallet for disse sidste var i Kjøbenhavn 95,272, i Provinsbyerne 49,157, i Landdistrikterne 188,142. Til Sammenligning anføres, at ved Slutn. af 1894 vare de tilsvarende Tal 49,153, 13,449 og 70,776. Af Sygekassernes samlede Medlemstal vare 167,917 Mænd og 164,654 Kvinder.

Ligesom de fleste nyere Ulykkesforsikringslove lægger den danske Lov af $^{7}/_{1}$ 1898 Byrderne paa Arbejdsgiverne alene. Som Hovedtræk ved Loven kan i øvrigt fremhæves, at den hører til den Gruppe af europæiske Ulykkesforsikringslove, der væsentlig give Erstatning under Form af en Kapitaludbetaling engang for alle, og at den ikke paalægger Arbejdsgiverne nogen Art af Forsikringstvang. Til at forestaa Lovens Gennem-

førelse i det hele og afgøre de enkelte Forsikringssager er der oprettet et „Arbejderforsikringsraad“.

De Tilfælde, i hvilke Loven af 1898 hjemler Erstatning, falde efter § 4 i 2 Grupper, eftersom Driftsfarligheden ligger i A) Erhvervets Art og B) de benyttede Driftsmidler. Blandt Virksomhederne under § 4 A findes Fabrikker og fabriksmæssig drevne Værksteder, for saa vidt de falde ind under Fabrikinspektionen, de fleste Bygningsarbejder, Skibsværftsarbejder, Anlæg af Jærnbaner, Sporveje, Veje m. m., Vandbygnings- og Udgravningsarbejder m. m., Jærnbane-, Sporvejs- og Omnibusdrift, Ladning og Losning af Varer samt Pakhusarbejde, Vand- og Vindmølleri foruden flere andre Erhverv. Under § 4 B falde Bedrifter, der anvende saadanne Maskiner, at Bedriften ifølge Maskinbeskyttelsesloven falder ind under Fabrikinspektionen. Arbejdsgivernes Erstatningspligt er for Virksomheder under § 4 A betinget af, at Ulykkestilfældet er foregaaet „ved Driften eller de Forhold, hvorunder denne foregaar“, for Tilfældene under § 4 B. af, at Ulykkestilfældet er bevirket ved selve de farlige Driftsmidler. Loven omfatter 1) Enkeltmand eller Selskaber, der som Næringsvej drive nogen af de i § 4 A. nævnte Virksomheder eller som benytte Maskineri af den i § 4 B angivne Beskaffenhed, 2) Stat og Kommune, som beskæftige Arbejdere i nogen af de i § 4 nævnte Virksomheder. Erstatningsberettigede ere Personer, der af Arbejdsgiverne beskæftiges i den teknisk-mekaniske Del af Virksomheden. Udelukket er ved denne Regel t. Eks. Kontorpersonale. Tilsynshavende omfattes ogsaa af Loven, for saa vidt deres Løn ikke overstiger 2400 Kr. aarlig. Ulykkestilfælde, der ere forvoldte ved Forsæt eller grov Uagtsomhed fra den tilskadekomnes Side, have intet Krav paa Erstatning.

For Ulykkestilfælde, hvis Følger ikke vare udover 13 Uger, gives ingen Erstatning. Der er herved gennemført et indirekte Selvhjælpskrav, idet Lovgivningen er gaaet ud fra en Pligt for Arbejderne til selv at sikre sig mod Følgerne af ganske kortvarige Ulykkestilfælde, t. Eks. ved at melde sig ind i en Sygekasse. Det har vist sig, at omtrent $^3/_5$ af de tilskadekomne vare forsikrede i en Sygekasse.

Der skelnes mellem, om Ulykkestilfældet har medført en Arbejdsudygtighed, hvis endelige Følger endnu ikke kunne bestemmes (a), eller en saadan, som erklæres at være af blivende Beskaffenhed (b). I Tilfælde a gives der den tilskadekomne Dagpenge, der for fuldstændig Arbejdsudygtighed fastsættes til $^3/_5$ af hans Dagløn, dog ikke over 2 Kr. og ikke under 1 Kr. daglig, ved Forringelse i Arbejdsevnen til et efter dennes Grad afpasset Beløb. For blivende Arbejdsudygtighed (b) tilkommer der derimod den tilskadekomne et samlet Pengebeløb, udgørende for fuldstændig Invaliditet det 6-dobbelte af Aarslønnen, for forringet Arbejdsevne en efter Skadens Betydning afpasset Sum. Aarslønnens Beregning foretages af Arbejderforsikringsraadet efter de nærmere Regler i Loven; den maa ikke beregnes til over 800 Kr. og

ikke under 300 Kr., og med denne Sum regner man ogsaa, selv om den tilskadekomne ikke har oppebaaret nogen Løn. Medfører Ulykkestilfældet Døden, tilkommer der de efterladte, foruden 50 Kr. til Begravelsen, en Erstatningssum, udgørende det 4-dobbelte af afdødes Aarsløn (beregnet som ovfr.). Erstatningsberettiget er den tilskadekomne Arbejders Enke, for saa vidt Ægteskabet var indgaaet før Ulykkestilfældet, og Samlivet ikke var ophørt. Efterlades ikke erstatningsberettiget Enke, tilfalder Kapitalen den afdødes Børn, hvis Forsørgelse paahvilede ham, eller som han faktisk forsørgede, da Ulykken skete. Findes heller ikke saadanne, bestemmer Arbejderforsikringsraadet, om Forsikringen skal tilfalde „andre, hvem Arbejderen forsørgede, da Ulykken skete"; som disse andre har man i første Række tænkt paa Forældre. De ovenangivne Regler gælde ogsaa for kvindelige Arbejderes efterladte Børn eller andre af dem forsørgede. I visse i Loven angivne Tilfælde er Arbejderforsikringsraadet berettiget eller forpligtet til at indkøbe en Livrente for Kapitalen eller at anbringe den paa anden hensigtsmæssig Maade.

Arbejderforsikringsraadet bestaar af 7 Medlemmer, hvoraf 3, blandt hvilke Formanden og en Læge, udnævnes af Kongen, 2 Arbejdsgivere vælges af Indenrigsministeriet og 2 Arbejdere af Sygekassenævnet. Som tilforordnede fungere Direktøren for Fabriktilsynet og Sygekasseinspektøren.

Arbejderforsikringsraadet skal virke for Ulykkesforsikringslovens bedst mulige Gennemførelse. En vigtig Opgave for Raadet er Prøvelsen af alle de enkelte under denne Lov faldende Ulykkestilfælde. Derfor skulle Arbejdsgiverne anmelde for Raadet alle Ulykkestilfælde, der antages at medføre Erstatning, hvorefter Raadet afgør, a) om Tilfældet retlig falder ind under Loven, hvorhos det i bekræftende Fald b) fastsætter Erstatningens Form (Kapitalerstatning eller Dagpenge) samt tillige, for saa vidt det drejer sig om Kapitalerstatning, dens Størrelse, hvorimod Parterne for Dagpenges Vedkommende i første Række henvises til gensidig Overenskomst, dog med Appel til Raadet. Spørgmaal under a) kunne indankes for Indenrigsministeriet, ellers er Raadets Afgørelse inappellabel.

Den danske Ulykkesforsikringslov fastslaar Reglerne for Arbejdsgivernes Erstatningspligt, men giver dem i øvrigt den fulde Frihed til selv at vælge den Forening eller det Selskab, hvori de ville forsikre deres Arbejdere, eller endog til helt at undlade at tegne Forsikring. Derimod have de tilskadekomne Arbejdere en Fortrinsret i Arbejdsgiverens Bo. Et Selskab, der opfylder visse i Loven krævede Betingelser, kan opnaa Anerkendelse af Indenrigsministeriet, og Arbejdsgiverne kunne ved at tegne Forsikring hos et saadant Selskab fri sig for yderligere Ansvar. Da Loven af 1898 skulde føres ud i Livet, dannede der sig med dette Formaal en Række gensidige Foreninger af Arbejdsgivere med snævrere eller videre Omraade i faglig eller territorial Henseende; eksempelvis kan nævnes Arbejdsgivernes Ulykkes-

forsikring, Jærnindustriens Ulykkesforsikring og Landbrugets Arbejdsgivere i de danske Østifter. I alt var der ved Slutningen af 1901 anerkendt 7 gensidige Foreninger og 10 Selskaber med begrænset Ansvar.

I 1901 udbetaltes der efter Ulykkesforsikringsloven i Erstatning for 30 Dødstilfælde 94,024 Kr. og for 602 Tilfælde af blivende Invaliditet 555,208 Kr., heri ikke medregnet Dagpengeydelsen, hvorom Arbejderforsikringsraadet i Reglen savner Kundskab, samt Begravelseshjælp udbetalt i alt i 45 Tilfælde.

I Tilknytning til Ulykkesforsikringsloven af 1898 maa nævnes Lov af $^3/_4$ 1900 om danske Fiskeres Forsikring i Ulykkestilfælde. Den ved Loven hjemlede Erstatning tilkommer enhver her i Landet hjemmehørende Person, der ernærer sig ved Fiskeri, og som mod Erlæggelse af et Aars Bidrag paa 5 Kr. indmelder sig i en af Indenrigsministeriet anerkendt Ulykkesforsikringsforening for danske Fiskere. En Betingelse for Erstatning er det, at Ulykkestilfældet er bevirket ved 1) Fiskeridriften eller de Forhold, hvorunder denne foregaar, 2) frivillige Forsøg paa Redning af Menneskeliv paa Søen eller 3) Sejlads i Fiskerfartøjer uden for selve Fiskergerningen. Virksomheden maa være foregaaet ved dansk Skib eller Fartøj.

Erstatningen bestaar enten i Dagpenge eller i en Kapital en Gang for alle og beregnes i Hovedsagen efter de i Lov af $^7/_1$ 1898 givne Regler, dog at man ved Dagpenge og blivende Invaliditetserstatning gaar ud fra en Aarsløn paa 600 Kr., medens der i Dødstilfælde udbetales en Kapital paa 2500 Kr. foruden Begravelsesomkostninger. Skulde Udgifterne ved Forsikringen ikke kunne dækkes ved Fiskernes egne Bidrag, tilskyder Statskassen det manglende. Til Gennemførelse af denne Lov er der dannet en særlig Afdeling af Arbejderforsikringsraadet.

Som allerede omtalt ydes der i visse særlige Tilfælde offentlig Hjælp uden Fattigunderstøttelsens Virkninger. Som nogle af de betydeligere af disse skal her nævnes: 1) den Sygehjælp, som det offentlige i Henh. t. Fattigloven af $^9/_4$ 1891 § 63 tilstaar Medlemmer af en Sygekasse, som i denne Egenskab have modtaget Hjælp, der imidlertid efter Kassens Regler er ophørt, 2) af det offentlige ydede Omkostninger til Opdragelse, Underhold og Forsørgelse af blinde, døvstumme, Idioter og sindssyge, for saa vidt de paagældende ere anbragte paa Statsanstalter eller af Staten godkendte Anstalter, 3) Udgifter til Kur og Pleje af Personer, der lide af venerisk Sygdom eller andre smitsomme Sygdomme, der tages under offentlig Behandling, 4) Hjælp til Barselkvinder i Henh. t. Fabriksloven (se denne).

Loven af $^{23}/_5$ 1873 om Børn og unge Menneskers Arbejde i Fabrikker og fabrikmæssig drevne Værksteder udkom paa et Tidspunkt, da Arbejderbeskyttelsen kun var lidet udviklet, og satte Danmark paa en ret fremskudt Plads paa dette Omraade. Arbejdet var paa de nævnte Arbejdssteder

forbudt Børn under 10 Aar, for Børn mellem 10 og 14 Aar begrænset til højst 6, for unge Mennesker mellem 14 og 18 Aar til højst 10 effektive Arbejdstimer. Skolepligtige Børn maatte ikke arbejde i Skoletiden eller 1 Time før denne, og Natarbejde var forbudt. Loven gav en Række Bestemmelser om Arbejdslokalernes Indretning og Arbejdets Udførelse. Til Sikring af Lovens Gennemførelse ansattes to Arbejdsinspektører. Ved Lærlingeloven af $^{30}/_{3}$ 1889 fastsattes for Haandværkslærlinge en Maksimalarbejdsdag paa 10 Timer, og Nat- og Helligdagsarbejde forbødes. En Beskyttelse for voksne Arbejdere indtræder først ved Maskinbeskyttelsesloven af $^{12}/_{4}$ 1889 og Helligdagsloven af $^{1}/_{4}$ 1891; den sidste forbyder Arbejde paa Fabrikker og fabrikmæssig drevne Værksteder paa Folkekirkens Helligdage fra Kl. 9 Formiddag til Kl. 12 Nat.

Under $^{11}/_{4}$ 1901 udkom den nugældende Lov om Arbejde i Fabrikker og dermed ligestillede Virksomheder. Danmark var imidlertid med Hensyn til Arbejderbeskyttelsen kommet langt tilbage, idet en Række evropæiske Stater navnlig havde indført højere Minimalalder for Børns Arbejde og en særlig Beskyttelse for voksne Kvinder (Maksimalarbejdsdag og Forbud mod Natarbejde). Loven af 1901 inddrager under det offentliges Tilsyn alle Fabrikker og de større Haandværksbedrifter (i Reglen Bedrifter med over 5 Arbejdere, men ogsaa Virksomheder med færre Arbejdere kunne efter Omstændighederne medtages) og uden Hensyn til, om de beskæftigede Personer ere under 18 Aar; den forhøjer Minimalalderen for Børn fra 10 til 12 Aar, sætter Maksimalarbejdstiden for Børn fra 12-14 Aar til $5^{1}/_{2}$, for unge Mennesker fra 14-18 Aar til 9 effektive Arbejdstimer. Børn maa ikke arbejde i Skoletiden og $1^{1}/_{2}$ Time før denne; unge Mennesker under 18 Aar skulle have Fritid til at besøge tekniske Skoler eller Fagskoler. Beskyttelsen udvides endvidere til de voksne Kvinder ved Bestemmelsen om, at ingen kvindelig Arbejder maa arbejde i de første 4 Uger efter sin Nedkomst, med mindre der fremvises betryggende Lægeattest; offentlig Hjælp, ydet i saadanne Tilfælde, skal ikke betragtes som Fattigunderstøttelse. Der er givet Kommunalbestyrelserne en nærmere i Loven begrænset Myndighed til at udvide Beskyttelsen til andre end de i Loven nævnte Virksomheder, dog ikke til Land-, Have- og Skovbrug, Fiskeri og Søfart.

Loven indeholder en Række Bestemmmelser om Forholdene paa Arbejdsstedet (Lokalernes Størrelse, Indretning, Belysning og Opvarmning, Ventilation m. m.). Inden to Aar efter Lovens Ikrafttræden skal Indenrigsministeriet udstede et Regulativ, der skal gælde ved Indretning af nye og Omdannelse af ældre Anlæg, medens der for andre Arbejdssteder gives en Respit paa højst 10 Aar m. H. t. Gennemførelsen af Lovens Bestemmelser paa disse Omraader.

Kontrollen med Lovens Gennemførelse er henlagt til Arbejds- og Fabriktilsynet, der forestaas af en Direktør, under hvem der ansættes det for-

nødne, ved de aarlige Finanslove nærmere bestemte Antal mandlige eller kvindelige Arbejdsinspektører. Samtidig med Lovens Ikrafttræden oprettedes et af en kongevalgt Formand og 8 Medlemmer bestaaende Arbejdsraad; blandt Medlemmerne skal der være mindst 3 Arbejdsgivere og lige saa mange Arbejdere. Loven traadte i Kraft $^{1}/_{1}$ 1902.

Antallet af Bedrifter under Fabrikstilsyn var fra $^{31}/_{12}$ 1901 til samme Tidspunkt 1902 vokset for 2960 til 4161 (Tilvækst c. 40 pCt) og Antallet af Arbejdere fra 74,507 til 88,025 (Tilvækst 18 pCt.). Naar Stigningen stiller sig saa forskelligt m. H. t. Antallet af Arbejdere og af Bedrifter, ligger det deri, at Tilgangen overvejende falder paa de middelstore Bedrifter (fra 6-20 Arbejdere)og kun i ringe Grad paa Storbedriften. Under Maskintilsyn vare desuden ($^{31}/_{12}$ 1902) 934 Virksomheder med 2451 Arbejdere.

Da Næringsloven af 1857 traadte i Kraft $^{1}/_{1}$ 1862, opløstes i Hovedsagen al faglig Organisation. Vel bestod der Landet rundt nogle Mesterforeninger, og en Del Svendekasser fortsatte deres Tilværelse som frie Kasser, men i intet af disse Tilfælde stod vi over for en virkelig faglig Interesseorganisation. Først efter en Aarrække omsatte Savnet af en saadan sig i Handling, og det blev Arbejderne, der førte an. Allerede i 1869 omdannedes Typografisk Forening til egentlig Fagforening, men nogen Fart fik Fagforeningsbevægelsen først i Begyndelsen af 1870'erne under Paavirkning udefra af den rejste internationale Arbejderbevægelse. De nydannede Fagforeninger sluttede sig til „International“, men da sidstnævnte forbødes ved en Højesteretsdom af 1873, omdannedes de til „frie Foreninger“. Fagforeningerne udgjorde gennem den af samme valgte Centralbestyrelse det socialistiske Arbejderparti. I 1878 oprettedes „Socialdemokratisk Forbund“, hvorved der foregik en Udskillelse af politiske fra faglige Formaal, og i 1886 grundlagdes „De samvirkende Fagforeninger i Kjøbenhavn“. Ved Siden af Oprettelsen af stedlige Fagforeninger gik der en Bevægelse for at forene saadanne Foreninger inden for samme Fag i Landsforbund. Endelig i 1898 blev Kronen sat paa Værket ved Dannelsen af „De samvirkende Fagforbund“, omfattende det store Flertal af Landets Fagforeninger og af deres Medlemmer.

Fagforeningsbevægelsen har lige fra Begyndelsen af 1870'erne — fraset nogle enkelte døde Perioder (navnlig 1876-78, 1882 og 1886), der væsentlig skyldes økonomisk Depression — været i stærk og stigende Vækst. Saaledes udgjorde Antallet af oprettede Fagforeninger i Aarene 1871-79: 33, i 1880-89: 188, i 1890-99: 874, hvoraf 584 faldt paa Aarene 1895-99. Den 1. Jan. 1902 opgjordes Antallet af Fagforeninger til i alt 1193 med 96,479 Medlemmer; deraf faldt paa De samvirkende Fagforbund 975 Foreninger med 72,127 Medlemmer, og af sidstnævnte vare atter 952 Foreninger med 70,567 Medlemmer samlede i Landsforbund. Uden for Centralorganisationen stod 218 Foreninger med 24,352 Medlemmer.

For Arbejdsgivernes Vedkommende stiftedes i 1879 „Fællesrepræsentationen for dansk Industri og Haandværk“, der væsentlig har repræsenteret Arbejdsgiverstanden udadtil, og som i 1902 omfattede 228 Foreninger med c. 43,000 Medlemmer. Under Pres af Fagforeningernes voksende Magt og den skærpede Interessemodsætning mellem Arbejdsgivere og Arbejdere oprettedes Arbejdsgiverforeningen af 1896, der kom til at omfatte de kjøbenhavnske Bygningsfag og Jærnindustrien for hele Landet, og som væsentlig skulde repræsentere Arbejdsgivernes Interesse over for Arbejderne. Dette førte saa atter nogle Aar senere til Oprettelsen af en hele Landet omfattende Centralorganisation for Arbejdsgivere, nemlig Dansk Arbejdsgiver- og Mesterforening, der $^{1}/_{10}$ 1902 omfattede 67 Foreninger med 7321 Medlemmer foruden 18 Arbejdsgivere (hvoraf 15 Aktieselskaber), der vare umiddelbare Medlemmer af Centralorganisationen.

Der oprettedes i 1898 et Fællesudvalg bestaaende af 3 af hver af de to Centralorganisationer for Arbejdsgivere og Arbejdere valgte Medlemmer samt en af disse i Forening valgt Formand. Udvalget kan af hver af de to Organisationer paakaldes ved Afgørelse af, hvorvidt der ved Arbejdskonflikter var sket Brud paa bestaaende Overenskomster mellem samme. En Lov af $^{3}/_{4}$ 1900 har givet dette Udvalg Ret til at afhøre Vidner.

CORDT TRAP.

Forfatning, Forvaltning og Finanser.

Forfatning og Forvaltning.

I de indledende Bemærkninger er der givet Oplysning om Monarkiet og dets Hoveddele, og for det egentlige Danmarks Vedkommende er tillige anført de forskellige geografiske Hovedlandsdele, hvori Landet falder, tilligemed Oplysning om disse Deles Størrelse, Befolkning og Befolkningstæthed.

Landets Inddeling.

I Afsnittet om Landets Forfatnings- og Forvaltningsforhold vil det til nærmere Forstaaelse være nødvendigt at begynde med en Fremstilling af Landets forskellige administrative Inddelinger. — Basis for nærværende Værks Beskrivelse af de enkelte Byer og Sogne danner Landets Inddeling i Overøvrighedskredse; af saadanne findes i Kongeriget Danmark i alt 20, nemlig Staden Kjøbenhavn og de 19 Amter, hvoraf 9 paa Øerne (Kjøbenhavns, Frederiksborg, Holbæk, Sorø, Præstø, Bornholms, Maribo, Odense, og Svendborg) 9 i Jylland (Hjørring, Thisted, Aalborg, Viborg, Randers, Aarhus, Vejle, Ringkjøbing og Ribe) samt Færø Amt. Om den sidstnævnte Øgruppes særegne administrative Forhold gives udførlige Oplysninger i Specialbeskrivelsen, og de ville derfor i Alm. ikke være medtagne i dette Afsnit. Amtsinddelingen kan føres tilbage til Tiden kort efter Enevoldsmagtens Indførelse; i 1662 bestemtes det nemlig, at den tidligere Lensinddeling skulde afløses af en Amtsinddeling; der blev derefter ligesaa mange Amter som tidligere Len, og endnu hen imod Slutn. af det 18. Aarh. talte Danmark 48 Amter. I 1794 indførtes Amtsinddelingen med de 18 Amter, som Landet har den Dag i Dag.

I Beskrivelsen af Landets enkelte Dele gives først en Fremstilling af selve Amtets væsentligere Forhold; derefter behandles de enkelte i Amtet liggende Købstæder og endelig Landet; for dette sidstes Vedkommende ere Sognene atter af praktiske Hensyn samlede i mindre Grupper, nemlig i Herreder. Herredsinddelingen er utvivlsomt Landets ældste Distriktsinddeling, men den spiller nu ikke længere nogen praktisk administrativ Rolle, men er kun af geo-

grafisk og historisk Betydning. Ved mangfoldige Lejligheder har man Brug for en Melleminddeling, da Amtet er et for stort, Sognet et for lille Hele at operere med; men i saa Henseende staar man ret hjælpeløs, idet der i de forskellige administrative Forhold anvendes forskellige Begreber. Den jurisdiktionelle Herredsinddeling er saaledes en anden end den gejstlige Herredsinddeling, og ingen af dem vilde være fyldestgørende som Inddelingsgrundlag i nærværende Værk. Ligesom i de tidligere Udgaver af „Trap" og i de Værker, der have tjent som Forbillede for dette (f. Eks. Pontoppidans danske Atlas), har man derfor holdt sig til den gamle historiske Herredsinddeling, som altsaa hverken falder sammen med den retslige eller gejstlige Inddeling; man har ikke været blind for, at man naturligvis ikke her har at gøre med Herrederne, som de virkelig vare i deres Oprindelse; Brud herpaa er for det første sket ved at udskille Købstæderne af deres tidligere Herredsforbindelse; men dernæst var det ikke ualmindeligt, at den gamle Herredsgrænse afskar Dele af samme Sogn, som saaledes kom til at ligge i forskellige Herreder. Her har man i Alm. behandlet Sognet som Enhed og henført hele Sognet til det Herred, hvortil dets Hoveddel tidligere hørte; det næste Skridt vil maaske i Fremtiden blive, at man af Hensyn til det praktiske Livs Krav samler Hovedinteressen ikke om Sognet, men om Sognekommunen, og under Hensyn til, at Befolkningen paa Landet altid ved, til hvilken Sognekommune den hører, opbygger en Herredsinddeling paa Grundlag af Sognekommunen som Enhed. Men sikkert er det, at det ved mange Forholds Behandling vilde være af Interesse, om man fik dannet en Melleminddeling, som Befolkningen vidste Besked om; men for at opnaa dette, maatte den naturligvis helst have Rod i det praktiske Liv; først saa vilde den gaa ind i Folks Bevidsthed. Som det nu er, hvor man opererer med en historisk, en retslig og en gejstlig Herredsinddeling, er der kun altfor nem Anledning til Forveksling og Fejltagelse.

Stoffets Ordning i nærværende Værk er altsaa saaledes, at inden for de forskellige Overøvrighedskredse behandles først de i Amtet liggende Købstæder (og Handelspladser), derefter de enkelte Herreder med de i disse liggende Sogne; af Herreder er der i hele Landet 139, af Sogne, der i det hele og store falde sammen med den gamle gejstlige Inddeling, er der i alt 1673 (foruden 26 Landdistrikter). Under Behandlingen af Herreder og Sogne gives dernæst i Teksten Oplysning om deres Henførelse til de forskellige administrative Inddelinger.

Amtsinddelingen er altsaa Landets verdslige Hovedinddeling. Herunder falder atter Delingen i Underøvrigheder (Underdommerembeder), hvoraf 72 paa Øerne og 59 i Jylland, og som det sidste Led i Rækken de c. 1100 Sognekommuner (jfr. senere under Kommuneinddelingen).

I gejstlig Henseende deles Landet i 7 Stifter nemlig: Sjællands Stift, som med Færøerne udgør 167 □ Mil (9191 □ Km.) og i 1901 talte

1,007,952 Indb. (desuden høre Grønland og de dansk-vestindiske Øer under Sjællands Stift), Laaland-Falsters Stift med 32 □ Mil (1754 □ Km.) og 106,302 Indb., Fyns Stift med 62 □ Mil (3433 □ Km.) og 279,785 Indb., Aarhus Stift med 115 □ Mil (6333 □ Km.) og 362,750 Indb., Aalborg Stift med 94 □ Mil (5165 □ Km.) og 249,957 Indb., Viborg Stift med 81 □ Mil. (4444 □ Km.) og 146,059 Indb. samt Ribe Stift med 172 □ Mil (9461 □ Km.) og 311,965 Indb. Underafdelingerne ved den gejstlige Inddeling er Provstier, som omfatte et eller flere Herreder, og hvoraf der i alt findes 77. Provstierne deles atter i Pastorater (c. 1100) omfattende et eller flere af Landets c. 1800 Sogne. I sin store Almindelighed kan man nok sige, at Amtsinddelingen fremtræder som en Underafdeling af Stiftsinddelingen, men helt slaar dette ikke til; saaledes hører f. Eks. Øen Samsø til Holbæk Amt, men til Aarhus Stift; af Aalborg Amt høre kun Byen Aalborg og nogle faa tilgrænsende Sogne samt Kjær Herred til Aalborg Stift, Resten til Viborg Stift; en Del af Viborg Amt (Lysgaard, Hids og Hovlbjerg Herreder) og en Del af Vejle Amt (Bjærge og Hatting Herreder) høre til Aarhus Stift, Resten henholdsvis til Viborg og Ribe Stift.

I *kommunal* Henseende er Landet delt paa følgende Maade: Kjøbenhavn, Frederiksberg, 71 Købstadkommuner, 21 Amtskommuner (af Kongerigets 18 Amter ere 3 delte i to Amtsraadskredse hver, nemlig Kjøbenhavns A. i Kjøbenhavns og Roskilde, Odense A. i Odense og Assens og Aarhus A. i Aarhus og Skanderborg Amtsraadskredse), og under disse sidste atter 1102 Sognekommuner og Købstadlanddistrikter samt 2 Handelspladser. Endelig maa bemærkes, at paa Bornholm udgøre — i Modsætning til andre Amter — ogsaa Købstæderne en Del af Amtsraadskredsen.

I *politisk* Henseende er Landet delt i 12 Landstingskredse, som tilsammen vælge 54 Landstingsmænd; 1. Kreds omfatter Staden Kjøbenhavn (med 7 Landstingsmænd), 2. Kjøbenhavns, Frederiksborg og Holbæk Amter (8), 3. Sorø og Præstø Amter (5), 4. Bornholms Amt (1), 5. Maribo Amt (3), 6. Odense og Svendborg Amter (7), 7. Hjørring og Aalborg Amter (5), 8. Thisted og en Del af Viborg og Ringkjøbing Amter (4), 9. Gl. Aarhus Amt, Randers og en Del af Viborg Amt (6), 10. Vejle, gl. Skanderborg A. samt 3 Sognekommuner i Ribe Amt (4), 11. største Delen af Ribe og en Del af Ringkjøbing A. (3) samt 12. Færø Amt (1). Til Folketingsvalg er Landet delt i 114 Kredse, saaledes at Staden Kjøbenhavn har 13, Kjøbenhavns A. 7, Frederiksborg A. 5, Holbæk A. 5, Sorø A. 5, Præstø A. 6, Bornholms A. 2, Maribo A. 5, Odense A. 8, Svendborg A. 7, Hjørring A. 5, Thisted A. 4, Aalborg A. 5, Viborg A. 5, Randers A. 6, Aarhus A. 4, Skanderborg A. 5, Vejle A. 6, Ringkjøbing A. 6, Ribe A. 4 og Færø Amt 1.

I *medicinal* Henseende inddeles Landet i 11 Fysikater: Sjællands nordre, Sjællands søndre, Bornholms, Laaland-Falsters, Fyns, Vejle og

gl. Skanderborg A.', gl. Aarhus og Randers A.', Aalborg og Hjørring A.'; Viborg og Thisted A.', Ringkjøbing A.', Ribe A.' samt Færøernes Fysikat. Sideordnet med Fysikaterne er Stadslægeembedet i Kjøbenhavn. Fysikaterne ere atter delte i et forskelligt Antal Stads- og Distriktslægeembeder, i alt 101.

Til Værnepligtiges Udskrivning er Landet delt i 6 Udskrivningskredse, 1. omfattende Kjøbenhavn, Kjøbenhavns og Frederiksborg Amter, 2. Holbæk, (undt. Samsø), Sorø, Præstø og Maribo A., 3. Svendborg og Odense A. samt en Del af Vejle A., 4. det øvrige Vejle A. (Byen Vejle, Nørvang, Bjærge og Hatting Herreder), Aarhus, Randers og Ribe A. samt Samsø, 5. Aalborg, Hjørring, Thisted, Viborg og Ringkjøbing A., samt 6. Bornholms Amt.

Til Opkrævning af de direkte Skatter findes Amtstuer i følgende 25 Distrikter: Kjøbenhavns, Roskilde, Frederiksborg (Filial i Esrom), Holbæk (Filialer i Nykjøbing p. S. og Kalundborg), Slagelse, Præstø Amts sjællandske Del, Møen, Bornholm, Odense, Assens, Svendborg (Filial i Ærøskjøbing), Maribo (Filial i Nykjøbing p. F.), Aalborg, Hjørring, Thisted, Viborg, Aarhus, Skanderborg, Randers, Æbeltoft, Ribe, Varde, Holstebro, Vejle samt Kolding Distrikt. Til Opkrævningen af de indirekte Afgifter, som væsentlig besørges af Toldvæsenet m. fl., er Landet delt i 3 Overtoldinspektorater 1) for Kjøbenhavn, 2) for Østifterne og 3) for Jylland.

I den udførlige Behandling af de enkelte Sogne, Byer, Herreder og Amter gives der Oplysning om, til hvilke forskellige administrative Inddelinger de hver for sig henhøre, og man kan derfor med Hensyn til Enkeltheder henvise til disse.

— Behandlingen af Landets Forfatningsforhold falder naturlig i to Dele, nemlig 1) Statsforfatningen og 2) Kommunalforfatningen.

Statsforfatning.

Med Hensyn til Statsforfatning danner Grundloven af 5. Juni 1849 Vendepunktet i Udviklingen; før den Tid havde vi et enevældigt Kongedømme, men ved Grundlovens Givelse traadte vi ind i de konstitutionelt styrede Staters Række. Landets nuværende Forfatningslov er „Danmarks Riges gennemsete Grundlov af 5. Juni 1849", som stadfæstedes den 28. Juli 1866, og hvis væsentligste Forskel fra Junigrundloven er at søge i Reglerne om Landstingets Sammensætning. Som givende Grundlaget for hele Landets Styrelse er Grundloven den vigtigste af Landets Love; derfor er der ogsaa truffet særlige Regler for den Fremgangsmaade, der er at følge, naar der skal foretages Forandringer heri. Ingen Ændring kan nemlig foretages i Grundloven undtagen af Kongen i Forbindelse med to paa hinanden følgende Rigsdage. Til at forandre en almindelig Lov udkræves kun samstemmende Beslutning af Kongen og de to Ting i en enkelt Rigsdag,

men ved Grundlovsforandringer skal der efter den første Vedtagelse foretages nye Valg, for at Vælgerne udtrykkelig skulle kunne give deres Mening til Kende om Forandringen, og først naar den nye Rigsdag har vedtaget Ændringen paa ny i samme Skikkelse, og den har modtaget kgl. Stadfæstelse, kan den træde i Kraft.

Hovedpunkterne i vor Forfatning er, at Regeringsformen er indskrænket monarkisk, og den Tredeling af Statsmagten, som knæsattes i Frankrig i det 18. Aarh., har ogsaa fundet sit Udtryk i vor Grundlov, som udtrykkelig bestemmer, at den lovgivende Magt er hos Kongen og Rigsdagen i Forening, den udøvende Magt hos Kongen og den dømmende Magt hos Domstolene.

Kongemagten her i Landet er arvelig, og Arvefølgen er den i Tronfølgeloven af 31. Juli 1853 fastsatte, hvis to første Paragraffer ligefrem ere optagne som Del af Grundloven. Ifølge de heri udtalte Regler skal den, der bestiger Danmarks Trone, nedstamme fra Ægteskabet mellem Kong Christian IX og Dronning Louise, selv være Mand og alle de, gennem hvem han nedstammer fra dette Ægteskab, være Mænd, ligesom han, saavel som alle Mellemleddene, skal være avlet udi ret lovligt Ægteskab. Kronen nedarves efter Førstefødselsretten, og først naar hele den lige Linie er uddød, tilfalder Tronen den regerende Konges næstældste Søn og hans lige Linie. Foruden at opfylde Arverettens Regler er det i Grundloven udtrykkelig paabudt, at Kongen skal høre til den evangelisk-lutherske Kirke, og at Kongen ikke, uden Rigsdagens Samtykke, maa være Regent i andre Lande.

For at kunne føre Regeringen udkræves dernæst, at Kongen er fuldmyndig, hvilket han, ligesom de kongelige Prinser, bliver med det fyldte 18. Aar, at han er nærværende, at sjælelig eller legemlig Sygdom ikke lægger Hindringer i Vejen, og at han i Statsraadet skriftlig har afgivet edelig Forsikring om ubrødelig at ville holde Rigets Grundlov. I Reglen ophører Retten til Kronen først ved Kongens Død, men undtagelsesvis kan Ophør dog hidføres ved, at Kongen giver Afkald paa Kronen, enten udtrykkelig eller ved Handlingers Foretagelse, hvoraf man sikkert kan slutte sig til Nedlæggelse af Regeringen. Regler for, hvilken Fremgangsmaade der skal følges, naar Kongen ikke kan føre Regeringen, ere dels givne i selve Grundloven, dels i den i Henhold til Grundlovens udtrykkelige Bestemmelse vedtagne Lov af 11. Febr. 1871; i denne sidste er det bestemt, at hvis Kongen paa Grund af Sygdom eller Fraværelse er forhindret i selv at føre Regeringen, overdrager han dens Førelse til Tronfølgeren, som i saa Fald naturligvis maa have de Egenskaber, der ellers udkræves til at være Regent; gør han ikke det, indsætter Kongen en Rigsforstander. Kan Kongen ikke selv træffe de hertil fornødne Bestemmelser, skal Statsraadet straks sammenkalde Rigsdagen, som derefter i en forenet Samling træffer de fornødne Bestemmelser enten om Regeringens Overdragelse til Tronfølgeren eller ogsaa om Indsættelse af en Rigsforstander, indtil Hindringerne for Tronfølgerens Overtagelse

af Regeringen ere bortfaldne. Er der ved Tronledighed ingen Tronfølger, er det overladt den forenede Rigsdag at vælge en Konge og fastsætte den fremtidige Arvefølge.

Til Kongens Underhold anvises der ham for hans Regeringstid ved Regeringens Tiltrædelse den saakaldte Civilliste (for Øjeblikket 1 Mill. Kr.), og det bestemmes tillige, hvilke Slotte og andre Statsejendele der skal henhøre til Civillisten. Kongen er Chef for Kongehuset, hvortil henregnes Dronningen, Enkedronningen, Kongens og Dronningens Børn, samtlige til Tronen arveberettigede Prinser med Hustruer og Børn; der kan ved særlige Love bestemmes Appanager for disse, ligesom der tilkommer dem forskellige Æresrettigheder og fortrinlig Retsbeskyttelse; de kunne ikke tiltales for Landets almindelige Domstole, men Kongen selv eller den, han dertil beskikker, er deres eneste Dommer.

Som Landets Overhoved indadtil og udadtil nyder Kongen visse Forrettigheder. Han er ansvarsfri, og hans Person er hellig og ukrænkelig. Der kan saaledes hverken paa Grund af hans Regeringsførelse eller paa Grund af hans private Færd ved Domstolene rejses Tiltale mod ham. At hans Person er hellig og ukrænkelig, medfører, at Fornærmelser m. m. straffes langt haardere, naar de begaas mod Kongen end mod andre. Særlig Retsbeskyttelse er som nævnt ogsaa tillagt Kongehusets øvrige Medlemmer.

Som Indehaver af den udøvende Magt er Kongen i Besiddelse af forskellige Myndigheder, men de kunne kun udføres med eller gennem de ansvarlige Ministre, og medføre de Udgifter, ere de for saa vidt afhængige af Bevillingsmagtens Samtykke. I Grundloven er det saaledes udtrykkelig fastsat, at det er Kongen, der erklærer Krig og slutter Fred, indgaar og ophæver Forbund og Handelstraktater; dog kan han ikke uden Rigsdagens Samtykke afstaa nogen Del af Landet eller indgaa nogen Forpligtelse, der forandrer de bestaaende statsretlige Forhold. Han udnævner og afskediger Ministrene, bestemmer deres Antal og Forretningernes Fordeling mellem dem og besætter alle Embeder. Kongen drager Omsorg for Lovenes Fuldbyrdelse og befaler deres Bekendtgørelse (gennem Lov- og Ministerialtidende). Endelig kan Kongen dels umiddelbart, dels gennem de paagældende Myndigheder (Ministerierne, Amtmændene m. v.) meddele saadanne Bevillinger og Undtagelser fra Lovene, som dels ere hjemlede i de paagældende Love selv, dels almindeligt have været i Brug inden Grundlovens Givelse. Kongen slaar Mønt i Henhold til Møntlovens Bestemmelser. Han meddeler Rang, Titler og Ordenstegn, hvortil ikke behøves Ministres Medvirkning eller Kontrasignatur, kan optage i Adelsstanden m. v.

Hvad Kongens Stilling til Rigsdagen angaar, bestemmer Grundloven, at Kongen hvert Aar sammenkalder en ordentlig Rigsdag; under ordinære Forhold er Regeringens Sæde, ɔ: Kjøbenhavn, Samlingsstedet. Uden Kongens Samtykke kan den ordentlige Rigsdag ikke forblive længere samlet end 2

Maaneder, hvilket ved Grundlovens Givelse var anset som tilstrækkeligt til Lovgivningsarbejdets Tilendebringelse, et Forhold, der i Tidens Løb er blevet meget forandret. Kongen kan ogsaa sammenkalde Rigsdagen til overordentlige Sammenkomster, hvis Varighed beror paa hans Bestemmelse. Den ordentlige Rigsdags Møder kunne udsættes paa bestemt Tid, dog uden Rigsdagens Samtykke ikke mere end 2 Maaneder og ikke mere end een Gang om Aaret inden dens næste ordentlige Sammenkomst. Virkningen af Udsættelsen er, at Arbejdet standses saa længe, men atter fortsættes, hvor man slap, naar Udsættelsen er endt. Kongen kan opløse enten hele Rigsdagen eller et af Tingene; i sidstnævnte Fald skal det andet Tings Møder udsættes. Efter en Opløsning skal Rigsdagen atter samles inden 2 Maaneders Forløb efter Opløsningen. Med Hensyn til den lovgivende Myndighed tilkommer der Kongen Forslagsret til Love eller andre Beslutninger; Administrationen udarbejder Lovforslagene, som derefter forhandles i Statsraadet, hvorefter den paagældende Minister forelægger dem for et af Tingene. Men i øvrigt har ogsaa enhver Rigsdagsmand Ret til at foreslaa og det paagældende Ting Ret til at vedtage Love. Endvidere har Kongen Stadfæstelsesret, idet ingen Beslutning kan faa Lovskraft uden Kongens Samtykke; herved er der altsaa tildelt Kongen absolut Veto (modsat i Norge). Endelig tilkommer der i Henhold til Grundlovens § 25 Kongen Ret til i visse Tilfælde selvstændig uden Rigsdagens Medvirkning at udøve Lovgivningsmyndigheden; denne Paragraf lyder: „I særdeles paatrængende Tilfælde kan Kongen, naar Rigsdagen ikke er samlet, udstede foreløbige Love, der dog ikke maa stride mod Grundloven og altid bør forelægges den følgende Rigsdag“. Det var denne Paragraf, der under den konstitutionelle Strid kom til at spille saa stor en Rolle som Grundlaget for de saakaldte provisoriske Love (Finanslove og andre) i Tiden 1885-94.

Med Hensyn til Kongens Stilling over for den dømmende Magt skal bemærkes, at det er Kongen, der udnævner eller stadfæster Valget af alle Dommere i Landet ved de almindelige Domstole; dernæst kan Regeringen indsætte ekstraordinære Retter, d. v. s. Kommissioner til visse Sagers Undersøgelse og Paakendelse, navnlig naar det gælder større eller over flere Retskredse forgrenede Forbrydelser. Endvidere har Kongen Ret til at benaade, altsaa udsætte eller eftergive de af Domstolene ikendte Straffe, og give Amnesti, hvorved almindeligvis forstaas politiske Forbryderes Fritagelse for Tiltale, Retsforfølgning, Dom og Straf. Ministrene kan han dog kun med Folketingets Samtykke benaade for de Straffe, de ere idømte af Rigsretten, for hvilken Domstol Kongen og Folketinget have Ret til at lade dem tiltale.

Som Følge af Kongens Uansvarlighed er det nødvendigt, at de af ham fattede Beslutninger i Statsanliggender medunderskrives af en eller flere Ministre, og det er da dem, hvem Ansvaret for Beslutningen paahviler. Kongen udnævner og afskediger Ministrene, som foruden at være Kongens

Raadgivere i Statsraadet tillige som Chefer for de dem underlagte Ministerier ere Rigets øverste Embedsmænd og som saadanne maa have Indfødsret og aflægge Ed paa Grundloven. Kongen bestemmer saavel Ministrenes Antal som Forretningernes indbyrdes Fordeling mellem dem. Kongens Udnævnelse og Afskedigelse af Ministre skal naturligvis ligesom alle andre Regeringsbeslutninger kontrasigneres. Ministrene i Forening udgøre Statsraadet, hvori ogsaa Tronfølgeren, naar han er myndig, tager Sæde. Forsædet i Statsraadet føres i Almindelighed af Kongen. Er Kongen i enkelte Tilfælde forhindret fra at holde Statsraad, kan han lade Sagen forhandle i et Ministerraad, der bestaar af samtlige Ministre under Konseilspræsidentens Forsæde. I Statsraadet forhandles alle Love og vigtige Regeringsforanstaltninger, og ligesom de af Regeringen udarbejdede Lovforslag inden deres Forelæggelse for Tingene undergives Statsraadets Behandling, saaledes skulle ogsaa alle af Rigsdagen endelig vedtagne Love tilstilles Statsraadet og behandles her, inden Kongen giver sit Samtykke.

Ministrene skulle møde paa Rigsdagen for at forhandle med Folkerepræsentationen. Derfor bestemmer Grundloven ogsaa, at Ministrene i Embeds Medfør have Adgang til Rigsdagen og kunne begære Ordet, saa ofte de ville, idet de i øvrigt iagttage den af Tingene vedtagne Forretningsorden. Stemmeret øve de kun, naar de tillige ere Rigsdagsmænd. At møde paa Tinge er ikke alene en Ret for Ministrene, men ogsaa en Pligt, idet enhver Rigsdagsmand kan bringe offentlige Anliggender til Forhandling og æske Ministerens Forklaring derom. I Grundloven er i øvrigt fastslaaet, at Ministrene ere ansvarlige for Regeringens Førelse; deres Ansvarlighed bestemmes nærmere ved Lov; men en saadan Ministeransvarlighedslov foreligger endnu ikke, og man maa derfor med Hensyn til det juridiske Ansvar holde sig til de almindelige Forskrifter om Embedsforbrydelser, som findes i Straffeloven, og til dennes almindelige Bestemmelser om Strafbarhed, suppleret med Grundlovens særlige Bestemmelser. Dette gælder dog kun om de af Ministrene som Ministre begaaede Lovovertrædelser; for de af dem som Privatmænd begaaede Lovovertrædelser staa de til Ansvar for de almindelige Domstole. Det er Rigsretten, der paakender de mod Ministrene for deres Embedsførelse anlagte Sager, og Ret til at gøre Tiltale gældende tilkommer som ovfr. nævnt Kongen og Folketinget; i Praksis vil det sandsynligvis kun blive sidstnævnte. Rigsretten bestaar af Højesterets ordentlige Medlemmer — for Tiden 13 — og et ligesaa stort Antal Medlemmer, som Landstinget vælger paa 4 Aar blandt dets egne Medlemmer, f. T. ved Forholdstalsvalg, hvorved samtlige Tingets Partigrupper blive repræsenterede efter deres Styrke. Domstolen tæller saaledes baade et juridisk og et politisk Element.

Rigsdagen, som med Kongen deler den lovgivende Magt, og hvorigennem Folket øver sin Indflydelse paa Statens Styrelse, bestaar af de to Afdelinger: Folketinget og Landstinget.

Folketinget har for Tiden 114 Medlemmer, jfr. Lov af 24. December 1894, som ere valgte paa 3 Aar. Ifølge Grundloven skulde der omtrent være et Medlem for hver 16,000 Indbyggere, og derfor fastsatte ogsaa Valgloven af 1867 et Medlemsantal paa 102; men efterhaanden som Tiden gik, og Befolkningen tiltog, maatte der naturligvis indtræde Misforhold, og, hvad der var det værste, Befolkningen tiltog ingenlunde ligeligt, saaledes at der efterhaanden var store Forskelligheder til Stede (i Kjøbenhavn havde man i 1890 gnmstl. 30,000 Indb. pr. Valgkreds, og en enkelt talte endog 142,000 Indb.) Man maatte derfor komme til en Forandring, og Valgloven af 1894 indførte derefter „en midlertidig Omfordeling af Folketingsvalgkredsene", idet det ikke var Meningen at omændre Valgloven af 1867 fra Grunden af. Man blev staaende ved et Antal Folketingsmænd af 114, uagtet der derved kom et gnmstl. Indbyggertal pr. Kreds af 19,000 i Stedet for Grundlovens 16,000, og nu er man naaet op til henimod 22,000 Indb. pr. Kreds. Denne Overvægt fordeler sig derhos langt fra ligeligt; der er stadig stor Forskel paa Kredsenes Størrelse; medens i 1901 13 Kredse havde under 16,000 Indb., var der endog 8 med over 32,000 og 7 med mellem 28,000 og 32,000 Indb. Størst er Afstanden fra de 16,000 i Kjøbenhavn og Omegn og i de Amter, hvori der ligger større Byer; i 1894 var det for øvrigt navnlig Hovedstaden og de større Byer, der fik flere Kredse, samtidig med at man gik til en mere ligelig Fordeling af Indbyggertallet inden for Kredsene. Valgkredsinddelingen falder i det hele og store sammen med Amtsinddelingen, idet Loven af 1894 dog enkelte Steder gjorde Brud herpaa; Antallet af Folketingskredse i de enkelte Overøvrighedskredse er meddelt ovenfor (S. 142).

Landstinget tæller 66 Medlemmer, hvoraf 12 udnævnes af Kongen, medens de 54 vælges i større Valgkredse paa 8 Aar. Kongens Udnævnelse gælder for Livstid, men de udnævnte Landstingsmænd kunne ligesom de øvrige nedlægge deres Mandater, ligesom de maa udtræde, hvis de komme i et af de Tilfælde, der udelukker fra Valgbarhed. En Landstingsopløsnings Indvirkning paa de kongevalgte Medlemmers Stilling er et aabent politisk Spørgsmaal, hvor Mening staar mod Mening. Landstingsvalg finder Sted hvert 4. Aar, idet Valgloven i saa Henseende har delt Tinget i to Grupper, hvoraf den ene omfatter 1., 2., 4., 7. og 9. Kreds (Indledningen til dette Afsnit oplyser, hvad hver enkelt Kreds omfatter), hvor ordinære Valg sidst fandt Sted i 1898, den anden 3., 5., 6., 8., 10., 11. og 12. Kreds, hvor Valg afholdtes i 1902.

For at have Valgret til Folketinget udkræves, at den paagældende Mand har Indfødsret, som opnaas enten ved Fødsel eller ved Lov; med Hensyn til det første bestemmer L. $^{19}/_{3}$ 1898, at den tilkommer ægte Børn af Fædre og uægte Børn af Mødre, naar vedkommende Fader eller Moder selv har Indfødsret, hvad enten Fødselen har fundet Sted i eller uden for Danmark; endvidere Børn, som ere fødte i Danmark, uden Hensyn til hvor

Forældrene høre hjemme, naar de have haft fast Ophold her i Landet til deres fyldte 19. Aar, med mindre de erklære at være Statsborgere i et andet Land. Endvidere maa han have fyldt sit 30. Aar og have haft fast Ophold i eet Aar i den Valgkreds eller i den Stad, hvori han opholder sig paa den Tid, Valget foregaar, være uberygtet, hvorom Valgloven bestemmer, at ingen kan anses som uberygtet, der ved Dom er funden skyldig i en i den offentlige Mening vanærende Handling, for hvilken han ikke har faaet Æresoprejsning. Endelig skal han have „Foden under eget Bord“ (ikke uden at have egen Husstand staa i privat Tjenesteforhold), ikke nyde eller have nydt Fattighjælp, som ikke er enten eftergivet eller tilbagebetalt, ligesom han ikke maa være ude af Raadighed over sit Bo. Valgbar til Folketinget er enhver uberygtet Mand, som har Indfødsret, naar han har fyldt sit 25. Aar, og i øvrigt opfylder Betingelserne for at have Valgret til Folketinget.

Valget foregaar i Valgkredse, som Loven af 1894 giver en fuldstændig Fortegnelse over, og, saafremt det er almindelige Valg, paa en bestemt Dag hele Landet over; Valghandlingen finder Sted paa det i Valgloven fastsatte Mødested i offentlige Valgmøder under Ledelse af den for hver Kreds dannede Valgbestyrelse og dennes Formand. Valget er direkte uden Mellemmænd, og alle Vælgeres Stemme har samme Vægt. Afstemningen er ifl. L. $^1/_2$ 1901 hemmelig. Dette praktiseres paa den Maade, at Valgbestyrelsen efter modtagen Anmeldelse af Kandidaterne (de skulle anmelde sig inden Kl. 10 den fjerde Aften før Valget, anbefalet af mindst een, højest 25, af Kredsens Vælgere) tilvejebringer Stemmesedler, hvorpaa de anmeldte Kandidaters Navne staa trykt. Naar Vælgeren da henvender sig ved den Valgliste, hvorpaa han staar opført, faar han udleveret en Stemmeseddel med dertil hørende Konvolut, begiver sig ind i Stemmerummet, hvor han sætter et Kryds — og intet andet, da Stemmesedlen i saa Fald bliver ugyldig — til højre ud for den Kandidats Navn, paa hvem han stemmer, lægger Sedlen i Konvolutten og ved Udgangen af Stemmerummet overgiver den til Stemmemodtageren, der lægger den i Stemmekassen. Den Kandidat, der har faaet flest Stemmer, er valgt, uden at der udkræves absolut Majoritet; ved Valget i 1903 havde 20 Folketingsmænd 50 pCt. og derunder af de afgivne Stemmer. Har der kun meldt sig een Kandidat, erklæres denne valgt, hvis der ikke inden et Kvarters Forløb begæres Afstemning af mindst 50 tilstedeværende Vælgere; paa de Stemmesedler, der i saa Fald anvendes, skal Vælgeren sætte et Kryds ud for Ordet Ja eller Nej. Kandidaten er valgt, hvis han har over Halvdelen af Stemmerne for sig; har han det ikke, berammes et nyt Valg til 8. Dagen derefter, og har der da ikke meldt sig en ny Kandidat, er den første valgt uden Afstemning. — Under Hensyn til det Besvær, der kan være forbundet for Vælgerne med at møde paa Valgstedet, er det i Loven fastsat, at hvor een eller flere

Øer udgør en Kommune og har telegrafisk eller telefonisk Forbindelse med den øvrige Del af Kredsen, kan Indenrigsministeren efter Sogneraadets Begæring indføre Kommuneafstemning, saaledes at Stemmeafgivningen foregaar paa selve Øen (ved Valget 1903 paa 13 Øer) under Iagttagelse af nærmere betryggende Regler.

Der er truffet særdeles strænge Bestemmelser, for at Afstemningens Hemmeligholdelse kan ske Fyldest. Saaledes skal ingen Vælger være pligtig for Retten i nogen Sag at opgive, paa hvem han har stemt, eller om han har stemt for eller imod en Valgkandidat. Det er forbudt at agitere i selve Valglokalerne, og ingen maa røbe, om en Vælger har stemt eller ej eller lignende (kan en Vælger ikke selv besørge Afkrydsningen, f. Eks. paa Grund af Alder eller legemlige Mangler, bistaas han af et særlig dertil valgt Medlem inden for Valgbestyrelsen, men selvfølgelig under Tavshedspligt). Overtrædelse af disse Bestemmelser straffes særlig haardt, med mindst 4 Ugers simpelt Fængsel.

Det sidste almindelige Folketingsvalg foretoges den 16. Juni 1903. Det samlede Antal Vælgere var 416,748. Af Vælgerne i det egentlige Danmark var $37,_1$ pCt. Byvælgere, $62,_9$ pCt. Landvælgere, og for Landet som Helhed kom der 1 Vælger paa hver 7 Indbyggere. Der var 2 Kredse, som havde over 5000 Vælgere hver, 19 havde 4-5000, 69 3-4000 og 24 2-3000 Vælgere hver. I ti af Landets Kredse afgjordes Valget uden Afstemning; i de 104 Kredse, hvor der var skriftlig Afstemning, stemte $63,_9$ pCt. af Vælgerne. Folketingsmændenes Partigruppering var Decbr. 1903: 74 af Venstrereformpartiet, 16 Socialdemokrater, 11 af det tidl. forhandlende Venstre, 11 Højre og 2 uden for Partierne.

Valgmaaden til Landstinget er mere indviklet efter de forandrede Bestemmelser, der i saa Henseende indførtes i 1866, hvor der indrømmedes de større Skatteydere en større Indflydelse, medens Grundloven af 1849 havde givet alle Vælgere til Folketinget lige Valgret til Landstinget, men derimod krævet, at man for at være valgbar til Landstinget skulde have en vis Indtægt eller svare et vist Skattebeløb. Nu maa man for at være valgbar til Landstinget opfylde de samme Betingelser som for at være valgbar til Folketinget, men skal tillige i det sidste Aar have haft Bopæl i Valgkredsen. For at blive kongevalgt skal den paagældende, foruden at være valgbar til Folketinget, have været Medlem af Kongerigets tidligere eller bestaaende repræsentative Forsamlinger.

Valgene til Landstinget foregaa gennem Valgmænd, altsaa indirekte. I Kjøbenhavn vælge samtlige valgberettigede Personer i hver Folketingskreds een Valgmand for hver 120 af Kredsens Vælgere. Et lige saa stort Antal Valgmænd vælges af de Vælgere, som i det sidste Aar have været ansatte til en Skatteindtægt af mindst 4000 Kr. Antallet af Valgmænd, som disse sidste skulle vælge, fordeles paa Folketingskredsene saa nær som muligt i

Forhold til det Antal højestbeskattede, der bo i hver Kreds. I 1898 valgtes i alt 884 Valgmænd, det halve Antal af hver Gruppe. Af den almindelige Vælgerklasses Valgmænd valgtes i den Folketingskreds, der havde færrest, 27, i den, der havde flest, 40, medens der var langt større Forskel inden for Kredsene paa Antallet af Valgmænd, valgt af de højestbeskattede; her var Yderpunkterne 6 og 59. Antallet af højestbeskattede Vælgere udgjorde omtr. $^1/_{10}$ af de almindelige Vælgeres. Ved Valget i 1898 stemte resp. 50 og 58 pCt. af de to Klassers Vælgere. — Uden for Kjøbenhavn vælges paa Landet af samtlige til Folketinget valgberettigede een Valgmand i hver Sogneraadskreds (hvoraf findes 1084); Købstæderne og Handelspladserne vælge tilsammen halvt saa mange Valgmænd, som der er Sogneraadskredse, altsaa nu 542. Indenrigsministeriet fordeler Valgmændene mellem de enkelte Byer i Forhold til Vælgerantallet, dog saaledes at ingen By faar mindre end 2 Valgmænd, 1 af hver Klasse. Af hver Bys Valgmænd vælges den ene Halvdel af alle Byens Folketingsvælgere, den anden Halvdel af de Vælgere i Byen, der i det sidste Aar have været ansat til en Skatteindtægt af mindst 2000 Kr. eller have svaret mindst 150 Kr. i direkte Skat til Stat og Kommune. Foruden disse i Sogneraadskredsene og Byerne valgte Valgmænd i de forskellige Landstingskredse deltage dernæst — uden for Kjøbenhavn og Færøerne — som umiddelbare Vælgere for Landets Vedkommende saa mange af de Vælgere paa Landet, der i det sidste Aar have ydet det højeste Bidrag til Stat og Amt, som der er Sogneraadskredse i hver af Landstingsvalgkredsene. — Statistikken for de to sidste almindelige Valg (1898 og 1902) viser, at der paa Landet valgtes 1081 Valgmænd; Antallet af Vælgere var 261,000, hvoraf 77,663 eller kun 30 pCt. stemte. I Købstæderne uden for Kjøbenhavn valgtes 270 Valgmænd af den almindelige Vælgerklasse; Antallet af Vælgere var 87,148, hvoraf 46,907 eller 54 pCt. stemte. Antallet af højestbeskattede Vælgere, som ogsaa valgte 270 Valgmænd, var 15,008, altsaa paa det nærmeste $^1/_6$ af den almindelige Vælgerklasses samlede Vælgerantal; heraf stemte 8703 eller 71 pCt. Efter de ved disse to hele Landet omfattende Valg indhøstede Erfaringer kan man altsaa udlede, at der paa hver Valgmand af den almindelige Vælgerklasse i Kjøbenhavn kom 122, i Købstæderne 323 og paa Landet 241 Vælgere; paa en Valgmand af de højestbeskattede i Kjøbenhavn 11 og i Købstæderne 56 Vælgere; paa Landet har man ikke noget tilsvarende, idet der her, som ovenfor vist, finder umiddelbar Deltagelse Sted af et lige saa stort Antal højestbeskattede Vælgere, som der er Sogneraadskredse i Valgkredsen. Men ved disse Beregninger maa det ogsaa erindres, at i Kjøbenhavn valgte de 884 Valgmænd 7 Landstingsmænd eller 1 Landstingsmand pr. 126 Valgmænd, uden for Hovedstaden valgte 2702 Valgmænd (540 fra Byerne og 2162 fra Landet) 46 Landstingsmænd eller 1 Landstingsmand pr. 59 Valgmænd. Byerne (uden for Hovedstaden) havde

altsaa 20 pCt. af det samlede Valgmandsantal; af Folketallet udgjorde de 27 pCt., af den almindelige Vælgerklasse 22 pCt. Valgmandsvalgene til Landstinget foregaa efter lignende Regler som ved Folketingsvalg, altsaa ved hemmelig Afstemning og gennem Anvendelse af Stemmesedler; simpel Stemmeflerhed gør Udslaget, og de anmeldte Kandidatlister tages som Helhed. Valgbar til Valgmand (ved begge Slags Valg i Byerne) er enhver, der har Valgret til Landstinget og har Bopæl i Valgmandskredsen. Paa Landet kunne de højestbeskattede ikke modtage Valg som Valgmænd. De højestbeskattede, umiddelbare Vælgere paa Landet ere de, som i det forløbne Aar have svaret det højeste Bidrag til Stats- og Amtskommune (fremtidig altsaa i Ejendomsskyld, Indkomst- og Formueskat til Staten og i Amtsskatter, der foreløbig udredes dels efter Hartkorn, dels efter Ejendomsskyld), og de deltage i et lige saa stort Antal, som der er Sogneraadskredse i Landstingskredsen.

Selve Valget af Landstingsmedlemmerne er hemmeligt og foregaar skriftlig. Der er ikke nogen, der stiller sig til Valg, men Valgmændene udfylde de modtagne Stemmesedler med ligesaa mange Navne, som der skal vælges Landstingsmænd i Kredsen; Sedlerne miste dog ikke deres Gyldighed, selv om de kun ere udfyldte med eet Navn. Valget foregaar efter Reglerne for Forholdstalsvalg, hvorved Mindretallene kunne hævde deres Ret og i alt Fald delvis opnaa en i Forhold til deres Stemmetal forholdsvis Repræsentation. Fremgangsmaaden ved Valget er, at det hele Antal Stemmesedler divideres med det Antal Landstingsmænd, Kredsen skal vælge, og den derved fremkomne Kvotient lægges til Grund for Valget. Naar Stemmesedlerne ere modtagne, blandes de og fremtages en for en, og det første af de paa hver anførte Navne oplæses; naar Navnet er forekommet saa ofte, at det konstaterede Forholdstal er naaet, er vedkommende valgt, og hans Navn forbigaas da ved den fortsatte Oplæsning, og i Stedet tages det næste Navn. Har man ikke, naar alle Sedlerne ere læste op, opnaaet at faa det hele Antal Landstingsmænd valgt, undersøges det, hvem der har faaet flest, og efter den derved udfundne Stemmeflerhed afgøres de tilbagestaaende Valg, dog at ingen anses for valgt, som ikke har faaet Halvdelen af den udfundne Kvotient. I Almindelighed maa der foretages fornyede Afstemninger, og det gælder da ofte, for at Mindretallene skulle kunne hævde deres Stilling, at Valgmændene underkaste sig en ret stræng Disciplin, for at ingen Stemme skal gaa tabt.

Hvad Rigsdagens Forhandlingsmaade og Forretningsgang angaar, ske Forhandlingerne paa Rigsdagen i hvert af de to Ting for sig, hvorfra kun „den forenede Rigdag“, der træder i Funktion ved Tronledighed, Tronfølgerens Fraværelse o. l., danner en Undtagelse; Tingene afgøre selv Gyldigheden af deres Medlemmers Valg, vælge Formænd, Viceformænd og Sekretærer, og deres Møder ere offentlige. Ret til at foreslaa Love tilkommer, som

nævnt foruden Regeringen, hvert af Tingene og dets Medlemmer. Intet Forslag kan endelig vedtages, før det har været behandlet tre Gange i hvert af Tingene; ved første Behandling drøftes Lovforslagets almindelige Principper, hvorefter det overgaar til anden Behandling med eller uden Udvalgs Nedsættelse, hvis der da ikke helt nægtes det Overgang til anden Behandling. Ved anden Behandling stemmes om de enkelte Afsnit og Paragraffer med de dertil stillede Ændringer, og derpaa afstemmes om Overgang til tredje Behandling. Ved tredje Behandling stemmes til Slut om Lovforslagets Overgang til det andet Ting i den Skikkelse, det har faaet ved denne sidste Behandling. I det andet Ting kommer Forslaget ligeledes til tre Behandlinger; er det derefter vedtaget i enslydende Skikkelse i de to Ting, foreligger der altsaa en samstemmende Beslutning, som af Formanden i det Ting, der sidst har behandlet Forslaget, tilstilles Statsraadet til eventuel Stadfæstelse af Kongen. Er der derimod ikke Enighed mellem de to Ting, gaar Forslaget tilbage til det Ting, der først har behandlet det, til „eneste Behandling“. Vedtages ved denne Forslaget i det andet Tings Skikkelse, foreligger altsaa en ensartet Lovvedtagelse, men føres det tilbage til den af Tinget tidligere vedtagne Skikkelse, overgaar Forslaget til eneste Behandling i det andet Ting. Opnaas heller ikke da Enighed, kan hvert af Tingene forlange Nedsættelse af et Fællesudvalg med lige mange Medlemmer fra hvert Ting; dette skal afgive Betænkning over Uoverensstemmelserne og gøre Indstilling til Tingene, hvorefter den endelige Afgørelse finder Sted i hvert af disse for sig; vedtages Forslaget i forskellig Skikkelse i de to Ting, er det dermed bortfaldet.

Ved Forslag til Forandring i Grundloven er Fremgangsmaaden den samme; men er Forslaget enslydende vedtaget af begge Ting, og Regeringen vil fremme Sagen, skal, som alt ovenfor nævnt, begge Ting opløses, og først hvis Forslaget er enslydende vedtaget af den nye Rigsdags to Ting og ført gennem de sædvanlige tre Behandlinger i begge Ting og derefter er blevet stadfæstet af Kongen, er det Grundlov.

Blandt Rigsdagens Rettigheder er naturligvis Deltagelsen i den lovgivende Magt langt den væsentligste, jfr. dog her Kongens Ret til at udstede foreløbige Love ifølge Grl.' § 25. Særlig Indflydelse er der i Grundloven tilsikret Rigsdagen med Hensyn til Statshusholdningen, hvilket man her i Landet som andetsteds har anset som den fri Forfatnings Hovedhjørnesten. Rigsdagen øver sin Indflydelse paa Statshusholdningen gennem Behandlingen og Vedtagelsen af de aarlige Finanslove, hvorom Grundloven giver den udtrykkelige Bestemmelse, at paa hver aarlig Rigsdag, straks efter at samme er sat, fremlægges Forslag til Finansloven for det følgende Finansaar, indeholdende et Overslag over Statens Indtægter og Udgifter. Finansloven og Tillægsbevillingsloven behandles først i Folketinget. Forinden Finansloven er vedtagen, maa Skatterne ikke opkræves, og ingen Udgift maa afholdes,

som ikke har Hjemmel i Finansloven eller i en Tillægsbevillingslov. Dernæst øver Rigsdagen sin Indflydelse paa Statshusholdningen ved Revisionen af de for det forløbne Finansaar aflagte Statsregnskaber og Beslutningen med Hensyn til disse. — Finansloven skal indeholde et Overslag over alle Statens Indtægter og Udgifter, et Budget; en Del af de herpaa opførte Summer maa naturnødvendig være kalkulatoriske; det er f. Eks. umuligt paa Forhaand bestemt at vide, hvor meget Skatterne ville indbringe. Med Udgifterne er det for saa vidt anderledes, som de maa holdes indenfor, hvad der er bevilget, og ogsaa skal anvendes efter deres Bestemmelse, med mindre der er indtraadt Forhold, der gør Afholdelsen umulig eller overflødig eller saa utilraadelig, at Regeringen undlader Udbetalingen mod forventet Godkendelse. Er Finansloven ikke færdig til 1. April, maa Regeringen have Hjemmel til at holde Statsmaskineriet i Gang, hvilket sker gennem „midlertidige Finanslove“, om hvis Indhold der ved en Rigsdagsbeslutning blev truffet Aftale ved Forliget i 1894. For saa vidt der i Finansaarets Løb indtræder Forhold, hvorved der f. Eks. maa afholdes Udgifter, der ikke ere bevilgede, raades der Bod herpaa ved de saakaldte Tillægsbevillingslove, der maa betragtes som en Del af Finansloven, og som altsaa behandles paa Rigsdagen i selve det Finansaar, for hvilket de gælde. Herpaa optages dels Indtægts- og Udgiftsbeløb, som alt ere indgaaede eller udbetalte, idet en Opsættelse ikke var mulig, dels saadanne Poster, som Regeringen anser det nødvendigt at medtage som Supplement til den alt foreliggende Bevillingslov, eller Genbevillinger, i de Tilfælde hvor Udgiften ikke er kommen til Udbetaling i det Finansaar (inkl. den i Praksis indførte 3 Maaneders Tillægsperiode), for hvilket den er bevilget. — Kontrollen med Finanslovens Overholdelse udøver Rigsdagen gennem Statsrevisionens Prøvelse af Statsregnskabet. Paa dette samles de forskellige Administrationers Regnskaber, efter at de almindeligvis først ere reviderede og deciderede af Revisionsdepartementerne; det forelægges Kongen i Statsraadet, hvorefter det offentliggøres og forelægges Rigsdagen i Begyndelsen af Oktober. I Rigsdagen overgives det til Statsrevisorerne, hvis Tal er 4, hvoraf hvert Ting vælger de 2 for eet Aar ad Gangen. Naar Revisionen er endt, overgaar Statsregnskabet med Revisorernes Bemærkninger til Behandling i Rigsdagen, og hvert af Tingene for sig træffer Beslutning derom.

Foruden de ovenfor omtalte Beføjelser tilkommer der Tingene Ret til at indgive Adresser til Kongen, Ret til at nedsætte Kommissioner af sine Medlemmer til at undersøge almenvigtige Genstande (f. Eks. Folketingets parlamentariske Skattekommission i 1900). Dernæst kan enhver Rigsdagsmand i det Ting, hvortil han hører, med dettes Samtykke bringe ethvert offentligt Anliggende til Forhandling og derom æske Ministrenes Forklaring. Der kan ogsaa indgives Andragender til Tingene gennem et af disses Medlemmer. Endelig

maa nævnes Folketingets Beføjelser med Hensyn til Rigsretsanklage og Landstingets Valg af Rigsretsmedlemmer.

Der er tillagt Rigsdagen særlig Retsbeskyttelse dels til Værn mod ligefremme Angreb og Undertrykkelse, dels til Sikring af selve Rigsdagens og dens enkelte Medlemmers fri og uhindrede Virken. Bestemmelser herom indeholdes dels i Grundloven, dels i Straffeloven.

Den tredje af Statsmagtens Faktorer er *Domstolene*, idet Grundloven udtrykkelig siger, at den dømmende Magt er hos Domstolene. Medens det altsaa er den lovgivende Magt, som inden for dens forfatningsmæssige Begrænsning opstiller de bindende Regler for, hvad der skal være Ret i Landet, og medens den udøvende Magt dels træffer de nødvendige Forholdsregler til Gennemførelsen af den lovgivende Magts Bestemmelser, dels under visse Forhold selvstændig foretager sin endelige Afgørelse af Spørgsmaalene, er det den dømmende Magts Opgave at afgøre, hvad der i enhver Domstolene forelagt kriminel og civil Sag er Ret, og denne Afgørelse er bindende for alle, saavel for de stridende Parter som for selve Statsmagten. Dommerne have ifølge Grundloven i deres Kald alene at rette sig efter Lovene, og Domstolene ere berettigede til at paakende ethvert Spørgsmaal om Øvrighedsmyndighedens Grænser. Har Administrationen saaledes givet ulovhjemlede Paabud eller Lovfortolkninger, som af Domstolene skønnes stridende mod Lovens sande Mening og Forstaaelse, kunne de omstøde dem, og Administrationen maa respektere deres Afgørelse. Det samme er Tilfældet, hvis der skulde komme til at foreligge Love, hvis Indhold er i Strid med Grundloven. Ved Begrebet „Øvrighedsmyndighed“ maa i øvrigt forstaas enhver administrativ Myndighed her i Landet, fra den laveste til den højeste, saaledes at enhver Borger, der mener sig forurettet ved en af Administrationen truffen Afgørelse, kan æske Domstolenes Mening om Spørgsmaalet og derved eventuelt blive tilkendt Erstatning for de ved Overtrædelsen forvoldte Tab. Men det tilføjes udtrykkelig i Grundloven, at den, der vil rejse et saadant Klagespørgsmaal, ikke ved at bringe Sagen for Domstolene kan unddrage sig fra foreløbig at efterkomme Øvrighedens Befaling. Dernæst er det i Grundloven bestemt, at den dømmende Magts Udøvelse kun kan ordnes ved Lov, saaledes at den udøvende Magt altsaa er hindret i at gribe ind paa dette Omraade, baade med Hensyn til en Omdannelse af Landets Domstole og ved Bestemmelser, der medføre, at de enkelte Personer skulle skifte Værneting, eller hvorved indføres en eller anden vilkaarlig Retsbehandling (jfr. ovenfor om Retten til at nedsætte Kommissionsdomstole).

Organisationen af Landets Domstole*) er f. T. saaledes, at første Instans

*) Enhver civil Sag indledes alm. med, at der prøves Forlig for de anordnede Forligskommissioner, hvis Medlemmer ere ulønnede. I Kbh. bestaar Forligskom. af en Overretsassessor, et af Magistratens Medlemmer (eller Embedsmænd) og en Borgerrepræsentant. I Sø- og Han-

paa Landet er Herreds- eller Birkeretterne (Herredsfoged og Birkedommer, paa Frederiksberg en særlig Straffedommer), i Købstæderne Byretterne (Byfoged), hvilke alle beklædes af en enkelt Dommer, der tillige indtager Stillingen som Retsskriver undtagen i Svendborg, hvor der er særlig Retsskriver. I Helsingør, Odense, Aarhus, Randers, Aalborg og Esbjærg beklædes Skifteretten af Borgmester og Byfoged i Forening, og Borgmesteren i disse Byer er tillige Auktionsdirektør, Byfogden Auktionsskriver. I alt findes der 130 Underdommerembeder. Fra Underretterne appelleres til de to kollegiale Landsoverretter, en for Østifterne i Kjøbenhavn (bestaaende af 1 Justitiarius og 18 Assessorer) og for Jylland i Viborg (1 Justitiarius og 8 Assessorer). I Kjøbenhavn er første og anden Instans een, idet den ovenomtalte Landsoverret er forbunden med Hof- og Stadsretten. Medens de nævnte Domstole behandle saavel civile som kriminelle Sager, behandler Østifternes Landsoverret i dens Egenskab af Hof- og Stadsret, enten gennem den samlede Ret, dens enkelte Afdelinger eller de den underlagte Kontorer (Auktionsretten og Fogedretten), kun civile Sager, idet der i Kjøbenhavn findes en særlig Ret til Behandling af kriminelle Sager, nemlig Kriminal- og Politiretten (1 Justitiarius og 13 Assessorer). Sø- og Handelssager i Kjøbenhavn behandles af Sø- og Handelsretten (en retskyndig Formand og Næstformand samt 10 sø- og 30 handelskyndige ulønnede Meddommere). Fra Overretterne appelleres til Højesteret (1 Justitiarius og 12 Assessorer foruden et vekslende Antal ulønnede, ekstraordinære Assessorer). Til Højesteret appelleres ligeledes fra de kjøbenhavnske Retter (herunder Auktionsretten, fra Fogedretten appelleres til Hof- og Stadsretten), og her faa Sagerne saaledes almindeligvis kun to Instanser at gennemløbe, hvilket for Bornholms Vedkommende ogsaa finder Sted med kriminelle Sager og offentlige Politisager for Købstadjurisdiktionernes Vedkommende. For Underret og Overret er Rettergangsmaaden skriftlig, medens der for Højesteret i Reglen finder mundtlig Forhandling Sted. Ved de Procesmaader, der ere foreskrevne i Loven om Rigsretten, om Sø- og Handelsretten og om offentlige Politisager i Kjøbenhavn, har man søgt at opfylde Bestemmelserne om Retsplejens Mundtlighed. I kriminelle Sager forener Forhørsdommeren under Forhøret i sin Person Stillingen som Anklager og Forsvarer (det inkvisitoriske Princip) modsat det i de fleste andre Kulturstater gennemførte Anklageprincip, der saa godt som altid er forbundet med Anvendelsen af Jurysystemet. Foruden disse Hoveddomstole har man visse særlige Retter (gejstlige, militære samt i Landvæsenssager).

Kongen udnævner Dommerne; dog maa det erindres, at Landstinget vælger Halvdelen af Rigsretsdommerne, at Sø- og Handelsrettens Meddommere i Kjøbenhavn vælges i en Valgforsamling med Repræsentanter for

---

delssager haves en særlig Komm. Ellers udgør hver Købstad med dens Opland en Forligskreds, medens dog ogsaa Landsogne kunne være forenede til een Kreds; Komm. tæller 2 Mdl. valgte respkt. af Købstadens Kommunalbestyrelse eller af Amtsraadet.

Handel, Søfart og Kjøbenhavns Kommune (Kongen stadfæster Valget), og at Meddommere i Søretssager uden for Kjøbenhavn beskikkes af Amtmanden. I kriminelle Sager, hvor der kan blive Tale om Livsstraf, tilkalder Underretsdommeren (Enkeltdommer) 8 Meddomsmænd.

For at værne om Dommernes Upartiskhed og modvirke Afhængigheden af den udøvende Magt er det bestemt, at Dommerne ikke kunne afsættes uden ved Dom, ej heller forflyttes mod deres Ønske undtagen ved en Omordning af Domstolene (dog kan den Dommer, der har fyldt sit 65. Aar, afskediges, men uden Tab af Embedsindtægter); disse Bestemmelser gælde dog ikke for de Dommere, der tillige have administrative Forretninger, hvilket er Tilfældet med alle Underdommere uden for Hovedstaden. Men blandt Grundlovens Løfteparagraffer findes Bestemmelser om, at Retsplejen bliver at adskille fra Forvaltningen efter nærmere Regler, og at Offentlighed og Mundtlighed skal gennemføres ved Retsplejen, ligesom der skal indføres Nævninger (Jurysystemet) i Misgerningssager og i Sager, der rejse sig af politiske Lovovertrædelser. Bestemmelser herom findes optagne i „Retsreformen", som længe har staaet paa Dagsordenen og nu synes at have nogen Udsigt til at blive gennemført.

Ligesom Statsmagtens to andre Faktorer er der ogsaa tillagt Domstolene kvalificeret Retsbeskyttelse.

— Foruden disse Hovedbestemmelser med Hensyn til Statsmagten skal sluttelig tilføjes, at der i Grundloven er tilsikret Borgerne forskellige Rettigheder, saaledes Religionsfrihed, personlig Frihed (enhver, der anholdes, skal inden 24 Timer stilles for en Dommer, der, for saa vidt vedkommende ikke straks kan sættes paa fri Fod, ved en af Grunde ledsagen Kendelse, som afgives snarest mulig og senest inden 3 Dage, afgør, om han skal fængsles, og hvis han kan løslades mod Sikkerhed, bestemmer dennes Art og Størrelse), Boligens Ukrænkelighed samt fuld Ejendomsret (Ejendomsretten er ukrænkelig; ingen kan tilpligtes at afstaa sin Ejendom, uden hvor Almenvellet kræver det; det kan kun ske ifølge Lov og mod fuldstændig Erstatning); endvidere visse sociale Goder, saasom Næringsfrihed, Understøttelse i Tilfælde af Trang (fyldestgjort ved Fattigloven og Alderdomsunderstøttelsen) og fri Skoleundervisning i Almueskolen; dernæst visse politiske Friheder, saaledes Trykkefrihed, Foreningsfrihed og Forsamlingsfrihed. Grundloven paabyder ogsaa almindelig Værnepligt, afskaffer enhver til Adel, Titel og Rang knyttet Forret og forbyder fremtidig Oprettelse af Len, Stamhuse og Fideikommisgodser (Jordegodser — ikke Købstadejendomme eller Kapitaler — baandlagt til stadigt Underhold af en Familie), hvorhos det ved Lov nærmere skulde ordnes, hvorledes de nu bestaaende kunde overgaa til fri Ejendom.

Kommunalforfatning.

I Grundloven er tillige bestemt, at Kommunernes Ret til under Statens Tilsyn selvstændig at styre deres Anliggender skulde blive ordnet ved Lov. I Henhold hertil er der givet forskellige Bestemmelser om Kommunalforfatningen, og i det hele har det kommunale Liv her i Landet naaet en høj Grad af Udvikling siden Midten af det 19. Aarh. Der gælder forskellige Bestemmelser for Bykommuner og Landkommuner; inden for de første maa atter skelnes mellem Hovedstaden og de øvrige Købstæder, inden for de sidste mellem Sognekommuner (og de dermed ligestillede Kommuner) og Amtskommuner.

Reglerne for *Kjøbenhavns* kommunale Forfatning ere givne i Lovene af $^{4}/_{3}$ 1857 (om K.' kommunale Anliggender) og $^{23}/_{12}$ 1865 (om Valg af Borgerrepræsentanter). I Henhold til Bestemmelserne i disse Love er Kommunens Styrelse overladt den samlede Kommunalbestyrelse, der bestaar af Magistraten og Borgerrepræsentationen.

Magistraten bestaar af en af Kongen udnævnt Overpræsident og 4 lønnede Borgmestre, der vælges af Borgerrepræsentationen paa Livstid, og hvis Valg skal stadfæstes af Kongen, samt lige saa mange ulønnede Raadmænd, som der er Borgmestre; de sidste vælges — uden kgl. Stadfæstelse — af Borgerrepræsentationen paa 6 Aar. Borgmestrene kunne afskediges af Borgerrepræsentationen med Kongens Samtykke mod at erholde Pension; uden Kongens Samtykke kunne de kun afskediges mod at erholde $^{2}/_{3}$ af Gagen i Pension, og naar $^{3}/_{4}$ af Borgerrepræsentationens Medlemmer ere enige deri. — Magistraten har Bestyrelsen af alle Kommunens Anliggender under sig og udøver den dels i Forening dels gennem sine enkelte Afdelinger. Dernæst skulle alle saadanne Forhold forhandles i Magistraten, som enten vedrøre Kommunen i Almindelighed (Vedtægt, Budget o. l.), eller som angaa flere af Kommunens Bestyrelsesgrene eller ere af indgribende Betydning for dens Forvaltning og Økonomi. Overpræsidenten fører Forsædet; han er Statsmagtens Repræsentant og øver det Staten tilkommende Tilsyn med den kommunale Forvaltning og varetager lignende Overøvrighedsforretninger som uden for Hovedstaden Amtmændene (Aktionsmyndigheden er dog overdraget Vicepolitidirektøren).

Hver af de 4 Borgmestre forestaar som Chef en af de 4 Afdelinger, hvorunder K.'s Kommunalanliggender behandles, og bestyrer selvstændig og under eget Ansvar de herunder faldende Sager med en Raadmand som tilforordnet. Under 1. Afdeling høre de alm. Underøvrighedsforretninger, Næringssager, Valglister, kommunal Statistik, Umyndiggørelse, borgerlig Vielse; endvidere Kirke-, Skole-, og Begravelsesvæsen, Stiftelser og Legater, Arkiv og Biblioteker m. v. I Spidsen for Skolevæsenet staar i øvrigt en Skoledirektion (Overpræsidenten, Borgmesteren, en af Kultusministeriet udnævnt

gejstlig, Skoledirektøren og de to Viceskoledirektører), hvorunder ved hver Skole virker en Skolekommission paa 3 Medlemmer. — Under 2. Afdeling hører Kommunens alm. økonomiske Anliggender, Skatter og Afgifter, Lønninger, Pensioner, Kasse- og Regnskabsvæsen samt Formue og Gæld; endvidere Bidstrup Gods, Hospitalerne, Kvægtorvet m. v. M. H. t. Embedsmændene skal her anføres, at forskellige af de overordnede Embedsmænd vælges af Borgerrepræsentationen efter Indstilling af den samlede Magistrat; i øvrigt udnævnes og afskediges Embedsmændene af den samlede Magistrat, Bestillingsmænd og Funktionærer af Borgmestrene. — Under 3. Afdeling hører Fattigvæsenet med dets Legater, Kapitaler og Stiftelser samt Alderdomsunderstøttelsen. — Endelig hører til 4. Afdeling alle de tekniske Anliggender, saaledes Belysningsvæsen, Vand-, Brand-, Brolægnings-, Vej- og Bygningsvæsen. Overbestyrelsen af det hele Bygningsvæsen er hos Bygningskommissionen (Borgmesteren, Stadsbygmesteren, Stadslægen, Branddirektøren, et af Justitsministeriet og et af Kommunalbestyrelsen valgt Medlem) med de derunder sorterende 7 Bygningsinspektører. Endvidere høre under 4. Afdeling Renovationsvæsen, Justervæsen, offentlig Vejning samt Sundhedsplejen. En Sundhedskommission (Politidirektøren, Borgmesteren, Stadslægen og 2 Borgerrepræsentanter) er udstyret med selvstændig Myndighed; herunder sortere 6 Kredslæger og 1 Veterinærlæge.

Borgerrepræsentationen bestaar af 42 Medlemmer, hvoraf de 36 fra det gamle Kjøbenhavn, de 6 fra de i 1901 og 1902 indlemmede Distrikter. Af de 36 vælges hvert Aar 6, hvis Funktionstid er 6 Aar. Valgret har enhver mandlig Beboer i Staden, der er 25 Aar, har Indfødsret, ikke ved Dom er funden skyldig i en i den offentlige Mening vanærende Handling (naar han da ikke har faaet Æresoprejsning), ikke har nydt urefunderet Fattighjælp, ikke staar i privat Tjenesteforhold, ikke er ude af Raadighed over sit Bo, og derhos ved sidste Skatteansættelse til Kommunen er sat til at svare Skat af en Skatteindtægt af 400 Kr., hvilket svarer til en aarlig Indtægt af 1000 Kr. Valgbar er enhver, der har Valgret, undtagen Magistratsmedlemmer samt Politi- og Vicepolitidirektøren. I de tre indlemmede Distrikter gælder for det første Valg efter Indlemmelsen lignende Regler som i Sogneraadene paa Landet med to Vælgerklasser; senere skal der træffes nærmere Ordning. Valgene til Borgerrepræsentationen foregaa i Slutningen af Marts ved Anvendelse af Stemmesedler ligesom ved Valgene til Folketinget; Underskrift paa Stemmesedlen medfører dog ikke her Ugyldighed. Valget foretages efter Flertalsvalg, saaledes at enhver nok saa stor Minoritet af Byens Borgere er udelukket fra at faa nogen Kandidat valgt. — En Forretningsorden indeholder de nærmere Bestemmelser angaaende Fremgangsmaaden ved Sagernes Behandling i Borgerrepræsentationen.

Hovedstaden har altsaa et gennemført Tokammersystem, hvor den be-

sluttende Myndighed i alle Kommunens Sager er overladt Magistrat og Borgerrepæsentation. Kun naar det drejer sig om Afhændelse af Ejendomme, Forbrug at Stadens Formue, Optagelse af Laan eller Erhvervelse af faste Ejendomme, udkræves Indenrigsministeriets Samtykke; det samme gælder m. H. t. Forandringer i den af Indenrigsministeriet stadfæstede Vedtægt for Styrelsen af Stadens Anliggender. Der findes ikke i Hovedstaden som i de andre Byer valgte Ligningskommissioner; Byen er til Ansættelse af Indkomstskat delt i Distrikter, og for hvert saadant udnævner Borgerrepræsentationen 4 Ligningsmænd paa 4 Aar, som sammentræde under Forsæde af et af Skatteraadets Medlemmer (Borgmesteren og Raadmanden for 2. Afdeling samt 5 Medlemmer, hvoraf Finansministeren vælger de 2, Borgerrepræsent. 3); der kan appelleres til et Overskatteraad, bestaaende af 3 af Kongen og 2 af Borgerrepræsentationen valgte Medlemmer.

Havnevæsenet, som i Alm., bortset fra Statshavnene, maa betragtes som en kommunal Sag, der varetages gennem kommunale Myndigheder, dog saaledes at Havnens Finansvæsen holdes særskilt, indtager i Kbhvn. en Særstilling. Havnens Bestyrelse bestaar af et Havneraad og en Havneforvaltning. Havneraadet bestaar af Overpræsidenten og 12 Medlemmer, hvoraf 2 udnævnes af Kongen, 6 af Borgerrepræsentationen, 2 af hvert af Rigsdagens Ting; dets Myndighed er dels raadgivende angaaende Sager, der forelægges til Erklæring af Ministeriet, dels Initiativ tagende, idet det kan indgive Andragende om ethvert Havneanliggende, men Afgørelsen ligger i Ministeriet for offtl. Arbejders Haand. Havneforvaltningen føres af en Havnekaptajn og de ham underlagte Embedsmænd.

Reglerne om *Købstædernes* kommunale Forfatning findes i Lov af $^{26}/_{5}$ 1868. I Henhold hertil styres Købstadens Anliggender under Indenrigsministeriets Overtilsyn af et Byraad, bestaaende af 7-19 af Borgerne paa 6 Aar valgte Medlemmer med en af Kongen udnævnt Borgmester som Formand, hvilket sidste Forhold dog ifølge udtrykkelig Bestemmelse i Loven kun skal vedblive, indtil en almindelig Omordning af Rets- og Administrationsforholdene har fundet Sted. I Retsbetjentenes Lønningslov er det paalagt enhver af disse, som bor i en Købstad, at modtage Beskikkelse som Borgmester; i Henhold hertil har Regeringen altid beskikket Byfogden til Borgmester i Købstaden. Men det er ikke nødvendigt, og det udkræves end ikke, at Borgmesteren skal have juridisk Uddannelse; i Allinge-Sandvig og Aakirkeby er der saaledes beskikket særlige Borgmestre, hvilket har været nødvendigt, fordi der i de paagældende Retskredse ligger flere Købstæder, og Retsbetjenten har Bopæl i en anden end disse Byer. I 6 Byer er der ansat særlige Borgmestre, nemlig i Helsingør, Odense, Aarhus, Randers, Aalborg og Esbjærg, jfr. S. 156. Det er Borgmesteren, hvem Udførelsen af Byraadets Beslutninger og den øvrige udøvende Myndighed i Kommunens Anliggender paahviler. Dog have Byraadene en for øvrigt ikke

benyttet Ret til af deres Midte at vælge en eller flere, der som Raadmænd kunne tage Del i den udøvende Virksomhed. I Byens Vedtægt, der stadfæstes af Indenrigsministeriet, kan det ogsaa være overdraget til et staaende Udvalg at forestaa den umiddelbare Forvaltning af enkelte kommunale Anliggender.

Ved Valgene til Byraadet deles Antallet af Medlemmer, som altid er ulige, i to Dele, hvoraf den større Del tæller 1 Medlem flere end den mindre. Til den større Del ere samtlige de af Kommunens Indbyggere valgberettigede, som ere valgbare til Folketinget (Aldersgrænsen altsaa 25 Aar, jfr. foran), naar de i det forud for Valget gaaende Kalenderaar have været bosatte i og svaret direkte Skat til Kommunen. Den mindre Del vælges af den Femtedel af Kommunens valgberettigede, som i det forud for Valget gaaende Kalenderaar har udredet det største direkte Skattebeløb til Kommunen, for saa vidt denne Femtedel har svaret i det mindste $^2/_3$ af Kommunens samtlige Skatter; ellers medtages saa mange af de øvrige, at det paagældende Skattebeløb naas; det sidste er almindeligvis Tilfældet og des hyppigere, jo mindre Byen er. Valgbar i begge Klasser er enhver, der er valgberettiget til Byraadets større Del. Forhandlingerne i Byraadet ledes af Borgmesteren, og Beslutning tages efter Stemmeflerhed. En Forretningsorden indeholder de nødvendige Regler for Forretningsgangen. Forskellige Udvalg ere i Henh. til Vedtægten nedsatte til at forestaa Bestyrelsen af de forskellige Anliggender; de vigtigste ere Fattigudvalget og Skoleudvalget, men i øvrigt er der nedsat flere eller færre Udvalg alt efter Byens Størrelse (herom er givet Oplysning i Værkets Behandling af hver enkelt By). Tilsynet med Skoleundervisningen føres af Skolekommissionen (Byens Præst eller Præster og dobbelt saa mange af Byraadet valgte Medlemmer), hvis Medlemmer — dog uden Stemmeret — deltage i de Byraadsmøder, hvor Indstilling om Lærerembeder afgives. — Havnevæsenet er overladt kommunal Forsorg (bortset fra Statshavnene, hvor Byraadet dog vælger 2 Medlemmer af Havnekommissionen), hvorfor der i Alm. er nedsat et særligt Havneudvalg med Borgmesteren som født Formand, og i hvilket enkelte Pladser besættes med Folk uden for Byraadet. Men Havnen har sit eget Budget, og dens Indtægter og Udgifter maa ikke sammenblandes med Kommunens, og Indtægterne maa kun anvendes til Havnens eget Bedste. Ministeriet for offentlige Arbejder fører det overordnede Tilsyn.

Til en Del af Landets Byer er knyttet et „Landdistrikt“ (ikke at forveksle med Byernes „Markjorder“), der har Fattigvæsen (Alderdomsunderstøttelse) og i Reglen tillige Skolevæsen fælles med Byen. Byraadet tiltrædes da ved Behandlingen af disse Sager af et Medlem af Distriktet, valgt af Distriktets Indbyggere paa 3 Aar; Byraadet i Forening med Amtsraadet fastsætter, hvormeget Distriktet skal yde til de paagældende Fællesudgifter.

Byraadet vælger Medlemmer af Kirkeinspektionerne, Bygnings-, Indkvarterings- og Sundhedskommissionerne, udnævner og afskediger de kommu-

nale Embeds- og Bestillingsmænd. Skattepaaligningen til Formue- og Lejlighedsskat — Byernes Hovedindtægt — er overladt en Ligningskommission, hvis Medlemmer vælges for 3 Aar ad Gangen, og som ogsaa er delt i en større og mindre Del, hvortil vælges henholdsvis af samtlige til Byraadet valgberettigede og af de højestbeskattede; i større Kommuner kan det nu bestemmes, at Ligningsmænd, valgte af Kommunalbest. deltage i Lignings-komm. Arbejde. Klager over Skatteansættelse kan eventuelt indbringes for en Overligningskommission, hvis Medlemmer blive udnævnte af Indenrigsministeren. Købstadens Regnskab gennemgaas af 2 paa 6 Aar af samtlige valgberettigede valgte Revisorer.

En særlig Stilling indtager de fattiges Kasse (L. $^8/_3$ 1856), der har til Opgave ved Siden af det egentlige Fattigvæsen at byde Midler til en fri Fattigforsørgelse. Den bestyres af 3 Mænd valgte paa 3 Aar af den almindelige Vælgerklasse og faar sine Midler dels ved frivillige Bidrag, dels ved Bidrag fra Kommunen. Ogsaa det i Kirkernes Bøsser indkomne skulde tidligere indgaa i de fattiges Kasser, men nu er det bestemt, at Menighedsraadene forvalte disse Midler til Fremme af en fri kirkelig Fattigpleje.

Reglerne om Landkommunernes Forfatning og Styrelse indeholdes i Landkommunalloven af $^6/_7$ 1867. Der er to Hovedgrupper af Landkommuner, nemlig den mindre: Sognekommunen og den større: Amtskommunen.

Sognekommunerne, de tidligere Sogneforstanderskabsdistrikter, bestaa almindeligvis af et eller flere Kirkesogne; deres Oprindelse kan føres tilbage til Fattigvæsensordningen af 1803, hvor Sognene eller rettere Pastoraterne (Hovedsogn og Annekser) først fremtraadte som Kommuner med Fattigkommissioner. I 1841 indførtes Sogneforstanderskaber, et for hver Fattigkommune, der saa i 1867 afløstes af Sogneraad; dette tæller i Modsætning til tidligere — hvor Præst og Herredsfoged vare fødte Medlemmer — nu kun valgte Medlemmer, hvis Tal altid skal være ulige, og som tælle flere eller færre efter Kommunens Størrelse, i Alm. ikke under 5. Ligesom i Byerne deles Medlemmerne i en større og mindre Del, men paa Landet er det den større Del, som vælges af de højestbeskattede, den mindre Del af samtlige til Folketinget valgbare, for saa vidt de i det foregaaende Aar have udredet Bidrag til Kommunen (i Penge, Naturalier eller i Arbejde). De højestbeskattede er den Femtedel af Kommunens ovfr. omtalte valgberettigede Beboere, som i det foregaaende Aar har udredet de højeste Bidrag efter Hartkorn (Ejendomsskyld) og Formue og Lejlighed. Valgbar er enhver, der kan vælges til Folketinget, naar han har haft Bopæl i Kommunen i det sidste Aar. Medlemmerne vælges paa 6 Aar, hvert 3. Aar afgaar enten den større eller den mindre Del.

Sogneraadets Virksomhed gaar væsentligst ud paa at styre Sognekommunens egne Anliggender, som paa flere Punkter ogsaa ere af Interesse for

selve Staten, f. Eks. Skole- og Fattigvæsen, jfr. Grundloven. Men ogsaa andre Opgaver paahviler det dem at udføre i hele Samfundets Interresse, og fra oprindelig at være Fattigkommune er deres Virksomhed ved senere Lovgivningsbestemmelser udvidet mere og mere. Tilsynet kan ikke siges at tilkomme nogen enkelt Myndighed; vel er det øverste Tilsyn med alt Kommunalvæsen henlagt under Indenrigsministeriet, men paa visse specielle Omraader tilkommer det øverste Tilsyn andre Myndigheder (for Skolevæsen Ministeriet for Kirke- og Undervisningsvæsenet, for Politi-, Brand- og Sundhedsvæsen Justitsministeriet osv.). Man maa derfor skelne mellem det almindelige, hele Sogneraadets Virksomhed omfattende Tilsyn, der tilkommer Amtsraadet og Amtmanden, og det særlige Tilsyn, som udøves af andre Myndigheder (Skoledirektion og Politimester).

I Modsætning til By- og Amtsraad vælger Sogneraadet selv sin Formand; til gyldigt Valg udkræves absolut Stemmeflerhed af Sogneraadets tilstedeværende Medlemmer. Der holdes Møde mindst 6 Gange om Aaret; Sogneraadet kan indbyde andre end Medlemmerne til at deltage i Forhandlingerne, men uden Stemmeret. Det er Formanden, der foranstalter Udførelsen af de tagne Beslutninger m. v.; der kan tilstaas ham et aarligt Beløb til Medhjælp af Kommunens Kasse. Sogneraadet bestyrer alle Kommunens Anliggender og foretager ogsaa Skattepaaligningen; m. H. t. Skolevæsenet fører en Skolekommission (Sognepræsten som Formand og 2 eller 4 af Sogneraadet for 3 Aar valgte Medlemmer) det nærmeste Tilsyn med Undervisningen og Lærernes Embedsførelse. Ved visse Forhold er det udtrykkelig bestemt, at Amtsraadets Samtykke udfordres, for at Sogneraadet kan bringe Beslutningen til Udførelse; det gælder Afhændelse af Kommunens faste Ejendomme eller Erhvervelse af nye, Forbrug af Kapitaler, Stiftelse af Laan — altsaa det samme, som for Byernes Vedk. udkræver Indenrigsministeriets Samtykke. Men ogsaa ved andre Forhold f. Eks. ved Fastsættelsen af Formandens Medhjælpssum ud over et vist Beløb, ved Bidrag til de fattiges Kasse, udkræves Amtsraadets Samtykke, saaledes at Sogneraadet som Styrer af Sognekommunens Anliggender i ret høj Grad er begrænset ved de den overordnede Myndighed tillagte Rettigheder. — Til de fattiges Kasse vælges 3 Bestyrelsesmedlemmer af den almindelige Vælgerklasse.

Under Købstæderne (S. 161) er omtalt de saakaldte Købstadlanddistrikter, som have Fattig- og i Alm. ogsaa Skolevæsen fælles med Købstaden; i andre Sager udgøre de en egen Kommune, hvis nærmere Ordning er overladt Amtsraadet, og hvis Bestyrelse for de mindres Vedk. ofte varetages af selve Amtsraadet, medens der for de større vælges et Distriktsraad paa mindst 3 Medlemmer efter samme Regler, som gælde for Sogneraadene.

Handelspladserne indtage en Særstilling mellem By og Land. Nu er der kun 3 tilbage, nemlig Frederiksberg, Frederiksværk og Marstal, og af disse er Frederiksberg udskilt fra sin tidligere Forbindelse med Kjøbenhavns

Amtsraadskreds, saaledes at den nu i Forh. til Amtet betragtes som en Købstad m. H. t. Rettigheder og Forpligtelser; de to andre høre stadig under vedk. Amtskommune. — Om Frederiksbergs kommunale Organisation indeholde L. $^{29}/_{12}$ 1857, $^{23}/_{12}$ 1861 og $^{18}/_{12}$ 1895 de nærmere Bestemmelser. De to andre Handelspladsers Forhold ere ordnede gennem Regulativer, for Marstals Vedk. i Overensstemmelse med L. $^{1}/_{3}$ 1867. I Spidsen for disse Kommuner staar en Kommunalbestyrelse, der bestaar af en Formand og en Kommunalrepræsentation. Formanden beskikkes i Marstal, hvor ingen Retsbetjent boer, særlig af Kongen, i de to andre tilfalder Posten Stedets Birkedommer. Kommunalrepræsentationens Medlemmer vælges af Beboerne, og Repræsentanterne vælge selv deres Formand. I den samlede Kommunalbestyrelse fører selve dennes Formand (Birkedommeren) Forsædet. Repræsentanternes Tal er ulige (paa Frederiksberg f. T. 15), hvis større Del vælges af samtlige Kommunens Beboere, som ere valgbare til Folketinget, og som i et Aar have været bosatte i og svaret direkte Skat til Kommunen; den mindre Del vælges af den Femtedel, som i det forud for Valget gaaende Kalenderaar har udredet det største direkte Skattebeløb til Kommunen, for saa vidt denne Femtedel har svaret i det mindste $^{2}/_{3}$ af Kommunens samtlige Skatter; hvis ikke, medtages saa mange af de øvrige $^{4}/_{5}$, at Beløbet naas. Valgbar er enhver, som er valgberettiget til den større Del af Repræsentationen, og Valget gælder 6 Aar. I Handelspladserne findes særlige Fattig- og Skolekommissioner, som bestyre de paagældende Formaal. Paa Frederiksberg bestaar Fattigkommissionen af 5 Medlemmer, som Kommunalbestyrelsen vælger, de to af sin egen Midte, de 3 blandt Beboere i Kommunen, paa 3 Aar, Skolekommissionen af en Sognepræst, valgt af Kultusministeriet, og 4 af Kommunalbestyrelsen med Halvdelen blandt dens egne Medlemmer, Halvdelen blandt Kommunens øvrige Beboere valgte Medlemmer; disse Valg gælde ogsaa 3 Aar. Kommissionerne begrænse naturligvis Kommunalbestyrelsens Virksomhed, men denne øver jo sin Indflydelse dels ved Valget af nogle af Medlemmerne, dels ved Bevillingsretten m. H. t. Udgifterne. Kommunalbestyrelserne have samme Myndighed som Byraadene. — Frederiksberg, Landets næststørste Kommune, har en gennemført Embedsorganisation med forskellige Direktører i Spidsen for de respekt. Etater, ligesom der findes særlig Stadslæge osv. Til Skatternes Paaligning har Handelspladserne Ligningskommissioner (Frederiksberg: Skatteraad), hvis Medlemstal er ulige og vælges paa samme Maade som Kommunalrepræsentanterne.

Amtskommunerne. Den amtskommunale Organisation er af yngre Oprindelse end den sognekommunale. De 18 Amter danne 21 Amtskommuner; disse ere „Landkommuner“ og omfatte ikke de i Amtet liggende Købstæder; dog findes paa flere Omraader, navnlig m. H. t. visse Udgifter, et lovbestemt Fællesskab mellem den større Landkommune og Købstæderne i Amtet, ligesom der paa Bornholm findes et specielt videregaaende Fælles-

skab mellem Land og By. Amtskommunens Anliggender bestyres af et Amtsraad, der tillige er overordnet Kommunalbestyrelse for Amtets Sognekommuner; Formand er den af Kongen udnævnte Amtmand, de øvrige Medlemmers Antal er ulige, ikke under 7 og ikke over 13. Den større Del vælges af samtlige Sogneraad i Kredsen, saaledes at hvert af disse af sin egen Midte vælger 1 Valgmand, altsaa ved middelbare Valg; den mindre Del vælges af et tilsvarende Antal Valgmænd, som udtages af de Ejendomsbesiddere, der have haft fast Ophold i Amtsraadskredsen det sidste Aar før Valget, for saa vidt de ere valgbare til Folketinget, og som i det sidste Aar have udredet den største Afgift til Amtskommunen. Valgbar af begge Klasser er enhver, der kan vælges til et Sogneraad i Amtsraadskredsen. Valget gælder 6 Aar, saaledes at hvert 3. Aar den større og den mindre Del vekselvis afgaar. M. H. t. Amtskommunens Anliggender kan der skelnes mellem de egentlige amtskommunale og saadanne, der mere maa anses som Statsanliggender, men som dog kræve Amtsraadets Medvirkning. Hvad der hører her ind under, beror paa de positive Lovbestemmelser, som altsaa kunne forandres. En Vedtægt indeholder de nærmere Regler for Forretningsgang m. v. Det alm. Tilsyn med Amtsraadets Virksomhed tilkommer Amtmanden og Indenrigsministeriet, men ved Siden deraf tilkommer der de forskellige overordnede Myndigheder et vist Tilsyn for deres specielle Forvaltningsgrene. Ved Sagernes Afgørelse er Stemmeflerhed her som i de andre Kommunalbestyrelser det afgørende; men ved Bevillinger til almennyttige offentlige Indretninger og til personlige Understøttelser udkræves kvalificeret Flertal (mindst $^3/_4$ af de tilstedeværende Medlemmer), og Amtmanden skal høre til dette Flertal. — Amtsraadet tager selv Beslutning om Skatteudskrivning, som væsentlig sker ved Ligning paa de faste Ejendomme — tidligere Hartkorn, fremtidig Hartkorn og Ejendomsskyld —, hvilke Beløb betales paa Amtstuerne sammen med kgl. Skat; men der kan ogsaa lignes direkte paa de under Amtsraadskredsen hørende Kommuner, ligesom der finder Ligning Sted paa Kredsens Købstæder til Vejvæsenet i Forhold til Købstadens Hartkorn. (Om de særlige Regler for Bornholm, jfr. Bind III S. 9).

Amtsraadet bestyrer tillige Amtsfattigkasserne, der har forskellige særlige Indtægter foruden Tilskud fra Amtsrepartitionsfonden, og hvis væsentligste Udgifter gaa til Døvstummes Oplærelse, til Tilskud til Kommunerne til afsindiges og Idioters Underhold, til Patienters Anbringelse paa Sanatorier o. l.

Endelig skal nævnes, at hver Amtsraadskreds med deri liggende Købstæder udgør en Skoleraadskreds; Amtsskoledirektionen, der bestaar af samtlige Skoledirektioner (for hvert Provstidistrikt bestaaende af Amtmanden og Provsten), og Amtsskoleraadet bestyrer Skolefonden. Skoleraadet bestaar af Amtsraadet og et nærmere bestemt Antal af Byraadene for 6 Aar valgte

Mænd; disses Antal skal staa i samme Forhold til Amtsraadsmedlemmerne som Købstadbefolkningen staar i til Befolkningen i Amtsraadskredsen, og de fordeles atter mellem Kredsens Byer i Forhold til Folketallet. Direktionen udarbejder Budgettet; Raadet har den finansielle Myndighed og fører Tilsyn med den stedlige Bestyrelse. Af Skolefonden udredes bl. a. Alderstillæg til Lærere, Pensioner, Understøttelse til trængende Kommuners Skolevæsen, nye Skolebygninger m. v. Indtægten faas dels ved Bidrag fra Staten dels ved Paaligning paa Hartkorn og Købstæder i Forhold til Folketal.

Forvaltning.

I Spidsen for Landets Forvaltning staar Kongen, der som Indehaver af den udøvende Magt er Forvaltningens øverste Chef, med Statsraadet, hvori de ansvarlige Ministre have Sæde. De af dem forestaaede Ministerier ere Administrationens Hovedorganer, f. T. er deres Antal 10; der er intet til Hinder for, at en og samme Minister forestaar flere Ministerier enten midlertidig eller vedblivende. Til Besørgelse af de enkelte Ministeriers Forretninger er der flere eller færre Departementer, med en Departementschef i Spidsen, og herunder atter et forskelligt Antal Kontorer. For Toldvæsenet, for Post- og Befordringsvæsenet og for Telegrafvæsenet findes særlige Generaldirektorater med en Generaldirektør i Spidsen.

Fra Ministerierne som Centralorganer udgaa alle Afgørelserne til de lokale Myndigheder, som bringe dem til Udførelse og vaage over deres Efterlevelse. I Alm. er der indskudt et Mellemled mellem de centrale og lokale Myndigheder. Inden for disse indtager den saakaldte Overøvrighed (Amtmændene og Overpræsidenten i Kjøbenhavn) en fremskudt Plads, og det paahviler denne i Forbindelse med Underøvrighederne ɔ: Magistraterne, By- Herredsfogder og Birkedommere at føre Tilsyn med, at Lovene overholdes, og i øvrigt deltage i den borgerlige Styrelse, for saa vidt den ikke ifølge Loven er tillagt andre Myndigheder. I øvrigt varetages Landets Forvaltning gennem en vidt forgrenet Embedsorganisation. Kongen udnævner Embedsmændene, medens Bestillingsmændene ansættes af de underordnede Myndigheder. For at blive Embedsmand udkræves Indfødsret, at den paagældende ikke er ude af Raadighed over sit Bo, for en stor Del Embeder tillige videnskabelig Uddannelse, og for at opnaa gejstlig Udnævnelse maa vedkommende høre til Folkekirken.

Allerede i det foregaaende er anført de administrative Inddelinger, ligesom man ved Behandlingen af Forfatningsforholdene i Stat og Kommune har medtaget en Del Forhold vedr. Forvaltningen. I det følgende skal man meddele nærmere Data om de enkelte Ministeriers Forretningsomraade og paa denne Maade i store Træk give en Oversigt over Landets Forvaltning.

Under Udenrigsministeriet henhøre alle udenrigske Anliggender,

derunder Konsulatssager samt den Handelsadministration, der umiddelbart har Hensyn til Handelens Forhold til Udlandet. De diplomatiske Sager varetages af Gesandtskaberne, medens vor Handels og Søfarts Interesser paa udenlandske Pladser sortere under Konsulatsvæsenet, hvis Forhold ere nærmere ordnede ved Love af $^{14}/_{4}$ 1893 og $^{31}/_{1}$ 1896. Konsulerne ere enten valgte Konsuler, der som Regel tages blandt danskfødte eller fremmede Købmænd paa Pladsen, eller udsendte, der som virkelige Embedsmænd oppebære fast Gage af den danske Stat; Loven af 1893 bestemmer, at der, for saa vidt Midlerne strække til, skal stræbes hen til, at der paa de vigtigste Handelspladser ansættes udsendte Konsuler.

Under Landbrugsministeriet høre Sager vedrørende Landbrug, Matrikulvæsen, Fiskeri og Redningsvæsen samt Domænesager, hvorunder Jagt- og Skovvæsen. Foruden Veterinær- og Landbohøjskolen, hvis Administrationsforhold ere ordnede ved L. $^{12}/_{4}$ 1892, opføres under dette Ministerium Bevillinger til de forskellige Landboforeninger og den af Landhusholdningsselskabet delvis ledede Konsulentvirksomhed i Ind- og Udland, til Sandflugtsvæsenet, der er organiseret ved L. $^{29}/_{3}$ 1867, og Sager vedrørende Husdyravlens Fremme, som bl. a. varetages af det veterinære Sundhedsraad samt Hingsteskue- og Tyreskuekommissionerne, hvis Formænd udnævnes af Landbrugsministeriet, og som ogsaa ere Medlemmer af Statsdyrskuekommissionen; endvidere Tilsynet med Fabrikation og Forhandling af Margarine. Under Landbrugsministeriet sortere dernæst forskellige i Lovgivningen instituerede Myndigheder, hvis Virkeomraade omfatter større eller mindre Dele af Landet, saaledes Kommissioner til Afløsning af Gaardmandshoveri, ang. Husmænds Pligtarbejde, ang. Jagtretten, ang. Tilvejebringelse af Jordlodder for Husmænd og ang. Tiendeafløsningen, med Hensyn til hvilken Landet i Henh. til L. $^{15}/_{5}$ 1903 er inddelt i 107 Tiendekredse med en Tiendekommissær i Spidsen. Endvidere Landinspektørerne og Landvæsenskommissærerne. M. H. t. Administrationen af Statens Skov- og Jagtvæsen skal anføres, at denne er underlagt 3 Overførsterinspektioner, en for Nordsjælland, en for det øvrige Sjælland, Bornholm og Laaland-Falster og en for Jylland; til Fredskovforpligtelsens Overholdelse er Landet delt i 10 Distrikter, 5 paa Øerne, 5 i Jylland. Angaaende Fiskeriet henvises til Artiklen herom; Redningsvæsenet er underlagt 2 Bestyrelser, en for Nørrejylland, en for Bornholm-Møen.

Under Indenrigsministeriet høre Sager vedr. Industri, Haandværk, Handel og Søvæsen, altsaa Næringslivet uden for Landbruget; dernæst Kommunalvæsenet i videre Forstand, Indfødsretssager, Rigdagsvalg, Udgivelsen af Statstidenden og Statshaandbogen. Endvidere, hvad der i moderne Sprogbrug forstaas ved „social Lovgivning“, ɔ: Hjælp i Tilfælde af Fattigdom, Sygdom, Arbejdsinvaliditet, Alderdom, Ulykkestilfælde, altsaa Forsørgelseslovgivningen, samt Arbejderbeskyttelsen gennem Fabrik-

love med videre Endelig hører Postvæsenet, som tidligere sorterede under Min. for offentlige Arbejder, nu her ind under. Dernæst sorterer den øverste Bestyrelse af de grønlandske Kolonier under dette Ministerium, medens den øverste Administration for Færøernes Vedk. tilkommer Justitsministeriet, for de dansk-vestindiske Øer Finansministeriet og for Island dettes særlige Ministerium. — Til Varetagelsen af disse forskellige Formaal tjener naturligvis en Del Institutioner og Embedsmænd. Det største Personale har Postvæsenet, hvis øverste Styrelse varetages af et Generaldirektorat (jfr. L. $^{12}/_{4}$ 1889), hvorunder 1) det kjøbenhavnske Postvæsen med en Overpostmester i Spidsen, 2) de bevægelige Postkontorer og 3) de faste Postkontorer (hvorunder Brevsamlingssteder). Tilsynet med 2) og 3) udøves af to Postinspektører, en for Østifterne, en for Nørrejylland. Den sociale Lovgivning har ikke her i Landet givet Anledning til Ansættelse af nogen stor Embedsstab. Medens Administrationen baade af Fattigvæsen og Alderdomsunderstøttelse er overladt til Kommunerne, under øverste Tilsyn af de under Indenrigsministeriet sorterende Amtmænd, føres Tilsynet med de anerkendte Sygekasser af en Sygekasseinspektør (L. $^{12}/_{4}$ 1892), og til Afgørelse af Sager vedr. Ulykkesforsikring for Arbejdere i visse Virksomheder (L. $^{7}/_{1}$ 1898 og $^{15}/_{5}$ og for 1903) og for Fiskere (L. $^{3}/_{4}$ 1900) er der oprettet et Arbejderforsikringsraad med en særlig Afdeling for Fiskernes Vedk. Tilsynet med Fabriklovens ($^{11}/_{4}$ 1901) Overholdelse paahviler Direktøren for Fabriktilsynet, bistaaet af det fornødne Antal mandlige og kvindelige Inspektører, medens et Arbejdsraad dels kan optage til Drøftelse Sager, som falde inden for Lovens Omraade, dels kan fremsætte Ønsker over for Ministeriet vedr. Arbejderbeskyttelseslovgivningen. Af andre Institutioner under dette Ministerium skulle nævnes Tilsynet med Beskyttelse for Varemærker, Patentkommissionen, Mønstringsbestyrerne, Sparekasseinspektøren, ligesom Tilsynet med Kreditforeningerne og event. Livsforsikringsvæsenet høre her ind under.

Under Ministeriet for offentlige Arbejder høre Sager vedr. Samfærdselsmidlerne (Havne, Veje, Jærnbane-, Telegraf- og Telefonv.), kgl. Bygninger og Haver, Digevæsen m. v. M. H. t. Vejvæsenet, der er en kommunal Opgave, saaledes at Amtsraadene bestyre Landeveje, Sogneraadene Biveje, er det kun Klager over og Tvistigheder mellem de kommunale Myndigheder, der afgøres i Ministeriet, som dog ogsaa fører det overordnede Tilsyn med Vejvæsenet gennem en Overvejinspektør. Herhen hører ogsaa hele Jærnbanevæsenet, saavel Stats- som private Baner med de kgl. Kommissarier, hvis Hverv det er at varetage Statens og Befolkningens Interesser ved nye Baneanlæg, hvorhos de ved de private Baner føre Tilsynet med Banens Drift og danne Mellemleddet mellem Regeringen og den private Banes Bestyrelse. Statsbanernes Administration er ordnet ved L. $^{15}/_{5}$ 1903; de styres af en Generaldirektion bestaaende af Generaldirektøren og 4 Direktører (1 for Trafik-, 1 for Bane-, 1 for Maskin- og 1 for Regn-

skabsafdelingen). Sideordnet med Statsbanedriften ere Statsbaneanlæggene, hvis Ledelse kan overdrages Generaldirektionen. I Spidsen for Telegrafvæsenet og Statstelefonvæsenet staar Departementschefen i Min. for offtl. Arbejder i Egenskab af Generaldirektør og en Telegrafdirektør. Under Vandbygningsvæsenet med en Direktør i Spidsen hører Digevæsenet paa Laaland, Beskyttelsesarbejderne paa Jyllands Vestkyst, Approbationen af nye Havneanlæg, som jo ellers høre under Kommunerne, samt Statshavnene.

Under Justitsministeriet høre Sager vedr. Justits- og Politivæsenet, derunder Fængselsvæsenet og Straffeanstalterne, Medicinalvæsenet, Strandingsvæsen, Bevillinger til at opføre Skuespil, Sager vedr. Ægteskaber (Kongebreve og Skilsmisser), Adoption og øvrige familieretlige Forhold, Arv og Bestyrelsen af umyndiges Midler samt Bevillinger paa det personretlige Omraade (Navneforandringer); endvidere Bygningslovgivning, Brandforsikring og Brandvæsen, Firmavæsen (med Handelsregistre), Udskrivningen, Kontrollen med Len, Stamhuse og milde Stiftelser samt Færøerne. Justisministeren fører dernæst som kgl. Bankkommissær det Staten tilkommende Tilsyn med Nationalbanken. — Domstolenes Organisation er behandlet under Forfatningen; foruden selve Dommerne udkræver Rets- og Polititjenesten en talrig Stab af underordnede Bestillingsmænd, som lønnes, ansættes og afskediges af de forskellige kommunale Myndigheder under Medvirkning af Politimester eller Amtmand; saaledes skulle nævnes Politibetjente, Sognefogeder paa Landet, Arrestforvarere, Retsvidner, Stævningsmænd osv. — Foruden de omtalte Domstole har man gejstlige Retter til Behandling og Paakendelse af de af Præster og andre gejstlige Personer (Lærere) begaaede Embedsforbrydelser; 1. Instans er Provsteretten (en Herredsfoged og en Provst, i Kjøbenhavn Stiftsprovsten og en særlig udnævnt Dommer), 2. Landemodet (Stiftamtmand og Biskop), medens 3. er Højesteret. Dernæst militære Retter, forskellige for Hær og Flaade. I Hæren paadømmer Krigsretten alle Sager vedr. de tjenstgørende Landmilitære, i Kbhvn. dog alene Sager vedr. Embedsforhold og kriminelle Sager, ikke rent civile Sager. Efter Forhøret, der ledes af en Auditør, nedsættes, for saa vidt Brøden ikke kan sones ved en arbitrær Straf, en Krigsret, der bestaar af en Præses og 12 Dommere fordelte i 6 Klasser, vekslende efter den Tiltaltes Stilling. For Stabsofficerer har man, hvis der ikke nedsættes en særlig dømmende Kommission, en General- og Overkrigsret. Der gives ikke Appel. I Flaaden har man Søetatens kombinerede Ret, for hvilken Personer med Kaptajns Rang og derunder kunne tiltales, samt Overadmiralitetsretten. — Til Afsoning af de af Domstolene idømte Straffe findes dels Statsanstalter for idømt Strafarbejde (Kvindefængslet paa Christianshavn, Forbedringshuset i Vridsløselille og Tugthuset i Horsens, sorterende under Overinspektøren for Fængselsvæsenet), dels kommunale Fængsler (ca. 100) for idømt Fængselsstraf uden Arbejdspligt foruden for Varetægtsfanger m. m., ogsaa under Tilsyn af Overfængselsinspektionen.

Endelig skulle nævnes de kommunale Tvangsarbejdsanstalter for Betlere, Løsgængere og Fattiglemmer, der ikendes Tvangsarbejde for Disciplinærforseelser. De i det foregaaende anførte Udskrivningskredse (L. $^6/_3$ 1869) ere atter delte i Lægdsforstanderskaber, omfattende henholdsvis Herrederne paa Landet og Købstæderne for sig; i Kjøbenhavn er Udskrivningschefen, paa Bornholm, Kommandanten Lægdsforstander. Lægdsforstanderskaberne deles atter i Lægder, omfattende et Sogn eller Dele af et Sogn, under en Lægdsmand, hvor de værnepligtige skulle melde sig, tilmelde Flytning m. v. Forretninger vedk. de søfarendes Paa- og Afmønstring er i Kbhvn. underlagt Mønstringsbestyreren, i Svendborg, Aarhus, Aalborg og Rønne vedk. Udskrivningschefer, i alle andre Havne Toldembedsmændene. Enhver Mand skal i det Aar, han fylder 17 Aar, melde sig hos Lægdsbestyreren for at blive optaget i Lægdsrullen. Med det fyldte 22. Aar (man kan møde, naar man er fyldt 18, og kan faa Udsættelse til det fyldte 25. Aar) skulle de i Lægdsrullen optagne fremstille sig paa Sessionerne, som afholdes under Ledelse af Udskrivningschefen, tiltraadt af Kommuneraadsmedlemmer, Lægdsforstandere og dertil udkommanderede Officerer, foruden Læger, og hvor Beslutning afgøres ved Stemmeflerhed. Det udskrevne Mandskab henregnes i 8 Aar til Linien, hvorefter man overgaar i Forstærkningen i andre 8 Aar, saaledes at man efter endt Tjenestetid — i Alm. 16 Aar — slettes af Rullen. For Sørullemandskabet gælde særlige Regler. — Med Medicinalvæsenet fører det kgl. Sundhedskollegium (10 Læger og 2 Apotekere) et vedvarende Tilsyn, gør Forslag om Lægeembeders Besættelse, vaager over, at alle Love for Medicinalv. overholdes, fører Tilsyn med Sygehuse, Apoteker m. v. Under de 11 Fysikater, hvormed Stadslægeembedet i Kbhvn. er sideordnet, findes c. 100 Stads- og Distriktslægedistrikter. Det lokale Tilsyn med Sundhedsplejen føres af Sundhedskommissioner, for hvis Sammensætning og Virksomhed der er givet Regler i Sundhedsvedtægterne, over hvilke atter staa Oversundhedskommissioner i hvert Amt (Amtmanden, Fysikus og 3 Medlemmer valgte af Købstæderne og Amtsraadet). I Sundhedsplejens Interesse have Kommunerne og Staten opført store Sygehuse; Statens sortere dels under de militære Ministerier, dels under Kultusministeriet (Frederiks Hospital, fremt. Rigshospitalet), hvorhen ogsaa Abnormanstalterne høre. Under Justitsm. sortere de 4 Statssindssygeanstalter (Oringe, Middelfart, Aarhus og Viborg), medens Kbh. har sin egen kommunale Anstalt (St. Hans) og modtager et Statstilskud hertil. — Til at drive Apotek udkræves Bevilling; disse ere dels „reelle“ (84) med Afhændelsesret, dels „personelle“, knyttede til den paagældendes Levetid og med Afgiftspligt; disse sidstes Antal blive ved den stigende Trang paa Grund af Befolkningens Vækst stadig forøgede. — De umyndiges Midler forvaltes i Overformynderiet (L. $^{26}/_5$ 1868), og ved Udlaanet er for hver Amtsraadskreds nedsat en Laanebestyrelse, hvis Formand beskikkes af Justitsm. Tidligere bestyrede Staten saavel Købstæ-

dernes som Landbygningernes Brandforsikring, nu styres de af Interessenterne selv under Justitsm. Tilsyn.

Under Ministeriet for Kirke- og Undervisningsvæsenet sortere Sager vedr. Kirkevæsenet, den kirkelige Forfatning, Gejstligheden, afvigende Trossamfund, den offtl. Gudsdyrkelse og Religionsøvelse, Kirkerne og deres Brug (L. 15/5 1903), Begravelsesvæsen og Missionsvæsen. Endvidere Folkeskolevæsenet, Seminarier, Statens Lærerkursus, Folkehøjskoler og Landbrugsskoler, Vajsenhuset og Abnormanstalter. Dernæst Universitet, polyteknisk Læreanstalt, farmaceutisk Læreanstalt, Tandlægeskole, Sorø Akademi og de højere Almenskoler samt Realskoler; de videnskabelige Samlinger, Biblioteker, Arkiver, det kgl. Teater, Kunstsamlinger, Frederiks Hospital og Fødselsstiftelsen, Gradmaalingen, Understøttelser til videnskabelige og kunstneriske Øjemed, Beskyttelse af litterær og kunstnerisk Ejendomsret. m. m.

De paa Finansloven opførte Udgifter til kirkelige Øjemed ere ikke store, da Præsterne lønnes af Præstetienden, ved Embedsjord samt Offer og Accidenser, og Kirkerne vedligeholdes ved Kirketienden. Paa Finansloven opføres Tilskud til Evangeliets Forkyndelse i fremmede Havne, til utilstrækkeligt lønnede Embeder m. v., til ny Kirkebygninger samt Bispelønningerne. Biskopperne føre det øverste Tilsyn med deres Stifters Gejstlighed, Kirker og Skoler, medens Provsterne — som tillige selv ere Præster — føre det nærmeste Tilsyn med Provstiets Præster, ere Medlemmer af Skoledirektionen m. v.; Sognepræsterne skulle prædike og være Menighedens Sjælesørgere, udføre alle kirkelige Handlinger og ere ogsaa Medlemmer af Skolekommissionerne. Til Opfyldelse af Grundlovens Løfteparagraf om en Kirkeforfatning skal der i Henh. til L. 15/5 1903 nedsættes et kirkeligt Udvalg, bestaaende af 4 af Kultusministeren valgte Medlemmer, Sjællands Biskop og 3 andre Biskopper, valgte af samtlige Biskopper, 8 andre gejstlige, valgte af Præsterne, 1 Medlem af Universitetets teologiske og 1 af dets juridiske Fakultet samt, foruden 1 Medlem fra Færøerne, 18 Lægmænd valgte ved middelbare Valg af Menighedsraadene. Bestemmelserne om disse sidste ere ogsaa givne i en L. af 15/5 1903. Der findes i Alm. et i hvert Kirkesogn, og Raadet bestaar paa Landet af Præsten og mindst 4 af Sognets Beboere, i Byerne af Kirkeinspektionen (eje Kirkerne ikke sig selv, da Kirkens Bestyrelse), de faste Kapellaner samt 4 Medlemmer; Præsterne ere altid Formænd. Valgret og Valgbarhed til Menighedsraadet have Mænd og Kvinder i Sognet, som høre til Folkekirken, naar de ere 25 Aar, og i et Aar have haft fast Bopæl i Sognet, med mindre de ved Dom ere fundne skyldige i en i den offentlige Mening vanærende Handling, vitterlig have ført et Levned, der i det alm. Omdømme vækker Forargelse, hvorhos de i Henh. til egenhændig skriftlig Begæring skulle være optagne paa Valglisten. Foruden Deltagelse i Valget til det kirkelige Udvalg tage Raadene Beslutning om en Del nærmere bestemte kirkelige Forhold, forvalte, hvad der indkommer i Kirkens

Bøsser, og deres Betænkning kan indhentes om Præsteembeders Genbesættelse m. v. — De forskellige højere Undervisningsanstalter staa under Ministeriets Overtilsyn, dog saaledes at Styrelsen af visse Forhold er overladt Melleminstanser. Universitetet, med 5 Fakulteter, har saaledes en særegen Styrelse bestaaende af Rector magnificus og Konsistorium; ved de højere Almenskoler har Rektor i Forbindelse med Lærerkollegierne Afgørelsen af visse nærmere bestemte Forhold. — Folkeskolen (Betalings- og Friskolen i Kjøbenhavn, Borger- og Friskoler i Købstæderne og Sogneskoler paa Landet) er en kommunal Sag, men Staten yder dog nu efter L. $^{24}/_{3}$ 1899 meget betydelige Bidrag hertil. I denne Lov er der i øvrigt fastsat Regler for Skolepligt (i Alderen 7-14 Aar, for saa vidt Børnene ikke paa anden Maade nyde forsvarlig Undervisning), for Undervisningens Ordning og Omfang, Lærernes Løn samt Regler for Lærerkaldelsen; m. H. t. denne sidste skal bemærkes, at Overlærerne i Købstæderne udnævnes af Kongen; ved de øvrige Lærerembeder og alle Lærerindeembeder tilkommer Kaldsretten Biskopperne (de gamle Degneembeder) og, som langt det almindeligste, Skoledirektionerne. Til alle Embeder, undtagen de med kgl. Udnævnelse, har Sogne- og Byraad en nærmere begrænset Indstillingsret, saaledes at der indstilles 3 af Ansøgerne. — Til Uddannelse af Folkeskolens Lærere findes 4 Statsseminarier (Jonstrup, Skaarup, Ranum og Jelling) foruden et Forskoleseminarium i Vejle. Desuden findes en Del anerkendte og statsstøttede Privatseminarier.

Under Krigsministeriet som øverste Centralorgan sortere alle Sager vedr. Hæren og Landforsvaret. Den danske Hærs Ordning hviler paa Love af $^{6}/_{7}$ 1867, $^{25}/_{7}$ 1880 og $^{13}/_{4}$ 1894. Hæren bestaar af følgende Vaaben og Korps: Fodfolket, Rytteriet, Artilleriet og Ingeniørkopset foruden Generalstaben, Auditør-, Forplejnings-, Læge- og Dyrlægekorpset samt Sundhedstropperne. Fodfolket bestaar af 5 Brigader og Livgarden. Hver Brigade deles i 2 Regimenter à 3 Liniebatailloner og 1 Forstærkningsbataillon. Livgarden bestaar af 1 Linie- og 1 Forstærkningsbataillon. Hver Bataillon har 4 Kompagnier, hvert med en Krigsstyrke af 250 Underkorporaler og Menige. Brigaderne benævnes og ere garnisonerende paa følgende Maade: første sjællandske med 1. Regiment i Kjøbenhavn, 2. Regiment i Helsingør, andet sjællandske med 3. og 4. Regiment, begge i Kjøbenhavn; Fynske Brigade med 5. Regiment (Nyborg) og 6 Regiment (Odense); første jydske Brigade med 7. Regiment (Fredericia) og 8. Regiment (Aarhus), anden jydske Brigade med 9. Regiment (Aalborg) og 10 Regiment (Viborg). Livgarden garnisonerer i Kjøbenhavn. Rytteriet bestaar af 5 Regimenter, hvert med 3 Eskadroner (120 Underkorporaler og Menige) og 1 Skole. Regimenterne ere: Gardehusarregimentet (Kbh.), 2. Dragonregiment (Odense), 3. (Aarhus), 4. (Næstved) og 5. (Randers). Artilleriet bestaar af Feltartilleriet, Trænafdelingen, Fæstningsartilleriet og de tekniske Afdelinger. Feltartilleriet bestaar af 2 Regimenter, der atter inddeles i 2 Afdelinger à 3 Linie- og 1 Forstærkningsbatteri (Batteriet tæller paa

Krigsfod 237 Underkorporaler og Menige). Første Artilleriregiment bestaar af 1. og 2. Afdeling, begge i Kjøbenhavn, andet Artilleriregiment af 3. Afdeling i Aarhus og 4. i Kjøbenhavn. Trænafdelingen med 2 Kompagnier garnisonerer i Kjøbenhavn. Fæstningsartilleriet bestaar af 1 Regiment i Kjøbenhavn paa 3 Batailloner à 4 Linie- og 2 Forstærkningskompagnier. De tekniske Afdelinger ere 1 Tøjhus- og 1 Laboratorieafdeling i Kjøbenhavn. Ingeniørkorpset bestaar af Ingeniørstabe og 1 Ingeniørregiment paa 6 Linie og 3 Reservekompagnier. Generalstaben har en taktisk og en topografisk Afdeling, hvoraf den første bearbejder det til Krigsførelsen nødvendige Materiale, medens den anden besørger Landets Opmaaling og Kortlægning. Auditørkorpset (fælles for Hær og Flaade) besørger de juridiske Forretninger og tæller 1 Generalauditør og 9 Auditører. Forplejningskorpset med 1 Generalintendant, 4 Stabs-, 22 Overintendanter, 36 Intendanter samt Reserveintendanter, Underbefalingsmænd og 72 Rekrutter i 2 Hold aarlig, besørger Regnskabs- og Forplejningstjenesten. Lægevæsenet forestaas af 1 Generallæge, 5 Stabs-, 10 Over- og 25 Korpslæger foruden værnepligtige Reserve- og Underlæger, Dyrlægevæsenet af 1 Stabsdyrlæge, 5 Over- og 4 Korpsdyrlæger foruden Reserve- og Underdyrlæger. — Til Hæren høre endelig Kjøbenhavns Væbning, med 2 Fodfolksbatailloner à 4 Kompagnier og 2 Artillerikompagnier, og Bornholms Væbning, der bestaar af 1 Fodfolksbataillon à 4 Kompagnier, 1 Ryttereskadron, 1 Kompagni Feltartilleri og 1 Kompagni Fæstningsartilleri.

Kongen er højestbefalende over Hæren og udøver sin Myndighed gennem Krigsministeren; Kronprinsen er Hærinspektør og Formand i Generalkommissionen, der bestaar af Chefen for Generalstaben, Generalinspektørerne for de 4 Vaaben, og hvortil Cheferne for Auditør-, Forplejnings-, Læge- og Dyrlægekorpset kunne tilkaldes som stemmeberettigede Medlemmer. Landet er delt i 2 Generalkommandodistrikter, hvert kommanderet af en General, 1. med Landsdelene Øst for Store Bælt, 2. med Landsdelene Vest for Store Bælt. — Hærens Rammer dannes af Befalingsmænd, som foruden af Underkorporaler bestaa dels af Officerer, dels af Underofficerer. Officerer af Linien deles i 4 Klasser: Generalklassen med 2 Grader (Generallieutenant og Generalmajor), Oberstklassen med 2 Grader (Oberst og Oberstlieutenant), Kaptajnklassen, hvortil Ritmestre ved Rytteriet høre, og Lieutenantsklassen med 2 Grader (Premier- og Sekondlieutenant). Underofficerer af Linien deles i Sergentklassen med 3 Grader (Stabs-, Oversergent og Sergent) og Korporalklassen. Sekondlieutenanter og Korporaler ere værnepligtige og ere enten til Tjeneste eller hjemsendte. Befalingsmændene af Forstærkningen ere: Oberstlieutenanter, Kaptajner (Ritmestre), Lieutenanter, Underofficerer og Underkorporaler. For alle Befalingsmænd gives Aldersgrænser. En Korporal eller Sekondlieutenant kan ikke forfremmes respekt. til Sergent eller Premierlieutenant, naar han er fyldt 32 Aar, og Underofficerer, som ere fyldte 60 Aar, afskediges med

Pension. For faste Officerer ere Aldersgrænserne: 42 Aar for Premierlieutenanter, 52 for Kaptajner (Ritmestre) af Linien og 62, hvis de ere i Forstærkningen, 65 Aar for Stabsofficerer (Oberstlieutenanter og Oberster) og 70 Aar for Generaler. Med det fyldte 52. Aar (Stabssergenter med 50) kunne Underofficerer, med det fyldte 60. Aar Stabsofficerer og med det fyldte 65. Aar Generaler forlange Afsked med Pension. — Efter Hærplanen af 1894 tildeles der aarlig Garden 272, Fodfolket 5300, Rytteriet 480, Artilleriet 1743, Ingeniørerne 270 Rekrutter foruden Nonkombattanter i et Antal af ca. 1000. Af Undervisningsanstalter skulle nævnes Elevskolen, Sergentskolen, Sekondlieutenantsskolen og Officersskolen.

Under Marinemisteriet administreres Landets Søforsvar; men desuden høre herunder en Del andre Institutioner, nemlig Lods-, Fyr-, Vager-, Navigationsvæsen, Meteorologisk Institut m. v. Søværnets Ordning hviler paa Love af $^{28}/_{5}$ 1880 og $^{15}/_{5}$ 1903, der omfatte Flaaden og Orlogsværftet og disses Personel. Dette bestaar af Rammerne ɔ: den faste Besætning og det værnepligtige Mandskab. M. H. t. Rammerne kan der atter skelnes mellem Flaadens Rammer, Orlogsværftets Rammer og de særlige Korps. Flaadens Rammer omfatte 1) Søofficerskorpset, der bestaar af 1 Viceadmiral, 2 Kontreadmiraler, 15 Kommandører, 36 Kaptajner, 60 Premierlieutenanter, indtil 20 tjenestegørende Sekondlieutenanter og et ubestemt Antal Reservelieutenanter, 2) Maskinkorpset, 3) Søminekorpset, 4) Artillerikorpset og 5) Matroskorpset. Paa Orlogsværftet, hvor Skibene oplægges og vedligeholdes samt nye Skibe bygges, findes Depoter for alle Slags Skibs- og Krigsfornødenheder. I Spidsen staar en Chef (Kontreadmiral), der har Overtilsyn med, og som ved Hjælp af et ham underlagt Sekretariat og Kommandokontor bestyrer alle Værftets Anliggender undtagen dem, der angaa den egentlige Fabrikvirksomhed. Under ham sortere de 5 Korpschefer: Tøjmesteren, Ekvipagemesteren, Chefen for Søminekorpsets Depot, den tekniske Direktør (Haandværkerkorpset) samt Chefen for Bygningsvæsenet. Af særlige Korps har Flaaden: Auditørkorpset — fælles med Hæren —, Lægekorpset med 2 Overlæger (den ene Stabslæge), 6 Skibslæger og et skiftende Antal Reservelæger, Intendanturkorpset med 1 Overintendant, 2 Intendanter, 6 Skibsintendanter, Underintendanter, Proviantforvaltere og Skrivere. — Der indkaldes aarlig værnepligtigt Mandskab af Sø- og Lægdsrullen i saa stort et Antal, som svarer til 1200 Mand i 6 Maaneder. Af Undervisningsanstalter har Flaaden: 1) Hovedskoler, som uddanne Officerer og Underofficerer, nemlig a) Kadetskolen, b) Maskinskolen, c) Elevskolen, 2) Efterskoler til videre Uddannelse: a) Officersskolen, b) Underofficersskolerne, og 3) Hjælpeskoler, som uddanne til Reserve-Officerer og Underofficerer, nemlig a) Reservekadetskolen og b) Reserveelevskolerne.

Under Finansministeriet administreres Statsfinanserne; herigennem tilvejebringes de til Statshusholdningens Førelse fornødne Indtægter, og her

udarbejdes Finanslovene. Desuden sorterer ogsaa en Del andre Institutioner end saadanne, som umiddelbart have med Finanshusholdningen at gøre, under dette Ministerium. Under Finansernes Centralbestyrelse høre Pensionsvæsen og Statsaktiver og alle alm. Sager samt Sager vedr. Ministeriets andre Afdelinger, for saa vidt saadanne Sager afgøres af Finansministeren; de forelægges da gennem Sekretariatet. Endvidere alle Indtægts- og Udgiftsordrer, Statsbogholderiet, Lønninger, Statsregnskabsvæsenet, Statsgælden, Bestyrelsen af Reservefonden osv. Den overordnede Myndighed paa Skattevæsenets Omraade er for de indirekte Skatter: Generaltolddirektoratet med dets talrige Stab af Embeds- og Bestillingsmænd (herunder foruden Toldvæsenet ogsaa Ølskatkontrollen, Grænsetoldbevogtningen og Skibsmaalingsbureauet), for de direkte Skatter: Skattedepartementet med Amtstuerne. Ved Ansættelsen af de nye Skatter er Landet for Ejendomsskyldens Vedk. delt i 141 Skyldkredse og for Indkomst- og Formueskatten i 73 Skattekredse, hvorunder atter et større Antal Skyldraad og Skatteraad. Som overordnede Instanser er oprettet eet Over-Skyldraad og flere Overskatteraad (et for Kjøbenhavn, et for Frederiksberg og et for hver af Landets Amtsraadskredse). Endvidere høre Revisionen og Decisionen af de forskellige Regnskaber under Finansministeriet, Invalideforsørgelsen, Statens Statistiske Bureau samt den øverste Administration af de vestindiske Øer. Dernæst Finanshovedkassen med alle Statens Ind- og Udbetalinger, Mønten, Stempelpapirforvaltningen, Assistenshuset, Klasselotteriet samt Statsanstalten for Livsforsikring.

Ministeriet for Island har hidtil haft Sæde i Kjøbenhavn, og Justitsministeren har tillige været Minister for Island. Efter den nu gennemførte islandske Grundlovsforandring har Ministeriet fra 1. Febr. 1904 sit Sæde i selve denne Landsdel, og Ministeren er bosat paa Island.

Michael Koefoed.

Finansforhold.

Af det foregaaende Afsnit vil det ses, at Formaal af stor Rækkevidde ere henlagte til det offentliges Forsorg; dette medfører naturligvis atter store Udgifter, til hvis Dækning der paa den anden Side kræves Indtægter, som for den allervæsentligste Dels Vedkommende tilvejebringes gennem Borgernes tvungne Bidrag til den offentlige (Stats og Kommuners) Husholdning, ɔ: Skatter. Jo større Kulturformaalene ere blevne, des større Fordringer stilles der ogsaa til det offentliges Virksomhed, og Formaal, som i tidligere

Tid vare overladte det private Initiativ, og som derfor ofte ogsaa kun fyldestgjordes i ringe Omfang, spille nu en væsentlig Rolle i den offentlige Økonomi. Man maa holde sig denne Kulturudvikling for Øje, naar der i det følgende skal gives en kortfattet Oversigt over Statens og Kommunernes Indtægter og Udgifter i de sidste tre Aartier af det 19. Aarh. Modsat de tidligere Tiders Naturaløkonomi, hvor saa meget som muligt var overladt de enkeltes Forsorg til Fyldestgørelse enten gennem Familierne eller gennem Sammenslutninger og Korporationer af forskellig Art, og hvor det offentlige ogsaa tilvejebragte Midlerne til Udgifternes Dækning gennem Erhvervsindtægter eller Naturalydelser af forskellig Slags, leve vi nu i Pengehusholdningens Periode. Der udkræves større Midler, og des flere, jo mere Formaalene ere voksede baade i Antal og Omfang, et Forhold, der ogsaa kommer tydeligt frem, selv naar Betragtningen begrænses til de sidste 30 Aar.

Ved Behandlingen af de enkelte Købstæder og Amter er der senere i Værket givet Oplysninger om de væsentligere kommunale Indtægter og Udgifter. Man skal da her indskrænke sig til en sammenfattende Fremstilling for et længere Tidsrum suppleret med de tilsvarende Data for selve Staten. Det ligger i Sagens Natur, at en saadan væsentlig maa bygges paa en talmæssig Fremstilling, idet man forudsætter som bekendt, hvad der hører ind under Statens og Kommunernes Virksomhed, hvilket ogsaa i sine Hovedtræk fremgaar af det foregaaende Afsnit. En Sammenstilling med Forholdene i Udlandet vil ikke frembyde Interesse allerede af den Grund, at det er højst forskelligt, hvad det offentlige i de forskellige Lande paatager sig Omsorgen for, hvorledes Opgaverne fordeles mellem Stat og Kommuner, hvor lidt eller meget særlige Fonds (f. Eks. Kapitaler, Jordegods o. l.) eller særlige Indtægter (f. Eks. Tiender) afholde Udgiften ved.

Langt den væsentligste Del af Statens og Kommunernes ordinære Indtægter faas selvfølgelig gennem Skattepaalæg. I omstaaende Tabel (S. 177) angives Skattebeløbene i 5-aarige Gennemsnit for Staten og de enkelte Hovedgrupper af Kommuner. Tidsrummene dække ikke helt hinanden, idet Femaaret 1870-74 for Staten, Amtskommunerne og Frederiksberg omfatte de fem Finansaar $18^{70}/_{71}$-$18^{74}/_{75}$, for alle andre Kommuner de fem Kalenderaar; dette er dog uden afgørende Betydning, og gælder ogsaa Udgifterne m. v.

Omstaaende Talrækker angive kun de Beløb, der i Regnskaberne ere opførte som Skatter, ikke de Afgifter og Byrder, Borgerne i øvrigt under forskellige Navne udrede til offentlige Formaal. Ved Tallenes Vurdering maa naturligvis haves for Øje de i Periodens Løb foretagne Forandringer i selve Skattegrundlaget. Af Statsskatterne omfatte de direkte Skatter: Hartkornsskatterne ɔ: Gammel-, Land- og Ligningsskatten, endvidere Ligningsskatten af Byerne, Bygningsafgiften og Rangskatten. De direkte Statsskatter steg i den betragtede Periode fra $8{,}_9$ til $10{,}_5$ Mill. Kr., hvilket væsentlig skyldes Bygningsafgiftens Vækst som Følge af Nybygninger; Hartkorns-

Skatternes gennemsnitlige aarlige Beløb:

		1870-74	1875-79	1880-84	1885-89	1890-94	1895-99
		Mill. Kr.	Mill. Kr.	Mill. Kr.	Mill. Kr.	Mill. Kr.	Mill. Kr.
Staten	Direkte Skatter	8,92	8,78	9,25	9,59	9,85	10,47
	Indirekte Afgifter...	24,84	29,35	33,53	35,20	38,80	47,74
	I alt.....	33,76	38,13	42,78	44,79	48,65	58,21
Kjøben-havn	Ejendomsskatter	1,85	2,22	2,69	3,23	3,64	4,09
	Personlige Skatter....	0,82	1,16	1,88	2,32	2,61	3,10
	Andre Skatter	0,20	0,26	0,33	0,37	0,40	0,54
	I alt.....	2,87	3,64	4,90	5,92	6,65	7,73
Frede-riksberg	Ejendomsskatter	0,06	0,10	0,14	0,21	0,32	0,45
	Personlige Skatter....	0,09	0,18	0,28	0,39	0,48	0,64
	I alt.....	0,15	0,28	0,42	0,60	0,80	1,09
Provins-byer	Ejendomsskatter	0,37	0,43	0,50	0,54	0,60	0,70
	Personlige Skatter....	1,66	2,22	2,77	3,08	3,98	4,91
	Andre Skatter	0,19	0,13	0,09	0,03	0,05	0,07
	I alt.....	2,22	2,78	3,36	3,65	4,63	5,68
Amts- og Sogne-kommuner	Hartkornsskatter ...	8,62	10,27	10,97	10,97	12,19	12,47
	Personlige Skatter..	1,87	2,48	2,83	3,18	4,14	5,18
	Naturalarbejde	0,89	0,90	0,84	0,76	0,71	0,65
	I alt.....	11,38	13,65	14,64	14,91	17,04	18,30
Stats- og Kommuneskatter*)		50,17	58,25	65,87	69,66	77,56	90,78

skatterne have nærmest været ens; dog bevirkede Retten til Fradrag af de $^{2}/_{6}$ af Bankhæftelsen i Gammelskatten, at denne sidste først indgik i Statskassen med sit fulde Beløb fra og med $18^{77}/_{78}$. Den herved foraarsagede Nedgang i det første Femaar opvejes dog ved, at der i Periodens to første Aar under de direkte Skatter opførtes en ekstraordinær Indkomstskat, som i alt indbragte c. 4 Mill. Kr. I hele Perioden steg de direkte Skatter kun med godt 17 pCt. — langt mindre end den samtidige Befolkningstilvækst —, medens Statens samlede Skattebeløb i samme Tidsrum steg med over 72 pCt.; det samme Forhold finder sit Udtryk i, at medens de direkte Statsskatter i $18^{70}/_{71}$ udgjorde $^{1}/_{3}$ af det samlede Skattebeløb, androg de i $19^{00}/_{01}$ kun godt $^{1}/_{6}$.

De i 1903 vedtagne Skattelove have for øvrigt ganske forandret Statens direkte Beskatning. Ifølge disse har Staten givet Afkald paa alle Hartkornsskatter, paa Ligningsskatten af Byerne samt paa Bygningsafgiften,

*) I Sammenlægningssummen er udeladt Ligningsskatten af Byerne til Staten, da denne udredes direkte af Kæmnerkassen og altsaa tages af dennes alm. Indtægter, d. v. s. Skatteindtægten, og derfor vilde blive regnet dobbelt i en Tilsammen-Sum.

hvilke tilsammen udgjorde c. $10^3/_4$ Mill. Kr., og har samtidig indført en Ejendomsskyld paa $1,_1$ p. m. af alle faste Ejendomme efter deres Værdi i Handel og Vandel (bortset fra Besætning og Inventar) med betydelige Lempelser for smaa Ejendomme og smaa Lejligheder, en Indkomstskat, der paalignes de enkelte Personer efter en stigende Skala fra $1,_3$ til $2,_5$ pCt. af Indkomsten, i hvilken der fradrages respekt. 800, 700 og 600 Kr., eftersom Skatteyderen bor i Hovedstaden, Provinsbyerne eller paa Landet, foruden Fradrag for hvert Barn under 15 Aar, samt en Formueskat paa $0,_6$ p. m. paa de enkelte Personers Formue (dog ikke Møbler, Husgeraad og Klæder). Ejendomsskylden er beregnet at indbringe Staten 4 Mill. Kr., Indkomst- og Formueskatten i alt 9 Mill. Kr., tilsammen 13 Mill. Kr. Men Staten vil dog ikke opnaa nogen Merindtægt, idet det samtidig er bestemt, at $1^1/_2$ Mill. Kr. aarlig skal overføres til Kommunerne, hvorhos der aarlig i længere Tid skal ydes et Tilskud til Tiendeafløsning, der langt vil overstige de resterende $^3/_4$ Mill. Kr.

For de indirekte Afgifters Vedkommende er Stigningen langt stærkere end for de direkte Skatter. Disse Afgifter udgjorde i Periodens to Yderaar henholdsvis $21,_7$ og $51,_2$ Mill. Kr. og ere altsaa langt mere end fordoblede. Da den største Del bestaar af Forbrugsskatter, maa alene Befolkningstilvæksten medføre en Stigning; men dels er Indtægten vokset langt stærkere end Befolkningen, dels er der kommet nye Skatter (navnlig Ølskatten) til, hvis Indtægt har mere end opvejet Nedgangen ved de i Perioden ophævede (Skibsafgiften) eller nedsatte Afgifter (Sukkertold og -afgift, Petroleumstold).

De vigtigste indirekte Afgifter ere nu Stempelpapirsindtægten, Arveafgiften, Afgift ved Overdragelse af faste Ejendomme, Sportler, Konsulatafgiften samt Forbrugsafgifterne, d. v. s. Told, Sukkerafgift samt Beskatning af Øl og Brændevin. Af disse indbringer Tolden naturligvis langt det største Beløb (i Periodens sidste Aar c. 31 Mill. Kr., i $19^{02}/_{03}$: 33 Mill.). Denne Afgift er et godt økonomisk Barometer; den viser stærk Opgang først i 1870'erne, en Følge af det økonomiske Opsving efter den fransk-tyske Krig, derefter kommer et Tilbageslag i den sidste Halvdel af Decenniet, saa en rask Stigning, der kulminerer i $18^{84}/_{85}$, som atter afløses af Nedgang i de følgende daarlige Aar; først i $18^{88}/_{89}$ naas Tallet fra $18^{84}/_{85}$, og i de nærmeste Aar holder Toldbeløbet sig temmelig ens indtil Nedgangen som Følge af Toldnedsættelserne ved Loven af 1891. Men denne Nedgang varede kun kort, idet baade den voksende Befolkning og den ved de gode økonomiske Forhold stedfundne Opgang i Handel og Vandel medførte en Stigning, som var særlig stærk i Decenniets sidste Halvdel. Derefter kom de daarlige Tider med direkte Nedgang fra $18^{99}/_{1900}$ til $19^{01}/_{02}$, hvorefter der atter er indtraadt en rask Opgang.

For Kommuneskatternes Vedkommende har Stigningen i den 30'aarige Periode været større end for Statsskatterne, idet de ere mere end fordoblede

og altsaa stegne langt stærkere end den samtidige Befolkningstilvækst; dette er en naturlig Følge af, at man mere og mere forlanger, at Kommunerne skulle paatage sig en Del Opgaver, ikke mindst af social og human Natur, og røgte dem paa en fyldigere Maade end før. Navnlig i 90'erne var Stigningen stor, og det udskrevne Beløb pr. Individ var i Begyndelsen af 70'erne 9 Kr., i Slutningen af 90'erne 14 Kr., hvilket sidste Tal fordeler sig med $17^1/_3$ Kr. pr. Individ paa Byerne under eet og $12^1/_5$ Kr. paa Landet. Med Hensyn til Skattegrundlaget skal anføres, at i 1899 indkom henved $^7/_{10}$ af samtlige Skatter til Amt og Sogn ved Ligning paa Hartkornet, i Kjøbenhavn godt Halvdelen og paa Frederiksberg c. $^2/_5$ ved Skatter paa faste Ejendomme; men for Provinsbyerne var dette kun Tilfældet med $^1/_8$ og for de 5 Handelspladser med $^1/_{12}$. Derved komme altsaa de personlige Skatter (Formue- og Lejlighedsskatten) til at spille den langt overvejende Rolle i Provinsbyer, Handelspladser og delvis paa Frederiksberg, medens de tilsvarende Skatter kun udgøre en forholdsvis mindre Del i Kjøbenhavn (Indkomstskatten) og paa Landet (Formue- og Lejlighedsskatten).

Samtidig med de to nye Statsskattelove indtræder ogsaa en Del Ændringer i den kommunale Beskatning. Først og fremmest er der truffet Regler om Kommuneskattens Fordeling mellem Opholds- og Erhvervskommunen; dernæst er der aabnet Kommunerne Adgang til Beskatning af Aktieselskaberne i Kommunen og til Paaligning af kommunal Ejendomsskyld. Paa Landet vil derved den forældede Hartkornsbeskatning forsvinde (senest 1925) og blive afløst af en rationel Værdibeskatning efter Statens Grundlag af alle de i Amts- og Sognekommunen beliggende faste Ejendomme. I Byerne kan der som kommunal Ejendomsskyld udskrives indtil et saa stort Beløb som det, hvormed den hidtil værende Statsbygningsafgift overstiger den nye Statsejendomsskyld, og tilsvarende Regler gælde for Bygningsafgiften paa Landet. Derved ville Byerne faa Lejlighed til at opkræve mere Skat gennem Paaligning paa faste Ejendomme og derved kunne nedsætte Formue- og Lejlighedsskatten, hvad der mange Steder er god Grund til; i Kjøbenhavn er det udtrykkelig fastsat, at Indkomstskattens Maksimum skal nedsættes fra 3 til $2^1/_2$ pCt. Endelig er der truffet Bestemmelse om Anvendelsen af Statsskatteansættelsen af Indkomsten ogsaa ved den kommunale Skat, men i saa Fald er der givet nærmere Regler, for at det gamle „Formue- og Lejligheds“-Moment, som netop spiller en Rolle i smaa Kommuner, hvor Folk kende hinandens Forhold, kan bibeholdes.

Som Hovedresultat fremgaar, at den samlede Beskatning til Stat og Kommuner omkring 1870 udgjorde 47 Mill. Kr., omkr. 1900: 97 Mill. Kr., pr. Individ henholdsvis $26^1/_2$ og 40 Kr. Regner man Nationalindtægten i 1870 paa Grundlag af Erfaringerne fra Statsindkomstskatten den Gang til 500 Mill. Kr., og sætter man den omkring Aaret 1900, hvor der ikke haves Mulighed for en sikker Beregning, til 800 Mill. Kr., have Stats- og

Kommuneskatterne udgjort henholdsvis 9,4 og 12,1 pCt. af hele Nationalindtægten, Statsskatterne henholdsvis 6,2 og 7,7 pCt., Kommuneskatterne 3,2 og 4,4 pCt.

Til Oplysning om Statens ordinære Indtægter uden for Beskatningen — altsaa bortset fra Forbrug af Formue og Stiftelse af Gæld — anføres nedenstaaende Gennemsnitstal for de samme Femaar som ovenfor:

	1870-74	1875-79	1880-84	1885-89	1890-94	1895-99
	Mill. Kr.	Mill. Kr.	Mill. Kr.	Mill. Kr.	Mill. Kr.	Mill. Kr.
Overskud af Domæneindtægter.	1,56	1,51	1,11	0,72	0,82	0,79
Rente af Statsaktiver	5,02	4,19	5,52	3,71	4,38	5,16
Overskud af Post- og Telegrafv.	0,45	0,08	0,24	÷0,01	÷0,04	0,33
Overskud af Klasselotteriet....	0,70	0,84	0,80	0,91	0,97	1,15
Adskillige Indtægter..........	1,12	0,85	1,86	3,09	1,50	1,01
I alt.....	8,85	7,47	9,53	8,42	7,63	8,44

Paa Kommuneregnskabernes Indtægtsside opføres en Del Versursummer, saasom Overskud fra forrige Aar, dernæst en Del Tilskud fra andre Kommuner, og fra Staten, foruden Indtægt ved Forbrug af Formue samt Stiftelse af Gæld. Af væsentligere Interesse er egentlig kun Indtægten af Kapitaler og faste Ejendomme, hvorunder i Alm. opføres Indtægten af de forskellige kommunale Virksomheder, og dernæst Indtægter ifølge Næringsloven og lign. Love. Det gnmstl. Beløb af disse to Poster udgjorde:

		1870-74	1875-79	1880-84	1885-89	1890-94	1895-99
		Mill. Kr.	Mill. Kr.	Mill. Kr.	Mill. Kr.	Mill. Kr.	Mill. Kr.
Kjøbenhavn	Indtægt af Ejendomme m. m.	0,68	0,97	1,33	1,75	2,35	3,06
	„ ifl. Næringsloven o. l.	0,13	0,20	0,33	0,48	0,68	0,81
Frederiksberg*)	Indtægt af Ejendomme m. m.	—	—	—	—	0,02	0,08
	„ ifl. Næringsloven o. l.	—	—	—	—	0,04	0,07
Provinsbyerne	Indtægt af Ejendomme m. m.	0,57	0,71	0,84	1,09	1,82	2,04
	„ ifl. Næringsloven o. l.	0,13	0,20	0,31	0,38	0,40	0,53
Landkommunerne	Indtægt af Ejendomme m. m.	0,42	0,48	0,53	0,55	0,60	0,77
	„ ifl. Næringsloven o. l.	0,23	0,31	0,41	0,43	0,44	0,52

Af ovenstaaende Talrækker faar man et tydeligt Indtryk af den store Betydning, Kommunernes Indtægter af faste Ejendomme have faaet i den ny-

*) De for øvrigt ubetydelige Tal fra de første Femaar kunne ikke udskilles fra Landkommunerne.

ere Tid, baade absolut og relativt; i det sidste Femaar udgjorde disse Indtægter (hvoraf en Del kunne ligestilles med en Art indirekte Beskatning) henved 6 Mill. Kr. eller mellem $^1/_5$ og $^1/_6$ af det samlede Kommuneskatbeløb, i det første Femaar kun 1,7 Mill. Kr., ɔ: $^1/_{10}$ af Skattebeløbet. Kommunernes forskellige Form for Regnskabsopgørelsen bevirker dog, at Materialet er behæftet med visse Mangler, rent bortset fra at Frederiksberg og de tidligere Handelspladser her, som i senere Oversigter, i Periodens Begyndelse, hvor Beløbene dog ere meget smaa, maa søges under Sognekommunerne. Ogsaa Afgifterne efter Næringsloven o. l. ere med den stigende Befolkning tiltagne stærkt, fra $^1/_2$ til næsten 2 Mill. Kr. om Aaret. Naturligvis have de her nævnte Indtægtsposter større Betydning i Byerne end paa Landet (i Sognekommunerne).

I de samme Gennemsnitsperioder blev Statens Udgifter (ordentlige og overordentlige, men med Fradrag af Udgifterne ved Erhvervelse af Formue og Afdrag paa Gæld) opførte under følgende Hovedposter:

	1870-74	1875-79	1880-84	1885-89	1890-94	1895-99
	Mill. Kr.	Mill. Kr.	Mill. Kr.	Mill. Kr.	Mill. Kr.	Mill. Kr.
Civilliste og Appanager	1,43	1,42	1,27	1,22	1,17	1,20
Rigsdagen	0,34	0,39	0,43	0,33	0,40	0,43
Statsraadet	0,11	0,10	0,10	0,11	0,11	0,11
Statsgældens Forrentning	9,50	7,49	8,42	7,54	6,82	6,84
Pensionsvæsen	3,58	3,41	3,47	3,48	3,34	3,27
Udenrigsministeriet	0,36	0,36	0,37	0,38	0,43	0,59
Ministeriet for offtl. Arbejder	—	—	—	—	—	1,46*)
Landbrugsministeriet	—	—	—	—	—	3,05†)
Indenrigsministeriet	1,50	1,98	2,32	3,91	6,06	6,65
Justitsministeriet	2,00	2,26	2,57	3,82	4,23	4,55
Minist. for Kirke- og Undervisningsv.	0,72	1,00	1,69	2,95	5,06	5,42
Krigsministeriet	9,34	10,02	10,20	15,34	15,93	11,35
Marinemisteriet	3,98	5,83	6,52	8,40	7,99	7,17
Finansministeriet	2,73	4,05	3,71	3,77	4,08	5,08

Under Henvisning til selve Tabellens Tal, som tydelig vise Bevægelsen i Periodens Løb, skal man, da Pladsen ikke tillader en udførlig Paavisning af de Forhold, Bevægelsen skyldes (bl. a. social Lovgivning under Indenrigsministeriet, Sindssygevæsenet og andre sanitære Udgifter under Justits-

*) Gennemsnit af de 2 Aar 1895/96 og 96/97.
†) Gennemsnit af de 3 Aar 1897/98-1899/1900.

ministeriet, Undervisningsvæsenet og forskellige kulturelle Forhold under Kultusministeriet), blot tilføje, at under $^{13}/_{1}$ 1894 udskiltes af Indenrigsministeriet et Ministerium for offentlige Arbejder, som opføres med sit særlige Budget i de to Finansaar $18^{95}/_{96}$ og $^{96}/_{97}$; under $^{22}/_{5}$ 1896 ophævedes dette Ministerium atter, og dets Anliggender tilbagelagdes til Indenrigsministeriet, men samtidig udskiltes af Indenrigsm. et Landbrugsministerium, hvortil ogsaa henlagdes nogle tidligere finansministerielle Sager. Dette er senere vedblevet at bestaa, og under $^{27}/_{4}$ 1900 udskiltes atter et Ministerium for offentlige Arbejder. I Femaaret 1870-74 opførtes til offentlige Arbejder under Indenrigsm. gnmstl. 319,000 Kr. og til Foranstaltninger vedr. Landbrug 198,000 Kr.; de hertil svarende Beløb i Femaaret 1895-99 vare henholdsvis gnmstl. 437,000 og 1,912,000 Kr.

Kommunernes Udgifter faldt væsentlig paa nedenstaaende Hovedposter; af Overskuelighedshensyn har man her holdt sig til 10-Aars Gennemsnit.

		Kjøbenhavn	Frederiksberg	Provinsbyerne	Sognekomm.	Amtskomm.	I alt
		Mill. Kr.	Mill. Kr.	Mill. Kr.	Mill. Kr.	Mill. Kr.	Mill. Kr.
Administration	1870-79..	0,36	—	0,18	0,12	0,09	0,75
	1880-89..	0,50	—	0,26	0,12	0,11	0,99
	1890-99..	0,97	0,05	0,35	0,16	0,13	1,66
Fattigvæsen	1870-79..	0,72	—	0,82	4,08	0,10	5,72
	1880-89..	1,33	—	0,99	4,94	0,15	7,41
	1890-99..	1,49	0,15	1,16	4,57	0,11	7,48
Alderdomsunderstøttelse	1870-79..	—	—	—	—	—	—
	1880-89..	—	—	—	—	—	—
	1890-99..	0,71	0,06	0,67	2,31	—	3,75
Skolevæsen	1870-79..	0,49	—	0,83	3,06	0,22	4,60
	1880-89..	1,23	—	1,12	3,62	0,34	6,31
	1890-99..	1,99	0,32	1,70	4,24	0,42	8,67
Rets- og Politivæsen	1870-79..	0,44	—	0,29	—	0,62	1,35
	1880-89..	0,75	—	0,40	—	0,77	1,92
	1890-99..	1,25	0,07	0,50	—	1,06	2,88
Medicinalvæsen	1870-79..	0,46	—	0,08	—	0,46	1,00
	1880-89..	0,73	—	0,11	—	0,66	1,50
	1890-99..	0,82	—	0,30	—	1,44	2,56
Vej- og Brolægningsv.	1870-79..	0,51	—	0,35	0,96	2,42	4,24
	1880-89..	1,08	—	0,38	1,30	2,25	5,01
	1890-99..	1,33	0,32	0,58	2,09	2,28	6,60

Omstaaende Opgørelse er foretagen efter de samme Principper, som ere anvendte i de senere statistiske Tabelværker om Kommuneregnskaberne. Udgifterne ere stegne langt stærkere end den samtidige Befolkningstilvækst, hvilket Resultat man ogsaa maatte vente efter den ovenfor angivne Stigning i de opkrævede Skattebeløb, hvorfra selvfølgelig Midlerne til Udgifternes Afholdelse i Hovedsagen faas. — En Beregning af Udgifterne pr. Individ i de forskellige Kommuner vise store Forskelligheder; men en saadan Beregning frembyder den Mangel, at man jo ikke deraf kan slutte noget om Indtægtsforholdene de paagældende Steder, hvorom endnu ganske fattes Oplysning. Saaledes ere f. Eks. Administrationsudgifterne pr. Individ langt større i Kjøbenhavn end i Provinsbyerne, og dér atter større end paa Landet. Forsørgelsesvæsenet (Fattigvæsen og Alderdomsunderstøttelse) kostede i Femaaret 1895-99 gnmstl. 5 Kr. pr. Individ i Landet som Helhed, hvoraf de 4 Kr. faldt paa Kommunerne, 1 Kr. paa Staten (til Alderdomsunderstøttelsen); ogsaa her stod Kjøbenhavn med det højeste Beløb (Frederiksberg paa Grund af sine særlige sociale Forhold med det laveste), medens der ikke er stor Forskel paa de øvrige Byer og Landkommunerne. Følgen af Alderdomsloven og Statens Overtagelse af Halvdelen af de hermed forbundne Udgifter har i den nyere Tid været, at Fattigvæsenets Udgifter ere blevne formindskede pr. Individ; paa den anden Side ere Udgifterne til Alderdomsunderstøttelsen blevne større pr. Individ, men Stigningen paa denne Post for de forskellige Kommunegrupper har ikke kunnet opveje Nedgangen i Fattigudgifterne, saaledes at de samlede Forsørgelsesudgifter overalt have været i Nedgang i den nyeste Tid. Skolevæsenets Udgifter ere stegne langt stærkere end den samtidige Befolkningstilvækst (de udgøre 4 Kr. pr. Individ); de ere betydelig større pr. Individ i Byerne, navnlig i Kjøbenhavn-Frederiksberg, end paa Landet, og Stigningen har ogsaa været størst i Byerne. Ogsaa Udgifterne til Rets- og Politivæsen, til Medicinalvæsen og Veje og Gader have været i stærk Stigning, stærkere end Befolkningstilvæksten; m. H. t. de to første er Udgiften pr. Individ betydelig højere i Hovedstaden end udenfor, hvor Udgiften pr. Individ i Land og By nærmer sig mere til hinanden. Udgiften til Veje og Gader er pr. Individ vel størst i Hovedstaden, men i Provinsbyerne mindre end paa Landet.

Et Forhold af betydelig Interesse i den nyere Tid i hele Samfundsøkonomien er den offentlige Gæld. De større Krav til Samfundet have ikke mindst gjort sig gældende gennem Fordringer om nye Anlæg af forskellig Art — Samfærdselsmidler og andre Nybygninger i Erhvervsøjemed, Skoler, Sygehuse, m. m. —, til hvis Gennemførelse der udkræves saa store Summer, at de ikke have kunnet afholdes ved Hjælp af de ordinære Indtægter og derfor have maattet tilvejebringes ved Optagelse af Laan. Omstaaende Tabel giver Oplysning om Statens og Kommunernes Gæld til forskellige Tidspunkter.

Offentlig Gæld i Mill. Kr.

	Staten	Kjøben-havn	Frede-riksberg	Provins-byerne	Sogne-komm.	Amts-komm.	Kommu-nerne i alt
I Aaret:							
1870.........	237	14,5	—	6,0	5,0	1,6	27,1
1875.........	187	15,9	—	8,9	8,4	2,5	35,7
1880.........	174	24,0	—	14,0	13,2	3,5	54,7
1885.........	198	22,4	—	17,2	17,3	4,7	61,6
1890.........	189	30,1	1,7	23,8	16,7	5,1	77,4
1895.........	209	47,1	2,0	26,2	16,6	9,4	101,3
1900.........	208	59,3	8,3	40,6	21,6	13,0	142,8

Statens Gæld var altsaa ved Slutningen af Perioden mindre end ved Begyndelsen, hvor man jo ogsaa endnu levede under Følgerne af Krigen i 1864; selv om Gælden i 1903 er 245 Mill. Kr., og altsaa lidt større end i 1870, maa dette dog siges at være et moderat Beløb, naar Hensyn tages til den mellemliggende Forøgelse baade i Befolkningens Antal og Velstand og i de Aktiver, Staten har erhvervet sig ved sine Kapitalanbringelser (alene Statsbaneanlæggene opføres med henved 200 Mill. Kr.). Derimod er Kommunegælden gaaet op fra c. 27 til 143 Mill. Kr., eller til over det 5-dobbelte. At Kommunerne paa den anden Side have erhvervet sig Aktiver (Kommunerne angives at eje faste Ejendomme til Værdi af ca. 200 Mill. Kr. i 1900), og at en stor Del af denne Forøgelse er medgaaet til udbyttegivende Foretagender af forskellig Art, ses allerede af det ovenfor nævnte Forhold, at Kommunernes Indtægt af faste Ejendomme og Kapitaler i Periodens Løb steg fra 1,7 til 6 Mill. Kr. Men store Beløb ere ogsaa fastgjorte i Bygninger, som højne det daglige Liv og træde i Humanitetens Tjeneste, men ikke give Udbytte, og man kan vel nok rejse det Spørgsmaal over for den ogsaa siden 1900 stærkt stigende Kommunegæld (saaledes udgjorde Kjøbenhavns Gæld ved Udgangen af 1902 c. 100 Mill. Kr., de øvrige Kommuners ved Begyndelsen af 1902 c. 92 Mill. Kr.), om man ikke er inde paa en Vej, der for meget binder Fremtidens Virksomhed til Fordel for Nutiden; thi vel faar Fremtiden Fordel af Nutidens Anlæg, men den faar paa denne Maade ogsaa i høj Grad Byrderne derved, og ingen ved, hvilke Opgaver de kommende Slægter ville faa at løse, og til hvis Fyldestgørelse Kapitalanbringelse af større eller mindre Omfang vil være nødvendig.

Sluttelig skal anføres en Opgørelse over de til Forrentning af Gæld medgaaende gnmstl. Beløb, angivet i Mill. Kr.

	Staten	Kjøbenhavn	Frederiksberg	Provinsbyerne	Sognekomm.	Amtskomm.	Kommunerne i alt
1870-74.......	9,50	0,36	—	0,21	0,25	0,06	0,88
1875-79.......	7,49	0,48	—	0,39	0,44	0,14	1,45
1880-84.......	8,42	0,62	—	0,56	0,66	0,18	2,02
1885-89.......	7,54	0,86	—	0,71	0,79	0,21	2,57
1890-94.......	6,82	1,12	0,06	0,87	0,74	0,24	3,03
1895-99.......	6,83	1,33	0,09	1,13	0,74	0,39	3,68

Udgifterne til Gældsforrentning ere efterhaanden blevne en stor Udgiftspost, navnlig paa Kommunernes aarlige Budgetter. Naar Udgiften hertil dog er noget mindre end den samtidige Tilvækst i Gældens absolutte Beløb, skyldes dette, at Kommunerne saavel som Staten i det sidste Decennium have kunnet laane til lavere Rente end tidligere — en Afspejling af de almindelige økonomiske Forhold.

Michael Koefoed.

HOVEDSTADEN

KJØBENHAVN

OG

FREDERIKSBERG

INDHOLD

BILLEDER

The map of Kjobenhavn og Fredriksberg has been cataloged under G6924 C6 1906 T7 in the Map Collection.

Kvæsthusbroen.

I.

Et Overblik.

Beliggenhed og Grænser, Bydele. Almindelig Karakteristik. Færdselsveje og Gadepartier. Udstrækning og Areal, Gaders og Huses Antal, Arealets Benyttelse. Inddeling i Kvarterer.

Beliggenhed og Grænser. Kjøbenhavn, Danmarks Hovedstad og langt den største By — idet den rummer omtr. $^1/_6$ af hele Landets Befolkning og, naar Frederiksberg regnes med, henved $^1/_5$ —, tillige Kongens Residens, Regeringens Sæde, Landets eneste Fæstning og Flaadestation samt dets betydeligste Handelsplads og Industriby, ligesom Hovedcentret for dets Aandsliv, ligger under 55^0 41′″ $12,_9$ n. Br. og 12^0 34′ $40,_4$″ ø. L. for Grw. (beregnet for Observatoriet). Byen har en meget smuk Beliggenhed dels paa Sjællands Østkyst ved Sundet, dels paa den nordlige Del af Øen Amager, der skilles fra Sjælland ved det smalle Kalvebodstrand, som med sin Fortsættelse mod Nord danner Byens Havn. Den største Del ligger paa Sjælland, den mindste Del, Christianshavn og Sundbyerne, paa Amager. Kjøbenhavn ligger c. 6 Mil, 45 Km., S. for Helsingør, 4 Mil, 30 Km., Ø. N. Ø. for Roskilde, 14 Mil, 106 Km., Ø. for Kalundborg, $14^1/_2$ Mil, 110 Km., Ø. N. Ø. for Korsør, $11^1/_2$ Mil, 86 Km., N. N. Ø. for Vordingborg og $5^1/_4$ Mil., 40 Km., N. Ø. for Kjøge. Ad Jærnbanen ere Afstandene: til Helsingør (ad Kystbanen) $5,_8$ Mil, 44 Km., til Roskilde 4 Mil, 30 Km., til Kalundborg $14,_6$ Mil, 109 Km., til Korsør $14,_6$ Mil, 109 Km., til Vordingborg $15,_7$ Mil, 118 Km., og til Kjøge $6,_9$ Mil, 52 Km. Afstanden til Malmø er c. 4 Mil, 30 Km., til Stockholm 100 Mil, 750 Km., til Gøteborg 32 Mil, 240 Km., til Christiania 65 Mil, 490 Km., til London 180 Mil,

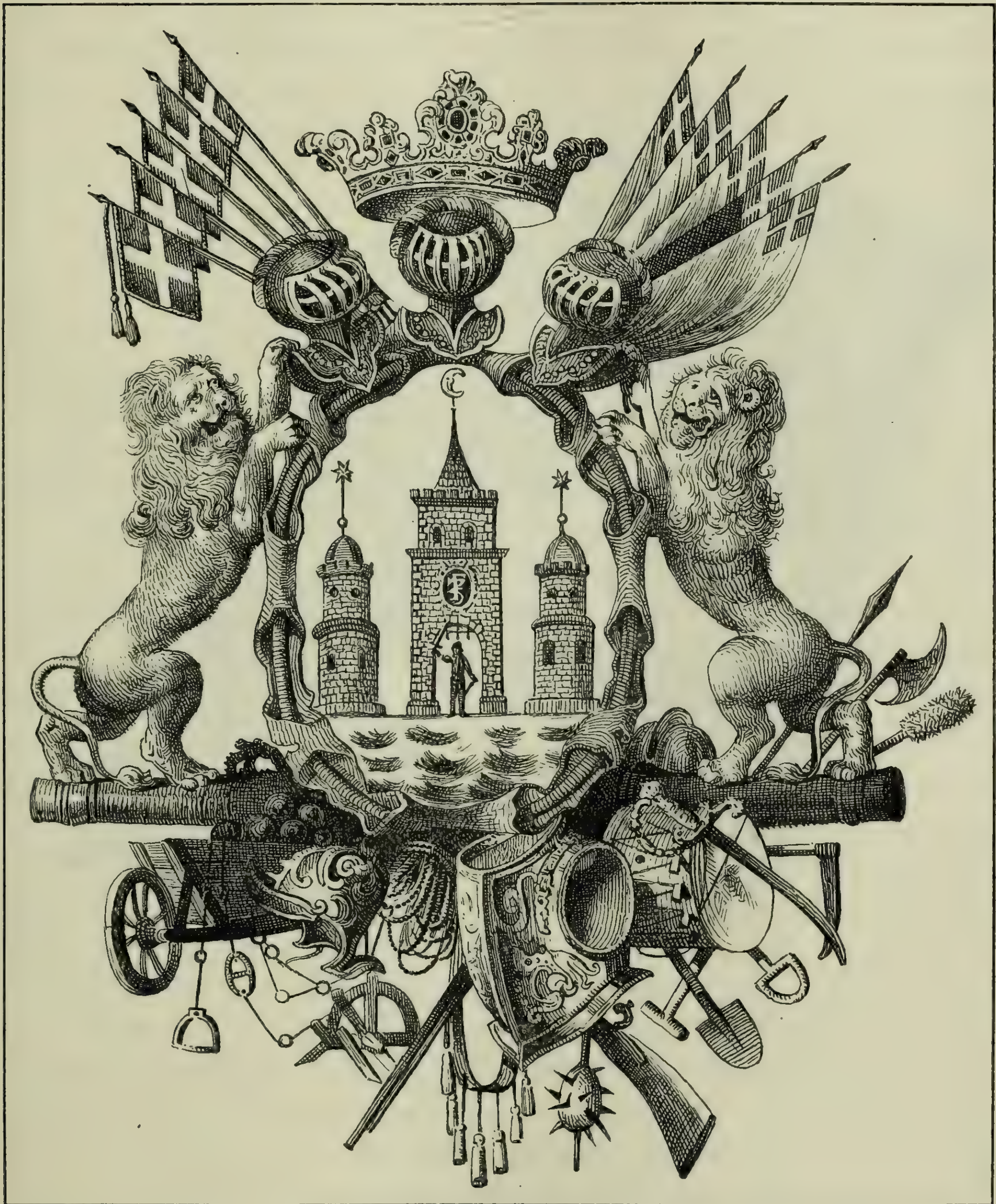
1350 Km., til Stettin 40 Mil, 300 Km., til Berlin 58 Mil, 435 Km., og til St. Petersborg 170 Mil, 1275 Km.

Mod Land omgives Byen af Kjøbenhavns Amt, Sokkelunds Herred. Ved de tre Indlemmelser ifl. Love af $^3/_4$ 1900 — hvorved Frederiksberg Kommune helt er bleven omsluttet af Kjøbenhavn —, nemlig af Brønshøj Sogn, Valbydistriktet samt Sundby og Nathanaels Sogne (se ndfr.), er Byens tidligere Areal blevet forøget til omtrent det tredobbelte. Efter Indlemmelserne begrænses Byen paa Amagersiden af Taarnby Sogn og paa Sjællandssiden mod N. og V. af Hellerup, Gjentofte, Gladsakse, Herløv, Rødovre og Hvidovre Sogne. Paa Amagersiden følger Grænsen en Linie fra Kysten S. for Kastrupfortet V. paa, indtil den noget V. for Nordergaard drejer mod S. for derpaa noget efter at slaa ind mod S. V. ud til Kalvebodstrand. Paa Sjællandssiden gaar Grænsen fra Kysten mod V. noget N. for Scherfigsvej, følger derpaa Strandvejens Østside til noget N. for Carolinevej, hvorpaa den drejer mod V. og gaar noget N. for Callisensvej forbi Hellerup Station; herfra fortsættes den mod S., indtil den drejer lige mod V. ud til Emdrup Sø, hvis Nordkyst den følger et Stykke for derpaa at fortsætte i nordvestlig Retning til noget forbi Søborghus Kro; herfra slaar den ind mod S. gennem Utterslev Mose, gaar derpaa lidt mod N. og N. V. og fortsættes videre mod S. V. og S. over Kagsbro og Islebro forbi Rødovre By og Vestkysten af Damhus Sø; noget S. for Søen dannes Grænsen af Harrestrup Aa til dens Udløb i Kalvebodstrand.

Byen ligger paa et ikke videre højtliggende, temmelig jævnt Terræn, der næsten umærkeligt stiger ind mod Landet. Til Belysning af Højdeforholdene angives enkelte Punkter. Ved Børsen, ligesom i det Indre af Citadellet, er der $1,_7$ M. (c. 6 F.) over Havet, ved Toldboden, Christianshavns Torv, Langebro og Godsbanegaarden 2 M. (7 F.), paa Amalienborg Plads $2,_5$ M. (8 F.), paa Kongens Nytorv $3,_8$ M. (12 F.), ved Frue Kirke, det højeste Punkt i den gamle By, $9,_5$ M. (30 F.), paa Raadhuspladsen $5,_8$ M. (18 F.), ved Dronning Louises Bro $8,_5$ M. (27 F.), ved Sølvtorvet og Fredensbro $8,_2$ M. (26 F.), ved Hjørnet af Stockholms- og Østerbrogade $6,_3$ M. (20 F.). I Forstæderne er der ved Triangelen $7,_6$ M. (24 F.), ved Lille Vibenshus $8,_9$ M. (28 F.), ved Store Vibenshus $12,_9$ M. (41 F.); ved Skt. Hans Torv er der $9,_9$ M. (31 F.), ved Nørrebros Runddel $10,_4$ M. (33 F.) og ved Lygten 8 M. (26 F.); ved Vesterbros Torv er der $2,_9$ M. (9 F.). Kommer man ud i de ydre, nyindlemmede Dele, bliver der højere, naturligvis med Undtagelse af Kvartererne paa Amager — ved Sundby Kirke er der kun $2,_4$ M. (7-8 F.) —; ved Kapellet paa Vestre Kirkegaard er der $19,_5$ M. (62 F.), ved Jesuskirken 20 M. (64 F.). De højeste Punkter ligge i Brønshøjkvarteret; ved Brønshøjbakkegaard er der $37,_2$ M. (118 F.), i Store Bellehøjs Have $35,_2$ M. (113 F.), ved Bispebjærg Mølle 28 M. (90 F.).

Kjøbenhavn falder i følgende Dele: 1) **Den ældre By**, ɔ: Byen

inden for de gamle Volde eller de træbeplantede Boulevarder, der ere traadte i deres Sted. Den ældre By skilles atter i to Dele: en vestlig Del, det *egentlige Kjøbenhavn*, paa Sjælland, og en østlig Del, *Christianshavn*, paa Amager. I det egentlige Kjøbenhavn kan man skelne mellem

Kjøbenhavns Vaaben, fra 1661.

den „*Gamle By*“, hvorved forstaas Bydelene Syd for Gotersgade — som atter falder i en ældre Del, der omsluttes af Boulevarden, Vestergade, Vimmelskaftet og Kjøbmagergade, og en yngre Del, nemlig St. Annæ østre og vestre Kvarter N. for Gotersgade med den i sin Tid benævnte Frederiksstad, ɔ: Kvarteret omkring Bredgade og Amaliegade —, og det sidst tilkomne *Gammelholmskvarter* mellem Nyhavn og Slotsholmen. 2) **Vold-**

kvartererne, ɔ: de Bydele, der ere lejrede paa det tidligere Fæstningsterræn mellem Boulevarderne og de mod V. liggende langagtige Søer Sortedams-, Peblinge- og St. Jørgens Sø, samt Linier i Forlængelse af disse to Grænser mod S. til Kvægtorvet ved Kalvebodstrand og mod N. til Frihavnen, hvor det nye Frihavnskvarter danner en særlig Del. 3) **Forstæderne** eller **Broerne**, nemlig *Østerbro*, *Nørrebro* og *Vesterbro*, som ligge

Oversigtskort over Kjøbenhavn.

N. og V. uden for de omtalte Søer. Endelig komme som 4) de **nyindlemmede Dele**, nemlig mod V. Brønshøj- og Valbykvartererne og mod S. Sundbyerne paa Amager. a) *Brønshøjkvarteret* bestaar af det tidligere Brønshøj Sogn (før under Brønshøj-Rødovre Kommune, se II S. 253), omfattende Byerne *Utterslev*, *Brønshøj*, *Emdrup*, *Husum* og *Vanløse*; b) *Valbydistriktet* er en Del af den tidligere Hvidovre Kommune (se II S. 245) og omfatter Byerne *Valby* og *Vigerslev* samt *Kongens Enghave* og *Damhus Sø*; c) *Sundbyerne* bestaa af Sundby Sogn (se II S. 237), nu delt i

Sundby og Nathanaels Sogne, og omfatte de to sammenvoksede Byer *Sundbyvester* og *Sundbyøster*. Indlemmelserne skete ifl. Love af $^{3}/_{4}$ 1900 og Res. af $^{17}/_{4}$ 1900, for de to første Distrikters Vedk. fra $^{1}/_{1}$ 1901 og for Sundbyernes Vedk. fra $^{1}/_{1}$ 1902.

Almindelig Karakteristik. Kjøbenhavn gør i Virkeligheden ikke Indtryk af nogen gammel By, hverken hvad Gaderne eller de enkelte Bygninger angaar. De nyere Dele af Byen have overvejende lige og brede Gader. Det gælder ikke alene Voldkvartererne og Forstæderne, men ogsaa store Partier af den ældre By, nemlig den Del, der ligger N. for Gotersgade, Kongens Nytorv og Nyhavn, og navnlig Kvarteret omkring Bredgade og Amaliegade („Frederiksstaden"), ligesom ogsaa Gammelholmskvarteret mellem Nyhavn og Slotsholmen og til Dels Nyboderkvarteret. Ogsaa Christianshavn har lige og for det meste brede Gader. Men i den ældste Del af Byen S. for Gothersgade ere Gaderne ofte bugtede, og særlig er dette iøjnefaldende, naar man bevæger sig gennem Byens vigtigste Færdselsaare, der fører fra Kongens Nytorv mod V. gennem Østergade, over Amagertorv gennem Vimmelskaftet til Nygade. Da imidlertid disse Kvarterer til Dels ere ombyggede efter de store Ildebrande 1728 og 1795 og Bombardementet 1807, ere Gaderne nu ogsaa her i det hele ret brede og lyse, navnlig i Forhold til Husenes Højde, der som oftest kun ere i 4 Stokværk. Derimod findes der paa begge Sider af den ovennævnte Færdselsaare en Del Kvarterer med til Dels smaa og snævre Gader; men ogsaa disse forsvinde mere og mere ved de sidste Aartiers store Ombygninger. Give saaledes Gaderne ikke det Indtryk, at man befinder sig i en gammel By, er dette endnu mindre Tilfældet med Husene, idet Ildebrandene og Ombygningerne have raseret de fleste ældre Bygninger. Kun enkelte af disse vidne endnu om svundne Tiders Byggemaade, og fra Middelalderen er der meget faa Rester; kun Kapellet ved Helligaandskirken staar som et synligt Eksempel paa Middelalderens Stenhuse. I øvrigt udmærker Kjøbenhavn sig ikke i arkitektonisk Henseende. Bygningerne ere vel gennemgaaende godt og solidt opførte; men med Undtagelse af en Del offentlige og enkelte Privatbygninger er Byggemaaden ikke præget af nogen bestemt Stil eller har noget netop for denne By ejendommeligt, det skulde da være Bygningerne fra Chr. IV's Periode i 1. Halvdel af 17. Aarh. eller fra Perioden i Slutn. af 18. Aarh. („Harsdorff"). Men denne Mangel paa Stil har jo Kjøbenhavn fælles med alle andre Storbyer. Imidlertid synes der dog ved de senere Aars Nybygninger at ske en Forandring i denne Henseende; der lægges mere Vægt paa Stilfuldhed og Udsmykning, og der er ligesom ved at danne sig en særegen Stil, som maaske i kommende Tider vil faa sit eget Navn. Af de nyindlemmede Bydele, navnlig Brønshøj og Valbykvarteret, ligge endnu større Partier ubebyggede hen og have bevaret et landligt Præg.

Af de vigtigere **Færdselsaarer** og mere fremtrædende **Gadepartier** nævnes følgende.

I det egentlige Kjøbenhavns østlige Del ligger *Kongens Nytorv*, som er Byens største Plads (c. 6 Td. Ld., 84,000 □ Al.), og som tidligere betragtedes som Byens Centrum. Fra dette Torv (det gamle Hallandsaas), der prydes af flere fremragende baade offentlige og private Bygninger — Nationalteatret, Udenrigsministeriet, Charlottenborg, det Thottske Palais, Livsforsikringsselskabet Standards Bygning, Store nordiske Telegrafselskabs Bygning, Hotel d'Angleterre, Magasin du Nord og Erichsens Palais (Handelsbanken) —, og hvis Midte indtages af et lille Anlæg med Christian V's Rytterstatue, udstraale 13 Gader, hvoraf flere høre til Byens vigtigste

Vesterbropassagen med Industriforeningen, set fra Raadhuspladsen.

Færdselsveje. Mod V. udgaar herfra den ovennævnte Hovedaare gennem *Østergade* over *Amagertorv*, hvortil slutter sig mod S. den for sit Torveliv bekendte *Højbroplads*, videre gennem *Vimmelskaftet* og *Nygade*, derpaa mellem *Nytorv* og *Gammeltorv*, Byens ældste Plads, gennem *Frederiksberggade* til *Raadhuspladsen* (over 5 Td. Ld., 74,000 □ Al.), der med det nye Raadhus og de mange Hoteller og som Knudepunkt for de store elektriske Sporvejsanlæg, som forgrene sig gennem alle Byens vigtigste Færdselsveje, er bleven Centrum for Nutidens Kjøbenhavn. Denne meget befærdede, c. 2000 Al. lange Strækning fra Kongens Nytorv til Raadhuspladsen er med de nærmest omliggende Partier Byens egentlige Forretningskvarter, dens „City“, idet Husene her mere og mere optages af Butikker, Kontorer og Forretningslokaler, medens deres Indehavere søge Beboelse ude i de ydre

Kongens Nytorv.

Kvarterer og Nabokommunerne. Den omtalte Hovedaare fortsættes fra Raadhuspladsen ad *Vesterbropassagen* forbi Industriforeningsbygningen, Forlystelsesetablissementet Tivoli, Hovedbanegaarden og Frihedsstøtten og videre ad den c. 3850 Al. lange *Vesterbrogade*, der fører gennem Forstaden *Vesterbro* over Vesterbros Torv og gennem Frederiksberg Kommune og fortsættes mellem Frederiksberg Have og Søndermarken forbi Frederiksberg Slot ad Roskilde Landevej, som gaar N. for Valbykvarteret.

En anden vigtig Færdselsaare, der udgaar fra Kongens Nytorv, fører ad *Gotersgade*, c. 2100 Al. lang, der leder mod N. V. ud til Sortedams Sø, og fortsættes over det af store, palæagtige Bygninger omgivne *Søtorv*, hvor den forener sig med den nedennævnte Frederiksborggade, og hvorfra den fører videre over

Dronning Louises Bro, set fra Nørrebro over til Søtorvet.

Dronning Louises Bro mellem Sortedams- og Peblinge Sø og ad den c. 3430 Al. lange *Nørrebrogade* gennem Forstaden *Nørrebro*, som for en stor Del indeholder Arbejderkvarterer. Nørrebrogade fører videre forbi den store Assistens Kirkegaard over *Nørrebros Runddel* til *Frederikssundsvejen*, som gaar gennem Forstaden *Utterslev* (Utterslev Mark) og gennem *Brønshøj By* og *Husum By*, alle i Brønshøjkvarteret. Fra Frederikssundsvejen udgaar i Utterslev Mark i nordlig Retning *Frederiksborgvejen*, der fører forbi den nye Bispebjærg Kirkegaard.

En tredje betydelig Færdselsaare fører fra Kongens Nytorv mod N. gennem *Store Kongensgade* eller *Bredgade*. Den sidstnævnte Gade, der har mange fremragende Bygninger, som det Schimmelmannske Palais (Odd-Fellow Logen, „Koncertpalæet“), Frederikskirken („Marmorkirken“), Alexander Newsky

THE CONTINENTAL BODEGA COMPANY
BODEGA
Martin Cohen & Co. Vexelere &
F.H.R.A.

Amagertorv.

Kirken, Kirurgisk Akademi, Frederiks Hospital og den romersk-katolske Ansgarkirke, danner sammen med den parallelt løbende *Amaliegade* Byens fornemste Kvarter, dens „Westend“; mellem de to Gader ligger Amalienborg Slot med den usædvanlig smukke og fornemme *Amalienborg Plads*. Færdselsaaren fører videre mellem Anlægget *Grønningen* og *Nyboderkvarteret*, derpaa ad den c. 3500 Al. lange *Østerbrogade* forbi Østbanegaarden, det nye stilfulde Frihavnskvarter, Garnisonskirkegaarden, Holmens Kirkegaard og Sortedams Søs østlige Bred til Pladsen *Trianglen*. Herfra udgaar mod N. V. *Øster Allé* (Lyngbyvejen), forbi Vestgrænsen af Østerfælled og Store Vibenshus, medens Østerbrogade fortsættes videre mod N. langs Østgrænsen af Østerfælled forbi den nye Husarkaserne og Lille Vibenshus i *Strandvejen* (Landevejen til Helsingør), som fører gennem det med Kjøbenhavn sammenvoksede Villakvarter Hellerup (se II S. 261).

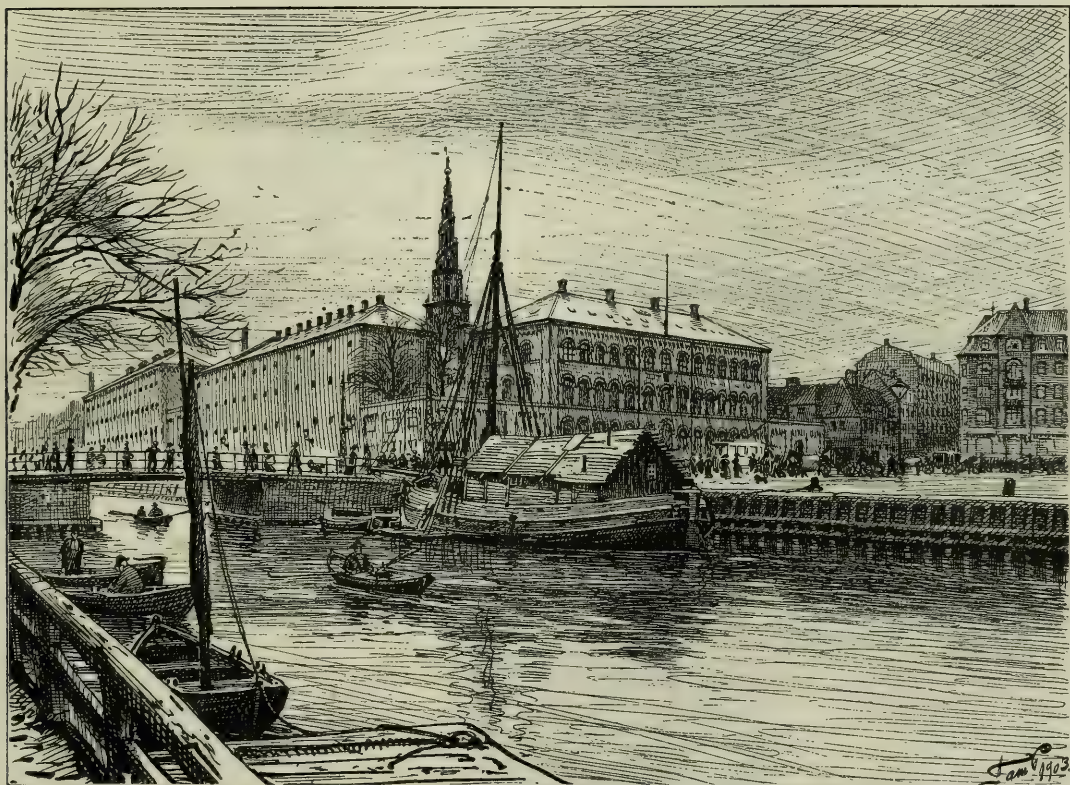

Kjøbmagergade med Postgaarden.

Af andre Gader, der udgaa fra Kongens Nytorv, maa ogsaa nævnes *Holmens Kanal*, der fører mod S. forbi Studenterforeningen, Nationalbanken og Holmens Kirke, og som over *Holmens Bro* staar i Forbindelse med Slotsholmen (se ndfr.).

Af mere betydelige Færdselslinier, der føre i Retning fra N. V. til S. Ø., nævnes den, der udgaar fra det ovennævnte Søtorv ved Dronning Louises Bro og dannes af den ligeledes nævnte *Frederiksborggade*, der fortsættes over *Kultorvet* gennem den stærkt befærdede *Kjøbmagergade*, som fører forbi Trinitatis Kirke med Rundetaarn, Regensen og Postgaarden, og videre over *Højbroplads* til *Højbro*, som fører over til *Slotsholmen*. Denne Holm, paa hvilken ligge Christiansborg Slotsruin med Slotskirken, Thorvaldsens Museum, Ministerialbygningerne, det store kgl. Bibliotek, Tøjhuset og Bør-

sen, udgør en særlig Del af den gamle By, idet den er skilt fra det øvrige ved en fra Kalvebodstrand udgaaende sejlbar Kanal, medens Kalvebodstrand selv skiller den fra Christianshavn. Over Kanalen føre 7 Broer, nemlig foruden de to ovennævnte (Holmens Bro og Højbro) *Børskanalbroen*, mellem Havne- og Børsgade, *Stormbroen*, *Marmorbroen*, *Tøjhusbroen* (Prinsens Bro) og *Frederiksholms Kanalbro*, hvilke 4 sidste føre mod S. V. over til Gadestrækningen Frederiksholms Kanal. Med Christianshavn er Slotsholmen forbunden ved *Knippelsbro*, som fører over Kalvebodstrand. Den ovennævnte Færdselslinie, der gaar over Højbro, fører videre over *Slotspladsen* forbi Ruinens Façade, gennem *Slotsholmsgade* forbi Børsen,

Parti af Christianshavn, (Kanalen, Torvet og Fængslet).

over Knippelsbro til Christianshavn, hvor den fortsættes gennem *Lille Torvegade*, over *Christianshavns Torv*, gennem *Store Torvegade* og *Amagerbrogade*, som fører gennem Sundbyerne. *Christianshavn* bestaar af den sydlige, egentlig bebyggede Del og den nordlige Del, der ved Kanaler er delt i flere Øer (Ankerø, Arsenalø, Christiansholm, Dokø, Frederiksholm), og som optages af Artillerikasernen, Etablissementer for Orlogsværftet og flere private Skibsværfter. Den sydlige, bebyggede Del, der med sine lige Gader, som skære hinanden i rette Vinkler, minder om sin Tilblivelsesmaade, idet den blev anlagt paa een Gang af Chr. IV, har i flere Gadepartier, saaledes i Overgaden over Vandet og Overgaden neden Vandet paa begge Sider af Kanalen, bevaret mere af sit gammeldags, karakteristiske Udseende

end den øvrige Del af Byen, ligesom der i det hele taget hviler et eget Præg over den. Af Broerne over Kanalen nævnes *Børnehusbroen* (Stenbroen), der fører fra Lille Torvegade til Torvet, og *Snorrebroen*, som forbinder Skt. Annagades to Dele. *Sundbyerne* have derimod med deres Arbejderkvarterer og Villaanlæg et helt moderne Udseende.

Omtrent parallelt med Linien Frederiksborggade-Knippelsbro gaar en langt mindre befærdet Linie fra Peblinge Sø gennem *Vendersgade* forbi *Linnés Torv*, videre gennem *Nørregade* forbi St. Petri Kirke, Universitetsbygningerne, Bispegaarden og Vor Frue Kirke, over *Gammel-* og *Nytorv* med det gamle Raadhus, gennem *Raadhusstræde* og forbi Prinsens Palais ad den ovennævnte Gade *Frederiksholms Kanal*, der fører ud til *Kalvebod Brygge* og den anden Forbindelse, med Christianshavn, *Langebro*.

En meget smuk Færdselsvej, der er anlagt paa det tidligere Voldterræn og dets Omgivelser, er *Østervoldgade*, der fører forbi Kunstmuseet, Mineralogisk Museum, Observatoriet og Rosenborg Slot, og fortsætter sig i *Nørrevoldgade* med Teknisk Skole (Boulevarderne) og *Vestervoldgade* med *Vestre Boulevard* og den dermed parallelt løbende Linie *Stockholmsgade* og *Farimagsgaderne*, der føre over Sølvtorvet og forbi Kommunehospitalet. Mellem disse Linier ligge Parkanlæggene Østre Anlæg, Botanisk Have, Ørstedsparken og Aborreparken, alle med Rester af de gamle Volde og Grave. De to Linier udmunde i Vesterbropassagen og Raadhuspladsen, og den første, Vestervoldgade og Vestre Boulevard, fortsættes mod S. Ø. paa begge Sider af det nye Raadhus forbi Brandstationen og føre ud til Kalvebodstrand. Navnlig danner Vestre Boulevard med sine mange fremragende Bygninger, som Kunstindustrimuseet, Ny Carlsberg Glyptoteket, Livsforsikringsselskabet Danmarks og Videnskabernes Selskabs Bygninger, et smukt Gadeparti. Fra Kalvebodstrand fortsættes Linien over den nye *Langebro* dels gennem *Langebrogade* og *Christianshavns Voldgade* langs de gamle Volde, som endnu ere bevarede her, dels ad den nyanlagte Færdselsvej uden om Christianshavn, for at forene sig med den ovennævnte Linie, der fører ud paa Amager gennem Sundbyerne. — Fra Vestre Boulevard gaar mod S. V. en Færdselslinie gennem de nyopførte Kvarterer ved Kalvebodstrand. Den gaar ad *Tietgensgade* forbi Vestre Hospital, Elektrisk Station og *Kvægtorvet*, som med sine store Bygningskomplekser indtager c. 15 Td. Ld. (214,950 □ Al.), og videre over det nye *Halmtorv* ad *Sønderboulevard*. Omtrent parallelt med denne Linie løber *Istedgade*, der over *Enghave Plads* fortsættes i *Ny Carlsbergvej* forbi Bryggeriet og i *Valby Langgade*, Hovedgaden i Valbydistriktet.

Smukke Gadepartier findes ogsaa mod N. i Byen, N. for Østbanegaarden i det nye, smukke Villakvarter, hvor Blindeinstituttet ligger, og hvorfra Vejen fører over *Gefionspladsen* ad den smukke, brede *Strandboulevard*,

Gammeltorv og Nytorv.

som gaar langs Vestsiden af Frihavnskvarteret og udmunder ved Begyndelsen af Strandvejen.

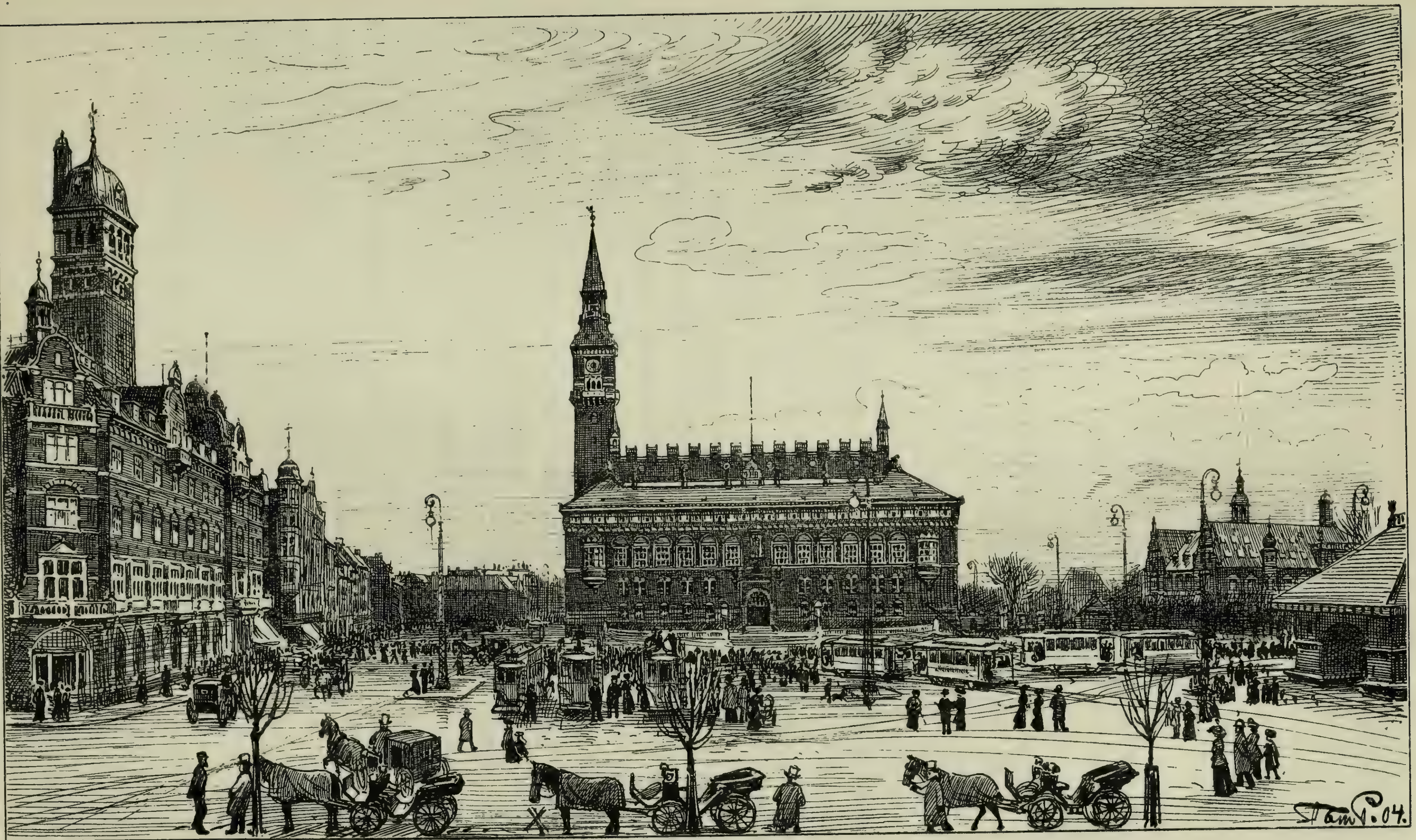
Til at fuldstændiggøre Billedet af Kjøbenhavn hører **Havnen**, der strækker sig fra Langebro mod N. forbi Trekroner og deles i den *gamle Havn*, mellem Langebro og Bomløbet ved Toldboden, *Inderreden*, N. for dette Løb og mod Ø. begrænset af Lynetten og Trekroner, og *Frihavnen*, ved Kysten V. for Inderreden. Af Partier langs den gamle Havn nævnes *Havnegade* i Gammelholmskvarteret og S. for Slotsholmen *Kalvebod Brygge*, som fortsættes S. for Langebro til *Gasværkshavnen*. N. for Nyhavn ligger ved den gamle Havn *Kvæsthusbroen* (se Vignetten S. 1), et særlig livligt

Langelinie.

Havneparti, som staar i Forbindelse med den træbeplantede *Skt. Annæ Plads*, der begrænser Bredgade- og Amaliegadekvarteret mod S.

Paa større **Anlæg** er Kjøbenhavn langtfra rigt. Det eneste i den ældre By er den ved Rosenborg Slot beliggende *Kongens Have* mellem Gotersgade, Øster Voldgade, Sølvgade og Kronprinsessegade. Byens smukkeste Spaserevej er for øvrigt *Langelinie*, som trods de store Forandringer, som Frihavnsanlægget har medført i de senere Aar, stadig hævder sit Ry. Den fører fra det ovennævnte lille Anlæg *Grønningen* med *Esplanaden* ad en Bro over Havnebanen langs med Inderreden og Frihavnsmolen. I Voldkartererne ejer Byen derimod flere større Anlæg, som alt ere nævnte ovenfor: *Østre Anlæg*, *Botanisk Have*, *Ørstedsparken* og *Aborreparken*, ligesom der er smukke Spasereveje langs Sortedams- og Peblinge Sø. Mod N. i

Raadhusplads.

Byen ligge de til Dels til militær Brug udlagte Fælleder, nemlig *Østerfælled*, hvorpaa den nye Husarkaserne, Skt. Jakobs Kirke og Lægeforeningens Boliger findes, *Blegdamsfælled*, i hvis sydlige Hjørne Blegdamshospitalet og Skt. Johannes Kirke findes, og *Nørrefælled*; mod S. V. i Byen ligger *Vesterfælled*; mod S. paa Christianshavn *Christianshavns Fælled*. Disse, ligesom de fleste andre Lokaliteter, der ere nævnte her i Oversigten, ville blive nærmere omtalte paa deres Sted.

Byens **Udstrækning** fra V. til Ø. er c. 16,000, fra N. til S. c. 20,500 Al. Dens **Areal** udgjorde Jan. 1904 i alt 12,569 Td. Ld. (1,$_{26}$ □ Mil, 69,$_{37}$ □ Km.). Deraf er den indre By inden for den gamle Voldlinie 440 Td., Christianshavn 760 Td., Voldkvartererne med Søerne 610 Td. (Sortedams Sø 49, Peblinge Sø 22, St. Jørgens Sø 24), Frihavnskvarteret 70 Td., Forstæderne (Øster-, Nørre- og Vesterbro) 2370 Td., Brønshøjdistriktet 3688 Td., Valbydistriktet 2093 Td. og Sundbyerne 2538 Td.

Der var 1. Jan. 1904 i alt c. 740 Gader, Veje og Stræder. Deraf havde den ældre By med Christianshavn c. 170, Voldkvartererne c. 65, Forstæderne c. 275, Brønshøjdistriktet c. 75, Valbydistriktet c. 45 og Sundbyerne c. 110. Af Torve og Pladser var der i alt c. 45. De største ere allerede nævnte i det foregaaende. De have for en Del hver især deres ejendommelige Præg af det Handelsliv, som udfoldes her. *Højbroplads* er saaledes Grønt- og Blomstertorv, den tilstødende Plads ved *Gammelstrand* er Fisketorv, paa *Gammel-* og *Nytorv* foregaar Handelen med Flæsk, Æg, Smør og Fjerkræ, *Grønttorvet* eller *Linnés Torv* er maaske det Torv, hvor Tilstrømningen er størst, *Halmtorvet* og *Kvægtorvet* paa Vesterbro ere ogsaa nævnte. Af andre, ikke før nævnte Pladser i den indre By nævnes desuden *Hauserplads*, *Graabrødretorv* og *Vandkunsten*, i Forstaden Nørrebro *Skt. Hans Torv* ved Skt. Johannes Kirken og *Blaagaardsplads* ved Blaagaardsgade, i Forstaden Vesterbro *Vesterbros Torv* ved Vesterbrogade.

Beboelsesejendommenes Antal var ved Folketællingen 1. Feb. 1901 i alt 12,508; deraf hørte 3284 til den indre By, 419 til Christianshavn, 1337 til Voldkvartererne, 5067 til Forstæderne, 774 til Brønshøjdistriktet, 551 til Valbydistriktet og 1076 til Sundbyerne. Desuden fandtes i de indlemmede Distrikter i alt 111 Landbrugsejendomme. Beboelsesejendommene delte sig efter Antallet af Lejligheder saaledes: 4844 havde 1-4, 2987 5-9, 3849 10-19, 469 20-29, 215 30-49 Lejligheder, og 81 Ejendomme vare store Kaserner med 50 Lejligheder og derover. Endvidere havde 63 Ejendomme Beboelseskarakter, men ingen Beboelseslejligheder (se i øvrigt Afsnittet om Befolkningen).

Arealets Benyttelse. Efter Arealopgørelsen 1901, der imidlertid ikke særlig tager Sigte paa kjøbenhavnske Forhold, var det samlede Areal, der

angives til 9922 Td. Ld. (Sundbyerne ere ikke medregnede her), saaledes fordelt: Byggegrunde, Gader, Veje m. m. 2891,$_{5}$, Haver og Planteskoler 745,$_{6}$, Skov m. m. 58,$_{1}$, Fælleder m. m. 709,$_{9}$, matrikuleret Vandareal m. m. 450,$_{0}$ og Ager og Eng 5066,$_{9}$ Td. Ld. Det samlede Areal af Gader og Veje (deri indbefattet Pladser) for Kjøbenhavn med alle indlemmede Distrikter opgives ved Slutningen af 1902 til 694,$_{4}$ Td. Ld. og Arealet af de kommunale Parker og Anlæg til 92,$_{2}$ Td. Ld.; deraf var Ørstedsparken 11,$_{6}$, Aborreparken 4,$_{1}$, Østre Anlæg 29,$_{3}$, Anlægget ved Mineralogisk Museum og Polyteknisk Læreanstalt 3,$_{4}$, Grønningen 5,$_{9}$, Langelinieanlægget 28,$_{8}$ og forskellige mindre Anlæg 9,$_{1}$ Td. Ld. Kongens Have, der er Statens, er c. 5 Td. Ld.

Brandforsikring. I Kjøbenhavns og Landbygningernes Brandforsikring, hvori den overvejende Del af de kjøbenhavnske Ejendomme ere brandforsikrede, var der ved Beg. af 1904 tegnet c. 10,800 Forsikringer med en samlet Forsikringssum af c. 807 Mill. Kr. (heri ogsaa Indlemmelserne af 1901 og 1902). Assurancesummen uden for de nævnte Selskaber var c. 60 Mill. Kr.

Inddeling i Kvarterer. Byens ældste Inddeling var vistnok efter Fjerdinger, hvad der fremgaar af Navnet Fjerdingsmænd, som forekommer lige til 1493. Ved den Tid forandrede de Navn og kaldtes Rodemestre, en Forandring, som beror paa, at der i Slutn. af 15. Aarh. paa Grund af Byens Udvidelse opstod en ny Inddeling, som Navnet Fjerding ikke passede paa. De nye Kvarterer kaldtes Rodemaal. Efter Rodemestrenes Skraa af 1606 var Byen da delt i 8 saadanne Rodemaal (en Benævnelse, der endnu træffes 1664) eller Kvarterer, nemlig *Øster-*, *Vester-*, *Nørre-*, *Strand-*, *Snarens-*, *Klædebo-*, *Frimands-* og *Kjøbmager-Kvarter*. For hvert af dem var der ansat to svorne Rodemestre, som udnævntes af Magistraten og havde deres Oldermænd, som de maatte være hørige og lydige. Deres Forretninger vare at holde Mandtal, ligne Skatter og Indkvarteringer, opkræve Skat og tilsige til Byens Arbejde, ligesom de havde visse Pligter i Ildebrandstilfælde. Til disse 8 Kvarterer kom *Rosengaard Kvarter*, første Gang nævnt 1620, senere kaldet *Rosenborg Kvarter*, og *Skt. Annæ Kvarter* (første Gang nævnt 1659), der oprettedes efter den gamle Østervolds Nedbrydelse, og endelig kom *Christianshavns Kvarter* til i 1674, da denne Bydel blev indlemmet. Da Kjøbenhavns Borgervæbning, som før havde staaet under Magistraten, 1663 blev oprettet som et særskilt Korps under en Stadthauptmand og delt i Kompagnier, hvert under en Kaptejn, blev denne Kompagniinddeling vistnok bragt i Forbindelse med Inddelingen i Kvarterer. I 1749 var Byen i det hele delt i 12 Kvarterer, idet Skt. Annæ Kvarter da var bleven delt i *Skt. Annæ Østredel* og *Skt. Annæ Vestredel*. Af hvert Kvarter udnævntes to Borgere til som Rodemestre at

indkræve Skatter. Saaledes var Inddelingen endnu Aar 1800. Thi i R. Nyerups „Beskr. af Kbh." siges: „Som Byen m. H. t. det borgerlige Militær er delt i 12 Kompagnier, saa er den i Henseende til Matrikuleringen, Skatteerlægning og den egentlige Municipalforvaltning inddelt i 12 Kvarterer". Hvert Kvarter havde to Rodemestre; men smstds. siges, at Vesterbro, som tidligere hørte til Vester Kvarter, og Nørre- og Østerbro, som før hørte til Klædebo Kvarter, i nyere Tid havde faaet deres egne Rodemestre. Af denne Ordning fremgik to nye Kvarterer, *Udenbys-Vester* og *Udenbys-Klædebo* (første Gang nævnte 1813), saa at der nu blev 14 Kvarterer. Til disse kom ved Raadstueplak. af $^5/_7$ 1871 de 3 Voldkvarterer *Vestervold-Nørrevold-* og *Østervold Kvarter.* Samtidig deltes de fleste Kvarterer igen i Underafdelinger, som fik det gamle Navn Roder. Ved Raadstueplak. af $^{15}/_{12}$ 1893 tilkom endelig som det 18. Kvarter *Frihavnskvarteret.* Byens Kvarterer ere nu:

1. **Øster Kvarter**, der bestaar af 2 Roder: Nicolai og Gammelholms. *Nicolai Rode* begrænses af Østergade, Kongens Nytorv, Holmens Kanal, Ved Stranden og Højbroplads, *Gammelholms Rode* af Holmens Kanal, Kongens Nytorv, Nyhavn og Havnegade.

2. **Vester Kvarter**, der deles i 2 Roder: Raadhusets og Kalvebodernes. *Raadhusets Rode* begrænses af Gammel- og Nytorv, Raadhusstræde, Vandkunsten, Løngangsstræde, V.-Voldgade, Raadhuspl. og Vestergade, *Kalvebodernes Rode**) af Frederiksholms Kanal, Havnen, V.-Voldgade, Løngangsstræde og Vandkunsten.

3. **Nørre Kvarter**, der deles i 2 Roder: Skt. Peders og Bispegaardens. *Skt. Peders Rode* begrænses af Skt. Pedersstræde, Nørregade og N.-Voldgade, *Bispegaardens Rode* af Skt. Pedersstræde, V.-Voldgade, Raadhuspl., Vestergade, Gammeltorv og Nørregade.

4. **Strand Kvarter,** der deles i 2 Roder: Slotsholmens og Gammelstrands.
Slotsholmens Rode bestaar af Slotsholmen; *Gammelstrands Rode* begrænses af Gammelstrand, Naboløs, Hyskenstræde, Amagertorv og Højbroplads.

5. **Snarens Kvarter,** der ikke er delt i Roder**).
Kvarteret begrænses af Naboløs, Hyskenstræde, Vimmelskaftet, Skoubogade, Skindergade, Gammel- og Nytorv, Raadhusstræde, Frederiksholms Kanal og Nybrogade.

6. **Klædebo Kvarter,** der deles i 2 Roder: Universitetets og Synagogens.
Universitetets Rode begrænses af Skindergade, Kjøbmagergade, Krystalgade og Nørregade, *Synagogens Rode* af Nørregade, Krystalgade, Kjøbmagergade, Kultorvet, Skt. Gertrudsstræde, Tornebuskegade og N.-Voldgade.

---

*) Denne Bydel, der tidligere var en Havbugt, men som 1667-68 blev inddæmmet og tørlagt (Bebyggelsen var fuldendt 1685), kaldtes fra først af officielt *Frederiksholm*, men i daglig Tale *Kalveboderne.*

**) *Snarens Kvarter*, ligesom Snaregade, er opkaldt efter en Købmand Erland Jonsen Snare, som var Raadmand i Slun. af 16. Aarh.

7. **Frimands Kvarter,** der ikke deles i Roder**).

Kvarteret begrænses af Skoubogade, Vimmelskaftet, Amagertorv, Kjøbmagergade og Skindergade.

8. **Kjøbmager Kvarter,** der deles i 2 Roder: Pilestrædes og Hovedvagtens.

Pilestrædes Rode begrænses af Kjøbmagergade, Østergade, Christen Bernikows Gade, Gammelmønt, Møntergade og Klareboderne, *Hovedvagtens Rode* af Christen Bernikows Gade, Østergade, Kongens Nytorv, Gotersgade, Møntergade og Gammelmønt.

9. **Rosenborg Kvarter,** der deles i 2 Roder: Trinitatis Kirkes og Reformert Kirkes.

Trinitatis Kirkes Rode begrænses af Kjøbmagergade, Klareboderne, Møntergade, Gotersgade og Landemærket, *Reformert Kirkes Rode* af Kjøbmagergade, Kultorvet, Skt. Gertrudsstræde, Tornebuskegade, N.-Voldgade, Gotersgade og Landemærket.

10. **Skt. Annæ Øster Kvarter,** der deles i 4 Roder: Nyhavns, Marmorkirkens, Amalienborgs og Frederiks Hospitals.

Nyhavns Rode begrænses af Nyhavn, Bredgade, Skt. Annæ Plads og Havnen, *Marmorkirkens Rode* af Kongens Nytorv, Bredgade, Fredericiagade og St. Kongensgade, *Amalienborgs Rode* af Havnen, Skt. Annæ Plads, Bredgade, Fredericiagade og Amaliegade, *Frederiks Hospitals Rode* af Amaliegade, Fredericiagade, St. Kongensgade og Toldbodvejen.

11. **Skt. Annæ Vester Kvarter,** der deles i 5 Roder: Gotersgades, Frimurerlogens, Kongens Haves, Garnisons Hospitals og Nyboders.

Gotersgades Rode begrænses af Gotersgade, St. Kongensgade, Dronningens Tværgade og Kronprinsessegade, *Frimurerlogens Rode* af Dronningens Tværgade, St. Kongensgade, Fredericiagade, Rigensgade, Sølvgade og Kronprinsessegade, *Kongens Haves Rode* af Gotersgade, Ø.-Voldgade, Sølvgade og Kronprinsessegade, *Garnisons Hospitals Rode* af Sølvgade, Ø.-Voldgade og Rigensgade, *Nyboders Rode* af Rigensgade, Ø.-Voldgade. St. Kongensgade og Fredericiagade.

12. **Christianshavns Kvarter,** der deles i 4 Roder: Frederiks Kirkes, Frelsers Kirkes, Amagerbros og Nyholms.

Frederiks Kirkes Rode begrænses af Havnen og Kanalen, *Frelsers Kirkes Rode* af Kanalen og Voldgraven, *Amagerbros Rode* omfatter Christianshavns Grund paa den anden Side af Voldgraven, *Nyholms Rode* Orlogsværftets Areal og Refshaleøen.

13. **Vestervold Kvarter,** der deles i 3 Roder: Vandværkets, Tivolis og Reventlowsgades.

Vandværkets Rode begrænses af Raadhuspladsen, V.-Voldgade, Gyldenløvesgade, Skt. Jørgens Sø, Gl. Kongevej og Vesterbrogade, *Tivolis Rode* af Raadhuspl., Vesterbrogade, Bernstorffsgade, Kalvebod Brygge og V.-Voldgade, *Reventlowsgades Rode* af Vesterbrogade, Bernstorffsgade, Ny-Vestergade, Kvægtorvsgade og Helgolandsgade.

14. **Nørrevold Kvarter,** der deles i 4 Roder: Peblingesøens, Ørstedsparkens, Frederiksborggades og Kommunehospitalets.

---

*) *Frimands Kvarter* har Navn efter Hans Frimand, som var Rodemester 1606-10.

Peblingesøens Rode begrænses af Gyldenløvesgade, N.-Søgade, Vendersgade, Nansensgade, Schacksgade og N.-Farimagsgade, *Ørstedsparkens Rode* af N.-Voldgade, Gotersgade, Linnésgade, Frederiksborggade, N.-Farimagsgade, Vendersgade, Nansensgade, Schacksgade, N.-Farimagsgade og Gyldenløvesgade, *Frederiksborggades Rode* af Frederiksborggade, Linnésgade, Gotersgade, Søtorvet, N.-Farimagsgade og Vendersgade, *Kommunehospitalets Rode* af Ø.-Voldgade, Sølvgade, Ø.-Søgade og Gotersgade.

15. **Østervold Kvarter,** der deles i 4 Roder: Sølvgades, Børnehospitalets, Classens og Citadellets.

Sølvgades Rode begrænses af Sølvgade, Ø.-Søgade, Skovgaardsgade, Lundsgade, Stockholmsgade, Østerbrogade og Ø.-Voldgade, *Børnehospitalets Rode* af Skovgaardsgade, Ø.-Søgade, Østerbrogade, Stockholmsgade og Lundsgade, *Classens Rode* af Østerbrogade, Classensgade, Frihavnsgitret og S.-Frihavnsvej, *Citadellets Rode* af Toldbodvejen, St. Kongensgade, S.-Frihavnsvej, Frihavnsgitret og Havnen.

16. **Udenbys Vester Kvarter,** der deles i 10 Roder: Gl. Kongevejs, Sorte Hests, Gasværkets, Skydebanens, Istedgades, Kaalundsgades, Skt. Matthæus Kirkes, Enghavevejs, Kvægtorvets og Vester Fælled Rode.

Gl. Kongevejs Rode begrænses af Gl. Kongevej, Værnedamsvej og Vesterbrogade, *Sorte Hests Rode* af Vesterbrogade, Frederiksberg Kommune, Boyesgade og Frederiksberg Allé, *Gasværkets Rode* af Vesterbrogade, Helgolandsgade, Halmtorvet, S.-Boulevard og Absalonsgade, *Skydebanens Rode* af Vesterbrogade, Absalonsgade, Istedgade og Oehlenschlægersgade, *Istedgades Rode* af Oehlenschlægersgade, Istedgade, Absalonsgade og S.-Boulevard, *Kaalundsgades Rode* af Vesterbrogade, Oehlenschlægersgade, Matthæusgade og Sundevedgade, *Skt. Matthæus Kirkes Rode* af Matthæusgade, Oehlenschlægersgade, S.-Boulevard og Enghavevej, *Enghavevejs Rode* af Rahbeks Allé, Vesterbrogade, Sundevedgade, Enghavevej, S,-Boulevard og Valbygrænsen; *Kvægtorvets Rode* bestaar af Terrænet S. for Kvægtorvet mellem Kvægtorvsgade og Sankelmarksgade, *Vester Fælled Rode* af Vesterfælled.

17. **Udenbys Klædebo Kvarter,** der deles i 13 Roder: Blaagaards, Kirkegaards, Havremarkens, Ravnsborg, Blegdams, Skt. Hans, Fælled, Østerbros, Kalkbrænderiets, Øresunds, Skt. Jakobs Kirkes, Strandvejens og Lersøens Rode.

Blaagaards Rode begrænses af Nørrebrogade, Dosseringen, Aaboulevard, Gartnergade og Slotsgade, *Kirkegaards Rode* af Nørrebrogade, Slotsgade, Gartnergade, Aaboulevard, Aagade og Jagtvej, *Havremarkens Rode* af Nørrebrogade, Jagtvej og Ladegaardsaaen, *Ravnsborg Rode* af Nørrebrogade, Sortedamsgade, Sortedams Dossering, Læssøesgade, Blegdamsvej og Fælledvej, *Blegdams Rode* af Blegdamsvej, Østerbrogade, Sortedams Dossering og Læssøesgade, *Skt. Hans Rode* af Nørrebrogade, Møllegade, N.-Allé, Ø.-Allé, Blegdamsvej, Skt. Hans Torv og Fælledvej, *Fælled Rode* af Nørrebrogade, Jagtvej, N.-Allé og Møllegade, *Østerbros Rode* af Østerbrogade, Classensgade, Frihavnsgitret, Rosenvængets Hovedvej og Odensegade, *Kalkbrænderiets Rode* af Østerbrogade, Odensegade, Rosenvængets Hovedvej, Strandboulevard, Aarhusgade og Viborggade, *Øresunds Rode* af Aarhusgade, Strandboulevard, Viborggade, Østerbrogade og Øresundsgade, *Skt. Jakobs Kirkes Rode* af Østerbrogade, Ø.-Allé og Jagtvej, *Strandvejens Rode* af Øresundsgade, Østerbrogade, Jagtvej, Lyngbyvej, Brønshøjdistriktet, Amtsgrænsen og Sundet, *Lersøens Rode* af Lyngbyvej, Jagtvej, Nørrebrogade og Lersøen.

18. **Frihavnskvarteret** (Terrænet inden for Frihavnsgitret), der ikke deles i Roder.

Til disse 18 Kvarterer komme endelig de nyindlemmede 3 Distrikter. De kunne deles i følgende 11 Dele: 1) *Valby*, 2) *Vigerslev*, 3) *Kongens Enghave* 4) *Utterslev By*, 5) *Utterslev Mark*, 6) *Emdrup*, 7) *Brønshøj*, 8) *Husum*, 9) *Vanløse*, 10) *Sundbyøster* og 11) *Sundbyvester*.

Om Inddelingen i Sogne, Politikredse og Valgkredse henvises til senere Afsnit.

Som nævnt ligger Handelspladsen **Frederiksberg**, der danner en selvstændig Kommune, efter de sidste Aars store Indlemmelser helt omsluttet af Kjøbenhavn (se Kortet S. 4) og udgør et organisk Hele med denne, hvorfor den behandles her sammen med Hovedstaden (se II S. 245).

Kommunens største Udstrækning fra Ø. til V. er c. 14,000, fra N. til S. c. 10,000 Al. Grænserne dannes hovedsagelig af Ladegaardsaaen, Aaboulevarden, Skt. Jørgens Sø, Gamle Kongevej, Værnedamsvejen, Frederiksberg Allé, Boyesgade, den nordlige Side af Vesterbrogade (der dog hører til Kjøbenhavn), Rahbeks Allé og Sydsiden af Søndermarken, hvorfra den gaar mod V. langs Nordsiden af Valbykvarteret og videre mod N., hvorefter den paa Nordvestgrænsen væsentlig følger Grøndalsaa („Bispeengen“ N. for Aaen hører dog til Frederiksberg), som løber fra Damhus Sø til Ladegaardsaaen, og som skiller Frederiksberg fra Brønshøjdistriktet. Terrænet hæver sig betydeligt i Frederiksberg Bakke: ved Slotsporten er der $30,_8$ M. (c. 98 F.); ved Slotskroen er der 15 M. (c. 49 F.), ved Frederiksberg Runddel $13,_9$ M. (c. 44 F.), ved Landbohøjskolen $6,_7$ M. (c. 21 F.) og ved Grøndalsbro ved Vandværket $6,_9$ M. (22 F.).

Kommunen deles i et Bydistrikt, der udgør den østlige Del og den egentlige By, og et Landdistrikt, den vestlige Del. De to Dele adskilles ved Fasanvej (Søndre-, Nordre- og Østre- Fasanvej). Tidligere dannedes Grænsen af Søndre Fasanvej, Lampevej og Falkonerallé, men nu er det i de senere Aar helt bebyggede Kvarter mellem Falkonerallé og Fasanvejens Fortsættelse indlemmet i Bydistriktet. Landdistriktet deles atter ved Frederikssundsbanen i en mindre nordlig og en større sydlig Del.

Af de større Færdselsveje, der føre fra Kjøbenhavn mod V. gennem Frederiksberg, nævnes: *Gamle Kongevej* med dens Fortsættelse *Smallegade* og *Peter Bangs Vej*; *Frederiksberg Allé*, der udgaar fra Vesterbrogade og fører til Frederiksberg Runddel ved Indgangen til Frederiksberg Have; og endelig *Vesterbrogade* selv, der som nævnt fortsættes i Roskildevejen forbi Frederiksberg Slot. Af Færdselsvejene fra S. til N. maa nævnes: *Ørstedsvej*, der udmunder i Aaboulevarden og paa Kjøbenhavns Grund fortsættes i Griffenfeldsgade til Nørrebrogade; *Bülovsvej*, der fører gennem

Villakvarteret Ø. for Landbohøjskolen og dens Have og ligeledes udmunder i Aaboulevarden; og endelig *Pileallé*, der gaar Ø. for Søndermarken og Frederiksberg Have og over Runddelen fortsættes i *Allégade* og *Falkonerallé* forbi Raadhuset og Frederiksberg Jærnbanestation. Mod N. fortsættes denne Linie paa Kjøbenhavns Grund ad Jagtvejen, der gaar forbi Provinsarkivet og Assistens Kirkegaard, over Nørrebrogade og videre forbi Store Vibenshus til Østerbro ved Strandvejens Begyndelse. Parallelt med Pileallé, Allégade og Falkonerallé løber *Fasanvejen*, der gaar forbi Frederiksberg Have og Fasankirkegaarden, Diakonissestiftelsens Have og det nye Hospital, og som gennem Østre Fasanvej paa Kjøbenhavns Grund fortsættes til Nørre-

Frederiksberg Have med Frederik VI's Statue og Havens Indgang.

brogade. Gennem de fleste af disse Færdselsveje gaar der ligesom i Kjøbenhavn elektriske Sporvogne.

Den Tid er forlængst forbi, da Frederiksberg overvejende var en Villaby, om der end endnu findes enkelte Kvarterer, der til Dels have bevaret det gamle Præg. Den største Del af Bydistriktet er nu bebygget aldeles bymæssigt. Landdistriktet har dog endnu for en Del beholdt sin landlige Karakter med Marker og store Gartnerhaver. Men ogsaa her begynde Bebyggelserne at tage Fart, og man søger at regulere dem ved at udlægge en Del alene til Fabriksbebyggelse, en anden Del til Beboelseshuse i flere Stokv. og en tredje Del til Villakvarterer og Arbejdervillakolonier. En særlig Tiltrækning for Kjøbenhavnerne har Frederiksberg ved sine to store

Parker *Søndermarken* og *Frederiksberg Have*, der ere grupperede omkring Slottet. Men ud over disse har Frederiksberg intet større Anlæg med Undtagelse af Landbohøjskolens smukke Have.

Hele Kommunens Areal var i Jan. 1904 1582 Td. Ld. ($8,_8$ □ Km.)*), hvoraf 798 gaar paa Bydistriktet og 784 paa Landdistriktet. Det samlede Hartkorn var $^1/_1$ 1901 210 Td. Antal af Gader, Stræder og Veje var $^1/_1$ 1901 c. 185 (Længden af Gader og Veje, der vedligeholdtes af Kommunen, var 51,750 Al.), af Beboelsesejendomme 2916.

Af Bydistriktets Areal vare i 1901 c. 460 Td. Ld. bebyggede; Frederiksberg Slot med Have og Søndermarken udgjorde 151, Veje, Jærnbaner og Vandløb 147 og dyrkede Marker og Haver 40 Td. Ld. Af Landdistriktets Areal vare 142 bebyggede, medens Veje, Jærnbaner og Vandløb udgjorde 55 og dyrkede Marker og Haver 587 Td. Ld.

Brandforsikring. Ved Beg. af 1904 var der i Landbygningernes Brandforsikring (se S. 17) tegnet c. 2700 Forsikringer med en saml. Forsikringssum af 155 Mill. Kr. Uden for nævnte Selskaber var tegnet en Forsikringssum paa c. 11 Mill. Kr.

Frederiksberg Segl 1899.

*) Da Frederiksberg i 1857 udskiltes som selvstændig Kommune af Hvidovre Sogn, var Arealet c. 15 Td. Ld. større, idet nogle af Kjøbenhavn indesluttede Enklaver hørte med, nemlig den saakaldte *Dronningens Enghave* S. for Vesterbrogade (208,000 □ Al.), paa hvilken det tidligere Jærnbanegaardsterræn laa, og nogle mindre Grunde ved Gl. Kongevej og Skt. Jørgens Sø. Disse Enklaver bleve senere indlemmede i Kbh. ifl. kgl. Res. af $^9/_2$ 1867 og $^{11}/_2$ 1868.

Raadhuset, set fra Tivoli.

II.

Bygninger og Institutioner

Kirker, Kapeller, m. m. Kirkegaarde.

Kjøbenhavn hører i gejstlig Henseende under *Sjællands Stift* og har, foruden Hof- og Slotskirken, 26 Sognekirker med 7 Filialkirker under 3 Provstier, nemlig *Frue Provsti* med 11 Sognekirker og 4 Filialkirker, *Holmens Provsti* med 12 Sognekirker og *Vestre Provsti* (oprettet ved Res. af $^{27}/_{8}$ 1901) med 3 Sognekirker og 3 Filialkirker. Byen har i de sidste Aartier faaet en stor Del nye Kirker; da anden Udgave af nærv. Værk udkom, var der i alt 14 Sognekirker. Naar der til de ovennævnte Kirker og deres Filialkirker føjes Kirker og Kapeller i Stiftelser, Hospitaler osv. samt Kirker og Kapeller for andre Trossamfund, løber Gudshusenes Antal i Hovedstaden op til c. 60. — *Frederiksberg*, som ligeledes hører under Sjællands Stift, hørte tidligere under Sokkelunds og Smørum Herreders Provsti, men blev ved Res. af $^{27}/_{6}$ 1897 udskilt som et eget Provsti, *Frederiksberg Provsti*, under hvilket der er 4 Sogne (ved sidste Udgave var der kun eet). Desuden har Frederiksberg 3 andre Kirker, der høre til Folkekirken, og nogle Kirker og Kapeller uden for denne. — De enkelte Sognes Omraade omtales under Kirkerne.

Christiansborg Slotskirke (*Hof- og Slotskirken*) ligger paa den nordl. Del af Slotsholmen ved Højbro. Ved Slottets Opførelse 1733-40 blev Kirken opført i Aarene 1738-40 som en særskilt Bygning ved Slottets Nordside og indviedes $^{27}/_{11}$ 1740 (i Slutn. af 1739 var den under Tag), men endnu i 1742 arbejdedes der paa dens Indre, hvorfor der indtil den Tid holdtes Gudstjeneste i Slottets Riddersal. Denne Kirke, som ødelagdes ved Slotsbranden 1794, skilte sig i det Ydre ikke meget fra det øvrige Slot;

kun var Taget i sig selv en Del højere. Det Indre, et aflangt firkantet Rum, gjorde et ret pragtfuldt Indtryk. Det var i to Stokværk med Søjler, hvoraf de 24 vare af italiensk, 28 af norsk Marmor, og Gallerier; Søjlekapitæler, Pilastre og Gesims vare dog af marmoreret Træ. Loftet dækkedes af H. Krocks Billede „Dommedag“, der var malet 1721 til Kjøbenhavns Slot (Billedet maatte beskæres og tilpasses ved Overflytningen). Alter, Prædikestol og Orgel vare anbragte over hinanden; over Alterbordet, der var af sort Marmor, var der et Basrelief (Nadveren) af hvidt Marmor. Desuden nævner D. Atl. nogle bibelske Malerier af „Monsr. Frantz“. I øvrigt var hele Kirkens Dekoration holdt i lyse, hvide og gule Farver. Af større Højtideligheder i Kirken nævnes Chr. VI's og Fr. V's Dronning Louises Ligbegængelse og Chr. VII's og Caroline Mathildes Kroning $^{1}/_{5}$ 1767.

Slotskirkens Indre.

Da Slottet genopførtes efter Branden, rejstes ogsaa Kirken igen efter Tegn. af Konferensrd. C. F. Hansen; Indvielsen fandt Sted $^{14}/_{5}$ 1826 paa Tusindaarsfesten for Christendommens Indførelse i Danmark. Kirken, der udvendig er c. 194 F. lang, og 90 F. bred, er i det hele holdt i samme Stil som Slottet. Kun ved den af 4 ioniske Søjler dannede Portal med Fronton, som vender ud mod Slotspladsen, og hvortil 4 Trappetrin føre op, og ved den halvrunde Kuppel, der hviler paa en muret Cylinder paa det flade Kobbertag, adskiller den sig fra den øvrige Bygning. Det aflangt firkantede Rum er ved faste og fritstaaende Piller, prydede med Lisener med korinthiske Kapitæler, skilt i et Hovedskib og to Sideskibe; de 4 Hovedpiller, der afgrænse Hovedskibets kvadratiske Midtparti, bære Kirkens Kuppel. Mellem de 4 Piller findes 4 Halvcirkelbuer. Koret i Vestenden, der skilles fra Skibet ved Marmorpiedestaler og Rækværk af Jærn og Bronce, er hævet 3 Trin. Sideskibene, over hvilke der er dobbelte Gallerier, skilles ogsaa ved en lav Skranke fra Midtskibet. Om de 4 Døre, der for Enderne af Sideskibene føre ind til Midtskibet, er der Portaler med korinthiske Søjler. Over Vestibulen inden for Kirkens

Hovedportal, hvorfra der i to særskilte Siderum fører Trapper op til Gallerierne, er der et af to korinthiske Søjler baaret Pulpitur (den kgl. Stol), over hvilket Orgelet har Plads. Kuplen er kasseteret; i Fløjene mellem de 4 Halvcirkelbuer (Pendentivhvælvingerne) er der Engle i Basreliefs (af Bissen) og oven over Friser (af Thorvaldsen). I øvrigt minder hele Anlægget om Fr. V's Kapel i Roskilde Domkirke, som C. F. Hansen fuldendte efter Harsdorffs Tegning. Alteret, der er hævet 3 Trin, bestaar af et forgyldt Kors paa et Marmorfodstykke bag ved Marmoralterbordet (det var først bestemt, at Thorvaldsens Christus skulde have Plads her). Prædikestolen, for Enden af Midtgangen ved Opgangen til Koret, er hvidlakeret med forgyldte Ornamenter. Døbefonten, af Porfyr, har forgyldte Bronceornamenter. Kirkegulvet bestaar af Marmorfliser. I Nicher paa hver Side af Alternichen og af Hovedindgangen staa de 4 Evangeliststatuer i Gibs: Lucas af H. E. Freund (et ældre Arbejde fra 1825, først opstillet efter hans Død; han havde først faaet Bestilling paa alle 4 Statuer), Matthæus, af Th. Stein (fra 1871), Johannes af C. Peters og Marcus af H. Conradsen (fra 1875); over Statuerne 4 smaa Relieffer. I Sideskibene er der bl. a. 4 Basreliefs af Bissen (Kongernes Tilbedelse, Christus lader Børnene komme til sig, Christus i Templet og Lazari Opvækkelse). I Præsteværelset for Enden af det nordlige Sideskib hænger et Portræt af Bygmesteren, C. F. Hansen, i Sakristiet bag ved Alteret et Maleri, Salomons Dom. (Se om Kirken *F. Schiøtt*, Christiansborg Slot S. XX flg., i „Architekten", 6. Aarg., $^{12}/_{12}$ 1903).

Da Christiansborg Slot, med hvilket Kirken staar i Forbindelse ved en lav Fløj (Kavalergangen), atter brændte Okt. 1884, blev Kirken staaende urørt.

Ved Kirken, der ejes af Staten, og hvis Styrelse som en Del af Slottet er henlagt til Ministeriet for offtl. Arbejder, er ansat en Slotspræst, en Klokker og en Organist.

Vor Frue Kirke (eller *Mariakirke*), paa Frue Plads lige over for Universitetet, er en af Byens ældste Kirker, om ikke den ældste (se *O. Nielsen*, Kbh. i Middelalderen S. 147, *A. D. Jørgensen*, Det ældste Kbh., i Aarb. f. n. Oldk. 1872, 1877 og 1881, og *A. Heise*, Det ældste Kbh. og den nyere Granskning, i Hist. Tidsskr. 5. R. II), saa i alt Fald den anseligste. Den omtales første Gang i Slutn. af 12. Aarh., da Absalon begyndte paa Opførelsen af en Stenkirke paa det Sted, hvor der vistnok tidligere har staaet en Kirke af Træ. Men denne Stenkirke fuldendtes først under hans Efterfølger paa Roskilde Bispestol Peder Sunesøn, der blev Biskop 1191, og som kaldes Kirkens Grundlægger (fundator). I et Tiendebrev, der er udstedt af Absalon som Ærkebisp, men hvis Dato ikke kendes, berettes, at Byen Havns Sognemænd, der ejede Kirketienden og altsaa ogsaa Kirken, enstemmig og i from Ærefrygt havde skænket Tredjedelen af Kirketienden til Mariæ Kirke „til Guds Huses Opførelse og Udsmykning", og for at ingen skulde afstaa fra dette gode og fromme Forsæt, stadfæstede Ærkebispen dette Brev med sit Segl og truede dem, der tilbageholdt Tienden, med Udelukkelse fra Nadveren. Stenkirken er altsaa bleven opf. mellem 1191 og 1214, Peder Sunesøns Dødsaar, og den store Murstensbygning har vistnok allerede da væsentlig haft den samme Form, som den beholdt lige til 1807, dog uden Taarn, som den først fik langt senere (se ndfr.). Kirkens

Indvielsesfest højtideligholdtes aarlig den 14. Sept. lige til 1375, da den henlagdes til Søndagen efter Christi Legemsfest. Dens første Præst hed Eskil.

At Peder Sunesøn nævnes som Kirkens Grundlægger, kan ogsaa have sin Grund i, at han til dens yderligere Forherligelse gjorde den til en Kollegiatkirke ved at oprette et Kollegiatkapitel ved den. Det var en selvstændig Institution, der bestod af en Dekanus som Formand, en Kantor og flere Kanniker. Disse sidste, hvis Antal forøgedes, efterhaanden som der byggedes flere Kirker, og af hvilke der til sidst vistnok var 12, vare ligesom Dekanus og Kantor tillige Sognepræster ved Byens andre Kirker, St. Nicolai, St. Peders og St. Clemens, og de annekterede Landsbykirker, Brønshøj og Rødovre, dog assisterede af Hjælpepræster (Vikarer, Alterpræster, Kapellaner). Kannikernes Kapitelhus laa S. for Kirken, maaske sammenbygget med denne; Vikarerne havde et lignende Forsamlingshus N. V. for St. Petri Kirke. Til Kapitlet hørte en Domskole, der vistnok blev oprettet samtidig med dette, om den end først nævnes 1247, og altsaa er Begyndelsen til Metropolitanskolen. Ved Reformationen blev Kapitlet ophævet og Kirken lagt ind under Universitetets Patronat.

Kirken kom tidlig i Besiddelse af store Ejendomme, baade i København (navnlig de nærmeste Grunde om Kirken) og uden for denne. De første Ejendomme skænkedes den af Peder Sunesøns Broder Laurens. Ved Aar 1400 ejede Kirken over 50 Ejendomme i Byen foruden nogle Grunde, som tilhørte Kirkens Altre. Dens Storhedstid var dog Beg. af 16. Aarh., da den besad 90 Gaarde og Huse foruden to Møller i Kbh. og var den rigeste af alle Byens Kirker.

Dens Anseelse forøgedes yderligere ved dens mange Kapeller, Altre, Relikvier og Helgenbilleder. Af Kapeller nævnes som de ældste *Vor Frue Kapel*, omtalt 1240, og *Skt. Kathrine Kapel*, i hvilket Bagersvendene holdt deres Sjælemesser. Senere tilkom *Hellig Trefoldigheds Kapel* ved Kirkens Sydside, stiftet 1464 af Jep Clausen og Hustru, *Hellig Trekongers Kapel*, der omtales 1476, *Skt. Laurentii Kapel* ved den sydl. Kirkedør, vistnok stiftet af Dekanen Bo, † 1354, *Skt. Rocchi Kapel*, stiftet 1500 af Kantoren Mag. Anders Friis, og det vistnok lige efter Reformationen nedbrudte *Hellig Løsens Kapel* paa Kirkegaarden. I Kapellerne var der anbragt et eller flere Altre, af hvilke der fandtes c. 50 rundt om i Kirken. Det fornemste var naturligvis Højalteret, i Kannikekoret; dernæst kom Sognealteret, der havde Plads i det lavere liggende Menighedskor. De fleste af de andre vare indviede til fremmede Helgener; dog var der ogsaa Altre for Knud Konge og Knud Hertug og et Kong Eriks Alter, samt „De hellige 24 Oldefædres Alter“, „Skomagernes Alter“, hvor Skomagerne holdt deres Messer, og „Vor Frues Medlidenheds Alter“. Paa Relikvier var Kirken usædvanlig rig. I den udførlige Fortegnelse over dem, som endnu findes, nævnes saaledes et Stykke af Korset, et Hoved af de 11,000 Jomfruer, Relikvier af Skt. Peder, Skt. Andreas og Skt. Nicolaus, et Stykke af Skt. Olafs Banner, en Finger af Abbed Vilhelm, et Stykke af Knud Lavards Kappe osv. Mange Helgenbilleder vare rigt prydede med Guld og kostbare Stene; en adelig Dame skænkede saaledes i 1511 en Guldkrone og mange Guldsmykker til et Mariabillede.

Kirken led i sin første Tid meget af Ildebrande. I Kapitlets Sjælemessebog berettes saaledes, at Kirken $^{24}/_{7}$ 1314 ødelagdes af Ild, i hvilken An-

ledn. der ved den nordl. Indgang opsattes en Sten med symbolsk Fremstilling af Christus og de 4 Evangelister samt en lat. Indskrift, som oversat lød: „Aar 1314 genopførtes denne Kirke, 4 Gange tidligere ødelagt ved Ildebrande“. Den ene Gang er altsaa 1314; den anden var 1248, da Lübeckerne satte Ild paa den ligesom paa Byens andre Kirker; de to andre Gange kendes ikke. Ogsaa under Lübeckernes Plyndring af Byen 1368 har den sikkert lidt meget. Aar 1386 fortælles, at Kirkens 4 Klokker ødelagdes, da Skt. Petri Kirke brændte. Disse Klokker have rimeligvis været anbragte i Klokkestabler, da Kirken, som alt nævnt, maa antages at have været taarnløs fra Begyndelsen. Først under Kong Hans (c. 1483) paabegyndtes Opførelsen af det store Taarn, og i 1514 og flg. Aar forsynedes Taarnet med et højt, kobbertækt Spir, med 4 mindre, 8 Al. høje Spir paa Hjørnerne. Det ragede langt op over Byen og kunde ses i mange Miles Omkreds. Spiret voldte i øvrigt Kirken saa store Udgifter, at den i 1517 maatte afhænde flere Grunde. Under en Storm $^{11}/_{3}$ 1515 blæste Knappen paa Spiret ned.

Skønt man intet Billede har af Kirken, som den stod i Slutn. af Middelalderen, og som den i det væsentlige var indtil Branden 1728, kan man dog nogenlunde danne sig en Forestilling om den imponerende Bygning. Det var en gotisk Murstensbygning med et højt, bredt og hvælvet Midtskib og to lavere, ligeledes hvælvede Sideskibe, i hvilke de omtalte Kapeller fandtes, og som gik rundt om Koret, der var prydet med et mindre Spir. Kirken havde 3 Indgange, af hvilke Hovedindgangen under det mægtige Taarn vendte ud til Nørregade; over den nordl. Sideindgang sad den ovenn. Sten. Kirkens Indre har vistnok gjort et mægtigt og pragtfuldt Indtryk med sine Altre, Helgenbilleder og det hele brogede Inventar. Som Byens Hovedkirke hævdede den sin Rang ved store Fester, hvoraf en af de største var Relikviefesten den 25. Juli, da alle Relikvierne udstilledes offentlig og Listen over dem oplæstes for Menigheden. Kongerne fra Chr. I kronedes i Kirken; det nystiftede Universitet blev højtidelig indviet her ved en Fest $^{1}/_{6}$ 1478.

I de bevægede Tider under Reformationen, da Staden var et Tvistens Æble mellem de to Partier, led Kirken en Del ved den bekendte, af Ambrosius Bogbinder anførte Billedstorm 3. Juledag 1531, og ved den nye Læres Sejr mistede Kirken yderligere en stor Mængde af sine Prydelser. Men den stod der stadig med sit pragtfulde Ydre med det høje Taarn, det mægtige Midtskib og de 4 Sideskibe, idet Kapellerne i Tidens Løb vare blevne sammenbyggede og dannede to temmelig lave Yderskibe. Og heller ikke tabte Kirken i Anseelse ved Kirkeforandringen, idet den ved Bispesædets Forflyttelse til Kjøbenhavn blev Sjællands og dermed hele Landets Hovedkirke, noget, der saa at sige fik sin højtidelige Stadfæstelse ved den af Joh. Bugenhagen foretagne Kroning af Chr. III og Dronningen $^{12}/_{8}$ og de nye Biskoppers Indvielse $^{2}/_{9}$ 1537. Alle Konger og Dronninger kronedes her lige til Suverænitetens Indførelse, og Bispeordinationer saavel som Universitetsfester og andre store Højtideligheder foregik her.

Om selve Bygningen ved man, at den 1555 undergik en større Restauration (eller „næsten en Fornyelse“), hvorved bl. a. vistnok flere af Hvælvingerne ombyggedes og en af dem prydedes med Maling, ligesom Pillerne bleve malede, en ny Klokke opsattes i det lille Spir, der indrettedes ny Stole for Kongen og Dronningen samt for Borgmestre og Raad, og et

eller flere af Kapellerne S. for Kirken indrettedes til Konventhus for de kjøbenhavnske Præster samt for den gejstlige Ret. Fire Aar efter blev Taarnet istandsat og Spiret fornyet, til Dels ved frivillige Bidrag fra Menigheden, og der blev foretaget flere Forandringer i Anledn. af Kongens Kroning $^{10}/_{8}$ 1559; bl. a. blev Hovedskibets Hvælving prægtig stafferet og malet, ligesom der maledes adelige Vaabener paa Sidevæggene. I 1569 forfærdigede Mester Hans Maler en ny Altertavle, og der kom ny Prædikestol (den ældre flyttedes til det ny Begravelseskapel uden for Nørreport); 1591 fik Kirken nyt Orgel. Taarnet led en Del ved Lynnedslag $^{25}/_{8}$ 1573 og i Feb. 1585; det brøstfældige Spir blev restaureret 1595, men 1606 maatte det helt nedtages, hvorefter der 1609-10 opsattes et helt nyt, der var kobbertækt og 200 F. højt foruden en 28 F. høj Fløjstang med en forgyldt Krone; ved Hjørnerne var det pyramideformede Spir flankeret af 4 Spir, 56 F. høje. Disse sidste bleve dog atter nedtagne 1623, efter at det ene var blæst ned. En ny støbt Døbefont anskaffedes 1622, ny Altertavle (af Hans Billedsnider) og Prædikestol 1625.

For de mange Prydelser, Kirken havde mistet ved Reformationen, fik den efterhaanden Erstatning i de mange Epitafier og Ligsten, der gjorde Kirken til et Slags Pantheon. Af de mere fremragende Mænd, der vare begravede her, nævnes følgende. Tilhøjre for Indgangen under Taarnet var det *Gyldenløveske Kapel* (ogsaa kaldet det *Danneskjold-Laurvigske*), hvori bl. a. hvilede Feltmarskal U. F. Gyldenløve, † 1704, hvis prægtige Marmorgravmæle med mange Figurer skyldtes Quilinus, og U. Chr. Gyldenløve, † 1658, ligeledes med et smukt Marmorepitafium, og førstnævntes Søn F. Danneskjold-Laurvig, † 1696. Ogsaa H. U. Gyldenløve, † 1645, var begr. her. I det *Danneskjold-Samsøeske Kapel* tilvenstre for Indgangen var bisat Grevinde Sophie Am. Moth, † 1719, samt hendes Sønner Chr. Gyldenløve, † 1703, og U. Chr. Gyldenløve, † 1719. I Koromgangen i et Kapel, der havde tilhørt Rentemester Henr. Müller, var der et prægtigt Marmorgravmæle, af Quilinus, for Cort Sivertsen Adeler, † 1675 (32 F. højt, 16 F. bredt). Fremdeles vare begr. i Kirken: Admiral Otto Rud, † 1565 (en overjordisk Begravelse „paa Fyrsters og Herrers Vis", som Enken havde ladet indrette her 1571, blev fjærnet paa Kongens Bud), Kansler Joh. Friis til Hesselager, † 1570, Rigshofmester Peder Oxe, † 1575 (kun en Ligsten laa over Graven, medens der i Koret hang et Epitafium over ham, hvorimod det blev forbudt Enken at sætte et Mindesmærke over selve Graven), Rigshofmester Chrf. Walkendorf, † 1601, Kansler Chr. Friis, † 1616, Rigsadmiral Jørgen Vind, † 1644, Generalfeltmarskal Axel Urup, † 1671, Stiftamtmand Erik Banner, † 1687. I Koromgangen laa de sjællandske Biskopper lige fra Peder Palladius, † 1560. Af Professorer og andre lærde Mænd nævnes: Jak. Fincke, † 1663, Thomas Fincke, † 1656 (begr. i St. Rochi Kapel), flere af Bartholinerne, deribl. Casp. B., † 1629, Thomas B., † 1680, af Wormerne og Vindingerne, Astronomen Chr. Longomontanus, † 1647, Oluf Borch, † 1690 (efter hans egen Bestemmelse skulde Alumner fra Borchs Kollegium nedsættes i hans egen Begravelse, saalænge der var Plads), Peder Hansen Resen, † 1688 (hans Ligsten havde længe Plads foran Konsistorialbygningen i Universitetsgaarden; se S. 35), Botanikeren Peder Kylling, † 1696, Ole Rømer, † 1710, Otto Sperling, † 1687 i Blaataarn, Gehejmerd. Matth. Moth, † 1719, m. fl.

Under Kjøbenhavns Brand antændtes Kirkens Spir $^{21}/_{10}$ 1728, muligvis ved

at man sprængte Huset „Blasen“ paa Hj. af Gammeltorv og Nørregade i Luften, og Ilden forplantede sig til Kirken, som blev ødelagt tillige med det meste af Inventariet, deribl. det kostbare, 1690 anskaffede Orgel, der ansaas for et af de prægtigste i Evropa. Kun Korpartiet bag Alteret og Skt. Rochi Kapel bleve skaanede. Genopførelsen blev imidlertid snart besluttet, og i April 1729 begyndte man at nedrive de tilbagestaaende Mure; men i Maj 1730 nedstyrtede en stor Del af det beskadigede Taarn, som var blevet staaende efter Branden, og man maatte da nedbryde Resten. I Aug. 1731 approberede Kongen Kirkens Genopførelse efter Tegn. af Kancellird. J. F. Ramus, og $^{11}/_{9}$ s. Aar nedlagdes Grundstenen. Arbejdet standsede atter, da det nye Taarn og flere af de genopførte Hvælvinger styrtede sammen i Aug. 1733. Pla-

Frue Kirkes Ydre 1749. Efter Maleri af J. Bach & Engberg (i Nationalmuseet).
I Baggrunden Holbergs Professorbolig.

nen om at holde den store Reformationsfest 1736 i Kirken maatte opgives; den fandt Sted i Nicolai Kirke, til hvilken Menigheden var bleven henvist i disse Aar. Først $^{10}/_{4}$ 1738 fandt den højtidelige Indvielse af Kirken Sted, og den var endda ikke helt færdig, idet til Dels Kapellerne og Taarnet vare ufuldendte, og Kirken var omgiven med Stilladser. Genopførelsen kostede 133,836 Rd. Kirken var i det væsentlige opf. i hollandsk Klassicismes Stil. Højkirken og Koret hævede sig med de røde Mure og det blaa Stentag op over Lavkirkens Halvtag, der løb helt rundt om Kirken og Koret. Hele Bygningen var 280 F. lang; til Højkirkens Tagryg var der 100 F., Korets Tag var noget lavere; over dets Tag var Tagrytteren med to Klokker. Det høje treskibede Midtpartis gotiske Hvælvinger bares af 14 firkantede, i 3 Rækker fordelte Piller. Lyset faldt stærkt ind gennem

Højkirkens høje Vinduer ligesom gennem de mindre i Sideskibene. „Det Perspektiv, der falder gennem den ganske Arkade, er et af de længste og herligste, som jeg mindes at have set i nogen Kirke“, siges i D. Atl. Altertavlen, med et Billede (Christi Fødsel) af H. (eller P.) Tanke, og Prædikestolen, der vare forfærdigede af H. Ehbisch og skænkede af Kongen, vare stærkt malede og forgyldte. Døbefonten forestillede de 4 Evangelister anbragte ovenpaa 4 Løver. Mange Ligsten og en Del Epitafier vare blevne levnede fra den gamle Kirke (de ovennævnte over Cort Adeler og Gyldenløve bleve senere restaur.), og efterhaanden kom der nye til, saa at Kirken i den Henseende snart blev lige saa rig, som den havde været. Spirets Opførelse blev først paabegyndt 1742 af Bygmester Laur. Thurah delvis

Vor Frue Kirke i 1904.

efter Tegn. af Gehejmerd. Vinc. Lerche i en Stil, der ikke svarede til den øvrige Kirke; Taarnmuren forhøjedes 20 F. over Vægtergangen, saa at den i alt blev 148 F., og derover hævede sig det i Slutn. af 1744 færdige, kobbertækte Spir, forsynet med en Dom, hvis nederste Etage var firkantet, den øverste ottekantet, derpaa kom en Pyramide og den med 3 Kroner prydede Fløjstang, i alt 236 F. fra Jorden, altsaa 384 F. Fløjstangen maatte dog 1755 forkortes 12 F., da den ikke var i Stand til at bære den uhyre Vægt af de 3 Kroner (den største vejede henved 18 Lp.). I Spiret var et af 35 Klokker bestaaende Sangværk, der var forfærdiget 1736 af Organist Breitendich til Nicolai Kirke, men som Frue Kirke købte 1743; Holberg (Epistler, Bruuns Udg., II S. 64) kalder det „et af de fuldkomneste i Evropa“. I 1791-95 undergik Kirken en større Restauration,

som kostede over 70,000 Kr. d. Cour. — Af de i 18. Aarh. begravede i Kirken nævnes: General Poul Løvenørn, † 1740, Grev Joh. Ludv. Holstein, † 1763, der hvilede i det Holstein-Ledreborgske Kapel nær ved Daaben, Konferensrd. Niels Slange, † 1737, Historikeren Jak. Langebek, † 1775, og Borgmester J. P. Suhr, † 1785, med Monument af Wiedewelt. Fremdeles mærkes Monumenter af Wiedewelt fra 1762 over Prof. Erik Olufsen Torm, † 1667, fra 1773 over Højesteretsassessor G. F. Franckenau, † 1732, og over Etatsraadinde Elise Magdalene Bartholin, † 1763.

Men denne Kirke sank ogsaa i Grus under Bombardementet 1807, da Taarnet antændtes den 5. Sept. Aaret efter blev det overdraget Arkitekt Chr. F. Hansen at genopføre den, dog uden Spiret og med Benyttelse af de bevarede Rester, idet han i øvrigt fik frie Hænder til at afvige fra den gamle Stil. Den blev da atter rejst 1811-29 i saakaldet græsk Renæssancestil, idet Resterne af Sideskibenes Mure førtes op i Højde med Hovedskibet; mod Ø. afsluttedes Bygningen med en stor, halvrund Apsis. Grundstenen til det nye Alter nedlagdes $^1/_{11}$ 1817, og $^7/_6$ 1829 blev Kirken indviet. Den er foruden Hovedportalen og Korrundingen, som er uden Vinduer, c. 216 F. lang (med Korrundingen 264 F.) og c. 104 F. bred. I sit Ydre frembyder Bygningen ikke nogen arkitektonisk Skønhed; det skulde da være den rige, græske Portal med sine 6 doriske Søjler, men den passer rigtignok ikke til den øvrige Bygnings simple, store Murflader eller til det svære, 186 F. høje Taarn, som dækkes af et næsten fladt Tag med et meget højt forgyldt Kors. Langt stilfuldere er det indre, mægtige Rum, hvis Midtparti (c. 50 F. bredt) dækkes af en kasseteret, farvesmykket Tøndehvælving af Træ, baaren af 28 Kolonner, som hvile paa de af Rundbuer gennembrudte Mure, der afskilre Sideskibene. Rummets eneste Prydelser ere *Thorvaldsens* Marmorstatuer af Christus, der som Alterbillede er anbragt i en med Søjler og Gavlafslutning forsynet Niche, og de 12 Apostle, som staa langs Hovedskibets Vægge mellem Rundbuerne, alle i overnaturlig Størrelse (modell. i Rom 1821-27). I Koret, der er hævet 3 Trin og skilt fra Skibet ved et Messingrækværk, staa 4 store Broncekandelabre og Thorvaldsens dejlige Marmordøbefont: en knælende Engel med fremstrakt Muslingeskal. Orgelet, fra 1902, er over Forhallen. Af andre Værker af

Vor Frue Kirkes Portal.

Thorvaldsen findes i Rotunden over Alteret et Relief, Christi Gang til Golgatha (modell. 1839), i de to Skriftestole for Enden af Sideskibene paa begge Sider af Koret to Relieffer, Daaben og Nadveren (begge modell. 1820), og over Fattigblokkene ved Hovedindgangen to andre Relieffer, Barmhjærtigheden (fra 1810) og Skytsenglen (fra 1838). Desuden er der

Vor Frue Kirkes Indre.

uden paa Kirken i Frontespicen over Portalen hans Gruppe: Johannes prædikende i Ørkenen (modell. 1821-27), oprindl. i Terrakotta, men senere udført i Marmor af flere Kunstnere (G. C. Freund, E. Evens, A. V. Saabye, Th. Stein, C. Hartmann, E. H. Bentzen, L. Prior, C. Olsen, C. Peters, V. Bissen og Th. Thielemann), og over Hoveddøren et Basrelief i Gibs: Christi Indtog i Jerusalem (modell. 1839-40). Af andre Prydelser i Kirken

Vor Frue Kirkes Kor.

nævnes: I den vestlige Del af den nordl. Sidegang er der Mindesmærker for Biskop Fr. Münter, † 1830, Professor Jens Møller, † 1833 (begge af H. E. Freund), Biskop J. P. Mynster, † 1854, og Stiftsprovst J. H. V. Paulli, † 1865, et Portræt af Kirkens Bygmester C. F. Hansen (malet af Chr. A. Jensen), en Broncebuste af Thorvaldsen samt en fortrinlig Marmorbuste af Biskop H. Bornemann, † 1710 (vistnok en Del af et større Monument), og

Mindetavler over Chr. Friis til Borreby og Hustru Mette Hardenberg, Oldgranskeren Ole Worm, Rigshofmester Chrf. Walkendorf, Peder Oxes Hustru Mette Rosenkrantz og Cort Sivertsen Adeler. I den lukkede Koromgang er der indmuret Ligsten over Peder Resen (se S. 29) og Præsten Hans Pedersen Dorschæus, † 1706. I Skriftestolen ved Enden af den sydl. Sidegang er der Portrætter af Biskop Mynster og Stiftsprovst E. Chrf. Tryde, † 1860 (malede henholdsvis af Gertner og Marstrand). I den sydl. Sidegangs vestl. Del er der Mindesten over Etatsrd. Peter Lemvig, † 1710, og U. F. Gyldenløve, † 1704 (Rest af en Marmorplade fra det gl. Alter), samt Brudstykker af Mindesmærker og Sarkofager, der ere fundne ved en Restauration af Forhallen i 1903, deribl. en Tavle over Axel Urup og Brudstykke af en Rytterfægtning, vistnok fra Urups Monument, et Monument med Bogtrykkernes Mærke, Danneskjold-Laurvigs Vaaben, Baron Didr. Fuirens og Hustrus Vaabener, Fr. Bülows († 1725) Vaaben m. m. Kirken har 4 Klokker, hvoraf den største (80 Cntr., forneden næsten 7 F. i Gnmst.) er mærket F W; den er støbt 1828 paa Prins Frederiks og Vilhelmines Bryllupsdag (se A. F. Tscherning, Efterl. Pap. I S. 152, 158 flg.). — Ved den sidste Restauration i 1903, som kostede c. 120,000 Kr., fik Apsis' Kuppel nyt Kobbertag, det Indre maledes i lyse, gule Farver, Kassetterne i Loftet fik udskaarne, forgyldte Stjerner (før kun malede), Kongestolen restaureredes, og Forhallen under Taarnet omdannedes og fik to Udgange mod N. og S., saa at Kirken nu har 5 Døre: Hovedindgangen og to paa hver af Langsiderne; samtidig indlagdes elektrisk Lys. Under Koret er der Varmeapparat.

Uden for Kirken paa hver Side af Portalen staa to Broncestatuer i overnaturlig Størrelse af Moses (opstillet 1858) og David (1860) af V. Bissen og J. A. Jerichau. Ved Kirkens Nordside (over for Universitetet) staa paa Granitsokler 3 Broncebuster af Komponisten C. E. Weyse (afsløret 1863), Biskop Mynster (1875) og Biskop H. Martensen (1888), den første modell. af V. Bissen, de to andre af Th. Stein.

Kirkegaarden omkring Kirken, der var omgiven af en Mur — ved Muren, der vendte ud til Nørregade, var der en Tid Bagerboder —, blev nedlagt efter 1807.

Ved Kirken, der ejer sig selv, og som staar under Universitetets Patronat (Patronatsretten udøves af Konsistorium), er ansat en Sognepræst, to residerende Kapellaner og 2 ordinerede Kateketer, desuden en Klokker, en Kantor, en Organist og 2 Gravere. Kirken er den rigeste af de kjøbenhavnske Kirker; den har i aarl. Indtægt i Tiender og Renter over 10,000 Kr. Kirken ejede $^1/_5$ 1902 i Obligationer 155,043, i Tiende c. 120,000 og i Kontanter 6880 Kr.

Frue Sogn, under Frue Provsti, begrænses af Gammeltorv, Skindergade, Kjøbmagergade, Kultorvet, Rosengaarden, Fiolstræde, N.-Voldgade, Raadhuspladsen, V.-Voldgade, Christiansgade, Frederiksholms Kanal, Raadhusstræde og Nytorv.

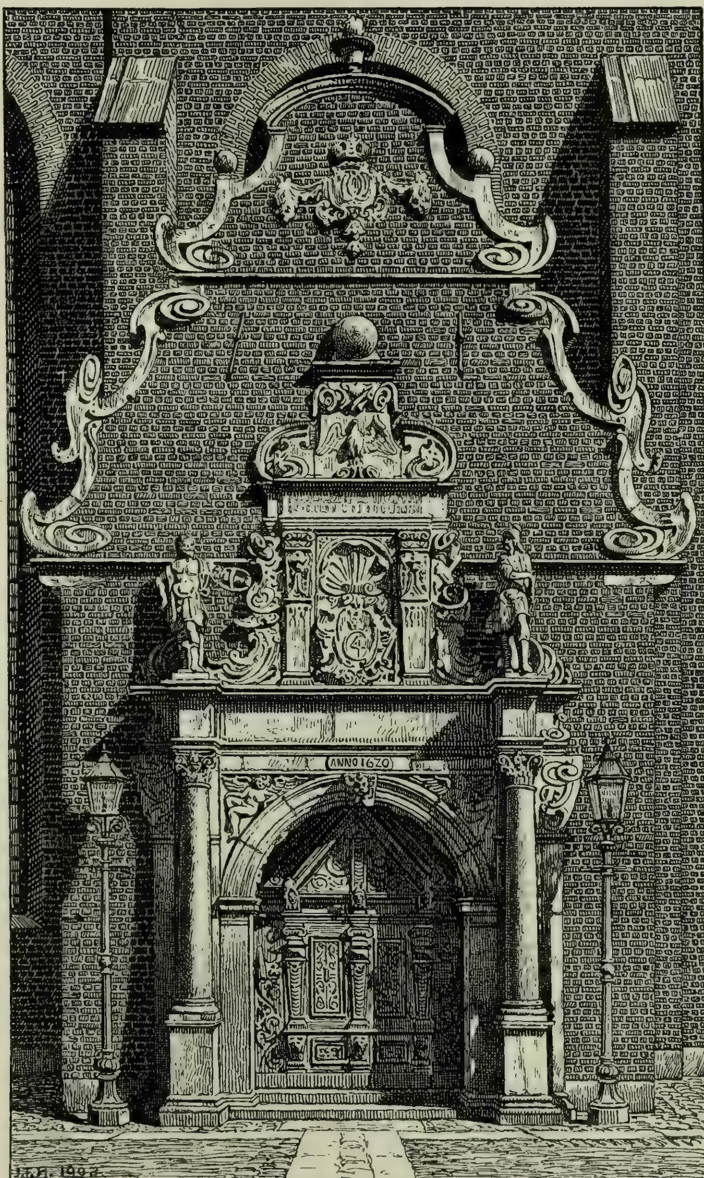
Litt.: *F. Thaarup*, Frue Kirke, Kbh. 1833. — *H. F. Rørdam*, Om F. Kirke i 1537-1621, i Kbh.'s Universitets Hist. I S. 678, II S. 718 og III S. 730 flg., og Efterretn. om F. Kirke 1600-30, i Kirkeh. Saml. 3. R. I S. 389 flg. — *Fr. Schiøtt*, Kbhvnske. Nybygn. ved næstsidste Aarhundredskifte, 1903 S. XXXIV flg.

Helligaands Kirke, tidligere kaldet *Helliggejstes-* og *Helliggestes* (ved minist. Res. af $^{12}/_4$ 1881 fik den sit nuv. Navn), mellem Amagertorv, Walkendorfsgade og Niels Hemmingsens Gade. Som i mange Købstæ-

der i Middelalderen fandtes der ogsaa i Kjøbenhavn et Helligaandshus (domus sancti spiritus), hvor syge og fattige Mennesker optoges og plejedes af et gejstligt Broderskab, som ogsaa besørgede Gudstjenesten. Det blev grundlagt c. 1296 af Roskildebispen Johs. Krag, der henlagde til det Jordeskylden af en Del Grunde i og uden for Byen; efterhaanden berigedes Hospitalet ved Gaver fra Konger og fyrstelige Personer. Da Chr. I var i Rom 1474, fik han Pavens Tilladelse til, at det omdannedes til et Kloster, hvis Munke hørte til Augustinerordenen. Samtidig blev Hospitalet udvidet og fik et nyt Hus, som Kongen lod opføre. Klosteret bestod indtil 1530, da det omdannedes til et Hospital, hvortil henlagdes Renterne og Indkomsterne af St. Jørgens og St. Gertruds Hospitaler (se videre under Vartov). Om Klosteret se i øvrigt under Byens Historie.

Klosteret laa mellem Graabrødretorv og det nuv. Amagertorv, medens det mod Ø. strakte sig ud over den nuv. Niels Hemmingsens Gades Grund hen imod Kjøbmagergade, og det bestod som sædvanlig af 4 sammenbyggede Fløje, som indesluttede den med Buegange omgivne Fratergaard, „Urtegaarden“. Af Fløjene indeholdt den vestl. og nordl. Hospitalsrummene og Munkenes Boliger; den østl. (ved nuv. Niels Hemmingsens Gade) har vistnok været Hittebørnshospital, medens den sydl. var Kirken, som efter Reformationen i 1537 blev Sognekirke i Stedet for den nedlagte Skt. Clemens Kirke, og som staar endnu, om der end kun er meget faa Rester af den oprindelige Bygning. Kirken stammer vistnok fra Hospitalets første Tider, skønt den først nævnes 1449. Om dens Bygningshistorie vides meget lidt. Aar 1469 (eller 1479) blev den restaureret; ligeledes blev Koret restaureret og forbedret i Beg. af 16. Aarh. Den har haft flere Altre, saaledes et Skt. Peders, et Skt. Pouls, et Maria Magdalenes Alter og et Skt. Anna Kapel, og Chr. II lod opføre en lille Udbygning med Taarn (der vistnok har ligget, hvor Taarnet senere rejstes), hvori han 1519 lod begrave sine Tvillingsønner, der døde lige efter Daaben. Fra Klosterets Ophævelse til 1537, da den som nævnt blev Sognekirke, har den staaet ledig, om end den benyttedes til større Forsamlinger og navnlig brugtes af Reformationsprædikanterne. Den restaureredes 1538 (Aarstallet med andre Aarstal, der minde om senere Restaurationer, staar paa Korets Nordvæg). Kirken har paa den Tid vistnok kun bestaaet af Skib og Kor, hvis Mure hvilede paa et mægtigt Lag af Kampesten. Skibet var delt i et Midtskib og to fra dette ved Mure, med gennembrudte Spidsbuer, adskilte Sideskibe. Den vistnok dengang ret uanselige Kirke skiltes fra Amagertorv ved en 1528 opf. Række Stenboder (senere ombyggede til store Huse, „Stenboderne“, først nedrevne 1728 efter Branden) og var i øvrigt tæt omgiven af Bygninger. Men efterhaanden fik den flere Udvidelser. Paa Nordsiden nær ved Koret opførtes fra 1582 paa Chrf. Walkendorfs og Menighedens Bekostning det 112 F. høje, i 8 Stokv. inddelte Taarn, hvis slanke Spir først blev færdigt 1594 (nedtaget og restaur. 1671). Samtidig rejstes et lille Klokketaarn midt paa Bygningen, ligesom vistnok hele Kirken restaureredes, ved hvilken Lejlighed Maleren Petrus de Mayer har medvirket. Tillige fik den de følgende Aar rige Gaver, saaledes 1609 en Stendøbefont af Raadmd. Peder Andersen Randulf, en ny Prædikestol og en Lysekrone „i en Havfrues Lignelse“, og 1612 opførte Raadmd. Thom. Lorck den vestl. Portal paa Sydsiden, forsynet med hans Navn og Bomærke. Aar 1620 opførtes ved Sydsiden Vaabenhuset med den prægtige endnu bevarede Sandstensportal, der

bærer Aarst. 1620, Chr. IV's Navnetræk og Helligaandsduen. Ved Midten af 17. Aarh. blev Kirkens Hvælvinger prydede med forgyldte Stjærner, ligesom Helligaandskapellet tilkøbtes 1650 (Se S. 41). I 1672-74 opførte Griffenfeld, der skænkede Kirken meget, paa Kirkens Nordside den lille runde Udbygning til Gravkapel for sig og sin 1672 afdøde Hustru Cathrine, f. Nansen (senere førtes hendes Kiste til Vær Kirke, se V. S. 254; efter Branden 1728 købte Kirken Kapellet). I 1647-49 var der i Spiret blevet opsat paa Chr. IV's Bekostning et af Henrik Vestrinck i Kampen forfærdiget kunstigt Sangværk, bestaaende af 19 Klokker, som hver fulde og halve Time spillede et Salmevers.

Helligaands Kirkes søndre Portal.

Ved Kjøbenhavns Brand i Okt. 1728 brændte Kirken. Ydermurene bleve vel staaende, men Hvælvingerne med Undtagelse af en lille Korshvælving (se ndfr.) styrtede ned, og kun Taarnet, Griffenfelds Kapel og Portalerne, ligesom det ndfr. omtalte Helligaandskapel, bleve nogenlunde bevarede. Under Branden spillede Sangværket Salmen „Vreden din afvend, Herre Gud, af Naade"; Organisten siges at have indstillet Sangværket saaledes. Aar 1730 toges der fat paa Genopførelsen efter J. C. Kriegers Tegn., og $^{30}/_{11}$ 1732 blev Kirken atter indviet (Menigheden havde i Mellemtiden været henvist til Holmens Kirke). Men Restaurationen, der i alt havde kostet 30,542 Rd., var kun maadelig, og Kirken havde tabt meget ved Ombygningen. Bedst bevarede vare Korets Mure, om de end ikke beholdt den oprindl. Højde (over de nuv. rundbuede Vinduer ses Spor af de tidligere Spidsbuer). Men i øvrigt vare Kirkens Ydermure ved Branden blevne saa svage, at de ikke kunde bære Stenhvælvingerne, hvorfor Kirken fik en lavspændt, krydsbuet Tøndehvælving af Træ (det havde først været bestemt, at den skulde have fladt, gibset Loft); det slanke Spir

blev ikke genopført, men blev erstattet med en lille kuppelformet Overbygning (til Fløjstangens Spids 201 F.), og Kirken blev mod Amagertorv og Kokkegade (nu Walkendorfsgade) omgiven af en styg Brandmur (de ved Branden helt bevarede, ovfr. omtalte Stenboder bleve nedbrudte), ligesom der ogsaa senere ud mod Helliggejststræde (nu Niels Hemmingsens Gade) opførtes en Række Boder, „Lærredsboderne". De to Portaler bleve restaur. af Didr. Gercken. Mange af Epitafierne og Ligstenene vare gaaede tabte. Men Kirkens Indre blev dog prægtig smykket, bl. a. med det Marmoralter, der før stod i Slotskirken paa Kjøbenhavns Slot, og som med Undtagelse af de to store Statuer og nogle Relieffer skyldes Gercken; Maleriet, Himmelfarten, var malet 1727 af Krock. Den rigt udstyrede Prædikestol (af Ehbisch) var ligeledes fra den gamle Slotskirke. Skønt Døbefonten fra 1609 var bleven skaanet ved Branden, blev den erstattet af en ny af Sten, i rig Rokokostil. Orgelet var fra 1733 af Lambert Carstens. Kirken blev i det hele udstyret i en rig, overlæsset Rokokostil med stærke Farver og Forgyldning, samt mange Pulpiturer, hvad der navnlig skete ved en Restauration 1747-49. Af senere Restaurationer nævnes 1769, 1794, 1820 og endelig en større, der foregik 1845-46 efter Stadsbygmester Mallings Tegn., og som kostede 66,670 Rd. Den galdt dog væsentlig kun det Indre; Gravstederne under Gulvet tilkastedes, der blev lagt nyt Trægulv, alle Monumenter og Epitafier fjærnedes, og Pillerne maledes gule og Hvælvingerne blaa. Men Kirken stod endnu i c. 30 Aar og ventede paa den nødvendige Ombygning. Den foretoges 1878-80 under Ledelse af Prof. H. B. Storck og kostede 273,987 Kr. (hvoraf henved $^1/_4$ indkom ved frivillige Bidrag). Bygningen i sin Helhed vandt meget i Skønhed, idet den atter saa vidt mulig fik sin Karakter fra den bedste Tid før Branden 1728; Stilen, som blev gennemført, er Renæssance fra c. 1600. Kirken fik helt igennem Granitsokkel, Murene, navnlig deres nederste Del, ommuredes og udbedredes samt rensedes, Østgavlen blev helt fornyet, Taarnet fik atter sit høje Spir fra 1594 (i alt 209 F.), og over Skibet rejstes et mindre Spir, 56 F. højt over Taget; et Materialhus ved Nordsiden nedbrødes og afløstes af et Sakristi i gotisk Stil med kamtakket, blindingsprydet Gavl; (i Sakristiet findes dog to fra Branden 1728 bevarede hvælvede Gange, som stamme fra Klostertiden); Chr. IV's Portal paa Sydsiden restaureredes, og den anden Portal (Th. Lorcks) flyttedes hen midt paa Vestgavlen, hvor den nu danner Hovedindgangen, og inden for den indrettedes under Orgelet en Forhal. Lærredsboderne ud til Niels Hemmingsens Gade fjærnedes, og Muren ud mod Walkendorfsgade afløstes af et Jærngitter, ligesom det, der alt 1855 havde afløst Muren ud til Amagertorv; to Ligkapeller ved Helligaandskapellet (Lugges og Freeses) fjærnedes, m. m. Det Indre, der oplyses ved 7 store, rundbuede Vinduer i Sideskibene (3 paa Nord- og 4 paa Sydsiden) samt ved de 5 Vinduer i Koret, blev gjort lysere ved Borttagelsen af et Pulpitur og ved en i lyse Farver holdt Dekoration. Kirken blev atter indviet $^6/_5$ 1880.

Kirken, der udv. er c. 170 F. lang og 65 F. bred, til Tagskægget 49, til Tagryggen 82, til Korets Tagryg dog kun 64 F. høj, bestaar nu af Skib og Kor med tresidet Afslutning, Taarnet og de to nævnte Tilbygninger mod N. (begge nu Skriftestole) samt Vaabenhuset mod S., alt af røde Mursten paa Granitsokkel. Ved 8 i to Rækker ordnede ottekantede Søjler, 37 F. høje, er det Indre delt i tre Skibe, hvoraf Midtskibet er 29, hvert Side-

skib $13^1/_2$ F. bredt. Baade Midtskibet, c. 45 F. højt, og de lavere Sideskibe dækkes af lavspændte Træhvælvinger. Koret, der omtr. er ligesaa bredt som Midtskibet og 49 F. langt, er ogsaa hvælvet, men uden Søjler. I Griffenfelds Kapel er det flade Loft, der skjulte den oprindelige, halvkugleformede Hvælving, fjærnet. Det meste af Kirkens Inventar er nyt. Kun det ovenfor omtalte Alter og Sandstensdøbefonten fra 1609, der atter blev fremdraget, findes endnu. Prædikestolen, i Renæssancestil med Baldakin, er fra 1880, Orgelet fra 1876. Alterkalken er fra den nedlagte St. Nicolai Kirke. Alterkanden er skænket 1654 af Borgmester Hans Nansen. I Midtskibet hænger en prægtig Lysekrone, skænket 1763 af Konditor C. S.

Helligaands Kirke, set fra Walkendorfsgade.

Kaalund, i Koret en anden, skænket 1750 af Bagermester Chr. Drewitz (den er fra 17. Aarh. og maaske fra det nedbrudte Kjøbenhavns Slot), i Sideskibene 9 nye Malmlysekroner. Paa Korets Nordvæg hænger Adam Müllers bekendte Maleri: Luther paa Rigsdagen i Worms, skænket 1838 (ophængt 1839) af Kunstforeningen, paa det nordl. Pulpiturs Østvæg et Maleri af A. C. Thomsen: Tausen prædiker i Viborg, skænket 1876 af Pastor J. S. Bloch-Suhr. Over og paa hver Side af Hovedindgangsdøren er malet Maria sBebudelse, af Joak. Skovgaard, fuldendt 1896. I Korvinduerne er der i de senere Aar indsat 4 Glasmalerier (de 3 ere tyske, det 4. tegn. af Overgaard), skænkede af Brygger C. Jacobsen og Etatsraad G. Bestle. Desuden er der paa Pulpiturernes Ydervægge anbragt Tavler med Fortegnelse over Kirkens Præster og Velgørere samt to Tavler med Navnene paa

nogle af de mærkeligste Personer, der have været begravede i Kirken; nu ere alle Epitafierne og Ligstenene forsvundne. Mange Adelsmænd, men især mange anselige Borgere (Borgmestre, Raadmænd o. fl.) have hvilet her, saaledes Biskop Joach. Rønnov, † 1544 (i lang Tid blev en Ligsten i Kapellets Ydermur ud mod Kirkepladsen udgivet for hans; det er Apoteker Wilh.

Helligaands Kirkes Indre.

v. Unnas, † 1580), Rigshofmester Eske Bille, † 1552, flere af Familien Urne, Lave Brock til Estrup, † 1565 (ogsaa den bekendte Corfitz Ulfeldt havde bestemt at ville hvile i Kirken; nogle af hans Børn vare bisatte her; men efter Dommen over ham blev det befalet at nedtage hans og Eleonora Christinas Vaabener i Kirken), Borgmester Hans Nansen, † 1667 (hans pragtfulde Epitafium hang i Koret), Hofmalermester, Legatstifter Chr. P.

Getreuer, † 1780, og Hustru, m. fl. I Sakristiet hænger et af Bestle skænket Krucifiks og i en Ramme nogle tørrede Blomster fra det hellige Land (skænk. af Pastor Th. E. J. Blaumüller). Kirken har Varmeapparat og Gas. I Taarnet hænge 4 Klokker, hvoraf den største og ældste er fra 1732.

Ved Kirkens Nordvestende og sammenbygget med den (der er Indgang fra Forhallen) ligger **Helligaandshuset** (som det nu kaldes), der har været Klosterets Vestfløj. Efter at Klosteret var blevet ophævet, benyttedes Bygningerne som nævnt til Hospital (Fløjen skal 1539-54 have huset en Del af Universitetsbiblioteket); men da Chr. IV flyttede Hospitalet til Vartov paa Strandvejen (se II S. 265), købte Kronen 1606-7 Bygningerne for at indrette dem til Tugt- og Børnehus, og Vestfløjen kom til at indeholde Arbejdsstue og Soverum for Kvinderne. Imidlertid bleve alle Byg-

Helligaandshusets Indre.

ningerne 1650 solgte til Hofapoteker Samuel Meyer, der s. Aar solgte dem til Kirken. Denne lod den nordl. og østl. Fløj nedbryde og indrettede den vestl. til Begravelseskapel, som indviedes $^{3}/_{8}$ 1651 (det første Lig begravedes $^{17}/_{6}$ 1652), og som tjente som saadan op til vor Tid (den sidste Begravelse fandt vistnok Sted 1852). Ved Østsiden af Kapellet blev der tilbygget to mindre Kapeller, der nedbrødes ved Restaurationen 1878-80, nemlig et, der c. 1678 opførtes af Raadmd. Ditmer Bøffke og 1786 solgtes til Raadmd. Poul Freeses Enke, og et andet, opf. 1768 af Borgmester H. Chr. Hersleb og 1789 solgt til Etatsraadinde Lugge. I 1847-48 blev Kapellet efter Tegning. af P. Malling underkastet en meget uheldig Restauration, hvorved der blev indsat spidsbuede Vinduer, og Murene cementpudsedes. Først ved en Restauration i 1894-96 under Ledelse af Prof. H. B. Storck er Bygningen saa vidt muligt ført tilbage til sin oprindl. Skikkelse, og den staar nu som et af Byens smukkeste og mest stilfulde

gamle Huse, det eneste fra Middelalderen. Bygningen er udv. over 100 F. lang og 40 F. bred, til Gesimsen over 28, og til Tagryggen 56 F. Den er opf. vistnok i 15. Aarh., af røde Mursten med Kamgavle i 2 Stokv. Det nederste har to Rækker Hvælvinger, der bæres af 4 ottekantede Granitsøjler (ude paa Kirkepladsen staa 2 Søjler, der vare beskadigede og derfor maatte erstattes med nye, samt et Jærngitter fra det gamle Spir). Rummet, som nu er helt hvidt, bruges til Forsamlingssal. Nedgangene til de hvælv. Gravkældere ere tilmurede. I Gulvet ligge flere Ligsten; langs Væggene er der opsat Epitafier og Mindesten over: Hof- og Universitetsbogtrykker N. C. Høpfner, † 1782 (prangende Epit.), Blytækker J. P. Schneider, † 1791, den S. 41 nævnte Getreuer og Hustru, Murermester Søren Pedersen, † 1773, Assessor Enevold Berregaard Lugge, † 1788, og Etatsraadinde C. F. Lugges Begravelse, Kancelliraad Peter Aagaard, † 1790, Agnete Lunding, † 1779, g. m. Matth. Lunding, Konditor C. S. Kaalund, † 1782, Degn Jakob Schriche, † 1785, og Justitsrd. Christen Hee-Vadum, † 1814, opsat af Søofficersforeningen 1896 (tidligere begr. med Faderen, Prof. Chr. Hee, † 1760, i et 1858 nedlagt Kapel paa Kirkens Nordside). Kapellets øverste Stokv. blev ved Restaurationen 1896 staaende uden Gulv over Hvælvingerne og med aaben Tagkonstruktion, indtil det 1904 blev restaur., med Forsamlingssal og flere Udvalgsværelser til det ved Lov af $^{15}/_{5}$ 1903 nedsatte kirkl. Udvalg, ligesom der blev opf. et Trappehus ved Kapellets nordøstl. Hjørne.

Kirken har næsten helt været omgiven af Kirkegaard; 1607 erhvervedes Urtegaarden til Kirkegaardsbrug; en Tid, i 18. Aarh., var det hele delt i 6 mindre Kirkegaarde. Kirkegaarden nedlagdes helt i 1850'erne, og Kirkepladsen er nu et lille Anlæg, der aabnedes for Publikum i 1895. I Hjørnet mellem Kapellet og Kirken (hvor ovenn. Gitter og Søjler staa) findes Minde- og Ligsten, fra Kirken og Kapellet, over bl. a.: kgl. Fourer Noll og Hustru, † 1602, en ødelagt Sten med Brystbillede af en Mand (maaske Apoteker Fr. v. Unna?), Præsten M. Chr. Møller, † 1829, Biskop Peder Hansens Hustru Abel Marie, † 1796, Arkæologen, Rektor S. Th. Thorlacius, † 1815, Odin Wolff, † 1830, flere over den norske Familie Linde — deribl. A. Chr. L., † 1773, Gabr. L., † 1791, Conr. D. L., † 1826, og J. G. L., † 1864 —, Sara Jensen, g. m. 1) Vinhandler Cruse og 2) J. D. Liebenberg, Resten af et Monument af Wiedewelt over Etatsrd. Fr. Adam Müllers Hustru Martha Sophie, f. Garboe, † 1780 (det flyttedes 1878 ind i Kapellet fra Kirken, men er senere ødelagt), en Sten, der formodes at være over Griffenfelds ovenn. Hustru, og Filosoffen, Prof. B. Risbrigh, † 1809. Paa Kirkepladsen er 1903 opstillet en Broncegruppe, Døden og Moderen, af N. Hansen-Jakobsen.

Ved Kirken, der ejer sig selv, og som staar under Magistratens Patronat, er ansat en Sognepræst, en resid. Kapellan, en ordineret Kateket, en Klokker, en Organist og Kantor og en Graver. Kirken ejede $^{1}/_{1}$ 1902 i Obligationer 157,100 og i Kontanter 1191 Kr. og havde en Gæld af 110 Kr.

Helligaands Sogn, under Frue Provsti, begrænses af Gammelstrand, Nybrogade, Raadhusstræde, Gl.- og Nytorv, Skindergade, Kjøbmagergade, Kronprinsensgade, Sværtegade, St. Regnegade, Gotersgade, Kongens Nytorv, Østergade og Højbroplads.

Litt.: *F. Thaarup*, Helliggeistes Kirke, Kbh. 1841. — *W. Mollerup*, Helligaandskirken, Tegningerne af *H. B. Storck*, Kbh. 1892.

Trinitatis Kirke (eller *Hellig-Trefoldighedskirke*) med *Rundetaarn*, ved Kjøbmagergade og Landemærket lige over for Regensen, er opf. af Chr. IV og Fr. III, idet Grundstenen nedlagdes $^{7}/_{7}$ 1637 og Indvielsen foregik $^{31}/_{5}$ 1656; det Ydre blev dog først færdigt næste Aar, thi $^{7}/_{7}$ 1657 indsattes „den sidste Sten“, og det Indre var heller ikke fuldendt endnu 1656); Taarnet var allerede fuldt opført 1642. Som Bygmester nævnes Jørgen Scheffel fra Bern, men ogsaa Hans Stenwinkel den yngre har vistnok haft at gøre med Opførelsen, ikke at tale om Chr. IV selv, der sikkert har haft stor Andel i Arbejdet og indvirket paa Bygningen i dens Enkeltheder. Kirken var oprindl. bestemt til Studenterkirke som Afløser af den 1635 indrettede, alt for lille Regenskirke ($^{6}/_{7}$ 1658 gav Kongen Universitetets Professorer jus patronatus til den; om Hovedgaarden Søndergaarde paa Fyn, som 1662 kom til Kirken, men atter frasolgtes 1682, se III S. 520); men $^{14}/_{6}$ 1660 blev den Kirke for den Menighed, der skulde have hørt til den aldrig fuldførte Skt. Anna Rotunda i nuv. Rigensgade (se under Byens Hist.), og 1683 blev den alm. Sognekirke. Kirkens øverste Stokv. var fra først af blevet bestemt til Lokale for Universitetets Bibliotek, som Fr. III betydelig havde forøget; det blev vistnok alt i 1652 taget i Brug som Bibliotek (allerede nogle Aar efter viste det sig at være for lille, og en Del af Biblioteket maatte flyttes til en Udbygning ved Frue Kirke). Rundetaarn, hvis hele Konstruktion og Indretning skal skyldes Astronomen Christen Longomontanus, blev bestemt til Observatorium (et af de første offentlige Observatorier i Evropa). Taarnet, hvis officielle Navn var „Stelleburgi Regis Hauniensis“, men som i daglig Tale altid hed „Regenstaarnet“, saavel som Bibliotekslokalet vedblev at staa under en af Konsistoriet udnævnt Bestyrelse indtil 1869, da de overgik til Kirkeinspektionen. — Ved Byens Brand i Okt. 1728 brændte Kirkens Tag og Overdel, hvorved Biblioteket med mange uerstattelige Haandskrifter ødelagdes, ligesom flere kostbare Instrumenter i Taarnet, deribl. Tyge Brahes mærkelige Himmelglobus af Træ, der var 3 Al. i Tværmaal, og som var belagt med en Messingplade, hvorpaa 1000 Fiksstjærners Positioner vare angivne. Tyge Brahe havde taget den med i Landflygtigheden, men som Krigsbytte i Trediveaarskrigen blev den sendt hjem af Chr. IV's Søn Ulrik. Ogsaa en stor Del af Kirkens Inventarium blev ødelagt, deribl. Prædikestolen, Orgelet, der var forfærdiget af Hans Christof Frietsch fra Hamburg (færdigt 1659), og Alteret, hvis Tavle, med et Maleri (Nadveren), var forfærdiget af Billedhugger Tyge Worm efter Model af Generalbygmester Lambert v. Haven. Men Hvælvinger og Piller havde modstaaet Ilden, og Murene havde i det hele lidt mindre end i de andre af Branden hærgede Kirker. Allerede $^{27}/_{5}$ 1730 kunde Kransen derfor hejses paa den genopførte Kirke, og $^{7}/_{10}$ 1731 blev den indviet (Menigheden havde i Mellemtiden været henvist til Garnisons Kirke). Loftet over Kirken (96 F. langt, over 13 F. højt, med 17 Fag Vinduer) havde man alt i Sommeren 1730 begyndt at tage i Brug til det nye Universitetsbibliotek, der nu havde Plads her indtil 1861, ligesom det 1807 oprettede Oldnordiske Museum havde Plads her indtil 1832, da det flyttedes til Christiansborg Slot. Kirken fik ny Altertavle og Prædikestol, forfærdigede af J. Fr. Ehbisch, samt Orgel, alt fra Beg. i Egetræsfarve, men rigt malet og forgyldt, som Tiden fordrede det, ved en Restaur. 1756-57. Ogsaa flere af Kirkens mange kostbare Gravmæler vare blevne skaanede ved Branden og opstilledes atter. Kirken var omgiven af høje Brandmure med

Porte til Kjøbmagergade, Landemærket og Springgade; ud til Landemærket laa et Sprøjtehus, i Muren ud til Kjøbmagergade blev der indrettet Boder (1817 fjærnedes Murene). Ved en Restauration 1834-35 (Arkitekt G. F. Hetsch), der kostede c. 7500 Rd., ombyggedes bl. a. Hovedindgangene, to Skriftestole indrettedes ved Enden af Sideskibene paa hver Side af Alterpladsen, Gulvet omlagdes, Inventariet repareredes osv. Ved en Restauration 1870-71 (ledet af N. S. Nebelong, væsentlig efter Tegn. af Etatsrd. H. Chr. Hansen), der kostede 64,170 Rd., bleve bl. a. Murene pudsede og nye Vinduer indsatte, Gulvet omlagdes, Hvælvingerne maledes og forgyldtes, de gamle Pulpiturer fjærnedes, og der opsattes et nyt, Hvælvingerne i Midtgangen tilkastedes, og Gravhvælvingerne i Sideskibene istandsattes, der indlagdes nyt Varmeapparat (under Koret) og Gas, og et Præsteværelse ved Korets Østende tilbyggedes. I 1903 indlagdes nyt Varmeapparat (c. 30,000 Kr.).

Trinitatis Kirke set fra Krystalgade.

Kirken er opf. af Mursten paa en 7 F. høj Granitsokkel og bestaar af det 174 F. lange og 67 F. brede Langskib og Kor ud i eet med tresidet Afslutning samt det ved Sydvestgavlen tilbyggede Rundetaarn. Over den afvalmede Korgavl, hvor det ovennævnte Præsteværelse er, hæver sig et Klokketaarn 52 F. over Taget, hvori der hænger 2 Klokker. Til Tagskægget er Kirken 60 F. Den har tre større Indgange (og en mindre), hvoraf de to nærmest ved Taarnet føre ind til to Rum, der ere Forhal paa hver Side af det Pulpitur, der bærer Orgelet. Langskibet (indv. 162 F. langt og 58 F. bredt) oplyses af otte, 34 F. høje Vinduer, over hvilke der sidder tilsvarende mindre Dobbeltvinduer ind til Loftet (som siden 1861 har været udlejet). Langskibet har Krydshvælvinger, der bæres af 14 murede, ottekantede Piller med Sokler og Kapitæler af Sandsten; Hvælvingerne ere rigt udstyrede med til Dels forgyldte Ribber, blaa Bund og forgyldte Stjærner. Altertavle og Prædikestol med rigt Billedskærerarbejde, ere nævnte ovfr.; den første har i Midtpartiet et forgyldt Krucifiks samt Maria og Johannes, og ved Foden af Søjlerne to Figurer, Troen og Nadveren; Prædikestolen hviler paa en Figur og har Himmel med en Gruppe samt to Engle. Døbefonten, af hvidt Marmor, er fra 18. Aarh., Orgelet, med rigt Billedskærerarbejde, fra 1872

(af C. Olsen). Koret er hævet 3 Trin og skilt fra Skibet ved en Skranke af Messingbalustre, Piller og to Marmorengle. Af Epitafier nævnes: i Koret et Marmormonument over Greve Hans Schack, † 1676 (restaur. 1782 af Weidenhaupt), i Skibet et Epitafium over Genealogen Terkel Klevenfeldt, † 1777 (af Wiedewelt fra 1799, med Portrætmedaillon, raderet af Magn. Petersen); endvidere Mindesmærker over Herbergererer Joh. Larsen Seifert, † 1790, Mette Larsdatter Rohde (g. m. Brændevinsbrænder L. Rohde), † 1762, Historikeren Hans Gram, † 1746, Garver Anders Jensen Møller og Familie, og Garvermester Niels Kønsberg, † 1781 (af Wiedewelt fra 1783), oprindl. i Koromgangen i Nicolai Kirke, men efter Branden 1795 flyttet hertil*). I Koret hænger et Maleri af A. Dorph, Christus velsigner Disciplene, skænket 1873 af Fru Deichmann, f. Gyldendal.

Trinitatis Kirkes Indre.

Rundetaarn, der ligesom Kirken er opf. af Mursten, paa et Grundlag af meget store Rullesten, er til Gesimsen 111, til Overkanten af Rækværket noget over 115 F., i den ydre Diameter noget over 48 F. Det bestaar af en ydre og en indre Murcylinder (12 Fod) med fælles Midtpunkt. Mellem de to Cylindre er spændt en Hvælving, der som en bred Sneglegang snor sig gennem Taarnet helt op til det flade Tag, der dækker Bygningen (1869, da Taarnet istandsattes paa Universitetets Bekostning, bleve de øverste Hvælvinger ombyttede med det flade Tag), og hvortil en Trappe fører op. Stigningen i Gangen er saa jævn, at Peter den store under et Besøg i Kjøbenhavn 1716 kunde ride op og ned ad den, medens Kejserinde Katharina kørte derop i en med Heste forspændt Vogn. Paa Platformen, der er omgivet af et kunstfærdigt smedet Jærngitter, staar en rund Bygning, der tjente til Observatorium indtil 1861. Det blev flere Gange ombygget, saaledes under Ole Rømer og 1777-78, da den runde Bygning afløstes af en ottekantet Bygn. med Udbygninger. Fra Taarnet

*) I Kirken have desuden af mere bekendte Mænd været begr.: Rigshofmester Joach. Gersdorff, † 1661, Grev Mogens Frijs, † 1675, Rigsmarskal J. C. Kørbitz, † 1682, Etatsrd. Jørgen Elers, † 1692, Bygmester Lambert v. Haven, † 1695, Gehejmerd. Jørgen Bjelke, † 1696, Rentemester Henr. v. Støcken, † 1681, Etatsrd. Hans Henr. v. Støcken, † 1709, Admiral C. F. v. Støcken, † 1711, General C. C. v. Støcken, † 1728, Islænderen Arne Magnussen, † 1730, og Gehejmerd. Bolle Villum Luxdorph, † 1788.

afgaves fra $^1/_1$ 1772 til 1868 Tidssignal Kl. 12 Middag nogle Dage om Ugen. Paa begge Sider af Taarnets Hovedportal ud til Kjøbmagergade findes en Tavle med lat. Indskr., der angiver Bygningens Bestemmelse og Bygherrernes Navne, paa den sydl. Ydermur ud mod Kjøbmagergade en Rebus-Indskrift, der tydes: Doctrinam et justitiam dirige Adonai in corde coronati Regis Christiani Qvarti 1642 (ɔ: Herre, indgyd Kongens, Chr. IV's Hjærte Tro og Retfærdighed). I 1904 repareredes Ankerne i Murværket.

Kirkegaarden, der har omgivet Kirken, nedlagdes i 1850'erne. Den endelige Planering, som den nu er — en med Jærngitter omgiven Græsplæne ved Kirkens sydøstlige Side og et ligeledes afgitret Stykke Jord ved Korgavlen —, var fuldendt 1879 (ved Restaur. 1872 afløstes det tidligere Trærækværk af et Jærngitter). Paa Kirkegaarden have bl. a. ligget begr. Digterne *Johs. Ewald*, † 1781, og *Joh. Herm. Wessel*, † 1785, for hvilke der paa Græsplænen ud til Kjøbmagergade 1879 er rejst et fælles Monument, en Piedestal af Sandsten paa Granitsokkel med Portrætmedailloner, Indskrifter og to Genier, der tænkes at karakterisere Digterne, i Bronce, af Billedhugger O. F. Th. Evens; ved Korgavlen ligger Ewalds oprindelige Gravsten, med hans Navn, Fødsels- og Dødsaar samt Indskr., over hans Gravsted; i Nærheden har Selskabet Wesselsminde sat et Mindesmærke over Wessel (med Baggesens Ord: „Graad smelted hen i Smil, naar Wessels Lune bød — Men Glædens Smil forsvandt i Taarer ved hans Død"); men hans Hvilested kendes ikke nøjagtigt*). Smstds. staa Mindesmærker for Rasmus Peder Møller, Professor, Legatstifter F. Th. Hurtigkarl, † 1829, Glarmester, Legatstifter Christoffer Hauschildt, † 1834 (rejst 1835, støbt i Jærn, efter Tegning af C. F. Holbech), Legatstifter Claudi Rosset, † 1767, Præsten N. L. Fallesen, † 1824, Prof. L. S. Fallesen, † 1840, og Præsten J. Hornsyld, † 1840, og Hustru. N. Ø. for Korgavlen er 1870-71 opf. et Ligkapel (Nebelong) af gule og røde Sten (36×24 F.).

Siden 1652 har der omkring Kirken og i Taarnet være opstillet en Mængde Runesten. Da Klokker Søren Matthiesens Gaard brændte 1728, brugte han de fleste af Stenene til Grundsten for sit nye Hus, saa at der af 13 kun blev 4 tilbage. Senere flyttedes flere Runesten hertil (saaledes nogle i 1807, Tryggevældestenen i 1810, se II S. 844). De sidste Sten flyttedes til Nationalmuseet i 1867.

Ved Kirken, der ejer sig selv, og som staar under Magistratens Patronat, er ansat en Sognepræst (Embedsboligen er i St. Kannikestræde), en resid. Kapellan, en ordin. Kateket, en Klokker, en Kantor og en Organist. Kirken ejede $^1/_1$ 1902 i Obligationer 102,700 og i Kontanter 172 Kr.

Trinitatis Sogn, under Frue Provsti, begrænses af Sølvgade, Adelgade, Gotersgade, St. Regnegade, Sværtegade, Kronprinsensgade, Kjøbmagergade, Kultorvet, Rosengaarden, Fiolstræde, N.- og Ø.-Voldgade. Ved Resol. af $^{26}/_7$ 1858 deltes Sognet i Tr. Nordre- og Søndresogn,

Litt.: *Fr. Thaarup*, Trinitatis K., Kbh. 1841. — *F. R. Friis*, Tr. Kirke og Rundetaarn, i Bidr. til d. Kunsthist. II S. 396 flg. — *Chr. Vill. Christensen*, Uddr. af T. Kirkes Begravelsesprotokol, i Personalh. Tidsskr. 4. R. V S. 152 flg., og *P. B. Grandjean*, Trinitatis Kirkegaard, i Personalh. Tidsskr. 4. R. VI S. 256 flg.

---

*) Graver Selstrup, † 1835, angav efter Faderens Paavisning Wessels Gravsted saaledes: „lidt til venstre for Ewalds Grav, naar man kommer fra Kjøbmagergade hen mod Kirken og tæt ned til Muren, altsaa lige ved den østre af Kirkens to bageste Hjørnepiller."

Skt. Petri Kirke eller, som den oprindl. hed, *Skt. Peders Kirke*, Hj. af Nørregade og Skt. Pedersstræde, nævnes første Gang 1304, men er vistnok en Del ældre. Til dens Sogn hørte de tilstødende Gader, Raadhusstræde (nuv. Studiestræde), Nørregade, Saltboderne (nuv. sydl. Del af Nørregade), Skt. Pedersstræde, samt noget Landdistrikt, vistnok Serridslev, hvorfra den saa ofte gentagne Fejltagelse stammer, at den har været Sognekirke for denne Landsby alene. Fra Begyndelsen har den været en lille, uanselig Kirke og maaske Anneks til Vor Frue Kirke, i hvis umiddelbare Nærhed den ligger. Kirken ødelagdes ved en Brand 1386, men er vistnok snart bleven genopbygget, ved hvilken Lejlighed den maaske har faaet Taarn; i alt Fald vides den at have haft et saadant med et lille Spir ved Slutn. af 15. Aarh. I Middelalderen havde den foruden Højalteret (Skt. Peders) to Sidealtre, Vor Frues og Skt. Povls. Den var meget fattig; thi i 15. Aarh. udstedtes flere Afladsbreve, saaledes 1445, 1453 og 1466, der skænkede 40 Dages Aflad til dem, som besøgte den eller skænkede den Gaver. Ved Reformationen ejede den dog et ret stort Antal Ejendomme, som da overgik til Frue Kirke. Efter Universitetets Oprettelse holdtes der aarl. 31. Juli højtidelig Messe her, maaske fordi Skt. Peder var Universitetets Værnehelgen. Efter Reformationen nedlagdes Sognet, og Menigheden henvistes til Vor Frue Kirke. Kirken, som tilfaldt Kongen, stod nu i nogen Tid ubenyttet, indtil den henved Midten af 16. Aarh. blev omdannet til Gjethus, ɔ: Klokke- og Kanonstøberi (i hvilken Tid Taarnet ramtes af Lynet i 1567). Dette varede indtil 1586, da Kongen skænkede Kirken til Sognekirke for Byens tyske Menighed (han havde allerede 1573 tænkt paa at indrette den til Sognekirke for de tyske, men opgav det og gav dem 1575 i Stedet Skt. Klare Kloster til Kirke). Kirken, som fra nu af blev kaldt Skt. Petri, blev istandsat 1585-86 af Hans Stenwinkel d. ældre, som i de næste Aar ogsaa arbejdede paa Taarnet, hvilket dog først senere blev færdigt, idet Chr. IV lod det ombygge og forhøje med et 120 F. højt Spir, fuldendt 1609. Aar 1613 blev det tilladt at indrette Boder i Muren ud til Nørregade. Da den tyske Menighed var vokset stærkt ved Indvandringer under Trediveaarskrigen, navnlig af Silkevævere, udvidede Chr. IV Kirken c. 1625 med to Korsfløje mod S. og N.; 1630 fik Kirken sin første Klokke, og snart efter kom der 3 til; i 1630'erne var der store Ombygninger ved Kirken, og paa den Tid fik den ogsaa et Orgel fra Kronborg. I det hele gjorde Kongerne meget for den; 1641 fik den særlige Privilegier, og 1678 bleve de stadfæstede og udvidede af Chr. V; 1655 skænkede Fr. III den en Præstebolig paa Nørregade (nuv. Nr. 21). Wolf (i Encomion) skildrer den ved Midten af 17. Aarh. som en meget smuk Kirke baade ind- og udvendig, „prægtig beprydet og forbedret med Daab, Orgelværk, Pulpiturer kostelig formalet og stafferet og skønne store Messingkroner“ osv.; ogsaa nævnes Konge- og Dronningestolen, idet Hoffet betragtedes som nærmest hørende til denne Menighed. For Enden af Nordfløjen var der 1648 opf. et Gravkapel med 36 Gravkældre; 1658-59 forlængedes dette mod V. til den nuv. sydl. Indgangsdør (det „nye Kapel“), og 1681-83 fortsattes det endnu længere mod V. med to Sidekapeller mod N., som indeslutte den saakaldte Urtegaard (Arkitekt: Hans Wiedewelt). Kirken fik en ny Udvidelse 1691 ved, at den nordl. Korsfløj forlængedes med eet Fag, saa at den 1648 opf. Del af Kapellet forsvandt (paa Korsfløjens østl. Mur er en Sten med Chr. V's Navnetræk og 1691, og paa den vestl. Mur en anden,

der angiver, at Udvidelsen begyndte $^{27}/_{4}$ 1691), saa at Kirkens Længde i Korsfløjene nu er 152 F.; til Tagryggen er der 60 F. Ved Byens Brand 1728 ødelagdes ogsaa denne Kirke; men Murene bleve dog staaende, og allerede Sommeren 1730 var Kirken atter under Tag med genopf. Hvælvinger; Taarnet, som skulde forhøjes 28 F. over Vægtergangen, var dog endnu ikke færdigt, da Kirken $^{2}/_{9}$ 1731 blev indviet, og i Stedet for Spir opsattes en „Hat" (som paa Helligaandskirken). Inventariet blev paa Tidens Vis rigt udstyret med Forgyldning og Billedskærerarbejde; Alter og Prædikestol vare af Ehbisch. Altertavlen, Christus paa Oliebjærget, var malet og skænket af H. Kroçk; et Maleri af ham, Himmelfarten, blev skænket af Gehejmerd. C. Ad. Plessen; et 3. Maleri, Luther i en Forsamling (en Genpart findes i Lübeck), kom ogsaa til. Den 1683 opf. Del af Kapellet havde intet lidt ved Branden; derimod laa det gamle nærmest Kirken længe i Ruiner, indtil det ved en Pengegave fra Kongen blev genopført 1738-39, og fra nu af kaldtes dette det nye Kapel, medens det fra 1683 med de to Sidefløje kaldtes det gamle. To Marmortavler med Indskr. og Aarstallene 1682 og 1739, som før sad i Frontespicerne over Indgangene (Frontespicerne bleve nedbrudte c. 1845), sidde paa hver Side af Hovedindgangen. Endelig fik Kirken sit nuv. høje, sirlige Spir 1756-57 (Hanen opsattes $^{3}/_{5}$ 1757), opf. af Tømrermester Joh. Boye-Junge; det kostede c. 20,000 Rd., hvoraf Kongen gav de 12,000, og tækkedes med Kobber (62 Skpd.), som blev overstrøget med en søgrøn Oliefarve. Det er 144 F. over Taarnmuren, 248 F. fra Jorden. Atter led Kirken og Kapellerne meget ved Bombardementet 1807, kun Taarn og Spir bleve uskadte, og Kirken maatte lukkes og Menigheden henvises til Helligaandskirken. Man tænkte paa at nedlægge Menigheden, og der blev foreslaaet at benytte Ligkapellerne til Arbejdshus eller Hospital. Endelig $^{15}/_{3}$ 1815 toges der fat paa Istandsættelsen under Ledelse af konstitueret Stadsbygmester Meyer; den kostede noget over 54,000 Rd., og Kirken indviedes $^{14}/_{7}$ 1816. Hovedindgangen og Koret bleve udvidede, Kirken blev lysere ved Fjærnelsen af flere Pulpiturer, Gravkælderen ommuredes, flere separate Indgange til Stolene lukkedes, og en Del af Inven-

Skt. Petri Kirke, set fra Nørregade.

tariet, navnlig Alter og Prædikestol, fornyedes, for det meste ved Gaver. Kirken maatte i 1864-65 underkastes en Restauration (Arkitekt: H. C. Stilling), der kostede 32,564 Rd., og ved hvilken den vel vandt en Del ved Fjærnelsen af flere Pulpiturer, men i andre Retninger var Restaur. uheldig; navnlig fjærnedes flere særskilte Indgange, som vare blevne skaanede 1816, og hvorved Bygningens tidligere Stil yderligere udviskedes.

Kirken er opf. af røde Mursten og bestaar af Skib og Kor med tresidet Afslutning og blindingsprydet Gavl, to Korsfløje mod N. og S. og Taarn med Spir ved Vestgavlen. Hovedindgangen, med en lille Forhal, er i Sydgavlen i den sydl. Korsfløj. Hele Kirken er overhvælvet: de 4 Rækker Hvælvinger i Korsfløjene, der ere meget bredere end Skib og Kor, bæres af fritstaaende Piller. Taarnrummet, over hvilket Orgelet, er Skriftestol (et Sakristi ved Koret er tidligere nedbrudt). Altertavlen, Opstandelsen, er fra 1816, malet af J. L. G. Lund og skænket af Gehejmekonferensrd. Const. Brun, Prædikestol og Orgel fra s. Tid, Døbefonten, paa en Trefod af forgyldt Messing, fra 1830. Krocks to ovenn. Malerier hænge i Koret, Maleriet med Luther i den sydl. Korsarm. I Korvinduerne er der indsat to, 9 Al. høje Glasmalerier (Peters Fornægtelse og Christus og Synderinden), af C. N. Overgaard. Desuden er der et Epitafium over Billedhugger Just Wiedewelt, af Sønnen Johs. W., fra 1779 (med Portrætmedaillon og Indskriften: Fecit filius), og en Mindetavle over Pastor P. F. Schmaltz, † 1893.

Skt. Petri Kirkes Spir.

De hvælvede Gravkapeller bestaa af en bred Hovedfløj, der naar fra den nordl. Korsfløj ud til Larslejstræde, og de to smallere Sidefløje, der gaa mod N., og hvoraf den vestligste ligger langs med Larslejstræde, saa at Anlægget har Form af en Nøgle med to Kamme. — I Kapellerne, der endnu benyttes og til Dels ere afskilrede i en Mængde mindre Kapeller, hvile bl. a.: Gehejmekonferensrd. Const. Brun, † 1836; Gehejmerd. Stiftamtmd. Ad. Andr. v. d. Lühe, † 1750; General H. B. Schaffalitzky de Muckadell, † 1751; Gehejmerd. Henr. v. Levetzow, † 1820; Prins Ludv. Casimir V. Cl. Bentheim Steinfurt, † 1876; Statsmin. H. Stampe, † 1789; engl. Gesandt Walter Titley, † 1768, hvis 7 Al. høje Monument er af Wiedewelt; Silke- og Klædekræmmer Th. Ocksen, † 1686, med Epitaf.; Schoutbynacht Conr. Ployart, † 1744; Præsten, Dr. theol. Johs. Lassenius, † 1692; Præsten, Dr. theol. Heinr. Dürkop, † 1730; Direktør Heinr. Schupp, † 1690, med Epit. med Portrætter af ham og hans to Hustruer, malede af Andr. Quant; Gehejmerd. M. G. Londeman Rosencrone, † 1811; russ. Gesandt Vasili Lisakevitsch, † 1815; Gehejmerd. Overrentemester Peder Brandt, † 1701, samt hans Sønner Konferensrd.,

Kabinetssekretær C. Brandt, † 1738, og Schoutbynacht Henrik Brandt, † 1733, og Sønnesøn, Statsmin. Christian Brandt, † 1805; Gehejmerd., Præsident Mich. Vibe, † 1683, med Epitaf., og hans Søn Gehejmerd., Statholder Ditl. Vibe, † 1731; Konferensrd., Postdirektør V. L. v. Rheder, † 1782; Gehejmerd., Overrentemester Chr. Siegfr. v. Plessen, † 1723, og Sønnen, Overkmhr. C. Ad. v. Plessen, † 1758; Stifterne af Petersens Jomfrukloster, Brødr. Albr. og Sebastian Petersen, † 1761 og 1755; Tømrermester, Brandmajor J. Boye-Junge, † 1778, med Monum. af Weidenhaupt; Forfatterinden Charl. Dor. Biehl, † 1788; Gehejmerd. Chr. v. Lente, † 1725, og Datteren Dorothea Chr. Lente, † 1703, med stort pragtfuldt Marmormonum. og to Marmorsarkofager i et særligt Kapel ved Enden af den vestligste Sidefløj; Statsmin. H. E. Greve Schimmelmann, † 1831, og hans to Hustruer; Statsmin.

Det Indre af Kapellet ved Skt. Petri Kirke.

J. S. Greve Schulin, † 1750; Grevinde Sophie Amalie Moth, † 1719, og hendes Søn Chr. Gyldenløve, † 1703 (Portrætbuster i Væggen); Gehejmerd. C. B. v. Ehrenschildt, † 1698; Legatstifter, Sukkerraffinadør Abrah. Pelt, † 1783, med Monum. af Wiedewelt; Konferensrd., Generalpostdirektør Andr. Weyse, † 1725; Etatsrd., Deputeret i Søetaten D. B. Weyse, † 1730, med Monum. af Wiedewelt, et af hans bedste Arbejder, en Marmorsarkofag med Dødens Genius; Prof. jur. F. Chr. Sevel, † 1778; Prof. Dr. Joh. Buchwald, † 1738; Statsmin., General H. W. v. Huth, † 1806; Prof. Jens Kraft, † 1765; Hofapoteker Joh. Gotfr. Becker, † 1711, med Monum. med Portrætbuste af Andr. Gercken; Juveler Andr. Normann, † 1756, med Epitaf.; Oberst Jørgen Walter, † 1670; Prof., Dr. med. Heinr. Callisen, † 1824; Etatsrd., Prof. Chr. F. Schumacher, † 1830; Etatsrd., Prof. B. Møllmann, † 1778, Monum. af Wiedewelt. — I den østl. Sidefløj, hvis yderste Ende er af-

skilret og bruges til Ligkapel (opf. 1684), hænge to Kanonkugler, der ramte Kirken 1807 (i Kirkemuren sidder en Tavle til Minde om Bombardementet 1658, med en Bombe).

I den ejendommelige, endnu temmelig uberørte Urtegaard mellem Sidekapellerne (tidligere Have til en Professorbolig, men 1681 erhvervet til Begravelsesplads) findes bl. a. Monumenter over: Sognepræsten, Dr. theol. Balthasar Münter, † 1793, Sønnen Biskop Fr. Münter, † 1830, og Datteren, Digterinden Frederikke Brun, † 1835, med deres 3 Portrætmedailloner (den første er af Wiedewelt) i Muren ud til Larslejstræde, Justitsrd., Raadmd. C. V. Th. Münter, † 1841 (det Münterske Familiegravsted er det eneste, der endnu vedligeholdes); Prokansler, Forfatter Erik Pontoppidan, † 1764, med Monum. af Wiedewelt; Sognepræsten, Dr. theol. E. D. Hauber, † 1765, Monum. af Wiedewelt; Sognepræsten L. Manthey, † 1813; Konferensrd. M. C. G. Lehmann, † 1856; preussisk Gesandt G. v. Meuron, † 1830 (Tavlen

Skt. Petri Kirkes Urtegaard.

er nu ødelagt); den tyske Læge Reinhold Wagner, † 1711 under Pesten; Præsten A. Chrf. Rohn, † 1774; Hofpræsten Fr. Jul. Lütkens, † 1712; Hofpræst J. B. Bluhme, † 1753; Mag. Gabr. Trusius og Joh. Heinr. Thamsen, begge † 1689 (fælles Gravsten). — Urtegaarden nedlagdes som Kirkegaard efter Koleraaaret 1853, den øvrige Kirkegaard, som omgav Kirken, omtrent 1851. — I Muren ud til Nørregade sidder et Monument for Etatsrd. H. Weinwich, † 1829, og Hustru og en Ligsten for Familien Wohlerts. Ved Korgavlen ligge Brudstykker af Ligsten, deribl. over ovenn. Erik Pontoppidan*).

Paa Kirkepladsen, paa Hj. af Skt. Pedersstræde og Larslejstræde, ligger

*) Af andre Mænd, der ere begr. i eller ved Kirken, nævnes: Købmand, Direktør Joh. Braem, † 1646, Generalauditør Poul Tscherning, † 1666, Kansler Theodor Lente, † 1668, Livlæge Poul Moth, † 1670, Maleren Karel v. Mander, † 1670, Statholder Chrf. Gabel, † 1673, Theologen H. G. Masius (senere flyttet til Gunderslevholm), † 1709, Etatsrd., Forf. C. Wernicke, † 1725, og Admiral Niels Larsen Barfod, † 1730.

Præsteboligen, der tilhører Menigheden (Præstegaarden paa Nørregade brændte 1807).

Kirken, der ejer sig selv, staar under et af Kongen udnævnt Patronat, medens dens verdslige Anliggender styres af et af Menigheden valgt Kollegium paa 5 Medlemmer, der fordele Forretningerne mellem sig, saaledes at et enkelt Medlem særlig faar Bestyrelsen af Kirkens Anliggender (Privilegier af $^{5}/_{11}$ 1678 og kgl. Res. af $^{13}/_{12}$ 1880). Ved Kirken er ansat en Sognepræst, en Kateket, en Organist, tillige Klokker og Kantor, og 2 Gravere.

Skt. Petri Menighed, under Frue Provsti, bestaar af de tysktalende Indbyggere i Kbh. uden Hensyn til deres Bopæl.

Litt.: *F. Thaarup*, Petri Kirke, Kbh. 1841. — *H. W. Boldt*, Gesammelte Nachrichten zur Gesch. der deutschen evang.-luth. Sct. Petri Kirche, Copenh. 1875. — *A. Jensen*, St. Petri Kirke. Nogle Notitser vedr. Kirkens Hist. og skitserede Oprids til event. ydre Istandsættelse, i „Architekten" 1898 S. 773 flg.

Skt. Johannes Kirke, paa Nørrebro ved Skt. Hans Torv mellem Blegdamsvej og Nørre Allé, er den første, endnu bestaaende Kirke, der er opf. uden for Byens gamle Volde*). Den er opf. 1856-61 — Grundstenen nedlagdes $^{20}/_{6}$ 1856, Kirken indviedes $^{25}/_{8}$ 1861 — efter Tegn. af Arkitekt S. Th. Sørensen for en Bekostning af 102,996 Rd., hvoraf en Del indkom ved frivillige Gaver (deribl. 9000 Rd. fra Pastor Rafn, hvorom en Tavle i Vaabenhuset minder), paa en 34,750 □ Al. stor Grund paa Blegdamsfælledens Sydspids, der overlodes den af Kommunen med Regeringens Billigelse. Den er bygget i gammelgotisk Stil som en Korskirke af røde Mursten med hvide Forsiringer og Dekorationer paa Granitsokkel og bestaar af Skib og Kor ud i eet med tresidet Afslutn., Korsarme, mod S. Taarn med Spir og Kors, der hæver sig mellem 4 Kamgavle, samt paa hver Side af Taarnet ligesom paa hver Side af Koret et lille Kapel, alle med Kamgavle. Over Hovedindgangen i Taarnets Sydvæg og Indgangene ved Siden til Kapellerne sidde Basreliefs (af Billedhugger Malthe). Kirkens udvendige Længde med Taarnet er 164 F., dens Bredde i Korset 85, i Kapellerne 69, i Skibet 59 F.; Skibets Højde er 60, Taarnet med Spiret 156 F. Gennem Forhallen, der dannes af det hvælv. Taarnrum og de to Sidekapeller, kommer man ind i Kirken, hvis spidsbuede Hvælvinger bæres af svære Søjlebundter, saa at Rummet deles i et $28^{1}/_{2}$ F. bredt Midtskib og to, 10 F. brede Sidegange; Midtskibets Højde er 39, Sidegangenes 28 F.; den indvendige Længde er 140 F. Koret, der har egen Indgang, er hævet 1 Al. og skilt fra Skibet ved en forgyldt Egetræsskranke. Sidekapellerne ved Koret ere Sakristier. Under Koret er hvælv. Kælder med Varmeapparat. Alterbilledet, Himmelfarten, er af J. L. G. Lund, egentl. bestemt til Frue Kirke; Prædikestolen, af Egetræ med de 4 Evangelister (af Gibs, men malede som Egetræ) og Lydhimmel, er skænket af Arkivar P. D. Feilberg; Døbefonten, af graa Marmor, af Kapt. P. Jochumsen, Orgelet

*) Ch. IV havde 1618 den Plan at opføre en Kirke paa Vesterbro, der skulde være fælles for Forstæderne; men den blev opgiven. Derimod var der paa den „nye Kirkegaard", der var bleven anlagt 1546 mellem Søerne og Voldene (mellem Frederiksborggade og Gotersgade, omtr. hvor Linnésgade er), i 1565-66 blevet opf. et Kapel af Bindingsværk, som imidlertid var meget lille og kun benyttedes til Ligprædikener. Paa denne Plads blev der 1624-28 for Frue Kirkes Midler opf. en grundmuret lille Kirke med Taarn og Spir; den indviedes $^{18}/_{6}$ 1628. Men denne „Kirke uden for Nørreport", der fik Altertavle fra Frue Kirke (se S. 29), blev allerede nedbrudt $^{11}/_{8}$ 1658, da Forstæderne raseredes paa Grund af den forestaaende Belejring, og Forstæderne fik ingen Kirke, før Skt. Johannes Kirke opførtes.

paa et Galleri over Forhallen, Kirkeuret og de to Klokker af Magistraten. Kirken har 14 Messinglysekroner. I Korsfløjene findes to Basreliefs, Christus og den bodfærdige Kvinde (V. Bissen) og Christus vasker Peters Fødder (Schmidt), skænk. af Brygger C. Jacobsen jun., desuden bl. a. 2 Malerier, Christus og Børnene, Kopi efter Eckersberg i Horne Kirke, og Christus paa Korset (Kopi); i det østl. Sakristi et Krucifiks, modell. af Fjeldskov, i det vestl. et Maleri, Christus hos Martha og Maria (Kopi efter Eckersberg). — Kirken blev restaur. ud- og indvendig 1885. En Hovedreparation, der er projekteret til c. 68,000 Kr., er paabegyndt i de sidste Aar (1902 og 1904); bl. a. ere alle Vinduer og Gulvet fornyede, Taarnbjælkelaget og Orgelet reparerede, nyt Varmeværk indlagt, og Ligkapellet,

Skt. Johannes Kirke, set fra Læssøesgade.

der er opført 1881-82 N. for Kirken, er istandsat. — Paa Kirkepladsen, indhegnet af et lavt Jærngitter, ligger ved den østl. Korsarm Kirkens første Præst R. Frimodt, † 1879, begravet (Portrætmedaillon af Saabye).

Ved Kirken, der ejer sig selv, og som staar under Overpræsidentens og Sjællands Biskops Patronat, er ansat en Sognepræst, en resid. Kapellan, to ordin. Kateketer, en ordin. Medhjælper, en Klokker og en Kantor og Organist. Kirken ejede $^{1}/_{1}$ 1902 i Obligationer 10,000 og i Kontanter 785 Kr.

Skt. Johannes Sogn, under Frue Provsti, blev udskilt af Trinitatis og Frue Sogne ved Res. af $^{31}/_{5}$ 1861. Det begrænses af Ø.-Allé, Blegdamsvej, Fredensgade, Sortedamsdossering, Sortedamsgade, Dosseringen, Korsgade, Blaagaardsgade, Bagergade, Slotsgade, Nørrebrogade, Meinungsgade, en Linie uden om Alm. Hospital til Tagensvej, og Jagtvej.

Nazareth Kirke.

Nazareth Kirke, Ryesgade, er opført 1902-04 (Grundst. nedlagt $^{8}/_{5}$ 1902, indviet $^{8}/_{5}$ 1904) efter Tegn. af Arkitekt V. Nyebølle paa en Grund, hvor før den nuv. Simeons Kirke laa (se S. 60), for c. 150,000 Kr. (med Inventar), der ere indkomne ved frivillige Gaver. Den er bygget nærmest i romansk (norditaliensk) Stil paa høj Granitsokkel af røde Mursten med Anvendelse af Granit, Kridtsten og især brændt Ler baade ud- og indvendig (det sidste er bl. a. anvendt i Urskiven og i Korvinduerne, saaledes at de brændte Formsten danne Fals for Ruderne). Kirken bestaar af en Krypt, der gaar 4 F. under Jordlinien, og den egentlige, 128 F. dybe Kirke, hævet 8 F. over Jorden; men kun den stilfulde sydøstl., 46 F. brede Gavlfaçade med det 160 F. høje Taarn med kobbertækt Pyramidetag er synlig fra Gaden, idet Kirken ligger i Gadelinien mellem Husene. Over Hoveddøren er der en Christusfigur af Sandsten under en muret, af to Granitsøjler baaren Baldakin, og paa hver Side heraf over den høje Granitsokkel en Frise med bibelske Figurer i brændt Ler (Billedhugger: Th. Bærentzen). Gennem Forhallen, til hvilken en bred Trappe, kommer man ind i Skibet ($34^{1}/_{2} \times 64^{1}/_{2}$ F.) med let Dekoration, fladt kasseteret, dekoreret Bjælkeloft (c. 35 F. fra Gulvet), Orgelpulpitur over Forhallen og Pulpiturer langs Langsiderne. Det 4 Trin hævede Kor (med Tøndehvælving), der adskilles fra Skibet ved en Skranke af brændt Ler og afsluttes af en stor

Alterniche (Apsis), oplyses ved Vinduer i begge Siderne, medens Skibet kun har Vinduer mod N. Ø. Kor med Apsis ere rigt dekorerede. Paa Siderne af Alteret er Præste- og Degneværelse; langs Korets Sidemure staa høje Stolestader (som Korstole). Altertavlen, i Keramik med stærke Farver, forestiller Jesus prædikende i Nazareth (Billedhugger: A. Hassel). Døbefonten er af brændt Ler med Relieffer (Jesu Daab, Adams Udvisning af Paradis), og Prædikestolen af brændt Ler og Klæbersten, med Hautrelief (Englehoveder), Figurerne af Th. Bærentzen. Tre smedede Lysekroner. I Krypten, hvortil der er Adgang fra Forhallen, fra Gaarden og fra Skibets nordvestl. Side (hvor der ogsaa er Trapper til Pulpiturerne), findes bl. a. Forstue, Varmeapparat, stor og mindre Forsamlingssal; Sakristi og Ligstue. Kirken har c. 1000 Pladser (750 Siddepladser), Krypten c. 600 (450).

Ved Kirken, der ejes af og staar under det Kbhvnske. Kirkefonds Patronat, er ansat en Sognepræst, en ordin. Medhjælper og en Klokker.

Nazareth Sogn, under Frue Provsti, udskiltes ved Res. af $^{29}/_{10}$ 1900 fra Skt. Johannes Sogn og er delt i 2 Sognedistrikter. Nazareth Pastorat (1. Sognedistr.) begrænses af Østerbrogade, Sortedamsdossering, Helgesensgade og Blegdamsvej.

Fredens Kirke, Ryesgade, er et af Prof. L. Knudsen ombygget tidligere Forlystelsessted („Sortedamslund“) og indviedes $^{18}/_{11}$ 1900, bekostet af det Kbhvnske. Kirkefond, som købte Grunden for 130,000 Kr. (den Del, der gik ud til Dosseringen, er senere bortsolgt), medens Ombygningen kostede c. 30,000 Kr. Bygningen er opf. af røde Mursten og bestaar af et Vaabenhus, hvorfra der er Trappe op til en Menighedssal (20×46 F.) og til Orgelgalleriet, og Kirkerummet (40×80 F., 22 F. højt), med lys Dekoration og hvidt, fladt Loft, samt et Sakristi (20×22 F.) under Menighedssalen. Paa det hvide Alter (to Søjler med Fronton) den korsfæstede Christus i brændt Ler (af A. Hassel); Prædikestol og Orgel ere hvide, Døbefonten af norsk Marmor. I Bygningen er ogsaa Præstebolig.

Ved Kirken, der ejes af og staar under Patronat af det Kbvnske. Kirkefond, er ansat en Førstepræst, der tillige er resid. Kapellan ved Nazareth Kirke.

Pastoratet (Nazareth 2. Sognedistr.) begrænses af Helgesensgade, Sortedamsdossering, Fredensgade og Blegdamsvej.

Skt. Andreas Kirke, ved Kommunehospitalet, Hj. af Nørre-Farimags-, Goters- og Bartholinsgade, er opf. 1898-1901 (Grundstenen nedlagt $^{4}/_{10}$ 1898, indviet $^{3}/_{3}$ 1901) efter Tegn. af Arkitekt Martin Borch paa en af Kommunen skænket Grund for c. 300,000 Kr., hvoraf Staten gav 50,000. Den er bygget i sen romansk Stil, med Benyttelse af gamle danske Kirkemotiver, paa Granitsokkel af store, røde Munkesten, iblandede med Sten af lysere Farver, og bestaar af Skib og Kor ud i eet med lige Afslutn., Sideskib mod S. ud til Gotersgade med 3 blindingsprydede Spidsgavle, Taarn med kobbertækt, stærkt udbuet Pyramidespir mod S. Ø. ved Sideskibet samt et Menighedshus i 2 Stokv. mod S. V. og et lille Ligkapel med Halvtag mod N. V., hvilke to sidste Bygninger med Forbindelsesbygning indeslutte en lille Gaard ud til Bartholinsgade. Hovedskibet er 144 F. langt og c. 30 F. bredt, Sideskibet 80 og 24 F., Koret 38 F. dybt; Taarnet er

102 F. til Gesimsen og 170 F. til Fløjknappen. Hovedindgangens Granitportal i Østgavlen har 3 Søjler med tilsvarende Bueslag samt to Løver oven paa Søjlerne (Billedhugger: A. Bundgaard); paa Langsiden ud mod Kommunehospitalet sidder en Skt. Andreasmedaillon af Kridtsten (Billedhugger: Th. Bærentzen). Fra Forhallen og det hvælv. Taarnrum fører en Stentrappe op til Orgelet over Indgangen og Pulpituret i Sideskibet. Skibet har Krydshvælvinger (44 F. over Gulvet), hvis bærende Led staa i røde Mursten; navnlig er Pulpitursiden smukt inddelt med Piller og Søjler, der bære fyldige Buer; Nordsiden, hvorfra Kirken faar sit væsentlige Lys gennem 4 Grupper tredelte Vinduer (Sideskibet har i hvert Gavlparti ogsaa en Gruppe af 3 Vinduer), er hvid. Koret er hævet nogle Trin. Alteret har et Maleri, Bespisningen i Ørkenen, af J. Wilhjelm (og to mindre: Fiskedrætten, og Johs. den Døber og Andreas); oven over Alternichen er der en Vinduesrose med et Glasmaleri (Christus og Evangelisttegnene), tegn. af Overgaard; paa Korbuen et Skt. Andreas' Billede, malet af H. Olrik. Ved Prædikestolen, af Fyrretræ, et Glasmaleri (Christus og Barnet) og et forgyldt Krucifiks (Fjeldskov). Granitdøbefont, hvorved et Relief, Christus og Børnene, udf. og skænk. af G. C. Freund (et andet Relief, ligeledes af Freund, Flugten til Ægypten, findes over Døren i den ene Vestibule). Orgelet, af Starup, har en rig Façade. Desuden 2 Egetræskandelabrer med smedede Jærnkroner. Kirken har 3 Klokker, Varmeapparat og elektr. Lys. I Menighedshuset findes i nederste Stokv. to Sakristier, med dekorerede Bjælkelofter, Præsteværelse m. m.; øverste Stokv. er eet Rum (Menighedssal) med Tøndehvælving.

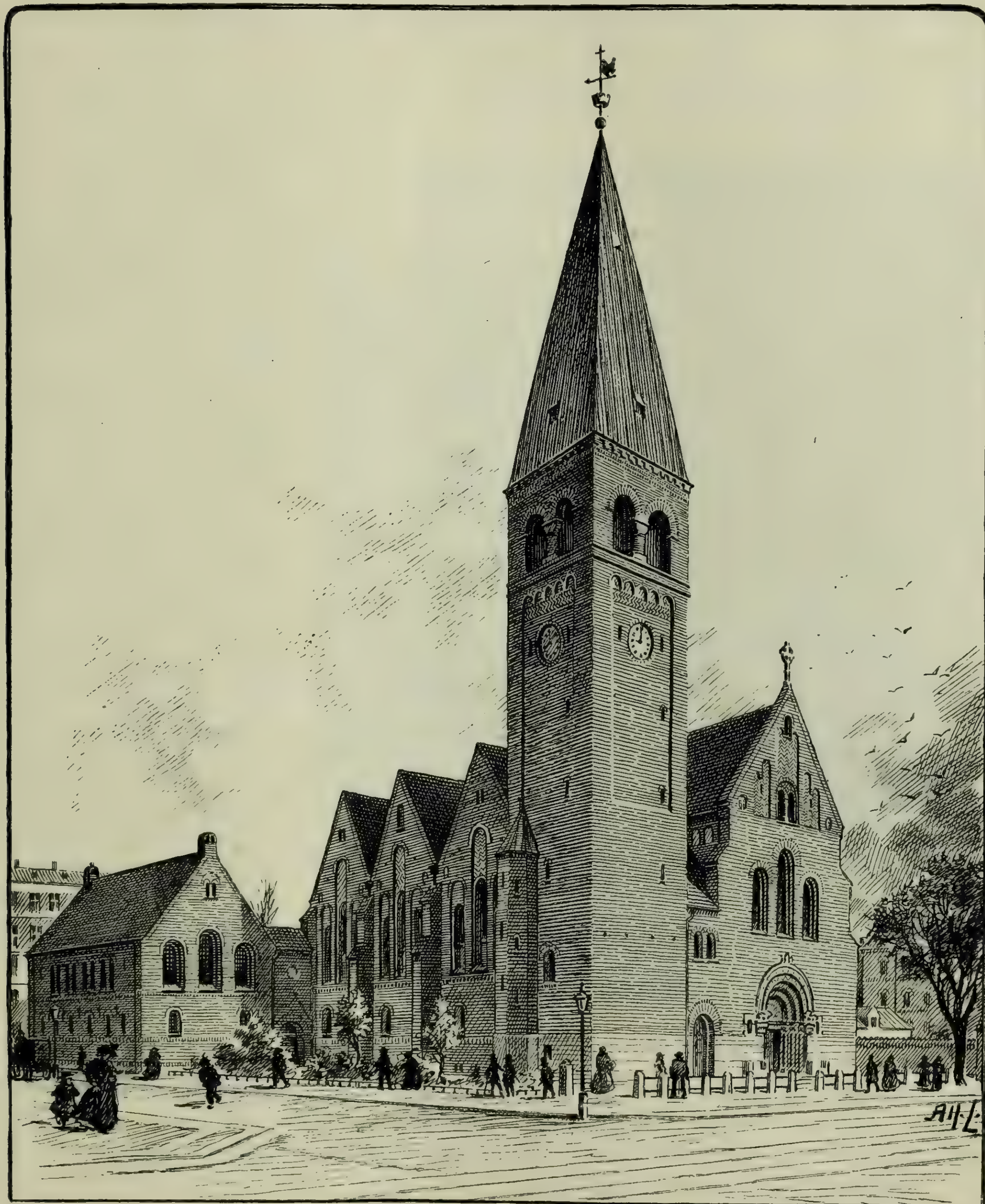

Skt. Andreas Kirke, set fra Bartholinsgade.

Ved Kirken, der ejer sig selv og staar under Magistratens Patronat, er ansat en Sognepræst, en resid. Kapellan, en ordin. Kateket, en Klokker og en Organist og Kantor. Kirken ejede $^{1}/_{1}$ 1902 i Sparekassen 14,500, af Begravelsesvæsenets Kirkefond 10,500 og i Kontanter 1707 Kr.

Skt. Andreas Sogn, under Frue Provsti, udskiltes ved Res. af $^{25}/_{11}$ 1895 af Skt. Johannes Sogn under Navn af Skt. Johannes søndre Sogn og fik ved Res. af $^{24}/_{9}$ 1898 sit nuv. Navn. Det begrænses af Sølv-, Ø.-Vold-, Gyldenløves-, N.-Sø- og Ø.-Søgade.

Hellig Kors Kirke, ved Assistens Kirkegaard og Kapelvej, for Enden af Korsgade, er opf. 1887-90 (Grundstenen nedlagt $^{28}/_{7}$ 1887, Kirken indviet $^{19}/_{1}$ 1890) efter Tegn. af Prof. H. B. Storck for c. 300,000 Kr., hvoraf Stat og Kommune hver har givet 60,000 Kr. (den sidste tillige

Skt. Andreas Kirke.

Grunden). Kirken er bygget i gotisk Stil af røde Mursten med Anvendelse af forskelligt farvede, glaserede Formsten og Ornamenter og bestaar af Skib og langagtigt Kor med tresidet Afslutning mod V., to Korsfløje mod N. og S., Taarn mod Ø. med ottekantet, kobbertækt Spir (i alt 176 F.) samt ved Korets Nordside en Sakristibygning med to Sakristier (Bjælkeloft), der

har Forbindelse med Koret. Over Korskæringen en Tagrytter (102 F.). De store, spidsbuede Vinduer ere delte ved Stavværk af Formsten. Den udv. Længde er c. 164, Bredden i Skibet 38, i Korsarmene 84 F.; til Gesims er der 31, til Tagryg 56 F. Forhallen under Taarnet har Bjælkeloft, Kirken selv en spidsbuet Tøndehvælving af Træ, hvis Flader ved dekorerede Lister deles i Kassetter. Væggene ere af Kridtsten med Gesims og Tværbaand malede i rige Mønstre. Særligt smukt Indtryk gør det noget hævede Kor, hvis høje Vinduer have til Dels Glasmosaik. Den gotiske Altertavle er af Egetræ med den korsfæstede i Midtpartiet, Evangelisterne paa Sidefløjene (Billedhugger Aarsleff og Billedskærer H. C. Berg). Den ottekantede Prædikestol, af Træ, har Lydhimmel. Forgyldt Broncedøbefont paa Løvefødder og prydet med Evangelistmærkerne (tegn. af Arkitekt V. Koch). Orgel over Indgangen; 6 smukke Broncelysekroner. (Om Kirken se *E. Schiødte*, i Tidsskr. for Kunstind. 1890 S. 92 flg.).

Hellig Kors Kirke.

Paa den indhegnede Kirkeplads ligge Præsteboligen og et Lighus. — Menigheden har et Menighedshus (en ombygget Villa) ved Nordvestvej.

Ved Kirken, der ejer sig selv og staar under Magistratens Patronat, er ansat en Sognepræst, (en resid. Kapellan), 3 ordin. Medhjælpere, en Klokker og en Organist og Kantor. Kirken ejede $^1/_1$ 1902 i Obligationer 20,000 og i Kontanter 270 Kr. og havde en Gæld paa 4371 Kr.

Hellig Kors Sogn, under Frue Provsti, udskiltes ved Res. af $^7/_1$ 1890 fra Skt. Johannes Sogn og er delt i 2. Sognedistrikter. Hellig Kors Pastorat (1. Sognedistr.) begrænses af Dosseringen, Aaboulevard, Griffenfeldtsgade, Nordvestvej, Skytte- og Skolegade, Jagtvej, Nørrebro-, Slots-, Bager-, Blaagaards- og Korsgade.

Bethlehems Kirke, Blaagaardsgade, Filialkirke til Hellig Kors Kirke, en lille Bygning af røde Mursten, er opf. 1878-79 (Arkitekt: Rogert Møller) oprindelig til Brug for en evangelisk Frimenighed, blev senere udlejet til Svedenborgianere og „Fri-Missionen“ og 1889 solgt til Foreningen til Opførelse af smaa Kirker i Kbh. Kirken, indviet $^{12}/_5$ 1889, indeholder to smaa Forværelser, et Præsteværelse og selve Kirkerummet (57 × 32 F.); den nederste Del kan ved Tæpper omdannes til Mødesal. Alterbilledet er en Kopi af C. Blochs Jesus og Barnet.

Ved Kirken, som ejes af ovennævnte Forening og staar under det Kbhvnske. Kirkefonds Patronat, er Hellig Kors Kirkes 1. ordin. Medhjælper Præst.

Brorsons Kirke, Nordvestvej, er opf. 1898-1901 (Grundst. nedlagt $^{15}/_{9}$ 1898, indviet $^{6}/_{1}$ 1901) efter Tegn. af Arkitekt Thorv. Jørgensen for c. 125,000 Kr. væsentlig indkomne ved Venner af indre Mission. Den er bygget med fri Anvendelse af danske, middelalderlige Kirkemotiver i Form af et græsk Kors paa Granitsokkel af røde Mursten med rig Benyttelse af Granit baade ud- og indvendig. Over Korsets Midte er der et svært Taarn med lavt, firkantet, stærkt buet Spir (i alt 93 F. over Jorden); langs Øst- og Vestfløjen er der paa begge Sider lave Udbygninger. Kirkens udv. Længde er 80 F.; til Gesimsen er der 37, til Tagryggen c. 56 F. Hovedindgangen, med Trappeparti, er i Østgavlen. I det Indre hviler det høje, krydshvælvede, med 12 Vinduer i Opbygningen forsynede Midtparti (54 F.) paa svære Granitpiller; Korsarmene have Tøndehvælvinger; paa begge Sider af Rummet er der Pulpiturer, hvis Balustrade ligesom Orgel og Alterskranke har rigt Træskærerarbejde. Altertavlen, den korsfæstede, er malet af P. Steffensen; Prædikestol og Døbefont af Granit. Der er c. 700 Siddepladser. Under Kirkegulvet, der er 8 F. over Jorden, er der i en Krypt bl. a. Sakristi, en større og mindre Sal, Præsteværelse og Varmeapparat. S. for Kirken paa den indhegnede Kirkeplads er der et muret Lighus med Klokkestol over (mod N. tænkes opført en Præstebolig).

Brorsons Kirke.

Ved Kirken, der ejer sig selv og staar under det Kbhvnske. Kirkefonds Patronat, er ansat en Førstepræst, der tillige er resid. Kapellan ved Hellig Kors Kirke, en Andenpræst, en Klokker og en Organist og Kantor.

Pastoratet (Hellig Kors 2. Sognedistr.), oprettet $^{15}/_{12}$ 1900, begrænses af Aaboulevard, Aagade, Jagtvej, Skole- og Skyttegade, Nordvestvej og Griffenfeldtsgade.

Skt. Stephans Kirke, Nørrebrogade, er opf. 1873-74 (Grundst. nedlagt $^{18}/_{6}$ 1873, indviet $^{26}/_{12}$ 1874) efter Tegn. af Prof L. Knudsen paa en skænket Grund (5600 □ Al.) for 68,000 Kr. Den er bygget i romansk Stil paa Granitsokkel af røde Mursten og bestaar af Skib og et noget smallere Kor med halvrund Apsis mod S. V., et Sakristi ved Korets Vestside samt Taarn med lavt Spir (til Fløjstangen 98 F.) ved Nordøstgavlen. Kirkens største udv. Længde er 111 F., største Bredde $43^{1}/_{2}$ F.; til Gesimsen

er der 24, til Tagryggen 40 F.; selve Skibet er indv. 68×40 F., dets største Højde 30 F. Hovedindgangen er i Taarnet, hvori der er Vaabenhus; i Hjørnerne mellem Taarn og Skib er der to smaa Trappehuse med Adgang til Skibets Sidegallerier, som bæres af Træsøjler. Skib og Kor staa dels i Murværk, dels kalkpudsede og have Farvedekoration, særlig i Koret. Skibets Loft, af Træ, er malet, Apsis har Halvkuppelhvælving. Alterbilledet, Christus hos Martha og Maria, er af A. Dorph; Prædikestolen er af Træ, Døbefonten er af grønlig norsk Marmor. Der er c. 700 Siddepladser. Over Døren fra Vaabenhuset er et Gibsbasrelief, de hellige tre Konger, af Th. Stein, som ogsaa har modell. de 4 Basrelief-Medailloner (Evangelisterne), der sidde paa Væggene over Gallerierne.

Paa den indhegnede Kirkeplads ligger Præsteboligen (12,000 Kr.) og et Lighus af Træ. Over for Kirken i Gjentoftegade ligger Menighedshuset *Karmel*, indviet 1895, af røde Mursten i 3 Stokv. med Kælder, opf. af St. Stephans Sogns Menighedsforening for godt 50,000 Kr. (Arkitekt: L. Knudsen). Det indeholder bl. a. en større og mindre Forsamlingssal, en Bespisningsanstalt og en Haandgerningsforening, samt Bolig for Kirkebetjenten.

Ved Kirken, der ejer sig selv og staar under Sjællands Biskops og Overpræsidentens Patronat, er ansat en Sognepræst, en resid. Kapellan, 2 ordin. Medhjælpere, en Klokker og Graver og en Organist og Kantor. Kirken ejede $^1/_1$ 1902 i Obligationer 4800 og i Kontanter 504 Kr.

Skt. Stephans Sogn, under Frue Provsti, oprettedes $^7/_{12}$ 1874 og omfattede da den Del af Nørrebro, som begrænsedes af Ladegaardsaaen, Parcelvej, Nørrebrogade, Meinungsgade, Jagtvej og Lyngbyvej samt den tilstødende Del af Utterslev Mark (se under Kapernaum K., S. 61). Ved Res. af $^{24}/_3$ 1902 deltes det i 2 Sognedistrikter. Skt. Stephans Pastorat (1. Sognedistr.) begrænses af Allers- og Raadmandsgade, Tagensvej, Jagtvej, Lyngbyvej, Kapernaums Sogn og Frederiksberg.

Simeons Kirke, Prinsesse Charlottegade bag ved Sjællandsgades Kommuneskole, er den tidligere Nazareth Kirke i Ryesgade (se S. 54), der blev rejst 1892 og 1902 for 12,000 Kr. flyttedes hertil (indviet $^{20}/_4$ 1902). Den er af Jærn (kommen fra England) og bestaar af det lystmalede Kirkerum, med en Forstue, og et bag ved liggende stort Sakristi, der ogsaa bruges til Møder. Over Kirken en lille Tagrytter af Træ. Kirkerummet har 450 Siddepladser. Alterbilledet er en Kopi af C. Blochs Christus i Getsemane; Orgel; i Sakristiet et stort Krucifiks. Kirken er kun midlertidig, idet den tænkes afløst af en Stenkirke.

Ved Kirken, der ejes af og staar under det Kbhvnske Kirkefonds Patronat, er ansat en Førstepræst, der tillige er 1. resid. Kapellan ved Skt. Stephans Kirke, og en Andenpræst samt en Klokker og Organist.

Simeons Pastorat (Skt. Stephans 2. Sognedistr.) begrænses af Nørrebro-, Allers-, Dagmars- og Raadmandsgade, Tagensvej og Meinungsgade.

Kapernaums Kirke, Frederiksundsvej, er beskrevet II S. 255. Her tilføjes, at Langskibet er $36^1/_2 \times 62$ F., Sakristiet $19^1/_2 \times 32$ F., Skibets Højde til Gesimsen 15 og til Tagryggen c. 36 F.; Tagrytteren er 36 F. over Taget. Kirken oplyses af store Smedejærnsvinduer med blyindfattet Glasmosaik. Døbefonten er af Granit, Prædikestolen er prydet med stiliserede Blomster, en Dekoration, der er meget anvendt i Kirken (c. 400 Siddepladser).

Ved Kirken, der ejes af det Kbhvnske. Kirkefond og staar under den sjæll. Biskops og Overpræsidentens Patronat, er ansat en Sognepræst, en Klokker og en Organist.

Kapernaums Sogn, under Frue Provsti, omfatter den sydvestl. Del af Utterslev Mark (væsentlig Frederikssunds- og Frederiksborgvej med Sideveje), der før hørte under Skt. Stephans Sogn. Kirken blev Filialkirke til Skt. Stephans ved Res. af $^{6}/_{9}$ 1895; Sognet udskiltes fra $^{1}/_{7}$ 1902.

Brønshøj Kirke er beskrevet II S. 255.

Ved Kirken, der er overtagen af Sjællands Bispestol sammen med de til Stiftet henlagte Tiender, er ansat en Sognepræst (tillige Præst ved Rødovre), en Kapellan, en Klokker og en Organist og Kantor.

Sognet, under Frue Provsti, omfatter Byerne Brønshøj, Vanløse, Husum, Emdrup og Utterslev (det meste af Utterslev Mark hører dog som nævnt til Kapernaums Sogn).

Af de Kirker og Kapeller i Hospitaler, Stiftelser, Fængsler osv., der høre under Frue Provsti, holdes offentlig Gudstjeneste i følgende tre (om de øvrige se under de forskellige Afsnit).

Vartov Kirke, Løngangsstræde. Efter at Hospitalet i 1666 var flyttet til den nuv. Plads, blev Kirken først indrettet 1726 midt i Fløjen ud mod Løngangsstræde. Kirken gik gennem to Stokv. og var aaben til begge Sider, saa at man kunde se ind til Lemmernes Senge. Da Hospitalsstuerne skulde forøges, blev der opf. en ny Kirke 1754-55 (Grundst. nedlagt $^{23}/_{4}$ 1754, indviet $^{11}/_{6}$ 1755) for Enden af Fløjen, idet et Bindingsværkshus, som Hospitalet havde købt der, blev nedbrudt. — Kirken, der er opf. paa Granitsokkel af røde Mursten, gaar igennem to Stokv. (tredje Stokv. er beboet). Det aflang-firkantede Kirkerum (c. 46×24 F., 24 F. højt) har fladt, hvidt Loft og Trægallerier paa de 3 Sider; det vestl. er Orgelpulpitur. Det hvide Alter og Prædikestolen, over Alterbordet mellem Søjlerne, ere fra den tidligere Kirke; paa Siderne af Alteret to Malerier, Gravlæggelsen og Himmelfarten, i Midten Nadveren. Ved den modsatte Væg under Orgelet staar den hvide Marmordøbefont, med Ranker og Englehoveder, fra 1858, skænk. af Menigheden og udført af den norske Billedhugger Dorph; to Lysekroner (den ene givet af Hospitalets Præst, Biskop Poul Egede). — N. F. S. Grundtvig var Præst ved Kirken fra 1839 til sin Død.

Ved Kirken er ansat en Præst, en Organist og Kantor og en Klokker.

Almindelig Hospitals Kirke, Nørre Allé, for Enden af den brede Vej mellem Lemmebygningerne (se i øvrigt under Hospitalet), er indviet $^{18}/_{12}$ 1892, opf. af røde Mursten og bestaar af et ottekantet Hovedparti ($57^{1}/_{2}$ F. paa hver Led) med fire smaa Udbygninger (der benyttes til Forstuer og Præsteværelse) og en ottekantet Kuppel med Lanterne og forgyldt Jærnkors over Midtpartiet. I det Indre ere de 8 slanke Jærnpiller, som bære Kuppelen, omgivne med Cementindklædninger med Gibskapitæler; i den malede Kuppelhvælving er der runde Vinduer; hele Kirken rundt er der Træpulpiturer. I Alternichen en Christusfigur (Kalipasta); foran Alteret staar Prædikestolen; Døbefonten, af Træ, er fra den gamle Kirke. Ca. 500 Pladser.

Den her ansatte Præst er tillige Præst ved Alderdomshjemmet og Skt. Johannes Stiftelse.

Kirken i Abel Cathrines Stiftelse, Abel Cathrines Gade paa Vesterbro, danner den bageste Fløj af Stiftelselsens 4 Fløje (se under Stiftelsen). Det Indre er et aflang-firkantet Rum ($31^1/_2 \times 18$ F., 22 F. højt) med fladt Loft og helt hvidt, ogsaa alt Inventariet. Paa hver Side af Altervæggen et Pulpitur; paa det ene staar Orgelet. Paa Alterværggen et Trækors. Kalk (fra 1640), Kande (1643), Disk og Oblatæske, alt af Sølv, fra Christianshavns gamle Kirke. Trædøbefont; Sølvdøbefad fra Nicolai Kirke, skænket 1652 af Elisab. Hansdatter. Lysekrone (Kopi af en i Vartov Kirke), skænk. af Højesteretsadvokat Liebe; paa Sidevæggen Portræt af Hans Hansen Osten og Abel Cathrine, Kopi efter Malerierne paa Monumentet i Holmens Kirke. Ved Kirken er ansat en Præst.

Holmens Kirke (*Bremerholms Kirke*), ved Holmens Kanal og Slotsholms Kanal. Da Holmens Menighed oprettedes $^7/_{12}$ 1617, benyttedes som Kirke

Holmens Kirke.

et lille Hus paa Bremerholm (indviet $^{26}/_{11}$ 1617), hvori Holmens Folk havde plejet at holde deres Maaltider. Men kort efter lod Kongen en Bygning af røde Sten, som Fr. II havde opf. 1563 til Ankersmedje tæt ved Indsejlingen til Havnen, indrette til Kirke, indviet $^5/_9$ 1619. Bygningen, der ikke ligger i den sædvanlige Vindretning, idet Koret vender mod S. V., bestod egentlig af to sammenbyggede Huse, af hvilke det lavere mod N. Ø., Ankersmedjen, fra Begyndelsen udgjorde Kirken, medens det sydvestl. ud til Kanalen, i 2 Stokv., hvor der havde været Bolig for Smedemesteren og senere Toldbod og Navigationsskole, ikke var inddraget i Kirken. Men da det snart viste sig, at Kirken var for lille, blev den sidste Bygning ogsaa taget i Brug ved en Ombygning 1640-41, hvorved Koret indrettedes i den 2 Stokv. høje Bygning, hvis Renæssancegavl ud til Kanalen i alt væsentlig blev bevaret, som den endnu er. Samtidig forhøjedes den gamle Dels Mure i Højde med den nye, der tilbyggedes to Fløje af gule Sten mod N. V. og S. Ø., Spiret, som før havde siddet over den nordøstl. Ende, flyttedes

hen over Korset, Kirken pudsedes og maledes gul, og den fik sit nuv. flade Stukloft samt de første Rækker Pulpiturer. Paa Nordvestfløjens Gavl, hvor Hovedindgangen var, opsattes Aarstallet 1641 og Bogstaverne R F P (Kongens Valgsprog: Regnum firmat pietas), hvilket Folkevittigheden udlagde som: Riget fattes Penge, en Hentydning til Kongens ødsle Byggeforetagender. Kirken var i alt Fald ikke rig. Først 1646 opsattes et Orgel, som ikke blev Kirkens Ejendom før 1653; 1661 fik den sin Altertavle, 1662 sin Prædikestol. Kirkens første Præst, Niels Mikkelsen, blev som den første begravet i Kirken (indtil 1805 begravedes der i Kirken). Paa Grund af de mange hollandske Indvandrere blev der 1686 ansat en holl. Præst ved Kirken, men 1703 henvistes denne Menighed til Skt. Petri Kirke.

Kirken staar endnu væsentlig, som den blev 1641, idet den i Modsætning til Byens andre Kirker har undgaaet de store Ildebrande og Bombardementerne (1658 og 1807 slog dog flere Bomber ned i den; der har før siddet 6 Kugler i Murene fra 1658), og der har været faa Forandringer. Taget blev helt kobbertækt i 1697; der var mindre Restaurationer i 1730'erne (Alter, Prædikestol og Orgel gulmaledes i Aaret 1739), i 1752-53, da der bl. a. opsattes nye Pulpiturer og Vinduer, ligesom Inventariet istandsattes (Alter, Prædikestol og Orgel perlemaledes), og Murene rødmaledes, og i 1756. I 1704 var Kirkegaarden ud til Gaden bleven indhegnet med en høj Mur med Portaler, Stenvaser osv.; 1705 opførtes det store Gravkapel (Grundst. nedlagt $^{18}/_{5}$) fra Koret langs Kanalen og indrettedes til 34 aabne Begravelser. I 1828-29 var der en større Restaur., hvorved Murene vistnok maledes graa; 1871-73 blev Kirken restaur. ind- og udvendig under Ledelse af Prof. L. Fenger for c. 130,000 Kr.; Murene maledes røde, det store Sakristi ved Korets Nordvestside opførtes, Hovedindgangen flyttedes fra Nordvest- til Nordøstfløjen, hvor den vestl. Hovedportal fra Roskilde Domkirke, „Kongeporten“ (fra 1635), anbragtes (se II S. 212), Kirkegaardsmuren fra 1704 afløstes af et Jærngitter, og „Korsurtegaarden“, den lille Plads mellem Koret, det nye Sakristi og Nordvestfløjen, lukkedes med 3 Jærngitterporte fra Fr. V.'s Tid (som før havde siddet i Kirkegaardsmuren). I det Indre afløstes de

Kongeporten.

lukkede Pulpiturer af et aabent Galleri, baaret af Jærnsøjler; kun for Enderne af Korsfløjene opsattes to Pulpiturer oven over hinanden, og over for Prædikestolen anbragtes en Kongestol, til hvilken Adgangen er gennem en lille Forhal og et Trappehus i Korsurtegaarden. I 1894 repareredes Spiret og anskaffedes et nyt Ur (c. 15,000 Kr.), og 1903-4 restaureredes Gavle og Portaler (c. 30,000 Kr.), alt under Ledelse af L. Fenger.

Holmens Kirkes Indre.

Kirken er opf. i Renæssancestil i Form af et græsk Kors med et ottekantet, gennembrudt, kobbertækt Spir (58 F.) over Korset, og bestaar desuden af det ovenn. Sakristi, knyttet til Koret ved en smal Bygning, hvori to mindre Værelser, samt Ligkapellet. Kirkens udv. Længde i hver af Korsarmene er 164 F., den er 44 F. bred, til Gesimsen er der 30, til Tagryggen 52 F. Gennem Forhallen i Nordøstfløjen træder man ind i det af 20 F. høje Vinduer belyste Rum, der dækkes med det omtalte Stukloft; de oprindl. Relieffer i Koret ere 1828-29 ombyttede med 4 Engle af H.

E. Freund. Koret (hævet 4 Trin) er skilt fra Skibet ved en Skranke med 38 Messingbalustre, med Aarst. 1668 og Givernes Navne, samt 4 Træfigurer, Profeterne, der have hørt til den ældre Skranke. Den gotiske Altertavle, med udmærket Billedskærerarbejde (Scener af Bibelhistorien, de 4 Evangelister m. m.), er fra 1661, udf. af Abel Schrøder d. yngr. (paa Bagsiden er der en Indskr. om Kirkens Historie), ligesom den smukke Prædikestol fra 1662. Sandstensdøbefonten, af sort Marmor med Relieffer, er af O. Evens, skænket 1873; ved Døbefonten et Maleri af A. Dorph (Christus og Børnene), fra 1877. Orgelet, over Forhallen, er fra 1868. Af Sølvkalkene er den ældste skænk. 1618 af Renteskriver Anders Olsen; to Alterkander fra 1694 og 1717; to Sølvlysestager. skænkede 1873 af Grevinde Danner; to Pengetavler, hvoraf den ene, anskaffet af Kapellanen Jens Lund, † 1710, er af Skildpadde og Sølv og har et Billede af Kirken. Der findes ogsaa en ved Jordpaakastelser i Kirken brugt Spade, hvis Skaft ender i en gennembrudt Lugtedaase af Sølv. Ved Opgangen til Prædikestolen et prægtigt Sandstenskrucifiks (11 F.), vistnok Rest af et ved Tøjhusets Brand 1647 ødelagt Monument, som Chr. IV havde ladet lave til sin Grav i Roskilde Domkirke (se Tidsskr. for Kunstind. 1890 S. 15 og 96 flg.). Kirken har 2 Klokker, den ældste fra 1619.

Kirken har været meget rig paa Ligsten og Epitafier. Af de sidste ere bl. a. bevarede over: Viceadmiral Jørgen Bjørnsen, † 1683, og Hustru (med Malerier), Familien Hoppe — Viceadmiral Iver H., † 1693, Generaladmirallieutn. Peter H., † 1776, Etatsraadinde Elisab. H., f. Holst, † 1773, over sidste et særligt Marmorepitafium af Wiedewelt —, Cecilia Catharina Falsen, f. Høyer, † 1816, med Medaillon af Thorvaldsen („Natten"), Provst Niels Christensen Spend, † 1664, Sophie Elisab. Kaas, f. Charisius, † 1769, Borgmester Jakob Madsen, † 1653, Biskop Balthasar Münter, † 1867, (formentlig) Køkkenskriver Hans Olufsen, † 1670, Proviantskriver Hans Hansen Osten, † 1672, og Hustru Abel Cathrine v. d. Wisch, † 1676 (Monument med Portrætter malede paa Kobber), Skibsskriver og Spisemester paa Bremerholm Gabr. Jacobsen Kyng, † 1684, og Hustru (Familiemaleri), Kapt. Niels Olsen Onsvalle, † 1701, og Stiftsskriver og Raadmd. Bendix Mese, † 1688. Foran Alteret ligger Ligsten over Fr. Rostgaard, † 1745, og Hustru; desuden Ligsten over Kantor Christen Sørensen Wedel, † 1661, og Kapt. Joh. Hugo Barner, † 1677. I et af de smaa Værelser ved Koret er Ligsten over Agnete Sophie Budde, henrettet 1678 (hun skal være begr. i Korsurtegaarden, hvor Tordenskjolds Statue staar); i Sakristiet er der Portrætter af Præsterne Matth. Jensen Hviid, † 1759, Biskop V. Chr. Hjort, † 1818, Fr. C. Gutfeldt, † 1823, Joh. Andr. Riis, † 1843, Andr. Krag Holm, † 1851, Balth. Münter og L. A. Warburg, † 1886. I Kirken er 1904 ophængt en Model af Niels Juels Skib „Christianus Qvintus".

I Ligkapellet (89 × 27 F.), der er opf. efter Tegn. af J. C. Ernst i italiensk Stil paa Granitsokkel af røde Mursten og har tøndehvælv. Loft, og hvortil der er Adgang fra Koret og fra Kirkepladsen, findes i den sydøstl. Ende i hele Kapellets Bredde *Niels Juels*, med et Jærngitter aflukkede Gravkapel med et pragtfuldt Marmormonument med hans Buste og 8 Basreliefs, forestillende hans vigtigste Sejrvindinger, og Vers af Th. Kingo; foran Monumentet 4 Kister (3 af Kobber, 1 af Marmor) med Ligene af Niels Juel, † 1697, hans Hustru Margr. Ulfeldt, † 1703, hans Søn Knud Juel, † 1709, og Gregers Juel, † 1731. Desuden hvile her bl. a.: Højesteretsadvokat A.

H. F. Klubien, † 1893, Biskop Peder Hersleb, † 1757, G. C. Greve af Haxthausen, † 1802, Etatsrd. G. Klaumann, † 1752, Kabinetssekretærerne Andr. Lüders, † 1727, og Peter Lüders, † 1730, Overkmhr. A. W. Hauch, † 1838, og Hustru, Generalkrigskommissær Alex. Ross, † 1792, Udenrigsminister H. Krabbe-Carisius, † 1845, Komponisten N. W. Gade, † 1890, Operasanger Peder Schram, † 1895, Peder Tordenskjold, † 1720, med et 1817 opsat Monument, udf. af Dajon efter Stadsbygmester Mallings Tegn., med Portrætmedaillon og Indskr. samt sort Marmorsarkofag (skal være en Del af Frue Kirkes tidligere Alterbord), Grev Otto Manderup Rantzau, Søkortsdirektør Jens Sørensen, † 1723, Gehejmerd. Niels Benzon, † 1708, med pragtfuldt Marmor-

Niels Juels Gravkapel.

epitafium og to Marmorkister i et særlig afgitret Kapel ved Væggen nærmest Koret, Konfessionarius Joh. Frauen, † 1736, Skibskonstruktør Henr. Gerner, † 1787, Arkitekt Ove Petersen, † 1892, Hofkantor Janus Ibsen, † 1758, og Arkitekterne G. F. Hetsch, † 1864, og C. F. Hansen, † 1845. Desuden findes i Kapellet en Del Kisteplader. En Ligsten over Admiral V. Jessen († 1823, begr. i Vestindien) er hjembragt af Korvetten Hejmdal. Under Gulvet er der Gravkældere*).

1 *Korsurtegaarden*, hvor der $^{21}/_{10}$ 1878 er rejst en af Grosserer Pug-

*) Af andre bekendte Mænd, der have hvilet her, nævnes: Admiral Ole Judichær, † 1729, Forfatteren Jens Schieldcrup Sneedorff, † 1764, Schoutbynacht Fr. Güntelberg, † 1767, Lægen Hans Piper, † 1776, Kontreadmiral J. G. Arff, † 1781, Provst Andr. Reiersen, † 1785, og Admiral P. Wleugel, † 1825.

gaard til Kommunen skænket Statue af Tordenskjold, af V. Bissen, er der Gravmæler bl. a. over: Lærer og Klokker Mathias Johs. Borch, † 1833, C. H. Hoff-Rosenkrone, Friherre til Rosendal i Norge, † 1837, og Skuespiller Chr. M. Foersom, † 1850. En Sten beretter, at Kirkegaardsmuren opførtes 1660, da Gabr. Jacobsen Kyng var Forstander. — Paa den tidligere Kirkegaard omkring Kirken, som blev nedlagt 1851 og 1877 omdannet til et Haveanlæg, findes Gravmæler bl. a. over: Provst Chr. Fr. Høyer, † 1797, Kommitteret i Rentekamret Jens Wadum, † 1804, Deputeret i Rentekamret, Konferensrd. P. Vorndran, † 1822, Digteren, Admiral H. C. Sneedorff, † 1824, Divisionschef Corn. Wleugel, † 1833, Admiral Sv. M. Ursin, † 1810, og Gehejmekonferensrd. P. Hersleb Classen, † 1825. Ud til Havnegade og Holmens Kanal er $^{12}/_{5}$ 1903 afsløret et Monument for Biskop B. J. Fog, † 1896, en Granitstøtte med Broncebuste i overnaturlig Størrelse, af Saabye.

Ved Kirken, som ejer sig selv og staar under Marineministeriets Patronat, er ansat en Sognepræst, 2 resid. Kapellaner, 2 ordin. Kateketer, en Klokker, en Kantor, en Souskantor, en Organist og 3 Gravere. Kirken ejede $^{1}/_{8}$ 1902 i Obligationer 57,680 og i Kontanter 26,677 Kr.

Holmens Sogn, under Holmens Provsti, begrænses af Østergade, Højbroplads, Ved Stranden, Havnegade, Nyhavn og Kongens Nytorv. Desuden høre til Sognet alle til Marinen henhørende Personer uden Hensyn til Bopæl.

Litt.: *F. Thaarup*, Holmens Kirke, Kbh. 1833.

Garnisons Kirke, Skt. Anna Plads. Den først benyttede Garnisons Kirke var Sophie Amalienborg Slotskapel, som blev staaende ved Slottets Brand 1689. Men da der var stor Trang til en egen Garnisonskirke, besluttede Chr. V at opføre en saadan paa Hj. af Adelgade og Dronningens Tværgade paa en Grund, som var skænket den hollandske lutherske Menighed, men endnu ikke var bleven benyttet. Tegningen var færdig; Materialet skulde tages fra det brændte Slot og fra Kapellet, der nedbrødes 1697, og desuden tillagdes der Kirken nogle Bøder, som før vare gaaede til Christianshavns Kirke. Men de politiske Forhold standsede Udførelsen, og først 1703 blev Grundstenen lagt, dog ikke paa den først bestemte Plads, men paa den nuv., en Del af Amalienborgs Have. Den opførtes efter Tegn. af Dominico Pelli (maaske har dog V. F. Platen forestaaet Opførelsen), for største Delen af ovenn. Materiale, og indviedes $^{24}/_{3}$ 1706 under Navn af *Den Herre Zebaoths Kirke*. Prædikestol og Døbefont fik den fra det nævnte Kapel. Men i øvrigt gik det langsomt med Udstyrelsen, idet Alteret først blev opsat 1724 og Orgelet 1725. Der prædikedes afvekslende Dansk og Tysk indtil 1819, da den tyske Præst afskaffedes; 1804 blev Kirken Sognekirke. Af Restaurationer nævnes en 1826 (udv. repareret og malet, ligesom Ringmuren, der omgav den og Kirkegaarden) og en 1834, da det Indre restaureredes for c. 5800 Rd. Under Ledelse af Prof. L. Knudsen undergik den 1886 en Hovedrestauration, der kostede c. 70,000 Kr.; navnlig blev det Indre opmalet og forgyldt, Vinduerne omdannedes, og nogle nye indsattes, et Spir blev opsat, Varmeapparatet forbedredes, og et nyt Lighus opførtes paa Kirkepladsen; 1894 indlagdes elektrisk Lys, og 1902 opmaledes atter det Indre.

Kirken er opført paa Granitsokkel af røde Mursten med korte Korsfløje nærmest Korets Østende. Over Vestgavlen, hvor Hovedportalen er, hæver sig et lille Taarn med Kuppel (i det 18. Aarhundrede var der flere Gange

Tale om at opføre et højere Taarn med Spir). Kirkens Længde er udvendig 136 F., dens Bredde i Korset 88 F. Det Indre, der er malet i lyse Farver, har overalt tøndehvælvede Lofter med Stukbaand og langs alle Væggene Pulpiturer i to Stokværk; paa hver Side af Alternichen er der et Sakristi. Alteret, der som nævnt er opsat 1724, er af forskelligfarvet Marmor med Figurer og Relief af Korsfæstelsen, forfærdiget af Didr. Gercken og skænket af Hans Benzon til Sohngaardsholm († 1715) og Hustru (deres Marmorbuster bag Alteret; de ere begr. i Marmorkister under Koret). I Koret 4 Malerier: Korsfæstelsen (fra 1717), Gravlæg-

Garnisons Kirke. I Forgrunden Gades Monument.

gelsen, de hellige 3 Konger og Opstandelsen (fra 1722). Prædikestolen (den første var som sagt fra Slotskapellet) er vistnok fra Slutn. af 18. Aarh., ligesom Døbefonten (den første var ogsaa fra Kapellet), af Marmor med Bronceornamenter. Ved Fonten et Maleri, Christi Daab, ordineret af Stadsmajor Chr. Willarst 1739, malet af J. J. Ziesenis. Paa Orgelet, over Forhallen, staar: 1860. Mindetavle i Gibs over Biskop N. Edinger Balle med Brystbillede (af Th. Stein fra 1891), opsat 1894 til Minde om hans Bibellæsninger i Kirken. Syv Lysekroner.

Kirkegaarden ved Kirken indviedes 1706, udvidedes senere ved tilkøbte Grunde og nedlagdes 1851. Paa Pladsen, der ud til Skt. Anna Plads er indhegnet med et Jærngitter, findes Mindesmærker bl. a. over: General G.

Chrf. Stürup, † 1762, og hans Datter Generalinde Sophie Hauch, † 1760, Generalmajor L. H. Schimmelmann, † 1793, Skibsværftsejer Lars Wilder, † 1810, Portrætmaler C. A. Lorentzen, † 1828, Skuespillerinde M. M. Astrup, † 1834, Generalmajor D. Zepelin, † 1841, Malerne J. Th. Lundbye, † 1848, og C. V. Eckersberg, † 1853 (de to sidste i Kirkens Nordmur med Broncemindesmærker henholdsvis af H. V. Bissen og Jerichau), og Komponisten J. P. E. Hartmann, † 1900 (ogsaa Faderen, Kapelmusikus A. W. H., † 1850, er begr. her). — Paa Kirkepladsen er foruden det nævnte Lighus i 1895 opf. af røde Mursten et Menighedshus (Arkitekt: L. Knudsen) for c. 30,000 Kr.; det ejes af Kirken. — Ved en brolagt Plads Ø. for Kirken ud til Strandstræde (Ejendomsretten til Pladsen er omstridt mellem Kirken og Kommunen) staar der et Ligvognsskur (Kirken havde fra 1711 Privilegium paa Ligvognskørsel; 1782 overdroges det til Stadens Bedemænd). Paa Pladsen har det været paatænkt at opføre en Præstebolig.

Ved Kirken, der ejer sig selv og staar under den kommanderende Generals Patronat, er ansat en Sognepræst, en residerende Kapellan, en Kateket, en Klokker, en Organist, en Kantor og 2 Gravere. Kirken ejede $^{1}/_{1}$ 1904 95,000 Kr. (foruden Salgssummen for den af Kirken i 1902 solgte Præstegaard Bredgade 29, af hvilken Sum dog en større Del skal anvendes til en ny Præstegaard) og havde 23,000 Kr. Gæld.

Garnisons Sogn, under Holmens Provsti, begrænses af Nyhavn, Kongens Nytorv, St. Kongensg., Dronningens Tværg. og Bredgade, Toldbodvej og Havnen. Desuden høre til Sognet alle til Garnisonen hørende Personer, ligesom alle afskedigede Landmilitære (for saa vidt de ikke ere ansatte i Citadellet eller drive borgerlig Næring) med deres Husstand uden Hensyn til Bopæl.

Litt.: *F. Thaarup*, G. Kirken, Kbh. 1840.

Citadels Kirke, i Citadellet paa Torvet, er opf. 1703-4 (Grundst. nedlagt Juli 1703, indviet $^{26}/_{11}$ 1704) og kaldtes fra først „Slotskirken i Frederikshavn“, fordi Fr. III ved Anlægget af Citadellet i 1661 havde til Hensigt at opføre et Slot med Kirke her. Fra Begyndelsen havde Citadellet kun et lille Kapel i Artilleristokken (hvor nu Præsteboligen er), men det var tilsidst saa forfaldent, at det ikke kunde bruges uden Livsfare. Kirken var endnu ved 1840 indrettet saaledes, at Fangerne i Arresthuset bag ved Kirken kunde overvære Gudstjenesten uden at føres derind (nu ses ikke Spor af Forbindelsen). Den var i Beg. knyttet til Garnisons Kirke, indtil den ved Res. af $^{9}/_{1}$ 1739 fik sin egen Præst. I ældre Tid prædikedes der ogsaa Tysk i Kirken; ved Res. af $^{22}/_{10}$ 1808 bestemtes, at der kun skulde prædikes Tysk hver 4. Søndag, og ved Reskr. af $^{15}/_{9}$ 1819 henlagdes hele den tyske Garnison til Frederiks Kirke (se S. 83) paa Christianshavn. Kirken er bl. a. restaureret 1834 og 1894, hvorved bl. a. Loft og Vægge maledes, og Alterbillederne restaureredes (Kunstmaler Wang).

Kirken er en af Mursten opf. lille aflang-firkantet Bygning med et lille Taarn med Spir midt paa Taget. Hovedindgangen (over hvilken: 1880) er nu i den smalle Nordside, medens den tidligere, nu blændede Indgang var mod Ø. Over Forhallen er der Pulpitur med Orgel. Det Indre har Tøndehvælving (blaa med Stjærner). Altertavlen bestaar af 3 Billeder over hinanden, Nadveren, Hyrdernes Tilbedelse (det bedste) og Christus paa Korset. Prædikestolen af Træ, med Billedskærerarbejde, er nyere. Døbefont, af Træ, skænket 1839 fra Vor Frue Kirke. To Lysekroner og et Skib.

Bag Alteret paa Siderne Præsteværelse og Skriftestol; i det sidste et Maleri af Fru Ingemann.

Der har aldrig været Kirkegaard ved Kirken, som benytter Garnisons Kirkegaard paa Østerbro.

Ved Kirken, der ejes af Staten og staar under Kommandantskabets Patronat, er ansat en Sognepræst, en Klokker og Kantor og en Organist.

Citadelssognet, under Holmens Provsti, er opr. ifl. Res. af $^{30}/_{9}$ 1902 fra $^{1}/_{11}$ s. Aar og omfatter alle i Citadellet og alle, som høre til Afdelingerne der, selv om de bo udenfor, endvidere Kbh.'s Søbefæstning. Det begrænses af Toldbodvej, St. Kongensg., Østerbrog., Christianiag. og Frederikshaldsgade samt Jærnbanesporet til Frihavnens Dampfærgeleje.

Litt.: *F. Thaarup*, Kirken i Citadellet Frederikshavn, Kbh. 1840.

Skt. Pauls Kirke i Nyboder.

Skt. Pauls Kirke, paa Skt. Pauls Kirkeplads ved Nordenden af Adelgade, er opf. 1872-77 (Grundst. nedlagt $^{1}/_{11}$ 1872, indviet $^{19}/_{2}$ 1877) efter Tegn. af Arkitekt J. E. Gnudtzmann paa en af Staten skænket Grund for 235,000 Kr., hvoraf Kommunen gav 90,000, Trinitatis Kirkes Midler 10,000, og Resten indkom ved frivillige Gaver (deraf Etatsrd. Stoltenberg 50,000 Kr.). Kirken er opf. paa Granitsokkel af røde Mursten i norditaliensk Stil og deler sig i 3 Partier: 1) Forpartiet mod S. med Taarnet, med muret Spir, i Midten — i Taarnet er Forstue, til hvilken Hovedindgangen fører ind — og paa Siderne to Udbygninger, der danne Forstuer foran Sideskibene, og som hver har sin Indgang; 2) Skibet, der ved Mure, som hvile paa slanke, polerede Granitsøjler med Kapitæler og Fodstykker af Kalksten, deles i et Midtskib med fladt dekoreret Loft (54 F. over Gulvet) og to 30 F. høje Sideskibe, ogsaa med fladt Loft; oven over Søjlerækken i Midtskibet er en Frise med Ornamenter. Skibet oplyses ved Vinduer i Sideskibene og i Midtskibet, de sidste grupperede to og to. 3) Korpartiet, som bestaar af Koret med stor halvrund Apsis, der udvendig som 2. Stokværk har et mindre, aabent Søjleparti, og paa Siderne to Udbygninger (ligesom ved Taarnet), der ere Sakristier. Koret, der hæver sig syv Trin, har en mægtig Bue ud til Skibet og dekorerede Hvælvinger. Over Sakristierne er der Gallerier ligesom over Forstuerne paa Siderne af Taarnet og Orgelet over Forhallen. Bag Apsis er der nogle mindre Rum, under Koret Kælder med Varmeapparat (fornyet 1896) og Ligrum. Kirkens udv. Længde er 146 F. (indv. 134 F.), dens Bredde 74

F.; til Midtskibets Gesims er der 54, til Tagryggen 66 F.; Taarnet er 94, Spiret med Korset 56, i alt 150 F. Paa Alteret, af Træ, er 1888 opstillet et forgyldt Krucifiks (efter Jerichaus Model), skænk. af Sognepræst Chr. Møller; det tidligere Alterbillede, Mariæ Bebudelse, hænger i Kirken. Prædikestolen, af Træ, er skænk. af Stiftsprovst Rothe; Døbefonten er af hvidt Marmor. Et antikt, udskaaret Egetræsbillede, Korsfæstelsen, er skænk. af Justitsr. F. S. Bang; i det ene Sakristi hænge to mindre Malerier, Korsfæstelsen og Nedtagelsen af Korset. — Kirken undergik 1888 en omfattende Reparation (c. 12,000 Kr.); 1896 restaureredes Spiret (c. 12,000 Kr.). Kirken er omgivet af et Jærngitter.

Ved Kirken, der ejer sig selv og staar under Magistratens Patronat, er ansat en Sognepræst, en resid. Kapellan, en Kateket, en Klokker, en Organist og en Graver. Kirken ejede $^1/_1$ 1902 i Obligationer 5000 Kr. og havde en Gæld paa 11,636 Kr.

Skt. Pauls Sogn, under Holmens Provsti, udskiltes allerede 1858 som Trinitatis nordre Sogn; men foreløbig benyttedes Trinitatis Kirke ogsaa for dette; i de næste Aar var der Tale om at erhverve Marmorkirkens Ruin, dernæst at købe Metodistkirken i Rigensgade; men dette blev opgivet, da man fik Grunden i Nyboder. Ved Res. af $^{13}/_2$ 1877 oprettedes Skt. Pauls Sogn. Sognet begrænses af St. Kongensg., Gotersg., Adelg., Sølvg. og Ø.-Voldgade.

Frederiks Kirke (*Marmorkirken*), paa en Plads mellem St. Kongensgade og Bredgade lige for Frederiksgade og Amalienborg Plads. Da Fr. V 1749 havde bestemt, at Kvarteret Ø. for Bredgade skulde udlægges med lige, brede Gader og bebygges med palælignende Huse, maatte den nye Bydel ogsaa have sin Kirke, der i Storstilethed skulde overgaa alle Byens andre Kirker. Til Plads valgtes en Del af Charlotte Amalies Have lige for den projekterede Frederiksgade og Amalienborg Plads, den nye Bydels Centrum. Da det var Eigtved, som havde lagt Planen til Bydelen og opførte flere af dens Pragtbygninger, var det naturligt ogsaa ham, der skulde være Kirkens Bygmester. Kirken skulde tillige være et Mindesmærke for den Oldenborgske Kongestamme; thi ved den højtidelige Grundstensnedlæggelse $^{30}/_{10}$ 1749 nedlagdes en Mønt med lat. Indskrift: „Til Erindring om det kgl. Oldenborgske Hus' Bevarelse gennem 3 Aarh. og i Taknemmelighed mod Gud nedlagde Danmarks og Norges Konge Fr. V den første Sten til dette Tempel". Der toges nu fat paa de store Udgravnings- og Piloteringsarbejder. Kirken, der efter Planen skulde være en Rotunde med Kuppel og to Portaler samt to Taarne i Rotundens Tværakse, skulde opføres af Sand- og Mursten; men ved Res. af $^{31}/_3$ 1753 bestemtes, at Murene baade ind- og udvendig skulde beklædes med norsk Marmor. Imidlertid viste der sig Utilfredshed med Eigtveds Tegning, som sendtes til Paris til Bedømmelse, hvorfor han udarbejdede nye Planer; en af disse blev ogsaa antaget. Men kort efter døde han, Juni 1754, og Arbejdet fortsattes, om end kun langsomt, af Laur. Thurah og Anthon. Snart efter blev dog den franske Arkitekt Jardin indkaldt som Bygmester, maaske ved Salys Indflydelse, og et af ham udarbejdet Projekt — med Bibeholdelse af den paabegyndte Bygnings Fundamenter og Sidetaarnene, men Hovedkirken skulde være en Kvadrat med ottesidet Hovedrum og 4 runde Kapeller i Hjørnerne — blev antaget $^{26}/_6$ 1756. Samtidig vedtoges, at Kirken helt skulde opføres af Marmorblokke, en Bestemmelse, som paa Grund af sin overordentlige Kost-

barhed i Virkeligheden dødsdømte Foretagendet. Efter Fr. V's Død maatte den aarl. Sum til Arbejdet betydeligt nedsættes, og ved Res. af $^{9}/_{11}$ 1770 standsede Struensee det helt. Da var kun Centralbygningen naaet c. 30 F. over Jorden, og der var medgaaet 741,301 Rd. Cour. (henved 4,800,000 Kr.); det er beregnet, at Kirken først vilde være bleven færdig c. 1870, hvis man fortsatte, som man havde begyndt, og at den vilde have kostet c. 17 Mill. Kr. Efter Struensees Fald blev der Tale om at genoptage Arbejdet med Stadsbygmester G. E. Rosenberg som Leder; men da der ikke var Penge, nøjedes man med at overdække Murene med Brædder. Efter Byens Brand 1795, da den havde mistet Nicolai Kirke, var der atter Tale om at opføre den efter et af Harsdorff udarbejdet noget modificeret Projekt, idet Rotunden og Kuplen skulde bevares, dog uden Lanternen, men Sidetaarnene skulde bortfalde. Planen blev dog opgivet, da Harsdorff døde 1799, og Rudimenterne laa nu hen som en Ruin, der blev mere og mere mosgroet. Der blev taget Sten fra den til Slotskirken og andre offtl. Bygninger (dog kun af de Partier, som efter Harsdorffs Plan ikke skulde bevares). Senere fremkom Tanken om at benytte Ruinen til Museum for Thorvaldsens Værker (Projekt af Hetsch), og der gjordes efterhaanden de forskelligste Forslag om Benyttelsen (til Koncertlokale, til et Monument for Grundloven og Fr. VII, til Kirke, se S. 71, til Marmorets Anvendelse til Vandbassinet i Søndermarken osv.). Da traadte Etatsrd. Tietgen til, idet Finansministeriet i Juni 1874 solgte Ruinen til ham med den Forpligtelse at fuldende Kirken. Tietgen henvendte sig derpaa til Kmhr., Prof. Meldahl om et Projekt til en Kirke, hvorved man saa vidt muligt kunde benytte, hvad der før var opf., og til Bebyggelse af de omliggende Grunde, saa at Kirken og dens Omgivelser kunde komme til at danne en arkitektonisk Helhed. Efter at Ministeriet 1875 havde approberet Projektet og Planen, toges der fat paa Opførelsen, og $^{19}/_{8}$ 1894 indviedes Kirken.

Frederiks Kirke, Jardins 1758 antagne Projekt.
Det mørke Stykke er Ruinen i 1874.

Kirken er opf. som en Rotunde i klassisk Barokstil. Mod Ø. har den en firesøjlet Hovedportal med 3 Døre ind til Forhallen og en Frontgavl, hvori man paatænker at anbringe en Relieffremstilling af Bjærgprædikenen. Over Kirkens Nederparti hæver sig en med Arkader smykket Tambour og

Frederiks Kirke,

over denne Kuppelen, som indv. har en Diameter af 96 F. (kun nogle faa F. mindre end Skt. Paulskirkens i London og den sjettestørste Stenhvælving i Evropa). Den af brændte, hule Tegl byggede Hvælving er ligesom Santa Maria del Fiores Kuppel i Firenze opført frit uden Støtte eller Ledestillads. Da det norske Marmor, der var i Bygningens ældre Del, gik med til Underdelen, og da de oprindl. Marmorbrud i Norge ikke mere vare i

Drift, opførtes de øverste Dele af Ølands- og Fakse Kalksten og af alm. Mursten med Puds. Det ydre af Kuppelen og Lanternen er af Tømmer, dækket med Kobber, hvilket sidste for største Delen indkom ved Gaver, dels som gml. Kobberkar, dels i Penge (i den store Kugle over Lanternen er der indsat noget indsendt Kobberlegetøj); Forgyldningen af Kuppelen er bekostet af Etatsrd. Bornholt; over Lanternen sidder et til Dels forgyldt Jærnkors, afsløret paa Grundtvigs Hundredeaars Fødselsdag $^{8}/_{9}$ 1883, 230 F. over Jorden. Kirkens udv. Længde med Portalen er 175, dens Bredde 140 F.; Underdelen er 68, Tambouren og Kuppelen 120 F. høj. Ovenpaa Underdelen er paa Balustrene anbragt 18 kolossale Zinkstatuer af Kirkens fremragende Mænd fra Moses til Luther; paa Piedestaler mellem Jærngitret, der omgiver Kirkens Fod, skal der opstilles lign. Statuer af ledende Mænd i den danske Kirke fra Ansgar til Grundtvig, hvilke to alt ere opstillede paa begge Sider af Hovedportalen (Statuerne ere af V. Bissen, Evens, Gelert, Aksel Hansen, Hoffmann, Saabye, Rohl Schmidt, Peters og Th. Stein). I de 4 smaa beplantede Anlæg ved Kirkens Hjørner staa Fragmenter af de Kapitæler, der udførtes til Jardins Kirke.

Frederiks Kirkes Indre.

Det Indre er en imponerende, lys Rotunde, hvis Hvælving (147 F. over Gulvet) har en rig Relief- og malet Dekoration som Ramme om de 12 Apostle, der ere malede paa blaa Bund (af C. N. Overgaard efter Olriks Udkast). Hvælvingen hviler paa et omløbende Søjle- og Pilleparti, hvis 12 Vinduer have blaaligt og gulligt Glas (i Solskin ses ved en tilfældig Lysvirkning 3 store Korsskygger fra Vinduerne vandre henad Tambourens nordl. Væg); under Søjlerne løber et smalt Galleri under Hovedgesimsen, der bæres af 12 Marmorpiller; dette Parti smykkes af en Krans af Medailloner med Symboler paa Sakramenterne, Evangelisterne m. m. Underneden aabne store Rundbuer sig ind til en smal Omgang langs Kirkevæggen; i de 4 Nicher mellem Buerne tænkes opstillet Statuer af Evangelisterne; i Buerne er der Pulpiturer, til hvilke Stenvindeltrapper mod S. Ø. og N. V. føre op.

Lige for Hovedindgangen staar mod V. Alteret af Træ som Marmor, i Form af et Tempel, med et gyldent Krucifiks mellem de 10 gullige Søjler; paa Alterbordet 4 Stager af gammelitaliensk Broncearbejde, to Sølvstager, Kandelabrer osv., alt Gaver, samt en Guldbøgegren fra Tietgens Begravelse og den syvarmede Guldlysestage, som i sin Tid blev skænket Grundtvig. Ved Korskranken staa Prædikestolen med Himmel (af Træ, som Marmor) og en mindre Talerstol. I en af Rundbuerne staar Broncedøbefonten med Daabsengelen, af St. Sinding. Over den nordl. Sideindgang findes det rigt dekorerede Orgel, og ved Siden, ved Gulvet, Kongestolen (med særlig Indgang og Forstue). Bag ved Alteret ligger i en til Hovedportalen svarende Udbygning Sakristiet (heri 4 Forarbejder til de ovenn. Apostelbill.) og S. for dette Præsteværelset (heri et gammelt udskaaret Alterbillede, Nedtagelsen af Korset, Gave fra Grosserer G. Jensen, et Elfenbenskrucifiks fra Sverige, Gave fra Fru Verdier, og et af Libert malet Bill. af Ruinen), mod N. er der et Ligkapel. Ved Udsmykningen af Kirken have foruden de ovenn. Kunstnere Billedhugger H. C. Petersen og Arkitekterne Thonning og Garde (Alteret) medvirket.

Kirkens Opførelse, der ledes af Meldahl som ulønnet Bygmester, støttet af Arkitekterne Alb. Jensen og Blichfeldt. kostede c. $1^1/_2$ Mill. Kr., hvoraf dog en Del atter indkom ved Salg af de omliggende Grunde, og c. 150,000 Kr. skænkedes til den indre og ydre Udsmykning af Mænd i Kbh.

Ved Kirken, der ejer sig selv og staar under Gehejmekonferensraadinde Tietgens Patronat, er ansat en Sognepræst, en ordin. Kateket, en Organist og Kantor, en Klokker og en Graver.

Sognet, oprettet ved Res. af $^3/_8$ 1894, begrænses af Toldbodvej, St. Kongensgade, Dronningens Tværgade og Bredgade. Der er planlagt en Udvidelse af Sognet, som tænkes foretaget i den nærmeste Fremtid.

Litt.: *Jardin*, Plans, coupés et élévations de l'église royale de Fr. V., Copenh. 1765. — *F. J. Meier*, Marmorkirken, Kbh. 1883. — *F. Meldahl*, Frederikskirken, saaledes som den blev projekteret i det 18. Aarh., Kbh. 1896. — *F. Schiøtt*, i „Fra Arkiv og Museum“ I S. 1 flg., og i „Kbhvnske. Nybygn. osv.“ S. XV flg.

Skt. Jakobs Kirke, Østerbrogade, er opf. 1876-78 (Grundst. nedlagt $^4/_9$ 1876, indviet $^{23}/_6$ 1878) efter Tegn. af Prof. L. Fenger paa en 19,600 □ Al. stor Grund af Østerfælled, der skænkedes af Kbh.'s Kommune med Krigsministeriets Samtykke, for c. 175,000 Kr., hvoraf Kommunen gav 40,000 Kr., medens Resten indkom ved Gaver. Den er bygget med Benyttelse af engelsk-gotiske Motiver paa Granitsokkel af flammede Sten med udv. Beklædning af røde Mursten og Formsten og bestaar af et Langskib og to lavere Sideskibe med særskilte Tage, et Kor mod V., to Sakristier S. og N. for Koret (det sidste tilbygget 1893) samt ved Langskibets Østside et Taarn med ottekantet, skifertækt Spir (til Fløjstangen 174 F.). Hele Kirkens udv. Længde er 143 F., dens Bredde 65 F. Over Hovedindgangen ind til Taarnrummet, der er Forhal, sidder en Medaillon med Jakob den ældres Billede (Billedhugger L. Prior). Det Indre, 80 × 60 F., deles ved 8 Søjler af Fakse Kalksten i 3 Skibe og har pudsede, dekorerede Trælofter, i Midtskibet 42, i Sideskibene 16-26 F., i Koret 34 F. højt. Altertavlen er C. Blochs Opstandelsen (Gentagelse af Billedet i Bedestolen i Frederiksborg); paa Siderne to Statuetter, Moses og David, af A. V. Saabye. Prædikestolen, af Egetræ, har Evangelistsymbolerne og Himmel; Døbefont af hvidt Marmor; Orgel, over Forhallen, bygget af K. Olsen. Det nordl. Sakri-

sti aabner sig ind til Sideskibet med en firefløjet Dør, saa at den kan benyttes som Tilhørerplads. Til venstre for Hovedindgangen er indsat en Mindetavle for Pastor R. Frimodt, der var Formand for Komiteen til Kirkens Opførelse.

Paa Kirkepladsen ligge et Lighus, en Præstebolig, opf. samtidig med Kirken efter Tegn. af L. Fenger (for c. 20,000 Kr.), og et 1902 efter Arkitekt Thorv. Jørgensens Tegn. opf. Menighedshus (c. 29,000 Kr.), af røde Mursten i 2 Stokv., med en Forsamlingssal (500 Siddepl.). Det skænkedes til Pastor Krag, der atter har skænket det til Skt. Jakobs Menighedssamfund.

Ved Kirken, der ejer sig selv og staar under Magistratens Patronat, er ansat en Sognepræst, en resid. Kapellan, en ordin. Kateket, en Klokker og Graver, en Kantor og en Organist. Kirken ejede $^{1}/_{1}$ 1902 i Obligationer 25,600 Kr. og havde en Gæld paa 5410 Kr.

Skt. Jakobs Kirke.

Skt. Jakobs Sogn, under Holmens Provsti, udskiltes ved Res. af $^{3}/_{12}$ 1877 af Skt. Johannes Sogn. Senere ere Sions og Østervold Sogne udskilte (se disse); nu begrænses det af Jagtvej, Øster-Allé, Østerbrog., Christianiagade, Øresund, Viborg- og Hjørringsgade.

Sions Kirke, Strandvejen, er opf. 1895-96 (Grundst. nedlagt $^{9}/_{7}$ 1895, indviet $^{27}/_{9}$ 1896) efter Tegn. af Prof. V. Koch paa en af Kommunen skænket Grund for 70,000 Kr., indkomne ved frivillige Gaver fra Menigheden i Skt. Jakobs Sogn, i Anl. af Pastor Krags og Hustrus Sølvbryllup 1894 (Staten gav 20,000 Kr. til et Fond til dens Vedligeholdelse). Den er bygget med Anvendelse af tidlig middelalderlige romanske Former paa Granitsokkel af røde Mursten med rig Benyttelse af Kridtsten til Vinduespiller og Tværbaand, Savonièressten, Granit og ølandsk Kalksten samt noget norsk Marmor og bestaar af et Hovedskib, indv. 36 × 68 F., fra Gulv til Tagryg 51 F., med en Tagrytter ved Vestgavlen (c. 90 F. over Jorden), og bag ved Skibet en lavere Tilbygning, der i nederste Stokv. indeholder Ligstue, Præsteværelse og Varmeapparat, i øverste Sakristi. Hovedindgangen, med Christi Monogram og et stort Vinduesparti, er i Vestgavlen. Paa Længdesiderne, med store rundbuede Vinduer, findes Relieffer i Kridtsten (Billedhugger: Bærentzen). Det Indre, uden Kor, 40 F. højt, har svagt tilspidset Tøndehvælving med lette Dekorationer og Sidepulpiturer. I Østgavlen er den høje, rundbuede Alterniche. Alterbordet er af Majolika; over det et af P. Steffensen malet og skænket Bil-

lede, den vantro Thomas; over det er der et af 3 hvide Marmorsøjler baaret Galleri, som fører ind til det omtalte Sakristi (ogsaa benyttet til Forsamlingssal). Dekorationen, hvoraf især mærkes de stilfulde Figurkompositioner i Alternichen og paa Vægfladerne paa Øst- og Vestvæggene (Motiver fra Herrens Genkomst), er af Johs. Kragh (se Tidsskr. for Kunstind. 1899 S. 21). Prædikestol af Træ; Granitdøbefont (Billedhugger Bundgaard). Orgel over Indgangen. Kirken har over 700 Siddepladser.

Ved Kirken, der ejer sig selv og staar under den sjællandske Biskops og Overpræsidentens Patronat, er ansat en Sognepræst, to ordin. Medhjælpere, en Klokker og en Organist, der tillige er Kantor.

Sions Sogn, under Holmens Provsti, ved Res. af $^{23}/_{9}$ 1896 udskilt af Skt. Jakobs Sogn, begrænses af Byens Nordgrænse fra Sundet til Lyngbyvej, Jagtvej, Østerbro-, Viborg- og Hjørringgade.

Esajas Kirke, Malmøgade, Hj. af Upsalagade, skal opføres efter Tegn. af Arkitekt Thorv. Jørgensen af det Kbhvnske. Kirkefond, Omkostningerne beregnede til c. 150,000 Kr. (foruden Grunden). Kirken skal bygges paa Granitsokkel af røde Mursten som en treskibet Kirke med et Taarn med Spir over Koret mod N. Ø. og to mindre Klokketaarne paa Siderne af Hovedportalen mod S. V. (se „Architekten" $^{17}/_{4}$ 1903). Men foreløbig er Muren kun ført 8 F. over Jorden, og blot Krypten, hvori der skal være Skriftestol, Menighedssal m. m., er færdig, overdækket med et fladt Tag (Grundst. nedlagt $^{7}/_{1}$, indviet $^{6}/_{12}$ 1903); dennes Rum, med Bjælkeloft, bruges nu til Gudstjeneste. N. Ø. for Kirken er et midlertidigt Klokketaarn og Præsteboligen.

Ved Kirken, der ejes af det Kbhvnske. Kirkefond og staar under dettes Patronat, er ansat en Sognepræst og en resid. Kapellan samt en Klokker og en Graver.

Østervold Sogn, under Holmens Provsti, er ved Res. af $^{27}/_{11}$ 1903 udskilt af Skt. Jakobs vestre Del og begrænses af Østerbro-, Ø.-Vold-, Sølv- og Ø.-Søgade.

Frihavnskirken, Hj. af Classensvej og Willemoesgade, der skal være Sognekirke for den østre Del af Skt. Jakobs Sogn (Terrænet mellem Christiania-, Slagelse- og Holsteinsgade samt den nordl. Del af Frihavnen), er i 1904 under Opførelse efter Tegn. af Arkitekt Thorv. Jørgensen, opf. af røde Mursten med Anvendelse af Granit; Spiret bliver c. 120 F. højt. I Forbindelse med Kirken bygges et Menighedshus og en Præstebolig. Bygningen er beregnet til c. 120,000 Kr. (deraf Menighedshuset 25,000 og Præsteboligen 20,000).

Vor Frelsers Kirke, paa Christianshavn, mellem Skt. Anna-, Dronningens-, Baadsmands- og Prinsessegade. Christianshavns Indb. søgte i Beg. Holmens Kirke. Men Chr. IV var dog betænkt paa at skaffe Byen en Kirke; i 1633 paalagde han Kirkerne i Sjæll. Stift at yde 2000 Speciesdaler til en saadans Opførelse, men først 1639-40 rejstes der en midlertidig, meget tarvelig Trækirke (indviet $^{22}/_{5}$ 1640), der laa lige over for den nuv. Kirke, paa Hj. af Skt. Anna- og Prinsessegade, hvor Veterinærskolen senere fik Plads. Det trak dog ud, inden den fik sin endelige Afløser. Vel bestemte Fr. III 1657 at opføre en Kirke ved Grønnegaards Havn (lige S. for Knippelsbro), men Planen blev opgiven paa Grund af den Aaret efter udbrydende Krig; 1668 og 1672 var det atter paa Tale at lade den opføre (da paa „Trellunds Plads"); men først da Trækirken maatte afstives

med Bjælker for ikke at styrte sammen, blev det til Alvor. Grundstenen till den nuv. Kirke nedlagdes $^{19}/_{10}$ 1682. Opførelsen, der skete efter Lambert v. Havens Tegn. († 1695), tog dog lang Tid, dels fordi den lave, sumpede Grund krævede store Opfyldningsarbejder, dels fordi der stadig manglede Penge, som maatte skaffes til Veje paa mange Maader; der blev saaledes samlet ind ved Landets Kirker, Magistraten maatte gøre Laan, og Kongen henlagde flere Bøder til den (i 1794 Bøder for unødig Trætte). Først 1694-95 opsattes Hvælvingerne, og $^{19}/_{4}$ 1696, da der var medgaaet c. 80,000 Rd., kunde Indvielsen foregaa og Trækirken lukkes (den blev dog staaende, indtil den c. 1708 blev solgt til Nedbrydning for 462 Rd.). Og det Indre var endda langt fra færdigt; i alt Fald var Inventariet meget mangelfuldt. Et gammelt Orgel havde Kirken faaet i 1695 af Vor Frue Kirke, men det afløstes af et nyt 1698 (se nedfr.); Døbefonten skænkedes i Begyndelsen af 18. Aarh. af Grevinde Viereck; men Alteret blev først færdigt 1732, og Prædikestolen, der midlertidig var „af jævne Brædder sammenslagen“, maatte vente indtil 1773 paa sin endelige Afløser. I Taarnet, som fra Beg. var uden Spir og kun dækket med et Trætag, var der 5 Klokker, hvoraf den største, Højtidsklokken, allerede var skænket 1682 af U. F. Gyldenløve; den var taget 1676 som Krigsbytte ved Vennersborg (den er støbt 1659, omstøbtes, da den var revnet ved Sørgeringningen over Fr. VI, og atter 1889). Kirken henstod uden Spir, indtil Fr. V 1747 skænkede 5000 Rd. til dets Opførelse og lod det rejse efter Tegn. af Laur. Thurah, der har faaet Ideen til Spiralgangen fra Kirken Sapienza i Rom. Tømmerværket rejstes 1749; $^{25}/_{4}$ 1750 opsattes Kuglen og Frelserens Statue, og $^{29}/_{8}$ 1752 foregik saa at sige Indvielsen ved Kongens Nærværelse, idet han besteg Taarn og Spir ad Spiraltrappen; helt fuldendt var dog Kirken først $^{28}/_{9}$ 1752; Spiret havde da kostet c. 30,000 Rd. I den flg. Tid har

Vor Frelsers Kirke.

Bygningen været underkastet mange Reparationer, der have været højst besværlige for den ikke rige Kirke. Murene repareredes 1725, og 1781-83 opsattes Pulpiturer i den sydvestl. og nordøstl. Fløj. Af Restaurationer i 19. Aarh. var der en 1815-16 (under Ledelse af Stadsbygmester Malling), der kostede 102,394 Rd. (40,000 Rd. i Sølv), og hvorved bl. a. Gulvet og Taget omlagdes, Taarnet repareredes, Hvælvinger og Vægge pudsedes, og der indrettedes en Vestibule. Atter 1849-53 foretoges en Restauration

Vor Frelsers Kirkes Indre.

(ledet af Arkit. P. C. Kramp, † 1850, og N. J. Nebelong), der kostede c. 44,000 Rd., hvoraf Staten gav 8000 (Magistraten foreslog at nedbryde Taarnet, hvis Staten ikke vilde medvirke), og hvorved bl. a. Taarn og Spir istandsattes (dets Forgyldning erstattedes med Maling), og et lukket Sakristi indrettedes i Stedet for de to aabne ved Koret; Kirken toges atter i Brug Paaskedag 1853 (Menigheden havde i Mellemtiden benyttet Frederiks tyske Kirke). Fra 1881 har Kirken næsten stadig været under Restauration (under Ledelse af Hans J. Holm); 1881 blev Forhallens Bjælkeloft afløst af en Hvælving, og den fik Vinduer (3458 Kr.); 1884 afgra-

vedes Kirkegaarden c. 1 Al., hvormed den var vokset siden Anlæggelsen, og den omgaves med Jærngitter med murede Piller foran Hovedindgangen (14,465 Kr.); i de flg. Aar restaureredes det Indre (færdigt 1890), bl. a. bleve Vægge og Hvælvinger hvidtede og malede, Alterhvælvingen fik Stukdekoration, Gulvet omlagdes til Dels, Pulpiturerne fjærnedes, hvorved alle Vægge belystes, Taget istandsattes osv. (c. 106,000 Kr.); 1895-97 bleve Taarn og Spir istandsatte under Ledelse af H. J. Holm og A. Clemmensen, hvorved det sidste atter fik sin Forgyldning, og der indlagdes ny Gasledninger (c. 151,000 Kr.; deraf gav Staten 25,000, og over 11,000 indkom i Gaver); endelig ere i de sidste Aar Taarnets nederste Del og den forreste Del af Kirken istandsatte (c. 37,000 Kr.); Arbejdet er omtr. færdigt i 1904.

Kirken er opf. i Barokstil som et græsk Kors med 4 kvadratiske Udbygninger mellem Korsarmene paa Granitsokkel hovedsagelig af røde Mursten. Mellem de høje rundbuede Vinduer er der Pilastre, med høje Fodstykker og Kapitæler af Sandsten, og over dem gaar en bred, fremspringende Gesims langs det stejle, med sort glaserede Sten dækkede Tag, hvorpaa der findes Smaakviste (de flade Tage over Udbygningerne ere kobbertækte). Til den nordøstl. Fløj, som danner Koret, er tilbygget et Sakristi (22 × 23 F.), med afskaarne Yderhjørner. Over den sydvestl. Fløj, hvor Hovedindgangen er, hæver sig Taarn og Spir. Hele Kirkens Længde fra S. V. til N. Ø. er 179 F., paa tværs i Korset er der 157 F.; Murene ere over 4 F. tykke. Hovedportalen, af Sandsten, har to korinthiske Søjler og en Frontespice, i hvilket et Skjold med Chr. V's Navnetræk og hans Valgsprog: Pietate et justitia; paa det øverste Trappetrin staar: „Anno 1682 blev den første Sten lagt og sidste 1694 sluttet“. Det firkantede, murede Taarn, der over Portalen gennembryder Taget, har rundbuede Vinduer og Gesimser og Lister af Sandsten; paa de 4 Hjørner af Taarnet, der er 140 F., findes Sandstensstatuer af de siddende Evangelister (fornyede 1889-91). Over Taarnfladen hæver Spiret sig, først i en Ottekant med tilsvarende rundbuede Portaler; derover er der en Omgang, og herfra slynger sig i 4 Vindinger en af et Jærngitter beskyttet Trappe (c. 150 kobbertækte Trin) rundt om Spirets kobbertækte Kerne, indtil den ved Toppen løber ind i Spiret; ovenover hæver sig Kuglen (Verdensgloben), der er 8 Fod i Tværmaal og hviler paa en 5 F. høj Vase, og oven paa Kuglen staar den 9 F. høje Frelserstatue med Sejrsfanen. Hele Spirets Højde er 265 F., til Figuren med Fanen 276 F., det højeste i Kjøbenhavn efter Frue Kirkespirs Fald 1807, indtil det nye Raadhustaarn blev opført.

Gennem den tøndehvælv. Forhal, hvori 3 Kirkeblokke (den ældste fra 1684), kommer man ind i det lyse Kirkerum, der er dækket med Krydshvælvinger, hvoraf den kvadratiske Midthvælving, der hviler paa 4 fritstaaende Sandstenspiller, er den højeste, 68 F. over Gulvet, medens Korsfløjenes atter ere højere end Hjørnekvadraternes. Hvælvingerne, især Midt- og Alterhvælvingen, have Stukarbejde (det oprindl. udf. af Billedhugger Chr. Nerger 1694-96) og forgyldte Stjærner; Vægge og Loft have en lys gullig, Piller og Pilastre en let graa Farve. Koret, der er hævet nogle Trin, er skilt fra den øvrige Kirke ved en Skranke med 6 Engle af Træ. Det pragtfulde Alter, der længe holdtes for Landets ypperste, er i Barokstil af forskelligfarvet Marmor og Træ med korinthiske Søjler, Pilastre og store Figurer (de to største ere fra den gamle Kirke). Det er udf. efter Model af den svenske Bygmester Nicodemus Tessin af flere Kunstnere, især

Joh. Chrf. Heimbrod, men ogsaa Abrah. Breusegem, Emanuel Kuekeler og Didr. Gercken nævnes. Hovedgruppen, af hvidt Marmor, forestiller Christus i Getsemane, trøstet af Englen (se *F. R. Friis*, Altert. i Frelsersk., i „Bidr. til d. Kunsthist." II S. 43 fl., og *F. J. Meier*, Et Par Notitser om Alteret i Vor Fr. Kirke, i „Tilskueren" 1890 S. 95 flg.). Alteret er bygget over et lavt hvælvet Rum, hvorigennem man gaar ind til Sakristiet. Døbefonten, af hvidt Alabastmarmor, bæres af 4 Børn og har paa Kummen Basreliefs og Ornamenter; den er omgiven af en Træbalustrade med hvide Barneskikkelser og har en prægtig udskaaret Himmel, vistnok Kirkens smukkeste Barokarbejde; Prædikestolen, af Træ malet som gult Marmor, med Basreliefs og Lydhimmel, er efter Tegning af Harsdorff. Det rigt udstyrede Orgel, over Indgangen, hviler paa to Elefanter og har Træskærerarbejde, allegoriske Statuer m. m. og Chr. V's Buste; det er udf. af Brødr. Botzen, men Udsmykningen skyldes Nerger (Orgelværket fornyedes 1889 for 20,000 Kr.). Kirken har 5 gamle Lysekroner, hvoraf 3 fra 1696, og en fra 1708 (den 5. er uden Indskr.), og 7, der ere skænkede 1889. Et stort Krucifiks, vistnok fra den gml. Kirke, hænger i den sydl. Korsfløj, i Forhallen et Maleri (Opstandelsen), skænket 1663 til den gamle Kirke; et andet gammelt Maleri, Maria med Jesusbarnet, findes i Sakristiet, hvor der ogsaa er malede Portrætter af Præsterne Rasm. Byssing, † 1686, A. Thomsen Bruun, † 1705, C. H. Visby, † 1871, og P. A. Fenger, † 1878, de to sidste i Legemsstørrelse, malede af F. L. Storch og O. Bache. Ved Opgangen til Orgelet hænger et allegorisk Maleri, Religionen, af Chr. H. Høyer, i Forhallen Mindetavle (Arkitekt: Magdahl Nielsen) over Missionæren H. P. Børresen, † 1901, med Portrætrelief (af A. V. Saabye), opsat $^{17}/_{2}$ 1904.

Af de mange Begravelser, der have været i Kirken, ere nu meget faa bevarede. Under Orgelets Sydside hviler i en muret Begravelse Grevinde Helene v. Viereck, † 1704, og hendes Søn Fr. Gyldenløve, † 1705. Af andre Begravelser, som nu ere forsvundne, nævnes Justitsraad Peter Ramsharts, † 1748, og Etatsrd. Johs. Valeurs, † 1771. Da Gulvet omlagdes med Planker i 1817, var der endnu henved 50 Ligsten; nu er der kun 3 tilbage. Den ene, over Handelsmand og Legatstifter Niels Brock, † 1802, og Hustru, ligger i Koret over deres Grav; de andre, over Grosserer, Kirkeværge Jens Perck, † 1800, og Hustru, og over Renteskriver, Kammerrd. A. E. Meinerts Børn og Svigermoder, staa i Forhallen. I Kirkens Ydermur staa Mindetavler for Biskop O. Fabricius, † 1822, og Provst Nic. Schack, † 1844.

Den Kirken omgivende Kirkegaard, der allerede var Kirkegaard før Kirkens Opførelse, blev først nedlagt 1853 og var den sidst benyttede inden for Voldene, ligesom den var den sidst udvidede, idet der 1836 blev lagt et 7500 □ Al. stort Areal til den. Paa Kirkepladsen er der 1867-68 opf. et Ligkapel (Arkitekt: N. S. Nebelong).

Ved Kirken, der ejer sig selv og staar under Magistratens Patronat, er ansat en Sognepræst, 2 ordin. Kateketer, en Klokker, en Kantor og Organist samt en Graver. Kirken ejede $^{1}/_{1}$ 1902 i Obligationer 120,000 Kr., fra Ligningen 1895 7010 Kr. og i Kontanter 780 Kr.

Vor Frelsers Sogn, under Holmens Provsti, omfatter den Del af Christianshavn, som ligger N. Ø. for Torve- og Amagerbrogade.

Litt.: *P. Paludan*, Saml. til en Beskr. over Christianshavn og Frelserens Kirke

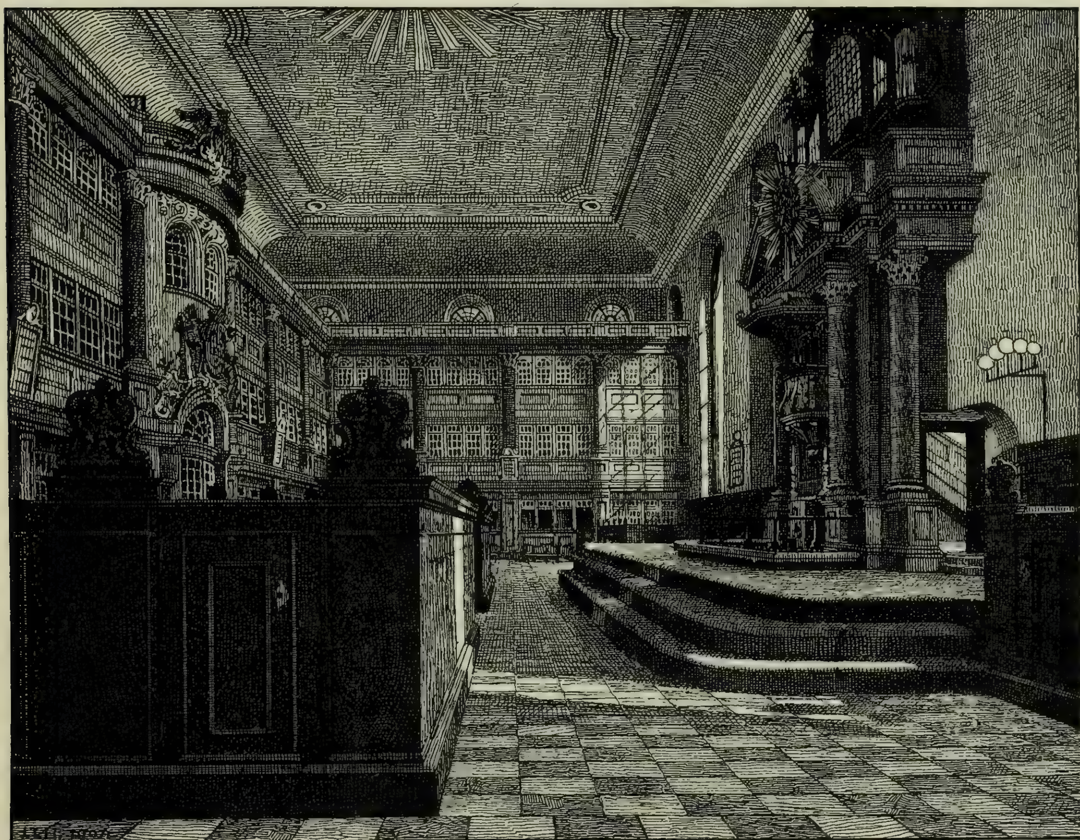
smstds., Kbh. 1791. — *J. S. Bloch Suhr*, Vor Fr. Kirkes og dens Gejstligheds Hist., Kbh. 1853. — *J. C. Holck* og *H. M. Fenger*, Mindeblade fra Tohundrede-Aarsfesten i Vor Fr. Kirke, Kbh. 1882. — *O. Nielsen* og *P. Købke*, Vor Fr. Kirke i Kbh., Tegningerne af *Magdahl Nielsen* og *Thorv. Jørgensen*, Kbh. 1896.

Christians Kirke, paa Christianshavn for Enden af Strandgade. De tyske paa Christianshavn havde allerede 1660 faaet deres egen Præst, som prædikede i Vor Frelsers Kirke, alm. hver Søndag Kl. 12-2. Men da Menigheden var vokset stærkt, ansøgte dens ansete Præst Josias Lorck om, at der maatte blive bygget den en „egen maadelig Kirke“, til hvilken ogsaa den tyske Del af Garnisonen paa Christianshavn skulde høre. Ved Reskr. af $^{28}/_{3}$ 1749 blev Tilladelsen givet, og de nødvendige Pengemidler tilvejebragtes dels ved Indsamling i Landet (særlig i de tysktalende Dele), hvorved der indkom c. 10,000 Rd., dels ved to Lotterier (en Tid kaldtes Kirken „Lotterikirken“), der gav c. 40,000 Rd., dels ved Afgift af Embedsbestallinger (c. 26,000 Rd.) og dels ved frivillige Gaver, saa at der i det hele indkom over 80,000 Rd. Til Kirkeplads gav Kongen ved Reskr. af $^{17}/_{2}$ 1750 den største Del af det gamle Saltværk (1754 udvidedes Grunden ved Tilkøb af det vestindiske Kompagnis Plads), og Tegningerne udarbejdedes af N. Eigtved. Først da man mente at have Penge nok, nedlagdes Grundstenen $^{12}/_{6}$ 1755 til *Frederikskirken*, som den døbtes, og Opførelsen gik nu saa rask, at Bygningen allerede Sommeren 1756 var under Tag; $^{16}/_{11}$ 1759 fik Kirken sine Privilegier, og $^{2}/_{12}$ s. Aar foregik Indvielsen. Der manglede dog en Del, saa at Kongen 1761 gav 50,000 Rd. (5000 aarl.) til dens fuldkomne Istandsættelse, Kirkegaardens Indhegning osv.; indtil Udg. af 1764 var der i det hele medgaaet 92,852 Rd. Taarnet fik dog kun et lille Pyramidetag. Først 1769 opførtes Spiret ($^{30}/_{6}$ opsattes

Christians Kirke, set fra Havnen.

Fløjen) efter Tegn. af G. D. Anthon, der ogsaa havde ledet Kirkens Opførelse efter Svigerfaderen Eigtveds Død 1754. Da den tyske Gudstjeneste i Garnisons Kirke ophørte ved Reskr. af $^{15}/_{9}$ 1819, blev hele den tyske Garnison i Kbh. henvist til denne Kirke, og Patronatet gik over til Kbh.'s Kommandant. I de næste Aar stod Menigheden i sit største Flor (Grundtvig havde 1832-39 Tilladelse til at holde Aftengudstjeneste i Kirken for sin frie Menighed), men efterhaanden svandt den ind, og ved Res. af $^{4}/_{12}$ 1886, da Menigheden kun talte 46 Medl., nedlagdes den. Kirken stod nu ubenyttet og forfaldt, kun af og til brugt ved Begravelser i Gravkapellet, indtil den ved Res. af $^{8}/_{3}$ 1899 blev bestemt til dansk Sognekirke (hvad der oftere havde været paa Tale), og $^{2}/_{6}$ 1901 toges den i Brug og

Christians Kirkes Indre.

fik sit nuv. Navn, efter at den s. Aar var bleven restaureret indvendig for 41,500 Kr. af Kirkens egne Midler. Det Indre blev malet og hvidtet, Inventariet, deribl. Kongestolen og Orgelet, istandsat, Varmeapparat indlagdes, m. m. Ved en ny Restauration i 1904 blev Spir og Taarn indtil Overkanten af Hovedgesimsen istandsatte for c. 30,000 Kr. Begge Restaurationer ledede af Arkitekt Fritz Koch (ved et Overslag i 1885 vurderedes hele Kirkens Restauration til c. 47,000, i 1900 ansloges den til 126,300 Kr.).

Kirken er opført i Barokstil med franske Detailler paa Granitsokkel af gule (Flensborger-) Sten og tysk og gotlandsk Sandsten paa Hovedfaçaden og Taarnet og har Form af en Rektangel, 115 F. fra V. til Ø., 68 F. fra N. til S., 57 F. høj til Overkanten af Gesimsen, 130 F. til det høje Tags Ryg. Paa Hovedfaçaden mod N. er en Udbygning, i hvis Midte hæver sig det noget fremspringende Taarn, 129 F., med Spir, 85 F. (i alt

224 F.); paa Sydsiden er en tilsv. mindre Udbygning med Sakristi, Præsteværelse m. m. Til Hovedportalen i Taarnet, med 3 Døre, fører et højt Trappeparti (af bornholmsk Sandsten). Gennem Forhallen under Taarnet (paa hver Side i Udbygningen føre Trapper op til Pulpiturerne) træder man ind i Kirkerummet, dækket af et fladt Stukloft med stor Hulkele som Gesims og Gibssol i Midten. Langs Rummets Nord-, Øst- og Vestside er der 3 Stokv. høje Pulpiturer med smaa Glasruder; over Indgangen findes den med det danske Vaaben prydede Kongestol, lige overfor paa Sydsiden Alteret, af norsk Marmor og Træ, imiteret som Marmor; over Alterbordet er Prædikestolen og over den atter Orgelet. Døbefonten, Ø. for Alteret, er af norsk Marmor. Mod S. Ø. og S. V. er der Trapper op til Pulpiturerne. Rummene oplyses særlig fra Vinduerne i Sydmuren, da Pulpiturerne næsten helt dække de andre.

Under det højt hævede Kirkegulv er der en Gravkælder med 36 Kapeller foruden Jordbegravelser (de sidste i Midtgangen fra V. til Ø.). I Kapellerne, delvis restaurerede 1867-68, ere (eller have været) begr. bl. a.: under den sydl. Udbygning Gehejmerd., Overhofmester A. H. Moltke, † 1792, og Hustru samt Datter Sophie, † 1792, g. m. Rosenkrantz-Levetzau (3 Marmorkister), og under Taarnet Kommandørkapt. J. H. Dumreicher, † 1761, og Hustru m. fl.; i øvrigt i Kapellerne fra Ø. til V.: Raadmd. Peter Casse, † 1782, Kirkeforstander J. G. v. Bergen, † 1765, Gehejmerd. Chr. L. Scheel v. Plessen, † 1801, og Hustru, Kmjkr. Mogens Scheel v. Plessen, † 1819, Abel Katharina Baronesse v. Schack, † 1762, L. B. Baron v. Schack, † 1765, kgl. Overberider F. Chr. v. Schäffer, † 1813, og Hustru, Kammerrd. J. G. Bärens, † 1802, Blomstermalerinde Magdalene Margr. Bärens, f. Schäffer, † 1808, Konferensrd. J. H. Bärens, † 1769, Konferensrd. F. C. Schäffer, † 1843, Inspektør ved Sygehjemmet F. C. Schäffer, † 1893, Kunstkammerforvalter J. S. Wahl, † 1765, Billedhugger S. C. Stanley, † 1761, og Hustru, Højesteretsass. R. C. With, † 1893, Renteskriver A. E. Meinert, † 1809, J. A. Bruun de Neergaard til Skjoldenæsholm, † 1846 (senere ført til Valsølille Kirke), Justitsrd., Kommitteret Joh. Fr. Schlegel, † 1822, Syngemester C. L. Gerlach. † 1893, Skibsbygger Peter Applebye, † 1774, Agent Peter Applebye, † 1809, Generalkrigskomm. Johs. Outzen, † 1806, Handelsmand Peter Fenger, † 1774, Præsten Rasm. Fenger, † 1825, Lægen og Politikeren, Gehejmeetatsrd. C. E. Fenger, † 1884, Præsten Josias Lorck, † 1785, og to Hustruer samt hans 1. Svigerfader Kapt. Dan. Kreber, † 1760, Konferensrd. Jessenius Classen, † 1792, Generalmajor Eilert Ditl. Lowzow, † 1785, Historikeren P. F. Suhm, † 1798, hans Hustru og Søn (3 Marmorkister og Epitaf.), Sukkerrafinadør L. F. Rømer, † 1776, Læge, Konferensrd. J. J. v. Berger, † 1791, Grosserer Jakob Holm, † 1845, Admiral Simon Hooglant, † 1789, Kammersanger J. Chr. Hansen, † 1880, Skuespillerinde Julie J. C. Hansen, f. Lumbye, † 1893, Konferensrd. Anker Andr. Suhm, † 1788, Etatsrd. Wever, † 1762, Generalmajor Jean Babt. de Longueville, † 1766, og Hustru, Baron R. Iselin, † 1781, Etatsrd. Casp. W. Wever, † 1806, Baronesse Marie Iselin, † 1814, Konferensrd. C. A. Fabritius de Tengnagel, † 1805, og Hustru, Generallieutn. D. C. Lorentz, † 1832, Kobberstikker J. M. Preisler, † 1794, og Hustru, Skuespiller J. D. Preisler, † 1809, Admiral H. C. Krog, † 1796, og Hustru, † 1782 (dobbelt Sarkofag af Marmor, af Wiedewelt fra 1783), Gehejmerd. A. G. Lowzow, † 1816, Jægermester A. G. Lowzow, † 1904, og Grevinde Christiane Lerche, † 1800.

Ved Indgangen til Kirkepladsen staa to smaa Bygninger, der sammen med den 1853 nedlagte Kirkegaard istandsattes 1901 for 26,000 Kr. (bekostet af Konferensrd. Heide), og hvoraf den ene er Funktionærbolig, den anden benyttes som Menighedshus. Paa Kirkegaarden findes Gravmæler bl. a. over Præsten N. H. Massmann, † 1810, og Skolemanden Cleophas Svenningsen, † 1853 (ogsaa Billedhugger G. F. Stanley, † 1813, har hvilet her).

Ved Kirken, der ejer sig selv og staar under den sjæll. Biskops og Overpræsidentens Patronat, er ansat en Sognepræst, en ordin. Medhjælper og Klokker og en Kantor og Organist. Kirken ejede $^{1}/_{1}$ 1902 i Obligationer 29,600, i Kontanter 1220 Kr.

Christians Sogn, under Holmens Provsti, udskiltes af Vor Frelsers Sogn fra $^{1}/_{6}$ 1901 (Res. af $^{8}/_{3}$ 1899) og omfatter den Del af Christianshavn og Amagerbro, der ligger S. V. for Torvegade og Amagerbrogade, samt Slotsholmen.

Sundby Kirke, Hj. af Amagerbro- og Frankrigsgade, er omtalt II S. 238.

Paa den indhegnede Kirkeplads er 1901-2 (indviet $^{6}/_{4}$ 1902) efter Tegn. af Arkitekt S. Lemche opf. for c. 31,000 Kr. et Menighedshus, af røde Mursten i 2 Stokv., hvori bl. a. Bolig for Diakonisser, Klokkerkontor og, paa 1. Sal, Forsamlingssal og Konfirmandstue (se „Architekten“ $^{11}/_{9}$ 1903).

Ved Kirken, der ejer sig selv og staar under Overpræsidentens og den sjæll. Biskops Patronat, er ansat en Sognepræst, en ordin. Medhjælper, en Klokker, en Organist og Kantor og en Graver.

Sognet omfatter den sydl. Del af Sundbyerne.

Nathanaels Kirke, Holmbladsgade, er opført 1897-99 (Grundst. nedl. $^{14}/_{6}$ 1897, indviet $^{19}/_{3}$ 1899) efter Tegn. af Arkitekt Thorv. Jørgensen af Foreningen (Kvinder) til Opf. af smaa Kirker i Kbh. for c. 70,000 Kr. paa en af det Kbhvnske. Kirkefond skænket Grund. Den er bygget i romansk Stil paa Granitsokkel af røde Mursten med Granit i Gesimser, Portaler osv. og bestaar af et Langskib med Gavlfaçade mod S., et Taarn med Pyramidetag ved Gavlens Sydvesthj. og et Sakristi (Bjælkeloft) mod N. bag Altervæggen. Kirkens Længde er 92, dens Bredde 42 F., Taarnet er 92 F. højt, til Tagryggen er der 54$^{1}/_{2}$ F. Det hvidtede Indre har Tøndehvælving (36$^{1}/_{2}$ F. høj) og Orgelpulpitur i en Niche over Forhallen. Alterbilledet, den tronende Christus omgiven af tilbedende Mennesker og Engle, er 1900 malet i Casain paa Alterværggen af Fr. Schwartz. Muret Prædikestol; Granitdøbefont i et særligt lille Rum. — Paa Kirkepladsen ligge et Lighus og en med Kirken forbunden Præstebolig (c. 14,000 Kr.).

Ved Kirken, der ejes af det Kbhvnske. Kirkefond og staar under dettes Patronat, er ansat en Sognepræst, en ordin. Medhjælper, en Klokker, en Organist og en Graver.

Nathanaels Sogn, under Holmens Provsti, er udskilt fra Sundby Sogn ved Res. af $^{8}/_{3}$ 1899 og omfatter den Del af Sundbyerne, der ligger nærmest ved Christianshavn.

Skt. Matthæus Kirke, Hj. af Valdemars- og Matthæusgade, er opf. 1878-80 (Grundst. nedlagt $^{29}/_{3}$ 1878, indviet $^{7}/_{11}$ 1880) efter Tegn. af Prof. L. Fenger paa en af Kommunen, Etatsrd. Switzer og Vekselmægler

Lorentzen skænket Grund for c. 270,000 Kr., af hvilke Kommunen gav 40,000, c. 100,000 indkom ved Gaver, og 120,000 (hvoraf 20,000 skulde være Kirkens Driftskapital) laantes af Kultusministeriet. Før Grundstenen kunde nedlægges, maatte der foretages et betydeligt Arbejde for at naa fast Bund, saa at Fundamenterne indtil Jordlinien ere 14 F. Kirken er bygget i norditaliensk Rundbuestil paa Granitsokkel af flammede Mursten med ydre Beklædning af røde Mursten og bestaar af Skib og Kor ud i eet, Taarn med Spir mod Ø. (180 F. til Fløjstangen) og mod V. en større og to mindre, runde Udbygninger. Den hele udv. Længde er 164 (deraf Skib og Kor 104), Bredden 64 F. Hovedportalen, med to Søjler af Fakse Kalksten og et Zinkrelief (de hellige tre Konger), er i Taarnet, hvis Underrum er Forhal; over de to Sidedøre til Trapperummene i Sideskibene er der to mindre lign. Relieffer (alle af V. Bissen). Gesimsen til Hovedportalen ligesom Kapitæler og Baser til Halvsøjlerne paa Udbygningerne mod V. ere modell. af L. P. Jørgensen. Det Indre er delt i et Midtskib (med Koret 80 F. langt, 32 F. bredt, indtil 48 F. højt) og to Sideskibe, i hvilke der er Pulpiturer, der ligesom Sangertribunen foran Orgelet over Indgangen bæres af Piller og Jærnsøjler med udv. Beklædning af kunstigt Marmor. Midtskibets Endepartier, ligesom Sideskibene, have Tøndehvælvinger, medens Midten dækkes af 3 af Potter murede Kupler. Det 2 F. hævede Kor skilles fra Skibet ved en Egetræsskranke med Fyldinger af Støbejærn. Paa Alterbordet, af kunstigt Marmor, staar et Krucifiks af Buksbom. Paa Altervæggen er af H. Olrik malet et 34 F. højt og 28 F. bredt Billede: Bjærgprædikenen, i sit Slags enestaaende her i Landet; det kostede 12,000 Kr. (hvoraf Vallø Stift gav 10,000) og blev færdigt 1883 (et Forarbejde til det er i Skt. Peders Kirke i Næstved, se II S. 786). Døbefonten er af carrarisk og belgisk Marmor. Over Himlen paa Prædikestolen, af hvidt lakeret Træ med forgyldte Ornamenter, staar en af Th. Stein modell. Matthæusfigur. I søndre Sideskib et Maleri af Kirkens første Præst, Biskop H. Stein, † 1900. Kirken har c. 1000 Siddepladser. I de mindre Udbygninger er der henholdsvis en mindre Skriftestol og Præsteværelse og et Værelse for Kirkebetjenten, i den større en stor Skriftestol, i øverste Stokv. en Sal til Konfirmandundervisning og i Kælderen et senere indrettet Ligrum med Adgang fra den indhegnede Kirkeplads. Kirken har 2 Klokker og elektrisk Lys.

Skt. Matthæus Kirke.

Ved Kirken, der ejer sig selv og staar under Magistratens Patronat, er ansat en Sognepræst, en resid. Kapellan, en ordin. Kateket, en Klokker, en Kantor, en Organist og en Graver. Kirken ejede $^1/_1$ 1902 i Obligationer 9000 og havde en Gæld paa 20,195 Kr.

Skt. Matthæus Sogn, under Vestre Provsti, blev oprettet ved Res. af $^{26}/_{10}$ 1880. Det er nu delt i 4 Sognedistrikter. Skt. Matthæus Pastorat (1. Sognedistr.) begrænses af Kalvebodstrand, V.-Voldgade, Gyldenløvesgade, Skt. Jørgens Sø, Gl. Kongevej, Værnedamsvej, Frederiksberg Allé, Boyes- og Kingosgade, Enghavevej, Haderslevgade og dennes Fortsættelse ned til Stranden. I Arealet danner 1. og 2. Sognedistrikt Enklaver.

Getsemane Kirke, Dannebrogsgade, er opf. 1893-94 (indviet $^{25}/_2$ 1894) af „Udvalget for Kirkesagens Fremme i Kbh.“ for 35,000 Kr. foruden Grunden. Den er bygget paa Betonunderlag som de engelske Jærnkirker (Bindingsværksbygn. med Skelet af Jærn, Taget af Bølgeblik med indv. Træbeklædning) og bestaar af et aflang-firkantet Langskib, et bagved liggende Sakristi og større Menighedssal, samt ved Façadegavlen mod V. ud til Gaden et i 1900 af røde Mursten opf. Taarn, der er 100 F. højt og med de to Klokker kostede c. 22,000 Kr. (Arkitekt: H. Wright). Kirkerummet har aaben Tagkonstruktion og Væggene beklædte med Træpanel undtagen Altervæggen mod Ø. Altertavle, Jesus i Getsemane, malet og skænket af afdøde Baronesse Schaffalitzky de Muckadell.

Skt. Matthæus Kirkes Indre.

Ved Kirken, der ejes af og staar under Patronat af det Kbhvnske. Kirkefond, er ansat en Førstepræst, en Andenpræst, en Klokker, en Organist og Kantor og en Graver. Kirken havde April 1904 en Gæld paa 5000 Kr.

Getsemane Pastorat (Skt. Matthæus 2. Sognedistr.), oprettet ved Res. af $^{20}/_{12}$ 1900, begrænses af Isted- og Absalonsgade, S.-Boulevard og Oehlenschlægersgade.

Apostelkirken, Saxogade, er opf. 1899-1901 (Grundst. nedlagt $^8/_{12}$ 1899, indviet $^{24}/_{11}$ 1901) efter Tegn. af Prof. V. Koch af det Kbhvnske.

Kirkefond for c. 120,000 Kr. (foruden Grunden, c. 50,000 Kr.). Den er i frit behandlet romansk Stil af røde Mursten og bestaar af et til Gaden vendende, 30 F. bredt Murparti, som har samme Højde som Gadens Huse (for at dække deres Sidegavle), og i hvis Midte hæver sig et 114 F. højt Taarn med Pyramidespir, dækket af grøntglaserede Skælsten; i Muren en lille Taarndør med Stenkors over og paa hver Side en granitindfattet, rundbuet Indgang, hvoraf den ene fører ind til Gaardspladsen, den anden gennem en hvælvet Klostergang til selve Kirken. Fra det brede, tøndehvælvede Hovedskib føre Rundbuer ind til de smalle, hvælv. Sideskibe; over disse har Hovedskibet tredelte Vinduer, Væggene staa i røde Mursten, Hvælvingerne ere hvide. Over de to Indgange i V. er Orgelpulpituret, mod Ø. det noget hævede Kor. Paa Alterbordet et stort Trækrucifiks (af Aarsleff). Prædikestol af Mursten med Forsiringer af Klæbersten, Døbefont af Klæbersten. Paa begge Sider af Alteret er der i Muren en Blinding med Granitsøjle i Midten (Buen over Alteret tænkes prydet med et Freskomaleri af J. Skovgaard). I søndre Sideskib 5 af Prof. Olrik malede Apostelbilleder, efter hvilke Kirken har Navn. S. for Koret ligger et Præsteværelse og N. derfor to Sakristier. som ogsaa benyttes til Menighedsmøder. I Gaarden bag Taarnet et lille Lighus. I 1904 er der bygget en Indgang til Kirken fra Ø. (Westendgade), lign. Klostergangen fra V., men noget mindre.

Ved Kirken, der ejes af det Kbhvnske. Kirkefond og staar under dettes Patronat, er ansat en Førstepræst, en ordin. Medhjælper, en Organist og Kantor, en Klokker og en Graver.

Pastoratet (Skt. Matthæus 3. Sognedistr.) begrænses af Isted-, Absalons-, Vesterbro- og Oehlenschlægersgade.

Skt. Mariæ Kirkesal, Vesterbrogade, indviet $^{27}/_{3}$ 1898, i en af det Kbhvnske. Kirkefond i 1897 for 275,000 Kr. købt Ejendom, er indrettet i en tidligere Dansesal („Valkyrien"; Ombygningen, ledet af V. Koch, kostede 8000 Kr.) og bestaar af den store Kirkesal — 50 × 36 F., 24 F. høj, 560 Siddepl. — med Pulpiturer paa de tre Sider, samt et mindre Sideskib, oven over hvilket er Sakristi. Alterværggen, mod Ø., er dækket af J. Skovgaards Karton til hans Maleri, Mariæ Bebudelse (i Helligaands Kirke). Dekoreret Prædikestol af Træ. Døbefont (efter Model af Slotskirkens) af grønt poleret Granit.

Ved Kirken, der ejes af det Kbhvnske. Kirkefond og staar under dettes Patronat, er ansat to resid. Kapellaner henholdsvis som Første- og Andenpræst samt en Klokker.

Pastoratet (Skt. Matthæus 4. Sognedistr.) er oprettet ved Res. af $^{11}/_{11}$ 1899 og begrænses af Knudsgade, Halmtorvet, Colbjørnsensgade, Gl. Kongevej, Stenos- og Vesterbrogade.

I Skt. Matthæus Sogn tænkes i de nærmeste Aar opf. endnu to Kirker, en paa Vesterbros Torv (Arkitekt: M. Nyrop), der beregnes at ville koste c. 250,000 Kr., hvoraf Grunden 80,000 Kr., og en i Istedgade (Arkitekt: A. Clemmensen), hvortil Grunden (c. 40,000 Kr.) er dels købt, dels skænket, og som beregnes til c. 120,000 Kr. (uden indre Udstyrelse).

Krist Kirke („Præsternes Kirke"), paa Vesterbro ved Enghave Plads og Dybbølsgade, er opf. 1898-1900 (Grundst. nedlagt $^{29}/_{3}$ 1898, indviet $^{6}/_{5}$ 1900) efter Tegn. af Prof. V. Koch paa en af Kommunen skænket, 4000 □ Al. stor Grund for 153,000 Kr., indkomne ved Bidrag fra Præster i

Landet. Den er bygget nærmest i norditaliensk, romansk Stil af Kridtsten med Baand af grøntglaserede Mursten og bestaar af et Langskib, 80 F. langt og 54 F. bredt samt 45 F. højt, og et 172 F. højt Klokketaarn med Pyramidespir ved Kirkens Sydvesthj., liggende ligesom selve Kirken i Flugt med Gadelinien. Medens de tre af Huse omgivne Sider ere ganske enkle, er Façaden til Gaden rigt udsmykket med en Loggia med slanke Søjler og runde Buer, et tredelt Vinduesparti med Søjler, der bære Griffe, samt med Rundbuefrise langs Gesimsen og en knælende Engel til Afslutning af Gavlen; denne og de andre Skulpturer, som Englene paa Loggiaen og Evangelisterne ved Taarnets Fod, ere af Billedhugger Th. Bærentzen. Det lyse, hvælvede Kirkerum afsluttes i Nordøstgavlen af en stor, rundbuet Alterniche, medens der paa Langsiderne aabne sig Rundbuer ind til to smalle Sideskibe; mellem Buerne er der Pulpiturer. Kirken er smukt dekoreret og rig paa Detailler. Desuden er der i en Udbygning med Halvtag bag Alteræggen to Sakristier, der kunne stilles i Forbindelse og afgive Rum til Menighedsmøder, et Præsteværelse og to Ligstuer. Alteret er af Træ med Lammet med Sejrsfanen malet i hvidt, blaat og Guld; Altertavlen (opsat 1903), Julenat, er malet af Axel Helsted og skænket af Præstesønner; i Apsis er et Freskomaleri, Christus paa sin Trone, af Johs. Kragh. Gammel Granitdøbefont fra Virring Kirke (se IV S. 925); Døbefadet, af Kobber, er tegnet af L. Frølich; Prædikestolen er af Træ. Orgelet er bygget af Starup (for 6000 Kr.). Et Messingkors er skænket af danske Præster i Amerika, de to Malmalterstager og de to Støbestaalsklokker af Præstedøtre. Kirken har 1000 Siddepladser.

Krist Kirke.

Ved Kirken, der ejer sig selv og staar under den sjæll. Biskops og Overpræsidentens Patronat, er ansat en Sognepræst, en resid. Kapellan, en Organist og Kantor og en Klokker. Kirken ejede $^1/_1$ 1904 25,000 Kr. og havde ingen Gæld.

Krist Kirkes Sogn, under Vestre Provsti, blev udskilt af Matthæus Sogn ved Res. af $^{25}/_{4}$ 1900; det begrænses af Kingosgade, Enghavevej, Haderslevgade, Kalvebodstrand samt Valby Sogn og Frederiksberg Kommunegrænse.

Jesuskirken, ved Valby Langgade, Sognekirke for Valby Sogn, er beskrevet II S. 250.

Ved Kirken, der ejer sig selv og staar under Sjæll. Stiftsøvrigheds Patronat, er ansat en Sognepræst, der tillige er Sognepræst ved Hvidovre Kirke (under Sokkelunds Herreds Provsti), en midlertidig ordin. Medhjælper, en Klokker og en Organist. Kirken ejede $^{1}/_{1}$ 1904 et Vedligeholdelsesfond paa 30,300 Kr. og havde en Gæld af 900 Kr.

Valby Sogn, under Vestre Provsti, udskiltes af Hvidovre Sogn fra $^{1}/_{5}$ 1902 (Res. af $^{15}/_{4}$); det omfatter Valby, Vigerslev og Frederiksholm.

Til anerkendte Trossamfund uden for Folkekirken høre følgende Kirker og Kapeller:

Tysk-fransk reformert Kirke, Hj. af Gotersgade, Tornebuskegade og Aabenraa, skylder den stærke Indvandring af Kalvinister i Slutn. af 17. Aarh. — yderligere fremmet ved den reformerte Dronning Charlotte Amalie — sin Tilblivelse. Efter at de Reformerte en Tid havde haft Tilhold i hendes private Kapel paa Slottet, bevilgedes der ved Reskr. af $^{3}/_{1}$ 1685 de hollandske, tyske og franske Kalvinister fri Religionsøvelse og Tilladelse til at bygge en Kirke i den sydl. Udkant af Christianshavn. Allerede s. Aar indrettedes et midlertidigt Kapel i Vigandt Michelbeckers Gaard (det nuv. Prinsens Palais); men først efter at de fornødne Pengemidler vare tilvejebragte bl. a. ved en Gave af 11,000 Rd. fra Dronningen (der ogsaa 1696 og 1701 gav 2200 og 3212 Rd. til Præsteboligen i Aabenraa), begyndtes paa Kirkens Opførelse, dog ikke paa Christianshavn, men paa en af Kongen $^{27}/_{7}$ 1687 skænket Grund, hvor den nu staar; $^{20}/_{4}$ 1688 lagde Dronningen Grundstenen, Okt. 1689 var den færdig, og $^{10}/_{11}$ 1689 indviedes den. Midt paa Taget havde den et lille Klokketaarn, men Klokken maatte ikke bruges. I Kirken, hvor der lige fra Begyndelsen prædikedes baade Tysk og Fransk, var der Alterbord, Prædikestol, Orgel og en Lysekrone; 1713 skænkede Charlotte Amalie en Gaard til tysk Præstebolig. Ved Byens Brand 1728 gik Kirken op i Luer; men for Menighedens egen Regning og ved Indsamlinger baade i Ind- og Udland blev den atter opf. omtrent i samme Skikkelse, som den var, og som den nu staar. Den indviedes $^{4}/_{3}$ 1731, og s. Aar købte Menigheden for 800 Rd. Orgelet i Slotskapellet, som man da begyndte at nedbryde. Af Restaurationer nævnes en i 1870'erne, da Taarnet helt nedtoges og opforgyldtes, og en i 1889 baade ind- og udvendig (under Ledelse af Prof. L. Knudsen), der kostede 22,000 Kr., og hvorved alt det bestaaende væsentlig bevaredes (nogle lukkede Stole bleve dog fjærnede).

Kirken er opf. i Rokokostil paa Granitsokkel af Mursten med Gesimser og Baand af Sandsten og bestaar af en aflang-firkantet Bygning (udv. noget over 80×51 F., 42 F. til Tagskægget, 70 F. til Tagryggen) med et højt, paa de korte Sider afvalmet Tag, paa hvis Midte et Klokketaarn, 43 F. over Taget. Over Hovedportalen ud til Gotersgade sidder en Fronton; inden for

Indgangen er en lille Forstue. Det Indre er et lyst, hvidt Rum med fladt Loft. Ved Væggen lige for Indgangen staar Prædikestolen af Træ, med smukt Billedskærerarbejde ogsaa paa Lydhimlen, og foran denne Alterbordet, af Sten. Sjældent, sølvforgyldt Døbefad. Paa Vestsiden Orgelpulpitur (Orgelet er fra c. 1880); langs Øst- og Nordsiden ogsaa Pulpiturer, det sidste er lukket med smaa Glasruder; i Midten lige over Indgangen er Kongestolen. Billedskærerarbejde paa Alterskranke, Stole og Pulpiturer er Rummets eneste Prydelse. To Stenepitafier, det ene over Marie Magdalene Haste, f. Lafèbre, † 1785, udf. af Johs. Wiedewelt, det andet (i Forstuen) over Elisab. v. Holsten, født v. d. Spuy, † 1783. Under Kirken er der Gravkælder, nu tilmuret; nogle Rum (hvælv.) under Kirkens Vestside benyttes dog til Varmeapparat og Materialhus.

Kirkegaarden, der indviedes 1695 og nedlagdes 1851 (sidste Lig dog begr. 1855), er nu en indhegnet Plads (et nyt Jærngitter anbragtes 1903, for c. 14,000 Kr.), hvorpaa der findes flere Ligsten (mange have ligget i Kirken, men bleve udtagne, da Varmeapparatet indrettedes 1853), bl. a. over Præsterne P. P. Eyraud, † 1783, og J. Broca, † 1793, Digteren, Prof. Etienne Fumars, † 1806, og Viceadmiral Joh. Olfert Fischer, † 1829.

Reformert Kirke.

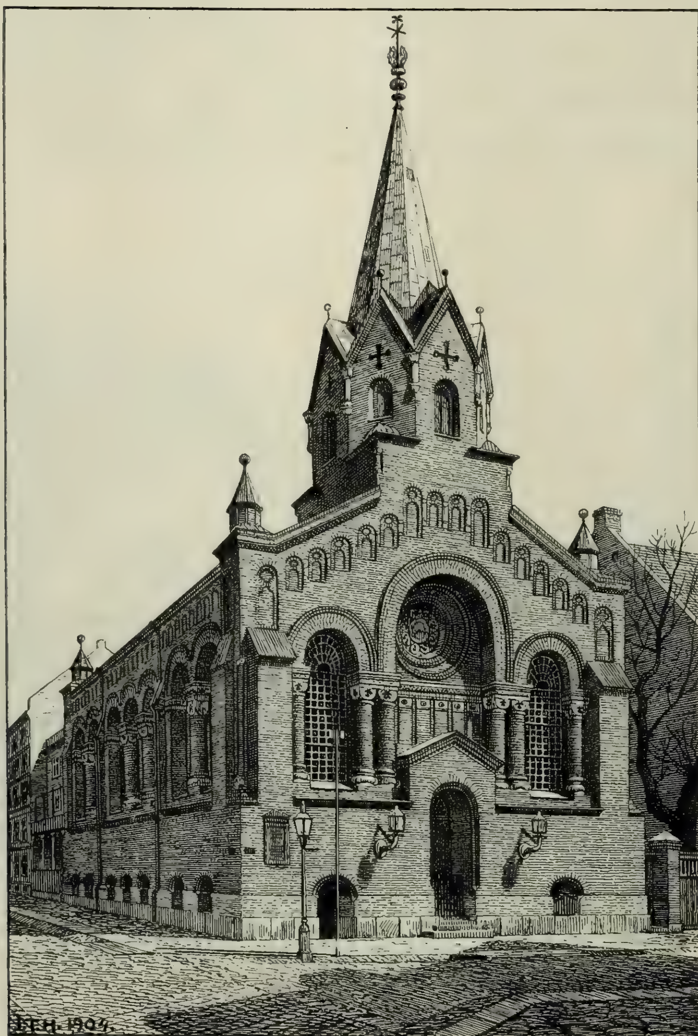
Til Kirken, der ejer sig selv og staar under Forstanderskab af Præsterne og de ældste, høre to Menigheder, en tysk og en fransk. Ved Kirken er ansat en tysk Præst og en Hjælpepræst (tillige Skoleinspektør), en fransk Præst og en Diakon, en Organist, en Graver og en Klokker. Den franske Kirke ejede April 1904 en Formue paa c. 150,000 Kr. foruden det Desmercières'ske Legat paa c. 1300 Kr. aarl.

Tysk reformert Menighedsbygning, Gotersgade, opf. 1886 for godt 20,000 Kr. (Prof. L. Knudsen), af røde Mursten, 4 Stokv. og Kælder, indeholder bl. a. Præstebolig og Skole. Den franske Præstebolig ligger i Aabenraa; paa Muren er 1902 indsat en Mindesten for Præsten Adolphe Monod, † 1856, som fødtes her 1802 som Søn af Præsten Jean M.

Litt.: *D. L. Clément*, Notice sur l'église réformée française, Copenh. 1870.

Skt. Markus Kirke (indtil Feb. 1894 kaldet St. Pauls), Hj. af Rigens- og Stokhusgade, Hovedkirke i Danmark for det Biskoppelige metodistiske

Trossamfund (anerkendt ved kgl. Res. af $^{22}/_{9}$ 1865), er opf. 1864-65 (Grundst. nedlagt $^{8}/_{5}$ 1864, indviet $^{7}/_{1}$ 1865) efter Tegn. af Arkitekt F. V. Jensen for c. 280,000 Kr. hvoraf Metodistkirkens Missionsselskab i Amerika gav 5000 Doll., medens Resten gaves af Danske, især fhv. dansk Generalkonsul i New York H. Døllner. Den er opf. nærmest i byzantinsk Stil paa Granitsokkel af røde Mursten og bestaar af en med Søjler og Pilastre rigt prydet, 86 F. lang og 50 F. bred Bygning, over hvis Hovedfaçade, som har 3 mægtige Buer, hæver sig en Taarnbygning med 8 smaa Gavle og et ottekantet Spir (i alt 166 F.). Det tarveligt, men smagfuldt udstyrede Indre har fladt, kasseteret Loft og Gallerier langs Siderne. Prædikestolen staar lige for Hovedindgangen og Døbefonten, en Engel med en Skaal, foran denne. Under Kirken er der en Krypt med blandt andet Menighedssal, Lokaler for Ungdomsforening og Afholdsforening og Kirkebetjentens Bolig. En udv. Restauration i Aaret 1876 kostede 16,000 Kr., en større Restaur. i 1896, da blandt andet Gallerierne anbragtes, Gulvet hævedes og Krypten udbedredes, kostede 50,000 Kr.

Metodistkirken i Rigensgade.

Menigheden (337 Medl.) lønner sin egen Præst (Præsteboligen ligger ved Kirken i Stokhusgade) og afholder alle af Kirkens Drift flydende Udgifter. Den har en Gæld paa c. 40,000 Kr.

Metodisterne have endnu en Kirke, **Bethania Kirke**, Møllegade, opf. 1892 (Grundst. nedlagt $^{26}/_{5}$, indviet $^{11}/_{12}$) efter Tegn. af Arkitekt. H. Hagemann og Arne Petersen for 28,000 Kr. (Grunden desuden 11,000 Kr.). Den er bygget af røde Mursten med et Gavlparti i Midten ud til Gaden. Kirkerummet, over 49 F. langt og 34 F. bredt, 21 F. højt, har fladt, kasseteret Loft og lyse Vægge med Panel. Foran Alterknæfaldet staar Prædikestolen og ved Siden Døbefonten. Ved den modsatte Væg er der Pulpitur med Orgel. I alt c. 300 Siddepladser. Under Kirken en Krypt med Lokaler til Menighedsmøder, Kirkebetjentbolig m. m.

Kirken, der ligesom Markus Kirken ejes af Menigheden (c. 210 Medl.), har en Gæld paa 35,000 Kr.

Skt. Ansgar Kirke, den romersk-katolske Hovedkirke i Danmark, Bredgade. Katolikkerne søgte oprindl. Kapellet i det østrigske Gesandtskabs Bolig paa Kjøbmagergade (den senere Porcellænsfabrik); men 1766 flyttedes Kapellet ud i Bredgade paa en Grund ved Siden af Frederiks Hospital. Det var en lav, uanselig Bygning med Præstebolig, uden Vinduer ud til Gaden; Salen kunde rumme c. 700 Mennesker. Skønt det oftere var paa Tale at opføre en anseligere Kirke, blev Kapellet dog i Brug indtil 1842,

Skt. Ansgar Kirke og Kirurgisk Akademi i Bredgade.

da den nuv. Kirke opførtes 1841-42 af Menigheden (indviet $^{1}/_{11}$ 1842, konsekreret $^{8}/_{9}$ 1865 ved Ansgars 1000aarige Jubilæum) med kgl. Tilladelse, dog uden Taarn, Klokker eller Vinduer ud til Gaden, efter Tegn. af G. F. Hetsch for 60,000 Rd. Den er bygget i græsk Stil paa Granitsokkel af røde Mursten med Baand af gule Sten og Sandsten i Gesimser osv. Kun Gavlfaçaden ses med to Dørpavilloner ved Siderne. Midt paa Façaden over Portalen er der 5 Nicher med legemsstore broncerede Zinkstatuer, og oven over dem staar Indskriften: Christo Redemptori sacrum; paa Gavlens Akroterier findes knælende Engle, og over Spidsen et forgyldt Jærnkors. I 1898 var det paa Tale at opføre et Taarn. Gennem en Forhal kommer man ind i det med Kornichen c. 100 F. lange Kirkerum,

c. 40 F. bredt og 40 F. højt, med fladt, kasseteret Bjælkeloft. Over Indgangen er der Orgel (fra 1842, kostede 4233 Rd.), modsat den kuppelhvælv. Alterniche med Højalteret (Sten med Marmorplade og rigt forgyldt, udskaaret Træværk); paa hver Side et mindre Alter, Skt. Marias, med et af Kuppelwieser malet Mariabillede, og et Skt. Ansgar Alter. Ved Siden af Apsis ere Sakristierne, og over disse to Loger med Vinduer mod Apsis og direkte Adgang til den bagved liggende Præstebolig. Under Orgelpulpituret to Skriftestole. I 1864-65 blev Apsis dekoreret af J. Settegast (Düsseldorf) for 4067 Rd. med Freskomalerier, deribl. i Hvælvingen den hellige Treenighed omgiven af de 12 Apostle, paa Væggen underneden Helgenbilleder. I 1898 blev Kirkerummet dekoreret (for 10,000 Kr.), og der indlagdes Varmeapparat. Paa Væggene er der 14 Korsvejsbilleder og to Billeder i Legemsstørrelse (Skt. Joseph med Barnet og Ferdinand III af Spanien); i Vinduerne er der Glasmalerier. Bagsiden af Kirken er et alm. Hus i tre Stokv. med Kælder, hvori bl. a. Bolig for den apostoliske Vikar for Danm., Sognepræsten, Kapellanen osv. samt Bibliotek. Skolelokalerne, som før vare her, ere nu i de Menigheden tilhørende Ejendomme Bredgade Nr. 67-69. (Om Kirken se Nord. Ugeblad for kat. Kristne 1892 S. 893 og 909 flg. Om Skolen se under vedk. Afsnit). Kirken ejes af Menigheden, Grunden af den østerrigske Regering.

Jesu Hjærte Kirke i Stenosgade.

Jesu Hjærte Kirke, Stenosgade (et Jesu Hjærte Kapel, Kronprinsessegade, blev indviet $^{28}/_{6}$ 1878, men nedlagdes 1883), er opf. 1893-95 (Grundstenen nedlagt $^{12}/_{4}$ 1893, indviet $^{3}/_{11}$ 1895) efter Tegning af Arkitekt F. Wipfler af Skt. Knuds Stiftelse, som ejer den. Den er bygget i gammel gotisk Stil paa Granitsokkel af røde Mursten, med Tuf i Vinduernes Stavværk, og bestaar af 3 Skibe med Korsarme, som kun springe lidt frem over Sideskibene; Hovedskibet har oktogon Afslutn. Hovedfaçaden ud mod Gaden bestaar af Vestgavlen, svarende til Midtskibet, Taarnet med Spir (i alt 162 F.), svarende til det sydl., og et Trappehus, sv. til det nordl. Sideskib; Taarn og Trappehus forbindes ved en Gang, der danner Forhal. Midtskibet er til Gesimsen 48 (Sideskibene over 38), til Tagryggen 69 F. Det stemningsfulde Indre har hvælv. Lofter og i Sideskibene Pulpiturer, som fort

sættes i Korsskibet og forbindes ved Orgeltribunen over Hovedindgangen. Midtskibet er 114×27 F. og 47 F. højt, Tværskibet er over 65 F. langt, Sideskibene over 13 F. brede. Flisegulvet (Mettlacher Sten) danner nogle Steder Tæpper, andre Steder er der indlagt allegoriske Figurer. I Koret, Korsskibet og ved Mariaalteret er der pragtfulde Glasmalerier (efter Tegn. af Prof. Müller i Düsseldorf). Af de 3 Altre (Borde af Sandsten, hvilende paa Kapitæler og sorte Marmorsøjler) er Hovedalterets Tavle et Fløjalter med en Jesu-Hjærte Statue i Midten og Helgenbilleder m. m. paa Fløjene; Mariaalteret har Scener af Marias Liv, Josephsalteret en Fremstilling af Josephs Død (Altrene ere efter Tegn. af Wipfler udf. af Billedhuggerne Rüller og Seling). Prædikestolen har Scener af Jesu Liv. Desuden er der 14 Korsvejsbilleder (af Maleren Windhausen). Orgelet er pneumatisk (det første her i Landet), Kirken har 3 Klokker, fra Hemelingen ved Bremen.

Ved Kirken er der Præstebolig og en Skole (se under dette Afsnit).

Skt. Josephs Kirke, Griffenfeldtsgade, i Gaarden i det katolske Skt. Josephs Hospital (s. d.), er opf. 1901 (indviet $^{13}/_{10}$) efter Tegn. af Arkitekt L. M. Andersen. Den er bygget i gotisk Stil paa Granitsokkel af røde Mursten, paa de to Sider sammenbygget med Hospitalet, udv. Længde 106 F., Bredde 48 F., c. 74 F. til Tagryggen, over hvilken en 30 F. høj Tagrytter. Det hvide Indre (88×44 F.) er hvælvet (48 F. højt) og er delt i et Midtskib og to smalle Sideskibe med Pulpiturer, ligesom der er Pulpitur over Indgangen, til hvilken der efter Nybygningerne i 1904 ved Hospitalet er Adgang gennem en Portal (med en legemsstor, forgyldt Figur) fra Griffenfeldtsgade. Paa hver Side af Alteret er der Sakristi. Højalteret har et Maleri (Korsfæstelsen) af P. Dupuis, og paa Siden i Nicher Statuer af Skytsengelen og Erkeengelen Michael; I Sideskibene Sidealtre med Statuer af Maria og Joseph. Prædikestolen, af Egetræ, har polykrome Billeder af Frelseren og Evangelisterne. Desuden i Kirken Statuer af Frelseren, Maria og Antonius af Padova samt Korsvejsbilleder, Glasmalerier m. m.

Skt. Anna Kirke, Hans Bogbinders Allé i Sundbyerne, er opf. af den romersk-katolske Redemptoristorden 1902-3 (Grundst. nedlagt $^{22}/_{6}$ 1902, indviet $^{22}/_{3}$ 1903) efter Tegn. af Arkit. Emil Jørgensen og O. R. Langballe, Bygningen, paa Granitsokkel af røde Mursten, bestaar af et Midtparti, c. 34×50 F., der indeholder Kirken, og som har Hovedindgang mod Hans Bogbinders Allé og Apsis mod Dronn. Elisabeths Allé, samt to Sidefløje, hvoraf den vestl. indeholder Skole og den østl. Sakristi, Oratorium m. m. og Bolig for Ordenens Præster. Midt paa Taget en Tagrytter. Kirkerummet har fladt Loft, Pulpitur paa de 3 Sider og halvkuppelhvælv. Alterniche. Foruden Højalteret er der to Sidealtre. Døbefont af Klæbersten. (Se „Architekten“ $^{28}/_{8}$ 1903).

Desuden er der et **Skt. Knuds Kapel** i den katolske Tjenestepigeskole Mariahjem, Hj. af Ny Kongens- og Vester Voldgade (se dette). Kapellet er i hele Bygningens Stueetage mod Ny Kongensgade (indv. $50^{1}/_{2}$ F. langt, 22 F. bredt og 22 F. højt). Koret med Alteret er skilt fra Langskibet ved en Triumfbue; kasseteret Bjælkeloft; Orgelpulpitur over Indgangen.

Et *Skt. Josephs Kapel*, Strandvejen 91 (tidligere „Vilhelmsdal“), Skt. Josephsøstrenes Noviciat (før Toldbodvej Nr. 19, hvor Søstrene have deres „Ecole française“), blev opf. 1895, men nedbrudt 1904, hvorpaa der nu opføres et nyt.

Det mosaiske Trossamfunds Synagoge, Krystalgade. Jøderne holdt efter Tilladelse ved Res. af $^{16}/_{12}$ 1684 Gudstjeneste i private Huse, indtil de fik en stor fælles Sal til dette Brug i 1729 (indv. $^{20}/_{5}$); nogle Aar senere begyndte de at opføre en Synagoge paa Vandkunsten, men ved Res. af $^{24}/_{5}$ 1737 blev det forbudt; 1742 købte Menigheden en gml. Gaard i Læderstræde til Synagoge, men 1757 var den saa brøstfældig, at de søgte om Lov til at opføre en anseligere paa samme Sted; først $^{7}/_{12}$ 1765 fik de

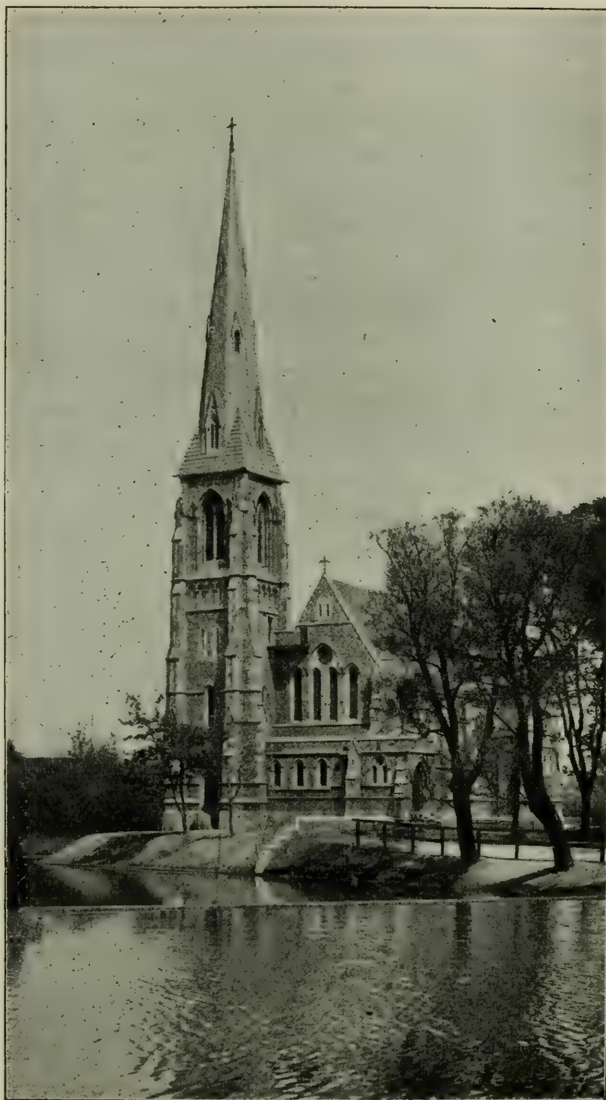
Synagogens Indre.

Tilladelsen (den skulde dog være uden særligt Præg, og Kælder og Stue skulde være til Beboelse); den kostede c. 24,000 Rd. Cour. og indviedes $^{3}/_{11}$ 1766. De portugisiske Jøder beholdt dog deres egne Synagoger (1783 nævnes 3: i Snaregade, St. Færgestræde og Kongensgade, den nuv. Vildersgade, senere en i Pilestræde, derefter fælles Synagoge i Skindergade, senere i Sværtegade og endelig i Læderstræde). Synagogen i Læderstræde brændte imidlertid 1795, og Gudstjenesten holdtes derefter i mange private Huse, indtil den nuv. Synagoge opførtes 1833 (indviet $^{12}/_{4}$) af den samlede Menighed for 16,331 Rd. Sølv og 87,212 Rd. i Sedler (c. 100,000 Rd.)

efter Tegn. af G. F. Hetsch. Den er bygget i orientalsk Stil i aflang-firkantet Form paa Granitsokkel af Mursten, udv. 92×74 F. Ved Hovedindgangen mod V. er der 1885, da Synagogen tillige blev istandsat og udsmykket for c. 70,000 Kr., tilbygget en Forhal (Arkit.: Ove Petersen og Fr. Levy). Over Indgangen staar en hebraisk Indskrift: „Velsignet være den, som kommer i Guds Navn“; Bogstavernes Talværdi udgør Opførelsesaaret efter jødisk Tidsregning (5593). Paa Synagogens Mur er der $^{18}/_{4}$ 1902 (et Hundredaar efter hans Fødsel) anbragt en Mindetavle for Overrabbiner A. A. Wolff. Det Indre har kasseteret, fladt Loft (48 F. fra Gulvet) og paa Langsiderne Pulpiturer (for Kvinderne), der hvile paa Murpiller, ligesom Tribune over Indgangen; i Østvæggen en Niche, hvor Mosebøgerne paa Pergamentsruller opbevares i det hellige Skab, og hvor „den evige Lampe“ brænder.

Ved Synagogen, der ejes af Menigheden, er ansat to Præster, 3 Kantorer, en Kordirigent og en Overkirkebetjent.

De ovenn. Bedesale i private Huse gik ind, efter at Synagogen var bleven indviet (de portugisiske Jøder havde dog egen Gudstjeneste endnu i 13 Aar). Kun i Bedesalen Læderstræde Nr. 5 (hvilken Ejendom nu tilhører Trossamfundet) er man vedbleven at holde Gudstjeneste.

Skt. Albans Kirke.

Af andre Kirker og Kapeller i Kjøbenhavn mærkes:

Skt. Albans Kirke, i Esplanaden ved Indgangen til Langelinie, for den engelsk-biskoppelige Menighed. Menigheden har siden 1771 haft Gudstjeneste i Byen, først i det engelske Gesandtskabs Hotel, senere offentlig, bl. a. i Brødremenighedens Sal i Stormgade. Fra 1853 blev der paa Prof. G. Stephens' Initiativ dannet en Komité til Opførelsen af en Kirke, men først 1883 blev der givet Tilsagn om Grunden, og den blev da opf. 1885-87 ($^{19}/_{5}$ 1885 blev Grundst. nedlagt af Prinsen og Prinsessen af Wales, den indviedes $^{17}/_{9}$ 1887) efter Tegn. af den engl. Arkitekt A. W. Blomfield under Ledelse af Prof. L. Fenger for c. 12,000 £. Den er bygget i „tidlig-engelsk“ Stil og saa vidt mulig efter engelsk Byggemaade med Beklædning af Flint og Fakse Kalk-

sten og svensk Kalksten (det sidste i Spiret) samt Mursten og bestaar af Skib og Kor mod Ø., det sidste med to smaa Udbygninger mod N. og S. (den sidste er Orgelrum), samt ved Nordvesthjørnet Taarn med Spir (144 F.). Den udv. Længde er 95, Bredden 42 F. Ved Sydvesthjørnet er Hovedindgangen, der fører ind til en Forstue langs Vestgavlen, hvor Døren er til Kirken. Det Indre (200 Siddepladser) har i Midten tilspidset Tøndehvælving af Træ; et Sideskib mod N., ligeledes med Trætag, optages for største Delen af et Sakristi. I Korets Østvinduer er der Glasmalerier (Korsfæstelsen), i Kirkens Vestvinduer ligeledes (Englands og Danmarks Værnehelgen). Prædikestol, Alter og Døbefont ere af brændt Ler. Der er Kirkeruder til Minde om Prof. Stephens og Hustru, den tidligere Præst R. S. Ellis, Prins Albert Victor af Wales og om Dronning Victorias 60aarige Regeringsjubilæum. (Se Tekn. Forenings Tidsskr. 11. Aarg. S. 136).

Ved Kirken, der ejes af den engl. Regering og staar under den engelske Konges Patronat, er ansat en Præst, der er Legationspræst og Provst for Skandinavien, og en Organist.

Den katolsk-apostoliske Kirke, Hj. af Gyldenløves- og N.-Søgade, er opf. 1870-71 (indviet $^1/_8$ 1871) efter Tegn. af Arkitekt J. Belcher for c. 50,000 Kr. Den er bygget paa Granitsokkel af Mursten i engelsk-gotisk Stil og bestaar af Langskib og smallere Kor, i alt 116 F. i Længden, med højt skifertækket Tag, samt et lille Taarn med Spir ved Gavlfaçaden ud mod Gyldenløvesgade. Foran Façaden er der en lille Forhal. Det Indre har spidsbuet Tøndehvælving. Foruden Højalteret, i Koret, er der i et lille, ved to Spidsbueaabninger og en Søjle fra Skibet adskilt Kapel et Sidealter; lige overfor er Prædikestolen. Gammel Granitdøbefonts Kumme fra Torup Kirke (se IV S. 268). Over Indgangen et Orgelpulpitur. I Taarnet er der Portnerbolig, i en Sidebygning 3 Sakristier.

Ved Kirken er ansat en Forstander (Præst).

Menigheden har desuden Kirkelokaler i Zinnsgade (Østerbro) og paa Amagerbrogade (foruden en Kirkebyning paa Frederiksberg, Chr. Winthersvej, før Valgmenighedskirke, se S. 113, derpaa Sognekirke, før Skt. Lukas Kirke blev bygget).

Baptistmenigheden (stiftet 1839; den havde først Lokale i en gml. Gaard i Aabenraa, senere i St. Kongensgade Nr. 55) har to Kapeller: **Christuskapellet**, Baggesensgade, inde mellem Gadens Huse med en lille Plads foran, er indviet $^{13}/_{10}$ 1867; det kostede c. 26,000 Rd., en Tilbygning i 1889 kostede c. 25,000 Kr.; i Kapellet er et Daabsbassin. **Salemkapellet**, Islandsgade paa Amager, lille Bygning af røde Sten, er opf. 1887 (indviet $^{30}/_{10}$) for c. 13,000 Kr.

Alexander Newsky Kirke for den græsk-katolske Menighed, Bredgade. Et græsk-katolsk Kapel i Laksegade, indviet til Skt. Paulus, toges i Brug Aug. 1853 (Arkitekt: Th. Sørensen), men nedlagdes senere (nu privat Bygn.), hvorefter Gudstjenesten (nærmest bestemt for det russiske Gesandtskabs Personale) holdtes i et Kapel i St. Kongensgade. Den nuv. Kirke opførtes 1881-83 (Grundst. nedlagt $^4/_7$ 1881, indviet $^6/_9$ 1883) af den russ. Regering efter Tegn. af russ. Arkitekt, Gehejmerd. Grimm (Opførelsen forestodes under F. Meldahls Tilsyn af Alb. Jensen) og kostede c. 200,000 Kr. foruden Grunden (c. 60,000 Kr.) og Dekoration, Malerier m. m. (c. 140,000 Kr.). Den er opf. nærmest efter gammel-russiske Motiver af Granit og røde og graa Mursten samt Sandsten i de ornamentale

Dele og bestaar af en 45 F. bred og 68 F. lang Bygning, til Tagryggen 62 F., over hvis Gavlfaçade, som ligger i Gadelinien, der hæver sig 3 smaa Taarne med forgyldte Kupler; Midtkuppelens Kors er 103 F. over Jorden. Paa Façaden Værnehelgenen, Alexander Newskys Billede, udf. paa Lava. Paa venstre Side fører en Jærngitterport ind til Stueetagen med Funktionærboliger, paa højre er et Trappehus, hvorfra en Marmortrappe fører op til Kirken, hvis Gulv er over 14 F. over Jorden. Langskibet har fladt, kalkpudset, dekoreret Bjælkeloft og kalkpudsede Vægge, dekorerede efter russ. og byzantinske Motiver, og er delt i et af 4 Jærnsøjler baaret Midtskib (34 F. højt) med Kor og to Sideskibe ($24^1/_2$ F.). Kirkegulvet (Marmormosaik) har ingen Siddepladser. Paa en 7 F. hævet Afdeling nærmest Koret findes en Platform i Niveau med Koret, og her findes en Sarkofag, Christi Grav, og Plads til Sangerne. Koret skilles fra Kirken ved en med rigt Billedskærerarbejde og Helgenbilleder udstyret Væg (Ikonostas), i hvilken 3 Døre (Porte); i Midten den dobbeltfløjede Kongeport og paa Siderne to enkeltfløjede Porte. Midt for Hovedporten staar Alteret, af Træ, bag dette et Kors og bag dette en syvarmet Kandelaber foran et Maleri, Christus, oven over hvilket et andet Maleri (Christus stiller Stormen). Til venstre i Koret Anretterbordet („Offerbordet"). Desuden er der i Kirken 3 andre Malerier (af Alex. Newskys Hist. og Christus' Vandring paa Søen). I Klokketaarnet er der 6 Klokker.

Alexander Newsky Kirke.

Forstander er den russ. Gesandtskabsprovst.

Af Missionshuse, Kapeller m. m. nævnes desuden:

Missionshuset Bethesda, Rømersgade, er opf. 1881-82 (indviet $^{26}/_9$ 1882) af Kirkelig Forening for Indre Mission for 266,620 Kr. (med Grund og Inventar) efter Tegn. af Prof. L. Knudsen. Det er nærmest i romansk

Stil paa Granitsokkel af røde Mursten og bestaar af et stort Midtparti med Gavl og to smalle Sidebygninger. Det indeholder i Kælderen bl. a. en Vestibule, en mindre og en 400 □ Al. stor Sal, i Stuen en stor Vestibule, en mindre og en 400 □ Al. stor Sal (med et Alterbillede af C. Bloch), medens 1. Sal udgør en eneste Sal, 99×42 F., 28 F. høj, med Gallerier paa de 3 Sider og et hævet Parti med Talerstol ved Bagvæggen; i Sidebygningerne er der Boghandel og Handel med kirkl. Genstande.

Luthersk Missionsforenings (stift. 1869) **Forsamlingshus**, Nansensgade, er af røde Mursten med et højt Gavlparti i Midten (Arkit.: V. Ingemann).

Brødremenigheden (Herrenhutterne), der fik Tilladelse til at holde Gudstjeneste $^{12}/_{3}$ 1788, har Bedesal i Stormgade.

Kbh's Forening for Mission blandt Søfolk ejer fra $^{1}/_{1}$ 1902 det $^{21}/_{10}$ 1879 grundede *Bethelskib* (af Træ) i Nyhavn, ved Kongens Nytorv ved Kanalens Ende. Ligeledes ejer Foreningen *Sømandshjemmet af 1884*, Skt. Anna Plads.

Kristelig Forening for unge Mænd har en stor, 4 Stokv. høj Bygning i Gotersgade, indviet $^{17}/_{9}$ 1900 (Arkitekt: J. Chr. Kofoed), med en stor Solennitetssal.

De sidste Dages Helliges (*Mormonernes*) *Forsamlingshus*, Korsgade i en Baggaard, er opf. af røde Mursten i to Stokv.; det øverste indeholder Salen.

Medens Begravelser i Kirkerne bleve forbudte ved Forordn. af $^{22}/_{2}$ 1805, bleve de først formente paa de tilliggende Kirkegaarde ved Res. af $^{13}/_{4}$ 1861; dog jordedes der endnu i Koleraaaret 1853 en Mængde Lig paa de Christianshavnske Kirkegaarde, indtil det forbødes af Politidirektøren $^{28}/_{7}$ s. Aar. Hermed ophørte al Begravelse inden for Voldene (naar undtages i de under Skt. Petri, Holmens og Christians Kirke omtalte Kapeller). Byen havde dog allerede i lang Tid haft Kirkegaarde uden for Voldene, idet dens Tilvækst, navnlig efter 1660, havde nødvendiggjort dette. Den ældste udenbys Kirkegaard, uden for Nørreport, er alt omtalt S. 52; den benyttedes til ind i 17. Aarh. Den ældste af de nuv., Holmens, er anlagt 1666; men der kom snart flere til, og 1676 nævnes foruden Holmens: Garnisonens Kirkegd. uden for Østerport, den nye Kirkegd. uden for Nørreport, De fattiges Jord og Skt. Hans Kirkegd. uden for Vesterport. I Pestaaret kom der adskillige nye til, rigtignok ogsaa 5 indenbys Assistenskirkegaarde. Men efterhaanden fik man Øjnene op for disses Farlighed som Smittebefordrere, og det første store Skridt til at afvende Faren for Byen blev gjort ved Oprettelsen af Assistens Kirkegd. paa Nørrebro 1760, hvorved de indenbys Assistenskirkegde. straks bleve nedlagte*). Men Kampen mod Begravelser i og ved Kirkerne blev dog langvarig og endte først over Midten af 19. Aarh., som ovfr. nævnt, skønt der flere Gange blev gjort alvorlige Forsøg vaa at afskaffe Uvæsenet, saaledes under Struensee 1771, da al Begravelse baade i Kirkerne og paa deres omgivende Kirkegaarde forbødes, og i 1796, da de indenbys Begravelser søgtes indskrænkede.

*) I 1760 var der 8 Assistens Kirkegde. inden for Voldene: Vor Frue Assistens, i Fiolstræde („Linden"), Nicolai Kirkes Assistens, mellem St. Kongens- og Borgergade („Landgreven"), Trinitatis Fattiges Kirkegd., mellem Gotersgade og Aabenraa, Helliggejstes Kirkegd. i Gammelmønt („Vismar"), Skt. Petri Fattiges Kirkegd., i Larslejstræde, Vartovs og Vaisenhusets fælles Kirkegd., paa Halmtorvet, Vor Frelsers Fattiges Kirkegd., i Skt. Anna Gade, og endelig Børnehusets Kirkegd., samme Gade. Det var de første 6, som Magistraten 1757 foreslog at slaa sammen til een, og Regeringen gav straks sit Samtykke.

Byen har nu følgende Kirkegaarde:

Assistens Kirkegaard, ved Kapelvej, Nørrebrogade og Jagtvej, er anlagt ifl. Reskr. af $^{20}/_{5}$ 1757 og indviet $^{6}/_{11}$ 1760. Den ældste Del, omgiven af en Mur, var knap 3 Tdr. Ld. (39,000 □ Al.) og fælles for Vor Frue, Nicolai, Helliggejstes, Trinitatis, Skt. Petri samt Børnehusets og Vaisenhusets Sogne. Det varede dog ikke længe, inden den viste sig for lille, og 1803 og 1805 udvidedes den med 243,000 □ Al. (c. $17^{1}/_{2}$ Td. Ld.),

Fra Assistens Kirkegaard. Bodenhoffs og Wærns Monumenter.

hvoraf de 181,000, der laa langs Nørrebrogade op til Jagtvej, bleve indhegnede med en Mur. I de flg. Aar blev den flere Gange udvidet, saaledes 1853 og 1861, da Frelsers og Frederiks Kirkes Sogne paa Christianshavn og Skt. Johannes' paa Nørrebro fik Lodder der. Ogsaa den katolske og reformerte Menighed havde Del i Kirkegaarden, resp. siden 1805 (11,000 □ Al.) og 1806 (10,600 □ Al.). Det Areal, som Kommunen fra 1757 til 1864 havde solgt til Kirkerne af den saakaldte „Fælled", udgjorde c. 38 Td. Ld.; Resten, 8 Td. Ld., overdroges 1865-74 Kirkerne til Brug i 100 Aar til Linie- og Frijordsbegravelser og skulde derefter tilbagegives Kom-

munen; men en Del af det er allerede tilbagegivet og benyttet til Opførelsen af Hellig Kors Kirke og to Kommuneskoler ved Jagtvej og Hans Tausens Gade samt til en Legeplads ved Kapelvej. De ovennævnte 38 Td. Ld. blev fra Beg. bestyret umiddelbart af Kirkeværgerne for de enkelte Kirker, som ejede Lodderne, men ifl. kgl. Res. af $^{29}/_{12}$ 1879 gik Arealet ind under Begravelsesvæsenets Bestyrelse, saaledes at Sogneinddelingen er bortfalden. (Den katolske Afdeling sorterer dog ikke under Begravelsesvæsenet).

Paa Kirkegaarden findes et 1867-68, efter Tegn. af Arkitekt V. Ingemann opf. Begravelseskapel af røde Mursten (Kalkulationssum: ca. 17,000 Rd.), en Kontor- og Inspektørbolig og en i det nordl. Hjørne ved Jagtvej og Nørrebrogade c. 1805 opf. Bygning, der paa den ene Side er bygget som et antikt Tempel med Søjleportal, paa den anden som et alm. Hus; den er 1899-1900 restaur. af H. B. Storck; nu benyttes den som Bolig for en Opsynsbetjent, Værksted m. m., men var fra først af bestemt til Graverbolig og Ligkapel, en Tid brugtes den til skindøde*).

Den er Byens mærkeligste Kirkegaard med mange smukke Gravmæler og Minder om vore fortjente Mænd, kønne Gange og gamle skyggefulde Træer. Især findes der en Del gode Monumenter fra Slutn. af 18. og Beg. af 19. Aarh.; men ogsaa fra den nyere Tid er der flere af Interesse.

Af kendte Personer, der ere begr. her, (og af større Gravmæler) nævnes bl. a.: Malerne C. F. Aagaard, † 1895, og N. Abildgaard, † 1809 (en ny Granitblok med Bronceportrætmed. er rejst i 1880'erne), Veterinærskolens Stifter P. C. Abildgaard, † 1801 (Mon. af Dajon eller Weidenhaupt efter Tegn. af Broderen N. A.), Teaterdirektør Sev. Abrahams, † 1900, Forfatter, Kapt. W. H. F. Abrahamsen, † 1812, Legatstifteren C. A. Ancker, † 1857, Digteren H. C. Andersen, † 1875, Minister C. C. G. Andræ, † 1893, Digteren og Litterærhist. Kr. Arentzen, † 1899, Kancellisekretær J. S. Augustin, † 1785 (den første ansete Mand, der lod sig jorde her i Stedet for i eller ved en Kirke, som det var Skik mellem de bedre stillede, hvorfor han blev rost i høje Toner af Samtiden; hans Monum., af Wiedewelt, er nu forsvundet), Historikerne Niels Bache, † 1895, og G. L. Baden, † 1840, Filolog og Kunsthist. Torkil Baden, † 1849, Forf., Generalmajor A. H. Baggesen, † 1865, Biskop N. E. Balle, † 1816, Læge, Gehejmekonferensrd. O. L. Bang, † 1877, Minister og Højesteretsjustitiarius P. G. Bang, † 1861, Forf. C. Bastholm, † 1819, Historiker P. W. Becker, † 1877, Komponist A. P. Berggreen, † 1880, Statistiker A. F. Bergsøe, † 1854, Billedhugger H. V. Bissen, † 1868 (Monum. af Sønnen), og Hustru (Mon. af Manden), Grosserer A. Bodenhoff, † 1794 (hvis Monument af Marmor, se S. 101, hører til de anseligste; det er af Wiedewelt; de to Statuer ere dog senere og vistnok af Dajon; det er restaur. 1886 af Billedhugger Vieth), Marquise de Bonnay, f. O'Neil (Enke efter Præsid. for den franske Nationalforsamling, Gesandt i Kbh.), † 1879, Retslærd, Prof. F. C. Bornemann, † 1861, Læge J. D. Brandis, † 1845, Præst ved Vartov C. J. Brandt, † 1889, Politidirektør C. J. C. Bræstrup, † 1870, Filosoffen H. Brøchner, † 1875, Arkæologen P. O. Brøndsted, † 1842 (med Portrætmed. af H. V. Bissen), Digteren L. Bødtcher, † 1894, Gehejmerd. A. G. Carstens, † 1795 (Monumentet, et af Wiedewelts skønneste her, er nu forsvundet fra Graven, Søjlen er opstillet paa Plænen foran Kapellet), Forf. P. Chievitz, † 1854, Politiker Balthasar Christensen, † 1882, Teolog, Prof. H. N. Clausen, † 1887, Kobberstikker J. F. Clemens, † 1831, Ingeniør L. A. Colding, † 1888, Departementschef E. Collin, † 1886, Billedhugger N. Dajon, † 1824, Boghandler, Kancellird. J. Deichmann, † 1853 (Mon. af G. C. Freund), Maler C. V. Eckersberg, † 1853, Borgmester E. D. Ehlers, † 1893, Historikeren L. Engelstoft, † 1851, Fysiolog, Prof. D. F. Eschricht, † 1863, General C. Ewald, † 1866, Billedhugger O. Evens, † 1895, Telegrafdirektør, Forf. af „Den tapre Landsoldat“, P. Faber, † 1877 (med Broncebuste), Præst P. A. Fenger, † 1878, Købmand Fix, † 1807 (stort, kostbart Monum.), Skuespiller P. T. Foersom, † 1817, Geolog J. G. Forchhammer, † 1865,

*) Man har ment, at Bygningen er af Arkitekt P. Meyn. Men Tegningerne til Anlægget af Kirkegaarden og til Bygningen ere 1805 indleverede af Justitsraad, Viceborgmester J. Bang og Slotsforvalter M. F. Voigt (se Kollegialtid. 1805 S. 679-80), og der kan vistnok ingen Tvivl være om, at Bygningen skyldes den første, der foruden Læge ogsaa var Arkitekt.

Billedhuggerne G. C. Freund, † 1900, og H. E. Freund, † 1840 (Mon. af H. V. Bissen og G. C. Freund), Komponist J. F. Frølich, † 1860, Balletmester V. T. Galeotti, † 1816, Etatsrd. A. C. Gamel, † 1904, Borgmester J. C. Gammeltoft, † 1873, Journalist J. F. Gjødwad, † 1891, Kapelmester F. J. Glæser, † 1861, Boghandler S. Gyldendal, † 1802 (Mon. af Dajon), Historiker Fr. Hammerich, † 1877 (Broncemed.), Arkitekt H. C. Hansen, † 1883 (Portrætmed.), Bankdirektør, Politiker H. P. Hansen, † 1861, Politiker J. A. Hansen, † 1877, Læge J. D. Herholdt, † 1836, Digteren Henr. Hertz, † 1870, Dekorationsmaler G. C. Hilker, † 1875, Skoledirektør J. A. C. Holbech, † 1885 (Portrætmed.), Læge V. Holmer, † 1884, Statsgældsdirektør N. A. Holten, † 1850 (Mon. af H. E. Freund), Fysiker, Prof. C. V. Holten, † 1886, Komponisten til „den tapre Landsoldat J. O. E. Horneman, † 1870 (Granitsten efter Tegn. af L. Frølich, med Indskr. og Portrætmed., af Saabye, afsl. 1899), Læge Emil Hornemann, † 1890, Botaniker, Prof. J. W. Hornemann, † 1841, Lægen F. G. Howitz, † 1826, Minister L. N. Hvidt, † 1856, Skuespiller R. L. Høedt, † 1885, Kunsthist. N. L. Høyen, † 1870, Admiral Georges Jacobson, † 1897, Grosserer Jørgen Jensen, † 1893, Maler Jens Juel, † 1802 (smuk, hvælv. Gravsten, restaur. 1872), Historiker, Prof. A. Kall, † 1821 (Mon. af Wiedewelt), Historiker M. Kall Rasmussen, † 1863, Læge og Politiker C. J. H. Kayser, † 1895, Prof. Joh. Keller, † 1884 (Portrætbill.)., Forf. Søren Kierkegaard, † 1855, Borgmester H. A. V. Knudsen, † 1891, Skuespiller H. C. Knudsen, † 1816, Direktør for det foren. Dampskibsselsk. C. P. A. Koch, † 1892, Bygningsdirektør J. H. Koch, † 1860, Legatstifterinde M. Koefoed, † 1838, Retslærd, Prof. J. L. A. Kolderup-Rosenvinge, † 1850, Stifter af teknisk Institut J. Lassenius Kramp, † 1876 (Broncebuste), Admiral J. C. Krieger, † 1824, Komponisterne H. E. Krøyer, † 1870, Fr. Kuhlau, † 1832 (Mon. af H. E. Freund), og F. L. Æ. Kunzen, † 1817, Maler C. S. Købke, † 1848, Sukkerrafinadør og Legatstifter H. Ladiges, † 1805, (smukt Monum.), Kobberstikker G. L. Lahde, † 1833, Kunsthist. Jul. Lange, † 1896, Overpræsident M. Lange, † 1866, Politiker, Højesteretsjustitiarius J. E. Larsen, † 1856, Digteren Edv. Lembcke, † 1897, Bagermester C. F. Lichtenberg, † 1900, Slotsgartner P. Lindegaard, † 1832 (Mon. af H. E Freund), Skuespiller F. L. V. Lindgreen, † 1842, Fysiker, Prof. L. V. Lorenz, † 1891, Teatermaler Troels Lund, † 1867, Jærnstøber P, F. Lunde, † 1893, Admiral P. Løvenørn, † 1826, Filologen J. N. Madvig, † 1886 (mægtig, sort Granitsten), Gehejmearkivar F. Magnussen, † 1847, Arkitekt P. Malling, † 1865, Forfatterinde A. M. Mangor, † 1865, Forf. P. Mariager, † 1894, Maler Vilh. Marstrand, † 1873, Biskop H. L. Martensen, † 1884, Rektor S. Meisling, † 1856, Overbibliotekar D. G. Moldenhaver, † 1823, Stifter af Musikkonservatoriet P. V. Moldenhaver, † 1864, Politiker og Højesteretsjust. C. F. L. Mourier, † 1880, Maler Adam Müller, † 1844 (Mon. af G. C. Freund), Biskopperne P. E. Müller, † 1834, og J. P. Mynster, † 1854, Forf. Carl Møller, † 1898, Prof. C. Gundelach Møller, † 1845 (Mon. af Bissen), Teolog og Historiker Jens Møller, † 1833, Digteren Poul M. Møller, † 1838, Arkitekterne J. H. Nebelong † 1871, og N. S. Nebelong, † 1871, Konferensrd. G. Nielsen, † 1797 (smukt Mon. af Wiedewelt), Litteraturhist. Rasm. Nyerup, † 1829 (Granitsten med Bronceportrætmed., rejst 1882 af Selsk. for Litt., Hist. og Kunst), Forf., Prof. O. C. Olufsen, † 1827, Historiker C. Paludan Müller, † 1882, Stiftsprovst J. V. Paulli, † 1865, Læge, Prof. S. Paulli, † 1880, Kapelmester S. H. Paulli, † 1891, Litteraturhist. N. M. Petersen, † 1862, Geolog C. Pingel, † 1852, Skuespillerinde M. C. Preisler, † 1797, Oldforsker C. C. Rafn, † 1864 (Mon. med Runeindskr.), Sprogmanden Rasm. Rask, † 1832 (stilfuldt Mon. af Bindesbøll, med Indskriften „Sit Fædreland skylder man alt, hvad man kan udrette“, ogsaa med Runer samt paa Arabisk og Sanskrit), Krigminister C. E. Reich, † 1865, Legatstifter, Etatsrd. N. L. Reiersen, † 1795, Zoologerne J. Reinhardt, † 1845, og J. D. Reinhardt, † 1882, Boghandler C. A. Reitzel, † 1853 (Portrætmed. af Aksel Hansen), Skuespiller H. C. D. Rind, † 1821, Linedanser C. Roat, † 1826, Skuespillerne Emilie Rosing, † 1811, og Michael Rosing, † 1818, Forf. Tyge Rothe, † 1795, Minister C. E. Rotwitt, † 1860 (Mon. af Rosenfalk), Præst og Forf. A. G. Rudelbach, † 1862, Digterne O. J. Samsøe, † 1796 (Mon. af Dajon), og C. L. Sander, † 1819, Læge, Konferensrd. J. S. Saxtorph, † 1840, Forf. F. Schaldemose, † 1853, Komponist C. Schall, † 1835, Danserinde A. M. Schall, † 1852, Teolog, Prof. C. E. Scharling, † 1877, Kemiker, Prof. E. A. Scharling, † 1866, Zoolog J. M. C. Schiødte, † 1884 (Bautasten), Gehejmekonferensrd. J. F. Schlegel, † 1896, Greve, Generallieutn. G. V. C. Schmettau, † 1823 (Mon. som Siden af en Sarkofag med Hjælm og Sværd ovenpaa), Generalguvernør P. Scholten, † 1854 (i et eget Kapel paa den tysk-reform. Kirkegd.), Botaniker og Politiker J. F. Schouw, † 1852, Landøkonom, Prof. T. R. Segelcke, † 1902, Syngemester J. Siboni, † 1839, Minister C. F. Simony, † 1872, Maler P. C. Skovgaard, † 1875, Gehejmelegationsrd. Ad. Skrike, † 1891, Legatstifterne J. C.

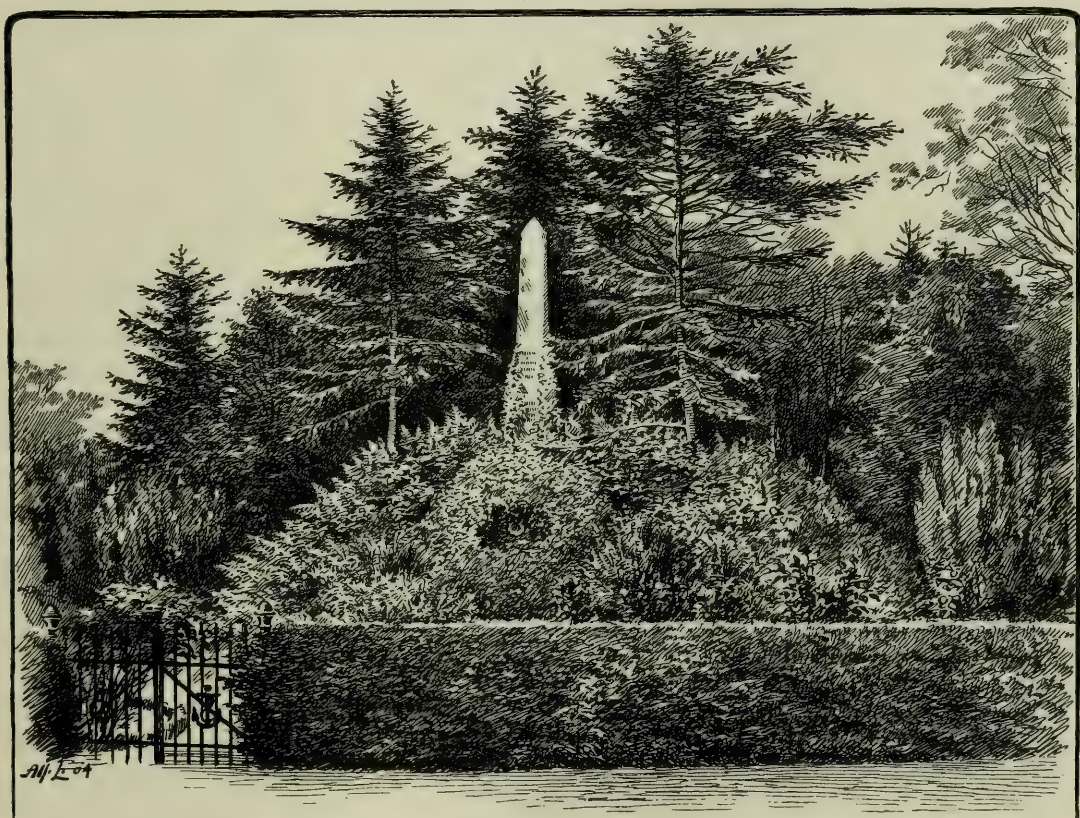
Soldenfeldt, † 1891, og J. E. Spannjer, † 1872, Skuespiller A. G. Stage, † 1845, Naturforsker Jap. Steenstrup, † 1894, Kommandør E. V. Stibolt, † 1796 (Mon. maaske af Weidenhaupt: en „Columna rostrata“), Digteren Edv. Storm, † 1794 (Mon. med Portrætmed.), Kirurg C. L. Studsgaard, † 1899, Grosserer O. B. Suhr, † 1875, Sættemaskinens Opfinder Chr. Sørensen, † 1861, Arkitekt Th. Sørensen, † 1867 (Mon. af Malthe), Politiker, Seminarieforst. Jeppe Tang, † 1904, Luftskipper G. Tardini, † 1851, Forf. Just Math. Thiele, † 1874, Krigsminister C. A. F. Thomsen, † 1896, Arkæolog C. J. Thomsen, † 1865, Digterinden Magd. Thoresen, † 1903, Gehejmearkivar G. J. Thorkelin, † 1829, Prof. B. Thorlacius, † 1829, Digterne Cl. Tode, † 1806 (smukt Mon.), og Vilh. Topsøe, † 1881 (Mon. af V. Dahlerup, Portrætbuste af Aksel Hansen), Fabrikant P. Tutein, † 1799 (Mon. af Abildgaard), Arkitekt F. V. Tvede, † 1891, Generalfiskal P. Uldall, † 1798, Jurist og Politiker T. Algreen-Ussing, † 1872, Grosserer og Raadmd. C. Waage, † 1791 (Mon. af Weidenhaupt), Botaniker M. Vahl, † 1804, Konferensrd. S. H. A. Vedel, † 1881, Billedhugger A. Weidenhaupt, † 1805 (Mon. af Dajon), Historiker, Prof. H. M. Velschow, † 1862, Bibliotekar E. C. Werlauff, † 1871, Billedhugger Johs. Wiedewelt, † 1802 (Mon. af Weidenhaupt), Skuespillerne Mich. Wiehe, † 1864, Vilh. Wiehe, † 1884, og C. Winsløv, † 1834, Generalkrigskommissær M. Wærn, † 1796 (Mon. af Wiedewelt, se S. 101), Grev A. Yoldi, † 1852, Slotsforvalter J. Th. Zeltner, † 1904, Syngemestrene H. O. C. Zinck, † 1832, og J. V. L. Zinck, † 1851, Skuespillerinderne M. E. Zinck, † 1823, og E. Zrza, † 1862, Naturforskeren H. C. Ørsted, † 1851.

Litt.: *G. L. Lahde*, Mindesmærker paa Assistentskirkegaarden ved Kbh., med biogr. Efterretn., Kbh. 1811. — (*O. N. Olsen*), Vejviser til Familiebegravelserne paa Assistentskirkegaarden udenfor Kbh.'s Nørreport, Kbh. 1831. — *C. Friis*, Assistentskirkegaarden paa Nørrebro, Kbh. 1868. — *F. J. Meier*, Fra Kirkegaarden, i Tidsskr. for Kunstindustri, 1890 S. 105 flg.

Holmens Kirkegaard eller *Skibskirkegaarden* (tidligst: „Baadsmandskirkegaarden“), ved Østerbrogade og Ø.-Farimagsgade, er som alt nævnt Byens ældste nuv. Kirkegaard, indviet $^{10}/_{8}$ 1666. Den var i Beg. ikke halv saa stor som nu, idet den kun bestod af den nuv. nordl. Del; 1817 udvidedes den mod S. med 45,000 □ Al. og i 1853 og 1865 med c. 17,000 □ Al., og atter i 1856 og 1884 (en smal Strimmel langs Ø.-Farimagsgade), saa at den nu i alt er c. 10 Td. Ld. Kirkegaarden ejes og bestyres af Kirken. I den sydl. Del er opf. et Begravelseskapel i norsk Stil, af Træ med Tagrytter, efter Tegn. af Arkitekt L. P. Fenger, for c. 20,000 Kr., indviet $^{3}/_{11}$ 1902, og ved Hovedindgangen mod Nord en Inspektørbolig 1884. Paa dens Sted laa der før et 1701 opf. Ligkapel, som først blev nedbrudt 1751. Kirkegaarden, der er meget smukt vedligeholdt og beplantet, er rig paa smukke Monumenter og Mindesmærker. Det største er det, der efter Tegn. af Kobberstikker Lahde og med Billedhuggerarbejder af Wiedewelt (de sidste, han udførte) er rejst ved frivillige Bidrag fra hele Landet over Heltene fra Slaget $^{2}/_{4}$ 1801, som jordedes her 2. Paaskedag. Det bestaar af en med Graner bevokset Høj, paa hvis østl. Side staar en Sandstensobelisk med Indskriften: „De faldt for Fædrelandet den 2den April — Medborgeres Erkendtlighed rejste dem dette Minde“; paa Fundamentets Forside staar paa en Marmortavle: „Den Krans, som Fædrelandet gav — Den visner ej paa faldne Krigers Grav“ (Indskrifterne af Sander). Foran Obelisken er der paa Siden af Højen i en Halvkreds indsat Kampesten med Navnene paa de faldne Officerer og de Skibe, paa hvilke de faldt*).

*) Se *L. C. Sander*, Skjærtorsdag den 2den April 1801, med et Kobber af *Lahde*, Kbh. 1801. Officerernes Navne ere: Kapt. L. de Thurah og J. C. Schrødersee, Pr. Lieutn. J. E. Hauch, Sek. Lieutn. A. J. R. Wulff, Maanedslieutn. Bohne, Cortsen, J. Jensen, L. Johansen og Wedelee samt Fændrik Ebel (af Landetaten). Paa en af Stenene stod Willumsen paa Skibet „Charlotte Amalie“; men der var ingen Officer af det Navn, og Garde (Den dansk-norske Sømagts Hist. 1700-1814 S. 405) antager, at det kan være en Forveksling med Simon Willems, som rigtignok ikke faldt i Slaget. Tillige anker han over, at Maanedslieutn. Christen Møller, som Dagen efter døde af sine Saar, ikke findes optegnet paa Mindesmærket. Navnet Willumsen er 1901 borttaget og Chr. Møller sat i Stedet ifl. Skr. fra Marineministeriet (Beretn. er nedlagt i en Flaske bag Stenen).

Af kendte Personer, der ere begr. her, (og Gravmæler) nævnes: Not. publ. N. C. L. Abrahams, † 1870, Digteren Carl Andersen, † 1883 (Portrætmed.), Kemiker Chr. Thomsen Barfoed, † 1889, Komponist Rud. Bay, † 1856, Diplomat, Gehejmekonferensrd. Chr. H. Bille, † 1853, Admiral, Minister St. Andersen Bille, † 1833, Kontreadmiral Mich. Bille, † 1845, Maler Carl Bloch, † 1890, Tømmermester J. A. Blom, † 1900, Konseilspræsid. C. A. Bluhme, † 1866, Kommandør Sigurd Bojesen, † 1899, Viceadmiral L. C. Braag, † 1904, Kommandørkapt. F. A. Braun (Chef paa „Dannebrog" 1801), † 1813, Grosserer C. A. Broberg, † 1886 (Bronceportrætmed.), Højesteretsadvokat G. E. Brock, † 1878, Fabrikant, Etatsrd. C. C. Burmeister, † 1898, Politidirekt. V. C. Crone, † 1887, Admiral H. B. Dahlerup, † 1872, Kunsthaandværker J. B. Dalhoff. † 1898, Dr. J. Dampe, † 1867, Minister C. N. David, † 1874, Numismatiker, Kaptajn C. T. Falbe, † 1849 (med to Portrætmed. af G. C. Freund over ham og Datter Fru I. Trepka), Skuespiller C. L. Ferslev, † 1883, Biskop B. J. Fog, † 1896, Admiral J. L. Gottlieb, † 1886, Fyrinspektør C. F. Grove, † 1883 (stort Mon., sat af det danske

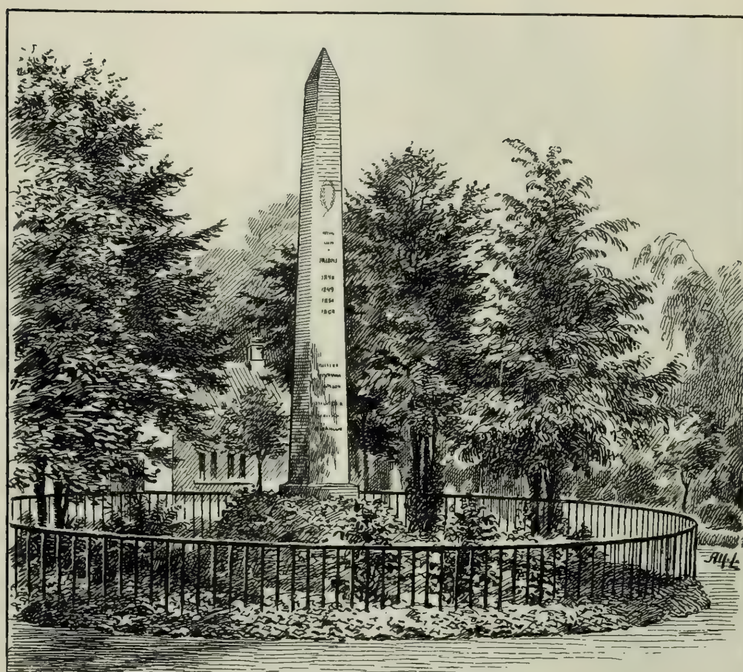

Heltegraven fra 1801.

Fyrvæsens Funktionærer), Forfatterinde Th. C. Gyllembourg-Ehrensvärd, † 1856, Bankdirektør C. W. Haagen, † 1871, Politiker Alfr. Hage, † 1872 (med Broncebuste), Kultusminister A. S. Hansen, † 1889, Arkitekturmaler Heinr. Hansen, † 1890, Komponist Emil Hartmann, † 1898 (smuk Sten), Kontreadmiral A. S. Hedemann, † 1897, Boghandler F. V. Hegel, † 1887, Digteren J. L. Heiberg, † 1860, Skuespillerinde Joh. Luise Heiberg, † 1890, Komponist P. A. Heise, † 1879, Højesteretsadvokat C. S. Henrichsen, † 1882, Billedhugger F. G. Hertzog, † 1892, Præst O. Hohlenberg, † 1898, Kapt. P. C. Holm, † 1864 (Mon. af Bissen, rejst af Fregatten Jyllands Mandskab), Digteren H. P. Holst, † 1893, Direktør C. G. Hummel, † 1872, Forf. F. Høegh-Guldberg, † 1852, Læge Ib Ibsen, † 1862, Maler C. A. Jensen, † 1870, Mathematiker, Prof. Chr. Jürgensen, † 1860, Maler F. C. J. Kiærschou, † 1891, Minister C. S. Klein, † 1900, Viceadmiral K. Koch, † 1903, Højesteretsassessor H. J. Koefoed, † 1870, Minister A. F. Krieger, † 1893, Kaptajnlieutn. Chr. Krieger, falden 1849 paa „Chr. VIII" (Mon. af Bissen), Læge C. G. Lange, † 1900, Borgmester L. C. Larsen, † 1873, Kontreadmiral L. F. Lassen (Chef paa „Prøvesten" 1801), † 1837 (hans Ligsten er fra den oprindl. Plads flyttet hen paa Heltegraven fra 1801), Ministrene Orla Lehmann, † 1870, og C. P. G. Leuning, † 1867, Overhofmarskal J. G. Levetzau, † 1859, Komponist H.

C. Lumbye, † 1874 (Buste af Pacht), Maler J. L. G. Lund, † 1867, Kapt. Sigv. Lund, † 1867 (Mon. rejst af Korvetten „Heimdals“ Mandskab), Skuespiller Fr. Madsen, † 1882, Bygmester J. B. J. Magens, † 1814 (Mon. af Dajon), Læge og Medicinalhist. F. V. Mansa, † 1879, Maler Vilh. Melbye, † 1882, Viceadmiral J. L. Meldal, † 1901, Minister O. V. Michelsen, † 1880, Biskop Balth. Münter, † 1867, Grosserer, Forsvarsvennen Wilh. Nissen, † 1897 (Bronceportrætmed.), Præst Joh. Petersen, † 1895 (Broncebuste af Hassel), Skuespiller J. L. Phister, † 1896, Grosserer H. Puggaard, † 1866 (Portrætmed. og Basrelief af Bissen), Forf. Ad. Recke, † 1867, Billedhugger Edv. Ring, † 1886, Direktør E. N. Ritzau, † 1903, Major S. Rosen, falden 1864, Komponist H. Rung, † 1871, Skuespiller J. C. Ryge, † 1842, Maler M. C. V. Rørby, † 1848, Højesteretsadvokat P. G. H. L. Salicath, † 1864, Kirurg M. H. Saxtorph, † 1900, Provst G. S. F. Schepelern, † 1900, Viceadmiral A. V. Schiwe, † 1901, Maler C. A. Schleisner, † 1882, Kontreadmiral C. V. Schønheyder, † 1897, Filosof F. C. Sibbern, † 1872, og Sønnen Gabr. S., † 1903, Filolog C. W. Smith. † 1881, Præst og Forf. Laurids Smith, † 1794 (hans Mon. staar foran Inspektørboligen ud til Østerbrogade), Anatom S. A. V. Stein, † 1868, Billedhugger Th. Stein, † 1901, Legatstifter C. H. Stoltenberg, † 1877, Maler F. L. Storch, † 1883, Admiral Ed. Suenson (Sejrherren ved Helgoland), † 1887, Kommandør, P. N. Sølling, † 1827 Minister F. F. Tillisch, † 1889, Gehejmerd. J. P. Trap, † 1885, Kommandørerne S. L. Tuxen, † 1856, og J. C. Tuxen, † 1883, Etatsrd., Fabrikant W. Wain, † 1882, Provst L. A. Warburg, † 1886, Veterinær E. Viborg, † 1822, Digteren Chr. Winther, † 1876 (Portrætmed.), Kirurg C. C. Withusen, † 1853, Arkæolog J. J. A. Worsaae, † 1885, Viceadmiral Wrisberg, † 1896, Admiral J. P. T. Wulff, † 1881, Minister, Viceadmiral C. C. Zahrtmann, † 1853.

Litt.: *C. Friis*, Holmens Kirkegaard, Kbh. 1868.

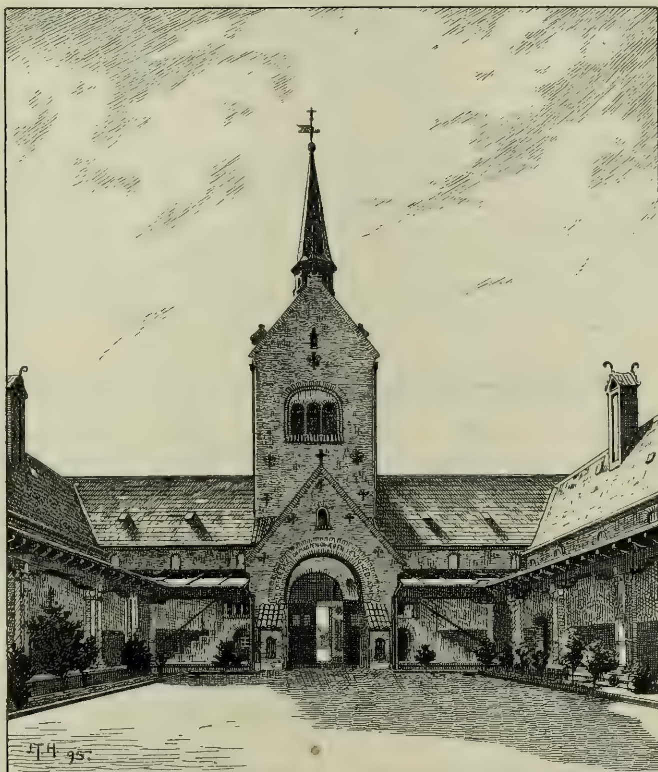

Krigergraven paa Garnisons Kirkegaard.

Garnisons Kirkegaard, Østerbrogade, lige over for Holmens, blev indviet under Pesten 1711, men først taget regelmæssigt i Brug 1720; den udvidedes meget 1851 og er nu i alt c. 9 Td. Ld. Et Hjørne benyttedes indtil 1857 til Begravelsesplads for Slaverne; en mindre Del mellem Østerbrogade og Kirkegaarden blev 1770 indviet til Kirkegaard for Almindeligt Hospital, men nedlagdes 1858. Paa den sydl. Del er 1872 opf. et Begravelseskapel, af røde Mursten. Kirkegaarden ejes og bestyres af Kirken.

Paa Kirkegaarden hvile mange Militære, og der er flere større Mindesmærker for faldne i de slesvigske Krige. Lige for den sydl. Indgang er der af de danske Vaabenbrødre i Kbh. i 1869 rejst en Granitobelisk, omgiven af et Jærnrækværk, til Minde om faldne i de to Krige, og lige over for er der en Stendysse for faldne i 1864, afsløret $^{24}/_{11}$ 1886, i Stedet for de tidligere lange Rækker af Soldatergrave, der vare her. Mod Nord paa Kirkegaarden staar en høj Støtte af poleret Granit med Broncebuste (af Bissen) og versificeret Indskr. af H. P. Holst, over *Olaf Ryes Grav* (se V S. 295).

Af kendte Personer, der hvile her, (og Gravmæler) nævnes: Lieutn. J. P. A. Anker (kendt fra Skansen Nr. 2), † 1876, Kultusminister, Provst J. K. Bjerre, † 1901 (Portrætmed.), Forf., Oberst O. E. Blom, † 1903, Præst N. G. Blædel, † 1879, Dgteren, Pastor C. J. Boye, † 1853, Historiker J. B. Burman Becker, † 1883, Digteren Erik Bøgh, † 1899 (Portrætmed. af Conradsen), Generalmajor F. C. V. Caroc, † 1882, Stifter af Tivoli G. Carstensen, † 1857, Rustmester G. H. K. Christensen, † 1883 (Broncebuste), Læge, Konferensrd. E. A. Dahlerup, † 1882, Forf. N. V. Dorph, † 1858, Forf. Magn. Eiriksson, † 1881 (Buste), Vajsenhusforstander G. A. Exner, † 1903, Forf. Ilia Fibiger, † 1867, Generallieutn. J. S. Fibiger, † 1861 (Granitmon., omgivet af Jærnlænker og omvendt opstaaende Kanoner), Generalmajor C. J. Flensborg, † 1852 (med Bronceportrætmed.), Skuespiller P. J. Frydendahl, † 1836, Nationaløkonom Marius Gad, † 1902, General G. D. Gerlach, † 1865, Generalmajor H. Glahn, † 1886, General P. E. Glahn, † 1896, Ministrene Wolfgang Haffner, † 1887, og C. F. Hansen, † 1873, Komponist C. J. Hansen, † 1875, Generallieutn. H. C. G. F. Hedemann, † 1859 (Mon. af Bissen), Oberst J. C. G. Hedemann, † 1901, Generalmajor M. S. F. Hedemann, † 1903, General C. D. Hegermann-Lindencrone, † 1893, Generallieutn. J. H. Hegermann-Lindencrone,† 1849, Skuespillerinde Louise Holst, † 1883, Teaterchef F. C. Holstein, † 1853, Boghandler, Etatsrd. A. F. Høst, † 1897, Oberst J. H. G. Irminger, † 1854, Maler H. C. Jensen, † 1903, Oberstlieutn. T. Jessen, † 1857, Musiker C. L. Kellermann, † 1866, Generallieutn. O. Krabbe, † 1864, Oberst G. H. Lasson, falden 1864, Generallieutn. N. C. Lunding, † 1871, Overhofmarskal C. L. Løvenskiold, † 1898, Døvstummelærer, Skrivekuglens Opfinder R. Malling Hansen, † 1890, Skuespiller K. Mantzius, † 1879, General C. J. de Meza, † 1865, Maler J. P. Møller, † 1854, Krigsminister J. V. Neergaard, † 1879, Maler J. C. Neumann, † 1891, Filosof Rasm. Nielsen, † 1884, Skuespillerinde Agnes Nyrop, † 1903, Generallieutenant L. Oxholm, † 1827, Generalmajor W. T. Oxholm, † 1876, Fysiolog P. L. Panum, † 1885, Veterinær F. V. A. Prosch, † 1885, Diplomat, Minister G. J. Quaade, † 1889, Læge, Konferensraad C. M. Reisz, † 1902, Forfatter C. Rosenberg, † 1885, Skuespillerne C. N. Rosenkilde, † 1861, og A. M. Rosenkilde, † 1882, Oberst J. T. Ræder, † 1855, Generallieuten. J. P. T. Ræder, † 1869, Forf. A. N. de Saint-Aubain, † 1865, General P. U. Scharffenberg, † 1882, Generallieutn. C. A. Schepelern, † 1870, og C. O. E. Schlegel, † 1864, Skuespiller Chr. Schmidt, † 1865, Anatom F. Th. Schmidt, † 1880, Biskop V. C. Schousboe, † 1900 (smuk Sten med Kors og Bispestav), Generallieutn., Greve G. L. Schulenburg, † 1828 (stort Mon. med Hjælm, af Hetsch), Læge, Prof. A. S. N. Stadfeldt, † 1896, General F. C. Stiernholm, † 1879, Arkitekt H. C. Stilling, † 1891, Krigsministrene H. N. Thestrup, † 1879, og A. F. Tscherning, † 1874, Kunsthist. Ph. Weilbach, † 1900, Generalerne H. Th. Wenck, † 1885, og E. H. C. Wilster, † 1881, Oberstliutn. V. Würtzen, † 1858.

Kapellet paa Vestre Kirkegaard, set fra Gaarden.

Vestre Kirkegaard (se II S. 247), i den Del af Hvidovre Sogn, der er indlemmet i Kbh., Byens største Kirkegaard, toges i Brug 1870, efter at Kommunen i 1869 havde købt 60 Td. Ld.; 1880 tilkøbtes 32, 1881

noget over 5 og 1883 c. 10 Td. Ld., saa at den i alt var $106^3/_8$ Td. Ld. (Købesum i alt 222,864 Kr.); men deraf er til mosaisk Trossamfund og den katolske Menighed (se ndfr.) frasolgt $11^7/_8$ Td., saa at den nu er $94^1/_2$ Td. Ld. Den ejes af Kommunen og bestyres af Begravelsesvæsenet.

Paa Kirkegaarden ligger i den nordlige Del et stort, stilfuldt Begravelseskapel, opf. 1892 (indviet $^{15}/_6$) efter Tegn. af Prof. H. J. Holm for 205,000 Kr.; det er af røde Mursten paa Granitsokkel og bestaar af 4 sammenbyggede Fløje, der indeslutte en Gaard med overdækkede Gange langs Murene; der er Taarn med Spir over Hovedfløjen; det indeholder bl. a. to mindre og et større Kapel, Ligrum og Præsteværelse. Desuden er der et lille, ældre Kapel (søndre) og en Inspektørbolig med Kontor. Foran det store Kapel er der et smukt Anlæg, Den har mange smukke, ejendommelige Monumenter (mærk Maleren Willumsens Mon. over hans Forældre) og en sjælden Samling af stedsegrønne Træer.

Af kendte Personer, der ere begr. her, (og Gravmæler) nævnes: Borgmester L. C. Borup, † 1903, Forf. Carl Bruun (med Portrætmed.), † 1899, Justermester E. M. C. L. Bruun, † 1894, Maler H. C. Fischer, † 1886, Teatermaler S. L. V. Güllich, † 1895, Forf., Skolemand Johs. Helms, † 1895, Arkitekt J. D. Herholdt, † 1902, Folketingsmd. Harald Holm, † 1903, Socialistfører P. Holm, † 1898, Politiker S. M. Høgsbro, † 1902, Arkitekt V. Koch, † 1902, Præst J. H. Monrad, † 1903, Arkivar O. Nielsen, † 1896, Maler O. H. B. Olrik, † 1890, Skolemd., Politiker Joh. Ottosen, † 1904, Digteren C. Ploug, † 1894 (Bronceportrætmed.), Overlærer A. F. Pullich, † 1894, Biskop P. C. Rothe, † 1902, Minister N. M. Rump, † 1900, Skolemd., Historiker S. B. Thrige, † 1901, Forf. C. A. Thyregod, † 1898, Forf., Teaterdirektør Rob. Watt, † 1894.

Bispebjærg Kirkegaard, paa Utterslev Mark (højeste Punkt 94 F., 29,5 M.) i det indlemmede Brønshøj Sogn, er 56 Td. Ld., der købtes af Kommunen i 1894 for 130,000 Kr., og indviedes $^{27}/_{11}$ 1903. Foreløbig er 21 Td. Ld. tagne i Brug. Kirkegaarden er indhegnet af et Læbælte. Ved Indgangen fra Frederiksborgvejen er der en Mur med Portparti, flankeret af to Bygninger til Inspektør, Kontor, Opsyn osv., alt af røde Mursten, og midt for Indgangen noget tilbage det foreløbige Kapel, i norsk Stil af Træ, indeholdende bl. a. et større og to mindre Kapeller samt et Ligrum (det endelige Kapel tænkes opf. noget længere tilbage). Alle Bygninger ere efter Tegn. af Arkitekt A. Clemmensen (se „Architekten“ $^5/_{10}$ 1902 og $^{12}/_{12}$ 1903).

Frelsers Assistens Kirkegaard, Amagerbrogade, er anlagt 1790 som Fattigkirkegaard, udvidet 1853 med over 1 Td. Ld. Den er c. 3 Td. Ld. og ejes og bestyres af Kirken.

Sundby Kirkegaard, i Sundbyerne, er anlagt 1872 og senere udvidet, nu 5 Td. Ld. Paa Kirkegaarden, der fra $^{15}/_6$ 1903 ejes af Kbh.'s Kommune, er der et Ligkapel og en Bestyrerbolig.

Brønshøj Kirkegaard, ved Kirken, $4^1/_2$ Td. L., ejes fra $^{15}/_6$ 1903 af Kbh.'s Kommune. Paa Kirkegaarden er der, foruden de II S. 253 nævnte, begr. Marineminister O. H. Lütken, † 1883 (Ejer af Bellehøj). Der er 1904 opf. et stort Ligkapel.

Mosaisk Kirkegaard, Møllegade paa Nørrebro, er anlagt 1694 og udvidet flere Gange, saa at den nu er c. $2^1/_2$ Td. Ld. Ved en Udvidelse

1852 blev Hovedgangen beplantet med Træer, og der indrettedes et nyt Kapel. Det nuv. Kapel, af røde Mursten (Hovedindgang fra Møllegade, Tøndehvælving, over Indgangen Pulpitur for Kvinderne, i den modsatte Ende Pulp. for Orgel og Sangere), er opf. 1873 for c. 35,000 Kr. efter Tegn. af F. V. Tvede; samtidig opførtes en Inspektørbolig. Kirkegaarden har for en stor Del et gammelt, ægte jødisk Præg med flade, opretstaaende Gravsten med deres hebraiske Indskrifter vendende mod Ø. Den ældste Ligsten er fra 1693 (Liget har altsaa været nedsat i Graven, før Købet af Kirkegaarden har været endelig ordnet).

Af kendte Personer, der ere begr. her, nævnes: Bankier og Politiker D. B. Adler, † 1878, Kobberstikker J. Ballin, † 1885, Læge S. J. Ballin, † 1866, Fabrikant M. H. Bing, † 1883, Legatstifter S. A. Eibeschütz, † 1856, Fabrikant, Borgerrepræsent. S. Fraenckel, † 1886, Sprogmd. I. S. Levin, † 1883, Bankdirektør M. Levy, † 1892 (stort Mon. efter Tegn. af Arkit. F. Levy), Grosserer Moritz Melchior, † 1884, Hofraad D. A. Meyer, † 1813, Etatsrd., Redaktør M. L. Nathanson, † 1868, Fabrikant I. H. Ruben, † 1868, Stabslæge N. Salomon, † 1885, Overretsprokurator J. L. Simonsen, † 1886, Læge S. M. Trier, † 1863, Overrabbiner A. A. Wolff, † 1891.

Mosaisk vestre Kirkegaard, ved Vestre Kirkegaard, er anlagt 1885, efter at Kommunen 1884 havde solgt Menigheden c. 5 Td. Ld., og 1888 købtes yderligere $2^1/_4$, saa at den nu er c. $7^1/_4$ Td. Ld. Paa den meget smukt vedligeholdte Kirkegaard, der indhegnes af en 250 F. lang Mur af Granit og røde Mursten, i hvilken en stilfuld Indgang med smukke Smedejærnsporte, opførtes 1885 en Inspektørbolig i Villastil, og 1886-88 et Ligkapel paa Granitsokkel af røde Mursten med Baand og Gesimser af Sandsten og Udsmykning af brændt Ler; det er 96 × 61 F., har to lavere Sideskibe, Apsis, Søjleportal og Forhal; det stilfulde Indre har aaben Tagkonstruktion, Galleri til Kvinderne over Forhallen og i den modsatte Ende en halvrund Niche, hvor Orgel og Sangere have Plads bag en høj Egetræsskranke. Kapellet, med Brolægningen fra Indgangen, har kostet c. 64,000 Kr. Alle Bygninger efter Tegn. af Fr. Levy.

Af kendte Personer, der ere begr. her, (og Gravmæler) nævnes: Grosserer A. Berendsen, † 1903 (stort stilfuldt Mon. af St. Sinding), Politiker Herm. Bing, † 1896, Vekselerer Laur. Bing, † 1903, Læge L. I. Brandes, † 1899, Forf. Jak. Davidsen, † 1891, Bureauchef D. Dessau, † 1893, Bankier G. A. Gedalia, † 1892, Rabbiner H. Goitein, † 1903, Digteren M. Goldschmidt, † 1887, Læge, Prof. A. Hannover, † 1894, Etatsrd. Ph. W. Heyman, † 1893, Borgerrepræs. og Legatstifter J. Mannheimer, † 1890, og Hustru Ida, † 1901, Maler D. Monies, † 1894, Højesteretssagfører F. Salomon, † 1903, Læge M. Salomonsen, † 1889, Læge, Prof. F. J. Trier, † 1898, Skuespiller Carl Wulff, † 1888.

Katolsk Kirkegaard, ved Vestre Kirkegaard, er anlagt 1887, efter at Kommunen havde solgt henved 2 Td, Ld. (27,324 □ Al.). Paa Kirkegaarden et lille Ligkapel, af røde Sten, med Altertavle og Korsvejsbilleder; foran Kapellet et Krucifiks.

Frederiksberg Kirke, ved Frederiksberg Runddel, Hj. af Pileallé. Byen Ny-Amager eller Ny-Hollænderby, som Frederiksberg da kaldtes, havde allerede 1651 faaet Tilladelse til at opføre en Kirke; men denne, som vistnok har været meget uanselig, og hvis Beliggenhed ikke kendes, blev øde-

lagt under Svenskekrigen 1658-60, og Beboerne fik da 1661 Lov til at bygge en ny, der blev opf. ved Pileallé omtrent lige over for den nuv. (ved Nedlægning af Rør i 1880'erne stødte man i Slotsdriveriets Have paa mange Rester af Ligkister). Allerede 1681 var dog denne Trækirke „hel bygfældig“, og 1695 tilbød den bekendte Præst Dr. Masius at opføre en ny Kirke, mod at han fik jus patronatus; men Menigheden vilde ikke gaa ind paa det, da det var dens Hensigt efterhaanden at ombygge Trækirken med Murværk. En Tid besørgedes Gudstjenesten af den tyske Kapellan ved Vor Frelsers Kirke, fra 1696 gik den over til den holl. Præst ved Holmens Kirke, fra 1703 til Præsten i Brønshøj. Endelig blev det ved kgl. Res. 1732 bestemt, at der skulde opføres en ny Kirke, som indviedes Hellig tre Kongers Dag 1734, og samtidig fik ogsaa Kirkegaarden sin nuv. Plads, medens den før havde ligget ved den gml. Bindingsværkskirke, som nu først blev nedbrudt. I 1736 fik Kirken sin egen Præst, og Vesterbro henlagdes til det nye Sogn, ligesom der ved Kirken opføtes en Præstegaard og en Degnebolig; 1747 henlagdes Hvidovre som Anneks til Sognet. Ved Kirken blev der 1782 tilbygget et Sakristi, og den er flere Gange bleven restaureret bl. a. 1885, men i øvrigt staar den som i 1734, kun at der i 1900 til Sakristiet for c. 6000 Kr. opførtes en Tilbygning (Arkitekt: C. Lendorf). I 1904 er der indrettet to nye Sideindgange.

Frederiksberg Kirke.

Kirken er opf. af røde Mursten i Form af en Ottekant med spidst Tag og derover et Klokketaarn, Vaabenhus mod V. og Sakristi med mangekantet Tilbygning (fra 1900) mod Ø. Den er udvendig 46 F., foruden Vaabenhus og Sakristi, til Tagskægget 28, til Klokketaarnet Spids 100 F. Det lystmalede Indre har en Slags Kuppelhvælving (39 F. fra Gulvet) og tre Etager Pulpiturer hele Kirken rundt, over Indgangen er Orgelpulpitur. Det gamle Alter, af Træ med Søjler, har et Maleri (Nadveren) af Eckersberg og to Malmstager, skænkede 1654 af Tøjmester P. Kalthof; over Maleriet er Prædikestolen. Døbefonten er af Egetræ. Paa Siderne af Alteret hænge 4 Malerier (Christi Fødsel, Flugt, Daab og Begravelse), der før vare paa Frederiksberg Slot, men 1776 skænkedes Kirken; under dem er der paa den

ene Side af Alteret en $^{11}/_{2}$ 1873 afsløret Marmormindetavle for Adam Oehlenschlæger, paa den anden en Mindetavle for de i 1864 faldne. I Sakristiet (Tønde- og Halvkuppelhvælv.), bag Alteret, er der malede Portrætter af Præsterne Niels Glumsøe, † 1736, Joh. Kinast, † 1773, J. M. Weinreich, † 1786, M. F. Liebenberg, † 1828, S. Schjødte, † 1836, og Chr. Ewaldsen, † 1893. — Om Kirkegaarden se S. 115.

Ved Kirken, der ejer sig selv (fra $^{1}/_{4}$ 1898; 1868 købte Kommunen den af Staten) og staar under Stiftsøvrighedens Patronat, er ansat en Sognepræst, en resid. Kapellan, 2 ordin. Medhjælpere, en Klokker, en Kantor og en Organist.

Sognet, under Frederiksberg Provsti, omfatter Kommunens sydlige Del.

Skt. Lukas Kirke, ved Falkonerallé og Chr. Richardts Vej, er opf. 1896-97 (Grundst. nedlagt $^{26}/_{4}$ 1896, indviet $^{29}/_{5}$ 1897) for c. 75,000 Kr., paabegyndt af „Udvalget til Kirkesagens Fremme i Kbh.“, fuldendt af Kbh.s Kirkefond, efter Tegn. af Arkitekt V. Koch. Den er bygget nærmest i romansk Stil paa Granitsokkel af røde Mursten, Kridtsten og Savonièressten (det udhuggede Arbejde) og bestaar af et Langskib, c. 91 × 43 F.; Højden til Gesimsen er 27, til Tagryggen $50^{1}/_{2}$ F.; over Tagryggen et $38^{1}/_{2}$ F. højt Klokkespir. Over Hovedindgangen i Vestgavlen er der et allegorisk Billedhuggerarbejde, ligesom Skulpturerne over de to Indgange mod S. af Th. Bærentzen. Det lyse Kirkerum har tøndehvælv. Loft, Orgelpulpitur over Indgangen, Sidepulpiturer og i Østgavlen over Alteret en Arkade af norsk Marmor ind til Sakristiet, der er i Højde med Sidepulpiturerne, og som kan lukkes ved Skydedøre. Ved Nordsiden er Præsteværelset. Kirken, der kan rumme 6-700 Personer, er smukt dekoreret (rig Anvendelse af stiliserede Blomster). Altertavlen, Jesus aabenbarer sig for Disciplene, er malet af F. Schwartz; Prædikestolen er af Træ med malede stiliserede Blomster, Døbefonten af Granit. Desuden i Kirken et Hautrelief af Gibs (den lidende Menneskehed), udf. og skænket af Th. Bærentzen.

Ved Kirken, der ejer sig selv og staar under Stiftsøvrighedens Patronat, er ansat en Sognepræst, en resid. Kapellan, en Klokker og en Organist.

Sognet, under Frederiksberg Provsti, blev ved Res. af 1897 udskilt af Frederiksberg Sogn og omfatter Kommunens midterste Del.

Skt. Thomas Kirke, Rolighedsvej, er opf. 1896-98 (Grundst. nedlagt $^{22}/_{10}$ 1896, indviet $^{6}/_{2}$ 1898) for c. 75,000 Kr. af Menigheden paa en af Staten skænket Grund og med Tilskud fra Stat og Kommune efter Tegn. af Arkitekt C. Lendorf. Den er bygget i gotisk Stil paa Granitsokkel af røde Mursten i regelmæssig Korsform — Længden i Korset 74 F., Højde til Gesims 52, til Tagryg 55 F. — med Tagrytter over Korsskæringen (til Spidsen 98 F.) og 4 Udbygninger mellem Korset, hvoraf de to forreste bruges til Opgange til Pulpiturerne, de bageste til Ligstue og Sakristi (sidste med mangekantet Afslutn.). Det lyse, let dekorerede Indre har Orgelpulpitur over Indgangen, to Sidepulpiturer og Midthvælving (43 F. over Gulvet), hvorfra Rundbuer aabne sig ind til de tøndehvælv. Korsarme. I det 3 Trin hævede Kor findes i Muren over Alterbordet et Mosaikkors (af Dekorationsmaler Willerup, hvem ogsaa Kirkens Dekoration skyldes), og over dette er der i det tredelte, spidsbuede Vindue (det midterste 20 F. højt) indsat Glas-

malerier (tegn. af Knud Larsen, skænk. af Konferensrd. Heide), Christus og Apostelen Thomas; to Standere med elektriske Lamper staa uden for Kirken for at oplyse Billedet. Paa hver Side af Alteret legemsstore Broncestatuer af Johannes og Paulus, modell. af Bøgebjerg, skænk. af Fru E. Plum. Granitdøbefont, Prædikestol af Træ. I Sakristiet (fladt Loft) et Gibsrelief (Hans Tausen). Kirken rummer c. 1000 Personer.

Ved Kirken, der ejer sig selv og staar under Stiftsøvrighedens Patronat, er ansat en Sognepræst, en resid. Kapellan, en Klokker og en Organist.

Sognet, under Frederiksberg Provsti, er ved Res. af $^{26}/_{1}$ 1898 udskilt af Frederiksberg Sogn og omfatter Kommunens nordl. Del.

Skt. Markus Kirke, Forchhammersvej, er opf. 1900-02 (Grundst. nedlagt $^{23}/_{11}$ 1900, indv. $^{9}/_{11}$ 1902) paa en af Kommunen skænket Grund efter Tegn. af Arkitekt C. Lendorf for c. 155,000 Kr., hvoraf c. 103,000 Kr. ere frivillige Gaver, Resten er dels Tilskud fra Staten, dels indkommen ved Højtidsofrets Afløsning. Den er i romansk Stil paa Granitsokkel af røde Mursten i regelmæssig Korsform, over hvis Midte et ottekantet Kuppelparti, 4 Udbygninger mellem Korset (hvoraf de to forreste bruges til Opgange til Pulpiturer, de bageste til Præsteværelse og Ligstue) og halvrund Udbygning (Sakristi) bag Koret i den nordl. Korsarm. Korsets Længde er 83, Længden med Sakristiet 108 F.; til Gesims er der 41, til Tagryg 52 og til det øverste af Spiret 118 F. Over Hovedportalen i den sydl. Korsarm, ses Skt. Markus i Mosaik (af Willerup). Det lyse, let dekorerede Indre har over Indgangen Orgelpulpitur, Sidepulpiturer og over Midten blaa Kuppelhvælv. (57 F. over Gulvet), der oplyses ved en Krans af smaa Buevinduer, medens Rundbuer aabne sig ind til de tøndehvælv. Korsarme. Alterbilledet, Christus i Emaus, er malet af Kn. Larsen; Prædikestolen, af Træ, har Figurer modell. af Bøgebjærg; Granitdøbefont.

Ved Kirken, der ejer sig selv og staar under Stiftsøvrighedens Patronat, er ansat en Sognepræst, en resid. Kapellan, en ordin. Medhjælper, en Klokker og en Organist og Kantor.

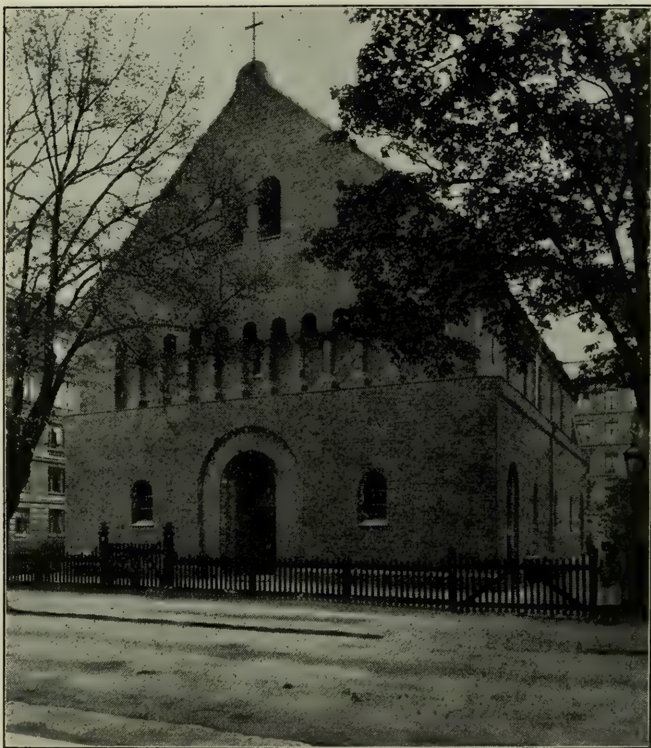
Kirken, under Frederiksberg Provsti, udskiltes ved Res. af 1902 af Frederiksberg Sogn og omfatter Kommunens sydl. Del (begrænset af Skt. Jørgens Sø, Gml. Kongevej, Bülowsvej og Vestbanen).

Desuden er der i Kommunen flg. Kirker, der høre til Folkekirken, og hvori der holdes offentlig Gudstjeneste:

De Classenske Boligers Kirke, Godthaabsvej, er opført 1878-80 (Grundstenen nedlagt $^{20}/_{8}$ 1878, indviet $^{19}/_{6}$ 1880) af det Classenske Fideikommis efter Tegning af Arkitekt: F. V. Tvede paa Granitsokkel af røde Mursten og bestaar af Skib med to korte Korsudbygninger, Kor mod N. og Taarn med Spir (97 F.) mod S., i alt 80×48 F. Det Indre har pudsede Vægge og fladt Bjælkeloft, Koret dekoreret Tøndehvælving. Over Forhallen (Taarnrummet) er Orgelpulpitur. Paa Alterbordet et Krucifiks (Figuren af forgyldt Gibs); Prædikestol af Træ med Evangelistsymbolerne; cementstøbt Døbefont. En Mindetavle med to Sølvkranse over Ordenskansler, Direktør for det Cl. Fideikommis F. F. Tillisch, † 1889.

Ved Kirken, der ejes og bestyres af det Cl. Fideikommis, er ansat en Præst (egentlig Sognepræst for Boligernes Menighed), som tillige er Præst ved Frederiksberg Hospital, en Kirkesanger og en Organist.

Emmaus Kirke, i Diakonissestiftelsens Moderhus (s. d.) paa Peter Bangs Vej, er indviet $^{31}/_{12}$ 1876. Den indtager hele Stiftelsens Vestfløj, er opf. ved en Gave af 60,000 Kr. fra Etatsrd. Stoltenberg efter Tegn. af Prof. Hans J. Holm i gotisk Stil paa Granitsokkel af røde Mursten og bestaar af Skib, med Tagrytter (90 F. over Jorden), og Kor mod N., i alt 98×38 F. Hovedindgangen er i Skibets sydøstl. Hjørne, men der er ogsaa Adgang fra S. fra Hospitalsfløjen. Det lyse, let dekorerede Indre har Tøndehvælving, gennembrudt af Vindueskapperne; Koret, med stor Spidsbue ind til Skibet, har Krydshvælvinger; over Koret er Orgelpulpitur, ved den modsatte Væg et Galleri. Alterbilledet, Vandringen til Emmaus, er af A. Dorph. Prædikestol med Maling og Udskæringer. Ved Sydvæggen udhugget Granitdøbefont og over den paa Væggen et Basrelief af G. C. Freund. I Koret et andet Basrelief. Desuden i Kirken en Statue, Abraham, af Gibs, af Peters, og en Gibsgruppe, Hagar og Ismael, af Aksel Hansen. Paa Sydvæggen en Tavle, der minder om Stoltenbergs Gave. Kirken har c. 400 Pladser. Se i øvrigt under Stiftelsen.

Immanuels Kirke.

Immanuels Kirke, for Kjøbenhavns Valgmenighed af 1890, Forhaabningsholms Allé (1890-93 havde Menigheden en Bedesal paa Chr. Winthers Vej, nu Lokale for kat.-apostolisk Kirke), er opført 1892-93 (Grundst. nedlagt $^{8}/_{9}$ 1892, indviet $^{29}/_{10}$ 1893) for c. 100,000 Kr. (med Grunden) efter Tegn. af Arkitekt A. Clemmensen. Den smukke, ejendommelige Bygning er i romansk Klosterstil med Anvendelse af oldkristelige Motiver paa Granitsokkel af røde Munkesten og bestaar af Skib og Kor ud i eet med halvrund Afslutn. mod Ø., i alt 94 F. lang og 53 F. bred, til Gesims 31, til Tagryg 54 F. I Vestgavlen ud til Alleen er et Søjleparti og derunder Hovedindgangen, over hvilken et Glasmosaik (Christus), ligesom der er Mosaikker over de 4 Sideindgange (de 4 af Joakim, det ene af Niels Skovgaard; se Tidsskr. for Kunstind. 1899 S. 118). Det Indre har pudsede, lyse Vægge og Tøndehvælving (40 F.), i hvis Sider de smaa, højtsiddende Vinduer ere anbragte, samt Pulpiturer paa de 2 Sider under Hvælvingen og Orgelpulpitur over Indgangen. Alterbilledet, den første Pinsedaab, er malet 1904 og skænket af Niels Skovgaard, der ogsaa har skaaret Rammen; Altertæppet, med gule Lilier og lilla Krokus, er tegn. af Joak. Skovgaard, der sammen med Broderen har dekoreret Prædikestol og andet Inventar. Paa hver Side af Alteret et hvidkalket

Mursæt, hvoraf det ene gemmer Opgangen til Prædikestolen. Gammel Døbefonts Granitkumme fra Randlev i Jylland. Bag Koret findes Ligstue, Konfirmandstue samt Præste- og Daabsværelse. I Kirken et Gibsbasrelief, Englen og Hyrderne, af Peters. Kirken har c. 800 Siddepladser. — Paa Grunden S. for Kirken agtes 1904 opf. et Menighedshus med Fundament til et Klokketaarn, et Hus med Lokaler for Kbh's. Højskoleforening samt et Hus med Præstebolig m. m. (c. 22,000 Kr.).

Ved Kirken, der ejes af Menigheden, er ansat en Præst og en Kapellan. Kirken ejede $^{1}/_{1}$ 1904 1800 Kr. og havde en Gæld paa 51,720 Kr., af hvilke Grundens Værdi, 30,000 Kr., er skænket, mod at den forrentes, saalænge Giveren og hans Arving lever.

De Døvstummes Kirke, Falkonergaardsvej, opføres 1904 (Grundstenen nedlagdes $^{14}/_{6}$) efter Tegn. af Arkitekt Emil Jørgensen; den skal rumme ca. 300 Mennesker og har amfiteatralsk ordnede Pladser.

Af andre Kirker og Kapeller er der følgende:

Martins Kirke, Martinsvej ved Vodroffsvej, for den af Pastor N. P. Grunnet 1855 stiftede evang.-lutherske Menighed, der hører til Frikirken i Danm., er opf. 1877 (Grundst. nedlagt $^{18}/_{3}$, indviet $^{19}/_{8}$) for c. 30,000 Kr. efter Tegn. af Arkit. Alfr. Jensen og Aug. Johansen paa Granitsokkel af røde Mursten med Taarn med Spir (70 F.) ved Gavlen ud til Gaden og Tilbygning med Tværgavle ved Korenden. Det Indre har Orgel over Indgangen, Tøndehvælv., Krucifiks paa Alteret og et Maleri (Christus) over Kornichen. Der er c. 400 Pladser.

Herrens Kirke, Kong Georgs Vej, for den af Pastor N. F. Carstensen $^{29}/_{9}$ 1878 stift. evang. Frimenighed (han begyndte i Brødremenigheden, sluttede sig senere til de biskoppelige Metodister, men udskilte sig 1877). Menigheden havde først Kirke i den nuv. Bethlehemskirke (se S. 58), der da kaldtes „Luthers Kirke" og blev opf. til den, indtil den nuv. Kirke opførtes 1885-86 (Grundst. nedlagt $^{30}/_{7}$ 1885, indviet $^{14}/_{2}$ 1886) efter Tegn. af Arkitekt D. V. Leerbeck for c. 45,000 Kr. af røde Mursten (56 × 36 F.). Det Indre har Tøndehvælv., lille Orgelpulpitur og Korniche, hvori et stort zinkstøbt Krucifiks; zinkstøbt Døbefont (Kopi efter Thorvaldsens). Ved Koret er Ligkapel. — Ved Kirken, der ejes af ovenn. Carstensen, er Præstebolig.

Fredskapellet, Lampevej, for den $^{21}/_{9}$ 1896 stiftede Frederiksberg Baptistmenighed, er opført 1896-97 (Grundst. nedlagt $^{13}/_{10}$ 1896, indviet $^{11}/_{4}$ 1897) for c. 32,550 Kr. (Arkit.: Leerbeck) af røde Mursten med et lille Taarn (hvori Hovedindgangen) med Spir; udvendig i alt 74 × 36 F.; det Indre har flad Tøndehvælving (24 F. over Gulvet) og Daabsbassin.

Rosenkranskirke, Boyesgade, romersk-katolsk Kirke, indviet $^{13}/_{11}$ 1892, bestaar af 3 Fløje samt Alterniche lige for Hovedindgangen; fladt, kasseteret Loft. Paa Siderne af Alteret (der er det ældste katolske Alter i Kbh., oprindl. fra det ældre Kapel i Bredgade) hænge to Malerier, hvoraf det ene

er Kopi efter Murillos Madonna, det andet malet af Krombach, der ogsaa har malet Korsvejsbillederne; bag Alteret er Sakristi. Kirken udgør en Del af en større Bygning, opf. 1891-92 for 130,000 Kr. paa Granitsokkel af røde Mursten (Arkit.: V. Friedrichsen), der ogsaa indeholder Pige- og Drengeskole (Sogneskole) samt Boliger for Præsterne og Lærerne og Vaisenhus for forældreløse katolske Drenge. Ved Bygningerne er ogsaa Bolig for Skt. Josephssøstrene, hvis lille Kapel findes her, og en fransk Skole samt Vaisenhus for kat. Piger.

Kristi Kirke, Sophievej, for den $^{13}/_{8}$ 1876 stiftede Menighed, til Fremme af primitiv (oprindelig) Kristendom og kristelig Enhed paa nytestamentlig Grundlag; Medlemmerne, der kalde sig „Kristi Disciple“ eller „Kristne“, døbes som voksne. Kirken er indviet $^{26}/_{10}$ 1890 (tidligere Lokale i Dr. Tværgade Nr. 28) og har kostet c. 80,000 Kr. (Arkit.: Leerbeck). Den er bygget af røde Mursten i to Stokv. og indeholder i Stuen en mindre Sal med fladt Loft og Daabsbassin i en Niche, og paa 1. Sal en stor Sal (53×34 F., 24 F. høj) med tøndehvælv., dekoreret Loft og Prædikestol. Kirken ejes af „The Forreign Christian Missionary Society“, Cincinnati.

Missionshuset Siloam, Grundtvigsvej, er opf. 1894 af kirkl. Forening for indre Mission for c. 70,000 Kr. med Inventar (Grunden kostede 64,000 Kr.), til Dels efter Tegn. af Arkitekt O. Beck, af røde Mursten med Gavlparti ud til Vejen; det indeholder i Stuen Forretningslokaler og paa 1. Sal en stor Sal, c. 80×40 F., 20 F. høj (et Maleri, den korsfæstede, er malet af Møller, Kolding).

Adventisternes Missionshus **Ebenezer**, Margrethevej, er opf. 1895-96 for c. 75,000 Kr. (Arkit.: Leerbeck) og indeholder bl. a. en stor og en mindre Sal, Skole og nogle Lejligheder.

Betsaida, Filippavej, Tempel for spiritistisk Broderskab, stift. $^{12}/_{7}$ 1884, er en hvid Bygning i to Stokv. med stor Søjleportal (Arkit.: H. V. Frehse).

Frederiksberg har to Kirkegaarde, der ifl. kgl. Res. af $^{4}/_{6}$ 1897 ejes og bestyres af Begravelsesvæsenet, en Institution under Frederiksberg Kommunalbestyrelse.

Frederiksberg gamle Kirkegaard, anlagt 1734 ved Kirken (se S. 110), er flere Gange udvidet, saaledes 1824 og 1837 og sidst 1885 (med 1986 □ Al. af Præstegaardshaven), saa at den i alt er c. 4 Td. Ld. (55,888 □ Al.). Den smukt vedligeholdte og stemningsfulde Kirkegaard er rig paa Minder om mange kendte Mænd og smukke, kostbare Monumenter. Blandt Gravene fremhæves *Adam Oehlenschlægers Grav* paa den midterste Del ved Muren mod S. og ved Muren ud til Alleen *Knud Lyne Rahbeks* og Hustrus Grav. Af Monumenterne mærkes et efter vore Kirkegaardsforhold særlig pragtfuldt paa den nye østlige Del, „Pastor Møllers Familiebegravelse“, rejst 1892; det bestaar af et aabent Kapel af Sandsten hvilende paa to Søjler af grøn Granit med Tøndehvælving (Arkitekt E. Blichfeldt) og derunder en Gruppe af hvid Marmor: en Dreng, der lægger en Krans paa Kisten, og Haabets Genius, der peger opad (Billedhugger J. Schultz).

Af kendte Personer, der ere begr. her, (og Gravmæler) nævnes: Kapt. B. C. M. Aarøe, † 1886 (Fører for det i 1864 bekendte Strejfkorps), Sønderjyden N. Ahlmann, † 1890, Historiker C. F. Allen, † 1871, Forf. Fr. Barfod, † 1896, Anatom., Konferensrd. H. C. B. Bendz, † 1882, Prof. W. Bjerring, † 1879, Generalskattedirektør E. D. G. Blechingberg, † 1902, Rigsarkivar C. F. Bricka, † 1903, Forf. Camillo Bruun, † 1880, Raadmd. F. C. Bülow, † 1890, Minister A. L. Casse, † 1886, Gehejmekonferensrd. Jonas Collin, † 1861, Læge, Konferensrd. M. Djørup, † 1876, Prof. H. P. Duurloo, † 1892, Pastor C. Ewaldsen, † 1893 (Portrætmed.), Maler J. V. Gertner, † 1871, Litteraturhist. Sv. Grundtvig, † 1883, og Hustru (med Portrætmed. af V. Bissen), Skuespillerinde H. A. N. Hagen, f. Price, † 1892, Provst P. C. Hall, † 1891, Maler Constantin Hansen, † 1880, Generalmajor J. W. A. Harbou, † 1891, Teolog, Prof. C. Hermansen, † 1882, Oberstlieutn. J. A. F. Hoffmann, † 1864 (med Buste), Præst L. C. Holsøe, † 1862, Digteren J. C. Hostrup, † 1892 (smuk Sten efter Tegn. af N. Skovgaard), General C. Høegh-Guldberg, † 1867, Historiker og Digter P. V. Jacobsen, † 1848, Kabinetssekretær P. C. Jessen, † 1830, Minister C. G. W. Johannsen, † 1888, Rigsarkivar A. D. Jørgensen, † 1897, Benedicte Arnesen-Kall, † 1895, Tømrermester H. Kayser, † 1895, Ornitolog, Dr. N. Kjærbølling, † 1871, Botaniker, Prof. J. M. C. Lange, † 1898, Højesteretsadvokat, Bankdirektør C. C. B. Liebenberg, † 1865, Konfessionarius M. F. Liebenberg, † 1828, Biskop P. E. Lind, † 1903, Maler F. C. Lund, † 1901, Restauratør Lars Mathiesen, † 1852, Generallieutn. A. C. F. Moltke, † 1863, Generaldecisor, Kmhr. G. H. Moltke, † 1876, Minister J. S. Møsting, † 1843, Skuespillerne N. P. Nielsen, † 1860, og Hustru Anna Nielsen, † 1856, Forf. Th. Overskou, † 1873 (med Buste), Birkedommer, Etatsrd. C. N. Petersen, † 1876, Mimiker J. A. Price, † 1890, Etatsrd. M. K. Raffenberg, † 1881, Censor, Etatsrd. C. Reiersen † 1876, Skolemand, Redaktør C. V. Rimestad, † 1879 (med Bronceportrætmed.), Forf. Cl. Rosenhoff, † 1869, Jærnbanedirektør, Konferensrd. V. Rothe, † 1891, Præst S. Schjødte, † 1836, Justitiarius P. Schiønning, † 1872, Justitiarius N. F. Schlegel, † 1891, Skolebestyrer, Prof. H. Schneekloth, † 1882 (med Bronceportrætmed.), Retshistoriker, Gehejmekonferensrd. C. L. E. Stemann, † 1876, Matematiker, Prof. Ad. Steen, † 1886, Veterinær, Prof. H. V. Stockfleth, † 1879, Amtmd., Kmhr. W. W. Stockfleth, † 1885, Finanshovedkasserer, Etatsrd. R. C. Stæger, † 1875, Generalkrigskommissær C. Torp, † 1869, Overførster F. Wimpffen, † 1891, Artist N. H. Volkersen, † 1893, Minister F. H. Wolfhagen, † 1894, Konferensrd. P. Wormskjold, † 1824, Retslærd A. S. Ørsted, † 1860, Sophie Ørsted, f. Oehlenschlæger, † 1818.

Oehlenschlægers Grav.

Litt.: *O. Andersen*, Frederiksberg ældre Kirkegaarde, Kbh. 1893.

Frederiksberg Assistens Kirkegaard, Søndre Fasanvej, er anlagt 1863 og flere Gange udvidet, saa at den nu er c. 28 Td. Ld. (395,790 □ Al). Paa Kirkegaarden ligge en 1875-76 opf., senere udvidet Graverbolig og to Kapeller: søndre Kapel, opf. 1877-78 (indviet $^{20}/_{6}$ 1878) af røde Mursten med et Klokketaarn over Indgangen og et Orgel (Arkitekt: H. Drewsen), og nordre Kapel, opf. 1890-91 af røde Mursten med Orgel, ombygget 1895-96, begge med en Kapelsal og 2 Ligstuer. Foran den nordl. Indgang er der et smukt Anlæg; langs Roskildevej og en Del af Fasanvej er der opført en Mur af røde Sten.

Af kendte Personer, der ere begr. her, (og Gravmæler) mærkes: Veterinær, Prof. S. H. O. Bagge, † 1895, Maler C. V. Dalsgaard, † 1893, Justitiarius P. C. N. Buch, † 1904, General G. Castenskiold, † 1886, Kmhr., Teaterchef E. Fallesen, † 1894 (og Hustru Flora, f. Thomsen), Landøkonom, Prof. N. J. Fjord, † 1891, Komponist J. C. Gebauer, † 1884, Præst N. P. Grunnet, † 1897, Læge, Prof. C. G. Gædeken, † 1900, Filosof, Prof. P. S. V. Heegaard, † 1884 (stort Granitkors), Direktør Th. J. Hellmann, † 1881 (Mon. rejst af „Bikuben“ og „Fremtiden“), Skuespillerne W. C. Holst, † 1898, og Hustru Elisab. F. M. Holst, f. Heger, † 1891, samt F. V. Hultmann, † 1894, Malerinde Elisab. Jerichau, † 1881, Billedhugger J. A. Jerichau, † 1883, Digter H. C. Kaalund, † 1885 (Mon. efter Tegn. af Frølich, med Portrætmed., udf. af Aksel Hansen), Kemiker, Prof. Joh. Kjeldahl, † 1900, Præst, Forf. Kofoed-Hansen, † 1893, Maler Vilh. Kyhn, † 1903, Digter Thomas Lange, † 1887, Statssekretær, Etatsrd. J. Liebe, † 1883, Præst J. C. Lindberg, † 1857 (1866 flyttet fra Frederiksberg gamle Kirkegaard), Zoolog C. F. Lütken, † 1901, Redaktør, Dr. E. Manicus, † 1904, Oberst, Korttegner J. H. Mansa, † 1885, Højesteretsassessor F. Meyer, † 1891, Prof. L. H. V. Oppermann, † 1883, Billedhugger C. Peters, † 1899, Museumsdirektør Henry Petersen, † 1896 (smukt Mon.), Minister H. I. A. Raasløff, † 1893, Historiker C. E. F. Reinhardt, † 1896, Højesteretsassessor C. Rimestad, † 1894, Gehejmekonferensrd. E. E. Rosenørn, † 1894, Slotsgartner Tyge Rothe, † 1887, Forf., Herredsfoged T. V. K. Rumohr, † 1884, Forf. Rud. Schmidt, † 1899, Filantrop Josephine Schneider, † 1887, Malerne A. Th. Schovelin, † 1893, og N. Simonsen, † 1885, Amtmd., Kmhr. F. Sporon, † 1857, Prof. G. Stephens, † 1895, Forf. Vald. Thisted, † 1887, Læge, Etatsrd. F. A. Uldall, † 1873, Politiker, Bankdirektør W. J. A. Ussing, † 1887, Amtmd. J. H. Wegener, † 1865, Forf. Pauline Worm, † 1883.

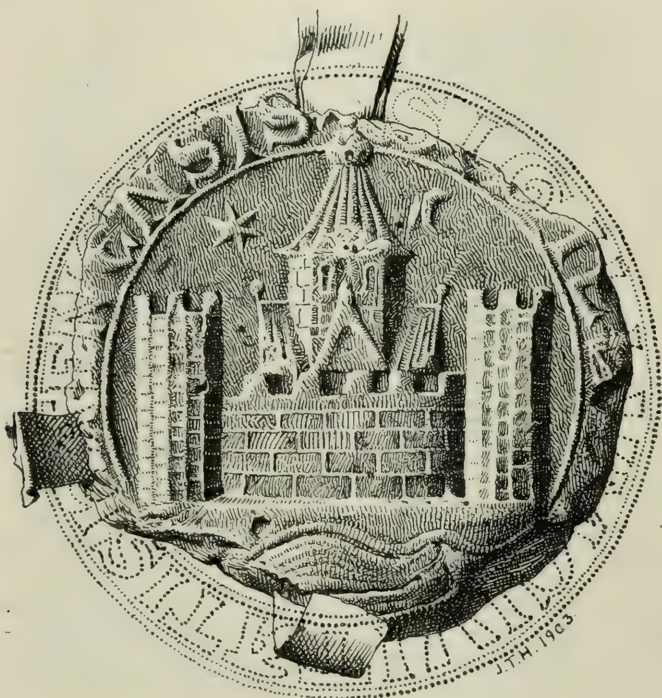
Krematoriet, Hj. af Nyelandsvej og Nordre Fasanvej, er opf. af den $^{24}/_{3}$ 1881 stift. Forening for Ligbrænding ($^{1}/_{6}$ 1904: c. 1300 Medl.). Det er bygget 1886 i Rundbuestil af røde Mursten (Arkitekt: A. M. Sørensen) for c. 20,000 Kr., der indkom ved frivillige Gaver; i 1896-97 blev det for c. 11,000 Kr. udvidet med en Urnehal (Arkit.: F. Levy). Bygningen bestaar af Urnehallen, med en Niche paa hver Side af Indgangen, og det bagved liggende Krematorium med Ligbrændingsovnen samt Kælder med Gasudvikleren. Urnehal og Krematorium have dekoreret, spidst tilløbende Bjælkeloft; der er opstillet Urner i begge Rum. Foreningen foretog $^{13}/_{9}$ 1886 den første Ligbrænding (en svensk Tugthusfange) for at faa afgjort, om Ligbrænding var tilladt; men Dommen gik den imod. Ved Lov af $^{1}/_{4}$ 1892 blev Ligbrænding tilladt, og $^{13}/_{1}$ 1893 brændtes det første Lig (Bureauchef Dessau, begr. paa mos. vestre Kirkegd.). Krematoriet ligger i et smukt lille Anlæg ($^{1}/_{2}$ Td. Ld.).

Af kendte Navne paa Urnerne mærkes: Landskabsmaler Vilh. Groth, † 1899, Politiker, Højesteretssagfører Oct. Hansen, † 1903, Digter Hauchs Hustru, Frederikke Elisab., † 1896, Gasværksbestyrer J. C. G. Howitz, † 1900, Operasanger R. L. Jastrau, † 1902, Ingeniør A. Keifler, † 1904, Literat F. L. Liebenberg, † 1894, Generaldirektør N. H. Lund, † 1894, Militærforf. C. F. C. Sarauw, † 1900, Hospitalsforstander F. H. Stuckenberg, † 1899, Docent C. A. Werner, † 1896, Forf. F. Winkel Horn, † 1898.

Slotte og Palæer.

Christiansborg. Aar 1167 opførte Absalon „af nyt“ Kjøbenhavns første Borg, *castrum de Hafn* (Navnene „Axelhus“ eller „Stejleborg“ har den aldrig baaret), i Sundet mellem Sjælland og Amager paa en af tre

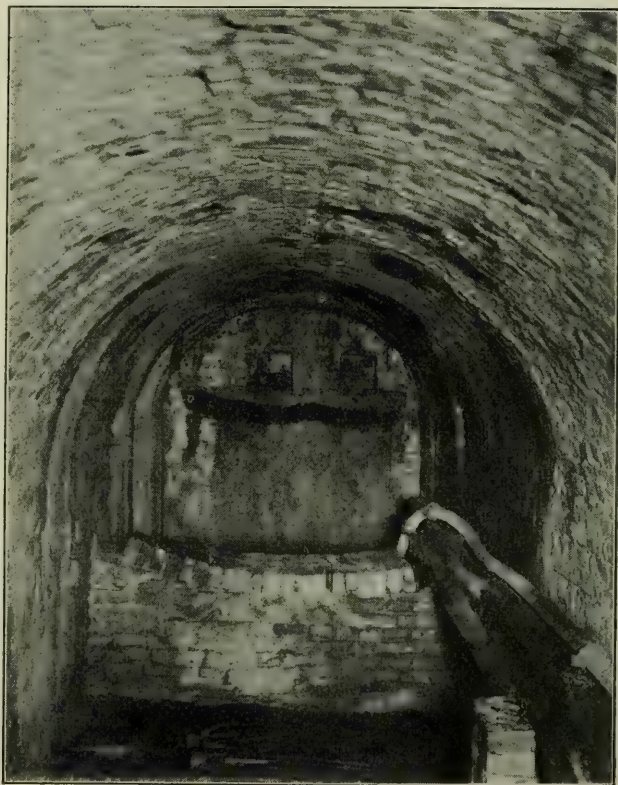
smaa Holme, der senere voksede sammen og dannede den nuv. Slotsholm. Ved denne „liden Befæstning ydede han Fædrelandet stor Hjælp“, siger Saxo. Borgen laa vistnok ved den nuv. Slotsruins Hovedfaçade og har sikkert fra først af kun bestaaet af et enkelt, maaske af en Grav omgivet Taarn; men hvorledes den i øvrigt har set ud, ved man intet om; der er næppe nogen Antydning af et Billede i Kjøbenhavns ældste Segl fra 1296. Een Levning fra dens ældste Tid har man dog antagelig i „*Absalons Brønd*“, et Kildevæld, der endnu findes inden for Slotsruinens Hovedfløj ind under den indre Slotsgaard (se Grundplanen S. 127); Brønden, der er sat af store raa, Kampesten og er c. 4 F. i Gennemsnit, og som den Dag i Dag har udmærket, klart Drikkevand, ligger for Enden af en 46 F. lang, 6 F. bred og ligesaa høj hvælvet Gang. Absalon overdrog i 1186 Borgen til Roskilde Bispestol, og Bisperne have ofte i den flg. Tid opholdt sig her. Da Erik Plovpenning i 1247 bemægtigede sig den, maatte Biskoppen flygte; Aaret efter blev den erobret og brændt af Lübeckerne; i Foraaret 1259 blev den besat af de kgl. Tropper, men allerede i April s. Aar kom Bispens Vasal, Fyrst Jaromar af Rügen, til Kbh. og erobrede og nedbrød Borgen; under et Oprør mod Biskop Jens Krag i 1294 beskød Byens Borgere Borgen med Blider, dog uden at gøre den synderlig Skade; ved sin Tronbestigelse i 1340 fik Vald. Atterdag Byen og Borgen overdragen paa to Aar af Bispen Joh. Nyborg, men Kongen beholdt den langt over Tiden, og Bisp Henr. Gertsen overlod ham Borg og By for sin Livstid; da Bispen var død 1368, indtog Lübeckerne Byen 2. Maj, hvorefter Slottet ogsaa snart efter (16. Juni?) maatte overgive sig, og Aaret efter blev det nedbrudt til Grunden af Lübeckerne.

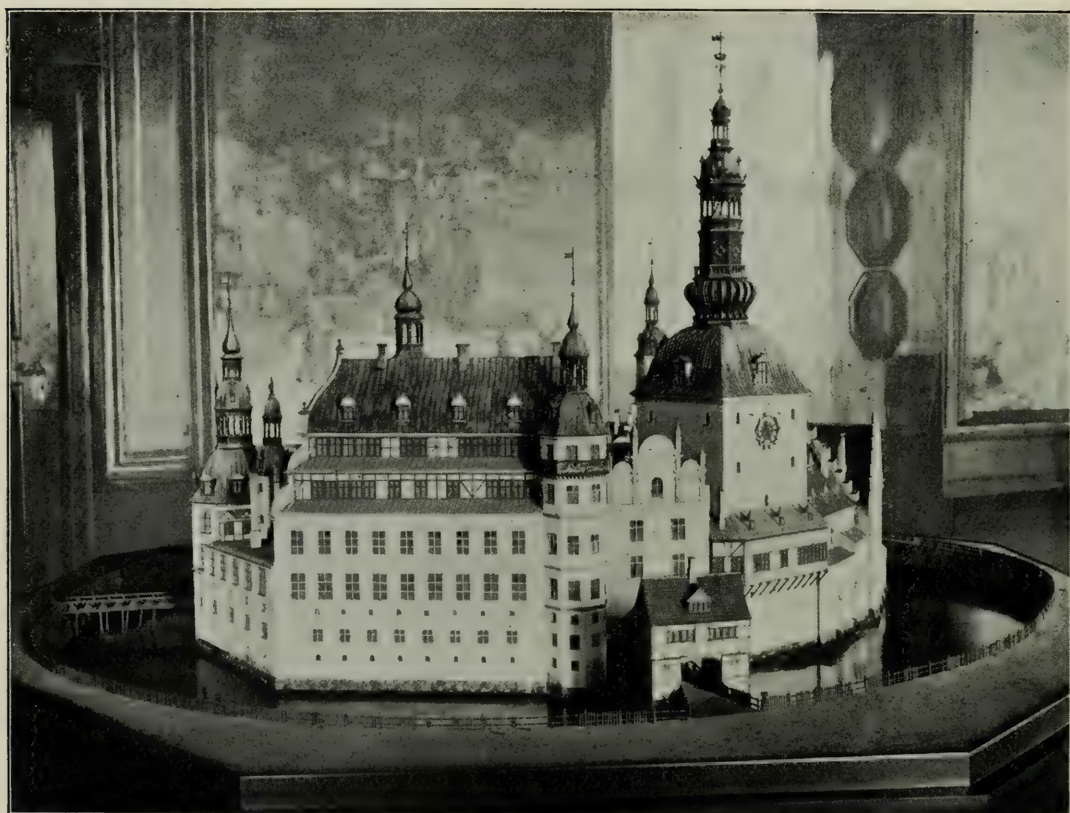
Kjøbenhavns ældste Segl, fra 1296.

Efter Vald. Atterdags Død 1375 faldt Byen tilbage til Bispestolen. Men i Slutn. af 1416 bemægtigede Erik af Pommern sig den, og den blev fra nu af ved Kronen. Borgen, som nu kaldes *Kjøbenhavns Slot*, har formentlig allerede under Erik af Pommern faaet den Grundplan, som den beholdt, indtil den under Chr. VI afløstes af det nye Slot. Den har i alt Fald været rejst før Aar 1428, da der holdtes Fest paa Borgen i Anledn. af det lykkeligt afslaaede Angreb af Hanseaterne. Den er vistnok snart bleven udvidet. Christoffer af Bayerns Bryllup fejredes her $^{26}/_{9}$ 1445, en Festlighed, der saa at sige gav Byen dens egentlige Indvielse som Residensstad. Meget anseligt har Slottet dog dengang næppe været. Det bestod

væsentlig af en Ringmur, hvori et stort, firkantet Taarn „Blaataarn“ (et Navn, der i alt Fald kendes fra Kong Hans' Tid, men Taarnets Opførelse maa antages at være sket under Erik af Pommern) og flere mindre Taarne („Rundeler“), foruden langs Murens Inderside en Del andre Bygninger, som efterhaanden ere komne til, og som indeholdt Fruerstue, Bryggers, Køkken, Smedje osv. (et Træsnit fra Byens Belejring 1523 viser dette Anlæg). De store Hoffester, Møder osv. gjorde stadig Udvidelser nødvendige. Christian I begyndte Opførelsen af den vestl. Fløj (paa Gavlen ud til Slotspladsen stod endnu 1711 hans Navn), som fuldendtes af Kong Hans, og i hvilken Riddersalen var; Adgangen til Salen var i Slotsgaarden ad en Trappe, ved hvis Fod Kong Hans 1503 anbragte to i Kalksten udhugne Billeder af ham og Dronningen (1731 flyttedes de hen i Opgangen til det kgl. Bibliotek, c. 1884 til Porten i Prinsens Palæ). Fr. I styrkede Slottets Befæstning ved Volde og Grave. Chr. III lod foretage forskellige store Forbedringer og Tilbygninger (der nævnes en Bygmester Jacob); navnlig opførte han 1552-56 fra nyt den største Del af Kongefløjen og den tilstødende Drabantsalsfløj og Kirkefløjen, og paa Blaataarn satte han et spidst Tag og derpaa en forgyldt Fortunafigur, der stod paa en Kugle og holdt en Dug i de opløftede Hænder. Chr. IV, som en Tid omgikkes med den Plan at opføre en ny Kongeborg ved Skt. Anne Bro (mellem Amalienborg og Frederiks Hospital), foretog ikke større Forandringer, naar undtages, at han lod Blaataarn forhøje 12 F. og gav det et højt, gennembrudt Spir i 3 Afsatser med 3 forgyldte Kroner. Under Fr. III blev der opført to Løngange fra Konge- og Drabantsalsfløjen, den ene over til Staldene, den anden (en dækket Gang paa Piller, ombygget 1701) over til Provianthuset. Heller ikke Chr. V (som ogsaa en Tid tænkte paa at give Landet en mere værdig Kongeborg) foretog større Forandringer; han tilføjede nogle Udbygninger og lod Porthuset ombygge 1674-75 (Lambert v. Haven). — Som Slottet stod ved Aar 1700, var det inden for den nuv. Slotsholms Kanal omgivet af en c. 70 F. bred, næsten cirkelformet Slotsgrav. Over denne førte en paa murede Piller hvilende Slotsbro (før Vindebro), paa hvilken var rejst det ovenn. Porthus af Bindingsværk, der stod, hvor nu Fr. VII's Statue har sin Plads. Slottet, der vistnok har gjort et ret tiltalende, men langtfra imponerende Indtryk med sine hvidkalkede, store, uregelmæssige Murmasser, dannede en uregelret

Absalons Brønd.

Femkant, beliggende foran den nuv. Ruins Hovedfaçade og strækkende sig ind over det halve af den indre Slotsgaard (se Planen S. 127). Foran Broen førte den lange, skumle Slotsport ind til Slotsgaarden. Til højre for Porten hævede sig det mægtige *Blaataarn*, med Trappetaarn (ved Udgravninger, der foretoges i 1901 i Anledn. af Kloakanlæg, fandt man Taarnets Fundamenter). Taarnet, der ud til Graven havde en hængende, paa skraatstillede Bjælker støttet Udbygning, var 25 F. i Kvadrat, med 12 F. tykke Mure i Grunden og var i 5 Stokv. og vistnok oprindl. 156 F. højt (senere forhøjedes det som nævnt med 12 F.) foruden det af Chr. IV opsatte Spir (1546 berettes ogsaa om et nyt opsat Spir). I de 3 øverste Stokv. laa de berygtede Fængsle, saaledes Dr. Sperlings („Mørke Kirke") og i Etagen

Kjøbenhavns Slot i 17. Aarh. Efter en Model fra 1898 paa Frederiksborg Museum.

ovenover Eleonora Christine Ulfeldts. Til venstre for Porten laa den store, 8 Stokv. høje Kongefløj i Renæssancestil med et kølbueformet Kobbertag, et ottekantet Taarn ud til Graven og Trappetaarn, pragtfuld Karnap samt Galleri ind til Gaarden; Fløjen indeholdt blandt andet Kongens og Dronningens Værelser. Derefter fulgte fra Ø. over S. til V. de andre Fløje: 1) Drabantsalsfløjen, der bl. a. indeholdt Slottets næststørste Sal (100×25 F.) og oven over den det af Fr. III indrettede Kunstkammer; 2) Kirkefløjen med Taarn til Gaarden og den gennem to Etager gaaende Kirke med Krydshvælving (33 F. over Gulvet), Pulpiturer og en gotisk Altertavle med Fløje (nu i Søndersogns Kirke i Viborg, se IV S. 561); i Hvælvingerne under Kirken vare nogle kgl. Børn bisatte (Drabantsals- og Kirkefløjen vare vistnok ældre end Kongefløjen); 3) Køkkenfløjen (hvor maaske Absalons Taarn har ligget), uden for hvilken stod Pumpen til „Absalons

Brønd"; 4) Riddersalsfløjen, i 3 Stokv.; paa 1. Sal var Slottets største Sal, Ridder- eller Dansesalen, 128×52 F., 17 F. høj, med fladt Loft og Galleri (Fløjen restaureredes 1622, Salen udsmykkedes 1633-44; Trappen er nævnt ovfr.); endelig 5) Raadstuefløjen, der sluttede sig til nordl. Side af Blaataarn, og hvis 1. Sal helt optoges af Raadstuen. Uden for Slotsgraven laa paa Slotsholmen flere Bygninger, saaledes mod N. en Staldbygning og, lige for Porthuset, Rentekammeret, der i Middelalderen var Toldbod, mod Ø. Boldhuset, Provianthuset og den lange Stald.

Under Fr. IV var der c. 1707 alvorlig Tale om helt at nedbryde Slottet, der var brøstfældigt og lidet tidssvarende; men man lod det dog blive ved en gennemgribende Ombygning, der foretoges 1721-27 under Ledelse af Generalbygmester J. C. Ernst. Kun Blaataarn bevaredes nogenlunde uforandret, og Grundplanen bibeholdtes; men de andre Dele bleve helt nedbrudte og opførte fra ny, saaledes at alle Fløjene fik lige høje Mure, 5 Stokv. Kongefløjen blev først færdig, og samtidig blev den indre Slotsgrav opfyldt, og en ny Bro lagdes over Kanalen lige for Blaataarn, der gennembrødes af en hvælvet Port med en Udbygning med Marmorportal (af Didr. Gercken) foran ud til Slotspladsen, og $^{30}/_{10}$ 1722 holdt Kongefamilien sit Indtog. De andre 4 Fløje, Drabantsals-, Kirke-, Køkken- og Riddersalsfløjen, samt Bygningen over den gamle Port ombyggedes 1724-27 under Ledelse af Marcantonio Pelli. Saa var Arbejdet færdigt, og der stod en kedelig, stilløs Bygning, som ikke tilfredsstillede nogen og mindst Chr. VI's pragtlystne Dronning Sophie Magdalene. Chr. VI bestemte sig da til helt at nedbryde Slottet (hvis Fundamenter maaske heller ikke vare i Stand til at bære de nyopførte Mure) med alle dets Tilbygninger for at opføre en ny pragtfuld Kongebolig, uden Hensyn til den Følelse, der havde holdt hans Fader tilbage: at ville „beholde noget af den gamle Rede, hvori han og hans Forfædre vare opklækkede".

Kjøbenhavns Slot, ombygget 1721-27. Efter J. J. Bruun.

Nedbrydningen, der kostede meget Arbejde (Murene maatte undertiden sprænges med Krudt), begyndte $^{16}/_{9}$ 1731 og var fuldendt $^{30}/_{4}$ 1732. Meget af Materialet og Inventariet solgtes ved Auktion, men en stor Del opbevaredes til Anvendelse ved den nye Bygning. Da den gamle Grund ikke var stor nok til den approberede Plan, købtes for 132,669 Rd. 14 private Huse, som laa Nord og Vest for Slottet ved Kanalen, og efter at disse vare nedbrudte, blev der paa den saaledes udvidede Grund 1732-33 nedrammet 9225 Pæle, og $^{21}/_{4}$ 1733 nedlagdes Grundstenen til Slottet. Arbejdet lededes i Begyndelsen af Brigader, Generalbygmester E. D. Häusser, medens Planen og Tegningerne for største Delen vistnok vare komne fra Italien; fra 1736 fik Laur. Thurah og N. Eigtved Ledelsen af den indre Udstyrelse (Franskmanden le Clerc havde dog Ledelsen af alt Billedhugger- og Stukkaturarbejde), 1738 nedsattes en særlig Slotsbygningskommission

Christiansborg Slot i 18. Aarh. Efter Thurahs Vitruvius.

(ophævet $^{22}/_{2}$ 1745) som Overledelse, medens den bygningskyndige Leder fra 1742 alene var Eigtved, efter at Häusser var traadt tilbage. Arbejdet gik kun langsomt og forsinkedes meget, ja truede flere Gange med helt at gaa i Staa, især paa Grund af Pengemangel. Kransen paa Hovedbygningen opsattes $^{18}/_{6}$ 1738, og Efteraar 1740 var den væsentlig færdig, hvorefter Kongefamiliens højtidelige Indtog foregik $^{26}/_{11}$ 1740 (Kirken indviedes som nævnt S. 24 den næste Dag). Men der stod endnu meget tilbage; først i Slutn. af 1745 var det mægtige Bygningskompleks færdigt i det Ydre, og Foretagendet havde indtil da kostet c. 2,700,000 Rd., hvoraf Møblerne 88,000 og Marmorbroen 50,600. — Slottet, der fra først af kun kaldtes „det kgl. Residensslot i Kbh.“, men fra $^{1}/_{1}$ 1741 fik Navnet *Christiansborg,* var i rig Rokokostil, overlæsset med dekorative, snirklede Enkeltheder paa Gesimser, Vinduesindfatninger osv.; Murene vare beklædte med Sandsten, Tagene for det meste kobbertækte. Hovedbygningen (114 F. til Tagryggen), som var i 6 Stokv. — Kælder (med 10 F. tykke Mure), to

Mezzanin- og 3 Hovedetager —, bestod af 4 sammenbyggede Fløje, der indesluttede den indre Slotsgaard. Hovedfløjen vendte ud til Ridebanen, men baade denne og Fløjen ud til Slotspladsen havde prægtige Marmorportaler (med Arbejder af le Clerc). Over Hovedindkørselen ud til Ridebanen, med to Marmortrapper, stod Indskriften: „Christianus sextus regiam hanc intra septem annorum spatium absque subditorum onere exstruxit, suæ ac Successorum habitationi dicavit, occupavit anno sal. MDCCXXXX regni X“. Over Hovedfaçaden hævede sig et Taarn med prægtig forgyldt Spir med 3 forgyldte Kroner, 100 F. over Taarngesimsen, i alt 266 F. over Jorden. Til Fløjen ud mod Slotspladsen sluttede sig to Tilbygninger, hvoraf den sydlige forbandt Slottet med Kancellibygningen og den nordl. dannede Forbindelsen med den S. 24 beskrevne Slotskirke. Ligeledes var der ud til Ridebanen Tilbygninger, der med Buegange omgav Pladsen:

Fra Buegangene ved Christiansborg.

paa Sydsiden den store Staldbygning, over hvilken det af Jardin 1767 indrettede Hofteater (ombygget 1842), paa Nordsiden Ridehuset; disse Bygninger, der skaanedes ved de to Brande 1794 og 1884 og staa endnu, løbe sammen ved Marmorbroen, hvor Hovedindkørselen var mellem de to ligeledes bevarede Pavilloner (fra først af lukkedes Adgangen over Broen ved en Bom, senere opsattes mellem Pavillonerne en pragtfuld Smedejærnsport, der først fjærnedes 1840). Den indre Udstyrelse af Slottet svarede til det ydre og var rigt overlæsset med Forgyldning paa hvidt og i alle Enkeltheder komponeret over skæve Linier, samt smykket med talrige Malerier, saaledes af Franskmanden Coffre, Italieneren Miani, Tyskerne Stranovitz og Leinberg m. fl., og Billedhuggerarbejder. I øvrigt tog denne Udstyrelse mange Aar og kostede store Summer (saaledes gik der 1760-69 192,299 Rd. med foruden 68,262 Rd. til Riddersalen, og 1776-77 brugtes 62,667 Rd.); sin rette Udsmykning fik Slottet langt senere, da Mænd som Malerne

Pilo, Mandelberg og Abildgaard og Billedhuggerne Stanley og Wiedewelt udførte talrige Arbejder i det. Af Hovedbygningens over 300 Værelser nævnes: Højesteretssalen, med 7 Fag og et Loftsmaleri af Miani (Lasternes og Uretfærdighedens Flugt for den retfærdige Guds Aasyn); endvidere den prægtige Riddersal, der vendte ud til Ridebanen; den blev udført efter Jardins Tegn. og først indviet ved Chr. VII's Formælingsbal $^{10}/_{11}$ 1766; den var 9 Fag, 128×62 F. og 48 F. høj, havde et omløbende Galleri, der hvilede paa 44 forgyldte korinthiske Søjler, et Loftsmaleri af Mandelberg (Danm. og Norge), allegoriske Malerier af Abildgaard paa Væggene (Holsten ophøjes til Hertugdømme, Chr. III ophjælper Landets indre Tilstand, Kronborg anlægges, Suverænitetsakten osv.) samt andre Malerier af Pilo og Jens Als og Billedhuggerarbejder af Stanley og Wiedewelt. I „Potentatgemakket“ lige ved Riddersalen havde Abildgaard malet 4 Dørstykker (Epoker i Evropas Hist.).

Den tilsyneladende solide Bygning maatte dog ofte underkastes Restaurationer, der slugte mange Penge. Men værre var det, at den stadig truedes af Brand paa Grund af de mange Ildkanaler og Kakkelovnsrør, der laa mellem Gulve og Lofter og bag Vægge. Natten 9-10 Dec. 1774 var Slottet nær gaaet op i Luer. Alle Sikkerhedsforanstaltninger viste sig utilstrækkelige, 1779 erklærede Bygningsdirektionen, at den ikke vidste noget sikkert Middel mod Brandfaren. Aar 1794 indtraf Katastrofen. Om Eftermiddagen Kl. 3 $^{26}/_{2}$ udbrød der Ild i Prins Christian Frederiks (Chr. VIII) Gemakker i Fløjen ud til Ridebanen, efter at man i flere Dage havde hørt „en Brølen og Buldren“ paa Slottet; et Par Timer efter stod Højesteretsfløjen i Lue, Kl. 8 angrebes Taarnet, Kl. 10 Fløjen ud til Slotspladsen, og Kl. 5 om Morgenen var Hovedbygningen brændt ned til Grunden (Beskr. over Residens-Slottet Chrb. i dets forrige Tilstand og Branden 1794, Kbh. 1794. — En samtidig Beretn. om Chrb. Slots Brand 1794, i Personalh. Tidsskr. 2. R. III S. 134 flg.).

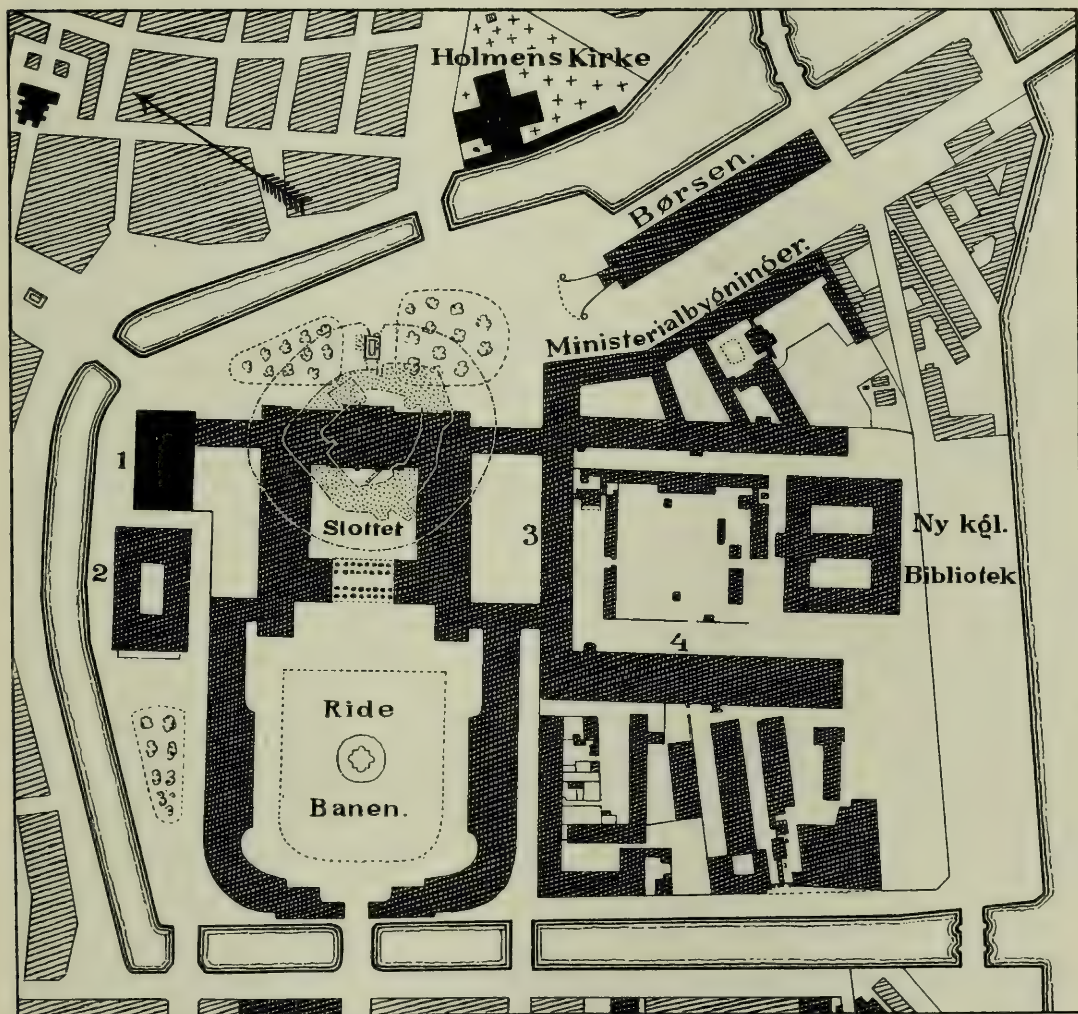
Straks efter Branden indkom der ved frivillige Gaver c. 900,000 Rd. (hvilke for øvrigt medgik til andre Øjemed, saaledes 158,000 Rd. til Køb af det Moltkeske og Schackske Palæ paa Amalienborg, en stor Del til Søudrustninger osv.); man tænkte paa at ombygge i alt Fald en af Fløjene til Kunstakademi, Højesteret, Hof- og Stadsret, Politiret, Raadhus m. m., og det paalagdes Harsdorff at udarbejde Planen (Slotskirken skulde anvendes til Sognekirke i Stedet for den 1795 brændte Skt. Nicolai Kirke). Men Harsdorff døde, uden at der var kommet noget ud af det (se *F. Schiøtt*, Kbhvnske. Nybygn. osv. XX flg.). Saa fremkom i 1800 en Plan fra Arkitekterne Meyn, Magens og C. F. Hansen om atter at opføre Slottet som Kongebolig, og det bestemtes, at Hansen skulde udarbejde Tegninger og Overslag. Da de vare færdige 1803, nedsattes en Slotsbygningskommission, og der begyndtes paa en delvis Nedbrydning. Men de urolige og trykkende Tider, der fulgte, forhalede, ja standsede ofte helt Arbejdet, og først $^{1}/_{11}$ 1828 blev det nye Slot indviet ved Prins Frederiks (Fr. VII) Formæling (Kirken var dog alt indviet 1826, se S. 25). Men Arbejdet i det Indre var langtfra fuldendt; kun 130 Værelser stode færdige; indtil Udgangen af 1838 var der medgaaet 2,249,800 Rd.; efter 1848 standsedes Arbejdet, og Slottet blev egentlig aldrig helt færdigt. — Slottet, der laa paa samme Plads som det gamle, hvis Fundamenter og Mure til Dels vare benyttede, var opført nærmest i Empirestil og bestod af 4 Fløje, med

Christiansborg Slot før Branden 1884, set fra Frederiksholms Kanal.

samme Etageantal som det gamle Slot. Hovedfaçaden, 360 F. lang, 92 F. bred og 84 F. dyb, vender ud mod Slotspladsen og har fremspringende Partier paa Hjørnerne og i Midten, i hvilket sidste Hovedindkørselen er; over den er der en Portal med 6 korinthiske Søjler, der bære en Fronton, hvori en Terrakottagruppe (anbragt 1847): Jupiter paa Olympen, omgiven af Minerva, Nemesis, Okeanos og Gæa, udf. af Billedhugger G. Borup efter Thorvaldsens Skitse (oprindl. bestemt for Raadhuset); paa hver Side af Porten er der to Nicher, i hvilke stod 4 Broncefigurer: Herkules, Minerva, Nemesis og Æskulap, den første af Thorvaldsen, de andre af H. V. Bissen efter Thorv.'s Skitser (nu anbragte i Anlæggene foran Ruinen); over Nicherne findes 4 Medailloner med Basreliefs af Thorvaldsen, og over Porten Indskriften: „Regiam hanc Christianus sextus exstruxit. Incendio funesto post LIV annos vastatam denuo erigi Christianus septimus jussit Splendidam restituit et inter publica vota dicavit Fredericus sextus MDCCCXXVIII". Mod den indre Slotsgaard er Indkørselen prydet med en Portal med 4 ioniske Søjler med Fronton af Dresdener Sandsten; Etagerne over Cordongesimsen ere dekorerede med kanelerede korinthiske Lisener. Hovedfløjen forbindes ved en smallere Bygning mod N. med Kirken og ved en lign. mod S. med Ministerialbygningerne. Den søndre Fløj vender ud mod Kavalergaarden, den nordre mod Prins Jørgens Gaard (begge 390 F. lange); den vestl. Fløj (58 F. dyb) mod Ridebanen har samme Længde som Hovedfløjen, men er afbrudt paa Midten, medens Forbindelsen mellem de to Dele dannes af en Kolonnade af 32 doriske Søjler i 4 Rækker; over Kolonnaden er Altan med Balustrade. Ogsaa denne Fløj har Forbindelsesbygninger mod N. og S. med Staldbygningerne. Fra Hovedporten, der har Kuppelhvælvinger og doriske Kolonner, førte til venstre „Kongens Trappe", der hvilede paa massive, af Marmorpilastre støttede Hvælvinger, og som bestaar af flere Løb (skiftende med to og et), op til Kongens Gemakker og de store Festrum. Af disse nævnes: 1) Første Kavalergemak, med store Malerier af J. L. Lund (Nordens Religionskultus: Solens Tilbedelse, Thors Tilbedelse, Christendommens Indførelse ved Ansgar, Katolicismen og Protestantismen) og Malerier over Dørene, ogsaa af Lund; 2) Kongens Trongemak, med Vægge af gult Stukmarmor, Trone baaren af Marmorkaryatider af Thorvaldsen, samt Malerier paa Væggene af C. V. Eckersberg (Hertug Adolph, der afviser den danske Krone og henviser Stænderne til Christian af Oldenborg; Chr. I aflægger Kongeeden og hyldes; Suverænitetens Indførelse; Schumacher overrækker Fr. III Udkastet til Kongeloven) og allegoriske Malerier over Dørene (Havet og Jorden), ogsaa af Eckersberg; 3) Statsraadsværelset med Portrætter af danske Lovgivere (Knud d. store, Vald. d. store, Vald. Atterdag, Chr. III, Fr. II, Chr. IV og Fr. III) i Medailloner, udsk. i Lindetræ af Billedhugger Heldt efter Eckersbergs Tegn., m. m.; 4) Kongens Dagligværelse, med Malerier af Egne i danske Besiddelser (Søndermarken, Christianssted i Vestindien, Trankebar i Østindien, og Egnen ved Geysir) af C. A. Lorentzen; 5) Kongens Kabinet, med Dyremalerier af C. D. Gebauer; 6) Kongens Parolsal, med Malerier af Eckersberg (Elefantordenens Indstiftelse; Landmilitsens Oprettelse; det første Orlogsskibs Indlæggelse i Dokken under Chr. VI; Stavnsbaandets Løsning); 7) Appartementssalen, 70×36 F., med Vægge af rødlig Stukmarmor; 8) Drabantsalen, ud til Kavalergaarden; 9) Forværelset til Riddersalen med Thorvaldsens berømte Marmorfrise Alexandertoget; 10) Riddersalen, 7 Fag, 120×44 F., 50 F. høj, med Galleri baaret

af 16 korinthiske Kolonner af Stukmarmor med forgyldte Kapitæler, over Kolonnerne V. Bissens 260 F. lange Frise Ceres- og Bacchustoget, udf. i Stuk, chamoisfarvede Vægge afdelte ved Pilastre af hvid Stukmarmor, kasseteret Loft med forgyldte Sirater, Parketgulv af Eg og Mahogni osv.; 11) Første Marskalstaffel med Ceres' Statue af Bissen; 12) Spisesalen, i pompejansk Stil med 6 Panorer, i hvilke vare malede Thorvaldsens Natten og Dagen og de 4 Aarstider; 13) Andet Marskalstaffel med H. E. Freunds

Grundplan af Slotsholmen.
(De punkterede Linier vise Kbh.s gamle Slots og Slotsgravens Beliggenhed).
1. Slotskirken. 2. Thorvaldsens Museum. 3. Kgl. Bibliotek. 4. Tøjhuset.

Ragnaroksfrise. I den nordl. Fløj laa Dronningens Gemakker, til hvilke Adgangen var ad den fra den indre Slotsgaard førende Dronningens Trappe, dekoreret med to romersk-doriske Kolonner og hvilende paa massive Hvælvinger, med flere Løb samt prydet med Jerichaus Marmorgruppe Herkules og Hebe og 18 i Nicher anbragte mytologiske og hist. Gibsfigurer af Bissen (de sidste af dem bleve færdige 1858). Af Gemakkerne nævnes 1) Lakejgemakket, med Malerier af E. Meyer, Gebauer og H. A. Grosch; 2) Damegemakket, med hvidt, kasseteret Loft med forgyldte Sirater og Parketgulv af Eg og Mahogni; 3) Trongemakket, med Trone baaren af forgyldte Griffer og Vægge

dekorerede med Pilastre og draperede med carmoisinrødt Atlask; 4) Dagliggemakket med Landskabsmalerier af J. P. Møller; 5) Toiletkabinettet med Blomsterstykker af J. L. Camradt m. m. — Af andre Lokaler paa Slottet mærkes: Den kgl. Malerisamling, i Kronprinsens Etage, hvorhen den

Riddersalen i Christiansborg før Branden 1884.

var bleven flyttet 1824 og efterhaanden udvidedes til at omfatte 26 Værelser (den havde før sin Plads i Kunstkammerets Galleri — deraf den endnu brugte Betegnelse „det kgl. Galleri“ — i Biblioteksbygningens øvre Etage og i den øverste, efter Branden 1794 nedtagne Etage af Forbindelsesbygningen mellem Slottets Hovedfløj og Kancellibygningen). Ogsaa Oldsagssamlingen havde fra 1832 (se S. 43) sin Plads paa Slottet i Stueetagen ud

til Prins Jørgens Gaard og Ridebanen, indtil den 1853 flyttedes til Prinsens Palais. Folketingets Sal laa i Sydfløjens Stueetage (den tidligere Højesteretssal), Landstingets Sal i Hovedfløjens Stueetage, Højesterets Lokale i Nordfløjens Stueetage, hvortil det flyttedes 1864 (Højesteret havde efter 1794 haft Plads i Prinsens Palais og fra 1854 paa Amalienborg). Endvidere havde efterhaanden flere Institutioner faaet Plads her, saaledes Ordenskapitulet (i Hovedfløjens nederste Mezzanin), Kabinetssekretariatet (Nordfløjens Stueetage), Civillistens Intendantur og Chatolkassen (Forbindelsesbygn. ved Kirken), Finanshovedkassen (Forbindelsesbygn. ved Kancelliet), m. m. — Ved den store Plads (460×380 F.) med Ridebanen, V. for Slottet, fandtes paa begge Sider de endnu staaende Bygninger, der indeholde bl. a. Stalde (med Krydshvælvinger) samt mod N. det to Etager høje Ridehus med Galleri og mod S. over Stalden Hofteatret med 32 ioniske Kolonner og to Etager Loger. Fremdeles mærkes mod S. den fra

Christiansborg Slotsruin, set fra Slotspladsen.

disse Bygninger ved Tøjhusgade adskilte Staldmestergaard, opf. under Fr. IV delvis af Kalksten fra Stevns (Arkitekt: V. F. v. Platen).

Under Fr. VI og Chr. VIII var Slottet kun lidet beboet. Det var først under Fr. VII, at det rigtig blev taget i Brug. Det blev da Vidne til de for det konstitutionelle Liv saa vigtige Begivenheder i 1848; her samledes den grundlovgivende Rigsdag, her gaves Grundloven, og her arbejdede Rigsdagen lige til Slottets Brand. Under Chr. IX var det derimod ikke Kongeresidens, men kun benyttet til de store Hoffester.

Slottet var imidlertid ligesom det tidligere udsat for Brandfare paa Grund af de mange Kanaler og Rum mellem Loft og Gulv, og der blev 1879 nedsat en Kommission, som skulde søge at ordne Forholdene paa Slottet og fremsætte Forslag til særlige Bygninger for Rigsdag, Museum og Bibliotek. Da udbrød der Ild $^{3}/_{10}$ 1884 omtrent paa samme Sted (Sydfløjens Stueetage, ved Folketingssalen) og samme Tid (Kl. noget over 4 om Eftermiddagen) som 1794, og den næste Morgen stod Hovedbygningen som

Ruin. Man gjorde, hvad man kunde, for at redde det kostbare Inventar og de mange Kunstgenstande; saaledes reddedes den kgl. Malerisamling, ligesom Slotskirken og Thorvaldsens Museum bevaredes. Men uhyre Værdier gik tabte, ikke at tale om en Del af de forskellige Arkiver. Den materielle Skade vurderedes til $8^1/_2$ Mill. Kr., hvoraf selve Bygningen udgjorde de 8 Mill.

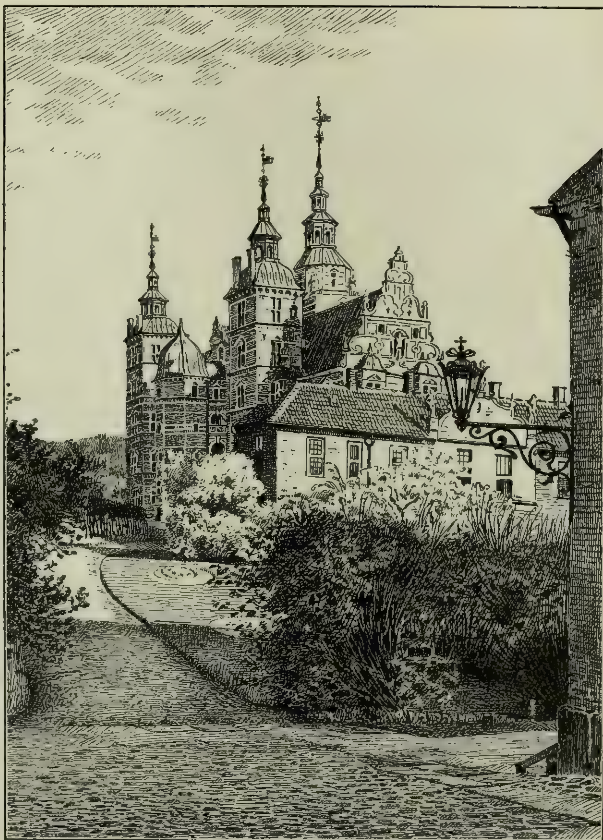
Straks efter Branden kaldte Regeringen Arkitekt Theophilus Hansen fra Wien til Kbh. med Opfordring til at fremkomme med Planer til Genopførelsen af Slottet som Kongebolig med Lokaler for Højesteret, medens Rigsdag og Malerisamling tænktes at skulle have egne Bygninger. Men Rigsdagen vilde ikke gaa ind paa det forelagte Projekt, ligesom senere Forslag og Konkurrenceindbydelser heller ikke førte til noget. Da Forslaget om den nye Biblioteksbygning vedtoges 1895, fremsattes nye Lovforslag om Slottet, men uden Nytte. Endelig genoptoges Sagen i Anledn. af Kongens 40aarige Jubilæum, og paa selve Jubilæumsdagen $^{15}/_{11}$ 1903 udstedtes Loven, hvorved bestemmes, at Slottet skal genopføres, saaledes at der navnlig tilvejebringes, enten samlet eller adskilt, de fornødne Bygninger dels til Brug for Kongen til Repræsentation og lign. Øjemed, dels til Brug for Rigsdagen; at Omkostningerne til Bygningerne ikke maa overskride 6 Mill. Kr. (dog er der indsamlet c. $1^1/_2$ Mill. Kr. til Udsmykning af den Del, der er bestemt til Kongen, ligesom der er indsamlet c. $^1/_4$ Mill. Kr.. der skal anvendes til et særligt fremtrædende monumentalt indre eller ydre Parti af samme Del); at der nedsættes en Kommission til at forberede en offentlig Skitsekonkurrence; og at den endelige Plan skal forelægges Rigsdagen til Beslutning. I Kommissionens Indbydelse til Skitsekonkurrence af $^{23}/_4$ 1904 gøres opmærksom paa, at Ruinens Mure og Fundamenter kunne benyttes paa den Maade, som findes tjenligst, og at Bygningerne skulle danne et arkitektonisk Hele med de om Ridebanen liggende ældre Bygninger ligesom med de andre paa Slotsholmen værende Bygninger af arkitektonisk og hist. Betydning; tillige forlanges Forslag til Lokaler for Højesteret, til hvilke Omkostningerne dog ere uden for de 6 Mill. Kr.

Paa Slotspladsen foran Hovedfaçaden mellem to Blomsteranlæg staar en Rytterstatue af Fr. VII, afsløret $^6/_{10}$ 1873 og overdraget til Kommunen; den er modell. af H. V. Bissen og fuldendt af Sønnen V. Bissen; Omkostningerne, c. 66,000 Kr., indkom ved Bidrag fra Kbh. og Omegn (c. $^1/_3$ af Summen skænkedes dog som Overskud fra de danske Kvinders Indsamling til Guldkransen til Fr. VII's Kiste).

Litt.: *F. R. Friis*, i Saml. til D. Bygnings- og Kunsthist. S. 172 flg. (se ogsaa Bidr. til d. Kunsthist. S. 109 flg.). — *L. Both*, Chrb. Slot fra de ældste Tider indtil vore Dage, Kbh. 1884. — *F. J. Meier*, Chrb. Slot, i Nord. Tidsskr. 1884. S. 630 flg. — *C. C. Andersen*, Kbh.'s Slot, Kbh. 1902. — *Fr. Schiøtt*, Christiansborg Slot og Arbejderne for dets Genoprejsning, Kbh. 1904 (Tillægshæfte til „Architekten“).

Rosenborg, Østervoldgade. Efter at den gamle kgl. Lysthave, Vingaarden, ved Havnen lige over for Kjøbenhavns Slot var bleven indtaget til Bebyggelse, købte Chr. IV i 1606-7 en Del Grunde og Havelodder (i alt vistnok 3-400 Td. Ld) uden for Byens Østervold (N. for Gotersgade) for paa en Del af dem at anlægge en ny Lysthave. Her lod han opføre flere „Lysthuse“, deribl. „det blaa Hus“, senere kaldet „Eremitagen“, der stod færdigt 1607 og var en 60 F. lang og c. 26 F. høj Bygning i 2

Stokv. med to Taarne ved Façaden (se videre ndfr.). Tre Aar efter begyndte han paa Opførelsen af „det store Lysthus“, dér i det Ydre var færdigt 1617; først fra 1624 kaldtes det Rosenborg. Bygmesteren kendes ikke; Kongen har vistnok været sin egen Bygmester, i alt Fald førte han selv Overopsynet. Slottet, der i alt væsentligt staar som dengang, er opført i den fra Chr. IV's Bygninger bekendte Renæssancestil af røde Mursten med Forsiringer af gotlandsk Sandsten og bestaar kun af een Fløj (i Retningen N. V. - S. Ø.) i 3 Stokv. med Kælder, c. 150 F. lang og 30 F. bred, c. 70 F. høj; midt paa den sydl. Langside er der et firkantet Taarn med gennembrudt Spir, 160 F., medens den anden Langside har to firkantede Taarne, ligeledes med Spir, 116 F., imellem hvilke et 65 F. højt, ottekantet Trappetaarn. De to Gavlsider ere forsynede med Karnapper, som oprindelig kun svarede til 2. og 3. Stokv., men som under Fr. V forlængedes ned til Jorden; en Altan eller Vægtergang, som førte over den flade Tagryg mellem Gavlene, blev fjærnet under Chr. V.; ligeledes ere nogle Trappepartier, som ved de to Taarne førte op til 1. Stokv. og derfra angs Bygningens Yderside ortsattes op til Trappetaarnet, hvor der var Indgang til 2. Stokv., blevne fjærnede under Fr. V. Slottet laa oprindelig uden for Byens Befæstning og var derfor omgiven af Vold og Grave; men Volden er nu helt sløjfet, og af Gravene findes kun en Del bevaret ud mod Kongens Have, den øvrige Del opfyldtes 1781 og 1785. Af Udenomsbygningerne, som Gartnerbolig, Bryggers, Vaskehus, Stalde, Køkkenbygn., Fiskerhus m. m., er der nu kun tilbage den midterste Del af Portbygningen ud til Østervoldgade; det er et firkantet Porttaarn af hugne Sten med svejfede Gavle; Vindebroen, som herfra førte over Graven, forsvandt 1781. De to Endefløje, der ere føjede til Bygningen, stamme til Dels fra Chr. V's Tid, ligesom Kommandantboligen*), nu Direktørbolig, ud til Østervoldgade og ligeledes Portpartiet til Gaden (1673) og Gartnerboligen (1685).

Rosenborg set fra N.

Slottet selv undergik som omtalt i Tidens Løb en Del Forandringer. I det Indre lod Fr. IV lave om paa flere Værelser, ligesom han ogsaa erstattede det oprindelige Skifertag med et Kobbertag, lod Bygningen overmale

*) Fogden paa Slottet eller Slotsforvalteren blev fra 1719 tillige Kommandant over den Militærvagt, der var installeret der; 1851 udskiltes Posten som Slotsforvalter og Kommandant, og 1858 ophævedes den sidste.

med en graabrun Farve, der dækkede baade de røde Mursten og Sandstensornamenterne, og forandrede Vinduerne, saa at de rykkedes ud i Flugt med Façaden; paa Sydfaçaden anbragte han 12 i Italien erhvervede Broncebuster af romerske Kejsere (de bleve senere borttagne, men opstilledes igen i 1860'erne paa deres gamle Plads tillige med en Blybuste af Chr. IV, der er anbragt paa det store Taarn). En Plan, der gik ud paa at gøre Slottet til Landkadetakademi (Res. af $^{2}/_{6}$ 1767), blev heldigvis ikke til noget; endnu værre var et Forslag af Anthon i 1772 om at nedtage det store Taarns Spir og erstatte det med en Balustrade, men Harsdorff afværgede det (se Tidsskr. for Kunstind. 1899 S. 50).

Slottet benyttedes i Beg. mest som landlig Residens, især i Foraars-

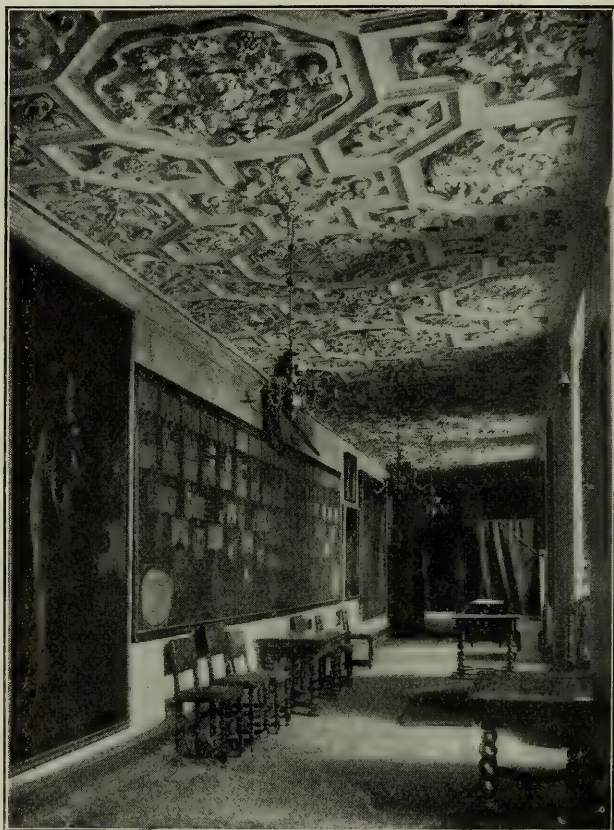

Rosenborg med Portbygningen, set fra N. Ø.

og Efteraarstiden. Ved Voldenes Sløjfning 1629-48 kom det til at ligge i selve Byen, men brugtes dog stadig af Chr. IV. Den „lange Sal“ anvendtes ofte til Fester, og Slottets frie Beliggenhed gjorde det tit til Opholdssted i Sygdomstilfælde; Chr. IV laa saaledes syg paa R. og døde her $^{28}/_{2}$ 1648. Men efterhaanden som Tiden stillede større Fordringer til Komfort og Hygge og Byen voksede og krævede Udvidelser, som gik ud over de udstrakte Haveanlæg (1785 indrettedes Eksercerpladsen, hvorved den prægtige Blomsterhave med Laurierhuset S. V. for Slottet forsvandt; 1795 afstodes Grunde S. Ø. for Slottet til en ny Gade, Kronprinsessegade, der anlagdes i 1800), blev Slottet sjældnere brugt som egentlig Residens, men nok til Hoffester. Fr. IV opholdt sig ofte paa R.; men senere var det kun undtagelsesvis, at det blev beboet, som da den kgl. Familie fandt Ly her i Feb. 1794 efter Christiansborg Slots Brand, og ved Slaget $^{2}/_{4}$ 1801, da

det i nogle Dage husede Christian VII. Derimod fik det anden Anvendelse. Højesterets højtidelige Aabning foregik i Riddersalen fra 1795 til 1829; efter Dannebrogsordenens Udvidelse i 1808 holdtes her i nogle Aar Ordenskapitul, første Gang $^{28}/_{6}$ 1809, da Kongen gav Ridderslag paa gammel Vis; sidste Gang præsiderede Kongen selv i Kapitulet $^{28}/_{1}$ 1812, hvorefter denne Højtidelighed helt ophørte; her i den „marmorerede Sal" var for øvrigt ogsaa $^{12}/_{10}$ 1671 foregaaet den første Uddeling af Ordenen; Tallotteriet blev trukket i „Rosen" fra 1791 til 1833; det kgl. Mønt- og Medaillekabinet havde Plads paa 1. Sal fra 1781 til 1867. Endelig brugtes en Del af Værelserne til Opbevaring af den kgl. Hofholdnings Sølvtøj.

Fr. III's vistnok tidlig fattede Beslutning at gøre R. til et personalhist. Museum for Kongeslægten gav efter Enevældens Indførelse R. en egen Betydning mellem Rigets Slotte. De nye Regalier — Krone, Scepter osv. — fik vist straks efter deres Forfærdigelse Plads paa R., hvor der da siden har været Vagt, og naar den første Uddeling af Dannebrogsordenen fandt Sted i et af de smaa Værelser paa R., er det vistnok ikke uden Sammenhæng med den monarkiske Karakter, Slottet alt havde (se *Bering Liisberg*, Det ældste Bygningsminde om Souverænitetens Indførelse, i Ill. Tid. $^{13}/_{2}$ 1898). Det kgl. Gehejmearkiv fik i Slutn. af Chr. V's Tid og saa Plads her i Kældrene til 1720; nu huse disse en Del af Hofholdningens Vinkælder, den berømte Rhinskvin fra 1598 og senere Aar.

Stengangen paa Rosenborg.

Til den store Samling af Kostbarheder, som alt ved Chr. IV's Død befandt sig paa R., og hvoraf en stor Del var personlige Minder særlig om Chr. IV, men ogsaa om tidligere Konger af den Oldenborgske Æt, føjede Fr. III en Mængde Genstande til Minde om sig, sin Gemalinde og sin Regering, og det blev herefter Skik, at der ved Kongernes Død, eller alt i deres levende Live, førtes herhen en Række Genstande til Minde om dem. Saaledes fremstod den overordentlig rige og i Hens. til Smag og Kunstværdi vel enestaaende Familiesamling paa R. Om en hist. eller kunsthist. Ordning af Stoffet kunde der ikke være Tale, saalænge Slottet brugtes til Beboelse, Fester osv., der medførte idelige Omflytninger af Genstandene. Efter Christiansborgs Brand 1794 nedsattes der en Kommission, der skulde overveje, om nogle af de reddede Sager kunde finde Plads i Samlingen paa Slottet, hvad der viser, at man tænkte paa en bedre Ordning. Men først efter at Slottet ikke mere blev beboet, og da Samlingen i 1824 var bleven forøget med Sager fra Kunst-

kamret, blev det til Alvor. I 1833 nedsattes en Kommission (med Overhofmarskal Hauch i Spidsen og Medlemmer som Museumsmændene Spengler og C. J. Thomsen), der skulde foretage en kronologisk Ordning af Sagerne, en Ordning, der dog først senere blev fuldendt af Worsaae. Det er bl. a. denne Ordning, der giver R. en særegen Plads blandt Evropas Museer, idet særlig i Stueetagen de forskellige Værelser danne historisk nøjagtige Rammer om de Genstande, der ere i dem. Den „kronologiske“ Ordning var nemlig givet paa Forhaand, idet de 4 første Værelser ved et lykkeligt Tilfælde ere blevne staaende væsentlig uforandrede fra Chr. IV's Tid, og Fr. III har forandret det 5., Chr. V det 6. i sin Tids Stil (alle i Stueetagen). Ordningen

Riddersalen paa Rosenborg.

kom altsaa særlig til at gælde Værelserne paa 1. Sal (Fr. IV til Fr. VII), hvor Interiørerne derfor ikke have samme historiske Værdi som i Stuen. Slottet blev 1849 Statsejendom, men foreløbig blev det staaende hen, om Samlingen skulde indordnes under Statens Museer eller gøres til Kongehusets uafhændelige Ejendom. Det sidste fastsloges ved Res. af $^{14}/_{6}$ 1854, der gjorde Samlingen til et Fideikommis i Kongehuset. Fra $^{1}/_{4}$ 1858 fik Samlingen en særlig Bestyrelse under Ministeriet for Monarkiets fælles Anliggender — da dette snart efter ophævedes, blev det Finansministeriet, 1865 gik det over til Indenrigs- og 1866 til Kultusministeriet —, og ved Res. af $^{28}/_{12}$ 1858 fik den Navnet „*De danske Kongers kronologiske Samling*“. Den fik efterhaanden store Forøgelser, dels ved Køb og Gave, dels fra andre Samlinger og Slotte; navnlig maa mærkes de ved Frederiks-

borg Slots Brand i 1859 reddede Malerier og Genstande og Sager fra det ophævede Museum for Skulptur og Kunstflid (Res. af $^{7}/_{12}$ 1866) samt hist. Portrætter især fra den tidligere Frederiksborgske Portrætsaml. (Res. af $^{17}/_{9}$ 1870; en stor Mængde danske historiske Portrætter ere dog atter 1896 komne til Frederiksborg Museet).

Det var et stort og omfattende Arbejde, der fra 1858 maatte foretages af J. J. A. Worsaae, først Inspektør, fra 1866 Direktør, baade som omtalt i Slottets Indre og ikke mindre i det Ydre. Først blev Slottets Omgivelser befriede for de vansirende Køkkenhaver, der omdannedes til smukke Blomsterpartier, for Skure og Plankeværker og en fra Chr. VI stammende Køkkenbygn., der laa tæt op til Slottet mod Ø. (det var her, at Chr. IV's Statue af Thorvaldsen blev opstillet 1863, hvor den stod indtil 1888, se V S. 887). Derefter restaureredes i 1866-90 under Ledelse af F. Meldahl Slottet med Portbygningen, saa at det atter fik sit oprindelige Udseende med de røde Mure og Sandstensornamenterne, de fremstaaende Karme og blyindfattede Vinduer. For at skaffe Plads maatte Sølvkamrene rømmmes, ligesom Mønt- og Medaillesamlingen 1867 flyttedes til Prinsens Palais. — Museet staar under Bestyrelse af Prins Hans af Slesvig-Holsten-Sønderborg-Glücksborg, og Kultusministeren; der er ansat en Direktør og 2 Inspektører.

Rosenborg, set fra S. Ø. fra Kongens Have.

I det Indre nævnes flg. Rum: I Stueetagen, der har dannet den egentlige Beboelse under Chr. IV, og hvor Fordelingen af Rummene er den samme som fra først af, staa de 4, nemlig Stengangen (med smukt Stukkaturloft), Taarnkamret (hvor den indledende Afdeling, Chr. I - Fr. II, væsentlig har sin Plads), Audienssalen (med Lofts- og Vægmalerier) og Arbejdsværelset, væsentlig som i Chr. IV's Tid, alle i Renæssancestil; endvidere findes i Stuen Sovekamret („det mørke Værelse", hvor Chr. IV døde; se *Bering Liisberg*, Er Chr. IV død i Taarnkamret paa R., i Hist. Tidsskr. 6. R. IV S. 712 flg.); Marmorværelset (Fr. III), med pragtfuldt Stukloft (med to Malerier og Provinsvaabnene), der bæres af 18 korinthiske Pilastre; Kongens Gemak (Chr. V), med røde Hautelissetapeter og Loftsmalerier. Stueetagen indeholder Sager til Chr. V's Død. Paa 1. Sal, der rummer Sagerne indtil vor Tid, mærkes især „Rosen",

med Loftsmalerier af Coffre og Krock, Guldlæderstapeter og Sager fra Chr. VI's Tid. Hele øverste Etage indtages af den forholdsvis lave (19 F.) „lange Sal", „Dansesalen", eller Riddersalen, med tøndehvælvet Loft med rigt Billedhugger- og Stukarbejde, udf. af flere Kunstnere, deribl. Ehbisch, og 4 Malerier af Krock, alt fra Fr. IV's Tid, og paa Væggene 12 Gobelinstapeter med Scener fra den skaanske Krig, vævede i Chr. V's sidste Aar i Kjøge af van d. Eichen efter Tegn. bl. a. af Maleren Peter Andersen. I Salen findes bl. a. Kongens Tronstol, af Narhvaltand, Dronningens Tronstol, helt beklædt med Sølv, og foran dem 3 Sølvløver, udf. af Ferd. Küblich og første Gang benyttede ved Fr. III's Begravelse, desuden den kgl. Døbefont af Sølv. De 3 Taarnværelser ved Riddersalen kaldes Porcelænsværelset, med en kostbar Samling Porcelæn fra 18. Aarh., Glasværelset (indrettet 1714), med en enestaaende Saml. af veneziansk Glas, der er hjembragt af Fr. IV, og Regalieværelset.

Kongens Have, der omgiver Slottet, er nu i alt c. 16 Td. Ld. (224,184 □ Al.) — foruden „Slotsøen", der er 31,813 □ Al., og Driverihaven (se ndfr.) —, men har som nævnt været langt større, da den mod Ø. strakte sig til Adelgade og ogsaa omfattede den nuv. Eksercerplads („Lystparken"), medens Laurbærhuset laa, hvor nu Gardekasernen er. Det østl. Stykke af Haven gik bort, da Kronprinsessegade som nævnt anlagdes 1800 — dengang blev det nuv. Jærngitter med Porte og Butikker ud til Gaden opsat efter Tegn. af P. Meyn —, og 1831 gaves der Tilladelse til Oprettelsen af Rosenborg Brøndanstalt, der opførtes ud til Gotersgade; herved mistede Haven et Stykke paa 120×15 Al. Haven var fra Beg. baade Lyst- og Køkkenhave, oprindl. anlagt i den ældre franske Stil med store skyggefulde Alleer, hvoraf endnu Lindealleerne „Damegangen" og „Kavalergangen" ere bevarede, talrige Lysthuse, Grotter, en Labyrinth med en Glashal i Midten, Billedstøtter, Fontæner m. m.; nu er det meste forsvundet, og Haven er nu anlagt i engelsk Stil. Den S. 130 nævnte Eremitage for Enden af Kavalergangen, der var rigt udstyret, blev vistnok i det væsentlige staaende indtil 1773 (se *P. Brock*, Udstyrelsen af en Eremitage i Fr. III's Tid, i „Fra Arkiv og Museum" I S. 89 flg), da den af Harsdorff ombyggedes til den nuv., to Stokv. høje Herkules-Pavillon (se ogsaa Tidsskr. for Kunstind. 1899 S. 47). Ved Façaden mellem et Søjleparti staar en Marmorgruppe, „Herkules og Løven", af Florentineren Baratta (købt af Fr. IV 1709 i Italien), hvem ogsaa de to Statuer „Orpheus" og „Eurydike", der staa i Nicher paa Siderne, skyldes (de havde først deres Plads i Amalienborg Have); over de sidste er der to Basreliefs (Herkules og Omphale) fra 1773 af Wiedewelt. Nær ved Broen fra Haven til Slottet (under Chr. V afløste den den tidligere Vindebro, fra hvilken det antages, at Rigshofmester Frands Rantzau faldt i Vandet og druknede 1632) staar en Broncegruppe, Løven, der sønderriver Hesten (oprindl. forgyldt), der er støbt 1618 i Kbh. af Peter Husum og Jørgen Wulf efter en antik Gruppe paa Kapitolium i Rom (se *Bering Liisberg*, i „Tilskueren" 1890 S. 915 flg.), og ved Broen to Kobberløver og to høje Granitsøjler med Kobberkugler, som benyttedes ved Ringrenden. Havens eneste Springvand har en Malmgruppe, „Drengen med Svanen", af H. E. Freund, opstillet 1837 (samme Motiv som den tidligere Sandstensgruppe, modell. af le Clerc i 1730'erne); nær ved Springvandet ligger en Del store Marmorkugler, der have været opstillede paa murede Piedestaler i Haven. I ny Tid er der opstillet to

Broncestatuer, *H. C. Andersens*, for Enden af Damegangen, af Saabye, afsl. $^{26}/_{6}$ 1880, og Dronning *Caroline Amalies*, lige for „Grønne Bro“, af V. Bissen, afsl. $^{28}/_{6}$ 1896. — Haven blev vistnok allerede under Fr. IV tilgængelig for Publikum, i alt Fald for Standspersoner og „honnette Folk“; men 1771 lukkedes den i hvert Tilfælde op for alle. Af Træer nævnes: en Lind (Tilia alba), c. 57 F., og en engriflet Hvidtorn, 3 sammenvoksede Stammer, 54 F.

En egen Afdeling af Haven er den kgl. Driveri- samt Blomster- og Frugthave, der ligger ud til Sølvgade og er særlig indhegnet, ca. 6 Td. Ld. Dens Driverier høre til de største og ældste i Evropa. Foruden Drivning af Ananas, Vindruer, Ferskener, Figener, Jordbær, Meloner m. m. er der ogsaa et Driveri for Champignons. Et 200 F. langt Væksthus benyttes i den kolde Aarstid som Vinterhave, og heri er bl. a. en mærkelig

H. C. Andersens Statue i Kongens Have.

Samling af Laurbærtræer, af hvilke flere antages at hidrøre fra Chr. V's Tid, usædvanlig store Cypresser, Araukarier, Kamelier, Rhododendrer, Kroton og mange andre stedsegrønne og blomsterbærende Sirplanter. Frugthaven tæller over 600 Frugttræer, til Dels espalierede til Mure og Plankeværker; navnlig findes der et udmærket Sortiment af Pærer, hvis Frugter opnaa en fortræffelig Udvikling, og dette gælder endog sildige Sorter, der ellers vanskelig udvikles i vort Klima. Til Haven er knyttet en Læreanstalt for unge Gartnere.

Litt.: *F. R. Friis*, Bidr. til R. Slots og Haves Hist., i Saml. t. d. Bygnings- og Kunsthist. S. I flg. — *P. Brock*, Hist. Efterretn. om R. Slot, 3 Bd., Kbh. 1881-83. — *J. J. A. Worsaae*, Optegnelser om R. Samlingen i 25 Aar, 1858-83, ifl. Forf. Bestemmelse udg. efter hans Død, Kbh. 1886. — *H. Bering Liisberg*, Et Besøg paa R., Kbh. 1895. — *P. Brock*, De danske Kongers kronol. Saml. paa R. Slot; illustr. Vejledning, Kbh. 1901.

Amalienborg, Amaliegade lige for Frederiks Kirke. En Del af det store Terræn, som Chr. IV 1606-7 havde købt uden for den gamle By (se S. 130), nemlig Arealet mellem den nuv. Skt. Anna Plads og Fredericiagade, blev senere givet til Dronning Sophie Amalie som Erstatning for „Dronningens Have“ uden for Vesterport (omtr. hvor nu Tivoli ligger), som var bleven ødelagt ved Belejringen 1658. Her lod hun fra 1664 anlægge en Have paa Pladsen nærmest ved Skt. Anna Plads og opføre et Slot, *Sophie Amalienborg*, N. for Haven mellem Fredericiagade og den nuv. Amalienborg Plads omtrent der, hvor de nordl. Palæer ligge. Det opførtes 1669-73, i hvilket sidste Aar dets lille Kirke indviedes $^{12}/_{3}$. Det bestod af en Midtbygning med fremspringende Midtparti, foran hvilket en stor udbuet Trappe førte op til 2. Stokv.; over Midtpartiet var der en Overbygning med Kuppel og Krone; lavere Sidebygninger forbandt Hovedbyg-

Sophie Amalienborg. Efter Braunius.

ningen paa hver Side med Pavilloner. Her boede Sophie Amalie som Enke, og her døde hun $^{20}/_{2}$ 1685. Allerede 4 Aar efter ødelagdes Slottet ved en Brand, der $^{19}/_{4}$ 1689 udbrød i et tæt op til Slottet liggende Operahus af Træ, som var opf. i Anl. af Kongens Fødselsdag $^{15}/_{4}$. Branden, der kostede 171 Mennesker, især af de bedre Klasser, Livet, fortærede det lille Teater i Løbet af et Kvarter, og af Slottet blev kun Kirken (se S. 67) og Havebygningerne m. m. staaende. Chr. V tænkte straks paa at lade Slottet genopføre, og Ole Rømer ledede i 1690'erne de forberedende Arbejder paa den med Ruiner opfyldte Plads, der siden 1690 var bleven omgivet med en Mur; 1694 underhandledes med den svenske Bygmester N. Tessin, men hans Tegninger, som forelaa færdige 1697, og efter hvilke Slottet vilde have faaet en Del Lighed med det senere opførte Christiansborg (Häusser skal efter Sigende have benyttet Tegningerne ved dettes Opførelse), krævede for store Summer, og Kongen lod da Kirken (se S. 67) og de andre Bygninger helt nedbryde. Fr. IV genoptog Planerne i Beg. af sin Regering;

Amalienborg Slot („Fr. IV's Palæ").

men det blev dog intet Slot, der rejstes, men kun et „Lysthus“, en ottekantet Pavillonbygning, hvortil sluttede sig Orangerihuse, Buegange og Stalde paa begge Sider. I Pavillonen var der i Stuen Spisesal, og fra Salen i 1. Etage var der Udsigt baade over den i fransk Stil i 1730 fuldendte Have (af dens mange Statuer nævnes Barattas Orpheus og Eurydike, se S. 136; i Chr. VI's Tid udsmykkedes Haven yderligere med Springvand m. m.), der laa mod S., og den nye store Eksercerplads („Mønsterpladsen“), som Kongen efter 1728 lod indrette N. for Pavillonen, og som strakte sig helt ud til den nuv. Toldbod. Men 1749 blev den Kanal, der begrænsede Haven ud til den nuv. Skt. Anna Plads og Bredgade, tilkastet, og hele Terrænet med Have og Eksercerplads blev reguleret og udlagt til Byggegrunde; der skulde her opstaa en ny, storartet Bydel, Fredriksstaden. Grundstenen til dens Kirke nedlagdes s. Aar (se S. 71), adelige og Rigmænd opfordredes til at bygge og fik fri Grunde med Forpligtelse til at opføre Pragtbygninger, og $^{3}/_{10}$ 1749 fik Kbh.'s Kommune Skøde paa Haven og Eksercerpladsen, medens Kongen dog forbeholdt sig de Grunde, paa hvilke de 4 „Hoteller“ omkring den store Frederiksplads skulde opføres. Disse Grunde skænkede Kongen til 1) Overhofmarskal, Grev A. G. Moltke, der opførte Palæet t. v., naar man kommer fra Skt. Anna Plads, og som lod det udstyre med stor Pragt; 2) Konferensrd. Severin Løvenskiold, der begyndte at opføre Palæet t. h., men ved Skøde af $^{23}/_{4}$ 1754 overdrog Bygningen til Enkegrevinde Anna Sophie Schack til Schackenborg; 3) Generallieutn., Grev C. F. Levetzau, der byggede det nordøstl. Palæ, og 4) Baron Joach. Brockdorff, der byggede det nordvestl. Alle forpligtede de sig til efter Eigtveds Tegn. at bygge ens: en Hovedbygning i Rokokostil med Kælder og 3 Stokv., i alt 149 F. lang, 60 F. bred og 56 F. høj til Gesimsens Overkant, samt to Stokv. høje Pavilloner paa Siderne, forbundne med Hovedbygningen ved et Stokv. høje Mellembygninger (c. 57 F. lange med Pavillonerne); midt paa Hovedbygningens Façade var der et Fremspring med ionisk Søjleparti, mellem hvilke 3 store Vinduer ind til Riddersalen vare anbragte, og en Trappe, der førte op til de 3 Hovedindgangsdøre. Over Gesimsen var der en høj gennembrudt Brystning, afbrudt af Piedestaler med Statuer og Vaser; endelig var der over Midten en mindre Opsats med Vaaben og kvindelige Figurer. Det Moltkeske Palæ indviedes $^{30}/_{3}$ 1754; det Schackske brændte til Dels under Opførelsen i Beg. af 1755, men var antagelig færdigt inden Aarets Slutn.; de Brockdorffske og Levetzauske vare fuldendte 1760. Midt paa den smukke, af Palæerne indrammede Plads lagdes ved Hundredaarsfesten for Suverænitetens Indførelse $^{18}/_{10}$ 1760 Grundstenen til den af det asiatiske Kompagni bekostede, af J. B. Saly udførte Broncerytterstatue af Fr. V. (Saly var alt 1753 bleven kaldt til Kbh. i dette Øjemed); Modellen var færdig 1764, men først 1768 blev den støbt og opstillet $^{16}/_{8}$ s. Aar, og Afsløringen foregik endelig $^{1}/_{8}$ 1771. Den samlede Udgift ved Statuen udgjorde 550,000 Rd. (*M. Butty*, Beskr. over Fr. V's Statue til Hest, Kbh. 1774. *J. M. Thiele*, Kunstakademiet og Heststatuen paa Amalienborg, Kbh. 1860).

Da Kongefamilien var bleven husvild ved Christiansborgs Brand i 1794, blev Opmærksomheden henvendt paa disse Palæer, af hvilke alt det Brockdorffske var blevet købt af Kongen 1765 for 52,500 Rd. og 1767 indrettet til Landkadetakademi (Res. $^{8}/_{8}$ 1767), hvilket det var til 1788, da det blev

Søkadetakademi (Res. af $^{6}/_{6}$). I Marts 1794 købtes nu det Moltkeske Palæ med alle Bygninger, Grunde og Inventar for 45,000 Rd. til Bolig for Kongen (fra den Tid kaldes det „Chr. VII's P.“), og samtidig købtes for 26,861 Rd. det Schackske Palæ til Kronprinsregenten. Det Levetzauske blev erhvervet af Arveprins Frederik; det tilhørte Stamhuset Restrup (se IV S. 446) og solgtes paa den Betingelse, at Købesummen blev en Stamhuset tilhørende Kapital.

Da Palæerne vare forfaldne, navnlig det Schackske, maatte der foretages en Istandsættelse og Ombygning, der ledede af Harsdorff og trak ud flere Aar. Alene til det Moltkeske og Schackske Palæs indre Udstyr medgik der i de første Aar over 86,000 Rd. (ligesom Købesummen udrededes de af de S. 124 nævnte indkomne Bidrag til Christiansborg). Den ydre Ombygning bestod væsentlig i, at Hovedindgangene i Façaderne fjærnedes, og at

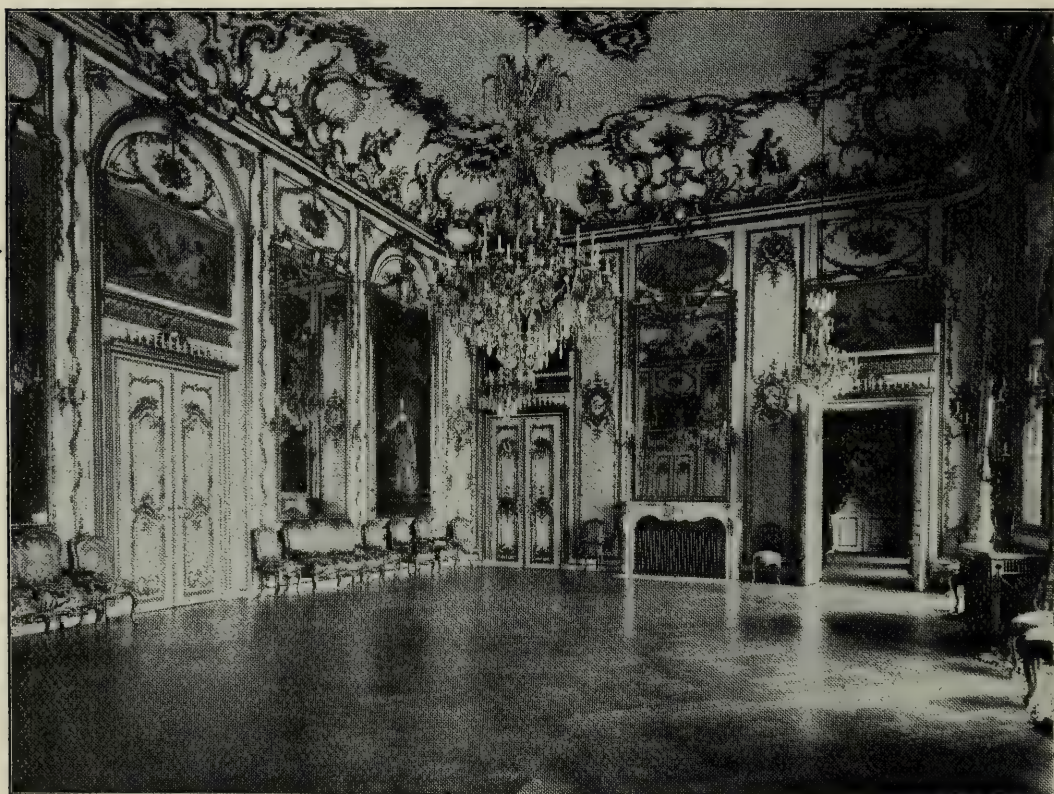

Kolonnaden paa Amalienborg. Tilhøjre i Gaden ses det Gule Palæ.

Kommunikationsbygningerne mellem Hovedbygningerne og Pavillonerne forhøjedes med en Etage, saa at Palæerne fik det nuv. Udseende. Tillige opførte Harsdorff den prægtige Kolonnade i ædel ionisk Stil, hans genialeste Arbejde, som Forbindelsesbygning mellem det Moltkeske og Schackske Palæ (Forbindelsesgangen over Søjlerne er kun henved 7 F. høj); Bygningen, der kun maatte koste c. 19,000 Rd. og derfor desværre blev af Træ, stod allerede færdig i Nov. 1794.

Det Schackske Palæ vedblev at være Bolig for Fr. VI, ogsaa efter at han var bleven Konge („Fr. VI's Palæ“), og her døde han 1839, hvorefter Enkedronning Marie Sophie Frederikke residerede i Palæet (der 1840 underkastedes en større Restauration) indtil sin Død 1852. Saa blev det fra 1854 Sæde for Højesteret, indtil det efter den nødvendige Restauration i 1865 blev Bolig for Chr. IX. — Det Moltkeske Palæ („Chr. VII's Palæ“) hørte efter Chr. VII's Død ogsaa til Fr. VI's Hofstat og beboedes af en Del Hofembedsmænd eller benyttedes til kgl. Kontorer; fra 1852 havde Uden-

rigsministeriet Domicil her, indtil det 1865 indrettedes til Receptions- og Festlokale for Kongen. — Det Brockdorffske Palæ var som ovfr. nævnt Søkadetakademi indtil 1828, da det efter en Hovedreparation blev indrettet til Bolig for Prins Carl Frederik, den senere Fr. VII, og hans Gemalinde Vilhelmine; her stod ogsaa hendes andet Giftermaal med Hertug Carl af Glücksborg i 1838, men da de snart efter flyttede til Kiel, blev det 1839 Bolig for Landgreve Vilhelm af Hessen og hans Gemalinde († 1864), og her stod den nuv. Konge Chr. IX's Bryllup $^{26}/_{5}$ 1842; da Landgreven var død 1867, blev det indrettet til Residens for den nuv. Kronprins Frederik, der flyttede herind 1869 efter sit Giftermaal med Prinsesse Louise. — Det Levetzauske Palæ blev efter Arveprins Frederiks Død 1805 beboet af Sønnen Chr. Fr., den senere Chr. VIII; her fødtes Sønnen Fr. VII i 1808, og her

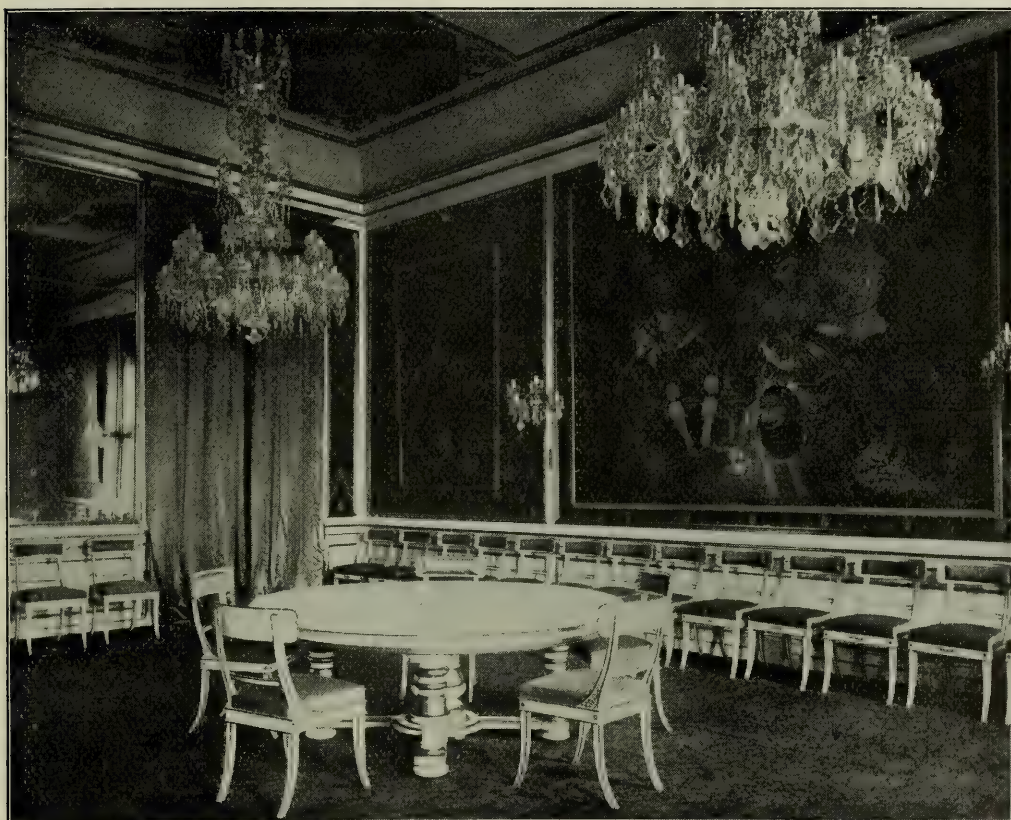

Riddersalen paa Amalienborg, Chr. VII's Palæ.

døde Chr. VIII 1848, hvorefter Enkedronning Caroline Amalie residerede her indtil sin Død 1881. Efter Christiansborgs Brand 1884 flyttede Udenrigsministeriet hertil, indtil Palæet efter den fornødne Restauration indrettedes til Bolig for Prins Christian i 1898 efter hans Giftermaal med Alexandrine, Hertuginde af Mecklenburg.

Af Palæernes Indre, der fra Beg. gennemgaaende var udstyret omtr. ens, skal særlig nævnes Festlokalerne i Beletagen i *Chr. VII's Palæ,* hvor der bl. a. findes en Del Malerier, som tilhøre den kgl. Malerisamling, og andre Genstande, der reddedes ved Christiansborgs Brand 1884. Lokalerne staa omtrent i deres oprindelige Skikkelse fra Moltkes Tid. Den pragtfulde, med Guld paa hvidt, med Spejle og Marmorkaminer dekorerede Riddersal, 44 × 30 F., indtager Midten af Bygningen inden for Søjlepartiet og er c. 24 F. høj, idet den ogsaa gaar gennem Mezzaninetagen; i Salen findes

Malerier af Fr. V og Dronning Juliane Marie. I Trongemakket, med Stukloft, findes bl. a. et Maleri af Fr. III, af Abrah. Wuchter, og et Maleri af Fr. V. til Hest, af Pilo. Spisesalen, der gaar gennem hele Slottets Dybde, 52 F., er i Modsætning til de fleste andre Rum dekoreret i Empirestil i Guld paa hvidt med Attributer paa Væggene; i begge Ender af Salen er der Marmorbufetter med Fontæner. I Rosen (Marskalstaflet), der ligger i den ene Pavillon og fra Beg. indeholdt Grev Moltkes Naturaliesamling, findes bl. a. interessante Loftsmalerier af Karel v. Mander, forestillende Borger- og Soldatertyper fra Midten af 17. Aarh. (se *C. Bruun*, Kjøbenhavn III S. 692; de ere afbildede i *Bering Liisberg*, Kjøbenhavn S. 291 flg.), og et Maleri af Chr. VIII og Dronning Caroline Amalie i Kronings-

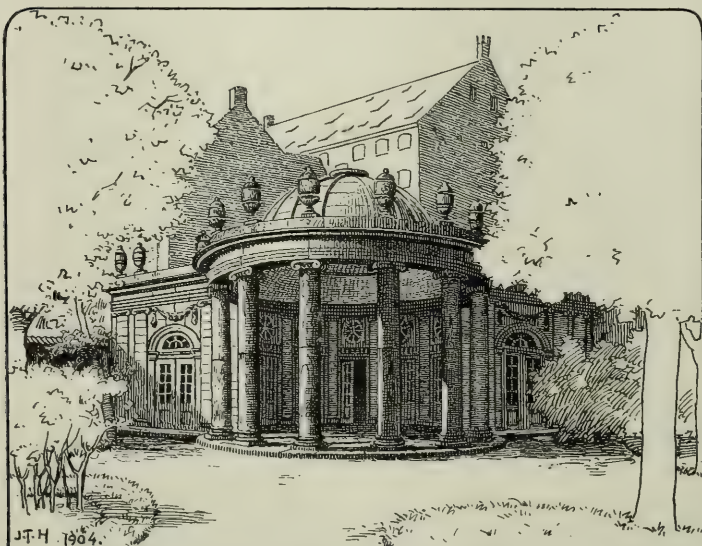

Rosen paa Amalienborg.

dragt (af J. D. Court). I det røde Gemak, med Stukloft og rødt Silketøj paa Væggene, findes bl. a. Møbler fra Christiansborg med Metalindlægning i Renæssancestil, et Maleri, Vagtparaden paa Amalienborg Plads, af Fr. Henningsen, skænket til Kongens Guldbryllup af tjenstgørende og afskedigede Befalingsmænd af Hæren, et Maleri, Kejser Wilhelm II paa Dækket af et Panserskib, malet af Portrætmaler Noster og Marinemaler Bohrdis, skænket 1904 af Kejseren, og en kæmpestor Porcelænsvase, rigt forgyldt med Farver og Portrætter af Chr. IV og Fr. VII samt deres Valgsprog, fra Bing & Grøndahls Porcelænsfabrik, oprindl. skænket 1863 til Frederiksborg, reddet 1884 ved Christiansborgs Brand. I Fløjelsgemakket, med Fløjlstapeter, findes bl. a. et Maleri, Slottet Bernstorff, af A. Jerndorff, skænket til Guldbrylluppet af Befalingsmænd af Hæren, og flere andre Billeder fra Guldbrylluppet. I Skilderigemakket (med rigt Rokokoloft), som i

Moltkes Tid indeholdt en stor Del nederlandske Malerier (Beg. til den Moltkeske Malerisamling), findes bl. a. Gobeliner, skænkede til Guldbrylluppet af den franske Præsident Carnot, og to Malerier af O. Bache, „Hestgarden indskibes til Krigen 1848“ og „Kongen besøger Skansen Nr. 2 paa Dybbøl i April 1864“, skænkede af Hærens Befalingsmænd ved Regeringsjubilæet 1888. Endelig er der to Gobelinsgemakker, med flere franske vævede Tapeter (det største, over 22 F. langt, forestiller et Marked i Kina, det andet Fiskere i Kina, to andre Alexanders Indtog i Babylon og Alexander i Dronningens Telt), der ligne de Arbejder, der udførtes i Gobelinsfabrikken under Ch. le Brun. Værelserne i Stuen og Mezzaninetagen benyttes til Gæsterum for Hoffets kgl. Gæster og deres Følge. Den store Hovedtrappe (paa hvilken to fra Christiansborg 1884 reddede Kandelabre) er dekoreret med Stuk i lyse Farver.

Til hvert af Palæerne hører der to Gaarde („Hovedgaarden“ og „Køkkengaarden“) med Bygninger til Funktionærer, Stalde, Vognremisser osv. — ved Chr. VII's Palæ ligger ved Frederiksgade det i 1800 opf. „Dronningens Ridehus“ —, og en Have. I Haven til Chr. VII's Palæ staar en stilfuld, smukt udført Pavillon, bygget i 1760'erne (der stod før den Tid et „Lysthus“ paa samme Sted) som Havesal med „Fuglehus“ efter Tegn. af Jardin „dans toute la simplicité antique“. Den er af rød bornholmsk Sandsten og bestaar af en aaben Rotunde, der bæres af ioniske Søjler og overdækkes af et Kobberkuppeltag, samt to smaa Sidefløje og en lukket Omgang bag Rotunden, hvilken altsaa har været brugt til Volière og senere skal være benyttet til Badstue (paa Nationalmuseet findes Tegninger af Pavillonen).

Pavillon ved Chr. VII's Palæ.

Amalienborg Plads har i 1886 faaet Mønsterbrolægning med Mosaik langs Palæerne og omkring Rytterstatuen (udført af italienske Arbejdere); den kostede c. 125,000 Kr.

Umiddelbart op til Amalienborg („Fr. VI's Palæ“) og under samme Bestyrelse som Slottet ligger i Amaliegade det saakaldte **Gule Palæ**, Kælder og 3 Stokv., med smukke Stukforsiringer paa Façaden. Det er opf. i 1764 af Købmand H. F. Bargum efter Tegn. af Jardin (se „Fra Arkiv og Museum“ I S. 32) og købtes 1809 af Kongen*). Det indrettedes til Bolig for Arveprinsesse Caroline (der da kaldtes for „Kronprinsesse“, hvor-

*) Grunden ejedes 1750 af Tømmerhandler J. Jegind, et derpaa opf. Hus ligeledes af ham 1757; 28/7 1760 tilskødedes det Skibstømmerleverandør J. H. Gustmejers Enke Catharine Sprich og hendes Svigersøn, den ovenn. Bargum, der 1766 blev Eneejer; 18/12 1775 tilskødedes Bygningen Grosserer (senere Konsul) C. F. Busky, hvis Enke Anna Catharine Gad 8/1 1810 skødede den til Kongen.

for det i længere Tid beholdt Navnet „Kronprinsessens Palæ“), da hun 1812 blev forlovet med sin Onkel Prins Chr. af Hessen; men han døde 1814. Senere benyttedes det til Indlogering af Fyrster, deribl. Hertug Vilhelm af Glücksborg (Chr. IX's Fader) under hans aarl. Besøg, og Prins Henrik af Oranien; 1833-35 beboedes det af Chr. IX's Broder Prins Vilhelm, fra 1837 af den nuv. Konge Chr. IX, først som ugift, fra 1842 som gift (i 1850'erne var det paa Tale at flytte Udenrigsministeriet hertil), indtil 1865, da han flyttede over i Amalienborg, og fra 1865 af den nuv. Kronprins Frederik indtil hans Bryllup 1869. Senere er det bl. a. blevet beboet af den svenske Konge Carl XV og af den senere russiske Kejser Alexander III og Prinsesse Dagmar under deres Besøg ved Kongens Sølvbryllup 1867; derefter beboedes det af Kongens Brødre Prinserne Vilhelm og Hans, og fra 1885 tillige af Kongens Søn, Prins Valdemar, efter hans Giftermaal. — I Gaarden ligger en gammel, stor Staldbygning og en 1876-77 opf. Bygning med Vognremisser og Funktionærboliger.

Ved Amalienborg ligge endnu to lige ens Palæer, paa hver sit Hjørne af Bredgade og Frederiksgade, som omtales her, skønt de ere i privat Eje. *Det Bernstorffske Palæ* er opf. af J. H. E. Bernstorff (Grundst. nedlagt $^{27}/_{10}$ 1752) efter Tegn. af J. G. Rosenberg. Stadskonduktør J. H. Rawert og Tømmerhandler Hallander købte det, efter A. P. Bernstorffs Død, 1799 for 40,000 Rd.; i Beg. af 19. Aarh. købtes Halvdelen for 29,000 Rd. af Kommandørkapt. St. Andersen Bille, der boede her med den spanske Gesandt Grev Yoldi. Da Arveprinsesse Caroline 1829 ægtede Arveprins Ferdinand, erhvervede de Palæet; efter hendes Død 1881 solgtes det for c. 357,000 Kr. til Kong Georg af Grækenland („Kong Georgs Palæ“). Det afgiver nu Lokaler i Beletagen for Højesteret (første Møde $^{21}/_{10}$ 1884) og Bolig i Stuetagen for Prins Carl efter hans Giftermaal 1896 med Prinsesse Maud. En af Beletagens Sale har været prydet med 4 store vævede, c. 1902 nedtagne Tapeter (udf. 1749 efter Boucher, efter usikkert Forlydende Gave fra Ludvig XV til Bernstorff), som forestillede Scener fra Mytologien, og af hvilke de to vare over 18 F. lange. — *Det Dehnske Palæ* er opf. af Grev F. L. v. Dehn vistnok samtidig og af samme Arkitekt. Det ejedes ved Slutn. af 18. Aarh. af Grev Fr. Reventlow, senere af Hertug Frederik Chr. af Augustenborg, der solgte det 1808, senere bl. a. af Dronning Louises Broder, Prins Frederik af Hessen-Kassel, der udstykkede det i Parceller; den sidste solgtes 1871 for c. 104,000 Kr. til Hornung og Møllers Pianofortefabrik, som, efter at der var foretaget Om- og Nybygninger for omtr. samme Beløb som Købesummen, nu er til Huse her.

Prinsens Palæ („Palæet i Kalveboderne“), Frederiksholms Kanal, beliggende i en Bydel, som tidligere var Hav (se S. 18). Paa det nuv. Palæs Grund opførte Købmand Vigandt Michelbecker i 1684 en stor og anselig Gaard (Arkitekt: Hans Wiedewelt) paa Hj. af Frederiksholms Kanal og Ny Vestergade, der kaldtes Vigandtsgade efter ham. Her var en Tid Kapel for de Reformerte (se S. 90). Fr. IV lejede Gaarden (Ejer: Grosserer Vilh. Edinger) til Brug for Peter den Store, da han opholdt sig i Kjøbenhavn i 1716 (i Fløjen ud til Vigandtsgade?). Da Kongen ombyggede Kjøbenhavns Slot, købte han Gaarden, lod den ombygge og udvide ved Køb af flere Nabogrunde og bestemte den til Bolig for Kronprinsen (Chr. VI); den havde da en Façade af c. 200 F. langs Kanalen og c. 300 F.

langs Ny Vestergade. Men da Kronprinsen (Fr. V) med sin Gemalinde Prinsesse Louise af England skulde flytte derind 1743, var Gaarden alligevel ikke anselig nok, hvorfor de midlertidig toge Bolig paa Charlottenborg, medens den med N. Eigtved som Arkitekt og Hoftømmermester Joh. Boye-Junge som Entreprenør i 1743-44 (væsentlig færdig Dec. 1744) for 35-40,000 Rd. ombyggedes til det Palæ, der i alt væsentligt staar nu. Palæet, i Rokokostil, bestaar af 3 sammenbyggede Fløje, 3 Stokv. og Kælder; Sidefløjene ud til Kanalen ere forbundne ved en lav Forbygning (med Kælder og Stue), hvis Balustrade bærer Statuer og Vaser; over Balustraden ser man Hovedfløjen med Frontespice. De 3 Fløje og den lave Bygning indeslutte den firkantede Gaard; bagved Hovedfløjen er en Have, der oprindl. har været smykket med Statuer og Fontæner. Fra Beg. var Façaden ud mod Kanalen ganske symmetrisk med to ens 3 Fags Sidepartier, men 1745-46 blev en Slotsforvalterbolig ombygget og forbundet med Palæet, hvorved Partiet ved Stormgade blev forlænget; efter Eigtveds Død 1754 blev L. Thurah den ledende Arkitekt (det er vel det, der har givet Anledning til, at han sædvanlig nævnes som Palæets Bygmester), og han fuldendte i 1757 denne Bygnings Omdannelse til en integrerende Del af Palæet.

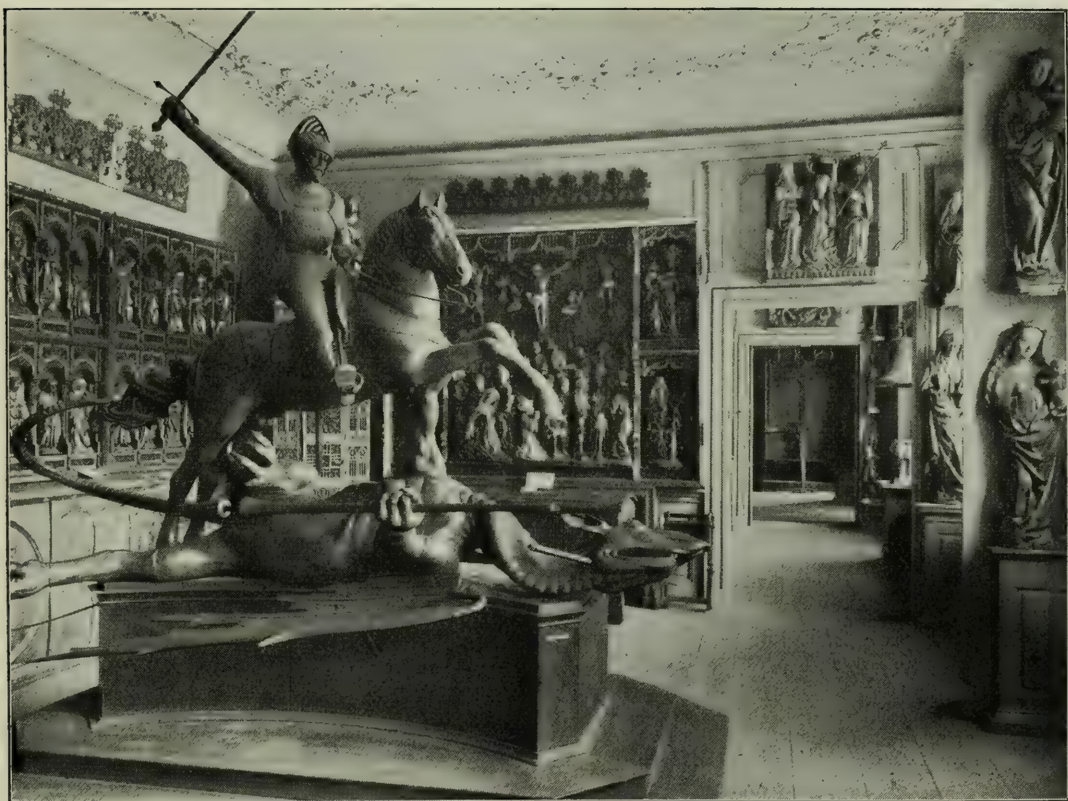
Kronprins Frederik tog ved sin Tronbestigelse 1746 Residens paa Christiansborg. Palæet blev da overladt Dronning Sophie Magdalenes Søster, Enkefyrstinde Sophie Caroline af Ostfriesland, som benyttede det til Vinterbolig til sin Død 1764 (død paa Sorgenfri). Det blev nu bestemt til Bolig for Landgrev Carl af Hessen-Kassel og Prinsesse Louise (Fr. VI's Svigerforældre) — de forlod dog 1767 Kjøbenhavn —, hvorfor det underkastedes en større Restauration under Ledelse af Harsdorff; bl. a. blev en Kongen tilhørende Gaard i Ny Vestergade (en Tid Bolig for Billedhugger le Clerc) inddraget og omdannet til Staldgaard. I øvrigt blev Palæet, foruden til Magasinering, brugt til Fribolig for højtstaaende Personer og Embedsmænd — hvorfor det ofte kaldtes „det adelige Vartov" —, saaledes Grev C. C. Stolberg (1764), Hofmarskal C. F. Moltke og Kmhr. C. C. Gabel (1765), Grev F. V. C. Holck og Lægen, Etatsrd. J. v. Berger (1770), Kmhr. F. C. v. Warnstedt, Statsminister Ove Høegh-Guldberg m. fl., og dette vedblev helt op til 1850; Riddersalen benyttedes i nogen Tid til Atelier af Malerne Abildgaard og Juel. Palæet afgav dog ogsaa efterhaanden Plads for forskellige Institutioner. Det kgl. Landhusholdningsselskab fik Lokaler her 1771, og det holder endnu sine Møder her. Det kgl. danske Videnskabernes Selskab fik fra 1776 Tilladelse til at benytte nogle Værelser; efter Christiansborgs Brand 1794 maatte det vel afgive disse til Højesteret, hvorfor det 1795 fik Lokaler i en af Staldbygningerne ved Christiansborg; 1854 fik det dog atter Lokaler paa Palæet, indtil det 1899 rykkede ind i sin egen Bygning. Højesteret fik som nævnt Lokaler her fra 1794 og holdt sine sædvanlige Møder i Riddersalen (der dengang maatte rømmes af Maleren Juel) indtil 1854 (se S. 141). Ogsaa det kgl. nord. Oldskriftselskab holder sine Møder her siden 1854 (i Landhusholdningsselskabets Lokaler). Nu er Palæet dog først og fremmest Hjemsted for de betydelige Samlinger, som fra Midten af 19. Aarh. fik Plads her, nemlig det kgl. Museum for nordiske Oldsager, det etnografiske Museum, Antiksamlingen og Mønt- og Medaillesamlingen (Kobberstiksamlingen, som ogsaa havde Plads her fra 1852, flyttedes 1896 til det nye Kunstmuseum). Nu sammenfattes de alle under Navnet *Nationalmuseet*.

Prinsens Palæ.

Grunden til *Det kgl. Museum for nordiske Oldsager*, den i videnskabelig Hens. betydeligste af Landets Samlinger, blev 1807 lagt af Prof. Rasm. Nyerup, som da var bleven Sekretær for den af ham foreslaaede „Kommission for Oldsagers Opbevaring“, og som opstillede en lille Samling, der dels tidligere fandtes paa det af Fr. III oprettede Kunstkammer, dels var indkommen ved Gaver, i et Rum ved Universitetsbiblioteket paa Trinitatis Kirkes Loft (se S. 43). Allerede 10 Aar efter var Samlingen vokset til c. 1000 Numre, og efter at Nyerup havde trukket sig tilbage, tiltog den meget betydeligt under hans Efterfølgers, C. J. Thomsens Ledelse; 1832 flyttedes den til Christiansborg (se S. 43) og endelig 1853 til Prinsens Palæ. Efter Thomsen († 1865), der lagde Grunden til en systematisk Ordning af Oldsagerne ved den af ham skabte Tredeling i Sten-, Bronce- og Jærnalder, gennemførte hans Efterfølger J. J. A. Worsaae den videnskabelige Inddeling. Oprindelsen til de øvrige, ovfr. nævnte Museer er det oftere omtalte, af Fr. III oprettede *Kunstkammer*, der først havde sin Plads paa Kjøbenhavns Slot, men i 1680 flyttedes til 2. Stokværk i Biblioteksbygningen ved Christiansborg. Denne Samling, der efterhaanden havde vokset sig stor, men var uden Orden og videnskabelig Betydning, blev ophævet 1821 og indlemmedes i det ved kgl. Res. af $^3/_2$ s. Aar oprettede *Kunstmuseum*, som fra 1824 havde Plads i en Gaard i Dronningens Tværgade. Samlingen, hvori optoges alle forhistoriske, historiske og etnografiske Sager, kom efter Direktør Spenglers Død 1839 under Thomsens Ledelse; han ordnede den kritisk og udsondrede (1844 afgaves saaledes alle danske Oldsager til Museet for nord. Oldsager, der 1845 talte c. 10,000 Numre); Resten førtes til Prinsens Palæ og dannede den *etnografiske Samling*, aabnet for Publikum 1849, og *Antiksamlingen*, der efter at være bleven forøget med Chr. VIII's store Privatsamling blev grundlagt 1851. Efter Thomsens Død blev den sidste Rest af Kunstmuseet ophævet 1866 og Indholdet fordelt mellem de andre Samlinger. Medens Worsaae ogsaa blev Direktør for det etnograf. Mus., fik Antiksamlingen (dengang: „Antikkabinettet“) sin egen Direktør i Numismatikeren og Arkæologen C. L. Müller, hvem ogsaa den fra Rosenborg hertil 1867 flyttede *Mønt- og Medaillesamling* underlagdes. Efter Worsaaes Død 1885 blev C. F. Herbst sat i Spidsen for oldnord. og etnogr. Mus.; men da Müller døde 1891 og Herbst traadte tilbage 1892, oprettedes ved Res. af $^{28}/_1$ 1892 **Nationalmuseet**, der omfatter: 1) den *danske Samling* (tidligere „Mus. for nord. Oldsager“), atter delt i „den forhistoriske Del“ (Sten-, Bronce- og Jærnalder) og „den historiske Del“ (Middelalder og nyere Tid til 1660); 2) den *etnografiske Samling*, der indeholder Sager fra Folk uden for Evropa, som ere upaavirkede af klassisk og senere evropæisk Kultur; 3) *Antilksamlingen*, med ægyptiske, babyloniske, assyriske, fønikiske, persiske, græske, etruriske og romerske Oldsager; og 4) *Mønt- og Medaillesamlingen*, der omfatter alle Tider og Lande (c. 117,000 Numre). I administrativ Hens. deles Nationalmuseet i 2 Afdelinger (hver under sin Direktør), hvoraf 1. omfatter den danske Samlings forhistoriske Del, den etnografiske Samling og Antiksamlingen, medens 2. Afdeling har den danske Samlings hist. Del og Mønt- og Medaillesamlingen under sig. Tillige sorterer Fredning og Bevaring af Landets forhist. og hist. Mindesmærker under Museet, ved hvilket der er et Haandbibliotek og et Arkiv (tidligere „antikvarisk-topografisk Arkiv“).

I den *danske Samling*, i Hovedfløjen mellem Gaarden og Haven, mærkes bl. a.: *Runehallen* (indrettet 1867), med en Del Runestene fra 9-11. Aarh. (se *Stephens*, Runehallen, i Aarb. f. nord. Oldk. 1874, og *Wimmer*, D. Runemindesm.), nemlig Vordingborgstenen (se Wimmer, II S. 402), Tryggevældestenen (se dette Værk II S. 844), Asfergstenen (IV S. 878), Sørupstenen (III S. 631), Egaastenen (IV S. 1024), Tirstedstenen (III S. 224), Stenderupstenen (V S. 426), Frerslevstenen (II S. 240), Snoldelevstenen (II S. 349), Sønder-Kirkebystenen (III S. 294), Sandbystenen (et Brudstykke fra Sandby Kirke i Tybjærg Hrd., se Wimmer II S. 481), Pjedstedstenen (se Wimmer IV S. 177), Glenstrupstenen (se dette Værk IV S. 877), Helnæsstenen (III S. 560), Bregningestenen (III S. 263), Brudstykke af en Sten fra Brøndum i Skads Hrd. (V S. 759) og

Interiør fra den danske Samlings 2. Afdeling,

en Sten fra Vaarst, Gunderup Sogn, Fleskum Hrd.; i Hallen desuden to Granitdøbefonter, Sten med Helleristninger, hellige Kredse osv. samt en Marmorbuste af *C. J. Thomsen* (af H. V. Bissen, bekostet 1860 af Rigsdagens Medlemmer) og en Gibsbuste af *R. Nyerup* (af Th. Stein, efter Hornemans Pastelmaleri i Universitetsbiblioteket). Stueetagen indtages af den forhistoriske Afdeling, der ved sit rige Indhold og sin gennemførte systematiske Ordning rager højt op blandt Evropas lign. Samlinger. Foruden de store Rækker af samlede Fund, af Vaaben, Redskaber o. a. mindre Genstande fra Oldtidens forskellige Tidsrum indeholder Samlingen enkelte, særskilt opstillede større Sager, hvoraf fremhæves Udsnit af en Stenalders Skaldynge, Egekister fra den ældre Broncealder, en Vogn fra den ældre Jærnalder (fra Deibjærg Mose), et stort reliefprydet Sølvkar (fra 1.-2. Aarh. e. Chr., fra Gundestrup). Den historiske Afdeling har Plads paa Trappegangen

og 1. Sal. Dens kirkelige Samling, er særlig rig paa Genstande fra romansk Tid, navnlig flere kobberdrevne, forgyldte Altre af lign. Art som Altrene i Sal og Stadil (V S. 539 og 610), Lavatorier m. m.; fra Renæssancetiden et godt Udvalg af danske Møbler samt en stor Række Sølvfund fra 17. Aarh.'s Krige m. m. Af Lokalerne fremhæves den tidligere Riddersal, hvor, ligesom i det tilstødende Værelse, de II S. 39 omtalte vævede Tapeter med danske Kongers Billeder hænge; i det tilstødende Værelse findes et prægtig malet Loft fra Næsbyholm, i et andet Rum ses bl. a. Skt. Jørgens Kamp med Dragen, fra Husum Kirke (se Billedet). Den hist. Samling er saa godt som helt omordnet efter 1892. — *Antiksamlingen* (omordnet 1893-98), der tilstræber at give et sammenhængende Billede af den klassiske Oldtids Kultur, har Plads til venstre i den lave Forbindelsesbygning til Gaden og i Sidefløjen ud til Ny Vestergade, i hvilken ogsaa den *etnografiske Samling* og *Mønt- og Medaillesamlingen* findes. I Muren paa denne Sidefløj ud til Gaarden er $^{15}/_{8}$ 1889 afsløret et Mindesmærke for *Worsaae*: et Broncebasrelief med Portrætmedaillon og symbolske Figurer (Fortiden og Nutidens Videnskab), udf. af St. Sinding.

I Haven er bl. a. opstillet Ulfeldts Skamstøtte fra Graabrødretorv.

Af Hensyn til en paatænkt Udvidelse og Ombygning har Staten i 1886 og flg. Aar købt Naboejendommene i Stormgade (Nr. 1-19).

Litt.: *F. R. Friis*, Prinsens Palæ i Kbh., i Bidr. t. d. Kunsthist. S. 287 flg.

Charlottenborg, Kongens Nytorv, er opf. af Fr. III's Søn, Statholder i Norge Ulrik Fr. Gyldenløve, der $^{22}/_{3}$ 1669 af Kongen havde faaet Skøde paa Grunden ved Hallandsaas, som netop dengang omdannedes til Kongens Nytorv. Grundstenen til Slottet, til hvilken en stor Del af Materialet fra Kalø Slot anvendtes (se IV S. 1014), lagdes af Chr. V $^{3}/_{4}$ 1672; men Opførelsen gik kun langsomt, vistnok især af Mangel paa Haandværkere, da man var utilfreds med, at Gyldenløve benyttede indkaldte fremmede Folk; efter Aarstallet 1677 paa Forhusets Skorstene antages det Ydre at have været færdigt i det Aar, men først 1683, da Slottet $^{21}/_{4}$ gæstedes af Kongefamilien, var *Gyldenløves Palæ*, som det dengang hed, fuldendt, og det stod da omtrent som nu, hvad det Ydre angaar (et Billede fra 1695 paa Frederiksborg Museet gengives bl. a. i Bruun, Kbh. II S. 245). Hvem der er Bygmesteren, vides ikke; men Tegningen synes at skyldes en Hollænder eller i alt Fald en af holl. Bygninger paavirket Arkitekt (om en Lighed med Hollænderen Th. Vingboons' Udkast til et Raadhus i Amsterdam se Tidsskr. for Kunstind. 1892 S. 31, med en Afbild. af Vingboons' Tegn.); Hans Wiedewelt ledede Arbejdet. Haven bagved Slottet udmærkede sig ved sin Udsigt over Flaadens Leje og Sundet samt ved sine smukke Anlæg med klippede Hækker, Billedstøtter (Ehbisch, som i 1730'erne restaurerede dem, omtaler bl. a. 18 Blystatuer, der 1768 flyttedes til Fredensborg, da de vare „meget smukke"), Lysthuse m. m. og et Orangerihus, der laa ved Nordfløjen langs den da anlagte Nyhavns Kanal (Udgravningen begyndte $^{6}/_{9}$ 1671 og var fuldendt i Okt. 1673), og som stod endnu langt ind i 19. Aarh. før Botanisk Haves Flytning.

Skønt Gyldenløve kun meget lidt beboede Slottet, hører man dog om flere Fester her, saaledes da hans Datter Charlotte Amalie $^{27}/_{11}$ 1696 holdt Bryllup med Chr. Gyldenløve, og da han 1697 højtideligholdt Chr. V's 30aarige Bryllupsdag. Da Gyldenløve havde nedlagt Statholderposten,

solgte han Slottet i 1700 (Skøde af $^5/_6$) for 50,000 d. Kronedl. til Enkedronning Charlotte Amalie, efter hvem det fik sit nuv. Navn, og som i Fløjen ud til Haven indrettede et Kapel (ved Siden af den nuv. Kuppelsal, som dengang var aaben Gennemgang til Haven, maaske Værelset N. derfor, som har Hvælvinger). Her levede hun et stille, tilbagetrukkent Liv, naar hun var i Hovedstaden, og her døde hun $^{27}/_3$ 1714. Slottet arvedes af hendes Søn Prins Carl, og da han døde 1729, af dennes Søster Sophie Hedevig, som døde her $^{13}/_3$ 1735, hvorefter det ved Testam. gik over til Chr. VI. Det blev nu i 1736-37 underkastet en større Restauration, der ledede s af Häusser og kostede 9000 Rd., hvorefter det i alt Fald delvis (Stueetagen) blev taget i Brug af den lige oprettede „Kjøbenhavnske Assignations-, Veksel- og Laanebank“, der dog allerede i Okt. 1738 flyttede til Børsen. Det har vistnok nu for største Delen staaet ledigt, indtil Kronprins

Charlottenborg ved Midten af 18. Aarh. Efter Thurah.

Frederik (Fr. V.) og hans Gemalinde under Prinsens Palæs Ombygnig (se S. 146) toge Ophold her fra Dec. 1743 til 1745 og skaffede Slottet en kortvarig, livlig Periode. Det blev saa Hjemsted for forskellige Institutioner. Allerede under Kronprinsens Ophold var der i Riddersalen blevet indrettet et lille Teater, hvor der især opførtes italiensk Musik; 1747 overlodes Salen til »Det musikalske Societet“, der afholdt ugentlige Koncerter mod Entré; senere overlodes Teatret til italiensk Opera og 1750-53 til et fransk Skuespillerselskab. En Del af Stueetagen ud til Torvet indrømmedes 1747 „Det kgl. Danske Selskab til den nord. Histories og Sprogets Forbedring“; i Beletagen holdt la Beaumelles franske Sprogselskab en Tid sine Møder; ogsaa „Naturalie- og Husholdningsselskabet“ var til Huse her 1759-72, og baade „Christianshavns tyske Kirkes Lotteri“ (se S. 82) og „Det første kgl. allene privilegerede Kbhvnske. Lotteri“ bleve trukne her, det sidste lige til 1791. Men efterhaanden maatte alle disse Institutioner vige for Kunstakademiet.

Oprindelsen til **Det kgl. Akademi for de skønne Kunster** kan paa en Maade føres tilbage til Beg. af 18. Aarh., da en lille Kreds af til Dels udenlandske Kunstnere $^{6}/_{8}$ 1701 ansøgte Kongen om hans Protektion til Dannelsen af »eine regulierte Societet“. Selskabet, „det lovlige Kunstakademi“, der var indviet til Skt. Lukas, holdt sin Indvielsesfest i Kmhr., Overstaldmester Grev Carl Ahlefeldts Gaard paa Kongens Nytorv (nuv. Hotel d'Angleterre) 21. Okt. s. Aar. Men til dette Selskab har der vistnok ikke været knyttet nogen Undervisning, og dets Levetid har næppe været stor; den Tegneskole, som Maleren H. Krock holdt i Postamtsbygningen bag Børsen (se under Ministerialbygningerne), hvor han havde Værksted siden 1712, er heller næppe fremgaaet af Selskabet. Men først Chr. VI oprettede i samme Bygning et Maler- og Tegneakademi c. 1738 under Ledelse af Krock og le Clerc. Krock døde s. Aar, Akademiet gik over til andres Ledelse (Miani, Tusscher), og der opstod 1744 en ny Skole i et Hus ved Gammelstrand. Fr. V gav Skolen nye Privilegier $^{12}/_{2}$ 1748 og gjorde Eigtved til Akademiets

Charlottenborg.

Forstander (medens det før kun var for Malere og Billedhuggere, kom det vistnok da ogsaa til at omfatte Arkitekter), og s. Aars Efteraar fik det Lokale paa Christiansborg „i Etagen over Kronprinsens Stald“ (omtr. hvor nu Thorvaldsens Museum er), hvor Eigtved havde Embedsbolig. Fra 26. April 1751 kaldes Skolen „Mahler og Tegne-Academie“ med Overhofmarskal A. G. Moltke som Præses og N. Eigtved som Direktør, og da Lokalerne paa Christiansborg vare for smaa, skænkede Kongen 1753 en stor Del af Charlottenborg til Skolen. Slottet, der havde lidt en Del, særlig under Skuespilselskaberne, blev istandsat; navnlig blev Riddersalen med sit Galleri, efter at Teatret var fjærnet, omdannet til Forsamlings- og Festsal, hvor tillige en lille Samling Afstøbninger fik Plads, og omkring 1. Dec. aabnedes Skolen i Slottet. De nye, af Eigtved udarbejdede Statuter for „Kgl. Skildre-, Bildhugger og Bygningsacademie“ udstedtes $^{30}/_{3}$ 1754, paa hvilken Dag Kongen med Følge besøgte Akademiet, efter at have spist hos Moltke i dennes lige fuldendte Palæ paa Amalienborg, og hvorved Akademiets Stiftelsesdag blev fastsat til $^{31}/_{3}$, Kongens Fødselsdag. Eigtved døde kort

efter og afløstes som Direktør af den nys indkaldte franske Billedhugger Saly. Akademiet steg i de næste Aar meget i Anseelse; i 1752 var der c. 100, i 1756 c. 200 Elever i Skolen, som var delt i den forberedende Afdeling, Frihaandstegneskolen, Gibsskolen, Modelskolen og Bygningsskolen; til Tegneskolerne var der knyttet Undervisning i Perspektiv, Anatomi osv. Desuden bestod Akademiet af de fast ansatte Professorer — i Beg. næsten alle Udlændinge, saaledes Brødr. Jardin, le Clerc, S. C. Stanley osv. —, en Sekretær, indvalgte Medlemmer og Æresmedlemmer. Skolerne bleve ved Regl. af $^{21}/_{6}$ 1771 (udstedt af Struensee, der efter Moltkes Afgang bestemte, at der ikke mere skulde være nogen Præses; 1772 udnævntes dog Arveprins Frederik til denne Værdighed) forøgede med to Ornamentskoler, der skulde fremme Haandværkerstandens Udvikling ved frit at optage Haandværkslærlinge fra alle Fag, en Bestemmelse, som, hvor meget den end kom til at virke for Haandværket i den flg. Tid, blev i høj Grad hæmmende for Akademiet som Højskole for Kunsten, og som først blev hævet ved Res. af $^{28}/_{7}$ 1857, da Opgaven lagdes i Hænderne paa den tekniske Skole. Efter 1771, da Saly ophørte at være Direktør, begyndte den udenlandske Indflydelse at svinde, og efter Pilos korte Direktorat 1771-72 lykkedes det Direktørerne, som Wiedewelt, Harsdorff, Abildgaard, Weidenhaupt og J. Juel, at hæve Akademiet og fremhjælpe en stor Kreds af indfødte Kunstnere.

Den Brugsret, som Akademiet i 1753 havde faaet over Charlottenborg, blev fornyet ved Reskr. af $^{14}/_{2}$ 1781, efter at Akademiet s. Aar havde undslaaet sig for Forpligtelsen til at holde Slottet vedlige mod at faa en vis aarl. Sum dertil (1777 havde det forgæves ansøgt om at faa det som Ejendom); endelig kom Akademiet i nominel Enebesiddelse af Slottet ved Res. af April 1787, der forundte det „ene og aleneste et være i Besiddelse af denne Bygning“. Rigtignok indskrænkedes denne Eneret efter Byens Brand 1795, da Politiretten fik anvist Lokaler i Nord- og Østfløjen, og der indrettedes Arrester i Kældrene, hvilket vedblev til 1815, ja Akademiet truedes endog med at miste sit Domicil her og blive forflyttet til Christiansborg ved Res. af $^{9}/_{9}$ 1795 om, at Harsdorff skulde udarbejde Planer til Ombygning af en af Christiansborgs Fløje til Brug for Akademi osv. (se S. 124). Ogsaa Tallotteriet blev fra 1795 til 1818 trukket paa Slottet. Først i 1832 kom Akademiet helt i Besiddelse af det, da Botanisk Have (se ndfr.) afstod sin Læsesal i Østfløjen (hvor nu Gennemgangen til Udstillingsbygningen er).

Om Akademiets Historie i 19. Aarh. maa henvises til nedenn. Værk af F. Meldahl og P. Johansen. Blot enkelte Hovedmomenter fremdrages her. Ved ny Fundats af $^{28}/_{7}$ 1814 fik Akademiet sit nuv. Navn: „Det kgl. Akad. for de skønne Kunster“, og det fik forøgede Indtægter dels ved, at det fik Lov til at tage Skolepenge af de Elever, der ikke ere Haandværkslærlinge, dels ved Entré til Udstillingerne (se ndfr.). I øvrigt havde Akademiet en lykkelig, blomstrende Tid i Aarhundredets 1. Halvdel under Direktører som Abildgaard (indtil hans Død 1809), Arkitekten C. F. Hansen (1811-18, 1821-27 og 1830-33), C. V. Eckersberg (1827-30), Thorvaldsen (1833-44, han tiltraadte dog først Pladsen 1838), Arkitekten J. H. Koch (1844-50), H. V. Bissen (1850-53) og V. Marstrand (1853-57); navnlig havde Eckersberg Betydning som Midtpunkt for en stor Kreds af Kunstnere, og ved Siden af ham kunne som Lærere fremhæves flere, som G. F. Hetsch og H. E. Freund (ogsaa virkomme for Haandværkeruddannelsen) samt

N. L. Høyen. Aar 1851 henlagdes Elementarskolerne til teknisk Institut som Indledning til den ovfr. omtalte vigtige Reform i 1857 ved den nye Fundats, der desuden medførte vigtige Forandringer i Akademiets Styrelse, Valg af Medlemmer osv. Værdigheden som Præses, der efter Arveprins Frederiks Død havde været beklædt af Chr. VIII og Fr. VII som Kronprinser, bortfaldt 1848 (da Akad. lagdes under Minist.), hvorefter Kongen har været Akademiets Protektor. Ogsaa i 2. Halvdel af Aarhundredet fortsattes Udviklingen til Fremme for dansk Kunst under de skiftende Direktører (J. A. Jerichau 1857-63, Marstrand til 1873, F. Meldahl 1873-90 og 1899-1902, O. Bache 1890-93 og 1896-99, Th. Stein 1893-96 og V. Bissen fra 1902). Da Styrelsen efterhaanden blev vanskeligere ved det stadigt voksende Medlemsantal, trængtes der imidlertid til en Reform, og efter et i 1882 foretaget, utilfredsstillende Forsøg fik Akademiet en ny Fundats af $^{18}/_{1}$ 1887. Efter denne er den styrende Myndighed i Hænderne paa „Akademiraadet“, der under Direktørens Ledelse bestaar af de 8 Professorer og 24 Kunstnere, hvilke sidste vælges af Plenarforsamlingen (Akademiets Medlemmer og de Kunstnere, som have faaet Udstillingsmedaillen eller 2 Aarsmedailler, eller som vælges dertil). Undervisningen ledes særskilt af „Skoleraadet“ (de 7 Professorer og 3 Docenter, Bestyreren for Dekorationsklassen, saalænge denne Klasses Professorat ikke er besat, og en delegeret i Teknisk Selskabs Skole samt 6 af Akademiraadet valgte Medlemmer); ved Undervisningen er der tillige ansat 10 Assistenter. Foruden Direktøren er der en Vicedirektør, en Dirigent og en Kasserer, hvis Valg ligesom de 6 ovenn. Medl. af Skoleraadet (og 3 Medl. af Udstillingskomiteen) foregaar hvert 3. Aar. Fremdeles er der ansat en Sekretær (tillige Bibliotekar), en Forvalter og en Assistent, der udføre Kontorforretningerne. Afgangsbeviset for Eleverne giver Adgang til Konkurrence om Guldmedaillerne og til Rejsestipendier. Med Akademiet er forbundet en 1888 oprettet Kunstskole for Kvinder, der har sine egne Lærere. I Skoleaaret 1903-4 har der i Efteraarssemestret været 135, i Foraarssemestret 144 Elever; i Kunstskolen for Kvinder vare Tallene henholdsvis 42 og 51. Akademiet ejer en stor Del Legater, i alt til Beløb af c. 400,000 Kr., der anvendes til Rejsestipendier, Præmier og Understøttelser, deribl. Malermester J. Neuhausens (stiftet 1812), Hofraad D. A. Meyers (1813), Justitsrd. S. A. Eibeschützs (1853), Landskabsmaler F. H. Sødrings (1854), Justitsrd. C. H. Stoltenbergs (1871), Lanskabsmaler Krafts (1878), Landskabsmaler A. Kaufmanns (1894), Kmhr. F. Meldahls (1897), Billedhugger F. G. Hertzogs (1900), Arkitekt A. Sørensens (1902), Litograf A. Kittendorffs (1904), m. fl.

Til Akademiet er ogsaa knyttet de aarl. Udstillinger. En „Salon“, ɔ: Professorers og Medlemmers Arbejder, afholdtes første Gang 1769, derpaa 1778, 1794 og sidste Gang 1815. Begyndelsen til de nuv. Udstillinger kan føres tilbage til Slutn. af 18. Aarh. da der ved Aarsfestens Afholdelse udstilledes Prøver af Elevernes Arbejder i Festsalen. fra 1807 bleve disse Udstillinger permanente, 1821 udstillede Professorer og Medlemmer sammen med Eleverne, men først fra 1857 danne disse Udstillinger en selvstændig, Akademiet sideordnet Institution. De have stadig haft Lokaler i selve Slottet, indtil der ved Lov af $^{24}/_{7}$ 1880 Ø. for Slottet opførtes en særlig Udstillingsbygning (Arkitekt: Alb. Jensen), der var færdig $^{14}/_{3}$ 1883 og indviedes ved en $^{1}/_{4}$ 1883 aabnet skandinavisk Udstilling. Bygningen, der tilhører

Udstillingsfonden og Akademiet, kostede 500,000 Kr. foruden Grunden, som Staten skænkede tillige med 100,000 Kr., medens Udstillingskomiteen gav 200,000 og laante de andre 200,000 af Udstillingsfonden.

Slottet er bygget i en rolig, alvorlig Stil (hollandsk Barok) paa Granitsokkel af røde Mursten og bestaar af 4 sammenbyggede Fløje, af hvilke Hovedfløjen (c. 160 F. lang) ud til Torvet og de to Sidefløje (c. 200 F.) hver har Kælder og 3 Stokv. Hovedfløjen har paa Hjørnerne to stærkt fremspringende Partier og et med Lisener prydet Midtparti, i hvilket Porten er med en Sandstensaltan og Fr. V's Buste ovenover samt en Balustrade over Gesimsen, ligesom over Sidepartierne (de sidste have været nedtagne,

Kuppelsalen paa Charlottenborg.

men genopsattes 1890). Den 4. Fløj, Østfløjen, er kun i 2 Stokv. med to særskilte Tage og, over Midtpartiet, et Kobberkuppeltag med en lille Trælanterne; paa Midtpartiet sidde paa hver Side 3 romerske Buster (af Zink, en er oprindelig). Foruden Skolelokaler og Kontorer, Boliger for 4 Professorer og 2 Medlemmer samt Forvalter indeholder Slottet af større Rum bl. a. Festsalen og Kuppelsalen. Fest- eller Antiksalen (oprindl. Riddersalen), der er i Hovedfløjens Beletage og ogsaa gaar gennem 2. Etage, har ved en Restaur. 1827-28 (Arkitekt: C. F. Hansen) mistet sit Galleri og faaet fladt Loft i Stedet for det oprindelige, prægtige Stukloft med et Maleri i Midten; 1904 er der i den nordl. Ende af Salen opsat et interimistisk Musikgalleri af Træ; i Salen findes 8 store Antikafstøbninger (opsatte 1904), en Buste af Fr. V og en Del Portrætter, særlig af Kunstnere,

deriblandt Eckersbergs fortrinlige Maleri af Thorvaldsen fra 1814. Kuppelsalen, i Østfløjen, Akademiraadets Forsamlingssal, er i Hovedsagen bevaret i sin oprindel. Skikkelse, med et pragtfuldt Stukloft (i Sydfløjen findes ogsaa Rester af Stuklofter); ogsaa her findes en Del Portrætter*). I Skolelokaler, Kontorer og paa Gangene ere ophængte Akademiets Medlemsstykker (en Saml., som dog ikke længere er komplet) og Arbejder for Guldmedaillen samt nogle skænkede Kunstværker. I et Værelse ved Kuppelsalen findes Broncebasreliefs med Portrætmedaillons af Legatstifterne Neuhausen og D. A. Meyer (Akademiet ejer ogsaa et af Monies ml. Portræt af Eibeschütz). Til Slottet slutte sig mod S. nogle Bygninger med en Professorbolig og to Billedhugger-Ateliers.

Udstillingsbygningen, paa Granitsokkel af røde Mursten, bestaar

Thotts Palæ.

af 3 Fløje, i 2 Stokv., med Tilbygning mod S. Den indeholder i Stuen Akademiets Afstøbningssamling (Antikkerne til højre, Renæssancen til venstre for Vestibulen) og siden 1883, i Sydfløjen, Biblioteket, der er grundlagt 1758 og nu omfatter c. 12,000 Bd. (med særligt mange Pragtværker i Fol.), c. 11,000 Fotografier og en stor Samling Haandtegninger (navnlig arkitektoniske); det er et i Forhold til de smaa Midler godt kunsthist. Fagbibliotek, der benyttes meget (1903: over 5000 Besøg). Paa 1. Sal ere Udstillingslokalerne (i Nordfløjen er Kunstskolen for Kvinder) og Akademiets Foredragssal. I Vestibulen staa 4 Gibsstatuer (Harsdorff, Abildgaard, Eckers-

*) Af Portrætter af Ikke-Kunstnere findes i Festsalen: Naturforskeren Ch. de Bonnet, Gehejmerd. Joh. Bülow og Greve J. G. Moltke (alle malede af J. Juel), Grev Schmettau (ml. af Als), Gehejmerd. C. v. Støcken (ml. af Pilo), Minister O. Malling og Gehejmerd., Grev D. C. F. Reventlow (malede af A. C. Jensen), Grev Jørgen Scheel (ml. af C. A. Lorentzen), Grev C. H. Schimmelmann (ml. af C. Bøhndel) og Konferensrd. Wasserschlebe (ml. af Tocqué). I Kuppelsalen: to Miniaturportrætter af Chr. VIII (det ene som Kronprins) og et Portræt af Arveprins Frederik (ml. af J. Juel).

berg og Thorvaldsen), i Trappehallen hænger en stor Samling Kunstnerportrætter, der er bekostet af Udstillingskomiteen og stadig forøges.

Haven Ø. for Slottet blev 1770 bortforpagtet, men 1777 gav Kongen den til *Botanisk Have*, der 1874 flyttede til sin nuv. Plads, hvorpaa Terrænet for største Delen udlagdes til Byggegrunde og Haver.

Litt.: *J. M. Thiele*, Kunstakademiet og Heststatuen, Kbh. 1866. — *F. Meldahl*, Ch. Slot, i Tidsskr. for Kunstind. 1892 S. 29 flg. — *F. Meldahl* og *P. Johansen*, Det kgl. Akademi for de skjønne Kunster 1700-1904, Kbh. 1904. — *P. Johansen*, Kunstakad. i 150 Aar, i „Kunst" April 1904.

Her nævnes endnu to private Palæer.

Det under Baroniet Gaunø (se II S. 917) hørende **Thotts Palæ**, Hj.

Schimmelmanns Palæ.

af Kongens Nytorv og Bredgade, er opført af Admiral Niels Juel († her 1697), der alt 1661 ejede en Gaard paa samme Grund og 1683 androg, at han paa denne (og andre tilkøbte Grunde) vilde opføre en „real Bygning" af Grundmur, hvorfor han fik 10 Aars Frihed for Grundskat og Toldfrihed for Materialerne, og da Bygningen var færdig, fik han 1686 paa Grund af den store Bekostning 20 Aars Frihed; Arbejdet blev udført af Hans Wiedewelt. Enken solgte Gaarden 1698 til Sophie Am. Moth eller rettere til den 1703 afdøde Søn Chr. Gyldenløve (Skøde af $^{24}/_{2}$ 1699), hvis Enke Dorothea Krag og Søn Chr. Danneskjold-Samsøe († 1728) derpaa ejede den; i 1716 boede her den russ. Gesandt Grev Dolgorucky, hos hvem Czar Peter opholdt sig nogle Nætter. Efter den sidstnævnte Ejer arvedes den af Sønnen Fr. Chr. Danneskjold-Samsøe (efter Byens Brand 1728 blev Stuen lejet af Postamtet til 1731), der 1753 solgte den til Anna Sophie Rantzau, Enke efter Hans Schack til Schackenborg, og efter

hendes Død 1760 solgtes den s. Aar (Sk. af $^{14}/_{3}$ 1761) ved Auktion for 16,130 Rd. C. til Grev Otto Thott († 1785), der i 1760'erne lod den ombygge af Jardin og i Baggaarden ud til Haven opførte en Bygning til sit store Bibliotek. I en lang Tid (fra c. 1800 til 1893) var en Del af Palæet beboet af den russ. Gesandt, nu bebos det helt af Gavnøs Besidder. — Bygningen, Kælder og to Stokv. med Frontespice over Hovedfaçaden (c. 118 × 41 F.) ud til Torvet, er opf. paa Granitsokkel i en Overgangsstil mellem Renæssance og Rokoko; den er restaur. i Slutn. af 18. Aarh., 1839 og sidst i 1893 (Arkitekt: G. Tvede); 1898 bortsolgtes største Delen af den bagved liggende Have til et Byggeselskab, der har anlagt Palægade. (Se *P. F. Jensen*, Gavnø, S. 426 flg.).

Schimmelmanns Palæ, Bredgade, er opf. af Grev C. A. Berckentin ved Midten af 18. Aarh. (Arkitekt: N. Eigtved); 1761 solgte Datteren Louise v. Plessen det for 40,000 Rd. til Baron H. C. Schimmelmann († 1782), hvis Søn Greve E. H. S. her og paa Sølyst (se II S. 269) samlede sin Tids betydelige Mænd om sig. Det hørte under det Schimmelmannske Fideikommis, indtil dette 1884 afhændede det til et Aktieselskab, som lod det indrette til *Koncertpalæ* (den store Sal rummer 1500, den mindre 500 Pladser) og udleje til Restaurations- og Foreningslokaler; 1900 solgte Selskabet det for 1,020,000 Kr. til *Odd Fellow Ordenen*, der for c. 200,000 Kr. har foretaget Forandringer særlig af Sidefløjene, idet bl. a. den sydl. i Stue og 1. Sal er omdannet til en stor Logesal med mindre Arbejdslokaler, ligesom der i den nordl. paa 2. Sal ogsaa er indrettet en Logesal. — Palæet, der ligger noget tilbage fra Gaden og skilles fra denne ved et Jærngitter med en Jærnport, er opf. i 3 Stokv. i Rokokostil med Sidebygninger; ud til Gaden er der c. 1884 opført to Pavillonbygninger, i 2 Stokv. (Butikker og Udstillingslokaler) i Stedet for de tidligere lave Bygninger.

Frederiksberg Slot, ved Roskildevej. Fr. III skænkede 1663 en af ham opf. Lystgaard, *Prinsessegaarden* eller *Kaningaarden*, paa „Lille Amager" (se Frederiksbergs Hist.) ved den nuv. Hovedindgang til Frederiksberg Have, til sine 4 Døtre. Stor har Gaarden ikke været, og den benyttedes kun til Ophold om Sommeren, om end den undertiden modtog fyrstelige Besøg og var Skueplads for mindre Fester; 1673 var den bortforpagtet. Efter at den sidste af Prinsesserne var bleven gift, gik Gaarden 1680 eller 1681 over til deres Brodersøn Kronprins Frederik (Fr. IV) og blev fra nu af kaldt *Prinsens Gaard*. Den besøgtes kun sjælden af Prinsen og var beboet af underordnede Betjente; den var til Dels af Bindingsværk og bestod af 4 Længer med Kælder og eet Stokv. (1705-6 blev dog Forhuset, ud til den nuv. Runddel, forhøjet med en Etage af Arkitekt Ernst Brandenburg); mellem Længerne stod en Fontæne; til Ejendommen hørte Have, der vistnok har ligget langs den nuv. Pileallé, med Orangeri, Fugle- og Kaninhus, Stalde m. m. Da Prinsen imidlertid snart fandt Gaarden altfor lille, besluttede han at opføre et Slot paa den nærved liggende Valby Bakke („Tullehøj"); $^{14}/_{3}$ 1699 paabegyndtes Arbejdet, og da han selv nogle Maaneder efter blev Konge, blev det saaledes fremskyndet, at Slottet væsentlig stod færdigt i Slutn. af 1703; det havde kostet c. 55,000 Rd. Det fik da sit nuv. Navn, men kaldtes længe „das obere Haus" i

Modsætning til Prinsens Gaard, „das untere Haus“, der blev staaende til over Midten af 18. Aarh., da Hovedbygningen brændte 1753; de to Bygninger ved Havens Indgang — Slotsforvalterboligen, nu Haveinspektørbolig, og det tidligere Laurierhus, hvor Haveselskabet nu har Lokaler — skulle være Sidebygninger af Prinsens Gaard. Slottet antages opf. efter Forbillede af de fyrstelige Villaer i Frascati i Italien efter et Udkast af Bygmester Ernst Brandenburg (i alt Fald ledede han Arbejdet), idet dog Kongen vistnok har ændret en Del i det. Det var opført paa høj Granitsokkel af Mursten (der anlagdes et kgl. Teglværk derude) og bestod kun af en Hovedbygning (126×50 F.), uden Fløje, med hvælv. Kældere og to høje og et lavere Stokv.; det temmelig flade Tag havde 6, med Billedhuggerarbejder prydede Gavle og Altan baade mod N. og S. over det lidt hævede Midtparti, ligesom der var Portaler med Stentrapper (fra Beg. kun ved den nordl. Side) paa begge Langsider. Foran Hovedfaçaden, mod S., var der en Formur, ved hvis indvendige Side der var aabne Buegange, som omsluttede den med Fontæne prydede Slotsgaard og løb sammen ved det med hvælv. Gennemkørsel forsynede Porthus, oven paa hvilket der indrettedes et Vandreservoir til at forsyne Havens Fontæner og Kaskader. Det Indre, til hvilket der førte „Italienske Trapper“, var pragtfuldt udstyret, navnlig Kongens og Dronningens Gemakker i 1. Stokværk og de store Sale i det øvre Stokv., med Stukarbejde og Loftsmalerier af Krock, d'Agar, Coffre, Jak. Coning o. a. samt en Del Malerier fra det nedbrudte Slot i Glückstadt. Slottet var dog saa lille, at der lige efter Fuldendelsen maatte indrettes Værelser til Hofbetjentene oppe under Taget, og efter at Kongen havde boet der i Eftersommeren 1704, 1705 og 1706 — i de to sidste Aar opførtes en særlig Køkkenbygning, mod Ø., fra hvilken der førte en (bevaret) underjordisk Løngang op til Slottet —, lod han det betydeligt udvide 1708-09 under Ledelse af V. F. v. Platen og J. C. Ernst, idet de to store Sidefløje ved Hovedbygningen tilføjedes (saa at Slottet fik Form af et **H**), ligesom den indre Udstyrelse fuldendtes med Stukarbejder af Nerger, Ehbisch, J. C. Sturmberg, Carbonetti m. fl. og nye Loftsmalerier; navnlig indrettedes Slotskirken i Østfløjens Kælder, strækkende sig op i Stueetagen, med Alterbillede (Nadveren) og Loftsmaleri (Johannes' Aabenbaring) af Krock samt Gallerier mod N. og S. Der opførtes ogsaa nye Stalde m. m.; først 1711 synes Arbejderne at have været færdige, og der var med de ovenn. 55,000 medgaaet i alt c. 190,000 Rd. Fr. IV opholdt sig ofte paa Slottet, især inden Fredensborg blev færdig 1722; $^{2}/_{8}$ 1716 vare Peter d. Store og Gemalinde Gæster her og spiste oppe paa den for sin vide Udsigt bekendte Altan; $^{31}/_{5}$ 1721 blev Anna Sophie kronet til Dronning her; ogsaa under Kbh.'s Slots Ombygning boede Kongefamilien Vinter og Foraar her 1724-27. Under Opførelsen af Christiansborg opholdt Chr. VI sig alm. om Vinteren paa Slottet, der i disse Aar blev meget udvidet og fik den Skikkelse, det nu har, idet der under Ledelse af E. D. Häusser opførtes paa Formurens Grund og med Bibeholdelse af Porthuset de store, med Buegange forsynede Sidebygninger, der ere en Etage lavere end Hovedbygningen, og som omslutte Slotsgaarden. Under Fr. V blev Slottet mindre benyttet; derimod boede Chr. VII meget her allerede som Kronprins, og under Caroline Mathilde og Struensee rørte der sig et rigt Hofliv med glimrende Fester; Juleaftens Dag 1771 var Haven Skueplads for Livgardisternes lille Revolte. Men navnlig under Fr. VI, som meget yndede Stedet og hyppig holdt Hof her lige til sin Død, stod

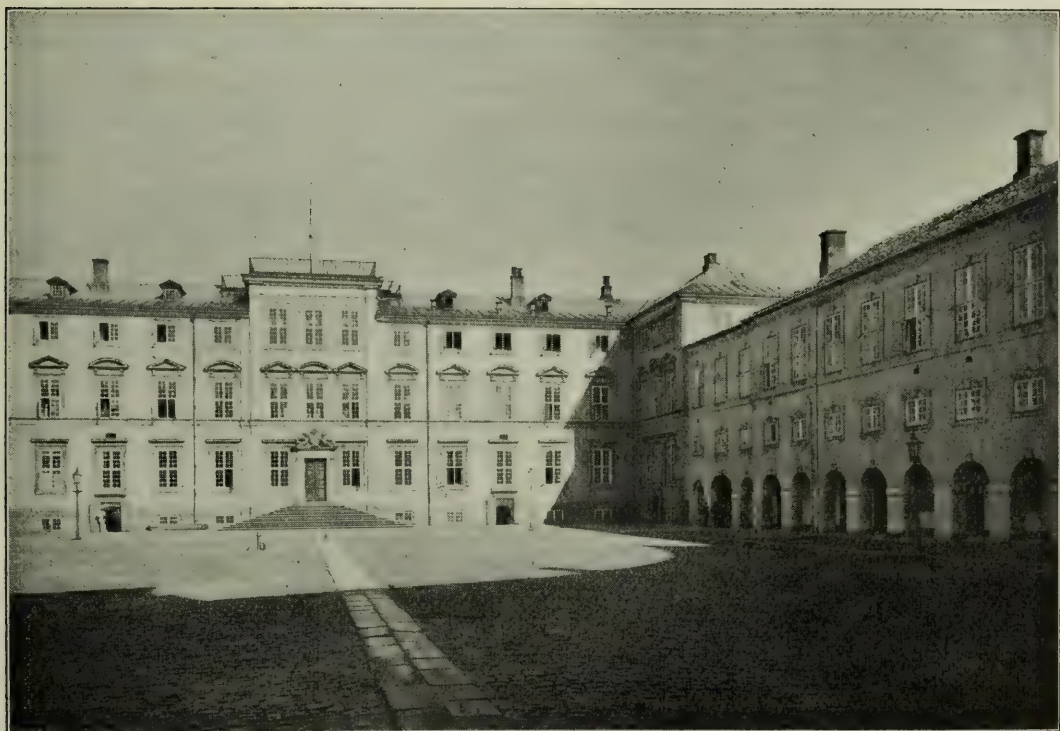
Slottet i Ry, og Hovedstadsbefolkningens Vandringer herud for at overvære Kongefamiliens Sejlads i Kanalerne ere bekendte nok. Slottet undergik kun mindre Forandringer; 1797 blev det repareret under Harsdorff (en Plan om at forhøje Sidebygningerne med en Etage blev ikke til noget), 1800 under Meyn; det havde fra Beg. været hvidt oliemalet, 1799 fik det lysegul Maling. I 1807 boede Englænderne, 1808 Bernadotte her. I 1828 blev der over Buegangene i Sidefløjene foretaget store Forandringer til Sommerbolig for Kronprins Fr. (Fr. VII) efter hans Giftermaal med Vilhelmine; $^{1}/_{8}$ 1829 viedes i „Kavalergemakket“ Prinsesse Caroline og Prins Ferdinand. Efter Fr. VI's Død 1839 var det forbi med Slottets Stortid, men Enkedronningen boede dog her om Sommeren til sin Død 1852. Det stod nu i flere Aar ubenyttet, idet dog enkelte Lejligheder vare udlejede

Frederiksberg Slot.

allerede i Enkedronningens Tid; saaledes boede Digteren C. Hauch her fra 1848, senere Orla Lehmann (Oehlenschlægers Fader havde Slotsforvalterbolig i den østlige Sidebygning). Fr. VII benyttede en Tid Værelserne i Beletagen til Frimurerloge; under de to slesvigske Krige indrettedes der Lasaret paa Slottet; en ved kgl. Res. af $^{27}/_{4}$ 1864 nedsat Kommission til Overvejelse, om Slottet egnede sig til Invalidestiftelse, fraraadede det $^{12}/_{1}$ 1865. Fra 1862 fik Uddannelsesskolen for Reserveofficerer Lokaler her. Da den nye Officersskole (se denne) var bleven oprettet $^{1}/_{5}$ 1868, overgik Slottet til Krigsministeriet og benyttedes fra $^{1}/_{5}$ 1869 af denne samt af Hærens Elevskole. Dog bestemtes, at flere af de mærkeligste Værelser skulde bevares uforandrede. Malerierne (deribl. det under Amalienborg S. 143 nævnte af Pilo: Fr. V til Hest) bleve indlemmede i den kgl. Malerisamling; til Fredensborg og særlig til Rosenborg afgaves flere Loftsmalerier samt nogle Parketgulve og Gyldenlæderstapeter.

I Slottet, der udelukkende optages af Skolelokaler, Belægningsstuer (for Officersskolens yngre Klasser og for Elevskolen) og Tjenesteboliger for Officersskolens Chef og andre Befalingsmænd, findes bevarede flere, deribl. nogle meget smukke Stuklofter (til Dels restaurerede i 1894) samt Loftsmalerier og Dørstykker. Af større Rum nævnes i Beletagen den gamle Riddersal, der har pragtfuldt Stukloft, med Vaabenmalerier, og Dørstykker, og en anden Sal i samme Etage, ligeledes med pragtfuldt Stukloft. I øverste Etage lige over Riddersalen ligger *Rosen* (nu Undervisningsraadets Sal) med smukt Stukloft og stort Loftsmaleri (en Maskeradescene) af B. Coffre fra 1704*). Disse 3 Sale gaa gennem hele Slottets Dybde. I den godt bevarede Kirke (se S. 159), der først brugtes som Gymnastiksal og nu indholder Skolens Bibliotek (c. 16,000 Bd.), findes endnu Krocks Loftsmaleri. Ved Kirken i Fløjens nordøstl. Hjørne er der i Kælderen et godt

Frederiksberg Slotsgaard.

bevaret, smukt udstyret Baderum. — Neden for Bakken Ø. for Slottet ligge den store Ridebane og flere Bygninger: et kemisk Laboratorium (den gml. Køkkenbygn.), Gymnastikhus og Stald (den gamle Staldbygning), et Hus (før Vognstald?), der tjener til Bolig for en Ritmester m. fl., samt et 1869 opf. Ridehus. Langs Roskildevejen ligger Elevskolens Have.

Samtidig med Slottet anlagdes ogsaa 1701-03 *Frederiksberg Allé*, der førte fra Prinsens Gaard, og som længe kun var Kongens private Kørevej (ved Vesterbro var den lukket med en Træport, 1785 opførtes en Port af Sten med Jærngitter, 1800 opsattes efter Tegn. af Harsdorff den nye Port, som først forsvandt hovedsagelig i 1862), og **Frederiksberg Have**, ligesom Anlægget af **Søndermarken** paabegyndtes. Haven, hvortil endnu ikke hørte den vestl. Del, „brune Dyrehave“ (hvor Kilden, Apistemplet og Fasan-

*) Navnet og Aarstallet fandtes ved en Restaur. af Maleriet i 1858. Det kan saaledes ikke forestille den Maskerade paa Koldinghus i 1711, hvor Kongen traf Anna Sophie Reventlow, hvad der før er bleven fortalt (se *Brasch*, Vemmetofte II S. 109).

gaarden ligge), blev anlagt i fransk Stil med Statuer, Grotter, Vandspring, Fasanhuse, Kaninbjærg osv. samt de foran Slottet endnu bevarede Terrasser med deres Alleer og Trapper ved Siderne; der indrettedes 1705 et Kaskadeværk, som styrtede ned ad Terrasserne over 90 Trin (endnu nævnt 1809), og foran dette var der et Parterre med Fontæne i Midten. Desuden var der en „Andeø“ (den endnu bevarede Ø ved Indgangen fra Smallegade) og et Menageri (omtr. hvor nu den 1824 anlagte Jostys Pavillon ligger), der omtales som ødelagt 1768. Haven var fra først lukket for Publikum, men blev alt i 1. Halvdel af 18. Aarh. tilgængelig, i alt Fald for „finere Folk“; fra 1780 aabnedes den nuv. Indgang; 1782 ansattes en særlig Gartner under Slotsforvalteren. Ved Slutn. af 18. Aarh. omdannedes begge Parker i ny engelsk Stil under Slotsgartner M. F. Voigt, hvorved de omtr. fik deres nuv. Udseende. Først omlagdes Søndermarken (Res. af $^{15}/_{9}$ 1784), der var færdig 1792; to af de store Alleer bevaredes og findes endnu. I Parken. fandtes da det endnu eksisterende „Norske Hus“ og Kildegrotten, endvidere det kinesiske Lysthus (hvoraf der endnu er Rester), et 1802 opf. aabent Tempel med et paa Søjler hvilende Kuppeltag, en „Eremithytte“, med en liggende Figur, der rejste sig, naar man traadte paa et Brædt uden for Hytten, m. m. Omdannelsen af Frederiksberg Have, der foregik 1794-1801, var endnu mere gennemgribende, idet de nuv. Kanaler, der omslutte en større og 3 mindre Øer (den ene er „Andeøen“, paa den anden ligger det endnu eksisterende, afspærrede kinesiske Lysthus), anlagdes i Stedet for de mange Vandbassiner, ligesom Haven 1799 udvidedes med den ovenn. „brune Dyrehave“, hvor der 1788 var anlagt en Træfrugtplantning. Paa dette nye Stykke opførtes efter Tegn. af Abildgaard „Apistemplet“ (siden 1873 Indgang til Zoologisk Have), egentlig vistnok et græsk Dionysostempel, med to Rækker Søjler foran Indgangen og en Tyr i Frontonen, det til Tepavillon anvendte Schweitzerhus (nu Assistentbolig), med Sal med hvælv. Loft som en Paraply, efter Sigende malet af Abildgaard, og Kildegrotten. Derimod blev en stor ottekantet Pavillon midt i Haven (restaur. 1784 af Harsdorff) 1799 solgt til Nedbrydning (se Tidsskr. for Kunstin. 1899 S. 47), ligesom andre Bygninger og mange Statuer forsvandt. Men Fasangaarden, hvor Fasaneriet var nedlagt 1785, blev bevaret som Bolig for senere Kabinetssekretær P. O. Jessen, (ombygget 1827); senere har den været beboet bl. a. af Oehlenschlæger fra 1842; efter hans Død overdroges den til H. C. Ørsted. Haven vedblev at være aaben for Publikum, hvorimod Søndermarken kun var aaben en kort Tid efter dens Omdannelse, men ellers var afspærret for det store Publikum under hele Fr. VI's Tid; Plænerne benyttedes til Dyrkning af Korn og Havesager eller til Græsning; efter at Haverne ligesom Slottet vare blevne Statsejendom 1849, kom de 1850 med de andre kgl. Lysthaver under en Landskabsgartner (senere kaldet Haveinspektør), og fra c. 1852 blev ogsaa Søndermarken helt oplukket. Af senere Forandringer nævnes følgende: I 1859 udskiltes af Frederiksberg Have den V. for Slottet beliggende „Prinsesse Vilhelmines Have“ og overlodes til den af Dr. Kiærbølling oprettede *Zoologisk Have*, som 1861 ogsaa fik overladt „Prinsesse Carolines Have“ og 1867 en Del af Frugttræplanteskolen („Sallys Planteskole“) i „brune Dyrehave“, tils. noget over 3 Td. Ld.; efter at Haven 1872 var overgaaet til et Aktieselskab, blev den 1872-73 yderligere udvidet med Resten af „brune Dyrehave“, saa at den fik sit nuv. Areal,

$13^1/_2$ Td. Ld. Ligeledes overlodes der det *kgl. danske Haveselskab* i 1884 en Del af den gamle Slotsdriverihave med Laurierhuset S. for Hovedindgangen. Senere blev Maglekilde Brøndanstalt sat i Forbindelse med Haveselskabet, og der opførtes en Brøndsal ved Havens Indgang. I Søndermarken ved Indgangen lige for Slottet anlagde Kbh.'s Kommune et 500 × 125 F. stort aabent Højdereservoir med et Springvand i Midten ligesom et Vandtaarn Ø. for det; 1890-91 ombyggedes og overdækkedes Bassinet (380 × 130 F., $13^1/_2$ F. til Hvælvingen), og et Springvand opførtes oven paa det. Ogsaa Frederiksberg Kommune anlagde i Nærheden et lukket Højdereservoir og opførte 1897 et Vandtaarn (se under Vandværkerne). Af Monumenter er der i Parkerne kun to: i Frederiksberg Have er der lige for Indgangen $^{10}/_9$ 1858 afsløret en *Broncestatue af Fr. VI* af H. V. Bissen (se Bill. S. 22); i Søndermarkens sydøstl. Hjørne, ved „Snapoplaagen“, er der $^{15}/_9$ 1890 afsl. en *Broncestatue af Politikeren C. Hall* (lige over for det Sted, hvor hans Bolig Ny-Bakkegaard laa), af V. Bissen.

Slottet og Parkerne have som nævnt S. 23 et Areal af 151 Td. Ld.; deraf er Haven (med Zoolog. Have) $68^1/_2$ (1904 er ved Bredegade inddraget $2^1/_2$ Td. Ld., der tænkes anvendt til Legeplads for Børn) og Søndermarken $58^1/_2$. Begge Parker ere meget smukke med til Dels kuperede Partier, vide Udsigter, Plæner og store gamle Træer. Af sjældne Træer nævnes i Haven: en Skovfyr, c. 64 F. høj, to Hestekastanier, 69 og 65 F., en Taxus baccata, 30 F., en Sortpoppel, 89 F., og en amerikansk Lind, 71 F. (de 3 sidste paa Andebakkeøen), samt en Avnbøg, 57 F. (paa Kinesiske Ø); i Søndermarken: en Blodbøg, 70 F., flere betydelige Ege, saaledes en Quercus Cerris, 61 F., en Gravpoppel, 96 F., en amerikansk Platan, 88 F., et Tulipantræ, 65 F., en Sommerlind, 74 F., et Æretræ, 83 F., og en Hestekastanie, 95 F.

Litt.: *F. R. Friis*, Fr. Slot, i Saml. t. d. Bygnings- og Kunsthist. S. 80 flg. — *A. Eberlin*, Fr., Kbh. 1888. — *F. J. Meier*, Fr. Slot, dets ældste Hist., Kbh. 1896.

Regerings- og Administrationsbygninger.

Ministerialbygningerne, Slotsholmen (se Kortet S. 127). Paa en Del af den Plads, der nu indtages af Kancellibygningen, opførte Rentemester Henr. Müller 1647-48 et Bold- og Værtshus; senere kom Bygningerne i Kongens Eje, men medens Værtshuset nedlagdes og overlodes til Bolig for Hofmarskal Joh. Chrf. Kørbitz, vedblev Boldhuset at bestaa (dets Kældere brugtes til svenske Fanger under Belejringen 1658-59) og ejedes senere af flere Privatmænd, indtil det 1714 købtes af Kongen og sammen med andre erhvervede Gaarde med Façade ud til Slotspladsen og Slotsholmsgade nedbrødes i 1715 for at give Plads for den ifl. Res. af $^{28}/_9$ 1715 bestemte nye Bygning for Kollegierne, som før havde været til Huse navnlig i Rentekammeret (se S. 121). *Kancellibygningen* („den røde Bygning“), der ses paa Bill. S. 121 og 164, og som endnu staar omtr. helt uforandret i det Ydre og i alt væsentligt ogsaa i det Indre, opførtes 1716-21 for c. 70,000 Rd. (c. 225,000 Kr.) efter Tegn. af J. C. Ernst. Bygningen, paa Granitsokkel af røde Mursten, bestaar af 3 Fløje mod N., Ø. og S. med hvælvede

Kældere (vistnok stammende fra det gamle Boldhus) og 3 Stokv., hvoraf det nederste ogsaa er hvælvet og det øverste er lavere; Gaarden mellem Fløjene lukkes paa den 4. Side af Proviantgaardens Hovedbygning (nu til Dels Rigsarkivet); Hovedfaçaden ud til Slotsholmsgade, 192 F. lang og 56 F. dyb, har Port og over Gesimsen en halvrund Frontespice, henved 60 F. lang, med Fr. IV's Marmorbuste og det kgl. Vaaben omgivet af Krigsemblemer, udført af J. C. Sturmberg ligesom Figurerne over Indgangen i Nordfløjen (104×56 F.), til hvilken en Stentrappe fører op (denne Trappe var der dog ikke oprindelig); Portalen er af Didr. Grecken (se Tidsskr. for Kunstind. 1899 S. 195). Den 3. Fløj, Sydfløjen, er 164×35 F. I det Indre vare af Værelserne særlig 9 udstyrede med Stukarbejde (især af Sturmberg og Auzoni), Loftsmalerier (Krock og Coffre) og kostbare Tapeter (se Tidsskr. for Kunstind. 1886 S. 42 flg.); navnlig omtales Gehejme-

Kancellibygningen.

konseillets Konferensværelse i Fløjen ud mod Slotspladsen, et to Fags Værelse med haandmalede Tapeter, Tronhimmel over Kongens Stol, Marmorkamin, Stukloft og Loftsmaleri af Krock (Sujettet sigter til den nylig sluttede Fred i Frederiksborg); det er endnu til Dels bevaret (Værelse for Chefen i Finansminist's. 1. Depart.); i samme Fløj ud til Gaarden (nu Finansministeriets Anvisningskontor) er ogsaa bevaret et Loftsmaleri af Krock (Herkules' Apoteose). I Sydfløjen er i alt væsentligt ogsaa bevaret Rentekamrets Kollegiesal (nu Indenrigsministeriets Sal), med Stukloft og Loftsmaleri (24×16 F.) af Krock (en Allegori paa Guds Forsyn). I Østfløjen findes ogsaa et Loftsmaleri (nu Generaltolddirektørens stilfulde Værelse). Den hvælvede Stueetage var ligesom nu Arkivlokaler; kun Finanshovedkassen har siden 1880 en Del af Stuen ud til Slotsholmsgade. Til Kancellibygningen føjedes senere flere Gaarde langs Slotsholmsgade, navnlig det tidligere Generalpostamt (se S. 184) eller *Anna Sophie Reventlows Gaard* (nu bl. a. Krigsminist.), der toges

i Brug af Ministerierne 1780, og den saakaldte *Lerches Gaard* (nu bl. a. Kultus- og Marineminist.), der købtes 1805 af Staten for 86,000 Rd. (c. 275,000 Kr.), og paa hvilken der da tilbyggedes et Stokv., saa at hele Længden langs Slotsholmsgade har samme Højde som Kancellibygningen*). Ogsaa i disse Bygninger er der bevaret noget af Udsmykningen, saaledes i Anna Sophie Reventlows Gaard (i Landbrugsminist.) flere Stuklofter, bl. a. i et Værelse i Stueetagen (vistnok tidligere Havesal), og Loftsmalerier; i Lerches Gaard er der et Værelse med Vægmalerier og Dørstykker (Marineministerens Værelse). Desuden er der i Tidens Løb føjet Sidefløje til Bygningerne, saa at hele Komplekset — hvortil ogsaa Forbindelsesbygnigen med Christians-

Indenrigsministeriets Sal.

borg (ved „Zahlkammerporten") hører, ligesom Staten har lejet en Del af

*) *Anna Sophie Reventlows Gaard* havde oprindl. tilhørt Chrf. Gabel, derpaa Storkansler, Grev Fr. Ahlefeldt; den brændte 1689, men genopførtes 1696 af Købmand Knud Pedersen Storm († 1705), hvorpaa den nogle Aar efter, vistnok 1709, købtes af Kongen, som lod den indrette til sin Elskerinde Grevinde Schindel; 1712 overlodes den til Anna Sophie Reventlow og udvidedes med Naboejendommen (den nuv. Kommunikationsbygn. med Kancelliet), som Kongen havde arvet efter sin Moder. Dronn. Anna Sophie maatte afstaa Gaarden 1730, og den blev da som nævnt Posthus. — *Lerches Gaard* havde oprindl. tilhørt Sophie Am. Moth og Sønnen Ulr. Chr. Gyldenløve, efter hvis Død 1719 den beboedes bl. a. af Admiral C. C. Gabel og 1731-40 af Geheimerd. Iver Rosenkrantz, af hvem Kongen købte den; han opførte 1742 den nuv. Hovedbygning (dog kun i to Etager) til Bolig for Prinsen, senere Hertug C. Chr. Erdmann af Württemberg-Oels (det „Württembergske Palæ"); efter hans Bortrejse købtes den af Grev, Geheimerd. Chr. Lerche († 1757) og hørte saa til Grevskabet Lerchenborg — lejet ud til private; saaledes boede her en Tid St. Germain, senere Henr. Stampe og hans Enke —, indtil den 1805 solgtes til Staten. Til begge disse Gaarde har der hørt Haver med Lysthuse, Grotter osv. samt høje Alleer; ved Lerches Gaard er der som sidste Rest endnu en lille Have og et Stykke af en Lindeallé.

Gaarden paa Hjørnet af Slotsholms- og Christiansgade (den „Schackske Gaard“) — nu huser alle Ministerierne undtagen Udenrigsministeriet. For øvrigt henvises ang. Lokalernes Anvendelse i de forskellige Tider til *A. D. Jørgensen*, Centraladministrationens, Domstolenes og de offtl. Samlingers Bygningshist., Kbh. 1883. (Se ogsaa *F. R. Friis*, Om Opførelsen af Arkivbygn. og Kancellibygningen, i Bidr. t. d. Kunsthist. S. 386).

Udenrigsministeriet (se S. 142) er paa Kongens Nytorv Nr. 5, der 1898 købtes af Staten for 275,000 Kr. Huset (tilligemed Naboejendommen op til Charlottenborg) er opf. 1779-80 af Harsdorff, der havde faaet Grunden med Bygninger (deribl. Charlottenborgs gamle Slotsforvalterbolig) af Kongen og benyttede den selv som Bolig; hans Enke solgte den 1802. Senere har den været ejet bl. a. af den bekendte Familie Hage.

Rigsarkivet, paa Slotsholmen (se Kortet S. 127), omfatter i Forbindelse med Provinsarkiverne alle Statens Arkivalier. I Middelalderen bestod Statsarkivet af de Brevkister, hvori Kancelliets Dokumenter og Akter opbevaredes hos den gejstlige Person, der fungerede som Kongens Kansler. Under Vald. Atterdag samledes et Arkiv paa Vordingborg og under Dronn. Margrethe og Erik af Pommern et paa Kalundborg. Ved Aar 1500 flyttedes Arkivet paa Vordingborg dels til Kalundborg („Folen“, se II S. 395), dels til Kjøbenhavns Slot, medens Kalundborg vedblev at være Hovedopbevaringsstedet for Rigsarkivalier, indtil disse i 1582 førtes til Kbh.'s Slot, hvor „Arkivet i Hvælvingen“ blev Rigets Centralarkiv, om end baade Danske og Tyske Kancelli hver havde sit Administrationsarkiv, og der rundt om i Landet fandtes Særarkiver, saaledes det, der opstod under Fr. I (som til Stadighed styrede Riget fra Hertugdømmerne), og som senere optoges i det fra Chr. III's Tid dannede „Fællesarkiv“ for Kongen og de holsten-gottorpske Hertuger paa Gottorp (oprindl. paa Segeberg), i hvilket ogsaa efter Hans d. ældres Død Arkivet fra Hansborg (Haderslevhus) optoges. Skønt Arkiverne paa denne Tid bleve tilgængelige for Historieforskerne (Niels Krag, Arild Huitfeldt), forsømtes de dog meget (Chr. IV lod Mængder af Dokumenter bringe til Tøjhuset, hvor de brugtes til Patroner og Fyrværkerikarduser). Først Fr. III viste alvorlig Interesse for Arkivalierne. Fra 1660 blev Rigsraadets særlige Arkiv indlemmet i „Arkivet i Hvælvingen“, som nu kaldtes *Kongens Arkiv*. Samtidig med at Peder Schumacher 1663 blev Bibliotekar, udnævntes han til Arkivar, og efter hans Fald 1676 blev den første *Gehejmearkivar*, Fr. Wolff, udnævnt. Efter hans Død 1677 styredes Arkivet vel af en Arkivsekretær; men i 1700 udnævntes atter en Gehejmearkivar, Fr. Rostgaard, og under ham fik Arkivet, der som nævnt S. 133 en Tid havde Plads paa Rosenborg (det omtales første Gang her 1684), sin egen Bygning paa Slotsholmen mellem Biblioteksbygningen og den nordl. Ende af Provianthuset. Den opførtes samtidig med og af samme Bygmester som Kancellibygningen, paabegyndtes Sommeren 1715 og var færdig 1720-21, da Arkivet flyttedes fra Rosenborg hertil, medens Kollegiernes Arkiver fik Plads i Kancellibygningens hvælvede Stueetage saaledes Danske Kancellis til højre for Hovedindgangen i en Hvælving, hvor Arkivalierne gemtes i smukt dekorerede Skabe, der hver over sig havde et af Overflødighedshorn flankeret Skjold, som viste et af Mærkerne i det danske Vaabens Felter (delvis endnu bevarede); det tyske Kancellis Arkiv var i Finanshovedkassens nuv. Lokale (se S. 164), Rentekammerets

i Mellembygningen. Gehejmearkivets Bygning, der nu rummer den ældste Del af Arkivet, er i Stue og to Stokv.; i den hvælv. Stue findes Bolig for Kustoden og en Port ind til Proviantgaarden; Bygningens Krydshvælvinger hvile paa 4 Piller. I 18. Aarh. fik Arkivet store Forøgelser under Gehejmearkivar Hans Gram (1730-48); det gottorpske Fællesarkiv indlemmedes 1733, det hertugelig-gottorpske 1736, og Gram lagde Grunden til et stort haandskrevet Diplomatarium; han gjorde i det hele Arkivet til en ordnet Samling, der fik stor Betydning for den hist. Forskning, en Udvikling, som fortsattes under hans Efterfølgere, Langebek, G. Schiønning, Voss, Thorkelin og Finn Magnussen, da Arkivet blev mere og mere tilgængeligt. Jævnsides hermed vedblev det at vokse, idet der afleveredes meget fra Kollegiearkiverne, en Del af Chr. II's Arkiv fra München erhvervedes, osv. Paa den anden Side mistede Arkivet ogsaa meget, saaledes 1819 og flg. Aar en stor Del Arkivalier til Norge, 1825 flere Samlinger til det kgl. Bibliotek, osv. Med 1848, da C. F. Wegener blev Gehejmearkivar, indtraadte store Forandringer, idet Arkivet da lagdes ind under Kultusministeriet, og den store Tilvækst nødvendiggjorde Udvidelse af Lokalerne. Mindre Omordninger vare foretagne 1752 og 1791-92. Nu blev hele Bygningen, hvoraf en Del tidligere var overladt til Kollegiearkiverne, indrømmet Gehejmearkivet, og der indrettedes paa 2. Sal en ny og større Læsesal, der tillige gjorde Tjeneste som Kontorlokale. Ministeriernes Arkiver begyndte paa ny at aflevere en Del af deres Materiale til Gehejmearkivet, og den derved opstaaede Pladsmangel søgte man at afhjælpe ved at inddrage den underste Etage af Provianthuset; denne „Chr. IV's Hvælving“, der var større end alle de andre Lokaler tils., indrettedes 1861-64 til Arkivmagasin. Ogsaa andre Samlinger, som „Hist.-genealog. A.“ og „Danske Selskabs A.“ vare tidligere indlemmede; paa den anden Side led Gehejmearkivet store Tab ved fra 1873 at maatte aflevere største Delen af de Hertugdømmernes Centraladministration vedk. Arkivalier til Preussen (Statsarkivet i Slesvig). Imidlertid var der 1861 af Indenrigs-, Justits- og Finansministeriernes Arkiver — 1870 forøget med Kultusministeriets — oprettet *Kongerigets Arkiv* (saaledes kaldet under Hensyn til den da lovbestemte Adskillelse mellem „Kongeriget“ og „Fællesmonarkiet“), og dette, der i Omfang var 5 Gange saa stort som

Hjørne af Proviantgaarden med Rigsarkivet.

Gehejmearkivet og rummede Arkivalier tilbage til Reformationen, blev ved kgl. Res. af $^{22}/_{12}$ 1882 forenet med Gehejmearkivet under een Chef, Gehejmearkivaren, og Arkivalierne fordeltes saaledes, at Gehejmearkivet skulde omfatte alle Sager før 1660, Kongehusets Arkivalier samt alle Arkivalier vedr. afstaaede Lande, Udenrigspolitiken og Forsvarsvæsenet, medens Sager efter 1660, der angik Statens indre Styrelse, indordnedes i den anden Afdeling. Samtidig fratraadte Wegener og efterfulgtes af A. D. Jørgensen. Der skete nu flere Forandringer; bl. a. indrettedes 1884 den nuv. Læsesal paa 1. Sal i Gehejmearkivbygningen, og efter Slotsbranden, under hvilken Arkivet et Øjeblik var udsat for overhængende Fare, toges Foranstaltninger for at sikre den nævnte Bygning mod Brandfare, bl. a. ved at ombytte de gamle Trætrapper med Granittrapper. Endelig oprettedes ved Lov af $^{30}/_{3}$ 1889 det nuværende *Rigsarkiv.* Det bestaar af [1]) *Hovedarkivet*, der er delt i 2

Provinsarkivet paa Jagtvej.

Afdelinger, idet 1. Afd. svarer til Gehejmearkivet paa dets sidste Udviklingstrin, her besørges Arkivvæsenets Sekretariatsforretninger, og til dette er knyttet Hovedarkivets Læsesal for de besøgende, medens 2. Afd. svarer til Kongerigets Arkiv fra 1882 og har Udlaanskontor for Ministerierne med en lille Læsestue; og [2]) de 3 *Provinsarkiver*: et i Kbh. for Sjæll., Bornholm, Laaland og Falster, et i Odense for Fyn og et i Viborg for Jyll. Kort at sige: Hovedarkivet indeholder Centraladministrationens (Kollegiernes og Ministeriernes) og Højesterets Arkivalier fra ældre og nyere Tid samt Kongehusets Arkivalier, medens Provinsarkiverne opbevare den lokale Administrations og Domstolenes (Amternes, Retsbetjentenes, Amtstuernes, Overretternes, Magistraternes, de kirkl. Embedsmænds og Institutioners) Arkivalier. I Spidsen for Rigsarkivet staar herefter en Rigsarkivar (under hvis umiddelbare Bestyrelse Kongehusets Arkivalier siden Beg. af 19. Aarh. samt ikke tilgængelige Sager af privat Oprindelse ere henlagte); i hver

Afdel. af Hovedarkivet er ansat en Arkivar, to Arkivsekretærer, 4 Assistenter og 1 Skriver. I 1903 var 2. Afdeling besøgt af 928 Personer, for hvem der fremlagdes 2057 Bd. og Pakker; der afleveredes fra Ministerierne 13,392 løse Sager til at indsættes og 1139 Bd. og Pakker, medens der til Brug for dem udlaantes 8631 Sager. For at give en Forestilling om Arkivmasserne anføres, at Hovedarkivet disponerer over 5 Hvælvinger i Kancellibygningen, 5 i den gml. Gehejmearkivbygn. og 4 Etager i Provianthuset foruden en Hvælv. i s. Bygning under Generalstabens Lokaler. Reolernes Hyldelængde i disse Rum er c. 25,500 Al. Desuden har Arkivet 127 Egeskabe (5 F. brede, 2 til 4 F. høje), der til Dels stamme fra Fr. IV's Tid; de bruges til Opbevaring af Pergamentsbreve og andre værdifuldere Arkivalier. Provinsarkivet i Kbh. har c. 12,500, det i Viborg c. 9700 løbende Al. Hylder, og de ere saa godt som fyldte. Provinsarkivet i Odense har c. 4800 Al., og her er endnu god Plads. — I Rigsarkivarens Kontor, 2. Sal i Gehejmearkivbygningen, findes Gibsbuster af J. H. E. Bernstorff (af Thorvaldsen, 1795), Ove Høegh Guldberg (af Gross, 1782) og Fr. VI (Mølsted, 1804).

Provinsarkivet, Jagtvej, er opf. 1891-92 for 245,740 Kr. efter Tegn. af Martin Nyrop og bestaar af en Magasinbygning, 189 × 47 F., og en mindre Arkivarbolig, forbunden med Arkivet ved en lukket Overgang. Bygningerne ere paa Granitsokkel af røde Mursten med Anvendelse af Kalk- og Kridtsten. Magasinbygningen er ved grundmurede Tværskillerum delt i 9 Fag; Gavlfagene have Lofter af Jærnbjælker med murede Kapper imellem, medens de 7 Midtfag afsluttes af murede Tøndehvælvinger. De 7 Fag tillige med det største Rum i hver af de tredelte Gavlfag have 25 F. høje Reoler fra Gulv til Hvælvinger, men deles vandret ved to Jærnbjælkelag forsynede med Støbejærns Gulvriste, der danne Gangbroer mellem og for Enderne af Reolerne, saaledes at Bygningen deles i 3 Stokværk. I Arkivarboligen findes bl. a. ogsaa Læsestue. Ved Arkivet er $^{31}/_{8}$ 1901 afsl. en Broncebuste (V. Bissen) af A. D. Jørgensen (Provinsarkiverne i Odense og Viborg ere omtalte under disse Byer).

Litt.: *A. D. Jørgensen,* Uds. over de danske Rigsarkivers Hist., Kbh. 1884. — De danske Provinsarkiver, Kbh. 1893.

Rigsdagsbygningen, Hj. af Fredericia- og Bredgade, er opf. i Begyndelsen af 18. Aarh. (indviet 1703) som Operahus; som Bygmestre nævnes Marcantonio Pelli, Hans Wiedewelt og V. F. v. Platen; 1718-21 ombyggedes det af J. C. Ernst til Landkadetakademiet, da dettes tidligere Domicil, det ridderlige Akademi paa Kongens Nytorv, hvorhen det var flyttet 1714, var forfaldent. Ogsaa Søkadetakademiet („den store Navigationsskole“), der fra sin Oprettelse 1701 havde været paa Holmen, flyttede herud 1728, og Bygningen kaldtes fra da „Kadetakademiet“. Aar 1767 rømmede begge Akademier Bygningen, for at den kunde indrettes til Kaserne for Landetaten; men det blev opgivet, Søkadetakademiet beholdt den (en Auktion 1769 førte ikke til Salg), flyttede tilbage og blev her til 1788, da det fik Palæet paa Amalienborg (se S. 141), medens Landkadetakademiet flyttede tilbage til Operahuset, hvor det forblev til sin Ophævelse 1861 (Chr. IX boede paa Akademiet fra 1831, til han flyttede ind i det gule Palæ, se S. 145), da Bygningen indrettedes til Kaserne for Infanteri og Ingeniører. Efter Christiansborgs Brand 1884 blev den af Krigsministeriet overladt til den husvilde Rigsdag og saa godt som muligt omdannet til dette midlertidige Brug.

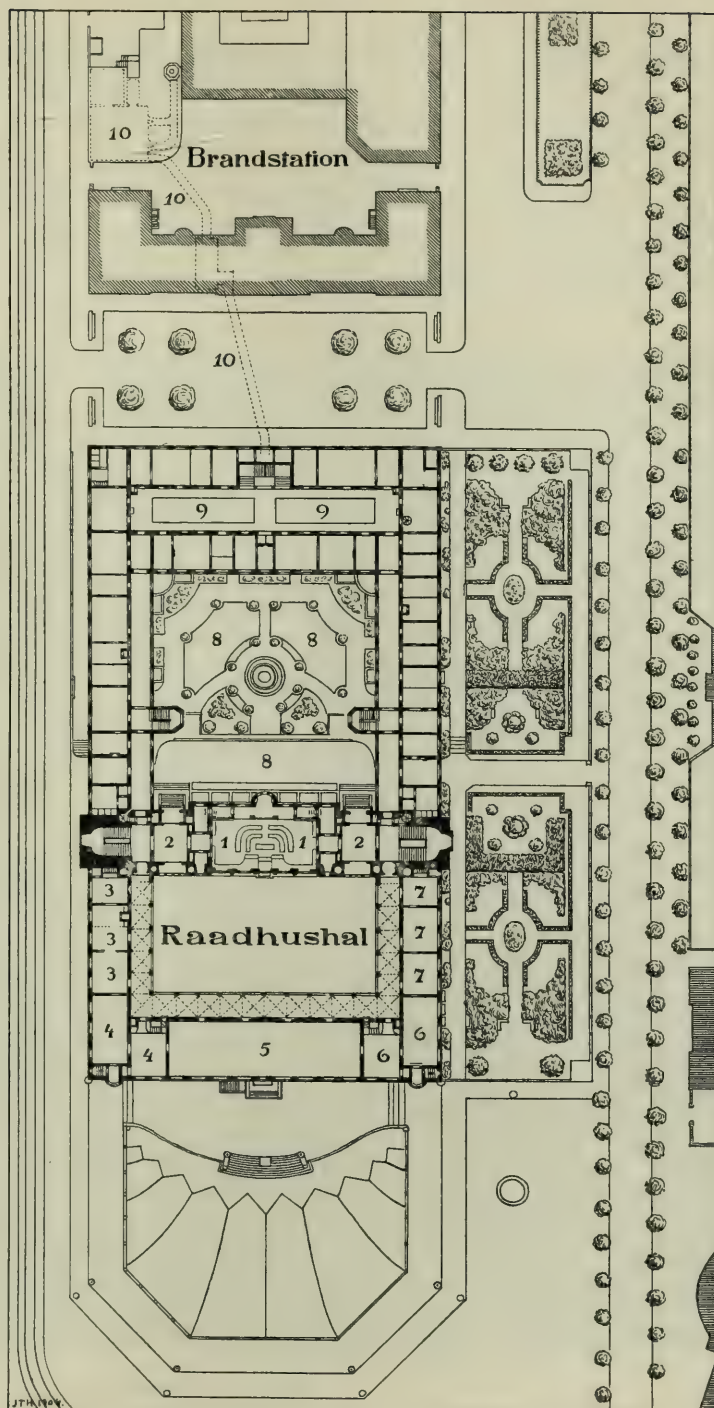
Hovedbygningen (c. 202 × 64 F., over 87 F. høj), med Façade til Fredericiagade, er paa Granitsokkel af Mursten med Mønstermuring og Pilastre og bestaar af Kælder (hvælv.) og 3 Stokv., hvoraf det øverste lavere er senere tilbygget. Folketingets Sal er i Stuen, Landstingets paa 1. Sal; Biblioteket, c. 30,000 Bd., er paa 2. Sal. I Bygningen findes en stor Samling Portrætter (Fotografier), især af Folketingsmænd, saaledes i Folketingets Læseværelse en næsten fuldstændig Samling Portrætter af den grundlovgivende Rigsdags Medlemmer, og flere til Rigsdagen skænkede Malerier, bl. a. A. F. Tscherning, J. F. Schouw og og S. M. Høgsbro, samt en

Rigsdagsbygningen.

Marmorbuste af C. C. V. Liebe. Desuden er der i Gaarden, hvoraf en Del nu er omdannet til Have, flere Sidebygninger; 1902-03 opførtes der vinkelret paa Hovedbygningen en Tilbygning (Kælder og to Stokv.) i samme Stil som Hovedbygningen (Arkitekt: Martin Borch, se „Architekten" $^{20}/_{2}$ 1904) for c. 150,000 Kr.; den indeholder bl. a. nogle større, vel indrettede Forsamlingsværelser, Rigsdagens Bureau, Arkiv og Restauration. Ved Tilbygningen er den midlertidige Rigsdagsbygning bleven indrettet saa tidssvarende, som Forholdene gøre det muligt, indtil Rigsdagen kan flytte ind i det nye Christiansborg. Bygningen er fra $^{1}/_{4}$ 1903 overgaaet fra Krigsministeriet til Minist. for offtl. Arbejder.

Raadhuset, paa Raadhuspladsen mellem Vester Voldgade og Vestre Boulevard, er efter flere Konkurrencer opført efter Tegn. af Martin Nyrop, hvis Projekt antoges Sommeren 1892, paa det gamle Fæstningsterræn (Gyldenløves Bastion), saaledes at intet af Bygningen staar over den tidligere Fæstningsgrav. Grundgravningen begyndte $^{10}/_{12}$ 1892, Betonstøbningen til Grunden $^{22}/_{5}$ 1893; Grundstenen nedlagdes $^{28}/_{7}$ 1894, Sommeren 1898 var Taarnspirets Tømmerkonstruktion rejst, Indflytningen begyndte i sidste Halvdel af 1901, og da Borgerrepræsentationen under en lille Højtidelighed aabnede sit første Møde $^{12}/_{1}$ 1903, var Bygningen i det væsentlige færdig; dog mangler endnu en Del af Udsmykningen (Festsalen udstyredes 1904), ligesom Raadhusmuseet endnu ikke er ordnet eller Kælderen i Hovedfløjen taget i Brug. Bygningens Opførelse har kostet 4,273,700, Grunden 913,800, Inventar m. m. 630,000, i alt 5,817,500 Kr. (se „Architekten“ 1904 S. 498). Assurancesummen var $4_{,9}$ Mill. Kr. Den er opført paa en betonlagt Grund (Fundamentet er til Gadelinien 20 F.), med et Areal af 17,897 □ Al., og har Form af en Rektangel, c. 226 F. bred og 405 F. lang, som omslutter to Gaarde, der adskilles ved en Mellembygning, idet i øvrigt hele Anlægget ved denne Mellembygning falder i en Forbygning og en Bag-

Situationsplan af Raadhuset og dets Omgivelser, med Grundplan af Beletagen.

1. Borgerrepræsent. Sal. 2. Forværelser. 3. Borgerrepræsent. Formands- og Budgetudvalgsværelser. 4. Bibliotek og Læsestue. 5. Festsal. 6. Magstratens Forsamlingssal og Forværelse. 7. Overpræsidentens Værelser. 8. Aaben Gaard. 9. Lysgang. 10. Kedelhus og Tunnel.

bygning. Hele Bygningen har c. 600 Værelser. Materialet er røde, haandstrøgne Mursten med rigelig Anvendelse af Granit i Sokler, Gesimser, Kragsten osv., Kridtsten og brændt Ler. Bygningens Former have som Udgangspunkt nærmest ældre Murstensarkitektur i Danmark og Norditalien.

Forbygningen har Kælder (flere Steder i to Etager) og 3 Stokværk. Over det skraa Skifertag rager en Tindemur, hvori udmunde alle Bygningens Udsugningskanaler, systematisk ordnede, og paa hvis to Hjørner ud mod Raadhuspladsen der er smaa Spir, 153 Fod over Jorden. Til Bygningens

Kjøbenhavns Raadhus.

Gesims er der 74, til Tindemurens Kant 117 Fod. Forbygningen bestaar af Forhuset ud til Raadhuspladsen, to Sidefløje og den omtalte Mellembygning samt den af disse indesluttede overdækkede Gaard, Raadhushallen. Over det bageste Hjørne af den nordl. Sidefløj hæver sig det slanke, firkantede Taarn med kobbertækt Spir; til Murkanten er der c. 215, til Fløjknappen c. 337 F. (352 F. over dagl. Vande), saaledes at det er Landets højeste Spir. Medens det 4 F. fremspringende Taarn paa denne Langside danner Skellet mellem For- og Bagbygning, dannes det paa den anden Side af et lignende fremspringende Parti med orneret Gavl og det saakaldte Duetaarn med kegleformet Kobbertag (158 F.); i Taarnet er der indrettet en Del Reder. Midt

paa Forhuset fører fra den foranliggende Forplads, som ved en Stenbalustrade er skilt fra den øvrige Raadhusplads, en Stentrappe op til den 14 F. brede Hovedindgang, over hvilken der er en lille Altan; paa Siderne af den er der anbragt to Broncestatuer (Skjoldbærere) og over den et kobberdrevet, stærkt forgyldt, 14 F. højt Reliefbillede af Ærkebisp Absalon, der afsløredes $^{21}/_{3}$ 1901, Syvhundredaarsdagen for hans Død (de 3 Figurer ere modell. af V. Bissen). Desuden er der paa Façaden to runde Sidekarnapper i øverste Stokværk., Beletagen. Under Hovedbygningens Gesims løber et Galleri af Mur- og Kridtsten, der bæres af en Buefrise som paa ældre danske Herregaarde. Oppe ved Hovedfaçadens Tag staa 5 Vægterstatuer af Bronce (af C. Aarsleff), og midt foran Tindemuren ses Byens kobberdrevne, forgyldte Vaaben. I den hvælv. Forhal (c. 25 × 30 F., 30 F. høj), med Oplysningskontor og Budstue, er der mange Udsmykninger, deribl. en Kridtstensfrise med en Række Figurer og derover en farvelagt Fremstilling af Byens ældste Raad (af Fru Slott-Møller), hvorover staar: „Saa er By som Borger“ (en Indskrift, der findes flere Steder i Bygningen). Derfra træder man ind i den lyse Raadhushal, 2322 □ Al., 75 × 141 F., 60 F. høj, med Gulv af gotlandske Fliser, Mure af Kridtsten, forskelligfarvede Mursten, Granit osv. I Højde med 1. Sal er der Altaner og i Højde med 2. Sal paa de 3 Sider en aaben Buegang med Mosaikgulv, Sandstensbuer, baarne af Granitsøjler, og murede Krydshvælvinger; over Hallen er en Jærnkonstruktion, der bærer et øvre og et nedre Glastag. I en Kridtstensfrise mellem 1. og 2. Sal ses Indskrifter af brændt Ler, der give Oplysning om Byens Hist.; en af dem lyder: „Grundstenen til Kjøbenhavns Raadhus nedlægges 1894, Raadhuset indvies 190.“. Paa hver Side af Hallens Bagvæg giver en stor rundbuet, dekoreret Portaabning Adgang til de to Hovedtrapper, „Borgertrappen“ under det store Taarn (udsmykkedes i 1904 af Møller-Jensen og E. Vigeland med Malerier: Byens 3. Raadhus, gamle Billeder af Byen set fra Søsiden og fra Landsiden, i Loftet Vægterversene), og den smukt udstyrede „Præsidenttrappe“ i den nævnte Gavlbygning ud mod Tivoli. Bygningens fornemste Rum findes i Beletagen. Hele Mellembygningsetagen, der har en særlig pragtfuld udstyret Façade ud til Hallen, med Balkon, indtages

Raadusets Hovedindgang.

af Borgerrepræsentationens Sal, c. 40×64 Fr., 28 F. høj, med Forværelse paa hver Side. Den smukt udstyrede Sal, der er Raadhusets Midtpunkt, har Gallerier paa de 3 Sider, to Marmorsøjler, Formandsplads med Baldakin og mørkt Bjælkeloft af gamle Ædelgraner fra Jægersborg Dyrehave, m. m.; ud mod Baggaarden har Salen en rund Karnap. De to Forværelser har hver en lille Søjlehal ud til Hallen og en aaben Svale ud til Gaarden. Over Døren ind til Forværelset ved Præsidenttrappen findes et Billede i brændt Ler: Ægir og hans Døtre, tegnet af L. Frølich, udf. af Hansen-Reistrup og Kähler; over Døren til det andet Forværelse ved Borgertrappen staar en Gibsstatue: Sværddrageren, af Bundgaard. De øvrige Rum i Beletagen inden for Buegangen ere: i Forhusets Midte den store Festsal, 122×34 F., c. 30 F. høj, med Gallerier i begge Ender og en Samling af alle danske Købstadsvaaben, skænkede af Købstæderne, og paa hver Side af denne Sal i det sydl. Karnapværelse Magistratens Forsamlingssal og i det andet Karnapværelse Raadhusbiblioteket (c. 10,000 Bd.), der foruden Haandbibliotek indeholder et administrativt Bibliotek og en rig Samling vedrørende Byens Historie og Topografi samt en Mængde Fotografier efter Naturen af det forsvundne Kjøbenhavn (c. 700 Blade); i det tilstødende Læseværelse over Døren ses et Maleri af Krøyer: Portrætter af Martin Nyrop og Bygningskonduktøren Emil Jørgensen samt Murerformanden Crone. I nordl. Sidefløj findes Borgerrepræsentationens Værelser, i sydl. Sidefløj Overpræsidentens. Mellembygningens nedre Etager huse Raadstuearkivet; dog findes paa 1. Sal ogsaa Lokale for Raadhusmuseet. De nedre Etager i Forhuset og Sidefløjene indeholde Kontorlokaler (t. h. for Indgangen Magistratens 1., t. v. Magistratens 2. Afdeling), der ere tøndehvælvede og ligge ud til Gaden med Korridor foran ud til Hallen. — Taarnuret, hvis 4 Skiver (14 F. i Diameter) ere anbragte over smaa Stenaltaner, hører ind under det System af Ure, som findes rundt om i Raadhusets forskellige Rum, alle afhæn-

Absalonbilledet over Raadhusets Hovedindgang.

gige af et Normalur i Oplysningskontoret. Driften af Urene og af Slagværket er elektrisk. Til Slagværket høre 5 Klokker, en større og 4 mindre tils. vejende c. 12,000 Pd. Konstruktionen af det i flere Henseender nye og enestaaende Værk skyldes Ingeniør Muusfeldt.

Bagbygningen, der i det hele har et jævnere og mere enkelt Præg, bestaar af Kælder, Parterre — idet Terrænet sænker sig mod Ø., saa at den Etage, der svarer til Forbygningens Kælder, her bliver Parterreetage —, Stue, 1., 2. og 3. Sal, hvilken sidste til Dels er Tagetage. Bagbygningen er dog lavere end Forbygningen, nemlig til Gesims 56, til Tindemurens Kant 92 Fod. I hver af Sidefløjene er gennem en Port Adgang til den aabne Gaard. Paa Tindemuren over Bagfløjen er der ligesom paa Forhuset to smaa Spir (122 F.), og over hele Bygningens Gesims hæve sig 15 mindre Kviste. Bagfløjen har en Hovedindgang, „Hvalrosporten“ (Skulpturer af Bundgaard) og paa Hjørnerne to Broncestatuer: en Politibetjent og en Brandsvend (af Bundgaard). Denne Fløj har, i Modsætning til de andre, Kontorer baade til Gaden og Gaarden og er derfor meget dybere (82 F.); mellem de to Rækker Kontorer findes den store „Lysgang“, 170×28 F., som gaar gennem alle Etager og overdækkes af et dobbelt Glastag; den har dobbelt Trappe til Stueetagen, og derfra fører Hovedtrappen (af Granit) videre; desuden ere Etagerne forbundne ved en stedsegaaende Elevator. Lokalerne i Bagbygningen (tøndehvælv.) rumme de fleste kommunale Kontorer, ligesom de give Rum for Magistratens 3. og 4. Afdeling, Overpræsidentens Sekretariat, Begravelsesvæsenet, Skattedirektoratet, Stadskonduktøren, Stadsarkitekten, Stadsingeniøren osv. Den aabne Gaard (S. 178) staar overordentligt smukt med

Raadhushallen.

sine røde Mure og mange Kridtstensforsiringer: rigest udstyret er Mellembygningen, som ved hvert af Hjørnerne har en stor, af Basilisker flankeret Stentrappe (Bundgaard), der gennem en Portbue fører ind til Hallen; midt i Beletagen sidder den ved Borgerrepræsentationssalen omtalte runde Karnap med Kobberkuppeltag og derover en forgyldt Borgerkrone; ved hver af Sidefløjene er der et kantet Trappetaarn. Den største Del af Gaarden er udlagt til Have, i hvis Midte der staar et til Raadhuset skænket Springvand: en Granitkumme med en Broncebjørn i Midten (Th. Bindesbøll og Joach. Skovgaard).

Bygningen er som nævnt meget rig paa Dekorationer og Skulpturer, deribl. Ansigter af en Del kendte kjøbenhavnske Personligheder. Rundt om i Lokalerne er der allerede ophængt en stor Samling Billeder (Malerier, Kobberstik og Fotografier) saavel af Personer, der have spillet en Rolle i Byens Historie, som Billeder fra Byens enkelte Dele i forskellige Perioder saaledes i Budgetudvalgets Værelse i et smukt udstyret Skab Fotografier af samtlige Borgerrepræsentanter fra 1840 til Dato. I Borgmesterværelserne (til en Borgmesterlejlighed høre Forsamlingssal, Raadmandsværelse og Forværelse), der have meget stilfulde Møbler (dansk Arbejde som det meste paa Raadhuset), findes følgende Vægmalerier: i 1. Afdeling Partier af Langelinie og Vestre Kirkegaard (al fresco), af N. Skovgaard; i 2. Afdeling Partier af Skt. Hans Hospital og Bispebjærg Mølle, af Ring; i 3. Afdeling Partier af det gamle Almindeligt Hospital og Ladegaarden, af Hammershøj; i 4. Afdeling Parti fra Søndersø (Vandværket), af Karl Jensen. I Magistratens Forsamlingssal er der Malerier af Borgmestrene E. D. Ehlers (Chr. Jensen), H. N. Hansen (A. Jerndorff) og H. A. V. Knudsen (Vermehren) samt af Præsident Hans Nansen d. yngre (Kopi af Konservator C. Andersen); i Borgerrepræsentationens Formandsværelse Maleri af Stadshauptmand Fr. Thuresen (af Ilsted efter et gmlt. Kobberstik), i Forværelset til samme et Maleri af H. H. Kayser (C. Bloch); i Overpræsidentens Værelse Maleri af Chr. V. som ung. Af Billedhuggerarbejder nævnes: ved Opgangen til Præsident- og Borgertrappen henholdsvis kolossal Buste af Thorvaldsen (af Peters), der før har staaet i det gamle Raadhus' Forhal, og Thorvaldsens Jason (Bronce); i Hallens Buegang: Broncebuste af Borg-

Parti af Buegangen i Raadhushallen.

mester Hans Nansen d. ældre (af Brandstrup) og Broncestatue af Willemoës (Peters); i Overpræsidentens Værelse: Marmorbuste af Griffenfeld (af Bentzen); i Borgerrepræsentationens Formandsværelse: en Marmorbuste af L. N. Hvidt (H. V. Bissen). Til Raadhusmuseet er der indsamlet en stor Del Genstande af Interesse for Byens Historie, men Opstillingen har endnu ikke fundet Sted. I en Modelsamling i nogle Værelser i Taarnet er der en Samling Modeller, navnlig til Skulpturer og Dekorationer i Raadhuset.

I Bygningen, der oplyses ved Elektricitet, findes intet Ildsted. Opvarmningen sker fra et bagved Hovedbrandstationen mellem denne og Overformynderiet liggende Kedelhus, opf. 1898-99 (Martin Nyrop), fra hvilket Dampledningen føres ind i Raadhuset gennem Rør, der ligge i en Betontunnel (4 F. bred, 6 F. høj) under Brandstationen og Gaden. Huset er i 3 Stokv. og indeholder, foruden Bolig for Maskinmester og Fyrbøder, blandt andet Politistald og Foderloft; i en lav Bygning ved Siden er Kedelrum m. m.; alt er af røde Sten med Granit i Sokkel og Trapper samt Kridtsten. Bygningen har kostet 178,000 Kr.

Borgerrepræsentationens Sal.

Foran Hovedfaçaden ud mod Raadhuspladsen ligger en halvrund Indsænkning med Mønsterbrolægning, *Muslingeskallen.* Langs Bygningens Sydside og Vestre Boulevard er anlagt *Raadhushaven*, 9200 □ Al., indrammet af et Jærngitter med Murpiller samt to Murstenspavilloner ved Hjørnerne. I Haven, der er anlagt af Landskabsgartner E. Glæsel, er der Løvgange, en Lindeallé langs Boulevarden, Legepladser m. m.; ved den ene Løvgang staa to Stenkanoner, der ere fundne ved Grundens Udgravning. Paa Pladsen mellem Muslingeskallen og Haven er der 1904 opstillet et Springvand af Bronce, med 3 Drager med Forbenene paa Kummen (Th. Bindesbøll og Joak. Skovgaard).

Litt.: Beskr. af Kommunens Ejendomme, i Tabelværk til Kbh.'s Statistik Nr. 14. — *P. Købke*, Kbh.'s Raadhus. En illustr. Vejledning, Kbh. 1903. — *A. C. Karsten*, Kbh.'s Raadhus, Beskr. af Ingeniørarbejderne, Kbh. 1903. — Se ogsaa „Architekten" 16/1 og 15/6 1904.

Domhuset, med Façade mod Nytorv, Slutterigade og Kattesundet, Byens tidligere Raad- og Domhus, er opført paa den Grund, hvor det 1795 nedbrændte Vajsenhus laa, samt nogle tilstødende Grunde, der købtes i 1800. Arealet af Bygningerne tillige med det ndfr. omtalte Arresthus er 11,226 □ Al.; Grunden kostede 60,372 og Bygningerne (med Arresthuset) 437,271 Rd., hvilke Udgifter afholdtes af Stat og Kommune i Fællesskab. Bygningerne opførtes 1805-15 (Grundst. nedlagdes $^{28}/_{9}$ 1805, det lille Kapel i Arresthuset indviedes $^{2}/_{7}$ 1815, Raad- og Domhuset indviedes 1817) efter Tegn. af C. F. Hansen; til Grunden benyttedes Sten fra det nedbrændte Christiansborg Slot, en Del af Materialet toges senere fra det nedbrudte Hørsholm Slot. Bygningerne, i græsk-romersk Stil paa Granitsokkel af Mursten, men cementpudsede, i Kælder og 2 Stokv., vender den 215 F. lange Hovedfaçade mod Torvet; mod Slutterigaden er Grunden 167, mod Kattesundet 175 F. (Grunden berører ogsaa Frederiksberggade med c. 19 F.). I det store Bygningskompleks er der 5 Gaarde. Assurancesummen er 791,400 Kr. Hovedindgangen ud til Torvet er prydet med en Portal med 6 ioniske Søjler og Frontespice (om Gruppen, der skulde have siddet her, se S. 127); over Kolonnaden staa Ordene fra Vald. II's jydske Lov: Med Lov skal man Land bygge. Inden for Kolonnaden fører et anseligt Stentrappeparti (i Nicherne paa Siderne skulde der staa Statuer af Lykurg og Solon, men de kom aldrig) op til den rummelige Forhal, der har 4 Søjler, og hvori der staar en kolossal Gibsstatue af Absalon, modell. til Kunst- og Industriudstillingen i 1872 og skænket af V. Bissen. — Samtidig med Raad- og Domhuset og af samme Arkitekt opførtes det *civile Arresthus* paa en Kommunen tilhørende Grund med Façade mod Slutterigade (149 F.) og Hestemøllestræde (c. 128 F.) og forbunden med Raadhuset ved to Murbuer med overdækkede Gange over Slutterigade; Bygningerne udvidedes 1842-45, og paa en 1887 tilkøbt Grund opførtes for 147,218 Kr. et særligt Kvindefængsel (taget i Brug $^{1}/_{11}$ 1889); 1896-97 ombyggedes det

Den aabne Gaard i Raadhuset.

ældre Mandsfængsel for 245,000 Kr. (begge Arbejder udf. af P. L. Fenger), saa at Bygningskomplekset nu bestaar af det i en ret Vinkel opførte Mandsfængsel (Kælder og 3 Stokv.), Kvindefængslet (Kælder og 4 Stokv.) og Funktionærbygningen (paa Grund af sin halvrunde Façade mod Nytorv kaldet „Komoden“, Kælder og 2 Stokv.). Maskinlokalerne ligge i Kælderen under den inderste Fløj af Mandsfængslet (dog helt adskilt fra dette). — Til Bygningskomplekset hører ogsaa en Bygning i Hestemøllestræde over for Fængslet, opf. 1858-59 paa et Stykke af Byens Materialgaards Grund; den bestaar af For- og Sidehus og er i Kælder og to Stokv. samt en 1888 tilbygget Mansardetage; i 1903 er der mellem Bygningen, med de nyindrettede Kriminalkamre, og Fængslet opf. en Murbue med overdækket Gang („Sukkenes Bro“).

Domhuset.

Ved Kommunalbestyrelsens Beslutn. af $^{17}/_{12}$ 1883, tiltraadt af Justitsminst. $^{10}/_{4}$ 1887, er Samejeforholdet mellem Stat og Kommune ophævet m. H. t. Arresthuset, som helt er overgaaet til Kommunen, hvorimod Bygningen i Hestemøllestræde er indgaaet i Samejet, og samtidig er det Forholdstal, ifl. hvilket Stat og Kommune eje Bygningerne og deltage i deres Omdannelse og Vedligeholdelse, ansat til $^{4}/_{7}$ for Staten og $^{3}/_{7}$ for Kommunen fra Beg. af 1903 at regne, da de kommunale Institutioner flyttede ud af Bygningerne.

Efter en Ombygning 1903-04 benyttes nu Domhuset og Bygningen i Hestemøllestræde udelukkende af *Politiet* og Domstolene: *Kriminal- og Politiretten* (med 2 Civilkamre, 6 Kriminalkamre, 3 Afdelinger for offtl. Politisager og Justitskontor) og *Landsover- samt Hof- og Stadsretten* (med 2 Vidnekamre, Gæsteretten, Skiftekommissionen, Gældskommissionen, Forligskommissionen, Justitskontor, Brevskriverkontor og Byfogedkontor,

tidligere „Kongens Fogeds Kontor“). Politikamrets forskellige Afdelinger have nu Lokaler i Borgerrepræsentationens tidligere Sal i Stuen lige for Hovedindgangen (fra først af var det Magistratens Forsamlingssal), medens Politidirektørens Værelse er i Fløjen ud mod Kattesundet (her var Borgerrepræsentationens Sal fra først af). Her findes flere malede Portrætter af Byens Politimestre og Politidirektører fra Dec. 1682 (se Kbh.'s Politimestre osv., Kbh. 1881). I nogle Rum i Kælderen er der 1904 indrettet et *Kriminalmuseum*, med Minder om bekendte Forbrydelser, Mordredskaber, Tyveværktøj osv. (Om Domhuset se *Fr. Schiøtt*, Nybygn. osv., S. XXVI flg.).

I Forbindelse med de omtalte Domstole nævnes her *Sø- og Handelsretten*, der nu har Lokaler ved Holmens Kanal Nr. 2 i Handelsbankens Bygning („Erichsens Palæ“).

Byens ældre Raadhuse. Det ældste Raadhus laa paa Gammeltorv, der dengang naaede mod Ø. til Skoboderne (Skoubogade); i øvrigt ved man intet om det (et Billede hos Resen, gengivet bl. a. i Bruun, Kbh. I S. 44, viser Hjørnegaarden til Nørregade, som fejlagtig har været anset for Raadhus). Det er maaske gaaet til Grunde under Lübeckernes Plyndring af Byen 1368. Det har vistnok ligget i Klædeboderne, der først senere gik over til at blive fast Gade, paa Vinhandler Bestles Grund (Skindergade 47); her findes en dyb Dobbeltkælder, hvis underste Rum (sat af Kamp) sikkert maa høre til Byens ældste Bebyggelse (Medd. af Museumsinspektør *H. Bering Liisberg*). —

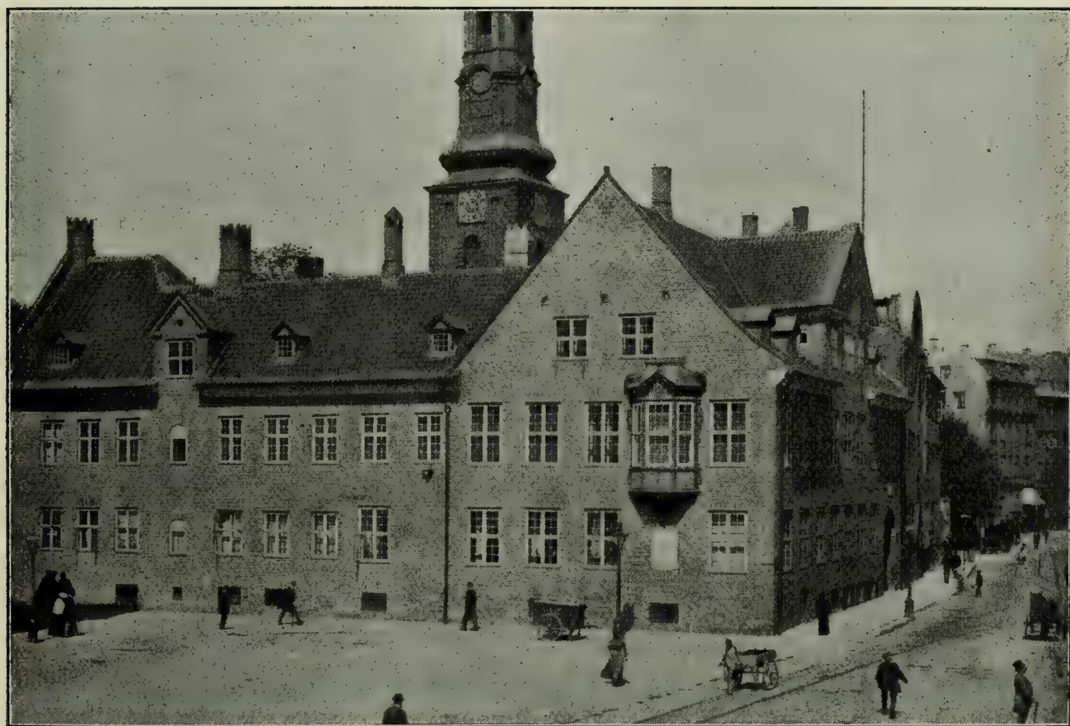

Slutterigaden med de to Murbuer.

Det andet Raadhus laa, hvor nu Bispegaarden er, paa Hj. af Nørregade og Studiestræde (dengang: Raadhusstræde), og er vistnok opf. inden Slutn. af 14. Aarh. Det har været en mindre Bygning, der kun indtog omtr. Halvdelen af den nuv. Hovedbygning, med Trappegavle og et firkantet Taarn (ved Udgravninger i 1896 fandt man Murlevninger af det og ved Sydgavlen Rester af Kældervinduerne i den ældste Stadskælder, indrettet c. 1443); foran har Tingstedet ligget under aaben Himmel. Aar 1479 udlaante Byen en Del af Bygningen paa 10 Aar til det da lige oprettede Universitet; da de 10 Aar vare gaaede, tog Magistraten med Magt Bygningen tilbage 1491; Kong Hans formanede da Borgerne i Brev af $^{15}/_{12}$ 1491 at give det tilbage, og ved Mageskifte af $^{6}/_{8}$ 1492 blev det „gamle Raadhus“ overgivet til Kapitlet til fortsat Brug for Universitetet, som 1512 forlængede Fløjen ud til Nørregade og vedblev at benytte det indtil sin Opløsning 1531; da det genoprettedes 1537, benyttede det atter Bygningen, indtil det 1539 fik til Lærebygning den gamle katolske Bisperesidens paa den nuv. Universitetsfirkant, medens det gamle Raadhus blev **Bispegaard**,

hvad det er endnu. Aar 1583 lod Chrf. Walkendorf Bygningen udvide og forbedre, bl. a. „med et nyt Gavlhus“, og saaledes stod den omtrent, indtil den brændte 1728 (et Billede hos Resen, som den var paa hans Tid, er gengivet bl. a. i Bruun, Kbh. I S. 45). Den blev genopført 1731-32 til Dels paa de gamle Fundamenter, saaledes som den staar nu. Efter den sidste Restauration i 1896 (Arkitekt: Martin Nyrop) fremtræder den smukt med sine røde Sten (Kælder og to Stokv.), Gavlparti og Karnap til Studiestræde og Kvist til Nørregade; paa Muren staar i en Sandstensplade 4 Vers med Hentydninger til dens Historie. Paa Trappegangen og i Porten har Biskop Münter ladet indmure nogle ægyptiske Oldsager.

Betegnelsen „det gamle Raadhus“ i Mageskiftet 1492 viser, at der alt da har været et nyt, maaske er dets Opførelse allerede begyndt 1479, da det gamle udlejedes, i alt Fald nævnes det nye i 1485. Dette tredje

Bispegaarden 1904.

Raadhus laa paa det nuv. Nytorv, med Façade ud mod Gammeltorv ved den nuv. Gadelinie mellem Frederiksberg- og Nygade. Efter et Prospekt af Byen fra 1596 har det været en massiv Bygning af Grundmur med Trappegavle; foran Raadhuset, omtr. hvor nu Springvandet er, stod Retterstedet med Kaget; i Kælderen var Fængsel og Byens Vinkælder, Aar 1606-10 lod Chr. IV Raadhuset ombygge, ligesom han 1608 anlagde Nytorv, der før for det meste bestod af Haver, saa at Raadhuset nu fik to Façader. Det blev opført i den kendte Renæssancestil med Gavle paa Enderne og to Gavle paa hver af Langsiderne; ud mod Nytorv fik det Buegang og et mindre Taarn mellem Gavlene, ud mod Gammeltorv mellem Gavlene et større Taarn, hvori Hovedindgangen med rig Sandstensportal var. Brønden paa Gammeltorv flyttedes hen lige foran Raadhuset, og Kongen lod her opsætte „det kostelige Kobberbækken og historiske Billede“, som endnu staar der (1707 og flg. Aar blev Springvandet gjort i Stand, bl. a.

blev Biliedet forgyldt og et nyt Jærngitter opsat; 1892 er det atter restaur. og Kummen hævet; se *F. R. Friis* og *L. Fenger,* Springv. paa Gammeltorv, i Tidsskr. f. Kunstind. 1892 S. 161 flg.). Den saakaldte „Raadhusgaard“, Byens Avlsgaard, der laa paa en Del af Nytorv, blev nedbrudt og afløstes af en ny paa Hj. af Kattesundet og Lavendelstræde. — Da Raadhuset var brændt 1728, begyndte man 1729 at opføre det fjerde Raadhus paa de tilbageblevne Mure, der havde holdt sig godt; det store Taarn maatte dog nedbrydes og Hvælvingerne i 2. Etage erstattes med fladt Loft; i 1731 kunde Højesteret flytte ind i de 32 Mænds Sal, men først 1733 var Bygningen helt færdig. Den var opf. i Barokstil og havde paa Hovedfaçaden

Det 3. Raadhus, set fra Gammeltorv, paa Chr. IV's Tid. Efter Resen.

mod Gammeltorv Hovedindgang med anseligt Trappeparti og derover Balkon og Frontespice med Chr. VI's Buste; foran Façaden til Nytorv, der havde 4 Arkader, stod Skafottet, opsat 1736, nedbrudt 1761; midt over Taget var der et særligt Spir. Efter at dette Raadhus ogsaa var brændt 1795, var der en Tid Tale om at skaffe det Plads paa Christiansborg (se S. 124) eller omdanne Nicolai Kirke til dets Brug, indtil det femte Raadhus som nævnt opførtes 1805-15.

Litt.: P. Resens Efterretninger om Kbh.'s Raadhuse, i D. Saml. VI. — *Vill. Christensen,* Stadskjældrene paa Kbh.'s Raadhus 1443-1704, i „Fra Arkiv og Mus.“ I. — *G. L. Grove,* Skafottet og Kaget paa Nytorv, smstds. II. — *C. V. Nielsen,* Lidt om Kbh.'s 3. og 4. Raadhus, i Ill. Tid. $^{24}/_{4}$ 1904. — *L. Fenger,* Kbh.'s Fængsler, i „Den tekn. Forenings Tidsskr.“, 1895.

Af Administrationsbygninger under de civile Ministerier nævnes desuden: **Den kongelige Mønt**, Hj. af Holbergs- og Herluf Trolles Gade (se S. 184). Mønten var efter Reformationen i Skt. Klare Kloster, indtil dette 1575 gaves til den tyske Menighed (se S. 47), og Mønten havde da en Tid lang Lokale paa Bremerholm; men 1593 kom den tilbage til Skt. Klare Kloster sammen med Gjethuset, der var bleven indrettet her 1586; da Kirken her nedbrødes c. 1620, blev Mønten flyttet til Pilestræde hen imod Møntergade; 1644 fik den Plads paa Slottet i Raadstuefløjen (se S. 121); senere flyttedes den atter ned i Byen (1661 var den paa Kjøbmagergade Nr. 26). Ved Res. af $^{14}/_{1}$ 1749 blev der for kgl. Regning indrettet en Mønt ved Nyhavn bagved Botanisk Have. Den nuv. Bygning er opf. 1873 paa en mindre Del af den gamles Plads efter Tegn. af F. Meldahl og L. Fenger af røde Mursten for c. 138,940 Kr. og bestaar af 2 Fløje med Kælder og 2 Stokv. (Fløjen mod Herluf Trollesgade er til Gaarden dog kun i 1 Stokv.); paa

Byens 4. Raadhus, set fra Gammeltorv, ved Midten af 18. Aarh. Efter Thurah.

Hovedfaçaden mod Holbergsgade findes i de to Ender en Portrætmedaillon af Chr. IX og det danske Vaaben. I Hovedfløjen er der Kontorer og Embedsboliger, i Sidefløjen Værkstederne, i Gaarden Kedelhuset. (Se Ill. Tid. $^{12}/_{10}$ 1873).

Postgaarden, Kjøbmagergade mellem Walkendorfsgade og Løvstræde (se Bill. S. 10). Det ved Forordn. af $^{24}/_{12}$ 1624 oprettede Postvæsen havde fra Beg. intet fast Lokale, idet Embedsmændene udførte Arbejdet i deres Hjem. Aar 1722 blev der for det 1711 oprettede Generalpostamt lejet Lokaler i en Gaard i Stormgade (nuv. Nr. 10), og 1726 flyttede det til en Gaard ved Stranden; 1727 købte det af Overpostkontrollør Erlund en Gaard paa Kjøbmagergade skraas over for den nuv. Postgaard (den havde været kbhvsk. Posthus), men den brændte 1728, hvorefter Generalpostamtet lejedes ind i Thotts Palæ (se S. 157). Der opførtes nu et nyt Posthus paa Slotsholmen lige for Højbro i det yderste af Husrækken langs Kanalen (Arkitekt: J. C. Krieger), men efter Tronskiftet standsede Arbejdet (Bygningen

brugtes til Værksteder, Oplagssted osv., indtil den nedreves med hele Husrækken), og Generalpostamtet fik Lokaler i Anna Sophies Gaard indtil 1780 (se S. 164). Staten købte nemlig $^{8}/_{2}$ 1779 den nuv. Postgaard, den saakaldte *Marskalsgaard*, for 24,000 Rd. af Gehejmekonferensrd. V. A. v. der Lühes Dødsbo, og efter en af Harsdorff ledet Omdannelse toges den i Brug $^{31}/_{3}$ 1780*). Efter Byens Brand 1795 benyttede Magistraten en Tid noget af 1. Sal. Bygningen, med Hovedfløjen (Kælder og 3 Stokv.) ud til Kjøbmagergade med Portal, blev 1843 udvidet ved to for 25,280 Rd. tilkøbte mindre Ejendomme ud til Løvstræde, 1875-77 foretoges en betydelig Ombygning, navnlig af Fløjen (Kælder og 2 Stokv.) ud mod Walkendorfsgade (Arkitekt: J. Th. Zeltner); 1891 tilkøbtes Ejendommen paa Hj. af Kjøbmagergade og Løvstræde for 329,000 Kr. og 1900 den mellem denne Ejendom og den oprindl. Bygning paa Kjøbmagergade for 215,000 Kr., saa at Postgaarden nu indtager hele Længden mellem Kjøbmager- og Walkendorfsgade, c. 154 F., og Arealet er 9035 □ Al. Den indeholder nu, foruden Postvæsenets Hovedkontorer samt Hovedtelegrafstationen og Statstelefonen, bl. a. Postvæsenets Bogholderi og Materialkontor samt dets Revisionskontorer.

Den kongelige Mønt.

Litt.: *Fr. Olsen*, Postvæsenet i Danm., Kbh. 1903. — Se ogsaa Tidsskr. for Postvæsen, Marts og April-Maj 1880, og Betænkning afgiven af den af Indenrigsmin. under $^{18}/_{12}$ 1897 ang. Tilvejebringelsen af en ny Postgaard nedsatte Kommission, Kbh. 1899.

Paa Byens Grund ligger **Kjøbenhavns Amts Ting- og Arresthus samt Tvangsarbejdsanstalt**, Blegdamsvej. Amtet benyttede før som Fængsel det af Chr. V ved Langebro opførte Blaataarn (nedbrudt 1848), der ogsaa var Fængsel for Hofetaten (derunder det kgl. Teaters Personale); ved Res. af $^{24}/_{6}$ 1803 blev det tillige Tingsted for Amtet, og det fik da 1804 en ny Etage og en Tilbygning. Den nuv. Bygning er opf. 1847-48 (indviet $^{18}/_{12}$) for c. 52,000 Rd. efter Tegn. af Bindesbøll (senere traadte N. S. Nebelong til som Arkitekt) af gule Mursten i Kælder og to Stokv. og

*) Grundene til *Marskalsgaarden* vare 1532-33 købte af Rigsrd. Oluf Nielsen Rosenkrantz (†1545). Sophie Ulfstand, Claus Podebusks Enke, solgte den 1617 til Møntmester Joh. Post; Peter Motzfeldt (Griffenfelds Bedstefader) solgte den 1646 til Rigsmarsk Anders Bille til Damsbo, der 1655 solgte den til Kansler Th. Lente, hvis Arvinger 1670 solgte den til Griffenfeld, der indrettede den herskabeligt med Have osv. Efter hans Fald skænkede Kongen Ejendommen til hans Datter Charlotte, hvis Formyndere 1677 solgte den til Generallieuten. Fr. Arenstorff, der atter 1679 solgte den til Hans Nansen d. yngre; efter hans Død 1713 solgtes den til Præsident, Etatsrd. Johs. Christensen Møller, hvis Arvinger 1728 afhændede den til Oversekretær Chr. Møinichen. Da Gaarden kort efter brændte 1728, opbyggede han den igen (den ældste Del af den nuv. Postgaard) og udvidede den med flere Grunde. Han solgte den 1731 til Grev Chr. Friis, som 1733 afhændede den til Overkammerhr. C. Ad. v. Plessen; han udvidede ogsaa Grunden, men solgte den 1734 for 27,000 Rd. til Chr. VI, som indrettede den til Bolig for Overhofmarskallen (deraf Navnet); 1767 skænkede Chr. VII den til ovenn. v. d. Lühe. Der var Tale om at indrette den for Hof- og Stadsretten, før den blev bestemt til Postgaard.

bestaar af to Fløje med Façader ud mod Blegdamsvej og forbundne ved en Arkadebygning (hele Façaden er c. 200 F. lang) samt den bagvedliggende Arrestbygning, i Kælder og 3 Stokv., der sammen med Forbygningen indeslutter en lille Gaard; midt i Arrestbygningen er en Hal, der gaar gennem alle Stokv. Arresthusfløjen blev 1880-81 forlænget, ligesom der opførtes en ny Ringmur om den og to Arrestskure til Brug for Tvangsarbejdsanstalten (alt for 91,500 Kr.), hvilken sidste $^{20}/_{4}$ 1881 udskiltes fra Amtets Sygehus (da i Ryesgade) og overførtes hertil. I Bygningens østl. Fløj findes nu bl. a. Amager Birks Retssal, Politistation for Nordre Birk og Sygestue for Arrestanter samt paa 1. Sal Amtsraadets Forsamlingssal (tillige Lokale for Forligskommissionen), hvori et Portræt af Stiftamtmd., Kmhr. P. J. Tetens († 1859), malet af Marstrand; i vestl. Fløj: Søndre Birks Retssal, Nordre Birks Kontorlokaler og Retssal; i Arkadebygningen bl. a. Arkiv-

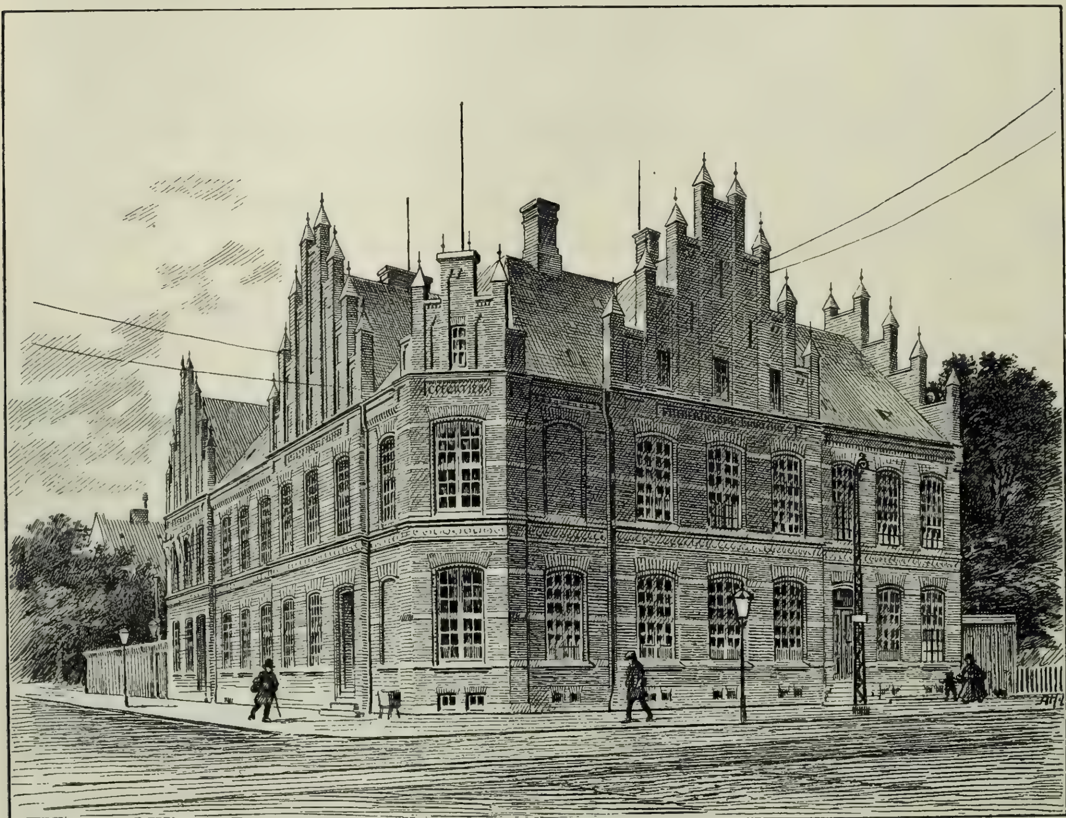

Kjøbenhavns Amts Ting- og Arresthus samt Tvangsarbejdsanstalt.

rum. I Arrestfløjen findes, foruden Opsynspersonalets Værelser, 64 Arrester (8 Fælles- og 56 Enkeltceller) og 87 Pladser til Arrestanter. Tvangsarbejdsanstalten har 30 Pladser (5 Stuer). (Se *Tetens,* Tale ved Indvielsen af Kbh.'s Amts Thing- og Arresthus, Kbh. 1848).

Frederiksberg Raadhus, Hj. af Falkonerallé og Lampevej, er opf. 1885-86 (Kommunalbestyrelsen holdt sit 1. Møde $^{7}/_{10}$ 1886) paa Granitsokkel af røde Mursten for 115,812 Kr. og bestaar af to Fløje, i Kælder og to Stokv., med Trappegavle (Arkitekt: Murmester J. C. Sørensen), og indeholder bl. a. i den østl. Fløj i Stuen Retssal og Birkekontor for Frederiksberg Birk (ved Lov af $^{15}/_{4}$ 1887 udskilt af Søndre Birk) og paa

1. Sal Kommunalbestyrelsens Forsamlingssal*) samt Kontorer for Kommunens alm. Forvaltning (Sekretariat og Kasserer- og Skattekontor). Birket benytter det ovennævnte Arresthus paa Blegdamsvej. Den sydvestl. Fløj benyttes til Brandstation. Før var Brand- og Politistationen (henholdsvis fra 1867 og 1875) i en af Kommunen opf. Bygning paa Hj. af Runddelen og Pileallé. Efter 1886 blev der opf. en ny Bygning paa samme Plads (for 18,761 Kr.) og alene indrettet til Politistation. I 1902 blev der tillige indrettet Forhørslokaler (for 6390 Kr.).

Frederiksberg Raadhus.

Undervisnings- og Opdragelsesanstalter, Biblioteker m. m.

Universitetet og dertil knyttede Institutioner. Allerede Erik af Pommern havde 1419 faaet pavelig Tilladelse til at oprette et Universitet (dog maatte der ikke foredrages Teologi!), men først under Chr. I kom Planen til Udførelse, idet han under sit Ophold i Rom 1474 fik den pavl. Tilladelse fornyet. Den pavl. Bulle er af $^{19}/_{6}$ 1475, og ved kgl. Kundg. af $^{4}/_{10}$ 1478 oprettedes Universitetet, idet Kongen samtidig fritog det for verdslig Jurisdiktion og gav det en selvvalgt Øvrighed under Roskildebispen som Kansler samt overdrog Mag. Peder Albertsen at rejse til Udlandet for

*) Kommunalbestyrelsen havde fra 1858 Lokale i et Baghus i Allégade (Fattighus for Fredb.-Hvidovre Komm.) til 1864, da den fik Lokale i Hospitalet paa Lampevej; 1870 fik den lejet Lokale i Smallegade, 1874-86 holdt den Møder i Skolen paa Lampevej.

at skaffe Lærere. Han og Lærerne drog $^{16}/_{5}$ 1479 ind i Frue Kirkes Skole (S. for Kirken, i det nuv. Dyrkjøb), hvor Forelæsningerne skulde holdes; $^{1}/_{6}$ 1479 foregik Indvielsen i Frue Kirke, og Dekanen i Kapitlets Skole, Mag. Jesper Henriksen, blev første Rektor; $^{28}/_{11}$ s. Aar fik det sine af Lunds Ærkebisp udarbejdede Statuter. Da Pladsen i Skolen var for indskrænket, fik det alt i 1479 nye Lokaler i Raadhuset paa Hj. af Nørregade og Raadhusstræde (se S. 180). Men Universitetet var i denne første Periode meget daarligt økonomisk udstyret, da Kongen vistnok ikke havde lagt bestemte Indtægter til det; der var næppe mere end 8 Professorer, og de lønnedes med Præbender og Vikarier af Kapitlet. Universitetet var ikke meget besøgt, da de studerende helst som hidtil toge til udenlandske Skoler; vel forbød Kong Hans danske at rejse til fremmede Universiteter (undt. Upsala), før de havde studeret 3 Aar i Kbh., ligesom han for at ophjælpe det lod Raadhusbygningen omdanne og forbedre, og Chr. II gjorde ogsaa en Del for det; men alt dette var for lidt til at kunne bringe Liv; dertil kom de stærke religiøse Brydninger under Fr. I, baade Lærere og Studenter forlode det katolske Universitet og søgte til de nye Skoler, og 1531 blev der ikke mere valgt nogen Rektor, saa at Universitetet i Virkeligheden var ophævet. Vel blev det efter Fr. I's Død 1533 vedtaget at genoprette det, men først efter Grevens Fejde blev det til Alvor. Ved en Forsamling i Frue Kirke $^{9}/_{9}$ 1537 vedtoges Genoprettelsen, og $^{10}/_{6}$ 1539 fik Universitetet sin nye af Bugenhagen udarbejdede „Fundats og Ordinans“, der sikrede det visse Indtægter. Samtidig fik det til Lærebygning den gamle katolske Bispegaard, der laa paa Hj. af Nørregade og Frue Plads og indtog noget over en Fjerdedel af den nuv. Universitetsfirkant (omtr. den nuv. vestl. Gaard); den maatte dog først istandsættes (bl. a. blev Bagsværd Kirke nedbrudt, for at Materialerne kunde anvendes her), og midlertidig maatte Professorerne ty til Frue Kirke. Ved Genoprettelsen forøgedes Lærerkræfterne (3 Teologer, hvoraf den ene var Sjæll. Bisp, en Jurist, 2 Medicinere og 6 Læsemestre i de filosofiske Fag). Men i øvrigt vare Forholdene kun smaa; først under Fr. II blev der mere Fremgang, da Mænd som Niels Hemmingsen kastede Glans over det, Lønningerne forbedredes, og Kommunitetet (se S. 190) oprettedes 1569. Ogsaa under Chr. IV skete heldbringende Forandringer; Lærerpladserne og Indtægterne forøgedes, Observatoriet og Regensen oprettedes m. m.; der opførtes ogsaa en ny Bygning, ligesom de gamle forbedredes, og Universitetspladsen udvidedes.

Følgende Bygninger fandtes paa Chr. IV's Tid paa den fra Beg. af 15. Aarh. stammende katolske Bispegaards Grund: Nordsiden af Grunden bestod af *Konsistoriebygningen*, den eneste endnu eksisterende Levning af Bispegaarden, en Bygning i et Stokv. og Kælder af røde Sten i middelalderlig Skifte; dens Ydre er i øvrigt meget forandret, og i det Indre er kun bevaret Kælderen med 6 Hvælvinger (vistnok ikke oprindelige), baarne af to romanske Granitsøjler (se *H. Bering Liisberg*, i „Architekten“ April 1904); Bygningen, der har været benyttet af Konsistoriet siden Universitetets Oprettelse, indeholder foruden Kældrene en stor Forsamlingssal og to hvælv. Sidekamre. Paa Vestsiden ud mod Nørregade laa den første, 1569-70 opf. *Kommunitetsbygning* — „Klosteret“ kaldet, fordi Alumnerne først bleve bespiste i Helligaandsklosteret —, i 2 Stokv. af Bindingsværk med Trappetaarn ind til Gaarden; den brændte 1641 og blev genopf. af Sten 1643. S. for den paa Hj. af Nørregade og nuv. Frue Plads, dengang Kirkegaard,

laa den første egentlige Universitetsbygning, det *ældste Kollegium*, en gotisk Bygning i 2 Stokv. med Trappegavle; den solgtes 1622 til Kommunitetet, indrettedes til Spisesal og sammenbyggedes 1623-24 med den senere Kommunitetsbygning. Paa Sydsiden ud mod Kirkegaarden laa en Bygning i Renæssancestil i 2 Stokv., opf. 1545 og først bestemt til Studenterboder, men derpaa indrettet til Auditorium i Stuen og Bibliotek paa 1. Sal; i 1639 blev Stuen indrettet til anatomisk Teater, hvorefter Bygningen kaldtes *domus anatomica*. Paa Østsiden (omtr. hvor nu Solennitetssalen er), hvor der før ogsaa havde ligget en Bygning, maaske Bispegaardens Hovedbygning, opførtes 1600-01 et anseligt Stenhus i 2 Stokv. med Taarn med Spir (indviet $^{26}/_{6}$ 1601), der havde været bestemt til Kommunitetsbygn., men blev indrettet til Forelæsningssale, *det nye Kollegium*. Endelig udvidedes

Hvælvinger under Konsistorium.

Grunden ved kgl. Gavebrev af $^{2}/_{8}$ 1600 med Strækningen N. for Konsistoriebygningen ud til Krystalgade (dengang: Skidenstræde) til Anlæg af en „medicinsk Have“ (Botanisk Have), omtr. hvor nu Zoologisk Museum ligger.

Under de flg. Konger havde Universitetet ikke nogen Fremgang; efter Krigen var det 1660 næsten helt gaaet i Staa, og Enevælden virkede ikke heldbringende for det frie Aandsliv; det var egentlig kun en Præsteskole, hvor teologisk Embedseksamen var den eneste; kun Holberg kastede Lys over det i Beg. af 18. Aarhundrede. Da ophørte helt dets Virksomhed ved Byens Brand 1728, der lagde dets Bygninger i Aske, saa at kun Murene stode tilbage, og ødelagde en stor Del af dets Samlinger. Der var Tale om at forlægge Universitetet til Viborg. Men snart blev der dog taget fat paa Bygningernes Genopførelse under Ledelse af Overlandbygmester J. C. Krieger. Først opførtes Kommunitetsbygningen langs Nørregade, indviet $^{2}/_{12}$ 1731 (da Bespisningen in natura ophørte 1736, blev Bygningen efterhaanden taget

i Brug til Fribolig for Professorer og deres Enker samt Prokansler, Auditorier, Naturaliesaml. osv.); selve Universitetsbygningen „det store Auditorium“, opf. paa Murene af „det nye Kollegium“ (dog uden Taarnet), indviedes $^{4}/_{12}$ 1732, og de videnskabelige Institutioner bleve ogsaa efterhaanden restituerede, ligesom andre Bygninger opførtes, de sidste Professorboliger dog først under Fr. V. Samtidig med Genopførelsen var der givet en ny Fundats $^{31}/_{3}$ 1732, hvorved bl. a. Professorernes økonomiske Stilling ændredes (deres Tal indskrænkedes til 15), Historien og det juridiske og medicinske Studium fik større Betydning m. m. I Løbet af 18. Aarh. fulgte andre gode Reformer; Naturvidenskaberne fik større Betydning, der oprettedes saaledes et kemisk Laboratorium, og Botanisk Have fik en bedre Plads. Struensee havde til Hensigt grundigt at reformere Universitetet; ved

Universitetsbygningen.

Forordn. af $^{15}/_{6}$ 1771 ophævedes dets særlige Jurisdiktion, og Biskop Gunnerus udarbejdede en Plan for den nye Ordning; vel standsede Arbejdet ved Struensees Fald, men det vakte Røre førte dog til en ny Fundats af $^{7}/_{5}$ 1788, der endnu gælder i sine Hovedtræk. Navnlig forøgedes Lærernes Antal, og Eksaminerne omordnedes. I den flg. Tid, især under Hertug Fr. Chr. af Augustenborgs Patronat, fandt Reformer Sted, hvorved flere af Gunnerus' Ideer bleve til Virkelighed. I 1805 ophævedes Patronatet, og en Direktion paa 3 Medlemmer fik Overstyrelsen. Bombardementet 1807 kaldte atter Ulykken ned over Universitetet; dog var det kun det store Auditorium, som helt ødelagdes, medens Kommunitetsbygningen slap med større eller mindre Beskadigelser, og Konsistoriebygningen blev næsten urørt. De daarlige Tider, der kom, trykkede ogsaa i høj Grad Universitetet; det maatte, saa godt det lod sig gøre, indrette sig i Kommunitetsbygningen og andre Steder; først 1831 begyndtes paa Genopførelsen af Universitetsbygningen efter Tegn. af P. Malling (hans første Projekt fra 1819, der var i pragtfuld

græsk Stil og omfattede hele Strækningen mellem Nørregade og Fiolstræde, blev ikke antaget, da det var for kostbart), og $^{13}/_{10}$ 1836 indviedes den nye Bygning, der kostede c. 200,000 Rd. Siden da er det stadig gaaet frem med Landets Højskole, efterhaanden som den aandelige Bevægelse er steget; nye Lærerstole og videnskabelige Arbejdsanstalter (Laboratorier) ere oprettede, de ældre Institutioner ere udvidede og have faaet nye Bygninger osv.; saaledes blev kirurgisk Akademi 1841 forenet med Universitetet, 1848 udskiltes de statsvidenskabelige Fag fra det filosofiske Fakultet og lagdes ind under det juridiske (nu det rets- og statsvidensk.), 1850 oprettedes det matematisk-naturvidensk. Fakultet, 1875 fik Kvinder Adgang til Universitetet, osv.

Da Direktionen ophævedes 1848, henlagdes Universitetet (tillige med de lærde Skoler) til et eget Departement under Kultusministeriet. Dets indre Styrelse ledes nu af *Rektor*, der vælges af den akademiske Lærerforsamling paa et Aar, og af *Konsistorium*. Dette bestod før af 16 Medl., hvoraf de 5 valgtes af den akad. Lærerforsaml. paa 5 Aar, medens de 11 vare de ældste inden for hvert Fakultet; ifl. Res. af $^{6}/_{9}$ 1902 bestaar det nu af 18 eller, hvis Rektor ikke i Forvejen er Medl., af 19 Medlemmer, hvoraf de 5 ere Dekanerne (Forstanderne for Fakulteterne), og de andre 13 vælges af Lærerforsamlingen blandt dem af dens Medlemmer, der ere Fakultetsmedlemmer (en Ordning, der dog først træder i Kraft, naar alle Medl. i Anciennitetspladserne ere udtraadte). De økonomiske Anliggender styres af en kongevalgt Kvæstor under Tilsyn af 2 Professorer; alle Udgifter og Indtægter bestemmes gennem Finansloven. Universitetet er delt i 5 Fakulteter: det teologiske (5 Professorer og 2 midlertidige Lærere), det rets- og statsvidenskabelige (8 Prof. og 4 midlertidige Lærere), det lægevidenskabelige (12 Prof., 2 ekstraordinære Prof., 4 Prof. som Overlæger ved Hospitalerne og en Docent), det filosofiske (15 Prof., 3 ekstraord. Prof. og 12 Docenter) og det matematisk-naturvidenskabelige (11 Professorer og 4 Docenter). Studietiden deles i to Semestre: fra 1. Sept. til 22. Dec. og fra 1. Jan. til 9. Juni. Antallet af studerende er 1600 à 2000. Der er dog ogsaa Adgang for ikkestuderende, da mange Forelæsninger ere offentlige. I Aaret 1903-4 toges Adgangseks. til Universitetet af 404, deraf 34 Kvinder (1877-1904 var Kvindeantallet i alt 383), 353 alm. filosofisk Eks., 45 teologisk Embedseks., 91 juridisk Eks., 11 statsvidensk. Eks., 51 lægevidensk. Eks., 28 Skoleembedseks., 9 Magisterkonferens, og der var 15 Promotioner til Doktor.

Med Universitetet er forbundet det ovennævnte *Kommunitet* til Understøttelse af fattige Studenter, stiftet ved Fundats af $^{15}/_{7}$ 1569 af Fr. II, der tillagde det 153 Gaarde og Kongetienden fra 92 Sogne paa Sjælland. Oprindl. fik 100 Studenter fri Kost 2 Gange ugentlig, 1619 forøgedes Tallet til 120, 1620 til 140, og Chr. IV indrettede Regensen (se ndfr.) til Bolig for dem; 1732 nedsattes Tallet atter til 100, 1736 ophørte Bespisningen og afløstes af Kostpenge; for Tiden uddeles 130 ordinære og 55 midlertidige Portioner à 40 Kr. maanedl. Det bestyres af Konsistorium, den umiddelbare Bestyrelse udøves af 3 Professores consistoriales. (*C. E. F. Reinhardt*, K. og Regentsen fra deres Stiftelse indtil vore Dage, Kbh. 1862).

Universitetets og Kommunitetets saml. Hrtk. udgør resp. $3062^1/_2$ og $959^1/_2$ Td. foruden $9^1/_2$ Td. Hrtk. Skovskyld. Kommunitetets rentebærende

Kapitalformue var $^{31}/_{3}$ 1904 7,158,459 Kr. Til Universitetet er knyttet adskillige Stiftelser (se ndfr.) og Legater til Understøttelse af fattige Studenter, til Rejsestipendier osv. De private Legater og Fonds udgjorde $^{31}/_{12}$ 1903 3,854,115 Kr., og 14,000 Fros.

I Universitetsfirkanten, mellem Frue Plads, Nørregade, Krystalgade og Fiolstræde, ligger den 1831-36 opførte *Universitetsbygning* med Façade mod Frue Plads, 220 F. lang. Den er paa Granitsokkel af Mursten, i Kælder og 2 Stokv., langs Gesimsen omkranset af mindre Gavle og med et større Gavlparti i Midten. I dette fører en bred Stentrappe op til Hovedindgangen, over hvilken en Bronceørn og Indskriften: „Coelestem adspicit

Universitetets Solennitetssal.

lucem“ (den skuer op til det himmelske Lys). Forhallen, 45×48 F., 41 F. høj, gaar gennem begge Etager og prydes med Dekorationer af Hilker og Malerier (al fresco) af Const. Hansen med Fremstillinger af den græske Mytologi, som Prometheus-, Athene-, Apollo-, Psychemyten m. m., Loftsmaleriet forestiller: Aurora spreder sine Roser (restaurerede 1878 og, i de allersidste Aar, af A. Jerndorff). Ved Trapperne, der føre op til 1. Sal (ligesom Stuen optagen af Auditorierne), staa to Marmorstatuer af Athene og Apollo, af H. V. Bissen. I Baggrunden af Forhallen fører en dekoreret Metaldør ind til en Tværbygning, der helt optages af Solennitetssalen, 44×69 F., 43 F. høj, med et Galleri til Orkester og Tilskuere (34 F. over Gulvet) og med dekoreret Loft og Vægge (Hilker) samt store

Vægmalerier: Universitetets Indvielse i Frue Kirke 1479 (malet af Marstrand 1871), Hans Tausen forsvarer Joach. Rønnov (C. Bloch, 1876), Tyge Brahe modtager Besøg af Jakob VI paa Uranienborg (Bloch, 1878), Griffenfeld forestilles for Fr. III af Jesper Brochmand (Bloch, 1888), Studenternes Deltagelse i Byens Forsvar under Karl Gustavs Belejring (V. Rosenstand, 1889), Holberg overværer en Prøve paa Erasmus Montanus (Rosenstand, 1892) og Svenske og Norskes Modtagelse ved Naturforskermødet 1847 (E. Henningsen, 1896). Væggene ere indtil en Tredjedels Højde beklædte med udskaaret Egetræspanel, hvori Portrætmedailloner af Chr. I, Chr. III, Fr. II og Chr. IV. Paa Talerstolen staar paa Græsk: Aand og Sandhed. — Af andre Kunstværker i Bygningen nævnes: i Prof. Aftrædelsesværelser og i Auditorierne flere Udkast til Malerierne i Forhallen og Festsalen (de fleste Udk. til Malerierne i Festsalen ere i Kunstindustrimus.); i Korridoren i Stuen: Broncestatue af David, af Mercié (skænk. 1879 af C. Jacobsen jun.); i Konsistoriesalen: Malerier af Kanslerne Niels Kaas († 1594) og Peder Reedtz († 1674), Griffenfeld, Gehejmerd. Iver Rosenkrantz († 1745), Greve J. L. Holstein († 1763), af Pilo, Grev Otto Thott († 1785) og Hertug Fr. Chr. af Augustenborg († 1814). I Rektorværelset, Dekanernes Værelse og fl. St. findes desuden en Del Portrætter og Malerier, saaledes i det første „Hans Gram i sit Arbejdsværelse“, af C. Thomsen, „Madvig overrækker Studenterne deres Borgerbrev“, af E. Henningsen, og Prof., Dr. Jul. Thomsen, af B. Wegmann, samt Marmorbuster af Biskop Fr. Münter († 1830), af H. E. Freund (før i Konsistoriesalen), Prof. Rasm. Nielsen, † 1884, af H. V. Bissen, og Biskop H. Martensen, af Th. Stein.

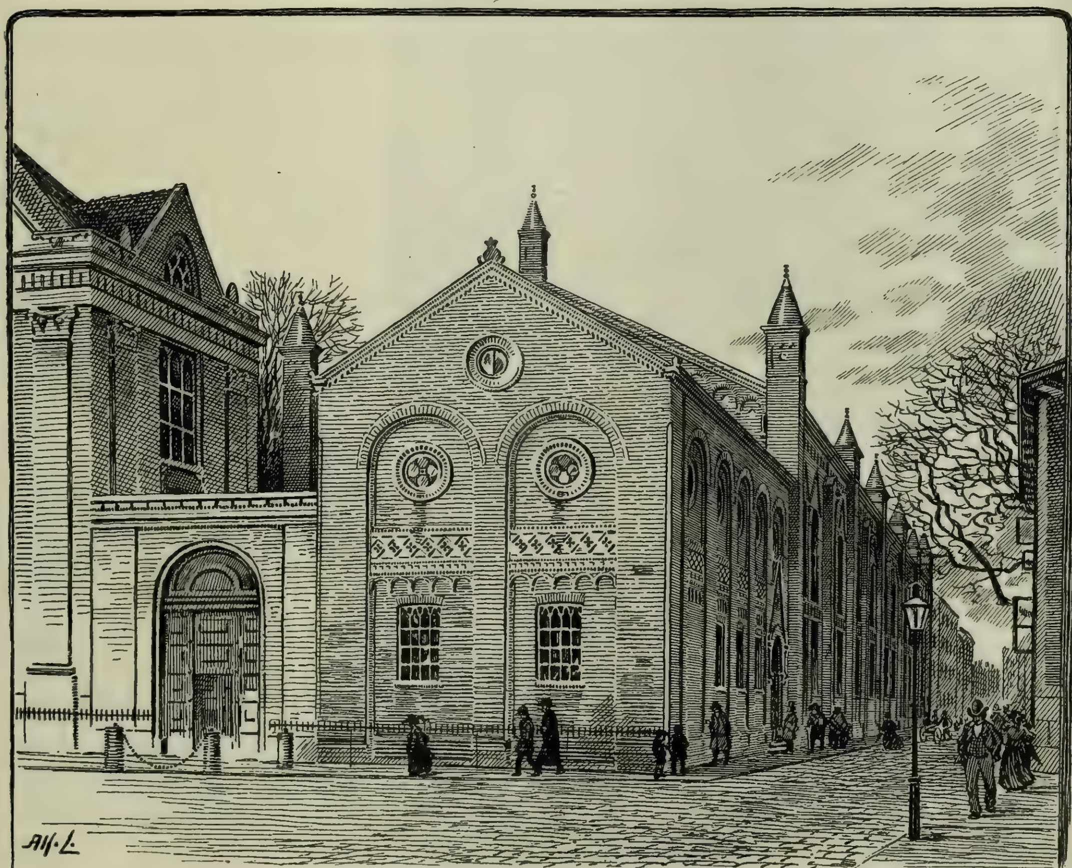
Ved Façaden ud til Frue Plads staa paa Granitsokler 4 Broncebuster af Botanikeren J. H. Schouw (afsløret 1856), Teologen H. N. Clausen (1880), Sprogforskeren J. N. Madvig (1887) og Naturforskeren Jap. Steenstrup (1898).

Et Portparti, der fører ind til de to Gaarde, forbinder Bygningen paa hver Side med Bygningerne langs Nørregade og Fiolstræde. Langs den første ligger den omtalte, 310 F. lange *Kommunitetsbygning*, der nu bl. a. indeholder Kontorer for Rektor, Konsistorium, Stipendiebestyrelsen, Dekanerne og Pedellerne, det filologisk-hist. og det hygiejniske Laboratorium samt Boliger for Prof. zoologiæ og Pedel m. m., langs Fiolstræde ligger Universitetsbiblioteket, langs den fjerde Side mod Krystalgade Zoologisk Museum. Inden for Firkanten og begrænsende Gaardspladsen mellem Solennitessalen og Kommunitetsbygningen mod N. ligger den S. 187 omtalte Konsistoriebygning og V. for den en Bygning (1 Stokv. med Kælder og Kvist), der er Professorbolig.

Polyteknisk Læreanstalts Bygninger i Skt. Pederstræde og Studiestræde (se S. 206) overgik til Universitetet ved Fraflytningen. I Bygningen ved Skt. Pederstr. findes bl. a. to store Auditorier og det teologiske Laboratorium, i Bygningen mod Studiestr. Universitetskvæsturens Kontorer (før i Kommunitetsbygn.) og det statistiske Laboratorium. I 1898 erhvervede Kommunitetet for 80,712 Kr. den til Bispegaarden hørende Have (2242 □ Al.), der støder til disse Bygninger, for senere der at faa opført en Bygning til forskellige Laboratorier og til Disputatsal.

Begyndelsen til **Universitetsbiblioteket** blev gjort ved Universitetets Oprettelse, for en Del ved Gave fra ovenn. Peder Albertsen. Det havde fra først sin Plads i Helligaandsklosteret (se S. 41) og fik fra 1543 ogsaa Lokale i Skt. Rochi Kapel ved Frue Kirke (se S. 27), indtil det senere

flyttedes til selve Studiegaarden i Studenterboderne (se S. 188). I 1601 fik det en betydelig Forøgelse ved Prof. Anders Lemwigs Testam. (c. 3000 Bøger og 175 Haandskrifter), og 1605 gav Chr. IV det Haandbiblioteket paa Kjøbenhavns Slot (c. 1000 Bd.). Ved Midten af 17. Aarh. flyttedes det til Trinitatis Kirke (se S. 43); ved dets Brand 1728 talte det c. 35,000 Bd. foruden Haandskrifter; efter Kirkens Genopførelse fik det sin gamle Plads (1788 talte det c. 80,000 Bd.) og forblev her, indtil det flyttede ind i sin nuv. Bygning 1861. Det er efterhaanden vokset meget dels ved Gaver, dels ved Køb og dels ved de Frieksemplarer, som det fra Midten af 18. Aarh. var paalagt Byens Bogtrykkere, fra 1821 alle Rigets Forlæggere og fra 1832 alle Rigets Bogtrykkere at afgive til Biblioteket.

Universitetsbiblioteket, set fra Frue Plads.

Af de betydeligere Gaver nævnes J. G. Moltkes, som 1818 testamenterede Biblioteket sin naturhist. Bogsamling, „Bibliotheca Moltkiana", og udsatte en Sum til Samlingens Forøgelse. Samtidig skænkede Botanikeren N. Wallich og det østindiske Kompagni en Samling indiske Værker. Toldkæmner, Etatsrd. J. H. Schou gav 1822 en stor Samling juridiske Værker med en Sum til dens Forøgelse, og 1839 fik Biblioteket ifl. Apoteker J. Møllers Testam. over 2000 Bd. kemiske, fysiske og farmaceutiske Værker. Af senere Indlemmelser nævnes det kirurgiske Akademis og det med samme forenede Classenske Litteraturselskabs medicinske Bogsamling, fremdeles Polyteknisk Instituts og Pastoralseminariets Bogsamlinger og det ophævede Kommunitetsbibliotek (1852). En af de største Forøgelser fik det 1867 (kgl. Res. af $^2/_3$), da det af Generalmajor J. F. Classen stiftede og

i den af Gehejmerd. P. H. Classen opførte Bygning i Amaliegade (nu Lokale for Ingeniørforeningen) opstillede *Classenske Bibliotek*, c. 25,000 Bd., især Geografi og Naturhistorie, indlemmedes (de Værker, der omfattede Landbrug og Havedyrkning, gaves til Landbohøjskolen), og samtidig gav Fideikommisset en betydelig aarlig Sum til Samlingens Forøgelse. I Haandskriftsamlingen maa særlig nævnes den *Arnamagnæanske Samling* af c. 2000 islandske, norske, svenske og danske Haandskrifter, skænk. 1730 af Prof. Arne Magnussen, og den af Rask hjembragte Samling Haandskrifter i Zend- og Pehlvisproget. Biblioteket rummer nu c. 300,000 Bd., c. 100,000 Disputatser og over 6500 Haandskrifter. I Finansaaret 1902-3 benyttedes Læsesalen af 19,173 Personer; og der var udlaant 23,637 Bøger. — Biblioteksbygningen, 286 F. lang, er opf. 1857-61 (Grundst. nedlagt $^1/_8$ 1857) nærmest i norditaliensk Stil (Motiv fra Kirken S. Fermo i Verona) efter Tegn. af J. D. Herholdt for 204,767 Rd. af røde Mursten med Skifter af gule Sten og Forsiringer af røde, gule og glaserede Sten. Den er i to Stokv. og bestaar af en mindre Forbygning ud til Frue Plads, 60 × 30 F., 25 F. til Gesimsen, hvori Forhal, Arkiv og smukt Trappeparti, og den egentlige Biblioteksbygning, 226 × 53 F., 36 Fod til Gesimsen, der foruden Kontorer, Udlaansværelse m. m. indeholder den 174 Fod lange Bibliotekssal med et bredt omløbende Galleri og mindre Hvælvinger, der bæres af Jærnsøjler, medens Midtgangen har Tøndehvælving af Jærn (42 F. over Gulvet). Trappen i Forhallen fører op til det store, 1891 i Brug tagne Læseværelse (Auditorium indtil 1881). — Af malede Portrætter i Biblioteket nævnes: Rektor Torkel Baden, † 1732, af la Croix, Generalprokurør Casp. Bartholin (?), † 1738, Prof. M. T. Brünnich, † 1827, af J. Juel, Digteren Chr. Falster (?), † 1752, Griffenfeld, Kopi af Adam Müller efter Abrah. Wuchter. Læge Vilh. Hahn, † 1802, af la Croix, Konsul Hansen

Universitetsbibliotekets Indre.

de Liliendahl, † 1779, af Perroneau, Rasm. Nyerup, † 1829, Pastelm. af C. Horneman, Fr. Rostgaard, † 1745, Biskop H. Trellund, † 1735, af Peder Wichmand, og Biskop Chr. Worm, † 1737. Desuden Marmorbuster af Generalmajor J. F. Classen, † 1792, og Gehejmerd. P. H. Classen, † 1825, samt J. G. Moltke, † 1818, alle af H. V. Bissen, og Gibsbuster af Zoologen O. F. Müller, † 1783, og Dr. teol. Balth. Münter, † 1793, den sidste af P. Gianelli. (*J. Forchhammer,* Kort Uds. over Universitetsbibl. og den nye Biblioteksbygnings Hist., Særtryk af Nord. Universitets-Tidsskr. 1859. — *S. Birket Smith,* Kbh.'s Universitetsbibl. før 1728, især dets Haandskrift-saml., Kbh. 1882).

Zoologisk Museum. Allerede i det ofte omtalte. af Fr. III oprettede

Zoologisk Museum.

Kunstkammer var der samlet naturhist. Genstande, som forøgedes betydeligt ved det af Arvingerne 1655 skænkede „Ole Worms Museum“, der fandtes i hans Professorbolig i Kannikestræde. Aar 1796 nedsattes en Kommisson til Overvejelse om Oprettelsen af et „Museum for Naturvidenskaberne“, og ved kgl. Res. af $^{25}/_{5}$ 1804 gaves der til dette Brug Anvisning paa en Sidebygn. i det brændte Christiansborg Slot; men Sagen blev ikke til noget; 1820 blev der lejet Lokaler i den Holsteinske Gaard i Stormgade til de Samlinger, som Staten 1805 havde købt af det naturhist. Selskab (de havde først Plads i en Gaard paa Østergade), og for hvilke J. C. H. Reinhardt var Inspektør, og 1827 købte Staten denne Gaard for 21,000 Rd. rede Sølv til et *naturhistorisk Museum.* Ogsaa Universitetet havde tidligt haft et „Naturalkammer“, men det brændte 1728; 1740 gjordes atter Beg. til en lign. Samling, og 1772 forenedes den med det paa Charlottenborg

1759 oprettede *Natural-* eller *økonomisk Teater*, hvorefter den fik Lokaler i Kommunitetsbygningen. Denne Samling blev senere kaldt *det grevelige Moltkeske*, *Universitetet tilhørende zoologiske Museum*. Da Reinhardt ogsaa blev ansat ved Universitetet 1813, kom begge Museer under hans Ledelse. Efter hans Død 1845 fulgte Japetus Steenstrup som Prof. i Zoologi ved Universitetet, og 1848 traadte han ogsaa ind i Direktionen for det kgl. Museum, fra hvilken Tid Forhandlingerne om de to Museers Sammensmeltning begyndte, hvilken dog først fastsloges ved Lov af $^{29}/_{12}$ 1862. Efter den nye Bygnings Fuldendelse skete Indflytningen 1870; det gamle Universitetsmuseum i Kommunitetsbygningen var da omdannet til en særlig

Hallen i Zoologisk Museum.

Studie- og Undervisningssamling, og Bygningen i Stormgade solgtes til Indtægt for Kommunitetet for 70,000 Rd. til Landbygningernes alm. Brandforsikring (Skøde af Marts 1872)*).

Den nye Museumsbygning, paa hvis Plan og Indretning Jap. Steenstrup har haft stor Indflydelse (se Fremtidens Nytaarsgave 1866), er opf.

---

*) Den *Holsteinske Gaard*, paa hvis Grund der før laa en af Stiftamtmd. H. U. Lützow ejet Gaard, er vistnok opf. i Beg. af 18. Aarh. af Gehejmerd., Overkrigssekretær Valentin v. Eickstedt, efter hvis Død 1718 den ejedes af Generalpostdirektør Andr. Weyse, hvis Datter 1726 skødede den til Joh. G. Holstein. Under dennes Søn, Joh. Ludv. H., blev 1756 Bygningen, der oprindl. bavde Stue og 1. Etage samt Altaner paa Façaden, ombygget, idet den mistede Altanerne og fik en ny Etage, ligesom den vestl. Sidebygning tilføjedes (i D. Atl. II S. 108 er den afbildet, omtr. som den nu er, dog med nogle mindre Forandringer). Videnskabernes Selskab holdt Møder her fra 1742. Den solgtes 1807 af den Holsteinske Slægt til Konferensrd. Chr. Colbjørnsen, der dog nogle Aar efter afhændede den. Den var i de næste Aar paa flere Hænder, indtil Kmhr. Chr. Corn. Greve Lerche solgte den 1827 som ovfr. nævnt til Staten, der først tænkte paa at anvende den til Bolig for Arveprins Ferdinand og Gemalinde. (Se *P. Brock*, Det H. Palais, i D. Saml. 2. R. III).

1836-69 efter Tegn. af Chr. Hansen i romansk-italiensk Stil paa Granitsokkel af røde Mursten og bestaar af 4 sammenbyggede Fløje — med høj Kælder og 3 Stokv., hvoraf Stuen og øverste Etage er 14, den mellemste, Mezzaninetagen, 10 F. —, der omslutte en rektangulær Gaard, 80×c. 34 F., som er dækket af et Glastag og danner en smuk Hal med Søjler og Buer. Alle 3 Etager ere ved en Længdemur i det Indre delte, saa at der er en dobbelt Række Museumsrum, af hvilke den yderste er 20, den inderste 10 F. bred; den sidste, der faar sit Lys fra Hallen, har i Stuen aabne Buer ud til Hallen, medens de to øvre Etager have Vinduer. Museet er delt i 3 Afdelinger: 1) Pattedyr, Fugle, Fiske, Krybdyr og Padder samt den Lundske palæontologiske Samling (Naturforskeren P. V. Lunds Samlinger), 2) Orme, Bløddyr, Straaledyr og Protozeer, 3) Insekter, Edderkopper, Tusindben og Krebsdyr samt den Westermannske Insektsamling (skænk. af Sukkerrafinadør W's Søn). I Hallen findes Skeletter af store baade endnu eksisterende og uddøde Dyreformer; hertil slutte sig i Kælderen under Universitetets Solennitetssal, der staar i Forbindelse med Museet, en Samling Hvalskeletter, der næsten er enestaaende, især for nord. Formers Vedk.; en Del af Skeletterne stamme fra D. F. Eschrichts private Samling, som han havde skænket til den naturhist. Forening, og som Universitetet købte 1841, hvorefter det fysiologisk-zootomiske Museum dannedes og for største Delen fik Plads i denne Kælder; efter Eschrichts Død 1863 opløstes Museet, og største Delen indlemmedes i zool. Mus. I Stuen findes Fiske og hvirvelløse Dyr (navnlig mærkes den rige Konkyliesaml., der omfatter Samlinger som Moltkes og Spenglers samt den af Fr. VII skænkede Chr. VIII's Saml.) undt. Insekter, der have Plads i Mezzaninen, hvor der ogsaa findes Auditorium, Kontor, Bibliotek, Arkiv m. m. I øverste Etage findes Pattedyr, Fugle og Krybdyr. Museet har en Marmorbuste af Jap. Steenstrup, af H. V. Bissen, og en Broncebuste af J. M. C. Schiødte († 1884), af P. S. Krøyer. Museet bestyres under Tilsyn af Konsistorium af et Museumsraad, bestaaende af Professor i Zoologi og 2 Inspektorer.

Kirurgisk Akademi, Bredgade (se Bill. S. 93). Allerede 1736 blev der paa Tilskyndelse af Simon Krüger (Crüger) og med ham som Generaldirektør oprettet et Teatrum anatomico-chirurgicum til Uddannelse af Kirurger, som var helt uafhængigt af Universitetet; det kaldtes alm. „Amfiteatret" og havde Plads i en Gaard paa Kjøbmagergade (nær ved Amagertorv); 1774 fik dog Universitetet sat igennem, at Kirurgerne skulde eksamineres i indre Medicin ved Fakultetet for at faa Lov til medicinsk Praksis. Men denne Afhængighed af Universitetet faldt atter bort, da Kirurgisk Akademi oprettedes ved Forordn. af $^{22}/_{6}$ 1785, hvorved Uddannelsen af Kirurger helt overdroges til det. Dronning Juliane Marie skænkede Akademiet Grunden i Bredgade, og 1785-87 opførtes den smukke Bygning efter Tegn. af P. Meyn (indviet $^{25}/_{10}$ 1787), med Kælder og 3 Stokv.; over den med to ioniske Søjler smykkede Portal staar: MDCCXXXVI og over Frontonen: Academia Chirurgorum Regia. Det fik 3 Professorer: Generaldirektøren for Kirurgien, Hofkirurgen og Overkirurgen for Frederiks Hospital, samt en Lektor i Kemi og nogle Reservekirurger. Men den Strid, der hele Tiden havde været mellem Kirurgerne og Universitetet, tabte sig ikke, og det blev efterhaanden mere klart, at Kirurgerne ikke fik den fornødne Uddannelse; ved Plak. af $^{30}/_{1}$ 1838 indførtes en medicinsk-kirurg. Eksamen, ved hvilken de kirurg. Professorer og Fakultetet eksaminerede i Fællesskab, og

ved Res. af $^{17}/_{12}$ 1841 indlemmedes Akademiet fra $^{1}/_{1}$ 1842 i Fakultetet, saa at de nu danne eet lægevidenskabeligt Fakultet med begge Anstalters Professorer som Lærere, og Bygningen blev Universitetets Ejendom. I 1867 blev den efter Tegn. af Chr. Hansen for c. 26,000 Rd. udvidet med en Tilbygning ind til Gaarden til fysiologisk Laboratorium; 1897 tilkøbtes for 172,800 Kr. Naboejendommen Hj. af Bredgade og Fredericiagade (til Ombygning og Inventar medgik c. 52,000 Kr.). Akademiet rummer nu, foruden Professor- og Pedelbolig, flere Auditorier, deribl. et stort paa 1. Sal, det fysiol. Laboratorium, det normal-anatomiske (anthropologiske) Museum, det patologisk-anatomiske Institut, det farmakologiske Institut og den kirurgiske Instrumentsamling (af disse Institutter skulle flere flyttes til det nye Rigshospital, se dette). I Bygningen findes en Del malede Portrætter, deribl. af Livkirurg J. C. Bodendick, † 1818, Prof. J. C. Tode, † 1806, og Prof. F. C. Winsløw, † 1811, alle ml. af J. Juel, og Generaldirektør Simon Krüger, af U. F. Bendfeldt (en Gibsbuste af ham er af Weidenhaupt); desuden Portrætter af Prof. D. F. Eschricht (en Portrætmedaillon af ham er af W. Fjeldskov), Niels (Steensen) Steno, † 1686, J. F. Wohlert, m. fl.; af Skulpturarbejder nævnes en Marmorbuste af Prof. P. L. Panum, † 1885, af Bøgebjærg, og en Portrætmed. af Prof. S. A. V. Stein, af Th. Stein (se videre Univ.-Aarbogen 1885-86 S. 4 flg.). (*G. Norrie*, Kir. Akad. Hist., Kbh. 1896).

Af andre til Universitetet knyttede Institutioner nævnes:

Botanisk Have, mellem Ø.-Voldgade, Gotersgade, Farimagsgade og Sølvgade. Begyndelsen til en botanisk Have blev som nævnt S. 188 alt gjort c. 1600 ved Anlægget af en „medicinsk Have“ ved selve Universitetet. Den indeholdt dog kun væsentlig Lægeplanter og laa indeklemt mellem Huse, hvorfor Fr. V 1752 skænkede Universitetet en Grund ude ved den nuv. Toldbod paa begge Sider af Amaliegade, og her anlagde Dr. Oeder den nye bot. Have; den var ved Gaden delt i to Dele, var omgiven af en Ringmur, havde Forelæsningssal, Bibliotek m. m. og synes ved 1765 at have staaet i sit største Flor. Men i Beg. af 1770'erne blev den nedlagt, og Botanikerne vare atter henviste til den gamle ved Universitetet. Da bestemte Kongen 1777 at skænke Haven bag Charlottenborg til en botanisk Have, Aaret efter fik Universitetet Skøde paa den, en Bygning ved Nyhavn (før Sprøjtehus og Konsumtionskontor) overlodes til „Driv- og Gevæksthus“; alt 1778 var en stor Del af Haven anlagt, der opførtes en ny Bygning til Professor, Urtegaardsmand, Orangeri, Bibliotek osv., og 1783 var hele Anlægget færdigt; 1803 opførtes nye Væksthuse, 1832 en ny Bygning til Forelæsningssal og Samlingerne, efter at Haven havde maattet afstaa Læsesalen i Charlottenborgs Østfløj (se S. 153), og Haven blev udvidet, saa at den var c. $4^{1}/_{2}$ Td. Ld., da den nedlagdes ved Terrænets Udlæggelse til Byggegrunde og Gader, og den nuv. Have anlagdes 1871-74 paa det gamle Fæstningsterræn. Som særlig ivrig for Flytningen, der havde været paa Tale i mange Aar, var Gartner A. Weilbach († 1868); Brygger J. C. Jacobsen gav Udkastet til Væksthusene; ved Anlægget af Haven maa særlig nævnes Landskabsgartner H. A. Flindt. Haven (aabnet for Publikum $^{9}/_{10}$ 1874) er c. 17 Td. Ld. (til Erstatning for et Stykke Grund ved Ø.-Farimagsgade, som Haven afgav til Udvidelsen af Polytekn. Læreanstalt 1903, tænker den at faa en Udvidelse ved Sølvgade mellem Polytekn. Læreanstalt og Mineralog. Museum), hvoraf Søen (Rest af den tidligere Voldgrav), hvori der dyrkes en Del Vandplanter, er $1^{3}/_{5}$ Td. Ld. En særlig smuk Udsigt

er der fra Bakken i det nordøstl. Hjørne ved Observatoriet, der er beplantet med Naaletræer. Mod N. V. ligge de store, 1872-74 opførte Væksthuse (i alt 16 Afdelinger), der med Tilbehør indtage c. 10,000 □ Al., og som ere anlagte i Terrasseform i to Etager, tils. udgørende et Hele; Komplekset er c. 300 F. langt og opf. af Glas (36,400 □ Al. Glasflade) og Jærn.; Midtpartiet er Palmehuset, en Rundbygning, 96 F. i Gennemsnit, 50 F. høj, med et omløbende Galleri (24 F. over Gulvet). I Væksthusene staar en Buste af Fr. V (før i den bot. Have ved Amalienborg, derpaa ved Charlottenborg), af Hartmann Beeken (fuldendt af Wiedewelt, der ogsaa har gjort Marmorfodstykket). Foran Væksthusene er der et af J. C. Jacobsen skænket Springvand. Desuden findes i Haven flere Afdelinger til Dyrk-

Botanisk Have. I Baggrunden Kommunehospitalet.

ning af Friplanter, et Hus for varme Vandplanter (Akvarium), et Forsøgs- og Formeringshus, Gartnerbolig (ved N.-Farimagsgade), Portnerbolig (ved Hovedindgangen i det sydøstl. Hj.) m. m. samt ved Gotersgade en 1875-76 opf. Museumsbygning (100,000 Kr.), af røde Mursten i 2 Stokv. og Kælder (Arkitekt: Murmester H. N. Fussing), der bl. a. indeholder et Auditorium, et Bibliotek (c. 13,000 Bd.), rige Samlinger (navnlig Herbarier), og et 1888-90 opf. Botanisk Laboratorium (delt i et planteanatomisk og et plantefysiologisk Lab.), af røde Mursten med Anvendelse af Granit, Kridtsten og Kalksten, bestaaende af en Hovedfløj og en Tværfløj i Kælder og to Stokv. (Arkitekt: J. D. Herholdt); foruden Arbejdsrum indeholder det bl. a. Auditorium og Bolig for Direktøren og Prof. i Plantefysiologi. I Museets Læsesal Portrætmedaillon af C. Linné (Afstøbning efter Sergel) og en Buste af Landskabsgartner Flindt. (Se *Joh. Lange*, Erindringer fra Univ. bot. Have ved Charlottenborg, Kbh. 1875, Særtr. af Bot. Tidsskr. —

J. C. Jacobsen og *T. Rothe*, Væksthusene i bot. Have, Kbh. 1879. — *N. Hartz*, Væksthusene i bot. Have, Kbh. 1895).

Ved botanisk Haves nordøstl. Hjørne ligge ved Ø.-Voldgade det astronomiske Observatorium og et Bygningskompleks, der rummer kemisk Laboratorium og Mineralogisk-geognostisk Museum.

Astronomisk Observatorium. Allerede 1589 indrettede Tyge Brahe et Observatorium paa Volden i „Vandmølletaarnet". Men sit egentlige Observatorium fik Byen først ved Rundetaarns Opførelse; om dette se S. 43 og 45. Da en Flytning tilsidst blev nødvendig paa Grund af de indskrænkede Forhold og de stærke Rystelser, som Vognfærdselen foraarsagede, opførtes paa Rosenborg Bastion over for Rosenborg Slot (hvor dengang laa Voldmesterens Bolig og Resterne af en Mølle) efter Tegn. af Bygningsinspektør Chr. Hansen den nuv. Bygning for 182,927 Kr. (med Instrumenter)

Observatoriet og kemisk Laboratorium, set fra botanisk Have.

1859-61 (Grundst. nedlagt $^{15}/_{11}$ 1859, tagen i Brug Sept. 1861) af gule Mursten. Den bestaar af et firkantet Midtparti, der krones af en Rundbygning og kobbertækket Drejekuppel paa 24 F. i Diameter, og hvis cirkelrunde indre Rum omslutter en hul Mursøjle (Muren er 3 F. tyk, Hulheden 4 F. i Diameter), der bærer Refraktoren; om Søjlen snor sig en Vindeltrappe. der fører op til Kuplen. Midtpartiet har to smaa Udbygninger, hvoraf den sydl. danner Hovedindgangen, den nordl. er et særskilt Observationsværelse. Paa begge Sider af Midtpartiet er der to lavere Meridianværelser, det ene med Meridiancirklen, det andet med et Passageinstrument; til disse Værelser slutte sig ved Bygningskompleksets Ender to Huse med Gavlene ud til Ø.-Voldgade, hvoraf det ene er Professorbolig, det andet Bolig for Observator og Bud; i Haven to mindre Bygninger med Instrumenter og fotografisk Laboratorium. En betydelig Ændring i det Indre foretoges 1894-95, idet den 1861 opstillede Refraktor (28 Cm. Aabning) afløstes af et nyt Instrument baade til optiske og til fotografiske Iagttagelser (henholdsvis 36 og

og 20 Cm. Aabning), der kostede c. 40,000 Kr. Observatoriet staar i telegrafisk Forbindelse med Nicolai Taarn, hvorfra der siden 1868 (se S. 46) gives Tidssignal ved en Kugle, der hejses til Toppen af en Stang og falder hver Søgnedag Kl. 1. Foran Observatoriet paa Bakken ud til Ø.Voldgade er $^{8}/_{8}$ 1876 afsløret en Broncestatue af Tyge Brahe i naturlig Størrelse, modelleret af H. V. Bissen. I Observatoriet findes flere malede Portrætter, deribl. af Astronomerne F. W. Bessel (af C. A. Jensen), Th. Bugge, † 1815, Ole Rømer og d'Arrest, † 1875, og af Chr. IV, samt Gibsbuster af Tyge Brahe og Admiral P. Løvenørn, † 1826. (Se Universitets-Observatoriet paa Rundetaarn, Kbh. 1826. — *C. F. Pechüle*, Kbh.'s Observ. og dets nye Instrument, Ill. Tid. 1895).

(Paa Frederiksberg, Dronn. Olgas Vej, ligger det private *Urania Observatorium*, opført 1897, tilgængeligt for Publikum siden Jan. 1902).

Det Bygningskompleks, der rummer kem. Laboratorium og Mineralogisk Museum, Hj. af Ø.-Voldgade og Sølvgade, er opf. 1888-93 (Indflytningen begyndte 1892) efter Tegn. af Prof. Hans J. Holm for 733,206 Kr. paa Granitsokkel af røde Mursten og bestaar af 3 sammenbyggede Fløje i Kælder og 2 Stokv. (den bageste Fløj ud til Bot. Have, hvor Terrænet er stærkt skraanende, har dog 3 Stokv.), medens den 4. Side ud til Ø.-Voldgade er lukket af to Professorboliger (Kælder og 1 Stokv.) og et Gitterparti. Den sydl. Halvdel er Laboratoriet, den nordl. Museet.

Kemisk Laboratorium. Der havde været et kemisk Laboratorium i Rosenborg Have; under Fr. III blev der til Alkymisten Borri (som dog ogsaa benyttede Laboratoriet ved Rosenborg) indrettet et Laboratorium af Tømmer i Byens østl. Del („bag Børsen"), som 1669 flyttedes til Rigensgade (omtr. paa Garnisonshospitalets Plads); det kaldtes Guldhuset og benyttedes senere til Kvæsthus og Fabrik. I 1788 indrettedes et Laboratorium i et Drivhus i den gamle Botaniske Have ved Universitetet; 1829 fik det nogle smaa Lokaler i den da oprettede polytekniske Læreanstalt. Endelig bevilgede Rigsdagen 1856 af Universitetets Midler 97,000 Rd. til en egen Bygning, der opførtes i Ny. Vestergade (Nr. 11) efter Tegn. af N. S. Nebelong og indviedes $^{16}/_{2}$ 1859; foruden af Mellem- og Bagbygning bestaar den af et Forhus i 2 Stokv. Fra Beg. havde den nogle og fyrretyve Arbejdspladser, men ved en radikal Ombygning i det Indre 1867 fik den henved 100. Da Pladsen dog stadig viste sig utilstrækkelig, særlig fordi Undervisningen omfattede baade de lægevidenskabelige studerende, Polyteknikerne og Farmaceuterne, opførtes den ovennævnte Bygning, hvor Pladsen er rigelig, saa meget mere som Polyteknikernes og Farmaceuternes Undervisning samtidig henlagdes til den nye polyt. Læreanstalt og til den farmaceutiske Læreanstalt, og 1898 kunde der endog afgives et større Lokale til de lægevidensk. studerendes medico-fysiske Undervisning. Laboratoriet har nu 5 Afdelinger (4 for analytiske og 1 for præparative Arbejder), hver med 34-35 Arbejdspladser.

Mineralogisk-geognostisk Museum. Universitetets Mineraliesamling grundlagdes 1769 af M. Th. Brünnich i et Lokale i Kommunitetsbygningen, og 1772 forenedes det med Naturalie- og Husholdningskabinettet paa Charlottenborg; i 1810 købtes alle Universitetets Naturaliesamlinger af Grev J. G. Moltke, der atter forærede dem til Universitetet, hvorpaa de sammen med Faderens Samlinger kaldtes „Moltkes, Universitetet tilhørende Mineraliesamling"; 1851 forøgedes det med Chr. VIII's Privatsamling og 1868 med

Mineraliesamlingen fra det naturhist. Museum i Stormgade. Men trods flere Udvidelser af Lokalerne, navnlig efter at der var blevet mere Plads i Kommunitetsbygningen, da den nye Universitetsbygn. stod færdig 1836, var Pladsen meget indskrænket, meget af Samlingerne opbevaredes paa Lofter eller var nedpakket. Endelig fik Museet Plads i den nuv. Bygning fra 1893. Af større Museumsrum nævnes i Stuen: Dansk geologisk Samling, palæontologisk Samling og Bjærgart-Samling (hver een Sal); paa 1. Sal: Mineralsamling (to Sale) og Grønlandsk Samling (een Sal); her findes ogsaa et Auditorium med Forelæsnings- og Øvelsessamlinger. I Kælderetagen er for Tiden Lokale for „Danmarks geologiske Undersøgelse". Museet ejer Marmorbuster af G. Forchhammer og Jap. Steenstrup (begge af H. V. Bissen) samt Malerier af A. G. Moltke, † 1792, J. G. Moltke, † 1818 (af J. Juel), og J. F. Johnstrup (af O. Bache). I Gaarden ere enkelte særlig store Museumsstykker opstillede, deribl. et gedigent Stykke Jærn, 13,200 Pd., fra Grønland, hjembragt af A. E. Nordenskiöld 1871.

Laboratoriet for medicinsk Bakteriologi, der 1884 indrettedes i botanisk Museumsbygnings Kælder, blev 1893 flyttet til kem. Laboratoriums forrige Bygning i Ny Vestergade, i Stuen i Mellembygningen (i Forhuset er der Professorbolig, i de øvrige Dele Statens Tegnekursus for Lærere).

Med Universitetet ere forbundne flg. Kollegier:

Regensen, ved St. Kannikestræde, Kjøbmagergade og Krystalgade, stammer fra det S. 190 nævnte, 1569 stiftede Kommunitet, idet der alt dengang paatænktes at knytte en Fribolig for Alumnerne til Stiftelsen (ogsaa Chr. III havde tænkt at oprette en saadan Fribolig). Men først 1618 blev det til Alvor, da Kommunitetet ved et Laan af 9000 Rd. af Kongen saa sig i Stand til at købe nogle Grunde mellem Kannikestræde og Skidenstræde (Krystalg.), der til Dels hørte til Kansler Chr. Friis' Gaard. Her opførtes nu „Collegium regium", i daglig Tale kaldet Regensen, til Bolig for 100 Studenter; den toges i Brug 1623, men var først helt færdig 1628 (en Stentavle paa Kannikestrædefløjens Gavl ud til Kjøbmagergade, bærer Aarstallet 1623). Det var en firfløjet Bygning med svejfede Gavle; Fløjen mod V. naaede dog ikke helt ud til Krystalgade. I Fløjen ud til Kjøbmagergade, der i den nordl. Del havde et lille Taarn med Spir ind til Gaarden, og som vistnok oprindl. kun havde eet Stokv., indrettedes 1627 en lille Kirke (indviet $^{25}/_{10}$ 1635) som „Studenterkirke", men den afløstes snart af Trinitatis Kirke (se S. 43), hvorefter Salen brugtes til Andagtsøvelser for Alumnerne. Under de svenskes Belejring led Regensen saa meget, at den 1661 omtales som „moxen øde", og Pladsen var desuden bleven indskrænket, da en Grund ud til Kannikestræde var solgt. Men den kom dog paa Fode igen inden 17. Aarh.'s Slutn. Da kom Branden 1728, hvorved begge Fløjene til Krystalgade og Kjøbmagergade helt ødelagdes (den sidstes Mure bleve dog staaende, men maatte senere nedrives), og af Fløjen mod Kannikestræde skaanedes blot den østl. Del fra Porten til Kjøbmagergade, saa at kun Murværket af denne Dels to nederste Stokv. nu er tilbage fra den oprindelige Bygning (der ses endnu Spor af rundbuede Vinduer). Fløjen mod Krystalgade var genopført 1731, Kirkefløjen 1743 og Fløjen mod Kannikestræde 1749 — dets øverste Stokv. opsattes dog først 1777 —, hvorimod Vestfløjen aldrig blev genopført, idet Grunden udlagdes til Trinitatis Præstegaard (dennes Sidebygning staar nu paa Fløjens Grund). Kirkefløjen, paa hvis Midte ind til Gaarden der 1780 opsattes et lille Taarn-

parti med Ur, fik atter en lille „Kirkesal“, som dog kun anvendtes til Prædike- og Disputerøvelser; efter Bombardementet 1807 anvendtes den af Universitetet til Festsal; da Universitetet var genopført, stod den i længere Tid ubenyttet; 1862 indrettedes den til Læse- og Forsamlingssal samt Musikværelse for Alumnerne. — Regensen, der staar i nøje Forbindelse med

Regensens Gaard.

Kommunitetet, har nu Plads til 100 Studenter, der faa Fribolig (dels 2 Værelser til Fællesbolig for 2 Alumner, dels Eneværelser), Brændsel og Kommunitets- og Regensstipendiet, der tils. (siden 1901) udgøre 50 Kr. maanedlig, hvoraf Regensens er 10. Privilegerede til at nyde Stipendierne ere under visse Betingelser Færinger, Islændere og Grønlændere samt af hvert Aars Studenter to Frederiksborgensere. Tilsynet med Regensen udøves af en Regensprovst (præpositus), der udnævnes af Kultusministeriet

blandt Universitetsprofessorerne; i hans Fraværelse fungerer en Viceinspektør, der antages af Konsistorium; begge have Fribolig paa Regensen. — Bygningerne, der ere omtrent, som de opførtes efter Branden 1728, bestaa af 3 Fløje paa Granitsokkel af røde Mursten, med Kælder og 2 Stokv., Fløjen mod Kannikestræde dog med 3 Stokv.; de skævt sammenbyggede Fløje indeslutte det meget stemningsfulde Gaardsrum, i hvis Midte staar den af Regensprovst A. C. Hviid 1785 plantede Lind, der er besunget og har været Vidne til saa mange vigtige Begivenheder inden for Studenterverdenen. I Kannikestrædefløjen findes Hovedporten; til venstre i denne vises det Værelse, der var Ligbærerkontor indtil 1859, idet Studenterne 1712-91 havde Bevilling til at bære Lig for en vis Takst (efter 1791 fik dog Kommunitetet Indtægten af Ligbæringen, 1859 overgik Privilegiet til Kommunen). Det Indre er i Tidens Løb undergaaet mange Forandringer. Kirkefløjens 1. Sal er som nævnt afdelt til Læse- og Forsamlingssal samt Musikværelse; tillige er der et lille Bibliotek. I Læsesalen findes to Oliemalerier: Chr. IV som Admiral, fra 163., og Jesus i Templet, af A. L. Koop, fra 1821, en Zinkbuste af Viceprovst F. Fabricius, † 1873, af F. Hoffmann, en Broncebuste af Hostrup, af Aksel Hansen, og en Marmormedaillon af Provst, Prof. A. C. Hviid, † 1788. (Se *R. Nyerup*, Efterretn. om R., Kbh. 1829. *Reinhardt*, Kommunit. og R., Kbh. 1862. *H. Bering Liisberg*, Lidt om R., i „Architekten" $^{15}/_{3}$ 1901, og Interiører fra R., smstds. $^{22}/_{5}$ og $^{12}/_{6}$ 1903, med Grundplaner og Tegninger af Arkitekt Ewers).

Walkendorfs Kollegium, Skt. Pederstræde, er stiftet $^{26}/_{2}$ 1589 af Rigshofmester Chrf. W. i det tidligere Karmeliterkollegium (se under Byens Hist.), som han havde købt af Morten Brok til Barløse*), og som allerede 1588 var taget i Brug af Alumnerne. Efter den $^{16}/_{7}$ 1595 udstedte Fundats tillagde han Kollegiet, der i lang Tid kaldtes „Hofmesters Boder", et Bibliotek og 6100 Rd. Sp., hvoraf 3400 bestemtes til Bygningernes Vedligeholdelse og til Understøttelse for Alumnerne. Bygningerne, der beskadigedes under Bombardementet 1658, og hvis øverste Stokv. brændte 1728 (vistnok 1732 var det atter i Stand), medens nederste Stokv. med Biblioteket reddedes, skildres i det hele som meget daarlige; endnu 1744, da de underkastedes en Hovedreparation for 2500 Rd., beskrives Forhuset som lavt og fugtigt og bestaaende af lave, hvælvede Klosterceller, og Gaarden var saa opfyldt, at Lys og Luft betoges Rummene („Collegium obscurum"). En lille Bygning i Gaarden med et Auditorium, hvori vistnok Poul Helgesen har holdt sine Forelæsninger, blev først nedbrudt 1847. Ved Branden 1795 blev atter øverste Stokv. ødelagt, men genopført s. Aar; ogsaa ved Bombardementet 1807 led Bygningen; den blev senere flere Gange repareret; 1865 blev den nedbrudt paa Grund af Brøstfældighed og en ny opf. 1865-66. — Det er nu Fribolig for 20 (oprindl. 16) Alumner paa 5 Aar. Det ved Fundatsen bestemte Pengestipendium (senest 48 Kr. aarl.) er inddraget i 19. Aarh. Biblioteket solgtes 1841. Kapitalen er nu c. 49,000 Kr. Kollegiet bestyres af Universitetet ved en af Konsistorium valgt Efor; Alumnerne udnævnes af Konsistorium (før af Stifterens Arvinger paa Sværdsiden); Alumnerne vælge en Inspektor. — Bygningen er af Mursten med Kælder og 3 Stokv.; den ligger midt paa Grunden med Have for og bag

*) Karmeliterkollegiet blev af Fr. I givet 1530 til Knud Gyldenstjerne, som vistnok har solgt det til Joh. Urne; efter dennes Enke gik det i Arv til Anne Skovgaard, der var gift med ovenn. Morten Brok.

(den tidligere Bygning laa ud til Gaden), tils. 6000 □ Al.; i Læsestuen i Stuen og paa Inspektors Værelse findes Gibsbuster af Johs. Ewald (begge sign. 1784, af C. F. Stanley), der har været Alumnus, og paa Læsestuen et Oliemaleri af Henrik Stampe (en Kopi malet af J. Juel). (Se Ill. Tid. $^{24}/_{2}$ 1889).

Collegium Mediceum (*Borchs Koll.*), St. Kannikestræde 12, er stiftet $^{29}/_{7}$ 1689 af Højesteretsassessor, Prof. Oluf Borch († 1690) med en Gaard (opført, hvor der før stod en af ham af Universitetet købt Professorbolig) til Bolig for 16 „fattige, gudfrygtige og lærde Studiosi" og 24,000 Rd., hvoraf Renterne af de 16,000 skulde anvendes til Stipendier til Alumnerne, Resten til Vedligeholdelse m. m., samt et Bibliotek og hans naturvidenskabelige Samlinger. Kollegiet, indviet $^{26}/_{5}$ 1691, var som nu i 3 Stokv., men havde over Façaden Frontespice med Chr. V's Marmorbuste; Stuen og 1. Sal var Bolig for Alumnerne, paa 2. Sal var Auditorium, Bibliotek, Samlinger og et Pinakotek med Lægeportrætter; i Haven, der 1708 udvidedes ved Køb af den Gehejmerd. F. Gjedde tilhørende Naboejendom til Skidenstræde, fandtes Springvand, flere Gibsstatuer og den endnu eksisterende farnesiske Herkules i Bly. Kollegiet med Samlingerne brændte 1728, men var alt genopf. 1730-32 i den gamle Skikkelse paa de tilbageblevne Mure; ved Bombardementet 1807 brændte det atter og genopførtes 1823-24 (indviet $^{28}/_{5}$ 1825), dog uden Frontespice, ligesom Porten midt paa Bygningen afløstes af en Dør med Vestibule, medens Porten lagdes ved Siden af Bygningen. I Auditoriet bag Talerstolen en Portrætmedaillon af Marmor af Borch (?), der skal være fra det ældste Kollegium (se nedenn. Festskr. S. 26). I Haven Mindesten over Historikeren Jens Paludan-Müller, † ved Oversø 1864. — De 16 Alumner (ligesom fra Beg. 10 Teologer, 3 Filologer, 1 Kemiker, 1 Botaniker og 1 Matematiker), der særlig ere Kandidater og viderekomne, have Fribolig i 5 Aar (hver 2 Værelser) og et aarl. Stipendium, nu 32 Kr. Kapitalformuen er c. 90,000 Kr. Kollegiet bestyres af Universitetet ved en af Konsistorium valgt Efor; Alumnerne, der udnævnes af Konsistorium, vælge selv en Inspektor. (Se Festskr. i Anl. af B. K.'s 200 Aars Jubil., Kbh. 1889).

Elers' Kollegium (*Coll. Elersianum*), Kannikestræde over for Regensen, er stiftet ved Testam. af $^{27}/_{11}$ 1691 af Højesteretsassessor, Etatsrd. Jørgen Elers, efter at han havde mistet sine to Børn ved Teaterbranden paa Amalienborg (se S. 138), med 33,200 Rd., hvoraf 8000 skulde bruges til Opførelsen af en Bygning; efter Enkens Død 1700, da Kapitalen var gaaet ned til c. 19,000 Rd., købtes Grunden 1702, og Bygningen opførtes — Grundst. nedlagt $^{7}/_{9}$ 1702, indviet $^{18}/_{11}$ 1705 — efter Tegn. af J. C. Ernst; den kostede c. 13,000 Rd. Den var omtr. som nu, af røde Mursten med Pilastre, med Kælder og 3 Stokv., hvoraf øverste var delt i to Sale, den ene til Auditorium, den anden til Bibliotek og Raritetskabinet; over Porten sad ligesom nu Fr. V's Medaillon i forgyldt Bremersandsten, Bygningen med Bibliotek og Samlinger brændte 1728 undtagen de to smaa Huse, der staa i Gaarden, og som stamme fra 1719, da ogsaa Haven (der er skilt fra Skindergade ved en Mur) blev anlagt. Bygningen blev genopf. 1729-30 paa de tilbagestaaende Mure omtr. i samme Skikkelse, men Kollegiet var sat saadan tilbage, at det først atter kunde træde i Virksomhed $^{26}/_{4}$ 1752. Efter Bombardementet 1807 benyttede Universitetet Auditoriet og Biblioteksværelset til Forelæsninger indtil 1836, hvorefter øverste Etage

1837 ogsaa omdannedes til Alumneværelser, saa at Auditoriet (bekendt ved Steffens' Forelæsninger 1802-4) forsvandt; det nyanskaffede Bibliotek var blevet solgt 1823. Bygningen blev underkastet en Hovedreparation 1891; i Læsestuen findes en Medaillon af Steffens; 1890 udvidedes Haven ved, at Gaardspladsen gjordes mindre. Paa Havemuren staar: „Enighedens Mærke 1789“. — Kollegiet var fra først bestemt til 16 Alumner (senere 15), hvoraf 7 Teologer; de bo 2 og 2 i to Værelser; ved Ombygningen 1837 kom 8 Pladser til (4 Kontubernal- og 4 Enepladser med 2 Værelser; de sidste, der betales med 5 Kr. maanedlig, gives mest til Kandidater); Pladserne ere paa 5 Aar; det aarl. Stipendium, der fulgte med (højest 40 Rd.), er inddraget fra 1883. Kapitalformuen er nu c. 65,200 Kr. Kollegiet bestyres af Universitetet ved en af Konsistorium valgt Efor; Alumnerne, ved hvis Udnævnelse Stifterens og hans Hustrus Slægt har Medbestemmelsesret, vælge selv en Inspektor. (Se *R. Vestergaard*, Bidr. til E. Koll.'s Hist., Kbh. 1891; *G. L. Wad*, Etatsrd. Elers og E. Koll., Kbh. 1891).

Hassagers Kollegium, Frederiksberg Bredegade, er stiftet ved Testam. af $^{2}/_{11}$ 1888 af Enkepastorinde D. H. Hassager († 1897), indviet $^{25}/_{9}$ 1900, med en Villa med Have og 120,000 Kr., hvoraf de 20,000 (sammen med et Tilskud paa 30,000 fra Kommunitetet) anvendtes til Kollegiets Indretning og Opførelse af en ny Bygning. Kollegiet giver Fribolig i indtil 5 Aar til 10 Studenter, som tillige faa 60-80 Kr. aarl. og 50 Kr. til Brændsel. Det bestyres af Universitetet ved en af Konsistorium valgt Efor; Alumnerne udnævnes af Konsistorium. — Den ældre Bygning (2 Stokv. med Frontespice) er Bolig for Efor og Portneren, som ogsaa skal være Gartner, den nye Bygning for Alumnerne. Til Kollegiet hører en Have.

Litt. til Universitetet: *L. Engelstoft*, Efterretn. ang. K. U., Soreø Academie og de lærde Skoler, Kbh. 1823. — *E. C. Werlauff*, Uds. over K. Universitets-Bygnings Hist. fra U. Stiftelse indtil 1836, Kbh. 1836; *s. Forf.*, K. U. fra dets Stiftelse indtil Reformationen, Kbh. 1850. — *H. F. Rørdam*, Kbh.'s Universitets Hist. fra 1537 til 1621, I-IV, Kbh. 1868-74. — *H. Matzen*, K. U.'s Retshist. 1479-1879, I-II, Kbh. 1879. — Universitets-Aarbogen.

Polyteknisk Læreanstalt, Hj. af Sølvgade og Ø.-Farimagsgade. Paa Foranledning af et af Prof. G. F. Ursin i 1827 indgivet Andragende til Kongen om Oprettelsen af en polyteknisk Skole til Uddannelse af Haandværkere, nærmest i Lighed med de tyske „Gewerbeschulen“, blev der, efter Paalæg til Universitetets Direktion af Regeringen, af Konsistorium nedsat et Udvalg, i hvilket H. C. Ørsted var den ledende, og som i øvrigt bestod af Professorerne Thune, Zeise og Schmidten, senere ogsaa Forchhammer. Dette Udvalg gik langt videre, idet det foreslog en Skole, der navnlig skulde meddele unge Mennesker med de fornødne Forkundskaber en saadan Indsigt i Matematik og eksperimental Naturvidenskab og en saadan Færdighed i Brugen af disse Indsigter, at de derved kunde vorde fortrinlig brugbare til visse Grene af Statens Tjeneste saavel som til at forestaa industrielle Anlæg. Der blev derefter udarbejdet Forslag og Planer, og ved kgl. Reskr. af $^{27}/_{1}$ 1829 oprettedes Anstalten. Universitetet overlod Anstalten Lokaler i en Professorgaard i Skt. Pederstræde i Forbindelse med Stueetagen i en tilstødende Professorgaard i Studiestræde, som var tildelt Ørsted 1824 til Beboelse, og som han ogsaa fremtidig skulde beholde. Her foretoges nu de nødvendige Byggeforetagender (beregn. til 16,731 Rd.),

idet der i Skt. Pederstræde indrettedes Læsesal, fysisk Instrumentsamling, kemisk Laboratorium m. m. og i Studiestræde Tegnestuer og et lille Auditorium. Efter at der var fastsat et foreløbigt Reglement og Ørsted var udnævnt til Direktør samt Lærerne, deribl. de ovenn. Mænd, vare udnævnte, foregik Indvielsen $^{5}/_{11}$ 1829. Foreløbig toges der dog kun smaat fat; der manglede Midler, og der manglede især Lærere i de rent tekniske Fag; Undervisningen begyndte med 12 Eksaminander (hvortil der fordredes enten en særegen Forberedelseseksamen eller den filosofiske Eks. ved Universitetet eller Officerseks.). Undervisningen var toaarig og ordnet i to Studieretninger: Mekanik og anvendt Naturvidenskab. Tillige oprettedes et mekanisk Værksted til Elevernes Uddannelse i praktisk Haandværk, hvad der dog snart viste sig uforeneligt med Studiet paa Grund af den ringe Tid, hvorfor denne Virk-

Polyteknisk Læreanstalt.

somhed alt 1831 ophørte, medens Værkstedet dog bestod indtil 1860, men kun gav Uddannelse til Haandværkslærlinge. Ved Anstalten viste der sig snart Trang til en 3. Retning: Ingeniørfaget; alt 1836 gjordes der Forsøg i den Hens., men det strandede, og skønt det flere Gange gentoges, lykkedes det først 1857, og det endda kun ved private Midler, at faa oprettet Kursus for Ingeniører med Vej-, Bro- og Vandbygning som Hovedfag; 1858 overtog dog Staten ogsaa dette Kursus, som snart blev det mest besøgte. Imidlertid var ogsaa Studietiden bleven udvidet til $3^1/_2$ Aar (senere til $4^1/_2$), nye Undervisningsfag kom til, og de studerendes Tal var i stadig Stigen, saa meget mere som mange andre end de egentlige Polyteknikere søgte Skolen; saaledes blev den 1833 oprettede Eksamen for Møllebyggere henlagt til Anstalten, og s. Aar kom Instituttet for Metalarbejdere ind under det, hvilket vedblev til 1859; 1849-58, indtil Landbohøjskolen oprettedes, gaves der Undervisning for landbrugs- og forststude-

rende, 1865-78 var der Undervisning og Prøve for Arkitekter; ogsaa farmaceutiske studerende søgte den en Tid. Pladsen i de gamle Bygninger slog derfor ikke til, skønt den gentagne Gange var bleven stærkt udvidet; 1834 havde man lejet Kælder og Stue i Nabohuset i Skt. Pederstræde, indtil Nabohuset til den modsatte Side, som alt var købt 1835, blev nedbrudt 1839, og paa Grunden opførtes en Tilbygning til Anstalten; da Ørsted, som vedblev at være Direktør og med største Nidkærhed tog sig af Anstalten, døde 1851, bleve 1. og 2. Sal i Studiestrædebygningen inddragne i den, og endelig bleve Lokalerne udvidede 1860 dels ved de omtalte Værksteders Nedlæggelse, dels ved en paabygget Etage til Skt. Pederstræde og dels ved Købet af to Nabosteder i s. Stræde, der nedbrødes og bebyggedes (om Bygningerne se Univ.-Aarbogen 1885-86 S. 263 flg.). Allerede 1873 var der Tale om at opføre en helt ny Bygning paa Fæstningsterrænet, men først 1887 bevilgedes der de fornødne Midler, c. 860,000 Kr.; Bygningen opførtes 1887-90 efter Tegning af J. D. Herholdt med Clemmensen som Konduktør (indviet $^1/_9$ 1890). Tilgangen til Anstalten steg efter den Tid betydelig; $^{26}/_7$ 1894 gaves det nye Reglement, hvorved hele Undervisningen væsentlig omordnedes, og navnlig lagdes Vægten særlig paa de tekniske Fag; ved kgl. Res. af $^3/_3$ 1903 oprettedes en 4. Retning, Elektroingeniørfaget, hvad der sammen med den overordentlige Tilgang nødvendiggjorde en 1904 paabegyndt betydelig Tilbygning langs Farimagsgade, efter Tegn. af Gnudtzmann, hvortil bevilgedes c. 882,000 Kr.

Anstalten staar under Kultusministeriet og styres af en Direktør sammen med det af alle Lærerne bestaaende Lærerraad. Der er nu ansat 14 Professorer, hvoraf 5 tillige ere Professorer ved Universitetet, desuden 13 Docenter og 19 Assistenter; endvidere er der en Inspektør. Der uddannes nu Ingeniører i 4 Retninger: Fabrikingeniører (Kemikere), Maskiningeniører (Mekanikere), Bygningsingeniører (Ingeniører) og Elektroingeniører. I Aaret $^1/_9$ 1903-$^{31}/_8$ 1904 toges Adgangseksamen af 67, desuden indskreves 66 Studenter med matem.-naturvidensk. Eks., 10 toge Fabrikingeniøreks., 12 Maskiningeniøreks. og 35 Bygningsingeniøreks. Det saml. Elevantal er nu henved 600 (ved 1890 c. 300); der er indtil 1904 udgaaet over 1000 Kandidater.

Det 1887-90 opf. Byningskompleks ligger paa en c. 14,000 □ Al. stor Grund (Bygningerne indtage c. 6500 □ Al), er af røde Mursten med Anvendelse af Granit i Sokkel, Dør- og Vinduesindfatninger m. m. og bestaar af 3 sammenbyggede Fløje, hvoraf Midtfløjen (c. 190×44 F.) ud til botanisk Have har Kælder og to Stokv. og indeholder stor Vestibule med Trappegange, Auditorier og Solennitetssal (c. 54×40 F.), der har fladt, malet Loft og er prydet med Buster af de 5 første Direktører: H. C. Ørsted, G. Forchhammer (begge af H. V. Bissen), C. G. Hummel, af Th. Stein, C. Holten, af Aksel Hansen, og J. Thomsen, af Saabye, samt af Prof. Ad. Steen, af Bøgebjerg, L. F. Holmberg, af Saabye, og S. M. Jørgensen, af Saabye; desuden en Broncegruppe (en Yngling baaren af to Genier) af G. Vigeland som Mindesmærke for den norske Matematiker N. H. Abel, skænket 1904 af Anstaltens nuv. Direktør G. A. Hagemann (skal afsløres 1905). De to Sidefløje (c. 150×44 F.) have Kælder og 3 Stokv. og indeholde de kemiske og fysiske Laboratorier (med flere Sjældenheder, deribl. den Magnetnaal, hvormed Ørsted i 1820 opdagede den elektriske Strøms Indvirkning paa Magnetnaalen), Tegne- og Arbejdsstuer, Administrationslokaler

og Inspektørbolig. Den 4. Side af Gaarden ud til Sølvtorvet afsluttes af en lav Forbygning (c. 140 F. lang), Kælder og et Stokv., med Port og Professor- og Funktionærboliger. I det smukke, store Gaardsrum staar H. C. Ørsteds Broncestatue, af H. V. Bissen, afsløret $^{27}/_{10}$ 1880 i den gamle Gaard i Skt. Pederstræde. De 1904 paabegyndte Tilbygninger ligge paa et 8650 □ Al. stort Areal, der afstodes af botanisk Have (se S. 198), og bestaa af en Bygning af røde Mursten langs Ø.-Farimagsgade (c. 208×44 F.), med Kælder og 3 Stokv., der skal indeholde Undervisningslokaler for Elektroteknik (et elektroteknisk Laboratorium er midlertidig indrettet i Auditoriefløjens Kælder), Auditorier, Læsesale, Tegnestuer, Administrationslokaler, Frokoststue til de studerende m. m.; i en Udbygning ind til Haven bliver der i Stuen elektroteknisk Maskinhal. Tillige opføres bag ved denne Fløj og den gamle Midtfløj et Maskinlaboratorium i 1 Stokv. med Ovenlys samt et nyt Kedelhus med Fabrikskorsten. Om de gamle Bygninger se S. 192.

Litt.: *Ad. Steen*, Den polyt. Læreanst. 1829-79, Kbh. 1879. — Univ. Aarbog.

Farmaceutisk Læreanstalt.

Farmaceutisk Læreanstalt, Stockholmsgade. Ved Lov af $^{4}/_{12}$ 1672, hvorved Apotekervæsenet ordnedes, blev der første Gang fastslaaet en Eksamen for Apotekere, idet de, der vilde have Bevilling som saadan, skulde lade sig eksaminere af det lægevidensk. Fakultet ved Universitetet; ved Forordning af $^{2}/_{6}$ 1828 henlagdes Undervisning og Eksamination til Universitetet under en særlig farmaceut. Eksamenskommission; 1887 nedsattes en Kommission til Overvejelse af Farmaceuternes Uddannelse, og et af dens Medlemmer, Apoteker, Etatsrd. Chr. D. A. Hansen skænkede 1891 Grund, Bygning og Undervisningsmateriel til den nuv. Læreanstalt, som overtoges af Staten (kgl. Anordn. af $^{21}/_{9}$ 1892, nyt Regl. af $^{14}/_{11}$ 1895) og aabnedes $^{14}/_{11}$ 1892. Ved Anstalten, der sorterer under Kultusminist., er ansat en Direktør, 4 Professorer, 5 Docenter, 3 Assistenter og en Inspektør. Kursus varer 18 Maaneder; i 1904 toge 55 farmac. Kandidateksamen og 50 farmac. Medhjælpereksamen. Bygningen, i Palæstil efter Tegn. af A. Clemmensen, er i Kælder og 3 Stokv.; den indeholder bl. a. Auditorium, 2 Laboratorier, farmakologisk og fysisk Samling, Bibliotek (ca. 4000 Bd.) og Inspektørbolig. I Vestibulen er der en Broncebuste af Etatsrd. Hansen (af Aksel Hansen), afsløret $^{31}/_{10}$ 1892.

Tandlægeskolen, oprettet af Staten ved kgl. Res. af $^{19}/_{6}$ 1888, havde Lokaler i en Privatejendom, indtil den 1894 flyttede til Gaarden i Stormgade (Nr. 17, tidligere Overformynderiet). — Skolen, under Kultusministeriet,

ledes af en Forstander, der skal være kirurgisk Prof. ved Universitetet, og to Lærere, henholdsvis i Teori og Klinik (en Læge og en Tandlæge). Til Optagelse kræves alm. Forberedelseseks., en Optagelsesprøve i Kemi og et Aars Lære hos en Tandlæge. Kursus varer 4 Semestre; Dec. 1904: 64 Elever.

Hærens Officerskole, Frederiksberg Slot (se S. 160 flg). Tidligere uddannedes Officererne i det $^{25}/_{8}$ 1713 oprettede Landkadetkompagni, fra 1803 kaldet Landkadetkorpset og tilsidst *Landkadetakademiet*, om hvis Plads se S. 169; det ophævedes 1861. Den *militære Højskole* oprettedes 1830 og fik Plads i Gjethuset paa Kongens Nytorv, hvor det 1772 oprettede og 1830 ophævede Artillerikadetinstitut havde været; her blev Højskolen til sin Ophævelse 1867. Den nuv. Officerskole oprettedes $^{1}/_{5}$ 1868, havde først Lokaler i den nuv. Rigsdagsbygning (se S. 169) og aabnedes $^{1}/_{5}$ 1869 paa Slottet. Skolen er fælles for hele Hæren, har til Chef en Oberst eller Oberstlieutenant, som staar umiddelbart under Krigsministeren, og til Lærere tre Skoleofficerer (af Kaptajnsgraden) af Rytteriet, Artilleriet og Fodfolket samt en Del andre Lærere, baade militære og civile; alle Lærerne danne et Undervisningsraad. Skolen har 3 Klasser: 1) yngste Kl. ($1^{1}/_{2}$ Aar) for Befalingsmænd, der forberedes til Indtrædelse i næstældste Kl., 2) næstældste Kl. ($1^{1}/_{2}$ Aar) for Befalingsmænd og menige, der uddannes til faste Officerer, og 3) ældste Kl. ($1^{1}/_{2}$-$2^{1}/_{2}$ Aar, svarende til den gml. Højskole) for Hærens faste Officerer til videre Uddannelse (indtil 1902 var der ogsaa en Afdeling for Søofficerer); Nov. 1904 havde yngste Klasse 12, næstældste 46 og ældste 36 Elever. — **Hærens Elevskole**, smstds. (se S. 160 flg.), en Forberedelsesskole for Underofficerselever til Artilleriet og Ingeniørkorpset, er opr. $^{1}/_{12}$ 1816, havde først Lokaler i gml. Laboratoriums Barakker, flyttede 1837 til ny Artillerikaserne og fik $^{1}/_{5}$ 1869 Plads paa Slottet. Den har 60 Elever, fordelte i 3 etaarige Klasser. — Desuden har Hæren en Skydeskole, Christianshavns Voldgade, opr. $^{1}/_{11}$ 1869, en Ride- og Beslagskole, fra Beg. knyttet til den 1773 oprettede Veterinærskole, 1851 flyttet til Staldgaarden ved Prinsens Palæ, 1853 tiil Kasernen ved Rysensteen, 1890 til Kong Georgs Vej (Frederiksberg), og en Gymnastikskole ved Stokhusgade; opr. 1804 (fik sin egen Bygning 1828).

Søværnets Skoler. *Søkadetakademiet*, der oprettedes $^{26}/_{4}$ 1701, og som var den første højere Skole, der udelukkende benyttede Dansk til Undervisningen, havde sin første Plads paa Holmen, senere i den nuv. Rigsdagsbygning og paa Amalienborg (se S 164 og 141-42); 1827 fik det Lokale paa Hj. af Bredgade (Nr. 68-70) og Toldbodvej; 1865 blev denne Bygning solgt, og det flyttedes til Christiansholm; $^{24}/_{4}$ 1869 ophævedes det (se „Tidsskr. for Søvæsen" 1861-62 og 1895) og afløstes $^{1}/_{5}$ 1869 af *Søofficerskolen*, der fik Plads i Gernersgade i Nyboder; ifl. Lov af $^{15}/_{5}$ 1903 kaldes den nu *Kadetskolen*; den har to Klasser, normalt Elevantal: 24. Ved Loven af 1903 oprettedes *Søværnets Officerskole*, der er paa Orlogsværftet. — Desuden er der en Maskinskole, en Elevskole og en Reservekadetskole.

Statens Lærerhøjskole (indtil 1903 kaldet „Statens Lærerkursus"), Odensegade. De i 1856 oprettede videregaaende Kursus for Lærere og Lærerinder i Folkeskolen, Seminarie- og Højskolelærere, Lærere og Lærer-

inder ved Realskoler og den højere Pigeskole samt Lærere ved tekniske Skoler (vedr. Tegning) afholdtes fra Beg. i forskellige Dele af Byen; 1895 fik Højskolens etaarige Kursus fast Stade i Stormgade 17 (tidligere Overformynderi); 1903 købte Staten for 135,000 Kr. den tidligere „Østerbros Latin- og Realskoles“ Bygning (opf. 1889 efter Tegn. af Arkit. F. Levy), der omdannedes af Bygningsingsinspektør M. Borch og indviedes $^{8}/_{1}$ 1904. Her foregaar det meste af Undervisningen baade paa det etaarige Lærerkursus (i 1904: 120 Deltagere) og de korte Lærerkursus (1904: c. 1000 Deltagere).

I Kbh. findes 3 private, statsanerkendte Seminarier:

Blaagaards Seminarium, Ravnsborggade, er oprettet $^{15}/_{6}$ 1859 af J. T. A. Tang som en fri folkelig Læreanstalt, ved hvilken der jævnsides med den egentlige Undervisning gik frie Foredrag; $^{16}/_{8}$ 1863 indviedes dets egen Bygning (Arkit.: Th. Sørensen) paa det gamle Blaagaard Seminariums Grund*), udvidet flere Gange, senest 1897 med en stor Gymnastiksal. Snart blev der med Seminariet forenet en Realskole og et Artiumskursus og fra 1867 en Højskole, som dog 1872 flyttedes til Emdrupborg (se II S. 254), som Tang havde købt. Seminariet sloges 1896 sammen med „Kjøbenhavns frie Seminarium af 1861“; $^{1}/_{6}$ 1904 forenedes det med *Vesterbros Seminarium*, opr. $^{1}/_{8}$ 1883, og fik Lokale i „Lyceums“ Bygning (se S. 223). I Nov. 1904 havde det 63 Elever i 3 etaarige Klasser og 14 i Præparandklassen. (Se Om og fra Bl. Seminarium, Kbh. 1898). — **Femmers Kvindeseminarium**, Nørrebrogade 27, Bagbygning, er oprettet $^{11}/_{12}$ 1861 (med Lokale i Gotersgade, i „Døtreskolen af 1791“); den nuv. Bygning (Arkitekt: V. Woldbye) toges i Brug 1901; 72 Elever og 21 Elv. i Præparandklassen. I Bygningen er et Forskoleseminarium, oprettet 1900, statsanerk. 1901 (23 Elever). — **N. Zahles Seminarium** (for Kvinder), Nørre Voldgade, er oprettet 1894 (se for øvrigt S. 224); Nov. 1904. 140 Elever og 13 i Præparandklassen.

Teknisk Selskabs Skole, Nørre Voldgade, Ahlefeldtsgade og Linnésgade, er oprettet $^{30}/_{5}$ 1876 ved Sammensmeltning af det $^{18}/_{9}$ 1843 af Johs. Lassenius Kramp stiftede *tekniske Institut* og den $^{20}/_{7}$ 1868 stift. *Nye Haandværkerskole* samt Malernes Skole og senere den af Snedkernes Tegneforening oprettede Skole, med det Formaal gennem Dag- og Aftenskoler at give Undervisning i saadanne Kundskaber og Færdigheder saavel elementære som videregaaende i teknisk og kunstnerisk Retning, som kunne være Haandværkere og industridrivende til Nytte i deres Fag. Med Skolen er forenet det 1807 af Stadshauptmand J. Conradt stiftede Institut for Metalarbejdere

*) *Blaagaard* var en stor Lystejendom, som først tilhørte Statholder Chrf. Gabel, hvis Søn solgte den til Generalfeltmarskal F. U. Gyldenløve; 1706 blev den solgt til Fr. IV's Broder Prins Carl, der udvidede den betydeligt og opførte en ny Hovedbygning, som kaldtes „Blaagaard“ efter det blaa Skifertag, ligesom han anlagde en stor Have med prægtige Lindealleer (de stod endnu i Beg. af 19. Aarh.); ved hans Død arvedes den af Søsteren Prinsesse Sophie Hedevig, som 1732 skænkede „Prins Carls Hauge“ til Gehejmerd. C. A. v. Plessen, der atter udvidede den, saa at Peblingesøen helt inddroges i den; senere ejedes den af Grev F. Holck, der førte et lystigt Liv derude med Chr. VII; 1780 kom den i Statens Eje, og der anlagdes en Klædefabrik, „det kgl. danske Dugmanufaktur“, som ophævedes 1786, hvorefter Bygningerne udlejedes og Jorderne bortforpagtedes; 1790 blev bl. a. Hovedbygningen, „Slottet“, der laa ved den nuv. Slotsgade mellem Nørrebrogade og Baggesensgade, med noget af Haven ned til Peblingesøen overladt til det da oprettede Seminarium (se II S. 303); efter at Seminariet til Dels var blevet ødelagt under Belejringen 1807, flyttedes det til Jonstrup; Hovedbygningen anvendtes nu til 1815 som Lasaret; efter mange Vanskeligheder udstykkedes og solgtes alle Jorderne 1825-28. (Se Personalh. Tidsskr. 4. R. II S. 199 flg.).

(det lagdes 1833 ind under Polyteknisk Læreanstalt og overgik 1859 til teknisk Institut), ligesom Kunstakademiets Elementarskoler (henlagte til teknisk Institut i 1851, se S. 154). Skolen aabnedes $^{1}/_{10}$ 1876 dels i teknisk Instituts gamle Lokaler i Læderstræde (Bagernes Lavshus), dels i Industribygningen. Men Pladsen var alt fra Beg. for indskrænket, og 1880-81 opførtes den nye Bygning paa en 4100 □ Al. stor Grund efter Tegn. af L. P. Fenger for c. 475,000 Kr. med Bidrag fra Stat, Kommune m. fl. Den er trefløjet, paa Granitsokkel af gule Mursten med Anvendelse af svensk Kalksten; over Hovedfløjen (170 × 36 F.) til Ahlefeldtsgade er der Fronton med Zinkgruppe (af Peters); langs Gesimsen paa alle 3 Fløje gaar en Fajancefrise, paa Hovedfaçaden tillige Portrætmedailloner af Tyge Brahe, Ole Rømer, Thorvaldsen og H. C. Ørsted. Inden for Hovedindgangen er en Vestibule med stort Trappeparti, anbragt i en Udbygning i Gaarden. Byg-

Teknisk Selskabs Skole.

ningen indeholder, foruden 32 Auditorier og Klasseværelser, bl. a. Forstanderbolig og, paa 2. Sal, en Festsal (60 × 32 F., 18 F. høj). Det stadig voksende Elevantal har nødvendiggjort Oprettelsen af Filialer i de andre Bydele; 1893 kom den første paa Vesterbro; for Tiden er der 3: i Overgaden n. Vandet paa Christianshavn, i Helgesensgade paa Østerbro og i Prinsesse Charlottegade paa Nørrebro. Paa det sidste Sted er der 1899-1900 opf. efter Tegn. af F. Bøttger en Filialbygning for c. 245,000 Kr., ogsaa med Bidr. fra Stat og Kommune; den har foruden 14 Klasseværelser en Ovenlyssal til Malerskolen.

Skolen faar aarl. Tilskud fra Stat, Kommune, flere Foreninger m. m.; Undervisningen omfatter Aftenskolen, Dagskolen for Bygningshaandværkere, Dagskolen for Maskinbyggere, Malerskolen og Institut for Metalarbejdere. I 1902-3 havde Skolen i Aftenskolen 3697 Elever, hvoraf c. 1100 i Filialerne, og 563 i Dagskolen; der er c. 120 Lærere. Bestyrelsen bestaar af 7 af Selskabets Generalforsamling valgte Medlemmer samt 2 Delegerede fra Staten, 2 fra Kbh.'s Kommune, 1 fra Kunstakademiet, 1 fra Industrifor-

eningen og 1 fra Haandværkerforeningen; Bestyrelsen ansætter Skolens Forstander, der har Sæde baade i Bestyrelsen og det af denne valgte Skoleudvalg. (*C. Nyrop*, Bidrag t. dansk Haandværkerundervisnings Hist. ved det tekn. Selskabs halvhundredaarige Jubil., Kbh. 1893).

En teknisk Skole i Valby, opr. 1898, staar under Tilsyn af det tekniske Selskabs Skole og modtager et større aarl. Pengebidrag derfra.

De Massmannske Søndagsskoler, stift. $^1/_5$ 1800 af Præsten E. H. Massmann, efter hans Død 1816 opkaldte efter ham, have til Formaal at give Haandværkslærlinge Lejlighed til at erhverve og forøge de nødvendige Skolekundskaber. De aabnedes paa Christianshavn i Frederiks tyske Kirkes Skole, men fik snart flere Lokaler baade paa Christianshavn og i Kbh., saaledes i Nicolai og Holmens Sogns Arbejdshuse (Vingaardstræde og Laksegade), senere i Trinitatis Sogns Arbejdshus (Aabenraa) og Frue Kirkes Skolelokale, osv.; der holdtes ogsaa Skole i Forbedringshuset 1809-70; 1830 var der 8 Skoler. Undervisningen, der omfatter Læsning, Skrivning, Regning og Tegning, har i 19. Aarh. været givet til 21,358 Lærlinge foruden mange Mestre og Svende; i Skoleaaret 1903-4 vare Læse-, Skrive- og Regneskolerne (holdes i Kommuneskolerne i Suhmsgade, Hindegade, Larsleistræde og Nansensgade) besøgte af 456, Tegneskolerne (Kommuneskolen i Ny Vesterg.) af 227 Elever. Direktionen bestaar af en Overdirektør og for Tiden 9 Direktører; Protektor er Kongen. Den aarl. Majfest holdtes fra 1801 i Frederiks tyske Kirke, fra 1831 i Trinitatis, fra 1850 i Frue Kirke, fra 1903 i Holmens Kirke. (*C. Nyrop*, De M. Søndagsskoler, Kbh. 1900).

Kjøbenhavns Navigationsskole, Holmens Kanal (Skipperforeningens Bygning). Alt 1647 oprettede Chr. IV en Navigationsskole i Kbh.; ved kgl. Res. af $^3/_{12}$ 1852 ophævedes Direktoratet for Kbh.'s Navigationsskole, og denne overtoges af Foreningen til Søfartens Fremme, der alt i Sept. 1844 havde begyndt Aftenundervisning for søfarende; $^1/_9$ 1865 flyttedes Skolen til den af Foreningen opførte Bygning i Havnegade, hvori der ogsaa indrettedes Lokaler til Statens Livsforsikringsanstalt (s. d.), der købte den 1891, hvorefter Skolen flyttede til Peder Skramsgade og derefter til sit nuv. Lokale, hvor den ogsaa havde været fra først. Skolen har gnmstl. c. 55 Elever og 8 Lærere, hvoraf 4 faste og 4 i Specialfagene: Dansk, Engelsk, Søret og Handelsvidenskab samt Sygepleje.

Af Handelsskoler nævnes flg., der ere statsunderstøttede:

De Brockske Handelsskoler, Hj. af Skt. Anna Plads og Ny Toldbodgade, ere aabnede $^1/_5$ 1888, efter at Bygningen var opf. for et af Grosserer Niels Brock († 1802) stiftet Legat. Bygningen (Arkit.: Alb. C. Jensen) er indviet $^4/_{11}$ 1890. De bestaa af en toaarig Højskole og af en Realskole, 1902-3: henholdsvis 32 og 86 Elever; Overbestyrelsen er et Udvalg af Grosserer-Societetets Komité. — **Købmandsskolen**, Fiolstræde, er oprettet af den 1880 stiftede Forening til unge Handelsmænds Uddannelse og havde Lokaler forskellige Steder i Byen, indtil den nuv. Bygning (Arkit.: V. og B. Ingemann) opførtes 1901-2 for c. 750,000 Kr. med Tilskud fra Stat m. fl. og indviedes $^{11}/_1$ 1902 (Bygningen skal udvides med en Fløj ud til N.-Voldgade). Skolen deles i en Dagskole og en Aftenskole, i 1903-4 henholdsvis 43 og 1498 Elever; sidstnævnte holdes dels i Hovedskolen, dels i to

Filialer: Vestre Afdeling, i Istedgade (Kommunens Belønnings- og Betalingsskole), og Østre Afd., i de Brockske Handelsskolers Bygning, den sidste for Kvinder. — **Handelsskolen for Kvinder**, Raadhuspladsen, er oprettet 1872; 1903-4 62 Elever; den har været besøgt af ialt c. 1200 Elever.

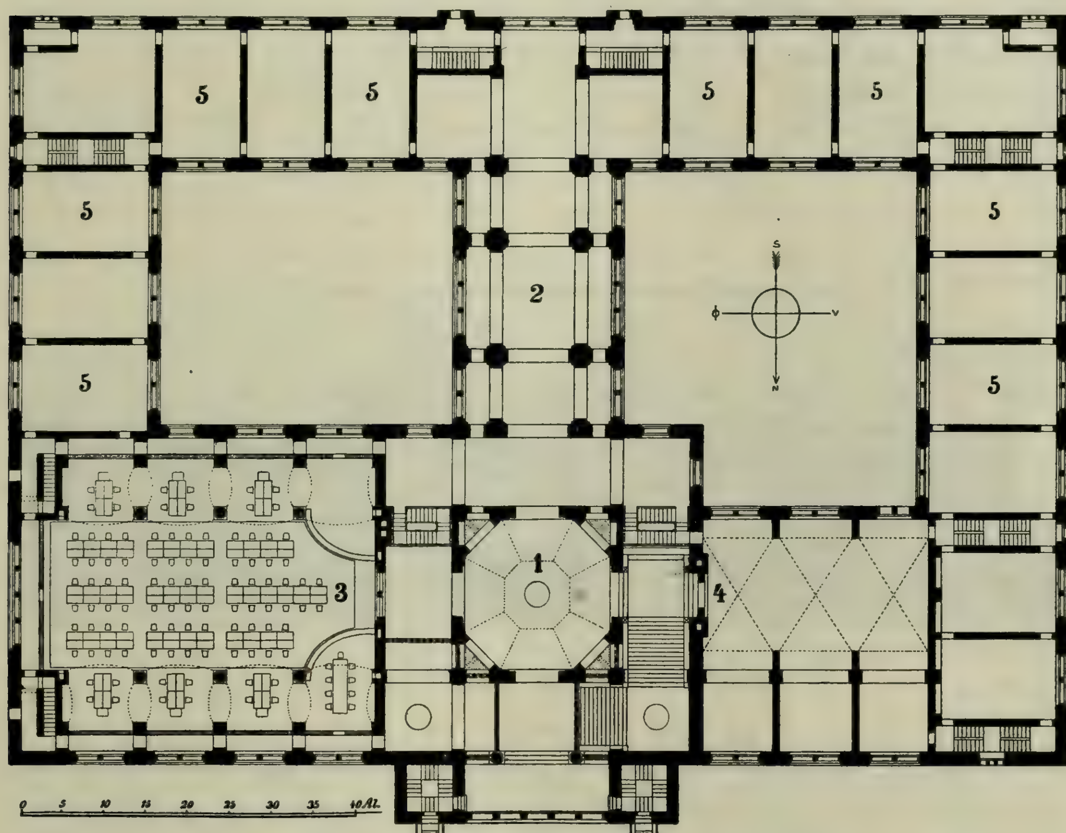
Det store kgl. Bibliotek (*Nationalbiblioteket*), Nordens største Bogsamling, Slotsholmen (se Kortet S. 127). Allerede Chr. III havde paa Kbhs. Slot et lille Bibliotek, for hvilket Hans Thomsen Guldsmed var Bibliotekar; paa Fr. III's Tid fandtes det endnu der i Kunstkammeret (se S. 120). Fr. III besluttede at samle Bøgerne og alle sine Samlinger paa et roligt

Bibliotekets store Sal.

Sted uden for Slottet og valgte Pladsen mellem Tøjhuset og Provianthuset, hvor der da laa en med Trappegavle prydet Bindingsværksbygning, som var opf. af Fr. II til Tøjhus. Bygningen paabegyndtes Sommeren 1665 efter Tegn. af kgl. Bygmester Albert Mathisen og under Ledelse af Generalprokurør Peder Lauridsen Scavenius, 1668 lagdes det svære Kobbertag med Kviste og to malede Egetræsfigurer ved Enderne: Pallas og Mars (af Billedsnider Henrik Alversen), og 1673 stod Bygningen (282 × 44 F., c. 92 F. høj) helt færdig, omtrent som den er nu, ved overdækkede Gange (Løngange) forbunden med Tøjhuset og Provianthuset (i Bruun, Kbh. II S. 191 findes et Bill. efter en Tegn. fra Midten af 18. Aarh.; men paa Bygningen er der nogle Forandringer, bl. a. er Gehejmearkivet kommet til). Af de 3 Stokv. var dog kun 1. Sal bestemt til Bibliotek, medens Stuen blev Tøjhus og 2. Sal Kunstkammer (de tre Afdelinger kaldtes Mars,

Lex og Ars). Stueetagen, hvis Loft bares af Stenpiller, havde paa hver Side 11 brede, buede Porte med smaa Vinduer imellem; i begge Ender førte Egetræsvindeltrapper op til de øvre Etager. Paa 1. Sal er den endnu bevarede Bogsal, 250×36 F., 19 F. høj, dekoreret med hvidt og Forgyldning (udf. af Henr. Alversen og Thomas Walgensten), med sort og hvidt marmortavlet Gulv, Stukloft og helt omløbende Galleri, baaret af 66 Søjler med forgyldte korinthiske Kapitæler; paa hver Side af Salen var et rigt udstyret Kabinet med Stukloft; det østl., hvori Griffenfeld tilbragte sin første Arrestdag 11/2 1676, blev under Fr. IV brugt til Gehejmeraad, 1779 overlodes det Biblioteket til dets Haandskriftsamling, 1796 til Kunst-

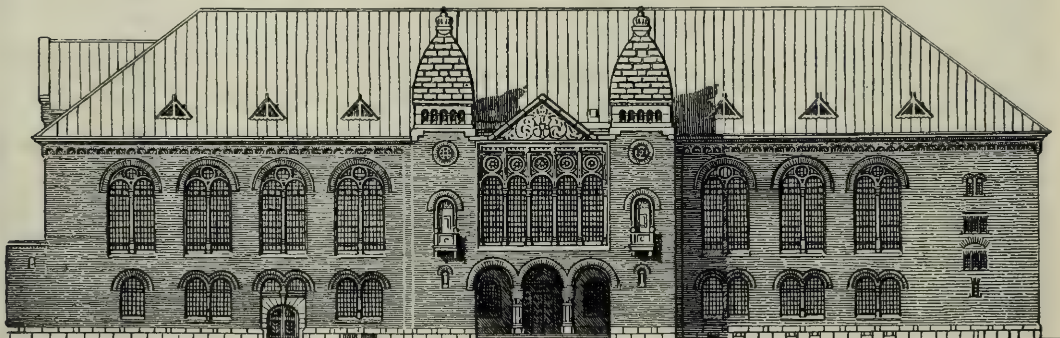

Grundplan af den nye Biblioteksbygnings første Sal.
1. Vestibule. 2. Arbejdssal. 3. Læsesal. 4. Danske Afdeling. 5 Bogrum.

kamret til Erstatning for den da indrettede Læsestue paa 2. Sal; 1825 indlemmedes det atter i Biblioteket; det andet Kabinet, hvis smukke Stukloft er bevaret, var først Bibliotekarens Arbejdsværelse, nu er det Udlaansværelse. Den noget lavere 2. Sal havde rigt udstyrede Stuklofter og var afdelt i flere Museumsrum.

Ved 1660 var Fr. III's Bibliotek c. 3500 Bd. foruden Haandskrifter; men det blev snart betydeligt forøget, saaledes 1661 med Joach. Gersdorffs testamenterede Samling, 1663 med Købet af Laurids Ulfeldts og 1665 med Købet af Peder Scavenius'; navnlig gik det frem, efter at Peder Schumacher 1663 var bleven Bibliotekar (til 1670), og da det flyttedes til den nye Bygning 1672-73, var det c. 20,000 Bd. Af de flg. Aars betydelige Erhvervelser kunne nævnes E. Pufendorfs Samling († 1689) og Højesteretsassessor C. Reitzers, købt 1731, det store Indkøb paa Auktionen

1732 efter Grev Chr. Danneskjold-Samsøe, der selv havde købt meget 1726 paa Auktion efter Fr. Rostgaard, det tidligere Gottorpske Bibliotek, der indlemmedes 1749 (c. 12,000 Bd. og 330 Haandskr.), de Gramske Haandskrifter (c. 300), der købtes 1749, de Bøger og Haandskrifter, der købtes paa Aukt. efter Niels Voss († 1751); en overordentlig stor Tilvækst skete efter Otto Thotts Død 1785, da han skænkede hele sin Haandskriftsaml. (4154 Numre) og en Saml. af 6159 Bøger, trykte før 1530, medens Biblioteket paa Auktion efter ham købte c. 60,000 Bd.; 1789 købtes Samlinger efter B. W. Luxdorph og den Retslærde Peder Kofod Ancher, 1790 efter Nationaløkonomen Chr. Martfelt, 1791 efter Stampe, 1793 efter Holmskjold, 1798 efter Rottbøll, s. Aar erhvervedes 100,000 Bd. efter Suhm, hvis Bogsamling Biblioteket havde købt 1796 mod en Livrente, 1803 skænkedes Justitsrd. P. Uldalls Haandskriftsaml., og s. Aar erhvervedes Bernstorffs Bogsaml., 1807 skænkede Grev Rosencrone sin Svigerfaders, Højesteretsjustitiarius H. Hjelmstjernes danske Saml., 1822 erhvervedes Abrah. Kalls Haandskriftsaml., osv. Biblioteket var paa den Tid c. 250,000

Den nye Biblioteksbygnings Hovedfacade mod Slottet.

Bd. (1748 var der c. 70,000), og af de c. 50,000 Dubletter afgaves 30,000 til Christiania Bibliotek. En stor Forøgelse skyldtes ogsaa Paabudet om Frieksemplarer; 1697 blev bestemt, at alle, som lod noget trykke, skulde afgive 5 Eksemplarer til Biblioteket, 1781 sattes det til 3, 1782 til 2 Eksemplarer. Biblioteket var i Beg. utilgængeligt for Publikum; A. Højer havde i sin korte Bibliotekartid (1729-30) forgæves søgt at faa dette ændret; under Gram og hans nærmeste Efterfølgere vistes mere Imødekommen mod Videnskabsmænd; men Benyttelsen var dog stadig en Naadessag, og om Udlaan var der slet ikke Tale; først under Bibliotekar D. G. Moldenhawer blev Adgangen fri for alle fra $^{16}/_{12}$ 1793 ved Reskr. af $^{15}/_{11}$ 1793. Senere forøgedes det yderligere bl. a. ved Afleveringer fra Gehejmearkivet, ved Langebeks Collectanea til Danm. Historie og Topografi, ved Rasks Samlinger af Haandskrifter, som han 1823 hjembragte fra Indien, og andre, som han efterlod ved sin Død 1832, m. m. Ved Oprettelsen af Statsbiblioteket i Aarhus afgaves c. 150,000 Bd. (se V S. 18). Biblioteket, der nu rummer c. 600,000 Bd., hvoraf c. 20,000 Haandskrifter, deles i 3 Afdelinger: den danske Afdeling, den fremmede Litteratur og Haandskriftsamlingen. I Finansaaret 1902-3 besøgtes det paa Læsesalen af 9678 Personer, som benyttede 27,163 Bd., og der udlaantes 14,769 Bøger. Ved Biblioteket,

der sorterer under Kultusminist., er ansat en Overbibliotekar, to Underbibliotekarer og ni Assistenter.

Den store Forøgelse af Bogsamlingen nødvendiggjorde selvfølgelig betydelige Udvidelser i Tidens Løb. Efter Tegn. af Harsdorff forlængedes Bygningen 1781-85 mod V. hen til Tøjhuset, hvorved der indvandtes to store Sale (58 × 36 F.) i 1. og 2. Etage (Stuen overlodes til Militæretaten), og samtidig inddroges det vestl. Kabinet. Overbygningen („den lille Løngang“) over Gennemkørslen til Tøjhusgade overlodes Biblioteket 1795 (den bruges nu til Avislitteratur; 1865-66 opførtes der en Brandmur mellem den og Hof-Etats Boligerne). Da Kunstkamret blev opløst (se S. 148), blev dets Lokaler restaur. 1824-25 (Arkitekt: Hofbygmester J. H. Koch), ved hvilken Lejlighed Kobbertaget ombyttedes med Tegl, og 1827 toges Etagen i Brug af Biblioteket; en mindre Udvidelse fandt Sted 1852, da Kobberstiksamlingen, som havde haft Plads i den østl. Del af øverste Etage, flyttedes til Prinsens Palæ. Militæretaten afgav 1861 Stueetagen, og efter en Restauration 1861-63, hvorved bl. a. Portene ombyttedes med store rundbuede Vinduer (de smaa Vinduer mellem dem vare alt forsvundne 1825), toges den i Brug, hvorved vandtes c. 3000 □ Al., en Tredjedel af dets tidligere Areal. — I Biblioteket findes malede Portrætter af Fr. III, Griffenfeld, Klopstock, Suhm (de to sidste ml. af J. Juel), Otto Thott og F. Fabricius; endvidere Marmorbuste af Hjelmstjerne (af Thorvaldsen), Marmorrelief af Konferensrd., Stempelforvalter F. A. Müller (af Wiedewelt) og en Gibsbuste af O. Thott, m. m.

Efter mange Aars Overvejelser og Forhandlinger opføres nu en ny Biblioteksbygning bag den gamle, mellem Tøjhuset og Provianthuset, ud til Christiansgade efter Tegn. af Prof. Hans J. Holm. Opførelsen begyndte Maj 1898; til Udg. af 1904 var Bygningen under Tag, og om et Par Aar kan den formentlig tages i Brug; den 1. Bevilling var 1,250,000 Kr., to senere vare paa 140,000 og 147,000 Kr. (den sidste til Inventarium); desuden beregnes Grunden til 350,000 Kr. Bygningen er opført efter Magasinsystemet af røde Mursten med rig Anvendelse af Granit, Sand- og Kalksten m. m. og bestaar af 4 sammenbyggede Fløje og en Tværfløj, alle med Kælder og to Stokv.; hver af Sidefløjene, det halve af Tværfløjen og Bagfløjen ud til Christiansgade, Bogfløjene, ere ved Jærnristgulve delte, det nederste Stokv. i 3 og det øverste i 2 Etager. Hovedfaçaden vender ud til Proviantgaarden; se for øvrigt Grundplanen og Bill. af Hovedfaçaden (S. 215 og 216). Kælderen er bestemt til Varmeværk; Stuen i den østl. Del af Nordfløjen, hvor der er bevaret 5 Hvælvinger fra Chr. IV's gamle Bageribygning, er til Dels bestemt til Aviser.

Litt.: *E. C. Werlauff*, Hist. Efterretn. om det st. kgl. Bibl., 2. Udg., Kbh. 1844. — *Chr. Bruun*, Det st. kgl. Bibl.'s Stiftelse, Kbh. 1873. — *J. Rode*, Paa Hundredaarsdagen efter at det st. kgl. Bibl. blev erklæret for at være offtl. Bibl., Kbh. 1893. — Bibliotekets Aarsberetninger.

Foruden de Biblioteker, som ere eller ville blive omtalte under de paagældende Institutioner, nævnes:

Hs. Majestæts Haandbibliotek, paa Amalienborg, i Chr VIII's Palæ; det tæller c. 40,000 Bd. Den egentlige Stifter af det kgl. Haandbibliotek eller, som det da kaldtes, „Kabinets-Biblioteket“, er Fr. V; det havde Plads i Christiansborg Slots nederste Mezzaninetage og skal have fyldt 8 Værelser, da det 1794 ødelagdes ved Branden. Først efterhaanden, navnlig ved For-

eningen af flere kgl. og fyrstelige Privatsamlinger, lykkedes det atter at bringe det paa Fode; det havde indtil Branden 1884 Plads i Christiansborgs nederste Mezzaninetage.

Statistisk Bureaus Bibliotek, Christiansg., til almen Afbenyttelse, er over 30,000 Bd., særlig dansk og fremmed Statistik, men ogsaa Topografi, Hist., Nationaløkonomi m. m.

Garnisonsbiblioteket, Industribygningen (Officersforeningen), er oprettet 1791 ved frivillige Bidrag fra Officerer og fik kgl. Understøttelse fra 1805. Det tæller nu c. 20,000 Bd., Kort og Planer.

Kommunens Folkebiblioteker, oprettede $^{2}/_{3}$ 1885, ere særlig bestemte for ubemidlede og Folk, for hvem Bøgers Tilvejebringelse paa anden Maade er vanskelig; Kontingentet for Udlaan er 15 Øre maanedl. Der er 7 Biblioteker, spredte i de tættest befolkede Dele af Byen (hver paa 5-6000 Bd.), hvoraf 3 i den gamle By, 1 paa Vesterbro, 2 paa Nørrebro og 1 paa Østerbro; i 1903 udlaantes i alt 369,540 Bd.; med 3 af Bibliotekerne ere forbundne Læsestuer. De udgøre en selvstændig kommunal Institution. Under deres Bestyrelse ledes ogsaa Folkebiblioteker i Valby og Brønshøj.

Søkortarkivet, Esplanaden, blev oprettet ved kongelig Resolution af $^{25}/_{10}$ 1784 paa Forslag af daværende Kaptajnlieuten. P. Løvenørn, som blev dets Direktør og ved Instruks af $^{27}/_{12}$ samme Aar bemyndigedes til fra Søetatens Arkiv og Admiralitetskontoret at faa udleveret alle der beroende, baade trykte og tegnede Søkort samt Tegninger og Papirer, der hørte hertil (herved frelstes disse Sager, idet Admiralitetsbygningen helt nedbrændte 1795). Efter at Arkivet foreløbigt havde haft Lokale i Regleringskommissionens Samlingsværelse paa Gammelholm, blev det flyttet til en grundmuret lille Bygning paa Holmen, ikke langt fra gamle Dok, hvor den i 1743 oprettede Skole for Nybodersdrenge havde været. Arkivet blev anlagt efter Mønster af det franske „Dépot des cartes de marine“ og fik stor Betydning, navnlig ved Løvenørns Flid og udmærkede Arbejder. Tidligere havde de søfarende sejlet efter de 100 Aar gamle hollandske Søkort af van Keulen; de første danske Søkort, Høegs over Nordsøen og Lous' over Kattegat, udkom 1769, men vare kun lidet bedre. Det første af Søkortarkivet stukne Søkort, over Shetlandsøerne, udkom 1787. I 1790 afkøbte Admiralitetet Professor Lous hans Privilegium paa Udgivelsen af Kort over Kattegat og de 3 Bælter til Fordel for Arkivet, og 1790-1807 blev der nu til Forbedring af Kortene foretaget Opmaalinger af disse Farvande, for en stor Del ledede af Løvenørn selv. Efter Løvenørns Død 1826 fik Arkivet under hans Efterfølger C. C. Zahrtmann sit eget Lokale i en 1827 for 12,298 Rd. opf. Bygning (50×32 F.), i to Stokv., liggende til Dels paa den 1795 nedbrændte Admiralitetsbygnings Grund mellem Holmens Kirke, Gammelholm og Størrestræde; 1851-52 udvidedes den for 10,516 Rd. med et 3. Stokv. Da Gammelholm bebyggedes, maatte Bygningen fjærnes, og der blev derfor overladt Marineministeriet den nuv. Grund, hvor Bygningen (100×44 F.), i Kælder og 3 Stokv., opførtes efter Tegn. af Arkitekt Vilh. Petersen i 1872-73 (tagen i Brug 1874); c $^{1}/_{3}$ af Bygningen indtages af Meteorologisk Institut (se ndfr.).

Grundet paa en systematisk Opmaaling, der paabegyndtes 1827 og senere er bleven fortsat uafbrudt undtagen i Krigsaarene, har Arkivet udgivet en fuldstændig Samling Kort i stor Maalestok over de danske Farvande med

tilhørende Beskrivelser. Arkivets forskellige Arbejder, der tjene i den alm. Skibsfarts Interesse, forhandles herfra.

Marinens Bibliotek, der tidligere havde sin Plads i Marineministeriets Bygning paa Gammelholm, blev 1853 flyttet til Søkortarkivet og underlagt dets Direktør; 1891 flyttedes den største Del af Biblioteket imidlertid til Søofficersforeningens Lokale i Bredgade 28, hvor det staar under en af Foreningens Bestyrelse valgt Bibliotekar; denne Afdeling udgør c. 14,500 Bd.; en mindre Del, c. 5500 Bd., særlig vedr. Hydrografi, Oceanografi og Farvandsbeskrivelser, er forbleven paa Søkortarkivet.

Meteorologisk Institut, Esplanaden, oprettet under Marineministeriet i 1872 paa Initiativ af N. H. C. Hoffmeyer, der blev dets første Bestyrer.

Toldboden med Søkortarkivbygningen til højre.

Det havde først Plads i Navigationsskolen i Havnegade, men flyttede 1874 til sine nuv. Lokaler i Søkortarkivbygningen (se ovfr.). Før 1872 vare Landets meteorologiske Forhold for en Del Stationers Vedk. undersøgte af det kgl. danske Videnskabernes Selskab og det kgl. Landhusholdningsselskab.

Instituttet, der lige siden Oprettelsen indtil den allersidste Tid har udvidet sit Arbejdsfelt, undersøger ikke alene Landets klimatologiske Forhold, men ogsaa de dagl. Vejrforhold over en stor Del af Evropa og Kyststrækninger af Atlanterhavet. I 1904 er der oprettet en Stormvarselstjeneste, der, i Lighed med hvad der finder Sted i flere andre Lande, ved Signaler og Opslag angiver Tilstedeværelsen af saadanne atmosfæriske Forstyrrelser, der formodes at ville give Storm i de danske Farvande. Det undersøger endvidere de fysiske Forhold (Strøm, Temperatur, Saltholdighed m. m.) i de vort Land omgivende Have. Paa Grundlag af danske Skibsobservationer udgiver det Kort over Temperaturen af Havets Overflade paa Sejlruterne

til Island og Grønland. Disse Observationer have særlig Betydning derved, at de omfatte en Del af Golfstrømmen, hvis Temperaturforhold er af saa stor Vigtighed for Vestevropas Klima. Det er desuden et internationalt Centralsted for Observationer af Isen i de arktiske Have og udgiver aarlige med Kort ledsagede Beskrivelser over Polarisens Udbredelse. Sammen med „Deutsche Seewarte“ i Hamburg udgiver Instituttet synoptiske Vejrkort over den nordl. Del af Atlanterhavet med tilgrænsende Have og Lande. Disse Kort, der tjene til Oplysning af Lufttrykkets Fordeling, som behersker Vindforholdene, have tillige stor praktisk Betydning for Skibsfarten, idet man af dem kan udlede de bedste Sejlruter over de Vandarealer, der fremstilles paa Kortene. Instituttet undersøger endvidere ved selvregistrerende Instrumenter (Maregrafer) Havets Vandstande, hvilke Undersøgelser tjene til at bestemme Havoverfladens Middelniveau og til Sammenligning med dette Middelniveauet af de andre Have, hvorved Jordklodens sande Form kan bestemmes. Ogsaa Ebbe og Flod i vore Farvande kan beregnes af de nævnte Observationer. Til Instituttet hører endvidere et magnetisk Observatorium (i Botanisk Have), hvor de magnetiske Forhold undersøges. Instituttet har udført flere hundrede Observationer over de jordmagnetiske Elementers Størrelse og Fordeling her i Landet. Det har vist sig, at disse Forhold ere meget uregelmæssige her, navnlig paa Bornholm, der virker som en magnetisk Sydpol, som tiltrækker Nordpolen paa Kompasnaalen. Indflydelsen af den magnetiske Kraft, der udgaar fra Bornholm, er saa stor, at den faar Betydning for Sejladsen omkring Øen (se III S. 2). — Instituttet er delt i 4 Afdelinger: den klimatologiske Afd., Afd. for Vejrtjenesten, den magnetiske og den nautiske Afdeling.

Byens Skoler kunne deles i flg. Klasser. 1) Det højere Skolevæsen repræsenteres af de Skoler, der have Dimissionsret til Universitetet, nemlig de lærde Skoler, der dimittere til Examen artium (Studentereks.) og alm. Forberedelseseksamen (Præliminærekamen), og Realskolerne, der dimittere til sidstnævnte Eks. 2) Elementarundervisningen besørges af Kommunens Almueskoler. Som et Mellemled mellem disse to Klasser staa 3) Privatskolerne uden Afgangseks., hvoraf nogle indtager omtr. samme Standpunkt som de højere Skoler, men de fleste maa betragtes som Mellemskoler (Borgerskoler); mange af dem støttes eller underholdes helt af Velgørenhedsselskaber, særlige Trossamfund osv. Under disse 3 Grupper falde ikke Skoler og Undervisningsanstalter af mere offentlig eller speciel Karakter: Teaterskolen, Vajsenhuset og Abnormskolerne.

Skolebørnenes Fordeling mellem de forskellige Arter af Skoler i Aaret 1902 fremgaar af omstaaende Tabel*).

I de i Tabellen nævnte Tal er ikke taget Hensyn til de indlemmede Distrikter hvor Skolebørnenes Antal udgjorde 6681, hvoraf der kom 5563 paa de kommunale Friskoler, 663 paa de private Mellemskoler og 455 paa Realskoler.

Betragter man Kjøbenhavn uden de indlemmede Distrikter, var Forholdet i 1902 dette, at over $^3/_4$ af Børnene gik i Kommuneskoler, melllem $^1/_7$ og

*) Til de i Tabellen nævnte Tal maa endnu føjes Eleverne i Teaterskolen, Vajsenhusets Skole samt Blindeinstituttets og Døvstummeinstituttets Skoler, hvilke ved Udgangen af 1902 havde 434 Elever (deraf 211 Piger), saa at det saml. Børneantal bliver 49,383.

	1902				1891
	Drenge Antal	Piger Antal	Tils. Antal	pCt.	pCt.
Latin og Realskoler	3741	2724	6465	13,2	11,3
Friskoler	12,428	12,280	24,708	50,5	47,8
Betalingsskoler	6701	6277	12,978	26,5	23,3
Kommunens Belønnings- og Betalingsskole	345		345	0,7	
Kommuneskoler i alt	19,474	18,557	38,031	77,7	71,1
Andre Skoler under Skoledirektionen	1554	2899	4453	9,1	17,6
I alt	24,769	24,180	48,949	100,0	100,0

$^1/_8$ i de højere Skoler og knap $^1/_{10}$ i Mellemskolerne. Disse Skoler spille, som ovenstaaende Tal vise, en noget større Rolle for Pigerne end for Drengene, medens det omvendte gælder for Latin- og Realskolerne. Skolebørnenes Fordeling mellem de forskellige Arter af Skoler er i Tidernes Løb undergaaet meget betydelige Forskydninger ved Kommuneskolernes fortsatte Fremgang paa Mellemskolernes Bekostning. Dette fremgaar f. Eks. ved Sammenligning mellem Procenttallene i ovenstaaende Tabel for Aarene 1891 og 1902, og gaar man længere tilbage i Tiden, viser f. Eks. en Undersøgelse for Aaret 1844, at der af det samlede Elevtal faldt paa Kommuneskolerne 42,8 pCt., paa Mellemskolerne 46,4 pCt. og paa de højere Skoler 10,8 pCt. Forskellige Momenter (bl. a. Befolkningens sociale Sammensætning) have bevirket disse Forskydninger, der dog navnlig maa tilskrives den foregaaede betydelige Højning i Kommuneskolernes Niveau, som finder et ydre talmæssigt Udtryk i Stigningen i den aarlige Gennemsnitsudgift pr. Kommuneskoleelev, der f. Eks. i 1874 udgjorde 35,66 Kr., i 1894 49,37 Kr. og i 1902 c. 65 Kr. I disse Summer er ikke indbefattet Forrentning af de i Skolebygninger og Inventar anbragte Kapitaler.

Af lærde Skoler, eller, som de efter Lov af $^{24}/_4$ 1903 kaldes, højere Almenskoler, er der kun een Statsskole i Hovedstaden, nemlig:

Metropolitanskolen, Frue Plads. Den er vistnok oprettet samtidig med Kapitlet (se S. 27) og kaldtes da *Domskolen* eller *Vor Frues Skole*. Ved Reformationen kom den ind under Universitetet, dens Rektor blev „Lector musicus“ ved Universitetet, og sammen med en Hører skulde han lede Korsangen i Frue Kirke. Den laa oprindl. i Dyrkjøb lige over for Vor Frue Kirke; 1545-48 skal den have faaet sin nye Bygning paa en Plads mellem nuv. Skindergade og Dyrkjøb, omtrent hvor nu Soldins Stiftelse ligger (før dennes Opførelse havde den en Tid Lokale i Graabrødreklostret); i alt Fald er det vist, at Byens 3 Sognekirker, Frue, Helligaands og Nicolai, i 1548 forpligtede sig til at bidrage til Skolen; i Slutn. af 16. Aarh. blev den ombygget (fuldendt 1599) af Bygmester Jørgen Schult; 1634 fik den

til Skindergade en Tilbygning til Bolig for Rektor og Hørere; Skolen ødelagdes ved Branden 1728, men var alt 1731 genopf. af Grundmur, idet selve Skolen, 110 F. lang, med to Stokv. og Kvist, vendte ud til Frue Kirkegaard (se en Afbild. i Hafnia hodierna) og Lærerboligen til Skindergade. Under Bombardementet 1807 ødelagdes atter Bygningerne, og Undervisningen foregik til 1808 i Vajsenhuset, derpaa i Trinitatis Præstegaard i Kannikestræde; først 1811 begyndte man at opføre den nye Skolebygning, som den nu staar, efter Tegn. af C. F. Hansen; den indviedes $^{23}/_{4}$ 1816, og ved Res. af $^{16}/_{9}$ 1817 fik Skolen sit nuv. Navn. Hovedbygningen, Kælder og to Stokv., har over Façaden Indskriften „Diciplina sollerti fingitur ingenium" (ɔ: ved kløgtig Undervisning uddannes Forstanden); ved en Mur var den forbunden med et Gymnastikhus; 1832-33 opførtes i Gadelinien et nyt Gymnastikhus S. for Hovedbygningen, forbundet med denne ved en Mur med Port. Skolen har et c. 20,000 Bd. stort Bibliotek. For Tiden er der ansat en Rektor, 4 Overlærere, 9 Adjunkter og to Gymnastiklærere; $^{30}/_{9}$ 1904 havde den 199 El. (ingen Realklasser).

Metropolitanskolen

De andre lærde Skoler i Kbh. og paa Frederiksberg ere private, men staa under Kultusministeriets Tilsyn. Elevantallet gælder for Maj 1904.

Borgerdydskolen i Kjøbenhavn, Stockholmsgade, grundlagt 1787, havde først Lokale paaKjøbmagergade, fik 1788 egen Bygning paa Nørregade; efter dens Brand 1807 havde Skolen Lokale forskellige Steder, indtil den 1855 fik Plads i Bredgade Nr. 32, Bygn. genopf. efter en Brand 1865); 1884 flyttedes den til sin nuv. Bygning (Arkit.: H. Hagemann) og udvidedes 1904 (Arkit.: F. Levy); Dimissionsret: 1850; 573 El. (*H. Lund*, Borgerdydsk. i Kbh. 1787-1887, Kbh. 1887).

Borgerdydskolen i Helgolandsgade, grundl. 1787 som en Filial af den foregaaende, senere selvstændig, fra 1795 paa Christianshavn, hvor den havde Lokaler forskellige Steder, saaledes 1828-36 i det „Schimmelmannske Sukkerhus" i Lille Torvegade lige ved Knippelsbro, fra 1837 i sin egen Bygning i Wildersgade (tidligere Præstegd. til Frederiks tyske Kirke), indtil den flyttede til sin nuv. Bygning (Arkit.: F. Levy), indviet $^{7}/_{4}$ 1893. Dimissionsret: 1850; 364 Elever. (*J. Helms*, Borgerdydsk. paa Kristianshavn i dens Barndom og Ungdom 1787-1837, Kbh. 1887).

Efterslægtselskabets Skole, Østergade 54, grundl. 1786; 1790 købte Selskabet den Ejendom, hvori Skolen aabnedes $^{3}/_{1}$ 1797, og hvori den endnu findes i Mellembygningen, der til Dels er ombygget og udvidet 1898 (F. Levy)*).

*) Den til Gaden i de øvre Partier godt bevarede Renæssancebygning er opf. 1640 (paa en Grund, hvor Rigshofmester Poul Laxmand og senere Biskop Jens Andersen Beldenak boede) af Rente-

Dimissionsret: til Realeks. 1856, til Art. 1885; 330 Elever. (*F. Nygaard*, Efterslægtselsk. og Edv. Storm, Odense 1886. *F. Bokkenheuser*, Efterslægtselskabet og dets Skole 1786-1836, Kbh. 1896).

Frk. Engelhardts Pigeskole, Rysenstensgade, grundl. 1881 i Stormgade: den nuv. Bygning (Arkit.: G. Møller) er indviet $^{28}/_{8}$ 1895. Dimissionsret: til Realeks. 1867, til Art. 1903; 350 Elever.

Frederiksberg Latin- og Realskole, Hollændervej, grundl. 1879 paa Taarnborgvej, senere var den paa Nyvej; den nuv. Bygning (Arkit.: F. Levy) indviedes $^{2}/_{4}$ 1891, udvidet 1901. Dimissionsret: 1889; 398 E.

Gammelholms Latin- og Realskole, Toldbodgade, grundlagt 1872 i Holbergsgade; den nuv. Bygning (Arkit.: H. Hagemann og K. Arne Petersen) indviedes $^{22}/_{5}$ 1891. Dimissionsret: til Realeks. 1894, til Art. 1896; 322 Elever.

Lyceum, Nørrebros Latin og Realskole, Ravnsborggade, opstaaet 1899 ved Forening af *Lyceum*, — grundl. 1859 som „Nymanns Realskole" i St. Kongensgade, flyttet 1873 til Nørrefarimagsgade og da kaldet Lyceum; Dimissionsret: 1872 — og *Nørrebros Latin- og Realskole* — grundl. 1865 som „Nørrebros Realskole" paa Fælledvej, fra 1868 i Blaagaards Seminarium, flyttet 1873 til egen Bygn. i Baggesensgade og 1891 til sin nuv. Bygning (Arkit.: F. Levy); Dimissionsret: 1884 —, hvor den efter Optagelsen af Lyceum $^{1}/_{9}$ 1899 antog sit nuv. Navn. 180 Elever.

Efterslægtselskabets Skole.

Madsens Latin- og Realskole, Filippavej, grundl. 1858 som „Frk. Jessens Forberedelsesskole", fik som „Industribygningens Latin- og Realsk." Dimis-

---

mester Henr. Müller. Senere ejedes den af Konferensrd. Peder Benzon, efter hvem den 1738 solgtes til Minister J. S. Schulin, hvis Søn F. L. S. solgte den 1771 til J. J. Gabel, der vilde indrette den til Gæstgiveri; men under Pøbelopløbene $^{17}/_{1}$ 1772 blev den halvt ødelagt, og Schulin overtog den atter, hvorefter den var i flere Hænder, indtil den efter Gehejmeraadinde C. C. v. Schøllers Død solgtes til Efterslægtselskabet 1790 (se *Fr. Bokkenheuser*, Den Gabelske Gaard, Kbh. 1902, Skoleprogram).

sionsret 1894, flyttet 1904 til sin nuv. Bygning (indviet $^{23}/_{8}$; før Hertz's Forberedelsessk., opf. 1895-96, Arkit.: A. Clemmensen); 162 Elever.

Schneekloths Latin- og Realskole og Hertz's Forberedelsesskole, Værnedamsvej, grundl. 1854, den nye Bygning (Arkit.: Ph. Schmidth) indviedes $^{2}/_{5}$ 1885; Dimissionsret: 1862. Hertz's Skole forenedes med den 1904. 335 Elever (Nov. 1904: 502).

Slomanns Latin- og Realskole, Jakob Dannefærdsvej, grundl. 1885 i Blaagaards Seminarium; den nuv. Bygning (Arkit.: F. Levy) indviedes $^{25}/_{8}$ 1889. Dimissionsret; 1892; 245 Elever.

N. Zahles Pigeskole, Nørre Voldgade og Linnésgade, grundl. 1851 i Kronprinsensgade; det nuv. Bygningskompleks (Arkit.: F. Bøttger) indviedes $^{9}/_{10}$ 1877; Dimissionsret: til Realeks. 1882, til Art. 1886; 500 Elever (om Seminariet se S. 211).

Østersøgades Latin- og Realskole, grundl. 1882 som „Linnésgades Undervisning for Drenge" i Linnésgade (Zahles Skole); den nuv. Bygning (Arkit.: Gnudtzmann) indviedes $^{24}/_{8}$ 1895. Dimissionsret: til Realeks. 1892, til Art. 1894; med Pigerealskolen (se S. 225): 445 Elever.

Frk. H. Adlers Latin- og Realskole (Fællesskole for Drenge og Piger), Sortedamsdossering, grundl. 1893 i en Villa; den nuv. Bygning toges i Brug Aug. 1900; Dimissionsret til Realeks: 1903; 179 Elever, deraf 99 Piger.

Danske Selskabs Skole, Forchhammersvej, grundl. 1899 paa H. C. Ørstedsvej; den nuv. Bygning (Arkit.: M. Borch) toges i Brug efter Nytaar 1900; et Anneks (Arkit.: A. Clemmensen) indviedes $^{7}/_{1}$ 1903; endnu ikke Dimissionsret; c. 310 Elever.

Af ovenn. Skoler have de 8, nemlig de to Borgerdydskoler, Frederiksbergs, Gammelholms, Lyceums, Madsens, Schneekloths og Slomanns (en 9., Østerbros Latin- og Realskole, Odensegade, nedlagdes 1903, se S. 211), sluttet sig sammen i en selvejende Institution *De forenede Latin- og Realskoler i Kbh. og paa Frederiksberg*, oprettet $^{1}/_{8}$ 1901, hvis Virksomhed staar under Statens Kontrol, og som for et Statslaan paa 600,000 Kr. har overtaget de 8 Skolebygninger. Skolerne danne en økonomisk Enhed, idet alle Indtægterne indbetales til et fælles Kontor, men i øvrigt har hver Skoles Leder sin fulde pædagogiske Frihed; Bestyrelsesraadet bestaar af Skolebestyrerne og 3 Lærere, der vælges af Skolernes faste Lærere; Raadet vælger atter en Direktion.

Flg. Skoler have Tilladelse til at afholde Realeksamen. Elevantallet er fra Maj 1904

Kommunens Belønnings- og Betalingsskole (se ndfr.) — *De Brockske Handelsskoler* (se S. 213). — *Den Classenske Legatskole* for Underofficersbørn, Wildersgade (Borgerdydskolens gml. Bygning, se S. 222, hvori Skolen flyttede ind 1895, og som den købte 1897 og udvidede med en Tilbygning), opr. ved kgl. Res. af $^{15}/_{11}$ 1893; 518 E., hvoraf 230 Piger. — *Frederiksberg Realskole*, Frederiksberg Allé, grl. 1880; den nuv. Bygning (Arkit.: Leerbeck) er opf. 1885; 148 E. (Nov. 1904 med Vesterbros Realsk., der blev forenet med den, 208 E.). — *Gregersens Realskole*, Ørstedsvej, grl. 1865; 202 E. — *Ingrid Jespersens Pigeskole*, Nordre Frihavnsvej, grl. 1894; den nuv. Bygning er indviet $^{24}/_{8}$ 1897, udvidet 1899-1900 (Arkit.: A. Andersen); 340 E. — *Kjær og Lyngbyes Realskole*, Ole Suhrsgade, grl. 1843 som en Borgersk. i Hotel du Nord, senere

i Lakseg. og Gotersg., fra 1882 Realsk; den nuv. Bygning (Arkit.: L. P. Fenger) toges i Brug 1883; henved 200 E. — *Frk. Karen Kjærs Pigeskole*, Gartnergade, grl. 1818; den nuv. Bygn. er opf. 1896-97; 327 E. — *Frk. M. Kruses Pigeskole*, Frederiksberg Allé, grl. 1869 paa Vesterbrog., 1879 egen Bygning i Absalonsg.; den nuv. Bygning (Arkit.: Gnudtzmann) er opf. 1886; 365 E. — *Frkn. Leerbechs og Milos Pigeskole*, H. C. Ørstedsvej, grl. 1878, egen Bygning i 1886; 166 E. — *Melchiors Borgerskole*, Larsleistræde (St. Petri Skole), grl. 1839; 225 E. — *Komtesse Moltkes Pigeskole*, Ø.-Søgade (se S. 224) grl. 1876. — *Neves Realskole*, Øresundsvej i Sundbyerne, grl. 1896; Bygningen (Arkit: P. Backer) er opf. 1897; 182 E. — *Nørrebros Døtreskole*, Fælledvej, grl. 1861; Bygningen er opf. 1882; 103 E. — *Frkn. Schmidt-Phiseldecks og Tiemroths Pigeskole*, H. C. Ørstedsvej, opstaaet 1889 ved Sammenslutning af „Frk. Schmidts Skole", grl. 1820, og „Frk. Tiemroths Skole", grl. 1861; 112 E. — *Frk. Steenbergs Pigeskole*, Industribygningen, grl. 1875; 117 E. — *Thejlls højere Pigeskole*, Holbergsgade, grl. 1901; Bygningen (Arkitekt: Evers) er indviet $^{24}/_{10}$ 1903; 120 E. — *Østerbros Døtreskole*, Rosenvængets Allé, grl. 1876; egen Bygning fra 1900; 136 E.

I Lighed med ovenn. „De forenede Latin- og Realskoler" og med en lign. Organisation (det økonomiske ledes fra samme Kontor) og Bestyrelse er $^{1}/_{8}$ 1904 dannet den selvejende Institution *De kjøbenhavnske Realskoler*, der omfatter Frederiksbergs, Kjær og Lyngbyes og Neves Skoler (Gregersens har visse kontraktmæssige Fællesregler med Institutionen; af de private Drengerealskoler staar kun Melchiors helt udenfor).

Kjøbenhavns Kommunes Skolevæsen er ordnet ved Lov af $^{20}/_{3}$ 1844 og $^{29}/_{12}$ 1857. Skolerne deles i Betalingsskoler (1 Kr. maanedlig i Skolepenge) og Friskoler; begge have 7 etaarige Klasser (hvoraf den øverste dog er frivillig); ved hver er der ansat en Inspektør. Skolevæsenet styres af en Direktion (Lov af 1857), der bestaar af Overpræsidenten som Formand, Borgmesteren for Magistratens 1. Afdeling og en af Stadens Provster eller Sognepræster, som hertil beskikkes af Kultusministeriet; desuden er der en Skoledirektør, som har Sæde i Direktionen, men ingen Stemme. Direktøren har tillige Tilsyn med de private Skoler, som ikke have Dimissionsret.

Betalingsskoler: *Gasværksvejens Sk.*, opf. 1879 (Arkit.: Hans J. Holm) for c. 137,000 Kr., af røde Mursten; Kælder og 3 Stokv. — *Husumgades Sk.*, opf. 1889-90 (Arkit.: L. P. Fenger) for 176,032 Kr. af røde Mursten med Granit og grønne glaserede Formsten; Kælder og 4 Stokv. — *Kapelvejens Sk.*, opf. 1878-79 (Arkit.: H. J. Holm) for c. 155,000 Kr. af gule Mursten med Granit, Kalksten og Formsten; Kælder og 3 Stokv. — *Matthæusgades Sk.*, opf. 1883 (Arkit: H. J. Holm) for 174,500 Kr. af røde Mursten med Indlægning af gule Fliser og Mursten, Kælder og 3 Stokv.; Gymnastikhuset er ombygget 1898 i to Stokv. — *Nansensgades Sk.*, opf. 1869-70 (Arkit.: N. S. Nebelong) for 98,000 Kr. af røde og gule Mursten; Kælder og 4 Stokv. — *Nørre Allés Sk.*, opf. 1856-57 (Arkit.: Stillmann) for c. 69,000 Kr., Kælder og 3 Stokv.; Ombygning 1876-77, Tilbygning 1891. — *Prinsesse Charlottegades Sk.*, opf. 1874-75 (Arkit.: H. J. Holm) for c. 131,400 Kr. af røde Mursten; Kælder og 3 Stokv. — *Prinsessegades Sk.*, en ældre Bygning, der 1865 ombyggedes (Arkit.: J. H. Nebelong) for 47,000 Kr. — *Sølvgades Sk.*, opf. 1846-47 (Arkit.: P. C. Hagemann)

for 65,500 Kr., Kælder og 4 Stokv.; 1883 er tilbygget et Gymnastikhus. — *Vester Voldgades Sk.*, opf. 1889-90 (Arkit.: L. P. Fenger) for 179,954 Kr. af røde Mursten med Granit og brændt Ler; Kælder og 3 Stokv. — *Vibenshus Sk.* ved Strandvejen, opf. 1891-92 (Arkit.: L. P. Fenger) for 161,592 Kr. af røde Mursten med Granit og Skifer; Kælder og 3 Stokv. — *Øster Farimagsgades Sk.*, opf. 1885 (Arkit.: H. J. Holm) for 173,210 Kr. af røde Mursten med Granit; Kælder og 4 Stokv.

En særlig Stilling indtager Kommunens *Belønnings- og Betalingsskole* for Drenge, Istedgade, idet den dels er Betalingsskole, dels Belønningsskole, der hvert Aar optager 25 flinke Elever fra de andre Kommuneskoler, hvilke Elever i 4 Aar forberedes til Realeksamen; Bygningen, Kælder og 4 Stokv.

Friskolen i Hans Tausens Gade.

(før „Hauchs Latin- og Realskole“), overtoges 1899 af Kommunen for 106,500 Kr.

Friskoler: *Baadsmandsstrædes* (Christianshavns) *Sk.*, opf. 1875-77 (Arkit.: H. J. Holm) for 195,200 Kr. af røde Mursten; Kælder og 3 Stokv. — *Brønshøjs gamle Sk.*, Kælder og 1 Stokv., og *nye Sk.*, Kælder og 2 Stokv., begge af Grundmur. — *Dronningensgades Sk.*, opf. 1893-94 (Arkit.: L. P. Fenger) for 124,614 Kr. af røde Mursten med Granit og Skifer; Kælder og 4 Stokv. — *Enghavevejs Sk.*, opf. 1894-95 (Arkit.: L. P. Fenger) for 174,688 Kr. af røde Mursten med Granit, Sandsten og Skifer; Kælder og 4 Stokv. — *Frankrigsgades* (Sundbyerne) *ældre* og *yngre Sk.*, begge af røde Mursten; Kælder og 3 Stokv. — *Frederikssundsvejens nye Skole*, opf. 1903-04 (Arkit.: L. P. Fenger) for c. 155,000 Kr. af røde Mursten og imiterede Ølandssten; Kælder og 4 Stokv. — *Frederikssundsvejens gml. Sk.*, af Grundmur; Kælder og 2 Stokv. — *Haders-*

levgades Sk., opf. 1898-99 (Arkit.: L. P. Fenger) for 210,189 Kr. af røde Mursten med Granit, Ølandssten m. m.; Kælder og 4 Stokv. (Gymnastiksal i Matthæusg. Skoles Gymnastikhus). — *Hans Tausensgades Sk.*, opf. 1901-2 (Arkit.: L. P. Fenger) for c. 230,000 Kr. af røde Mursten med Ølandssten og Sandsten; Kælder og 4 Stokv. — *Hellig Kors Kirkes Sk.*, opført 1894-95 (Arkit.: L. P. Fenger) for 173,433 Kr. af røde Mursten med Granit, Sandsten m. m.; Kælder og 4 Stokv. — *Hindegades Sk.*, opf. 1863-64 for c. 72,700 Kr. af Grundmur; Kælder og 4 Stokv. — *Istedgades Sk.*, opf. 1891-92 (Arkit.: L. P. Fenger) for 162,325 Kr. af røde Mursten med Granit og Skifer; Kælder og 3 Stokv. — *Jagtvejens Sk.*, opf. 1887-88 (Arkit.: L. P. Fenger) for 175,517 Kr. af røde Mursten med Granit, Formsten m. m.; Kælder og 4 Stokværk. — *Larsleistrædes Sk.*, bestaaende af 1) en Drengeskole, opført 1849-50 (Arkit.: P. C. Hagemann) for c. 40,400 Kr. af gule Mursten; Kælder og 4 Stokværk, 2) en Pigeskole, opf. 1891 (L. P. Fenger) for 90,372 Kr. af gule Mursten med Granit og Skifer; Kælder og 4 Stokv., og 3) en Bygning, der afgiver Plads for Gymnastik- og Tegnesale samt Skolekøkkener, opf. 1901 (Arkit.: L. P. Fenger) for c. 111,000 Kr. af gule Mursten; Kælder og 4 Stokv. — *Ny Vestergades Sk.*, opf. 1885-86 (Arkit.: H. J. Holm) for 179,590 Kr. af røde Mursten med Granit, Kalksten og Formsten; Kælder og 4 Stokv. — *Oehlenschlægersgades Sk.*, opf. 1884-85 (Arkit.: A. Clemmensen) for c. 178,000 Kr. af røde Mursten; paa Façaden Piller, der foroven ende i smaa Taarne, hvorigennem den fordærvede Luft bortføres; Kælder og 4 Stokv. — *Raadmandsgades Sk.*, opf. 1889 (Arkit.: L. P. Fenger) for 175,043 Kr. af røde Mursten med Granit og Formsten; Kælder og 3 Stokv. — *Randersgades Sk.*, opf. 1885-86 (Arkit.: A. Clemmensen) for 166,790 Kr. af røde Mursten med Granit; Kælder og 4 Stokv. — *Ryesgades Sk.*, opf. 1881 (Arkit.: H. J. Holm) for c. 160,000 Kr. af røde Mursten med Granit og glaserede Formsten; Kælder og 4 Stokv. En Filial til denne Skole, *Reserveskolen paa Blegdamsvejen*, er opf. 1893-94 for 85,366 Kr. af røde Mursten med Granit og Kalksten; Kælder og 4 Stokv. — *Skt. Hans Gades Sk.*, opf. 1882 (Arkit H. J. Holm) for 170,000 Kr. af Grundmur; Kælder og 3 Stokv. En Filial, *Reserveskolen paa Skt. Hans Torv*, er opf. 1850-51 (Arkit.: P. C. Hagemann) for c. 16,900 Kr., 1862 udvidet ved Ombygning (Arkit.: Th. Sørensen) for 12,800 Kr., af Grundmur; Kælder og 3 Stokv. — *Sjællandsgades Sk.*, opf. 1886-87 (Arkit. H. J. Holm) for 208,320 Kr. af røde Mursten med Granit og Baand af Formsten; Kælder og 4 Stokv. — *Suhmsgades Sk.*, opf. 1851-52 (Arkit.: P. C. Hagemann) for 70,800 Kr. af gule Mursten; Kælder og 3 Stokværk. — *Valby Hovedsk.*, opført 1895 af gule Mursten med Granit; Kælder og 2 Stokværk, udvidet 1903 med en Bygning af røde Mursten og Granit, Kælder og 2 Stokv.; en anden Skole af røde Mursten, 2 Stokv. — *Øresundsvejs Sk.* (Sundbyerne), opf. 1892 af røde Mursten; Kælder og 2 Stokv. med Endepartier med 3 Stokv., udvidet 1903 med en Bygning af røde Mursten og Granit, Kælder og 3 Stokv.; en Filialskole paa s. Vej bestaar af 2 Skolebygninger, henholdsvis i 1 og 2 Stokv.; en anden Filialsk. i Sverigsgade, af gule Mursten i 2 Stokv. — *Østre Gasværks Sk.*, Strandvejen, opf. 1896-97 (Arkit.: Fritz Koch) for 186,940 Kr. af røde Mursten med Granit, Ølandssten, Kridtsten m. m.; Kælder og 4 Stokv. — *Reserveskolen i Absalonsgade*, Filial til Skolerne paa Vesterbro; Bygningen (Frk. Kruses Sk., se S. 225) erhvervet af Kom-

munen 1887 for 65,000 Kr., af røde Mursten med Granit; Kælder og 4 Stokv.

En særegen Stilling indtager *Kommunens Internat*, Vesterfælledvej, oprettet 1879 for Drenge, der ved Skulkeri eller anden slet Opførsel trodse Skolen og ikke bøjes ved de sædvanlige Midler; Interneringstiden, under hvilken Eleverne (24) ogsaa faa Logis og Kost, varer gerne 3-4 Maaneder. Bygningen, af gule Mursten i Kælder og 2 Stokv., er opf. 1878 (Arkit.: Bygningskonduktør A. Møller) for 40,000 Kr.

En særegen Stilling indtager ogsaa *Skolen i Skt. Johannes Stiftelsen*, der er bestemt for de paa Stiftelsen anbragte Børn (ved Udg. af 1903 43 Elever, deraf 24 Piger).

Ved Udg. af 1903 var der altsaa 12 Betalingsskoler, foruden Belønnings og Betalingsskolen, og 24 Friskoler, foruden Internatet og Skolen paa Skt. Johannes Stiftelsen. I Betalingsskolerne var der 13,925, i Belønnings og Betalingsskolen 324, i Friskolerne 30,127, i Skolen i Skt. Johannes Stiftelsen 43, i alt 44,419 Børn. Lærerpersonalet bestod af 537 Lærere og 726 Lærerinder.

Kommunen har fra Skoleaaret 1897-98 oprettet et Fortsættelseskursus baade for mandl. og kvindl. Elever; der undervises baade i elementære Fag (Dansk, Regning, Skrivning) og i særlige Færdigheder (Bogføring, Maskinskrivning) samt i Fag som Matematik, Engelsk og Tysk. Desuden undervises i Husholdning og Madlavning, hvilke Fag ogsaa ere indførte i Kommune-Pigeskoler. Antallet af Elever udgjorde 1900-1 247, 1903-4 1614, hvoraf 940 kvindelige. Kursus holdes i den ovennævnte Skole i Larsleistræde samt i flere af de andre Skoler.

Til Kommuneskolerne er der knyttet Bogsamlinger, der delvis opretholdes ved Elevernes egne Bidrag (2 Øre ugentlig); de have tils. 46,630 Bd. Tillige var der ved 11 Skoler oprettet Sparekasser, i hvilke der indestod 20,729 Kr.

En Forening „*Friskolebørns Bespisning*“, der begyndte sin Virksomhed i Vinteren 1881-82, og som støttes af Kommunen ved et aarl. Bidrag (1903: 25,000 Kr.), uddeler varm Mad 3 Gange ugentlig i Vintermaanederne til trængende Børn i Skolerne. Der uddeltes i 1903-4 255,198 Portioner, og 8968 Børn bleve bespiste.

Af de under Gruppe 3, S. 220 omtalte Skoler nævnes følgende.

1. Skoler, som helt bestaa ved egne Midler og have gratis Undervisning:

De forenede Kirkeskoler, Nørregade, aabnedes Aug. 1864, efter at samtlige Kirkeskoler vare nedlagte $^{1}/_{10}$ 1859; den nuv. Bygning toges i Brug 1865. Eleverne, baade Drenge og Piger, ere i Reglen flinke Elever fra Kommuneskolerne, hvilke som Belønning faa Pladser her, hvor de modtage en udvidet Undervisning, de flinkeste tillige Legater samt Konfirmationsudstyr. Skolen havde $^{31}/_{12}$ 1903 en Formue paa c. 780,200 Kr. foruden Legater til et Beløb af 153,633 Kr. Omtrent 240 Elev., hvoraf Halvdelen Piger.

Opfostringshusets Skole, Kalkbrænderivej. Det *kgl. Opfostringshus* er stiftet af Fr. V ved Fundats af $^{29}/_{6}$ 1753 for 200 Drenge, vistnok paa Initiativ af J. H. E. Bernstorff, der blev dets første Direktør. Det begyndte sin Virksomhed $^{1}/_{10}$ 1755 i en Bygning, opf. efter Tegn. af Bygningsinspektør Conradi (fra 1777 blev det Søkvæsthus) i Overg. o. Vandet paa Christianshavn;

herfra flyttedes det 1775 til St. Kongensgade Nr. 108 (det tidligere „Christians Plejehus“) med Indgang baade fra St. Kongensgade og Bredgade, og 1880 til sin nuv. Bygning, indviet $^{29}/_{6}$ 1880, opf. efter Tegn. af L. Knudsen, i Kælder og 3 Stokv. med fremspringende Endepartier og Midtparti; Bygningen kostede 170,000 Kr. (deraf gav Kommunen 16,000; den gamle Bygning solgtes for 375,000 Kr.). Drengene (1904: 90) nyde, foruden Undervisning, tillige Forplejning og Beklædning samt Konfirmationsudstyr. Stiftelsen, som bestyres under Kjøbenhavns Magistrats 1. Afd. af en Forstander, ejede ved Udg. af 1904 i Kapital, Bygninger og Legater 563,379 Kr., deraf særlige Legater 8139 Kr. Desuden ejer Stiftelsen Klasselotteriafgiften, 12,000 Kr. aarl., og faar 2900 Kr. aarl. som Erstatning for Kollekt- og Tavlepenge m. m. (*A. T. Høy*, Det kgl. Opfostringshus 1753-1903, Kbh. 1903).

Opfostringshuset.

Den kgl. Belønningsskole, H. C. Andersens Gade, oprettet 1771 i Farvergade (først kaldet „De tre Velgøreres Skole“, efter Enkedronning Juliane Marie, Arveprinsen og Prinsesse Sophie; 1776 fik den sit nuv. Navn) for Pigebørn, nærmest af Forældre, der tjene „i Kongens Gaard“; den var oprindl. for 30, nu 40 Elever. Alle Udgifter afholdes af Civillisten; den styres af to af Kongen udnævnte Direktører.

Det forenede Velgørenhedsselskabs Skole, Aabenraa, aabnet $^{28}/_{1}$ 1834 af det 1832 stiftede Selskab; 1903: 96 Drenge.

Det kvindelige velgørende Selskabs Tjenestepigeskole, Krystalgade, aabnet $^{1}/_{7}$ 1816 af det 1815 stiftede Selskab; 1903: 34 Elever.

Det søsterlige Velgørenhedsselskabs Skole, St. Kannikestræde, aabnet $^{10}/_{1}$ 1791 af det 1790 stiftede Selskab; 1903: 50 Piger.

Den mosaiske Drengeskole, Skindergade, aabnet $^{17}/_{11}$ 1805 i Skindergade, fik efter Bombardementet 1807 sin egen Gaard i Farvergade og flyt-

tede 1844 til sin nuv. Bygning; 1903: 53 Elever. *Den mosaiske Pigeskole*, „Karolineskolen“ (opkaldt efter Arveprinsessen), Pilestræde, aabnet $^{28}/_{10}$ 1810 her i sin egen Gaard; 1903: 34 Elever.

2. Skoler, som til Dels bestaa ved egne Midler eller understøttes af Selskaber (Undervisningen er ikke gratis, men for det meste meget billig):

Dronningensgades Friskole for Piger (Skolepenge: 1 Kr. maanedlig), paa Christianshavn, opr. 1771, fik 1778 sin egen Bygning; 1903: 58 E. — *Døtreskolen paa Christianshavn*, Strandgade, opr. 1799; 1903: 68 E. — *Skt. Petri Drenge-Kirkeskole*, Larsleistræde, opr. i Slutn. af Chr. IV's Tid; dens første (grundmurede) Bygning laa ud til Nørregade; efter 1728 flyttedes den til Skt. Pederstræde; den nuv. Bygning indviedes $^{5}/_{11}$ 1899; 1903: 94 E. *Skt. Petri Drengerealskole*, smstds., opr. c. 1810, 143 E. *Skt. Petri Pigeskole*, Skt. Pederstræde, opr. i 2. Halvdel af 18. Aarh. af Balth. Münter (Præst 1765-93), 119 E. — *Skolen for vanføre*, Toldbodvej, oprettet 1874 af det 1872 stiftede „Samfundet, som antager sig vanføre og lemlæstede“; 1903: 56 E., hvoraf 29 Piger. — *Tysk-reformert Skole*, opr. 1689, til 1765 havde den Skolehuse i Laksegade og Klareboderne, 1766 blev den tillige Opdragelsesanstalt for forældreløse og flyttedes til Aabenraa Nr. 29, 1823 ophævedes Opdragelsesanstalten, 1886 flyttede Skolen til Gotersgade (se Side 91); 1903: 75 Elever, hvoraf 39 Piger (fransk-reform. Skole oprettedes 1725, ophævedes 1816). — *Skt. Ansgarii Kirkeskole for Drengeklasserne*, Bredgade Nr. 67 (se S. 93), opr. 1813, 1903: 40 E., *for Pige- og Forberedelsesklasserne*, der siden 1861 ledes af Skt. Josephs Søstrene, Bredgade Nr. 69; 134 E., hvoraf 97 Piger. *Skt. Knuds katolske Drengeskole*, Stenosgade (se S. 96), 58 E. Desuden hører under den katolske Skolekommission *Skt. Annæ Skole* paa Amager (se S. 95), opr. 1903, s. Aar: 45 E., hvoraf 22 Piger, samt *Skt. Josephs Søstres franske Skole*, Toldbodvej, opr. 1860, for Piger (1903: 86 E., dog overvejende protestantiske Børn). Endelig er der *Skolen ved Rosenkranskirken* (se S. 115).

3. Desuden var der i 1903 i alt 40 Privatskoler (hvoraf de fleste Pigeskoler), som helt bestod ved Elevernes Bidrag; de havde i alt 5041 Elever.

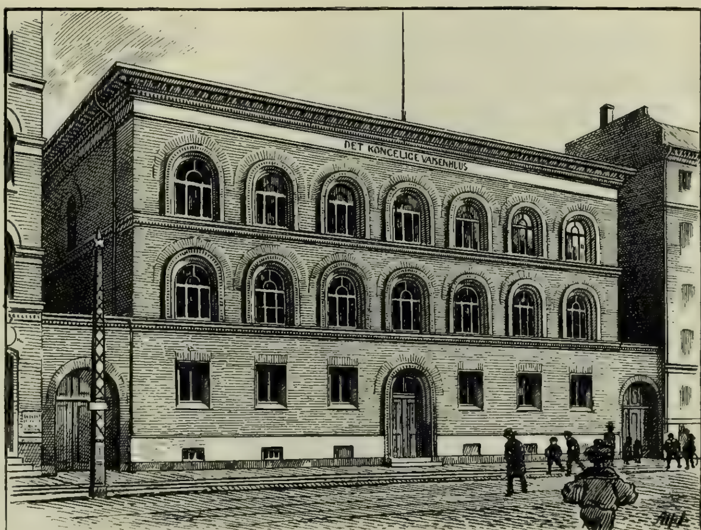
Flg. Skoler have Tilladelse til at afholde den ved Bekendtg. af $^{4}/_{3}$ 1891 og $^{30}/_{1}$ 1899 indstiftede Borgerskoleeksamen: Kjær og Lyngbyes Realskole og N. Zahles Seminarieskole (se S. 224 og 211) samt A. Schmidts Borgerskole, St. Kongensgade.

Det kgl. Teaters Elevskole giver Undervisning i de almindelige Skolefag samt Tysk og Fransk til Balletskolens Elever (c. 30).

Det kgl. Vajsenhus, Nørre Farimagsgade, er opr. ved Reskr. af $^{8}/_{4}$ 1720 for forældreløse Børn fra hele Landet, idet Kongen hertil bestemte aarligt 2000 Rd. af Postkassen samt skænkede det 60,000 Rd. af Postindtægterne, og 17,645 Rd., som vare tilfaldne ham i Prisepenge, m. m.*), og Ret til at holde Manufaktur, Bogtrykkeri og Apotek og efterhaanden

*) *Konventhuset* („domus Misericordiæ“), den Kbh.ske Fattigstiftelse, hvorfra Almisseuddeling foregik, og som var oprettet af Chr. IV (Bygningen indviedes $^{1}/_{5}$ 1630) paa Hj. af Silkegade og Pilestræde, hvor der tidligere havde været et kglt. Silkevæveri (det kaldtes derfor længe „Silkehuset“), og hvor omtrent nu „Bikuben“ er, afstod af sine Midler 26,212 Rd. til Vajsenhuset, mod at dette efterhaanden optog Konventhusets forældreløse Børn (107 i alt).

flere andre Privilegier, deribl. Eneret til at forlægge Bibel, Katekismus og Salmebog, samt overlod det den Gaard paa Nytorv, hvori det 1710 ophævede ridderlige Akademi var blevet indrettet 1691 (en gammel Adelsgaard i 1 Stokv.). Stiftelsens Direktion overlodes til Missionskollegiet. Efter at Gaarden var bleven indrettet til dens nye Brug, begyndte Vajsenhuset sin Virksomhed $^{11}/_{10}$ 1727 (Fundats af $^{21}/_{7}$) med 24 Drenge og 20 Piger. Allerede 1728 husede det 100 Børn. Men s. Aar brændte en Del af Bygningen. Paa dens Grund opførtes en langt anseligere Bygning (Arkit.: J. C. Krieger), i Kælder og 3 Stokv., i hvis Midtparti med Taarn der var Kirke (ogsaa i den ældre Bygning var der Kirke; den regnedes som Annekskirke til Slotskirken og var tilgængelig for alle), medens der paa hver Side af Kirken var dobbelt Stentrappe op til Apotek og Boglade; 1775 blev Bygningen restaur. og udvidet af Harsdorff. I Vajsenhuset oprettedes 1736 en særlig Skole (Charitésk.) for fattige Børn, hvilken atter ophævedes 1763 for Pigernes og nogle Aar efter ogsaa for Drengenes Vedk. Struensee ophævede helt Stiftelsen i 1771, men $^{12}/_{11}$ 1772 genoprettedes den, og $^{11}/_{10}$ 1773 aabnedes den med 33 Drenge og 25 Piger. Da Bygningen atter brændte 1795, fik Vajsenhuset en Tid Plads paa Blaagaard (se S. 211), hvorefter Børnene sattes i Pleje paa Landet. Først efter at den tidligere Grund i 1800 var solgt til Kommunen (se S. 178), blev der tænkt paa et nyt Hus; 1806 købtes for 41,250 Rd. afdøde Etatsrd. Hemmerts Gaard paa Kjøbmagergade Nr. 44. Men Krigen og andre Aarsager forsinkede Indflytningen, og først $^{9}/_{12}$ 1811 aabnedes atter Skolen med de 21 Plejebørn, som vare i Kbh., og 16 faderløse, medens for øvrigt Børnene anbragtes hos Plejeforældre uden for Huset. 1824 oprettedes „Normalskolen for indbyrdes Undervisning" for 100 Børn, og dette gav Stødet til, at man fra 1826 helt opgav Kaserneringssystemet og fra det Øjeblik kun havde skolesøgende Børn, dels „Vajser", dels „faderløse" (Kirken blev ikke genoprettet, og Sognet lagdes ind under Helligaands). Skolen tiltog i de næste Aar betydeligt. For at kunne delagtiggøre Provinserne i Stiftelsens Velgørenhedsværk solgtes efter kgl. Res. 1872 den store og altfor kostbare Bygning paa Kjøbmagergade (for 442,600 Kr.), og den nuv. Skolebygning opførtes 1874-75 (Grundst. nedlagt $^{18}/_{3}$ 1874, indviet $^{1}/_{5}$ 1875) efter Tegn. af Arkitekt C. F. Rasmussen (vurd. til 187,000 Kr.), paa Granitsokkel af røde Mursten, i Kælder og 3 Stokv; i Vestibulen findes Buster af Fr. IV og Chr. IX, i Festsalen Malerier af Fr. IV (Kopi, skænket 1775, det eneste af Portrætsamlingen, der reddedes ved Branden

Vajsenhuset.

1795) og af Chr. IX (Kopi efter O. Bache). I en mindre Bygning ud til Nansensgade findes Forstanderbolig, Gymnastiksal og Baderum.

Foruden 120 forældreløse, som til Dels opdrages paa Stiftelsens Bekostning, undervises frit i Skolen 150 faderløse Børn (ligemange Piger og Drenge), og desuden yder Vajsenhuset aårlig 14,400 Kr. til forældreløse Børns Opdragelse i Stifterne uden for Sjællands Stift. I Aaret 1904-5 understøttedes i alt 250 Børn i Provinserne. Ved Børnenes 14. til 16. Aar sørges saa vidt muligt for deres Anbringelse. Fra Oprettelsen og til $^{31}/_{3}$ 1903 er der i alt udgaaet 2862 Vaiser og (siden 1824) 1701 faderløse fra Stiftelsen. Den ejede $^{31}/_{3}$ 1903 c. 1,800,000 Kr. Foruden Renterne af denne Kapital hidrøre dens Indtægter fra Privilegiet paa Bibler, Salmebøger og Katekismer (Apoteksprivilegiet solgtes 1877 for 125,000 Kr.) samt et aarl. Bidrag fra Finanserne paa 2600 Kr. Den styres under Kultusministeriets Tilsyn af en Direktion og en Forstander. (Se *A. Exner*, Efterretn. om det kgl. V., Kbh. 1881. — Kirkeh. Saml. 4. R. III og IV).

Abnormskolerne omfatte de Skoler, der ere oprettede for blinde, døvstumme og aandssvage Børn.

Det kgl. Blindeinstitut, Citadelsvej. Det ældre er oprettet $^{10}/_{6}$ 1811 af Selskabet „Kjæden“, der paa Forslag af Præsten, Prof. C. F. Brorson og Overhofmarskal, Overkmhr. A. W. Hauch besluttede at gøre Blindesagen til sin Hovedopgave. Det begyndte i et lejet Lokale i Aabenraa med 12 Elever, der for det meste fik gratis Undervisning; men alt Aaret efter traadte Staten til med et aarl. Bidrag paa 1000 Rd., det tillagdes Prædikatet „kgl. Institut“, og det fik sin egen Bygning paa Hj. af Niels Hemmingsens- og Walkendorfsgade, hvori der indrettedes Bolig for indtil 24 Elever; 1825 forenedes med det en Arbejds- og Forsørgelsesanstalt (12 Pladser) for forhenv. Elever; den fik egen Bygning paa s. Grund. Men Undervisningen var i det hele meget primitiv, og der nedsattes derfor 1852 en af Ministeriet og Kjæden valgt Kommission til en bedre Ordning af Blindesagen, og Følgen blev, at Staten ifl. Lov af $^{21}/_{1}$ 1857 oprettede et nyt Institut, mod at Kjæden gav 149,000 Kr. til Opførelsen af en ny Bygning og fik 2 Medlemmer i Bestyrelsen og Ret til at besætte 18 af Pladserne. Bygningen opførtes 1857-58 efter Tegn. af F. Meldahl (indviet $^{5}/_{11}$ 1858), og Instituttet begyndte med 25 Elever under Ledelse af Forstander J. Moldenhawer; 1865 forøgedes Pladserne til 70 og i 1881, efter at Bygningen havde faaet en betydelig Udvidelse, til 100. Efter den Tid har Instituttet, i Forening med nedenn. Asyl og den V S. 892 omtalte, af Staten $^{1}/_{11}$ 1898 oprettede og senere til Optagelse af 32 Elever udvidede Forskole ved Kalundborg, været i Stand til at optage alle blinde Børn over 6 Aar, der anmeldtes til Undervisning, og beholde dem til Afslutningen af deres Uddannelse. Blindeinstituttet optager Børn i en Alder af 10-12 Aar, Forskolen fra 6 til 10 Aar. Betalingen er for Opholdet, deri medregnet Kost og Klæder, 700 Kr. aarlig, men efter Barnets eller Forældrenes Kaar kan den nedsættes eller helt bortfalde. I Dec. 1904 var der 99 Elever, deraf 35 Piger. Instituttet ejer et „separat Understøttelsesfond“ paa 23,600 Kr. samt Legater til et Beløb af c. 30,000 Kr. Det bestyres under Kultusministeriets Tilsyn af en særlig Bestyrelse og ledes af en Forstander. Desuden er der 14 Lærere (deraf 3 i Musik, 1

i Klaverstemning, 5 i Haandværk og 1 i Gymnastik), 3 Lærerinder ved Inst., 3 ved Forskolen og 3 Hjælpelærerinder, samt en Økonomiinspektør.

Den 1857-58 opf. Bygning er i blandet Rundbuestil (Motiver fra norditaliensk Murstensarkitektur) paa Granitsokkel af røde Mursten med Forsiringer af gule Sten, og bestaar af en Hovedfløj, 156 F. lang, og to mod S. V. udgaaende Sidefløje, alle i 2 Stokv. og med rundbuede Gavle; over Hovedfløjen er en Klokkestol. Hovedfaçaden har et stort Midtparti med halvrund Fronton, prydet med det danske Vaaben. Paa Siderne af Portalen, over hvilken staar: „Bekostet af Selskabet Kjæden 1857“, er der anbragt to Zinkstatuer, blinde Børn, der læse og musicere (af P. S. Daniel). Den 1879-80 opf. Tilbygning (Arkitekt: F. Meldahl) ligger

Blindeinstituttet.

mod S. parallel med Hovedfløjen, forbunden med Sidefløjene ved to lave Forbindelsesbygninger, og er i samme Stil og Højde som de andre Fløje. Instituttets Grund er 22,850 □ Al.

Den ovennævnte **Arbejds- og Forsørgelsesanstalt** er fra 1858 fortsat af Selskabet Kjæden paa det gamle Sted og blev fra 1861 indrettet alene for Kvinder (36 Pladser), der faa Ophold, Kost og Klæder frit eller for en moderat Betaling; 1861 aabnedes der ogsaa et **Asyl** for blinde Børn under 10 Aar, som desuden nyde Undervisning; 1866 solgte Kjæden den gamle Bygning til Sparekassen for Kbh. og Omegn, og der opførtes en ny Bygning i Klerkegade (Arkitekt F. V. Tvede), tagen i Brug April 1869.

Hertil kommer saa den ovenomtalte Forskole ved Kalundborg (nu 32 El.), det $^{10}/_{12}$ 1900 indviede *Hjem for arbejdsdygtige blinde Kvinder,* Mariendalsvej paa Frederiksberg (24 Pladser), et Pensionat for bl. Kvinder

i Vejle og flere mindre af lign. Art., og endelig maa mærkes det af Foreningen for Blindes Virksomhed oprettede Udsalg med Værksteder for Blinde, navnlig Mænd (St. Kongensgade).

Litt.: *J. Moldenhawer*, Det kgl. Blindeinstituts Hist. osv., Kbh. 1883; s. Forf., Det kgl. Blindeinst. Hist., i Aarsberetn. fra det kgl. Blindeinst. 1898.

Det kgl. Døvstummeinstitut, Citadelsvej, er oprettet ved Fundats af $^{17}/_{4}$ 1807, efter at Dr. med. P. A. Castberg, som blev dets første Forstander, havde foretaget en Rejse i Udlandet for at studere lign. Anstalter. Det begyndte i et lejet Lokale i Sølvgade og flyttede 1823 til den af Staten købte Rabeske Gaard i Stormgade; 1838-39 opførtes dens nuv. Bygninger (Arkitekt: Wahl) for 28,489 Rd. og toges i Brug $^{2}/_{9}$ 1839. De bestaa af 2 i en stump Vinkel sammenstødende Fløje af Grundmur i 2 Stokv.; 1858-59 udvidedes Vestfløjen (Arkitekt: Th. Sørensen), hvorved Instituttet fik Plads til 130 Elever.

I Beg. vare alle døvstumme Børn, som ved Plak. af $^{11}/_{4}$ 1817 bleve underkastede Skoletvang, henviste til Instituttet, hvor der undervistes efter Tegnmetoden. I 1850 oprettede imidlertid cand. teol., senere Præst V. Dahlerup en privat Døvstummeskole, grundet paa Talemetoden; den havde først lejet Lokale og flyttedes senere til Baggesensgade; snart blev H. P. Duurloo Bestyrer, og efter ham 1856 Joh. Keller; 1867 anerkendtes den af Staten som et officielt Led af Døvstummeundervisningen. Aar 1881 oprettedes *det kgl. Døvstummeinstitut i Fredericia* (se V S. 292) og 1891 *den kgl. Døvstummeskole i Nyborg* (III S. 600). Nu er Forholdet dette: Ifl. Lov af $^{11}/_{4}$ 1890 indkaldes alle døvstumme Børn i 8 Aars Alderen til Optagelse paa Forskolen i Fredericia, hvor de undervises efter Talemetoden, og efter et Aars Forløb fordeles de efter Anlæg, saaledes at de uegentlig døvstumme overføres til Nyborg, medens af de egentlig døvstumme c. $^{1}/_{3}$ (de daarligst begavede) sendes til Instituttet i Kbh. for at undervises efter Skrift- og Haandalfabetmetoden og de andre blive i Fredericia, fordelte paa Afdelingerne A og B., for at undervises efter Talemetoden. A-Afdelingen er dog nu siden Aug. 1904 en selvstændig Institution: *Den kgl. Døvstummeskole i Fredericia.* For hvert Barn betales aarlig 300 Kr. for Logis, Kost, Klæder, Pleje og Renlighed; i Tilfælde af Uformuenhed udredes Betalingen af vedk. Købstad eller Amt. — Instituttet i Kbh. styres, under Direktøren for de kgl. Døvstummeanstalter, af en Forstander, der er første Lærer; desuden er der 9 Lærere og 1 Lærerinde. Det havde Sept. 1904 72 Elever, hvoraf 26 Piger. Instituttet ejede $^{31}/_{3}$ 1904 146,942 Kr.

Frk. Th. Madsens Skole for døvstumme Børn af bedrestillede Forældre, Sortedams Dossering 81, staar under Tilsyn af Kultusministeriet.

Om *Arbejdshjem* og *Asyl for døvstumme Piger* og *Alderdomshjemmet for døvstumme* se under Stiftelser.

Statens Institut for talelidende, Lokaler i Døvstummeinstituttet paa Citadelsvej, oprettet $^{1}/_{4}$ 1898, yder Hjælp til unge talelidende fra Land og By og er delt i to Afdelinger: for stammende, der behandles paa Kursus à 4 Uger, med Ophold paa Instituttet, og for Elever med Talefejl, der behandles daglig og kun undtagelsesvis have Ophold.

Aandssvageanstalten paa Gamle Bakkehus (*Idiotanstalten*), Rahbeks Allé (dels paa Kbhvs., dels paa Frederiksbergs Grund), er oprettet ved milde Gaver særlig paa Initiativ af Dr. med. J. R. Hübertz og begyndte

sin Virksomhed $^{15}/_{11}$ 1855 med 4 Børn i et for c. 20 indrettet, lejet Lokale paa Gml. Bakkehus, som Hübertz og Medkommiterede købte 1859 for 12,500 Rd. Ved nye Gaver og ved Indtægterne af et Industrilotteri opførtes 1859-60 efter Tegn. af F. Meldahl den nuv. Bygning for 60 Børn, af røde Mursten, bestaaende af en Hovedfløj i Kælder og 3 Stokv., med fremspringende Endepartier, og to Sidefløje i to Stokv.; over Hovedindgangen fra Haven er der en Zinkgruppe (Moderkærligheden) af Th. Stein; 1870 og 1882 opførtes to nye Bygninger, i 2 Stokv. (Arkit.: Murmester J. C. Sørensen) til Plejehjem for uhelbredelige; 1887 aabnedes et Børneasyl i det gamle Rahbekske Hus. Til Anstalten hører en 4 Td. Ld. stor Have. En i 1895 tilkøbt Villa op til Anstalten er Forstanderbolig. Filialen paa Ebberødgaard (se II S. 71 flg.) aabnedes $^{1}/_{6}$ 1892. Ved Lov af $^{21}/_{2}$ 1902 ordnedes Aandssvageanstalterne i to selvejende Stiftelser: 1) *Gamle Bakkehus-Ebberødgaard* med Filialer — Karens Minde (se II S. 247 og ndfr.) og Lillemosegaard (se II S. 268) med Gammelmosehus —, særlig for aandssvage fra Øerne, og 2) den *Kellerske Aandssvageanstalt i Brejninge* (se V S. 413 flg.), særlig for aandssvage fra Jylland. Moderanstalten *Gamle Bakkehus* er nu udelukkende Skolehjem (delt i en Forsøgsafdeling, en Læseskole og en Arbejdsskole) for c. 200 udviklingsdygtige Børn; *Ebberødgaard*, med i alt c. 450 Pladser, indeholder et Arbejdshjem for voksne af begge Køn og et Plejehjem baade for voksne og Børn; *Lillemosegaard* er Plejehjem for c. 90 Mænd og *Gammelmosehus* Plejehjem for c. 40 Kvinder. Betalingen er i 1902 fastsat til 600 Kr. aarl. for hver uformuende aandssvag; som Regel udreder Staten det halve, Amt og Kommune eller private Resten. Under Tilsyn af en Bestyrelse ledes Gamle Bakkehus af en Forstander, der tillige er Førstelærer; desuden er der en Andenlærer, en Husfader for Drenge- og en Plejemoder for Pigeafdelingen samt en Plejemoder for Forsøgsafdelingen foruden flere Lærere og Lærerinder.

Ved Gamle Bakkehus er der Sept. 1833 afsløret en Mindesten for *K. L. Rahbek* og Hustru, udf. af H. E. Freund og G. F. Hetsch.*).

Karens Minde, S. for Vestre Kirkegaard, er oprettet 1880 paa en Ejendom, som Keller købte og udvidede, idet Staten ydede ham et Laan af 110,000 Kr. Bygningen er opf. efter Tegn. af V. Klein. Den er nu Plejehjem for c. 100 uhelbredelige aandssvage Børn. *Villa Popina* Ø. for Vestre Kirkegaard har hørt til Anstalten indtil 1902.

Paa *Frederiksberg* ligge flg. Undervisningsanstalter og Skoler:

Den kgl. Veterinær- og Landbohøjskole, Bülowsvej. Paa Højskolen, der er oprettet ved Lov af $^{8}/_{3}$ 1856, findes nu samlet Undervisning for Veterinærer, Landbrugere, Landinspektører, Havebrugere og Skov-

*) *Gamle Bakkehus*' Navn træffes allerede midt i 18. Aarh., da det ejedes af Kapt. C. U. Bülow, som solgte det til Greve J. L. Holstein-Ledreborg, hvis Søn efter hans Død 1763 solgte det til Bygningsinspektør J. C. Conradi; ved Aukt. 1777 solgtes baade Gl. Bakkehus og det paa Grunden af Conradi opførte *Nye Bakkehus*, det sidste til Livlæge, Konferensrd. J. J. Berger, der her førte et selskabeligt Liv og samlede Tidens Skønaander og berømte Mænd om sig; ved Bergers Død 1791 gik det over til Statsminister Chr. Brandt. Gamle Bakkehus blev derimod lejet ud til Sommergæster, deribl. fra 1780 K. L. Rahbek, som fra 1787 boede her til Stadighed og 1802 købte Gl. Bakkehus, efter at han 1798 havde giftet sig med Karen Margr. (Kamma) Heger, og grundede det Hjem, der er saa bekendt i dansk Aandsliv. Se *J. M. Thiele,* To Aar paa Bakkehuset, Kbh. 1869; *L. Bobé*, Bakkehuset, Kbh. 1903.

brugere, som tidligere har været spredt paa forskellige Steder, og hvis Grundlæggelse overvejende er foregaaet i Slutn. af 18. Aarh., Oplysningstiden med dens stigende Interesse for Jordbrugene og Udbyttet af disse Næringsveje. Foranlediget ved Kvægpesten, der midt i 18. Aarh. afstedkom store Ødelæggelser, oprettede Læge, senere Stadsfysikus P. C. Abildgaard 1773 med Statsunderstøttelse en Veterinærskole paa Christianshavn, Hj. af Skt. Anna- og Dronningensgade, hvor han havde købt en to Stokv. høj Bygning og tilføjede flere mindre Bygninger; men allerede 1776 overtoges den af Staten som selvejende Institution og fik Navnet „kgl. Veterinærskole“. Den fik nu flere Lærere og udviklede sig meget i de flg. Aar under Forstanderskab af Abildgaard og hans Efterfølger E. Viborg († 1822). Derefter gik Veterinærskolen en Tid tilbage, indtil en Række unge Lærere forberedte dens Optagelse i den fælles større Undervisningsanstalt. — En lign. Udvikling har Jordbrugsundervisningen gennemgaaet. Alt 1765 havde Forstmanden J. G. v. Langen haft et „Forstseminarium“ paa Jægersborg; 1785 oprettedes to Jægerkorps i Helsingør og Kiel, hvortil knyttedes Undervisning i Skovbrug, men kun i Kiel, hvor den ledes af A. C. H. Niemann 1785-1832, fik den Betydning; i 1832 nedlagdes Kielerskolen, og man indrettede i Kbh., med Undervisningssted paa Polyteknisk Læreanstalt, en strengere Forsteksamen; Formand i den Kommission, der ledede Undervisningen, blev Jonas Collin, der senere ogsaa var Direktør for Veterinærskolen. — Omkring Aar 1800 havde der været en Slags Forsteksamen og en landøkonomisk Undervisning ved Universitetet, og i 1830 var der indrettet en Landbrugs- og Skovbrugsskole paa Mørupgaard (se II S. 626). Midt i 19. Aarh. rejstes Kravet om en højere Læreanstalt for Landbrugere som Udvidelse af det Kursus, der fra 1849 fandtes paa Polyt. Læreanstalt. — Landinspektører og Havebrugere vare hidtil blevne eksaminerede af særlige Kommissioner.

Veterinær- og Landbohøjskolens Bygning, til hvilken der bevilgedes 170,000 Rd., blev opført 1856-58 (toges i Brug $^{25}/_{8}$ 1858) paa Gaarden Roligheds Jorder (af hvilke den fik c. 60 Td. Ld.) efter Tegning af M. G. B. Bindesbøll. Den er af gule Mursten og bestaar af en Hovedfløj (c. 190 F.), hvis Hovedfaçade vender mod Ø., og som har et Midtparti, der springer frem baade paa Øst- og Vestfaçaden, samt to mod Ø. udgaaende mindre Sidefløje, alle i 2 Stokv. Skolen fik 7 faste Lærere foruden flere Docenter og uddannede fra Beg. Veterinærer, Landbrugere og Landinspektører; 1863 kom Havebrugere til, og Skovbrugsundervisningen, der samtidig blev flyttet til Højskolen, blev indlemmet i denne 1869. Den første Direktør blev C. E. Fenger. Skolen har stadig udvidet sig; navnlig efter Midten af 1880'erne er der kommet meget nyt, saaledes Antiseptiken, Mikroskopien, patologisk Anatomi, Kampen mod Tuberkulosen, Fortsættelseskursus for Veterinærer (1888) og Landbrugere (1895) samt det nedenfor nævnte Forsøgslaboratorium; P. E. Müller bragte et Gennembrud af nye Ideer og Arbejdsmaader i Skovbruget, Rostrup grundlagde Plantepatologien, Boas Forstzoologien osv. Der trængtes derfor stadig til nye Lærerkræfter og til nye Bygninger. Efter nogle mindre Udvidelser i 1884 og 1888 bevilgedes ved Lov af $^{12}/_{4}$ 1892 868,000 Kr. til Om- og Tilbygninger, der foretoges efter Tegn. af E. Gnudtzmann i 1892-95. Hovedbygningen blev gjort dobbelt saa stor, idet Sidefløjene forlængedes c. 30 F. mod Ø. og forenedes med en med den gl. Hovedfløj parallelt liggende Fløj i 2 Stokv. og Kælder, der paa hver Side er 80 F.

længere end denne (i alt c. 350 F.), og som nu danner Hovedfaçaden ud mod Bülowsvej. Over Porten i dens fremspringende Midtparti staa Fr. VII's og Chr. IX's Navnetræk og Aarstallene 1856 og 1892. Af de andre Bygninger nævnes den 1895 opf. Anatomibygning (c. 180 F.), i Kælder og to Stokv., der ligger mod V. parallelt med den gml. Hovedfløj, og de bagved liggende 3 store Sygestalde, som sammen med Anatomibygningen og andre Bygninger omgive den store Ride- og Kørebane. Til Højskolen høre store Samlinger og et Bibliotek, c. 35,000 Bd. Den store Sal i den gl. Hovedfløj er prydet med Malerier af Dekorationsmaler Hilker og Dyremaler A. P. Madsen; i Forhallen findes en Frise i Gibs, „Husdyrene i deres Forbindelse med Menneskene", af C. Peters. I Bygningen findes Buster bl. a. af Landøkonomen B. S. Jørgensen og Veterinæren F. V. A. Prosch, begge af O. Th. Thielemann., Kemikeren C. F. Barfoed, Anatomen H. C. Bendz (af

Veterinær- og Landbohøjskolen.

Peters) og Jonas Collin; desuden Malerier af Abildgaard og E. Viborg. Uden for Anatomibygningen i Gaarden mellem Hovedbygningens 4 Fløje er $^{13}/_{6}$ 1900 afsløret en Broncebuste af Veterinæren H. V. Stockfleth (af R. Andersen).

Af den oprindelige store Grund ere efterhaanden store Dele bortsolgte eller afstaaede, saaledes 1892 for at dække Udgifterne ved Udvidelsen. Til Forsøgslaboratoriet høre nu c. 4 Td. Ld. N. for Rolighedsvej. Af den S. for Vejen liggende Del er omtr. 1895 c. $9^1/_2$ Td. bortsolgt til Bebyggelse. Af den tiloversblevne Del benyttes den, som ikke indtages af Bygninger, Ridebane og Veje, dels til en c. $5^1/_2$ Td. stor Undervisnings- og Forsøgsmark, dels til de Højskolen omgivende, c. 11 Td. store Haveanlæg, der tjene til Støtte for Undervisning i Botanik og Havebrug og omfatte en offentlig tilgængelig Have med tilhørende Væksthuse samt en Køkken- og Frugthave. — I Haven er der 1899 opstillet en Broncestatue af Gehejmekonferensrd. E. Tesdorpf (af Th. Stein); den tilhører Landhusholdningsselskabet.

Til Højskolen hører ogsaa den forst-botaniske Have ved Charlottenlund (se II S. 268), c. 8 Td. Ld.

Højskolen, under Landbrugsministeriet, styres af en Direktør, der sammen med 6 paa 4 Aar valgte Tilsynsmænd fører Tilsynet; desuden er der et Undervisningsraad, som bestaar af Direktøren og samtlige Lærere og Docenter. Der er 22 faste Lærere (Professorer) og 10 Docenter samt 10 Assistenter. Til Højskolen er, foruden det nedenn. Forsøgslaboratorium, knyttet to stationære og en ambulatorisk Klinik. Kursus for Veterinærer, Landinspektører og Skovbrugere er $3^1/_2$-$4^1/_2$ Aar (med den praktiske Uddannelse er Skovbrugernes Kursus $5^3/_4$ Aar), for Landbrugere $1^2/_3$ Aar og Havebrugere c. 2 Aar. I de sidste ti Aar har de studerendes Antal været 3-400. I 1902-3 toges Eksaminerne af 70, deraf 29 Veterinærer, 28 Landbrugere, 4 Landinspektører, 6 Skovbrugere, og 3 absolverede Fortsættelseskursus for Landbrugere.

Det landøkonomiske Forsøgslaboratorium, Hj. af Bülows- og Rolighedsvej, er grundlagt hovedsagelig ved N. J. Fjords Virksomhed. Bygningen, der er opf. 1882-85 for 122,000 Kr. efter Tegn. af L. P. Fenger, er af gule Mursten i Kælder og 2 Stokv., med fremspringende Endepartier i 3 Stokv. Laboratoriet, der er delt i en kemisk og en bakteriologisk samt en ambulant landøkonomisk Afdeling, maa betragtes som Centralstation for et stort System af bevægelige Forsøgsstationer i Fodring og Mejeri m. m. — Foran Bygningen, ud til Rolighedsvej, er $^{14}/_{10}$ 1892 afsløret en Broncestatue af *N. J. Fjord*, af Aksel Hansen.

Litt.: *H. Krabbe*, Nybygninger paa V.- og Landbohøjsk., i Tidsskr. for Veterinærer XXIV, og *J.*, Den kgl. danske Veterinærsk. og d. kgl. V.- og Landbohøjsk. 1773-1858-1895, i Maanedsskr. for Dyrlæger VII 1896. — Betænkning ang. Udvidelsen af den kgl. Veterin. og Landbohøjsk., 1887 — *E. Gnudtzmann*, i Den tekn. Forenings Tidsskr. 1897, S. 177 flg. — *A. Oppermann*. Landbohøjskolen, i „Danm. Kultur“ S. 335 flg. — Højskolens Aarsberetninger.

Frederiksberg **tekniske Skole** er oprettet $^1/_{10}$ 1871 og støttes af Stat og Kommune; den har fra 1899 Lokaler i Lollandsvejs Skole. I Vinteren 1903-4 havde den 252 Elever, i 10 Klasser.

I Frederiksberg Kommune fordelte Skolebørnene sig i 1896 og 1902 saaledes mellem kommunale og andre Skoler:

	1896		1902	
	Samlet Elevtal	pCt.	Samlet Elevtal	pCt.
Kommuneskoler	5559	56,9	6830	58,7
Andre Skoler	4205	43,1	4802	41,3
i alt...	9764	100,0	11,632	100,0

Procenttallet for Kommuneskoleelever er ikke saa stort som i Kbh., se S. 221, men der er dog ogsaa her i de senere Aar foregaaet en ret be-

ydelig Forøgelse saavel absolut som relativt i Kommuneskoleelevernes Antal.
Om Latin- og Realskolerne (Frederiksberg, Madsens, Schneekloths, Slomanns og det danske Selskabs Skole) og om Skolerne, der have Tilladelse til at afholde Realeksamen, se S. 223 flg.

Frederiksberg Kommunes Skolevæsen er ordnet ved Lov af $^{29}/_{12}$ 1857 og $^{4}/_{2}$ 1898 samt Skoleplan af $^{19}/_{12}$ 1904. Skolerne, i hvilke Undervisningen er gratis, deles i Heldagsskoler, med delt Skoletid Formiddag og Eftermiddag, og Halvdagsskoler, med Undervisning Formiddag eller Eftermiddag; de have hver 7 etaarige Klasser (hvoraf den øverste dog er frivillig), og ved hver er der ansat en Inspektør. Skolevæsenet styres af en Skolekommission, der bestaar af en af Sognepræsterne, valgt af Kultusministeriet, og af 4 af Kommunalbestyrelsen valgte Medlemmer, hvoraf to tages blandt dens Medlemmer, to uden for den; Kommissionen vælger selv sin Formand. Det nærmeste Tilsyn med Skolerne er fra 1862 overdraget en Skoleinspektør, fra 1898 kaldet Skoledirektør, der ogsaa har Tilsyn med Skolevæsenet i det hele.

Heldagskoler: *Niels Ebbesens Vejs Sk.*, opf. 1877 (Arkit: H. Drewsen) af gule Mursten, i Kælder og 2 Stokv., med fremspringende Endepartier i 3 Stokv., vurderet til 109,787 Kr. En Anneksbygning, af gule Mursten, Kælder og 2 Stokv., er opf. 1879, vurderet til 42,609 Kr. — *Godthaabsvejs Sk.*, opf. 1881 (Arkit.: Prof. C. L. Thuren) af røde Mursten, i Kælder og 2 Stokv. med et 3 Stokv. højt Midtparti; paa Grunden er 1896 opf. en Bygning til Skolekøkken og 1900 en Anneksbygning; Bygningerne vurd. til 205,507 Kr. — *Nyelandsvejs Sk.*, opf. 1892 (Arkit.: Thuren) af røde Mursten, i Kælder og 3 Stokv. med et 4 Stokv. højt Midtparti; vurd. til 163,027 Kr. — *Solbjærgvejs Sk.*, opf. 1896 (Arkit.: Thuren) af røde Mursten, i Kælder og 2 Stokv.; vurd. til 159,940 Kr. — *Lollandsvejs Sk.*, opf. 1899 (Arkit.: Thuren) af røde Mursten i Kælder og 2 Stokv.; vurd. til 241,279 Kr.

Halvdagsskoler: *Lampevejs Sk.* med en Bygning ud til Falkonerallé, opf. 1863 (Arkit.: V. C. H. Wolf) af gule Mursten, i Kælder og 2 Stokv., vurd. til 43,828 Kr., og en Bygning ud til Lampevej, opf. 1874 (Arkit.: H. C. Stilling) af gule Mursten, i Kælder og 2 Stokv., vurd. til 78,111 Kr. — *Fuglevangsvejs Sk.*, opf. 1885, udvidet 1900 (Arkit.: Thuren) af røde Mursten, i Kælder og 3 Stokv.; vurd. til 200,211 Kr.

Paa Duevej, ved Godthaabsvej, opføres 1905 en ny Kommuneskole (Arkit.: V. Schmidt).

Den ældste, endnu staaende Skolebygning, Pileallé, der er opf. 1737 (her gik Oehlenschlæger i Skole), benyttes nu til Klokkerbolig.

Ved Udg. af 1903 var der i de 7 Kommuneskoler 6997 Børn, hvoraf 3365 Piger. Lærerpersonalet var $^{1}/_{4}$ 1904 94 Lærere og 131 Lærerinder.

Kommunen har i 1900 oprettet Fortsættelseskursus baade for Mænd og Kvinder indtil 22 Aars Àlderen, hvor der foruden i de elementære Fag undervises i Tysk, Engelsk og Bogføring; de havde i Halvaaret Okt. 1903-Marts 1904 340 Elever, hvoraf 216 Kvinder — Til Skolerne er der knyttet Børnebogsamlinger, der tils. talte 5197 Bd. i 1903. — Ligesom i Kbh. er der en Forening til Skolebørns Bespisning, stiftet af Lærerne i Vinteren 1876-77 (den første i Landet) og støttet af Kommunen ved, at den afholder Udgifterne ved Madens Tillavning. I Vinteren 1903-4 uddeltes 34,634 Portioner, og 1150 Børn bespistes 3 Gange ugentlig. Foruden Skolekøkkenet ved Godthaabsvejs Skole er der indrettet Skolekøkkener

i Fuglevangsvejs og Solbjærgvejs Skoler til Undervisning i kvindelig Husgerning.

Af Privatskoler var der ved Udg. af 1903 37, deri medregnet de S. 238 nævnte 5 Latin- og Realskoler og de 5 Skoler med Tilladelse til at afholde Realeksamen (Frederiksberg Realsk., Gregersens Realsk., Frk. Kruses, Frkn. Leerbechs og Milos og Frkn. Schmidt-Phiseldecks og Tiemroths Pigeskoler). De havde i alt 4917 Elever, hvoraf 2179 Piger.

Af Opdragelsesanstalter paa Frederiksberg nævnes desuden **Det Wærnske Opdragelses- og Undervisningsinstitut**, Hjørnet af Kastanie- og Bülowsvej („Villa Tharand"), stiftet ved Testam. af $^{12}/_{12}$ 1800 (konfirm. $^{8}/_{1}$ 1813) af Gehejmekonferensraadinde Martha Wærn († 1812). Det begyndte sin Virksomhed 1814, efter at det for 80,000 Rd. havde købt Ejendommen Allégade Nr. 6, hvor det var, indtil det 1888 solgte den og købte sin nuv. Ejendom. Foruden Villaen ejer Instituttet c. 16 Td. Ld. ved Roskilde Landevej og en Kapital paa 200,000 Kr. Det har 16 Pladser for Døtre af fattige Borgere i Kbh. og Christiania samt fattige forældreløse Døtre af Embedsmænd i Danm. og Norge, der faa gratis Ophold. Desuden optager Instituttet betalende Pensionærer.

Museer og Kunstanstalter.

Om *De danske Kongers kronologiske Samling* se under Rosenborg S. 133, *Nationalmuseet* (den danske Saml., den etnografiske Saml., Antiksaml. og Mønt- og Medaillesaml.) under Prinsens Palæ S. 146, *Zoologisk Museum*, og *Mineralogisk Museum* under Universitetet S. 195 og 202, *Raadhusmuseet* S. 177 og *Kriminalmuseet* S. 180.

Statens Museum for Kunst, i Østre Anlæg, Hj. af Sølvgade og Øster Voldgade. Allerede Aaret efter at den kgl. Malerisamling (se S. 128 og 130) var bleven husvild ved Christiansborgs Brand — den fik foreløbig Hjemsted i Udstillingsbygningen ved Charlottenborg —, var Staten betænkt paa ved en Nybygning at skaffe mere betryggende Museumsforhold, og efter mange Overvejelser og efter en Konkurrence opførtes paa et af Staten købt 92,900 □ Al. stort Areal af det gamle Voldterræn (væsentlig Qvitzows Bastion) Museet 1889-96 (Arbejdet paabegyndt $^{24}/_{6}$ 1889, Indflytningen foregik 1896) for 2,086,000 Kr. efter Tegn. af V. Dahlerup og Georg E. W. Møller. Bygningen, der indtager c. 10,500 □ Al. og ligger c. 13 F. over Gadelinien omgiven af grønklædte Terrasser, har en betydelig Underbygning (Over- og Underkælder), hvis Fundamenter naa indtil 36 F. under Gaden, og som alene har kostet 271,000 Kr., og er opf. af røde Mursten med Anvendelse af Granit, Ølandssten og Savonièressten m. m. til Sokkel og de arkitektoniske Led. Den bestaar af to Langfløje, 450 F., der ligge i Retningen V.-Ø., forbundne ved to noget bredere Endefløje, 118 F. lange,

og et endnu bredere Midtparti, der springer noget frem baade paa Syd- og Nordfaçaden, saa at det har en Længde paa 128 F., og som skiller Gaarden mellem Fløjene i to lige store Rum. Over Midtpartiet er der et Udsigtsplateau, 96 F. over Gaden. Nordfløjen og Endefløjene have 2 Stokv. (den østl. Endefløj har dog en Mezzanin mellem Stue og 1. Sal), Sydfløjen har i Midtpartiet kun 1 Stokv. Taget er væsentlig af Jærn og Kobber. Gennem den med Granitsøjler prydede Hovedindgang i Midtpartiet paa Sydfaçaden kommer man ind i Forhallen og den store Vestibule, der gaar gennem begge Etager og dækkes af et Glastag, 58 F. over Gulvet; fra Vestibulen føre Indgange ind til Stueetagens Lokaler, medens en Hovedtrappe, først i et, derpaa i to Løb fører op til 1. Sal, hvor der fra et af Søjler og Piller baaret omløbende Galleri er Adgang til Lokalerne, der dels ere Ovenlyssale, dels have Sidelys. Foran Midtpartiet ved Nordfløjen er der et stort Terrasse- og Trappeparti. Ved Hovedfaçadens Udsmykning have bl. a. Billed-

Statens Museum for Kunst.

huggerne Aarsleff (2 Basreliefs), Hammelef (10 Portrætmedailloner) og Aksel Hansen (4 Statuer over Hovedindgangen) medvirket. Ved Indgangen er der $^{7}/_{1}$ 1899 afsløret Broncebuster af N. L. Høyen (V. Bissen) og Julius Lange (Brandstrup), og $^{6}/_{10}$ 1901 er der ved Façaden t. v. for Indgangen afsløret Broncestatuer af V. Marstrand (W. Runeberg) og H. V. Bissen (V. Bissen), de to sidste skænkede af Konferensrd. Heide. Paa Pladsen foran Museet staar Danmarksmonumentet, modell. af L. Hasselriis, rejst til Minde om Chr. IX's Guldbryllup 1892, afsløret $^{26}/_{5}$ 1897 (Museets egentlige Indvielsesdag); Hovedfiguren forestiller Danmark; paa Fodstykket 3 Løver fra Danmarks Vaaben, Portrætmedaill. af Kongen, Dronningen og deres Børn og Svigerbørn samt 3 Hautreliefs. V. for Museet ud til Sølvgade er i Maj 1903 opstillet den af C. Jacobsen til Kommunen skænkede Bronceafstøbning af Michel Angelos David (opstillet Aug. 1897 ved Helligaands Kirke ud til Amagertorv, dernæst samme Efteraar paa Raadhuspladsen ud for Lavendelstræde). (Om Bygningen se Den tekn. Forenings Tidsskr. 17. Aarg., 1894).

Museet indeholder den kgl. Maleri- og Skulptursamling, Kobberstiksamlingen og Afstøbningssamlingen.

Maleri- og Skulptursamlingen findes i Vestibulen, paa Trappegangen og Galleriet (Skulptur) samt i Salene paa 1. Sal (Malerier). Malerisamlingen bestaar af den danske Afdeling t. h. for Indgangen og Afdelingen for udenlandsk Kunst t. v. (I Forrummet her findes tillige en lille Samling Tegninger og Malerier af nyere svenske og norske Kunstnere; Samlingen forøges ved aarlige Køb). Den første indeholder Malerier af danske Kunst-

Vestibule og Trappe i Museet.

nere fra Slutn. af 18. Aarh. og op til Nutiden og forøges gennem aarl. Indkøb. En stor Del af den udenlandske Kunst er erhvervet under Fr. V. ved Indkøb af Kunsthandler, senere Kunstkammerforvalter G. Morell; navnlig skaffede han en betydelig Samling af nederlandske Malerier. En stor Udvidelse fik den under Fr. VI ved Erhvervelsen af Etatsraaderne Bodendicks og Wests Samlinger. Da Malerisamlingen 1824 flyttedes til Christiansborg (se S. 128), forøgedes den yderligere ved Malerier, der tidligere vare spredte paa Slotte og i andre kgl. Bygninger. Skulptursamlingen indskrænker sig til nordisk Kunst.

Kobberstiksamlingen, i Østfløjens Stueetage med egen Indgang fra Ø., hørte tidligere til det store kgl. Bibliotek, blev fra 1835 en selvstændig Samling og blev 1843, da den talte c. 37,600 Blade, offentlig tilgængelig; 1852 flyttedes den til Prinsens Palæ, 1896 her til Museet. Den bestaar nu af c. 80,000 Blade, hvoraf c. 10,000 ere Haandtegninger. Samlingens Stamme kan føres tilbage til de udmærkede Aftryk af Dürers Arbejder, som denne skænkede Chr. II. Den største Del af Haandtegningerne ere danske.

Afstøbningssamlingen, i Stueetagen, grundlagt af Direktøren, Dr. Carl Jacobsen, og af ham aabnet $^{1}/_{11}$ 1898, indeholder Gibsafstøbninger over Billedhuggerværker fra tidligst Tid indtil 18. Aarh.: fra kaldæisk, assyrisk og ægyptisk Kunst, gammelgræsk (arkaisk) Kunst, græsk, hellenistisk og romersk Kunst, endelig Kunst fra Middelalderen og Renæssancen. Et særligt smukt Rum er den med dekoreret Tøndehvælving dækkede Festsal, der

Thorvaldsens Museum.

indeholder Afstøbninger dels over kolossale Arbejder, dels over særlig berømte Antikker.

Da der allerede nu er Pladsmangel i Museet, har en i den Anledn. nedsat Kommission 1904 foreslaaet enten at foretage Tilbygninger N. eller N. Ø. for Museet (navnlig til Afstøbningssamlingen) eller overdække de to Gaarde i Museet.

Thorvaldsens Museum, paa Slotsholmen bag Slotskirken. Efter at Thorvaldsen ved Testam. af $^{5}/_{12}$ 1838 havde skænket Byen alle sine Kunstværker og Samlinger paa den Betingelse, at Kommunen opførte et Museum til dem, gav Staten den 14,400 □ Al. store Grund (Gavebr. af $^{10}/_{7}$ 1844), af hvilken Bygningen indtager 6700 □ Al., hvor før Vognremissen fra det 18. Aarh.'s Christiansborg stod (de tre af dens Ydermure ere bevarede i Museet), og her byggedes Museet 1839-48 (aabnet $^{18}/_{9}$ 1848) for 507,472 Kr., af hvilke Kommunen gav 357,472, medens Resten indkom ved Subskription. Det er opf. efter en af Thorvaldsen billiget Tegn. af M. G. B. Bindesbøll i ren græsk Stil, Kunstnerens ejendommeligste Arbejde, baade et Museum for

Thorvaldsens Værker og et Mausoleum over ham. Det er paa høj Granit- og Sandstenssokkel af Mursten, cementpudset med rig Anvendelse af Farver, og bestaar af 4 Fløje, i Kælder og 2 Stokv., som danne en Rektangel, 206 × 120 F., og som indeslutte en Gaard, i hvis Midte den lukkede, smukt dekorerede Gravhvælving er (Thorvaldsens Lig blev nedsat her $^6/_9$ 1848, idet han ved sin Død først var bleven bisat i et Kapel i Frue Kirke); i Gravens Bund staar et Kors og Aarst. 1844, medens Dækstenen over Jorden kun er prydet med to Palmegrene og Vedbend. Over Hovedfaçaden, der vender mod S., og foran hvilken der er et stort Trappeparti, staar en af Chr. VIII skænket Broncegruppe, en Victoria paa en Kvadriga, udf. af H. V. Bissen til Dels efter Skitse af Thorvaldsen (Victoria og den ene Hest, den anden er modell. af S. P. J. H. Ussing, de to af Bissen). Paa Ydermurenes andre 3 Sider er der under Stueetagens Vinduer en af Jørgen Sonne udført Billedrække, dannet af indlagt forskelligtfarvet Cement og forestillende Thorvaldsens Modtagelse paa Kbh.'s Red 1838 og Udlosningen af hans Værker og disses Overførelse til Museet (den er nu saa medtagen, at den i høj Grad trænger til en Restauration). Ogsaa Indermurene omkring Graven ere rigt dekorerede med Laurbærtræer, Palmer, Vaser, Trefødder, Genier osv., ligesom der inde i Bygningen findes smukt dekorerede Lofter, dels malede, dels i Stuk, udførte af en stor Del af Tidens kendte Kunstnere.

Gaarden i Museet med Thorvaldsens Grav.

I det Indre ere de to Stokv. delte i 42 større og mindre Rum med Korridorer langs Gaardsiden, foruden en Forhal i hele Bygningens Bredde (den eneste Del af Bygningen, hvis Mure ere helt opførte fra ny), der indeholder Gibsafstøbninger af de største Billedhuggerarbejder, og en stor Sal i Nordfløjen, Christussalen, med Modellerne til Statuerne i Frue Kirke; de sidste to Sale gaa gennem begge Etager; alle Rummene have Tøndehvælvinger. I øvrigt ere hele Stueetagen og Korridorerne paa 1. Sal optagne af Thorvaldsens egne Værker (i alt 675 Numre), der dels ere Skitser og Modeller af Gibs, dels Skulpturer af Marmor, af hvilke sidste der 1904 var 125 (de forøges stadig, idet Gibsmodellerne udføres i Marmor, efterhaanden som Museets Midler tillade det), nemlig 4 Grupper, 24 Statuer, 20 Buster, 76 Relieffer og 1 Frise. Rummene paa 1. Sal indeholde hans Samlinger, bestaaende af Malerier (mest af samtidige Kunstnere), Tegninger (af Thorvaldsen og af andre), Kobberstik, Raderinger osv., Antikviteter (græske, etruriske og romerske Oldsager, Gemmer og Paster, Mønter, Gibsafstøbninger af Antiker), Skulpturer fra nyere Tid, Bøger osv. Værelset i det nordøstl. Hj. paa 1. Sal indeholder Kunstnerens sidste ufuldendte Arbejder, Portrætter af Venner og Mænd, som stode ham nær og virkede for Opførelsen af Museet, nogle af hans Møbler m. m. I en Del af den hvælv.

Kælder findes Ungdomsarbejder af ham, Marmorstatuer af nyere Kunstnere, Gibsafstøbninger af Antiker samt Klædninger og andet, der har tilhørt Thorvaldsen. — Museet ejer en Kapital paa c. 160,000 Kr., der er legeret det af Thorvaldsen.

Litt.: *J. M. Thiele*, Den danske Billedhugger B. Th. og hans Værker, I-IV, Kbh. 1831-50. — *C. Bruun* og *L. P. Fenger*, Th. Museums Hist., Kbh. 1892.

Den Moltkeske Malerisamling, i det Moltkeske Palæ, Hj. af Bredgade og Dronningens Tværgade. Samlingen er hovedsagelig dannet ved Midten af 18. Aarh. af Greve A. G. Moltke, der erhvervede den til sit

Parti af Forhallen i Thorvaldsens Museum.

Palæ paa Amalienborg, navnlig ved Hjælp af den tidligere nævnte Kunsthandler G. Morell, som vistnok havde Inspektion over Samlingen; han udarbejdede 1756 en Fortegnelse over de Malerier, som fandtes i den store Sal (Skilderigemakket) og i Lysthuset i Haven (se S. 144); i de næste Aar forøgedes Samlingen betydeligt, saa at den 1780 kunde vurderes til 80,000 Rd. Da Palæet solgtes 1794, tænkte J. G. Moltke en Tid ogsaa paa at sælge Samlingen, da det var vanskeligt at finde en Plads til den; men heldigvis opgaves Salget, og 1804 fik den Lokale i en Bagbygning til Thotts Palæ (3 tarveligt belyste Værelser), hvor den samtidig gjordes tilgængelig for Publikum; i lang Tid var det den eneste Kunstsamling, der var offentlig. Her blev den til 1878, da den flyttedes til sin nuv. Plads i en 1878-79 efter Tegn. af J. Th. Zeltner opført Tilbygning i Dronningens Tværgade til Palæet, som omtr. 30 Aar før var blevet købt af

A. W. Moltke*). Samlingen, der tæller noget over 150 Numre, som mest høre til den nederlandske, især hollandske Skole, findes i een stor Sal, der har Ovenlys og smykkes af 4 Søjler. Malerierne ere for en stor Del af udmærket Værdi og danne et godt Supplement til den kgl. Malerisamling.

Ny Carlsberg Glyptotek, Vestre Boulevard mellem Tietgensgade og Niels Brocks Gade. Samlingen er grundlagt 1882, skænket af Brygger, Dr. phil. Carl Jacobsen til Kommunen $^{8}/_{3}$ 1888; om Glyptotekets Tilblivelse se II S. 252. Bygningen er opført paa den gamle Stadsgravs Grund 1892-97 (Grundst. nedlagt 1892, indviet $^{1}/_{5}$ 1897) efter Tegn. af V. Dahlerup for c. 1 Mill. Kr., hvoraf Stat og Kommune hver gav Halvdelen, samt 250,000 Kr., som C.

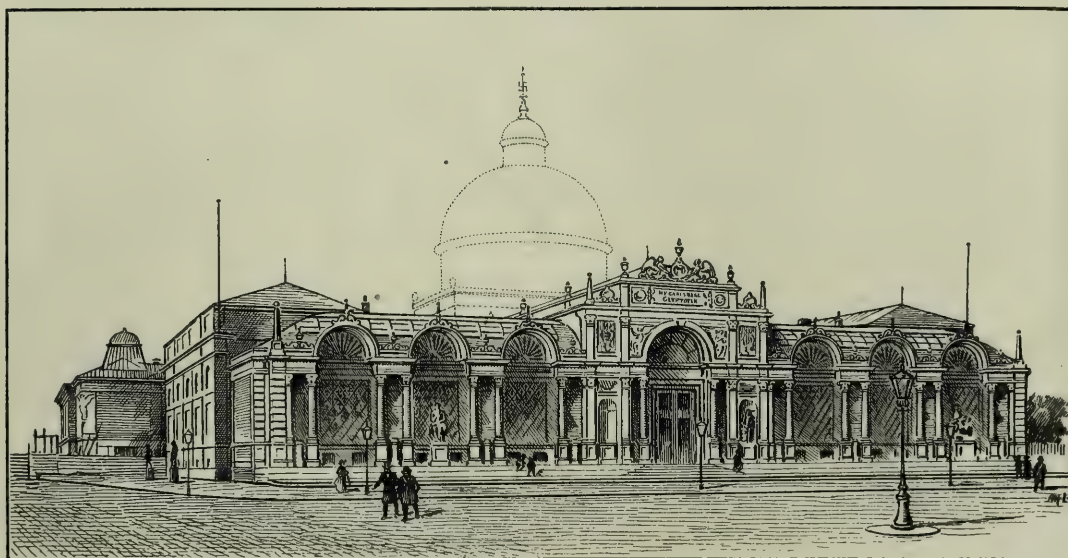
Moltkes Palæ.

Jacobsen skænkede til Udstyrelsen. Den er af lyserøde Mursten med rig Anvendelse af Granit (Sokkel, Pilastre, Dørindfatninger osv.), Savonièressten, Terrakottadekorationer m. m. og bestaar af 3 Fløje, hvoraf Hovedfløjen (c. 205 F.) vender ud til Boulevarden, medens de to Sidefløje (c. 120 F.) ligge langs de ovenn. Gader. Hovedfløjens Rum gaa gennem hele Bygningens Højde med Ovenlys, medens Sidefløjene have Kælder og to Stokv. med flade Lofter, dels Stuklofter, dels farvedekorerede med Malerier. Paa Façaden

*) Palæet kaldtes oprindl. det *Danneskjold-Laurvigske Palæ* og er opf. i Beg. af 18. Aarh. af Grev F. A. Danneskjold-Laurvig; senere lod han det udvide ved Bygmester J. C. Krieger med en Bygning, der var lavere og længere end den oprindelige og laa langs Bredgade; den havde i Midten et kuppellignende Parti. Aar 1783 blev Ejendommen købt for 46,000 Rd. af Etatsrd. Fr. de Coninck og hans Kompagnon, Etatsrd. N. L. Reiersen; den første, som blev Eneejer, solgte den efter Christiansborgs Brand til Enkedronning Juliane Marie, efter hvis Død 1796 den erhvervedes af Etatsrd. Const. Brun, som anvendte meget paa dens indre Udstyr ved Hjælp af den franske Arkitekt Ramée, og som boede her til sin Død 1836; den købtes da af Murmester Lytthans, som solgte den til A. W. Moltke. Tilbygningen, af Zeltner, er i samme Stil som den ældste Del af Bygningen paa Hjørnet, der staar endnu, hvorimod Kriegers Fløj nu er forsvunden.

er der 12 graa og 2 mørkegrønne, polerede Søjler, der bære 7 Buer, hvoraf den midterste store findes i et højere Midtparti, der gaar gennem hele Bygningen og deler den i to Halvdele. I de 3 Buer paa hver Side af Indgangen skal der opstilles Bronceafstøbninger af berømte Kunstværker; to, Laokoonsgruppen og Michel Angelos Moses, staa der allerede. Paa hver Side af Indgangen er der Nicher til Kunstnerstatuer; den ene, Dubois', af Larche, er opstillet. Den store, smukt dekorerede Vestibule har Tøndehvælving, som bæres af 8 gule kanelerede Marmorsøjler. Fra Vestibulens forreste Del føre paa hver Side Trapper op til Salene i Stueetagen, fra den bageste Del ligeledes paa hver Side høje Trapper op til Rummene paa 1. Sal.

Samlingen indeholder væsentlig kun originale Kunstværker, navnlig en fortrinlig dansk Samling, mest af Arbejder efter Thorvaldsens Tid (t. v. for Indgangen), saaledes af H. V. Bissen, Jerichau og Freund, der vel intet andet Sted ere repræsenterede saa rigt (i Vestibulen staa 16 af Bissens

Ny Carlsberg Glyptotek.

18 Kvindestatuer, der reddedes fra Dronningetrappen ved Christiansborgs Brand), og en fransk Samling af de bedste Billedhuggerarbejder fra den nyeste Tid (t. h. for Indgangen), den fuldstændigste Saml. af fransk Skulptur uden for Paris, saaledes af Falguière, Dubois, Barrias, Gautherin m. fl. Desuden er der Skulpturer fra Renæssancen, en Del Malerier, Haandtegninger m. m. — Uden for Bygningen staa ved Østfløjen to Broncestatuer: „Sædemanden" og „Jærnværksarbejderen", begge af Meunier (opstillede 1902), ved Vestfløjen „Calais' Borgere", af Rodin (opst. 1903).

Glyptoteket ejer et Fond paa 1 Mill. Kr. (hvoraf Jacobsen har skænket Halvdelen), hvis Renter anvendes dels til Samlingens Drift og Vedligeholdelse, dels til nye Anskaffelser.

Efter at Jacobsen havde bortskænket ovenn. Samlinger, blev det tidligere Glyptotek ved Valby, som er skildret II S. 252, og som nu kaldes *Ny Carlsberg gamle Glyptotek*, forøget med en betydelig Mængde antike Kunstværker, og det er nu i denne Henseende en Samling, der i fuldt Maal taaler Sammenligning med de fleste større Samlinger N. for Alperne. Denne Samling har Jacobsen nu ogsaa skænket til Kbh.'s Kommune ved Gavebrev

af $^{14}/_{1}$ 1899, mod at der opføres en Tilbygning ved det nye Glyptotek, hvortil Stat og Kommune hver giver 500,000 Kr. og den sidste tillige Grunden (11,600 □ Al.), medens Jacobsen yderligere giver 1 Mill. Kr. til Anskaffelse af Kunstværker, til Dekoration af Bygningen og til eventuelle forøgede Bygningsudgifter.

Denne Tilbygning, der er paabegyndt i 1903, er opført efter Tegn. af Bygningsinspektør H. Kampmann. Den ligger bag ved den nuv. Glyptoteksbygning, forbundet med denne ved en mellem den ældre Bygnings Fløje beliggende, lukket Gaard (Vinterhave) i Form af en høj Kuppelbygning af Glas med aabne Loggiaer paa Siderne og med et Trappeparti op til den nye Bygning. Denne opføres af Granit i nederste Stokv. og i det øvre

Interiør fra Glyptoteket. Bissen-Sal.

af røde Mursten og bestaar af 4 Fløje med et Midtparti, der indeholder Vestibule, en Søjlehal (80 × 106 F.) og et af Granit opført Midtparti, der afsluttes over Taget af en Trinpyramide og en forgyldt Broncestatue af Athene, flankeret paa Siderne af to forgyldte BroncEheste (Kopier fra Markuskirken). I Fløjene faar kun Stueetagen Vinduer, medens Rummene paa 1. Sal have Ovenlys. Paa Bygningens 4 Hjørner anbringes der Granitstatuer (Kvindeskikkelser: Morgenen, Dagen, Aftenen og Natten), af Brandstrup. Bygningen tænkes fuldendt Foraar 1906.

Dansk Kunstindustrimuseum, Vestre Boulevard. Chr. J. Thomsen havde i sine sidste Leveaar i Prinsens Palæ oprettet et Museum for Skulptur og Kunstflid, hvilket dog opløstes efter hans Død 1865. Tanken om et Kunstindustrimuseum blev først levende i 1870'erne, og $^{30}/_{4}$ 1890 blev det stiftet af Industriforeningen og Ny Carlsberg Museumslegat med det

Formaal at fremme dansk Kunstindustri dels ved at udvikle den faglige Dygtighed, dels ved at udbrede forøget Kendskab til og nære Interesse for Kunstindustrien hos Befolkningen. Museet virker for sit Formaal, foruden ved sin permanente Udstilling, ved Særudstillinger, Foredrag og en 1901 oprettet Haandværkerskole. Bygningen er opf. 1890-94 (indviet $^{20}/_{7}$ 1894, Museet aabnedes $^{12}/_{12}$ 1895) efter Tegn. af Arkitekt Vilh. Klein for 375,000 Kr., hvoraf Staten gav 125,000, medens Kommunen skænkede Grunden. Den er paa Granitsokkel af røde Mursten og bestaar af en Forbygning ud til Boulevarden i Chr. IV's Stil med Sandstensforsiringer, Karnapper, firkantet Taarn med Spir (i alt 102 F. højt) paa Sydøstsiden og et andet bredt Taarn med Balustrer og to Sandstensfigurer (stammende fra Amalienborg) paa Nordvestsiden; til Forbygningen slutter sig en lang

Kunstindustrimuseet.

Bagfløj. Medens Forbygningen ud til Boulevarden kun har 2 Stokv., har Bygningen i øvrigt 3 Stokv., idet Terrænet S. for Boulevarden ligger langt lavere (nederste Stokv. er udlejet til Forretningslokaler; i Bygningen har siden Jan. 1900 ogsaa den 1893 af Foreningen for Boghaandværk oprettede *Fagskole for Boghaandværk* samt den ovenn. Haandværkerskole Lokaler). Hovedindgangen fra Boulevarden mellem de to, let fremspringende Gavle fører gennem den hvælvede Forstue ind i Beletagen, hvis Midte optages af en stor, smukt dekoreret Vestibule, der gaar gennem begge Etager og har Glastag og et af Søjler baaret Galleri i 2. Etages Højde. I Beletagen ligge paa begge Sider Bestyrelsens Værelser, Biblioteksværelse m. m. og i Bagfløjen en Foredragssal (udstyret med Træpaneler fra Kongeværelset paa den nord. Udstilling 1888). Samlingerne have Plads i Vestibulen, paa Galleriet og i Værelserne paa 2. Sal i Bagfløjen. For Danmarks Vedk. indeholde de væsentlig kun Genstande fra Slutn. af 18. Aarh. indtil vore Dage, men fra de andre Kulturlande findes der Sager tilbage

til 15.-16. Aarh. Til Museet hører et fagligt Bibliotek (c. 3000 Bd.) og en Saml. af c. 65,000 Afbildninger af kunstindustrielle Genstande samt den „Windingske Samling“, c. 25,000 danske Billeder (Portrætter, hist. og topografiske Blade osv.). Den aarlige Drift og Samlingens Forøgelse sker ved Tilskud fra Staten, Industriforeningen og private samt ved Renterne af Ny Carlsberg Museumslegat og ved Andel i Varelotteriernes Overskud. Bestyrelsen bestaar af 1 Delegeret henholdsvis fra Indenrigsminist., Kultusminist. og Kommunen samt 5 Delegerede henholdsvis fra Industriforeningen, Ny Carlsberg Museumslegat og de private Bidragydere; der er ansat en Direktør. — Paa Galleriet et Maleri af C. Jacobsen og Hustru (fra 1896), ml. af Jul. Paulsen og skænk. Museet af kbhvnske. Haandværkere ved Bryggeriet Ny Carlsbergs 25 Aars Jubilæum.

En særlig Afdeling danner den 1897 grundlagte *musikhistoriske Samling*, der indeholder Genstande til Belysning af Musikhistorien: c. 600 Musikinstrumenter, Palæografier, Portrætter, Billeder osv.

Paa Pladsen ved Museet er $^{8}/_{6}$ 1902 afsløret en kolossal Broncebuste af *G. F. Hetsch* (af E. H. Bentzen).

Dansk Folkemuseum, Vesterbrogade (lejet Lokale), grundlagdes 1879 af dets nuv. Direktør Bernh. Olsen i Samraad med J. J. A. Worsaae med Udgangspunkt fra den Række Interiører, som førstnævnte havde ordnet der, og efter at Samlingerne vare forøgede i de næste Aar dels ved private Bidrag, dels ved Statstilskud, aabnedes Museet $^{8}/_{8}$ 1885 som offentlig Ejendom og som en Fortsættelse af og et Supplement til de historiske Samlinger i Nationalmuseet og paa Rosenborg. Det stræber at give et Billede af kulturhist. Forhold i Danmark og de tidligere danske Lande i Tiden efter 1660. Foruden Interiører fra Bonde- og Borgerhjem rummer det Husgeraad, Genstande fra Haandværkerlav, Husflidsgenstande osv.

Bygningsafdelingen, der aabnedes $^{21}/_{6}$ 1901 ved Lyngby i Forbindelse med det 1888 grundlagte Landbrugsmuseum (se II S. 274), bestaar nu af 4 gamle Landbygninger.

Museet bestyres af en Komité sammen med Stifteren, B. Olsen.

Dansk Skolemuseum, Stormgade 17 (det tidligere Overformynderi). Efter at den 1874 stiftede Danmarks Lærerforening ved Udstillinger, Foredrag o. l. havde søgt at vække Interessen for bedre Inventar og Undervisningsmidler i Skolen, aabnede Foreningen $^{1}/_{3}$ 1887 Museet i Gladsakse Skole, hvor Formanden, E. Sauter, var Lærer; men Juni s. Aar flyttedes det til Kbh. med Lokale paa Gl. Kongevej; 1888 blev det Statsanstalt med aarl. Bevilling paa Finansloven; 1894 flyttedes det til Stormgade. Det har en af Kultusminist. valgt Bestyrelse. Museets Formaal er dels at fremstille en Saml. af det bedste Skolemateriel, dels at give en hist. Saml. af de Undervisningsmidler, der have været brugte i Danm. siden Oprettelsen af faste Skoler, dels at yde Vejledning ved Anskaffelsen af Materiel, Opførelsen af Skoler osv. Til Museet hører en Læsestue og en Bogsamling paa 12,000 Bd.

Den historiske Vaabensamling, paa Slotsholmen i Tøjhuset, om hvilket henvises til Afsnittet „Hær og Flaade“, er oprettet særlig ved Bestræbelser af senere General J. S. Fibiger i Aaret 1838 (først 1857 blev den dog tilgængelig for Publikum) ved Forening af Vaabensamlinger, der have til-

hørt de tidligere Konger fra Fr. II's Tid*), og af gamle Vaaben, som fandtes i Provinsarsenalerne (deribl. ogsaa Rendsborgs), paa Rosenborg o. fl. Steder; senere have Samlingerne modtaget mange værdifulde Forøgelser. Artilleriets svære Materiel er anbragt dels i Tøjhusgaarden, dels i Tøjhusets Stueetage, et imponerende Rum, 514 F. langt og 60 F. bredt, med en dobbelt Række Hvælvinger, medens Samlingen af Haand- og Dækvaaben findes i 2. Stokv., „Rustkammersalen". Den første Samling indeholder, foruden noget Skyts fra Middelalderen (en Del fundet 1847 i Kattegat), særlig Prøver paa dansk Skyts fra Beg. af den nyere Tid til vore Dage. Af fremmed Skyts nævnes to Kanoner fra c. 1500 (fundne 1886 i Farvandet mellem Dragør og Falsterbo, maaske fra det lybske Admiralskib „Engelen", der

Fra Vaabensamlingen i Tøjhuset. Rustkammersalen.

sprang i Luften 1565); to Kanoner fra 1633 bære Chr. IV's Navnetræk paa Tapperne og den oldenborgske, braunschweigske og brandenburgske Families Stamtavler; nogle Kanoner ere 1873 og 1875 optagne i Kjøge Bugt fra Iver Huitfeldts Skib. I Stueetagens nordl. Ende findes i „Edskapellet" bl. a. nogle Kanoner og en Morter, som Fr. IV fik foræret i Venezia. Ogsaa Haand- og Dækvaabensamlingen viser, med nogle enkelte Prøver fra Middelalderen, Udviklingen fra Beg. af den nyere Tid til Nutiden. Mærkes kan en Del Jagtvaaben, der har tilhørt danske Konger, og Rustninger, hvoraf en maaske har tilhørt Chr. II, m. m. Under Loftet er dèr anbragt en Del

*) Fr. II havde et privat Rustkammer i en Gaard (nuv. Hafnias Grund) paa Amagertorv, der benyttedes som Turneringsplads ved festlige Lejligheder, og et lignende var der i et Stenhus paa Hj. af Hyskenstræde og Amagertorv (nuv. Løveapoteks Grund). Disse Samlinger bleve 1604 førte til det da færdige Tøjhus, men ødelagdes vistnok 1647 ved dettes Brand. Der blev nu paa Kbhvs. Slot oprettet et „particulært" Rustkammer, som 1792 af Mangel paa Plads blev flyttet fra Christiansborg til Tøjhuset og derved undgik Branden 1794.

Faner og Standarter, mest svenske og holsten-gottorpske, der ere erobrede i 17. og 18. Aarh.'s Krige. I 2. Stokv. findes en Broncebuste af Generalmajor J. F. Classen, paa en i Frederiksværk 1759 støbt Kanon, en Marmorbuste af General H. W. Huth († 1806) og Marmorbuster af Generalerne J. S. Fibiger († 1861) og de Jonquières († 1879), begge bekostede ved Bidrag fra Officerer og Underofficerer. Ligeledes findes en Broncebuste af Chr. IV, en Marmorbuste af Chr. V og Gibsbuster af Fr. II, Fr. III, Fr. IV, Fr. V, Fr. VI, Fr. VII, Chr. VII og Chr. IX, samt Broncerelief af Oberst O. E. Blom.

Den historiske Prøvesamling, Øster Voldgade (Stokhuset), hørende under Forplejningskorpset, blev aabnet 1898. Samlingen indeholder væsentlig Uniformsgenstande, der i 19. Aarh. bleve benyttede i den danske Hær; dog er der ogsaa en Del fra fremmede Lande.

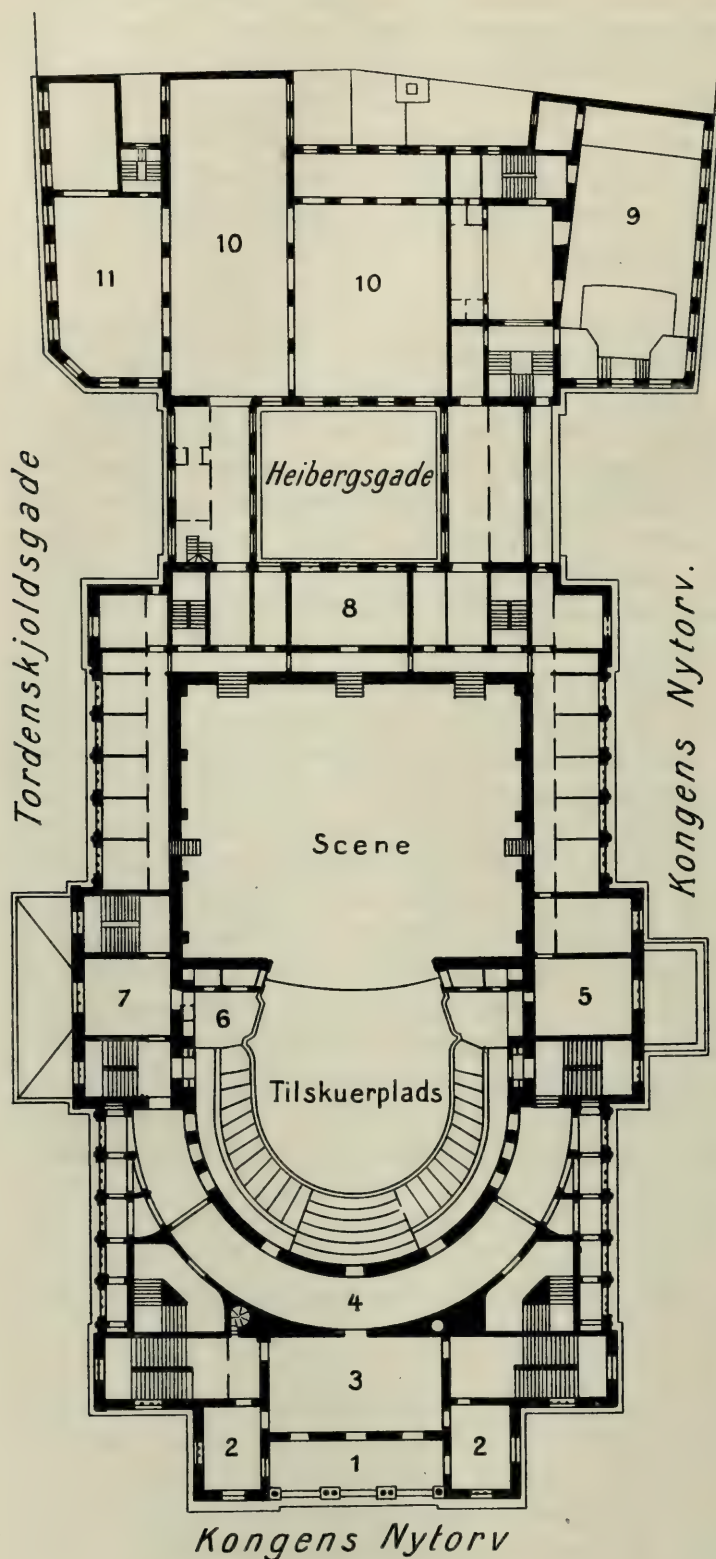
Om *Det kgl. Akademi for de skønne Kunster* se under Charlottenborg S. 152.

Det kongelige Teater (*Nationalteatret*), Kongens Nytorv (se Bill. S. 7). Før Fr. IV's Tid havde der saa at sige ikke været noget fast Teater. Vel havde Andr. Wolff 1662 faaet Tilladelse til at indrette en Komedieplads eller „Skauborg“, og efter i nogen Tid at have spillet i Boldhuset opførte han paa Slotspladsen et fast Teater, men det købtes snart af Kongen og nedbrødes 1666. Derimod var der før ofte blevet spillet Komedie af omrejsende, især tyske, men ogsaa franske Skuespillertrupper, som optraadte paa Raadhuset, Lavshusene (saaledes i det anseligste, Bryggernes Lavshus, paa Hj. af Klosterstræde og Skindergade, eller i Skrædernes Lavshus, i Brolæggerstræde) og i andre større Lokaler. Først 1722 lagdes Grunden til den danske Skueplads, efter at der Aaret før var blevet opført et Teater i Lille Grønnegade (nu Ny Adelg., Nr. 6, 8 og 10), hvor nogle fremmede Selskaber spillede. Men da det ikke betalte sig, fik Direktøren, René Montaigu, den Ide at lade opføre Skuespil paa Dansk, og efter at han $^{14}/_{8}$ 1722 havde faaet Bevilling dertil, foregik den første danske Forestilling $^{23}/_{9}$ samme Aar med en Prolog af Fr. Rostgaard, som meget havde interesseret sig for Planen, og en Oversættelse af Molières „Gnieren“. Snart efter opførtes Holbergs politiske Kandestøber, og hans andre Stykker fulgte hurtig efter. I Begyndelsen gjorde Teatret Lykke, men efterhaanden tabte Interessen sig, og efter at Forestillingerne flere Gange vare standsede, ophørte de helt ved Byens Brand 1728, der dog ikke berørte Teaterbygningen (den blev solgt 1736), og den pietistiske Bevægelse under Chr. VI satte Bom for al Skuespilkunst. Men efter Fr. V's Tronbestigelse fik Organist C. A. Thielo $^{30}/_{9}$ 1746 paa Holbergs Anbefaling Privilegium paa at lade opføre danske Komedier, og April 1747 begyndte Forestillingerne i et lejet Lokale i Læderstræde med Stykker af Holberg. Snart efter overførtes Bevillingen paa „de danske Aktørers samlede Trup“, som Kongen i Nov. 1747 skænkede det „gamle Tjærehus“ paa Gammelholm ved Siden af Gjethuset (omtrent paa det nuv. Teaters Grund); dette Hus nedbrødes, og $^{4}/_{7}$ 1748 lagdes Grundstenen til det nye Teater, der opførtes efter Tegn. af N. Eigtved og alt kunde aabnes $^{18}/_{12}$ s. Aar. Det havde 3 Etager og rummede c. 780 Tilskuere; over Prosceniet stod paa Latin: „Intet hæsligt Ord eller Skue komme paa dette Sted“. Men skønt Teatret straks befriedes for to

Konkurrenter — idet et af General Arnoldt og J. H. Quoten aabnet Teater i St. Kongensgade og P. Mingottis Italienske Opera, som gav Forestillinger paa Charlottenborg (se S. 181), begge lukkedes Foraar 1748 —, kunde det dog ikke betale sig; Kongen maatte hjælpe med Penge, og meget mod Magistratens Ønske overdrog han $^{23}/_{5}$ 1750 Teatret til Staden. Gælden voksede, især i Aarene 1761-64, da Marianna Galeottis italienske Opera var knyttet til det, og efter megen Modstand fra Magistratens Side mod at beholde det overtog Kongen Teatret $^{27}/_{4}$ 1770, hvorefter det kaldtes den kgl. danske Skueplads.

Bygningen blev ombygget og restaureret 1773-74 (genaabnet $^{31}/_{1}$ 1774; imedens spilledes paa Hofteatret) under Ledelse af Harsdorff og for en Sum af 32,769 Rd.; bl. a. opførtes en Tilbygning (med Frontespice af Weidenhaupt) med Vestibule ud mod Torvet og to Tilbygninger til Paaklædningsværelser ud mod Holmens Kanal samt et Trapperum paa Sidefaçaden mod Gjethuset; Tilskuerpladsen, der var smykket med Portrætter af Sofokles, Plautus, Corneille og Holberg, udvidedes til 1000 Pladser, Scenen forstørredes og fik den bekendte Overskrift: „Ej blot til Lyst“ (atter nedtaget 1798, men genopsat 1813), og foran Prosceniet anbragtes Statuer af Tragediens og Komediens Muse (af Wiedewelt og Weidenhaupt), rigtignok kun af „Tømmer, Pap, Gibs og Sejldug, overdraget med Limvand og melert med Kridt“. Efter at Kapelmester Sarti havde haft uindskrænket Bestyrelse over Teatret 1770-72, kom det ind under en kgl. Kommission, der foreløbig skulde overtage Styrelsen og ordne Forholdene. Fra den Tid var Teatret stadig under kgl. Bestyrelse og navnlig under en Direktion, der havde umiddelbart Referat til Kongen. Fra 1849 kom det ind under Kultusministeriet og ledede af en Teaterchef, der havde Teatrets samtlige Sager, ogsaa Kapellets, at bestyre. Fra 1899 er Ledelsen i Hænderne paa en Teaterchef og en Direktør. Desuden er der ansat ved Bureauet en Bogholder, en Kasserer og to Assistenter, endvidere en Censor og en Del Embedsmænd (som Instruktører, Kapelmestre, Balletdirigent, Regissører, Økonomiinspektør, Korsyngemester, Teatermaler, Maskinmester, Belysningsmester, Sufflører, osv.) foruden Skuespil-, Ballet-, Kor- og Kapelpersonale, i alt c. 250 Personer. Opera og Ballet have indtaget sideordnede Stillinger ved Teatret sammen med Skuespillet lige fra 1748, om end den danske Ballet egentlig først kan regne sin Begyndelse fra Vincenzo Galeottis Ansættelse 1775. I Lov af $^{13}/_{3}$ 1903 om Teatrets Stilling og økonom. Forhold bestemtes bl. a., at Statskassen, foruden Bygningsudgifterne, udreder et fast aarl. Driftstilskud, der for 5 Finansaar (1903-8) er fastsat til 125,000 Kr.

Teaterbygningen blev i Aarenes Løb ofte ombygget og udvidet; saaledes tilbyggedes der 1792 af Harsdorff to aabne Afstigningspavilloner paa hver Side af Vestibulen, 1824 ombyggedes de to bageste Tilbygninger og forbandtes med en Midtfløj, 1837 rykkedes Tilskuerpladsens Sidemure ud, saa at der blev bredere Gange og Trapper op til Etagerne (de sidste Forandringer ledede af Hofbygmester Koch), 1855 foregik en større Ombygning af Tilskuerpladsen, der fik Plads til 1370 Personer og en ny Dekoration, og 1857 ombyggedes Scenen, idet den gamle afløstes af en langt større og højere, der med sin nøgne Gavl ragede langt op over det foranliggende, ligesom paaklistrede Teater, en Ombygning, der kostede henved 209,000 Rd. Teatret aabnedes igen $^{5}/_{12}$ 1857. Men Trangen blev ikke dermed

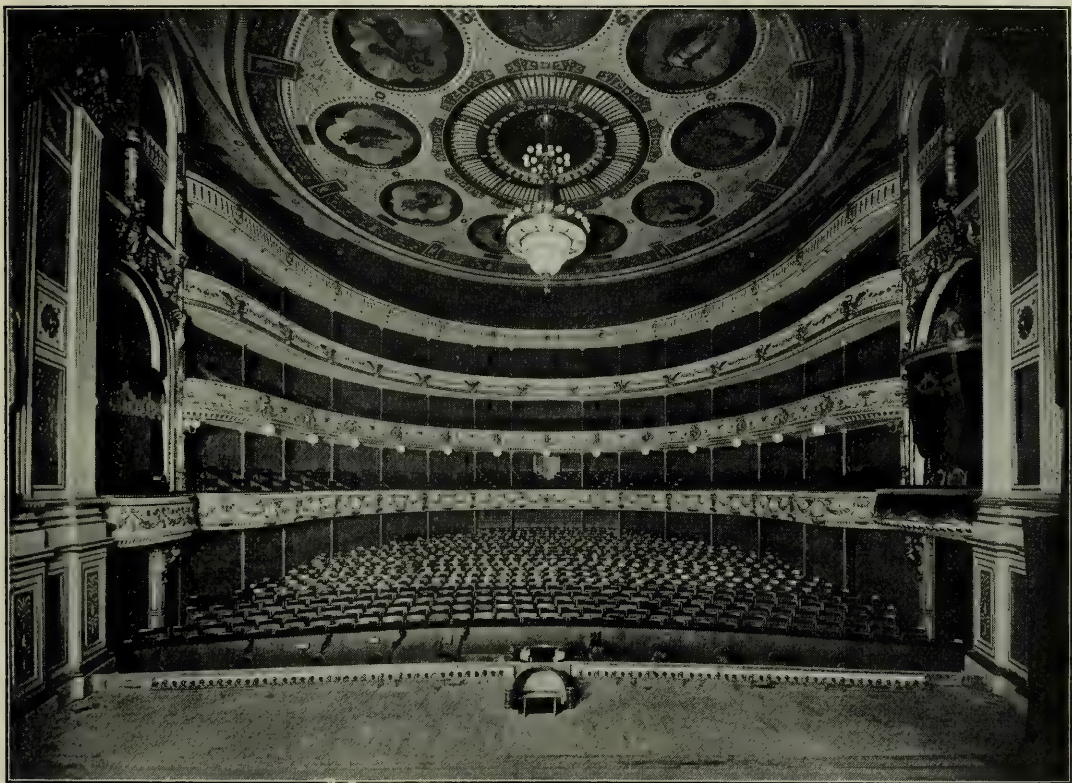
Grundplan af det kgl. Teater.

1. Loggia. 2. Sidekabinetter. 3 Balkonetagens Tilskuerfoyer. 4. Balkonfoyer. 5. Syngeskole. 6. Kongeloge. 7. Kongelogens Salon. 8. Skuespillerfoyer. 9. Prøvesal. 10. Magasiner. 11. Kulisserum.

afhjulpen, og endelig fastsloges ved Lov af 18/6 1870 Opførelsen af en ny Bygning, der helt skulde være Statens Ejendom, og hvortil Kommunen skulde give 250,000 Rd. for uden en 4000 □ Al. stor Grund af Torvet, medens Staten som Laan ydede indtil 220,000 Rd. af Sorø Akademis Midler. Bygningen opførtes Ø. for den gamle efter Tegn. af Arkitekt. V. Dahlerup og Ove Petersen. Gjethuset (den milit. Højskole, se S. 210) og den dertil grænsende Pavillon nedbrødes, 8/4 1872 begyndte Udgravningen af Grunden, og Grundstenen nedlagdes 18/10; 10/3 1874 hejsedes Kransen paa Kuppeltaget, 1/6 spilledes sidste Gang paa det gl. Teater, hvorefter det nedbrødes, og 15/10 spilledes første Gang paa det nye. Det havde kostet i alt 664,281 Rd., heri ikke indbefattet de c. 160,000 Kr., der efterhaanden indkom ved frivillige Bidrag til Bygningens kunstneriske Udsmykning, som først blev færdig langt senere.

Det 366 F. lange Bygningskompleks er opført paa henved 6000 Pæle med et Overlag af Beton, og det bestaar af en større nordl. Del, den egentlige Teaterbygning, 240 × 148 Fod, der er i Renæssancestil (med Motiver

fra Sapienza i Neapel), og en mindre sydl. Del, Magasinbygningen S. for Heibergsgade; de to Dele ere forbundne ved to paa Piller hvilende Bygninger, saa at der er Passage i Gaden. Teaterbygningens Façade og Underdelen af begge Sidefaçaderne ere beklædte dels med Sand-, dels med Kalksten, og for at der ikke skulde ske nogen ulige Sætning, ere disse Mure opførte i Cement, medens de øvrige Mure ere opførte i Kalk. Selve Scenen og Tilskuerpladsen ere omgivne af en tyk Mur, der rager op over den udenom liggende Del af Bygningen og bærer det høje Jærntag; inden for Muren skilles Scene og Tilskuerplads ved en Tværmur, Prosceniumsmuren, der gaar op under Taget, og i hvilken Aabningen til Scenen om Natten

Tilskuerpladsen i det kgl. Teater.

lukkes ved et Jærntæppe. Den uden om Scenen og Tilskuerpladsen liggende Del er delt i 6 Etager, foruden Kælder, dog saaledes at alle større Lokaler (ydre Vestibuler og Foyerer) gaa gennem to Etager. Tilskuerpladsen har c. 1600 Pladser; dens Gulv ligger i Niveau med Bygningens 2. Etage, og dens 4 Etager svare til Bygningens 4 øverste Etager. Foran Tilskuerpladsens to nederste Etager er der en indre og ydre Vestibule, og over de ydre Vestibuler er der Foyerer for Balkon og 2. Etage. Ved Balkonetagens Foyer er der paa hver Side et mindre Rum, og herfra saavel som fra Foyeren er der Udgang til den aabne Loggia over Hovedindgangen. Paa Siderne af Hovedindgangen ved Torvet findes der Broncestatuer af Holberg, af Th. Stein, afsløret $^{31}/_{10}$ 1875, og af Oehlenschlæger, af H. V. Bissen, afsl. paa Skt. Anna Plads $^{21}/_{10}$ 1861, flyttet hertil $^{15}/_{10}$ 1874. Over Façaden staar som Fronton en kolossal Zinkgruppe: Apollo med Melpomene og

Thalia samt Pegasus ved Hippokrenes Kilde, af E. Ring, opsat 1878. Desuden har Bygningen Indgange paa begge Langsider, ud til Tordenskjoldsgade tillige særlig Vestibule og Opgang til Kongelogen. Ved Bagsiden ud til Heibergsgade er der i 1888 (efter Opéra comiques Brand) opført et stort Jærntrappeparti for Skuespillere og Funktionærer i Tilfælde af Brand; (efter Ringteatrets Brand blev Jærntæppets Konstruktion forandret, ligesom Trapperne i Tilskuerafdelingen fik Midt- og Sidegelændere). Oven over Tilskuerpladen er der et stort Magasinloft („Kroneloftet“), der staar i Forbindelse med Scenens Maskingalleri, og hvor Lysekronens Hejseapparat findes. Scenens Gulv ligger mellem Bygningens 2. og 3. Etage; paa Siderne og bagved den er der i alle Etager Korridorer med Indgange til Paaklædningsværelser og andre Lokaler, saasom for Syngeskolen og Danseskolen, begge ud til Torvet og gaaende gennem to Etager, og til Skuespillernes og Balletpersonalets Foyerer, begge ud mod Heibergsgade, ogsaa gennem to Etager; ud til Torvet ligger Kapellets Foyer. I Magasinbygningen findes foruden Kulisserum, Magasiner m. m. ogsaa bl. a. Prøvesal, Malersal, Syngeskole for Koret, Kontorer, Arkiv, Snedkerværksted m. m.

Først senere og lidt efter lidt fik Teatret sin kunstneriske Udsmykning; saaledes fuldendtes den i Kongelogens Salon (med Loftsdekoration af Aagaard) og Trappegang i Sommeren 1881, og Tilskuerfoyeren med Loggiaen, der har rig Dekoration paa Kuppelhvælvingerne, og de tilstødende Kabinetter i 1883, og samtidig fik Foyeren 12, af C. J. Jacobsen skænkede Marmorbuster. Ogsaa Tilskuerpladsen blev smukt dekoreret, med Loftsdekorationer efter Tegn. af V. Dahlerup, med de ni Muser efter Tegn. af Const. Hansen, og under Medvirkning af mange Kunstnere, som N. Fristrup, Prior, Jul. Schultz o. fl. (Tilskuerpladsen blev restaur. i 1904). Fortæppet (vingede Genier. der trække Forhænget til Side og aabne Udsigt til Kefissos' Bred med Akropolis i Baggrunden) stammer oprindl. fra 1828 og var malet af J. L. Lund; 1857 blev det ommalet af C. F. Christensen, ved det nye Teaters Opførelse af Aagaard og O. Bache. Genierne i Balkonfoyerens Loft ere efter Tegn. af O. Bache.

Af Skulpturer og Malerier findes flg. I Forsalen: Marmorstatuer af Johs. Ewald og J. H. Wessel, begge af Peters. I Parterregangen: 5 store Billeder med Scener af Holbergs Komedier, udf. efter Udkast af Hans Tegner. I Tilskuerfoyeren: Buster af L. Holberg, Johs. Ewald, J. H. Wessel, Skuespiller Lindgreen, Komponist Weyse, A. Oehlenschlæger, Dr. Ryge, D. F. R. Kuhlau, C. Hauch, Joh. Ludv. Heiberg, Henr. Hertz, Skuespillerinde Anna Nielsen († 1856), Johanne Luise Heiberg, N. W. Gade, C. Hostrup (af Aksel Hansen), Aug. Bournonville (Th. Stein), Komponist P. Heise (H. V. Bissen), Peter Schram (Th. Stein) samt af Skuespillerne Fr. Schwartz, Mich. Wiehe og Julie Sødring (3 sidste af Saabye); desuden et Marmorbasrelief, „Ophelia“, modell. og skænk. af Sarah Bernhardt, og, i det ene Sidekabinet, H. V. Bissens Marmorstatue af Joh. Luise Heiberg. Ved Tilskuerpladsen i 2. Etage: en Frise af danske Nationaldragter, ml. af F. C. Lund (skænket af Grosserer Ruben, oprindl. i Parterregangen). I Skuespillerfoyeren: Malerier af Skuespillerne Utilia Lenkiewitz (af Pilo), Chrf. P. Rose (to Bill.), A. G. Gjelstrup (C. A. Lorentzen), et andet af samme (i Kostume), Fr. Schwartz (to Bill., ml. af E. Poulsen og J. L. Lund), Caroline Walter (to Bill.), Mich. Rosing og Johanne Cathrine Rosing (sidste af J. L. Lund), Mette Marie Astrup (af J. Juel?), Caroline Marie Preisler (af Als?), H. C.

Knudsen (to Bill., det ene Pastel), Frydendahl, Lindgreen og Ryge (de 3 sidste af Monies), Emilie Rosing, C. N. Rosenkilde (A. Dorph), A. C. W. Haack, N. P. Nielsen og Anna Nielsen samt C. Winsløw (3 sidste af Monies), Jul. Schwartzen, J. Chr. Hansen, Catharine Elisab. Simonsen, F. L. Høedt (Vermehren), Mich. Wiehe (Gertner), Joh. Luise Heiberg (efter Marstrand, af F. Henningsen), Anna Doroth. Liebe, G. Jul. Liebe, Peter Schram (Siegumfeldt), to Bill. af Phister (A. Dorph og P. S. Krøyer), og Vilh. Holst. I Balletfoyeren: Malerier af V. Galeotti (af Viertel, Kopi), Antoine Bournonville (Aumont, Kopi), Aug. Bournonville (C. Bloch), Ferd. Hoppe, Cl. Schall (Eckersberg) og Ludv. Gade samt Buste af Anna Tychsen. I Kapellets Foyer: Maleri af Koncertmester Paulli og Buste af Overhofmarskal C. L. Løvenskiold. I Bureauet og a. Steder: Malerier af Gjelstrup, Caroline Walter og Fr. V, samt Buster af Holberg, Molière og H. P. Holst. Endvidere ejer Teatret (endnu ikke anbragte) Malerier af Erhardine Hansen (Monies), Nathalie Holck (A. Schjøtt), Mich. Wiehe (F. Helsted), Betty Hennings (Jul. Paulsen), O. Poulsen (A. Jerndorff) og Kammersanger N. J. Simonsen samt Buster af Emil Poulsen og Betty Hennings.

Litt.: *Th. Overskou*, Den danske Skueplads, 7 Bd., Kbh. 1854-76. — *P. Hansen*, Den d. Skueplads, 3 Bd., Kbh. s. A. (1896).

Af Privatteatre har Byen tre:

Kasino, Amaliegade. Bygningen er opf. efter Plan af Georg Carstensen, efter at han $^{1}/_{11}$ 1845 havde faaet Privilegium paa at anlægge et Vinterforlystelsesetablissement, efter Tegn. af H. C. Stilling; „Aktieselskabet Kjøbenhavns Kasino“ aabnede Etablissementet $^{21}/_{2}$ 1847 med Koncerter, Teaterforestillinger osv.; men allerede Aaret efter omdannedes det helt til Teater, der aabnedes $^{26}/_{12}$ 1848. Fra 1894 drives det under „Aktieselskabet Kasinoetablissementet“. Plads til c. 1350 Tilskuere. Bygningen, der bl. a. indeholder en stor Pergola med smukke Trappepartier og en mindre Sal foruden selve Teatersalen (med Amfiteater og Balkon), benyttes ogsaa til Festlokaler. — Særlig bekendte ere de politiske Kasinomøder, navnlig $^{11}/_{3}$ og $^{20}/_{3}$ 1848 samt $^{28}/_{3}$ 1863.

Folketeatret, Nørregade. Bygningen er opført 1846 (Arkitekt H. C. Stilling) som Hippodrom, men ombyggedes senere til Teater, som aabnedes $^{18}/_{9}$ 1857; i 1882 ombyggedes det (Arkit.: V. Dahlerup). Plads til c. 1300 Tilskuere. Det ejes af „Aktieselskabet Kjøbenhavns Hippodrom“. — Ligesom Kasino benyttedes det i 1848 til politiske Møder („Hippodrommøderne“). (*C. Bayer*, Kbhs. Folket. 1857-82, Kbh. 1882).

Dagmarteatret, Jærnbanegade, er opf. 1882-83 efter Tegn. af Prof. Ove Petersen og aabnedes $^{7}/_{3}$ 1883. Tilskuerpladsen har 3 Etager; c. 1270 Pladser. Paa Teatrets Façade er der opstillet Broncestatuer af Digterne J. L. Heiberg og H. Hertz, af Rohl Smith.

Desuden har Byen flg. Forstadsteatre: *Nørrebros Teater*, Ravnsborggade, opf. 1886, og *Sønderbros Teater*, Amagerbrogade, opf. 1902, samt *Frederiksberg Teater*, Frederiksberg Allé, opf. c. 1857 som „Odeon“, senere kaldet „Fredb. Morskabsteater“, udvidet 1904, da det fik sit nuv. Navn.

Kjøbenhavns Musikkonservatorium (*Det kgl. danske Musikk.*), Vester Voldgade. Et Forslag af Etatsrd. I. C. Ryge i 1786 til Oprettelsen af et „musikalsk Akademi“ førte ikke til noget. Syngemester H. O. C.

Zinck, der ogsaa var ivrig for Ideen, fik i Beg. af 19. Aarh. oprettet et „Syngeinstitut for Kbhs. Ungdom“, som dog snart ophørte. Et af Syngemester O. Siboni i 1827 oprettet „Musikkonservatorium“, der dog nærmest var en Elevskole for Teatret, gik ind 1841. Det nuv. Konservatorium, der har til Formaal at yde en saavidt mulig omfattende og grundig Uddannelse i Musik, baade til kvindl. og mandl. Elever (der som Regel dog først optages efter Konfirmationsalderen), er grundl. ved Testam. af Guldsmed P. W. Moldenhauer († 1864) med 71,657 Rd., og dets Fundats, konfirm. $^{26}/_{6}$ 1866, lagde Styrelsen i Hænderne paa 3 Direktører (N. W. Gade, J. P. E. Hartmann og S. H. Paulli). Det aabnedes $^{2}/_{1}$ 1867 i et lejet Lokale i Raadhusstræde med 28 Elever (hvoraf 13 kvindl.), flyttede 1870 til den Holsteinske Gaard i Stormgade (se S. 196), 1872 til Hornung og Møllers Gaard i Bredgade (se S. 145) og opførte, efter at det i 1883-84 havde faaet Statsunderstøttelse, i Aarene 1886-87 sin egen Bygning, Kælder og 3 Stokv. (Arkitekt: C. L. Thuren), der med Grunden kostede c. 133,000 Kr. Efter at der i 1903 ved Konservatoriet var blevet oprettet en Forskole, købtes ved Vestre Boulevard en Grund til en ny Bygning, til hvilken Grundstenen nedlagdes $^{15}/_{1}$ 1904; den opførtes efter Tegn. af C. L. Thuren i Kælder og 3 Stokv., har kostet c. 150,000 Kr. og indviedes $^{27}/_{3}$ 1905. Konservatoriet, hvis Bestyrelse nu bestaar af 4 Medlemmer, hvoraf det ene vælges af Kultusministeriet, havde i 1904 81 Elever, hvoraf 19 havde Fripladser; et fuldstændigt Kursus er 3 Aar. (*A. Hammerich*, Kbhs. Musikk. 1867-92, Kbh. 1892).

Tegne- og Kunstindustriskolen for Kvinder, Vestre Boulevard, stiftet Nov. 1875, aabnet $^{4}/_{1}$ 1876, giver Undervisning til Kvinder i Tegning og andre Kundskaber, der kunne være dem til Nytte, naar de søge Erhverv i Industriens Tjeneste. Den er oprettet af „Dansk Kvindesamfund“, men udskiltes i April 1877 som en selvstændig Institution. Aar 1903-04 (1. Sept.-1. Juli) var der i Dagklassen 128, i Aftenklassen 35 Elever.

Hospitaler og Sundhedsvæsen, Forsørgelsesanstalter.

Det kongelige Frederiks Hospital, anlagt paa en nu 54,768 □ Al. stor Grund*) mellem Bredgade og Amaliegade, det egentlige første Sygehus i Danm. og Norge, der ikke var knyttet til en Stiftelse, er oprettet som en selvejende Institution paa Tilskyndelse af Greve A. G. Moltke af Fr. V, der skaffede de fornødne Pengemidler dels ved den norske Generalpostkasses Overskud, som til „evig Tid“ henlagdes til Hospitalet, og ved andre Emolu-

*) Den Del af Grunden, hvorpaa Bygningerne staa, er 49,750 □ Al., idet de 5018 □ Al. er en Grund ud til Amaliegade, som hidtil er holdt ubebygget for at danne et Luftbælte for Hospitalet; Grunden har i mange Aar været udlejet til Gartneri, men benyttes nu for største Delen af Hospitalet selv til Arbejds- og Oplagsplads. Hospitalets Grund har i øvrigt været langt større, idet det har ejet Grunde ud til Bredgade lige over for Hospitalet og paa Toldbodvejen; men disse ere nu, til Skade for Hospitalets fri Beliggenhed, bortsolgte af økonomiske Hensyn og bebyggede.

menter, og dels ved at give af egne Midler. Grundstenen nedlagdes $^{29}/_{7}$ 1752 (paa den vedlagte Kobberplade stod paa Dansk og Latin: „Fædrelandets omhyggelige Fader, Fr. V, Konge til Danm. og Norge, lagde den første Sten til denne offentl. Bygning, bestemt til at optage 300 syge, og bød, at Arbejdet skulde udføres paa hans egen Bekostning, uden Bidrag af Undersaatterne. I Juli 1752"), og Bygningerne opførtes efter Tegn. af N. Eigtved og L. Thurah. Kommissionen, der skulde fastslaa Hospitalets Indretning, blev nedsat 1755. Først opførtes den firfløjede, egentlige Hospitalsbygning og senere de 4 Forbygninger ud til Gaderne. Fundatsen blev givet $^{6}/_{8}$ 1756, og $^{30}/_{3}$ 1757 foregik Indvielsen. Arbejdet havde da med Inventar kostet 217,103 Rd. C. Der var Plads til 300 syge; oprindelig var det bestemt, at de alle skulde være Fripladser, men af finansielle Hensyn ind-

Frederiks Hospital, set fra Bredgade.

skrænkedes Fripladserne til 125 (1788 ansattes de til 170; nu er Antallet ubestemt), som særlig forbeholdtes trængende Patienter af Borgerstanden; en Del Pladser reserveredes Militære og Domestiker, naar de anmeldtes af deres Officerer eller Herskaber, men alle inkurable Sygdomme, som Kopper, Spedalskhed, Galenskab og veneriske Sygdomme, maatte ikke behandles, ligesom heller ikke Børn under 7 Aar, naar de ikke skulde opereres. Adgang til fri Kur og Pleje har nu, for saavidt der er Plads, enhver Person, der har fast Ophold i Kbh., har Indfødsret og ikke kan udrede Betalingen, uden dog at nyde Fattigunderstøttelse. Det samme kan under de samme Forudsætninger for et særligt dertil bevilget Statstilskud (se ndfr.) tilstaas Patienter uden for Kbh. (Resol. af $^{11}/_{6}$ 1875). I Spidsen for Hospitalet sattes 3 Overdirektører (Ministre) og under dem 9 Direktører, hvoriblandt 3 Læger og 2 af Stadens 32 Mænd; Direktionens Sammensætning er senere flere Gange bleven forandret (se ndfr.). Struensee foretog ved Reskr. af $^{15}/_{5}$ 1771 ret

betydelige Forandringer i Fundatsen, idet veneriske Sygdomme ogsaa skulde behandles — hertil indrettedes Kirken (se ndfr.) og Præstens tilstødende Værelser —, og af civile Personer maatte kun de optages, der stode i Kongens Tjeneste, ligesom der ogsaa skete andre Ændringer baade i administrativ og finansiel Hens.; men alt dette blev atter ophævet 1772.

Bygningerne, der alle ere af Grundmur med $2^1/_2$ F. tykke Mure, bestaa som nævnt af den egentlige Hospitalsbygning og de 4 Forbygninger. Den første danner en langagtig Firkant, 364×298 F., bestaaende af 4 sammenhængende Fløje i eet Stokv., af hvilke de to korte ud til Bred- og Amaliegade paa Midten ere afbrudte af en 2 Stokv. høj, 76 F. lang Pavillon med Frontespice. De 4 Fløje indeslutte en med Lindetræer beplantet Gaard, „Grønnegaarden“, der oprindl. har været delt tværs igennem ved en Mur, som fortsattes gennem Bygningerne og satte Skel mellem Mands- og Kvindeafdelingen. Paa Fløjen ud mod Amaliegade er der ind til Gaarden et lille Taarn med Ur og Spir; her er i 2. Stokv., Kirken, som nu, foruden til Gudstjeneste, benyttes til Forelæsninger og Operationsstue; i Stuen („Kontorgangen“) er der ophængt Tavler med Legatstifternes Navne. De 4 fritliggende Forbygninger ere opførte to og to foran Hospitalsfirkanten i Gadelinien; de ere i Kælder og 2 Stokv., 101×40 F., med Frontespice og ere efter Tegn. af L. Thurah, der overtog Opførelsen af Hospitalet efter Eigtveds Død, i Stedet for nogle af Eigtved projekterede, lavere Huse. Forbygningerne ere i Gadelinierne forenede ved et med Sandstenspiller (med Rokokovaser) forsynet Jærngitter, med dobbelt Jærnport paa Midten, der afslutter de to Forgaarde, c. 76 F. i Kvadrat. Forbygningerne anvendes foruden til Sygestuer (deribl. de 14 Enestuer) til Embeds- og Funktionærboliger, Kontorer samt Apotek, der lige fra Begyndelsen har været i den sydl. Bygning ud til Bredgade. Paa begge Sider af Bygningskomplekset er der i hele Dybden mellem de to Gader andre Gaarde (i alt har Hospitalet 9 Gaarde), der skilles fra Naboejendommene ved Mure, og hvori findes flere Bygninger, som Badebygning, Sektions- og Lighus, Desinfektionsanstalt, Staldbygninger, Vognremisser, Vadskeribygning osv.; tillige er der indrettet en Liggehalle med et lille Haveanlæg for brystsyge Patienter. Bygningerne staa i alt væsentligt, som de bleve opførte, men ere selvfølgelig ofte blevne restaurerede; her nævnes kun en større Restauration 1767-68 og en Restauration af Forbygningerne 1837. — Paa Hospitalet findes en Marmorbuste af Fr. V og Gibsbuster af Grev J. G. Moltke og Generalmajor Classen samt malede Portrætter af Grev A. G. Moltke, Professorerne F. C. Winsløw og O. H. Mynster, Apoteker J. D. Cappel og engl. Minister W. Tilley.

Hospitalet er delt i 2 medicinske og 2 kirurgiske Afdelinger med i alt 55 Fællesstuer med 344 Senge, af hvilke 166 høre til de medicinske, 165 til de kirurgiske Afdelinger og 13 ere til fælles Benyttelse; desuden er der 14 Enestuer. Betalingen for Kur og Pleje er paa Fællesstuer for Udlændinge 3,50 og for Uden- og Indenbys 1,20 Kr. daglig; paa Enestuer for Udlændinge 10, for Uden- og Indenbys 5 Kr. For de i Kbh. boende Medlemmer af anerkendte Sygekasser er der betydelig Moderation. I Finansaaret 1903-04 behandledes 2865 Patienter (hvoraf 1414 kvindelige), deraf døde 201; 1855 af Patienterne hørte hjemme i Kbh.; det daglige Gennemsnitsantal af Patienter har været c. 312. Paa Hospitalet gives der desuden gratis Konsultation for ubemidlede; den kirurgiske Poliklinik har i Aarets

Løb været besøgt af c. 4400, den medicinske Poliklinik af c. 900, den oto-laryngologiske (Øre-, Næse- og Svælgsygdomme) af 1000 og Polikliniken for Hud- og Kønssygdomme af c. 550 Patienter. Hospitalets egne og de det underlagte Legaters Midler udgjorde $^1/_4$ 1904 5,025,233 Kr. Hospitalet faar Tilskud fra Universitetet (2100 Kr.), det Classenske Fideikommis (8400 Kr.) og Staten, hvis Tilskud 1903-4 var 358,371 Kr., hvoraf 70,000 til fri Kur og Pleje for Patienter uden for Kbh. Indtægter og Udgifter balancerede 1903-4 med 525,444 Kr.

Den kgl. Fødsels- og Plejestiftelse, Amaliegade. Oprindelsen til Fødselsstiftelsen skyldes Reskr. af $^{13}/_3$ 1750, idet Fr. V for at forebygge de hyppige Fødsler i Dølgsmaal og Barnemord bestemte, at der skulde være et Par edfæstede Jordemødre, hos hvem ugifte Kvinder kunde føde hemmeligt; dette „*frie Jordemoderhus*" aabnedes $^1/_7$ 1750 i et Par lejede Huse i Gotersgade (tæt ved Volden), der ejedes af Jordemoder Inger Pedersen; her var Anstalten i 9 Aar, i hvilken Tid der fødtes 2841 Børn. Da Inger Pedersen døde 1759, lejedes af Frederiks Hospital den sydl. Forbygning ud til Amaliegade, og efter at Anstalten ved Reskr. af $^{15}/_5$ 1761 var bleven skænket til det medicinske Fakultet som praktisk Skole for Fødselsvidenskaben, steg dens Anseelse betydelig under saa udmærkede Ledere som C. J. Berger og Matth. Saxtorph. Anstalten, som hidtil havde staaet under Fattigvæsenet, overtoges 1771 af Hospitalet som „Den nye Stiftelse for frugtsommelige Kvinder i Fr. Hospital" (ogsaa kaldet „Accouchementshuset"), og samtidig indrettedes en Kasse (i det sydligste Kældervindue ud til Amaliegade), hvori nyfødte Børn kunde nedlægges til offtl. Forsørgelse; men ved Reskr. af $^{24}/_3$ 1774 blev den atter inddraget, da den gav Anledning til for store Misbrug. Forsørgelsen af de paa Stiftelsen fødte Børn, der tidligere havde paahvilet Fattigvæsenet og det derunder hørende „Hittebørns Hospital" (indrettet 1750 for 24 Børn i Børnehuset paa Christianshavn), blev nu overdraget til den 1770 oprettede *Opfostringsstiftelse* (eller „Alimentationsanstalt") for nyfødte Børn. Da Fødeanstalten snart trængte til Udvidelse og var til Byrde for Frederiks Hospital, købte Enkedronning Juliane Marie 1782 en Ejendom i Amaliegade lige op til Hospitalet, hvilken indrettedes med Plads for 50 Barselkvinder; 1783 blev der til Anstalten knyttet en *Plejestiftelse*, idet den 1769 oprettede *Inokulationsanstalt*, der $^{14}/_6$ 1770 var bleven aabnet paa Gaarden „Solitude" paa Nørrebro, blev nedlagt, dens Ejendom solgt og Pengene anvendte til Opførelse af en ny Bygning lige ved den af Juliane Marie erhvervede (Inokulationsanstalten fik dog 1792 en egen lille Bygning i Fødselsstiftelsens Baghave). Enkedronningens Gavebrev er af $^{29}/_1$ 1785, Fundatsen for den nye „Fødsels- og Plejestiftelse" af $^{23}/_3$ 1787; $^{31}/_3$ aabnedes den for betalende, $^1/_1$ 1788 for fritliggende Barselkvinder som en selvejende Institution. Fødsels- og Plejestiftelsen fik hver sin Bestyrelse; ved Res. af $^{17}/_6$ 1803 forenedes den ovenomtalte Opfostringsstiftelse med Plejestiftelsen; s. Aar udvidedes Bygningskomplekset ved Tilkøb af en Naboejendom (for 25,000 Rd., som det Cl. Fideikommis laante Stiftelsen mod 1 pCt.), der indrettedes til Plejestiftelse, medens den tidligere dertil benyttede Ejendom brugtes til Udvidelse af Fødselsstiftelsen, og ved Res. af $^5/_5$ 1804 forenedes de to Stiftelser under een Bestyrelse; se videre ndfr. I 1894 knyttedes der en gynækologisk Afdeling til Stiftelsen; i 1900 tog Fødselsstiftelsen ogsaa den

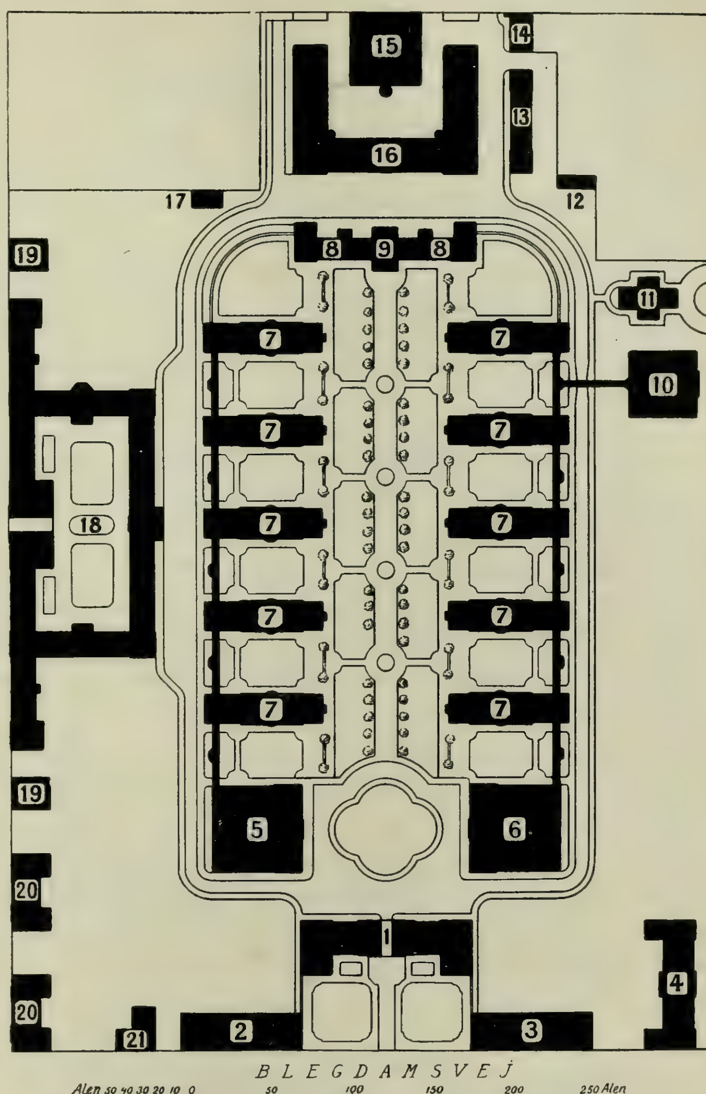
tredje Bygning i Besiddelse, medens Plejestiftelsen fik lejede Lokaler i en 4., tilstødende Ejendom.

De Stiftelsen tilhørende 3 Bygninger ud til Gaden ere alle af Grundmur i 3 Stokv. med Kælder; de have Side- og Tværbygninger. De ere i Tidens Løb blevne underkastede flere Reparationer; den største fandt Sted i 1845-48, da Stiftelsen maatte lukkes paa Grund af en Barselfeberepidemi, der oftere har hærget den; under Restaurationen, der kostede c. 50,000 Rd., var Fødselsstiftelsen forlagt til den Bügelske Gaard ved Frederiksholms Kanal (nuv. Nr. 16 og 18), som Direktionen havde købt, samtidig med at man tog sin Tilflugt til det endnu brugte Filialsystem (Indlæggelse af Patienter hos dertil antagne Koner i Byen); $^{1}/_{3}$ 1848 aabnedes atter Stiftelsen i Amaliegade. Ogsaa efter den Tid har den dog lidt af Epidemier, som først ere standsede, efter at Prof. Stadfeldt i 1870 havde indført den antiseptiske Saarbehandling.

Fødselsstiftelsen har 10 Fødestuer med 1 Seng i hver og 33 Sygestuer for Barselpatienter med i alt c. 60 Senge; desuden havde den i 1903-4 23 til 25 Filialer med i alt 31 til 35 Senge. Enhver ugift Kvinde kan modtages uden Betaling; vil en ugift Kvinde indlægges mod Betaling, deponeres ved Indlæggelsen 52 Kr. (13 Dage à 4 Kr.). hvorefter Afregning finder Sted ved Udskrivningen. Mod Attest fra Distriktsforstanderen om Trang og særlig uheldige Forhold i Hjemmet kunne ogsaa gifte Kvinder fra Kbh. modtages uden Betaling, ligesom gifte Kvinder uden for de nævnte Tilfælde under ekstraordinære Forhold (særlig Fare for Moder og Barn) kunne modtages mod Betaling. I Finansaaret 1903-4 benyttedes Fødselsstiftelsen af 2325 Kvinder (deraf 446 gifte); det dagl. Gennemsnitstal var c. 66; der fødtes 2246 Børn (deraf i Filialerne 886). Desuden ydes der Dag og Nat gratis Lægehjælp til ubemidlede fødende Kvinder i deres Hjem i Kbh. Paa den gynækologiske Afdeling, som har 6 Senge, har der været 80 Patienter. Stiftelsens gynækologiske Poliklinik var i Aarets Løb besøgt af 645 Patienter. Til Plejestiftelsen, der har 4 Fællesstuer med i alt 12 Senge, overflyttes de Patienter, der enten paa Grund af deres egen eller Børnenes Svagelighed ikke kunne udskrives efter den ordinære Tid. Uddannelsen af Jordemødre (1 Aar) er henlagt til Stiftelsen; i Jordemoderskolen optages hvert Aar c. 32 Elever, der bo paa Stiftelsen. Stiftelsens Kapitalformue var $^{31}/_{3}$ 1904 1,149,199 Kr. Den faar Tilskud fra Kbh.'s Kommune (10,000 Kr.), det Classenske Fideikommis (2000 Kr.) og Staten, hvis Tilskud 1903-4 var 162,647 Kr. Desuden tilfalder Indtægten af „Hesteskatten" Stiftelsen (1904: 10,638 Kr.). Indtægter og Udgifter balancerede 1903-4 med 220,297 Kr.

Som nævnt stod Hospitalet fra Beg. under en Direktion, medens Fødsels- og Plejestiftelsen fik en fælles Bestyrelse fra 1804, og dette Forhold vedblev, ogsaa efter at de to Institutioner efter 1848 vare henlagte under Justitsministeriet; paa Grund af deres Betydning som Undervisningsanstalter for Læger og Jordemødre — de vare meget snart efter deres Oprettelse benyttede som saadanne — lagdes de 1871 ind under Kultusministeriet. Ved Res. af $^{2}/_{10}$ 1882 bortfaldt Direktionen for Hospitalet og Bestyrelsen for Fødsels- og Plejestiftelsen, idet begge Institutioner sattes under Kultusministeriets Overbestyrelse med en Direktør for den stedlige Bestyrelse, medens der samtidig oprettedes et af Hospitalets 4 Overlæger og Fødselsstiftelsens Overaccouchør bestaaende Lægeraad. Fra 1892 er der ikke

valgt nogen Direktør, og Inspektøren er traadt i hans Sted. — Foruden de 4 Overlæger (hvoraf den ene medicinske og den ene kirurgiske tillige ere Universitetsprofessorer) og Overaccouchøren (ogsaa Prof. ved Univ.) er der af Læger ansat 2 Reservemedici og 2 Reservekirurger, 1 Underaccouchør, 3 Ledere af henholdsvis den oto-laryngologiske Klinik, den medicinske Polyklinik og Kliniken for Hud- og Kønssygdomme, en Assistent, der leder Massagebehandlingen, 4 kliniske Assistenter, en Røntgen- og Fotografiassistent, en Assistent ved den oto-laryng. Klinik, 14 Lægekandidater, en lægekyndig Lærer for Jordemodereleverne, en Overjordemoder og to Reservejordemødre. Ved Sygeplejen er ansat 6 Plejemødre og 80 Sygeplejersker, Assistenter og Elever. Ved Administrationen er der, foruden Inspektøren, ansat 1 Bogholder, 1 Kasserer, 1 Forvalter, 1 Økonomi- og Inventarieskriver, 2 Fuldmægtige og 3 Assistenter. Desuden have Stiftelserne deres egen Præst.

Grundplan af del nye Rigshospitalet

1. Administrationsbygn. 2. Oftalmologisk Afdeling. 3. Poliklíniker og oto-laryngolog. Afd. 4. Bygning for Sygeplejersker (tænkes dog flyttet op i Nærheden af Nr. 10). 5. Operationsbygn. 6. Medicinsk Auditorium. 7. Sygepavilloner. 8. Isolationsbygn. 9. Bedesal. 10. Badeanstalt. 11. Ligkapel. 12. Materialskur. 13. Desinfektions-, Værksteds- og Staldbygn. 14. Funktionærboliger. 15. Kedelhus. 16. Køkken- og Vadskeribygn. 17. Drivhus. 18. Føde- og Plejeafd. 19.-20. Overlægeboliger. 21. Inspektørbolig.

Da baade Hospitalets og Fødselsstiftelsens Bygninger ikke længere ere tidssvarende indrettede og ere utilstrækkelige, hvad der ogsaa til Dels gælder de lægevidenskabelige Undervisningsanstalter i Nærheden ved kirurgisk Akademi, har det alt længe været paa Tale at flytte dem ud fra Byen, og fra 1888 er der flere Gange stillet Forslag i Rigsdagen herom; endelig vedtoges det ved Lov af $^{13}/_{3}$ 1903, at der skal opføres et for hele Landet fælles **Rigshospital**, der skal drives af Staten. Det store Bygningskompleks, der vil komme til at omfatte c. 40 Bygninger, skal ligge paa en c. 20 Td. Ld. stor Grund af Blegdamsfælleden lige ved Blegdamshospitalet, fra hvilket

det skilles ved en c. 400 F. bred Boulevard. Det er beregnet at skulle koste 7,216,000 Kr. (foruden Inventar), hvoraf Kommunitetet yder 2 Mill., medens Resten tilvejebringes ved Forbrug af Hospitalets og Fødsels- og Plejestiftelsens Midler og ved Laan, optagne af disse Stiftelser under Statens Garanti; det opføres efter Tegn. af Bygningsinspektør Martin Borch og menes at være færdigt om 6 Aar. Som det ses af medfølgende Plan, kommer Hospitalets Administrationsbygning med Hovedindgang til at ligge ved Blegdamsvej, medens Fødsels- og Plejestiftelsen faar Façade ud til Boulevarden, De lægevidenskabelige Institutter — nemlig Instituttet for patologisk Anatomi, hvortil slutter sig et Institut for Retsmedicin, og Instituttet for alm. Patologi og Farmakologi — faa Plads i Baggrunden.

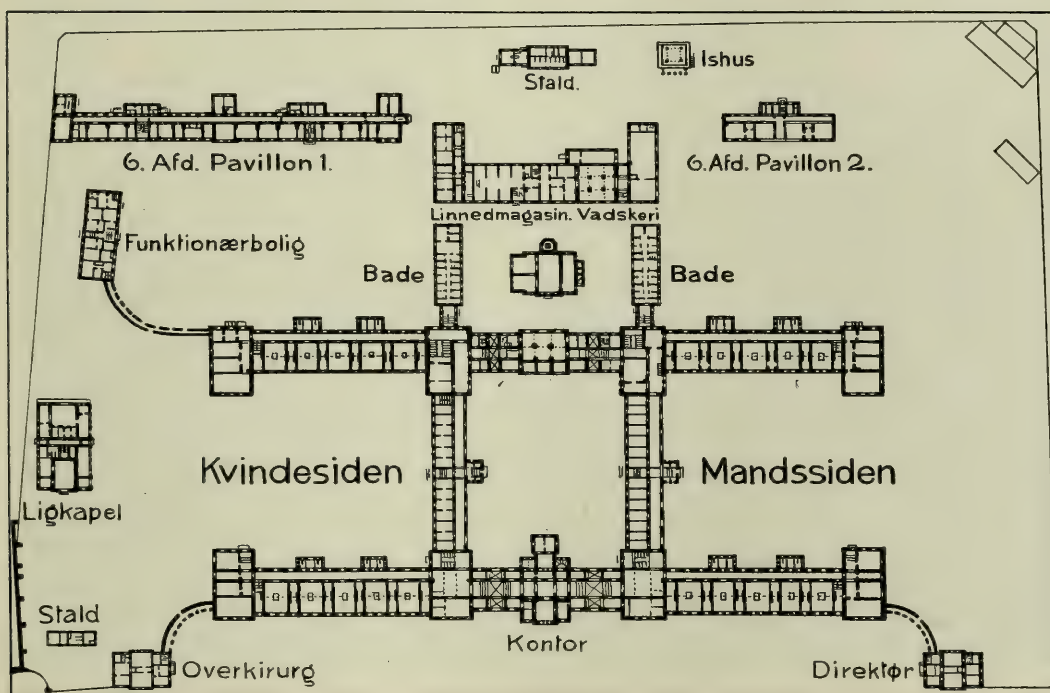
Litt.: *O. L. Bang*, Det kgl. Fr. Hosp., Kbh. 1840; *s. Forf.*, Det kgl. Fr. Hosp. 1757-1857, Kbh. 1857. — *A. Stadfeldt*, Kbhs. Fødselsstiftelse som Humanitets- og Undervisningsanstalt, Kbh. 1887. — *Ph. Weilbach*, Hvem har bygget Fr. Hosp.?, i Medd. fra akad. Architektforening, 1. Aarg. — *K. Teisen*, Fremstilling af de for det kgl. Fr. Hosp. og den kgl. Fødsels- og Plejestiftelse gældende vigtigste Retsregler, Kbh. 1901.

Kjøbenhavns Kommune har flg. Hospitaler, der staa under Borgmesteren for Magistratens 2. Afdeling, under hvem sortere en Hospitalsdirektør og de respektive Overlæger.

Kommunehospitalet (se Bill. S. 199), mellem Øster Farimagsgade, Gammeltoftsgade, Øster Søgade, Bartholinsgade og Gotersgade, Kjøbenhavns største Hospital. Efter at Koleraepidemien i 1853, der stærkt havde hærget Almindeligt Hospital, havde opskræmmet Byen, og en Kommission, der var nedsat til at undersøge, om Sygehus og Lemmestiftelse kunde adskilles ved en Omorganisation af Alm. Hospital, i 1854 havde foreslaaet Opførelsen af et helt nyt Hospital uden for Byen, paabegyndtes efter lange Overvejelser i Maj 1859 Opførelsen af Hospitalet paa Fæstningsterrænet; $^{1}/_{9}$ 1860 holdtes Rejsegildet, og $^{19}/_{9}$ 1863 toges det i Brug. Det opførtes stort og fremskuende i sit Anlæg efter Tegn. af Bygningsinspektør H. Chr. Hansen efter Længdekorridorsystemet, havde fra Beg. 844 Senge og kostede 2,753,090 Kr. foruden Monteringen, der udgjorde 263,036 Kr.; dets Areal er 178,619 □ Al. I Aarenes Løb er der foretaget en Del Forandringer og Udvidelser; saaledes opførtes 1886-88 en Tilbygning til Midtfløjen med en Operationsstue, 1903-4 ud til Bartholinsgade en Bygning som Udvidelse af Sindssygeafdelingen og til Lokaler for Poliklinikerne for Øjen- og for Hals-, Øre- og Næsesygdomme, og 1905 en Bygning til Bolig for Sygeplejersker. Omkostningerne ved Forandringerne udgjorde i Aaret 1864-1901 963,286 Kr., Udvidelsen af Sindssygeafdelingen 1903-4 har kostet c. 366,500 Kr., og Opførelsen af Bygningen for Sygeplejersker er beregnet til c. 260,000 Kr.; i 1903 vare Bygningerne assurerede for 3,671,625 Kr., Inventariet for 450,000 Kr.

Uagtet Hospitalet nu ligger i et stærkt bebygget Kvarter, maa dets Beliggenhed dog siges at være meget gunstig, da det mod V. har Sortedamssø, og mod Ø. botanisk Have, og kun paa de to korte Sider er der Bebyggelse, som ved et Mellemrum og ved Gader er skilt fra Hospitalsbygningerne. Bygningskomplekset, der er opført paa Granitsokkel af gule Mursten med Baand af røde Sten, bestaar af den egentlige Hospitalsbygning med Tilbygninger og desuden nogle isolerede Bygninger. Hospitalsbygningen, der er i en smuk, alvorlig Rundbuestil, bestaar af to parallelle, 685

F. lange og 46 F. dybe Fløje, der forbindes ved to, 162 F. lange og 32 F. dybe Tværbygninger, alle i Kælder og 3 Stokv. og c. 50 F. til Taget (Bagbygningens Midtparti har dog kun 2 Stokv.). Bygningerne ere delte i 2, ved et Mellemparti forbundne, lige store Dele, Mandsafdelingen mod N. og Kvindeafdelingen mod S. Hovedfaçaden ud mod Ø.-Farimagsgade har et mellem de to Hovedporte fremspringende Midtparti med Kuppel og Spir; i Midtpartiet findes bl. a. Kontorer og Operationsstuer og i 3. Stokv. Kirken (med Alterbillede, den opstandne Christus, af F. L. Storch). I „Centralgaarden" mellem de to lange Fløje og Tværbygningerne staar i Midten en $^{22}/_{11}$ 1885 afsløret Broncebuste af Overlæge V. Holmer (af Th. Stein). Foran Hovedfaçaden og forbunden med denne ved Arkader ligger paa hver Side en mindre Bygning til Direktør og Overkirurg ($80^1/_2$ F. lang). Fra Bagfløjen udgaa mod V. to lave, 86 F. lange Bygninger,

Grundplan af Kommunehospitalet.

der rumme Mands- og Kvindebadene; mellem disse ligger Maskinhuset og bagved dem paa tværs en 227 F. lang Bygning, der bl. a. rummer Vaskeri og Linnedmagasin. Af de isolerede Bygninger nævnes to under 6. Afdeling hørende Pavilloner, hvoraf den nordl. er 114 F. lang, og den sydl., der var 192 F., nu som nævnt er blevet forlænget mod S. over 160 F. Desuden er der en med Hospitalsbygningens Bagfløj ved en lukket Arkadegang forbunden Funktionærbolig, Staldbygninger og et Ishus. Bygningen for Sygeplejerskerne ligger i det nordøstl. Hj. ved Gammeltoftsgade. Alle Sygebygningerne ere omgivne af smukt beplantede Haveanlæg. I Hovedfaçadens Midtparti i Korridoren er der opstillet Broncebuster af Overkirurg C. L. Studsgaard og Overlæge A. S. P. Brünniche (begge af Brandstrup).

Hospitalet aabnedes 1863 med 4 Afdelinger: 1 kirurgisk, 2 medicinske og 1 for veneriske og Hudsygdomme; 1870 oprettedes en 5. blandet medicinsk og kirurgisk Afd., der 1875 gik over til helt at være kirurgisk,

og s. Aar oprettedes en 6. Afd. for Nerve- og Sindssygdomme. Hospitalet har nu i alt 996 Sygepladser (deraf 52 paa Enestuer), hvoraf 852 i Hovedbygningen, 86 i den udvidede Pavillon I (Cellebygningen, før 58) og 42 i Pavillon II for Nervesyge. Betalingen er paa Fællesstuer for indenbys 1,20, for udenbys 3,50 Kr. dagl., paa Enestue for indenbys 5, for udenbys 7 og for udenrigs 10 Kr.; for Børn under 1 Aar betales det halve. Anerkendte Sygekasser faa betydelig Moderation. I Regnskabsaaret 1903-4 behandledes der i alt 10,573 Patienter (hvoraf 4588 Kvinder) foruden 1040, der behandledes i nogle af Hospitalet benyttede Filialer (i Skt. Johannes Stiftelsen og Dronn. Louises Børnehospital samt i flere private Hospitaler). Udgifterne til Hospitalet (og Filialerne) udgjorde i 1903-4 1,519,759 Kr. Ligesom Frederiks Hospital indtager Hospitalet en vigtig Plads som Undervisningsanstalt for vordende Læger. Ved Hospitalet er der, foruden de 6 Overlæger ved Afdelingerne, ansat 1 Prosektor, 6 Reservelæger og 3 Visitatorer. Ved Administrationen er der ansat 1 Kontorchef, 1 Forvalter, 1 Kasserer, 1 Fuldmægtig og 1 Økonomi- og Inventarieskriver samt 1 Præst.

Øresundshospitalet, Strandvejen, ved Østre Gasværk ud mod Øresund. Kommunehospitalet var fra Begyndelsen ogsaa Epidemihospital, idet der var opført en Isolationsbygning; men den blev snart utilstrækkelig paa Grund af de oftere optrædende Epidemier, navnlig Kopper, hvorfor der oprettedes flere Lasaretter, saaledes paa Enighedsværn S. for Vesterbrogade ved Tømmerpladserne, i Frue Arbejdshus ved Nørre Voldgade, i det borgerlige Eksercerhus i Dronningensgade paa Christianshavn og paa Gaarden Flintholm paa Frederiksberg. Efterhaanden modnedes Planen om et eget Epidemihospital, hvilket førte til Oprettelsen af 2 Hospitaler: Øresundshospitalet og Blegdamshospitalet. Det første opførtes 1875-76 (aabnet $^1/_8$ 1876) og var fra Begyndelsen et lille Karantænehospital med kun 32 Senge til Behandling af Sygdomme, som Kopper og Kolera, der indførtes ad Søvejen; men senere er det udvidet meget betydeligt, saa at der nu ogsaa behandles almindelige medicinske Sygdomme. Hospitalet er nu et fast Led i de kommunale Hospitaler og bistaar Kommune- og Blegdamshospitalet.

De første Bygninger opførtes efter Tegn. af Arkit. H. V. Friederichsen paa Granitsokkel af gule Mursten og kostede, med Inventar, 157,080 Kr.; men senere udvidedes og forandredes de saa meget, at der indtil 1903 yderligere var medgaaet 694,900 Kr., og 1902-3 opførtes atter 4 nye Sygehusbygninger, paa Granitsokkel af gule Mursten, med 42 Senge i hver, for c. 650,000 Kr., paa et Areal N. for det gamle Hospital mellem Randersgades Forlængelse og Kystbanen, ligesom der 1903-4 blev opf. (for c. 209,000 Kr.) en ny Administrationsbygning, der ligger ved Randersgades Forlængelse, lige for Vejen, der fører fra Strandvejen til Hospitalet, samt et Begravelseskapel, et Lighus og et bakteriologisk Laboratorium (de senere Aars Arbejder efter Tegn. af L. P. Fenger). Af andre Bygninger nævnes den gl. trefløjede Administrationsbygning, 8 Sygebygninger, 2 Observationsbygninger, en Patientbygning for Karantæneafdelingen, en Desinfektionsanstalt m. m. Der er nu over 20 Bygninger, og Arealet er næsten 11 Td. Ld. Ved Sundet har Hospitalet en Landingsbro. Det har nu i alt 456 Senge, hvoraf 88 findes i 3 Træbarakker og 120 i Døckerske Telte. I 1903 behandledes 1836 Patienter (hvoraf 704 Kv.); Udgiften var 448,852 Kr. Ved Hospitalet er ansat en Overlæge, 2 Reservelæger og en Forvalter.

Blegdamshospitalet, Blegdamsvej lige ved Skt. Johannes Kirke, blev opført 1876-79, aabnet $^{5}/_{11}$ 1879, som et Epidemihospital til Behandling af akute smitsomme Sygdomme, særlig Difteritis, Croup, Skarlagensfeber, tyfoid Feber, Rosen og Mæslinger (Koppepatienter ere siden 1884 næsten helt henviste til Øresundshospitalet). Det havde fra Beg. 116 Senge, men er senere blevet betydelig udvidet.

De første Bygninger opførtes efter Tegn. af H. V. Friederichsen paa Granitsokkel af gule Mursten og kostede, med Inventar, 829,974 Kr.; senere er der kommet mange Bygninger til (Arkit.: L. P. Fenger), saaledes 1883-84 3 Sygebygninger, 1891 en Sygebygning (2 Stokv.), en Badebygn., et Kedelhus med Desinfektionsanstalt og Bygninger for Sygeplejersker, 1899 3 Sygebygninger (2 Stokv.) m. m. og 1901 et Begravelseskapel, et Lighus

Blegdamshospitalet.

og et bakteriologisk Laboratorium, saa at de yderligere Udgifter have udgjort 1,157,308 Kr. Den 243 F. lange Administrationsbygning, med Façade ud til Blegdamsvej, bestaar af to Bygninger, hver med Kælder og 2 Stokv., der ere forbundne ved et 1 Stokv. højt Midtparti, hvis Midte indtages af den høje Hovedport, over hvilken en Zinkgruppe („Athene, der værger sine Børn mod Pestgudens Pile“), af V. Bissen. Der er 9 Patient- og 2 Officiantbygn. samt 1 Observationsbygn. m. m., i alt 31 Bygninger; Arealet er c. 14 Td. Ld. Der er 397 Senge (i 99 Stuer), hvoraf 94 i Døckerske Telte. I Regnskabsaaret 1903-4 behandledes 3091 Patienter (hvoraf 523 Kv., 1093 Drenge og 1223 Piger, Resten Mænd). Udgiften var 324,956 Kr. Ved Hospitalet er ansat 1 Overlæge, 2 Reservelæger og 1 Forvalter.

Vestre Hospital, Tietgensgade, er opf. 1882-85, aabnet i Jan. 1886, til Optagelse af de til den offentlige og hemmelige Prostitution henhørende Kvinder med veneriske Sygdomme. Bygningerne opførtes efter Tegn. af Vilh. Petersen paa en 16,200 ☐ Al. stor Grund paa Granitsokkel af gule

Mursten og kostede, med Inventar, 508,496 Kr.; senere Forandringer have kostet 84,460 Kr. Hovedbygningen, med Façade til Tietgensgade, har fremspringende Endepartier og Midtparti og er i Kælder og 3 Stokv. Desuden er der en Økonomibygning og en Kontor- og Funktionærbygn. (begge i Kælder og 2 Stokv.) samt et Kedelhus. Hospitalet har 212 Senge i 25 Stuer. I 1903 behandledes 1786 Patienter (der betales intet); Udgiften var 106,842 Kr. Ved Hospitalet er ansat 1 Overlæge, 1 Reservelæge og 1 Forvalter. Prof. Rud. Bergh har i 1904 skænket Hospitalet sit Bibliotek, der særlig indeholder dermatologisk og venerolog. Litteratur.

Sundby Hospital, Kastrupvej i Sundbyerne, er indrettet 1901-2 i den II S. 238 omtalte, 1894 opførte Forsørgelsesanstalt, der ved Sundbyernes Indlemmelse i Kbh. overgik til denne Kommune $^1/_1$ 1902. Omdannelsen til Hospital kostede i alt, med Inventar, 144,190 Kr. Hospitalet, der toges i Brug $^1/_1$ 1902, er bestemt for almindelige medicinske og lettere kirurgiske Sygdomme, og Betalingen er den samme som paa Kommunehospitalet. De 4 paa det anførte Sted omtalte Bygninger ere alle i 2 Stokv., de 3 med Kælder; de to ere nu Sygebygninger, den tredje Administrationsbygning (den nordl. Del optages af det fra tidligere Tid bestaaende Børnehjem) og den fjerde Kedelhus. Grunden er 49,100 □ Al. Hospitalet har 71 Senge i 27 Stuer. I 1903 behandledes 842 Patienter (hvoraf 322 Kv.); Udgiften var 102,457 Kr. Ved Hospitalet er ansat 1 Overlæge og 1 Forvalter. — Foran Hospitalet er $^{16}/_{11}$ 1899 afsløret et Mindesmærke for Etatsrd. L. P. Holmblad (Granitsokkel med Buste, af Brandstrup), der skænkede 150,000 Kr. til Forsørgelsesanstaltens Opførelse.

Baldersgades Hospital er indrettet 1902 i en af de Kellerske Aandssvageanstalter tidligere benyttet Ejendom, som Kommunen købte af Staten for 100,000 Kr. Omdannelsen af Bygningerne, med Inventar, kostede 115,000 Kr. Hospitalet, der toges i Brug $^2/_1$ 1903, er væsentlig bestemt for Patienter med lettere medicinske Sygdomme, Rekonvalescenter og Patienter, der paa Grund af deres Sygdoms kroniske Forløb ønskes fjærnede fra Kommunehospitalet. Betalingen er den samme som der. Hovedbygningen, i Kælder og 3 Stokv., er opf. 1880; desuden er der to Sygepavilloner paa hver Side af Hovedbygningen, hver i Kælder og 1 Stokv., samt en Vadskeribygn. og et Lighus. Grunden er 7947 □ Al. Hospitalet har 76 Senge i 28 Stuer. I 1903 behandledes 666 Patienter (hvoraf 344 Kv.); Udgiften var 69,088 Kr. Ved Hospitalet er ansat 1 Overlæge og 1 Forvalter.

Foruden disse Hospitaler har Kommunen Sygeafdelinger i *Almindeligt Hospital, Skt. Johannes Stiftelsen* og paa *Ladegaarden.* Se om disse under Forsørgelsesanstalter.

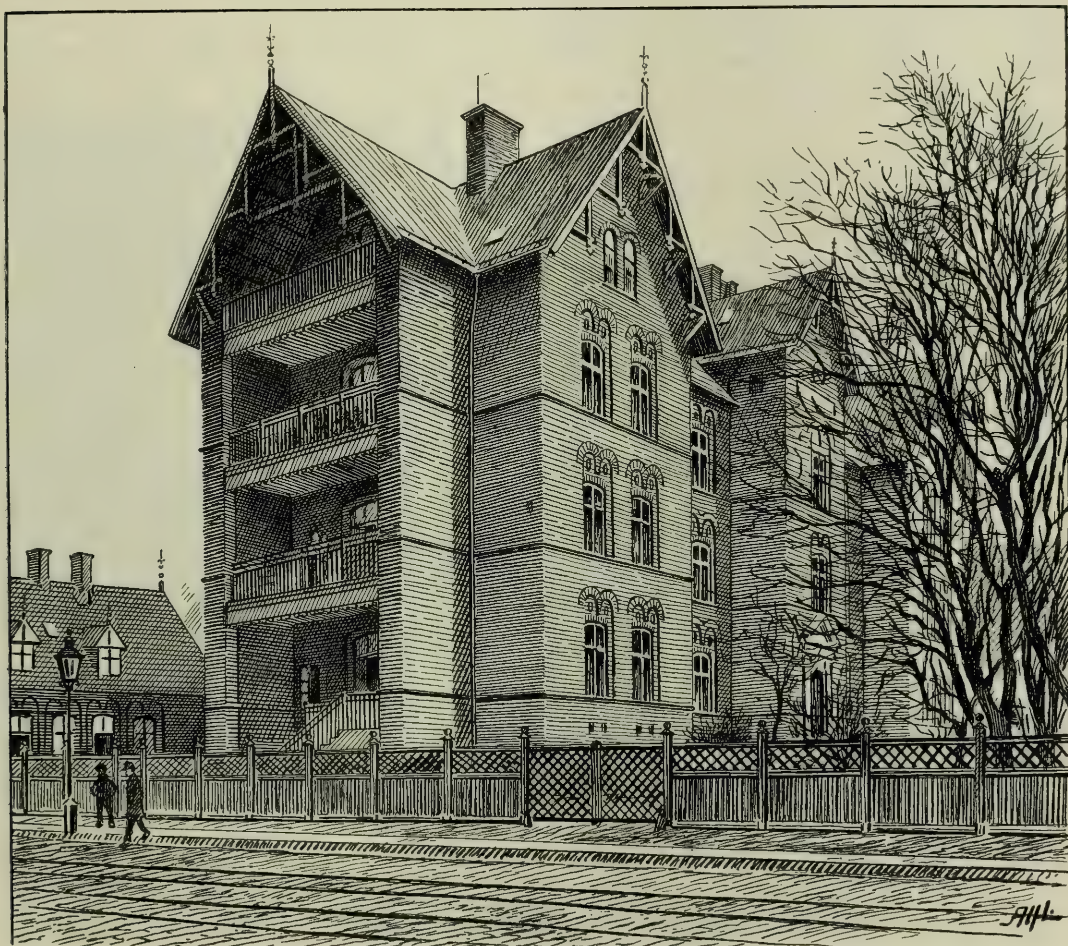
Efter et af Magistraten fremsat Forslag i Dec. 1904 skal der opføres et stort nyt Kommunehospital med 600 Senge, dog saaledes at det kan udvides til 1000, paa Siden af Bispebjærg Bakke ned mod Lersøen.

Litt.: Kbhs. Kommunehospital 1863-88, Kbh. 1888. — Blegdamshospit. i Kbh. 1879-1904, Kbh. 1904. — Tabelværk til Kbhs. Statistik Nr. 14 (Beskr. af Kbhs. Kommunes Ejendomme), Kbh. 1904. — Beretn. om kbhvske. kommunale Hospitaler for 1903-4, Kbh. 1904.

Under privat Drift ere flg. Hospitaler.

Dronning Louises Børnehospital, paa en Grund mellem Ø.-Farimagsgade, Lundsgade, Upsalagade og Malmøgade. Oprindelsen til det er

det af et privat Selskab paa Hofmedikus J. L. Dreyers Opfordring stiftede Hospital i Rigensgade „for syge Børn“, opf. 1847-48 (Arkit.: J. D. Herholdt) og aabnet $^{11}/_{11}$ 1850 med 20 Senge. Hospitalet udvidedes stærkt i de flg. Aar, 1872 kunde det oprette en gratis Poliklinik, paa Nytorv, og paa en af Kommunen købt, 10,400 □ Al. stor Grund opførtes efter Tegn. af L. P. Fenger for 226,584 Kr. (med Grund og Montering) det nuv. Hospital; Grundstenen nedlagdes $^{9}/_{7}$ 1877 af Dronn. Louise, og $^{16}/_{6}$ 1879 aabnedes det under sit nuv. Navn med 60 Senge. Samtidig henlagdes Polikliniken til den gml. Bygning i Rigensgade, indtil den solgtes i

Dronning Louises Børnehospital.

1884, hvorefter Polikliniken flyttedes til et lejet Lokale i Dronn. Tværgade. Senere er der foretaget Nybygninger (Arkit.: Fenger) paa Hospitalets udvidede Grund, deribl. 1890-91 en Bygning til Polikliniken, hvilke i alt kostede c. 86,000 Kr., og i 1903 er der atter foretaget Ombygninger og Forandringer for c. 50,000 Kr. Et nyt Vadskeri tænkes indrettet for c. 25,000 Kr.

Bygningerne ere paa Granitsokkel af røde Mursten. Hovedbygningen, i nordalpinsk Stil, er i Kælder og 3 Stokv., 133 × 27 F., med Fremspring ved Gavlene og paa Midten; i Gavlene er der ud for hver Etage under det udhængende Tag aabne Gallerier, hvor Patienterne i deres Senge kunne flyttes ud. Den 124 F. lange Bygning til Polikliniken, der ogsaa

rummer Boliger for Reservelægen og en Del Sygeplejersker, er i Kælder og 2 Stokv.; desuden er der en Isolationsbygning til Børn med smitsomme, paa Hospitalet fremkomne Sygdomme, Funktionærbolig, en Bygning med Lighus og Obduktionsstue, m. m. I Haven mod S. er der et Springvand. I Hospitalet findes et skænket Maleri, den barmhjærtige Samaritan, ml. vistnok af Th. Wegener. — Hospitalet bestaar, foruden ved Gaver, ved Renter af Legater og Formue, ved Aarsbidrag fra de Spannjerske og de Eibeschützske Legater, Kmhr. Oxholms Legat m. fl., ved Tilskud fra Stat og Kommune, Andel i Vare- og Industrilotteriets Overskud samt Betaling for Pleje (2,50 Kr. dagl.). Der er en Del Fripladser. Det har 70 Senge, hvoraf 32 ere forbeholdte Kommunen (mod Betaling). $^{31}/_{12}$ 1903 ejede det 17,737 Kr., foruden Legatbeløbet; dets Gæld var 93,984 Kr. I 1904 behandledes

Skt. Josephs Hospital.

451 Patienter. Foruden Kliniken paa Hospitalet har det to Kliniker, i Wildersgade og i Istedgade. Efter at Dronningen, som var Protektrice, er død, er Protektoratet overtaget af Kongen. Der er ansat 1 Overlæge, 1 Reservelæge og en Forstanderinde foruden Sygeplejersker og Funktionærer. (Se: Hospitalet i Rigensgade „for syge Børn" og Dr. Louises Børnehosp. 1850-1900, Kbh. 1901).

Skt. Josephs Hospital, Griffenfeldtsgade, er stiftet dels ved frivillige Bidrag, dels ved et større Prioritetslaan. Det bestyres af de katolske Skt. Josephs Søstre og blev aabnet $^{1}/_{7}$ 1875 med 20 Senge, men er senere udvidet saa betydeligt, at det nu har 400 Senge. — Det store Bygningskompleks, der vender ud til Griffenfeldtsgade, Korsgade og Kapelvej, er opf. i gotisk Stil paa et Areal af 17,947 □ Al. (hvoraf Bygningerne indtage 8695 □ Al.), paa Granitsokkel af røde Mursten og er i Kælder og 3 Stokv., med Hovedindgang fra Griffenfeldtsgade. Den oprindl. Bygning, i Griffenfeldtsgade, opførtes 1873-75 efter Tegn. af Etatsrd. H. C. Hansen

og kostede c. 50,000 Kr.; 1881 tilbyggedes et Stykke, ligeledes ud til Griffenfeldtsgade (Arkit.: J. Schmidts) for c. 110,000 Kr., saa at Hospitalet fik 100 Senge; en betydelig Udvidelse foretoges 1900-1 ved Tilbygningen af Fløjene ud til Korsgade og Kapelvej (Grundst. nedlagt $^{21}/_{5}$ 1900, indviet $^{15}/_{8}$ 1901), hvorved ogsaa den S. 95 beskrevne Kirke opførtes, og hvorved Hospitalet fik 350 Senge; Arbejdet kostede i alt c. 450,000 Kr.; endelig blev en Privatbygning med tilhørende Grund (6181 □ Al.), der i Griffenfeldtsgade skilte den ældre Del fra den sidst tilkomne, købt 1891 for 150,000 Kr., og den sidste Udvidelse, der var færdig i Okt. 1904, foretoges for c. 160,000 Kr., saa at Façaden, c. 316 F., nu er sammenhængende; de to sidste Udvidelser ere efter Tegn. af Arkit. L. M. Andersen. — Hospitalet optager Patienter (dog ikke med smitsomme Sygdomme) af enhver Trosbekendelse. Det har som nævnt 400 Senge, hvoraf 300 paa Fællesstuer og 100 paa Enestuer; Betalingen er paa de første 2 à 2,50 Kr., paa Enestuer 4 à 6 Kr. Hospitalet har 5 Afdelinger, en medicinsk, en kirurgisk, en gynækologisk, en oto-laryngologisk og en oftalmologisk, den første med to, de andre med hver en Overlæge; desuden er der ansat 6 Reservelæger og 2 Assistenter. I 1904 behandledes 2401 Patienter, hvoraf 1459 Kvinder og 197 Børn, Resten Mænd.

Skt. Lucas Stiftelsen, Nørre Allé, er et Diakonissehjem, der uddanner sine Søstre til Sygepleje- og anden Diakonissegerning. Der er et Hospital, et Plejehjem for Børn indtil 2 Aar, Arbejdsstuer for Pigebørn og et Optagelseshjem for Børn, hvis Mødre paa Grund af Sygdom ere borte fra Hjemmet. Grunden blev lagt ved de af den nuv. Forstanderinde, Frk. Brockenhuus-Løwenhielm $^{11}/_{11}$ 1886 oprettede Arbejdsstuer i Elmegade, hvilke faa Aar efter flyttedes til en Lejlighed i den nuv. Bygning (Kælder og 4 Stokv.), som Stiftelsen købte 1899 for 225,000 Kr., medens Ombygning og Montering kostede 195,000 Kr. Plejehjemmet, der oprettedes 1895, har Plads for 15 Børn, Arbejdsstuerne for 100 Børn. — Hospitalet, oprettet 1893, har i alt 79 Senge (før Købet 56), hvoraf 54 paa Fællesstuer, Resten paa Enestuer. Betalingen er paa Fællesstue 3 Kr. og 5, 6 à 7 Kr. paa Enestue (Moderation for Menighedskredse, der yde Aarsbidrag, samt enkelte Fripladser). Fra $^{1}/_{11}$ 1903 til $^{31}/_{10}$ 1904 behandledes 674 Patienter (hvoraf 630 Kvinder). Ved Hospitalet er ansat en Overlæge og en Reservelæge samt 2 Assistenter. (Se Stiftelsens Aarsberetn. for 1901-2).

Finsens medicinske Lysinstitut, Rosenvænget paa Østerbro, er stiftet 1896 ved private Midler paa Initiativ af Professor, daværende Prosektor N. R. Finsen, der havde gjort sig bemærket ved sin Behandling af Koppepatienter i „det røde Værelse“ og navnlig ved sin Behandling af Lupus vulgaris og andre Hudsygdomme med koncentreret kemisk virkende Lys; det aabnedes $^{12}/_{8}$ 1896 i en lille af Træ og Glas opført Bygning paa en af Kommunehospitalet overladt Grund i det nordøstl. Hjørne (hvor nu Sygeplejerskernes Bolig opføres). Instituttets Opgave er, ifl. Statutterne, at anstille og fremme Undersøgelser over Lysets Virkninger paa de levende Organismer, hovedsagelig med det Maal for Øje at anvende Lysstraaler i den praktiske Medicins Tjeneste. I 1897 fik det et Statstilskud af 20,000 Kr., hvorved det blev muligt at opføre en noget større Træbygning til Patientbehandling, og efter at Staten havde ydet et rentefrit Laan paa 240,000 Kr., og der af private yderligere var skænket 150,000 Kr., kunde det købe en Villa, paa hvis Grund, mellem Rosenvængets Hovedvej, 1. og 2. Tværvej og

Parallelvej, det 1900-1 opførte sine nuv. Bygninger (Grundst. nedlagt i Juni 1900, indviede $^{12}/_{8}$ 1901) efter Tegn. af Arkit. C. G. Tvede. Foruden af Villaen bestaa de af to ud til Rosenvængets Parallelvej liggende Bygninger, der ere forbundne ved en lavere Mellembygning, nemlig Hovedbygningen, der er i Kælder og 2 Stokv., og den store Behandlingssal (et tidligere Ridehus), der er 44 F. paa hver Led, og som har et paa Jærnsøjler hvilende Loft. Hovedbygningens Tag er indrettet til Solbade. Desuden er der en stor Have. Instituttet, der er en selvejende Institution, og som har en Overbestyrelse og et Forretningsudvalg, bestaar af to Afdelinger: Laboratoriet og Kliniken. Der modtages (ikke liggende) Patienter for 60 Kr. maanedlig (3 Kr. dagl.), dog med betydelig Moderation for ubemidlede; Udlændinge betale mindst 100 Kr. mdl. Indtil Udgangen af 1904 er der behandlet 1884 Patienter (deraf 1251 Lupuspat.). Til Moderation for ubemidlede Lupuspatienter giver Staten aarl. 25,000 Kr., hvortil kommer Bidrag fra forskellige Institutioner og private. Ved Laboratoriet er ansat 1 Forstander og 3 Lægeassistenter, ved Kliniken 1 Overlæge, 1 Reservelæge, 2 Lægeassistenter og c. 50 kvindl. Assistenter. (Se Meddelelser fra F. Lysinst. I-IX).

Finsens medicinske Lysinstitut.

Bangs Børnehospital, Rosengaardsvej i Valby, aabnet $^{15}/_{11}$ 1904, er oprettet ved Hjælp af frivillige Gaver, bl. a. indkomne ved den saakaldte „Hospitalsdag“ $^{4}/_{5}$ 1904 (en alm. Indsamling i Kbh.). Hospitalet begyndte med 10 Senge, i 3 Stuer, til gratis Optagelse af syge fattige, hjemløse og forsømte Børn.

I Hans Bogbinders Allé lige over for Skt. Anna Kirke i Sundbyerne er der $^{1}/_{10}$ 1904 lagt Grundstenen til et katolsk **Skt. Elisabeths Hospital**, der er stiftet af Skt. Elisabethsstiftelsen (Søstrene have virket i Byen ved ambulant Sygepleje siden 1897). Bygningen opføres paa en 24,000 □ Al. stor Grund efter Tegn. af Arkit. Emil Jørgensen af røde Mursten med Anvendelse af Granit, Kalksten og Klæbersten (foreløbig opføres kun Midtpartiet og en Del af den venstre Fløj), for c. 225,000 Kr.; Hospitalet, der skal rumme 70 Senge, ventes taget i Brug Okt. 1905.

Polikliniken for ubemidlede, Frederiksborggade, er stiftet af en Kreds af Læger og aabnedes $^{15}/_{11}$ 1884. Den giver gratis Konsultation paa alle Omraader af den praktiske Lægekunst, hvorhos der tillige holdes kliniske Forelæsninger og Øvelser. I Gnmst. behandles 14-15,000 Patienter

aarl. (til Nov. 1904 var der i alt behandlet c. 268,500 Pat.). Institutionen har 10 Afdelinger. Den bestaar ved private Bidrag og et aarl. Statstilskud paa 3000 Kr. (aarl. Udgifter: 12-13,000 Kr.).

Af militære Sygehuse har Byen:

Garnisonssygehuset, Rigensgade. Indtil Beg. af 19. Aarh. havde der ikke været noget Militærhospital, idet de syge anbragtes i forskellige Lokaler (efter Slaget $^{2}/_{4}$ 1801 var der saaledes indrettet Lasaret paa Fødselsstiftelsen). I 1807-15 var der Lasaret paa Blaagaard (se S. 211), det første større Militærhospital; 1815 henvistes de syge til Søkvæsthuset (s. d.). Ved Res. af $^{24}/_{5}$ 1816 bestemtes Guldhuset*), efter at en stor Del af det var blevet ledigt ved Indskrænkning af det derværende militære Uldmanufaktur, til militært Sygehus, og efter den fornødne Omdannelse aabnedes det $^{4}/_{11}$ 1818.

Bygningerne ere i høj Grad utilfredsstillende baade paa Grund af deres Beliggenhed — de ligge i et tæt bebygget Kvarter, omgivne af høje Privathuse, og en stor Del af Grunden har tidligere været Kirkegaard — og deres Indretning. De bestaa af en 57 Fag lang Hovedbygning ud til Gaden, i Kælder og 3 Stokv., med to Porte (over den ene ind til Gaarden staar Fr. VI's Buste og Underskriften: Hans Daad skal mindes — Hans Navn velsignes) og en Indskrift om Hospitalets Oprettelse; et nyt Kirkelokale indviedes $^{17}/_{4}$ 1904 i 3. Stokv.; desuden er der flere Bygninger i Gaarden, deribl. en 17 Fags (Kælder og 1 Stokv.) og en 7 Fags (2 Stokv.), den sidste Officerslasaret, og en Badebygning; i Forhuset er en særlig Afdeling forbeholdt Kvinder og Børn. Sengetallet, der fra Beg. var 514, er nu indskrænket til 393 (og det endda kun ved Opstilling af 6 Døckerske Telte i Gaarden) paa Grund af uafviselige Forandringer; deraf er 18 paa Officerslasarettet og 16 paa Afdelingen for Kvinder og Børn. Grunden er c. 29,300 □ Al. I 1904 behandledes 3568 Patienter. Ved Hospitalet er ansat 1 Stabslæge som Chef, 1 Overintendant som Inspektør, 6 Over- eller Korpslæger og 5 Reservelæger.

Tidligere havde Hospitalet et Anneks i det i Nærheden beliggende „*Søetatens Hospital*“ mellem Fredericia- og Olfert Fischersgade (før Balsamgade), opf. 1805-6 efter Tegn. af J. Magens og aabnet som Marinehospital $^{15}/_{11}$ 1806. I 1867 bestemtes Garnisonssygehuset til Hospital baade for Hær og Flaade, medens Søetatens Hospital blev Reservesygehus, som i de flg.

*) *Guldhuset* blev opført 1668 for Alkymisten Borri og under hans Ledelse paa en Del af den Grund, paa hvilken Chr. IV havde paabegyndt Opførelsen af den aldrig fuldendte Skt. Anna Rotunda. I Brev af $^{13}/_{4}$ 1668 befalede Fr. III Corfitz Trolle at lade indplanke saa meget af den Plads, som den runde Kirke har staaet paa „bagved vor Have inden Graven“, som er fornødent til den nye Bygning. Hvad der stod af Kirkebygningen, som laa i Garnisonssygehusets nuv. Gaard ud for Fredericiagade, blev da nedbrudt, men den omgivende Kirkegaard, som da alt var taget i Brug, benyttedes længe efter. Medens Borris øvrige Bygninger, der opførtes dels ved Rosenborg, dels her, deribl. det S. 201 omtalte Laboratorium (med en „filosofisk Ovn“), som var flyttet herhen, snart efter hans Bortrejse bleve nedbrudte, blev Guldhuset staaende og benyttedes 1674-83 til Kvæsthus, hvorefter det skænkedes Chr. Werner til Klædefabrik og betydeligt udvidedes af Kongen; c. 1716 overtog Regeringen Fabrikken, „det kgl. Uldmanufaktur“ („Guldhusfabrikken“), som i 18. Aarh. forbandtes med et Munderingsmagasin (Varedepotet) og bestod til c. 1814. (Ved kgl. Res. af $^{20}/_{7}$ 1814 bestemtes, at Usserød og Brønsholmsdals Fabrikker „vedblivende og for Fremtiden“ alene skulde forsyne Militær-Etaten med Klæde, og at Guldhusfabrikken skulde bortsælges. Men da dette ikke lykkedes, blev det ved ovennævnte Res. af 1816 indrettet til Hospital. Ved Resolutionen af 1814 bestemtes, at „Skrædersalen og det øvrige til Munderingskommissionen og Depot afgivne Lokale i Guldhusbygningen“ skal forlægges til „det militære Varedepots Bygning“). Pinseaften 1759 brændte en stor Del af Bygningen ud til Gaden, men blev alt s. Aar genopbygget; 1776 og flg. Aar udvidedes Bygningerne atter.

Aar af og til stod helt ledigt, indtil det 1886 bestemtes til Anneks for Garnisonssygehuset og faa Aar efter gik over til udelukkende at blive benyttet som Epidemihospital. Bygningerne vare imidlertid saa slette og farlige for Smitteoverbringelse til Garnisonssygehuset, at de 1903 afløstes af det nedennævnte Epidemihospital. Bygningerne, der staa endnu og 1904 ere afgivne til Finansministeriet, bestaa af en lang Hovedbygning, i Kælder og 2 Stokv. (heri vare Sygestuerne, med 108 Senge, ud til Balsamg.), og flere mindre Pavilloner samt en Mur, der begrænser Gaardspladsen til Fredericiagade.

Hærens og Flaadens Epidemihospital, i det sydvestl. Hj. af Nørrefælled paa Hj. af Tagensvej og Jagtvej, paa en c. 80,200 □ Al. stor Grund (hvoraf c. 50,000 □ Al. er bebygget, medens Resten er til Teltplads osv.), er opf. ifl. Lov af $^{7}/_{4}$ 1900 i 1900-2, taget i Brug $^{1}/_{4}$ 1903, af Ingeniørkorpset for c. 705,000 Kr. Det er anlagt efter Pavillonsystemet, har 150 Senge og bestaar af den mod Jagtvej vendende Administrationsbygning, i Kælder og 2 Stokv., med Hovedporten, samt 6 Sygepavilloner, i 1 Stokv., liggende 3 og 3 paa hver Side af den Allé, der fra Administrationsbygningen fører op til Økonomibygningen; desuden er der Bade-, Vadskeri- og Desinfektionsbygn., Lighus, Funktionærbolig m. m.; alle ere paa Granitsokkel af gule Mursten. I 1904 behandledes 294 Patienter. Hospitalet sorterer baade i sanitær og administrativ Henseende under Garnisonssygehuset.

Tilbage staar Opførelsen af almindelige Sygehuse for Hær og Flaade (det første har man tænkt at lægge i det sydøstl. Hj. af Nørrefælled ved Siden af Epidemihospitalet, det andet paa Bastionen Charlotte Amalie i Christianshavns Vold).

Litt.: *Müller*, Bidr. til Kundskab om Kbhs. Garnisonshospitals Hist., Kbh. 1847. — *A. Paulsen*, Forholdene ved Garnisonssygehuset, Kbh. 1899. — *T. E. Hemmingsen*, Det for Hær og Flaade fælles Epidemihospit., med 12 Planer, Kbh. 1902.

Tilsynet med Byens **Sundhedsvæsen** varetages — ifl. den ved Lov af $^{12}/_{1}$ 1858 af Kommunalbestyrelsen vedtagne Sundhedsvedtægt, bekræftet af Justitsminist. $^{15}/_{6}$ 1886 — af en Sundhedskommission, der bestaar af Politidirektøren som Formand, Borgmesteren for Magistratens 4. Afdeling, Stadslægen og 2 af Borgerrepræsentationen paa 5 Aar valgte Medlemmer. Den udøvende Myndighed har Politidirektøren. Dens Lægepersonale bestaar af 9 Kredslæger samt 2 Veterinærlæger; deres Opgave er i Alm. at virke i Sundhedsplejens Tjeneste og bl. a. foretage hygiejniske Undersøgelser, hvortil der fordres lægevidenskabelig Indsigt; de bistaas af lønnede Tilsynsdamer i Tilsynet med de under Kommissionens Kontrol værende Plejebørn. Af andre Forhold, der henhøre under Kommissionen og varetages af Kredslægerne, nævnes: den offtl. Renlighed, Renovationsvæsenet, Tilsyn med Næringsmidler, Boliger og Herberger, Foranstaltninger mod smitsomme Sygdomme og Tilsyn med Fabrikker. Om Kødkontrollen se under Kvægtorvet.

Under Kommissionen sorterer Ledelsen af Desinfektionsvæsenet. Desinfektion, der foretages gratis efter smitsomme Sygdomme, udføres paa de kommunale Hospitalers Desinfektionsovne, idet Kommissionen ikke raader over nogen egen Anstalt. — Ligeledes staar under Kommissionen et $^{1}/_{1}$ 1888 aabnet kommunalt Laboratorium, der har Plads i det 1857 oprettede „Undersøgelseslaboratorium“, fra 1867 kaldet „V. Steins analytisk-kemiske Lab.“, og i hvilket ogsaa fra 1891 er optaget *Statens Laboratorium for Undersøgelser af Levnedsmidler* (Nørre-Voldgade).

Af andre Institutioner, der henhøre under Sundhedsvæsenet, nævnes her:

Den kgl. Vaccinationsanstalt, Fredericiagade. Den første Kokoppe-indpodning foretoges her i Landet $^{6}/_{7}$ 1801, og $^{2}/_{2}$ 1802 oprettedes et offtl. Vaccinationsinstitut (i Kirurgisk Akademi, senere havde det Lokaler forskellige Steder i Byen, fra 1858 saaledes i „Dansesalonen Phønix" i St. Helliggejststræde; 1890 flyttedes det til sit nuv. Lokale). Ved Forordn. af $^{3}/_{4}$ 1810 indførtes begrænset Vaccinationstvang, og Lov af $^{4}/_{2}$ 1871 fastsatte Tvangen for alle Børn i den skolepligtige Alder. Fra $^{1}/_{4}$ 1889 indrettedes Anstalten til Produktion og Forsendelse af animal Vaccine, som nu udelukkende anvendes. (Se *J. Bondesen*, kongelig Vaccinationsanst. 1802-2. Feb.-1902, Kbh. 1902).

Statens Serum-Institut, ved den dækkede Vej ved Artillerikasernen paa Amager, har til Opgave at fremstille Serum, navnlig antidifterisk

Statens Serum-Institut.

Serum, som Helbredelsesmiddel. Det blev grundlagt af Bestyreren af Universitetets Laboratorium for medicinsk Bakteriologi (se S. 202), Prof. C. J. Salomonsen, og begyndte i nogle smaa Lokaler i nævnte Laboratorium, efter at Dr. Roux ved Institut Pasteur i Paris 1894 havde givet Meddelelse om antidifterisk Serums helbredende Virkning paa Difteripatienter i Paris. Efterhaanden som Behandlingen med Serum blev mere almindelig, viste Forholdene paa Laboratoriet sig altfor indskrænkede, og ved Lov af $^{30}/_{3}$ 1901 oprettedes det nuv. selvstændige Institut. Bygningerne, der opførtes for c. 172,000 Kr. efter Tegn. af Arkit. A. Clemmensen, og som indviedes $^{9}/_{9}$ 1902, bestaa af en Hovedbygning i Palæstil, i Kælder, 2 Stokv. og Mansard, bl. a. indeholdende bakteriologisk og kemisk Laboratorium samt Forstanderbolig, en Staldbygning til 15-20 Heste og et Hus til mindre Forsøgsdyr. Imellem Bygningerne er en lille Dam, med et Springvand, til Svømmefugle, Fisk og Padder. Grunden er c. 1 Td. Ld. (Se *C. J. Salomonsen*, The rise and growth of the State Serum Institut, i „Festskrift" ved Indvielsen, Kbh. 1902).

En 1886 stiftet *Forening for Lægevagtstationer* har det Formaal at sikre Khhs. og Frederiksbergs Borgere Adgang til Lægehjælp i paatrængende Tilfælde om Natten og at sørge for foreløbig Forbinding og Transport af tilskadekomne baade Dag og Nat. Forbindingsmidler og Ambulancevogne findes paa alle Politivagter; Lægehjælp (gratis til ubemidlede) ydes af Lægerne ved Henvendelse til de patrouillerende Politibetjente. En Forbindingsstation findes paa Nørrebro.

Med Hensyn til Forsørgelsesvæsenet, der sorterer under Magistratens 3. Afdeling, er Byen delt i 3 Kredse (Nørre, Østre og Vestre K.), hver under en Kredsinspektør, og hver Kreds igen i 5 Fattigdistrikter, hvert under en Distriktsforstander. Hvert Distrikt er atter delt i 2 Lægedistrikter, undtagen 4, der kun have eet Lægedistrikt hvert; for hvert Lægedistrikt er ansat en Kommunelæge, altsaa 26 i alt.

Under Fattig- og Forsørgelsesvæsenet høre flg. Anstalter:

Almindeligt Hospital, Nørre Allé, for uarbejdsdygtige Mænd og Kvinder. Stiftelsens Oprettelse som Plejestiftelse og Arbejdshus besluttedes 1765, da J. H. E. Bernstorff var Forstander for Fattigvæsenet. Den opførtes af Fattigvæsenets Direktion paa en af Kommunen ejet Grund i Amaliegade af Bygmester Conradi efter Konference med Jardin og kostede med Inventar 87,000 Rd. C.; Grundstenen nedlagdes $^{28}/_{4}$ 1766, Bygningen var færdig ved Udg. af 1768, og sammen med Kirken blev den indviet $^{9}/_{4}$ 1769. Den var fra Beg. foruden Stiftelse tillige Sæde for Fattigvæsenets Centraladministration, hvorfor ogsaa det S. 230 omtalte Konventhus (ligesom Filialen „Sjæleboderne i Brøndstræde“, der solgtes til Murermestrene og blev deres Lavshus) nedlagdes og solgtes. Stiftelsen havde fra først af 200 Lemmer paa 1. Klasse (fuld Forplejning) og 400 paa 2. (kun Husly), samt 16 Sygesenge. Men alt 1771 anordnedes det, at fattige syge skulde behandles her og ikke længere paa Frederiks Hospital, saa at Patienttallet blev c. 100, og skønt dette snart efter ændredes, fik Stiftelsen fra den Tid mere og mere Præget af tillige at være virkeligt Hospital. Af Stiftelsens Historie kan fremhæves, at den 1775 forvistes til Sølvgadens Kaserne (Fløjen ud til nævnte Gade), idet Bygningen overlodes til den grønlandske Handels- og Fiskefangsts Etablissementer og derpaa til det østersøisk-guineaske Handelsselskab; men 1785 tog Stiftelsen atter Bygningen i Besiddelse, og den fik nu 650 faste Lemmer og 150 Sygesenge samt 6 Arbejdsstuer. Aar 1799-1800 fastsloges bestemtere Grænser mellem Lemme- og Sygeafdelingen; 1801 og 1807 indrettedes der Lasaret for saarede; fra 1809 henvistes ogsaa veneriske Sygdomme til Hospitalet; 1846 overlodes en Del (den Duntzfeldtske Gaard, se ndfr.) til Fødselsstiftelsen under en Barselepidemi; 1864 var der atter Lasaret. Efter at Forholdene under Koleraepidemien i 1853 havde givet Stødet til Opførelsen af Kommunehospitalet (se S. 264), blev Alm. Hospital fra 1863 væsentlig Lemmestiftelse, idet der kun blev tilbage en mindre medicinsk Sygeafdeling for Lemmerne samt en Afd. for inkurable syge, Hudsygepatienter og offentlige Kvinder; 1871 fastsattes Lemmernes Antal til 1200; fra 1886 blev den sidstn. Afdeling overflyttet til Vestre Hospital og Skt. Johannes Stiftelse, og Hospitalet blev nu udelukkende Lemmestiftelse (da c. 1690 Lemmer, hvoraf en Del dog i Filialer), ligesom ogsaa alle Lemmerne fik fuld Forplejning (fra

den Tid indskrænkedes ogsaa betydeligt det tidligere paa en Maade privilegerede Betleri i Byen; fra 1890 blev dette helt forbudt).

Den oprindelige, i 1766-68 opførte Hovedbygning, med en c. 314 F. lang Façade ud til Gaden, var i Kælder og 4 Stokv., havde to Indkørselsporte og tre smaa Udspring, over hvilke der var Frontespicer; ind mod Gaarden havde den to Sidefløje og i Midten en 40 F. lang Udbygning; Sygestuerne kunde sættes i Forbindelse med den i Midten liggende Kirke. Den umiddelbart mod S. tilstødende Bygning, den „Duntzfeldtske Gaard" (ejet af Agent C. V. Duntzfeldt, † 1809), 54 F. lang, i Kælder og 3 Stokv., tilkøbtes 1808 for 30,000 Rd. (oprindl. foresloges det at kalde den „Ladiges' Minde", da Udgifterne væsentlig afholdtes af det 1803 af Sukkerraffinadør L. skænkede Legat paa 195,000 Rd.). Af senere Udvidelser nævnes det Duntzfeldtske Pakhus („nye Bygning"), der købtes 1832; 1842 opførtes en Badebygning, 1850 en Cellebygning for sindssyge, 1883 en ny Økonomi- og Vadskeribygning.

Bygningerne viste sig imidlertid mere og mere utidssvarende, og Pladsmangelen tiltog. Der oprettedes derfor flere Filialer, saaledes paa Fattiggaarden ved Ladegaarden (for uheldige kvindl. Individer), i Nicolai, Frue og Frelserens Arbejdshuse (Holmens Arbejdshus blev 1863 lagt ind under Alm. Hospitals Lokalinspektion), i Søkvæsthuset paa Christianshavn, paa Islemarks Fattiggaard (for uheldige mandl. Individer) og en lille Filial paa Vanløse Mark for aandssvage Pigebørn. Endelig vedtog Borgerrepræsentationen $^{14}/_{3}$ 1892 at overflytte Stiftelsen til det nuv. store Bygningskompleks, der oprindl. var bestemt til en ny Tvangs- og Arbejdsanstalt, og efter de nødvendige Ændringer skete Overflytningen i Sept. s. Aar (den egentlige Indvielse fandt Sted $^{18}/_{12}$ ved Kirkens Indvielse). Samtidig nedlagdes Filialerne (undt. den i Vanløse) tillige med Nicolaiog Frelserens Arbejdshuse*), og 1893 solgtes Ejendommene i Amaliegade for 925,000 Kr.

---

*) Arbejdshusene, hvor de fattige, der ikke havde Ophold i Fattigvæsenets Stiftelser, kunde sysselsættes med Arbejde, bleve i Slutn. af 18. Aarh. oprettede efterhaanden i alle Byens Sogne. Det første var *Frue Arbejdshus*, oprettet 1787 ved Nørrevold (nuv. Nr. 30); ved en Borgers Velgørenhed blev Gaarden da ombygget for 16,300 Rd. (Kælder og 3 Stokv.). *Nicolai Arbejdshus* oprettedes 1789 i et lejet Lokale i Laksegade og flyttedes nogle Aar efter til sin egen Ejendom i Vingaardsstræde (nuv. Nr. 25), i Kælder og 3 Stokv.; 1813 forenedes det med det 1788 opr. *Helliggejstes Arbejdshus*. *Frelserens Arbejdshus*, paa Christianshavn (Dronningens- og Sophiegade) oprettedes 1791 og udvidedes i de flg. Aar ved Tilkøb af flere Ejendomme, saaledes i 1790'erne af en Ejendom paa Hj. af Dronningens- og Sophiegade, og 1800 og 1802 af to i Prinsessegade. *Holmens Arbejdshus*, Bredgade (Nr. 55) oprettedes 1792. Endelig var der *Garnisons* og *Trinitatis Arbejdshuse*, som nedlagdes henholdsvis 1839 og 1840, idet Lemmerne overførtes til de andre, navnlig Frue og Frelserens. Af de resterende 4 Arbejdshuse henlagdes *Holmens* som nævnt i 1863 som Filial til Alm. Hospital; den nedlagdes 1881, da Bygninger og Grund, som ejedes af Opfostringshuset, solgtes til Bebyggelse (Lemmerne flyttedes midlertidigt ud til Søkvæsthuset paa Christianshavn). *Frue Arbejdshus* modtog efterhaanden en stor Del af de andres Lemmer og omfattede midt i 19. Aarh., foruden Lemmestiftelsen, en Pigeskole (indtil Fattigvæsenets Friskoler nedlagdes 1875) og en Optagelsesanstalt for Pigebørn og spæde Børn. Fra 1875 afgav Forhuset en Tid Lokaler for Nørrevolds Friskole. I 1853 blev Arbejdshuset benyttet til Kolera-, i 1872-73 til Koppehospital, i hvilke sidste Aar Arbejdshuset forlagdes til den forrige Kaserne i Kvæsthusgade. En Beslutn. af Borgerrepræsentationen i 1871 om at nedlægge det blev først iværksat 1885, hvorefter Bygningen benyttedes af Skolevæsenet (en Filial af Larsleistrædes Friskole); 1902 blev den solgt, og nu optages Pladsen af den i 1902-3 opførte smukke Foreningsbygning for „Foreningen af Fabrikanter i Jærnindustrien" (Arkit: F. Koch og G. Tvede; se „Architekten" $^{3}/_{10}$ 1903). *Nicolai Arbejdshus*, efter 1846 væsentlig benyttet til Stiftelse for gamle kvindl. Lemmer, blev ogsaa bestemt til Nedlæggelse 1871, hvilket dog først skete 1892, hvorefter det benyttedes til Alderdomshjem, som nedlagdes 1901; Dec. 1903 solgte Kommunen Ejendommen. *Frelserens Arbejdshus* udvidedes senere med endnu flere Bygninger, saaledes 1822 og 1860; indtil 1840 husede det en Husvildeafdeling; en til Arbejdshuset knyttet Helbredelsesanstalt nedlagdes 1858, og der blev nu sammen med Lemmestiftelsen en Optagelsesanstalt for Drengebørn, ligesom en Skole indtil 1875 var knyttet til det; ogsaa det blev bestemt til Nedlæggelse 1871, men det bestod til 1892, hvorefter det blev Alderdomshjem til 1901; for Tiden benyttes Bygningerne bl. a. til Udleveringslokaler for Fattigvæsenet og til Filialer for Sundbyernes Kommuneskole.

Bygningskomplekset er opført paa et c. 14 Td. Ld. stort Areal efter Tegn. af Prof. Vilh. Petersen i 1885-92 for 2,193,225 Kr. Af Bygningerne, paa Granitsokkel af røde Mursten, nævnes: den mod N.-Allé vendende Administrationsbygn., 138½ F. lang, i Kælder og 2 Stokv., med to Fremspring ved Enderne, og to mindre Bygninger ved Siderne henholdsvis til Inspektørbolig og Receptionsbygn. og til Funktionærbolig og Cellebygn.; endvidere 6 Lemmebygninger, alle 194 × 37 F., i 3 Stokv. med 3 Fremspring baade mod Ø. og V., en Lemme-, Bade-, Vadskeri- og Værkstedsbygn., en Dampkedel- og Desinfektionsbygn., en Køkken- og Funktionærbygn., Sygehuset (Kælder og 2 Stokv.), Lighuset, en Værkstedsbygn., Køkkenbygningen, flere Magasinbygninger m. m., samt den S. 60 beskrevne Kirke. I alt er der 23 Bygninger. — Stiftelsen har nu Plads til 1546 Personer, deraf 1008 samt 23 Ægtepar i 1. Lemmeafdeling, og 131 i 2., 177 i Plejeafdelingen og 184 i Sygeafdelingen. Desuden er der en mindre Husvildeafdeling. Paa Filialen i Vanløse for aandssvage er der 13 Pladser.

Almindeligt Hospital.

Ved Stiftelsen er der ansat 1 Overlæge, 2 Reservelæger, 1 Inspektør og 1 Fuldmægtig; endvidere er ansat en Præst (tillige ved Alderdomshjemmet og Skt. Johannes Stiftelsen). — Udgiften ved Stiftelsen var i 1904 budgeteret til 511,370 Kr.

Kjøbenhavns Alderdomshjem, Guldbergsgade, paa en Del af Alm. Hospitals og Brolægningsvæsenets Grund, 23,192 □ Al., er opf. 1897-1901 (taget i Brug Sept. 1901) for 883,489 Kr. efter Tegn. af Arkitekt C. G. Tvede og bestaar af en trefløjet Bygning af røde Mursten med Anvendelse af Granit og Ølandssten. Den mod V. vendende Hovedfløj (ud til projekteret Gade eller Plads) er 311½ F. lang og har Kælder og 2 Stokv., medens de to Sidefløje (183½ F.) mod N. og S. have et 3. Stokv. I den beplantede Grønnegaard mellem de 3 Fløje (der kan tilbygges en 4.) er et Springvand. Stiftelsen er f. T. beregnet til 470 Personer, der helt forplejes paa Alderdomsforsørgelsens Regning; $^{31}/_{12}$ 1904 var der 413 Personer (deraf 259 Kvinder). Der er ansat en Forvalter; Lægepersonale og Præst har Stiftelsen fælles med Alm. Hospital.

Skt. Johannes Stiftelse, paa begge Sider af Ryesgade mellem Sortedams Dossering og Blegdamsvej, er opf. 1883-85 efter Tegn. af Arkit. V.

Friederichsen for 1,322,361 Kr. paa en 55,590 □ Al. stor Grund, der kostede 300,000 Kr.,; senere Forandringer have kostet over 200,000 Kr. Stiftelsen bestaar af 3 Afdelinger: Optagelsesanstalten og Sygehuset, begge paa Grunden mellem Sortedams Dossering og Ryesgade, samt Arbejdshuset, med Økonomibygningen, Værkstedsbygninger, Stald, Desinfektionsbygning, Lighus m. m., paa Grunden mellem Ryesgade og Blegdamsvej. — Optagelsesanstalten, der modtager Børn til midlertidig Forsørgelse, har 120 Pladser foruden 8 Sygepladser. Bygningen, med en 108$^1/_2$ F. lang Façade ud mod Søen, har Kælder og 3 Stokv. og er ved et Midtparti delt i to Afdelinger: for Drenge og Piger, med Hovedindgange i de to Gavle. — Sygehuset, for Patienter, der lide af uhelbredelig Benskade og kroniske Sygdomme, eller af Fnat, Skurv og Utøj, eller for fritliggende Patienter, der som uhelbredelige begæres overlagte fra Kommunehosp. og Frederiks Hosp., m. fl., har 316 Senge. Bygningen, ved Ryesgade og skilt fra Optagelsesanstalten ved et Haveanlæg, har en 288 F. lang Façade og er i Kælder og 3 Stokv., ved et Midtparti delt i to Afdelinger for Mænd og for Kvinder. — Arbejdshuset, med 606 Pladser for mere værdige, arbejdsdygtige Personer, der midlertidig ere uden Erhverv, ligger ved Ryesgade over for Sygehuset, er 262 F. langt, har Kælder og 4 Stokv. og er væsentlig indrettet paa samme Maade som Sygehuset med Afdel. for Kvinder og for Mænd. Bagved Bygningen ligge Økonomibygningen (Kælder og 2 Stokv.), den mandl. og den kvindl. Værkstedsbygning, og nærmest ved Blegdamsvej Lighuset og Desinfektionsbygningen. — $^{31}/_{12}$ 1904 var der i Optagelsesanstalten 53 Børn, i Sygehuset 278 Patienter (deraf 141 Kv.) og i Arbejdshuset 309 Personer (deraf 80 Kv.). Ved Stiftelsen er ansat 1 Overlæge, 2 Reservelæger, 1 Inspektør og 1 Fuldmægtig; om Præsten se under Alm. Hospital.

Kjøbenhavns Tvangs- og Arbejdsanstalt strækker sig over en 90,500 □ Al. stor Grund mellem Aaboulevarden, Vodrofsvej og Jærnbanelinien (paa Frederiksberg Grund) og omfatter to store Bygningskomplekser: *Ladegaarden* og *Fattiggaarden*. Den første, der før havde været Ladegaard til Kbhs. Slot*), blev 1768 købt for 22,100 Rd. af Kbhs. Kommune og bestemt til Afløser af det II S. 312 omtalte Pesthus „Skt. Hans Hospital“ (fra 1766: „Skt. Hans Hospital og Cl. Rossets Stiftelse“).

---

*) Chr. III havde ladet opføre en Ladegaard eller Avlsgaard til Kbhs. Slot i den lille Nyby, der laa omtrent, hvor nu Godthaabsvejen er; men den nedlagdes 1623, efter at Chr. IV c. 1620 havde opført en ny Ladegaard ved Ladegaardsaaen omtrent, hvor Skt. Jørgens Hospital for spedalske (se under Byens Hist.) havde ligget; til Gaarden henlagde han det Areal, hvorpaa Frederiksberg nu ligger. Bygningen, een stor lav Længe med Plads til c. 500 Stkr. Kvæg, omblæste imidlertid i 1628, og der blev da 1630 opf. en anselig Hovedbygning af Grundmur i 3 Stokv. med Udhuse, og Bygningskomplekset omgaves af Volde med Bastioner og Grave, der fik Vand fra Ladegaardsaaen og dens Afløb til Kalvebodstrand („Rosenaaen“, som nu er underjordisk Spildevandsledning, og hvoraf Dammen i Inspektørens Have er en Rest), og hvoraf der endnu ses Spor. Da Avlsbruget ikke betalte sig, bortforpagtedes Gaarden 1645, og 1651 overlod Kongen nogle Hollændere fra Amager Ladegaardens Marker til Bebyggelse, Begyndelsen til Frederiksberg By, medens Hovedbygningen 1653 indrettedes til Beboelse for nogle indkaldte bøhmiske Klædemagere, som dog ikke kom; under de Svenskes Belejring brændte Bygningen, og den stod nu som Ruin, indtil Grunden 1661 tilskødedes Chrf. Gabel; senere kom den tilbage til Kronen; 1690 fik General-Konsumtionsforvalter Edv. Kruse Bevilling til at nyde og bruge Gaarden i 10 Aar mod at vedligeholde Bygningerne. Derefter var der Krigshospital; under Pesten 1711 indrettedes Gaarden til Pestsygehus (de c. 100 syge Soldater flyttedes til det gl. Assistenshus i Nyhavn), men det nedlagdes 3 Maaneder efter, og Bygningen (dengang i 1 Stokv.) kom atter ind under Krigsbestyrelsen, der havde udlaant den; den benyttedes nu som „Krigshospitalet Ladegaarden“ til militært Fattighus, Sygehus og Straffeanstalt; et Forslag fra 1764 om at omdanne Hovedbygningen til et Hjem for faderløse Soldaterbørn, Soldaterenker og svagelige Militære førte ikke til noget (i Stedet oprettedes „Christians Plejehus“ i St. Kongensgade).

Det beholdt paa Ladegaarden Navnet Skt. Hans Hospital og benyttedes navnlig som Sindssygehospital, indtil det 1816 flyttedes til Bidstrup (se anf. Sted). Ladegaarden stod nu ubenyttet og halvt som Ruin, indtil den 1822 indrettedes til Arbejdsanstalt for fattige og husvilde; ved Plak. af $^{9}/_{10}$ 1833 blev den tillige Tvangsarbejdsanstalt, nærmest for Vagabonder og straffede Personer. Ved en paasat Brand $^{14}/_{8}$ 1839 ødelagdes en Del af Fløjen („den gamle Væverbygning“) ud til Ladegaardsaaen (Boulevarden), hvorefter de i Forvejen brøstfældige Bygninger restaureredes, og bl. a. fik den brændte Fløj et 3. Stokv. Yderligere Udvidelser fandt Sted 1848-49, da Mellembygningen med Gavl ud til Vejen opførtes, og 1861 nedreves den Del af Fløjen, der ligger S. for Mellembygningen, og opførtes fra ny. Det andet Bygningskompleks, Fattiggaarden, opførtes 1858-59 S. for Ladegaarden særlig til Bolig for faste Almissefamilier og til husvilde (tidligere havde man benyttet Frelserens Arbejdshus og Vartov Loft til Husvilde). I 1870 skete den nu bestaaende Sondring, idet Fattiggaarden udelukkende blev Kvindeafdeling og Ladegaarden Mandsafdeling. I 1862 var der ved Jærnbanelinien paa „Bakken“, en endnu staaende Levning af den gamle Vold, som havde omgivet Slottets Ladegaard, indrettet en Bygning til Tvangshus for Mænd (udvidet 1867 og 1889). I 1892-93 opførtes flere nye Bygninger paa Terrænet. Da Pladsen stadig viste sig utilstrækkelig, aabnedes $^{1}/_{7}$ 1897 en Filial i lejede Lokaler i For- og Mellembygningen i Christianshavns Arresthus.

Ladegaardens 4 sammenbyggede Fløje danne en meget aflang Rektangel, der ved den omtalte Mellembygning (104 F. lang) deles i to Dele, saa at Komplekset indeholder 2 Gaarde. Den sydøstl. („ydre“) Gaard begrænses mod Boulevarden af den i 1861 opførte „nye Fløj“, 146 F. lang, i Kælder og 3 Stokv. (i denne Fløj er Hovedporten), den anden („indre“) Gaard ligeledes mod Boulevarden af den gamle Del af Fløjen („den gml. Væverbygning“), 140 F. lang, i 2 Stokv. og Tagetage. I Mellembygningens Gavl ud til Boulevarden mellem de omtalte Bygninger findes den 1850 indrettede Kirke (med Pulpitur), der gaar gennem to Etager. Til Ladegaardskomplekset høre desuden en Del Bygninger, deribl. „Afsondrede Lokale“ eller „Mindet“ (en Forlængelse af Nordvestfløjen), Vadskeribygn., Kedelhus, Desinfektionsovn, Badehus og det omtalte Tvangshus. — *Fattiggaarden* dannes ligeledes af 4 i en Firkant (156 × 120 F.) sammenbyggede Fløje, der indeslutte en beplantet Gaard. Fløjene, der ere i 2 Stokv., ere alle ved en Midtmur, der gaar paa langs, delte i en ydre og en indre Del. — $^{31}/_{12}$ 1904 var der indlagt i Arbejdsanstalten: 572 (deraf 83 Kvinder) og i Tvangsanstalten: 194 (deraf 53 Kv.), af disse vare paa Filialen paa Christianshavn 141 Mænd. I den $^{15}/_{10}$ 1870 aabnede Husvildeafdeling var der 6 Familier (10 voksne og 11 Børn). Ved Anstalten er ansat 1 Inspektør, 1 Forvalter, 1 Fuldmægtig, 1 Læge, 1 Lægeassistent og 1 Præst.

I Juni 1904 har Borgerrepræsentationen bevilget c. $2_{,2}$ Mill. Kr. til Opførelsen af en ny Tvangs- og Arbejdsanstalt paa et 316,920 □ Al. stort Areal af den Del af Amager Fælled, der 1902 tilskødedes Kommunen af Militæretaten. Det ved Opfyldning forhøjede Areal, noget V. for Amagerbrogade, er indhegnet og omgivet af en Grav, og i 1905 begyndte man paa Opførelsen af Bygningerne.

Litt.: *J. C. W. Wendt*, „Bidr. til Fattigvæsenets Hist.“, Kbh. 1829, og „Alm. Hospital i Kbh. kortelig beskr.“, Kbh. 1833. — Tabelværk til Kbhs. Statistik Nr. 4, 1879 (Tabellarisk Fremst. af Kbhs. Fattigvæsens Hist. 1816-78), Nr. 5, 1883, og Nr. 14, 1904 (begge Beskr. af Kommunens Ejendomme).

Paa *Frederiksberg* bestyres Hospitals- og Forsørgelsesvæsenet, der er henlagt under een Administrationsafdeling, i Spidsen for hvilken staar en Direktør, af Fattigkommissionen, hvad der er en naturlig Følge af disse Forholds historiske Udvikling, idet Hospitalsvæsenet har udviklet sig af Kommunens Omsorgspligt for de fattige syge, hvorfra den uden kommunal Pligt (da Opgaven paahvilede Amtskommunen) er gaaet over til at sørge for alle Patienter med alm. Sygdomme. (Sundhedskommissionen, der ikke vedrører denne Administration, bestaar af Politimesteren som Formand, Stadslægen, Bygningsinspektøren og to af Borgerrepræsentationen paa 1 Aar valgte Medlemmer).

Hospital og Forsørgelsesanstalter. Da Frederiksberg i 1858 blev udskilt af Hvidovre Sogn som en egen Kommune, havde det intet Sygehus, men kun to Sygestuer i det gamle Fattighus i Allégade (Nr. 14; se S. 186), og heller ikke Amtskommunen havde noget saadant, idet den først 1863 fik et Sygehus (se ndfr.). Kommunens Fattighus og Sygestuer bleve paa det gamle Sted i Allégade, indtil den 1862-63 fik opført et eget Fattighus, i 2 Stokv., ved Lampevej for 18,870 Rd., hvori der bl. a. var Plads for c. 50 Fattiglemmer, en lille Husvildeafdeling, Forsamlingsværelse for Fattigkommission og Kommunalbestyrelse og 7 Sygestuer med 17 Senge foruden 4 Celler paa Kvisten til sindssyge. Da dette „Frederiksberg Sogns Sygehus“ imidlertid snart viste sig for lille, og Foreningen af Fattighus og Sygehus desuden medførte store Ulemper, opførtes i 1868 for c. 20,000 Rd. et nyt Fattighus (Kælder og 1 Stokv.) N. for det gamle, og de tidligere Forsørgelseslokaler indrettedes for Hospitalet, der fra den Tid optræder som en selvstændig Institution, men først 1881 helt kom i Enebesiddelse af Bygningen, da Administrationen flyttede til en paa en tilkøbt Grund beliggende Villa, hvortil Hospitalskontoret dog først flyttede i 1890. Men denne Hospitalsbygning viste sig ogsaa snart utilstrækkelig, og 1884-85 opførtes Øst for det gamle ud til Hospitalsvej det saakaldte „nye Hospital“ (aabnet $^{28}/_{1}$ 1885), Kælder og 2 Stokv., med 36 Senge, senere udvidet til 49. Desuden kom der senere en Sygebarak af Træ og et Døckersk Telt, saa at der i 1899 var i alt 158 Senge. Hele Grunden ved Lampevejen, hvorpaa Bygningskomplekset stod, var c. 55,000 □ Al. — En lille Epidemibygning, der opførtes 1866 paa Fattighusets Grund, nedlagdes 1872, da den nykøbte Ejendom *Flintholm* var indrettet til Epidemilasaret.

Da den indskrænkede Plads og de delvis forældede Bygninger gjorde en Forandring nødvendig, vedtog Kommunalbestyrelsen $^{29}/_{8}$ 1898 paa en ved Nordre Fasanvej købt, 117,975 □ Al. stor Grund at opføre et nyt Hospital, der skulde være paa 100 Senge og beregnedes at ville koste 683,000 Kr. (foruden Montering). Da saa Frederiksberg ved Lov af $^{7}/_{4}$ 1899 udskiltes af Kbhs. Amtsraadskreds (fra $^{1}/_{4}$ 1900), og Kommunens

kommunale Medbenyttelsesret til Amtssygehusets Hovedafdel. ophørte (til Epidemibygningen har Kommunen stadig Medbenyttelsesret ifl. særlig Overenskomst), besluttede man $^{25}/_{6}$ 1900 ikke alene at udvide det projekterede Hospital, men sammesteds ogsaa at opføre nye Bygninger for Forsørgelsesvæsenet, efter at Grunden var udvidet til c. 15 Td. Ld. Det store Bygningskompleks opførtes i 1900-3 og omfatter over 20 Bygninger, næsten alle opf. paa Granitsokkel af gule Mursten (kun Alderdoms- og Børneoptagelseshjemmet ere af røde Sten), Hospitalsbygningerne efter Tegn. af Arkitekterne Justitsraad Henry Meyer og Prof. Chr. L. Thuren, Forsørgelsesvæsenets efter Tegn. af E. Ohland og Chr. L. Thuren. Epidemiafdelingen toges i Brug $^{9}/_{12}$ 1901; de øvrige Bygninger indviedes $^{20}/_{11}$ 1903, Hospitalet toges i Brug $^{1}/_{12}$. Anlægget har i alt kostet c. $3^{1}/_{3}$ Mill. Kr.

Hospitalet har Hovedindgang fra N.-Fasanvej, hvor ogsaa den for hele

Frederiksberg Hospital; i Forgrunden den kirurgiske Pavillon.

Forvaltningen fælles Administrationsbygning (Kælder og 2 Stokv. med fremspringende Endepartier) ligger. Hospitalsbygningerne omfatte bl. a. den med Vejen parallelt liggende kirurgiske Dobbeltpavillon, bestaaende af to 2 Etagers Pavilloner, (hver med 50 Senge), ved overdækkede Gallerier forenede med et Trappetaarn og en Operationsbygning i 1 Stokv., og den med denne parallelt liggende medicinske Dobbeltpavillon, der er ligesom den kirurgiske, blot at Midtpartiet indeholder Badeafdeling. Desuden nævnes en Bygning for sindssyge (Kælder og 2 Stokv.) med 50 Senge, en Bygning for Hud- og Kønssygdomme (2 Stokv.) med 51 Senge, en Træbarak med Liggehaller for 20 brystsyge Patienter, en Isolationsbygning, ud til Nyelandsvej, med 8 Senge, et Lighus og en Funktionærbygning (Kælder og 3 Stokv.) samt en Desinfektionsbygning. Desuden findes for den offentl. Desinfektion en Desinfektionsanstalt, beliggende paa Forbrændingsanstaltens Grund. I alt har Hospitalet 371 Senge. I Hospitalet, der er bestemt for Frederiksbergs Indb., behandles alle Sygdomme undtagen Kopper, Kolera, exanthematisk

Tyfus og Dysenteri, der behandles paa Flintholm. Patienter med andre epidemiske Sygdomme (undt. Skarlagensfeber) indlægges ved Hospitalets Foranstaltning paa Amtssygehuset. Patienter med Skarlagensfeber indlægges i den isoleret beliggende *Epidemiafdeling*, ved Hj. af Nyelands- og Stockflethsvej, bestaaende af 2 Sygebarakker af Træ, med 72 Senge (ikke medregnede i Hospitalets Sengeantal), en Funktionærbygn., ogsaa af Træ, og et Lighus. Hospitalet antages i Aaret 1905-6 at kunne præstere c. 115,000 Sygedage, hvortil er beregnet en Udgift af c. 450,000 Kr. Desuden antager Kommunen at ville forbruge 15,000 Sygedage paa andre Hospitaler, samt c. 30,000 Sygedage til epidem. Sygdomme, hvoraf 20,000 paa egen Epidemiafdeling.

Forsørgelsesvæsenets Bygninger ligge mod V. i Baggrunden af Terrænet og omfatte Fattighus, Husvildeafdeling, Alderdomshjem og Børneoptagelseshjem. Fattighuset, Kælder og 1 Stokv., har Plads for 100 Lemmer. Ved Siden af den ligger en mindre Bygning, Kælder og 1 Stokv., som i Tagetagen rummer Husvildeafdelingen med 12 Stuer; i Stuen gives fast Husly til 12 Kvinder under Fattigvæsenet, der hver har en Stue og Adgang til Fælleskøkken. Alderdomshjemmet, ud til Stockflethsvej, i 2 Stokv. med to Endefløje og en Udbygning midt paa Fløjen ind mod Haven, har foreløbig kun i Halvdelen af Bygningen 55 Pladser (den anden Halvdel benyttes til Hospitalsafdeling paa 57 Pladser, medregnede i Hospitalets Sengeantal); fra Beg. var det forenet med en Sygestiftelse, som nu er nedlagt; det tidligere Alderdomshjem og en Sygestiftelse vare indrettede 1892-93 i to Villaer paa Lampevej. Børneoptagelseshjemmet, ved Siden af Alderdomshjemmet, i 2 Stokv., er delt i to Afdelinger for Drenge og Piger, hver med 32 Pladser. — Fælles for Hospital og Forsørgelsesvæsen er to Bygninger, som indeholde Køkken og Vadskeri. Ud til Stockflethsvej ligger Direktørboligen. Hele Anlægget forsynes med Varme og elektrisk Lys fra den S. for Nyelandsvej liggende Forbrændingsanstalt for Dagrenovation (s. d.), idet Varmeledningerne og Kablerne føres gennem en Tunnel under Nyelandsvej. Til Forsørgelsesvæsenets Drift medgik i Regnskabsaaret 1903-04 252,948 Kr.

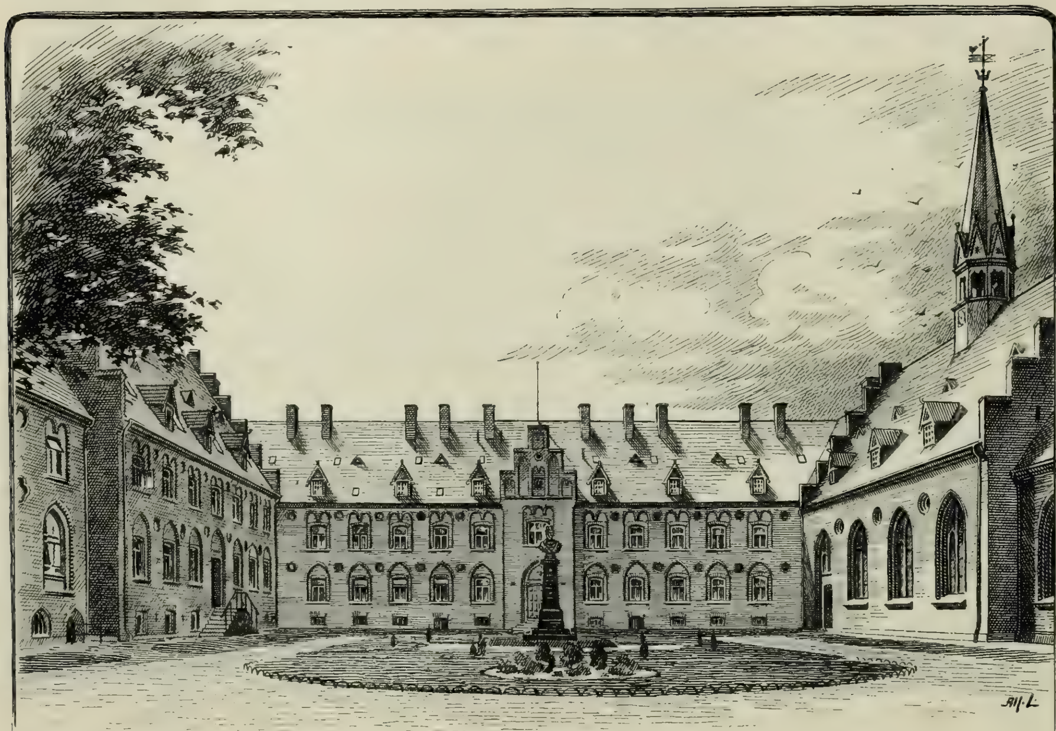
Ved Hospitalet er ansat 6 Overlæger, 3 Reservelæger, 10 Kandidater, 1 Laboratorieforstander og 1 Prosektor, ved den saml. Administration, foruden Direktøren, 3 Inspektører, 1 Bogholder, 1 Kasserer, samt 11 Kontorbetjente.

Litt.: Frederiksberg Kommune 1848-1900, S. 73 flg. — „Architekten“ 5/12 1903.

Kjøbenhavns Amtssygehus, Nyelandsvej, paa en c. 3 Td. Ld. stor, af Frederiksberg Hospitals og Forsørgelsesvæsens Bygninger indesluttet Grund. Amtet opførte sit første Sygehus 1863 i Ryesgade, en Bygning i 2 Stokv. med Plads til c. 100 Senge; det rummede tillige indtil 1881 Amtets Tvangsarbejdsanstalt (se S. 185). De nuv. Bygninger, paa Granitsokkel af røde Mursten, opførtes 1891-94 ved Nyelandsvej (dengang: Bergersvej) for c. 438,000 Kr. efter Tegn. af Arkit. Ph. Smidth. Hovedbygningen ud til Vejen er c. 210 F. lang, i Kælder og 2 Stokv. med et 3 Stokv. højt Midtparti og to mod N. fremspringende Endefløje samt en ligeledes mod N. vendende lav Midtfløj, hvori er Operationsstue; i øvrigt er Stueetagen indrettet til mandl., 1. Sal til kvindl. Patienter; i Østfløjen er der baade

i Stue og paa 1. Sal Loggiaer; der er i alt 70 Senge foruden Celler til 10 sindssyge. N. for denne Bygning ligge parallel med den to andre Bygninger, hvoraf den mellemste lave Bygning er til Økonomi, Vadskeri m. m., og den bageste, Kælder og 2 Stokv., er Epidemiafdeling og opf. af Amtet og Frederiksberg Kommune i Forening; den er delt i 3, skarpt adskilte Afdelinger og har Plads til c. 60 Patienter. I 1904 behandledes paa Hospitalet 1058 Patienter (paa Epidemiafdelingen 457), og der udskreves og døde 968. I Spidsen staar en af 3 Medlemmer bestaaende Direktion; der er ansat 1 Overlæge, 1 Reservelæge og 1 Forvalter.

Diakonissestiftelsen, Peter Bangs Vej. Stiftelsen, som har til Formaal „paa den Troens Grund, som er lagt i den danske Folkekirke, at

Diakonissestiftelsen.

uddanne christne Kvinder til Sygepleje og anden Barmhjærtighedsgerning“, er grundlagt af afdøde Dronning Louise ved frivillige Bidrag og begyndte sin Virksomhed $^{26}/_{5}$ (Kongens og Dronningens Bryllupsdag) 1863 i et lejet Lokale i „Teglgaarden“ i Smallegade (Nr. 43) med 8-10 Sygesenge og flyttede to Aar efter ind i en da købt Villa (indviet $^{2}/_{10}$ 1865) i s. Gade (Nr. 50), hvor den fik 22 Senge. To Aar efter købtes den nuv. Grund ved Peter Bangs Vej, c. $7^{1}/_{2}$ Td. Ld., og $^{11}/_{10}$ 1873 nedlagde Dronningen Grundstenen til de nuv. Bygninger, der opførtes for frivillige Gaver, deribl. Kongens og Dronningens Sølvbryllupslegat, 50,000 Kr., en Gave fra Justitsrd. Stoltenberg, 30,000 Kr., og et rentefrit Laan fra det Classenske Fideikommis, 20,000 Kr. Bygningerne stod færdige i 1875, og i Foraaret 1876 toge Søstrene den sidste Del deraf i Besiddelse. Dette saakaldte *Moderhus* omfatter foruden Søstrenes Hjem (Marts 1905: 294) den S. 112 beskrevne Emmauskirke og et Hospital, der nu har Plads til 90 Patienter (Betalingen: Fællesstue 2, Enestue 5 Kr., for Udlændinge henholdsvis 3 og 6

Kr.; der findes adskillige hele og halve Fripladser). Med Hospitalet er forbunden en gratis Poliklinik for ubemidlede. I 1904 behandledes i alt 590 Patienter (deraf 461 Kvinder). Ved Hospitalet er ansat 1 Overlæge, 1 assisterende Læge og 2 Kandidater. Stiftelsen bestyres under Kongens Protektorat af en af 15 Medl. bestaaende Bestyrelse, deribl. Forstanderinden og Præsten.

Bygningerne ere paa Granitsokkel af røde Mursten i gotisk Stil med takkede Gavle efter Tegn. af Hans J. Holm og ere vurderede til c. 550,000 Kr. De bestaa af 3 sammenbyggede Fløje, hvoraf den sydl., Hospitalsfløjen, er i Kælder og 2 Stokv. og 280 F. lang med en Veranda paa Midten mod S.; Sygeværelserne ligge mod S., Korridorerne mod N. Af de to andre, mindre Fløje, der udgaa mod N. fra Hospitalsfløjen (dog ikke fra dens Ender, men et Stykke ind paa den), er den østlige, 150 F. lang, det egentlige Moderhus, i Kælder og 2 Stokv.; den indeholder bl. a. en smuk Forhal med tilstødende Røntgensværelse og Lægeværelse, Apotek, Kontor og Forstanderindens Bolig og længst mod N. Søstrenes stilfulde Dagligstue og, i det øvre Stokv., deres Værelser. Til Fløjens Nordende slutter sig mod Ø. en mindre Bygning, der fra først af var Børnefløj, men nu er Søstrenes Spisestue. I den omdannede Loftsetage er Læsestuer og Systue foruden Søsterværelser. Vestfløjen er Kirken. Desuden ligger paa Grunden et Ligkapel (opf. 1881). I Midten af den aabne Gaard mellem Fløjene er $^{26}/_{5}$ 1900 afsløret en Broncebuste af *Dronning Louise* (af Bøgebjærg) paa en 12 F. høj poleret, mørk Granitsokkel.

Desuden har Stiftelsen flg. Filialer paa Frederiksberg: *Sarepta*, Peter Bangs Vej, Sygepensionat for gamle, svage og hjælpeløse Personer (41 Pladser; Betalingen er 1500, 1200 eller 1000 Kr.); den trefløjede Bygning (Arkit. C. Lendorf), i 2 Stokv., er opf. 1884-85 (Grundst. nedlagt $^{16}/_{12}$ 1884, indviet $^{1}/_{11}$ 1885); Østfløjen er senere forlænget. — *Marthabo*, Orla Lehmanns Vej, Tjenestepigehjem (20 Pladser) og Tjenestepigeskole (15 Pl.), optager midlertidig kvindl. Tyende som Rekonvalescenter samt oplærer nykonfirmerede Piger i huslig Gerning; Bygningen (Arkit.: Lendorf), i 2 Stokv., er opf. 1884-86 (Grundst. nedlagt $^{16}/_{12}$ 1884, indviet $^{2}/_{5}$ 1886). — *Teba*, Peter Bangs Vej, Asyl, Vuggestue og Fortsættelsesasyl med henholdsvis 70, 20 og 40 Pladser; Bygningen, 1 Stokv. i Villastil, er opf. 1888 (Arkit.: Lendorf). — *Mariaro*, Dronningensvej, Alderdomshjem for ældre Søstre, tillige foreløbig Pensionat for ældre Kvinder (12 Pl.); Bygningen, i 2 Stokv., er opf. 1888 (indviet $^{31}/_{3}$ 1889). — *Ilias Minde*, Dronningensvej, Børnehjem for 21 Pigebørn, oprettet 1872 paa Gl. Kalkbrænderivej til Minde om Ilia Fibiger († 1867), 1895 overtaget af Stiftelsen; Bygningen, 2 Stokv., er en til Øjemedet købt Villa. — *Mara*, Dronningensvej, Sygehjem for 21 hjælpeløse Mænd og Kvinder af den mindre bemidlede Klasse (Betaling: 500 Kr. aarl., som dog kan nedsættes); Bygningen, 2 Stokv., er en 1893 købt Villa, men først indrettet og taget i Brug 1895-96. — *Salem*, Dronningensvej, Filial af Mara, Hjem for 11 Kvinder; Bygningen, en Villa, blev indviet $^{26}/_{5}$ 1899 til sit nuv. Brug. — Stiftelsens Menighedspleje, Vodrofsvej i en Villa paa 2. Stokv., der 1885 overdroges den af „Plejeforeningen for Frederiksberg" („Børnehjemmet paa Vodrofsvej"); herfra foregaar Bespisning af fattige samt Uddeling af Kul og Brød, ligesom der er et Optagelseshjem for Børn, hvis Forældre ere syge. — Fra Stiftelsens Depot, Dronningensvej, drives Bogkolportage i

Forb. med Dansk Bibelselskab. — Ved Peter Bangs Vej ligger Stiftelsens, 1885 opførte Præstebolig*).

Litt.: *N. Dalhoff*, Den danske Diakonissest. i dens første 25 Aar, Kbh. 1888.

Frederiksberg Fødehjem, Lampevej, er oprettet for frivillige Gaver paa Initiativ af Professor F. Howitz med det Formaal at hjælpe væsentlig uformuende Kvinder fra Frederiksberg og Valby under Fødsels- og Barselseng med frit Ophold paa Hjemmet eller for en modereret Betaling. Bygningerne (Arkitekt: Murermester Frohne) ere opførte paa en c. 2000 □ Al. stor Grund, som Kommunen overlod Hjemmet paa det tidligere Frederiksberg Hospitals Grund til Afbenyttelse, og bestaa af en mindre Forbygning med Konsultationsstue, Forstanderindebolig m. m., og en Hovedbygning i Kælder og 2 Stokv., der indeholder Sygeværelserne; 1903 opførtes en særlig Bygning til Økonomi og Funktionærer. Hjemmet har 16 Pladser; $^1/_6$ 1903- $^{31}/_6$ 1904 behandledes 189 Patienter. Bestyrelsen, for hvilken Howitz er Formand, bestaar af 8 Medl., hvoraf 2 vælges af Kommunalbestyrelsen. Der er ansat 2 Læger, 1 Forstanderinde og 1 Jordemoder.

En **Poliklinik for ubemidlede**, i Lighed med den i Kbh., støttet af Stat og Kommune, er stiftet af en Kreds af Læger og aabnet $^1/_4$ 1905 i Falkonerallé (Kommunens Folkebadeanstalt), delt i 8 Afdelinger med en Speciallæge i Spidsen for hver Afdeling. Polikliniken er tænkt benyttet af Frederiksberg, Valby og den nærmeste Del af Nørrebro.

Stiftelser,
Velgørenhedsanstalter og Velgørenhedsforeninger.

I. Stiftelser m. m. for trængende Personer i Almindelighed:

Abel Cathrines Stiftelse (*A. C. Boder*), Abel Cathrines Gade, er oprettet ved Testam. af $^{27}/_{12}$ 1675 af Abel Cathrine Wolfsdatter (v. d. Wisch eller Mesing), Enke efter Proviantskriver Hans Hansen (Osten), med et af hende opført Hus i 1 Stokv. i Dronningens Tværgade til 6 Friboliger for fattige syge og sengeliggende Personer; til Stiftelsen lagde hun Gods i Fleskum og Hellum Herreder, c. 418 Td. Hrtk., hvilket solgtes 1722 for 20,000 Rd. C. Lemmerne skulde desuden have 1 Rd. om Ugen og deres Tal efterhaanden forøges. Efter hendes Død $^1/_1$ 1676 traadte Stiftelsen straks i Virksomhed med 12 Lemmer. Bygningen udvidedes 1726 med en Sidelænge i Gaarden; og der oprettedes 6 nye Boliger; 1742 forhøjedes Bygningen ud til Gaden med en Etage, saa at der atter tilkom 6 Boliger; 1751 tilkøbtes en Grund, paa hvilken opførtes en lille Kirke og en tilstødende Længe med Svale. Naar undtages den allerførste Tid, have

*) Af Filialer ude i Landet nævnes: *Elim*, Rekreationshjemmet i Gilleleje (se II S. 88), *Bethesda*, Asylet i Karrebæk (II S. 745), *Helsebod*, Sanatoriet i Hjallese (III S. 408), *Sichar*, Kvindehjemmet i Viby (V S. 143), og *Moltkes Sygehjem* ved Ruds-Vedby (V S. 892). — Tillige hører *Louisestiftelsen* ved Sorø (II S. 619) til Stiftelsen, men har en egen Bestyrelse. — Desuden omfatter Stiftelsens Virksomhed ogsaa Sygepleje, i Jan. 1905 paa 15 Sygehuse, 1 Sindssygeanstalt og 8 Fattiggaarde, Børneopdragelse i 9 Asyler, 5 Vuggestuer, 7 Børnehjem og 2 Husholdningsskoler, og Menighedspleje i 12 af Kbhs. Sogne, i 24 Købstæder og 9 Landdistrikter.

Lemmerne udelukkende været Kvinder, hvis Tal i alt Fald fra 1770 var 24. Aar 1842 opførtes paa Fløjen ud til Gaden en Kvist paa 5 Fag; da Sukkerhuset i Helsingørsgade brændte 1857, ødelagdes ogsaa Kirken, men blev genopbygget (indviet $^{2}/_{10}$ 1859). Efter at Kommunalbestyrelsen havde solgt den nuv. Grund (3500 □ Al.) mellem Victoria- og Istedgade til Stiftelsen for 18,800 Kr., opførtes efter Tegn. af H. B. Storck for 147,609 Kr. den nuv. Bygning ved den ny anlagte Gade og indviedes $^{31}/_{10}$ 1886 sammen med Kirken (den gl. Bygn. solgtes for 122,500 Kr. til Sukkerhuset i 1884, og Lemmerne indlogeredes midlertidig forskellige Steder). Den rummer nu 33 kvindelige Lemmer, der hver har et Værelse med Alkove og Køkken samt 2 Kr. ugentlig. Bygningen er i Kælder og 3 Stokv. paa Granitsokkel af røde Mursten og bestaar af 4 sammenbyggede Fløje, der indeslutte en Gaard med Springvand. De 3 forreste Fløje have Korridorer med store Vinduer ud til Gaarden ligesom Loggiaer, hvortil Lejlighederne vende ud. Den 4. Fløj udgøres af den S. 62 beskrevne Kirke. Stiftelsen ejede $^{31}/_{12}$ 1903, foruden den til 150,000 Kr. vurderede Bygning, en Kapital paa 98,400 Kr. samt forskellige til Stiftelsen henlagte Legater til Beløb af 8200 Kr. Den bestyres under Magistratens 1. Afd. af en Inspektør. (Se *O. Nielsen*, Efterretn. om A. K. Stiftelse, Kbh. 1875).

Gaarden i Abel Cathrines Stiftelse. Den bageste Fløj er Kirken.

Arbejdshjem, Kbhs., Amerikavej 24, er opr. $^{20}/_{1}$ 1894 ved privat Initiativ; det afgiver midlertidigt Opholdssted for arbejdsføre, men arbejdsløse enlige Mænd, ved for en begrænset Tid at give dem Arbejde, Ly og Føde, indtil de atter kunne faa Beskæftigelse; 140 Pladser. Ejendommen (Kælder og 2 Stokv. med et 3 Stokv. højt Midtparti) er vurd. til 63,500 Kr.; andre Aktiver 56,274 Kr.; Gæld 81,400 Kr. Det bestyres af en privat Kreds af Mænd.

Budolphi Stiftelse, Skt. Pederstræde 12, opr. ved Testam. af 1725 (bekr. $^{16}/_{3}$) af Student Morten Nielsen Budolph († 1725) med 4000 Rd. og et Bindingsværkshus i Prinsensgade til Fribolig for „4 ærlige, nødtrængende, svage og gamle fattige Mennesker,“ et Par gudfrygtige Ægtefolk

og en fattig teol. Student. Da Huset var ubrugeligt, solgtes det 1726, og et nyt indrettedes i Pustervig, men dette brændte 1728, og først 1739 købtes den nuv, Grund, hvorpaa Bygningen, af røde Mursten i Kælder og 3 Stokv., opførtes (fuldendt 1743). Den har nu 8 Friboliger (2 Værelser, Kammer og Køkken), for uformuende Enker og ugifte Fruentimmer, særlig gamle og svagelige, og som høre til Kbhs. Borgerstand eller ere fødte i Kbh., mod at de ved Tiltrædelsen betale 1200 Kr., der tilfalde Stiftelsen; desuden er der 3 Boliger til moderat Leje. Den ejer nu c. 88,000 Kr. foruden Bygningen, der er assureret for 41,800 Kr. Den bestyres af Magistratens 1. Afd. ved en Forstander.

Døvstumme, Alderdomshjemmet for, Brohusg. 17, er rejst 1898 paa Initiativ af Døvstummeforeningen af $^{18}/_{11}$ 1866, som ejer det, dels til Fribolig for ældre, svagelige og trængende døvstumme, dels til Samlingssted for Foreningens Medlemmer. Bygningen (Grundst. nedlagt $^{28}/_{1}$ 1898, indviet $^{29}/_{10}$) er opf. efter Tegn. af Murermester A. N. Schioldann for c. 90,000 Kr. og bestaar af et Forhus af Granit og røde Mursten i 6 Stokv. med en dekorativ Indgang og, ind til Gaarden, en 2 Stokv. høj Bygning med Forsamlingssal (heri Buster af Joh. Keller og Pastor Malling-Hansen). Ejendommen har 20 Lejligheder, hvoraf f. T. 3 Friboliger, og er vurd. til 120,000 Kr.; andre Aktiver 3900 Kr., Gæld 53,600 Kr. Den bestyres af Foreningens Bestyrelse.

Døvstumme Piger, Arbejdshjemmet for, Løngangsstræde 15-21, opr. af Joh. Keller, begyndte sin Virksomhed i St. Kongensgade (59), var senere i Havnegade og flyttede 1891 til sin nuv. Plads efter Indkøb og Ombygning af „Haderslev Læreres Skole“. Det optager døvstumme Piger til videre Uddannelse navnlig i Vadsk og Strygning samt Husgerning; efter en Læretid af almindeligvis 2 Aar kunne Eleverne forblive i Hjemmet og faa Løn i Forhold til det Arbejde, de udføre. Aar 1903 købte Hjemmet Naboejendommene 15-19 til Oprettelse af et Asyl, **Prinsesse Maries Asyl for døvstumme Kvinder**, indv. $^{28}/_{11}$ 1904, der har Plads i en nyopført Sidebygning; i Baghuset findes som hidtil Arbejdshjemmet, medens Forhuset i det store Bygningskompleks (Arkit.: B. og V. Ingemann) vil blive udlejet. Arbejdshjemmet har nu Plads til 30-40, Asylet til 20-30. Der er flere Fripladser. Hele Bygningenskomplekset er vurderet til 450,000 Kr. Stiftelserne faa Understøttelse af Stat, Kongehuset og flere Legater. Stiftelserne bestyres, under Prinsesse Maries Protektorat, af en Bestyrelse og et Asyludvalg, hver med en Formand.

Frelsens Hær har: 2 *Herberger til Optagelse af Hjemløse*: Lille Søndervoldstræde 3 og Saxogade 8, det første aabnet 1898, det sidste, Kælder og 5 Stokv., købt og oprettet 1895.; i Forb. med Herbergerne findes Arbejdslokaler (Danmarksg. 9 og Søndervoldstr. 3), bestemte til at give arbejdssøgende Beskæftigelse. *Fængselshjemmet*, Gl. Kongevej 144, for løsladte Fanger (aabnet 1897). *Redningshjemmet for faldne Kvinder,* Mariendalsvej 4, hvor Kvinderne uddannes til Tjenestepigegærning eller andet nyttigt Arbejde (aabnet 1892).

Hendriksens og Hustrus Legat og Stiftelse, Baldersg. 10, er opr. ved Gavebr. af $^{28}/_{9}$ 1874 og $^{24}/_{3}$ 1880 af Oliemøller J. Hendriksen († 1880) til Fribolig for værdige og trængende Kvinder. Ejendommen bestaar af to Bygninger (henholdsvis 2 og 1 Stokv.), hvoraf den ene har 6 Friboliger; den anden benyttedes fra Beg. til Skole for Børn af uformuende Forældre; men

fra 1904 er ogsaa den Stiftelse indrettet til Friboliger. Assurancesum 19,400 Kr.; andre Aktiver 36,000 Kr. Stiftelsen bestyres under Magistratens Tilsyn af 5 Mænd, hvoraf en er en Præst.

Heymann og Hustrus Sølvbryllupsstiftelse, Peder Huitfeldtsstræde 8, er opr. 3/5 1872 af Etatsrd. J. W. Heymann († 1884) og Hustru Johanne, f. Levysohn, til Fribolig for værdige og trængende, aldrende, ugifte og enlige Personer. Ejendommen (Kælder og 4 Stokv.) har 17 Friboliger. Assurancesum 25,800 Kr.; andre Aktiver 4583 Kr. Stiftelsen bestyres af Overpræsidenten.

Hjemløse, Herberg for, Dronn. Tværg. 54, stiftet 19/2 1895 af Redaktør Carl Petersen og taget i Brug 7/2 1896, har til Formaal at skaffe de fattigste og mest forkomne Mænd, som der endnu er Mulighed for at hjælpe frem, et billigt og ordentligt Logis- og Spisehus samt et kristeligt Hjem, hvor de midlertidig kunne søge Tilflugt under deres Forsøg paa at skaffe sig Arbejde. Ejendommens Værdi er c. 95,000 Kr., Inventariets c. 10,000 Kr.; Gæld c. 82,000 Kr.

Hjemløses Hjem, Brolæggerstræde 3, opr. 7/12 1897 af Redaktør N. Bang, giver uden Vederlag Nattely for enkelte Nætter ad Gangen, Forplejning og anden fornøden Hjælp til hjemløse Kvinder og Børn, som ved Aftenstid mangle Penge til Logis; i særlige Tilfælde gives ogsaa Ophold og Forplejning om Dagen, og de optagne beskæftiges med Husgerning, Vadsk, Børnepleje og lign. I 1904 gaves Nattely til 2510 (hvoraf 478 Børn). Hjemmet er et Led i Institutionen „Bangs Virksomhed".

Kvindehjemmet, Læssøesgade 8 (tidligere „Herberg for Kvinder", paa Graabrødretorv), er opr. 6/10 1903 af en Komité. Det virker mod billigt Vederlag som 1) Natteherberg for arbejdsøgende Kvinder, 2) midlertidigt Hjem for diegivende Mødre, 3) Værnehjem med 20 Pladser for enligt stillede Arbejdersker, 4) Vuggestue og 5) Folkekøkken. Ejendommen (Kælder og 5 Stokv., indviet 1/11 1903) er assureret for 41,200 Kr.; andre Aktiver c. 5000 Kr.; Gæld c. 30,000 Kr.

Mundts Stiftelse, Victoriagade 20, opr. af Konferensrd., Borgmester J. H. Mundt († 1859) ved Testam. af 29/7 1853 (Fundats af 13/7 1863) og traadt i Virksomhed i Okt. 1863, yder Fribolig til 16 ugifte Kvinder, fortrinsvis saadanne, der efter tidligere Vedtægter kunde vente Pension af det offentlige, men nu ere berøvede dette Haab. Ejendommen (røde Sten, Kælder og 4 Stokv.) er assureret for 55,040 Kr. Stiftelsen bestyres af Magistraten.

Krigsraad Mørks Minde, L. Kannikestræde 4, er oprettet ved Testam. af 1855 — Fundats af 22/2 1865 (konfirm. 4/3) — af Frk. E. H. Mørk († 1864) til Fribolig for 25 Enker og ugifte Fruentimmer af den bedre Klasse, hvis Kaar i Forhold til deres Stilling er ringe. Ejendommen (Kælder og 4 Stokv.) er assureret for 97,000 Kr.; andre Aktiver 104,000 Kr. Stiftelsen bestyres under Justitsministeriets Overtilsyn af en af dette Minist. for 5 Aar valgt kgl. Embedsmand, et af Magistraten for 4 Aar og et af Borgerrepræsentationen for 3 Aar valgt Medlem.

Skt. Peders Gæstehjem, Skt. Pederstræde 19, der er opr. i 1884 ved Hjælp af indkomne Gaver, har til Formaal at yde uformuende ordentlige rejsende fra By og Land, især Arbejdere og Haandværkere, Ophold og Kost mod billigt Vederlag. Ejendommen, udvidet 1903-4 (Kælder og 3 Stokv.), er vurd. til 285,000 Kr. (Inventariet til 16,000 Kr.); Gæld 166,000 Kr.

Schioldanns Stiftelse, Hørsholmsg. 22 og Kronborgg. 15, opr. af Murermester A. N. S. (endnu ingen Fundats) til Friboliger for trængende Familier ell. Personer, der have en mindre Kapital ell. nogle Rentepenge til Livets Ophold, og som have kendt bedre Dage. Den 1901-2 opførte Bygning (Arkit.: Emil Jørgensen) toges i Brug April 1902 og bestaar af en c. 300 F. lang Hovedbygning, med Fronton, ud til Hørsholmsg., i Kælder og 5 Stokv. samt Mansardetage, af Granit til 2. Stokv., i øvrigt pudset, og en til Kronborgg. vendende Anneksbygn. (se „Architekten" $^{6}/_{3}$ 1903). Stiftelsen har 100 Lejligheder (3 og 2 Værelser), hvoraf f. T. 14 Friboliger (hvormed følger Varme). Ejendommen er vurd. til 610,000 Kr.; Legatkapital 97,500 Kr. Den bestyres af en Administrationskomité paa 3 Medl.

Ole Thorups Stiftelse, Thorupsg. 6-8, er opr. af Kancellird. O. Thorup († 1883) ved Fundats af $^{17}/_{4}$ 1859 (konfirm. $^{5}/_{9}$ 1870) for aldrende, saavel ugifte Personer som Ægtefolk, Enker og Enkemænd, med Fribolig eller Bolig for billig Leje. Ejendommen (5 Stokv.) har 40 Lejligheder, hvoraf 31 Friboliger og 9 Boliger til modereret Leje. Foruden Ejendommen, assureret for c. 77,900 Kr., ejer Stiftelsen c. 73,000 Kr. Stiftelsens Bestyrelse (3 Medl.) supplerer sig selv.

Treschows Stiftelser, Klerkeg. 27 og Overg. oven Vandet 76-82, ere opr. ved Testam. af $^{14}/_{2}$ 1859 af Gehejmekonferensrd. F. W. T. († 1869) til Fribolig for trængende Kvinder. Bygningen i Klerkeg. (4 Stokv.) opførte han 1847, de i Overg. (5 Stokv.) 1853 og 1857. De have henholdsvis 28 og 86 Lejligheder, alle Friboliger, og ere assurerede for henholdsvis 37,400 og 173,300 Kr.; Stiftelserne bestyres under Justitsminist. Overtilsyn af Kmhr. C. A. R. Treschow til Brahesborg.

Vanføre, Hjemmet for, i den *Samfundet, som antager sig Vanføre og Lemlæstede* (stiftet $^{12}/_{10}$ 1872), tilhørende Ejendom Toldbodvej 34, optager Vanføre og Lemlæstede, som ere antagne af Samfundet. Det har en Afdeling for Mænd og Drenge med 41 Pladser og en Afd. for Kvinder og Piger med 43 Pl. (tillige ejer det et Rekreationshjem ved Rungsted med 30 Pl.), Legatkapital 73,934 Kr.; Gæld 22,681 Kr. Under Prinsesse Maries Protektorat bestyres det af Forstanderinden og 3 Mænd.

Vartov Hospital, Farvergade, Vester Voldgade og Løngangsstræde. Det er Byens ældste milde Stiftelse, idet det har sin Oprindelse fra det S. 36 omtalte, c. 1296 oprettede Helligaandshus. Efter at den til Kloster omdannede Stiftelse var bleven nedlagt og gjort til Hospital samt forenet med Skt. Jørgens og Skt. Gertruds Hospitaler, fik den ogsaa 1532 det nedlagte Graabrødreklosters Bygninger og blev i den flg. Tid en ganske rig Stiftelse, idet baade Chr. III og Fr. II skænkede den meget Jordegods og andet, ligesom den modtog Gaver fra private. Fra sin Plads ved Helligaands Kirken flyttedes den i 1607 til Gaarden Vartov ved Strandvejen (se II S. 265), hvorefter den fik sit nuværende Navn, som den ogsaa beholdt, efter at den i 1630 var flyttet ind i Nærheden af Byen ved Sortedamsdæmningen, omtrent hvor nu Trianglen paa Østerbro er. Her opførtes 1625-30 to anselige firfløjede Bygningskomplekser, det egentlige Hospital og Ladegaarden, mellem hvilke Vejen til Byen gik, og som vare omgivne af Volde og Grave som en Del af Byens nye Befæstning. Ogsaa under Chr. IV, der 1641 tillod, at der stiftedes private Senge, blev Hospitalet beriget. Da Bygningerne ødelagdes under Kbhs. Belejring og nedbrødes 1658, flyttedes Lemmerne til en lejet Gaard i Pilestræde; fra 1662 fik de

Ophold i Børnehuset paa Christianshavn, og 1666 blev Hospitalet i Stand til for 3200 Rd. at købe sin egen Gaard i Farvergade paa den nuv. Grund*). Men der gik dog lang Tid, inden det atter kom til Kræfter; 1669 havde det kun c. 80 Lemmer paa sine 130 Senge. Bygningerne (3 Længer til Gaden, 1 til Gaarden) vare saa brøstfældige, at de 1725 maatte nedbrydes, og der opførtes nye grundmurede Bygninger, hvortil Kronprins Chr. $^{1}/_{5}$ 1726 nedlagde Grundstenen; Fløjen til Løngangsstræde, hvori den S. 61 omtalte Kirke indrettedes, blev først færdig, dernæst Fløjen til Voldgaden; Fløjen til Farvergade, hvori der ogsaa blev Bolig til Forstander

Vartovs Gaard.

og Præst, fuldendtes først 1743-44. Stiftelsen fik i de flg. Aar forøgede Indkomster, navnlig ved Salg af Jordegods, og Sengenes Antal steg; 1744 var der 166, 1750 300, og da Fløjen til Løngangsstræde i 1754-55 forlængedes, og Kirken derved blev flyttet, som omtalt S. 61, blev der Plads til 331 Senge; 1757 udvidedes Stiftelsen atter med to Gaarde, en i Farvergade, en i Løngangsstræde; 1784 og 86 solgtes Resten af Jordegodset;

*) Paa en stor Del af denne Gaards Grund laa tidligere det af Fr. II c. 1560 anlagte Farveri (med Klædemageri), der havde givet Gaden Navn (før Sønderg.); men alt 1589 fik Tyge Brahe tilskødet nogle af Farveriets Huse op til sin Gaard i Farvergade, og her opførte han en ny Gaard samt et Observatorium paa den tilstødende Bastion af Volden, i Taarnet *Kjøge Barfred* (ikke „Vandmølletaarnet“, som det er sagt S. 200). Senere ejedes Gaarden bl. a. af Resident Peder Vibe og Joach. Fr. Vind til Gjerdrup; den sidste solgte Gaarden til Hospitalet.

ved 1800 var der 387 Senge. Af senere Udvidelser og Ombygninger skal omtales, at der i 1840 tilkøbtes en Bygning, hvori 1842 indrettedes „den nye Stiftelse“ (dannende en 4. Fløj inde i Gaarden) særlig for aldrende og svagelige Fruentimmer, og 1855-60 foretoges en delvis Ombygning af de gamle Bygninger for c. 82,000 Rd. Bygningerne, af røde Mursten, 3 Stokv. (kun en lille Del har Kælder), danne et langagtigt, firfløjet Kompleks.

Hospitalet har nu, efter at „den nye Stiftelse“ 1860 er inddraget, i alt 450 Pladser (deraf f. T. 50 for Mænd), hvoraf 360 ere Fripladser (af disse belægges 182 af private). Hvert Lem faar, foruden Fribolig samt Varme, Lægehjælp og Medicin, 90 Øre ugentlig (af Vartovs Formue) og 40 Øre ugtl. (af et Legat), og c. $^1/_4$ af Beboerne faar desuden Renter af særskilte Legatmidler, i 1903 i alt 8265 Kr. Nye Pladser kunne, saalænge der er Husrum, oprettes mod en Betaling af 3600 Kr., ligesom Pladser for enkelte Personers Levetid kunne købes for en Betaling, som svarer til Værdien af en Livrente for de paagældende af c. 80 Kr. I Alm. skal enhver, der indlægges, være mindst 50 Aar gml. og forsørgelsesberettiget i Kbh. Bygningerne ere brandforsikrede for 393,200 Kr., og Hospitalet ejede $^{31}/_{12}$ 1903 i Aktiver 735,577 og i Legatkapitaler 505,219 Kr. Hospitalet, der indtil 1857 stod under Fattigvæsenets Administration (et Forhold, der var begyndt i alt Fald 1553), bestyres under Magistratens 1. Afdeling af en Inspektør.

Litt.: *H. August,* Om Helligaands eller Helliggejstes Hospital i Kbh., i dagl. Tale Vartov kaldet, Kbh. 1817.

Vestbergs, Christen, og Jørgen Tvedes Stiftelse, Vesterbrog. 144, er opr. $^{10}/_8$ 1878 af Brygger H. J. Tvede († 1876) og Hustru Birgitte Frederikke Tvede, f. Vestberg († 1884), med det Formaal ved Fribolig eller Penge at understøtte dertil værdige Mænd og Kvinder, som ere ligefrem trængende, eller for hvem en saadan Understøttelse vil være en velkommen og væsentlig Hjælp. Bygningen (Kælder og 4 Stokv.) har 8 Lejligheder, hvoraf f. T. 3 Friboliger. Ejendommen er vurd. til 40,000 Kr.; Stiftelsen bestyres af 9 af Legatbestyrelsen valgte Medl., der supplere sig selv.

Winterfeldts Stiftelse, med 3 Bygninger, en i Hindegade 9 (før Hoppenslænge; her begyndte Virksomheden) og to i Klerkegade 25 og 29, er stiftet 1805 af Admiral J. B. Winterfeldt († 1821) i det Øjemed at give Husly til trængende for en taalelig Leje samt at understøtte Enker og værdige ældre Piger med en aarl. Pension. Fundatsen er af $^3/_2$ 1812, da Stiftelsen fik Navnet *Trøstens Bolig.* Bygningerne (i 4 og 5 Stokv.) have nu 81 Boliger til en taalelig Leje for Familier af Haandværker- og Arbejderklassen, hvorhos 45 Enker og ældre Piger nyde Legater. Stiftelsen ejer, foruden Bygningerne, der ere assurerede for 174,200 Kr., Kapitaler og Legater til Beløb af 158,200 Kr., deri indbefattet flere Legater. Bestyrelsen (5 Medl.) supplerer sig selv.

II. Stiftelser for Personer af bestemte Samfundsklasser:

Aarestrups Stiftelse, Baggesensg. 35, er opr. 1874 af Grosserer N. O. S. Aarestrup († 1880) og Hustru Petrine Kirstine Aarestrup, født Børgesen († 1896) — Fundats af $^{21}/_1$ 1898 (konfirm. $^3/_2$) — til Fribolig for Enker efter eller ugifte Døtre af Mænd af Handels-, Sømands- og Embedsstanden. Ejendommen (Kælder og 5 Stokv.) har 25 Friboliger. Assu-

rancesummen 68,000 Kr.; andre Aktiver (Legatformue) 142,400 Kr.; hver Beboer faar 100 Kr. aarl. Desuden er der et „Aarestrup og Hustrus Legat“ paa c. 358,000 Kr., der dels støtter Stiftelsen, dels aarl. uddeler 6 Portioner à 200 Kr. til Studenter ved Universitetet. Resten af Renterne tilfalder i Portioner paa 100 Kr. for Livstid Personer af Handelsstanden og nuv. eller tidligere Tjenestepiger. Stiftelsen bestyres af 3 af Justitsministeriet beskikkede Mænd.

Alderstrøst, Nørrebrog. og Mølleg., en 1862 af Haandværkerforeningen i Kbh. grundlagt Stiftelse, hvortil Midlerne tilvejebragtes ved Hjælp af Industrilotteriet, frivillige Gaver og Legater m. m., med det Formaal at give frit Husly og saavidt mulig tillige anden Understøttelse til gamle, værdige og trængende Haandværkere, som ere eller have været Borgere i Kbh., disses Enker samt under særlige Omstændigheder tillige deres ugifte Døtre. Stiftelsen ejer to Bygningskomplekser. Det ene er opf. paa en 11,606 □ Al. stor Grund og har Façader mod Nørrebrog. 17, Baggesensg. 10 og Blaagaardsgade 9, Bygningen mod Nørrebrog. opførtes 1863 (Arkit: Theod. Sørensen), en Mellembygning 1870, Bygningen mod Baggesensg. 1871 og den mod Blaagaardsg. 1879; alle Fløje ere i Kælder og 4 eller 5 Stokv.; der er i alt 194 Friboliger. Det andet Kompleks er opf. paa en 1892 købt, 15,848 □ Al. stor Grund med Façader mod Mølleg. 28 og 30, Nørre Allé 15 og 19 (paa begge Sider af den S. 302 nævnte Bræstrups Stiftelse) og Alderstrøsts Passage 2, 4 og 6; Bygningerne, til hvilke Grundstenen nedlagdes $^{16}/_{6}$ 1893, og som fuldendtes 1895 (Arkit.: Thorv. Sørensen), ere opf. omtr. i samme Stil som det ældre Kompleks og bestaa af en Hovedbygning ud til Mølleg., en bagved liggende Mellembygn. (begge Kælder og 5 Stokv.), en Bygning ud mod Passagen og Nørre Allé (Kælder og 4 Stokv.), med en Værkstedsbygn., og en Bygning ud mod Nørre Allé (Kælder og 4 Stokv.). I Komplekset er f. T. 35 Friboliger og 226 Lejligheder til billig Leje. Fribeboerne have tillige fri Lægehjælp og Medicin samt 84 Kr. aarl. for Ægtepar og 56 Kr. for enlige Personer. Det første Kompleks er bogført for 550,000, det andet for 900,000 Kr. Stiftelsen ejede i Marts 1904 i Prioriteter og Obligationer 425,391 Kr., i baandlagte Legater 392,400 Kr. Stiftelsen, der ejer sig selv, bestyres af Haandværkerforeningens Bestyrelse. (*C. R. Ette*, Om Stiftelsen A. og dens Udvikl. 1862-86).

Andersens, Familien, Friboliger for Enker og ugifte Piger af Borger- og Embedsstanden, Ny Vesterg. 3, ere opr. af Oberstlieutn. C. L. E. Andersen († 1899) og Hustru Caroline Christiane Louise, født Ruser, og af Frk. Theodora Marie Andersen ved Testamenter af $^{14}/_{2}$ 1884 og $^{8}/_{5}$ 1879. Ejendommen (5 Stokv.) har 4 Friboliger. Assurancesum 22,600 Kr.; andre Aktiver 24,370 Kr. Stiftelsen bestyres af Selskabet, som understøtter ugifte Fruentimmer, hvis Kaar ikke svare til deres Opdragelse (se S. 312).

Bagermestrenes Svendestiftelse, Stengade 24, er oprettet i 1872 af Bagerlavet til Fribolig for gamle værdige trængende Bagersvende. Ejendommen (Kælder og 5 Stokv.) er vurd. til 120,000 Kr.; andre Aktiver 77,763 Kr.; Gæld 37,683 Kr. Den bestyres af Lavets Bestyrelse.

Bethania, Værnehjemmet, Helgolandsg. 8, er opr. 1880 ved Stiftsdame Frk. Regitze Barner af *Foreningen til Værn for enligt stillede Kvinder* (stift. $^{1}/_{4}$ 1880). Det modtager hæderlige Kvinder af enhver Alder til billigt midlertidigt Ophold; 1. Afdeling med Enkeltværelser er bestemt for stude-

rende og Kvinder, der uddanne sig paa anden Maade, 2. Afd. med Fællesstuer væsentlig for praktisk arbejdende Kvinder. Bygningen (af røde Sten, Kælder og 5 Stokv.) er assureret for 145,200 Kr. (Inventariet 30,000 Kr.). Se i øvrigt under „Vesterled“, Frederiksberg.

Boldts Stiftelse, Teglgaardstræde 16, opr. ved Testam. af $^3/_{12}$ 1888 af Konditor H. A. Boldt († 1891), Fundats af $^{31}/_{12}$ 1893 (konfirmeret $^6/_3$ 1895), til Bolig for trængende Konditorer og deres Enker. Ejendommen (Kælder og 4 Stokv.) har 18 Lejligheder, hvoraf f. T. 1 Fribolig og 1 Bolig til modereret Leje. Assurancesum 44,000 Kr.; andre Aktiver 29,000 Kr.; Gæld 38,000 Kr. Stiftelsen har f. T. Forpligtelse til at svare Rente af c. 35,000 Kr. til den uvedkommende Personer. Den bestyres under Justitsminist. Overtilsyn.

Bombebøssen, Overgaden o. Vandet 48, en Stiftelse for gamle trængende Søfolk og deres Enker, er stift. $^2/_{11}$ 1819, da Kommandør, Waterskout P. N. Sølling († 1827) fik Tilladelse til paa Waterskoutens Kontor at opstille en til Sparebøsse indrettet Bombe til Indsamling af Bidrag. Stiftelsen indrettedes paa et Loft i Wildersgade 1822, flyttede 1825 til sin egen, 1824 købte Ejendom paa Hj. af Dybens- og Skvaldergade, flyttede 1844 til Brogade 8 og 1891 til sin nuv. Bygning, af røde Sten, Kælder og 3 Stokv. (Arkit.: Thorv. Bindesbøll); paa Façaden er indmuret en Bombe (over Porten) og et Basrelief med Portrætmedaillon (af Evers) af Stifteren. Stiftelsen har nu 9 Familielejligheder til Sømænd og deres Hustruer, desuden Værelser til 2 Enker og 37 ugifte Sømænd. Beboerne faa, foruden fri Bolig, Lys, Brændsel og Sygepleje; tillige faa c. $^2/_3$ af dem Kost, Vadsk og Klæder. Stiftelsen ejede $^{31}/_{12}$ 1903, foruden Ejendommen, assureret for 87,000 Kr. (Inventariet desuden for 8000 Kr.), en Formue paa 330,000 Kr.; under Stiftelsens Bestyrelse er desuden Legater til Beløb af 122,500, hvis Renter tilfalde dels trængende Søfolk i Alm., dels efterladte efter forulykkede Søfolk, sjællandske Fiskere, der have mistet Redskaber, og skibbrudne. Den bestyres af en Direktion paa 9 Medl., der udnævnes af Kongen.

Frederik VII's Stiftelse.

Brændevinsbrænderlavets Stiftelse, N.-Farimagsgade 29, er opr. i 1879. Bygningen (Kælder og 5 Stokv.) har 20 Lejligheder, hvoraf f. T. 6 Friboliger, for Lavets trængende Medlemmer, deres Enker og Børn. Ejendommen er vurd. til 140,000 Kr.; andre Aktiver 5000 Kr.; Gæld 90,400 Kr. Stiftelsen bestyres af Lavets Bestyrelse.

Fredenshus, Arbejderhjemmet, Sortedamsdossering 49, er opr.

$^3/_8$ 1895 af *Foreningen til Lærlinges Uddannelse* til Alderdomshjem for værdige trængende af Arbejderklassen. Bygningen (5 Stokv.; Arkit.: G. E. W. Møller) har 94 Lejligheder, hvoraf f. T. 63 Friboliger og 2 Boliger til modereret Leje. Ejendommen er bogført for 312,000 Kr.; andre Aktiver 99,000 Kr.; Gæld 145,000 Kr. Det bestyres af Foreningens Bestyrelse.

Frederik VII's Stiftelse, Hj. af Nansens- og Gyldenløvesgade, er opr. ved Fundats af $^{30}/_{10}$ 1873 (konfirm. $^{25}/_{11}$) af Louise Christine Grevinde Danner, til Fribolig for 52 ældre, fattige Fruentimmer af Arbejderklassen, nemlig 35 fra Kbhs. og 17 fra Frederiksberg Kommune, som hver har et Værelse med Køkken. Bygningen, der er paa Granitsokkel af røde Sten i romansk Stil, i Kælder og 3 Stokv., med fremspringende Midtparti paa Nordsiden, er opf. 1873-75 (Grundst. nedlagt $^7/_8$ 1873, indviet $^6/_{10}$ 1875) efter Tegn. af J. T. Zeltner; Assurancesummen 179,600 Kr., Kapitaler 123,152 Kr. Den bestyres under Justitsministeriets Overtilsyn af 3 Mænd.

Fribolig for Lægeenker er stiftet i 1893 med Ejendommene Abildgaardsg. 7-9 og Wiedeweltsg. 54, der i alt have 6 Friboliger. Ejendommene ere vurd. til i alt 31,500 Kr.; andre Aktiver 6275 Kr.; Gæld 14,500 Kr. Den bestyres af 3 Læger, valgte af de forskellige Lægeforeninger.

Garvermestrenes Stiftelse, Løngangsstræde 31, for trængende Garvermestre og deres Enker samt ugifte Døtre, er opr. af Kbhs. Garverlav i 1852. Bygningen (Kælder og 3 Stokv.) er opf. 1854 og har 4 Lejligheder, hvoraf f. T. 2 Friboliger og 1 Bolig til modereret Leje. Assurancesum 13,600 Kr.; andre Aktiver, derunder Legater, 18,015 Kr. Stiftelsen bestyres af 3 af Lavet valgte Lavsmestre.

Garversvendeforeningens Stiftelse, Prinsesse Charlotteg. 53, 55 og 57, er opr. af Kbhs. Garverlavs Svendelade i 1852. Bygningen, i 4 Stokv., har 27 Lejligheder, hvoraf f. T. 7 Friboliger og 12 Boliger til modereret Leje. Assurancesum 81,500 Kr.; andre Aktiver 6476 Kr.; Gæld 42,000 Kr. Stiftelsen bestyres af en af Svendene valgt Bestyrelse: 3 Svende og 2 Mestre, samt Oldermanden.

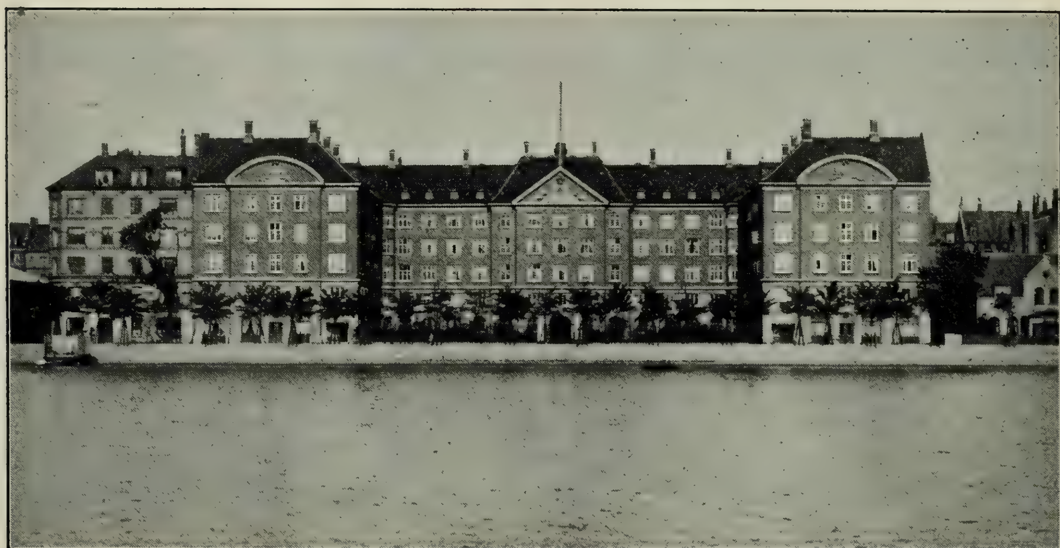
Goldschmidts og Hustrus Stiftelse, Ryesgade 31, er opr. ved Testam. af $^{24}/_7$ 1891 af Fabrikant Benny G. († 1892) til Fribolig for værdige og trængende Haandværkssvende eller andre Arbejdere ved Haandværksdrift, der ere eller have været gifte, samt værdige og trængende Enker efter saadanne. Ejendommen, der er opf. 1876, udvidet 1891-93 (4 Stokv.; Arkitekt: Ph. Smidth), har 30 Friboliger. Assurancesum 108,000 Kr.; andre Aktiver 56,000 Kr. Stiftelsen bestyres af Magistraten.

Grøns og Hustrus Friboliger Nr. 1 og 2, Solitudevej 5-7 og Slotsgade 32 (begge i Kælder og 5 Stokv.), ere opr. $^{11}/_{12}$ 1860 af Grosserer M. E. Grøn († 1872) til Fribolig for værdige og trængende, over 50 Aar gamle Ægtefolk, Enker eller ugifte Fruentimmer af de bedre Klasser af Middelstanden. Ejendommene have tils. 33 Friboliger og 5 Boliger til modereret Leje. Vurderingssummen for begge Ejendomme tils. 95,000 Kr.; andre Aktiver 15,600 Kr. Stiftelserne bestyres under Justitsministeriets Overtilsyn af Magistraten.

Det Harboeske Enkefruekloster, Stormgade 14, er stiftet af Gehejmeraadinde Christine Harboe, f. Baronesse Fuiren († 1735), Enke efter Gehejmerd. Jens H., ved Fundats af $^{23}/_{11}$ 1735 med hendes egen Gaard til Fribolig, og en Kapital paa 59,449 Rd., for 13 Enker af adelig Stand,

hvis Mænd have tjent Kongen og Fædrelandet, men ikke efterladt dem det nødvendige til Livets Ophold. Det aabnedes Mikkelsdag 1741 med 8 Enker. Da Huset var for lille til at optage 13, blev der 1754-60 opf. et nyt Hus, der forbandtes med det gamle ved en lavere, 2 Stokv. høj Mellembygning, efter L. Thurahs Plan, og 1772 forhøjedes Mellembygningen (Arkit.: Harsdorff), saa at Bygningen nu udgør et Hele, i Kælder og 3 Stokv. Det afgiver Fribolig for 13 Enker efter Mænd af de 5 første Rangklasser. Pladserne besættes af Kongen, der bestemmer, hvem af Konventualinderne der skal være Priorinde. Denne hæver aarl. 520, de andre 320 Kr. (efter Resol. af $^{7}/_{6}$ 1867 dog foreløbig kun 200 Kr.). Renterne af et af Hofraad D. A. Meyer stiftet Legat (5000 Kr.) fordeles aarl. mellem Konventualinderne. Klosteret ejede, foruden den for 125,600 Kr. assurerede Ejendom, ved Udg. af 1903 183,200 Kr. Klosteret bestyres under Magistratens 1. Afd. af en Klosterskriver.

Hjorths og Ulrichsens Stiftelse, Wesselsgade 12, med det Formaal

Kronprins Frederiks og Kronprinsesse Louises Stiftelse.

at skaffe ugifte Døtre af Embedsmænd eller Borgere Fribolig eller Bolig til billig Leje, er grundlagt ved Bidrag, der indsamledes ved en under $^{9}/_{2}$ 1849 autoriseret Kollekt, som sattes i Gang af Naalemagermester, Justitsrd. F. C. Hjorth († 1865) og Skibskapt. J. A. D. Stæger († 1856), og begyndte Virksomheden 1849 i den af Drejermester J. Ulrichsen († 1870) i samme Øjemed i Blaagaardsgade indkøbte Ejendom; 1855 købtes bagved den første Ejendommen i Wesselsgade, paa hvis Grund der 1857 opførtes en ny Bygning (af gule Mursten, Kælder og 4 Stokv.); efter at man havde solgt den første Bygning ud til Blaagaardsgade, opførtes lige bag ved Ejendommen i Wesselsgade en ny Bygning (af røde Mursten, i Kælder og 4 Stokværk; Arkit.: A. Preisler), indviet $^{14}/_{5}$ 1902. Stiftelsen har nu 13 Friboliger og 27 Boliger til modereret Leje. Ejendommen er vurd. til 124,000 Kr.; andre Aktiver 91,200 Kr.; Gæld 128,200 Kr. Den af 3 Medl. bestaaende Bestyrelse supplerer sig selv.

Kronprins Frederiks og Kronprinsesse Louises Stiftelse, Sortedamsdossering 59, er oprettet af danske Frimurere (Fundats af $^{3}/_{9}$ 1898, Stiftelsen indviet $^{30}/_{3}$ 1900) til Fribolig for værdige trængende Mænd og

Kvinder af de Samfundsklasser, hvortil de kontribuerende Medlemmer af Frimurerordenen ordentligvis henhøre, altsaa saadanne, der tidligere have kendt bedre Kaar, og som uforskyldt ere komme i Trang; Frimurere have Fortrin. Ejendommen har 98 Lejligheder, hvoraf f. T. 46 Friboliger. Den store Bygning er opf. af røde Mursten og Ølandssten (Arkit.: L. Knudsen) og bestaar af en Midtfløj med Frontespice og to fremspringende Sidefløje, indesluttende et mod Dosseringen aabent Haveanlæg med Springvand og, ud til Dosseringen, Stenportal. Ejendommens Assurancesum er 624,400 Kr.; andre Aktiver c. 74,000 Kr.; Gæld 371,160 Kr. Den staar under Kronprinsens Protektorat og har en Bestyrelse paa 7 Medl.

Lassens, Jomfru Christiane, Stiftelse, Landemærket 14, er opr. ved Testam. af $^4/_{10}$ 1878 af Husejerinde S. F. Christiane Lassen († 1881) — Fundats af $^2/_{12}$ 1882 (konfirm. $^{16}/_5$ 1883) — til Fribolig for ugifte, sædelige, trængende Kvinder, der enten ere svagelige eller over 30 Aar gamle, fortrinsvis af Stifterindens Slægt (der ved Tiltrædelsen betale 40 Kr.) og derefter fortrinsvis saadanne, der have ernæret sig ved Syning, navnlig Handskesyning, eller lign. Arbejde. Bygningen (3 Stokv.) har 8 Lejligheder, hvoraf 6 Friboliger. Assurancesummen 15,200 Kr.; Gæld 2400 Kr. Stiftelsen bestyres af Magistraten, som udnævner en Forstander.

H. P. Lorentzens Stiftelse, Rigensgade 30, opr. $^{10}/_9$ 1853 af Kapt., Grosserer H. P. Lorentzen († 1855); den giver enlige Kvinder af Middelklassen (ugifte eller Enker) Bolig til modereret Leje, der efter Omstændighederne kan bortfalde, mod et Indskud, som Stiftelsen forrenter med 4 pCt. Ejendommen, i 5 Stokv., har 8 Friboliger og 34 Boliger til modereret Leje. Assurancesum 112,000 Kr.; andre Aktiver 61,700 Kr. Den af 5 Medl. bestaaende Bestyrelse supplerer sig selv.

Lægeforeningens Boliger, Østerbrogade 57 og Strandvejen (ved Gasværket), ere opf. for at formindske den Overfyldning af Mennesker, som finder Sted i de daarligere Kvarterer af Byen, og forskaffe de ubemidlede Klasser sunde og billige Boliger. Foretagendet paabegyndtes med en Kapital paa 94,243 Kr., som var tilovers fra den Sum, som under Koleraepidemien 1853 var stillet til Foreningens og Centralkomiteens Disposition. De første 19 Huse opførtes 1854-71 paa en af Kommunen skænket Grund, henved 40,000 □ Al. ved Østerbrogade paa Østerfælled; 1878-79 opførtes nye 11 Huse paa et ligeledes af Kommunen skænket Areal, c. 3 Td. Ld., ved Østre Gasværk paa Strandvejen. I alt er der nu 715 Lejligheder, med c. 2200 Beboere; der uddeles aarl. c. 600 Kr. til nogle af de ældste Beboere. Boligerne, som vel væsentlig skylde Lægeforeningen deres Fremkomst, men ikke ejes af den, have en Bestyrelse paa 8 Medl., der supplere sig selv.

Lærlinge-Plejehjemmene, N.-Søg. 11 og Nordvestvej 60, ere opf. henholdsvis 1881-82 og 1903-4 af den $^{17}/_{11}$ 1884 stift. *Forening til Lærlinges Uddannelse i Haandværk og Industri for hele Landet* med det Formaal at yde trængende og værdige Haandværkslærlinge (især forældreløse) et Hjem i deres Læretid; Hjemmene oppebære Lærlingens Ugeløn og yde ham derfor Ophold og fuld Forplejning. Hvert af Hjemmene har 112 Pladser. Bygningen i N.-Søg., i Kælder og 3 Stokv., med et højere Midtparti (Arkit.: G. E. W. Møller), er bogført for 187,583 Kr., Inventariet for 37,902 Kr.; andre Aktiver 60,945 Kr.; Gæld 69,000 Kr. Bygningen paa Nordvestvej, tagen i Brug $^1/_{11}$ 1904, er opf. af røde Sten (Arkit.: P. Neerskov og E. C. A. Nielsen) og bestaar af en Hovedbygning i Kælder og 3

Stokv., og en Tværbygn.; den har kostet 330,000 Kr. (hvoraf Grunden 50,470). Hjemmene administreres af 4 Medlemmer, der suppleres af Foreningens Bestyrelse.

Poul Fechtels Hospital (ogsaa kaldet *P. F.'s Boder*, *Mønterboderne* eller *Hamborger Sjæleboder*), Møntergade 28, er opr. 1570 (Fundats af $^{4}/_{11}$ 1661, ny F. af $^{18}/_{6}$ 1784) af Møntmester Poul Fechtel († c. 1590), med Huset i Mønterg., som han lod opføre paa en af Fr. II skænket Grund (en Del af Møntergaarden eller det gl. Skt. Klare Kloster) til Fribolig for 14 fattige Tjenestefolk, og 6000 Rd., som hensattes paa Rente hos Hamburg Magistrat. Huset brændte 1728, men genopførtes 1732; 1858 opførtes en ny Bygning, 2 Stokv., der nu afgiver Fribolig for 29 ældre Kvinder af den tjenende Klasse, som hver faar 50 Øre ugtl.; desuden gives 40 Kr. aarl. til en ældre Jomfru eller Enke af Stifterens Familie. Stiftelsen ejer, foruden Bygningen, der er assureret for 30,000 Kr., en Kapital paa 77,200 Kr., hvori er indbefattet flere Legater. Bestyrelsen, der supplerer sig selv, bestaar af 2 Administratorer og en Forstander, alle af Stifterens Familie.

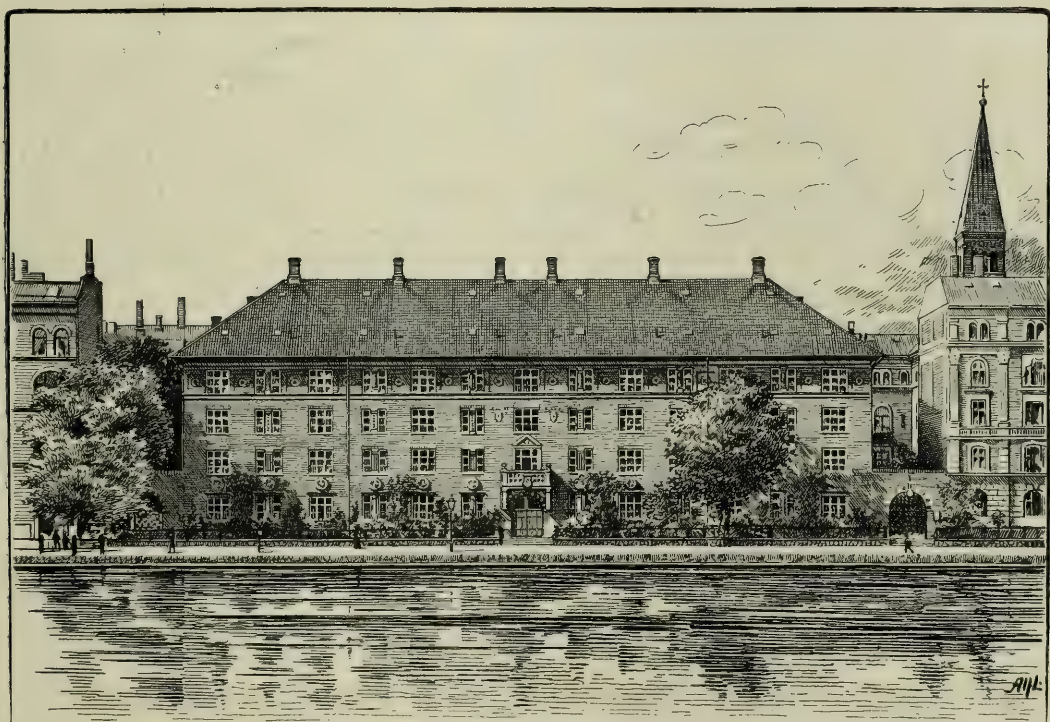
Sabbatshvile, Griffenfeldtsg. 9-11, er stiftet $^{5}/_{2}$ 1885 og opf. 1889 af Kristl. Forening for Mænd og Kvinder i Kbh. til Alderdomshjem for Medl. af Foreningen. Bygningen (Arkit.: C. L. Thuren) er udvidet i 1902 med Ejendommen Nr. 9 og bestaar af et Forhus af røde Sten i Kælder og 5 Stokv. samt et Baghus; i Bygningen findes en 4200 □ Al. stor Andagtssal. Der er 90 Lejligheder, hvoraf f. T. 39 Friboliger og 2 Boliger for modereret Leje. Ejendommen er vurd. til 341,000 Kr.; andre Aktiver 2554 Kr.; Gæld 195,206 Kr. Egen Bestyrelse.

Skomagerlavets Stiftelse, Nansensg. 40, er stiftet $^{6}/_{7}$ 1853 med en Ejendom i Roseng. og Klerkeg.; 1881 mageskiftedes den med den nuv. Bygning (Kælder og 5 Stokv.); den har 50 Lejligheder, hvoraf f. T. 24 Friboliger for trængende Mestre og deres Enker, og er vurd. til 150,000 Kr.; andre Aktiver 37,800 Kr.; Gæld 99,354 Kr. Lavet ejer desuden en til velgørende Formaal bestemt Kapital paa 6800 Kr. Den bestyres af Lavets Oldermand og 6 af dets Interessenter.

Soldenfeldts, Brødrene, Stiftelse, Sortedamsdossering 85 og Ryesgade. 104, er oprettet af Brødr. Boghandler F. V. S. († 1881) og Etatsrd. J. C. S. († 1891) ved Testam. af $^{14}/_{3}$ 1881 og toges i Brug $^{14}/_{10}$ 1894. Den stilfulde Bygning (fuldendt 1894), af røde Mursten med Anvendelse af Granit, Kridtsten m. m. efter Tegn. af H. B. Storck, har kostet c. 650,000 Kr. (hvoraf Grunden 150,000) og bestaar af 4 i en Rektangel sammenbyggede Fløje, hvoraf de to Langfløje vende ud til Dosseringen og Ryesgade, og som indeslutte en blomsterbeplantet Gaard med Springvand; alle Fløjene ere i Kælder og 4 Stokv., Langfløjene med brede Korridorer gennem Midten. Paa Façaden ud til Dosseringen er der et stort, rundbuet Dørparti med Balkon ovenover, og 12 Kvindehoveder (af Aarsleff). I Forsamlingssalen i nederste Stokv. findes et Maleri af Fr. Schwartz, de kloge og de daarlige Jomfruer, omgivet af Vægmalerier, og Marmorbuster af Stifterne (Etatsrd. S. af Aarsleff, Boghandler S. af Bærentzen). Stiftelsen har to Afdelinger: A med 71 Friboliger for værdige og trængende aldrende Lærerinder, Husjomfruer og andre Fruentimmer i lign. Stillinger (for det meste 2 Værelser og Køkken), og B (Fløjen mod Ryesgade) med 54 Friboliger for værdige og trængende aldrende Tjenestepiger (1 Vær. og Køkken).

Ejendommen er vurd. til 600,000 Kr.; andre Aktiver 940,000 Kr. Stiftelsen bestyres af Magistraten.

Soldins Stiftelse („*Salomon S. og Hustru Hanne Soldins Stiftelse*"), Hj. af Skindergade, Lille Fiolstræde og Dyrkjøb, oprettet $^{11}/_{1}$ 1845 af Hanne S., f. Ruben († 1850), Enke efter Boghandler Salomon S. († 1837), traadt i Virksomhed 1854, efter at Ejendommen — den af Staten 1812-15 paa den gamle Metropolitanskoles Grund (se S. 221) opførte „kgl. Bygning" (ogsaa kaldet „Trøstens Bolig") for mindre formuende Familier — var bleven købt for 42,000 Rd.; Fundatsen er af $^{17}/_{1}$ 1876 (stadf. $^{9}/_{11}$). Huset er bestemt til Bolig for uformuende og aldrende Enker eller ugifte Fruentimmer af Middel- eller Borgerstand mod en ringe Leje eller uden Betaling. Stiftelsen har 29 Friboliger og 11 Boliger til billig Leje. Ejendommen, i Kælder og 4 Stokv., er assureret for 141,200 Kr.; andre Aktiver 46,793 Kr. Den bestyres under Borgerrepræsentationen af en Inspektør. (Se *V. B. Jablonsky*, Salomon S. og Hustru Hanne S. Stift., Kbh. 1904).

Soldenfeldts Stiftelse.

Stiftelsen for gamle Haandværksmestre og deres Enker i trange Kaar (*Haandværkerstiftelsen*), Blegdamsvej 74, er opr. $^{28}/_{1}$ 1835 ved Indskud fra de kbhvske. Lav og ved Gaver og Legater til Fribolig for gamle, værdige og trængende Haandværksmestre, der ere eller have været Borgere i Kbh., samt Enker efter saadanne. Stiftelsen aabnedes $^{1}/_{3}$ 1837 i dens fhv., nu solgte Bygning Hj. af Vestervoldg. og Ny Kongensg. Den nuv. Bygning, tagen i Brug Dec. 1902, er opf. af Granit og røde Mursten (Arkit.: Emil Jørgensen) og bestaar af 4 Fløje i Kælder og 5 Stokv. og har 100 Lejligheder, hvoraf 64 Friboliger („Archit." $^{11}/_{4}$ 1902). Assurancesum 470,000 Kr. (Grunden har kostet 117,000 Kr.); andre Aktiver 69,000 Kr.

foruden Stenhuggermester J. F. Schellers Legat, 200,000 Kr.; Stiftelsen bestyres af 9 Haandværksmestre, som vælges af Generalforsamlingen, der bestaar af Lavenes Oldermænd, en Bogtrykker og en Skibsbygmester.

Suhrs Friboliger, Valdemarsg. 5, 7 og 9, opr. af Etatsrd. O. B. Suhr († 1875) og Hustru Ida Marie Suhr, f. Becher († 1897), ved Testam. af $^{27}/_{4}$ 1874 og traadt i Virksomhed i Okt. 1877, har 12 Friboliger for trængende Grosserere og Grosserer-Enker. Ejendommen, vurd. til 120,000 Kr., bestaar af 3 Bygninger (Arkit.: L. P. Fenger), opførte 1876-77 af gule Mursten i Kælder og 2 Stokv., der indeslutte et til Gaden aabent Haveanlæg, i hvis Midte en Merkurstatue af Zink (se „Architekten" $^{18}/_{3}$ 1905). Stiftelsen bestyres af Grosserer Societetets Komité, der udreder Omkostningerne ved dens Drift.

Sømandshjemmet, Hj. af Wildersgade (68) og Baadsmandsstræde (9), er opr. i 1876 af *Sømandsforeningen* med det Formaal at skaffe Søfolk og deres Enker billige og sunde Boliger. Ejendommen (5 Stokv.) rummer 73 Lejligheder samt et Sømandshotel med 27 Værelser. Assurancesum 260,200 Kr.; Aktiver 9050 Kr.; Gæld 221,040 Kr.

Tømrerlavs, Kbhs., Stiftelse, Valdemarsg, 11-13, er opr. $^{30}/_{5}$ 1879. Bygningen, af røde Sten, 2 Fløje, i Kælder og to Stokv., med takkede Gavle, sammenbyggede ved et Midtparti (Arkit.: L. Vold), har 16 Lejligheder, hvoraf f. T. 2 Friboliger. Foruden Ejendommen, bogført for 69,000 Kr., ejer Stiftelsen 23,100 Kr.; Gæld 18,000 Kr.

Vajsenhusianernes Forening „Det gode Minde"'s Stiftelse, Ahornsg. 7-9, er opr. af Foreningen (stift. $^{22}/_{1}$ 1858) i 1886 til Fribolig for ældre trængende Vajsenhusianere. Bygningen (Kælder og 5 Stokv.) har 22 Lejligheder, hvoraf f. T. 9 Friboliger. Ejendommen er vurd. til 76,000 Kr.; andre Aktiver 40,406 Kr.; Gæld 33,500 Kr. Stiftelsen bestyres af Foreningens Bestyrelse.

III. Stiftelser for bestemte Trossamfund.

Skt. Petri Kirkes, Thymes og Pelts Plejestiftelse, Larsleistræde 7, er opr. c. 1720 for Midler, der skænkedes 1716 (af Peder Lund, † 1716, og Lorenz Kettels, † 1721) og 1718 (af Elisab. Lengercken, f. Holst, † 1718); den udvidedes 1754 med en af Kirkeældste V. Thyme († 1775) skænket Bygning, hvorefter den fik Navn af *Skt. Petri Kirkes og Thymes Plejehus*. Efter at begge Huse vare brændte 1807, genopførtes de som een Bygning (for 22 Personer) og forenedes 1822 med et af Sukkerrafinadør Abrah. Pelt i 1780 stiftet Fattig- og Arbejdshus (*Pelts Plejehus*) for 16 gl. trængende af Menigheden (8 af hvert Køn). Den paa den gamle Grund nyopførte Bygning (Arkit.: F. L. Levy), der ligger ud til Gaden ved den nye Skolebygning, men skilt fra denne ved Legepladsen, er indviet $^{5}/_{11}$ 1899 samtidig med Skolen (se S. 230), er af røde Sten i gammeldags Stil, i Kælder og 3 Stokv., og bestaar af 3 Fløje, der omslutte en lille Urtegaard; i Stuen ud til Gaarden er der en lukket Arkaderække; Portalen ud til Gaden er prydet med to Granithunde. Stiftelsen har Plads for 35 ældre og svagelige, trængende Medlemmer af Menigheden. Bygningen er vurd. til 90,000 Kr.; Formue: c. 100,000 Kr. Stiftelsen bestyres af Kirkens Patronat og Kirkekollegium.

Brødrene Petersens Jomfrukloster, Amagertorv 29, er opr. 1758 efter Testam. af $^{30}/_{12}$ 1755 af Silke- og Klædekræmmer Albr. Petersen († 1761) for sig og Broderen Sebastian P. († 1755) med hans Gaard og c. 90,000 Rd. (nu c. 245,000 Kr.) under Navn af „de Brødr. Petersens Jomfru-Sæde eller -Kloster“; men Virksomheden begyndte først 1769, efter at der paa Grunden var opført en helt ny Bygning efter Tegn. af Harsdorff (Grundst. nedlagt $^{25}/_{4}$ 1768 af J. H. E. Bernstorff). Bygningen brændte 1795, men genopførtes faa Aar efter. I Klosteret optages nu 16 Konventualinder, som have fyldt 35 Aar, dog har Testators Familie Fortrinsret uanset Alderen, dernæst af Kræmmer- og Købmandsstanden og af den gejstl. Stand, hvilke alle skulle høre til eller dog siden søge Skt. Petri Kirke. Priorinden faar 800, hver af de 15 andre Konventualinder 640 Kr. aarl. foruden Fribolig (2 Vær. med Køkken). Bygningen er i Kælder og 3 Stokv. (Kælderen og Stuen udlejes til Butikker). Stiftelsen bestyres af Skt. Petri Kirkes Patronat og Kirkekollegium.

Mariahjemmet, katolsk Tjenestepigeskole, Vester Voldgade 115 („Vesterhus“), stiftet 1898 af Baron og Baronesse Stampe-Charisius, aabnet $^{1}/_{4}$ 1902, har til Formaal at uddanne ubemidlede katolske Piger i Husgerning; 20 Pladser (de fleste Fripladser). Med Skolen er forbundet et Pensionat. Bygningen (Arkit.: V. Friederichsen), af røde Sten i Kælder og 4 Stokv., rummer ogsaa det S. 95 omtalte Skt. Knuds Kapel. Stiftelsen ejer foruden Bygningen, med Inventar vurd. til 400,000 Kr., en Kapital paa 100,000 Kr. Den bestyres af Stifterinden og 2 andre Damer.

Det mosaiske Trossamfunds Stiftelsesbygning, Ny Kongensg. 6-12. Ved Salg af de ndfr. nævnte ældre Stiftelsesbygninger, ved Tilskud af Samfundets Kasse og ved frivillige Gaver fra Menigheden købtes i 1901 den Treschowske Gaard og Naboejendommen. Medens den gamle Hovedbygning (Kælder og 4 Stokv.) bevaredes som Menighedshus eller Administrationsbygning (i Stuen er bl. a. Foredragssal og Bibliotek, paa 1. Sal Kontorer og Repræsentantskabssal samt et lille Museum for jødisk Kultur, paa 3. Sal et Børnehjem), opførtes fra nyt i 1902 den egentlige Stiftelsesbygning, Kælder og 4 Stokv., for c. 200,000 Kr. og toges i Brug 1903 (Arkit. F. Levy). Den bestaar af 3 Fløje, der omslutte en beplantet Gaard; Façaden ud til Gaden har Sokkel og Portaler af Granit samt over Porten en Altan af Bremersten, men er i øvrigt pudset (se „Architekten“ $^{29}/_{5}$ 1903). Den indeholder 3 Stiftelser: *Godgørenhed*, opr. 1813 af Repræsentanter for Menigheden med et Hus i Borgerg. 41, ombygget 1850, til Fribolig for 21 trængende jød. Familier. *Melchiors Stiftelse*, opr. ved Testam. af $^{31}/_{1}$ 1845 af Grosserer G. M. M. († 1845) med et Hus i Løngangsstræde 19 (nu solgt til Hjemmet for døvstumme) til 8 Boliger mod billig Leje for uformuende jød. Personer. *Eibeschütz' Fribolig*, opr. $^{28}/_{1}$ 1834 af Justitsr. S. A. E. († 1856) med et Hus i Kompagnistræde 12 for 14 jød. Familier, deraf 4 fortrinsvis af Stifterens og Hustrus Slægt. Stiftelsesbygningen har nu i alt 40 Boliger; Lejlighederne i Forhuset ere 2-3 Værelser med Entré og Køkken, de i Sidefløjene 1 Vær. med Alkove og Tekøkken (den ene Sidefløj for Mænd, den anden for Kvinder).

Desuden høre under Trossamfundet endnu 3 Stiftelser: *Lena Frænkels Stiftelse* Rosengaarden 3 (4 Stokv.), oprettet 1827 af Lena Frænkel, f. Levin († 1833), Enke efter Handelsmd. A. Frænkel († 1827), med 12 Friboliger og 2 Boliger til billig Leje for uformuende jød. Familier. *Meyers*

Minde, opr. ved Testam. af $^{6}/_{8}$ 1813 af Hofraad D. A. M. med et Hus (3 Stokv.) i Krystalg. bag ved Synagogen og 24,000 Rd., til Fribolig for uformuende jød. Familier; Huset købtes 1824; nu 34 Friboliger. *N. J. Frænkels Alderdomshjem*, Skinderg. 36 og Dyrkjøb 3, opr. ved Testam. af $^{14}/_{3}$ 1895 af fhv. Prokurist N. J. F. († 1897) for værdige trængende jød. Mænd og Kvinder, som faa Ophold og fuld Forplejning efter jød. Ritus. Bygningen, der indviedes $^{23}/_{4}$ 1899 (Kælder og 4 Stokv.), har Plads f. T. for 8 Alumner og er købt for c. 170,000 Kr.; andre Aktiver 100,000 Kr.; Gæld 60,000 Kr.

Alle Stiftelserne undtagen Alderdomshjemmet (der har egen Bestyrelse) bestyres af Samfundets Repræsentanter, der desuden have under sig Legater og Kapitaler til et Beløb af 4,956,000 Kr.

IV. Stiftelser, som henhøre under Foreninger.

Alderdomsbolig for Søværnets Underklasser, Rosenvængets Allé 21 og Fakse Tværg. 2-6 (begge i 5 Stokv.), ere opf. 1878 og senere af *Foreningen af 8. April 1873*, stiftet af Kontreadmiral C. W. Schønheyder († 1897). Ejendommene have tils. 72 Lejligheder, hvoraf f. T. 56 Friboliger for gl. Medlemmer og deres Enker, og ere vurd. til hnvis. 164,000 og 85,400 Kr.; andre Aktiver 21,600, Gæld 110,400 Kr. Stiftelsen bestyres af Foreningens Bestyrelse.

Aldershvile, Ryesg. 58 og Ø-Voldg. 18, 20 og 22, er opr. 1857 af *Foreningen til Stiftelsen for trængende Restauratører og Værtshusholdere samt deres Enker af* $^{4}/_{3}$ *1856*. Ejendommene (hnvis. i Kælder og 5 Stokv. og i 4 Stokv.), der tils. have 85 Lejligheder, hvoraf f. T. 26 Friboliger, ere bogførte for 196,800 Kr.; andre Aktiver, derunder Legater, 35,529 Kr.; Gæld 148,257 Kr. Stiftelsen bestyres af Foreningens Bestyrelse.

Barber- og Frisørforeningens Stiftelse, Schacksg. 8-10, er opr. $^{15}/_{12}$ 1894 af *Barber- og Frisørforeningen af* $^{25}/_{2}$ *1861*. Bygningen (Kælder og 5 Stokv.) har 28 Lejligheder, hvoraf f. T. 4 Friboliger og 1 Bolig til modereret Leje, og er vurd. til 100,000 Kr.; Gæld 57,000 Kr. Egen Bestyrelse.

Bogbinder-Hjælpeforeningens Stiftelse, Elmeg. 24-26, er opr. i 1864. Bygningen (Kælder og 5 Stokv.), har 28 Lejligheder, hvoraf 5 Friboliger for gamle, trængende Bogbindere og deres Enker, og er vurd. til 115,000 Kr.; Gæld 62,443 Kr. Foreningen ejer desuden en til velgørende Formaal bestemt Kapital paa 14,856 Kr. Stiftelsen bestyres af Foreningens Bestyrelse.

Brandfolkenes Stiftelse, Eriksgade 12-14, er grl. af „Brandvæsenets Byggeforening“ i 1868. Bygningen, opf. 1886-87 (Kælder og 5 Stokv.), har 24 Lejligheder, hvoraf 9 Friboliger for gl. afskedigede Brandfolk; Assurancesum 58,000, Gæld 37,000 Kr. Stiftelsen bestyres af den i 1901 ved Sammenslutning af 3 tidligere bestaaende Foreninger dannede *Brandfolkenes Understøttelsesforening*.

Bræstrups Stiftelse, Nørre Allé 17, opr. i Anledn. af Politidirektør, Konferensrd. C. J. C. Bræstrups 50 Aars Jubilæum $^{17}/_{12}$ 1860 af en Forening af Politibetjente. Bygningen, opf. 1863-64 (Kælder og 4 Stokv., Arkit.: Th. Sørensen), har 33 Lejligheder, hvoraf f. T. 15 Friboliger og 3 Boliger til modereret Leje for gl. Politibetjente med Hustruer og deres

Enker, og er assureret for 65,340 Kr.; andre Aktiver 600 Kr. Stiftelsen bestyres af 3 af Bræstrup Stiftelses Forening valgte Medlemmer.

Grovsmedeforeningens Alderdomshjem, Ryesg. 70, er opr. 1882 af Grovsmedeforeningens (stiftet 1873) Byggefond til Fribolig for trængende, gamle, arbejdsudygtige Medlemmer af Foreningen og disses Enker. Bygningen (4 Stokv.) har 45 Lejligheder, hvoraf f. T. 2 Friboliger, og er vurd. til 128,000 Kr.; andre Aktiver 12,161, Gæld 58,367 Kr. Det bestyres af Foreningens Bestyrelse.

Guldsmedelavets Byggeforenings Stiftelse, Læssøesg. 13, opr. 1887 af den $^4/_{12}$ 1871 stiftede Forening, med 19 Lejligheder, hvoraf f. T. 8 Friboliger for Interessenter i Guldsmedelavet og for Fagets Svende. Ejendommen (5 Stokv.) er vurd. til 74,000 Kr.; andre Aktiver 51,200, Gæld 4500 Kr. Den bestyres af Foreningens Bestyrelse.

Høkerforeningens Stiftelse, Aldershaab, Peder Skramsg. 16 og Hj. af Classensg. (44) og Lipkesg. (6-16), er stift. 1848. Bygningerne, opf. hnvis. i 1871 og 1892 (begge i Kælder og 5 Stokv.), have hnvis. 80 og 83 Lejligheder, hvoraf 43 og 12 ere Friboliger, og ere vurd. til 252,000 og 330,000 Kr.; andre Aktiver 60,000, Gæld 278,000 Kr. Stiftelsen bestyres af Høkerkorporationens Formand og 4 af dens Medlemmer.

Hørkræmmerforeningens Stiftelse, Kapelvej 9 (Kælder og 5 Stokv.), opr. i 1884 af *Hørkræmmerforeningen af* $^{13}/_5$ *1881*, er bestemt til senere at give Fribolig til Foreningens Medlemmer (f. T. er der ingen Fribolig). Assurancesum 66,000 Kr.; Gæld 37,000 Kr. Bestyres af Foreningen.

Kommunelærernes og Kommunelærerindernes Stiftelse, Blegdamsvej 106, opf. 1889 af den 1873 stift. *Forening af Lærere og Lærerinder ved Kbhs. Kommuneskoler*. Bygningen (Kælder og 4 Stokv.) indeholder 33 Lejligheder, hvoraf f. T. 6 Friboliger for trængende Medlemmer, der ere afskedigede, eller for Medlemmers trængende Efterladte, og er vurd. til 100,000 Kr.; andre Aktiver 22,024, Gæld 56,683 Kr. Stiftelsen bestyres af Foreningens Bestyrelse.

Kontorbudeforenings, Kbhs., Stiftelse, Korsg. 17, er opr. $^1/_{11}$ 1875. Bygningen (5 Stokv.) har 24 Lejligheder, hvoraf f. T. 2 Friboliger (andre faa Huslejehjælp), for gamle Medl. og deres Enker, og er vurd. til 62,000 Kr.; andre Aktiver 11,700 Kr. Den bestyres af Foreningens Bestyrelse.

Malernes Understøttelsesfond, stiftet 1854, har i 1874 erhvervet Ejendommen Slotsg. 36 til Friboliger for gamle trængende Medlemmer, saavel Mestre som Svende eller deres Enker. Bygningen (5 Stokv.) har 30 Lejligheder, hvoraf f. T. 20 Friboliger og 20 Lejeboliger, og er vurd. til 72,500 Kr.; Legatkapital 32,800, Gæld 10,058 Kr. Egen Bestyrelse. (Se „Malernes Understøttelsesf. i de forløbne 50 Aar“, Kbh. 1904).

Manufakturhandlerforeningens Fribolig, Ryesg. 119, er opf. 1873. Bygningen (5 Stokv.) har 19 Friboliger og er vurd. til 66,000 Kr.; Gæld 20,000 Kr. Den bestyres af Foreningens Bestyrelse. (Se Medd. fra „Manufakturhandlerforeningen“, Kbh. 1887).

Marinens Underofficerers Stiftelse, Baggesensgade 6, er opr. i 1884 af *Foreningen „Marinens Underofficerer“*, stift. $^3/_3$ 1869. Bygningen (Kælder og 5 Stokv.) har 32 Lejligheder, hvoraf f. T. 2 Friboliger og 6 Boliger til modereret Leje, og er bogført for 142,400 Kr.; andre Aktiver 18,900, Gæld 63,750 Kr. Den bestyres af en Direktør, en Formand og 4 Underofficerer.

Marskandiserforeningens Stiftelse, Ryesgade 73, er opr. i 1888 af den $^{10}/_{2}$ 1881 stift. Forening. Bygningen (Kælder og 5 Stokv.) har 23 Lejligheder, hvoraf endnu ingen Fribolig, og er vurd. til 70,000 Kr.; andre Aktiver 7245, Gæld 45,850 Kr. Bestyres af Foreningens Bestyrelse.

Murerstiftelsen, Smedeg. 10, er opr. $^{2}/_{9}$ 1852 af Mursvendeselskabet, fra 1881 kaldet *Murersvendeforeningen*. Den første Bygning opførtes 1859-60; den nuv., der er opf. 1891 (5 Stokv.), har 83 Lejligheder, hvoraf f. T. 38 Friboliger for gamle, trængende Medlemmer af Foreningen og deres Enker, og er vurd. til 225,000 Kr.; andre Aktiver 27,650, Gæld 110,000 Kr. Den bestyres af Foreningens Bestyrelse og Repræsentantskab. (Se „Til Minde om Murerstiftelsen", Kbh. 1902).

Møbelhandlerforeningens Stiftelse, Hj. af N.-Farimagsg. (51) og Vendersg. (19), er grundlagt i 1877 af den $^{12}/_{2}$ 1867 stift. Forening. Bygningen (Kælder og 5 Stokv.) har 24 Lejligheder, hvoraf f. T. 10 Friboliger, og er vurd. til 98,000 Kr.; andre Aktiver, derunder Legater, 27,773, Gæld 32,229 Kr. Den bestyres af Foreningens Formand, Næstformand og 5 Medlemmer.

Odd Fellow Ordenen har flg. 4 Stiftelser: *Scandinavia Logens Enke- og Alderdomshjem „Samaria"*, Hobrog. 4; Ejendommen (Kælder og 4 Stokv.), købt $^{11}/_{12}$ 1901, har endnu ingen Fribolig; Vurderingssum 60,000 Kr.; Gæld 46,600 Kr. *Progres Logens Enke- og Alderdomshjem*, Ægirsg. 66-68; opr. $^{3}/_{3}$ 1902. Ejendommen (Kælder og 4 Stokv.) har 20 Lejligheder, hvoraf f. T. 4 Friboliger og 8 Lejligheder til modereret Leje. Vurderingssum 100,000 Kr.; Gæld 77,000 Kr. *Eureka Logens Enke- og Alderdomshjem*, Godsbaneg. 9-15, opr. $^{1}/_{9}$ 1903; Ejendommen (Kælder og 5 Stokv.) har 40 Lejligheder, hvoraf f. T. 1 Fribolig. Vurderingssum 190,000 Kr.; Gæld 129,500 Kr. *Enke- og Alderdomshjemmet „Odd Fellow Hvile"*, Hobrog. 5-15, Grundst. nedlagt $^{15}/_{9}$ 1901, indviet $^{28}/_{10}$ 1902 (224 F. lang Façade; røde Sten; Arkit.: I. C. Berg; over Bygningen en Gruppe af Billedhugger H. C. Petersen), opr. af den i 1884 stift. Forening „Odd Fellow Hvile"; Ejendommen (5 Stokv.) har 59 Lejligheder, hvoraf f. T. 4 Friboliger og 2 Lejligheder til modereret Leje; Vurderingssum 360,000 Kr.; Gæld 263,000 Kr.

Opvarter- og Tjenerforeningens Stiftelse, Nordvestvej 6, er opf. 1871 af den $^{16}/_{8}$ 1866 stift. Forening. Bygningen (Kælder og 5 Stokv.) har 23 Lejligheder, hvoraf 7 Friboliger for gl. værdige Medlemmer og deres Enker., og er vurd. til 65,000 Kr.; andre Aktiver 32,600, Gæld 34,300 Kr. Den bestyres af en Formand, en Næstformand og 5 Medl.

Oxholms Minde, Upsalag. 3-5, er opr. af *Hoffunktionærernes Laane- samt Husleje- og Byggeforening af* $^{11}/_{1}$ *1886* ved Justitsrd., Ekspeditionssekretær K. W. Holm (Navnet er taget efter Overkmhr. V. T. Oxholm, † 1876), af hvem der paa Façaden er en Buste), til Fribolig eller Bolig til billig Leje for Medlemmer af Foreningen. Den stilfulde Bygning, opf. 1903 i Kælder og 5 Stokv. (Arkit.: E. Blichfeldt) har 20 Lejligheder, alle til modereret Leje. Assurancesum 80,800 Kr.; Gæld 45,000 Kr. Stiftelsen bestyres af Foreningens Bestyrelse.

Postbudenes Byggeforening, stift. $^{9}/_{6}$ 1872, har 3 Ejendomme: Vendersg. 21, Brorsonsg. 10 og Peter Fabersg. 16-22 (alle i Kælder og 5 Stokv.). Alle Lejligheder i disse ere udlejede, idet Foreningen giver Huslejehjælp til Medlemmer i Stedet for Fribolig. Ejendommene ere vurd. til

hnvis. 90,000, 86,000 og 140,000 Kr.; andre Aktiver 24,628, Gæld 150,000 Kr. De bestyres af Foreningens Bestyrelse.

Sadelmager- og Tapetsererlavets Stiftelse, Østre Fasanvej 101-103, er opr. i 1878. Den nuv. Bygning, i Kælder og 5 Stokv. (den første laa i Meinungsg.), har 16 Lejligheder, hvoraf f. T. 8 Friboliger, og er vurd. til 98,000 Kr.; Legatkapital 10,000, Gæld 46,000 Kr. Den bestyres af Lavet.

Sadelmager- og Tapetserersvendeforeningens Stiftelse, Meinungsg. 16, er opr. i 1874. Bygningen (5 Stokv.) har 19 Lejligheder, hvoraf 6 Friboliger for trængende Medlemmer og disses Enker, og er bogført for 56,500 Kr.; andre Aktiver 6100, Gæld 25,100 Kr. Den bestyres af Foreningens Bestyrelse.

Skipperforeningens Stiftelse, Istedg. 34-38, er opf. 1858-59 af Foreningen. Bygningen (4 Stokv.) har 67 Lejligheder, hvoraf 38 Friboliger og 2 Boliger til modereret Leje for gl. trængende Skippere og deres Enker, og er assureret for 286,900 Kr.; andre Aktiver 174,600, Gæld 74,000 Kr. Den bestyres af Foreningens Bestyrelse. I Porten er 1903 opsat en Mindetavle (Portrætmed., af Elna Steen) over Foreningens Formand Cl. Børnsen.

Skomagersvendebroderskabets Stiftelse, Gasværksvej 25-27, er opf. $^{17}/_{8}$ 1858. Bygningen (3 Stokv.) har 34 Lejligheder, hvoraf 4 Friboliger for gl. trængende Svende og deres Enker, og er assureret for 55,400 Kr.; Legatkapital 2600 Kr., Gæld 16,000 Kr. Den bestyres af en af Interessenterne valgt Bestyrelse.

Skrædermestrenes Stiftelse, Victoriag. 18, er stiftet i 1858. Bygningen (5 Stokv.) har 56 Lejligheder, hvoraf f. T. 24 Friboliger og 23 Boliger til modereret Leje for gl. trængende Mestre og deres Enker, og er vurd. til 122,000 Kr.; andre Aktiver 95,826, Gæld 11,267 Kr. Den bestyres af et Interessentskab af Mestre.

Skrædersvendenes Stiftelse, Skt. Hansg. 7, er opr. af det tidligere Skrædersvendelav, nu Skrædersvendeforeningen, og taget i Brug $^{24}/_{4}$ 1862. Ejendommen (Kælder og 4 Stokv.) har 38 Lejligheder, alle Friboliger for trængende Svende og deres Enker. Assurancesum 63,600 Kr.; Legatkapital 33,800, Gæld 2000 Kr. Dens Bestyrelse vælges af Svendeforeningen.

Smedemesterforeningens Stiftelse, Meinungsg. 17, er opr. $^{20}/_{5}$ 1884 ved frivillige Bidrag fra Foreningens Medlemmer til Bolig for mindst 60 Aar gl. Medlemmer og 50 Aar gl. Enker efter Medlemmer. Bygningen (Kælder og 5 Stokv.) har 20 Lejligheder, hvoraf f. T. 4 Friboliger og 1 Bolig til modereret Leje, og er vurd. til 62,000 Kr.; andre Aktiver 42,256, Gæld 24,000 Kr. Den bestyres af Foreningens Bestyrelse.

Snedkerlavets Friboliger, Grønneg. 41, ere opr. i 1861. Bygningen, der er en Del (Sidehuset) af Lavets Ejendom, har 8 Friboliger; dens Værdi er c. 20,000 Kr.; andre Aktiver 25,500 Kr. Styres af Lavets Bestyrelse.

Snedkersvendenes Stiftelse, Gl. Kongevej 35-37, er opr. i 1857 af det gamle Snedkerlav (senere „De forenede Snedkere af 1862“). Bygningen (Kælder og 4 Stokv.) har 110 Lejligheder, hvoraf f. T. 46 Friboliger, og er vurd. til 360,000 Kr.; andre Aktiver 14,350, Gæld 199,440 Kr. Den bestyres af Foreningens Bestyrelse.

Sygeplejerskernes Hus, Andreas Bjørnsg. 12-14, er opr. af *Sygeplejerskeforeningen* i 1901. Bygningen (5 Stokv.) har 19 Lejligheder, hvoraf f. T. 5 Friboliger, og er assureret for 85,800 Kr.; Gæld 50,000 Kr. Bestyres af Foreningen.

Søetatens Enkebolig, Baadsmandsstræde 21-31, er opf. 1864-65 af *Foreningen for Tilvejebringelse af en Fribolig for Enker efter Mænd i Søetatens faste Tjeneste*, stift. $^{1}/_{6}$ 1851. Bygningen (4 Stokv.) har 57 Lejligheder, hvoraf f. T. 20 Friboliger, og er assureret for 163,200 Kr.; andre Aktiver 56,000, Gæld 50,000 Kr. Den bestyres af Foreningens Bestyrelse.

Toldrorsbetjentforeningens Alderdoms- og Enkebolig, Hj. af Aalborgg. (29) og Randersg. (11), 6 Stokv., er opr. $^{23}/_{11}$ 1893. Af Ejendommens 24 Lejligheder er endnu ingen Fribolig; Assurancesum 88,000 Kr.; Gæld 70,793 Kr.

Typografernes Stiftelser, Lille Istedg. 4, Victoriag. 23 og Boyesg. 3-11, ere grl. 1857 af *Typografernes Byggeforening*. Den første Bygning (5 Stokv.) er opf. 1870-71, den anden (5 Stokv.) købtes 1884. Bygningen i Boyesg. er opf. 1902-3, indviet $^{11}/_{10}$ 1903, efter Tegn. af Arkit. Christen Larsen og danner et stort Kompleks af røde Sten, der bestaar af 3 sammenbyggede Fløje (5 Stokv. med Mansardetage), som omfatte en med Anlæg og Vandkumme prydet firkantet Gaard, der ud til Gaden er lukket ved et Jærngitter mellem murede Piller; paa den i Midten ornamenterede Hovedfløj staar en Statue af Guttenberg (se „Architekten“ $^{19}/_{12}$ 1903). Bygningerne have hnvis. 20, 22 og 89 Lejligheder, hvoraf f. T. 24 ere Friboliger for Foreningens Medlemmer, og ere bogførte for 58,000, 60,000 og 480,000 Kr. Andre Aktiver, derunder Legater, 50,435 Kr. Stiftelserne bestyres af Foreningens Bestyrelse.

Tømrersvendenes Stiftelser, Adelg. 27 og Fakseg. 8, ere opr. af Kbhs. Tømrerlav, senere kaldet *Foreningen af Hustømrere i Kbh.*, hnvis. i 1846 og i 1887, til Fribolig for gl. Tømrersvende og deres Enker Bygningerne (hnvis. i 4 Stokv. og Kælder og 5 Stokv.) have tils. 57 Lejligheder, hvoraf f. T. 39 Friboliger, og ere vurd. til 29,800 og 94,000 Kr.; andre Aktiver 8256 Kr. samt Legater 10,325, Gæld 22,250 Kr. Stiftelserne bestyres af Foreningens Bestyrelse.

Urtekræmmerforeningens Stiftelse, Ægirsg. 55-65 med Sidefaçader til Baldersplads og Nannasg., er grundl. $^{20}/_{2}$ 1834. Den første Bygning, i Hindeg. 11, blev tagen i Brug 1844; 1866 kom der en til i Læssøesg. 18. Den nuv. store Bygning er indviet $^{20}/_{7}$ 1902 og er opf. paa Granitsokkel ef røde Mursten (Arkit.: Martin Larsen og Mandrup Poulsen) med Kælder og 4 Stokv.; Hovedfaçaden er prydet med dekorative Gavle og halvrunde Trappetaarne; foran Façaden er der Granitpiller forbundne med Smedejærnsgitter; bagved ligger en 2000 □ Al. stor Have. Den har 80 Lejligheder, hvoraf f. T. 40 Friboliger for Medlemmer af Foreningen, og er bogført for 431,000 Kr.; andre Aktiver 63,541, Gæld 288,618 Kr. Stiftelsen bestyres af Foreningens Bestyrelse.

Wilians Stiftelse, Griffenfeldtsg. 10-14, er opf. i 1869 paa en af Agent J. F. Wilian († 1889) skænket Grund (Nr. 12-14) af Medlemmer af Selskabet *Den bestandig borgerlige Forening* til Fribolig for Personer, der ere eller have været Medlemmer af nævnte Forening; 1883 bekostede Wilian en Tilbygning (Nr. 10). Bygningen (3 Stokv.) har 21 Friboliger. Assurancesum 57,000 Kr.; andre Aktiver 46,547 Kr. Stiftelsen bestyres under Magistratens Tilsyn af Medlemmer af Selskabet.

Vognmandsforeningens Stiftelse, Fredericiag. 49, er opr. i 1865 af Foreningen for trængende Medlemmer og deres Enker. Bygningen (5 Stokv.) har f. T. 17 Friboliger og 2 Boliger til modereret Leje, og er vurd. til

126,000 Kr.; Legatkapital 15,000, Gæld 51,234 Kr. Den bestyres af Foreningens Bestyrelse.

Ølhandlernes Stiftelse, Elmeg. 6, er tagen i Brug 1887, opr. af *Kbhs. Ølhandlerforening af* $^{10}/_{2}$ *1875* for trængende Medlemmer og deres Enker. Bygningen (Kælder og 5 Stokv.) har 20 Lejligheder, hvoraf f. T. 3 Friboliger og 1 Bolig til modereret Leje, og er vurderet til 80,000 Kr.; andre Aktiver 49,035, Gæld 35,196 Kr.

V. Asyler og Børnehjem.

Asyl, Caroline Amalies, Rigensg. 36, er stift. $^{7}/_{5}$ 1829 af Prinsesse, senere Dronn. C. A., der ved Testam. af $^{31}/_{3}$ 1870 (Fundats af $^{20}/_{7}$ 1882) har skænket et Legat til Opretholdelsen af Asylet og den dertil knyttede, under $^{19}/_{9}$ 1841 stiftede Asylskole. Asylet optager 115-130 Børn, Skolen 75. Asylet havde først Plads i den tysk-reformerte Præstebolig i Gotersgade og flyttede flere Gange, sidst til St. Kongensgade (nuv. Nr. 86) ved Marmorpladsen i en nu nedbrudt Bindingsværksbygning; Dec. 1866 flyttedes det til sin nuv., 1865-66 opf. Bygning i 2 Stokv. (Arkitekt: S. Sibbern), der blev skænket Enkedronningen (der nedlagde Grundst. $^{15}/_{7}$ 1865; Indvielsen foregik $^{31}/_{8}$ 1866) af danske Mænd og Kvinder. Den er assureret for 52,600 Kr.; Legatkapital 346,524 Kr. Egen Bestyrelse. (Se „Beretn. om Dr. C. A.s Asyl gennem 75 Aar", Kbh. 1904).

Kong Chr. IX. og Dronn. Louises Jubilæumsasyl.

Asyl, Kong Chr. IX's og Dronning Louises Jubilæums-, Valdemarsg. 21, er opr. $^{15}/_{11}$ 1888 af „Det kbhvnske. Skydeselskab og danske Broderskab". Bygningen, der er opf. i Palæstil i 2 Stokv. (Arkit.: L. Knudsen), indviedes $^{11}/_{8}$ 1894. Det har 130-140 Pladser. Egen Bestyrelse.

Asyl, Kronprinsesse Louises, Lægeforeningens Boliger ved Østerbrog., er opr. $^{14}/_{9}$ 1871 (Grundst. nedlagt $^{15}/_{6}$ 1865) af Bestyrelsen for Boligerne, der eje Bygningen. Beboerne af Boligerne have Fortrinsret; der er Plads til 250 Børn. Aktiver 15,648 Kr.

Asyl, Prinsesse Thyras, Nordvestvej 48, Grundst. nedlagt $^{13}/_{7}$ 1877 af Hertuginde Thyra af Cumberland, som er Protektrice, indviet $^{31}/_{1}$ 1878 (1 Stokv.); Børneantal c. 175.

Asyl, Skt. Jakobs, Nyegaardsvej 31, er opr. i 1884 af Skt. Jakobs Menighedssamfund; Børnetal c. 55. Egen Bestyrelse.

Asyl, Sundbyernes, Frankrigsg. 3, er opr. $^{28}/_{12}$ 1877 af en Kreds af Mænd; Plads til c. 100 Børn.

Asylselskab, det kbhvnske., stift. 1835, har opr. flg. Asyler: *Asylet af 28. Maj*, aabnet $^{1}/_{12}$ 1835 i Asylg. 11; 1904 solgtes Bygningen til Landmandsbanken for 110,000 Kr., og en ny blev opf. 1905 i Adelg. 37 (2 Stokv.). *Asylet paa Christianshavn*, Amagerg. 2, aabn. $^{31}/_{5}$ 1837 (1 Stokv). *Asylet Nr. 3*, Gotersg. 107, aabn. $^{20}/_{11}$ 1838. *Fr. VI's Asyl*, Larsleistræde 11, aabn. $^{3}/_{6}$ 1842 (2 Stokv.). Asylerne have i alt Plads for 6-700 Børn. Egen Bestyrelse.

Asylselskab, Dronning Louises, stift. 1887, har 2 Asyler: i Stefansg. 39, indviet $^{7}/_{10}$ 1888 (1 Stokv. i Pavillonstil), og i Guldbergsg. 10, købt i 1888 (2 Stokv.) Tils. have de Plads for c. 290 Børn. Ejendommene ere vurd. til hnvis. 50,000 og 40,000 Kr.; andre Aktiver 66,000 Kr. Egen Bestyrelse.

Asylselskab, Nørrebros, stift. 1857, har 2 Asyler: *Blegdamsasylet*, Blegdamsvej 30, opr. 1857 (1 Stokv.), og *Jagtvejsasylet*, Prinsesse Charlotte Gade 59, opr. 1867 (1 Stokv.). Bygningerne, der have Plads hnvis. for 150 og 120 Børn, ere assurerede for 18,000 og 10,000 Kr.; andre Aktiver 6591, Gæld 2221 Kr. Egen Bestyrelse.

Asylselskab, Vesterbros, stift. 1858, har $^{12}/_{11}$ 1868 opr. et Asyl i Istedg. 21 (i Stuen) med Plads for c. 120 Børn. Ejendommen er vurd. til 65,800 Kr.; andre Aktiver 7300, Gæld 3500 Kr. Egen Bestyrelse.

Asylselskabet „Opdragelsen" har i 1884 opr. et Asyl, Ø.-Fasanvej 245 (1 Stokv.), med Plads for c. 80 Børn.

Børnehjemmene for hjemløse, forladte og forsømte Børn („Redaktør N. Bangs Virksomhed"), Valhøjvej 18 og Hartmanns Allé 16 i Valby, ere opr. hnvis. $^{7}/_{6}$ 1899, med Plads for 21 Børn, og $^{21}/_{2}$ 1902, med Plads for 8 Drenge.

Børnehjemmet af 1870 er opr. $^{25}/_{9}$ 1870 af Frk. Rosalie Petersen. I Hjemmets Ejendomme, Ryesg. 80, Kælder og 2 Stokv., og Helgesensg. 2, 2 Stokv., har der været to Afdelinger for spæde Børn og for noget ældre Børn, hver med 35-40 Pladser, men fra Okt. 1904 optager det kun spæde Børn. Bygningerne ere tils. assurerede for 132,900 Kr. Legatkapital m. m. 216,500, Gæld 99,000 Kr. Egen Bestyrelse.

Børnehjemmet Bethlehem, Bjelkes Allé 34-36, er opr. $^{8}/_{12}$ 1882 af Redaktør Carl Petersen. Hjemmet (2 Stokv.), der har Plads til 53 Drenge, er assureret for 46,000 Kr.; andre Aktiver 64,700 Kr. Egen Bestyrelse.

Børnehjemmet Kana er opr. 1881 af en Kreds af Mænd og Kvinder. Det har 3 Ejendomme: Strandvej 69 (2 Stokv.), Baldersg. 16 (2 Stokv.) og Ceresvej 20 (2 Stokv.), der tils. have 45 Pladser og ere bogførte for 106,000 Kr.; andre Aktiver 52,500, Gæld 61,000 Kr. Egen Bestyrelse.

Børnehjemmet „Marie Henckells Minde", Jagtvej 221, er opr. ved Testam. af Aug. 1901 af Tobaksfabrikant J. F. Frederiksen; men ifl. Testam. er Ejendommen forbeholdt visse Personer for Livstid, og først efter disses Død indrettes Børnehjemmet, fortrinsvis for Børn fra Skt. Jakobs Sogn.

Børne- og Tjenestepigehjem, Kbhs. forenede, Ryesgade 28, opr. $^{9}/_{1}$ 1872 af Frk. Henr. Beckman og Pastor A. Rindom, er dels 1) et Hjem med 40 Pladser for ulykkeligt stillede Pigebørn, der kunne faa Ophold til Konfirmationen, dels 2) et gratis Hjem med 6 Pladser for Tjenestepiger, der oplæres og skaffes i Plads. Ejendommen (Kælder og 1 Stokv.)

er vurd. til 80,000 Kr.; andre Aktiver 27,400, Gæld 16,800 Kr. Egen Bestyrelse under Skoledirektørens Tilsyn.

Friskolebørnsasyler. Den paa Initiativ af Dronn. Louise i 1891 stift. *Foreningen til Oprettelse af Friskolebørnsasyler i Kbhs. Arbejderkvarterer* har opr. flg. Asyler: 1) i Guldbergsg. 10, 2) Istedg. 21, (paa 1. Sal), 3) Valdemarsg. 21, 4) Ø.-Voldg. 16 A, 5) Kalkbrænderivej 56 og 6) Brobergsg. 10 (*Prinsesse Maries Asyl*, hvortil Grund og Bygning er skænk. af Konferensrd. Heide). Asyl Nr. 2 er for Piger, de andre for Drenge; hvert kan optage 100 à 150 Børn, i alt c. 800. De bestyres af Foreningens Bestyrelse.

Af **Velgørenhedsforeninger**, der ikke ere omtalte under Stiftelser, og som have et mere eller mindre alment Øjemed, nævnes:

Abnormskolens Venner, stift. 1877, med Formaal at fremme Abnormskolens Tarv, virke til Gavn for de fra Døvstumme-, Blinde- og Aandssvageanstalterne udgaaede Elever og befordre disse Anstalters Funktionærers Vel. — *Alderdomsfriboliger*, *Foreningen for*, stift. 29/4 1871, hjælper ubemidlede til at opnaa Alderdomsunderstøttelse, bestaaende i fri Bolig; den opfører derfor Boliger, der udlejes for en Leje, som efterhaanden aftager, saa at Lejeren og hans Enke efter en vis Tid bor frit. Den ejer f. T. 9 Bygninger i Kbh. og paa Frdb. for 116 Familier (desuden Bygninger i Aarhus, Aalborg og Odense; f. T. i alt 75 Friboliger). Med Foreningen er forbundet en 1872 opr. Sygekasse. — Arbejderboliger. *Aktieselskabet til Opførelse af Boliger for Arbejderklassen*, stift. 1850, med det Formaal at skaffe billige Boliger, ejer 3 Bygninger i Overg. o. Vandet 66-74 og 84-88 med i alt 62 Lejligheder. *Foreningen af 1865 for Tilvejebringelsen af billige Arbejderboliger*, stift. af en Kreds af Mænd i Forening med Sparekassen for Kbh. og Omegn, med det Formaal for en billig Lejeafgift at skaffe ubemidlede Familier og Personer gode Boliger; den ejer et Bygningskompleks paa Hj. af Gerners- og Suensonsg. med i alt 143 Lejligheder. *Aktieselskabet Christianshavns Understøttelsesforenings Arbejderboliger*, stift. 1868 med det Formaal at skaffe billige og sunde Boliger for Arbejderklassen; det ejer Bygninger i Prinsessegade 3 og 46-48, Skt. Annæg. 59 og Dronningensg. 16 med tils. 200 Lejligheder; Aktiekapitalen er bragt ned fra 131,200 til 24,200 Kr. *Arbejderboligerne ved Arbejderforeningen af 1860*, stiftet 1867, ejer 17 Bygninger paa Tagensvej. — *Arbejdernes Byggeforening*, stift. 1865 af Burmeister & Wains Arbejdere med det Formaal at opføre smaa Huse til 1 eller 2 Familier. Bidraget er 35 Øre ugtl. og bindende for 10 Aar. Naar man har indbetalt 20 Kr. og været et halvt Aar i Foreningen, deltager man i Lodtrækningen om de nyopførte Huse. Foreningen virker tillige som Sparekasse, idet den hele opsparede Sum 10 Aar efter Indtrædelsen med en Maaneds Varsel udbetales med Renter, eller den afdrages paa det Hus, som et Medlem har faaet. Der er hidtil opf. 1246 Huse. — *Arbejdsstuer for Børn, Skt. Stefans*, Gjentofteg. 12 og Kronborggd. 8. — *Arbejdsstuer for Børn paa Christianshavn*; Lokale i Søkvæsthuset. — *Bespisning*, *Mødres og Børns*, stift. 1886-87, et Selskab, der bespiser vordende og diegivende Mødre med deres smaa Børn samt uddeler Mad til Barselkvinder og syge Børn. *Bespisningsanstalt*, *Kbhs.*, for trængende, stift. 1829. *Bespisningsforening*, *Christianshavns*, stift. 19/1 1845, *Nørrebros*, stift. 1853, *Østerbros*, stift. 1881. Om Friskolebørns

Bespisning se S. 228. — *Blinde, Danmarks*, de Blindes Understøttelses- og Læseforening, stift. 1883, støtter værdige Blinde og tilvejebringer Litteratur for Foreningens blinde Medlemmer; enhver Blind er kontingentfrit Medl. — *Blindes Selvvirksomhed, Foreningen til at fremme*, stift. 1862 paa Initiativ af Forstander J. Moldenhawer (se S. 234). — *Blindevennen for Kbh. og Frdb.*, stift. $^{11}/_{1}$ 1896, virker særlig for at skaffe Blinde Arbejde. — *Børnehjemsforening, Dansk*, stift. 1902 med det Formaal at oprette Børnehjem til Optagelse af tuberkuløse Børn. — *Børnenes Værn*, stift. 1904, har til Formaal at træde hjælpende til, naar et Barn vanrøgtes, lider Nød eller begaar Udskejelser. — *Børneplejeforeningen*, stift. 1860, understøtter Enker med Børn under 4 Aar ved Uddeling af Mad, Brændsel osv. — *Børns Redning, Kontoret for ulykkeligstillede og forvildede*, oprettet $^{1}/_{6}$ 1901 („N. Bangs Virksomhed"). — *Centralkomiteen i Kbh.* begyndte sin Virksomhed 1848 i Anledn. af den da udbrudte Krig, men afsluttedes 1851 ved dens Midlers Overdragelse til Invalidebestyrelsen; under Koleraepidemien 1853 traadte den atter i Kraft og rekonstitueredes $^{8}/_{12}$ 1863, lige før den 2. slesvigske Krig udbrød. Dens oprindl. Formaal: at understøtte de Familier af Land- og Søværnet, der ved Forsørgernes Indkaldelse til Krigstjeneste havde Ophold i Kbh., og de saarede, kvæstede og de faldnes efterladte uden Hensyn til Opholdssted, udvidedes efter Freden 1864 til Understøttelse ogsaa af de i Anledn. af Freden afskedigede Embeds- og Bestillingsmænd, ligesom Komiteen ogsaa efter Stormfloden 1872 indsamlede Bidrag og uddelte Understøttelse til de skadelidte. Dens nuv. Virksomhed bestaar i: 1) Uddeling af Understøttelser til Krigsinvalider samt saadannes og faldnes efterladte fra de slesvigske Krige; Kapitalformue $^{31}/_{12}$ 1903: 478,865 Kr. 2) Uddeling af Understøttelser til Personer, der ere komne i Trang ved Stormfloden 1872; Kapitalformue $^{31}/_{12}$ 1903: 8035 Kr. Komiteen bestaar af 40 Medlemmer, hvoraf 5 udgøre Bestyrelsen. — *Cigarspidser m. m., Komiteen for Indsamling af*, begyndte 1875, fordeler det indkomne til Børnehjem. — *Dronning Louises Ungdomsforening til Hjælp for fattige Børn*, stift. $^{20}/_{12}$ 1890, yder Konfirmationshjælp og sørger for Ferieophold samt bekoster i enkelte Tilfælde Undervisning til Præliminæreksamen. — *Efterslægtssamfundet*, understøtter nuværende og fhværende. Lærere ved Efterslægtsselskabets Skole. — *Enigheden*, stift. $^{1}/_{2}$ 1891, har det Formaal at oprette et Alderdomshjem for Medlemmer og deres Enker. — *Farvere, Understøttelsesforeningen for, i Kbh.*, stift. 1843. — *Fattige Børns Fodbeklædning*, en 1889 stift. Forening. — *Filadelfia*, et $^{28}/_{2}$ 1836 stift., af akademiske Borgere bestaaende Selskab, har til Formaal ved Understøttelse at sætte værdige og trængende Studenter i Stand til at fuldende deres Studier. — *Firskillingsselskabet*, stift. $^{20}/_{11}$ 1836, har det Formaal at hjælpe trængende ældre Enker og ældre ugifte Kvinder med Huslejehjælp, Brændselshjælp eller en lille maanedlig Understøttelse. — *Foreningen af 1837 til forsømte Børns Frelse*, anbringer Børn fra Kbh. og Frdb., hvis moralske Fordærvelse maa befrygtes, ude paa Landet enten hos private eller paa Opdragelsesanstalter. Den ejer c. 600,000 Kr. (samt Optagelseshjemmet „Roskilde-Hvile" i Roskilde Landdistr.); dens aarl. Indtægter vare i 1903 40,859 Kr. — *Foreningen af 1843* understøtter fattige, skikkelige og uberygtede unge Tjenestepiger med Bidrag til deres Udstyr som Tyende. — *Foreningen for trængendes Landophold*, stift. $^{26}/_{7}$ 1889, skaffer Landophold for saadanne Børn og voksne i Kbh., der i særlig Grad trænge til det og ikke kunne opnaa det gennem andre. — *Foreningen til*

forvildede unge Pigers Frelse, stift. Maj 1877, har til Formaal for Kbh. og Omegn ved Samarbejde med Politiet at søge at frelse unge Piger, der ere forførte eller ere bragte paa Afveje, som maa føre til Usædelighed, samt at modarbejde Forhold, som fremkalde og udvikle Løsagtighed hos unge Piger. — *Foreningen til trængende Skolebørns Beklædning*, stiftet 1884. — *Fængselshjælpen*, stift. $^3/_{11}$ 1902, har det Formaal at hjælpe løsladte Fanger. — *Fængselsselskabet i Kbh.*, stift. $^1/_1$ 1842 med det Hovedformaal at hjælpe løsladte Fanger fra den kvindl. Straffeanstalt paa Christianshavn samt fra Arresthusene i Kbh. og paa Blegdamsvejen, naar der haves Haab om deres Forbedring. — *Gudmanns*, *Enkefru Marie*, *velgørende Forening af* $^{31}/_7$ *1875* giver værdige trængende mod Selvskyldnerkaution smaa Laan mod 1 pCt. aarl. — *Haandgerningsforening*, *Skt. Stefans Sogns*, stift. 1876, sætter fattige Kvinder paa Nørrebro, der vanskelig kunne forlade Hjemmet og Børnene, i Stand til ved Haandarbejde at medvirke til Familiens Underhold, og yder Understøttelse til fattige ved Uddeling af Klædningsstykker, m. m. — *Hjælpefonden for arbejdsdygtige*, *ugifte Kvinder*, stift. 1889, har til Formaal ved Understøttelse eller Laan at bidrage til ubemidlede, ugifte Kvinders Uddannelse til selvstændigt Erhverv; Foreningen har Hovedsæde i Kbh., men Filialer i flere Provinsbyer. — *Hjælpeforening*, *den gensidige*, *for kvindl. Haandarbejdere*, stift. $^{17}/_{11}$ 1867; Bygningen, Gyldenløvesg. 12, hvori der bor 58 Medl. for moderat Leje, er opf. 1882. — *Hjælpeforeningen for polytekniske Eksaminander,* stift. $^{27}/_3$ 1879. — *Hjælpekassen for nødlidende Lærerenker*, stift. 1878 af Forlagsboghandler N. C. Rom. — *Hygæa*, stift. $^{28}/_1$ 1835 af Bataillonskirurg Schübeler, har det Formaal at yde fri Medicin til værdige trængende, der ikke efter deres Stilling ere henviste til at søge det offentliges, navnlig Fattigvæsenets Hjælp; Foreningen understøtter aarl. c. 700 Familier med fri Medicin. — *Kjæden*, se S. 232 flg. — *Kristelig Forening til vildfarne Børns Redning*, stift. $^9/_9$ 1898, har til Formaal at redde Børn fra hele Landet i 10-18 Aars Alderen, der have vist forbryderisk Tendens (Optagelseshjem findes paa Ovrø, Ærø og Vejlby Munkgaard). — *Kvindelige velgørende Selskab*, *det*, stift. $^{28}/_{10}$ 1815 med det Formaal i Hovedstaden at vedligeholde et Asyl for Smaabørn og en Skole for vordende Tjenestepiger (se S. 229) samt at belønne Tjenestepiger for lang og tro Tjeneste. Selskabet ejer, foruden Asylbygningen, en Kapital paa 311,028 Kr. — *Laanefonden for Sadelmagere og Skomagere*, stift. ved den af Garvermester M. Meyer $^{23}/_{10}$ 1883 skænkede Kapital paa 10,000 Kr., giver Laan til Sadelm. og Skom. i Kbh. og Frdb. mod 4 pCt. — *Landbrugskolonierne for fattige Børn*, stift. 1892, en selvejende Stiftelse, der har til Formaal at antage til Opdragelse og Forsørgelse fattige, især forældreløse Børn og anbringe dem i Kolonier paa Landet (den har f. T. 4 Kolonier: Frihedslyst, se II S. 70, og Ubberødgd. smstds., Elieser, V S. 898, og Heibergsgave, V S. 625). — *Lærerinders Understøttelse*, *Forening til,* stiftet 1867, har til Formaal at understøtte værdige og trængende Kvinder, hvis Hovedgerning Undervisningen har været. — *Marthaforeningen*, stiftet 1882, yder Hjælp til fattige paa Nørrebro. I Marthahjemmet Brohusgade 7-9 (indviet $^{24}/_3$ 1886) er der Arbejdsstuer for skolesøgende Børn, Vuggestuer, Sygebespisning, Poliklinik og Sygepleje. — *Menighedsplejer*, *de samvirkende*, stiftet 1902 med det Formaal at fremme Forbindelsen mellem de enkelte Menighedsplejer i Kbh., Frdb. og

Hellerup. De enkelte Menighedsplejer virke hver inden for et Sogn ell. Sognedistr. og yde Hjælp især ved Føde og Klæder, Syge- og Barselpleje, Vuggestuer, Asyler, Haandgerning- og Søndagsskoler. — *Myrerne*, Love af 1894, et Selskab, der samler upaaagtet Affald og anvender Udbyttet til styrkende og nærende Midler for Rekonvalescenter. — *Plejeforening*, *Dronn. Caroline Amalies kvindelige*, stift. $^{6}/_{10}$ 1843 af Dronningen med det Formaal at understøtte trængende syge, navnlig med varm og styrkende Mad; Bygningen, Gotersg. 141, er opf. 1878-79 (Arkit.: L. P. Fenger). — *Plejeselskab*, *Nørrebros*, og *Plejeselskab*, *Østerbros kvindelige*, have til Formaal at hjælpe fattige, gifte Barselkoner og deres spæde Børn. — *Præmieselskabet for den mosaiske Ungdoms Anbringelse til Kunster og Haandværker*, stift. $^{29}/_{1}$ 1793, virker dels som Laaneinstitut for Haandværksmestre, baade af den jød. og kristne Religion, dels ved Understøttelse til tekniske Selskaber eller lign. og til enkelte Personer til Hjælp ved Uddannelse; Kapitalformue: 217,392 Kr. — *Præmieselskabet for Plejemødre*, stift. $^{3}/_{5}$ 1861, søger at fremme god og kærlig Behandling af Plejebørn, dels ved at yde disse Tilsyn samt fri Lægehjælp, Medicin m. m., dels ved Uddeling af Præmier til Plejemødre. — *Rejsestipendieforeningen for Haandværkere og Industridrivende*, stift. $^{25}/_{4}$ 1882, har til Formaal ved belærende Forbindelse med Udlandet at fremme Haandværk og Industri; den søger at opnaa det ved Uddeling af Rejsestipendier, ved Fagrejser m. m. — *Rekonvalescenthjem for Kvinder af den tjenende og arbejdende Klasse*, *Foreningen til Oprettelse af*, stift. 1888. — *Sagførernes Hjælpe- og Understøttelseskomité*, stift. 1892, med Formaal at støtte trængende Kolleger. — *Samaritaner, de samvirkende* (Kbhs., Vesterbros, beg. i 1892, Nørrebros, 1891, Christianshavns, 1897, Frdbs., 1896), have det Formaal i Vintermaanederne at give varm Mad til nødlidende Personer. — *Samfundet for det kvindelige Tyendes Vel*, stift. 1847, understøtter gamle, trængende tjenende Kvinder i Kbh. og Frdb. ved Pengehjælp. — *Selskabet af 7. Sept. 1898*, støtter faderløs Ungdom. — *Selskabet for uformuende Embedsmænds Døtres fri Undervisning*, stift. $^{28}/_{5}$ 1804 af Overretsassessor J. H. Bärens, betaler Skolepenge for et saa stort Antal Døtre af uform. kgl. Embedsmænd, som Midlerne tillade, i N. Zahles Skole. Selskabets Formue er c. 86,000 Kr. — *Selskabet*, *som understøtter ugifte Fruentimmer*, hvis Kaar ikke svare til deres Opdragelse, stift. 1792, understøtter ugifte Piger af Borger- og Embedsstanden i hele Landet, der ere indtegnede af et Medlem inden det 7. Aar, ved Medlemmets Død, naar de ere trængende; f. T. uddeles i aarl. Underst. 14 Portioner á 120 og 11 à 100 Kr.; Formuen er c. 102,000 Kr. — *Selvhjælpsfonden af 1888* har til Formaal at yde rentefri Laan mod Kaution til værdige trængende til Fremme af Selverhverv og Selvhjælp. — *Skoleforeningen af 28. Jan. 1866*, „*Valdemar Schiøtts Minde*," har til Formaal at give fri Skoleundervisning til Børn af trængende Familier, der give moralsk Garanti for, at Foreningens Bestræbelser ville blive støttede af Hjemmene. — *Skrikes Stiftelse*, stift. ved Testam. af $^{16}/_{8}$ 1883 af Overauditør Julius S. († 1896), Fundatsen konf. $^{12}/_{10}$ 1899. Stiftelsen, hvis Formue i 1899 udgjorde 1,687,970 Kr., staar under Indenrigsministeriets Kontrol; $^{1}/_{4}$ af den aarl. Indtægt henlægges, indtil Hovedformuen udgør 2 Mill. Kr. Efter Udredelsen af flere Understøttelser til Legatarer anvendes Resten til Fremme af Agerbrug, Skovbrug, Søfart, Fiskeri og Næringsbrug samt til Underst. af

unge Mennesker, der ved Universitetet, Høj- eller Folkeskoler uddanne sig til selvstændig Virksomhed. — *Smaabørns Vel*, en $^{17}/_{12}$ 1885 stift. Forening, som virker for nødlidende Børn under 2 Aar ved at yde dem dels Næringsmidler og Beklædningsgenstande, dels Sundhedspleje. — *Spisehuse, de Gamles*, opr. 1895, har til Formaal at oprette Spisehuse, hvor hæderlige Gamle kunne faa billig, varm Mad; Foreningen har hidtil bespist Gamle i Skt. Peders Gæstehjem til billigere Betaling end den alm. — *Spæde Børns Ernæring*. stift. 1893, letter Adgangen til stiriliseret Mælk for de spæde Børn, som anbefales dertil af en Læge. — *Spæde Børns Værn*, stift. $^{13}/_{4}$ 1905. — *Stages, Georg, Minde*, stift. $^{30}/_{3}$ 1882 af Skibsreder F. Stage († 1892), har til Formaal gratis at give Drenge, som skullle uddannes til Sømænd, den første Undervisning i det Stiftelsen tilhørende Skoleskib „Georg Stage"; Udgiften ved Drengenes Ophold og Undervisning udredes ved Bidr. fra Staten af et af Stifteren oprettet Legat, samt fra andre, der ere interesserede i Sømandsstandens Udvikling. — *Sygeplejeforeningen for Christianshavn*, stift. c. 1878, uddanner Sygeplejersker og beskæftiger dem navnlig med at pleje fattige syge. — *Søsterlige Velgørenhedsselskab, det*, stift. $^{31}/_{7}$ 1790 væsentlig paa Initiativ af Forfatter Emanuel Balling († 1795), et Selskab af Damer, der underholder den S. 229 omtalte Skole for trængende Embeds- og Bestillingsmænds samt Borgeres Døtre. — *Understøttelses-Anstalt* for trængende Efterslægt af Medlemmerne i den ophævede civile og adskillige Stænders Enkekasse, stift. $^{18}/_{5}$ 1804, uddeler aarl. c. 100 „Pensioner" à 50 Kr. til Enker, ugifte Fruentimmer og fattige, forældreløse Børn, der nedstamme fra eller ere Paarørende af Kassens Interessenter. — *Understøttelsesfonden for trængende Jordemødre*, stift. 1739. — *Understøttelsesforening, Kbhs.*, stift. $^{1}/_{11}$ 1874 ved Sammenslutning af samtlige Kbhs. og Frdbs. Sogne- og Fattigdistrikters Understøttelsesforeninger. Den er inddelt i 19 Afdelinger og yder Hjælp for at bringe de trængende til saavidt muligt at bestaa ved egne Kræfter uden at faa Hjælp af det offtl. Fattigvæsen. — *Understøttelsesforening, Sundbyernes*, stiftet 1886. — *Understøttelsesselskab, det lille*, stift. 1832-33, understøtter gamle Piger og Enker uden Børn. — *Vanføre og Lemlæstede, Samfundet, som antager sig*, stift. $^{12}/_{10}$ 1872, se S. 290. — *Velgørenheds-Samarbejde*, stift. c. 1897, har til Formaal at indsamle private Bidrag til Understøttelse. — *Velgørenhedsselskab, det forenede*, stift. 1832, understøtter med Pengehjælp, rentefri Laan, Brænde og Brød værdige trængende af Embeds- og Borgerstanden, som ikke nyde Fattighjælp, samt underholder den S. 229 nævnte Skole. — *Wilhelmine-Stiftelsen*, Fundats af $^{1}/_{11}$ 1828, opr. ved alm. Subskription med 44,174 Rd. (nu c. 164,000 Kr.), af hvis Renter der aarl. af Kongen bevilges 3 Udstyrsportioner à 1000 Kr. til Døtre af mindre formuende kgl. Embedsmænd ved deres Giftermaal, og 4 Portioner à 400 Kr. til Haandværkssvende til Hjælp ved deres Nedsættelse som Mestre, — *Zimmermanns Jubilæums-Minde*, stift. $^{31}/_{5}$ 1877, har til Formaal at hjælpe ved indtrædende Ulykkestilfælde, navnlig naar Manden eller Konen bortkaldes fra uforsørgede Børn.

Foreninger til Konfirmationsudstyr: *A. P. F.*, en $^{10}/_{8}$ 1878 stift. Forening, der giver Drenge og Piger Arbejdsklæder efter Konfirm. *C. A. 28. Juni*, et af gamle Asyl- og Skoleelever til Minde om Dronn. Caroline Amalie 1898 stift. Selskab, der uddeler Konfirmations- og Brudeudstyr til Børn af Arbejder- og Middelstanden samt yder mindre Etableringslaan. *Foreningen af 9. Dec. 1859* til fattige Konfirmanders Opklædning. *Foreningen*

af $^{10}/_{10}$ *1874*, til Konfirmationsudstyr for værdige trængende Forældres Børn. *Foreningen til fattige Konfirmanders Opklædning i Skt. Johannes m. fl. Sogne*, stift. 1865. *Foreningen „3“*, stift. 1881, giver Konfirmationsudstyr til Børn af Funktionærer ved Privatteatrene, *Maries Minde*, stift. $^{27}/_{2}$ 1880, opklæder trængende Konfirmander. *Prinsesse Maries Forening*, stift. 1886, opklæder trængende Konfirmander, hvis Forældre ere ell. have været ansatte inden for Marinens faste Rammer. *Propforeningen „P“*, stift. $^{1}/_{9}$ 1894 til fattige Konfirmanders Opklædning. *Selskabet af* $^{30}/_{6}$ *1865*, stift. af Agent Chr. Petersen, til Udstyr for trængende Konfirmander. *Selskabet af* $^{18}/_{1}$ *1878* yder Hjælp til Konfirm. *Selskabet „Den gode Hensigt“*, stift. 1884, giver Udstyr til værdige, trængende Konfirm., dog med Fortrinsret for Børn, hvis Forældre have deres Erhverv paa ell. ved Søen. *Wessels Minde*, en $^{18}/_{12}$ 1857 stift. selskabelig og velgørende Forning, der støtter trængende Konfirmander i Trinitatis og Skt. Pauls Sogne.

Af Foreninger, der foranstalte Uddeling ved Julen, nævnes: *Blegdamskvarterets Juleforening*, stift. 1880; *Fattige Børns Juleglæde*, stift. $^{17}/_{8}$ 1873; *Fattige Børns Juleglæde*, stift. $^{9}/_{3}$ 1881; *Fattiges Juleglæde*, stift. $^{24}/_{11}$ 1875; *Glædelig Jul*, stift. 1877; *Julefryd for fattige Børn*, stift. 1885; *Julegave*, stift. 1868; *Julen*, stift. 1866; *Østerbros Juleforening*, stift. i 1880'erne.

Foruden disse er der en stor Del Foreninger, der ere selskabelige, men ved Siden deraf udøve Velgørenhed, og Foreninger, der kun støtte deres Medlemmer ell. frugtbargøre deres Indskud, ligesom mange af Lavene og de faglige Foreninger udøve Velgørenhed.

Endelig nævnes inden for det mosaiske Trossamfund flg. Foreninger: *Det forenede Begravelsesselskab* (opr. 1858 ved Sammensmeltning af 2 ældre Selsk.), *Det nye Begravelsesselskab* (1810), *Fadderselskabet* (1810), *Kærlighed til Næsten* (1784), *Brøduddelingsselskabet* (1826), *Køduddelingsselskabet*, *Sygeplejeselskabet* (1821), *Ligfølgeselskabet*, (1768), *Lærredsselskabet*, *Path Leorchim* (Bespisning af fremmede, 1826), *Smøruddelingsselskabet* og *Tørvuddelingsselskabet* (1810).

Paa *Frederiksberg* ligge flg. Stiftelser m. m., som ere ordnede efter samme Grupper som under Kbh.:

Hjemmet for arbejdsdygtige blinde Kvinder, Mariendalsvej 30, er opr. ved Samvirken af de forskellige Foreninger til blindes Vel og indviet $^{10}/_{12}$ 1900 (Grundst. nedlagt $^{18}/_{4}$). Hjemmet, beregnet paa 30 Pladser, er opf. i Palæstil, Kælder og 3 Stokv. (Arkit.: W. Leerbeck), og er vurd. til 100,000 Kr.; andre Aktiver 12,000, Gæld 33,000 Kr. Egen Bestyrelse.

Kjøbenhavns Sygehjem, Rolighedsvej, er efter Prof. Dr. med. L. I. Brandes' († 1894) Initiativ oprettet 1859 ved frivillige Gaver og Udbyttet af et Industrilotteri, paa Opfordring af en i Nov. 1852 dannet Komité, med det Formaal at yde et godt og passende Hjem for agtværdige og trængende Personer af begge Køn, navnlig af Borger- og Embedsstanden i Kbh., der lide af uhelbredelige og langvarige Sygdomme og derfor ikke kunne blive paa Sygehospitalerne. I 1856 købte Komiteen den 7 Td. Ld. store Grund af Gaarden „Roligheds“ Jorder, 1857-59 opførtes Bygningen for 107,426 Rd. efter Tegn. af Arkit. H. C. Stilling, og $^{27}/_{5}$ 1859 ind-

viedes den. Den aarl. fulde Betaling for en Plads (der er baade Eneværelser og Fællesværelser for 2 Personer) er 1000 Kr., men de fleste Pladser ere for modereret Betaling eller Fripladser; $^1/_1$ 1905 var der 111 Beboere (deraf 89 Kvinder), hvoraf 9 vare fuldt betalende, 64 mod. Betaling og 38 paa Fripladser. Siden 1859 har der i alt været optaget 740 (deraf 509 Kv.). Stiftelsens Formue var $^{31}/_3$ 1905 1,948,798 Kr., hvoraf Bygningerne med Inventar udgjorde 428,961 Kr. Dens Bestyrelse, der supplerer sig selv, bestaar af indtil 17 Medlemmer, hvoraf en Formand, en Næstformand, en lægekyndig og en administrerende Direktør; ved Stiftelsen er ansat en Inspektør (tillige Kasserer og Regnskabsfører), en Læge og en Præst. —

Kjøbenhavns Sygehjem.

Bygningen, paa Granitsokkel af gule Mursten, er i Kælder og 3 Stokv. og bestaar af en Hovedbygning med 220 F. lang Façade mod S. ud til Vejen samt to Sidefløje og en Midtfløj paa Nordfaçaden; Midtfløjen, der indeholder Inspektørbolig og Økonomilokaler, blev tilbygget 1877-78 (af Stilling), Vestfløjen forlænget 1903. I Hovedbygningens Midtparti er der Vestibule, Læsesal og Kapel. — Foran Bygningen er der $^{27}/_5$ 1896 afsløret et Mindesmærke for ovenn. *Brandes*, en Marmorsøjle paa Granitsokkel med Broncebasrelief og Buste af Aksel Hansen.

Vesterled, Lindevangen 5, er opf. 1898-99 (Grundst. nedlagt $^{28}/_5$ 1898, indviet $^{23}/_4$ 1899) af *Foreningen til Værn for enligt stillede Kvinder* (se S. 293) med 32 Lejligheder til meget lav Leje for ældre enligt stillede Kvinder, fortrinsvis Døtre af Jurister, Købmænd, Læger, Officerer, Præster og ligestillede. Bygningen (Arkit.: Emil Jørgensen), i Palæstil med Kælder

og 3 Stokv. (se „Architekten" 1898, 1. Aarg.), er med Inventar vurd. til 128,600 Kr. Se i øvrigt S. 293.

De Classenske Boliger, ved Godthaabsvej, ere grundlagte af Cl. Fideikommis (se III S. 296) i 1866, idet Grundstenen til Bygningerne nedlagdes $^{2}/_{8}$ s. Aar, hvorefter de toges i Brug, efterhaanden som de bleve færdige; efter Fuldendelsen foregik Indvielsen $^{19}/_{6}$ 1880. Deres Formaal er at forskaffe Familier af Arbejderklassen sunde og billige Boliger. Bygningskomplekset (Arkitekt: V. Tvede), der indtager c. 6 Td. Ld., bestaar af 24 Beboelseshuse, i 2 Stokv., samt en Hovedbygning, den S. 112 beskr. Kirke, et Asyl og et Dampvadskeri. Der er i alt 376 Lejligheder (3 Værelser, 2 Vær. og 1 Vær.), alle med Køkken og en lille Have. Lejen nedsættes med 6 Kr. aarl. for hver 5-aarig Lejetid, dog ikke med over 24 Kr. aarl. Ved Udg. af Marts 1903 husede Boligerne 1373 Personer; Asylet havde da 60 Drenge og 50 Piger.

Lindevangshjemmet, Lindevangen 9, indviet $^{30}/_{12}$ 1877, stift. $^{14}/_{2}$ s. Aar af Stiftsdame, Frk. Regitze Barner, optager unge Piger, som udgaa fra Arresthuse eller Fængsler her i Landet, eller undtagelsesvis saadanne, som, uden at have været straffede, have gjort sig skyldige i lovstridigt Forhold. Hjemmet har Plads for 21 Piger, der undervises og uddannes særlig til Tjenestepigegerning. Ejendommens Assurancesum er 37,300 Kr.; Legatkapital 2000, Gæld 6000 Kr. Det har en Bestyrelse paa 6 Medl. og en Forstanderinde.

Tjenestepigeskole, Kronprinsesse Louises praktiske, Emilieg. 3, er opr. $^{1}/_{11}$ 1872 af private. Hjemmet optager nylig konfirmerede Piger til Oplæring gennem et 2-aarigt Kursus og yder dem fuldt Ophold mod et maanedligt Vederlag af 10 Kr. Skolen har 36 Pladser (deraf 8 Fripladser). Ejendommens Værdi er c. 81,000 Kr.; Legatkapital 10,000 Kr.; Gæld 37,100 Kr. Egen Bestyrelse.

Præsteenkehjemmet, Mariendalsvej 39-41, stift. ved en 1890 dannet Komité ved frivillige Gaver, Grundst. nedlagt $^{8}/_{11}$ 1901, indviet $^{30}/_{9}$ 1902. Bygningen, Kælder og 4 Stokv. (Arkit.: C. Lendorf) har kostet 90,477 Kr. (Grunden er skænket) og har 15 Lejligheder til modereret Leje; til Ejendommen hører en Have. Stiftelsen ejer, foruden Bygningen, en Nabovilla, der har kostet 23,382 Kr., og et Legat paa 2800 Kr.; Gæld 81,500 Kr. Den bestyres af en Komité paa 7 Medl.

Ruben, Bernhard, og Hustrus Stiftelse, Falkonerallé 72, er opr. af Etatsraadinde I. Ruben, Enke efter Etatsrd. B. R. († 1896) ved Fundats af $^{9}/_{8}$ 1899 (konfirm. $^{23}/_{9}$) med Tillægsfund. af $^{31}/_{3}$ 1900 (konf. $^{11}/_{4}$), til Fribolig særlig for Arbejdere fra Rubens Fabrikker. Bygningen, opf. 1902-3, indviet $^{21}/_{6}$ 1903 (Arkit.: F. Levy), er i Kælder og 4 Stokv. af røde Sten og indeholder (foruden Stuen, der er udlejet) i alt 29 Lejligheder (paa 2 og 1 Værelse), hvoraf f. T. 27 ere Friboliger. Stiftelsen ejer, foruden Bygningen, der er vurderet til 146,000 Kr., i Kapitaler 60,000 Kr. (skænk. $^{10}/_{4}$ 1905 ved Firmaet Rubens 125-aarige Jubilæum). Den bestyres af Etatsraadinde Ruben og senere i Overensstemmelse med Fundatsens Regler derom.

Frederiksberg Arbejderhjem, Lampevej 14-18 og Langelandsvej 12-18, opr. 1874 ved en Forening af s. Navn, giver Fribolig ell. Bolig

til modereret Leje til Foreningens Medlemmer; f. T. findes kun Boliger til modereret Leje. Ejendommene (hnvis. 3 Fløje i Stokv. og 5 Stokv.) ere bogførte for hnvis. 140,000 Kr. og 127,000 Kr.; andre Aktiver 2424, Gæld 193,837 Kr. Det bestyres af Foreningens Bestyrelse.

Frdb. Borgerforenings Alderdomshjem, Taarnborgvej 14-16, er indviet $^{10}/_{10}$ 1902 af den $^{17}/_{1}$ 1882 stift. Forening til Fribolig for Medlemmerne. Bygningen, af røde Sten i Kælder og 5 Stokv. (Arkit.: L. Andersen), har 20 Lejligheder, hvoraf f. T. 1 Fribolig. Vurderingssum 140,000 Kr.; Gæld 110,000 Kr.

Handskemagerforeningens Stiftelse, H. C. Ørstedsvej 60-62, er opf. i 1880 (Baghuset 1894) af Foreningen. Bygningen (Kælder og 3 Stokv.) har 32 Lejligheder, hvoraf f. T. 2 Friboliger, og er vurd. til 88,000 Kr.; andre Aktiver 11,550, Gæld 44,900 Kr. Den bestyres af Foreningens Bestyrelse.

Hvilehjem for Lærerinder, Virginiavej 12, er opf. 1878 af den $^{19}/_{6}$ 1867 stift. *Forsørgelsesforening for Lærerinder* med det Formaal at skaffe ældre, over 50 Aar gamle Lærerinder Fribolig eller Bolig til billig Leje; Medlemmerne have Fortrin. Hjemmet (i 3 Stokv.; Arkit.: C. J. S. Abrahams) har f. T. 6 Friboliger og 10 Boliger til billig Leje. Ejendommens Assurancesum er 49,500 Kr. Den bestyres af en paa Foreningens Generalforsamling valgt Bestyrelse (4 Damer og 3 Herrer).

Journalisternes Hus, Dronn. Olgas Vej 57, er opf. af den $^{2}/_{3}$ 1880 stift. *Journalistforening* og indviet $^{28}/_{3}$ 1902 til Alderdomsbolig for trængende Journalister og deres efterladte. Bygningen, i Palæstil i Kælder og 3 Stokv. (Arkit.: E. Schiødte og Ditlefsen), har 12 Lejligheder, hvoraf f. T. 3 Friboliger, og er bogført for 46,000 Kr. (Grunden er skænket). I Gaarden et Springvand med Granitkumme og Broncefigur, i Haven en Bronceafstøbning af „Lex", af W. Runeberg (fra Alexander II's Monument i Helsingfors). Stiftelsen bestyres af Foreningen.

Opfostringshusforeningens Stiftelse, Hj. af Dronn. Olgas Vej og Østre Fasanvej, opf. 1896-97 (Grundst. nedl. $^{29}/_{6}$ 1896, indviet Marts 1897), er opr. af *Opfostringshusforeningen*, der i 1872 er stiftet for fhv. Elever fra det kgl. Opfostringshus. Bygningen, af røde Sten i 4 Stokv. (Arkit.: Leerbeck), har 24 Lejligheder, hvoraf 2 Friboliger, for ældre trængende Medlemmer og deres Enker, og er bogført for 99,060 Kr.; andre Aktiver 13,717, Gæld 60,000 Kr. Den bestyres af Foreningen. — Paa Façaden 2 Buster af Fr. V og Chr. IX. I Haven er $^{31}/_{8}$ 1899 afsløret en Mindesten for Foreningens Velgørere.

Kbhs. Postbudes Alderdomshjem, Hj. af Østre Fasanvej og Mariendalsvej, er opf. af den $^{11}/_{3}$ 1896 stift. Forening., indviet $^{10}/_{6}$ 1900; i Kælder og 5 Stokv. (Arkit.: H. Hagemann). Af Bygningens 49 Lejligheder er endnu ingen Friboliger; den er vurd. til 255,000 Kr.; Gæld 194,000 Kr. Hjemmet bestyres af Foreningens Bestyrelse.

Post- og Telegrafembedsmændenes Stiftelse, Mariendalsvej 38-40, er opf. af *Foreningen for Post- og Telegrafvæsenets Embeds- og Bestillingsmænd af* $^{22}/_{2}$ *1872*, taget i Brug $^{1}/_{10}$ 1892. Bygningen, der bestaar af en Forbygning i Kælder og 4 Stokv. og en villalign. 2 Stokv. høj Bagbygn. (Arkit.: Th. Bindesbøll; se „Architekten" 1902), har 20 Lejligheder, hvoraf 4 Friboliger, og er assureret for 108,000 Kr.; Gæld 48,000 Kr. Den bestyres af Foreningens Bestyrelse.

Slagterlavets Stiftelse, Godthaabsvej 70, er opr. 1886 af Lavet til trængende Slagtermestre og deres Enker. Bygningen (Kælder og 4 Stokv.) har 23 Lejligheder, hvoraf f. T. 6 Friboliger, og er vurd. til 90,000 Kr.; andre Aktiver 9922, Gæld 41,734 Kr. Den bestyres af Lavet.

Sporvejsfunktionærernes Stiftelse, Østre Fasanvej 21, opr. af *Sporvejsfunktionærernes Forening af 17/11 1890.* Der findes f. T. 1 Fribolig. Ejendommen (4 Stokv.) er bogført for 50,156 Kr.; Gæld 33,068 Kr.

Børnehjemmet Godthaab, Dronningensvej 1, 3, 27 og 29 samt Kongensvej 4, er opr. 19/11 1876 af en privat Kreds med det Formaal at antage sig fattige, forældreløse Drengebørn ell. Børn i lign. Stilling, dog fortrinsvis fra Fødselsstiftelsen, og opdrage dem til Konfirmationsalderen. Der er i alt Plads til 80 Drenge. Medens Asylerne ere paa Dronningensvej, benyttes Bygn. paa Kongensvej til Skole. Ejendommene ere, med Inventar, vurd. til 120,000 Kr; Legatkapital 94,083, Gæld 39,800 Kr. Bestyrelsen (3 Mænd og 2 Kvinder) supplerer sig selv.

Børnehjemmet paa Vodrofsvej 26 er opr. 1/12 1874 af Frk. Josephine Schneider († 1887); det optager kun Pigebørn. Om den første Bygn. se S. 285; den nuv. Bygning (Kælder og 2 Stokv.) toges i Brug 8/11 1885, har Plads til 100 Børn og er vurd. til 160,000 Kr.; Legatkapital 311,900, Gæld 55,000 Kr. Hjemmet, under Kongens Protektorat, har en Bestyrelse paa 10 Medl. og en Forstanderinde.

Frederiksberg Asyl, Hj. af Adils- og Sindshvilevej, er opr. af det 1858 stift. Asylselskab for Frdb., Vesterbro og Omegn. Det første Asyl laa i Smallegade; det nuv. er opf. 1893-94 (1 Stokv.), har Plads til 80-85 Børn og er bogført for 35,000 Kr.; andre Aktiver 27,800, Gæld 18,200 Kr. Bestyrelsen bestaar af 7 Mænd.

Det Puggaardske Pigehjem, Helenevej 3, opr. 1865 af Grosserer Hans Puggaard († 1866) med en Kapital af 109,368 Kr. for Piger, der leve under fattige, ulykkelige Forhold, og som opdrages til Tyende. Hjemmet, der aabnedes 1869 i et eget Lokale i Læssøesg. og 1871 flyttede til sin egen, nuv. Ejendom, kan optage 18 Piger og ejer foruden Bygningen, assureret for 18,860 Kr., en Kapital paa c. 234,000 Kr. Bestyrelsen, som ogsaa bestyrer det af Puggaard i 1863 stift. Legat for Drengebørn, bestaar af 6 Mænd, en Damekomité paa 3 Medl. og en Forretningsfører.

Foruden de under Kbh. omtalte nævnes af Velgørenhedsforeninger: *Frdb. Sogns Haandgerningsforening*, stift. c. 1888, der giver Arbejde til fattige Koner i Hjemmet; *Konfirmationsforeningen* (*af 1837 og 1881*) for alle Sogne i Frdb. Kommune samt de Classenske Boliger, opklæder Pigebørn til Konfirmationen; *Frdb. Folkeforening af 14/1 1871* giver Konfirmationsudstyr til Drenge.

Hær og Flaade. Militære Etablissementer.

Da Kjøbenhavn er Landets første Vaabenplads og dets eneste Fæstning og Flaadestation, indtage Hær og Flaade en betydelig Plads i dens Liv. Her residere 1. Generalkommando, Generalstaben, Generalinspektørerne, Stabene for 1. og 2. sjællandske Brigade, Stabene for de forskellige Korps m. m. Dens Garnison bestaar af Livgarden, Fodfolkets 1. Regiment (1., 15., 21. og 31. Bataillon), 3. Regiment (2., 13., 23. og 33. Bat.) og 4. Regiment (4., 17., 24. og 34. Bat.); endvidere Gardehusarregimentet, Ingeniørkorpset, 1. Artilleriregiment (1. og 2. Afd.), 2. Artilleriregiment (4. Afd.), Trænafdelingen, Fæstningsartilleriet (1., 2. og 3. Artilleribat.), Tøjhusafdelingen, Laboratorieafdelingen, Militærarbejderdepotet, Forplejningskorpsets Skole og Sundhedstropperne, Søofficerskorpset og Flaadens Mandskab. Endvidere maa nævnes Kbhs. Væbning (2 Batailloner Fodfolk og 2 Artillerikompagnier), der hører under 1. Generalkommando. Se i øvrigt $I,_1$ S. 172 flg.

Kjøbenhavns Befæstning fra Landsiden. Idet der i øvrigt henvises til Afsnittet, der omhandler Byens Historie, vedrørende de ældre Befæstninger, skal kun Hovedpunkterne kortelig omtales her. Begyndelsen til Byens Befæstning blev gjort ved den af Absalon i 1167 anlagte Borg (se S. 117). Men i øvrigt var Byen vistnok fra Begyndelsen væsentlig beskyttet fra Landsiden ved nogle naturlige Vandløb, hvortil senere føjedes Mure og Plankeværker, en Befæstning, der 1290 forbedredes eller fornyedes, navnlig ved Opførelsen af Hanetaarnet („Hjørnetaarnet“) ud for nuv. Larsleistræde og muligvis Vandmølletaarnet ved den nuv. Vandkunsten. Efterhaanden er saa denne Befæstning bleven videre udført og forbedret ved Opførelse af Mure og Taarne. Der foretoges saaledes Befæstningsarbejder baade under Chr. I og Kong Hans; men navnlig skete der store Forandringer under Fr. I, efter at han i 1524 var kommen i Besiddelse af Byen; han styrkede Murene ved at lægge en Jordvold indvendig op til dem og forstærke Nordvestfronten ved Opførelsen af Jærmers Taarn ud for Skt. Pedersstræde og Taarnet Kjøge Barfred ved det nuv. Vartov. Endnu større Forandringer og Udvidelser af Befæstningslinien fandt Sted under Chr. IV, idet han anlagde Christianshavns Vold, gjorde Begyndelsen til „Skansen“ eller „Værket ved Skt. Anne Bro“ og førte Voldlinien fra Nørreport, fra hvilken den tidligere forløb over Kultorvet til Gotersgade omtrent ved Brøndstræde, i en næsten lige Linie mod Ø. til Skansen, saaledes at Østerport, der før laa ved Kongens Nytorv, førtes ud i denne Linie; den nye Befæstningslinie, hvori Bastioner havde afløst de tidligere Taarne, var færdig c. 1650. Tillige var der blevet anlagt fremskudte Værker ved Slottets Ladegaard (se S. 278), ved Ravnsborg paa Nørrebro og ved Trianglen (S. 290), fra hvilken sidste der anlagdes en Forsvarslinie til Skansen, ligesom en lign. førtes fra Ladegaarden til Kalvebodstrand. Derimod kom en Plan om ogsaa at inddrage Søerne i Befæstningen ikke til Udførelse. Efter at den nye Befæstning havde staaet sin Prøve i Svenskekrigen 1658-60, blev der arbejdet videre paa den under Fr. III; 1662 toges fat paa Opførelsen

af Citadellet paa dets nuv. Plads, den vestlige Del af Volden blev fornyet og forlænget ud til Kalvebodstrand, og hele Volden fik større Bastioner. Derimod opgaves de ovfr. omtalte fremskudte Værker, medens Demarkationslinien lagdes langs Søerne (den blev for øvrigt i den flg. Tid flere Gange flyttet frem og tilbage, indtil den ved Reskr. af $^{3}/_{3}$ 1798 endelig fastsloges langs en Linie noget uden for Søerne). Efter Belejringen i 1700 bleve Fæstningsværkerne, der da havde aabenbaret flere Mangler, udbedrede i Løbet af de flg. Aar. Derimod blev en Plan af 1717 om at genoptage Chr. IV's Udenværker ikke udført. Efter Bombardementet 1807 opkom atter Tanken om en ydre Befæstningslinie langs Søerne, og 1809 foreslog en Kommission, der var nedsat for at gøre Forslag til Forbedring af Befæstningen, en ny Befæstningslinie endnu længere ude, nemlig uden om Frederiksberg Slot og Lygten til Øresund; men Planen kom ikke til Udførelse hverken dengang eller senere, skønt den fremsattes flere Gange i Løbet af 19. Aarhs. 1. Halvdel. Demarkationslinien, som 1810 var bleven flyttet ud til Falkonerallé og Jagtvej, blev ved Lov af $^{6}/_{1}$ 1852 atter flyttet ind til Søerne, hvor den fulgte deres indre Side samt en Linie fra Sortedams Søs østl. Hjørne ad Citadelsvej til Øresund og en Linie fra Skt. Jørgens Søs sydvestl. Hjørne til Kalvebodstrand; paa Amagersiden fulgte Linien væsentlig Byens Grund. Derved vare faktisk de gamle Fæstningsværker opgivne; det var kun et Tidsspørgsmaal, naar de helt skulde falde, og efter at Portene vare forsvundne i Aarene 1856-59, bleve Fæstningsarealerne fra Kalvebodstrand (Rysensteens Bastion) til Østerbrogade (Grønlands Bastion) ifl. Lov af $^{6}/_{6}$ 1867 afstaaede til Kommunen, ved Kontrakt af $^{29}/_{10}$ 1869 (fra $^{30}/_{6}$ 1870), mod at denne betalte til Statskassen 360,000 Rd., gav Afkald paa aarl. Ydelser af Statskassen paa 39,829 Rd. og overtog Udredelsen af en aarl. Afgift paa 6000 Rd. Her opstod saa Voldkvartererne. Den Del af Fæstningsterrænet, i alt c. 35 Td. Ld., der ligger mellem Østerbrogade og Sundet (Østre Glacis), blev overdraget Byen, da Kystbanen og Østbanegaarden anlagdes, jfr. Overenskomst af $^{4}/_{3}$ 1893 og Lov af $^{8}/_{5}$ 1894. Tilbage staar endnu kun, foruden Citadellet og en Stump af Østervold, af den gamle Befæstningslinie Strækningen paa Amagersiden fra Kalvebod Kigkure („Køkkenkurv") til Quinti Bastion.

Kbh. var saaledes fra Midten af 19. Aarh. en aaben By mod Landsiden. Men lang Tid hengik der ikke, inden der fremsattes Forslag om en ny, tidssvarende Befæstning. Af en i 1872 nedsat Forsvarskommission blev der foreslaaet en Befæstning, som skulde bestaa i en Voldlinie fra Kalvebodstrand over Valhøje ved Valby til Hellerup, og en Række fremskudte Forter i Linien Spanagergaard, Islevhus, Buddinge, Jægersborg. Men Rigsdagen gik ikke ind paa dette ligesaa lidt som paa et i 1879 fremsat, noget ændret Forslag: en Voldlinie fra Kjøge Bugt fra V. for Avedøre og Brøndbyøster til Utterslev Mose og derfra mod Ø. til Øresund, i Forbindelse med Forter fra Husum over Lyngby. Da dette Forslag i en noget ændret Skikkelse atter forelagdes i 1883 og heller ikke kunde gennemføres, greb Regeringen til den Udvej at skaffe de fornødne Midler ved provisoriske Finanslove i Aarene 1886-93. — Befæstningen, som hovedsagelig tilendebragtes i disse Aar, bestaar af en henved to Mil lang sammenhængende Voldlinie, Enceinten, fra Kjøge Bugt til Utterslev Moses vestl. Udkant samt paa Nordvest- og Nordfronten en Række Forter. *Enceinten*, der gaar i en flad Bue mellem Brøndbyvester og Brøndbyøster og V. og N. om Husum,

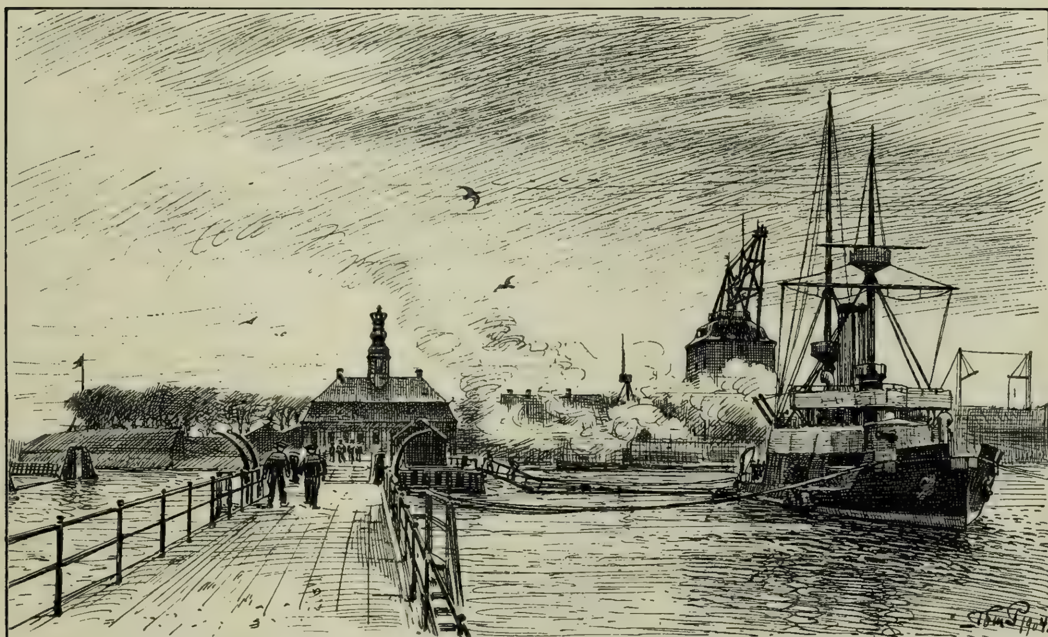
bestaar af 23 Fronter og sikres ved en vaad, bred Grav. Venstre Fløj støttes af et Kystbatteri ved Avedøre (se II S. 285). Forterne ere: *Gladsaksefortet* og *Bagsværdfortet* (se II S. 258), *Lyngbyfortet*, Syd for Lyngby Sø, og *Fortunfortet* (II S. 273), *Garderhøjfortet*, N. V. for Jægersborg (II S. 261), og endelig *Christiansholmsbatteriet* (II S. 267). Ved Sundet ligger desuden til Sikring af Frontens højre Fløj *Hvidørebatteriet*. Alle Forterne ere Panserbatterier. Endnu findes i anden Linie de aabne Batterier *Tinghøj-*, *Buddinge-* og *Vangedebatterierne* samt *Bernstorff-* og *Gjentoftebatterierne*. Tillige kan der paa Nord- og Nordvestfronten iværksættes en Oversvømmelse. Længden af den indre Befæstningslinie fra Avedøre til Hvidøre er c. $3^1/_2$ Mil. Omkostningerne ved Anlægget have været c. $19^1/_2$ Mill. Kr. (heraf har Foreningen „Fædrelandets Forsvar“ bidraget c. $1^1/_3$ Mill. Kr.). Alle Arbejder paa Fæstningen, saavel som paa den ndfr. omtalte Søbefæstning, ere stillede i Bero, indtil en ifl. Lov af $^7/_3$ 1902 nedsat Forsvarskommission har afgjort dens videre Skæbne.

Søbefæstningen. Muligvis har der allerede ved 1600 ligget uden for Byens egentlige Befæstning et Stenbatteri ved Krabbelykke (omtr. ved Nyhavnshoved) til Beskyttelse for Flaadens dav. Leje; senere anlagde Chr. IV et Blokhus i Indløbet af Havnen, og ved Anlægget Skansen ved Skt. Anne Bro lagde han Grunden til et Havneforsvar, der betydeligt forstærkedes, da Fr. III opførte det nuv. Citadel og navnlig dets Søfronter. Men nogen egentlig Befæstning fra Søsiden har først eksisteret fra Slutn. af 17. Aarh. I 1702 anlagdes de to murede Udenværker ved Kalvebodstrands sydl. Indløb, Rysensteens og Kalvebod Kigkure („Køkkenkurv“). Da man 1713 frygtede Angreb fra en engelsk-hollandsk Flaade, blev der paa Schoutbynacht O. Judichærs Forslag paa Refshaleøens nordl. Pynt nedsænket 3 Orlogsskibe, af hvilket det ene hed „Tre Kroner“, medens nogle andre Skibe samt en flydende Dok nedsænkedes paa en sydligere Grund. Det blev den første Begyndelse til Batterierne *Trekroner* og *Prøvesten*, hvilke dog atter sløjfedes hnvis. 1731 og 1767. Da man imidlertid indsaa Nødvendigheden af et Forsvar for Reden, blev det 1767 besluttet paa Forslag af Fr. Danneskjold-Samsøe at anlægge 7 Jordbatterier ude i Søen paa begge Sider af Inderreden; men til Udførelse kom dog kun en mindre Del af det nuv. Batteri *Lynetten*, der udvidedes 1777-80. Saa foreslog en 1777 nedsat Defensionskommission i 1784, at der skulde anlægges 3 nye Værker: et nyt Trekroner, c. 500 Al. fra det tidligere Sted (Sporene af dette, „Gamle Trekroner“, ses endnu), et nyt Prøvesten, c. 450 Al. N. V. for det tidligere (dets Spor ses ogsaa), og et Fort paa Grunden „Stubben“ N. for Trekroner paa den anden Side Kroneløbet, der fører ind til Inderreden. Disse Arbejder ansloges til at ville koste $1^1/_2$ Mill. Rd., hvoraf 273,000 til Trekroner; men kun det sidste blev paabegyndt, og Arbejdet gik endda saa langsomt, at det først blev færdigt 1827 (1801 havde det allerede kostet 356,000 Rd.). Belært af Erfaringen ved Englændernes Besøg foreslog Defensionskommissionen (der først opløstes 1865) i 1801 at anlægge 4 nye Værker foruden Trekroner; men heller ikke det blev til noget, og man nøjedes med at sætte 3 Linieskibe paa Grund ved Prøvesten og indrette et Batteri der, som dog snart forfaldt, saa at man 1828 maatte sælge de 3 Vrag til Ophugning. I 1853 tiltraadte Kommissionen et nyt Forslag om 4 Værker: Prøvesten, et sydl. og et nordl. Mellemfort og et Fort paa Stubben, hvilket vedtoges ved Lov af $^{31}/_3$ 1858 med en Bevilling af $3_{,8}$ Mill. Rd. Men da

det nye riflede Skyts netop da blev indført, blev Planen indskrænket, saa at kun *Prøvesten* og det sydl. *Mellemfort* opførtes i 1859-63, ligesom Trekroner ombyggedes 1865-67, medens et nyt planlagt Fort paa Middelgrunden opgaves; da Arbejderne vare færdige 1868, havde de kostet over $1,_7$ Mill. Rd. Senere blev der foretaget Arbejder for at forstærke Forterne paa Grund af Skytsets stadige Udvikling, saaledes navnlig 1871-72, 1875-76, da det under Chr. VII anlagte *Strickers Batteri* paa Amagerkysten blev ombygget, 1880-82, da det nuv. *Kalkbrænderibatteri* opførtes, og 1898, da Trekroner forstærkedes. Endelig optoges der ogsaa paa de ovenn. provisoriske Finanslove større Beløb til Fuldstændiggørelsen af Søbefæstningen, nemlig 1886-88 i alt 1,995,000 Kr. til de to Kystbatterier ved Charlottenlund og Kastrup, begge færdige 1888, og 1890-91 til 1892-93 i alt 9 Mill. Kr. til Opførelsen af et Fort paa Nordspidsen af Middelgrunden, der var færdigt i Foraaret 1895. — Søbefæstningen bestaar altsaa nu af 6 Forter i den indre Linie, nemlig *Kalkbrænderibatteriet*, *Trekroner*, *Lynetten*, *Mellemfortet*, *Prøvesten* og *Strickers Batteri*, og 3 Værker i den ydre Linie, nemlig *Middelgrundsfortet* samt *Charlottenlund-* og *Kastrupbatterierne*. Af de indre Forter ere Trekroner og Prøvesten kasematerede Forter med ovenover liggende aabent Batteri; Kalkbrænderifortet, Lynetten og Strickers Batteri ere aabne Jordværker, Mellemfortet et aabent Batteri. Det største og vigtigste af de indre Forter er *Trekroner*, i alt c. $6^1/_2$ Td. Ld., som forsvarer det ovennævnte Kroneløb; Fortet, der fik sin nuv. Skikkelse ved Ombygningen 1865-67, har Form af en stærkt afstumpet Lynette, der indeslutter en Havn. Paa Kasematbygningen er 1869 rejst et hvidt, rundt Fyrtaarn, 38 F. højt (hvidt fast Fyr med Blus hvert 1. Minut, Flammens Højde 63 F., Lysvidden over 3 Mil, for Blusset $4^1/_2$ Mil); desuden er der to faste, røde Ledefyr og Taagesignal. De ydre Forter ere alle Jordværker med Skyts under aaben Himmel og Kasematbygninger til Ammunition og Mandskab. Det største er *Middelgrundsfortet* (henved 1 Mil fra Kongens Nytorv), der med Grav og Havn, som beskyttes af en foranliggende Stenkastning, indtager c. 13 Td. Ld. (selve Fortøen er c. 7 Td. Ld.); paa Fortets højeste Punkt staar et hvidt, rundt Fyrtaarn, 39 F. højt (hvidt Lynfyr hvert 5. Sekund, Fl. Højde 95 F., Lysvidden 4 Mil); desuden Taagesignal.

Orlogsværftet og Flaadens Leje. Flaadens Leje var vist i den Havarm, der skilte Byen fra Bremerholm, det nuv. Gammelholm. Allerede under Kong Hans var her et kgl. Skibsværft. I Aaret 1864 tilkastedes Holmens Kanal, den sidste Rest af den omtalte Havarm. Paa Bill. af Kbh. fra 1611 ses Flaaden i Leje udfor Krabbelykke (se S. 321). Dens nuv. Plads er i Inderhavnens nordøstl. Del, adskilt fra denne ved en Flydebro, „Hønsebroen“, der fortsættes af en Række Fortøjningspæle (med en Afstand af c. 80 F.), mellem hvilke der er anbragt nogle svære, sammenkædede Bjælker, og fra Yderhavnen ved en lang Brobygning, der dels bestaar af en fast Dæmning, „Elefanten“, dels af en fast Pælebro (fortsat i Toldbodbommen); mod N. er Pælebroen afbrudt og Delene indbyrdes forbundne ved en c. 140 F. lang Pontonbro, der kan aabnes, hvorved der tilvejebringes et Løb („Nyløb“) for Flaadens Skibe. Mod S. naar Flaadelejet til Christianshavn. Ø. for Lejet ligge 4 Holme, der ere indvundne ved en 1672 paabegyndt Opfyldning af de lave Grunde, der i sin Tid dannede den naturlige Beskyttelse for Havnen.

De 4 Holme, Nyholm, Frederiksholm, Dokø og Arsenalø, paa hvilke de til Flaaden hørende Værksteder, Magasiner osv. findes samlede siden 1859, da Gammelholm bestemtes til Bebyggelse, ere omgivne af sejlbare Kanaler og indbyrdes forbundne ved Broer. I 1887 er endvidere inddraget en Del af Quintus' og Charlotte Amalies Bastion under Orlogsværftet til Brug for det passive Søminevæsen. Mellem Nyholm og Charlotte Amalies Bastion fører en Klapbro (fornyet i 1900). Et Næt af Spor letter Forbindelsen mellem de forskellige Anlæg; over hele Værftet er der indlagt Vand og Gas fra Byens Værker, medens Elektricitet til Belysning og Drivkraft leveres fra Værftets Værksteder. Mod S. staar Orlogsværftet over Arsenaløen i Forbindelse med Christianshavn ved en Bro; mod Ø. afsluttes Værftet dels af Kanalerne, dels af høje Plankeværker paa Quintus' og Charl. Amalies Bastioner. Udenom Værftet og inden for Chrhvns. Vold fører en Vej fra

Den nordlige Adgang til Orlogsværftet. I Baggrunden Hovedvagten og Mastekranen.

Prinsessegade til Refshaleøen. Det samlede Areal af Flaadens Leje og Orlogsværftet er c. 174 Td. Ld., hvoraf Vandarealet er c. $85{,}_{3}$ Td. Ld. Dybden i Nyløb er c. 25 F., i Flaadelejet indtil 24 F. Skibene ligge dels fortøjede ved Pælebygninger, der ere nedrammede i Grunden, dels ved Bolværkerne, hvis samlede Længde er c. 11,000 Al. Langs Hønsebroen ligge de ældre Skibe, som benyttes til Vagt- og Logisskibe*).

Den nordligste af Holmene, *Nyholm*, 273,800 □ Al., c. $19{,}_{5}$ Td. Ld. (saaledes kaldet i Modsætning til Bremerholm, Gammelholm), er den ældste, anlagt 1680-85; Navnet brugtes i lang Tid for det hele Anlæg, ogsaa efter at de andre Holme vare opstaaede (Navnet „Orlogsværftet" afløste først „Holmen" i 1856). Her havde alt fra Chr. IV's Tid de store Skibe søgt Leje ved Krabbelykke i „Hukket" Syd for det nuv. Nyhavn. Det paa Nyholm først byggede Orlogsskib var „Dannebrog", der løb af Sta-

*) Flaaden bestod i 1904 af: 6 Panserskibe, 3 Panserbatterier, 1 Krydserfregat, 1 Krydserkorvet, 3 Krydsere af 3. Klasse, 6 Kanonbaade, 13 Torpedobaade af 1. og 11 af 2. Klasse, 6 Patrouillebaade, 15 Minefartøjer, Dampskibet Dannebrog til Kongens Brug, 4 Skoleskibe, 3 Opmaalingsfartøjer, 13 Transportfartøjer, 4 Eksercer- og Kaserneskibe, et Forsøgsskib og nogle Bugserbaade.

belen 1692 (bekendt fra Slaget i Kjøge Bugt 1710). Paa Nordpynten ligger Batteriet *Christianus Sixtus*, oprindl. dannet ved Grundsætning af nogle Orlogsskibe 1680-85 for at beskytte Nyholm mod Isgang og anlagt som Batteri under Chr. VI; nu benyttes det kun som Salut- og Flagbatteri. Paa Volden ved Flagstangen er rejst en Sandstensstøtte (som en afbrudt Mast) til Minde om Kapt. J. C. Schrødersee, der faldt $^2/_4$ 1801. I Nærheden lige for Dæmningen „Elefanten“ er den lille stilfulde, 1744-48 opførte Hovedvagt med et Taarn, der afsluttes af en Kongekrone. Nær ved Hovedvagten staar den under Fr. V rejste, mægtige Mastekran, der nu vedligeholdes som Sømærke; paa Kranen er i Nov. 1904 anbragt en korslignende Mast, der benyttes til Stormvarselssignaler; i den øverste Del af Kranbygningen er der Vandbeholder til Vedligeholdelsen af Vandtrykket paa Nyholm. S. for Kranen findes de 3 Beddinger, hvor de fleste af de danske Krigsskibe ere byggede i de sidste Par hundrede Aar, ligesom Ophalingsbeddingen til Reparationer. Foruden Oplagshuse, Kontorer osv. mærkes endnu paa Nyholm det store Skibsbygningsværksted. — S. for Nyholm ligger *Frederiksholm*, 450,200 □ Al., c. $32_{,1}$ Td. Ld. (ligesom de to næste først opstaaet i Beg. af 18. Aarh.), hvor der bl. a. findes Værftets største Smedie (opf. 1862) med de mægtige Damphamre, et Maskinværksted, Kedelsmedie, Støberi, Hovedmagasinet, Beklædningsmagasin, Takkelværksted, Tømmer-, Snedker- og Baadebyggerværksted samt Modelkamret, en interessant hist. Samling af Skibsmodeller fra ældre og nyere Tid lige op til vore Dages nyeste Konstruktioner; den ældste Model er fra 1670, men i øvrigt ere meget faa fra Tiden før 1690. — V. for Frederiksholm ligger den 3. Holm, *Dokø* (eller *Ankerø*), 136,800 □ Al., c. $9_{,8}$ Td. Ld., paa hvilken bl. a. er den 1854-58 byggede, murede Dok, der i Slusen har en Bredde af 58 F. og en Dybde af c. 20 F., og som kan optage Skibe af indtil 275 F. Længde. — Paa den sydligste Holm, *Arsenalø*, 292,400 □ Al., c. $20_{,9}$ Td. Ld., findes det store, 1742-46 opførte Arsenal (to Hovedbygninger med en paa Buer hvilende Forbindelsesbygn.), Artilleriværksted, Proviantmagasin og det 1846 opførte Laboratorium, med en ny, 1894 opf. Bygning*). — Paa flere af Bastionerne paa Volden ud til Søen findes Krudttaarne og Krudtmagasiner. — Paa Nyholm findes den S. 210 nævnte *Søværnets Officersskole* og paa Frederiksholm *Maskinskolen*, hvorimod Elevskolen (før „Underofficersskolen“), der var paa Dokø, 1888 flyttedes til Søkvæsthuset. (Se *H. Degenkolv*, Oplysn. om Orlogsværftet, Kbh. 1894, og s. Forf., Gammelholm i ældre Tid, Kbh. 1895).

Af andre Bygninger, der uden for Værftet henhøre under Flaaden, nævnes her:

Søkvæsthuset, Overgaden o. Vandet, oprindl. Hospital for de i Krigen kvæstede, bestaar af 5 Bygninger: 1) det tidligere, 1754 opførte Opfostringshus, se S. 228, 1777 indrettet til Søkvæsthus, nu Elevskolen; den ligger ud mod Overgaden og er i Kælder og 2 Stokv. med Fronton og brudt Mansardtag; den benyttedes i mange Aar til Kaserne for de værnepligtige. 2) Det tidligere Fattighus; Huset, som senere indrettedes til Kontor

*) Til Arsenalø hørte oprindelig ogsaa den mod V. liggende mindre Holm *Christiansholm*. Den opstod ved Opfyldning i 1695 og kaldtes „Motzmanns Plads“ efter Kapt. J. C. M., som fik Lov til at anlægge en Kølhalingsplads der; 1714 gik Holmen over til Krigshospitalet, der solgte den til Søetaten for 2000 Rd.; under Chr. VI anlagdes den egentlige Arsenalø, og begge Øerne kaldtes tils. Christiansholm; paa den mindre havde Flaaden i sin Tid Oplag af Kanoner m. m.; 1866 solgte Staten den til private for c. 300,000 Rd.; fra 1896 ejes den helt af Christiansholms Fabrikker.

og Embedsboliger, brændte 1838, men genopbyggedes straks efter; det er i Kælder og 3 Stokv. og benyttes til Kontor og Bolig for Orlogsværftets Chef m. fl. Ved et 1789 opf. Vadskehus forbindes denne Bygning med 3) Bygningen i Baadsmandsstræde, opf. 1780 til Sygehus, i Kælder, 2 Stokv. og Mansard. 4) En Bygning, 1 Stokv. (vistnok oprindl. hørende til Opfostringshuset), er nu Portnerbolig. 5) Gartnerboligen, Kælder og 1 Stokv., opf. 1842, er nu udlejet*).

Nyboder, mellem Fredericiag., St. Kongensg., Ø.-Voldg. og Rigensg., Boliger for Søværnets faste Mandskab („Holmens faste Stok"). Kvarteret danner et Kompleks af smaa, dog nu næsten alle to Stokv. høje Huse, og er grundlagt af Chr. IV, idet „Skipperboderne", som laa mellem den nuværende Holmens Kanal og Nicolai Kirke omkring Admiralgaarden, vare utilstrækkelige (Navne som Hummergade og Laksegade minde endnu om Slægtskabet med Nyholm). Boligerne, der oprindl. kaldtes „Kongens de nye Boder", „Baadsmandsboderne" eller „Skt. Anne By", senere ogsaa „Matrosboderne", opførtes 1631-41 paa et Areal af c. 18 Td. Ld. mellem Klerkegade (da Lavendelstræde), nuværende Rigensgade, Suensonsgade (da Elefantgade) og St. Kongensgade og havde c. 600 Lejligheder i 20 Dobbeltlænger. Gadenavnene, hvoraf flere ere bevarede, bleve tagne fra Dyr og Planter. Senere udvidedes Komplekset, dels under Fr. V. med nogle

Nyboder Huse og Suensons Monument.

*) *Kvæsthuset* er oprettet ifl. kgl. Res. af 16/8 1658 (allerede Chr. IV havde oprettet „Baadsmændenes Sygehus", der først laa ved Bremerholms Laage nær ved Holmens Kirke, men 1628 flyttedes til et Sted mellem Gammelmønt og Regnegade) og fik Plads i et stort, af Fr. II opført Hus paa Bremerholm, „Sejlhuset", hvoraf endnu en Rest staar bag Charlottenborg; senere havde det Lokale i Børnehuset paa Christianshavn og i Guldhuset (se S. 273), men i 1680'erne flyttede det, efter at have faaet en ny Fundats i Juni 1682, til sin egen nye Bygning i Kvæsthusgade (nu det forenede Dampskibsselskabs Bygn., se Afbild. i Bruun, Kbh., II S. 289), til hvilken Grundstenen lagdes 26/5 1684. Kvæsthuset var fra Beg. baade for Hær og Flaade, men ved Forordn. af 17/1 1690 og 19/5 1697 blev det udelukkende for Søetaten (medens Hæren fik sit eget, Krigshospitalet), og det fik efterhaanden mere Karakter af et Hospital og Fattighus. Efter at det var flyttet til sin nuv. Plads, forhøjedes Fattigbygningen, fortælles der, 1779. Efter at Søetatens Hospital var blevet taget i Brug i 1806 (se S. 273), bleve de svageste og mest trængende indlagte paa Søkvæsthuset; men fra 1816 ophørte det at være Sygehus. Efter Børnehusets Brand i 1817 blev Hovedbygningen indrettet til Straffeanstalt for Kvinder og Sidefløjen for Mænd. Det tidligere Søkvæsthusfond (hvorunder Assistenshuset, hvis Indtægter fra 1753 overlodes Søkvæsthuset) blev fra 1851 henlagt til den alm., nu ophævede Invalidefond (se under Assistenshuset).

Længer Ø. for Borgerg. og N. for Suensonsg., dels og især i 1785-95 med Trekanten N. for Elsdyrsgade. Chr. IV's Huse vare i 1, de andre næsten alle i 2 Stokv. Kvarteret, der efter den sidste Udvidelse var c. 25 Td. Ld., er ved Bortsalg 1853-78 blevet indskrænket til mindre end det halve, og der er foruden mange Privathuse opf. flere større Bygninger, som Skt. Pauls Kirke og Frimurerlogen. Ogsaa den S. 210 nævnte Kadetskole findes her. I 1886-93 ombyggedes de daarligste, deribl. alle Chr. IV's Huse (med Undtagelse af en Længe i nuv. Skt. Paulsg.), som to Stokv. høje Arbejderboliger, ligesom der er gjort en Del for at forbedre de ældre. Endelig er der 1903 opf. en Bygning i Kælder, 3 Stokv. og Mansard ved Skt. Pauls Kirkeplads paa den gl., nu nedrevne Materialgaards Plads. Den gl. Vagtbygning er restaur. og indrettet til Bolig for en Opsynsmand ved Bygningen, der indeholder Embedsboliger og Lokaler for Lægekonsultation og Kassation. Den længe nærede Tanke at flytte Boligerne (dog med Bevarelse af de nybyggede) ud paa Orlogsværftet kom frem ved et Forslag i Rigsdagen 1901-02, men gik ikke igennem. Nyboder har sin egen Administration og sin egen Kommandant. Nogle Nybodershuse mellem Fredericia- og Olfert Fischers Gade ere overladte til Boliger for Underofficerer af Hæren. (*H. D. Lind*, N. og dets Beboere, især i ældre Tid, Kbh. 1882). — I Nyboder findes to Monumenter: af *Chr. IV* ud til Ø.-Voldg. en Broncestatue af V. Bissen, paa en høj Granitsokkel, afsløret $^{29}/_{7}$ 1900, og et Mindesmærke for Sejrherren ved Helgoland, *E. Suenson*, bestaaende af en Buste paa en høj, med Skibssnabler prydet Granitsokkel, ved hvis Fod en Løve af Bronce, af Th. Stein, afsløret $^{9}/_{5}$ 1889.

Om **Søkortarkivet** se S. 218.

Tøjhuset, der med sine tilhørende Bygninger og Omgivelser indtager den sydvestl. Del af Slotsholmen, er Hærens Arsenal og Centrum for Artilleriets Virksomhed. Det store Anlæg skyldes Chr. IV, der lod Bygningerne opføre baade for Hær og Flaade paa et fra Stranden indvundet Terræn som Afløsere af det under Chr. III og Fr. II opførte Tøjhus, som laa omtrent paa det nuv. kgl. Biblioteks Grund, og de dermed forbundne to Provianthuse. Byggearbejdet begyndte $^{30}/_{10}$ 1598 med Opførelsen af den østl. Længe, „*Lange Tøjhus*“, under Ledelse af Bygmester Bernt Petersen, der havde forestaaet Opførelsen af Kæmpetaarnet paa Koldinghus. Bygningen, $520 \times 77^{1}/_{2}$ F., med 11 F. tykke Mure, staar endnu væsentlig, som da den var færdig 1604, om ogsaa den har mistet sine Sandstensgavle og andre Prydelser, deribl. det ene af sine Spir, ligesom Blytaget er ombyttet med et Skifertag, de røde Stenmure ere dækkede af et grimt, graat Cementlag, og der er 1888 opf. to stilløse Trappetaarne, et paa hver af Langsiderne; det var navnlig efter en Brand i 1647, der fortærede øverste Stokv. og Taget, at den i Hovedsagen fik det Udsende, som den nu har; Taget rejstes først 1655, og det c. 105 F. høje, kobbertækte Spir paa Trappetaarnet inden for Porten fra Tøjhusgade opsattes først 1680. Tøjhusets nederste Rum er dækket med en dobbelt Række af 17, $20^{1}/_{2}$ F. høje Korshvælvinger, medens 2. Stokv. har gibset Loft (tidligere Bjælkeloft); om disse Rums Anvendelse til Vaabensamling se S. 250. Omtrent samtidig med Tøjhuset opførtes den østl. og de sydl. Længer i Komplekset. Den østl. Fløj, *Provianthuset*, der er lige saa lang som Tøjhuset, men kun 55 F. bred, med et Trappetaarn (se Bill. S. 167), opførtes 1602-6 (en mindre,

nordl. Tværfløj, der strakte sig over Rigsarkivets og noget af det nuv. Biblioteks Grund, og som indrettedes til Bryghus, er forlængst forsvunden). Bygningen, der har hvælv. Kælder og 2 Stokv., hvoraf det første ogsaa er hvælv., samt to Loftsetager, benyttes nu dels af Rigsarkivet (se S. 166), dels af Generalstaben (Kontor og Arkivlokaler, den topografiske Afdeling med fotografisk Atelier). Provianthuset er to Gange blevet hærget af Brand, $^{11}/_{5}$ 1626 og $^{29}/_{11}$ 1719. Den sydl. Længe i Komplekset kom til at bestaa af to Bygninger, adskilte ved Indløbet til den Skibshavn, *Tøjhushavnen*, som Chr. IV lod udgrave mellem de beskrevne Længer. Den østl. Del af den sydl. Længe var den største (197 × 77 F.); den benyttedes vistnok fra Beg. ogsaa til Tøjhus, men senere var den Bageribygning; den er, ligesom den ud til Christiansgade liggende Artillerichefens Have, forsvunden

„Lange Tøjhus“, Gavlen ud mod Christiansgade,

for den ny Biblioteksbygning, hvori dog Bageriets hvælv. Underrum er bevaret (se S. 217). Den vestl. Del af den sydl. Længe mellem Havneindløbet og Tøjhuset forsvandt efter Branden 1647. Den omtalte Havn mellem Længerne var omgiven af en Mur, der delvis staar endnu, dog med senere indbyggede Huse. Mod V. afgrænser Muren den *lange Tøjhusgaard* langs Tøjhuset med Indkørselsport fra Tøjhusgade gennem den nuv. Biblioteksbygning. Mod N. afgrænser Muren den *korte Tøjhusgaard* langs den nuv. Biblioteksbygning, der opførtes 1665-73 (se S. 214) som den nordl. Længe i Komplekset, og hvis nederste Stokv., „Felttøjhuset“, indrettedes for Landartilleriet, da Adskillelsen af Hærens og Flaadens Materiel efter 1660 nødvendiggjorde en Udvidelse; samtidig opførtes langs Havnemuren de to Huse (henholdsvis 72 og 142 F. lange), som nu rumme Artilleriets Kontorer, Arkiv, Bibliotek, Modelkammer m. m. (de vare oprindl. i 1 Stokv., men forhøjedes med et 2. henholdsvis i 1829 og 1826). Mod Ø. afgrænser

Muren *Proviantgaarden*, til hvilken Indkørselsporten er i Rigsarkivet; ogsaa her opførtes langs Muren, vistnok under Chr. V, nogle Huse, som fra 1866 indrettedes til Geværfabrik (se ndfr.). Fra 1738 toges fat paa den fuldstændige Adskillelse af Land- og Søartilleriet; det nye Søarsenal opførtes 1742-46 (se S. 324), Motzmanns Plads indtoges til Flaaden osv., men først fra 1768 var Hæren i Enebesiddelse af Tøjhuset. I 1769 opførtes en nu paa Grund af den nye Biblioteksbygning nedbrudt Værkstedsbygning (156 × 41 F., 2 Stokv.) langs Havnemuren i den lange Tøjhusgaard. Havnen (c. 20,000 □ Al.) mellem Længerne blev først tilkastet 1867-68, og samtidig afsluttedes Terrænet mod S. ud til Christiansgade med et Jærngitter, der staar endnu. Som Erstatning for de Bygninger, der ere fjærnede ved Bibliotekets Opførelse, er en Del af Tøjhusets Magasiner og Værksteder flyttede ud paa Amager, hvor der er opført Bygninger for dem Ø. og V. for Geværfabrikken.

Til Tøjhuset hører ogsaa Terrænet V. for Tøjhusbygningen ud til Frederiksholms Kanal og begrænset mod N. af den 1668 opførte Staldmestergaard, et Areal, der tidligere optoges af den kgl. Ridebane („Prins Jørgens Ridebane“). Her ligger bl. a. det mægtige *Gamle Bryghus*, der er opf. under Chr. IV, oprindl. som Hjørnebastion for Slotsholmen, og som blev hærget af Ildebrand Nov. 1632 og 8/5 1767, hvorefter Bryghuset flyttedes over paa den anden Side af Frederiksholms Kanal, medens gl. Bryghus blev Magasin for Søetatens Proviantgaard; 1827 gik det over til Tøjhuset som Artillerimagasin. Om Bygningen, der har to Stokv., hvoraf det nederste er overhvælvet, og 5 Loftsetager, se for øvrigt under „Gamle Huse“. Da en Del af Pladsen, som havde været optaget af Ridebanen, 1841 blev overladt Tøjhuset, opførtes de nuv. Vognskure; 1862-63 opførtes *Tøjhusafafdelingens Kontorbygning*, hvor der før laa en stor grundmuret, 1 Stokv. høj Bygning, „Blikhuset“.

Af Bygninger uden for Slotsholmen, der høre ind under Artilleriet, nævnes Geværfabrikken og Laboratoriet. *Geværfabrikken* blev som nævnt anlagt 1866 i Husene i Proviantgaarden, hvortil føjedes en 1869 opf. Bygning, der laa parallel med den nye Biblioteksbygning (og den tidligere Bageribygning), som Afløser af den 1870 nedlagte Fabrik paa Hammermøllen (se II S. 57). Men Lokalerne vare utilstrækkelige og deres Beliggenhed faretruende for Omgivelserne, og 1887-88 opførtes Fabrikken paa et fra Kalvebodstrand indvundet Terræn paa Amagersiden nær ved den nuv. nye Langebro mellem Christianshavns Voldgrav og Faste Batteri. Om de nye Værkstedsbygninger her, se ovfr. *Hærens Laboratorium* er opført 1846 paa Christianshavn i den af Søetaten købte Sophie Hedevigs Bastion og i Prins Ulriks Bastion, hvor Flaaden før havde sit Laboratorium; Bygningerne bleve betydeligt udvidede efter 1867 (Pladsen for Hærens gamle Laboratorium, der laa paa den anden Side af Havnen over for Tøjhuset, afhændedes 1869-71 til Burmeister & Wain).

Litt.: *O. Blom*, Kbhs. Tøjhus, i Hist. Tidsskr. 6. R. I.

Citadellet Frederikshavn (*Kastellet*), mod N. Ø. i den gamle By ved Havnen. Det første Citadel, „Værket ved Skt. Anne Bro“ eller „Skt. Anne Kastel“, anlagdes af Christian IV omtrent 1629; det synes at have været aabent eller i alt Fald svagt befæstet mod Byen. Det nuv. Citadel opførtes fra 1661 noget nordligere af den indkaldte Hollænder

Henrik Rüse (adlet som Rysensteen) til stor Misfornøjelse for Kbhs. Indb., der troede, at Anlægget var rettet mod Byen. Materialerne til de mange Bygninger, der opførtes her efter 1663, deribl. den nedenn. Kommandantgaard, Fængsel, Arsenal, Bryggers og Bagers, Vagthuse osv. samt Kirke (i Artilleristokken, se S. 69), toges for en stor Del fra den ufuldendte Skt. Anna Rotunda, og den lille Fæstning omgaves af en Jordvold med 5 ved Kourtiner forbundne Bastioner, samt af en Grav, der mod Landsiden var dobbelt; mod Søsiden var der ogsaa en lav Ydervold („Langelinie"), og mod N. laa et Glacis med Udenværker. Nu er Citadellet faktisk opgivet som Fæstning; den østlige Del af Fæstningsværkerne med to Bastioner ud til Søen er nu forstyrret ved Banen ud til Frihavnen; ogsaa paa Vestsiden er en Del bleven bortskaaret i 1905 ved Anlægget af Boulevarden gennem Grønningen, og

Norgesporten set udefra.

det øvrige, der er en interessant Rest af det gamle Kbh., staar vistnok ogsaa snart for Fald (om en Plan at forvandle Arealet til en Sports- og Legepark, se „Kastelsparken", Kbh. 1901); men endnu benyttes Bygningerne til Kaserne for 1. Infanteriregiment og 1. Artilleribataillon, Kontorer, Magasiner osv., ligesom den kommanderende General (tidligere Kbhs. Kommandant) har Bolig i den gamle, smukke Kommandantgaard; ogsaa Byens Hovedvagt findes her siden 1875.

Arealet er c. $45,_7$ Td. Ld. Lige inden for de to gamle, smukke Fæstningsporte, der føre ind fra Grønningen mod S. og Anlægget ved Frihavnen mod N., *Sjællandsporten* og *Norgesporten*, ligge de gamle Vagtbygninger, medens den nye Hovedvagt (2 Stokv.) med Arrestbygning, der er opf. 1873-74 (forlænget 1883-84), findes inden for Sjællandsporten. Foruden Kommandantgaarden (restaur. 1865-66) og den S. 69 beskrevne

Kirke, der hver ligger paa sin Side af Pladsen i Midten af Citadellet, findes der af Bygninger: 6 ældre Længer (Elefant-, Fortun-, General-, Svane-, Stjærne- og Artilleristokken), der benyttes til Kaserner, en 3 Stokv. høj ny Kaserne (opf. 1885), to Magasinbygninger, en Depotbygning (opf. 1885), Gamle Eksercerhus (opf. 1871-72), Nye Eksercerhus (opf. 1881-82) og flere Staldbygninger samt den ved Kirken S. 69 omtalte gamle Bygning, der tidligere var Statsfængsel, men 1872 omdannedes til Arrestbygning (over Døren staar: 1725; man viser endnu de Rum, hvor Norcross og Struensee sad, samt det Sted, hvor den første brød ud). Alle Bygningerne ere tils. takserede til 1,124,500 Kr. Fra de omgivende Volde er der en smuk Udsigt over Havnen og Sundet; mellem Gravene mod V. er den smukke Spaseresti „Smedelinien“

Norgesporten set indefra.

bevaret. Paa den midterste af de 3 delvis endnu bevarede Bastioner mod Vest, Kongens Bastion, ligger en Vejrmølle (oprindl. opf. 1687); i den sydligste af Bastionerne, Dronningens, ligger et Krudttaarn (Magasin for Kbhs. Søbefæstning). Den Del af Volden, der ligger ud mod Langelinie, hører nu til Langelinieparken (s. d.).

Af andre Kaserner findes følgende:

Sølvgadens Kaserne, Hj. af Sølvgade og Ø.-Voldgade, Kaserne for 2. Sjæll. Brigade, med Øvelseslokaler for Gymnastikskolen, er opf. paa den tidligere Skt. Anna Kirkegaards Grund i 1765-69 efter Tegn. af Jardin. Den var fra Beg. Kaserne for de danske og norske Livregimenter, men blev fra 1775 (se S. 276) overladt til Alm. Hospital (og Christians Plejehus), indtil den atter 1785 blev Kaserne. Bygningerne, der ere restaur. 1853-55, bestaa af to Hovedfløje (240 F.) i Kælder og 4 Stokv., ud til Sølvgade og Voldgaden, sammenknyttede paa Hjørnet ved et smukt Port-

parti, samt 2 Sidefløje (180 F.) foruden nogle mindre Bygninger. Dens Areal er 90,525 □ Al.; Taksationssum: 1,011,000 Kr.

Gymnastikskolens Kaserne, Stokhusgade 3 (se S. 210), er opf. 1858, oprindelig Garnisonsskolebygning, indrettet til nuv. Brug 1871-72; Areal: 2360 □ Al.; Taksationssum: 54,000 Kr.

Livgardens Kaserne, Hj. af Gotersg. og Ø.-Voldg., er ifl. kgl. Res. af $^{11}/_{12}$ 1784 opf. 1785-86 paa det nedlagte Laurierhus' Plads (se S. 132), hvis Mure benyttedes ved Opførelsen; samtidig anlagdes Eksercerpladsen. Kasernen, ud til Voldgaden, bestaar af 3 Pavilloner, den midterste 3, de andre 4 Stokv., med to mellemliggende Fløje i 3 Stokv., i alt 420 F. lange; ud til Eksercerpladsen er der foran Bygningen en Række flade Stenpiller, prydede med Løvværk og mytologiske Figurer, paa den mellemste Pavillon en Altan. Bygningen er restaur. 1845-46. Desuden hører til Ka-

Sølvgaden Kasserne.

sernen den til Rosenborg stødende „Rosenborglænge“ (2 Stokv.), der indeholder Underofficersboliger, Arrester, Vadskehus m. m. Langs Gotersgade ligger Eksercerhuset. Hele Arealet er 68,250 □ Al.; Taksationssum: for Kasernen 322,600, for Eksercerhuset 89,000 Kr.

Kasernen ved Frederiksholms Kanal, for 3. Artilleribataillon samt Kontorer for 2. og 3. Ingeniørdirektion, er opf. 1792 paa en Del af Materialgaardens Grund af Hofarkitekt A. J. Kirkerup (den brændte Marts 1798, men opførtes straks igen ifl. kgl. Res. af $^{11}/_{5}$ 1798) for Hestgarden (et Kompagni havde før haft Kvarter i den af Vognmand Poul Nygaard opførte Kaserne paa Vestergade, „Gardergaarden“). Den bestaar af to parallelt liggende Bygninger mellem Frederiksholms Kanal og V.-Voldg., forbundne ved 3 Tværbygninger; Hovedbygningen, ud til Kasernegaarden, er 341, den anden Hovedlænge 210 F. lang. Taksationssum: 287,800 Kr.

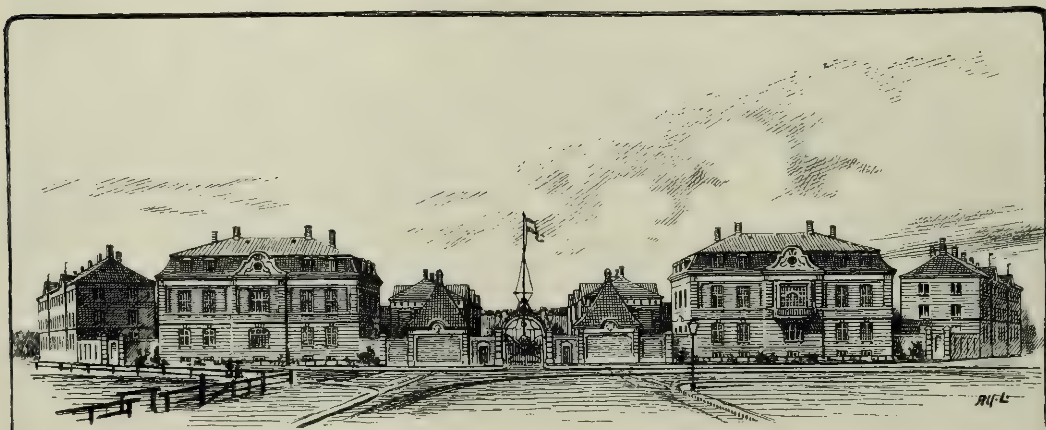
Første Artilleriregiments Kaserne, Baadsmandsstræde 43 ved Hærens Laboratorium, Kaserne for 1. Artillerireg. og Trænafdelingen, er opf. 1836,

ombygget 1863; foruden den 4 Stokv. høje Hovedbygning er der Ridehus, Stalde m. m. Taksationssum: 1,094,400 Kr.

Andet Artilleriregiments Kaserne, Amager Fælledvej ved Faste Batteri, er opf. 1889-91 for c. 885,000 Kr. Den indeholder en Officers- og en Underofficersbygning, hver i 3 Stokv., Stalde og Magasiner samt en Barakkelejr, i alt c. 78,200 □ Al.

Strandgadens Kaserne, for 2. Artilleribataillon, er en Gaard, der er købt af den grønlandske Handels Direktion ifl. kgl. Res. af $^{8}/_{12}$ 1790. De gamle Bygninger bestaa af 3 Fløje: til Strandg., Baadsmandsstræde og Wildersg., i 3 og 2 Stokv. Areal: 6200 □ Al.; Taksationssum: 221,600 Kr.

Wildersgadens Kaserne med Inventariedepotet, mellem Wildersg. og Overgaden n. Vandet, Kaserne for Tøjhusafdelingen, Forplejningskorpsets Skole, Militærarbejderdepotet og Sundhedstropperne, er opf. ifl. kgl. Res. af $^{24}/_{9}$ 1802 af Prof. J. H. Rawert og Tømmermester, senere Oberst Hallander. Hovedbygningen ud til Wildersg. er i Kælder og 4 Stokv., ca. 160 F. lang;

Gardehusarkasernen.

Inventariedepotets Bygning ligger ud til Overgaden. Areal: 13,170 □ Al.; Taksationssum: 259,000 Kr.

Skydeskolens Kaserne, ved Christianshavns Voldg. i Panthers Bastion, er opf. 1876-77 (se S. 210). Taksationssum: 112,600 Kr.

Ingeniørkasernen, ved Strandvejen, Kaserne for Ingeniørregimentet m. m., med Eksercerplads (ogsaa for Gardehusarregimentet) og Øvelsesplads i Ryvangen, er opf. 1895-96 efter Tegn. af Arkitekt C. Leuning Borch ifl. Lov af $^{15}/_{3}$ 1895, ved hvilken der bevilgedes 350,000 Kr. til Opførelsen. Af Bygninger nævnes Administrationsbygningen (3 Stokv.), to Underofficersbygninger (3 Stokv.) og 3 Kasernebygninger (2 Stokv.). Kasernen, c. $4_{,4}$ Td. Ld., er takseret til 574,700 Kr., Øvelsespladsen, c. $47_{,7}$ Td. Ld., til 174,400 Kr.; Eksercerpladsen er $58_{,8}$ Td. Ld.

Den tidligere Ingeniørkaserne (en Tid kaldet „Rosenborgkasernen"), Kronprinsesseg., som nu benyttes af Kbhs. Væbning, Lægekorpset m. m., er opf. 1805 ifl. kgl. Res. af $^{11}/_{6}$ 1802. Den bestaar af to Hovedbygninger ud til Gaden, i 4 Stokv., forbundne ved et Portparti, og nogle Sidebygninger m. m. Areal 6377 □ Al.; Taksationssum: 245,200 Kr.

Gardehusarkasernen, paa Østerfælled ved Østerbrog., er opf. ifl. Lov af $^{15}/_{3}$ 1895, ved hvilken der bevilgedes til Opførelsen 985,000 Kr., i

1896-98 efter Tegn. af Arkit. Eugen Jørgensen. Af Bygningerne nævnes to Administrations- (2 Stokv.) og to Underofficersbygninger (3 Stokv.), beliggende hver 1 og 1 paa begge Sider af den mod Østerbrog. vendende Hovedindgang, desuden to Kasernebygninger (2 Stokværk), to Ridehuse, Gymnastikhus, Stalde osv. Arealet er 119,000 □ Al., hvoraf c. 26,000 er bebygget og 22,000 er udlagt til Ridebane. Taksationssum: $1,_3$ Mill. Kr.

Den gamle Gardehusarkaserne, Toldbodvej 6 (Ny Husarkas.) og Toldbodvej 1 (Gammel Husarkas.), mellem St. Kongensgade og Grønningen (den lange Bygning langs St. Kongensg. opførtes 1783 som Reberbane og købtes 1788 af Ingeniørkorpset for 38,000 Rd.), er nedlagt og Arealet N. for Toldbodvej med en Del af Grønningen, i alt 130,000 □ Al., tilskødet Kommunen $^9/_5$ 1899. I 1901 vurderedes Ejendommen til 1,005,534 Kr. Nu føres Østerbrogade som Boulevard gennem en Del af Grunden til Toldbodvej. Bygningen Toldbodvej 6 ejes endnu af Staten.

Af andre militære Etablissementer nævnes: *Hærens Ride- og Beslagskole*, Kong Georgs Vej, Østre Fasanvej og Dronn. Olgas Vej, opf. 1890 for c. 430,000 Kr. (se S. 210); foruden Ridehus, Stalde m. m. er der en 3 Stokv. høj Hovedbygning med Kaserne og Bolig for Chefen ud til Kong Georgs Vej; Areal: 37,000 □ Al. — *Fæstningens Materialgaard*, Frederiksholms Kanal, med Kontorer for Forplejnings- og Ingeniørkorpset samt for 1. Ingeniørdirektion; 10,400 □ Al., Taksationssum: 151,800 Kr. — *Stokhusbygningen**), Ø.-Voldg. 6, c. 6230 □ Al., med Depot for Materialintendanturen og Værksted for Bygningsdistriktet; *Munderingsdepotet*, Rigensg., 6140 □ Al., med Munderingsdepotet og Lokaler for Materialtintendanturen, taks. til 160,800 Kr.; *det militære Klædeoplag*, Rigensg. 13, 1250 □ Al., opf. 1889-90, med Kontor og Udsalg, taks. til 66,600 Kr. — *Fodfolkets Skydebaner* m. m. samt *Gamle Eksercerplads* paa Amager Fælled. — *Valby Fælled*, c. 300 Td. Ld., Øvelsesplads for Garnisonen. — Et Krudttaarn paa Amagers Østkyst og et Krudtmagasin paa Vestkysten. — Christianshavns Fæstningsværker udgøre i alt c. 150 Td. Ld.

Soldaterhjemmet, Overgaden o. Vandet 10, er oprettet 1882 og har en i 1897 oprettet Filial i Sølvgadens Kaserne. Adgangen betales med 2 Kr., naar civilt Tøj opbevares, ellers med 1 Kr. for hele Tjenestetiden. — Kristl. Forening for unge Mænd har 1889 opr. et Soldaterhjem, Gotersg. 115; Adgangen er gratis (for Opbevaring af civilt Tøj 1 Kr.).

---

*) *Stokhuset* (Navnet kommer af „Stokken", to Bjælker med Huller, hvori Arrestantens Arme eller Ben anbragtes), det militære Arresthus, var tidligere i Jærmers Taarn („Helmers" Bastion); men da Taarnet i 1670 blev skjult af Volden, blev Arresthuset flyttet til Hj. af Østervold og Stokhusgade og senere over paa det andet Hjørne paa dets nuv. Plads. Fra 1741 blev Bygningen en Straffeanstalt for grove militære Forbrydere og de til Fæstningsarbejde dømte „Slaver"; 1783 opførte Søetaten en Tilbygning for sine „Slaver"; Straffeanstalten, som tilsidst havde Plads til over 500 Fanger, nedlagdes 1851. Bygningerne staa endnu omtrent i deres oprindelige Skikkelse. I Stokhuset residerede ogsaa den 1686 oprettede og 1842 ophævede *Inkvisitionskommission*, der med Tortur (først helt afskaffet 1837) holdt Forhør over Forbrydere.

Anlæg og Institutioner for Handel og Omsætning, Samkvem og Samfærdsel.

Kjøbenhavns Havn, der dannes af en Arm af Havet, som skærer sig ind mellem Sjælland og Amager, og som V. om Amager forbinder Østersøen med Øresund, er Landets bedste og største Havn og den betydeligste ved hele Østersøen; den har gjort Kbh. til den vigtige Handelsstad, som den er, og er Grundlaget for hele dens økonomiske Udvikling.

Idet der i øvrigt henvises til Afsnittet om Byens Historie, skal her blot bemærkes, at man før Chr. IV's Tid kun har faa mere bestemte Oplysninger om Havnens Linier. Han anlagde Christianshavn delvis paa den gamle Grønnegaards Havns Plads, Tøjhushavnen (se S. 327) og udvidede Havnen betydeligt ved at føre Toldboden langt ud mod Ø., hvor denne nu er. Indtil Christianshavn blev anlagt, fandt Havnens Udvikling væsentlig Sted paa Sjællandssiden. Efter den Tid dannedes ved Opfyldning de store Privatpladser paa Christianshavnssiden, navnlig paa begge Sider af Knippelsbro, som Asiatisk Kompagnis Plads og Vestindisk-guineiske Kompagnis Plads, der før og efter har haft Navn efter forskellige private Ejere. Disse Opfyldninger fortsattes i 18. Aarh. og gave efterhaanden Christianshavn den Form ud mod Havnen, som den nu omtrent har. Saaledes fik Købmand Andreas Bjørn 1735 Tilladelse til at inddæmme det Areal, hvor nu Grønlandske Handels, Krøyers og Wilders Plads findes; en lign. Tilladelse gaves 1748 Købmand Jan v. Osten til Inddæmning af det Areal S. for Knippelsbro, hvor Holms og Tyske Plads nu er, og sydligere ved Kanalens Udløb anlagde Rebslager Appleby den Plads, som endnu bærer hans Navn; 1766 og 1768 fik Handelsmand Andreas Bodenhoff Tilladelse til at opfylde et Areal mellem ovennævnte Bjørns Plads og Christianshavns Vold, osv. Ogsaa paa Sjællandssiden var der dog sket Opfyldninger i 17. Aarh., navnlig i Egnen S. for Knippelsbro og ved Kongens Nytorv, og her anlagdes 1672 Nyhavns Kanal; 1706 begyndte man paa Opfyldningen af Terrænet mellem Ny Toldbodgade og Havnen, oprindelig bestemt til Tømmerpladser, men senere i 18. Aarh. benyttet til Opførelsen af store Pakhuse (Vestindiske Kompagnis Pakhus, Kieler Pakhus, Blaa Pakhus, Korntørringsmagasinerne osv.). Ligeledes opførtes i 17. Aarh. de for Havnens Fysiognomi saa vigtige Broer Knippelsbro og Langebro.

Det ældste samlede Kort over Havnen, som findes i Søkortarkivet, er fra 1794, da Handelen var saa blomstrende som nogensinde før, og først gennem dette faar man nogle Oplysninger om dens Dybde. Der var da fra Toldbodbommen til noget S. for Nyhavn et c. 200 F. bredt Løb, der kunde besejles af Skibe af indtil 20 F. Dybgaaende; herfra mod S. til den nuv. Knippelsbro kunde Midten af Havnen besejles af Skibe af indtil 18 F. Dybgaaende; men da Bolværkerne paa Byens Side kun vare satte i 4-5 F. Vand med 10 F. Vand udenfor, maatte større Skibe losse ved en Række Duc d'Alber, der vare rammede i 17 F. Vand c. 200 F. fra den nuv. Grænse af Flaadens Leje. Paa Christianshavnssiden vare Bolværkerne ved de store Handelspladser satte i 10 F. Vand, og herfra skraanede Grunden jævnt

nedad til 18 F.'s Dybden, der laa 50-80 F. fra Bolværkerne. Den nordl. Del af Bassinet mellem Knippels- og Langebro var c. 14 F. dyb med c. 12 F. Vand ved Bolværkerne paa Christianshavnssiden; derimod var den sydøstl. Del af dette Bassin optaget af Havfrugrunden (saaledes kaldet efter en høj Stensøjle med en kvindl. Figur, Leda med Svanen, der benævnedes som Byens Vartegn, og som først nedtoges 1795), hvorpaa der kun var 3-4 F. Vand, og som først blev fjærnet 1865. Vest og Syd om denne Grund gik et 100-250 F. bredt og 12 F. dybt Løb, der naaede midt ud mellem Langebro og Estakaderne ved Rysensteens Bastion; herfra førte et c. $1^1/_4$ Mil langt og 6-8 F. dybt, smalt og bugtet Løb ud gennem Kalvebodstrand til Kjøge Bugt.

I de næste 50 Aar blev der omtrent intet gjort for Havnens yderligere Uddybning og Forbedring; det Knæk, Handelen havde lidt i Beg. af 19. Aarh., opmuntrede heller ikke til det. Der foretoges dog Uddybning ved Toldbodens Bolværk for Skibe indtil 14 F., og Havnen blev i det hele, saa vidt det lod sig gøre, oprenset for det Mudder, der tilførtes den ved Afløb fra Byen, og for det Sand, der sattes ind af Strømmen. Imidlertid gjorde den stigende Dampskibstrafik i 1840'erne en Udvidelse af Bolværkspladsen nødvendig, hvorfor Anlægget ved Skt. Annæ Plads med Dampskibsbroen ved Kvæsthusgade (betydelig udvidet siden 1877 og 1905) og den nødvendige Uddybning af Havnen paa det Sted iværksattes 1848-50. Herved lod man det bero indtil Slutn. af 1850'erne, da den stærkt tiltagende Skibsfart og Anvendelsen af store, dybtgaaende Skibe fordrede mere Bolværksplads, større Dybde og nye Oplagspladser. En Plan, der var udarbejdet af den engl. Ingeniør J. Murray og $^{21}/_{10}$ 1859 blev givet i Koncession til Grosserer A. W. Andersen, og som gik ud paa at udvide Havnen med et 20 F. dybt og 120 F. bredt Løb gennem Kalvebodstrand til Kjøge Bugt, strandede, og det overdroges da 1862 Havneforvaltningen at udarbejde en ny Plan. Denne, som blev beregnet at ville koste c. $3{,}_2$ Mill. Kr., og som i det væsentlige skyldes Havnekaptajn J. A. Garde og Havnebygmester F. V. W. Lüders, udførtes 1865-80 og forandrede betydeligt Havnens Udseende. Den bestod i: 1) en Uddybning til 22 F. af den nærmest Havnen liggende Del af Reden, Uddybning til 20 F. af selve Havnen fra Toldbodbommen til Gasværket ligesom Uddybning af de Kanaler, der fra Havnen føre ind i Byen; 2) nye Landdannelser paa Reden og i Havnen ved det ved Uddybningerne indvundne Fyld (der optoges i alt 1,811,408 Læster), hvorved der indvandtes Land paa Refshaleøen, paa Gammelholm, paa Strækningen mellem Knippels- og Langebro (deribl. den S. 327 nævnte Tøjhushavn) og i Kalvebodstrand et Areal paa over 35 Td. Ld., med det nu forsvundne Tømmergravsbassin (henved 5 Td. Ld.); og 3) en Regulering og Forbedring af Havne- og Oplagspladserne samt Havneværkerne, hvoraf fremhæves Udvidelse af Havneindløbet til 130 F., Regulering af nordre og søndre Toldbodplads, Opførelsen af en Træbro over Nyhavn, Ombygning af Knippelsbro (se ndfr.), Udvidelse af Langebros Sejlløb, en sammenhængende Bolværkslinie fra Langebro til Gasværket, m. m. Det viste sig dog straks efter Fuldendelsen af disse Arbejder, at den tilvejebragte Dybde langt fra var tilstrækkelig, og der vedtoges derfor en ny, af Indenrigsminist. i Jan. 1882 approb. Plan, der gik ud paa overalt i den egentlige Havn at uddybe til 20 F., at gøre Løbet gennem Inderreden og den nordl. Del af Havnen 200 F. bredt og 24 F. dybt, og at bruge Fylden til Fuldførelse af Refshaleøen og til

Opfyldning ved Inderredens Vestside. Foruden de ovenn. $3_{,2}$ Mill. Kr. var der indtil 1885 medgaaet over 2 Mill. Kr. I de flg. Aar anlagdes ved Inderredens Vestside to Havnebassiner med hnvis. 24 og 12 F. Dybde lige ved Kalkbrænderifortet, de saakaldte Redhavne (den sidste er dog nu for største Delen optaget i Frihavnsanlægget). Ved Arbejderne 1882-89 var der i alt medgaaet over 11 Mill. Kr. I 1889 paabegyndtes Uddybningen af en Rende gennem Inderreden og Havnen til Larsens Plads til 26 F.

Den største Udvidelse af Havnen er dog foregaaet i de senere Aar ved Anlægget af Frihavnen og ved Udvidelsen af Grænserne for den egentlige Havn baade mod N. og S. *Frihavnen*, for hvis Anlæg en stor Del af Æren tilkommer ovennævnte Havnebygmester Lüders, er anlagt ifl. Lov af $^{31}/_{3}$ 1891 paa den tidligere Inderreds Vestside og aabnedes for Trafikken $^{9}/_{11}$ 1894. Den er anlagt af Havnevæsenet og „Kbhs. Frihavns Aktieselskab" i Forening for c. 18 Mill. Kr., hvoraf Havnevæsenets Andel er 14 Mill Kr. Driften er overdraget Aktieselskabet for 80 Aar fra $^{9}/_{11}$ 1894 at regne, dog med Indløsningsret for det offentlige efter 25 Aars Forløb. Det aarl. Nettoudbytte af Driften fordeles mellem Havnevæsenet og Aktieselskabet efter et vist nærmere fastsat Forhold. Den er en af de dybeste Havne, der overhovedet findes, og den er i Stand til at modtage de i oversøiske Ruter gaaende store Dampskibe. Den er udstyret med Silopakhuse, Magasiner, Vareskure, Jærnbanespor, elektriske Kraner og andre Losseapparater, m. m.; desuden afgiver den Plads for forskellige industrielle Virksomheder, som her kunne arbejde uafhængig af den gældende Toldlovgivning (se videre ndfr.). — Den i 1899 foretagne Udvidelse af den egentlige Havn bestaar i, at den tidligere Inderred er inddragen som en Yderhavn, og at den sydl. Grænselinie er forlagt til Frederiksholmspynten paa Sjællandssiden, hvorfra Grænsen gaar mod S. Ø. over til Amagerkysten mod Taarnby Kirke. Havnen er her afgrænset ved et i 1901-3 anlagt Afspærringsanlæg (se videre ndfr.). Havnevæsenets Areal naar dog endnu c. 3000 F. Syd for denne Linie, saa at hele Havnen fra N. til S. er c. 34,000 F. lang. De sidste Arbejder have kostet c. $1_{,5}$ Mill. Kr.

Havnen falder altsaa nu i to Hovedafsnit: Toldhavnen og Frihavnen.

A. **Toldhavnen**, der mod N. begrænses af en Linie fra det Sted paa Kysten, hvor Byens Grund ophører lige S. for Hellerup Havn, til Tøndevageren paa den sydøstl. Side af Stubben og derfra til Østsiden af Trekroner, bestaar af 3 Afdelinger: Yderhavnen, Inderhavnen og Søndre Havn.

Yderhavnen (den gamle Inderred) strækker sig mellem de nordlige Bølgebrydere og Toldbodbommen, i alt c. 7500 F. fra N. til S.; dens Areal er c. 383 Td. Ld. Indsejlingen fra N., der beskyttes af to i 1903-4 fuldendte Bølgebrydere (hnvis. c. 900 og 1000 F. lange) med et 500 F. bredt Gennemsejlingsløb, foregaar gennem det S. 321 nævnte Kroneløb, 300 F. bredt og 30 F. dybt, og fortsættes gennem Havnen med et 26 F. dybt Løb. Ogsaa mod Ø. er Yderhavnen beskyttet af to Bølgebrydere (opf. 1892) mellem Trekroner og Lynetten, hvorfra et 12 F. dybt Sejlløb fører ind til Hovedsejlløbet. Paa Vestsiden, hvor Frihavnen og Langelinieanlægget findes, høre flere mindre Bassiner til Yderhavnen, saaledes den i 1893 anlagte *Ny Kalkbrænderihavn*, fra hvis nordøstl. Hjørne strækker sig en mod S. Ø. gaaende Opfyldning, inden for hvilken der skal anlægges et Havnebassin; S. herfor ligge de to ovfr. omtalte *Redhavne* med 14 og 24

F. Vand, hvoraf dog en Del af sidstnævnte hører til Frihavnen. S. for Frihavnen er der 1893 anlagt en mindre Lystbaadehavn. Paa Østsiden af Yderhavnen ligge Bassinerne ved Refshaleøen til Brug for de derværende Skibsværfter, Petroleumsoplag m. m. (i 1872 købte Aktieselskabet Burmeister & Wains Maskin- og Skibsbyggeri henved 13 Td. Ld. af Øen).

Inderhavnen (i hvis nordøstl. Del ligger det S. 322 omtalte Flaadens Leje) strækker sig fra Tolbodbommen, med et 130 F. bredt Indløb, til Langebro, i alt c. 8100 F. langt, og falder atter i en nordl. Del, til Knippelsbro, c. 51 Td. Ld. og fra 26 til 22 F. dybt, og en sydl. Del, til Langebro, c. 15 Td. Ld. og 20 F. dybt. Paa Vestsiden af Inderhavnen skærer *Nyhavn* (c. 1300 F. lang, 9-14 F. dyb, 90-100 F. bred og c. 32,000 □ Al.) og *Slotsholmskanalen* (3900 F. lang, 9-18 F. dyb, mindst

Knippelsbro, set fra Christianshavn. I Baggrunden Privatbankens Bygning.

60 F. bred og henved 6 Td. Ld.) sig ind, medens *Christianshavns Kanal* med *Trangraven* (c. 5000 F. lang, 13-18 F. dyb, 60-150 F. bred og c. 9 Td. Ld.) gaar ind paa Østsiden. Over Nyhavn fører den 1874-75 opførte Bro mellem Holbergs- og Toldbodgade, over Slotsholmskanalen de S. 11 nævnte 7 Broer, over Christianshavns Kanal Børnehusbroen, Snorrebroen og Wildersbro.

De store Broer, Knippelsbro og Langebro omtales nærmere. *Knippelsbro**), oprindl. kaldet „Langebro" eller „den store Amagerbro", blev opført 1619 ud for Nybørs og Brogade paa det Sted, hvor den var indtil 1869. Paa Grund af Brøstfældighed blev den ombygget 1725-28 af Overlandbygmester Krieger,

---

*) Man har ment, at Navnet skal stamme fra en Raadmand paa Christianshavn, Hans Knip; se dog „En Rejse til Rusland under Tsar Peter osv., udg. ved G. L. Grove, Kbh. 1893, S. 122, hvor det afledes af Knippelbro, ɔ: en Bro belagt med Bjælker.

og flere Gange senere. Den forøgede Færdsel i Havnen og mellem de to Bydele gjorde imidlertid en Forandring nødvendig, og i 1868-69 opførtes efter Tegn. af Burmeister & Wain og udført af dette Firma den nuv. Bro for 747,000 Kr. for Enden af Børsgraven, der da opfyldtes, og over til Lille Torvegade. Det er en Løftebro med Overbygning af Jærn; den hviler paa 2 Land- og 2 Strømpiller, har en Gennemsejlingsaabning paa 55 F., er 30 F. bred og c. 288 F. lang; Broens Manøvrering foregaar i Alm. ved Vandtryk fra Byens Vandledninger. Broen er nu utilstrækkelig og forældet, og en ny skal i den nærmeste Fremtid opføres for Kommunens og Havnevæsenets Regning fra Børsgade til et Punkt mellem Brog. og Lille Torvegade. *Langebro*, oprindl. kaldet „den nye Bro ved Blaataarn“ eller „Kallebobro“, blev opf. 1686 som en smal Træbro kun for Fodgængere lige for V.-Voldgade og er bleven udvidet flere Gange og ombygget, sidst 1875-76, da

Langebro.

dens Sejlløb som nævnt udvidedes, den blev gjort bredere og overdækkedes med et Klapparti af Jærn, der bevægedes ved Haandkraft. Efter at Tanken om en ny Bro alt var fremsat 1885, blev en saadan fuldendt 1903 (aabnet $^2/_3$) c. 400 F. Syd for den gamle, ud for Vestre Boulevard, udført efter Havnevæsenets Tegn. af Aktieselskaberne „Smith, Mygind & Hüttemeyer“ og „Titan“ for c. $1,_5$ Mill. Kr. ($^2/_3$ af Kommunen, $^1/_3$ af Havnevæsenet). Broen er 500 F. lang og mindst 46 F. bred, bygget paa 9 Stenpiller med Jærnkonstruktion og Svingparti med to Gennemsejlingsaabninger, hver 70 F. bred; Manøvreringen foregaar ved hydraulisk Kraft og Elektricitet. Over Broen føre Jærnbanespor (og, ligesom paa Knippelsbro, Sporvejspor), hvorfor Kørebanen udvider sig tragtformet paa begge Sider indtil 150 F.*).

*) Af Broerne over Slotsholmskanalen er *Højbro* den ældste; den nævnes første Gang 1433 og var da en Træbro, men ombyggedes 1634 til Stenbro med en Vindebro i Midten; senere er den ombygget flere Gange; sin nuv. Skikkelse, en enkelt Buebro, 55 F. bred, fik den 1878-79, da samtidig Stenkajerne ved Kanalen omsattes. *Holmens Bro* (kaldet „Nybro“ til midt i 17. Aarh.) stammer vistnok fra Fr. II's Tid og var ogsaa en Træbro, der blev Stenbro samtidig med Højbro; den ombyggedes 1728 til Klapbro og prydedes med 4 Stenfigurer, der stode til op i 19. Aarh,; ved den sidste Ombygning 1878-79 fik den samme Skikkelse som Højbro. *Stormbroen* er opf. c. 1680-82 og mange Gange ombygget, sidst 1899-1900 under Ledelse af

Søndre Havn S. for Langebro har en Udstrækning af c. 11,200 F. indtil Afspærringsanlægget, og Arealet fra Langebro til Fiskerihavnen er c. 68 Td. Ld. Ved Søndre Havns Vestside ligger *Vestre Gasværkshavn* (anlagt 1897) og S. for den en Fiskerihavn. Paa Østsiden vil der ved Udg. af 1905 ved Opfyldning være tilvejebragt et Landareal paa c. 60 Td. Ld., der skal anvendes til Fabriksanlæg og lign.; foran Arealet er en 220 F. bred Kaj („Islandsbryggen“), uden for hvilken der er 20 F. dybt. *Afspærringsanlægget* bestaar af en c. 7200 F. lang Dæmning med en 36 F. bred Skibsfartssluse, foran hvilken en Forhavn (12 F. dyb, c. $4^1/_2$ Td. Ld.), og Frisknings-sluse. Hensigten med Anlægget er at kunne regulere Strømmen gennem Havnen, der er vokset i Styrke, efterhaanden som Dybden i Sejlløbet er bleven større, hvorved bl. a. Skibes Passage gennem Knippels- og Langebro lettes. Dybden i Søndre Havn fra Langebro til vestre Gasværkshavn er

Den nye Toldkammerbygning.

20 F., og herfra fører et 100 F. bredt og 12 F. dybt Løb ud til Slusen. Det videre Løb gennem Kalvebodstrand ud til Kjøge Bugt er kun 6 F. dybt, men agtes uddybet, ligesom Sluseanlægget yderligere skal udvides og Sejlløbet til det uddybes.

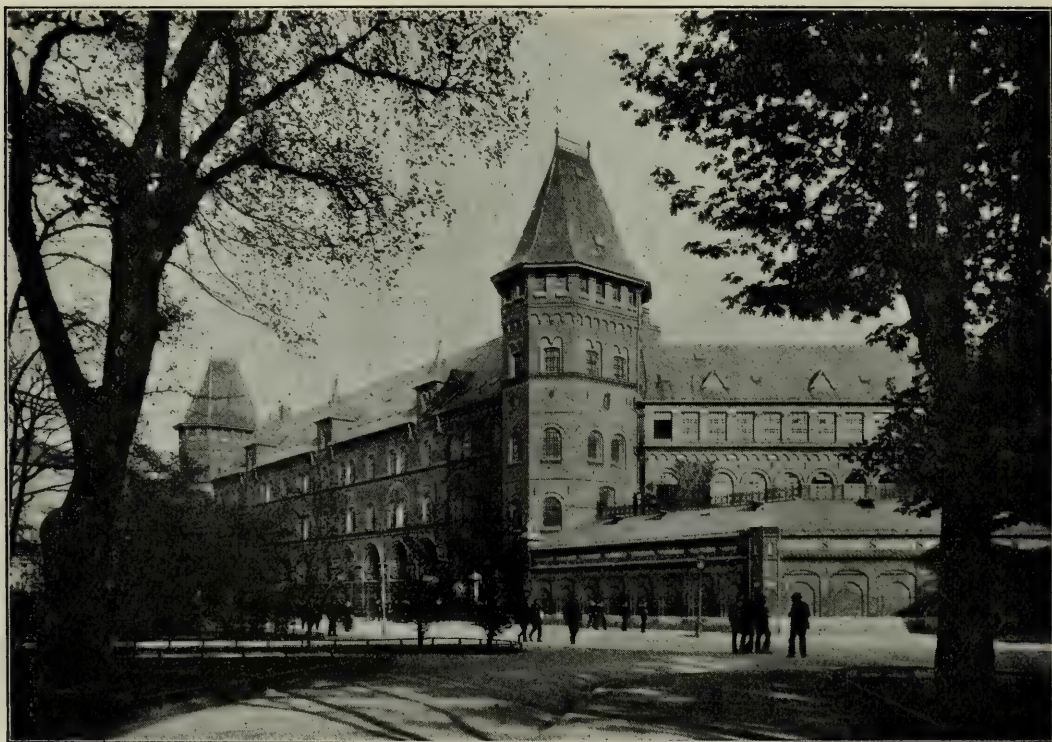
Toldhavnens samlede Vandareal er c. 570 Td. Ld. Af Havnepladserne nævnes: *Nordre Toldbodplads,* hvis Granitlandingstrapper ere opførte 1846-48, medens Pladsens Regulering først fuldendtes 1867-69. *Søndre Toldbodplads,* i hvilken der indtil 1782 skar en, nu opfyldt Kanal („det røde Hav“) ind, blev 1869 betydeligt udvidet ved Erhvervelsen af et Areal ud mod

---

Arkit. M. Nyrop. *Tøjhusbroen*, fra først kaldet „Ridehusbroen“, ogsaa „Prinsens Bro“, hvilket Navn holdt sig til op i 19. Aarh., er opf. omtr. samtidig med Stormbroen. Bygningen af *Marmorbroen* paabegyndtes 1739 (se S. 122). De to *Havnebanebroer*, over Frederiksholms Kanal og mellem Børs- og Havnegade, opførtes 1879-80. — Af Broerne over Christianshavns Kanal er *Børnehusbroen* (før „Rødebro“ eller „Stenbroen“) fra Tiden for Christianshavns Anlæggelse, *Snorrebroen* var fra Beg. en privat Gangbro med Snorre for at forhindre Kørsel. *Wildersbro*, fra Strandg. til Wilders Plads, er anlagt 1736 af Andr. Bjørn (se S. 334) som Vindebro; 1877 ombyggedes den til Klapbro, 1903 blev den atter ombygget som fast Bro.

Amaliegade, „Lille Kjøbenhavn", hvor der stod en Del efter Branden 1795 opførte, et Stokv. høje Huse for Fattigfolk, og som hørte under Fattigvæsenet siden 1820. Den saml. Bolværkslængde i Toldhavnen var ved Beg. af 1905 c. 68,000 F., hvoraf c. 37,000 tilhørte Havnevæsenet, c. 4700 Kommunen, c. 1500 Staten og c. 24,000 private (deraf c. 17,000 ved offtl. Vand og 7000 ved private Vandbassiner).

Indgangen til *Nordre Toldbodplads* er for Enden af Toldbodvej forbi den ndfr. omtalte Frilagerbygning gennem en Gitterport, paa hvis to Piller der hviler to Løver. Inden for Porten findes paa hver Side en lav Arkadebygning (Arkit.: G. F. Hetsch), der benyttes af Toldvæsenet. Paa Vestsiden af Pladsen ligger den 1868 fuldendte, smukke *Havnevæsenets Bygning* (se Bill. S. 219), der er opf. efter Tegn. af Arkit. V. Dahlerup og F. C.

Frilagerbygningen.

Bøttger og bestaar af en 2 Stokv. høj Midtbygning med to meget lavere Sidepartier samt en i 1901 opf. Tilbygning mod Vest. Førstnævnte rummer Toldlokaler, Telegrafstation, Kontorer for Havne-, Told- og Færgevæsen m. m. Mod Esplanaden og Langelinie afgrænses Pladsen af et højt Jærngitter, gennem hvilket en Gitterport fører ud til Esplanaden; paa de hule Portpiller, hvori Lokaler for en Toldvagt, er der anbragt to Zinkstatuer af Neptun og Merkur, af Peters. Paa Sydsiden af Pladsen ved Indgangen til Søndre Toldbodplads laa den gamle, 1733-35 opførte Toldkammerbygning (i Frontespicen et Brystbillede af Chr. VI), som nu er forsvunden og har givet Plads for den nedenn. Frilagerbygning. Den nye Toldkammerbygning, paa den ovfr. omtalte „Lille Kjøbenhavns" Grund ud til Amalieg., er fuldendt 1875 efter Tegn. af Arkit. Vilh. Petersen af røde Mursten og bestaar af 4 sammenhængende Fløje, der indeslutte en lille Gaard; den forreste og bageste Fløj ere i 2 Stokv., i Fløjen

ud til Amalieg., der har et Taarn med Ur, findes bl. a. Toldkasserer- og Kreditoplagskassererkontoret; i bageste Fløj er bl. a. Pakhusforvalterkontoret. Sidefløjene optages af de to, c. 1500 □ Al. store Toldklareringslokaler, henholdsvis for grove og fine Varer; paa hver Side af den med Jærngitter indhegnede Plads ud til Amaliegade er der Perroner, hvorfra Varerne udleveres. I Stedet for den ældre Toldkammerbygning er der af Finansministeriet paa Hjørnet af Amaliegade og Toldbodvej i 1891 94 efter Tegn. af Arkit. Alb. Chr. Jensen paa et c. 10,000 □ Al. stort Areal opf. en Frilagerbygning, paa høj Granitsokkel af røde Mursten med Baand, Gesimser og Indfatninger dels af Sandsten, dels af graa Mursten; den er i fritbehandlet Renæssancestil og bestaar af 5 Fløje:

Frihavnen med Silopakhuset.

en Hovedbygning (Kælder og 3 Stokv.) ud til Toldbodvej, flankeret af to mangekantede Taarne, og to lavere Fløje (2 Stokv.) hnvis. ud til Amalieg. og til Havnen, forbundne med Hovedbygningen ved mellemliggende Tværfløje; Fløjen ud til Havnen har et smukt Indgangsparti; Komplekset, der rummer c. 320 Udlejelokaler, har med Terrænets Ordning kostet c. 1 Mill. Kr. (se Illustr. Tid. $^{26}/_{6}$ 1892). Af andre Bygninger paa Søndre Toldbodplads mærkes de store Pakhuse, saaledes *Vestindisk Pakhus*, opf. 1780-81 (Arkitekt: Harsdorff), der har et Taarn med Altan, hvorfra der er vid Udsigt; et Gavlværelse, der benyttedes af Kompagniets Direktion, er bevaret i sin oprindlige Skikkelse (et vistnok uhjemlet Sagn vil vide, at Fr. VI herfra overværede Slaget paa Reden), *Gule Pakhus*, *Kieler Pakhus*, m. m. — Paa Refshaleøen er der en Tørdok, 450×22 F. (Burmeister & Wain), hvortil Staten ydede et større Tilskud med Fortrinsret under Krig, og paa Krøyers Plads (Aktieselsk. „Kbhs. Flydedok og Skibsværft“) en Flydedok, 300×55

F. Endelig er der Tørdokken *Gamle Dok*, ligeledes paa Christianshavn, der kan optage Skibe paa indtil 235 F. Længde og med $13^1/_2$ F. Dybgaaende; den blev anlagt af Marinen, højtidelig indviet $^{26}/_5$ 1739 og kostede 229,193 Rd., den benyttedes af Marinen til 1871 og solgtes 1872 til Havnevæsenet, der 1877 solgte den til Aktieselskabet „De forenede Oplagspladser og Værfter".

B. **Frihavnen** er fra N. til S. c. 5000 F. og har et Areal af c. 110 Td. Ld., hvoraf c. 44 er Vandareal (i Arealet er indbefattet det nedenn. Dampfærgeanlæg, c. 8 Td. Ld.). Den bestaar af 3 Bassiner: et Sydbassin og et Mellembassin, tils. c. 37 Td. Ld., samt et Nordbassin, 7 Td. Ld. Sydbassinet, hvis Dybde varierer fra 26 til 30 F., er i sin inderste Del ved en 1000 F. lang Midtmole delt i et Vest- og et Østbassin, medens den mod Ø. er skilt fra Yderhavnen ved en c. 3000 F. lang og indtil 270 F. bred Østmole, der mod S. gennemskæres af en Pramkanal og mod N. ender i en c. 300 F. lang Ledemole, og over hvilken gaar den nye Langeliniepromenade (s. d.). I Sydbassinet (ved Hj. af Mellembassinet) ligge to af Staten for Dampfærgeforbindelsen med Malmø anlagte Dampfærgelejer (indtil 18 F. dybe), der staa i Sporforbindelse med Østerbros Jærnbanestation. Mellembassinet, det mindste, og Nordbassinet ere 24 F. dybe. Det 350 F. brede Indsejlingsløb til Frihavnen, lige for Dampfærgelejerne, beskyttes af en c. 1050 F. lang Bølgebryder. Den saml. Længde af Kajmure og Bolværker er c. 12,900 F.

Som nøje knyttede til Frihavnen og anlagte samtidig med denne maa nævnes den alt S. 336 omtalte *Ny Kalkbrænderihavn* (c. 17 Td. Ld., hvoraf over 8 er Vandareal), der afløste de mindre Havneanlæg paa denne Del af Kysten, deribl. Østre Gasværks Havn, og den 12 F. dybe *Lystbaadehavn* lige S. for den lange Østmole som Erstatning for en Del af Yderhavnen, der ved Frihavnens Anlæg blev taget fra Lystfartøjerne. I nøje Forbindelse med Frihavnsanlægget staar endelig hele Omordningen af *Langelinieparken*, om hvilken henvises til senere Afsnit. For øvrigt tænkes Frihavnsterrænet udvidet, bl. a. ved Indlemmelse af Kalkbrænderihavnen.

Medens selve Havneanlægget er bekostet af Havnevæsenet, ere Bygningerne opførte af Aktieselskabet. Af Bygningerne nævnes Toldbygningen, ved den sydl. Hovedindgang fra Østerbrogade, et helt lille Bygningskompleks med firkantet Taarn med Pyramidetag, mange Kontorer, brede Perroner til Varernes Af- og Paalæsning osv., Administrations- og Kontorbygningen, lige S. for Sydbassinets vestl. Del, i Kælder og 2 Stokv., og den i Nærheden liggende Vagtbygning; alle de nævnte Bygninger ere af røde Mursten efter Tegn. af Prof. E. Schiødte. I Nærheden af Toldbygningen ligger den elektriske Centralstation (Arkit.: Etatsrd. V. Dahlerup), ogsaa af røde Mursten. Al Belysning og Drivkraft i Frihavnsanlægget frembringes ved Elektricitet. Af de store imponerende Skure, Pakhuse, Magasinbygninger osv. (for det meste efter Tegn. af Dahlerup) fremhæves Langelinieskuret, paa Østmolen, c. 800 F. langt, med Kælder og Overrum, over hvilket Langeliniepromenaden gaar; det c. 192 F. lange Bølgeblikskur paa Sydbassinets Midtmole, og yderst paa s. Mole det 160 F. lange og 100 F. brede Silopakhus, af røde Sten. Det er efter Bredden delt i 3 Hovedafdelinger, af hvilke de to paa Siderne ere indrettede som alm. Loftspakhus med Kælder, Underrum og 6 Lofter, medens den midterste Afdeling har to Jærnbanegennemkørsler paa langs gennem Bygningen paa hver Side af en Midtperron, og oven over disse

Gennemkørsler er der til en Højde af c. 84 F. lodret stillede Siloer, ɔ: Kornbeholdere, ordnede i 3 Rækker paa tværs af Bygningen; over Siloerne findes endnu 3 Lofter, af hvilke det øverste indeholder Elektromotorerne, der drive Kornelevatorerne; Bygningen rummer c. 11,000 Tons Korn, hvoraf de 7500 i Siloerne. Paa Bygningens Nordgavl et Karnaptaarn, der ender i et lille Spir. Lige overfor paa Vestkajen findes et 1902 opført lignende Silopakhus (Arkitekt: F. Levy), blot at Gennemkørslerne her ere paa Siderne af Bygningen, og at denne baade ved Nord- og Sydgavlen har et Taarn med Pyramidetag. Sydligere paa Vestkajen ligge to store Pakhuse, hvoraf især det 1899 opførte Manufakturpakhus (5 Stokv.) er imponerende. Syd for Sydbassinets østl. Del ligger *Østasiatisk Kompagnis* smukke Bygning (Arkitekt C. G. Tvede), opf. 1898. Flere af Fabrikkerne i Frihavnen ville blive omtalte under „Industrielle Anlæg". (*H. C. V. Møller*, Kbhs. Frihavnsanlæg, i Tekn. Tidsskr. 18. Aargang).

M. H. t. Besejlingen af Havnen bemærkes, at Vind og Strøm ere stadig skiftende, dog saaledes at de sydl. og vestl. Vinde ere overvejende (omtr. 100 Gange sydl. for 60 Gange nordl., og 100 Gange vestl. for 64 Gange østl.), ligesom Søndenvande er hyppigere end Nordenvande. Storm af V. og N. V. kan give indtil 3 F. Højvande, Storm mellem Ø. og S. indtil 2 F. Lavvande. Med Søndenvande følger i Reglen faldende Vande. Fra Marts til ind i Juni er Vandstanden som Regel under daglig Vande (indtil $^1/_2$ F.); i den næste Tid indtil Okt. er Vandstanden som Regel over dagl. Vande, og i den øvrige Tid er Forholdet meget uregelmæssigt, dog uden store Svingninger over eller under dagl. Vande; $1^1/_2$ à 2 F. er det almindelige; en Vandstand paa $2^1/_2$ F. og mere over eller under dagl. Vande iagttages dog undertiden i Vintermaanederne. Den stadig skiftende Strøm, der dog nu reguleres af det ovenfor nævnte Afspærringsanlæg ved Havnens Sydende, bevirker, at der er forholdsvis gunstige Besejlingsforhold ved Vintertid. Kun i meget strenge Vintre kan Isen holde sig i længere Tid. Dette kan vel forvolde nogen Standsning i Sejlskibsfarten, hvorimod Dampskibstrafikken vedligeholdes ved Hjælp af et stort Isbryderdampskib, der tilhører Havnevæsenet; tillige er der 2 mindre Isbryderbaade til at bryde Isen under mindre vanskelige Forhold i Yderhavnen samt til Stadighed i den øvrige Del af Havnen. I de 12 Vintre 1892-93—1903-4 var der i 7 ingen Standsning og i 2 af disse overhovedet ingen Is; Sejlskibsfarten standsedes i de 5 Vintre hnvis. i 42, 23, 24, 5 og 15 Dage.

Foruden de S. 322 nævnte Fyr findes der en Mængde Fyr og Ledefyr. — Lodser lodse overalt i Havnen og N. og S. i Sundet baade gennem Drogden og Flinterenden, samt til alle danske og svenske Havne i Sundet. Ved Middelgrundsfortet er der stationeret en Lodsdamper. Ved Langebro er der Lods til at lodse gennem Kalvebodstrand.

Om Sejladsen paa Havnen og dens Finanser se under senere Afsnit.

Børsen, paa Slotsholmens nordøstl. Side (se Kortet S. 127), en af Byens smukkeste og mest stilfulde Bygninger, er opf. i Aarene 1619-40 af Chr. IV paa et af ham opfyldt Terræn. I Maj 1619 sluttede Kongen Kontrakt med Lorents Steenwinkel († 1619) og Herman Rollefink om alt

Stenhuggerarbejdet til Bygningen, i 1620 begyndte Fundamenteringen og Opførelsen af Murene, og 1623 var Bygningen under Tag. Men Bygningen, der havde afvalmet Tag og var uden Taarn og Kviste, var Kongen for tarvelig, og han lod da opføre Kviste, ligesom Lorents' Broder, Hans Steenwinkel den Yngre opførte den prægtige Vestgavl, i hvilken Hovedindgangen lagdes op til 2. Stokv. ad en Rampe, og det ejendommelige Taarn med Spir opsattes 1624-26 af Tømmermester Vidt Kragen; omtr. samtidig udgravedes Børsgraven paa Bygningens Sydside, for at begge Langsider kunde faa Bolværk og Losseplads. I 1632 var hele Bygningen tagen i Brug uden dog at være helt færdig, idet Østgavlen først fuldendtes 1640 i Lighed med Vestgavlen, ogsaa med en Rampe, der dog ikke har været saa bred som den østl., og som førte op til en Stentrappe. I nederste Stokværk var der paa hver Side 20 Boder for de grovere Varer, der her kunde bringes direkte ind fra Skib, medens der i 2. Stokv., foruden Kontorer, for de finere Varer var 36 Kramboder i Midten af Bygningen, 18 til hver Side langs en bred Gang ved Bygningens Ydermure. I Begyndelsen var det mest fremmede Købmænd, som lejede Boderne; men da det efterhaanden rygtedes, at man fik de bedste Varer her, og det blev mere og mere Mode at købe paa Børsen, fik Byens egne Købmænd Øjnene op for Varebørsens Betydning. De klagede over den Skade, de fremmede Handelsmænd forvoldte dem, og $^{27}/_{10}$ 1636 lejede Kongen hele Børsen ud til 4 kbhvnske. Købmænd for 2000 Rd. aarl., dog saaledes at nogle Boder skulde forbeholdes fremmede Købmænd under ekstraordinære Lejligheder. Efter nogle Aar hørte dette Lejemaal op, og $^{26}/_{9}$ 1642 udlejedes hele Børsen til Christianshavns Borgmester Jakob Madsen for 5 Aar for 2000 Rd. aarl.; 1647 kom han helt i Besiddelse af den for 50,000 Rd., idet den gaves ham i Pant for leverede Varer, dog paa den Betingelse, at den stadig skulde bruges til sin oprindelige Bestemmelse (ligesom Madsen forpligtede sig til at genopbygge det brændte Tøjhus, se S. 326). Jakob Madsens Enke overdrog atter Børsen i 1669 til Kongen mod Jordegods (1002 Td. Hrtk.) paa Fyn, Langeland og i Jylland. Bygningen, som da var stærkt forfalden og næsten helt brugtes som Pakhus, blev 1671 overgivet til Kommercekollegiet, som fik sine Kontorer her. For at faa Købmændene til atter at

Børsgavlen ud til Slotspladsen.

Børsen, set fra N.Ø.; i Forgrunden Havnebanebroen.

leje Boderne blev der givet Begunstigelser for dem, der gjorde det, og strenge Paabud, og $^{18}/_{6}$ 1692 udstedte Kongen en Børsordinans til Rettesnor for Købmænd, Mæglere osv. Endelig foretoges 1695 den nødvendige Istandsættelse af Bygningen, der kostede c. 4000 Rd., og som omfattede hele det Ydre (Murene fik Oliefarve) med Tag, Kviste og Taarn, ligesom Trappen ved Østgavlen forandredes. I 1738 fik den kbhvnske. Assignations-, Veksel- og Laanebank Lokaler i Børsens Sydside, og 1778 overdroges Børsen til Banken. Af senere Reparationer nævnes, at det gamle Spir i 1775-76 afløstes af et nyt, aldeles ligt det første (Fløjen opsattes dog først $^{20}/_{6}$ 1777, se om denne i Tidsskr. for Kunstindustri 1894), opsat af Hoftømmermestrene Boye-Junge og Vollmeister (Anthon vilde erstatte Spiret med en Kuppel, men Harsdorff holdt paa Spiret); omtr. samtidig blev Rampen ved Vestgavlen erstatte

Børssalen.

med en Trappe op ad Gavlen, men 1828-30 opbyggedes atter Rampen, som den nu er, og ligeledes blev Indgangen i Østgavlen lagt ned til Gaden (Østgavlens Rampe var vistnok allerede blevet fjærnet af Jakob Madsen og erstattet med en Trætrappe, der stod til 1774, da der opførtes en Stentrappe). I øvrigt havde Børsen i Slutn. af 18. Aarhundrede faaet en Slags Tilbygning, idet Banken fik sin egen Bygning, opført 1785-86 af P. Meyn (dog efter Tegning af Harsdorff) ved Børsens sydvestl. Hjørne, og denne forbandtes med Børsen ved en Bue, hvorover en Løngang; denne er først fjærnet samtidig med den gamle Bankbygning c. 1870, ligesom Børsgraven tilkastedes 1866 og gav Plads for Slotsholmsgade, der var helt anlagt 1869. I 1855 foregik der en vigtig Forandring med Børsen, idet Bygningen ved kgl. Resolution af $^{10}/_{11}$ overdroges til *Grosserer-Societetet* for 70,000 Rd., med den Forpligtelse stadig at bevare dens Ydre uforandret. Efter at der under Ledelse af Arkitekt H. C. Stilling var foretaget en fuldstændig Omordning af det Indre, der i Tidens Løb var blevet helt forkvaklet baade hvad

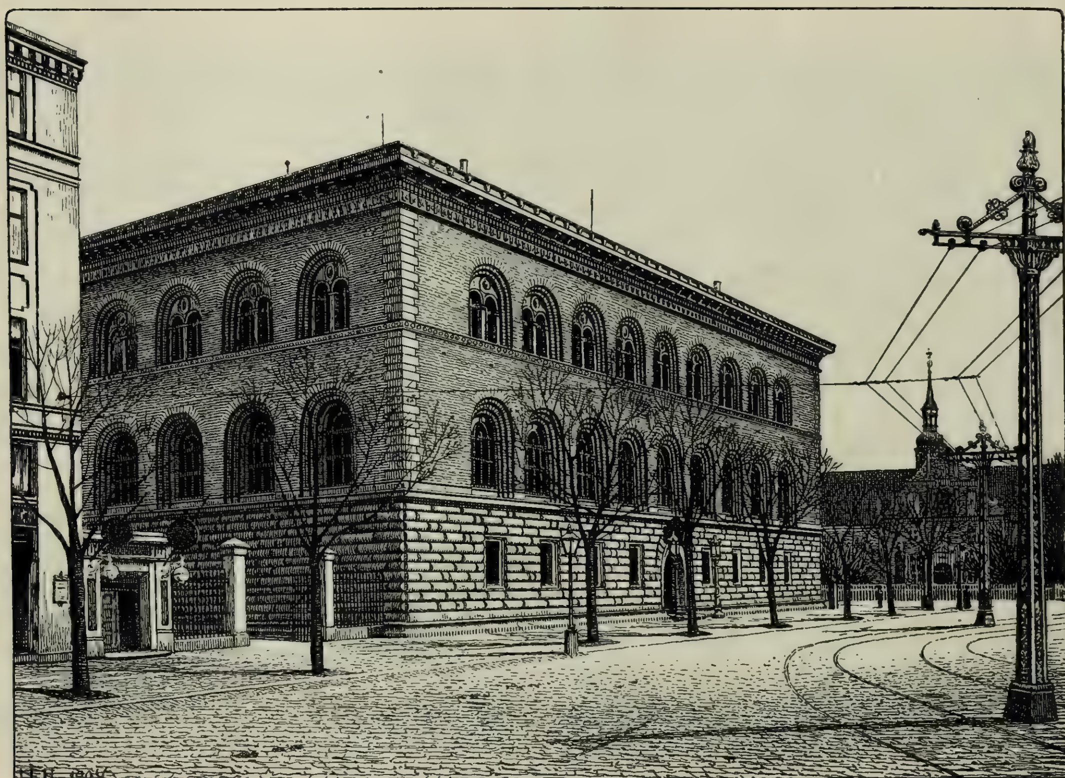
Inddeling og Udstyrelse angaar, indviedes den nye Børssal $^{2}/_{3}$ 1858. Foruden de nødvendige Børslokaler blev der skaffet Plads til saadanne Kontorer, som det var af Interesse at have i Nærheden af Børsen; i nederste Stokv. bevaredes til Dels Udsalgsstederne. Senere er der flere Gange foretaget Forandringer i det Indre, saaledes 1887. Det Ydre underkastedes i 1879-83 under Ledelse af L. P. Fenger en gennemgribende Restauration, hvorved bl. a. alle Kvistene, hvoraf de fleste vare forsvundne i Tidens Løb, genopførtes, og som kostede c. 300,000 Kr. I de allersidste Aar har der atter været Restaurationsarbejder, navnlig for Sandstensprydelsernes Vedk., baade paa Langsider og Gavle. Assurancesummen for Børsen (foruden Inventariet) er 1,430,000 Kr.

Bygningen, der er opf. i den bekendte nederlandske Renæssancestil, er paa Granitsokkel af røde Mursten, 406 F. lang og c. 66 F. bred, i 2 Stokv. Murene ere prydede med en Mængde Billedhuggerarbejder og Forsiringer i Sandsten. De to Gavle have smukke Portaler; især gælder det, Vestgavlen ud mod Slotspladsen, hvor Hovedindgangen, der er i Flugt med 2. Stokv., er prydet med 4 toscanske Piller af italiensk Marmor; over Portalen staar en lang latinsk Indskrift, og over den Chr. IV's Navnetræk, paa Siderne Aarst. 1624. Paa Yderenderne af det Sandstensbrystværn, der afslutter den stejlt opstigende, træbeplantede Rampe, staa to Statuer af Sandsten: Neptun og Merkur, af J. C. Petzoldt (den første er dog kun en Kopi — af Billedhugger Rosenfalk — af den oprindelige, der ødelagdes ved Paakørsel 1862). Paa Rampen tænker man i 1905 at opstille en Broncestatue af Tietgen (af Rasmus Andersen). Over Østportalen staar den samme Indskrift som mod V. og Aarst. 1640. Paa Midten af Langsiderne er der ogsaa Indgange. Over Midten paa det kobbertækkede Tag hæver sig Taarnet, hvis Spir dannes af 4 paa Bugen hvilende Lindorme, som vende mod de 4 Verdenshjørner, og som slynge Halerne sammen til et Spir, der ender med 3 Kroner og en Fløj, i alt 176 F. — I det Indre er nu i nederste Stokv. alle Butikker og Pakrum fjærnede, og Lokalerne benyttes mest af offtl. Kontorer, som Assurance-, Told- og Telegrafkontorer; ud mod Kanalen, med Indgang under Rampen, findes den store Generalforsamlingssal, der ogsaa benyttes til Auktioner (den ligger lidt lavere end Gaden). I 2. Stokv. kommer man ad Hovedindgangen fra Slotspladsen gennem en Forhal — paa hvis Sider findes Fonds- og Aktiebørsens Kursnoteringsværelse (hvori er en Marmorbuste af L. N. Hvidt, af H. V. Bissen), et Værelse for Bedømmelses- og Voldgiftsudvalget for Korn og Foderstoffer, samt Lokale for Telefonselskabet — ind i Børssalen, der er 104 F. lang og 60 F. bred (hele Bygningens Bredde), og som ved 10 Søjler er inddelt i to, 16 F. høje Sideskibe og et 30 F. bredt Midtskib, der gaar op gennem Tagrummet og er 26 F. højt. Gulvet er smukt parketeret, Væggene beklædte med Gyldenlæderstapet og Loftet rigt forgyldt. Over Hovedindgangen er der en Buste af Fr. VII, paa den modsatte Væg ud mod Christianshavn en stor Marmorkamin, paa hvilken en bronceret Zinkstatue af Chr. IV (af Thorvaldsen) og paa hver Side af Kaminen en Kultegning, „Retfærdigheden" og „Fliden", af L. Frølich. I Salens 4 Hjørner er der Kontorer for Assuranceselskaber, og paa begge Sider af Kaminen føre to Døre ind til hnvis. Læse- og Konversationsværelset. I det første hænger et stort Maleri af C. F. Høyer, „Chr. IV besøger Tycho Brahe paa Hveen" (skænket 1815 af L. N. Hvidt; det hang indtil 1857 i Børssalen). Den øvrige Del af 2.

Stokv. er optaget af Mæglerkontorer, Grosserer-Societetets Kontorer og Komiteens Forsamlingssal — hvori „Børsbilledet“, med mange Portrætter af kbhvnske. Handelsmænd, malet 1895 af P. S. Krøyer — samt de indtil Sept. 1904 af Privatbanken benyttede Lokaler, der nu søges udlejede til anden Brug. Gennem Midten af denne østl. Del af 2. Stokv. gaar en bred Korridor, hvorfra Hovedtrappen fører ned til 1. Stokv. og de to nævnte Sideudgange.

Litt: *G. F. Lassen*, Bidr. til B. Hist. i det første halvhundrede Aar, Kbh. 1858. — *Th. Green*, B. i Kbh., Kbh. 1898.

Pengeinstitutterne ere behandlede i flg. Grupper: A. Banker (med

Nationalbanken.

Sparekasseafdelinger), B. Sparekasser, C. Kredit- og Hypotekforeninger og D. Forsikringsselskaber.

A. **Nationalbanken**, Holmens Kanal. Den første Bank i Landet var den 1736, S. 151 omtalte *Kbhvnske. Assignations-*, *Veksel- og Laanebank*, alm. kaldet „Kurantbanken“, et privat Aktieselskab, der havde Ret til at udstede Sedler, men uden nøjere Bestemmelse om disses Fundering; i 1773 gik den over til Statsbank, og ved Statsbankerotten ophævedes den (tillige med den 1791 oprettede Speciesbank) og afløstes ved Frdn. af $^5/_1$ 1813 af en *Rigsbank*, der ved den paa 90 Aar gældende Oktroy af $^4/_7$ 1818 omdannedes til *Nationalbanken*, som overtog Rigsbankens Aktiver og Passiver. Banken, der har Eneret til at udstede Sedler, er et Aktieselskab, hvis forenede Bestyrelse bestaar af 15 Repræsentanter og 5 Direktører, som skulle være Aktieejere. Ved Siden af Bestyrelsen staar Justitsministeren

som kgl. Bankkommissær. Repræsentanterne fungere i 5 Aar; aarl. afgaa de 3 ældste, hvorefter nye vælges af de øvrige Repræsentanter; 4 af Direktørerne vælges af Repræsentanterne, enten af deres Midte eller uden for dem, den 5. udnævnes af Kongen; af Direktørerne afgaar hvert Aar den ældste (ifl. kgl. Res. af $^{14}/_{1}$ 1875 henstaar den ene Direktørpost indtil videre ubesat). — Aktiekapitalen er efterhaanden afrundet til 27 Mill. Kr. $^{31}/_{7}$ 1904 var Overskudskonto og Reservefond 6,544,506 Kr.; samtidig var der et Beløb paa 103,908,885 Kr. af Bankens Sedler i Omløb (Aug. 1903: 98,$_3$ Mill. Kr.); Vekselkontoen paa Indlandet var 14,951,317 Kr., Laan mod Pant 9,052,631 Kr.; i Obligationer var anbragt 9,919,522 Kr. Paa Konto-Kurant indestod samtidig 2,292,237 Kr. foruden Finansministeriets Indlaan (L. $^{10}/_{4}$ 1895) paa 4,488,106 Kr. — Banken har Filialer i Aarhus, Aalborg, Nykjøbing F., Odense, Kolding og Flensborg.

Bankbygningen var fra 1785 ved det sydvestl. Hj. af Børsen (se S. 346). Efter at Direktionen $^{14}/_{5}$ 1865 af Repræsentanterne var bleven bemyndiget til at overdrage Kommunen Bygningen til Nedbrydning, blev den nuv. Bygning opført for 366,626 Rd. (med Grunden) i 1866-70 efter Tegn. af J. D. Herholdt. Bygningen, der væsentlig er opf. i florentinsk Renæssancestil med nordiske Motiver, er i Kælder og 3 Stokv. af røde Mursten, beklædt med Granit i nederste Stokv. og med Gesims og omløbende Baand af Sandsten; de enkelte Stokværk ere adskilte dels ved massive murede Hvælvinger, dels ved Jærnbjælker med murede Hvælvinger imellem; stor Forhal med Hovedtrappe; Hovedkontoret er i 2., Repræsentantværelset i 3. Stokv. Lofts- og Trappedekorationer af Hilker.

Kjøbenhavns private Laanebank, Amagertorv 5, er aabnet $^{1}/_{2}$ 1854. Aktiekapitalen, oprindl. 20,000 Rd., er nu 4 Mill. Kr. Den styres af Generalforsamlingen, Repræsentantskabet (6 Medl., hvoraf 2 afgaa hvert Aar), Direktionen og de øvrige Embedsmænd. Reservefond $^{31}/_{12}$ 1904: 548,567 Kr., Delkredere-Konto 400,000 Kr., Beholdningen af indenlandske Veksler: 870,683 Kr., Udlaan mod Haandpant: 4,278,836 Kr., Indlaan til Forrentning: 1,432,607 Kr. — Banken ejer Bygningen (vurd. til 150,000 Kr.).

Privatbanken, Slotsholmsgade ved Knippelsbro, er oprettet ved kgl. Bevil. af $^{4}/_{3}$ 1857 (aabnet $^{2}/_{11}$) med det Formaal „at tilvejebringe en yderligere Lettelse for Stadens og Landets Pengeomsætning, nærmest ved at supplere Nationalbankens Virksomhed i enkelte for Handelen særvigtige Anliggender“. Dens seneste Reglement er af $^{15}/_{12}$ 1875. Den har to Afdelingskontorer: i sin 1869, for 93,000 Rd. købte Ejendom Kongens Nytorv 28 (østre Afd., aabnet $^{2}/_{11}$ 1870) og i Nygade 7 (vestre Afd., aabnet $^{2}/_{1}$ 1873). Dens Anliggender varetages af Bankraadet (af hvis 15 Medl. 3 afgaa ved hver aarl. Generalforsamling), Direktionen og øvrige Embedsmænd samt Generalforsamlingen. — Aktiekapitalen, oprindl. 2 Mill. Rd., er nu 27 Mill. Kr. Reserve- og Ekstra Reservefond $^{31}/_{12}$ 1904: 4,309,054 Kr. Samtidig besad Banken Kroneveksler til Beløb af 10,753,740 Kr.; Tilgodeh. i Konto-Kurant 52,098,064 Kr., Fondskonto 9,159,832 Kr., skyldig i Konto-Kurant 6,290,238 Kr.

Banken havde fra sin Oprettelse Lokaler paa Amagertorv 1 og fra 1858 paa Børsen (se S. 348), indtil den $^{5}/_{9}$ 1904 flyttede ind i sin egen Bygning paa den 4700 □ Al. store Karrée mellem Børsen og Knippelsbro (se Bill. S. 337), hvor før det gamle, interessante Bygningskompleks „Nybørs“ („De seks Søstre“) stod (se „Fra Arkiv og Museum“ II S. 136 flg.).

Bygningen, der danner en Rektangel med en lille Gaard i Midten, er opf. efter Tegn. af Arkit. Axel Berg, af røde Mursten, Granit og Bremersandsten, i Parterre (med Hvælvinger, der til Dels hvile paa Granitpiller) og 4 Stokv.; Indgangen til Banken, der er i Parterre- og Stueetagen, er fra Børsgade; i Vestibulen en Marmorbuste af Tietgen, af H. V. Bissen. Ejendommen har kostet 3,150,000 Kr. — Bygningen paa Kongens Nytorv er opf. i 1890-94 efter Tegn. af Arkit. E. Blichfeldt sammen med den af Store nord. Telegrafselskab opførte Bygning Nr. 26 med fælles Façade, Port og Gaard, saa at hele Komplekset indtager Strækningen mellem Gotersg. og Ny Adelg. Den er af røde Mursten, Bremersandsten og Granitsøjler i det monumentale Portparti; midt over Façaden en Broncestatue, „Elektra“, af Stefan Sinding. Privatbankens Andel af Ejendommen kostede at opføre 490,000 Kr. (desuden c. 60,000 Kr. til Inventar og Bokser). — Ejendommen Nygade 7, der stammer fra Tiden umiddelbart efter Branden 1795, købte Banken 1870, men den solgte den 1896. (Se „De danske Byerhverv, Kbh.“ 7. H.).

Industribanken i Kbh., Amagertorv 25 (Afdeling i Torveg. 25), er stift. $^{20}/_{5}$ 1862 med det Formaal at støtte Haandværkere og Industridrivende og gøre alle alm. Bankforretninger. Siden 1866 driver den tillige Sparekassevirksomhed. Den bestyres af et Repræsentantskab (6 Medl.) og 2 Direktører. Aktiekapital: 2 Mill. Kr. Reservefond $^{31}/_{12}$ 1904: 327,494 Kr., Delkredere-Konto: 120,000 Kr., Beholdn. af Veksler: 1,441,119 Kr., Udlaan paa Kassekredit: 2,611,622 Kr., Udlaan mod anden Sikkerhed: 1,339,537 Kr., Folio- og Indlaanskonto: 2,109,810 Kr. I Sparekasseafdelingen var $^{31}/_{12}$ 1903: Sparernes Tilgodeh. 1,613,790 Kr., Rentef. $3^1/_2$-$4^1/_2$ pCt., Antal af Konti 1325. Banken ejer Ejendommen Amagertorv. Banken er fra 1905 overgaaet til Landmandsbanken („Amagertorvafdelingen“).

Haandværkerbanken (*Kreditforeningen for Haandværkere og Industridrivende*; det nuv. Navn antog den 1898), Ved Stranden 4-6, med Afdelinger Vesterbrogade 82 og Nørrebrog. 29, er stift. $^{27}/_{3}$ 1867 med det Formaal at tilvejebringe Midler til Udlaan til Medlemmer. Med Banken er forbundet Sparekassevirksomhed, aabnet $^{31}/_{10}$ 1868. Den bestyres af en af Repræsentantskabet valgt Bestyrelse og 2 Direktører. Aktiekapitalen er 1 Mill. Kr. De forskellige Reservefonds $^{31}/_{12}$ 1904: 523,516 Kr., Vekselbeholdn.: 1,923,992 Kr., Udlaan paa Kassekredit: 5,146,086 Kr.; $^{31}/_{12}$ 1903 var Sparernes Tilgodeh. 9,387,996 Kr., Rentef. 3-$4^1/_2$ pCt., Antal af Konti 5131. — Bygningerne Ved Stranden ejes af Banken og ere bogførte for 315,000 Kr.

Den danske Landmandsbank, Hypotek- og Vekselbank i Kbh., Holmens Kanal 12-14, med 5 Afdelinger (Vesterbro Afd.: Industribygn., Nørre-Afd.: Frederiksborgg. 11, Frederiksberg Afd.: Gl. Kongevej 116, Østerbro Afd.: Østerbrog. 12, Amager-Afd.: Amagerbrog. 112), er stift. $^{5}/_{10}$ 1871 med det Formaal at udvikle Kreditten i Agerbrugets og andre Erhvervsgrenes Tjeneste. Den aabnedes $^{2}/_{1}$ 1872 (udvidet 1886, 1902 og 1905); med Banken er forbundet Sparekassevirksomhed. Den bestyres af et Bankraad og 3 Direktører samt 2 Vicedirektører. Aktiekapitalen, oprindl. 6 Mill. Rd., er nu 36 Mill. Kr. (skal udvides til 40 Mill. som Følge af Overtagelsen af Industribanken). Reservefonds og Delkredere-Konto $^{31}/_{12}$ 1904: 3,907,637 Kr.; samtidig havde Hovedsædet og 4 kbhvnske. Afdelinger Veksler paa Indlandet for 22,910,273 Kr., Udlaanskontoen

22,724,294 Kr., tilgode i Kassekredit 20,591,215, diverse Debitorer 32,220,864 Kr., Obligationskonto 34,953,563 Kr., skyldig i Konto-Kurant 47,716,914 Kr. I Sparekassen i Bankens Hovedsæde og kbhvnske. Afdelinger var $^{31}/_{12}$ 1903 Sparernes Tilgodeh. 42,652,912 Kr., Rentef. $3^{1}/_{2}$-4 pCt., Antal af Konti 41,723. — Banken har Filialer i Aalborg, Helsingør, Holbæk, Kalundborg, Kolding, Nykjøbing F., Nykjøbing S. og Vejle.

Bankbygningen, „*Peschiers Gaard*", Holmens Kanal 12, købte Banken 1872 for 110,000 Rd. af Industriforeningen*), men først 1875 flyttede Banken ind i den, idet den fra Beg. havde Lokaler Amagertorv 6 (Hafnias Gaard) og fra April 1872 i Ved Stranden 14 (den 1903 af Kong Georg af Grækenland købte Gaard). Den er af røde Mursten og Sandsten, opf. efter Branden 1795 af Harsdorff for Grosserer Pierre Peschier, var fra Beg. i Kælder og 2 Stokv. og forhøjedes c. 1850 (af G. F. Hetsch)

Landmandsbanken (Peschiers Gaard).

med et Stokv.; Kælderetagen ombyggedes 1881, hele Bygningen blev restaur. i 1890'erne af Prof. H. B. Storck, efter hvis Tegn. den 1898-99 udvidedes med en meget stilfuld Tilbygning (Nr. 14, som Banken havde købt 1886), i 3 Stokv. af forskelligfarvet Marmor og røde Mursten. Yderligere er Bygningskomplekset blevet udvidet i 1904 ved Tilkøb af flere Ejendomme, deribl. det kbhnske. Asylselskabs Bygning (se S. 308), paa hvilke Grunde der i 1905 opføres en 2 Stokv. høj Bygning, der vender ud til Asyl- og Laksegade (Storck). — Ejendommen i Frederiksborgg. ejes ogsaa af Banken, købt 1876 og ombygget c. 1882 (Storck); i 1905 har den ogsaa købt den Ejendom paa Gl. Kongevej, hvor den har Filial, og hvor der skal opføres en ny Bygning. (Se „De danske Byerhverv, Kbh." 7. H.).

*) Peschier døde 1812, men allerede 1811 blev Gaarden købt af Grosserer Arboe, hvis Enke ejede den til 1835, da den købtes af Vinhandler Reuther; 1846 blev den købt af Vinhandler L. Schmidt, som 1849 solgte en Del af den (den nuv. Gaard) til Instrumentmager C. Hornung (H. & Møller), af hvem Industriforeningen købte den 1856 for 82,000 Rd., medens Schmidt solgte den anden Del 1856 til det kbhvnske. Asylselskab.

Dansk Arbejderbank, Sparekasse samt Laane- og Forsørgelseskasse, Hj. af Walkendorffs- og Niels Hemmingsens Gade, med 3 Afdelingskontorer (Vesterbrog. 84, Nordre Frihavnsvej 1 og Falkonerallé 12), er stift. $^{12}/_{4}$ 1872 (aabnet $^{18}/_{10}$). Den bestyres af et Repræsentantskab, et Bankraad og 2 Direktører. Aktiekapitalen (Grundfonden) er 62,740 Kr.; Reservefond var $^{31}/_{3}$ 1904: 1,234,131 Kr. (foruden til Imødegaaelse af Kurstab 277,186), Udlaanskonto: 14,583,711, Obligationsbeholdn.: 6,468,125 Kr. Sparernes Tilgodeh. var 20,961,131 Kr., Rentef. 1-3$^{1}/_{2}$-3$^{4}/_{5}$ pCt., Antal af Konti 64,843.

Bankbygningen, hvori Banken havde Lokaler fra Beg., blev købt 1873, og efter at de tilstødende Ejendomme vare tilkøbte 1881 og 1883, opførtes den nuv. Bygning (Kælder og 4 Stokv.) bogført for c. 486,450 Kr. (Se *J. Valentiner*, D. Arbejderb. $^{18}/_{10}$ 1872-$^{18}/_{10}$ 1897).

Kbhs'. Handelsbank, Holmens Kanal 2, er stift. Marts 1873 (aabnet $^{18}/_{4}$) med det Formaal yderligere at lette og befordre Landets Pengeomsætning, Handelens, Industriens og Agerbrugets Udvikling. Den styres af et Bestyrelsesraad (12 Medl.) og 3 Direktører. Aktiekapitalen, oprindl. 6 Mill. Rd., er nu 20 Mill. Kr. Reservefond $^{31}/_{12}$ 1904: 3,511,072 Kr., Beholdn. af indenlandske Veksler: 10,580,240 Kr., Udlaan i løbende Regning: 34,258,146 Kr., Fondsbeholdn.: 10,168,189 Kr.; skyldig i Konto-Kurant: 31,388,745 Kr. — Banken har flg. Filialer: Handelsbanken i Odense, Jydsk Handels- og Landbrugsbank i Aarhus, Handelsbanken i Randers, Kbhvns. Handelsbanks Filial i Rønne, Banken for Horsens og Omegn, Handelsbanken i Viborg og Handelsbanken i Esbjærg.

Handelsbanken (Erichsens Palæ).

Banken havde Lokaler i Efterslægtselskabets Gaard (se S. 223), indtil den 1888 for 425,000 Kr. købte *Erichsens Palæ*, der er opført 1797-99 (paa en Grund, hvor Raadmd. Arent Berntsen i 17. Aarh. havde opf. nogle Gaarde) efter Tegn. af Harsdorff af Agent Erichsen († 1837)*). Det er i Kælder og 3 Stokv. og har paa Façaden ud mod Kongens Nytorv 5 fritstaaende ioniske Søjler, der bære en Fronton med Basrelief af Gianelli. Efter Købet lod Banken Bygningen underkaste en i 1892 fuldendt Restauration under Ledelse af Arkit. F. L. Levy (Bygningen blev da bogført for 740,000 Kr.); den er ikke alene i sit Ydre næsten uforandret, men ogsaa det Indre har endnu, i alt Fald for det ene Stokværks Vedk., i det væ-

*) Indtil 1846 ejedes Palæet af Hyrekusk Rasmus Jørgensen (der var da en Tid indrettet deri det „Kehletske Kaffehus"); fra 1846 ejedes det af Stolemager C. B. Hansen, hvis Enke solgte det til Handelsbanken.

sentlige sin oprindelige Plan og rige Dekoration (den sidste skal for en Del skyldes den franske Arkit. Ramée). Bygningen er bogført for 600,000 Kr. I 1905 købte Banken Naboejendommen Nr. 4 for 300,000 Kr.

Litt: *F. J. Meier*, Gamle Lofts- og Vægdekorationer i E. Palais, i Tidsskr. for Kunstind. 1894. — *J. V. Schovelin*, i „De danske Byerhverv, Kbh.", 8. H.

Laanekassen, Vestre Boulevard 9-11, med Afdelingskontor Østerbrog. 2, er stift. $^{1}/_{5}$ 1888; den styres af et Tilsynsraad og en Direktion. Aktiekapitalen, oprindl. 80,000 Kr., er nu $^{1}/_{2}$ Mill. Kr.; Reservefond $^{31}/_{12}$ 1904: 66,093 Kr., Vekselbeholdn.: 349,285 Kr., Udlaan mod Pant og Selvskyldnerkaution: 4,008,430 Kr., Indlaanskonto: 6,044,480 Kr. — Laanekassen ejer Bygningen V.- Boulevard, bogført for 480,000 Kr. (med Inventar).

Kbhs. Laane- og Diskontobank, Vimmelskaftet 39, med Afdelingskontorer Nørrebrog. 26 og Hellerup, er stift. $^{14}/_{2}$ 1895 (aabnet $^{1}/_{6}$). Den styres af et Bankraad og 2 Direktører. Aktiekapitalen, oprindl. 2 Mill., er nu 6 Mill. Kr. Reservefond $^{31}/_{12}$ 1904: 774,000, Forstærkningsfond: 215,000 Kr., Beholdn. af indenl. Veksler: 3,634,764 Kr., Udlaan mod Haandpant: 13,458,723 Kr., paa Kassekredit: 3,806,626 Kr., anbragt i Panteobligationer: 4,302,699 Kr., Indlaan paa Bankbog 17,193,501, paa Folio og anden Maade 5,491,357 Kr. Banken har 1904-5 ladet opføre en ny Bygning paa Amagertorv mellem Klosterstræde og Walkendorfsgade, af røde Sten med Granit m. m., 4 Stokv., efter Tegn. af Arkitekt Axel Berg.

Detailhandlerbanken, Nygade 4, med 6 Afdelingskontorer (Nørrebrog. 23 og 201, Amagerbrog. 129, Valby Langg., Rolighedsvej og Østerbrog. 31), er stift. $^{6}/_{6}$ 1895 (aabnet $^{15}/_{11}$); den styres af et Repræsentantskab og 4 Direktører. Aktiekapital (oprindl. $^{1}/_{4}$ Mill. Kr.) nu 2 Mill. Kr.; Reserve- og Delkrederefond $^{31}/_{12}$ 1904: 168,059 Kr.; Vekselbeholdn.: 3,769,611 Kr., Udlaan paa Kassekredit: 3,196,183 Kr., Indlaan paa Folio og Konto-Kurant: 688,201 Kr., Indskud paa Kontrabog: 7,503,353 Kr. — Banken ejer Ejendommen i Nygade, bogført for 1,097,234 Kr.

Kbhs. Grundejerbank, Gammeltorv 4, er stift. Maj 1898 (aabnet $^{10}/_{9}$); den styres af et Bankraad, et Repræsentantskab og en Direktør. Aktiekapital (oprindl. 2 Mill. Kr.) nu 6 Mill. Kr., foruden et Garantifond paa 200,000 Kr., hvoraf 20 pCt. er indbetalt. Reservefond $^{31}/_{12}$ 1904: 350,000 Kr.; Vekselbeholdn.: 3,451,882 Kr., Udlaan paa Kassekredit (mod Haandpant og Selvskyldnerkaution): 13,688,853 Kr., Fondsbeholdning: 1,766,352 Kr., Indlaan: 12,751,738 Kr., hvoraf 10,275,629 paa Kontrabog. — Den smukke Bygning (4 Stokv.), der ejes af Kreditforeningen af Grundejere i Kbh., er opf. 1898-99 udelukkende af Sten og Jærn efter Tegn. af Arkit. Fr. Levy; den har med Grunden kostet 580,000 Kr.

Haandværkernes Kreditbank, Kattesundet 7, er stift. 1901; den styres af et Repræsentantskab og en Direktør. Aktiekapital fastsat til 200,000 Kr. (indbetalt 42,353 Kr.); $^{31}/_{12}$ 1904: Reservefond: 3540, Vekselbeholdn.: 23,834, Udlaanskonto: 15,685, Indlaan paa Kontrabog: 10,395, paa Folio 3603 Kr.

Revisionsbanken, Kjøbmagerg. 18, er stift. $^{4}/_{8}$ 1903; den styres af et Bankraad og 2 Direktører. Aktiekapital (oprindl. $^{1}/_{4}$ Mill. Kr.) nu $^{1}/_{2}$ Mill. Kr. Reservefond $^{31}/_{12}$ 1904: 4000 Kr.; Vekselbeholdn.: 475,778 Kr., Indlaans-, Folio- og Konto-Kurantkonto: 390,226 Kr.

Centralbanken for Haandværk og Industri, Skoubog. 1, er stift. 1904 (aabnet $^{7}/_{12}$); Aktiekapt.: 2 Mill. Kr.; styres af et Bankraad og en Direktør.

Frederiksberg Bank, Gl. Kongevej 107, med Afdelingskontorer i Falkonerallé 53 og Valby Langg., er stift. $^{9}/_{12}$ 1898 (aabnet $^{25}/_{2}$ 1899); den styres af et Bankraad og en Direktør. Aktiekapitalen er fastsat til 1 Mill. Kr., hvoraf 600,000 Kr. ere udbudte og indbetalte. Reservefond $^{31}/_{12}$ 1904: 35,000 Kr.; Beholdn. af indenlandske Veksler: 513,791, Udlaan paa Kassekredit: 1,155,152 Kr., Udlaanskonto: 1,265,935 Kr., Indlaan: 2,870,523 Kr. (deraf 2,567,974 paa Bankbog). — Banken ejer Bygningen paa Gl. Kongevej (sammen med Bygningen i Falkonerallé bogført for 321,301 Kr.).

B. **Sparekassen for Kbh. og Omegn**, Niels Hemmingsens Gade 24, med 8 Afdelingskontorer — Afd. for Frederiksberg (Gl. Kongevej 85), Østre Afd. (Østerbrogade 17), Nørre Afd. (Nørrebrogade 8), Amager Afd. (Amagerbrog. 151), Lygtevejs Afd. (Nørrebrog. 177), Chrhvns. Afd. (Brog. 5), Hellerup Afd. (Johannevej 20) og Falkonerallé Afd. (Falkonerallé 57) —, er stift. $^{1}/_{5}$ 1820. Direktionen bestaar af 5 Medlemmer. Det er Landets største Sparekasse. $^{31}/_{3}$ 1904 var Sparernes Tilgodehav. 98,848,034 Kr., Rentef. $3^{1}/_{2}$ pCt., Antal af Konti 111,419. — Kontoret aabnedes i de 32 Mænds Forsamlingssal paa det nuv. Domhus, hvorfra det flyttede 1843, og efter at have haft lejet Lokale flere Steder, fik Sparekassen egen Bygning 1862 paa Hj. af dav. St. og Lille Helliggejststræde (nuv. Dansk Arbejderbank); 1866 købte den Kjædens Ejendom lige overfor (se S. 233), og efter at denne var ombygget, flyttede den ind i sin nuv. Bygning (Kælder og 2 Stokv.); 1872 købte den Naboejendommen ud til Walkendorfsg. og opførte en Tilbygning her (Arkit.: V. Klein). (Se „De danske Byerhverv, Kbh.“, 8. H.).

Den danske Bondestands Sparekasse, Ny Vesterg. 17, med 42 Kontorsteder paa Sjælland, er stift. $^{26}/_{11}$ 1856 af Overretsprokurator C. C. Alberti. Sparernes Tilgodeh. var $^{31}/_{3}$ 1904: 32,979,891 Kr., Rentef. 4 pCt., Antal af Konti 30,883. — Sparekassen ejer Bygningen Ny Vestergade 17.

Forsørgelsesforeningen Bikuben, Silkeg. 8, med 5 Afdelingskontorer (Nørrebrog. 11, Østerbrog. 19, Vesterbrog. 33, Børsg. 8 og Aaboulevard 15), er stift. $^{3}/_{3}$ 1857 efter Forslag af Th. J. Hellmann med det Formaal at tjene til Sparekasse, Børneforsørgelseskasse og Alderdomsforsørgelseskasse; $^{1}/_{7}$ 1894 er der tillige aabnet en Forvaltningsafdeling, der overtager Bestyrelsen af rørlig Ejendom. Bestyrelsen bestaar af en Direktion (3 Medl.) og et Repræsentantskab. Sparernes Tilgodeh. var $^{31}/_{12}$ 1903: 58,479,693 Kr., Rentef. $3^{1}/_{2}$ pCt., Antal af Konti 169,223. — Bikuben, der først havde Lokaler i Silkegade 13, flyttede 1861 til sin nyopførte Gaard i s. Gade, hvor den havde købt en gammel, af den bekendte Rentemester Henr. Müller i 1661 opf. Gaard, der stod paa de tidligere til Konventhuset (se S. 230) hørende Boder. Senere tilkøbte Bikuben en Gaard i Pilestræde, og 1882-84 opførtes efter Tegn. af J. D. Herholdt den nuv. Bygning af røde Mursten (Kælder og 2 Stokv.); den har Façade baade mod Silkeg. og Pilestræde. Bygningen er bogført for 463,469 Kr. (Se *J. E. A. Hansen*, Bik. Gaard i Silkeg. og dens tidligere Beboere, i Industriforeningens Tidsskr. 1887 S. 182 flg.).

Sparekassen for Betalingsskolen paa Christianshavn er stift. 1872; $^{31}/_{3}$ 1904 var Sparernes Tilgodeh. 6209 Kr., Rentef. 4 pCt., Antal af Konti 243.

Laane- og Spareforeningen for Embeds- og Bestillingsmænd, Frederiksbergg. 1, er stift. 1874 med det Formaal at gøre Udlaan til offtl. og private Institutioners Embeds- og Bestillingsmænd samt modtage Sparekasseindskud; tillige findes en særlig Spareafdeling for Embeds- og Bestillingsmd., hvor Interessenterne faa 1 pCt. foruden Andel i det aarl. Overskud. Sparernes Tilgodeh. var $^{31}/_{3}$ 1904 558,501 Kr., Rentef. $3^{3}/_{5}$-4-$4^{1}/_{2}$ pCt., Antal af Konti 670.

Sparekassen for Børn i Chrhvns. Friskole er stift. 1876; $^{31}/_{3}$ 1904 var Sparernes Tilgodeh. 4141 Kr., Rentef. 4 pCt., Antal af Konti 358.

Spareforeningen i Sundbyerne, er stift. 1889; $^{31}/_{3}$ 1904 var Sparernes Tilgodeh. 16,545, Rentef. 3 pCt., Antal af Konti 641.

Sparekassen for Børn i Brønshøj Kommuneskole er stift. 1902; $^{31}/_{3}$ 1904 var Sparernes Tilgodeh. 1851 Kr., Rentef. 4 Ct., Antal af Konti 234.

Sparekassen for Frederiksberg og Omegn, Gl. Kongevej 160, er stift. $^{6}/_{1}$ 1894 (aabnet $^{21}/_{2}$); $^{31}/_{3}$ 1904 var Sparernes Tilgodeh. 1,651,922 Kr., Rentef. $3^{1}/_{2}$-4 pCt., Antal af Konti 4865. — Sparekassen ejer Bygningen (Kælder og 3 Stokv.).

C. **Kreditkassen for Husejere i Kbh.,** Ny Vesterg. 12 (egen Ejendom), er stift. i Anledn. af den kbhvnske. Brand 1795 ved Fund. af $^{1}/_{3}$ 1797 — nye Statutter konfirm. ved kgl. Res. af $^{26}/_{7}$ 1889 — for ved Hjælp af Indskud at tilvejebringe Midler til Udlaan til Husejere mod Prioritet i deres Ejendomme. Den bestyres af en Administrator, som paa Forslag af Generalforsamlingen udnævnes af Kongen, samt af 3 af Generalforsamlingen valgte Interessenter. $^{10}/_{3}$ 1904: 1465 Panter med en Restgæld paa 70,090,062 Kr.; Reservefond: 3,869,964 Kr.

Kreditforeningen af Grundejere i de danske Østifter, N.-Voldg. 5, begyndte sin Virksomhed $^{11}/_{12}$ 1851 — Statutter konfirm. $^{6}/_{12}$ 1851, reviderede og konfirm. $^{25}/_{4}$ 1896 — og styres af et Repræsentantskab og 3 Direktører. $^{31}/_{3}$ 1904: 25,108 Panter med en Hovedstol paa 342,289,900 Kr. og et Restbeløb paa 313,676,497 Kr.: Reservefond: 10,902,317 Kr. — Foreningen, der først havde lejet Lokale i Frederiksbergg., flyttede 1860 til sin egen nyopførte Bygning i St. Kannikestræde, som den solgte til Købstædernes alm. Brandforsikring, hvorefter Foreningen 1876 flyttede til sin nuv. Ejendom (Kælder og 2 Stokv.; Arkit.: V. Ingemann), udvidet 1897-98 med en Tilbygning. (Se „Festskrift i Anl. af Foreningens 50-aarige Jubilæum", Kbh. 1901; „De danske Byerhverv, Kbh.", 6. H.).

Kredtikassen for Landejendomme i Østifterne, Holmens Kanal 2 (Erichsens Palæ, se S. 352), er stift. 1866 (Statutter af $^{12}/_{6}$) og styres af et Repræsentantskab og 3 Direktører. $^{31}/_{3}$ 1904: 5645 Panter med en Hovedstol paa 67,294,400 Kr. og en Restgæld paa 62,969,785 Kr.; Reservefond: 1,862,776 Kr.

Den danske Landmandsbank Hypotek- og Vekselbank (Hypotekafdelingen), se S. 350, er stift. 1871; $^{31}/_{12}$ 1904: 2307 Panter med en Restgæld paa 26,155,671 Kr.; Reservefond: 50,042 Kr.; desuden udlaant til 470 Kommuner 22,194,091 Kr. (Restbeløb).

Kreditforeningen af Ejere af mindre Ejendomme paa Landet i Østifterne (*Husmandskreditforeningen for Østifterne*), Vestre Boulevard 11, er stift. 1880 (Statutter af $^{30}/_{9}$ 1880, revid. $^{19}/_{12}$ 1891). Dens Anliggender

varetages af et Repræsentantskab og en Bestyrelse, bestaaende af en Formand og 2 Direktører; den giver Laan i Ejendomme til en Værdi af under 6000 Kr., i visse Tilfælde 9000 Kr.; Staten garanterer Kasseobligationernes Rente. $^{31}/_{3}$ 1904: 15,465 Panter med en Hovedstol paa 18,116,700 Kr. og et Restbeløb paa 16,458,774 Kr.; Reservefond: 647,505 Kr.

Kreditforeningen af Grundejere i Kbh. og Omegn, Gammeltorv 4 (se S. 353), er stift. i 1882 (Statutter af $^{19}/_{5}$). Den styres af et Repræsentantskab og en Direktion. $^{31}/_{12}$ 1903: 1880 Panter med en Hovedstol paa 84,439,000 Kr. og et Restbeløb paa 81,117,837 Kr.; Reservefond: 3,231,609 Kr. (Se „De danske Byerhverv, Kbh.", 9. H.).

Hypotek-Foreningen for Laan mod sekundær Prioritet i faste Ejendomme i Kbh. og Omegn, Gammeltorv 4, er stift. 1895 (Statutter af $^{20}/_{3}$); den styres af en Kontrolkomité og en Direktion. Aktiekapital (Grundfond): 500,000 Kr. $^{31}/_{3}$ 1904: 865 Panter med en Hovedstol paa 18,322,700 Kr. og en Restgæld paa 18,258,475 Kr.; Reservefond: 502,428 Kr.

Kreditforeningen for industrielle Ejendomme, Gammeltorv 4, er stift. 1898 (Statutter af $^{29}/_{4}$); den styres af en Kontrolkomité og en Direktion. $^{31}/_{3}$ 1904: 282 Panter med en Hovedstol paa 5,007,200 Kr. og et Restbeløb paa 4,904,950 Kr.; Reservefond: 242,974 Kr.

Kreditforeningen af Kommuner i Danmark, Amagertorv 18, er stift. $^{19}/_{4}$ 1899; den styres af et Repræsentantskab og 2 Direktører. $^{31}/_{12}$ 1903 vare 181 Kommuner Medl. af 1. Afdeling (Amts- og Sognekomm.), 19 Medl. af 2. Afd. (Købstadskomm. og Handelspladser); Panteobligationernes Hovedstol var 7,599,100 Kr., Restgæld 7,298,894 Kr.; Reservefond: 46,134 Kr.

Østifternes Hypotekforening for Laan mod sekundær Prioritet i faste Ejendomme i Købstæder og købstadlignende Byer i de danske Østifter (Kbh. undtagen), Børsg. 8, er stift. $^{27}/_{8}$ 1901; den bestyres af en Kontrolkomité og en Direktion. $^{31}/_{3}$ 1904: 877 Panter med en Hovedstol paa 3,838,500 Kr. og en Restgæld paa 3,771,543 Kr.; Reservefond: 167,686 Kr.

Litt.: De danske Kreditforeninger, Festskrift i Anledn. af Halvhundredaarsdagen for Lov af $^{20}/_{6}$ 1850 om Oprettelse af Kreditforeninger, Kbh. 1901.

D. **Kjøbenhavns Brandforsikring** (gensidigt Selskab), N.-Voldg. 11, er stift. ved kgl. Frdn. af $^{26}/_{1}$ 1731, Vedtægt stadf. ved kgl. Res. af $^{8}/_{8}$ 1885, tegner Forsikringer paa Bygninger i Kbh. med Forstæder. Selskabet styres af et Repræsentantskab og en Direktion; ved Siden er der en Tilsynsmand fra Regeringen. $^{1}/_{10}$ 1904: Risiko 344,442,250 Kr., hvoraf genforsikret 224,729,800 Kr.; Formue 7,830,048 Kr. Sidste Regnskabsaar var Assurancepræmien 295,786 Kr., fragaar til Genforsikring: 159,970 Kr., Brandskadeserstatning: 46,162, hvoraf indbetalt ved Reassurandørerne 28,153 Kr.

Købstædernes almindelige Brandforsikring (gensidigt Selskab), St. Kannikestræde 16 (egen Bygning, købt af Kreditforeningen af Grundejere, se S. 355), er stift. ved Anordn. af $^{18}/_{1}$ 1761, senere ordnet ved Lov af $^{14}/_{5}$ 1870 og Vedtægt af $^{18}/_{7}$ 1874; den styres under Justitsministeriets Tilsyn af et Repræsentantskab og en Direktør. $^{1}/_{4}$ 1904: Risiko 657,928,954 Kr., deraf genforsikret 1,500,000 Kr.; Formue: 2,052,107 Kr.; sidste Regnskabsaar var Assurancepræmien 709,268 Kr., fragaar til Genforsikring 1833 Kr., Brandskadeserstatning 753,756 Kr.

Den almindelige Brandforsikring for Landbygninger (gensidigt

Selskab), Stormg. 10 (den Holsteinske Gaard, som Selskabet købte 1872, se S. 196), er stift. ved Anordn. af $^{29}/_{2}$ 1792, senere ordnet ved Lov af $^{23}/_{4}$ 1870 og Vedtægt af $^{10}/_{6}$ 1871. Den styres under Justitsministeriets Tilsyn af et af Interessenterne valgt Repræsentantskab, et Tilsynsraad og en Direktion. $^{1}/_{4}$ 1904: Risiko 2,128,933,904 Kr., deraf genforsikret 214,457,840 Kr.; Formue: 1,133,883 Kr.; sidste Regnskabsaar var Assurancepræmien 3,278,751 Kr., fragaar til Genforsikring 300,992 Kr., Brandskadeserstatning 2,842,574 Kr., heraf betalt ved Reassurandørerne 52,900 Kr.

Det kgl. oktroyerede alm. Brandassurance-Kompagni for Varer og Effekter (Aktieselskab), er stiftet ved Oktroy af 1798, ved Konvention af 1891 forenet med det kbhvnske. Brandassurancekompagni; det styres af et Repræsentantskab og 3 Direktører. Grundkapitalen er 4 Mill. Kr. $^{30}/_{9}$ 1904 i den danske Afdeling: Risiko 391,897,700 Kr., deraf gen-

Forsikringsselskabet Danmarks Bygning

forsikret 88,152,600 Kr., Formue: 1,341,525 Kr.; sidste Regnskabsaar var Assurancepræmien 622,609 Kr., fragaar til Genforsikring 215,713 Kr., Brandskadeserstatning 250,605 Kr., hvoraf betalt ved Reassurandørerne 104,110 Kr. Den saml. Risiko (ogsaa for den udenl. Afd.) var 486,045,300 Kr. Selskabet lader 1905 opføre en Bygning Hj. af Højbroplads og Gammelstrand (Arkitekt: F. Koch), hvis Opførelsessum anslaas til c. 280,000 Kr. (foruden Grunden).

Det gensidige Forsikringsselskab „Danmark“ (Brandforsikringsafdelingen, aabnet $^{1}/_{10}$ 1861), Vestre Boulevard 34, er stift. $^{9}/_{8}$ 1861. Det styres af et Repræsentantskab, et Bestyrelsesraad og 3 Direktører. $^{31}/_{12}$ 1903: Risiko 806,368,120 Kr., deraf genforsikret 56,896,062 Kr., Formue 2,971,139 Kr.; 1903 var Assurancepræmien 1,148,002 Kr., fragaar til Genforsikring 61,086 Kr., Brandskadeserstatning 892,176 Kr., deraf betalt ved Reassurandørerne 7171 Kr. — Selskabet havde fra Beg. Lokaler i Justitsministeriet, senere i Stormgade 17 og fra 1872 i Stormg. 10 (den Holsteinske Gaard, se S. 196), indtil det Okt. 1903 flyttede ind i sin egen

Bygning (Kælder og 4 Stokv.), der med Grunden har kostet c. 850,000 Kr., og som er opf. efter Tegn. af Arkit. Martin Borch. Selskabet benytter 1. Sal; i øvrigt afgiver Bygningen bl. a. Lokaler til det kgl. danske Landhusholdningsselskab, Alm. dansk Gartnerforening, Forsikringsselskabet „Haand i Haand“ og Kreaturforsikringen for Danmark. (Se „De danske Byerhverv, Kbh.“, 7. H.).

Nye danske Brandforsikringsselskab, Stormg. 2 (Selskabet ejer Bygningen), er stift. $^{11}/_{1}$ 1864; det styres af en Kontrolkomité og en Direktør. Aktiekapital: 4 Mill. Kr., hvoraf 10 pCt. er indbetalt. $^{31}/_{12}$ 1904 i den danske Afdeling: Reserve- og Ekstrafond 927,595 Kr., Risiko 232,610,457 Kr., deraf genforsikret 125,503,816 Kr.; Formue $^{31}/_{12}$ 1903: 895,595 Kr.; i 1903 var Assurancepræmien 429,047 Kr., fragaar til Genforsikring 287,727 Kr., Brandskadeserstatning 109,513 Kr., deraf betalt ved Reassurandørerne 65,311 Kr. Den saml. Risiko (ogsaa for den udenl. Afd.) var 568,660,143 Kr.

Østifternes Brandforsikring for mindre Landbygninger (gensidigt Selskab), Nygade 4, er stift. ved Lov af $^{12}/_{4}$ 1889; styres under Justitsministeriets Tilsyn af et Repræsentantskab og en Direktør. $^{1}/_{4}$ 1904: Risiko 253,756,918 Kr., deraf genforsikret 25,531,531 Kr., Formue 341,000 Kr.; 1903-4 var Assurancepræmien 345,282 Kr., fragaar til Genforsikring 13,380 Kr., Brandskadeserstatning 185,993 Kr., deraf betalt ved Reassurandørerne 4681 Kr.

Nordisk Brandassuranceforsikringsselskab (Aktieselskab), Rømersgade 3, er stift. $^{30}/_{9}$ 1897; styres af et Repræsentantskab og en Direktør. Aktiekapital: 4 Mill. Kr., hvoraf 10 pCt. er indbetalt; $^{31}/_{12}$ 1903: Risiko 119,503,840 Kr.; i 1903 var Assurancepræmien 233,864 Kr., fragaar til Genforsikring 163,668 Kr., Brandskadeserstatning 130,156 Kr., hvoraf betalt ved Reassurandørerne 100,242 Kr.

Det kgl. oktroyerede Søassurance Kompagni i Kbh., Ved Stranden 2, er stift. ved Oktroy af $^{20}/_{4}$ 1726; styres af et Repræsentantskab og 3 Direktører. Aktiekapital: 1,200,000 Kr.; $^{31}/_{12}$ 1904: Reserve- og Ekstrareservefond 683,393 Kr., Risiko $193,_5$ Mill. Kr., deraf genforsikret $16,_9$ Mill. Kr.; i 1904 var Assurancepræmien 2,006,548 Kr., Brutto-Skader 2,101,935 Kr., Netto-Skader 1,494,542 Kr., Præmie- og Skadesreserver ved Aarets Udg. 1,195,257 Kr. (Se „De d. Byerhverv, Kbh.“, 8. H.).

De private Assurandører (et Kommanditselskab), Holmens Kanal 16, er stift. 1786. Til Sikkerhed tjener et Depositum i Nationalbanken paa 300,000, et Obligationsfond paa 300,000, et Kassefond paa 100,000 og et Præmiereservefond paa 100,000 Kr.; $^{30}/_{6}$ 1904: Risiko 193 Mill. Kr., hvoraf 107 Mill. var genforsikret; 1903-4 var Assurancepræmien 3,054,823 Kr., fragik til Genforsikring 2,322,286 Kr., Brutto-Skader 2,067,135 Kr., Netto-Skader 519,413 Kr., Præmie- og Skadesreserve 280,118 Kr. — **De private Reassurandører** er stift. $^{14}/_{4}$ 1883 med det Formaal at overtage Genforsikring udelukkende for de private Assurandører; som Sikkerhed tjener et Depositum i Nationalbanken paa 400,000 og et Reservefond paa 50,000 Kr.; $^{31}/_{12}$ 1903: Forsikringssum 8,425,558, Præmieindtægt i Aarets Løb 275,446 og udbetalte Skadeserstatninger 171,509 Kr. (Se „De d. Byerhverv, Kbh.“, 8. H.).

Den kbhvnske. Søassuranceforening, et Kommanditselskab (limiteret), Havneg. 3, er stift. Maj 1852; til Sikkerhed tjener et Depositum i Nationalbanken paa 900,000 og et Grundfond paa 60,000 Kr.; $^{31}/_{12}$ 1904: Risiko

96 Mill. Kr., hvoraf 35 er genforsikret; i 1904 var Assurancepræmien 1,121,989 Kr., fragik til Genforsikring 736,424 Kr., Brutto-Skader 739,105 Kr., Netto Skader 247,478 Kr., Præmie- og Skadesreserver ved Aarets Udg. 392,993 Kr. (Se „De d. Byerhverv, Kbh.“, 8. H.).

Fjerde Søforsikrings-Selskab, et Kommanditselskab (limiteret), Holmens Kanal 24, er stift. $^{29}/_{4}$ 1863; til Sikkerhed tjener en deponeret Kapital paa 600,000 Kr.; $^{31}/_{12}$ 1904: Risiko 77 Mill, Kr., hvoraf 12 er genforsikret; i 1904 var Assurancepræmien 671,145 Kr., fragik til Genforsikring 208,534 Kr., Brutto-Skader 562,670 Kr., Netto-Skader 361,987 Kr., Præmie- og Skadesreserver ved Aarets Udg. 203,352 Kr. (se „De d. Byerhverv, Kbh.“, 8. H.).

Danske Lloyd, Sø- og Transportforsikringsselskab, Holbergsg. 2, er stift. 1898, Aktiekapital 2 Mill. Kr.; $^{31}/_{12}$ 1903: Risiko 102 Mill. Kr., i 1903 var Assurancepræmien 267,803 Kr., fragik til Genforsikring 104,784 Kr., Netto-Skader 113,252 Kr., Præmie- og Skadesreserver ved Aarets Udg. 118,681 Kr. (Se „De d. Byerhverv, Kbh.“, 8. H.).

Statsanstalten for Livsforsikring.

Statsanstalten for Livsforsikring, Havnegade 23. En i 1707 oprettet Enkekasse for Landmilitæretaten, som 1740 udvidedes til at gælde alle Stænder, blev 1775 afløst af den af Staten garantererede „almindelige Enkekasse“, som nærmest var beregnet for Embedsmænds Enker; dog vedblev den ældre Landmilitærenkekasse at bestaa endnu i mange Aar til stort Tab for Statskassen; men ogsaa den nye Kasse forvoldte Tab, og ved 1860 standsede den helt (en „alm. Forsørgelsesanstalt af 1795“, der var den første, som indførte egentlig Livsforsikring, standsede allerede 1811). Imidlertid havde Staten i 1842 oprettet to nye Anstalter, *Livrente- og Forsørgelsesanstalten* og *Livsforsikringsanstalten i Kbh.*; de vare vel formelt adskilte, men virkede dog i den dagl. Forretningsgang som een Institution. Disse to Anstalter bleve ophævede ved Lov af $^{18}/_{6}$ 1870 og afløste af „Livsforsikrings- og Forsørgelsesanstalten af 1871“, der nu kaldes med det ovfr. anførte Navn. Virksomheden for Anstalten, der er bestemt for alle Landets Indb. og tegner alle de sædvanlige Arter af Livsforsikringer og Livrenter, er yderligere ordnet ved Love af $^{1}/_{4}$ 1893, $^{26}/_{3}$ 1898 og $^{29}/_{3}$ 1904. Dens Bestyrelse bestaar af 5 Medl., af hvilke en er Forretningsfører. — Forsikringssummen var $^{31}/_{12}$ 1903 110,253,671 Kr., hvoraf 6,157,907 angik Livrenteforsikringer, og Formuen var 94,602,380 Kr.; i 1903

vare Præmier og Indskud 5,398,406 Kr., Udbetalinger af Kapitalforsikringer 1,486,579 Kr., og af Livrenteforsikringer 3,353,946 Kr., Bonus 2,358,526 Kr.

Anstalterne af 1842 havde fra Beg. Lokaler i Ministerialbygningerne i Lerches Gaard (se S. 165); men Pladsen var her altfor indskrænket, og efter mange Planer enedes man i 1863 med Foreningen for Søfartens Fremme, der skulde have Lokaler til Navigationsskolen (se S. 213), om Opførelsen af den nuv. Bygning, saaledes at Foreningen lod den opføre, men indrettede Lokaler for Anstalterne i Stuen og en Del af 1. Sal, alt med overhvælv. Rum. Bygningen, i Kælder og 3 Stokv., opførtes efter Tegn. af F. Meldahl i tidlig Renæssancestil (nærmest efter Palazzo Vendramin Calergi i Venezia), Grundst. nedlagt $^{2}/_{7}$ 1864, indviet $^{1}/_{9}$ 1865, og i Nov. s. Aar flyttede Anstalterne ind. Efter den nye Anstalts Oprettelse udvidedes Lokalerne 1872 og 1882, og endelig tog den ved Køb af Feb. 1891 for 280,000 Kr. (hvortil kom Ombygning, for 80,000 Kr.) hele Bygningen i Besiddelse. Til yderligere Udvidelse har Anstalten i 1905 for 300,000 Kr. tilkøbt Naboejendommen, Hj. af Tordenskjoldsgade. (Se *S. Hertzsprung*, De statsgaranterede Livsforsikrings-Anstalter, Festskrift, Kbh. 1892).

Dansk Livsforsikrings-Aktieselskab Hafnia, Amagertorv 6, stift. $^{20}/_{4}$ 1872, tegner alle Arter af Kapital- og Livsforsikringer samt Livrenter; som „Klosterforsikring“ tilbyder Selskabet en særegen Forsørgelse for ugifte Piger i Lighed med, hvad der ydes af Landets Frøkenklostre. Det bestyres af en Kontrolkomité og en Direktion. Grundkapitalen bestaar af Indskudsfondet 250,000 Kr. og Garantifondet, paa 1,800,000 Kr. Forsikringssummen var $^{31}/_{12}$ 1903 67,916,477 Kr., hvoraf 523,590 angik Livrenteforsikringer; af hele Forsikringssummen var 2,691,321 genforsikret. I 1903 var Præmier og Indskud 2,530,779 Kr., hvoraf 98,713 fragik til Genforsikring; Udbetalinger af Kapitalforsikringer 759,835 Kr., af Livrenteforsikringer 412,928 Kr., Bonus 262,023 Kr.; $^{31}/_{12}$ 1904 var Reservefondet 1,012,695, Hovedfondet 21,241,224 Kr.

Fra Beg. af 1905 er Hafnia sammensmeltet med det i Okt. 1898 stift. Forsikringsselskab *Mundus* under Navn af *Det forenede danske Livsforsikringsselskab Hafnia*, og Hafnias Aktiekapital, der før var 2 Mill. Kr., er nu udvidet til 4 Mill. (Mundus' Formue var $^{31}/_{12}$ 1903 862,325 Kr., Forsikringssummen 18,464,978 Kr., hvoraf 11,521 angik Livrenteforsikring; i 1903 vare Præmier og Indskud 607,826 Kr., hvoraf 39,615 fragik til Genforsikring; Udbetalinger 28,221 Kr.).

Hafnia aabnede $^{22}/_{5}$ 1872 sit Kontor i sin nuv. Ejendom paa Amagertorv, den i 1616 opførte smukke Gaard (se Bill. S. 9 og Afsnittet „Gamle Huse“), som den købte 1878 for 271,000 Kr. og flere Gange har ladet restaurere, navnlig 1881, da der i Gaarden opførtes et ottekantet Trappetaarn (Arkit.: Hans J. Holm), og 1897-98, da alle Bygningerne til Gaarden ombyggedes i Stil med Hovedbygningen (Arkit.: F. Levy). (Se *J. P. Gram*, Ved d. Livsforsikringsselsk. Hafnias 25 Aars Jubilæum, Kbh. 1897. — *F. R. Friis*, i Bidrag til d. Kunsthist.)*).

Det gensidige Forsikringsselskab Danmark, se S. 357; Livsforsikringsafdelingen blev aabnet Okt. 1872, i 1896 aabnedes en særlig Afdeling uden Helbredsattest. Forsikringssummen var $^{31}/_{12}$ 1903

*) Om Gaardens Ejere indtil 1854 se Hist. Tidsskr. 2. R. V. Den kaldtes i lang Tid „Den Schoustrupske Gaard“, da den 1795 købtes af Grosserer Jens Schoustrup, hvis Slægt ejede den indtil 1878. I 1852 blev den restaureret af Arkit. J. H. B. Seidelin.

40,429,283 Kr., hvoraf 81,250 angik Livrenteforsikringer; af den hele Forsikringssum var 862,500 genforsikret; i 1903 vare Præmier og Indskud 1,181,249 Kr., fragik til Genforsikring 34,751 Kr., Udbetalinger af Kapitalforsikringer 343,740 Kr., af Livrenteforsikringer 38,337 Kr., Bonus 39,000 Kr.; Formue $^{31}/_{12}$ 1903: 7,576,336 Kr.

Dansk Folkeforsikringsanstalt, Vimmelskaftet 45, er stift. $^{22}/_{5}$ 1896. Aktiekapital: 500,000 Kr., hvoraf 100,000 er indbetalt; $^{31}/_{12}$ 1903: Forsikringssum 13,387,619 Kr., Formue 1,431,863 Kr.; i 1903 vare Præmier og Indskud 586,884 Kr., Udbetalinger 46,601 Kr.

Det nationale Livsforsikringsselskab Dan, N.-Voldg. 15 (egen Ejendom), er stift. $^{13}/_{11}$ 1896; det bestyres af et Repræsentantskab og 2 Direktører. Aktiekapital: 1,451,500 Kr., hvoraf 10 pCt. er indbetalt. Forsikringssum $^{31}/_{12}$ 1903 19,883,091 Kr., Formue 1,327,573 Kr.; i 1903 vare Præmier og Indskud 447,450 Kr., fragik til Genforsikring 1745 Kr., Udbetaling af Kapitalforsikring 55,500 Kr.

Nordisk Livsforsikrings-Aktieselskab af 1897, Kongens Nytorv 8, er stift. $^{3}/_{5}$ 1897; det bestyres af et Repræsentantskab og 3 Direktører. Aktiekapital: 1 Mill. Kr., hvoraf 100,000 Kr. er indbetalt, Formue: 1,383,749 Kr. Forsikringssum $^{31}/_{12}$ 1903: 18,574,133 Kr., hvoraf 56,835 angik Livrenteforsikringer; af hele Forsikringssummen var 4,234,247 genforsikret; i 1903: Præmier og Indskud 640,505 Kr., hvoraf 141,884 fragik til Genforsikring, Udbetaling af Kapitalforsikringer 41,923 Kr.; af Livrenteforsikringer 20,300 Kr., Bonus 14,525 Kr. (Se „De danske Byerhverv, Kbh.“, 9. H.).

Folkelig Livsforsikringsanstalt Tryg, Kjøbmagerg. 62, er stiftet 1898; Aktiekapital: 1 Mill. Kr.. hvoraf 10 pCt. er indbetalt; $^{31}/_{12}$ 1903: Formue 422,564 Kr., Forsikringssum 8,258,927 Kr.; i 1903: Præmier og Indskud 261,620 Kr., hvoraf 10,191 fragik til Genforsikring, Udbetalinger 20,427 Kr.

Forsikrings-Aktieselskabet Skjold, Raadhusstræde 1 (egen Ejendom), Ulykkesforsikring, stift. $^{24}/_{9}$ 1884; Aktiekapital $^{1}/_{2}$ Mill. Kr., hvoraf 100,000 Kr. er indbetalt; $^{31}/_{12}$ 1904 vare 11,901 Policer i Kraft, og Reserve- og Forsikringsfondet var 242,184 Kr.; i 1904 betaltes i Præmier og Indskud 384,460 Kr., hvoraf fragik til Genforsikring 12,190 Kr.; for 2367 Skader betaltes i Erstatning 275,139 Kr.

Ulykkesforsikrings-Aktieselskabet Folket, Nytorv 17, stift. $^{9}/_{11}$ 1897, Garantifond 648,200 Kr., Indskudsfond 136,455 Kr., Forsikringsfond 78,326 Kr.; i 1904 var Præmieindtægten 188,988 Kr.; udbetalte Skadeserstatninger 89,253 Kr.

Nordisk Ulykkesforsikrings-Aktieselskab, Kongens Nytorv 8, stift. $^{19}/_{4}$ 1898; Aktiekapital 1 Mill. Kr., hvoraf 10 pCt. er indbetalt; $^{30}/_{9}$ 1904 vare 9034 Policer i Kraft, Præmie- og Skadesreserver vare 194,804 Kr.; 1903-4 var Præmieindtægten 468,524 Kr.; for 1825 Skader betaltes i Erstatning 252,602 Kr. (Se „De danske Byerhverv, Kbh.“, 9. H.).

Arbejdsgivernes Ulykkesforsikring, Ved Stranden 6, er stift. 1898 af Arbejdsgiverforeningen af 1896 og Fællesrepræsentationen for dansk Industri og Haandværk; tegner i Afdeling A Forsikringer efter Lov af $^{7}/_{1}$ 1898; her var $^{31}/_{12}$ 1904 Reserve- og Forsikringsfonden 150,451 Kr., i 1904 var Præmieindtægten 281,522 og Udbetaling af Skadeserstatninger 187,680 Kr.; i Afdeling B., der ikke tegner Livsforsikringer, var $^{31}/_{12}$ 1903

Forsikringsfonden 133,000 Kr.. og i 1903 var Præmieindtægten 400,252 Kr. og Udbetaling af Skadeserstatninger 168,472 Kr.

Af andre Forsikringsselskaber nævnes bl. a.: *Aktieselskabet „Haand i Haand“*, Vestre Boulevard 34, Syge- og Ulykkesforsikring, stift. $^{24}/_{2}$ 1890; Aktiekapital 1 Mill. Kr., Præmieindtægt 1903: 222,700 Kr. *Jærnindustriens Ulykkesforsikringsforening*, N.-Voldg. 30, stift. $^{15}/_{1}$ 1899. *Forsikringsselskabet Patria*, Kjøbmagerg. 62, stift. $^{10}/_{1}$ 1898. *Ulykkesforeningen for danske Fiskere*, stift. ved Lov af $^{3}/_{4}$ 1900. Se i øvrigt I, $_{1}$ S. 133.

Af særlige Pengeinstitutter nævnes endnu flg.:

Overformynderiet, Stormg. 18. Styrelsen af umyndiges Midler, med Beskikkelse af Værger og Tilsyn med disse, Bestyrelse af Værgemaalet m. m., er i sin nuv. Skikkelse ordnet ved Lov af $^{4}/_{3}$ 1857, idet den da henlagdes under en kgl. Overformynder, der baade fører Tilsyn med Værgerne og styrer de umyndiges Midler, og ved Lov af $^{26}/_{5}$ 1868, hvorved der i Stedet for samtlige Overformyndere uden for Kbh. oprettedes et eneste Overformynderi, der henlagdes under den kgl. Overformynder i Kbh. men som en særlig Afdeling. Denne har dog kun at gøre med Styrelsen af de umyndiges Midler, medens alle Overformyndernes andre Forretninger uden for Kbh. sortere under Skifteretterne. — I Overformynderiet indestod $^{31}/_{3}$ 1904 ialt 219,376,071 Kr. Deraf indestod i den indenbys Afdeling 148,918,795 Kr., nemlig under Masseforvaltning 69,247,021 Kr. (deri medregnet Reservefonden, 744,686 Kr.) og under enkelt Værgemaal 79,671,774 Kr.; Kapitalformuen var i 1903-4 forøget med 2,305,881 Kr. I den udenbys Afd. indestod 70,457,276 Kr., hvoraf 36,430,210 under Masseforvaltning og 34,027,066 under enkelt Værgemaal; Reservefonden var 1,692,076 Kr. Kapitalformuen var 1903-4 forøget med 840,313 Kr.

Overformynderiet.

Overformynderiet havde indtil 1859 Plads paa Raadhuset (hvor det kbhvnske. Overformynderi ogsaa var tidligere; efter Branden 1795 flyttedes det dog 1796 til Amagertorv 10 og 1798 til Generalpostamtets Gaard paa Kjøbmagerg., hvorfra det 1816 flyttede tilbage til Raadhuset), da det fik Lokaler i Stormg. 17 (se S. 250). Dets nuv. smukke Bygning, Hj. af Stormog V.-Voldg. er opf. 1893-94 efter Tegn. af Hans J. Holm for c. 400,000 Kr. Den er paa Granitsokkel af røde Mursten og bestaar af 3 Fløje (Kælder og 3 Stokv.), der danne en ret Vinkel med Aabningen ud til Gadehjørnet, hvor den lille Forgaard afsluttes med et Murparti med Portal.

Assistenshuset, Nybrogade 2. Assistenshuset stiftedes $^{3}/_{4}$ 1688 som et privat Interessentskab, for at lette Adgangen til Pengelaan og derved „komme

de fattige til Undsætning“, af Nikolaj Wesling, der blev den første Assistenshusforvalter; fra først af udlaantes der ikke alene paa Løsøre, men ogsaa paa faste Ejendomme, hvilket sidste forbødes ved Frdn. af $^{31}/_{1}$ 1699, ved hvilken Institutionen i det hele reguleredes. Den vedblev længe at være i private Hænder; 1712 fik Gehejmerd. Joh. Otto Raben Privilegium paa at drive den paa Livstid, og fra hans Søn, Gehejmerd. Fr. Raben overdroges den til Byfoged Iver Jentoft, der lod den bestyre af Brødrene Joseph og Meyer Unna, hvis Misligheder førte til, at Jentofts Enke mistede Privilegiet, og Assistenshuset lukkedes 1751. Ved Frdn. af $^{3}/_{6}$ 1753 blev da Assistenshuset omdannet til en kgl. Institution og atter aabnet under Bestyrelse af den første kgl. Forvalter Jens Hansen Løwe; ved Frdn. af $^{29}/_{6}$ 1753 fik Søkvæsthuset og Fattigvæsenet i Forening Privilegiet, der forinden var

Assistenshuset.

blevet tilbagegivet Jentofts Enke, og som Søkvæsthuset afkøbte hende for 6000 Rd., ligesom det udløste Fattigvæsenet for en aarlig Afgift af 1000 Rd. og 400 Rd. til Forbedringshuset (bortfalden ved Frdn. af $^{29}/_{10}$ 1869). Assistenshuset sorterede nu gennem Søkvæsthuset under Admiralitetskollegiet, og efter 1848 under Marineministeriet; da Søkvæsthusfonden ved Res. af $^{31}/_{3}$ 1860 inddroges under den alm. Invalidefond, kom Assistenshuset ind under dettes Direktion, og da Søkvæsthus- og Invalidefonden ophævedes som særlige Fonds ved Lov af $^{29}/_{3}$ 1904, kom Assistenshuset direkte ind under Finansministeriet (fra $^{1}/_{10}$ 1904); ved Tillægsbevillingsloven 1904-05 bestemtes, at dets faste Ejendomme og Inventar (295,250 Kr.) saavel som dets Driftskapital (fastsat til 1,250,000 Kr.) skulde optages bl. Statsaktiverne. — Pantebeholdningen udgjorde $^{31}/_{3}$ 1905 134,994 Stkr. og den udlaante Kapital 1,272,158 Kr.; Overskuddet var 46,420 Kr., ɔ: $2{,}_{92}$ pCt.

Assistenshuset havde fra 1688 Lokale i et Hus i Nyhavn. I Beg. af

Fr. V's Tid flyttede det til et efter Branden 1728 opført Hus i Snaregade (Bill. i Hafnia hodierna S. 187) og nogle Aar efter til Hj. af St. Færgestræde og St. Kirkestræde (nuv. Højbroplads Nr. 3, tidligere Warburgs Ejendom), og her var det ogsaa, at Assistenshuset genaabnedes $^{13}/_{6}$ 1753, efter at Søkvæsthuset havde købt Ejendommen af Jentofts Enke for 6400 Rd. Men da Pladsen var for lille, købte Søkvæsthuset den nuv. Bygning Nybrog. 2 af Douillac & Cunys Hattefabrik for 16,200 Rd. og „100 Speciesdukater til Cunys Kæreste". Bygningen bestod da af en Hovedfløj, med Façade ud til Snaregade, og to Sidefløje, der vendte ud til Kanalen; 1765 opførtes den 4. Fløj, der lukker for Gaarden, og som, efter at Nybrogade var planlagt 1684, blev Hovedfløj med den ornamentale Indgangsport. Naboejendommen, Nybrogade 4, tilkøbtes 1793 for 3559 Rd. og benyttedes til Dels som Embedsbolig, men fra 1861 rummer den udelukkende Magasiner. Den 3. Ejendom, Nybrog. 6, der ligesom de andre gaar helt ud til Snaregade, tilkøbtes 1842 for 18,110 Rd.; den bruges væsentlig til Kontorlokaler og Embedsbolig. De 3 Ejendomme, alle i Kælder og 3 Stokv., ere assurerede for hhvis. 202,200, 19,400 og 60,400 Kr*).

Assistenshuset har 8 Indleveringskontorer, hvoraf 3 i Byen inden for Søerne, 1 paa Christianshavn, 1 paa Vesterbro, 1 paa Østerbro og 2 paa Nørrebro.

Om **Postvæsenet** henvises til Postgaarden S. 183 og $I_{,1}$ S. 120. — Foruden de nævnte Hovedkontorer osv. findes paa Postgaarden *Brevpostkontoret, Penge- og Pakkepostkontoret* samt *Avispostkontoret.* Desuden er der i Kbh. *Banegaardspostkontoret* (Bygninger ved Afgangs- og Ankomstsiden af Hovedbanegaarden, der ejes af Statsbanerne) og 10 Postkontorer: Christianshavns (Brog. 12), Vesterbros (Frdbg. Allé 6), Nørrebros (Nørrebrog. 10), Østerbros (Odenseg. 4), Frederiksbergs (ved Frdbgs. Jærnbanestation), Strandvejskvarterets (Nygaardsvej 3), Lygtevejskvarterets (Nørrebrog. 198), Valby (Langg. 2) og Sundbyernes (Oliebladsg. 5), samt 10 Indleveringskontorer: I (Holbergsg. 3), II (Rømersg. 21), III (St. Strandstræde 18), IV (Gl. Kongevej 141), V (Østerbros Banegd.), VI (Aaboulevard 17), VII (Godthaabsvej 6), VIII (Frihavnen), IX (St. Kongensg. 45) og X (Nytorv 5). Tillige ere Postkontorerne i Hellerup, Charlottenlund, Gjentofte og Dragør fra 1905 indlemmede under Kbhs. Overpostmesterembede.

Statstelegraf- og Statstelefonvæsenet. Idet der i øvrigt henvises til $I_{,1}$ S. 121, skal her bemærkes, at Telegrafstationen, efter at den første Linie mellem Kbh. og Hamburg („Øresundslinien") var aabnet $^{2}/_{2}$ 1854, var i Helliggejststræde, fra 1856 til 1867 i den gl. Porcellænsfabrik paa Kjøbmagerg. (den indenbys Telegrafforbindelse aabnedes $^{17}/_{2}$ 1865) og derefter paa Postgaarden (se S. 183), i hvis 1. Etage der foruden den indenlandske Apparatsal findes Indleverings-, Udleverings- og Administrationskon-

*) Bygningen Nybrog. 2 er oprindl. opf. lige efter Branden 1728 af Greve C. A. Berckentin som en herskabelig Gaard med Frontespicer, der nu til Dels ere forsvundne, og med en smuk Beletage, af hvis Stuklofter eet endnu er helt bevaret. Den skal i nogen Tid have tjent til Gesandtbolig og blev af Konferensrd. Villum Berregaard i 1753 solgt til ovenn. Hattemagere. Huset Nybrog. 4, „Pæretræet" (alt nævnt 1724), er opf. 1730 og blev af Fyrbøder Peder Schmidt, der havde faaet det 1770, solgt til Assistenshuset 1793; over Kældernedgangen findes et Sandstensornament. Huset Nybrog. 6 er opf. 1731.

torer; 1896 flyttede Telegrafdirektoratet fra Postgaarden til lejede Lokaler Kongens Nytorv 6; den tekniske Forvaltning har fra 1903 Lokaler i Materialgaarden ved Frederiksholms Kanal. Den $^1/_{12}$ 1893 aabnede Statstelefon har ligeledes Hovedkontor paa Postgaarden. Foruden Hovedstationen paa Postgaarden er der 14 Stationer: Banegaardsst. (i Banegaardspostkontorets Bygn.), Børsst., Toldbodst. (i Havnebygningen), Frihavnsst., Skt. Annæ Plads' St. (Kvæsthusg. 7), Vesterbros, Nørrebros og Østerbros St., Lygtevejskvarterets St., Valby St. og Sundbyernes St. samt 3 St. paa Frederiksberg (paa Banegaarden, Aaboulevarden 17 og Gl. Kongevej 141). (Se „Statstelegrafen, 1854-1904, dens Tilblivelse og Vækst“, Kbh. 1904).

Det store nordiske Telegrafselskab er stift. $^1/_6$ 1869, særlig paa Initiativ af C. F. Tietgen (ved Sammenslutning af 3 i de nærmest foregaaende Aar stift. Selskaber, „Dansk-russisk“, „Dansk-norsk-engelsk“ og „Norsk-britisk Telegrafselskab“) med det Formaal at anlægge og udnytte undersøiske Telegrafkabler. Det har en Bestyrelse paa 7 Medl. og en administrerende Direktør. Aktiekapitalen, oprindl. $7,_2$ Mill., er nu 27 Mill. Kr.; 1904 var Reservefonden 34,126,200 Kr. og Dividende-Egalisationsfonden 4,421,600 Kr. Selskabet ejede 1904 undersøiske Ledninger af tils. c. 7068 Sømile (i 1869 1067), hvoraf 3537 i Europa og 3531 i Østasien. — Selskabet har Hovedkontorer i Kbh., London og Shanghai. Kontoret i Kbh. var fra Beg. paa Børsen; først 1878 flyttede det til sin Bygning paa Kongens Nytorv 26, som det købte 1889 for 312,000 Kr., og hvortil ogsaa Selskabets mekaniske Værksted henlagdes 1891. Bygningen, som Selskabet lod opføre her i Forbindelse med Privatbanken (se S. 350), kostede 400,000 Kr. at opføre. (Se „De danske Byerhverv, Kbh.“, 10. H.).

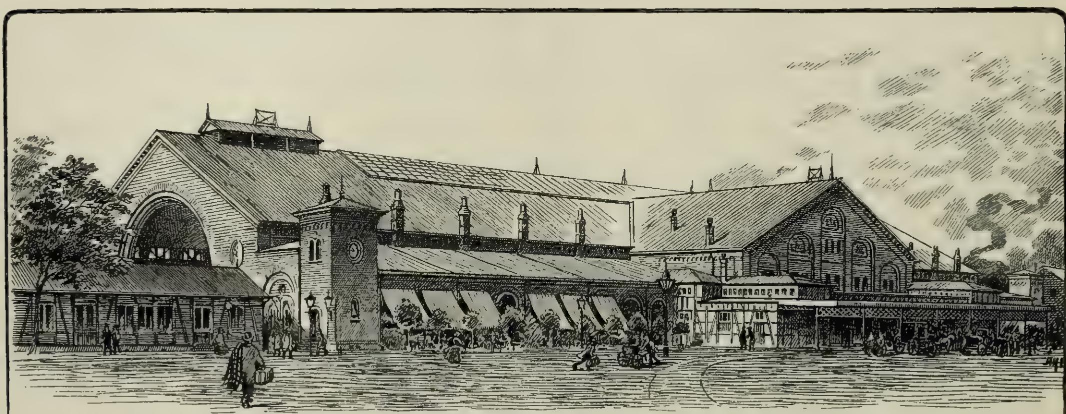
Kbhs. Telefon-Aktieselskab, Jorcks Passage. Det første Telefonanlæg i Kbh. aabnedes i Jan. 1881 og overgik til det i Maj 1882 stift. Aktieselskab (nye Vedtægter af $^{17}/_4$ 1902). Det har en Bestyrelse paa 8 Medl. og en administrerende Direktør. Aktiekapitalen, oprindl. $^1/_2$ Mill. Kr., er nu 8 Mill. Kr. Selskabet havde i 1902 i alt 68,919 Km. Ledningstraade og 27 Centralbureauer i Kbh. og Omegn foruden 17 mindre Centralbureauer og Telefonstationer. — Hovedcentralstationen aabnedes i 1892 i Vimmelskaftet 47 og fik fra 1895 Lokaler i Jorçks Passage; under Opførelse er paa Nørregade 23-25 en stor Bygning (Arkit.: F. Koch, se „Architekten“ $^6/_6$ 1902).

Kbhs. Telefon Kiosker, et Aktieselskab, Hovedkontor Studiestræde 30, er stift. 1895, Kioskerne, hvoraf de første opstilledes i Juli 1896, ere opførte efter Tegn. af Arkit. F. Koch. I alt 11 Kiosker.

Det forenede Dampskibs-Selskab, Kvæsthusg. 7-9, er stift. paa Initiativ af C. F. Tietgen ved Sammenslutning af Landets dav. 3 største Rederiforeninger („Koch & Henderson“, „H. P. Prior“ og „Det alm. danske Dampskibs-Selskab“) $^{11}/_{12}$ 1866 med det Hovedformaal at drive Dampskibsfart paa Ind- og Udlandet ved egne Skibe. Det har en Bestyrelse paa 7 Medl. og 3 Direktører. Kapitalen er 1904 29,262,000 Kr. (deraf i Aktier 18,000,000 Kr., i Obligationer 11,262,000 Kr.). Selskabet begyndte med en indenlandsk Afdeling paa 9 Skibe og en udenlandsk paa 8 Skibe; nu ejer det, foruden 6 Bugserbaade og 12 søgaaende Lægtere, 115 større og mindre Dampskibe, med en Brutto-Tonnage af 149,000 Tons, der besørge

største Delen af de indenrigske Ruter; desuden vedligeholder Selskabet regelmæssige Farter mellem Kbh. og de betydeligste Havnestæder. Endvidere udføre Selskabets Skibe ifl. Kontrakt med Regeringen aarl. 20 Rejser paa Island med delvis Anløb af Færøerne og desuden 13 Rejser paa Færøerne, anløbende Leith, medens to andre Skibe besørge den islandske Kystfart. — Selskabets Kontor var fra Beg. i Bredgade 33; 1871 købte Selskabet ved Auktion noget af Kvæsthusgadens Kaserne, der ombyggedes 1871-72 (Arkit.: V. Dahlerup og G. E. W. Møller) og tillige indrettedes til Lager- og Værkstedsbygning; 1889 tilkøbtes Kvæsthusgade 7, paa hvis Grund der 1891 opførtes en ny Bygning i Kælder og 3 Stokv.; 1890 tilkøbtes det militære Klædeoplag Skt. Annæ Plads. (Se „Det forenede Dampskibsselskab“ 1866-91, Kbh. 1891; „De d. Byerhverv, Kbh.“, 10. H.).

Det østasiatiske Kompagni (med Filialer i Bangkok, Shanghai, Singapore, Port Arthur, Dalny, Njushvang og Hankov) er stift. 1896 (Virksomheden begyndt $^{1}/_{1}$ 1897) med det Formaal at vedligeholde en regelmæssig Dampskibsfart mellem Europa, Østasien og andre Verdensdele og

Hovedbanegaarden set fra Vester Farimagsgade,

at drive Handelsvirksomhed med særligt Henblik paa at fremme Danmarks Deltagelse i Handelen paa Østen. I 1905 optog det i sig det i 1902 stift. Aktieselskab *Det vestindiske Kompagni.* Det har en Bestyrelse og 4 Direktører. Kapital: $10^{1}/_{2}$ Mill. Kr., deraf 7 Mill. i Aktier og $3^{1}/_{2}$ i Obligationer. — Dets Hovedkontor er i Frihavnen, se S. 343; i 1905 har det købt Ejendommen Hj. af Holbergs- og Niels Juels Gade („Hotel l'Europe“), hvor der skal opføres en ny Bygning (Arkitekt C. G. Tvede).

Banegaardsforhold. Da den første Jærnbane mellem Kbh. og Roskilde blev aabnet $^{26}/_{6}$ 1847 (se II S. 198), laa Kbhs. Banegaard Syd for Vesterbrogade (omtr. hvor nu den projekterede Personbanegaard skal ligge) for Enden af en Vej, der gik, hvor nu Reventlowsgade er. Det var en Træbygning med et af to Taarne flankeret Midtparti med bred Trappe. Allerede ved Aabningen af Strækningen til Korsør i 1856 viste Stationen sig imidlertid for lille, og da der i 1861 gaves Koncession paa Anlæg af Nordbanen til Helsingør (se II S. 27) med Sidebane til Klampenborg (Strækningen Kbh.-Hellerup med Sidebanen til Klampenborg aabnedes $^{22}/_{7}$ 1863, Strækningen til Lyngby $^{1}/_{10}$ samme Aar og Resten af Banen $^{9}/_{6}$ 1864), blev Banegaarden forlagt over paa den anden Side af Vesterbrog., hvor

den nuv. Hovedbanegaard opførtes 1863-64 (Lov af $^{13}/_{3}$ 1863) efter Tegn. af J. D. Herholdt. Det nye Anlæg kostede 1,048,433 Rd., Banegaarden toges i Brug $^{14}/_{10}$ 1864. Efterhaanden udvidedes Terrænet, saa at det nu omfatter hele Arealet mellem Vesterbrog., Vesterfarimagsg., Gyldenløvesg., Skt. Jørgens Sø og Gl. Kongevej, i alt c. 29 Td. Ld.

Hovedbanegaarden bestaar af en Afgangsstation ud til V.-Farimagsg. og en Ankomststation til den modsatte Side med Adgang fra Vesterbrog. forbundne ved en stor overhvælvet Tunnel med Perroner paa begge Sider til de afgaaende og ankommende Tog. Men efterhaanden som Banenettet voksede (de enkelte Baneanlæg ere omtalte paa deres Sted og findes let gennem Registret), og Trafikken tiltog, viste denne Banegaard sig mere og mere utilfredsstillende. Samtidig med at der anlagdes en Havnebane fra Banegaarden til Havnen — aabnet $^{1}/_{10}$ 1880 —, blev der derfor foretaget en betydelig Udvidelse af Banegaarden baade paa Afgangs- og Ankomstsiden (af Herholdt); Udvidelsen af Bygningen og Terrænet kostede over $1^{1}/_{2}$ Mill. Kr., hvoraf 795,000 Kr. til Ekspropriation. Tillige søgte man at bøde paa Forholdene ved Opførelsen af mindre Banegaarde for de lokale Baner langs V.-Farimagsgade. Den tidligere Station for Klampenborgbanen, der var opf. ved denne Banes Aabning, blev 1886-87 omdannet til Banegaard for Nordbanen, og den ny Station for Klampenborgbanen opførtes; senere (1899) opførtes den mindre Holtebanestation mellem de to sidstnævnte.

Hovedbanegaarden set fra Vesterbrogade.

Dertil komme de 3 Forstadsstationer. Frederiksberg Station ved Falkonerallé paa Vestbanen blev allerede anlagt 1864, Nørrebro Station ved Nordbanegade, paa Nordbanen, toges i Brug 1886, og endelig fuldførtes Østbanegaarden 1897 ved Østerbrogade, paa den $^{2}/_{8}$ 1897 aabnede Kystbane til Helsingør (se II S. 27). Den sidste (Arkitekt: Wenck) er opf. efter Kopfsystemet, ɔ: Sporene ere førte lodrette ind mod Stationen; den egentlige Stationsbygning, med Forhal, Billetsalg m. m., ligger i Gadelinien, og fra denne føre Trapper ned til Perronerne.

Ved Lov af $^{8}/_{5}$ 1894, hvorved ogsaa Anlægget af den ovenn. Kystbane fastsloges, søgte man at raade Bod paa de uheldige Forhold ved Hovedbanegaarden ved at vedtage Anlægget af en særlig Godsbanegaard, medens Spørgsmaalet om en ny Personbanegaard yderligere udsattes.

Det nye Godsbaneanlæg mod S. Ø. i Byen langs Søndre Havn paa et ved Opfyldning indvundet Terræn er udført 1895-1901 og har i alt kostet 9 Mill. Kr. (hvoraf Opfyldningen har taget c. $2{,}_7$ Mill.) og indtager c. 150 Td. Ld., hvoraf dog de 30 ere overladte Kommunen, som især har

benyttet dem til den langs Havnen gaaende Kalvebod Brygge. Det bebyggede Areal paa Terrænet er 38,500 □ Al. Af Bygningerne (Arkitekt: Wenck) skal særlig omtales selve **Godsbanegaarden** (se Bill. S. 370), der vender Façaden ud til Tømmerpladsgade, som her udvider sig til en Plads. Den er af Granit og røde Mursten i Kælder og 2 Stokv. med Trappefløje af Granit ved Hjørnerne og paa Midten et stort Indkørselsparti, bestaaende af 3 store Portaabninger, af hvilke den midterste er Indkørsel til Perronerne, medens Sideportene tjene til Udkørsel. Paa 1. Sal findes Kontorerne (i Tagetagen er der Arkiver og Beboelsesrum). Fra Hovedbygningen strække sig lodret de to ulige lange Varehuse (tils. 1350 F.) med Perroner, formede efter et savtakket System. Der er beregnet Plads til Udvidelse af baade Hovedbygning og Varehuse. Ud for den aabne Plads mellem Varehusene ligger en smuk lille Marketenderbygning. Af andre Bygninger nævnes den kolossale Lokomotivremise, over 1 Td. Ld., der bestaar af 4 sammen-

Klampenborgstationen.

byggede Haller og har Plads til 44 Lokomotiver; endvidere et Vandtaarn, en elektrisk Station m. m. Længst ude i Terrænet ligger „Rangerbjærget" (24 F. over dagl. Vande).

Efter at der i 1898 var nedsat en Kommission til den endelige Ordning af Personbanegaardsforholdet, blev Spørgsmaalet løst ved Lov af $^{29}/_{3}$ 1904, ifl. hvilken Centralstationen skal ligge Syd for Vesterbrog. mellem Reventlowsg. og Tivoli, skilt fra dette Anlæg ved en bred Gade, Tivoligade, med Tilkørsel baade fra N. ad Vesterbrog. og fra S. ad Tietgensg.; endvidere skal der anlægges en firesporet Banelinie, der med Tilslutn. til den nuv. Linie Vigerslev-Godsbanegaarden føres gennem Centralstationen og videre i Tunnel under Vesterbrog. og Boulevarden til Østerbros Station, som skal udvides; til Planen høre desuden Anlæg af mindre Stationer dels i Byen selv (ved Frederiksborggade), dels ved Valby og Vesterfælledvej, ligesom Frederikssundsbanen skal omlægges. Arbejderne antages at ville tage en halv Snes Aar, og det er Meningen, at al Persontrafik Vest fra til Byen

skal føres over Valby til Centralstationen og videre gennem Boulevarden til Østerbro, medens Trafikken Nord fra føres over Østerbro til Centralstationen; ifl. Planen ville Nørrebro og Frederiksberg Stationer blive nedlagte. Den samlede Bevilling er $22^1/_2$ Mill. Kr. (heri dog ikke medregnede Beløbene til Arealerhvervelsen); Kommunen skal overtage alle de ved Arbejdet frigjorte Arealer, nemlig det gamle Banegaardsterræn og Nørrebro Station, for 15 Mill. Kr., at betale i Løbet af 15 Aar efter Overtagelsen, samt afgive til Staten de Kommunen tilhørende Grunde, der ere nødvendige til de nye Anlæg. (Se *H. Hammerich*, Om Kbhs. Banegaardsforhold, i „Tekn. Tidsskr." 28. Aarg., 1904).

Der bliver i 1905 anlagt paa Byens Grund en ny Jærnbanestation, ved Nørrebrogade lidt N. for Jærnbaneoverkørslen, for den private *Slangerupbane*, paa hvilken der gaves Koncession $^9/_{12}$ 1903, og som er anlagt 1904-5; den er $4^1/_2$ Mil, Anlægskapitalen er $2^1/_4$ Mill. Kr.

Østbanegaarden, set fra Perronerne.

I Finansaaret 1903-4 ankom der paa Kbhs. og Frederiksberg Banegaarde (Klampenborgbanen undtagen) 2,304,559 rejsende, og der afgik 2,095,996; s. Aar ankom der til Kbh. af Gods, Kreaturer osv. 541,805 Tons og afgik 394,533 Tons; paa Frederiksberg vare Tallene henholdsvis 237,338 og 31,061 Tons.

En meget stor Betydning i Byens Trafik have **Sporvejene**, som i de sidste Aartier have udviklet sig i en overordentlig stærk Grad. De første Drosker i Kbh. indførtes 1828, den første Omnibus („Solen") mellem Kbh. og Frederiksberg sattes i Gang 1840. Den første Linie for Hestesporvogne anlagdes af et engelsk Selskab ifl. Koncession af $^{11}/_3$ 1862; den første Strækning, mellem Frederiksberg og Trommesalen (Kbhs. dav. Kvægtorv, beliggende omtr. ved den nuv. Gl. Kongevejs Udmunding i Vesterbrogade), aabnedes $^{22}/_{10}$ 1863, Strækningen fra Trommesalen til Skt. Annæ Plads $^{25}/_{12}$ s. A., herfra til Vibenshus $^2/_9$ 1865, Linien fra Værnedamsvej til Sorte Hest $^{18}/_{11}$ 1865, hvorefter Driften gik over til det i 1866 stift.

Aktieselskab *Kbhs. Sporvej-Selskab*, som i de flg. Aar efterhaanden udvidede Linierne, saaledes en Linie gennem Christianshavn, Konc. af 1869, fortsat til Sundbyerne, Konc. af $^{12}/_{1}$ 1884, fra Kongens Nytorv til Griffenfeldtsgade, 1869, fra Kongens Nytorv ad St. Kongensg. til Triangelen, 1888, ad Istedgade til Valby, Konc. af $^{18}/_{11}$ 1892. Samtidig opstod der andre Selskaber: *Nørrebros Sporvej-Selsk.* (Koncession af $^{7}/_{4}$ 1866), hvis Linie, fra Kongens Nytorv gennem Gotersg. til Nørrebro, aabnedes $^{6}/_{12}$ 1867, *Frederiksberg Sporvej Selsk.* (Konc. $^{6}/_{6}$ 1872), hvis Linie, til Dels med Omnibuskørsel, fra Frdbg. ad Gl. Kongevej til Kongens Nytorv, aabnedes $^{1}/_{10}$ 1872, *Forstædernes Sporvej-Selsk.* (Konc. $^{5}/_{8}$ 1872), med en Linie fra Trianglen gennem Blegdamsvej og Forstæderne til Halmtorvet, aabnet 1873 (ny Konc. af $^{7}/_{10}$ 82 om en Linie fra Triangelen gennem Forstæderne ad Farimagsgaderne), *Falkoneralleens Sporvej* (Konc. $^{23}/_{10}$ 1883), med en Linie gennem Falkonerallé (med Sidespor til Nørrebros Runddel),

Godsbanegaarden.

Rolighedsvej og langs Ladegaardsaaen til Halmtorvet, aabnet Aug. 1887, og *Sølvgadens Sporvej-Selsk.* (Konc. $^{11}/_{10}$ 1887) med en Linie fra Skt. Annæ Plads gennem Dronn. Tværg., Sølvg. over Fælleden til Tagensvej, aabnet $^{24}/_{1}$ 1889; dertil kom et Par Omnibusselskaber i den indre By, nemlig *Kbhs. Omnibus Kompagni*, Linien aabnet $^{7}/_{12}$ 1895, og *Kjøbmagergades Omnibus Selsk.*, Linien aabnet $^{7}/_{6}$ 1896 (et Selskab *Strandvejens Damp-Sporvej-Selsk.*, Konc. $^{10}/_{3}$ 1883, gik atter ind 1892).

Nu ere alle disse Linier samlede paa to Aktieselskabers Hænder: *De kbhvnske. Sporveje* (Konc. $^{9}/_{8}$ 1898, Aktiekapital: 10 Mill. Kr.), til hvilket høre alle de tidligere, ovenn. Selskaber undtagen „Frdbg. Sporvej-Selsk." og „Falkoneralleens Sporvej-Selsk.", der ere sluttede sammen i *Frederiksberg Sporvejs- og Elektricitets-Aktieselskab* (Konc. $^{13}/_{11}$ 1897, Aktiekapital oprindl. $3^{1}/_{2}$, nu 4 Mill. Kr.). Samtidig begyndte de to Selskaber at indføre elektrisk Drift. Allerede 1897 var der indført Akkumulatordrift paa Nørrebrolinien. Det Frederiksbergske Selskab, der har udvidet sit Sporvejsnet med Forgreninger ad Godthaabsvej og Fasanvej, havde allerede $^{19}/_{9}$ 1899 elektrisk Drift paa en Del af sine Linier, og fra Jan. 1900 var

den indført paa dem alle (undtagen paa Omnibusruten mellem Raadhuspladsen og Kongens Nytorv). I det kbhvnske. Selskab begyndte Driften ved Luftledninger $^1/_8$ 1901 (Enghavevejlinien), og i de flg. Aar indførtes den paa næsten alle Linierne, saa at nu i 1905 kun en enkelt Linie og en mindre Omnibusrute benytter Heste (se videre „Stat. Oplysn. om Kbh. og Frdbg." VI S. 102).

Et Knudepunkt for de fleste Sporvejslinier er Raadhuspladsen, hvor der 1903 er opført en smuk Ventesal af Træ (Arkitekt: Thorv. Jørgensen).

I 1903 befordrede „De kbhvnske. Sporveje" 51,118,398 Passagerer, Frederiksberg-Selskabet 10,794,422. For at vise den stærke Tiltagen i Brugen af Sporvognene oplyses, at medens Gennemsnitsantallet af Ture med Sporvognene i Byen og dens Nærhed i 1885 var pr. Indbygger i Kbh. og Frederiksberg c. 50, var det i 1903 c. 125.

Af Byens større **Hoteller** omtales nogle faa, som have særlig Interesse ved deres Historie eller ved deres Bygninger.

Hotel d'Angleterre, Kongens Nytorv, det ældste af Byens store Hoteller og det største (c. 150 Vær.), staar paa en Grund, som i Fr. II's Tid tilhørte Hak Holgersen Ulfstand († 1594), i 17. Aarh. Rigshofmester Joach. Gersdorff († 1661), Statholder i Norge Niels Trolle († 1667) og Storkansler Fr. Ahlefeldt († 1686), som under Chr. V paa Grunden lod opføre en anselig to Stokv. høj Bygning med et højere Midtparti med Frontespice (afbild. hos Thurah), bekendt bl. a. af det „lovlige Kunstakademis" Møder under Sønnen Carl A. (se S. 152). Senere ejedes Gaarden af Overhofmarskal, Gehejmerd. Fr. Gram († 1741), efter hvem den længe kaldtes den „Gramske Gaard" (det Gramske Vaaben ses endnu over Frontespicen); efter den store Brand 1795 solgte Gehejmeraadinde Juel-Vind den for 48,000 Rd. til Traktør Gottfried Rau, der indrettede Hotel her under det nuv. Navn og i 1800 tilbyggede et Stokv.; i Hotellet havde „Den engelske Klub" Lokaler (Rau havde tidligere Gæstgiveriet „det engelske Hotel", paa Hj. af Vingaardsstræde og Reverensgade). Ved Ombygningen af Peder Madsens Gang og Anlægget af Ny Østergade og Hovedvagtsgade 1872 lod Aktieselskabet „Det kbhvnske. Byggeselskab" Hotellet nedrive og genopbygge i dets nuv. Skikkelse 1873-75 (taget i Brug $^5/_5$ 1875) efter Tegn. af V. Dahlerup og G. E. W. Møller; samtidig udvidedes det betydeligt ved en 280 F. lang Sidelænge i Hovedvagtsgade. I 1898 overtoges det af Brygger Carl Jacobsen, fra hvem det 1902 gik over til et engelsk Aktieselskab, der 1903 lod Façaden ombygge, saa at Hovedindgangen midt paa Bygningen lagdes nærmere ved Hovedvagtsgade.

Hotel Phønix, Hj. af Bredg. og Dronn. Tværg., indtager den Plads, hvor før den af Kollegiedeputeret J. H. Desmercières († 1778) ejede Gaard laa; i Beg. af 19. Aarh. ejedes den af Grosserer Peder Erichsen († 1804) og var da den eneste Privatbygning i Byen, der havde Ur ud til Gaden; 1837 blev den tilskødet kgl. Maskinmester og Traktør i „Stadt Lauenburg", W. Murdoch, der oprettede et Hotel her under Navn af „Stadt Hamburg". I 1847 gik det over til et „Aktieselskab for Indretningen af et Hotel", der kaldte det med dets nuv. Navn. I de sidste Aar er det blevet betydeligt udvidet.

Hotel Bristol, Raadhuspladsen mellem Frederiksbergg. og Vesterg., aabnet Jan. 1903, er en monumental Bygning, opf. 1901-2 efter Tegn. af Arkitekt

Vilh. Fischer, af kløvet Granit i Stueetagen, i øvrigt af røde Mursten med rig Anvendelse af kunstig Sandsten; over Bygningen hæver sig et til Platformen c. 126 F. højt firkantet Taarn med kuppelformet Hætte (til Fløjstangen 180 F.). Bygningen kostede c. 660,000 Kr.; med Grund og Montering er den vurd. til 2 Mill. Kr.*).

Selskaber, Foreninger.
Legatstiftelser m. m. af almen Interesse.

A. For Videnskab og Litteratur.

Det kgl. danske Videnskabernes Selskab i Kbh., stift. $^{13}/_{11}$ 1742 (første Statutter givne ved Reskr. af $^{5}/_{10}$ 1774), har til Formaal at fremme de historiske, fysiske, matematiske og filosofiske Videnskaber saavel ved Forhandlinger og Meddelelser af vidensk. Indhold som ved Udgivelse af Skrifter og Understøttelse af vidensk. Foretagender, og det optager som Medlemmer saadanne inden- og udenlandske Mænd, hvis Kundskaber og vidensk. Aand give grundet Forventning om, at de ville virke for Selskabets Øjemed. I Spidsen for Selskabet, der staar under Kongens Protektorat, staar en Præsident. Det har f. T. 68 indenlandske og 104 udenlandske Medlemmer. Dets Kapitalformue er c. 280,000 Kr.

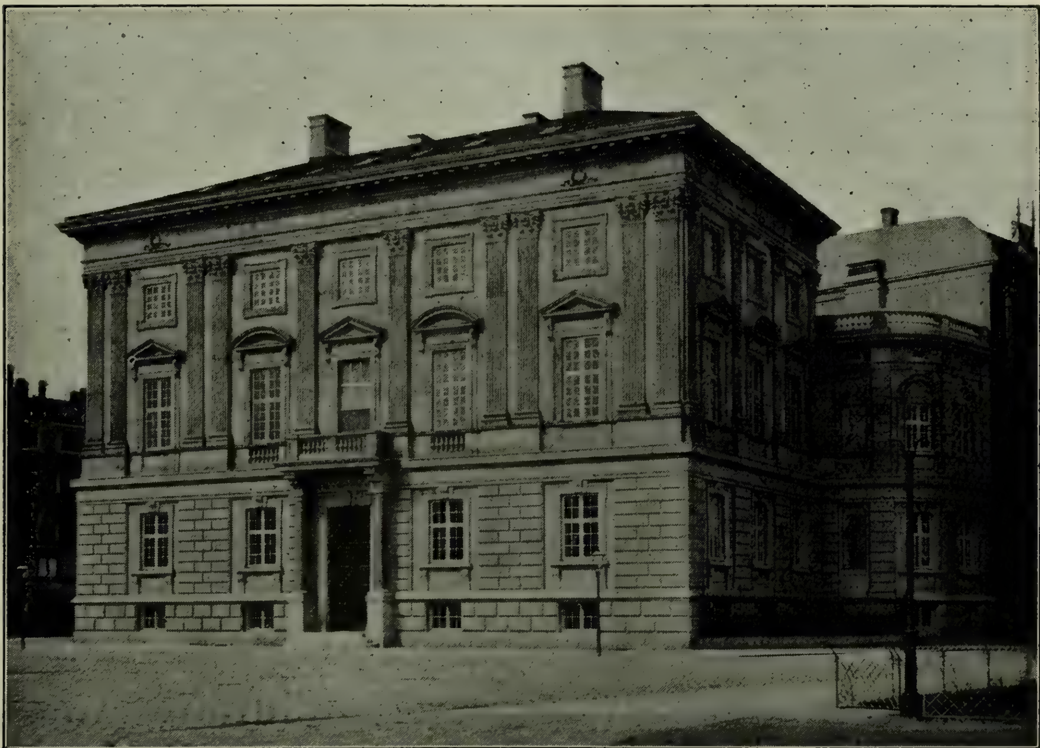
Under en af Selskabet valgt Direktion er henlagt *Carlsberg-Fondet*, oprettet af Kapt., Brygger, Dr. phil. J. C. Jacobsen ved Fundats af $^{25}/_{9}$ 1876 (Tillæg af $^{1}/_{10}$ 1888). Fondet, der ejer Bryggeriet Gamle Carlsberg (se II S. 246), har til Formaal dels at fortsætte og udvide Virksomheden i det af Giveren i 1875 oprettede „Carlsberg-Laboratorium“ (se smstds.), dels ved Rejsestipendier og andre Donationer at fremme de forskellige Naturvidenskaber samt Matematik, Filosofi, Historie og Sprogvidenskab; en særlig Afdeling af Fondet danner det II S. 134 omtalte nationalhist. Museum paa Frederiksborg. — Ved Gavebrev af $^{25}/_{9}$ 1901 (Skøde af $^{20}/_{1}$ 1902) har

---

*) Af de i de senere Aar forsvundne større Hoteller omtales her to. *Hotel du Nord*, Kongens Nytorv, Hj. af Vingaardsstræde, var tidligere en Ejendom, der 1661 tilhørte Rigsadmiral Henrik Bjelke, som beboede den til sin Død 1684, derpaa Admiral Chr. Bjelke, der 1687 fik 14 Aars Frihed for Grundskat, da han vilde indrette og forbedre Gaarden; 1722 blev den ombygget af dav. Ejer Storkansler, Greve Ulrik Adolph Holstein, i Kælder og 2 Stokv. med et 3 Stokv. højt Midtparti og to Endepavilloner (afb. hos Thurah); efter en Brand $^{8}/_{1}$ 1748 forandredes den. Ved Slutn. af 18. Aarh. tilhørte den Konferensrd. Karsten Ancher, der 1796 solgte den til Traktør Ernst Møller, som gjorde den til „Hotel du grand Nord“, og omtr. samtidig forhøjede han Endepavillonerne og sammenbyggede dem med Midtpartiet, saa at hele Façaden blev ensartet, i Kælder og 3 Stokv. Senere ejedes Hotellet af Hof-Tandlæge Manini, som 1811 solgte det for 160,000 Rd. til Konferensrd. Constantin Brun, der her i 1816 indrettede de første varme Bade i Kbh. I 1837 ejedes det af Hyrekusk Rasmus Jørgensen; c. 1860 ophørte det at være Hotel; 1869 købtes det af Firmaet Sev. & Andr. Jensen til Møbeletablissement; det solgte det 1890 til Firmaet Wessel & Vett; der havde haft Lokaler der siden 1871 og 1889 havde tilkøbt Naboejendommen; de to Ejendomme bleve da nedbrudte, og 1893-94 opførtes den nuv. monumentale Bygning, *„Magasin du Nord“*, efter Tegn. af Arkitekterne Alb. Chr. Jensen og H. Glaesel — *Hotel Royal*, Ved Stranden 18, bestod tidligere af to Gæstgivergaarde, „Kræmmerkompagniet“ og „Fortunen“ („Den forgyldte Fortun“); det sidste fik alt i Slutn. af 18. Aarh. Navnet „Hotel Royal“. Senere sloges de to Ejendomme sammen til een, der vedblev at være Hotel til 1876, da det købtes af nuv. Etatsrd. J. C. Ferslew til Kontorer og Arbejdslokaler for den af ham grundlagte store Pressevirksomhed („Nationaltid.“, Dagbladet“ „Dagens Nyheder“, „Aftenposten“).

desuden Brygger, Museumsdirektør Carl Jacobsen og Hustru overdraget Bryggeriet Ny Carlsberg (se II S. 246) til Fondet som en ny Afdeling, *Ny Carlsberg Fondet,* med den Opgave at fremme Kunsten i Landet; denne Afdeling har for sin særlige Virksomhed en egen Direktion.

Selskabet holdt fra først af Møder i den Holsteinske Gaard, senere næsten uafbrudt i Prinsens Palæ (se S. 196), indtil det 1899 flyttede ind i den nuværende, monumentale Bygning over for Glyptoteket ved Vestre Boulevard (første Møde holdtes $^{24}/_{3}$), der er opf. 1894-98 af Carlsberg Fondet for c. 800,000 Kr. efter Tegn. af Prof. Vilh. Petersen i italiensk Renæssancestil. Bygningen, af Granit, Bremersandsten og Mursten, bestaar af den rektangulære Hovedbygning, i Kælder og 3 Stokv., og to lavere Sidebygninger; Stuen indeholder bl. a. Fondets Kvæstur og Bolig for dets For-

Videnskabernes Selskabs Bygning.

mand; paa 1. Sal findes bl. a. Selskabets Mødesal, med gule Marmorpilastre, Medailloner af navnkundige danske Videnskabsmænd paa Væggene og rigt Stukloft, og paa 2. Sal dets Kontorer, Arkiv, Bogsamling m. m. Paa Hovedtrappen, af hvidt Marmor, staar paa den halvrunde Afsats en Buste af J. C. Jacobsen (af den yngre Bissen, efter Faderens Original), og i Forhallen paa 1. Sal en Marmorbuste (af Saabye) af Historikeren Hans Gram, efter hvis Forslag Selskabet blev stiftet. Desuden findes i Bygningen flere Kunstværker, deribl. et stort Maleri af Krøyer: Et Møde i Videnskabernes Selskab 1897 i Prinsens Palæ. (Se *C. Molbech,* Det kgl. danske Vidensk. Selsk. Hist. i dets første Aarh. 1742—1842, Kbh. 1843).

Det Classenske Litteraturselskab for Læger, grundlagt 1809 (nye Vedtægter af $^{11}/_{2}$ 1871), har til Formaal at bidrage til at udbrede Kundskab til den medicinske Litt. og fremme videnskabelig Virksomhed bl. Landets Læger; det udgiver „Bibliotek for Læger"; modtager aarl. Tilskud fra det Classenske Fideikommis (om dette se III S. 296).

Det kgl. danske Selskab for Fædrelandets Historie og Sprog er dannet $^{21}/_{12}$ 1810 ved Foreningen af to ældre Selskaber: „Det danske Selskab til den nordiske Histories og Sprogs Forbedring", stift. 1745 af J. Langebek, og „Det genealogiske og heraldiske Selskab", stift. 1777. De indenlandske ordentlige Medlemmers Tal maa ikke være mere end 20. Det har en Forstander. Det udgiver „Danske Magasin" og har Lokaler i Videnskabernes Selskabs Bygning.

Det islandske litterære Selskab er stift. $^{30}/_{3}$ 1816 paa Forslag af R. C. Rask med det Formaal „ved udgivne Bøger og andre Foretagender at vedligeholde det islandske Sprog og den isl. Litteratur og dermed tillige Nationens Oplysning og Hæder". Selskabet bestaar af to Afdelinger, hvoraf den ene har Sæde i Reykjavik, den anden i Kbh. (Kontor og Bibliotek paa Amalienborg); 1904 tils. 462 Medl. Selskabets faste rentebærende Fond er 18,300 Kr. Under Kongens Protektorat styres hver Afdeling af en Formand.

Det kgl. nordiske Oldskrift Selskab er stift. $^{28}/_{1}$ 1825 (reorganiseret April 1865) paa Forslag af C. C. Rafn med det Formaal fornemmelig ved islandske Oldskrifters Udgivelse og Fortolkning og ellers ved alt, hvad der kan tjene til at oplyse det gamle Nordens Sprog, Historie og Oldsager i Almindelighed, at virke til at udbrede Deltagelse for den nord. Oldtidsvidenskab samt derved vække og nære Kærlighed til Fædre og Fædreland. Kongen er Præsident; desuden er der en Vicepræsident. Selskabet, der udgiver „Aarbøger for nord. Oldkyndighed og Hist.", har holdt sine Møder paa Prinsens Palæ siden 1854 (se S. 146). C. 580 Medl.

Selskabet for Naturlærens Udbredelse er stift. $^{22}/_{3}$ 1824 af H. C. Ørsted med det Formaal at udbrede Kundskab i den eksperimentale Naturvidenskab og dens Anvendelse. Det virker ved Foredrag om de vigtigste Fremskridt paa Fysikkens, Kemiens og tilgrænsende Videnskabers Omraade, som Regel ledsagede af Demonstrationer og Eksperimenter, ved fysiske Demonstrationer og Øvelseskursus for Skoledisciple (c. 600 Disciple aarl.), m. m. Selskabets Bestyrelse bestaar af en Direktion paa 5 Medlemmer. Mødested: Polyteknisk Læreanstalt. $^{1}/_{4}$ 1905: 181 Medl.

Naturhistorisk Forening, stift. 1833, virker ved populære Forelæsninger og ved videnskabelige Sammenkomster samt ved Udgivelsen af „Videnskabelige Meddelelser". Møderne holdes i Botanisk Laboratorium; f. T. 140 Medl.

Den danske historiske Forening, stift. $^{14}/_{2}$ 1839, har til Formaal at fremme hist. Studier og Arbejder, nærmest m. H. t. Fædrelandet og den danske Litteratur; den udgiver „Hist. Tidsskr."; Medlemstal: c. 660; Formue: 10,400 Kr.

Den botaniske Forening, stift. 1840, reorganiseret 1865, har til Formaal at medvirke til i enhver Retning at udvide Kundskaben om Planterne, særlig om Nordens botaniske Forhold; den virker ved Foredrag, ved Udflugter, ved Plantebytning og ved Udgivelsen bl. a. af „Bot. Tidsskr."; 262 Medl.

Selskabet for Danmarks Kirkehistorie, stift. 1849, har til Formaal at udbrede Kundskab til den danske Kirkes Hist. dels ved Udgivelse af Skrifter („Kirkehist. Samlinger"), dels ved Afholdelse af Møder omkring i Landet; c. 300 Medlemmer.

Danmarks Apotekerforening, stift. $^{1}/_{9}$ 1844, har til Formaal at virke for Farmaciens Udvikling i Danm., udbrede Kendskab til den farma-

ceutiske Litteratur ved Udgivelsen af „Arkiv for Farmacie og Kemi“, bidrage til Samvirken mellem Apotekerne og varetage Standens Interesser. C. 250 Medl.

Det filologisk-historiske Samfund, stift. $^{10}/_{10}$ 1854, har til Formaal at knytte Filologerne nærmere til hverandre og dels ved at omsende Skrifter, dels ved at udsætte Prisopgaver at fremme Interessen for og Beskæftigelsen med filologiske Studier; det udgiver en vidensk. Aarsberetning, og „Studier fra Sprog og Oldtidsforskning“. Okt. 1904: 120 Medl.

Det jydske historisk-topografiske Selskab, stift. 1865 af Skolemanden D. H. Wulff, har til Formaal at udbrede Kundskab om og Interesse for Jyllands hist. og topogr. Forhold i Fortid og Nutid, dels ved at understøtte eller selv udgive større hist. Værker, dels ved at udgive „Saml. til jydsk Hist. og Topografi.“; c. 280 Medl.

Entomologisk Forening, stift. 1868, søger at fremme sit Formaal (Læren om Insekter) ved Møder om Vinteren, ved Ekskursioner og ved Udgivelsen af et Tidsskr., „Entomol. Meddelelser“.

Det krigsvidenskabelige Selskab, stift. $^{31}/_{10}$ 1871, har til Formaal at fremme militær Videnskabelighed, dels ved Diskussioner, Foredrag og Udsættelse af Prisopgaver, dels ved Udgivelsen af „Milit. Tidsskr.“ Selskabet (1904: 228 Medl.) staar under Protektorat af Kronprinsen.

Nationaløkonomisk Forening, stift. $^{12}/_{11}$ 1872, har til Formaal at forhandle nationaløk. Spørgsmaal; udgiver „Nationaløk. Tidsskr.“; 1905: 277 Medl.

Det medicinske Selskab i Kbh., stift. $^{12}/_{11}$ 1872 ved Sammensmeltning af „det kgl. med. Selsk.“ (stift. 1772) og „Filiatrien“, har til Formaal bl. a. at bidrage til Lægevidenskabens Fremme, at udbrede nyttige Kundskaber og Sans for Videnskabelighed inden for Lægestanden, samt ved udadgaaende Skridt at virke i Videnskabens, Medicinalforholdenes og den offentl. Sundheds Interesse. Dets Forhandlinger offentliggøres i „Hospitalstidende“. C. 400 Medl.

Matematisk Forening, stift. $^{18}/_{9}$ 1873, virker for Matematikkens Udbredelse bl. a. ved regelmæssige Sammenkomster. I 1905: 76 Medl.

Den Letterstedtske Forening (Statutter af $^{31}/_{12}$ 1873) er stift. af svensk-norsk Generalkonsul J. Letterstedt med 400,000 Kr. til et Fond, der er bestemt til at fremme Fællesskabet mellem de 3 nord. Riger i Industri, Videnskab og Kunst samt til at opmuntre og støtte saavel Haandværksflidens som Videnskabens og Kunstens Udvikling i disse Lande. Foreningen bestaar af 3 Afdelinger, en for hvert Rige. Den uddeler Stipendier, væsentligst til litterære Foretagender med skandinavisk Karakter, og udgiver „Nordisk Tidsskr. for vetenskap, konst och industri“.

Selskabet for hist. Kildeskrifters Oversættelse er stift. 1875 af Mænd fra Danmark og Norge, der vare knyttede til Højskolebevægelsen, for at skaffe Menigmand let Adgang til de hist. Kilder.

Det kgl. danske geografiske Selskab, stift. $^{18}/_{11}$ 1876, har til Formaal at fremme Kendskaben til Jorden og dens Beboere og udbrede Interessen for den geogr. Videnskab; det virker ved Møder, med Foredrag og Forevisninger, og ved Udgivelsen af „Geogr. Tidsskr.“. Under Kongens Protektorat varetages dets Anliggender af et Raad paa 39 Medl., hvoraf 9 udgøre Bestyrelsen. C. 800 Medl.

Selskabet for Udgivelse af Kilder til dansk Historie, stift. Jan.

1877, har til Formaal at fremme Studiet af Fædrelandets Hist. ved Offentliggørelsen af nogle af de mange Aktstykker, Breve, Krøniker og andre Kilder, som endnu ere utrykte eller mindre tilfredsstillende udgivne.

Den tekniske Forening, stift. $^{24}/_{3}$ 1877, har til Formaal at fremme Udbredelsen af tekniske Kundskaber dels gennem Møder, med Foredrag og Forhandlinger, dels ved Udgivelsen af et Tidsskr.; Okt. 1904: 458 Medl.

Samfundet til Udgivelse af gammel nordisk Litteratur, stift. $^{24}/_{5}$ 1879, har til Formaal at udgive og oplyse nord. litterære Mindesmærker fra ældre Tid.

Samfundet for dansk-norsk Genealogi og Personalhistorie, stift. 1879, har til Formaal at fremme Studiet af Danm. og Norges Genealogi og Personalhistorie.; udgiver „Personalhist. Tidsskr."; c. 310 Medl. (c. $^{1}/_{3}$ i Norge).

Universitetsjubilæets danske Samfund, stift. 1879, har til Formaal at udbrede og bevare Kundskaben om det danske Sprog, dets Almuesmaal, dets Bygning og Historie; det virker ved at udgive Ordbøger over det ældre og nyere danske Skriftsprog og over de danske Almuesmaal, Samlinger af Person- og Stednavne, ældre danske Skrifter, Sprogprøver samt grammatiske og sproghist. Arbejder ang. Skriftsproget og Almuesmaalene. 1904: 206 Medl.

Kemisk Forening, stift. 1879, afholder Møder med Foredrag og Diskussion. C. 115 Medl.

Juridisk Forening, stift. $^{7}/_{4}$ 1881, afholder Møder med Foredrag og Diskussion; 340 Medl.

Dansk Tandlægeforening, stift. 1881, virker, foruden for Standens Interesser, tillige i videnskabelig Hens. ved Foredrag, Diskussioner m. m. 1905: 205 Medl.

Numismatisk Forening, stift. $^{27}/_{11}$ 1885, har især til Formaal at fremme Interessen for Mønthist. og Medaillørkunst, særlig den danske, og virker ved Møder samt ved Udgivelse af Skrifter og Medailler; 16 Medl.

Dansk Ingeniørforening, stift. $^{1}/_{3}$ 1892, har særlig til Formaal at hævde den videnskabelige tekniske Uddannelses Betydning og i det hele varetage Standens Interesser; 1905: 687 Medl. (deraf 443 egentlige, ɔ: stemmeberettigede).

Dansk geologisk Forening, stift. $^{16}/_{1}$ 1893, virker ved Foredrag og Ekskursioner samt Udgivelse af „Meddelelser". C. 180 Medl.

Biologisk Selskab, stift. 1896, har til Formaal at fremme Interessen for og Studiet af Biologiens forskellige Grene; det virker ved videnskabelige Sammenkomster. Forhandlingerne trykkes som Bilag til „Hospitalstidende".

Østifternes hist.-topografiske Selskab, stift. 1897, har til Formaal at udbrede Kendskab til Østifternes topografiske, hist. og kulturhist. Forhold; c. 300 Medl.

Selskab for germansk Filologi, stift. 1898, har til Formaal at fremme Studiet af nordisk, tysk, engelsk og hollandsk Sprog; c. 110 Medl.

B. For Kunst.

Kunstforeningen i Kbh., stift. $^{11}/_{11}$ 1825 (omordnet 1827), har det Formaal at virke til de danske Kunsters Tarv ved Udstillinger af Kunstværker, Foredrag, offtl. Kunstudstillinger for Betaling, Anskaffelse af Kunst-

værker til Fordeling blandt Medlemmerne, Understøttelse af Kunstforetagender samt Udgivelse af Kunstblade og Skrifter om Kunst. Foreningen, der nu tæller c. 1800 Medlemmer, holdt fra Beg. sine Møder i Hotel du Nord, fra 1825 i Frimurerlogen, senere i Efterslægtsselskabets Gaard (1834-54) og flere andre Steder, fra 1871 i det Classenske Fideikommis' Bibliotekssal i Amaliegade, indtil den 1888 flyttede til sit nuv. Lokale Frederiksholms Kanal 4. (Se „Kunstf. i Kbh., dens Hist. osv. indtil 1863", Kbh. 1864; „Beretn. om Kunstf. Virksomhed 1864-71").

Musikforeningen i Kbh., stift. $^{5}/_{3}$ 1835 (Weyses Fødselsdag), har det Formaal dels at fremkalde og udbrede fortrinlige danske musikalske Arbejder, dels at vække og nære Interessen for god Musik overhovedet. Foreningen, der fra Beg. mere var litterær, slog snart ind paa Koncertvirksomheden, ved hvilken den under sine Ledere: F. Glæser, N. W. Gade (der indrettede Koncerterne i Lighed med Gewandthauskoncerterne i Leipzig), E. Hartmann og Fr. Neruda har øvet stor Indflydelse paa det musikalske Liv. Foreningen tæller f. T. c. 2100 Medl. (fordelte i 2 Serier, der hver har Adgang til 4 Koncerter) og styres af en Administration og et Repræsentantskab. Koncerterne holdes i Odd-Fellow Palæet (tidligere i Kasino). (Se *A. Hammerich.* Musikf. Hist., Kbh. 1886).

Studenter-Sangforeningen, stift. 1839, har Lokale i Studenterforeningen (s. d.), men er i øvrigt uafhængig af denne.

Cæciliaforeningen er stift. $^{29}/_{10}$ 1851 af H. Rung med det Formaal at udbrede Kendskab til ældre klassisk Musik. Der gives aarl. 3 Koncerter for Medlemmerne (f. T.: 1232 betalende Medl., Koret bestaar af 207 Medl). (Se *C. Thrane*, Cæciliaf. og dens Stifter, Kbh. 1901).

Den danske Raderforening, stiftet 1853, har til Formaal at give danske Malere og Tegnere Lejlighed til selvstændig Virksomhed gennem Radering ved at udgive til Fordeling mellem Foreningens Medlemmer Blade henhørende til den nævnte Kunstart; 600 Medl. (der maa ikke være flere).

De samlede kbhvnske. Sangforeninger af 1859 have til Formaal at styrke og udbrede Sansen for flerstemmig Sang. Enhver kbhvnsk. Sangforening, der har bestaaet selvstændig i 2 Aar og dirigeres af en anerkendt Sanglærer eller Musiker, kan optages.

Kammermusik-Foreningen, stift. $^{5}/_{12}$ 1868 af Fr. Neruda, har det Formaal at fremme et nærmere Kendskab til ældre og nyere Kammermusik ved Afholdelsen af ugentlige Soireer; den har c. 300 dels aktive, dels passive Medl. (Se *A. Hammerich*, Kammermusikf., Kbh. 1893).

Samfundet til Udgivelse af dansk Musik, stift. $^{18}/_{12}$ 1871, har det Øjemed at virke til den danske Musiks Fremme ved at støtte Udgivelsen af Kompositioner af større Værd, fortrinsvis nyere, og da især saadanne, som ellers vanskeligt kunne blive offentliggjorte.

Euphrosyne, musikalsk og selskabelig Forening, stift. $^{7}/_{2}$ 1875, afholder 4 Koncerter om Vinteren og optager baade aktive og passive Medl.

Albertina, et af Carl Jacobsen $^{19}/_{11}$ (Thorvaldsens Fødselsdag) 1879 stiftet Legat paa 100,000 Kr., hvis Renter skulle anvendes til Anskaffelse af Billedhuggerværker til Pryd for offtl. Pladser og Haver i Kbh.

Akademisk Architektforening, stift. $^{21}/_{11}$ 1879, har til Formaal at være et Sammenknytningspunkt for alle fra Kunstakademiet dimitterede Arkitekter; udgiver „Architekten, Meddelelser fra Akad. Architektf."; 1905: 162 Medl.

Privat Kammermusikforening, stift. $^{7}/_{12}$ 1886, har c. 1400 Medl.

Palækoncerterne (i Odd-Fellow Palæet), stift. 1894, have til Formaal at give Publikum af alle Samfundsklasser Lejlighed til mod en billig Entré at gøre sig bekendt med Musiklitteraturens bedste Frembringelser, saavel klassiske som moderne.

Internationalt Musikselskab, hvis kbhvnske. Afdeling er stift. $^{14}/_{3}$ 1899, har til Formaal at tjene musikvidenskabelige Interesser; det udgiver et Fjerdingaarsskrift og et Maanedsskrift.

Kommunens Fri-Koncerter ere stift. 1899 af Kommunen, der aarl. giver Tilskud til 10 Eftermiddagskoncerter i Kongens Have.

Dansk Komponistsamfund, stift. $^{13}/_{10}$ 1900, har til Formaal at fremme Sammenholdet mellem Komponister og varetage deres kunstneriske Interesser; 28 Medl.

Dansk Kunstflidsforening, stift. $^{6}/_{11}$ 1900, har til Formaal at samle Medlemmerne (c. 1000) om kunstindustr. Interesser; til Foreningen er knyttet en Skole for Kunstvævning og Broderi samt et Lotteri.

Foreningen for national Kunst, stift. $^{21}/_{11}$ 1900, har til Formaal at virke for Udbredelsen af god dansk Kunst, særlig ved Indkøb af Kunstværker til Bortlodning bl. Medlemmerne, ved Udstillinger, ved Tilvejebringelse af Reproduktioner af dansk Kunst m. m.; 1904: c. 1115 Medl.

Akademisk Orkester, stift. 1900, optager som ordin. Medlemmer Akademikere og Polyteknikere, men desuden ogsaa assisterende og bidragydende Medlemmer. Ved ugtl. Musikprøver gives Lejlighed til at faa Indsigt og Færdighed i Udførelsen af Orkestermusik; tillige afholdes Koncerter.

Dansk Koncert-Forening, stift. $^{8}/_{6}$ 1901, har til Formaal at fremføre danske Musikværker. Foreningen, for hvilken Kongen er Protektor, giver aarlig 3 Koncerter. C. 400 Medl.

Frederiksberg Kammermusikforening er stift. 1902.

Amatør-Musikforeningen „Crescendo“, stift. $^{1}/_{1}$ 1903, har det Formaal ved et Orkester, væsentlig bestaaende af Dilettanter og vordende Musikere, ved Prøver at give Medlemmerne Øvelse i Sammenspil.

Dansk Billedhuggersamfund, stift. $^{6}/_{5}$ 1905, har 65 Medl.

C. For Kirke, Skole og Folkeoplysning.

Bibelselskabet for Danmark, stift. $^{22}/_{5}$ 1814 (kgl. Konfirm. af $^{16}/_{7}$ s. A.), har til Formaal at udbrede den hellige Skrift; det har 9 Filialer i Landet. Det ejede 1904 en Kapital paa 79,400 Kr. og havde indtil da udbredt 948,952 hellige Skrifter.

Det pædagogiske Selskab, stift. $^{17}/_{6}$ 1820, tilsigter at danne et Foreningspunkt for alle Hovedstadens Lærere og Lærerinder i den Hensigt at virke dels for Undervisningens og Opdragelsens Fremme, dels for Skolens og dens Læreres Tarv, hvilket søges fremmet ved Sammenkomster med Foredrag og Diskussioner om Æmner, der praktisk eller videnskabelig vedrøre pædag. Spørgsmaal. Selskabet ejer en pædag. Bogsamling, c. 3500 Bd., der nu har Plads i Skolemuseet, se S. 250. 1905: 763 Medl. Det udgiver „Vor Ungdom“.

Det danske Missionsselskab, stift. $^{17}/_{6}$ 1821, har 787 Missionskredse; det har 8 Stationer i Østindien og 5 i Kina; desuden understøtter

det Seminarierne og Kateketerne i Grønland. Indtægten var i 1903 139,856 Kr.

Kirkelig Forening for indre Mission i Danmark, stift. $^{13}/_{9}$ 1861, har 500 Missionskredse og ejer 261 Missionshuse; Indtægt i 1903-4: 193,000 Kr.

Kirkelig Forening for indre Mission i Kbh., stift. $^{15}/_{2}$ 1865, omfatter Søndagsskoler eller Børnegudstjenester, Bymission, forskellige Virksomheder med særlige kristelige Opgaver og Missionshuset Bethesda (se S. 99). — Som en Gren af Missionen, men med selvstændig Styrelse, virke bl. a. *Kristelig Forening for unge Mænd* (se S. 100), stift. $^{16}/_{9}$ 1878, og *Kristelig Forening for unge Piger*, stift. 1889.

Udvalget for Folkeoplysningens Fremme, stift. 1866, udgiver med Understøttelse af Staten mindre Skrifter.

Foreningen til Evangeliets Forkyndelse for skandinaviske Søfolk i fremmede Havne, stift. $^{12}/_{11}$ 1867, har 5 Stationer for Søfolk (i Hull, London, Newcastle, Hamburg og Libau) og Kirker i Hull, London og Newcastle; udgiver Missionsbladet „Havnen".

Kommunelærerforeningen af 1873 har til Formaal at fremme Samfundsaanden i Lærerstanden samt ved Diskussionsmøder og Fællesforetagender at befordre Standens aandelige og materielle Interesser; 1905: 80 Medl. (Desuden nævnes *Kbhs. Kommunelærerforening*, *Kbhs. Kommunelærerindeforening* og *Frederiksberg Kommunelærerforening*).

Danmarks Lærerforening, stift. $^{4}/_{5}$ 1874, har til Formaal at tilvejebringe og vedligeholde en levende Samfundsaand mellem Lærerne indbyrdes og derved og paa anden Maade virke for Lærernes og for Oplysningens Tarv samt at arbejde for en Forbedring af dens Medlemmers Lønningsvilkaar. Foreningen har 116 Kredse i Landet med c. 6000 Medl.

Arbejdernes Læseselskab, stift. $^{7}/_{10}$ 1879, har til Formaal at udbrede Oplysning og Dannelse bl. Arbejderne ved Afholdelse af Foredrag og Oplæsninger af Videnskabsmænd og Kunstnere, samt gennem sit Bibliotek og ved Arrangement af Besøg paa Museer og Samlinger.

Alliance française, en i Frankrig 1883 stift. Forening, hvis danske Afdeling stiftedes $^{21}/_{10}$ 1887, og hvis Formaal er at udbrede det franske Sprog.

English Debating Club, stift. $^{15}/_{11}$ 1885, søger ved Diskussioner, Foredrag, Bogudlaan o. l. at fremme Kundskab til engl. Sprog og Litteratur.

Dansk Sløjdforening, stift. $^{26}/_{2}$ 1887, har til Formaal at føre Haandgerning ind i Skole og Hjem som et efter Børnenes Alder og Udvikling afpasset Opdragelsesmiddel.

Den danske Turistforening, stift. $^{25}/_{10}$ 1888, virker for at udbrede Kendskab til Danm. og det danske Folk og derved befordre Fremmedbesøget her i Landet og udvikle det hjemlige Rejseliv; udgiver et Aarsskrift; 17-1800 Medl. (i Forening med „De samvirkende Turistforeninger", ɔ: Provinsforeningerne, c. 2200 Medl.).

Den danske Pigeskole, en 1894 stift. Forening med det Formaal at virke for Pigeskolens pædagogiske og økonomiske Fremgang.

Skoleselskabet af 1896 har til Formaal at udbrede alm. Oplysning ved at bortgive Fripladser i Latin- og Realskoler til Drenge og Piger, ved at bortgive Skolebøger, ved Oplæsning og Foredrag samt ved Oprettelse af et Bibliotek.

Folkeuniversitetsforeningen, stift. $^{13}/_{4}$ 1898, har til Formaal at tilvejebringe og ordne en videnskabelig Undervisning for enhver, der ikke har Lejlighed til at deltage i Universitetets alm. Undervisning; c. 240 Medl.

Kirkeligt Samfund af 1898 har til Formaal at fremme et større kirkeligt Sammenhold og Samarbejde til Kristenlivets Vækkelse, samt dets Vækst og Oplysning paa Daabspagtens Grund; udgiver bl. a. Ugebladet „Søndagslæsning“ og „Vort Samfund“; c. 3000 Medl. Samfundet har oprettet „Kirkelig Ungdomsforening“.

Nordisk Forening i Danmark, stift. $^{16}/_{3}$ 1899, har til Formaal at fremme Kendskab, Forstaaelse og Samliv mellem de nord. Folk; virker ved Møder, Undervisning og Tryksager.

Dansk Kriminalistforening, stift. $^{14}/_{11}$ 1899, har til Formaal at udbrede Kendskab til Strafferettens Problemer; den søger at faa Strafferetten bygget paa Erfaringens Grund og at skabe et Samarbejde mellem alle, hvis Studier eller Livsgerning giver dem Kendskab til Forbrydelsen og dens Aarsager.

Dansk Frøbelforening, stift 1899, har til Formaal at udbrede Kendskab til den frøbelske Pædagogik og at støtte Børnehaver, især Folkebørnehaver; c. 90 Medl.

Kunst i Skolen, en $^{12}/_{4}$ 1902 stift. Forening med det Formaal at smykke Skolernes Lokaler med saadanne Kunstværker, som Skolerne maa antages at være ude af Stand til selv at skaffe sig.

Skolehygiejnens Fremme er en $^{19}/_{10}$ 1903 stift. Forening.

D. For Landbrug, Handel, Haandværk og Industri

Det kgl. danske Landhusholdningsselskab, det ældste danske landøkonomiske Selskab, er stift. $^{29}/_{1}$ 1769 af et Antal Fædrelandsvenner, særlig paa Tilskyndelse af Statsøkonomen Chr. Martfelt, „for at opmuntre ved Priser og Præmier Landmanden, Kunstneren og Haandværksmanden udi H. kgl. Majestæts samtlige Riger og Lande“. Skønt det saaledes var stiftet for det økonomiske Livs Udvikling i det hele, traadte dog Landbruget som Landets vigtigste Erhverv mere og mere i Forgrunden, og dets Formaal er nu at arbejde for Landbrugets Fremme og Landbobefolkningens Oplysning. Dette Formaal søger det at naa: 1) ved at fremkalde og udgive landøkonom. og naturvidenskabelige Skrifter, 2) ved Uddeling af disse Skrifter, 3) ved Medlemsmøder med Foredrag m. m., 4) ved at lade foretage Undersøgelser i agrikulturkemisk Retning, 5) ved at iværksætte og støtte Foranstaltninger, der tilstræbe Plantekulturens Fremme og Forbedring, 6) ved at virke for, at rationelle Principper anvendes dels ved Husdyravlen og Fodringen, dels ved Mælkens og Mælkeprodukternes Behandling, 7) ved Undersøgelsesarbejder i videnskabelige eller praktiske Øjemed, som vedrøre Landbruget, 8) ved at anbringe Lærlinge til praktisk Oplæring i Landbruget, 9) ved at belønne fremragende Eksempler paa Landboflid hos mindre Jordbrugere, 10) ved at støtte Udviklingen af Landbrugets Binæringer, 11) ved at danne et Forbindelsesled mellem de provinsielle Landboforeninger og støtte Udstillinger af almen landøkonomisk Interesse, 12) ved at bidrage til Ophjælpning af de økonomiske Vilkaar i de nordl. Bilande. Virksomheden ledes af 3 Præsidenter og et Bestyrelsesraad paa 36 Medlemmer; Præsi-

denterne og Halvdelen af Raadet vælges af Selskabets Medlemmer, den anden Halvdel bestaar af eet Medlem for hvert Amt, valgt af Landboforeningerne. Selskabets Medlemmer faa det af Selskabet udgivne „Tidsskr. for Landøkonomi“ og de andre udgivne Skrifter. Selskabets rentebærende Kapital er c. 300,000 Kr. Kongen er Protektor. Maj 1905: 735 Medl. — Dets Møder holdes i Prinsens Palæ (se S. 146).

Det Reiersenske Fond, stift. af Etatsrd. Niels Lunde R., † 1795, til Manufakturvæsenets og Industriens Udvidelse i Kbh. og de sjællandske Købstæder, ejer en rentebærende Hovedkapital af 970,170 Kr. Indtægterne anvendes fornemmelig til at yde aarl. Bidrag til saadanne Institutter og Stiftelser, der virke til Industriens Fremme, dels til at lette Udgivelsen af Skrifter, fornemmelig periodiske, der vedrøre det industrielle Fag, dels til at fremme Virksomheden i saadanne Skoler, der især ere bestemte for Haandværkeres Uddannelse; men især virker Fonden ved at tilstaa Rejseunderstøttelser til fortrinlige Fabrikanter, Haandværkere og Teknikere, for at de kunne gøre sig bekendte med de Fremskridt, deres Fag have opnaaet i Udlandet.

Grosserer-Societetet i Kbh., bestaaende af alle her bosatte Grosserere (egentlig oprettet ved Kommerceforordn. af $^4/_8$ 1742 og dannet af de „indskrevne Groshandlere“, ɔ: dem, der ejede Skibe eller Skibsparter), hvis Anliggender ledes af *Grosserer-Societetets Komité*, oprettet ved Forordn. af $^{23}/_4$ 1817. Dens 13 Medlemmer vælges paa Societetets aarl. Generalforsamling; den repræsenterer Handelsstanden over for Regering og Rigsdag og er i det hele dens Organ udadtil.

Det kgl. danske Haveselskab, stift. $^{29}/_3$ 1830, har til Formaal at ophjælpe og fremme Havedyrkning ved i dets Have og Væksthuse at holde en betydelig Samling af Planter, ved at anstille Forsøg med nyere Sorter, ved at formere og uddele Planter og foranstalte Udstillinger af Haveprodukter. Tillige administrerer Selskabet de af Staten ydede Midler til Præmiering af Husmandslodder, til Understøttelse af Husmænds og Arbejderes Sønner, som attraa Oplæring i økonomisk Havebrug, samt til Uddeling af Frugttræer til Smaakaarsfolk paa Landet. C. 780 Medl. — Selskabets Have var fra 1838 i Frederiksberg Allé indtil 1882, da den flyttedes til Frederiksberg Have, aabnet 1883 (se S. 183); c. 4 Td. Ld.

Boghandlerforeningen i Kbh., stift. $^{18}/_1$ 1837, med det Formaal „at fremme Orden, Fasthed og Sammenhold i Boghandelen“, har haft stor Betydning for Boghandelens Udvikling og bl. a. gennemført, at al Litteratur sælges til ens Priser over hele Landet. Den udgiver „Nordisk Boghandlertidende“; 1905: 51 Medl.

Industriforeningen i Kbh., stift. $^{12}/_7$ 1838, har til Formaal at fremme den danske Industri, for hvilket den virker fornemmelig ved en Læsestue, hvor inden- og udenlandsk Litteratur, navnlig af industrielt Indhold, samt Billedværker og Tegninger ere tilgængelige, ved Udlaan fra det over 7000 Bd. store Bibliotek, ved Forevisninger, Udstillinger og Foredrag, ved Udgivelse af Tidsskrifter (fra 1900 „Tidsskr. for Industri“), ved Bedømmelse af industrielle Genstande og Forhold, m. m. I Spidsen for Foreningen staar en Bestyrelse paa 5 og et Repræsentantskab paa 20 Medlemmer. Foreningen har c. 5200 Medl., hvoraf c. 500 udenbys. Den har foranstaltet større Industriudstillinger i Kjøbenhavn i 1840, 1844, 1852 (i en Træbygning paa Christiansborg Slots Ridebane) og 1879 samt nordiske

Udstillinger i 1872 (i den nedenn. Bygning) og 1888 (i særlig dertil opf. Bygninger paa det nuv. Raadhus' Plads). — Foreningen havde sine første Lokaler i et Baghus paa Kongens Nytorv 6, fra 1840 paa Østergade 32 („Vildmanden"), begge tidligere Teaterlokaler, indtil Foreningen 1856 købte den nuv. Landmandsbank (se S. 351; 1855 havde den købt den Gaard i Silkegade, som Bikuben nu ejer, se S. 354, men da den var for lille, solgtes den straks igen), som den atter 1872 solgte til Landmandsbanken (se S. 351); men Foreningen vedblev dog at have Lokaler her indtil 1880, da den flyttede ud i sin nuv. Bygning ved Vesterbros Passage (se Bill. S. 6), der var bleven opf. 1870-72 (Arkit.: V. Klein) af et fra Foreningen udgaaet Aktieselskab til Afholdelsen af en nordisk Industriudstilling i 1872, og som Foreningen selv overtog i 1879 for 426,000 Kr. Det er en firfløjet Bygning (med en i 1879 opf. Midtbygning) af røde Mursten i 2 Stokv. Paa 1. Sal findes Foreningens (og Officersforeningens) Lokaler, i Midtbygningen den store Forevisningssal; for øvrigt indeholder Bygningen mange Butikker i Stuen, og Forretningslokaler m. m. Den halvrunde Tilbygning ud mod Boulevarden er opf. 1898 (Arkitekt: L. Clausen). (Se *C. Nyrop*, Industrif. i Kbh. 1838-88, Kbh. 1888).

Haandværkerforeningen i Kbh., Kronprinsensgade 7-9, er stift. $^{20}/_{11}$ 1840 som Modvægt mod de friere Anskuelser, navnlig om Lavsvæsenets Ophævelse, som kom til Orde i Industriforeningen, med det Formaal, at fremme Haandværkerstandens Tarv bl. a. ved at uddele Belønning af fortrinlig udførte Svendeprøver og støtte unge og gamle Haandværkere ved Legater, ligesom den ved en særlig Understøttelseskasse hjælper trængende Medlemmer og deres Enker; Stiftelsen Alderstrøst (se S. 293) er grundlagt af den. Foreningen afholder Møder med Foredrag og selskabelige Sammenkomster. Dens Bibliotek er c. 8000 Bd.; c. 1500 Medl. — Foreningen havde først (gratis) Lokale i Bagernes Lavshus i Læderstræde, hvor teknisk Institut senere kom til Huse (se S. 212); 1850 flyttede den til Skrædernes Lavshus i Gammelmønt (Nr. 39), men to Aar efter vendte den tilbage til det gamle Sted i Læderstræde, hvor den fik større Lokaler; 1867 flyttede den til Vimmelskaftet 38; $^{1}/_{5}$ 1868 købte den for 43,000 Rd. den gamle Frimurerloge i Kronprinsensgade (se S. 388), som efter en Ombygning blev indviet $^{12}/_{2}$ 1869; 1889 udvidedes den ved Tilkøb (116,000 Kr.) af Naboejendommen Nr. 9, der efter Ombygningen kom til at rumme de dagl. Lokaler. Bygningen er imidlertid stadig utilstrækkelig, og 1898 og 1903 er der købt to Ejendomme i Pilestræde (Nr. 45 og 43), hhvis. for 120,000 og 70,000 Kr., til Opførelse af en ny Foreningsbygning. (Se *A. Bauer*, Haandværkerf. i Kbh. 1840-90, Kbh. 1890).

Handels- og Kontoristforeningen, Kongens Nytorv 6 („Standard"), er stift. $^{27}/_{10}$ 1841 med det Formaal at samle ældre og yngre Mænd af Handelsstanden; den giver Rejselegater til unge Handelsmænd, navnlig til oversøiske Pladser, og indbefatter tillige i sin Virksomhed Sprogundervisning; til Foreningen er knyttet et Understøttelsesselskab. Foreningen har c. 1700 Medl. I Lokalet en Broncebuste af C. F. Tietgen (af Brandstrup). Foreningens Bibliotek, c 62,000 Bd., forøgedes betydeligt ved, at den købte den 1824 oprettede og 1901 ophævede Læseforening *Athenæums* Bibl., c. 50,000 Bd.

Foreningen til Søfartens Fremme, stift. $^{1}/_{8}$ 1844 af Admiral Michael Bille, har til Formaal at befordre god nautisk Praktik, nyttig nautisk Kund-

skab, unge søfarendes Dannelse og overhovedet alt, hvad der findes tjenligt til Søfartens Bedste; 1905: 130 Medl. Se videre ved Navigationsskolen S. 213. (*L. Petersen*, Foreningen til Søf. Fremme 1844-94, Kbh. 1894).

Sømandsforeningen, stift. 1856 af Sømand P. Funck, har til Formaal at støtte danske Sømænd, naar de komme i Nød som Følge af Forlis, Sygdom eller Alderdomssvaghed, at pensionere Søfolks Enker og overhovedet at fremme Sømandsstandens Interesser; $^1/_1$ 1904: 940 Medl. Foreningen har oprettet: *Understøttelseskassen for Sømænd*, *Sømændenes Enkekasse* og *Fonden for Oprettelse af Sømandsboliger* (Sømandshjemmet, se S. 300).

Foreningen til den ædle Hesteavls Fremme er stift. $^{17}/_{12}$ 1859. Den afholdt det første Væddeløb paa Eremitagesletten i 1870.

Arbejderforeningen af 1860, N.-Voldg. 90-94, stift. $^{20}/_9$ 1860, har til Formaal at udbrede Oplysning og Dannelse blandt den arbejdende Klasse som Betingelse for dennes saavel aandelige som materielle Udvikling; den lader derfor afholde populære Foredrag, Oplæsninger, Koncerter og Besøg paa industrielle Etablissementer, m. m. Den har et c. 20,000 Bd. stort Bibliotek og en af Staten anerkendt Sygekasse. C. 2100 Medl. — Foreningen ejer Bygningen ved N.-Voldg., som den købte 1873, og hvori der bl. a. er en stor Festsal med Galleri (indviet 1875). (Se *A. J. Meyer*, Arbejderf. af 1860, Kbh. 1885).

Skipperforeningen i Kbh., Holmens Kanal, fremgaaet af det gamle Skipperlav, Vedtægterne fik kgl. Konfirm. $^{23}/_5$ 1863 (ny Vedtægter af $^{20}/_4$ 1887); den har til Formaal at sikre Medlemmerne og deres efterladte Understøttelse i forskellige Øjemed samt Fribolig i den S. 305 nævnte Stiftelse. C. 120 Medl.

Handelsforeningen af 5. Juni 1864, Nygade 6, har til Opgave at varetage og fremme den unge Handelsstands Interesser, hvilken den søger at løse ved en Understøttelseskasse, Laanekasse, Sygekasse, Begravelseskasse, Ulykkesforsikring, gratis Retshjælp, Undervisning, Bibliotek (c. 3000 Bd.), Foredrag, Engageringsbureau og Udgivelse af „Handelsbladet". 1905: 1521 Medl.

Danmarks Biavlerforening, stift. 1866, tæller f. T. c. 5000 Medl. (deraf c. 400 i Slesvig) i c. 60 Lokalforeninger med selvstændig Styrelse.

Dansk Frøkontrol, stift. 1871 af E. Møller-Holst og overtaget af Staten $^1/_7$ 1891, udfører Analyse af alle Frøsorter efter Takster.

Dansk Husflidsselskab, stift. $^{18}/_2$ 1873, har til Formaal at fremme den danske Husflid ved at støtte mindre lokale Foreninger (f. T. c. 340), ved at lade afholde Foredrag, ved Oprettelse af Kursus til Uddannelse af Lærerkræfter, ved Udgivelse af Husflidsskrifter og ved Afholdelse af Husflidsudstillinger; f. T. c. 550 Medl.

Den almindelige danske Skibsførerforening af 1874, Skt. Annæ Plads 13, optager Medlemmer af hele Landets Skibsførerstand samt Styrmænd, der opfylde de i Sønæringsloven stillede Krav til Erhvervelse af Bevis som Skibsførere. Med Foreningen er forbunden en Enke- og Sygekasse, en Hjælpekasse for ældre Skibsførere og et Legatfond for ugifte Døtre efter Medl., med flere Legater. 1905: 445 Medl.

Fællesrepræsentationen for dansk Industri og Haandværk, stift. $^{19}/_7$ 1875, omfatter Foreninger fra hele Landet (f. T. 236 med c. 43,000 Medl.) og har til Formaal at fremme dansk Industri og Haandværk og værne om de dertil knyttede Interesser.

Foreningen til Fjerkræavlens Fremme, stift. $^{25}/_{10}$ 1875 som „Foreningen til Dueavlens Fremme“, 1880 udvidet til at omfatte alle Arter Fjerkræ, 1889 antog den sit nuv. Navn; dens Formaal er „at fremme Fjerkræavlen, især Hønseavlen for derved at forøge denne Indtægtskilde for Landet“; den afholder Foredrag og Diskussioner samt Udstillinger i Kbh.; c. 2000 Medl. (Foreningen er egentlig en Underafdeling af det 1891 stiftede danske Fjerkræavlerselskab).

De samvirkende Landboforeninger i Sjællands Stift, stift. $^{28}/_{5}$ 1880, ($^{1}/_{1}$ 1905: 23 Foreninger), har til Formaal ved Siden af de enkelte Foreningers Virksomhed paa en fyldigere og mere omfattende Maade at virke for Landbrugets og Husdyravlens Fremme og Udvikling i Stiftet ved Skuer, Udstillinger og Stambogsføring over de bedste Tillægsdyr, Foredrag, Diskussioner m. m.

Rejsestipendieforeningen, stift. $^{25}/_{4}$ 1882, har til Formaal ved belærende Forbindelse med Udlandet at fremme Haandværk og Industri, og søger ved Uddeling af Rejsestipendier at sætte dygtige Haandværkere og industridrivende i Stand til ved Rejser i Udlandet at udvikle deres Evner og faglige Dygtighed, samt ved Foranstaltning af Fagrejser og alm. Haandværkertog under kyndig Vejledning at fremme Kendskab til industriel Virksomhed i Udlandet, m. m.; 686 Medl.

Kbhs. Husflidsforening er stift. 1882 med det Formaal at fremme Husfliden i Kbh. ved at yde fri Undervisning i forskellige Haandarbejder til Drenge (f. T. 400) af Stadens Fri- og Almueskoler; 1905: 110 Medl.

Den danske Handelsstands Fællesrepræsentation, begyndt $^{3}/_{9}$ 1884, bestaar af 50 delegerede fra Grosserer-Societetets Komité og Handelsforeningerne i Provinsbyerne og har til Formaal at fremme Handelen og værne om de dertil knyttede Interesser.

Arbejdernes Fællesorganisation, stift. 1886, er en Sammenslutning af kbhvnske. Fagforeninger med det Formaal at skabe et godt Samarbejde og fremme Fagforeningernes og Arbejdernes alm. Interesser.

Dansk Fiskeriforening, stift. $^{1}/_{6}$ 1887 ved Sammenslutn. af „Foreningen til Fiskeriets Fremme i Danm.“, stift. $^{28}/_{3}$ 1884, og „Dansk Fiskeriforening“, stift. $^{7}/_{10}$ 1884, har til Formaal paa enhver Maade at virke for det danske Fiskeris Fremme; udgiver et ugtl. Medlemsblad; under Foreningen høre 75 Lokalforeninger med c. 7000 Medl. og c. 675 direkte Medl. I Foreningens Lokaler, Amaliegade 30, er der et Fiskeri Museum (Fiskeredskaber, Modeller m. m.).

Almindelig dansk Gartnerforening, stift. 1887, har til Formaal at udvikle Sammenholdet bl. alle danske Gartnere samt virke for deres Interesser; den lader afholde Foredrag, Udstillinger m. m., udgiver „Gartner-Tidende“ og har oprettet en praktisk Prøve for Gartnerelever og en udvidet praktisk Prøve for unge Gartnere, hvilken afholdes ved Rosenborg Gartneranstalt. C. 2100 Medl.

Østifternes Forening til Frugtavlens Fremme, stift. 1888, omfatter 10 Amtsforeninger og har til Formaal at virke for Frugtavlens Fremme paa Øerne ved Foredrag, Udstillinger, Uddeling af Træer og Buske, Forsøgshaver samt ved Vandrelærere og Medlemsbladet „Haven“; c. 7000 Medl.

Det nationale Arbejde, en 1888 stift. Forening, der har til Formaal at bevare og fremme dansk Haandværk og Industri.

Det danske Travselskab, stift. $^{10}/_{4}$ 1891 (efter at det $^{19}/_{6}$ 1885 stift. „Selskabet til Travsportens Fremme i Danm.“ var ophævet), har til Formaal at fremme og ophjælpe Avlen af hurtige og korrekte Brugsheste. C. 450 Medl.

Det kbhvnske. Haveselskab, et $^{8}/_{9}$ 1892 stift. Aktieselskab, har til Formaal bl. Smaakaarsfolk at vække Interessen for Dyrkning af Haveprodukter, især i Kbh., og Selskabet har derfor anlagt Smaahaver (ved Guldbergsg., Amagerbrog., Enghavevej og Tagensvej), som udlejes.

Foreningen for Kaninavlens Fremme i Danmark, stift. Marts 1895.

Dansk Eksportforening, stift. $^{19}/_{10}$ 1895, har til Formaal at bistaa ved Erhvervelsen af særlige Oplysninger, som af Medlemmer maatte ønskes, at søge ved i Udlandet bosatte Danske og danske Konsulers Medvirkning, ligesom ogsaa eventuelt ved Udsendinge herfra at indlede og knytte varige Forbindelser, lejlighedsvis at foranledige udsendt til udenlandske Pladser Prøvesamlinger af Produkter og industrielle Frembringelser, som tænkes indførte paa fremmede Markeder. Ligeledes tilstræber Foreningen en Forøgelse i Transithandelen ved at lede Eksporten fra Østersøhavnene og fra Sverige og Norge over Kbh. eller anden dansk Eksporthavn. Bestyrelsens 21 Medl. repræsentere Landbrug, Handel og Skibsfart samt Industri. Foreningen (c. 420 Medl.) udgiver et Maanedsskrift paa Dansk og Engelsk („The Danish Export Review“).

Kvindernes Handels- og Kontoristforening, stift. $^{1}/_{2}$ 1897, virker til Støtte og Uddannelse af Forretningsdamer; c. 400 Medl.

Foreningen for landøkonomisk Fjerkræavl, stift. $^{5}/_{2}$ 1897, virker udelukkende for at fremme Nyttefjerkræavlen i Landet; den afholder Foredrag, giver Vejledning ved sin Konsulent, udgiver Medlemsbladet „Hønsegaarden“ og afholder Udstillinger i Forbindelse med Landboforeningerne. C. 3000 Medl.

Fællesrepræsentationen for dansk Skibsfart, stift. 1897, har til Formaal at værne om de til dansk Skibsfart knyttede Interesser, at varetage Skibsfartens og Sømandsstandens offtl. Anliggender og at sikre Skibsfartens Organisationer en vejledende Indflydelse paa de dem vedr. Spørgsmaal. I Repræsentationen deltage flere Foreninger for Skibsfart.

Dansk Navigatørforening, stift. 1897, har til Formaal at varetage Standens Interesser.

De samvirkende Fagforbund i Danmark, stift. $^{3}/_{1}$ 1898, er Fællesrepræsentation for alle her i Landet værende faglige Arbejderorganisationer, hvis Formaal er at støtte Arbejdernes Bestræbelser for ad faglig Vej at forbedre deres Stilling.

Arbejderforsikrings-Raadet, opr. ved Lov af $^{7}/_{2}$ 1898 om Arbejdernes Forsikring mod Følger af Ulykkestilfælde, se $I_{,1}$ S. 134 flg.

Dansk Arbejdsgiver- og Mesterforening, stift. $^{22}/_{11}$ 1898 (traadt i Virksomhed 1899), har til Formaal at varetage Arbejdsgivernes Fællesinteresser; under Foreningen høre f. T. 67 Foreninger af Arbejdsgivere og 22 større Enkeltvirksomheder; udgiver Medlemsbladet „Arbejdsgiveren“.

Piledyrkningsselskabet (Aktieselsk.), stift. 1898, har til Formaal at fremme rationel Piledyrkning i Danmark; det virker ved at vejlede Aktionærerne i Anlæg og Drift af Plantninger og ejer selv „Helledemose-Forsøgskultur“ ved Viksø.

Arbejds-Voldgiftsretten, en ifl. Overenskomst af $^{5}/_{9}$ 1899 og Lov

af $^{3}/_{4}$ 1900 af Dansk Arbejdsgiver- og Mesterforening og De samvirkende Fagforbund dannet Voldgiftsret, bestaaende af 7 Medl., af hvilke hver Part har valgt 3, der staa udenfor Organisationernes Bestyrelse, medens de atter vælge en Formand, der skal opfylde Betingelserne for Beskikkelse til fast Dommer.

De samvirkende danske Haveselskaber, stift. $^{3}/_{4}$ 1900, er en Samvirken mellem de to tidligere nævnte „Det kgl. danske Haveselsk." og „Østifternes Forening til Frugtavlens Fremme" samt „Det jydske Haveselsk."; Formaalet er at bringe Enhed til Veje i Selskabernes Bestræbelser; udgiver Medlemsbladet „Haven".

Selskabet for Silkeavl og Morbærbuskdyrkning i Danmark er stift. 1900. C. 25 Medl.

Arbejdsraadet, opr. ved Lov af $^{11}/_{4}$ 1901 om Arbejde i Fabrikker og dermed ligestillede Virksomheder samt det offtl. Tilsyn dermed, se $I_{,1}$ S. 138.

De danske Brevdueforeninger, stift. Jan. 1901, har til Formaal ved Sammenslutning af danske Brevdueforeninger at styrke og fremme Brevduesagen; den har optaget i sig „Brevdueforeningerne Kjøbenhavn", stift. $^{11}/_{6}$ 1878, „Danmark", stift. $^{18}/_{6}$ 1889, og „Aarhus"; i alt c. 560 Medl.

Foreningen til Brevduesagens Fremme i Danm., stift. $^{18}/_{6}$ 1901, virker til Gavn for Brevduesagen ved Kapflyvninger, Foredrag og Udstillinger; udgiver „Brevduebladet"; 55 Medl.

Nordisk Forening til økonomisk Samarbejde, stift. $^{28}/_{3}$ 1904, har til Formaal at arbejde for en alsidig Udredning af Spørgsmaalet om en mere eller mindre udstrakt nord. Toldforbindelse og saaledes undersøge en saadan Toldforbindelses Mulighed og Betingelser samt udbrede Forstaaelsen af dens Betydning; c. 600 Medl.

E. I militært, politisk, sportsligt, humant og selskabeligt Øjemed.

Det kgl. kbhvnske. Skydeselskab og danske Broderskab har sin Oprindelse fra „Hellig Trefoldigheds Lav udi det danske Kompagni" eller „Det danske Kompagni", som nævnes første Gang 1443 i Chrf. af Bayerns Stadsret, og hvis ældste kendte Skraa er af $^{23}/_{5}$ 1447. Selskabet havde udelukkende et selskabeligt Formaal, som det plejede ved Drikkelag, Dans, Majfest, Skyden til Papegøjen osv., og optog Medlemmer af alle Samfundsklasser, Konger, fyrstelige Personer, Adelsmænd, Gejstlige, Lærde, Handelsmænd og Haandværkere. Kompagnihuset laa i det derefter opkaldte Kompagnistræde (nuv. Nr. 16) og vendte ogsaa ud til Brolæggerstræde (Nr. 5); 1591-92 udvidedes det med en grundmuret Bygning ud til Kompagnistræde. Huset, der ligesom den nuv. Skydebane, i lang Tid var „det fine Sted" til Afholdelsen af Bryllupper og Gæstebud, blev 1676-79 benyttet til Opholdssted for svenske Krigsfanger; 1682 blev det solgt, og Pengene benyttedes til Betaling af Byens Gæld; i Branden 1795 forsvandt det. Allerede 1619 fik Selskabet en Skydebane uden for Vesterport (nuv. Vesterbrog. 69-71), senere fik det en anden Plads smstds., ligesom det efterhaanden havde Skydebane flere Steder, saaledes uden for Nørreport og efter 1746 hos Agent Andr. Bjørn paa Bjørnsholm paa Christianshavn. I 1751 overlod Kongen det atter Plads uden for Vesterport, paa dets nuv.

Grund, hvor det holdt sin første Fugleskydning i 1753. Selskabet, som fra 1673 var blevet kaldt „Skydekompagniet“, fik sit nuv. Navn i 1776, og dets nuv. Bygning, *Skydebanen*, opførtes 1782-87 (Grundst. nedlagt $^{29}/_{1}$ 1782, indviet $^{10}/_{5}$ 1787) af Tømmermester Boye-Junge; 1792 opførtes Sidefløjen, hvorved Bygningen fik den ydre Form, som den endnu har. Først 1812 blev dog Selskabet Ejer af Grunden, der var henved 7 Td. Ld.; senere har det maattet afstaa noget af den dels ved Roskildebanens Anlæggelse 1847, dels ved Gennemførelsen af Istedgade 1886 (1887 opførtes den store Skydemur ud til denne Gade, Arkitekt: L. Knudsen), ligesom det 1894 frasolgte et Vænge, saa at Grunden nu er 48,975 □ Al.; 1895-96 foretoges en Ombygning af „Skydebanen“, navnlig opførtes hele Sidefløjen fra ny, og der føjedes en Sidefløj til Hovedbygningen ind mod

Den kgl. Skydebane.

Haven. I Lokalerne er der ophængt en stor Mængde, til Dels interessante malede Medlemsskiver. C. 260 Medl. (Se *N. P. Jensen*, Det kgl. kbh. Skydeselsk. og danske Broderskabs Hist., Kbh. 1901).

Frimurerordenen. Den første Loge i Kbh. og i Danmark, „Skt. Martin“, stiftedes 1743 af russisk Gesandtskabssekretær G. O. v. Münnich, men den anerkendtes først 1749 af den engelske Storloge, medens en anden Loge i Kbh., „Zorobabel“, alt var anerkendt fra London 1745. Efter at en 3. Loge, »Phønix“, var stiftet 1762, og den saakaldte „strikte Observans“ havde faaet Indgang i Danm., forenedes Logerne under Navn af „Zorobabel til Nordstjærnen“. I Logen var der hidtil kun benyttet tysk Sprog, men 1778 delte den sig i en dansk, „Zorobabel til Nordstjærnen“ og „Friedrich zur gekrönten Hoffnung“ (opkaldt efter Kronprinsen, senere Fr. VI); først 1854 forenedes de igen som „Zorobabel og Frederik til det kronede Haab“, der 1874 paa Grund af det store Medlemstal deltes i 3 Afdelinger, „Zorobabel“, „Nordstjærnen“ og „Christian“, tils. kaldte „Skt.

Johannes Logen". Under Fr. VII, som var en meget ivrig Frimurer, vedtoges 1853 Overgangen til det saakaldte svenske System, ligesom en 1855 i Helsingør stift. Andreasloge 1857 flyttede til Kbh. og forenedes med Logen her. — Fra Begyndelsen havde Logerne Lokale paa Nytorv, senere holdtes Møderne hos flere Brødre, sidst i Pilestræde, hvor Møderne aabnedes $^{25}/_{2}$ 1765. I 1805-7 opførtes en egen Logebygning i Kronprinsensgade (indviet $^{7}/_{1}$ 1807) efter Tegn. af Bygningsinspektør P. Friis. Den solgtes til Haandværkerforeningen (se S. 382). og den nuv. Logebygning, i Klerkegade, opførtes 1867-68 (Grundst. nedlagt $^{4}/_{5}$ 1867, indviet $^{6}/_{10}$ 1868) efter Tegn. af F. V. Tvede, i Kælder og 3 Stokv.; paa den 272 F. lange Façade er der et fremspringende Midtparti med søjlesmykket Portal. Festsalen er 80×40 F. og 26 F. høj. (Se *E. N. Ritzau*, Zorobabel og Fr. til det kr.

Frimurerlogen.

Haab; dens Hist. og Medlemsfortegnelse fra de ældste Tider indtil $^{31}/_{12}$ 1881, Kbh. 1882).

Sølieutenantselskabet, stift. 1784, har til Formaal ved Udveksling af Tanker, Anskuelser og Oplysninger at fremme de Kundskaber, der kunne gavne den danske Marines Officersstand; det udsætter Prisspørgsmaal til Besvarelse af Medlemmerne samt udgiver „Tidsskr. for Søvæsen". Kongen er Protektor. C. 180 Medl.

Borgervennen af 1788, Stormgade 4, Forsørgelses-, Understøttelses- og Laaneselskab for Borgerstanden; Formuen var $^{1}/_{1}$ 1905: 329,642 Kr., kontingentydende Medlemmer: 1381.

Studenterforeningen, Holmens Kanal. Foreningen blev stift. $^{16}/_{7}$ 1820 paa Initiativ af nogle af Regensens Alumner „til Videnskabeligheds og Brodersinds Fremme". En i 1839 stift. „Akademisk Læseforening" („Academicum") som Opposition mod Foreningen gik atter op i denne 1844, og den vedblev at være Samlingspunkt for alle Studenter, indtil Splittelsen

indtraadte med Stiftelsen af Studentersamfundet (se ndfr.). Om Studentersangforeningen se S. 377. — Foreningen havde først Lokale paa Kjøbmagergade (nuv. Nr. 52) og fra 1824 paa Hj. af Admiral- og Boldhusgade, hvor den — med Undtagelse af 1835-44, da den var til Huse i Peschiers Gaard, den nuv. Landmandsbank — var indtil 1863, da den $^{17}/_{4}$ flyttede til sin egen, nuv. Ejendom, en smuk, 3 Stokv. høj Bygning, der tidligere dannede den Midtpavillon, som forbandt de to Fløje i Holmens Hovedmagasinbygning, men som var bleven ombygget 1861-63, med delvis Benyttelse af de gamle Mure, efter Tegn. af J. D. Herholdt og dekoreret af Constantin Hansen (den gamle Pavillon, der havde et lille Spir med en Neptunsfigur, og som benyttedes til Søkortarkiv og, i øverste Stokv., til Modelkammer, er afbild. hos Thurah). Ved Façaden staar en Broncebuste

Studenterforeningen, med Niels Juels Statue.

(af V. Bissen) af Carl Ploug, afsløret $^{29}/_{10}$ 1895, ved Indgangen en Buste af Sokrates. I den store Solennitetssal i øverste Stokv. findes Marmorbuster af Baggesen, Tegnér, Oehlenschlæger, J. L. Heiberg, Holberg, Fr. VII, Thorvaldsen, H. C. Ørsted, Orla Lehmann, Ploug, Chr. Winther, H. N. Clausen, J. N. Madvig og P. Schram (de to sidste af H. V. Bissen), Chr. Richardt (af V. Bissen), J. C. Hostrup (af Peters), J. P. E. Hartmann (af Saabye), F. Paludan-Müller (af Th. Stein) og Poul Møller (af Hasselriis). Af andre Kunstværker nævnes: i Konversationsstuen Gibsbuster af Ewald og Wessel, Ingemann og H. Hertz (de to sidste af H. V. Bissen), Edv. Lembcke (af V. Bissen) og Johs. Helms (af Th. Stein); i Spillestuen Marmorbuste af J. L. Runeberg (af U. Runeberg) og Gibsbuste af Weyse; i Sangforeningens Lokale Marmorbuster af Hartmann og Heise; over Døren til Konversationsstuen et Basrelief: Orfeus (af Jerichau), og paa Trappen Broncebuste: Diogenes (af Peters). Foreningen har et c. 46,000 Bd. stort Bibliotek og c. 1400 Medl. (Se *H. C. A. Lund*, Studenterforeningens Hist. 1820-70, 2 Dele, Kbh. 1896-98).

Det borgerlige Skydeselskab „Vaabenbrødrene“ er stift. $^{18}/_{9}$ 1833 af Oberstlieutn. J. G. F. Garbrecht; det bestod oprindelig af tjenestegørende i det borgerlige militære Infanteri. Det holder Skiveskydning og yder Understøttelse til fhv. Medlemmer, disses Enker eller Børn; 83 Medl.

Kunstnerforeningen af 18. Nov., stift. 1842 (eller 1843), har navnlig til Formaal at fremme det selskabelige Samliv mellem bildende Kunstnere, Musikere og Forfattere og virke for deres Interesser bl. a. ved Afholdelse af alm. Kunstnermøder; 316 Medl. (Se *J. Clausen*, Kunstnerf. af 18. Nov., Et Tilbageblik, Kbh. 1902).

Den alm. danske Lægeforening, stift. 1857, har til Formaal at være et Sammenknytningspunkt for Landets Læger og et Organ, gennem hvilket de kunne virke baade indadtil og udadtil i Sager og Forhold, der have Betydning saavel for Lægestanden som for andre Samfundsklasser. 1235 Medl.

De danske Vaabenbrødre, stift. $^{10}/_{4}$ 1859 (af Kapt. Mich. Gjørup), afsluttet $^{30}/_{6}$ 1878 (efter $^{1}/_{1}$ 1885 kan optages ekstraord. Medl., der ikke gøre Krav paa Selskabets Goder), bestaar af Mænd, som i Krigstid have hørt til Hæren eller Flaaden; Selskabets Formaal er at holde Krigens Minder i Hævd for derved at vække og styrke Folkeaanden, at arbejde til Gavn saavel for Invaliderne som for de øvrige Medlemmer ved Oprettelsen af Hjælpe-, Syge- og Begravelseskasser, at knytte Medlemmerne sammen, hvilket søges opnaaet ved selskabelige Sammenkomster, ved Udgivelsen af et Tidsskrift og ved Bogsamlinger. Medlemstallet var $^{1}/_{10}$ 1904 8348 (hvoraf 1338 i Afd. i Kbh.), fordelte i 157 Afdelinger over hele Landet.

Medicinsk Forening, stift. $^{24}/_{10}$ 1860, har til Formaal at danne et Forbindelsesled mellem ældre og yngre Medicinere; 270 Medl.

Akademisk Skytteforening, stift. $^{4}/_{4}$ 1861, er organiseret som et uniformeret Korps med militær Disciplin; dets Øvelser, der ledes af Officerer af Hæren, bestaa af Skydning, Eksercits og Felttjeneste. Ved Udg. af 1904: 367 aktive og 155 passive Medl.

Kjøbenhavns Skytteforening, stift. 1862, har til Formaal ved Øvelse i Riffelskydning at forberede unge Mænd til at indtræde i Hæren og at vedligeholde og udvikle Skydefærdigheden hos de ældre til Fremme af Fædrelandets, særlig Hovedstadens Forsvar. Ved Udg. af 1904: 1943 aktive og 344 passive Medl.

De danske Skytteforeninger, der væsentlig skylde den nationale Bevægelse efter Krigen 1864 deres Oprettelse, have til Formaal ved Udbredelse af Færdighed i Skydning og Legemsøvelser at udvikle Evnen og styrke Viljen til at forsvare Fædrelandet, at forberede unge Mænd til at indtræde i Hæren, m. m. Der er 30 Amtsskytteforeninger med 1300 Skyttekredse, som tælle c. 43,800 aktive og 16,150 bidragydende Medl.; aarl. Tilskud fra Staten: 55,000 Kr. Overbestyrelsen (i Kbh.), 9 Medl., har den udøvende Myndighed i alle Fællesanliggender.

Den grevelige Hjelmstjerne-Rosencroneske Stiftelse, traadt i Virksomhed 1862 — oprettet $^{30}/_{11}$ 1809 af Greve H. G. Rosencrone og Hustru Agnete Marie, f. Hjelmstjerne, ved Fundats af $^{9}/_{11}$ 1811 og $^{12}/_{1}$ 1822 —, har til Hovedformaal „at lindre uforskyldt Trang, bidrage til lykkelige Ægteskabers Formerelse i Næringsstanden, understøtte fremadstræbende, uformuende Ungdom, udbrede Kultur og Videnskabelighed samt opmuntre Talenters heldige Udvikling“. En Tredjedel af dens aarl. Ind-

tægter lægges op til Formuens Forøgelse, de andre Tredjedele fordeles efter et vist Forhold mellem Danmark og Norge. Den for Danm. bestemte Del bruges til: i 1. Klasse at understøtte gamle, svage Tjenestefolk af begge Køn, i 2. Klasse Piger, der gifte sig i Haandværksstanden, 3. Klasse hjælper Enker til at opdrage uforsørgede Børn, 4. yder Understøttelse til videnskabelige Arbejder i Fædrelandets Historie og støtter unge Videnskabsmænd samt giver Præmier for Besvarelse af vidensk. Opgaver, 5. giver aarl. Bidrag til det kgl. danske Videnskabernes Selskab og støtter Talenters Udvikling bl. Kunstnere (undt. Musikere) og Haandværkere. Stiftelsen styres under den danske Regerings Overtilsyn af to Direktører. Kapitalformuen var $^{31}/_{12}$ 1903: 2,357,757 Kr.

Fremtiden, stift. $^{11}/_{3}$ 1865 efter Forslag af Direktør J. Hellmann, Forsørgelsesforening for Mænd og Kvinder, hvis Hovedbeskæftigelse er Litteratur, Undervisning, Kunst og Polyteknik. Grundtanken er, at enhver Deltager ved Produktet af sin vante Virksomhed skal sættes i Stand til at erhverve en opsparet Kapital for sin og sin eventuelle Enkes Alderdom, og at disse Bidrag realiseres samlede paa den for Foreningen fordelagtigste Maade. Dens Formaal er: at tjene til Alderdomsforsørgelse og Laanekasse for Medlemmerne, at være Enkepensionskasse for de gifte Medlemmers eventuelle Enker, at yde ethvert Medlem, der har betalt 15 Aars Kontingent, ved Døden en Begravelseshjælp og at tilstaa Legater, Understøttelser og Huslejehjælp til Medlemmer. Foreningen foranstalter aarl. Bortlodninger af Kunstværker, Skrifter og Musikværker, som den selv har forlagt. Ved Udg. af 1903 var der 369 Medlemmer, hvoraf 118 pensionsnydende, 60 eventuelle og 28 aktuelle Enker. Kapitalformuen $^{31}/_{12}$ 1903: 537,671 Kr., hvoraf Reservefonden var 46,662 Kr.

Musikerforeningen i Kbh., stift. $^{31}/_{10}$ 1865, yder alle Medl. en aarl. Pension af indtil 150 Kr. fra det fyldte 60. Aar og deres Enker det halve; f. T. 97 Medl., 67 Pensionister og 11 Huslejenydere.

Kgl. dansk Yachtklub, stift. 1866 under Navn af „Dansk Forening til Lystsejlads", har til Formaal at fremme Sejlsporten i Danmark. $^{1}/_{3}$ 1905: 1061 Medlemmer. — Klubben har Fartøjsstation ved Langelinie og Lokaler paa 1. Sal i den paa Langelinie af Kommunen i 1901-2 opførte Pavillon, for største Delen bygget af Træ og Jærn (Arkitekt: Fr. Koch; se „Architekten" $^{19}/_{9}$ 1902).

Kbhs. Roklub, stift. 1866, den første Roklub i Landet; Klubhus ved den nye Baadehavn i Kalvebodstrand.

Den Raben Levetzauske Fond, stift. ved Testam. af $^{7}/_{9}$ 1868 og $^{21}/_{4}$ 1869 af Gehejmekonferensrd., Kmhr. C. V. Raben-Levetzau til Bremersvold og Beldringe og Hustru, med 400,000 Rd. til bedste for nyttige og veldædige offtl. Indretninger som overhovedet til Gavn for det almindelige. Efter at en Del af Renten er henlagt til Fondens Forøgelse, anvendes aarl. Halvdelen til sociale Formaals Fremme, navnlig som Bidrag til Foreninger, Selskaber og Stiftelser, en Fjerdedel anvendes til velgørende Foreninger og en Fjerdedel til bedste for Kunst og Videnskab. Kapitalformuen var $^{31}/_{12}$ 1904: 1,582,672 Kr., hvoraf Virksomhedskapitalen var 1,387,784 Kr.

Dansk Kvindesamfund, stift. 1871, har til Formaal „at virke for Kvindernes almenmenneskelige Udvikling, for deres Uddannelse til selvstændigt Erhverv og for at forbedre deres Stilling i Familien, Samfundet og Staten". Det virker dels ved at understøtte unge Kvinder, der uddanne

sig til Handel eller Haandværk, eller som ville gaa den studerende Vej el. lign., dels ved at oprette Skoler (Handelsskolen for Kvinder, se S. 214, Tegneskolen, se S. 258), som give en saadan Uddannelse, og dels ved at fremkalde mundtlig og skriftlig Drøftelse af Spørgsmaal, der vedrøre Kvindens Stilling. Det udgiver Ugebladet „Kvinden og Samfundet". C. 2500 Medlemmer.

De Spannjerske Legater, stift. ved Testam. af $^{14}/_{8}$ 1872 (Fundatsen konfirm. $^{19}/_{7}$ 1879) af Skomagermester J. E. Spannjer († 1872), have det Formaal at virke „i for det offentlige gavnlig velgørende Øjemed", navnlig ved Understøttelse af Stiftelser og Institutioner i Kbh. og Frederiksberg. De have en Bestyrelse paa 3 Medl. samt en af Justitsministeriet udnævnt Revisor. Legatformuen var April 1904 c. 2,417,000 Kr.

Foreningen til Dyrenes Beskyttelse i Danmark, stift. $^{20}/_{11}$ 1875 af Ingeniør Viggo Schmidt, har til Formaal at modvirke Mishandling af Dyr af enhver Slags samt ved Belønninger og paa anden Maade at søge at bidrage til en god Behandling af Dyrene. Foreningen har 75 Kredse i Købstæderne og paa Landet (deribl. en Kvindekreds) og udgiver Maanedsbladet „Dyrevennen". Kongen er Protektor.

Foreningen „Det røde Kors", stift. 1875, anerkendt af Regeringen 1876, har til Formaal paa Grundlag af Beslutningerne paa Genferkonferencen af 1863 at supplere den Virksomhed, der fra Statens Side udfoldes til syges og saaredes Pleje under Krigsforhold. Den uddanner dertil egnede Kvinder til Sygeplejersker, som stilles til Raadighed for Publikums private Sygepleje, for ubemidlede Folks Vedk. enten mod nedsat Betaling eller gratis, saavidt Foreningens Midler tillade det. Fra Aar 1900 er der oprettet særlige „Dameafdelinger" for at virke for Foreningens Udbredelse og yde Hjælp under Krig, Epidemier eller andre Nationalulykker. Kongen er Protektor.

Selskabet for Historie, Litteratur og Kunst, stift. 1876 paa Forslag af Bibliotekar Chr. Bruun, har til Formaal at fremme de humanistiske Studier og at bringe disse Studiers Dyrkere og Velyndere i nærmere personligt Forhold til hverandre, navnlig ved regelmæssige Møder om Vinteren med Foredrag; 150 Medl. (Se *E. Elberling*, Selsk. for H., L. og K. 1876-1901, udg. som Manuskript, Kbh. 1902).

Den international evangeliske Afholdsforening „Det blaa Kors", stift. $^{21}/_{9}$ 1877, virker paa kristeligt Grundlag; 50 Lokalforeninger.

Foreningen mod Lovbeskyttelse for Usædelighed er stiftet 1877.

Socialdemokratisk Forbund, stift. $^{12}/_{2}$ 1878, har til Formaal at virke for de socialistiske Ideers Udbredelse og for Arbejdernes politiske Organisation samt for deres Repræsentation i Rigsdag og Kommunalbestyrelse. — Forbundet ejer Bygningen Rømersgade 22 (før „Lyceum", se S. 223).

Odd-Fellows, Independent Order of, hvis første Loge i Kbh. oprettedes $^{30}/_{6}$ 1878, er ligesom Frimurerordenen et hemmeligt Selskab med filantropiske Formaal, navnlig „at besøge de syge, hjælpe de trængende, begrave de døde og opdrage de forældreløse". Ordenen tæller i Danmark 29 Loger og c. 3100 Medl. samt har en Formue paa c. 1 Mill. Kr. Ordenen holdt sine første Møder Østergade 15 (Kongens Klub), boede derpaa i 5 Aar til Leje i Kapellet i St. Kongensg. 55 (se S. 98) og flyt-

tede 1883 til N.-Voldg. 23, som et Aktieselsk. af Brødrene havde købt, og hvor der opførtes en Bagbygning til Ordensbrug; 1901 flyttedes 7 af Logerne ud i Palæet i Bredgade, som Ordenen havde købt (se S, 158); to andre Loger bleve i N.-Voldg., indtil den sidste ogsaa flyttede ud i Bredgade i Jan. 1905, hvorpaa Aktieselskabet solgte Bygningen i N.-Voldg.

De danske Forsvarsbrødre i Kbh., stift. $^{29}/_{1}$ 1879, et Selskab, der bestaar af Mænd, som have tjent eller tjene i Hæren og Flaaden og have gennemgaaet en Rekrutskole eller en dertil svarende Uddannelse, har til Formaal at virke hen til, at enhver dansk Mand anser det for en Hæder at bære Vaaben for sit Fædreland; det yder Medlemmerne Syge- og Begravelseshjælp samt Pengelaan. C. 2200 Medl.

Skuespillerforeningen, stift. $^{16}/_{8}$ 1879, en Understøttelsesforening for Mænd og Kvinder, hvis Hovedbeskæftigelse er dramatisk Kunst, har til Formaal at yde sine ordinære Medlemmer Syge- og Begravelseshjælp samt Alderdomsunderstøttelse; der er ogsaa ekstraordin. Medl. (Folk i alle Livsstillinger). Dens Fond var Juni 1904: 161,764 Kr. 1905: 290 ordin. og 64 ekstraord. Medl.

Selskabet for Sundhedsplejen i Danmark, stift. $^{29}/_{10}$ 1879, har til Formaal at udbrede Kundskab om Sundhedspl. og fremme gavnlige Reformer i hygiejnisk Hens.; udgiver „Tidsskr. for Sundhedspleje"; c. 350 Medl.

Danmarks Afholdsforening, stift. 1879, er dannet af de lokale Afholdsforeninger rundt om i Landet, som fordre helt Afhold fra berusende Drikke; den har til Formaal at lede Virksomheden saaledes, at den alm. Mening vendes mod Drikfældigheden, og at der ad Lovgivningens Vej fremkaldes Indskrænkninger i Tilvirkningen og Salget af berusende Drikke. Den omfatter 57 Kredse med c. 1000 lokale Foreninger med c. 65,000 Medl.; den virker særlig ved Afholdelsen af Foredrag. Staten bidrager aarl. 10,000 Kr. Kjøbenhavnskredsen har 9 Afdelinger. (*M. Balle* og *F. Nielsen*, Jubilæumsskr. ved Danm. Afholdsforenings 25 Aars Jubilæum 1879-1904, Kbh. 1904). — Desuden er der flere Afholdsforeninger, som *Independent Order of Good Templars* (I. O. G. T.), en international Orden, der indførtes her i Landet 1880, og hvis Medl. forpligte sig til livsvarig Totalafholdenhed, *Afholdssamfundet*, stift. $^{21}/_{5}$ 1889, der har til Formaal at udbrede Kendskab til Alkoholens skadelige Virkninger og modarbejde dens Brug, og *Templar-Ordenen* (Templars of Temperance), et her i Landet 1886 indført internationalt Selskab, der dog tillader Nydelsen af skattefrie Ølsorter.

Journalistforeningen, stift. $^{2}/_{3}$ 1880, har til Formaal at virke for Pressens alm. og Journalisternes egne fælles Interesser. Til Foreningen er knyttet et Hjælpefond, en Alderdomsforsørgelseskasse og et Alderdomshjem (se S. 317). 1905: 266 Medl. (Se *C. Behrens*, Ved Journalistf. Jubil., Kbh. 1905).

Officersforeningen i Kbh., stift. $^{7}/_{6}$ 1880, har til Formaal at fremme Samlivet mellem Officerer og andre med dem ligestillede Embedsmænd, og derved virke for de militære Interesser; c. 600 Medl.

Højres Arbejder og Vælgerforening er stift. $^{6}/_{10}$ 1881.

Belønnings- og Forsørgelsesforeningen for Tyender i Kbh. og Omegn, stift. 1881 paa Initiativ af Dronn. Louise, har til Formaal 1) at belønne mandl. og kvindl. Tyende, som forbliver i sin Tjeneste mindst 5 Aar, ved Anerkendelsesbeviser og Pengebelønninger, der indsættes paa Sparekassebøger, og 2) at aabne kvindl. Tyende Adgang til en paa Grundlag

af Selvhjælp tilvejebragt Forsørgelse. Foreningens Omraade er delt i 80 Kredse.

Færøisk Forening („Førayingafelag“), stift. 1881 ved Færingers Samliv paa Regensen i 1870'erne, har til Formaal at vække og vedligeholde Kendskab til færingske Forhold og samle herboende Færinger til selskabelige Sammenkomster; den har udgivet en færingsk Antologi, H. Thuren: „Dans og Kvædedigtning paa F.“, og et Medlemsblad. C. 100 Medl.

Studentersamfundet, stift. $^2/_5$ 1882 særlig paa politisk og demokratisk Grundlag ved Udtrædelsen af en Del radikalt sindede Medlemmer af Studenterforeningen. Samfundet fik en Tid en Del Betydning for Byens og Landets politiske og sociale Liv ved sin Deltagelse i herhenhørende Spørgsmaal og Oprettelsen af en hel Række Institutioner, der stræbte at knytte Forbindelse mellem Studenterne og det almene Folk. Saaledes oprettedes allerede i Stiftelsesaaret *Studentersamfundets Aftenundervisning for Arbejdere* ($^{21}/_{12}$ 1882), senere fortsat som *Studentersamfundets Undervisningsrækker*, stiftet i 1900, der have til Formaal at lade afholde sammenhængende Foredrag i By og paa Land. Oktober 1885 oprettedes *Studentersamfundets Retshjælp*, der har til Formaal at yde ubemidlede vederlagsfri, retskyndig Bistand i retslige Anliggender. *Studentersamfundets Museumsudvalg* oprettedes $^2/_5$ 1892, dets *Arbejderkoncerter* 1897 (for at skabe Kendskab til god Musik hos Arbejdere og andre, som leve under samme Kaar), dets *Oplysningsforening* i November 1903 (for at skaffe Midler til Samfundets Virksomheder til Oplysningens Fremme), dets *Søndagsskole* i 1903 (gratis Undervisning uden religiøs Tendens). Samfundet har c. 900 Medlemmer. — Samfundet havde fra Begyndelsen Lokaler i Badstuestræde Nr. 11, derpaa fra 1893 Nørrevoldg. 92 (Arbejderforeningen 1860), indtil det i 1901 flyttede til det saakaldte „*Studenterhus*“, Studiestræde lige over for Vor Frue Kirke, opf. 1899-1901, indviet $^1/_6$ 1901 (Arkitekter: Jeppesen og C. Thonning). Af Kunstværker nævnes en Athenestatue i forskelligfarvet Marmor og Bronce (Billedhugger: Rolf Harboe); Trappegangen er dekoreret med Fresker (af Oscar Matthiesen).

Studenterhuset.

Dansk Fredsforening, stift. $^{28}/_{11}$ 1882 (oprindl.: „Forening til Danmarks Neutralisering"), har til Formaal at virke for, at Danm. erklærer sig vedvarende neutral, at der afsluttes vedvarende Voldgiftstraktater mellem Danm. og andre Stater, og at det nordslesvigske Spørgsmaal løses ad fredelig Vej i Overensstemmelse med Grundsætningen om Folkenes Selvbestemmelsesret. Den udgiver et Medlemsblad „Fredsbladet". Der er c. 80 stedlige Kredse med c. 8000 Medl.

Den konservative Klub er stift. $^{6}/_{12}$ 1882.

Kbhs. liberale Vælgerforening er stift. $^{15}/_{11}$ 1883.

Foreningen til Hovedstadens Forskønnelse, stift. $^{9}/_{5}$ 1885, søger at naa sit Formaal særlig ved paa dertil egnede Steder at anbringe Kunstværker eller Genstande af dekorativ Karakter. Særlig nævnes det 1894 opstillede Springvand paa Højbroplads, tegnet og modell. af Edv. Petersen, Storkene modell. af H. V. Bissen; ligeledes efter Reguleringen af Graabrødretorv ved Fjærnelsen af Slagterboderne, der erstattedes med et lille Haveanlæg, den af Foreningen bekostede Dekorering i forskellige Farver af de for det meste ældre Huse paa Torvet (fuldendt Juni 1904). Sept. 1905: 241 Medl.

Arbejdernes Værn, stift. $^{30}/_{6}$ 1885, har til Formaal at modarbejde Socialismen og at støtte Arbejderne, dels ved at anvise Arbejde, dels ved at yde Understøttelse til Arbejdere, der lide under socialistisk Tryk.

Union af danske Cykleklubber er stiftet $^{25}/_{10}$ 1885.

Samfundet til Ædruelighedens Fremme, stift. $^{11}/_{12}$ 1885, har til Formaal at raade Bod paa de berusende Drikkes skadelige Følger, navnlig ved Udgivelsen af Skrifter og ved at oprette Redningshjem; det har oprettet „Godthaab" ved Holstebro (se V. S. 465).

Lystfiskeriforeningen, stift. $^{15}/_{4}$ 1886, har til Formaal at skaffe dens Medlemmer Lejlighed til at udøve Ferskvandsfiskeri; den afholder ugtl. Sammenkomster, forpagter Søer og Moser til Adgang for Medlemmerne og virker for lovbefalet Fredning af Ferskvandsfiskeri; udgiver „Lystfiskeritidende". Den har 100 Medl.

Forbrugsforeningen for Embeds- og Bestillingsmænd samt Læger, stift. 1886, har til Formaal ved de Midler, som Samvirken tilsteder, at forskaffe dens Medlemmer deres Livsfornødenheder i gode Varer og billigere end sædvanligt; 3765 Medl.

Sønderjydsk Centralforening, stift. $^{7}/_{6}$ 1887 med patriotisk Formaal, danner en Afdeling af „De samvirkende sønderjydske Foreninger i Danmark".

Kbhs. Amatør-Sejlklub, stift. $^{13}/_{3}$ 1891, har een Afdeling for Sejlsportsmænd og een for Medlemmer, som ønske Uddannelse hertil. Klubben har Stationsskib (Briggen „Hvalfisken") ved Langelinie. Klubben har f. T. af Medl. 74 Fartøjsejere, 97 i første og 170 i 2. Afdeling, i alt 341.

Foreningen af Officerer uden for aktiv Tjeneste, stift. 1891, har til Formaal at vedligeholde og fremme de ikke tjenstgørende Officerers Uddannelse. Foreningen, hvis Medl. ($^{15}/_{5}$ 1905: 502) ere spredte over hele Landet, er delt i 6 Kredse.

De danske Krigsinvalider, et $^{5}/_{3}$ 1892 stift. Selskab, der har til Formaal at yde Hjælp til Krigsinvalidernes Enker og Børn under 14 Aar.

Studenterhjemmet, stift. $^{30}/_{3}$ 1892, med det Formaal at skaffe de kristelige Interesser blandt Studenterne et Hjemsted. C. 480 Medl. — Hjemmet havde først Lokaler i Studiestræde 14, indtil det $^{1}/_{9}$ 1895 flyttede ind i Pustervig 8, hvor der tillige er Pensionat for Studenter.

Danmarks Agrarforening, stift. 1893, har til Formaal at støtte Landbrugernes sociale og økonomiske Interesser ved at opnaa Indflydelse paa Lovgivningsmagten, særlig ved Valgene til Rigsdagen. C. 30,000 Medl.

Dansk Forfatterforening, stift. $^{19}/_{5}$ 1894, har til Formaal at varetage danske Forfatteres Interesser i Indland og Udland og tilvejebringe et Understøttelsesfond; den har to Afdelinger, en skønlitterær og en videnskabelig. C. 150 Medl.

Dansk Idræts Forbund, stift. $^{14}/_{2}$ 1896 (Centralforbund for Legemsøvelser), optager Amatør-Foreninger.

Fugleværneforeningen „Svalen“, stift. $^{14}/_{12}$ 1897.

Foreningen til Værn for værgeløse Dyr, stift. $^{11}/_{3}$ 1898.

Foreningen til lovordnet Udryddelse af Rotter i Danmark er stift. af den $^{2}/_{11}$ 1898 dannede „Komité til Fremme af Rotternes rationelle Udryddelse“.

Dansk Kvinderaad, stift. Marts 1899, virker for Samarbejde mellem danske Kvindeforeninger med humane Øjemed og søger at bringe dem i Forbindelse med udenlandske af samme Art og repræsentere dem i Udlandet, særlig over for det internationale Kvinderaad.

Nationalforeningen for Tuberkulosens Bekæmpelse, stift. $^{16}/_{1}$ 1901, virker hen til at faa oprettet en Række Folkesanatorier i Landet. Foreningen, der nu har c. 24,000 Medl., har oprettet Folkesanatoriet ved Silkeborg (se V S. 915), Folkesanatoriet ved Rye (V S. 916) og Folkesanatoriet ved Haslev (V S. 895).

Det sociale Sekretariat og Bibliotek, stift. 1901, har til Formaal at fremme almen social Oplysning og virker dels ved et hist.-socialt Bibliotek, dels ved et Sekretariat, der indsamler Efterretninger om de sociale Reformbevægelser, dels gennem et Tidsskrift: „Samfundskrav“. C. 1000 Medl.

Dansk Forening til Kønssygdommenes Bekæmpelse, stift. $^{5}/_{12}$ 1902, har 150 Medlemmer. Det har i 1905 oprettet Børnesanatoriet „Lillehjem“ ved Taastrup for Børn fødte med syfilitiske Sygdomme.

Kbhs. Venstreforening er stift. 1903.

Regensianersamfundet, stift. $^{16}/_{10}$ 1904, har til Formaal at danne et Bindeled mellem fhv. Regensianere dels ved selskabelige Sammenkomster, dels ved paa anden Maade at værne om de Minder, der knytte sig til Regensen.

Journalistforbundet, stift. $^{11}/_{12}$ 1904, har til Formaal navnlig at højne Medlemmernes sociale og økonomiske Interesser og fremme den kollegiale Aand i Journaliststanden; c. 130 Medl.

Af Byens større **Dagblade** omtales her enkelte.

Berlingske politiske og Avertissements-Tidende, en af Landets ældste Aviser, er egentlig en Fortsættelse af „Extraordinære Relationer“, som Bogtrykker Joachim Wielandt begyndte at udgive 1720; hans Enke solgte 1748 Privilegiet til den indvandrede Mecklenburger Ernst Heinrich Berling, som 1749 fik Tilladelse til at trykke „Kbhvnske. Danske Posttidender“, der udgik 2 Gange ugtl.; 1762 blev den kaldt „De til Forsendelse med Posten alene privilegerede kbhvnske. Tidender“, 1808 „Den til Forsendelse med de kgl. Rideposter privilegerede Danske Statstidende“; fra Slutn. af 1820'-

erne udkom den som Regel 4 Gange ugtl. og fra 1831 for det meste daglig; 1833 kaldtes den „Den til Forsendelse med de kgl. Brevposter privilegerede Berlingske politiske og Avertissements-Tidende“; fra 1841 udkom den dagl. og fra 1844 baade Morgen og Aften. Bladet har altid haft Karakteren af officielt Organ og Regeringsblad indtil $^1/_4$ 1904, da *Statstidende* traadte i Stedet. — Allerede i 1766 flyttede Berlingske Tidende til den Gaard i Pilestræde (Nr. 34), som den endnu er til Huse i.

Adresseavisen, den ældste danske Avertissementstidende, begyndte at udkomme 1749 som „Adresse-Contoirets Efterretninger“, men har egentlig sin Oprindelse fra de Plakater, som Kmjkr., kgl. Køgemester L. F. v. d. Osten lod udgaa fra det af ham i 1706 oprettede Adressekontor. Det var dog først 1759, da Agent Hans Holck købte Privilegiet, at Bladet fik Fremgang; han begyndte ogsaa at lade Nyheder følge med Avertissementstidenden, men fra 1770'erne blev dette dog atter opgivet, og først fra 1888 har Avisen atter faaet Karakter af Dagblad.

Nationaltidende begyndte 1876 som Aftenudgave af *Dags-Telegraphen*, der siden 1864 udgaves af J. C. Ferslew; men allerede 1877 udkom Bladet ogsaa som Morgenblad og blev efterhaanden det egentlige Hovedblad, medens Dags-Telegraphen blev underordnet og tilsidst helt gik ind 1891. Nationaltidende har stadig været Organ for Højres og de konservative Interesser. Til Ferslews store Bladvirksomhed (Ved Stranden 18, se S. 372) høre desuden flg. Dagblade: allerede 1873 begyndtes Udgivelsen af *Aftenposten*; 1891 optoges to andre, *Dagbladet*, der var begyndt 1851 under Ledelse af C. St. A. Bille, og som under ham og hans nærmeste Efterfølger Vilh. Topsøe spillede en stor Rolle som Organ for det nationalliberale Parti*), og Højrebladet *Dagens Nyheder*, der var stiftet 1868 af R. Watt og V. Rasmussen (det sidste havde selv i 1884 optaget i sig den af Erik Bøgh i 1866 begyndte *Folkets Avis*).

Social-Demokraten, Landets mest udbredte Dagblad, begyndte 1871 som „Socialisten“ og fik sit nuv. Navn 1874 som Organ for de nylig stiftede kbhvnske. Fagforeninger.

Politiken, begyndt $^1/_{10}$ 1884, stiftedes af en Kreds radikale kbvnske. Venstremænd som Opposition mod *Morgenbladet*, der var begyndt 1873 som det første Hovedstads-Venstreblad; under Ledelse af V. Hørup og E. Brandes vandt Politiken stor Udbredelse og megen Indflydelse i dansk Politik. — *Dannebrog* begyndte Sept. 1892 som en Fortsættelse af Morgenbladet, der ophørte s. Aar.

Af andre Dagblade nævnes Venstrebladet *København* (begyndt $^2/_7$ 1889), Højrebladet *Vort Land* (1896), *Kristeligt Dagblad* (1897) og *Agrardagbladet* (1898).

---

*) Et andet nationalliberalt Organ, som i sin Tid, navnlig under C. Plougs Ledelse, havde overordentlig Betydning i Hovedstadens og Landets politiske Liv, var *Fædrelandet*, der blev grundlagt 1834 som Ugeblad, men fra Dec. 1839 udkom som Dagblad; det ophørte at udkomme 1882, efter at Ploug var fratraadt Aaret før.

Kommunale tekniske Anlæg. Politi- og Fængselsvæsen. Badeanstalter.

Kbhs. Vandforsyning skete tidligst ved Hjælp af Brønde, hvilke holdt sig langt op i Tiden; endnu i 1667 nævnes 24 offentlige Brønde, 1682 725 private Brønde. Men allerede tidlig bleve Søerne ved Kbh., der ogsaa tjente til at fylde Voldgravene, inddragne i Byens Vandforsyning, og navnlig galdt det Peblinge- og Sortedams Sø (Skt. Jørgens Sø laa tidligere meget lavere end de to andre); fra Søerne førtes Vandet gennem Trærender ind til Byen. Saaledes lagdes der 1609 Render gennem Vesterport og Vestergade ind til Gammel- og Amagertorv, og 1618 lagdes der direkte Render ud til Peblinge Sø („det lille“ og „det store Pumpeværk“). Men da dette Vand hverken var godt eller tilstrækkeligt, begyndte man i den nyere Tid allerede tidligt at føre „Springvand“ ind til Byen, ɔ: Vand fra fjærnere liggende, højere Steder. Det første var Springvandet paa Gammeltorv, der 1580 førtes ind fra Emdrup Sø (Lundehussøen); paa Torvet opsattes en Post, og Ledningen førtes videre til Amagertorv og Kjøbmagergade, hvor der ogsaa kom en Post, ligesom der lagdes Vand ind i en Del private Ejendomme. Men denne Ledning kom i Uorden under Chr. IV, og der dannedes da private Vandkompagnier (i 1626 „Universitetets“ eller „Nørre Springvands Komp.“, 1630 Kompagniet for Helligaands og Skt. Nikolai Sogne, 1642 „Bryggernes“ eller „Rosengaards Komp.“), der ligeledes ledede Vandet fra Emdrup Sø. Da disse Ledninger ogsaa kom i Forfald, nedsattes i 1671 og 1677 Kommissioner for at overveje, hvad der burde gøres, og ved Frdn. af Aug. 1679 udnævntes en Vanddirektion, med Vandinspektører, Vandmestre osv., der regulerede hele Vandvæsenet, og baade Pumpevand og Springvand inddeltes i Kompagnier. Der fremkom dog stadig nye Klager over Vandet, og i 18. Aarhundrede maatte baade Peblinge- og Sortedams Sø samt Emdrup Sø flere Gange oprenses. Ved Midten af 18. Aarh. var der i alt 19 Vandkompagnier, hvoraf de 5 tilhørte Kongen og de 14 Byen; af de sidste vare 10 Pumpevandskompagnier, med Vand fra Peblinge- og Sortedams Sø, og 4 Springvandskompagnier, med Vand fra Emdrup Sø. Forstæderne forsynedes ved egne Anlæg, Vesterbro ved Render fra Skt. Jørgens Sø, Nørre- og Østerbro fra de to andre Søer. Saaledes foregik Vandforsyningen til over Midten af 19. Aarh., idet det ufiltrerede og derfor ofte urene Vand ledes til Byen gennem et System af Render, hvoraf de fleste vare af Træ, nogle af Jærn.

I 1860 aabnedes Byens første Vandværk, der var anlagt 1856-58. Det var hovedsagelig baseret paa en Forsyning med Overfladevand, der samledes i den til dette Øjemed inddæmmede og stensatte Damhussø (den inddæmmede Del er c. 80 Td. Ld.), som ved et Stemmeværk i Harrestrup Aa lige N. for Islebro ved Tøbrudstid kunde fyldes med Vand fra denne Aa. Fra Søen ledes Vandet gennem aabne Løb til Skt. Jørgens Sø (c. 25 Td. Ld.), der ved en Dæmning deltes i to Dele og indrettedes til Bundfældningsbassin; herfra indledes Vandet paa Sandfiltre og derfra til Maskinhuset, hvor Damppumper gennem Jærnrør under højt Tryk fordelte det til Byens Ejendomme. Samtidig med dette Anlæg blev der dog udført

Boringer og gravet 3 Brønde i Damhussøens Opland, der tils. kunde levere c. 25,000 Td. i Døgnet (ved Damppumper kunde Vandmængden forøges til c. 75,000 Td.), og gennem aabne Løb ledtedes dette Vand til Damhussøen, hvis Vand derved blev en Blanding af Kildevand (c. $^1/_3$) og Overfladevand ($^2/_3$). Da disse Anlæg imidlertid snart viste sig at være utilstrækkelige, købte Kommunen 1871 den c. 240 Td. Ld. store, vandrige Søndersø (se II S. 303) for 60,000 Kr. (1891 og 1898 er der tilkøbt Arealer); her opførtes ved Jonstrup Vang et Maskinanlæg, hvorved Søens Vand hævedes op til en i Hareskov anbragt Højdebeholder, c. 100 Fod over daglig Vande, hvorfra Vandet førtes gennem Betonledninger til Kildevandsløbet fra de ovenn. Brønde ved Damhussøen. Men Vandet fra Søndersø var hverken altid godt eller tilstrækkeligt. Man tog derfor i 1882 atter fat paa Gravningen af Brønde ved Damhussøen, og i 1886 begyndte man paa en systematisk Undersøgelse, som stadig er bleven fortsat, af Vandforholdene i de dybtliggende Jordlag i hele Byens Omegn for at skaffe Vand udelukkende fra de dybtliggende, vandførende Lag, og Foretagendet blev gennemført, saaledes at Kbh. siden 1893 kun faar tilført rent Kildevand gennem lukkede Betonledninger.

Vandforsyningen sker altsaa nu udelukkende gennem Boringer og Brønde, der dels ere beliggende langs Søndersøs nordl. og østl. Bred, dels i Harrestrup Aadalen. Vandet afgives enten ved Overløb eller ved Pumpning og føres ved Jærn- og Betonledninger til Filtrene ved Skt. Jørgens Sø, hvorfra det pumpes dels af Værket i Vester-Farimagsgade, dels af Værket ved Skt. Jørgens Sø enten til Ledningsnettet i Byen eller til Højdebassinet i Søndermarken. Endelig er der i de sidste Aar anlagt et nyt Vandværk i Bispeengen som en Udvidelse af de til Vandets Filtrering og Oppumpning i Byen hørende Anlæg. De ældre Anlæg, altsaa navnlig Damhussøen (Søborg Sø eller Utterslev Mose er c. 270, Gjentofte Sø c. 50, Emdrup Sø c. 11 Td. Ld.), danne nu en Slags selvstændig Overfladevandforsyning, der har sine indenbys Beholdere i Peblinge- og Sortedams Sø (tils. c. 70 Td. Ld.), og som kun tjener til Reserve for den nyere Vandforsyning og nu navnlig afgiver Vand til Fabriksbrug og Lokomotivforsyning samt til Parkerne og til Botanisk Have.

Til yderligere Forklaring tilføjes nogle Bemærkninger om de enkelte Anlæg. *Søndersøanlægget* bestaar af 66 Boringer, der ere 150 F. dybe, og som ere udførte i 1891-1902. De ere udforede med 5 Tommer støbte Rør og afgive Vandet til en c. 6500 F. lang Samledning af Beton, der ligger 10 à 12 F. under Terrænet om Søen. Fra Samledningen føres Vandet til det oprindelige Maskinhus (udvidet 1898-99), og herfra føres det op til en 1898-99 anlagt Højdebeholder og et Iltningshus i Egebjærgene, en Del af Hareskov (se II S. 302), hvorfra det tilflyder Byen. Omkostningerne ved Søndersøanlægget ere omtrent 757,000 Kr. — *Kildevandsanlæggene i Harrestrup Aadal* bestaa af 7 „Kildepladser“, som uden Pumpning kunne afgive 40-50,000 Tønder i Døgnet og ved Pumpning henved 250,000 Td. Betonledningerne, der føre Vandet til Byen, ere til Dels fælles med dem, der føre Vandet fra Søndersøanlægget, idet de forenes ved Husumenceinten, hvor der ogsaa er opført et Iltningshus i 1899-1900. Omkostningerne for de to Anlægs Ledninger ere c. 1,859,000 Kr. — *Filtrerpladsen* lige Ø. for Skt. Jørgens Sø er c. 65,000 □ Al. og indeholder 9 Filtre, hver med en 3250 □ Al. stor filtrerende Sandflade. Af Bygningerne

paa Pladsen mærkes den 1900-1901 opførte Bygning til mekanisk Sandvadsk. Ledningen til og fra Filtrene sker gennem et System af Støbejærnsledninger. Anlægsomkostningerne for Filtrene med Tilbehør udgøre c. 450,000 Kr. *Skt. Jørgens Sø*, der tjener som Reservebeholder og til Dels som Udligningsbassin for det fra Søndersøanlægget og Kildepladserne indkommende Vand, kan rumme c. 3 Mill. Td. Vand; dens Udgravning og Anlæg har kostet 245,000 Kr. — *Pumpeværket ved V.-Farimagsg.*, Hj. af Studiestræde, er anlagt 1856-58 paa et 26,900 ☐ Al. stort Areal (herfra fragaar dog det Areal, hvorpaa „den frie Udstilling" ligger, og det, der er henlagt under Parkanlægget ved Helmers Bastion); det er efterhaanden udvidet til at indeholde 8 Pumpemaskiner, der hver kan oppumpe 2500 Td. Vand pr. Time. Der er Direktør- og Maskinmesterbolig, en ældre Kontorbygning m. m. og en 1899-1900 opf. Kontor- og Funktionærbygning ud til Studiestræde. Alle Bygningerne m. m. vare 1903 assurerede for 1,128,200 Kr. I 1903-5 er der foretaget Ombygninger ved Maskiner og Kedler. Resterne af Stadsgraven i Aborre- og Ørstedsparken benyttes til Kondensation af Dampen. — *Pumpeværket ved Skt. Jørgens Sø*, ud til Gl. Kongevej, er anlagt 1890-91 paa c. $^3/_4$ Td. Ld. opfyldt af Søen; det indeholder 3 Pumpemaskiner og 4 Vandrørskedler og tjener dels til at indpumpe til Byen det Vand, som af Pumpeværket i V.-Farimagsgade er oppumpet i Nattimerne til Højdebassinet i Søndermarken, dels til at oppumpe Vand direkte fra Maskinbrønden. Anlægget har kostet c. 510,000 Kr. — *Højdebassinet i Søndermarken*, oprindelig anlagt sammen med Vandværket og ombygget 1890-91 (se S. 163), er delt i 3 Afdelinger, der tils. rumme c. 95,000 Td. Vand. Det tjener som Reservoir og Udligningsbassin for filtreret Vand, men da det kun er 90 F. o. dagl. Vande, og det normale Tryk i Byledningerne er c. 150 F. o. dagl. V., er det forbundet med Byledningerne ved et 15 Tommer Standrør, der er anbragt i det i Nærheden staaende 50 F. høje Vandtaarn, over hviket Rørs Top Vandet maa passere, inden det kan naa Bassinet. Det oprindelige Anlæg kostede c. 167,000, Ombygningen med Springvandet 183,000 Kr.; 1905 vurderes det til c. 250,000 Kr. — Da Tilvæksten i Byens Forbrug krævede en større Oppumpning end de c. 350,000 Td. i Døgnet, som Værkerne hidtil kunde præstere, anlagdes i 1901-3 det *nye Vandværk i Bispeengen* ved Borups Allé (Nordvestvejs Forlængelse) ved Grøndalsaa, med et c. 51 Td. Ld. stort Areal, det har 3 Sandfiltre, hver med 1250 ☐ Al. Sandflade, og kan filtrere og oppumpe c. 5000 Td. Vand i Timen; Filtrene ere overdækkede med en Bindingsværksbygning; desuden er der en Renvandsbeholder til c. 10,000 Td., en Bygning til mekanisk Sandvadsk m. m. Værket er i 1905 vurd. til 1,009,416 Kr. (medens det ældre Vandværk tils. vurderes til 6,972,747 Kr.). — Ledningsnettet var 1903 i det hele 641,096 F. (c. $26_{,7}$ Mil), og dets Anlægssum ansloges til c. 2,292,000 Kr. Til Ledningsnettet slutter sig et Tunnelanlæg under Havnen til Christianshavn, der baade vedrører Vand- og Belysningsvæsenet. Tunnellen, der er anlagt 1857-58, kostede c. 140,000 Kr.; i 1901 nedlagdes her en ny Ledning (28,200 Kr.).

Af de nylig indlemmede Distrikter faa Utterslev, Brønshøj og Husum under almindelige Forhold ogsaa deres Forsyning fra Kbhs. Vandværker, og kun naar der kræves højere Tryk, træder det mindre Vandværk i Brønshøj til. Derimod forsynes Valby, Vigerslev og Vanløse fra Valby Vandværk og Sundbyerne fra Sundby Vandværk.

Brønshøj Vandværk, i Utterslev ved Frederiksborgvej, er sammen med Gasværket anlagt 1896 af det danske Gaskompagni og købt af Kbhs. Kommune i 1901 (overtaget $^1/_7$) for 925,000 Kr.; Vandværket, som i 1905 er vurd. til 293,646 Kr., er fra $^{11}/_{11}$ 1902 ikke i Drift under normale Forhold, efter hvad der er sagt ovfr. — *Valby Vandværk*, ved Roskilde Landevej lige over for Damhussøen, Areal: c. 17,000 □ Al., er anlagt 1896 (se II S. 246) og overtaget af Kbhs. Kommune fra $^1/_1$ 1901; Værket, som i de sidste Aar er udvidet, blev 1905 vurd. til 274,400 Kr. Vandtaarnet er 56 F. højt. — *Sundby Vandværk*, i Sundbyøster ved Øresundsvej, er anlagt sammen med Gasværket i 1900, og de havde tils. ved Overgangen til Kbhs. Kommune $^1/_1$ 1902 kostet 1,235,000 Kr. Vandværket, hvis Areal er 65,300 □ Al., og hvortil hører et 113 F. højt Vandtaarn, er 1905 vurd. til 453,244 Kr.

Der paatænkes nye Vandindvindingsanlæg i Lille Vejle Aas Dal Syd for Taastrup Station, hvortil der er erhvervet Arealer; 1896 købtes saaledes Pilemølle, 1899 8 mindre Ejendomme, og 1903 Thorslunde Vandmølle med Parceller af Hovedgaarden Benzonsdal; Anlægget er beregnet at ville koste over 2 Mill. Kr.

For at vise den overordentlig stærke Stigning i Vandforbruget anføres: I 1860 brugtes c. 19, 1870 $26,_3$, 1880 $40,_8$, 1890 $54,_5$, 1900 $86,_1$ og 1903 over $100,_7$ Mill. Td.; medens Forbruget pr. Dag 1860 var 52,000, var det i 1903 275,900 Td.; Maksimum i 1903 var 369,300 Td. (9. Juni), Minimum 152,900 (1. Jan.); i 1860 brugtes pr. Individ i Døgnet 46 Potter, i 1903 var Tallet pr. Individ $98,_5$ Potter. I ovennævnte Tal ere selvfølgelig ikke Valby og Sundby Vandværker medregnede. Valby Vandværk oppumpede i 1903 1,756,600 Td. eller genmstl. 4800 Td. pr. Dag, ɔ: c. 60 Potter pr. Individ; for Sundby Vandværk vare Tallene henholdsvis 2,869,900 Td., 7900 Td. og 40 Potter. Tages disse to Vandværker med, var hele Ledningsnettets Længde ved Udg. af 1903 c. $37,_5$ Mil. (Se bl. a. *F. Øllgaard*, Kbhs. Vandforsyning, i Den tekn. Forenings Tidsskr. Maj 1904).

Paa **Frederiksberg** aabnedes det første Vandværk Juli 1870. Det blev anlagt 1867-69 af Jærnstøber P. Andersen paa Svanholm ved Gl. Kongevej til Forsyning af det stærkt bebyggede Kvarter mellem Vodrofsvej og Schønbergsgade. Men da det ikke kunde levere mere end 4000 Td. Vand i Døgnet, maatte Kommunen træde til og anlægge i 1878-79 et eget Vandværk ved Godthaabsvej lige over for Grøndal, forbundet med et Højdereservoir af Beton i Søndermarken (se S. 163); det var beregnet til at levere c. 9000 Td. Vand i Døgnet og forsyne Bydistriktets vestl. Del, (medens Andersens vedblev at forsyne den østl.) og kostede i alt c. 283,400 Kr. Kommunens Vandværk blev udvidet i 1885 til at levere indtil 18,000 Td. i Døgnet, og i de flg. Aar kom nye Udvidelser; der udførtes Boringer i Grøndalsengen, og da Beholderen i Søndermarken var for lille og for lavtliggende til at bringe Vandet op i Husene, opførtes der 1897 et 70 F. højt Vandtaarn, der kan rumme c. 10,000 Td. Samme Aar købte Kommunen det private Vandværk, overtaget $^1/_{10}$ 1898, der ogsaa flere Gange var blevet udvidet, for 450,000 Kr., saa at hele Driften nu blev kommunal. I 1900 vurderedes det saml. Vandværk til 1,697,400 Kr. Det saml. Vandværk er stadig blevet udvidet med det voksende Forbrug, der i 1905 naaede over 100,000 Td. i Døgnet, senest ved Anlæg

af en midlertidig Pumpestation ved Lampevej. Herfra pumpes ved Trykluft Vandet fra 9 Boringer, anbragte paa Strækningen fra Frederikssundsbanen til Peter Bangsvej, op i en Betonledning, der fører det over til Godthaabsvejens Vandværk. Dette Anlæg har kostet c. 50,000 Kr., og det kan yde c. 25,000 Td. i Døgnet.

Medens der i 1896-97 i det hele oppumpedes $13{,}_8$ Mill. Td. (37,840 pr. Dag), var Forbruget 1904-5 steget til 23 Mill. Td. (63,000 pr. Dag); det gnmstl. aarlige Forbrug pr. Individ var 1895-96 c. 200 Td., 1904-5 c. 280 Td.

Belysningsvæsen. Paa Forslag af Joh. Huusmann fik Kbh. sine første faste Gadelygter ved Frdn. af $^{25}/_{6}$ 1681, suppleret ved Frdn. af $^{26}/_{7}$ 1683 (ogsaa Natvægterinstitutionen, der først ophævedes 1863, indførtes dengang). Der var fra Begyndelsen c. 500 Lygter, som forsynedes med Olie og fra 1683 med Tran. Tilsynet førtes af en Inspektør, der sorterede under Magistraten, men Udgifterne paalignedes Indbyggerne; senere sorterede Lygterne under Brandvæsenet, og den paalignede „Lygte- og Sprøjteskat" blev tilsidst næsten helt udredet af den kbhvnske. Brandforsikringskasse, men efter Branden 1795 blev den atter lignet paa Grundejerne. Lygternes Antal steg efterhaanden; ved 1700 var der c. 550, under Struensee kom der over 300 nye til, saa at der i 1771 i alt var 1175, 1794 var der 1443, ved Midten af 19. Aarh. c. 1800. Først 1857 veg Tranlygterne for Gassen, der tændtes første Gang $^{4}/_{12}$, efter at flere af vore Provinsbyer vare gaaede i Spidsen; den første var Odense, 1853. Efter den Tid er Gasforbruget steget overordentligt med Byens Udvidelse, ikke alene ved at Lygternes Antal stadig er forøget, men ogsaa ved at Gassen mere og mere benyttes i Husholdningerne og Fabrikkerne, og Forbruget er ikke formindsket ved, at der fra 1892 er kommet en ny Faktor ind i Belysningen, nemlig Elektriciteten.

Vestre Gasværk anlagdes 1855-57 paa Vesterbro ved Kalvebodstrand paa en c. 50,000 □ Al. stor Grund, foruden en c. 8000 □ Al. stor Pramhavn, for 1,904,547 Kr. og var beregnet paa en Produktion af c. 300,000 Kbfd. Gas i Døgnet. Det blev udvidet flere Gange, og Arealet forøgedes ved Opfyldninger i Kalvebodstrand, hvilke alt begyndte 1858-59 og fortsattes til 1876, da Gasværkshavnen var færdig, ligesom Arealet steg ved Tilkøb af Grunde. Et Vandgasværk, der kan producere 6 à 700,000 Kbfd. i Døgnet, indrettedes 1892-93. Ved Anlægget af Godsbanegaarden (se S. 367) blev Gasværkshavnen tilfyldt 1897-98, hvorefter Værket fik Bolværksplads i den nye Gasværkshavn; en Del af det opfyldte Areal tillagdes Værket, og ved Udgangen af 1903 var Arealet c. 188,000 □ Al. I 1876 kunde det producere c. 2 Mill. Kbfd. Gas pr. Døgn, 1905 c. 3 Mill.

Østre Gasværk, ved Strandvejen, er anlagt 1876-78 paa et 175,370 □ Al. stort Areal for 1,983,593 Kr., beregnet paa at kunne producere $2^{1}/_{2}$ Mill. Kbfd. Gas pr. Døgn; foreløbig blev det dog kun indrettet til det halve. Det er udvidet flere Gange; saaledes bevilgedes 1894 2,697,000 Kr. til en Udvidelse, der satte det i Stand til at yde $3{,}_7$ à 4 Mill. Kbfd. pr. Døgn, 1897 540,000 Kr. til nye Bygninger, 1898 500,000 Kr. til Anlæg af et Vandgasværk, der kan producere indtil 2 Mill. Kbfd. pr. Døgn, 1897 og 99 gaves Bevillinger til en Kullosningsbane fra Frihavnen,

osv. Endelig er der i 1904 bevilget 1,110,000 Kr. til Ombygning af det ældre Retorthus m. m. Ved Anlægget af Kystbanen mistede Værket sin Pramhavn, hvis Areal efterhaanden er blevet opfyldt; her ligger Vandgasværket ligesom flere af de nye Bygninger. Hele Værkets Areal er nu 349,500 □ Al. Dets Produktionsevne er 5 à 6 Mill. Kbfd. pr. Døgn, deri indbefattet Vandgasværket ($1^{1}/_{2}$ à 2 Mill. Kbfd.).

Paa Christianshavn, som sorterer under Vestre Gasværk, der tidligere forsynede denne Bydel gennem en i en Tunnel under Havnen ført Ledning (se S. 400), er der i Baadsmandsstræde i 1888 opført en Gaspumpestation, der som Maksimum kan suge c. 30,000 Kbfd. Gas pr. Time fra Vestre Gasværk; Arealet er c. 10,000 □ Al., og Anlægget kostede 282,000 Kr.

Sundby Gasværk, mellem Øresunds- og Lergravvej, er som nævnt S. 401 opf. 1898-1900 sammen med Vandværket paa et 195,000 □ Al. stort Areal, hvoraf de c. 130,000 □ Al. høre til Gasværket; Driften begyndte $^{24}/_{4}$ 1900 og gik $^{1}/_{1}$ 1902 over til Kbhs. Kommune. Det kan nu producere c. $^{1}/_{4}$ Mill. Kbfd. pr. Døgn. Værket er assureret for c. 590,000 Kr.

Endelig er der under Opførelse ifl. Vedtægt af $^{29}/_{9}$ 1903 et nyt stort Gasværk ude bag Valby paa Vigerslevs Jorder (Areal: c. 63 Td. Ld.), der skal koste c. $6,_6$ Mill. Kr., og som anlægges i 4 Dele, hvoraf hver kan producere 3 à 4 Mill. Kbfd. Gas pr. Døgn; foreløbig er dog kun den ene Fjerdedel under Anlæg.

De i Brug værende Gasværker ere 1905 tils. vurderede til 26,376,723 Kr.

For at vise den overordentlig stærke Stigning i Gasproduktionen hidsættes nogle Tal. I 1858 var der 1818 offtl. Lygter og 3938 Maalere, Produktionen var $81,_9$ Mill. Kbfd.; 1868 var der 2278 Lygter, og Produktionen var $208,_5$ Mill. Kbfd.; 1878 vare de to Tal henholdsvis 2832 og $421,_2$ Mill., 1888 3790 og $646,_1$ Mill., 1896 4679 og $1086,_3$ Mill. I 1903 var Produktionen c. $1805,_8$ Mill. Kbfd. (Maksimum pr. Døgn var 23. Dec. 8 Mill., Minimum 1. Juni $2,_6$ Mill.), deraf var Lysgas c. $492,_5$, Motor- og Kogegas $1042,_8$, medens der medgik til Gadebelysning $117,_5$ (deraf $10,_1$ Mill. til private Lygter), og Resten gik til Værkernes Forbrug, Svind osv. Der var $^{31}/_{3}$ 1904 124,844 Maalere (1896: 58,000), 6615 offtl. og 816 private Gadelygter. Udgiften til offtl. Gadebelysning var i 1903 anslaaet til 564,000 Kr. Hovedledningerne, der ere nedlagte i Gaderne, havde ved Udg. af 1903 en samlet Længde af 1,101,127 F. (c. 46 Mil).

Kommunen har 3 Elektricitetsværker. *Gotersgades Elektricitetsværk* er anlagt 1890-92 og traadt i Virksomhed $^{5}/_{3}$ 1892. Det anlagdes oprindeligt paa Grunden af de to Ejendomme Gotersg. 30 og Adelg. 10, idet Værkbygningerne opførtes paa Grundens bageste Del, medens Bygningerne ud til Gaderne bleve staaende; Grundene kostede 330,327 og Anlægget 1,917,163 Kr.; 1895 tilkøbtes Gotersg. 28, Adelg. 14 og Helsingørsg. 3, 1900 og 1901 Borgerg. 15, Adelg. 12 og 16 og Helsingørsg. 5, tils. for 682,179 Kr., og Værkets Udvidelse har indtil 1902 kostet 939,151 Kr.; hele Grunden er nu 12,600 □ Al. Stationen, hvis Forsyningsomraade væsentlig er Byen inden for den gamle Voldlinie, kan f. T. forsyne c. 35,000 samtidig brændende Lamper à 55 Watt med Strøm. En Udvidelse i 1902-4 har forøget Produktionsevnen omtr. til det dobbelte, idet der er tilbygget et Anneksværk for c. $1^{3}/_{4}$ Mill. Kr. En Del af de gamle Bygninger ere nedbrudte og erstattede med nye, saa at Stationen har faaet Façader (af røde Sten) ud til Borgerg. (hvor Façaden væsentlig

optages af Porten, og hvor der er Lagerrum), til Adelgade (hvor Kedelhuset ligger) og til Helsingørsgade (Rum til Akkumulatorbatterier). — *Vestre Elektricitetsværk*, Hj. af Ny Vestergades Forlængelse og Tømmerpladsgade, er anlagt 1897-98 paa en 8681 □ Al. stor Grund og kostede med Grunden 1,607,710 Kr.; det udvidedes 1901-2 for c. 539,000 Kr. Værket aabnedes $^7/_9$ 1898 for Belysning, $^8/_9$ 1901 for Sporvejsdriften. Værkbygningen, med Kedel-, Maskin- og Akkumulatorhus, ligger ud til Tømmerpladsgade. Værket kan nu forsyne c. 20,000 samtidig brændende Lamper à 55 Watt og afgive c. 440 Kilowatt til Sporvejsdrift. — *Østre Elektricitetsværk*, Øster Allé 6 ved Trianglen, er anlagt 1901-2 paa en 16,500 □ Al. stor Grund for c. 2,$_7$ Mill. Kr. (med Grunden): $^6/_{10}$ 1902 aabnedes Strøm til Sporvejsdrift, $^{14}/_{10}$ til Lysledningsnettet; Værket, med en c. 259 F. lang Façade ud til Alleen (her bl. a. Kedel- og Maskinhus), kan forsyne c. 16,000 samtidig brændende Lamper à 55 Watt og afgiver c. 530 Kilowatt til Sporvejsdrift. (Se Den tekn. Forenings Tidsskr. 1903-4, 27. Aarg.).

Elektricitetsværkerne vurderedes i 1905 i alt til 7,943,222 Kr.

Den hele Produktion af Elektricitet (elektrisk Energi) var i Aaret 1903 10,124,399,000 Wattimer (1895: 890,$_8$, 1900: 3266,$_6$ Mill.); deraf gik c. 53,$_7$ pCt., altsaa over Halvdelen, til Sporvejsdrift, 27,$_5$ pCt. til Belysning, 12,$_1$ pCt. til Motorer og 2 pCt. til offtl. Belysning, Resten til Værkernes Forbrug, Svind osv. Der var $^1/_1$ 1903 34 Sæt Hovedledninger, hvoraf 18 udgik fra Gotersgades, 9 fra Vestre og 7 fra Østre Elektricitetsværk. Af Buelamper til Gadebelysning var der $^{31}/_3$ 1904 120, nemlig paa Kongens Nytorv og derfra hele Strøget til og med Raadhuspladsen, desuden i Kronprinsensgade og Pilestræde, Kjøbmagerg. og Frederiksborggade samt paa Langebro. I 1905 er ogsaa Vesterbropassagen indtil Frihedsstøtten bleven belyst med Buelamper (40). Udgiften til offtl. Belysning med Elektricitet ansloges for Aaret 1903 til c. 54,800 Kr.

Frederiksbergs første Gasværk, paa Ørstedsvej, anlagdes af det danske Gaskompagni og begyndte Driften September 1860. Den med Kommunen paa 30 Aar afsluttede Kontrakt fornyedes paa nye 30 Aar fra 1. Januar 1891. Efter den sidste Kontrakt skulde Værket flyttes inden 1903, men paa Grund af det stærkt stigende Forbrug aabnedes allerede i 1895 det nye Gasværk paa en c. 60,000 □ Al. stor Grund ved Lampevej og Frederikssundsbanen (den gamle Grund ved Ørstedsvej indtages nu af Adolph Steens Allé og Halvdelen af Steenstrups Alle). Det aarlige Gasforbrug var i 1860 3,$_3$, 1890 65, 1891 91, 1896 153,$_4$ og i 1904 317,$_2$ Mill. Kbfd.; deraf gik c. 244,$_1$ til Koge- og Motorgas, og der var 23,681 Gasmaalere og 1234 offtl. Lygter.

Frederiksberg Elektricitetsværk, Hj. af Enigheds- og Hortensiavej, er anlagt 1898-99 af „Frdbg. Sporvejs- og Elektricitets-Aktieselskab“ (se S. 370) til Forsyning af Kommunen med Strøm til Belysning og til Sporvejsdrift. Bygningen, hvis Façade vender ud til Enighedsvej, bestaar af Maskinhuset og paa hver Side Kedelhuset og Akkumulatorrummene. Elektrisk Lys fra Stationen tændtes første Gang $^7/_{10}$ 1899. Fra Stationen udgaa 9 Hovedledninger til Belysning og 3 til Sporveje. I Slutn. af 1904 var der installeret 29,200 Glødelamper, 630 Nernstlamper, 170 Buelamper og 140 Motorer. Den solgte Elektricitetsmængde androg for 1904: til Belysning 373,000, til Motorer 94,300 og til Sporvejsdrift 1,034,000 Kilowattimer.

Kloakvæsenet. Vandafledningen i Kbh. skete tidligere udelukkende ved aabne Rendestene, der paa forskellige Steder havde Udløb til Havnen, Kanalerne eller Stadsgraven. Uden for Voldene i Forstæderne, hvor der kun var lidet bebygget, skete Afvandingen væsentlig ved aabne Grøfter. Dette Forhold havde i gamle Dage ikke særlig store Ulemper for Havnen, da Spildevandsmængden var forholdsvis lille, og da den stærke Strøm hurtig bortførte den, hvorimod Tilstanden i Gaderne var alt andet end god i hygiejnisk Henseende. Det var derfor naturligt, at Spørgsmaalet om underjordiske Kloaker kom paa Tale samtidig med, at man begyndte paa Udførelsen af Gas- og Vandanlæggene. Bygningen af disse underjordiske Kloaker begyndte i Slutn. af 1850'erne (før den Tid var der kun enkelte underjordiske Ledninger af Form som Stenkister, der væsentlig vare beregnede paa Optagelse af Regnvand), og i Løbet af 30 Aar var saa godt som hele den bebyggede Del af Byen forsynet med saadanne Kloaker med forskellige jævnt fordelte Udløb ved Kysten paa Strækningen fra den nuv. Godsbanegaards vestlige Grænse til Øresundshospitalet. Ogsaa Christianshavn blev forsynet med lignende Kloaker, væsentlig med Udløb til Christianshavns Kanal. Ved dette System, der danner Grundlaget for den senere indførte, nuværende Ordning, afvandedes hele Kbh. tillige med Frederiksberg Bydistrikt. Ved Anlægget af Kloakerne blev der særlig tilstræbt to Ting: at de skulde kunne holde sig selv rene, hvilket opnaaedes ved at give dem dertil passende Profilformer og saa stærkt Fald, at Hastigheden af Spildevandsstrømmen forhindrer Smuds- og Sandaflejringer (enkelte Steder, hvor Forholdene gjorde et saadant Fald umuligt, maa Ledningerne skylles eller oprenses), og at de skulde være store nok til ogsaa at optage det størst mulige Regnfald. Nogle af Kloakerne ere senere blevne supplerede med Hjælpeledninger, der ved et Overfald staa i Forbindelse med Hovedkloaken, saaledes at den ved stærke Regnskyl modtager det Vand, Kloaken ikke selv kan optage. Her nævnes nogle af de største Kloaker fra S. til N.: *Belvederekloaken* (opkaldt efter Ejendommen Belvedere, der før laa ved dens tidligere Udløb i Stranden), der afvander den yderste Del af Vesterbro, Frederiksberg og den Del af Valby, hvor de store Bryggerier ligge; *Hartmanns Kloaken* (opkaldt efter den tidligere „Hartmanns Plads"), der afvander Vesterbro mellem Skydebanen og Gasværket; *Slagtehusenes Kloak*, for Slagtehusene og Kvægtorvet; *Kvægtorvgades Kloak*, der er Hovedkloak for det største af alle Kloaksystemerne og fører c. $^1/_4$ af alt Byens Spildevand (en stor Del af Vesterbro og Frederiksberg samt største Delen af Nørrebro); i den indre By nævnes *Niels Juels Gades*, *Skt. Annæ Plads'* og *Toldbodvejs Kloaker*; af de nordl. udenbys er den største *Nordre Frihavnsvejs Kloak.* Den største af Hjælpeledningerne er den, der begynder ved Aaboulevarden og gaar gennem Ørstedsvej, Alhambravej, Kingosgade, Enghavevej og Flensborgg.; den er indtil $9^1/_2$ F. i Tværmaal. Af andre Hjælpeledninger nævnes den, der gaar gennem Victoriag. og Kvægtorvet, den, der gaar gennem St. Kongensg. og Fredericiagade ud til Havnen, og den, der gaar gennem Nordre Frihavnsvej.

Efterhaanden som Byen voksede og Spildevandsmængden tiltog, bleve imidlertid Ulemperne større i Havnen, hvor Strømmen ikke var stærk nok til at bortføre Kloakvandet, inden det gik i Gæring, og endnu værre vare Forholdene i de smalle Løb og Kanaler. Man maatte da være betænkt paa at fjærne Kloakvandet fra Havnen, saa meget mere som Indførelsen af

Vandklosetter stod for Døren, og i Slutn. af 1880'erne begyndte man, under Ledelse af Stadsingeniør Chr. Ambt, at udarbejde et Projekt til Spildevandets Afskæring fra Havnen, ɔ: Anlægget af et System af dybtliggende, afskærende Ledninger langs Havnen og Kanalerne til at føre Spildevandet sammen til en Pumpestation, hvorfra det udpumpes paa dybt Vand i Sundet i tilstrækkelig stor Afstand fra Byen og Havnen (allerede i 1850'erne havde det været paa Tale at søge Spildevandet samlet og ført i en Tunnel under Havnen over til Christianshavn for at udpumpe det i Sundet fra en Station ved Amagers Østkyst). Det blev bestemt at lægge Pumpestationen paa Amager; men da de afskærende Ledninger vilde komme til at ligge i en næsten uoverkommelig Dybde, hvis de med passende Fald skulde føres fra de fjærneste Kloakudløb til Pumpestationen, blev der tillige lagt en Hjælpepumpestation ved de to yderste Punkter mod Nord og Syd. De afskærende Ledninger krydse alle Kloakudløbene og modtage i hver Krydsning gennem et særligt Overfaldsbygværk en Del af Kloakens Vand, nemlig i Tørvejr alt dens Vand og i Regnvejr som Regel en Vandmængde, der er dobbelt saa stor som den dagl. Maksimumsspildevandsmængde, medens den overskydende Regnmængde stadig føres til Havnen gennem de sædvanlige Kloakudløb, saa at disse altsaa fungere som Hjælpeledninger. Det af de afskærende Ledninger optagne Kloakvand føres gennem to Dykkere under Havnen til *Pumpestationen ved Kløvermarksvej*, hvorfra det ved Trykledninger pumpes ud i Kongedybet noget Ø. for Prøvesten, c. 4700 F. fra Land og paa en Dybde af 34 F. Pumpestationen modtager Tilløb gennem en sydl. og en nordl. Hovedledning. Den første, der fører Vandet fra Byens sydl. og vestl. Del, begynder ved Slagtehusene, hvor den modtager Vandet fra *Vestre Pumpestation* ved Godsbanegaarden (som optager Vandet gennem to afskærende Ledninger), og gaar gennem Kvægtorvet og den nye Personbanegaards Terræn til Kalvebod Brygge indtil Dykkerledningen under Havnen lige S. for den nye Langebro, hvor den optager en fra N. kommende, afskærende Ledning, der begynder ved Gl. Bryghus. Den nordl. Hovedledning, der fører Vandet fra Byens centrale og nordl. Del, begynder ved Hj. af Amaliegade og Toldbodvej og gaar ad Ny Toldbodg., Skt. Annæ Plads og Kvæsthusg. under Nyhavn til den anden Dykkerledning mellem Havnegade og Gl. Dok paa Christianshavn; i Havnegade optager den en afskærende Ledning, der kommer fra Frederiksholms Kanal og gaar gennem Nybrog., Ved Stranden og Holmens Kanal. Paa den anden Side Havnen føres Hovedledningen ad Baadsmandsstræde (hvor den optager flere afskærende Ledninger) under Christianshavns Voldgrav til Hovedpumpestationen. *Nordre Pumpestation*, ved Strandboulevarden ud for Livjæger Allé, modtager Kloakvandet fra alle Udløb mellem Citadellet og Øresundshospitalet og fører det ved Trykledning ud i Sundet N. for Frihavnen, saa at Stationen foreløbig er selvstændig og ikke virker som Hjælpestation. Desuden findes 3 ganske smaa Hjælpepumpestationer, nemlig to for Slotsholmen ved Holmens Bro og ved Bryghusbroen, og en i Nyhavn ved Heibergsgade. Endelig er der i de sidste Aar for Terræner af Vognmandsmarken og Ryvangen anlagt et særligt Kloaksystem med en lille *Pumpestation* og overdækket Bassin ved Scherfigsvej ved Strandvejen.

Det store Arbejde er udført i to Perioder, nemlig 1892-94 og 1896-1902. Den samlede Udgift har været c. 6,230,000 Kr. (hvoraf dog c. 550,000 Kr. falde paa Hjælpeledninger og Forlængelse af alt eksisterende Kloaker).

Hovedpumpestationen ved Kløvermarksvej er anlagt 1900-1 (Areal: 23,750 ☐ Al.) for c. 850,000 Kr. (1905 vurd. til 775,116 Kr.). Maskinhuset har 3 Pumpeværker. — *Nordre Pumpestation*, ved Strandboulevarden (Areal: 7310 ☐ Al.), er anlagt 1892-94 for c. 360,000 Kr. foruden Grunden (1905 vurd. til 421,284 Kr.). Maskinhuset har 3 Pumpeværker. — *Vestre Pumpestation*, Ingerslevsgade (Areal: c. 8000 ☐ Al.), er anlagt 1898-1900 for c. 170,000 Kr. foruden Grunden (1905 vurd. til 182,000 Kr.). Maskinhuset har 4 Pumpeværker. — *Kloakværket ved Scherfigsvej* blev færdigt $^{31}/_{1}$ 1903; Areal: 13,670 ☐ Al.; 1905 vurd. til 137,547 Kr.

Kloaker, Hjælpeledninger, afskærende Ledninger og Trykledninger havde ved Udg. af 1903 i alt en Længde af 570,490 F. ($23^{3}/_{4}$ Mil). Heri ere dog ikke medtagne de mindre Kloaksystemer, der ere tilkomne ved de nye Indlemmelser. De sidstnævnte have alle Afløb til aabne Grøfter eller Vandløb, der have Udløb til Kalvebodstrand, Utterslev Mose eller Øresund. Efter Indlemmelsen er der foretaget forberedende Arbejder til de nye Distrikters Afvandingsforhold.

O. K. Nobel, Kbhs. nyere Kloakanlæg, udg. ved Kbhs. Kommunalbestyrelses Foranstaltning, Kbh. 1903.

De første underjordiske Kloaker paa *Frederiksberg* anlagdes 1865, Gl. Kongevej, og 1868, Frederiksberg Allé, til hvilke Hovedledninger der efterhaanden lagdes Ledninger fra de tilgrænsende Villaveje; i 1870'erne erstattedes Vodrofs Aa fra Gl. Kongevej til Ladegaardens Mark med en lukket Kloakledning, og senere kom der flere til, men for øvrigt har Frederiksberg som ovfr. nævnt til Dels Kloaksystem fælles med Kbh. Efter Fuldendelsen af den store Hjælpeledning fra Nørrebro til Kalvebodstrand gennem Ørstedsvej osv. (se ovfr.) i 1891 anlagde Kommunen indtil 1899 en stor Del Ledninger i Bydistriktet, og med den 1899-1900 sammen med Kbh. anlagte Ledning gennem Ladegaardens Terræn og Vodrofsvej maa Kloaksystemet anses for fuldendt, hvad Bydistriktet angaar. Derefter er en tidssvarende Afvanding for Landdistriktet begyndt, hvilken ogsaa slutter sig til det kbhvnske. System; Hovedkloakledningen for den nordl. Del (N. for Frederikssundsbanen) er bleven udført 1902; den sydl. Del afvandes dels ad Harrestrup Aa (vestl. Del), dels ad Gaasebæksrenden (den østl. Del); Hovedledningen for den vestl. Del er udført i 1904 samtidig med de af Kbh. i Brønshøj m. fl. udførte Anlæg.

Kbhs. Kvægtorv, paa Vesterbro ved Halmtorvet, Vestre Gasværk og den nye Godsbanegaard. Byens tidligere Markedsplads for Kreaturer, „Trommesalen“ (saaledes kaldet, fordi Markederne i sin Tid aabnedes med Trommeslag), laa, hvor Gl. Kongevej (eller egentlig Vester Farimagsvej) udmundede i Vesterbro, og var fra først anlagt i 1671 af en Privatmand, Hofslagter Niels Olufsen, sammen med en Accisebod. Men da Forholdene paa denne Markedsplads til sidst vare utaalelige, baade hvad Stalde og Salgspladser angik, vedtog Kommunalbestyrelsen i Sommeren 1878 Anlægget af Kvægtorvet paa de tidligere militære Skydebaners Grund ved Ejendommen „Enighedsværn“, som Kommunen havde købt i 1870, og paa et Terræn, der indvandtes ved Opfyldning af Kalvebodstrand; allerede $^{28}/_{11}$ 1879 aabnedes Torvet, der dog først $^{1}/_{2}$ 1880 kom i fuld Drift. Af det indtagne Areal, c. 7 Td. Ld., blev dog kun Halvdelen straks bebygget,

medens Resten forbeholdtes til Udvidelse. Planen til Anlægget og Tegn. til Bygningerne skyldes Arkitekt Hans J. Holm. Ud til Halmtorvet er der paa hver Side af Hovedindgangen opført en Bygning (60×36 F.) af gule Sten i Kælder og 2 Stokv., hvoraf den ene er indrettet til Administration, den anden til Restauration og Gæstgivergaard. Pladsen V. for Administrationsbygningen er indrettet til Hestetorv. Det egentlige Kvægtorv, der strakte sig mod S. Ø. ned til Gasværkshavnen, var delt ved en bred Hovedgade, paa hvis Sider der var opført Haller til Kostalde og Faarefolde samt Salgspladser m. m. Udgifterne ved Anlæg og Bygninger beløb sig indtil $^1/_7$ 1880 til 606,508 Kr. I 1880 førtes en Gren af Havnebanen ind paa Torvet. Ved Anlægget var det tillige bestemt, at der i Forbindelse med Torvet skulde opføres Slagtehuse; $^1/_{10}$ 1883 aabnedes de 3 første S. V. for Torvet nærmest Gasværket. Da det kort efter ved Sundhedsvedtægten bestemtes, at der fra $^1/_1$ 1888 skulde indføres Slagtetvang i Kbh., hvorved Forhandling af Kød stilledes under offtl. Kontrol, maatte man skride til en første Udvidelse af Slagtehusene, hvilken allerede 1885 var fuldendt. Hovedindgangen til Slagtehusene er ligesom ved Kvægtorvet fra Halmtorvet, medens der i den modsatte Ende er Forbindelse med Kvægtorvet til Indførsel af Kreaturer. Senere er Anlægget blevet udvidet flere Gange, saaledes 1888, 1891 og navnlig 1900-01, da den store Salgshal for Øksne opførtes (aabnet $^{28}/_{11}$ 1901) lige midt for Torvets Indgang efter Tegn. af L. P. Fenger for c. 340,981 Kr. Det er en lukket Hal, der har et Areal af 13,838 □ Al., 229 F. lang og 242 F. bred; selve Salgshallen og Opstaldningsrummet er 214×239 F., medens der i Hallens sydl. Ende er en Række Kontorlokaler i 2 Stokv. (se „Den tekn. Forenings Tidsskr." 1902-3, 27. Aarg., og „Architekten" $^8/_8$ 1902). Den mellem Torvet og Slagtehusene opførte Staldrække benyttes nu til Opstaldning for Slagtehusene, medens den anden Staldrække ved Torvets østl. Yderside er bevaret som Stalde for Torvet. Paa begge Sider af Midtergaden i Slagtehusene findes de for Slagtningen nødvendige Bygninger, som Kølehus med tilhørende Maskinhus, Skoldehus, Faare- og Kalvestald samt 2 Fabrikker for Tilberedning af Blod og Tarme. Terrænet S. for Torvet og Slagtehusene er bestemt til Udvidelse af disse. Paa det trekantede Terræn Ø. for Torvet ved Reventlowsgades Forlængelse ligger Kvægtorvets egen Banegaard med Kvægrampe. Hele det af Torv og Slagtehuse indtagne Terræn er 214,950 □ Al. (henved $15^1/_2$ Td. Ld.). Anlægskapitalen var ved Udg. af 1902 4,273,105 Kr. — Torvet afgiver nu Plads for 14 à 1600 Øksne i Øksnehallen og c. 300 Øksne i Staldene, 14 à 1600 Kalve i Kalvehallen, 6 à 8000 Faar i Faarehallen og c. 250 Svin i Svinehallen (i 1880 var der Plads til c. 650 Øksne, 450 Kalve, 4000 Faar, 450 Svin samt Salgsplads for 1100 Øksne). I 1903 var der paa Stade 62,535 Øksne, 59,664 Kalve, 422 Svin og 4269 Gæs (da Faarefoldene ere udlejede, kan intet Tal opgives for Faar og Lam). I de offtl. Slagtehuse slagtedes der i 1903: 47,646 Øksne, 62,651 Kalve, 81,341 Faar, 3260 Svin og 443 Heste. Af samtlige Slagtedyr kasseredes: 343,409 Pd. Oksekød, 17,878 Pd. Kalvekød, 1800 Pd. Faarekød, 6986 Pd. Svinekød og 1221 Pd. Hestekød.

C. $^1/_4$ Mil fra Slagtehusene er der af Kommunen paa Vester Fælled i 1890 opf. en Destruktionsanstalt til Destruktion af det Kød, der er kasseret af Kødkontrollen og af Sundhedspolitiet, samt af Kadavere af selvdøde Dyr

fra Landbohøjskolen. Anstalten, som udvidedes betydeligt i 1899, og som bl. a. bestaar af en 62 F. lang Fabriksbygning, har i alt kostet 115,188 Kr. Til Anstalten er 1903 henført fra Slagtehusene 939,875, fra Sundhedspolitiet 10,595 og fra Landbohøjskolen 181,419 Pd. Kød.

Der er f. T. Planer oppe om at opføre en stor Fiskehalle ved Gammelstrand paa Assistenshusets og nogle tilgrænsende Ejendommes Plads; Projektet er foreslaaet af Dansk Fiskeriforening, Tegn. til Bygningen er udført af Arkitekt Alfr. Thomsen; i Stuen tænker man at indrette c. 200 Fiskestader og Lokaler til Fiskeauktioner, medens 1. og 2. Sal forbeholdes Assistenshuset.

Af særlig Interesse er Frederiksberg Kommunes **Forbrændingsanstalt for Dagrenovation,** ved Nordre Fasanvej paa en c. 65,000 □ Al. stor Grund mellem Nyelands- og Fabriksvej, aabnet i Sept. 1903. Den opførtes, da det ikke mere var muligt at skaffe passende Lossepladser i Kommunen, og dens Beliggenhed bestemtes ved, at den, foruden at skulle tilintetgøre Affaldet fra hele Kommunen, tillige skulde tjene til Belysnings-, Opvarmnings- og Varmtvandsforsyningscentral for Hospitalet og Forsørgelsesanstalterne (se S. 282). Bygningerne (Arkitekt: Wenck) bestaa af Ovnbygningen med tilhørende Kedel- og Maskinhal, Knuse- og Sorterværket med tilh. Køleværk for de ved Forbrændingen tilbageblevne Slagger (opført 1904) samt en Kontor- og en Funktionærbygning. Renovationsvognene (Tilkørsel fra Fabriksvej) føres ad en brolagt Rampe ind paa Aflosningspladsen, hvor Affaldet aflæsses i Siloer af Smedejærn. Herfra føres det til Ovnene (Hughes & Stirling, London), der ere anbragte i 3 Grupper, hver med 4 Celler. Cellerne — hver beregnet paa at brænde 12 Tons Affald i Døgnet — ere ordnede to og to om Forbrændingskamret i Midten, hvor den fuldstændige Forbrænding foregaar. Gennem Forbrændingskamret føres Røgen videre ind under de bag Ovnene anbragte Rørkedler. Forbrændingen sker ved kunstig Træk fra 3 elektrisk drevne Blæsere, opstillede i et særligt Lokale. Den anvendte Luft opvarmes først ved Røgen, inden denne føres ind i Skorstenen, der er 190 F. høj og over 10 F. i Diameter. Naar Affaldet er gennembrændt, trækkes Slaggerne ud fra de under hver Celle anbragte Riste og føres ad Hængebane og Sporvej til Køleværket og videre til Knuseværket for der at knuses og sigtes (Materialet er især anvendeligt til Betonstøbning, Murstensfabrikation og Vejmateriale). Den ved Forbrændingen vundne Varme benyttes som nævnt dels til Belysning af Hospitalet og Forsørgelsesanstalterne, dels til Tilberedning af varmt Vand, hvorfor der i Maskinhallen er 2 Dampmaskiner med Kondensation (Burmeister & Wain), hver paa 220 H. Kraft, med Dynamoer („Titan"). Graderværket er beregnet for c. 90,000 Potter Vand pr. Time. I Kælderen findes et Akkumulatorbatteri. Af Hensyn til Hospitalets Opvarmning findes tillige i Kedelhallen 2 Rørkedler med automatisk Fyring. I en særlig Afdeling, skilt fra Kedelhallen ved en Glasvæg, tilberedes og befries for Kalk det varme Vand; fra underjordiske Reservoirer pumpes det til Vandvarmeren, hvor det opvarmes til 80° C., og videre til Hospitalet og Forsørgelsesanstalterne, hvorfra Cirkulationsledninger føre det overkomplette Vand tilbage til Anstalten. Damp- og Varmtvandsledninger samt elektriske Kabler føres gennem en 5000 F. lang Tunnel til de forskellige Bygninger. Gennem en c. 4000 F. lang Tunnel føres endvidere Varmtvandsledninger til Poliklinikken

og Folkebadeanstalten i Falkonerallé og til Kommuneskolerne paa Nyelandsvej og Solbjærgvej. — Anlægskapitalen for Anstalten er 950,000 Kr. (heri dog ikke medtaget Tunnelerne med Ledninger); Grunden har kostet 195,000 Kr.

Brandvæsenet i Kbh. er ifl. Lov af $^{15}/_{5}$ 1868 henlagt under Kommunens Bestyrelse fra $^{1}/_{8}$ 1870*); det første af Kommunalbestyrelsen vedtagne Regulativ stadfæstedes af Justitsminist. $^{21}/_{6}$ 1870, det nyeste Regulativ er af $^{1}/_{3}$ 1900, stadf. af Justitsminist. $^{13}/_{6}$. Dette Brandvæsen gælder dog ikke Nyholm og det indlemmede Brønshøjdistrikt, idet Brandvæsenet for dette er ordnet ved Lov af $^{2}/_{3}$ 1861 om Brandpolitiet paa Landet (Bekendtgørelse af $^{16}/_{4}$ 1898); Valbydistriktet indlemmedes fra $^{1}/_{9}$ 1905.

Ved Kbhs. Brandvæsen er der ansat en Branddirektør som højstkommanderende, en Vicebranddirektør som næstkommanderende, 5 Fuldmægtige, 2 Reservefuldmægtige, en Bogholder og Regnskabsfører, en Læge, 2 Sprøjtemestre, 26 Sprøjteførere, 8 Maskinister, 179 Brandfolk, 3 Hornblæsere og 36 Kuske, alle fast lønnede; desuden er der i Valby 8 lejede Brandfolk og 2 Kuske. — Der er 7 Brandstationer, der indbyrdes ere forbundne med Telegraf- og Telefonledninger, og som Dag og Nat ere besatte med Mandskab, nemlig Hovedbrandstationen i Vester Voldgade, Brandstationen i Adelgade, Brandstationen paa Fælledvej, Brandstationen i Østbanegade, Brandstationen paa Kløvermarksvej, Brandvagten i Absalonsgade samt Brandvagten i Valby. Til Stationerne ere desuden knyttede 87 offtl. Brandallarmer. Af Materiellet nævnes: 7 mekaniske Stiger, 6 Dampsprøjter, 6 Tendere, 17 Haandkraftsprøjter, 10 Sprøjtevogne, 7 Slangevogne, 4 Vandvogne, 4 Sugeværker, 23 Haand- og Posesprøjter. Udgifterne til Brandvæsenet udgjorde i 1903 396,670 Kr.

Hovedbrandstationen (se Grundplanen S. 171), mellem Vester Voldgade og Vestre Boulevard med Façade til „Bag Raadhuset" lige over for Raadhusets Bagfaçade, er opført 1889-93 paa en 2781 □ Al. stor Grund for 355,462 Kr. (i 1905 vurd. til 589,800 Kr.) paa Granitsokkel af røde Mursten efter Tegn. af L. P. Fenger. Den bestaar af en Hovedbygning med en 225 F. lang Façade, deri indbefattet de to takkede Gavle af Sidefløjene (hver over 66 F.) langs Voldgaden og Boulevarden. Hovedfløjen har 3 Stokv., Sidefløjene tillige Kælder. Midt paa Hovedfløjen ind mod Gaarden er indbygget et 102 F. højt Taarn. Desuden er der en Bagbygning med 2 Stokv. I Hovedbygningen findes bl. a. Vagtlokaler og andre Lokaler for Mandskabet, Stalde og Vognremiser, Bolig for Branddirektøren og andre af Embedsmændene m. m.; i Loftsetagens Midtparti findes Brandvæsenets Modelkammer og Arkivlokale for Politiet; Taarnet tjener nærmest til Øvelser og til Tørring af Sprøjteslanger. I Bagbygningen findes væsentlig Stalde og Remiser til Sprøjter samt en Gymnastiksal.

Brandstationen i Adelgade 115 indrettedes 1890 i en af Kommunen for

---

*) Indtil 1870 var Byens Brandkorps væsentlig borgerligt, idet Personalet næsten udelukkende tilvejebragtes ved Udskrivning blandt Borgerne, og kun Officererne og en Del af Mandskabet vare lønnede, dog kun saaledes, at Beskæftigelsen maatte betragtes som Bierhverv. Overledelsen af Brandvæsenet var i Hænderne paa en kgl. Brandkommission bestaaende af en af Kongen udnævnt Stabsofficer som Formand, der tillige havde den øverste Kommando ved hver Ildebrand, Politimesteren, Brandmajoren, et Medlem af Magistraten og en af Byens 32 Mænd. Byen var inddelt i 7 Distrikter (deraf et for Broerne) for Sikkerhedstjenestens Skyld. Ved Loven af 1868 var der foruden den fast lønnede Styrke indrettet et Reservekorps, der udskreves af den borgerlige Indrulleringskommission (80 Sprøjteførere og 320 Brandfolk); Reservekorpset ophævedes 1903. — Den første „Ild- og Brandordning" udstedtes af Byens Magistrat $^{1}/_{1}$ 1643; 1687 udkom en midlertidig Brandordning, efterfulgt af „den nye Brandordning" $^{23}/_{7}$ 1689; senere udstedtes nye, saaledes $^{9}/_{5}$ 1749, $^{19}/_{7}$ 1799 og $^{1}/_{11}$ 1805.

100,000 Kr. erhvervet Ejendom, Omdannelsen kostede 23,311 Kr.; den bestaar af en Forbygning i 5 Stokv. og en Bagbygning i 2 Stokv. (1905 vurd. til 106,894 Kr.). — *Brandstationen paa Fælledvej 22* er opf. 1883-84 (Arkitekt: Hans J. Holm) sammen med Politistationen for c. 166,700 Kr.; 1892 udvidedes den med en ny Bygning for 29,800 Kr. Den ældre Bygning er dels i 1, dels i 2 Stokv., den nye i 2 Stokv. (1905 ere Brand- og Politistation vurd. til 152,599 Kr.). *Brandstationen i Østbanegade*, Hj. af Livjæger Allés Forlængelse ved Kloakpumpestationen, er opf. 1900-01 (Arkit.: L. P. Fenger) for 189,339 Kr.; den er af røde Mursten og bestaar af en rektangulær Hovedbygning, over 70 F. lang, i 3 Stokv.; med Façaden ud mod Hjørnet; i Stueetagen er Remise med 5 Udkørselsporte; ved

Hovedbrandstationen.

hver Ende af Façaden findes et 5 Stokv. højt Trappetaarn; mellem disse og Bygningens Sydfaçade er en Udbygning i 1 Stokv. med fladt Tag; ved det vestl. Taarn er der en 2 Stokv. høj Tilbygning, forbunden med dette ved en lille Mellembygning. (1905 er Bygningen vurd. til 254,630 Kr.). — *Brandstationen paa Kløvermarksvej* for Christianshavn og Sundbyerne er opf. 1903-4 (Arkitekt: L. P. Fenger) og toges i Brug $^{19}/_{4}$ 1904 (samtidig nedlagdes en Brandvagt i Langebrogade som saadan, men den benyttes fremdeles som Depothus); til Opførelsen bevilgedes Jan. 1903 124,622 Kr. Den er af udmuret Bindingsværk med røde Sten og bestaar af to 1 Stokv. høje Bygninger, hvoraf den ene indeholder Remise og Staldrum, den anden Bagtstue og Sovestue for Mandskabet, m. m. (i Modsætning til de andre Vrandstationer er der ingen Bolig for en Brandfuldmægtig). — *Brandvagten paa Vesterbro* er opf. 1881-82 (Arkitekt: L. P. Fenger) sammen med Politistationen, med Façader mod Absalons-, Svends- og Knudsgade, og kostede

tils. 91,017 Kr. (1905 vurd. til 76,000 Kr.); Brandvagten. i 2 Stokv., har Façader til Absalons- og Knudsgade. — *Brandvæsenets Depothus*, der var Brandstation indtil 1892, ligger i Gotersgade.

Brandvagten i Valby er indrettet i en Del af den gamle Skolebygning med ny Opførelse af en Remisebygning, tagen i Brug 1905. — Opførelsen af en *Brandstation i Brønshøj* paa Tomsgaardens Jorder er vedtagen, men endnu ikke paabegyndt.

Brandvæsenet paa *Frederiksberg* blev først ordnet ved Vedtægt af $^{24}/_{1}$ 1867 og senere Reglement af $^{1}/_{2}$ 1877 og Vedtægt af $^{15}/_{3}$ s. Aar, fornyet $^{12}/_{7}$ 1892. Ved Brandvæsenet er ansat en Brandinspektør som højstkommanderende, en Overassistent, 2 Assistenter samt Vagtmandskabet, der f. T. bestaar af 6 Sprøjteførere (deraf en Maskinist) og 30 menige, af hvilke 3 forrette Tjeneste som Reservemaskinister og 5 som Reservesprøjteførere. Materiellet er fastsat til mindst een mekanisk Redningsstige, een Dampsprøjte, 4 større Haandkraftsprøjter og 2 Vandvogne paa hver Station. Der er Brandstationer paa Lampevej 4 (se S. 186) og Herluf Trollesvej 3, den sidste indrettet i 1888; desuden er der Allarmeringsstation paa Politistationen i Frederiksberg Allé (tillige 17 offtl. og 16 private Brandallarmer).

Kbhs. Politi er ordnet ifl. Lov af $^{11}/_{2}$ 1863 ved Regulativ af $^{12}/_{6}$ s. Aar samt ved Instruks for det udøvende Politi af $^{7}/_{6}$ 1869 og Politivedtægt af $^{22}/_{6}$ 1883. Dets Myndighed omfatter Staden Kjøbenhavn og dens Grund, undtagen Citadellet, Nyboder og Christianshavns Vold, samt enkelte Dele af Kjøbenhavns Amts Grund. Det ledes af Politidirektøren (tidligere kaldet Politimester), der sorterer umiddelbart under Justitsministeriet; en Vicepolitidirektør, der er sideordnet med Politidirektøren, har bl. a. Aktionsmyndigheden under sig. Under Politidirektøren staa 4 Politiinspektører, der bestyre henholdsvis Gade- og Ordenspolitiet, Opdagelsespoliet, Sundhedspolitiet og en 4. Afdeling, der omfatter alle tidligere til Hovedstationens 2. Afdeling henlagte, men ikke til Opdagelsespolitiet i snævrere Forstand hørende Forretninger. Byen og dens Tilliggende er delt i 8 Politikredse, hver med sin Politiassistent og sin Politistation med tilhørende Vagtstue, Kontor og Opholdssted for anholdte. Foruden de 4 Politiinspektører og 8 Politiassistenter er der ved det udøvende Politi ansat 51 Overpolitibetjente og 670 Politibetjente; i Politikontoret er ansat en Kontorchef, der tillige er Kasserer, 3 Fuldmægtige, en Inventarieskriver og 6 Assistenter; desuden er der ved Politiet ansat en Fængselsinspektør for Byens civile Fængsler, der sortere under Politiet, en Politilæge, en Fængselslæge og 2 visiterende Læger. Politi- og Vicepolitidirektøren lønnes af Staten, alle Politiets andre Embedsmænd og Funktionærer af Kommunen. Brutto Udgifterne til Politiet udgjorde i 1903 1,693,311 Kr.

Politiets Hovedstation er paa Politikamret i Domhuset, se S. 179. De 8 Politistationer (se ndfr.) have lejede Lokaler undtagen 3: Stationen i 2. Kreds, Antonigade, der er opf. af Kommunen efter Tegn. af L. P. Fenger for 112,000 Kr. og toges i Brug $^{20}/_{4}$ 1903 (før var Stationen i Pilestræde); Stationen har dog kun Lokaler i Stueetagen, medens de tre andre Stokv. ere udlejede. Stationen i 5. Kreds, Svendsgade, der er opf. sammen med Brandstationen (se ovenfor); Politistationen, der vender

ud til Svendsg., er i 3 Stokv. Stationen i 6. Kreds, Fælledvej, er opf. sammen med Brandstationen (se S. 411); Politistationen, ud til Fælledvej, er i 3 Stokv. og har mod N. en lille Tilbygning, der er indrettet til Vestibule.

1. Politikreds, med Station Nørreg. 21, omfatter Slotsholmen og Højbroplads, Terrænet Ø. for Bernstorffsgade, Jærnbanegaarden, begrænses dernæst af N.-Søgade, Søtorvet, Ø.-Søgade til Bartholinsgade, denne Gade, Gotersgade til N.-Voldgade, samt alt, hvad der indesluttes af de nævnte Gader paa den ene Side og Frederiksborggade (mellem N.-Voldgade og Kultorvet), Kultorvet og Kjøbmagerg. paa den anden Side. — 2. Politikreds, med Station i Antonigade 11, omfatter Kjøbmagerg., Kultorvet, Frederiksborgg. fra N.-Voldg. til Kongens Nytorv, dette Torv, samt alt, hvad der ligger mellem de nævnte Gader paa den ene Side og Nyhavns Kanal, Havnen og Slotsholmskanalen indtil Højbroplads paa den anden Side. Til denne Kreds hører en Vagtstation Havnegade 43. — 3. Politikreds, med Station i St. Kongensgade 108, omfatter den Del, der begrænses af Havnen, Nyhavns Kanal, Kongens Nytorv, Gotersg., Bartholinsg., Sortedams Sø, Citadelsvej, Gefions Plads til Viadukten og Frihavnsgitteret; ogsaa Refshaleøen hører til den. Til Kredsen høre Vagtstationer i Ø.-Farimagsg. 24 og i Frihavnen (se S. 342). — 4. Politikreds, med Station i Strandg. 26, omfatter Christianshavn og Byens Tilliggende paa Amager samt Knippels- og Langebro. Til Kredsen hører en Vagtstation i Murciag. 3. — 5. Politikreds, med Station Svendsg. 3, omfatter Vesterbro, derunder alt, hvad der ligger V. for 1. Kreds, ogsaa Bernstorffsg. og Skt. Jørgens Sø med Dæmninger og Stier; endvidere Valby, Vigerslev og Kongens Enghave. Til Kredsen høre Vagtstationer i Saxog. 93 og Mølleallé (Valby). — 6. Politikreds, med Station Fælledvej 22, omfatter Nørrebro Ø. for Jagtvejen. Til Kredsen hører en Vagtstation i Korsg. 58. — 7. Politikreds, med Station Nordre Frihavnsvej 9, omfatter Østerbro, idet Grænsen mellem denne og 6. Kreds dannes af Fredensbro, Fredensg., en Linie over Blegdamsfælled til Kvartmilepælen i Nørreallé, N.-Allé og Lyngbyvej. Til Kredsen hører en Vagtstation Strandvej 1. — 8. Politikreds, med Station Lyngbygade 16, omfatter den mellem Jagtvej og Lyngbyvej liggende Del af Nørrebro samt Brønshøj Sogn. Til Kredsen hører en Vagtstation Tranevej 2.

Under Politiet sortere følgende **Fængsler**; *Arresthuset* paa Nytorv, der er nøjere omtalt S. 178. Mandsafdelingen har Plads til 88 Varetægtsfanger, hvoraf 73 i Enkeltceller og 15 i 5 Fællesceller (3 i hver); Kvindeafdelingen har Plads til 47 Varetægtsfanger, hvoraf 35 i Enkelt- og 12 i 4 Fællesceller (3 i hver). Bygningerne ere i 1905 vurd. til 642,591 Kr. — *Vestre Fængsel*, Vesterfælledvej, der er bestemt til mandlige Varetægtsfanger og Arrestanter, der udstaa simpelt Fængsel, Fængsel paa sædvanlig Fangekost eller paa Vand og Brød, er opført af Kommunen 1892-95 (taget i Brug $^{29}/_{9}$ 1895) efter Tegn. af L. P. Fenger, paa en 94,524 □ Al. stor Grund og kostede med Montering 1,395,183 Kr. (1905 vurd. til 1,375,656 Kr.). Bygningerne, der alle ere af gule Mursten med røde Baand, bestaa af den i Retningen S. V.—N. Ø. liggende Fængselsbygning, 400×44 F., 64 F. høj, i 4 Stokv.; den har Plads til 306 Fanger; hvoraf 288 i Enkeltceller og 18 i 6 Fællesarrester (3 i hver); desuden er der 4 store Arbejdssale m. m.; fra de to Gavle er der Udgang til Spaseregaardene, af hvilke der er 23 ud for hver Gavl, samlede i en Cirkel med Udsigtstaarn i Centrum. Lodret paa Fængselsbygningens Langside mod N. ligger Administrations- og Kirkebygningen (74×42 F.), i 4 Stokv.; i øverste Stokv. er Kirken (indviet $^{13}/_{10}$ 1895) med amfiteatralsk anbragte, lukkede Cellestole. Desuden er der et Sygehus (2 Stokv.) med 38 Senge (deraf 18 i Eneværelser), en Køkkenbygning og en Maskin- og Vadskeribygning (begge i Kælder og 2 Stokv.) samt en i den 2400 F. lange og 14 F. høje Ringmur indbygget Portnerbolig. Uden for Ringmuren ligge

Inspektørboligen og Funktionærboligen, begge i Kælder og 2 Stokv., samt en Staldbygning.

Desuden har Kommunen af Staten fra 1870 lejet det tidligere Kvindefængsel ved Christianshavns Straffeanstalt, se ndfr. Dette Fængsel har Plads til 76 kvindelige Varetægtsfanger og Arrestantinder, der udstaa simpelt Fængsel, Fængsel paa sædvanlig Fangekost eller paa Vand og Brød, hvoraf 64 i Enkeltceller og 12 i Fællesc. (3 à 4 i hver), ligesom der er en Filial af Tvangsarbejdsanstalten (se S. 280).

Christianshavns Straffeanstalt eller **Tugt- og Forbedringshus,**

Fra Vestre Fængsel.

ved Christianshavns Torv (se Bill. S. 11), er et stort Bygningskompleks, der stadig i Folkemunde kaldes „Børnehuset“.

Allerede 1605 havde Chr. IV oprettet et Tugthus, ɔ: en Tvangsarbejdsanstalt for Løsgængere; det havde først Plads i det gamle Farveri i Farvergade (se S. 291), men faa Aar efter flyttedes det til „Lille Helliggesthus“ ved Helligaands Kirke og derfra til Helligaandshospitalets Bygninger mellem Kirken og Graabrødretorv (se S. 41); Fangerne beskæftigedes med Haandværk, især med Tilvirkningen af Klæde og Lærred. Efter at det var blevet lukket under Pesten 1619, genaabnedes det i 1621 paa samme Sted og da i Forbindelse med et Børnehus, hvor omstrejfende og forbryderske Børn kunde undervises og oplæres i Haandværk. Børnehuset og Tugthuset vare dog to bestemt adskilte Stiftelser, men Bygningerne stødte op til hinanden og dannede eet Kompleks. Tugthuskirken, der havde været Fængsel

for Graabrødremunkene og senere Byens Fængsel, laa ud til det nuv. Graabrødretorv (i Ejendommen Nr. 11 findes endnu to gamle Kælderhvælvinger); ved den nordl. Ende af den nuv. Niels Hemmingsensgade Gade, der indtil 1843 kaldtes „Tugthusporten", laa en stor Bygning tværs over Gaden med Gennemkørselsport. Anstalterne ledetes imidlertid daarligt, der udbrød ofte Epidemier, Fabrikationen indskrænkedes mere og mere, og 1650 lukkedes de. En kommunal Anstalt, „de fattiges Børnehus", som var oprettet i Beg. af 17. Aarh. havde først Plads i nuv. Walkendorfsgade, fra 1631 Møntergade lige over for Poul Fechtels Boder og 1651 ved Pesthuset inden for Peblingesøen; det nedbrødes 1658. Ved Frdn. af $^{16}/_{3}$ 1662 oprettedes der af Kbhs. Fattigvæsen et nyt Børnehus, hvortil Kongen skænkede en Gaard paa Christianshavn (vistnok tidligere ejet af Falk Lykke, † 1650), paa den nuv. Straffeanstalts Grund. Det skulde være en Opdragelsesanstalt for forsømte og omstrejfende Børn, men blev snart tillige en Tvangsarbejdsanstalt for Betlere og en Straffeanstalt for Forbrydere fra hele Landet, navnlig tyvagtige og løsagtige Kvinder. Det var Meningen at samle en saa stor Arbejdskraft der, at den kunde dække Udgifterne ved Anstalten, og den blev derfor Sæde for en ret betydelig Fabriksvirksomhed, især i Klæde, Lærred, Sejldug osv. Der var fra Beg. kun Plads til 200, men alt 1674 husedes der c. 400, og Sammenblandingen af „ærlige" og „uærlige" Fanger, hvor Børnene levede i Fællesskab med det værste Udskud, gjorde den snart berygtet som et Hjemsted for alle Slags Laster. Ved Frdn. af $^{26}/_{10}$ 1708 forsøgtes vel en Reform, idet Børnehuset adskiltes fra Tugt- eller Spindehuset og Rasphuset; det sidste, for de groveste Forbrydere, kom dog foreløbig ikke i Stand, og Adskillelsen overholdtes overhovedet ikke. Først efter 1720 forbedredes Forholdene noget, der oprettedes 1734 et særligt Rasphus paa Stokhusets Grund, og 1739-41 opførtes for 17,000 Rd. en ny Bygning paa Anstalten med Façade ud til Christianshavns Torv (hvor den nuv. Administrationsbygning ligger) 40 F. uden for den gamle; den anselige Bygning, der var i 3 Stokv. og havde afbrudt Mansardtag samt i Midten en Kirke med Spir (afbild. bl. a. i D. Atlas II), havde Plads til 500 Personer. En særlig Rasphusbygning opførtes i Børnehusets Gaard i 1742, efter at det ovennævnte Rasphus i Stokhuset var nedlagt; ogsaa Oprettelsen af Tugthusene i Viborg og paa Møen i de nærmest foregaaende Aar (se disse) hjalp paa Forholdene; 1757-59 foretoges nye Byggearbejder for 26,000 Rd., idet bl. a. den nuv. „Tugthusbygning" inde i Gaarden opførtes. En Forbedring indførtes 1771 af Struensee, som forbød Forældre at indsætte deres vanartede Børn uden Lov og Dom. Men først 1790 ophørte Børnehuset, og Anstalten fik ved Frdn. af $^{15}/_{1}$ Navn af *Tugt-, Rasp- og Forbedringshuset i Kbh.* Det blev fra nu af mere og mere en virkelig Straffeanstalt, men der indsattes dog endnu i lang Tid Betlere og Løsgængere samt løsagtige Kvinder, indtil der op i 19. Aarh. indrettedes særlige Tvangsarbejdsanstalter. I 1864-65 skete den vigtige Forandring, at der paa en Grund lige over for Vor Frelsers Kirke, c. 2500 □ Al., hvor den tidligere Veterinærskole laa, efter Tegn. af Justitsrd. N. S. Nebelong for 172,144 Rd. opførtes en særlig Straffeanstalt for Kvinder, saaledes at det gamle Bygningskompleks, der 1863-66 blev underkastet en betydelig Ombygning (kostede c. 208,900 Rd.), udelukkende blev Straffeanstalt for Mænd. Da imidlertid den nye Straffelov af $^{10}/_{2}$ 1866 i høj Grad indskrænkede Tallet af dem, der idømtes Straffearbejde, blev

det gamle Kompleks gjort til Kvindefængsel i 1870, medens det nye Kvindefængsel, som ovfr. nævnt, udlejedes til Kbhs. Politi, der benyttede det til Arresthus for Mænd, indtil det efter Vestre Fængsels Opførelse 1895 nu benyttes for Kvinder.

Statens Straffeanstalt, der nu huser alle Landets kvindl. Straffefanger, og som er indrettet saavel til Afsoning af Fælles- som Cellestraf, har for Fællesfanger 10 større og mindre Arbejdslokaler samt 208 Natceller, og for Cellefanger er der 103 Celler, hvoraf dog kun 92 ere brugelige; $^{1}/_{10}$ 1904 rummede Fængslet i alt 76 Fanger. — Bygningskomplekset, mellem Torvet, Overgaden o. Vandet, Skt. Annagade og Dronningensgade, danner en Rektangel, c. 370×192 F., med Længderetningen S. V.-N. Ø., og bestaar af flg. Bygninger: Administrationsbygningen (c. 104×38 F.) i 3 Stokv., med Façade ud til Torvet, opført ved Ombygningen 1863-66; den indeholder foruden Kontorlokaler, Bolig for Direktør og andre Funktionærer. Ud til Overgaden oven Vandet ligger „Ny Cellebygning“ (Kælder og 3 Stokv.), indrettet 1871, og „Natcellebygningen“ (4 Stokv.), opf. 1863-66; ud til Skt. Annægade „Frispinderibygningen“ (2 Stokv.), hvis Navn stammer fra det gamle Tugt-, Rasp- og Forbedringshus, og Sygehuset (2 Stokv.), indrettet 1879-80; ud til Dronningensgade Vadskeri-Bygningen (3 Stokv.), opf. 1809 til Sygehus, 1879-80 omdannet til Vadskeri, og „Gamle Cellebygning“ (Kælder og 3 Stokv.), opf. 1846-47. Midt i Komplekset ligger den ovfr. nævnte „Tugthusbygning“ (Kælder og 2 Stokv.), c. 190×48 F., med Gavlene ud til Overgaden og til Dronningensg., hvori der, foruden Arbejdslokaler og Celler, findes en historisk Samling. S. for denne ligger en lavere Køkkenbygning (2 Stokv.) og N. for den Kirkebygningen (3 Stokv.), begge opf. 1863-66, i den sidste er Celleskolen, et lille katolsk Kapel, en Vestibule (hvori et Relief: Stephanus' Stening, udf. og skænket 1897 af Billedhugger Bøgebjærg), der nu bruges ved Fangebegravelser, og Kirken, indviet i Okt. 1865, der gaar gennem 2. og 3. Sal samt Loftsetagen. I Gaarden ved „Ny Cellebygning“ ligge 8 smaa Spaseregaarde, ordnede i to Systemer som Stjernegaarde.

Det 1864-65 opf. Kvindefængsel, med Façade ud til Skt. Annagade mellem Dronningens- og Prinsessegade, bestaar af en Forbygning, 196 F. lang, i 3 Stokv. med 14 Arbejdssale, en Midtfløj, med 224 Natceller, en lav Halvtagsbygning, med 66 Enkeltceller, samt en fra Midten af Forbygningen gaaende Administrations- og Kirkebygning (Kirken indviedes $^{6}/_{11}$ 1864). Bygningerne, der 1895-97 underkastedes en Hovedreparation, ere meget slet opførte med daarlige Afløbsforhold fra den elendig opfyldte Grund, hvor der har været nedgravet talrige Hestekadavere.

Litt.: *L. Fenger*, Kbhvs. Fængsler, i „Den tekn. Forenings Tidsskr., 1895-96, og *V. From*, Chrhvns. Strafanstalt, i „Nord. Tidsskr. for Fængselsvæsen“ 1900.

Begyndelsen til et Politi for Frederiksberg (dog kun for Bydistriktet) gjordes 1865, da der foruden de tidligere 4 Amtsbetjente ansattes 4 Betjente og 12 Natvægtere; $^{9}/_{2}$ 1875 udstedtes den første „Vedtægt for Politiets Ordning i Kbhs. søndre Birk“, fornyet $^{26}/_{4}$ 1881. Politistyrken bestaar nu af en Politiassistent og 73 Betjente. Politistationen, der indrettedes 1875 i en Staten tilhørende Bygning paa Hj. af Pileallé og Frederiksberg Runddel, hvor der alt tidligere havde været Brandstation, nedbrødes

1886 og erstattedes med en ny paa samme Sted (se i øvrigt S. 186). I 1900 oprettedes to Bistationer Adilsvej 4 og Herluf Trolles Vej 3.

Kbhs. Kommune har anlagt flg. **Badeanstalter**: *Søbadeanstalten ved Kalvebodstrand*, ved den udvendige Side af Gasværkshavnens Mole, er anlagt 1902 (aabnet $^{18}/_{7}$) paa en 52,675 □ Al. stor Grund, der er overladt Kommunen af Havnevæsenet, efter Tegn. af L. P. Fenger; Bygningen, der er af Bindingsværk, er delt i to Afdelinger, hver med 3 Bassiner, for Mænd og Kvinder. Anstalten er 1905 vurd. til 175,000 Kr. — *Brusebadeanstalten med Skolekøkkenet i Saxogade* 104, ved Siden af Oehlenschlægersgades Kommuneskole, er indrettet i en 1902-3 opf. Bygning af røde Sten i to Stokv. (Arkitekt: L. P. Fenger); Badeanstalten (aabnet $^{7}/_{1}$ 1903) er i Stuen, Køkkenet paa 1. Sal; Bygningen er 1905 vurd. til 110,000 Kr. — Kommunehospitalets Bade (se S. 265) ere ligeledes offtl. tilgængelige, hvad der ogsaa gælder Frederiks Hospitals Bade.

Den *Hambroske Bade- og Vadskeanstalt*, Trinitatis Kirkeplads (Pilestræde 67), er oprettet ved Midler, der ere skænkede 1850 og flg. Aar af Baron C. J. Hambro († 1877) til Borgerrepræsentationen og administreres af denne. Den er opf. 1876-77 (aabnet $^{4}/_{1}$) paa en af Kommunen erhvervet Grund (Arkitekt: H. Drewsen) for 225,224 Kr., hvoraf Kommunen tilskød c. 60,000 Kr. Den første af de „Hambroske Badeanstalter“ anlagdes paa en af Kommunen i 1861 erhvervet Grund, Hj. af Borger- og Hindegade, og toges i Brug $^{26}/_{1}$ 1865; den lukkedes $^{31}/_{7}$ 1903, og Bygningen bortsolgtes og nedbrødes 1904.

Af private Badeanstalter nævnes, foruden Søbadeanstalterne i Havnen og langs Kysten (deribl. *Rysensteens Badeanstalt*, der blev aabnet $^{15}/_{5}$ 1825 af et Aktieselskab og lukkedes, da Langebro blev ombygget, men genaabnedes i Juni 1905 ved den nye Langebro): En *Bruse-Badeanstalt*, Østerbrogade 57 (Lægeforeningens Boliger, se S. 297), aabnet 1892. *Badeanstalten Kjøbenhavn*, Studiestræde 61, aabnet $^{30}/_{3}$ 1903; Anstalten ejer Bygningen (Arkitekt.: V. Schmidt og C. G. Tvede), i 4 Stokv.; Badene ere i Mellem- og Baghuset. *Saltvandsbadeanstalten Gamma*, Gefionsplads 5, aabnet Sept. 1904 af et Aktieselskab; Vandet i de to Svømmebassiner, som findes i Ejendommens Kælder, pumpes ind fra Yderreden gennem to Ledninger. *Lysbadeanstalten* og *Skodsborg Sanatoriums Badeanstalt*, St. Kongensgade 36-38, aabnet 1878 i Gotersg., flyttet 1903 til sin nuv. Plads. *Nørrebros Badeanstalt*, Blaagaardsgade 19, aabnet $^{20}/_{12}$ 1884 af et Aktieselskab. *Vesterbros Badeanstalt*, Vesterbrog. 38, aabnet 1884. *De romerske Bade*, Tordenskjoldsg. 10 (egen Ejendom), aabnet $^{5}/_{12}$ 1869 af et 1868 stift. Aktieselskab, er ophørt 1905.

Rosenborg Brøndanstalt, Gotersg., et 1831 stiftet Aktieselskab, har Brøndkuranstalt i Kongens Have (se S. 136).

Frederiksberg Kommunes Folkebadstue, Falkonerallé 40, aabnet Dec. 1899, lukkedes Sept. 1904 og genaabnedes Dec. s. Aar, efter at Ledningen fra Forbrændingsanstalten (se S. 409) var bleven indrettet; Ledningen kostede 36,000, hele Udvidelsen af Anstalten 58,000 Kr. Om den i samme Bygning indrettede Poliklinik se S. 286.

Frederiksberg Badeanstalt, Gl. Kongev. 162, aabnet 1891, ombygget 1898.

Maglekilde og Frederiksberg Brøndanstalt, stift. 1873, havde først Brøndkuranstalt i Allégade, nu er den i Frederiksberg Have (se S. 163).

Parker og Lystanlæg m. m. Monumenter.

Som omtalt Side 14 er Kbh. ikke særlig rig paa Parker og Anlæg. Den ældre Bys eneste Park, Kongens Have, er beskrevet Side 136, Botanisk Have Side 198. Her skal nærmere omtales Langelinieparken ogAnlæggene paa Resterne af det gamle Fæstningsterræn; de sidste anlagdes ifl. Kontrakt af 29. Oktober 1869, hvorved Regeringen overdrog Kommunen Fæstningsterrænet.

Huitfeldt-Monumentet.

Langelinieparken, mellem Citadellet og Havnen, begrænset mod S. af Toldbodvej og mod N. af Frihavnen, er 1903 opgivet til $28,_8$ Td. Ld. — heri medregnet $5,_8$ Td. Ld. omkring Lystbaadehavnen og Langeliniepromenaden, der til 1944 er overladt Kommunen til Afbenyttelse —, og medtages *Grønningen* V. for Citadellet, er Arealet $34,_7$ Td. Ld. Parken i sin nuv. Skikkelse stammer fra Anlæggelsen af Frihavnen (se S. 342) og er anlagt af Etatsrd. V. Dahlerup (Viadukter og Beklædningsmure) og Haveinspektør H. A. Flindt. Ved den af to Toldgitre indhegnede „lukkede Forbindelsesvej" mellem Toldboden og Frihavnsterrænet deles Parken i en sydlig Del, *Grønningen* (eller Esplanaden), en mellemste Del, hvortil hører det gamle Langelinieanlæg, Lystbaadehavnen og den østlige Del af Citadellet (se S. 329), og en nordlig Del, som omfatter Terrænet N. for Citadellet mellem Frihavnen og Østerbros Jærnbanestation. Grønningen, hvori der ligger en 1884 opført Pavillon (Skt. Albans Kirke er omtalt S. 97), staar i Forbindelse med den mellemste Del ved to Viadukter, hvoraf den ene, der ligger i lige Linie med Amaliegade, kun er for gaaende. Paa denne Viadukt, hvorfra der er en smuk Udsigt over det omliggende Terræn og Havnen, er det besluttet at opstille en af Billedhugger Bundgaard udført Fontæne („Gefion, der med sine Øksne pløjer Sjælland ud"), efter at Carlsbergfondet i 1897 havde skænket 50,000 Kr. til Øjemedet, og Kommunen i 1899 yderligere havde bevilget 50,000 Kr. Noget N. for Viadukterne staar *Huitfeldt Monumentet* til Minde om Ivar Huitfeldts Bedrift i Kjøge Bugt i 1710, rejst 1886 og væsentlig skænket af Brygger Carl Jacobsen; det bestaar af en Granitsøjle, der hæver sig fra et bredt, fir-

kantet Fodstykke; ved Fodstykket er opstillet nogle Kanoner m. m., der 1872-75 ere opfiskede i Kjøge Bugt fra Huitfeldts Skib „Dannebrog“, og som vare opstillede 1879 paa Orlogsværftet (Nyholm); paa Søjlen staar en Broncefigur, Sejrens Genius; Monumentet er efter Tegning af V. Dahlerup, Broncefiguren af E. Ring, Bronceornamenterne af N. Fristrup. Paa en af de fra Citadellet i Parken inddragne Bastioner er der $^{2}/_{4}$ 1902 afsløret et *Mindesmærke for Slaget paa Reden* $^{2}/_{4}$ 1801, udf. af Th. Bindesbøll. I denne mellemste Del af Parken ligger ligeledes den af Kommunen i 1902 opførte Pavillon, omtalt S. 391. Fra den mellemste Del af Parken skyder ud mod N. den nye Langeliniepromenade, der gaar over den ved Frihavnen S. 342 omtalte Østmole, og ad en Viadukt kommer man til den nordl. Del af Parken, i hvilken der atter over Østerbros Jærnbanestations Terræn er en 575 F. lang Viadukt, der fører ud til Gefionsplads og Strandboule-

Parti fra Østre Anlæg. I Baggrunden Kunstmuseet.

varden. (Se *H. C. V. Møller*, Kbhs. Frihavnsanlæg, i „Den tekn. Forenings Tidsskr.“ 18. Aarg. S. 103 flg.).

Østre Anlæg, mellem Østerbrog., Stockholmsg., Sølvg. og Ø.-Voldgade, $29,_{3}$ Td. Ld., anlagt i 1870'erne, er en smuk, skyggefuld Park med Rester af de gamle Volde og Grave. Nærved Østbanegaarden er der $^{3}/_{12}$ 1904 afsløret et Mindesmærke for Digteren *S. Schandorph*, en Granitsokkel med Buste (hhvis. af E. Schiødte og P. S. Krøyer); da Busten viste sig for lille til Soklen, blev den i April 1905 afløst af en større. I den anden Ende af Parken, ved Sølvtorvet, er 1904 opstillet et Broncearbejde („Det lider mod Skumring“), af Aron Jerndahl, skænket af Albertina.

Til Østre Anlæg slutter sig paa den anden Side af Sølvgade et mindre Parkanlæg ved Mineralogisk Museum og Polyteknisk Læreanstalt; det var i 1903 $3,_{4}$ Td. Ld., men i 1905 er heraf afgivet 19,000 □ Al. til Botanisk Have til Erstatning for det Areal, Haven har maattet afstaa til Polyteknisk Læreanstalts Udvidelse (se S. 198).

Ørstedsparken, mellem Ahlefeldtsg., N.-Farimagsg., Gyldenløvesg. og N.-Voldg., 11,6 Td. Ld., anlagt c. 1876-79 af Haveinspektør Flindt, ligeledes med Rester af de gamle Volde og Grave, over hvilke fører en Jærnbro, som før laa over Voldpartiet ved Nørreport („Fr. VII's Bro“). Parken er omgiven af et Jærnstakit med Piller og Indgangsporte af Faksekalk i de 4 Hjørner (Arkitekt: Herholdt). Lige for Broen er der paa en Stenpiedestal, der er formet som en Bænk, 27/10 1877 (100-Aarsdagen for hans Fødsel) afsløret en kolossal Broncebuste af *L. N. Hvidt*, modell. af H. V. Bissen, udf. af Sønnen; Monumentet er arrangeret af V. Dahlerup. Paa en Høj ud til N.-Voldg. af-

Ørstedsparken.

sløredes 25/9 1876, endnu før Parken var planlagt, en *Broncestatue af H. C. Ørsted*, udført af J. A. Jerichau; Ørsted er fremstillet med Traaden fra et elektrisk Batteri i Haanden; ved den sekskantede Granitsokkel er der anbragt 3 kvindel. Broncefigurer, Nornerne. Ved Udkanten ud til Farimagsg. er der 27/8 1902 afsløret en *Broncestatue af A. S. Ørsted*, udført efter den ældre Bissens Original (som findes i Glyptoteket) af Sønnen. Bag Hvidts Monument ud til Farimagsg. er der en Legeplads for Børn. I øvrigt indeholder Parken to moderne Billedhuggerarbejder, nemlig Jeanne d'Arc. af Chapu (opstillet 1882), og Vinsugende Satyr, af L. Hasselriis (1888), samt en Del Afstøbninger efter Antikker, alle i Bronce og skænkede af Albertina (se S. 377). Afstøbningerne ere: Den døende Galler og Satyr med Bacchusbarnet (opstillede 1880), den belvedereske

Apollo, Satyr med Bacchusbarnet paa Skuldrene, Satyr med Klangbækkenet og Sliberen (alle opstillede 1886), Bryderne, Diskoskasteren, Firbensdræberen, hvilende Hermes og Satyrdreng (alle opstillede 1887). (Se *Fr. Beckett*, Broncefigurerne i Ørstedsp., Kbh. 1895).

Aborreparken (Jærnbaneparken), mellem Gyldenløvesg., V.-Farimagsg., Studiestræde og N.-Voldg., $4,_{1}$ Td. Ld., er anlagt 1885-86 af Flindt, ligeledes med Rester af Volde og Grave. I Parken findes 3 Broncearbejder af danske Kunstnere, skænkede af Albertina: Vandbæreren, af Th. Stein (opst. 1888), Tubalkain, af V. Bissen, og Fiskeren, der lærer en Dreng at spille, af Evens (begge opst. 1893). Paa en Del af Terrænet, Hj. ud til Farimagsg. og Studiestræde, ligger det S. 400 omtalte Pumpeværk, og et lille Areal ud til Farimagsg. er overladt til *Den frie Udstillingsbygning*, der er opf. 1891 af Træ efter Tegn. af Maleren J. F. Willumsen og 1905 udvidet med en Tilbygning til Skulpturer. „Den frie Udstilling“ er stift. af en Kreds af Malere og Billedhuggere, og Bygningen ejes nu af et Aktieselskab af Udstillerne.

H. C. Ørsteds Statue.

I et lille lukket Anlæg Ø. for Aborreparken ud for Skt. Pederstræde staar et Stykke Ruin af det i 1874 udgravede *Jærmers Taarn*, se Bill. under Byens Historie (af det ud for Larsleistræde i 1874 udgravede, men i 1878 nedbrudte *Hanetaarn*, ɔ: Hjørnetaarnet, ses Omridsene i Brolægningen; ved Udgravningen havde det endnu en Højde af 24 F.; et Billede af Ruinens Indre findes i Danmarks Riges Hist. II S. 595). I Anlægget staar et moderne Skulpturarbejde: Løve og Løvinde, af Franskmanden A. N. Cain, opstillet 1889 (skænket af Albertina).

Desuden findes der en Del mindre, beplantede Anlæg (i alt noget over 9 Td. Ld.), saaledes ved *Vestre Boulevard* (Raadhushaven er omtalt S. 177), hvor der i Nærheden af Glyptoteket 1894 er opstillet en *Bronecstatue af A. J. Carstens*, af Th. Stein; den blev skænket 1880 af Carl Jacobsen, men blev staaende indtil 1894 i Broncegaarden ved hans Villa i Valby. I samme Anlæg er 1902 opstillet en Afstøbning af *A. J. Kolbergs* „Drukne Faun“ (Gibsoriginalen i Aalborg Museum), skænket af Albertina. Ved Enden af Boulevarden lige for den nye Langebro er $^{6}/_{4}$ 1903 opstillet „*Yngling til Hest*“, et Broncearbejde af V. Bissen, skænket af Ny Carlsbergfondet. I Boulevardens Midtallé ved Raadhuspladsen er $^{12}/_{9}$ 1899 afsløret et *Nationalmonument for de slesvigske Krige*, „Landsoldaten med den lille Hornblæser“, i Bronce, af Petersen-Dan, „rejst af danske Mænd og Kvinder“.

Ved *Dronning Louises Bro* (se S. 8) findes ved Søtorvet to smaa An-

læg, hvori ere opstillede Bronceafstøbninger af de to Antikker „*Nilen*“ (1897) og „*Tiberen*“ (1901), skænkede af Albertina. Broen, der er opf. af Granit i 1886-87 (aabnet $^{7}/_{9}$) efter Tegn. af V. Dahlerup, har 3 Gennemløb mellem Sortedams Sø og Peblinge Sø, er c. 80 F. bred og 400 F. lang, med Dæmninger, og har kostet c. 490,000 Kr. Midt over Sortedams Sø fører en anden Bro, *Fredens Bro,* som forbinder Sølvgade med Fredensgade. Den er oprindl. opført af Sølvgadens Svorvejsselskab i 1888 og bestod da af to Jorddæmninger og en Træbro i Midten; 1904-5 ombyggedes den af Kommunen for c. 182,000 Kr. og fik den dobbelte Bredde, omtrent 60 Fod; Midtbroen hviler nu paa 4 Granitpiller og har 3 Gennemløb.

Kommunen paatænker at omdanne Østerfælled og Blegdamsfælled, over

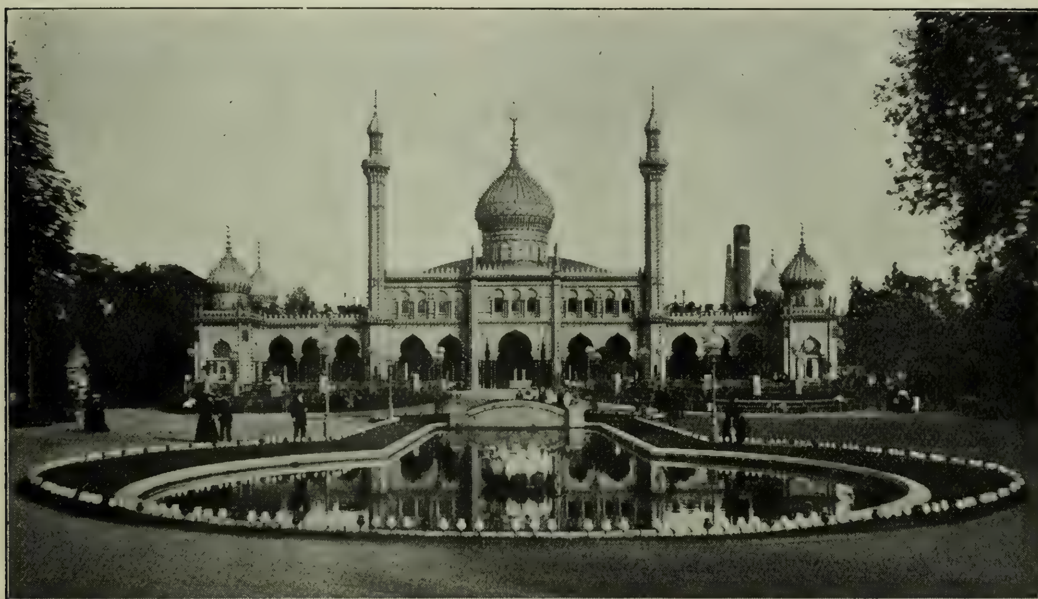

Aborreparken.

hvilke den har faaet Raadighed ifl. Overenskomst med Staten af $^{10}/_{4}$ 1893, hhvis. 67 $^{1}/_{2}$ og 107 Td. Ld., til en stor *Folke- og Idrætspark* („Fælledparken“). Naar fradrages c. 9 Td. Ld., som vil medgaa til Boulevarden mellem Rigshospitalet og Blegdamshospitalet (se S. 264) m. m., vil Parken blive henved 165 Td. Ld. Planen er vedtaget i 1905, og der er udstedt Indbydelse til Konkurrence.

Særlig Omtalte fortjener Forlystelsesetablissementet *Tivoli,* mellem Vesterbrog., Vestre Boulevard, Vestergades Forlængelse og den nye Centralbanegaards Terræn, som ogsaa kan henregnes til Byens Parker. Det er anlagt af Georg Carstensen og aabnedes $^{15}/_{8}$ 1843 af et Aktieselskab („Aktieselsk. Kbhs. Sommer-Tivoli“; nuv. Aktiekapital: 1,230,000 Kr.) paa et af Staten dertil billigt udlejet Areal af Fæstningsterrænet. Om det end ikke mere har den frie Beliggenhed som før, da det skiltes fra Byen ved Stadsgraven

og Volden, og hvorvel dets Areal er blevet noget ændret og beskaaret (1903: i alt 215,850 □ Al., c. 15½ Td. Ld., hvoraf 144,380 □ Al. var udlagt til Park; 1905 er af Arealet borttaget c. 1½ Td. Ld. til det nye Baneanlæg), har det vedblivende bevaret Karakteren af en virkelig Folkeforlystelsesanstalt, der besøges af alle Stænder, og er endnu en vigtig Faktor i Byens Liv. Hovedindgangen er fra Vesterbrogade gennem en monumental Indgangsport mellem to rødgule Façadebygninger, opførte 1890 efter Tegn. af Arkitekt E. Blichfeldt. Af Bygningerne i Haven mærkes Pantomimeteatret (opf. 1874, Arkitekt: V. Dahlerup), i kinesisk Stil, Basarbygningen (1863, Arkitekt: J. Stillmann), i maurisk Stil, Glassalen (den ældre Koncertsal, 1863, Arkitekt: Stilling, ofte ombygget, saaledes 1886 og 1902, da den indrettedes til Teater), det kinesiske Taarn (1900, Arkitekt: Arne Petersen) og den i 1902 opførte Koncertsal (Arkit.: Arne Petersen og Bergmann), m. m. Omkring de to Koncertsale ere opstillede Buster af baade danske

Tivolis Koncertsal.

og udenlandske Komponister. I Haven findes en i 1868 rejst Buste af Carstensen (af Peters) og en 15/8 1903 afsløret Broncestatue af ham, udf. af Bundgaard, ligeledes et Mindesmærke for Komponisten H. C. Lumbye, rejst 1874, og en Buste af Mimikeren N. H. Volkersen (af Aksel Hansen), rejst 1896.

Af **Monumenter**, der ikke ere omtalte her eller i de foregaaende Afsnit, nævnes:

Frihedsstøtten („Bondefriheds-Monumentet“, som det først kaldtes) til Minde om Stavnsbaandets Løsning 1788, Vesterbrogade. Grundstenen nedlagdes af Kronprinsen 31/7 1792, og 6. Nov. 1797 stod Mindesmærket færdigt, rejst ved frivillige Bidrag; det havde kostet 13,000 Rd. Mindesmærket, hvis Tegn. skyldes N. Abildgaard, er omgivet af et cirkelrundt Jærngitter, er c. 48 F. højt og bestaar af en Obelisk af bornholmsk Sandsten paa et Fodstykke af norsk Marmor. Indskrifterne paa Obelisken og

Fodstykket, der minde om Bondestandens Frigivelse ved Kronprinsen („Kongens Søn, Folkets Ven“), skyldes Thomas Thaarup. Paa Fodstykkets Hjørner staa allegoriske Marmorstøtter, 7 F. høje: „Tapperheden“ og „Fædrelandskærligheden“, af N. Dajon, „Bondefliden“, af Weidenhaupt, og „Troskaben“, af Wiedewelt, hvem ogsaa det ene Basrelief efter Abildgaards Tegning, „Retfærdighedens Gudinde“, skyldes; det andet Relief, „Frigørelsen“, er vistnok ogsaa udf. efter Abildgaards Tegning. (Se *J. Lange,* Hundredaarsjubil. for Frihedsst., i Tidsskr. for Kunstind. 1892).

Absalonsstatuen, Højbroplads (se Bill. under Byens Hist.), en Broncerytterstatue, Biskop Absalon paa en springende Hest, af V. Bissen, paa et højt Fodstykke af Granit og Mursten, af Martin Nyrop, er afsløret $^{31}/_{1}$ 1902 og skænket Kommunen af Konferensrd. Heide (se „Architekten“ $^{12}/_{12}$ 1902).

Chr. V's Rytterstatue, paa Kongens Nytorv (se under Byens Hist.), staar

Frihedsstøtten.

omgiven af et Jærngitter midt i et Blomsteranlæg og er rejst $^{24}/_{11}$ 1688. Monumentet, af Bly, er modell. af Franskmanden A. C. l'Amoureux; den allegoriske Figur under Hesten forestiller Misundelsen; de 4 Figurer ved Fodstykkets Fod, Visdommen (Minerva), Tapperheden (Herkules), Ædelmodigheden (Alexander) og Hæderen (en Kvinde med en Pyramide), synes at være opsatte nogle Aar senere (maaske udførte af Broderen Claude l'A.). Figurerne have flere Gange været lueforgyldte og broncerede og ofte udbedrede, da Monumentet synker sammen paa Grund af det bløde Materiale, saaledes 1717 og 1726 af Ehbisch, 1751 af Petzoldt, 1777 af Harsdorff og Wiedewelt og flere Gange senere, ligesom Arrangementet om Monumentet ofte er forandret. Det tilhører Staten.

Komponisten N. V. Gades Broncestatue, Skt. Annæplads ved Bredgade (se Bill. S. 68), af V. Bissen, er rejst ved private Bidrag og afsløret $^{24}/_{6}$ 1897.

Komponisten J. P. Hartmanns Broncestatue, Skt. Annæ Plads ved Amaliegade, af V. Saabye, er rejst ved private Bidrag og afsløret 1905.

Niels Juels Broncestatue, Holmens Kanal ved Studenterforeningen (se Bill. S. 389), af Th. Stein, er rejst ved offtl. Indsamling (Kommunen gav 12,000 Kr. af Eibeschütz og Niels Brocks Legater; den kostede ialt c. 50,000 Kr.) til Minde om 200 Aarsdagen for Slaget i Kjøge Bugt 1677 og afsløredes $^{20}/_{9}$ 1881: Fodstykket er prydet med Skibssnabler.

Monumentet for Ørelægen, Dr. med. H. V. Meyer, Strandboulevarden, er bekostet af en international Komité (de bidragydende Landes Navne staa paa Monumentet) og afsløret $^{25}/_{10}$ 1898; det bestaar af en høj Granitsokkel med Fodstykke og en Broncebuste, af V. Runeberg, samt ved Fodstykket en Kvindeskikkelse (Hygæa), af V. Bissen.

Tordenskjolds Statue.

Den lille *Broncestatue af Tordenskjold* i Holmens Kirkes Korsurtegaard er omtalt S. 67.

Af Mindetavler nævnes: I Fiolstræde (Stiftsprovstegaarden) staar paa en Mur: „*Ludvig Holberg* havde her sin Embedsbolig som Professor ved Universitetet fra 21. Jan. 1740 til sin Dødsdag 28. Jan. 1754". — Paa Huset Grønnegade 7 staar paa en Tavle: „*Bertel Thorvaldsen* fødtes her 19. Nov. 1770", og underneden er anbragt hans Portrætmed. af Bronce (Huset skal vistnok nu forsvinde ved Regulering af det gamle Kvarter). — Vesterbrogade 75 A staar paa en Tavle: „I det Hus, som tidligere stod her, fødtes 14. Nov. 1779 *A. G. Oehlenschläger*" — I Studiestræde 8 staar paa en Tavle: „Her havde *Thomas Overskou* sit Barndomshjem". — I s. Gade 6 staar paa en Tavle: „*H. C. Ørsted* boede her som Prof. ved Universitetet fra Okt. 1824 til sin Dødsdag den 9. Marts 1851". — Paa Huset Kronprinsessegade 36 staar: Her boede *C. E. F. Weyse* fra 1825 til sin Dødsdag den 8. Okt. 1842". — I s. Gade 28 staar paa en Tavle i Porten til Gaarden: „Denne Gaard tilhørte i 40 Aar *L. N. Hvidt*. Her døde han d. 16. Marts 1856, og her boede i sine sidste 10 Aar *A. S. Ørsted*, død 1. Maj 1860". — Over Gadedøren paa Gammeltorv 27

staar: „*Søren Aabye Kierkegaard* boede her fra sin Fødsel 5. Maj 1813 til 7. April 1848“. — Paa Trappegangen i St. Kannikestræde 15 staar: „Her boede *P. Faber*, da han skrev den tapre Landsoldat“, og over Gadedøren hans Portrætmd. — Om Mindet. paa Præsteboligen i Aabenraa se S. 91.

Paa *Frederiksberg* ere Frederiksberg Have og Søndermarken omtalte S. 161, Landbohøjskolens Have S. 237. Her skal omtales:

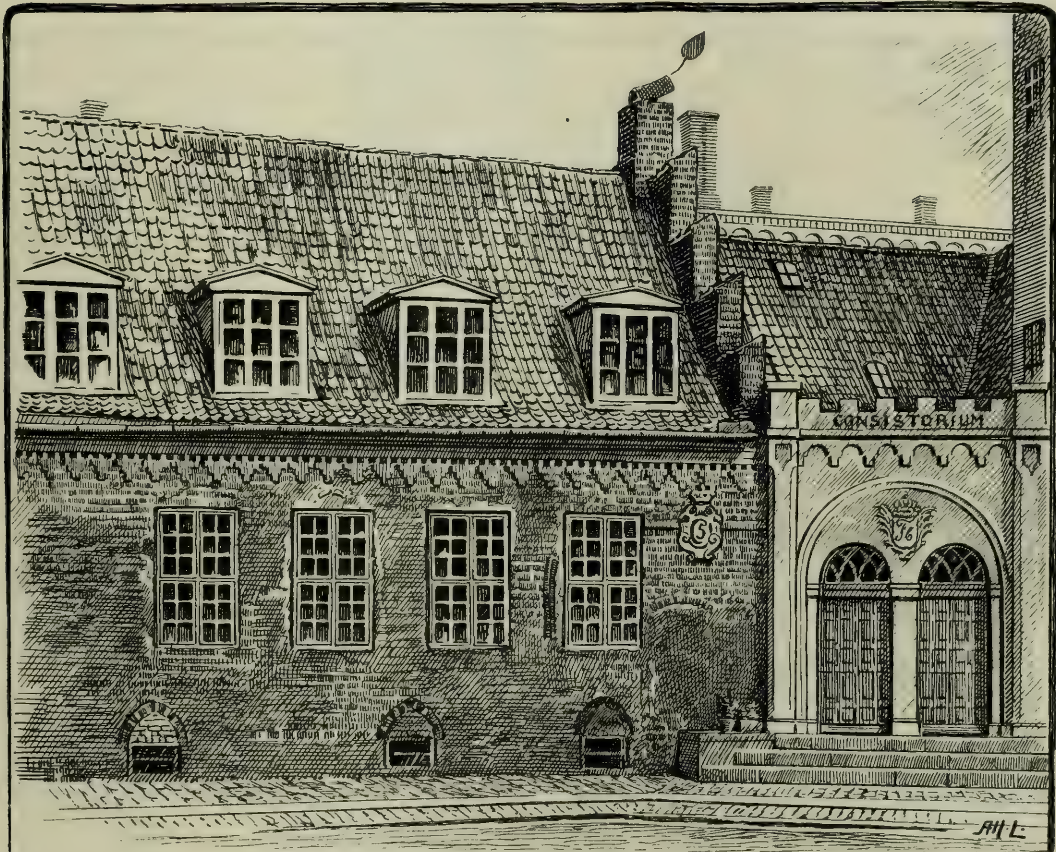
Zoologisk Have, i den sydvestl. Del af Frederiksberg Have (se S. 162), $13^1/_2$ Td. Ld., er anlagt 1859 (aabnet $^{20}/_9$) af Dr. N. Kiærbølling, efter hvis Død 1871 den overtoges af Sønnen, som 1872 overdrog den til et Aktieselskab (Aktiekapital: 200,000 Kr.). Haven var i 1872 kun 3 Td. Ld. og rummede da 51 Arter Pattedyr i 83 Eksemplarer og 125

Oehlenschlægers Statue ved Allégade.

Arter Fugle i 350 Ekpl.; $^{31}/_{12}$ 1904 var der 138 Arter Pattedyr i 558 Eksempl., 199 Arter Fugle i 802 Eksempl., 38 Arter Krybdyr, Padder og Fiske i 175 Eksempl., altsaa i alt 375 Arter i 1535 Eksemplarer. Skønt Haven paa Grund af det nordl. Klima har store Vanskeligheder at kæmpe med, indtager den dog en respektabel Plads blandt de zool. Haver og har gjort en Del Gavn i videnskabelig Henseende; sin væsentlige Betydning har den dog som Folkedannelsesmiddel. Haven har i de seneste Aar særlig lagt Vægt paa store Pattedyr. Bygningerne vare $^{31}/_{12}$ 1904 bogførte for 250,000 Kr. foruden Inventariet, 50,000 Kr., Dyrebestanden for 60,000 Kr. I 1905 er der i Haven rejst et Udsigtstaarn, c. 130 F. højt. Der er Indgange fra Frederiksberg Have gennem „Apistemplet“ (se S. 162), fra Fasanvejen og fra Roskildevejen, hvor der $^{23}/_8$ 1903 er afsløret et Mindesmærke for *Kiærbølling*, bestaaende af en Granitsokkel med Broncebuste, den første udf. af Bundgaard (efter Tegn. af Arkitekt Rosen), den sidste

af Alexis Møller. Af Havens større Bygninger fremhæves: et Hus for større Rovdyr (opf. 1874, udvidet 1888), Elefanthuset (1876), Bjørnegrotten (1878, udvidet 1901), Abehuset (1891, udvidet 1896), Hovedrestauranten (1897, Arkitekt: K. Warming), Hus for mindre Rovdyr (1899), Søløvebassin og Friluftshus for Aber (1903), Isbjørnegrotten (1904). Planlagt er et Hus for tropiske Fugle og et Flodhestehus. Antallet af betalende besøgende var i 1872 c. 141,700, i 1904 c. 239,700. Kongen er Havens Protektor siden 1873. (Se *P. A. M. Tauber*, Zool. Have 1859-84, Kbh. 1884; *A. G. Juel*, Aktieselsk. Den zool. Have 1872-97, Kbh. 1897; Festskr. i Anl. af Afsløringen af Dr. K.'s Buste, Kbh. 1903).

Konsistoriebygningen.

I et lille Anlæg ved Allégade mellem Brede- og Smallegade er $^{24}/_{10}$ 1897 afsløret en *Broncestatue af Oehlenschlæger*, 8 F. høj, af Jul. Schultz, paa en høj Granitsokkel med to Relieffer (Guldhornene og Aladdin), af Aksel Hansen. Monumentet er skænket af Konferensrd. Heide.

Paa Kochsvej er 1897 opstillet ved en privat Ejendom en Statue af *Chr. Winther* (Billedhugger: Nicolai Schmidt).

Gamle Huse.

Først sent er det i Kbh. blevet almindeligt at bygge grundmurede Huse. Ved Aar 1400 har der ikke været stort mere end en 4-5 „Stenhuse“ i Byen ved Siden af Kirker, Klostre, Fæstningstaarne og Raadhus. De mere anselige Huse vare i Byens første Tid Træhuse, „Bulhuse“; lerklinede Bygninger vare det almindelige, og først noget før Midten af 16. Aarh.

Gamle Bryghus.

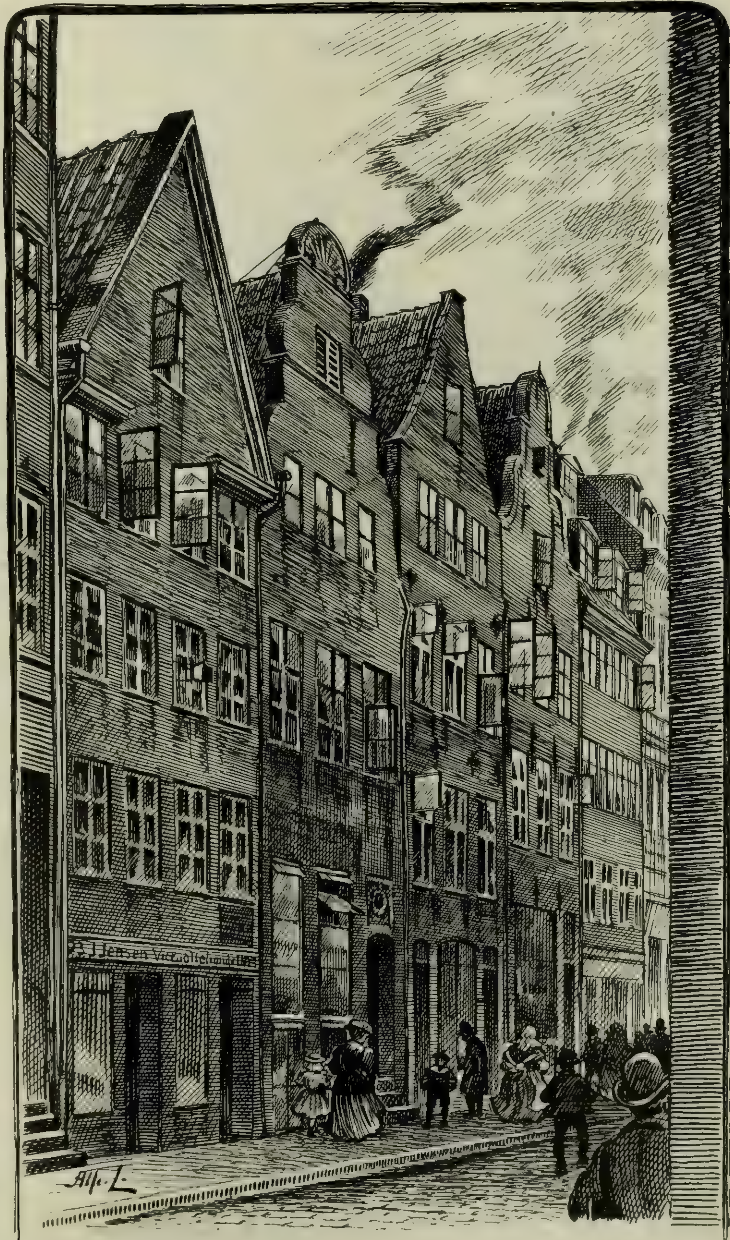
begyndte disse at afløses af Bindingsværkshuse, der indtil Slutn. af 18. Aarh. vare i afgjort Flertal.

Saavel disse som de gamle lerklinede Bygninger, der langt ned i Tiden vare forsynede med Fjællegavle og med Straatag, bleve et let Bytte for Luerne i de mange smaa og store Brande, der i Tidernes Løb have hjemsøgt Kbh., og Byen har — især siden den store Brand 1795 — været yderst fattig paa, hvad man i Almindelighed kan kalde „Gamle Huse“, og endnu fattigere paa gamle Huse af arkitektonisk eller kulturhistorisk Værd.

Af middelalderlige Huse findes der kun hist og her enkelte Rester, dækkede og overpudsede, i Nutidsbygninger. Paa Grund af Nedbrydninger og Ombygninger maa de fleste af disse Rester, der i Reglen hidrøre fra Gejst-

lighedens Bygninger, tilmed søges i Kælderetagerne; det er kun paa meget faa Steder, at de naa op i eller over første Stokværk.

Saaledes er der i Ejendommene mellem Kjøbmagergade og Niels Hemmingsensgade, Walkendorfsgade og Amagertorv en Mængde middelalderlige Bygningsrester i Grundene; ligesaa mellem Walkendorfsgade og Graabrødretorv og mellem dette og Klosterstræde. Paa de to sidstnævnte Strækninger finder man en Del Levninger af det gamle Graabrødrekloster. Nuv. Nr. 11 paa Graabrødretorv er til omtrent op til 2. Stokværks Vinduer af middelalderlig Bygning. Kælderen, der endnu har bevaret Rester af en Hvælving, tjente som Fængsel for Munkene og anvendtes endnu et Hundrede Aar efter Reformationen som „Prison“. Christian IV benyttede i øvrigt Bygningen som Kirke for Arbejderne i Tugthuset (se S. 415).

Lille Kongensgade Nr. 25-29.

Ogsaa i Bygningerne paa Hj. af Amagertorv og Niels Hemmingsensgade er der middelalderlige Rester. Hjørnestedet mod V. stod endnu ved Midten af 18. Aarh. med sine gotiske Gavle. Ogsaa Ejendommen paa det modsatte Hjørne, der har tilhørt Sigbrit, senere Mogens Gøye og hans Datter Birgitte Gøye, og hvor dennes Husbond, Herluf Trolle, døde, er til Dels bygget af røde Munkesten og i middelalderligt Skifte ligesom flere Huse i Vimmelskaftet, særlig paa den vestlige Side af Klosterstræde.

I den kampestenssatte Dobbeltkælder i Skindergade Nr. 47 (se S. 180), hvis ældgamle historiske Navn Klædeboderne desværre er blevet Gaden berøvet, have vi endnu en Levning af Byens ældste Raadhus, ligesom der i den nuv. Bispegaard er Levninger fra det andet Raadhus. I Universitetsgaarden have

vi derimod en Levning af den katolske Bispegaard i Konsistoriebygningen (se S. 187 og 427), den ældste bevarede Bygning i Kbh. Den er opf. i 15. Aarh., men er i Tidens Løb bleven en Del forvansket, særlig ved Indsættelsen af firkantede Vinduer. De gamle spidsbuede Vinduers Profiler ere imidlertid ved Arkitekt M. Borchs Restauration i 1904 atter bragte for Dagen. Kælderen (se Bill. S. 188) med en mærkelig Kamin er vel bevaret, men opfyldt i sin halve Højde; i 1. Stokv., der har været benyttet som Kommunitetssal og Mødesal for Tamperretten, er kun en Hvælving bevaret. (Se „Architekten“ 16/4 1903 og flg.).

„Holger Danske“ i Farvergade.

Fra en lidt senere Periode stammer det nuv. Menighedshus ved Helligaands Kirke, oprindelig Vestfløjen af Helligaandshospitalet, om hvilket henvises til S. 41.

Indtil 1828 kunde man paa Østergade, Hjørnet af Admiralgade, se de Lundske Ærkebispers store Hus, der laa med Gavlen mod Hovedgaden. I Grunden blev for nogle Aar tilbage fundet Rester af hvælvede Kældere og et Par romanske Søjlekapitæler, som nu opbevares i Nationalmuseet.

Af de mange store og statelige Adelsgaarde, der fremstod i Kbh. i 2. Halvdel af 16. Aarh. — vi skulle blot nævne Kansleren Johan Friis's Gaard, der laa, hvor nu Regensen ligger, og ses ligesom de følgende paa Jan van Wyck's Tegning af Byen fra 1611, Henrik Rantzaus Gaard, paa Hjørnet af Kultorvet og Pustervig, Hovmestergaarden, d. v. s. Chrf. Walkendorfs Gaard ved Gammelstrand, Marsvinernes Gaard, hele Nordsiden af Østergade, hvor der laa adelige Gaarde lige fra Hak Holgersen Ulfstands taarnprydede Gaard paa Hjørnet af Østervold (nu Kongens Nytorv) og op til Nr. 56 —, af alt dette er der saa godt som intet tilbage over Jorden. Kun paa Hauserplads Nr. 32 er der endnu en Del af en gammel Adelsgaard bevaret. I Gaardsmuren ses indmuret Sten med de Rosensparrers, Munkers og Gyldenstjerners Vaabener samt et Brudstykke af et Relief i Sten, der forestiller en Rytter i Kamp med en Mængde Slanger, Symbolet for den christne Ridders

Kamp med Lasterne. Ogsaa en Vindeltrappe af Sten med Renæssanceornament over Indgangsdøren staar endnu i sin fulde Højde.

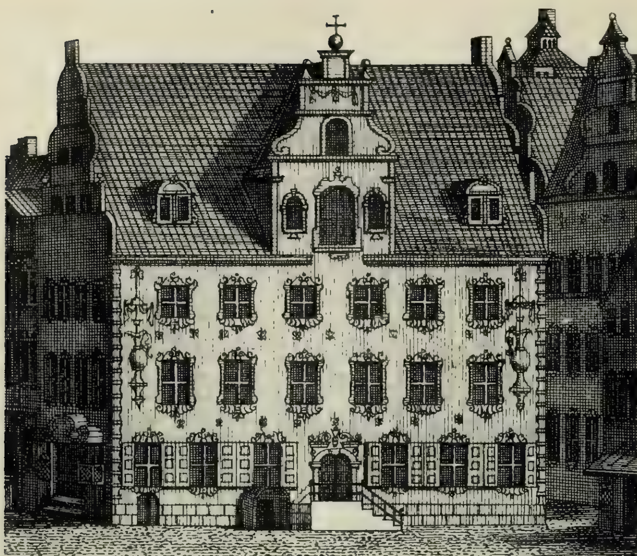
Her og mange Steder i Byen finder man under de Nybygninger, der have rejst sig efter Brandene, hvælvede Kældere, der for største Delen stamme fra denne Adelens store Byggeperiode.

Fra Slutn. af 16. Aarh. have vi dog endnu en Rest tilbage af en ejendommelig Bygning, nemlig Fr. II's Sejlhus, en tre Stokv. høj Bygning med en skæv Gavl, der blev opført 1579 for den østlige Ende af den lange Reberbane paa Bremerholm. Den har i sin Tid raget højt op over Byens andre Bygninger og ses paa de fleste Prospekter af Byen fra Chr. IV's Tid. Da Gyldenløves Gaard, det nuv. Charlottenborg, blev opført 1672, blev et Stykke af Sejlhuset nedbrudt, men Resten staar endnu, ligesom et lille Stykke af Reberbanen. Det sidste benyttes som Billedhuggerateliers. Under de svenskes Belejring af Kbh. 1659 og senere hen brugtes Sejlhuset som Kvæsthus (se S. 325), og i første slesvigske Krig blev Reberbanen, der stod i hele sin Længde, saa længe Flaaden havde hjemme paa Bremerholm, benyttet som Internat for de tyske Fanger.

Nyhavn Nr. 9.

Af Chr. IV's forskellige Bygninger skal i denne Forbindelse kun nævnes *Gamle Bryghus* (se S. 328 og 428). Det er opf. paa en firkantet, muret Skanse, oprindelig et Led i den Befæstning, som Chr. IV gav Kbh. omtr. 1607, og dannede Vestfrontens Afslutning og Støttepunkt mod Søen. Det maa erindres, at Søen dengang skyllede ind over det senere opfyldte Frederiksholms Kvarters Terræn, saa Vestkanten af Slotsholmen, der nu begrænses

Store Lækkerbidsken.

af Frederiksholms Kanal, dengang var Strand (se S. 18). Senere tog Kongen imidlertid anden Bestemmelse med den, Muren blev forhøjet, Gavlene og og det mærkelige høje Tag blev sat op 1618, hvorpaa Bygningen Aaret efter blev „forordineret" til et Bryghus. Uagtet Bygningen to Gange har været hjemsøgt af Ildsvaade, — 1632 og 1767 —, staar den dog, hvad man kan overbevise sig om ved at sammenligne den med Stik fra 17. Aarh., ganske som i sin første Tid med sit vældige Tag og sine udstrakte Kornlofter. Loftet over de store hvælvede Rum i 1. Stokv. er lagt med Sten; ifl. et stedligt Sagn skal her i Loftslugerne have staaet Kanoner, med hvilke i Stormnatten 1659 de fremstormende Svenskere, der først vendte sig mod Slotsholmens Vestside, blevebeskudte.

Medens Provinsbyerne som oftest have enkelte eller flere anselige og ofte med kunstfærdigt Snitværk og Billedskærerarbejde prydede Bindingsværkshuse at opvise fra 16. og 17. Aarh., synes de kbhvnske. Borgere at have foretrukket at opføre Stenhuse. At her dog ogsaa har været prægtige Bindingsværkshuse, kan ses af det smukke Stik af Amagertorv fra c. 1745, der findes i Thurahs Danske Vitruvius. Efter Grevens Fejde og den ødelæggende

Den Grønbechske Gaard.

Belejring 1535-36 tog Kbh. et mægtigt Opsving, særlig efter Freden i Stettin; der strømmede Velstand til Byen, og Borgernes Selvfølelse giver sig Udslag i en Mængde statelige Gaarde rundt omkring i Staden.

Det er Renæssancens Former, der gøre sig gældende i disse Huse, af hvilke de ældste bevarede ere de gamle Huse med de smukke Gavle i Lille Kongensgade Nr. 25-27-29 (se S. 429). Af borgerlige Huse i den særlig her hjemme udformede Rosenborgstil eller Christian IV's Stil er nu kun Reinhold Hansens Gaard — ogsaa (men fejlagtigt) kaldet Dyvekes, senere Schoustrups Gaard — Amagertorv Nr. 6 (se S. 360 og Bill. S. 9), samt Efterslægtens Gaard, Østergade Nr. 54 (se S. 222 og 223), tilbage. Den første er opf. 1616, restaureret (mindre heldigt) i 1852, men med stor Forstaaelse i 1898, den sidste er opf. 1640. I en af Kældrene her opdagedes ved den sidste Ombygn. under Kældergulvet en lav, muret Hvælving, til hvilken der førte en smal Slidsken med tragtformet Aabning opefter, ganske i Lighed med Chr. IV's Pengeslidsken paa Frederiksborg, gennem hvilken han lod Øresundstoldens Pengestykker glide ned i sit Skatkammer; det var den i sin Tid velbekendte og rige Handelsmand og Rentemester Henrik Müllers hemmelige Skatkiste. Kælderen under Sidebygningen stammer vist fra den ældre Adelsgaard. Men Hovedbygningen ud mod Gaden er opført af Henrik Müller, oprindelig med en Altan med Dør midt paa 2. Stokværk. Over Vinduerne er der Buestik delvis med tilhugne Kvadersten og høj Renæssancefaçadegavl paa Midten.

Den Collinske Gaard.

Denne Bydel, Lille Kongensgade, den vestlige Del af Nordsiden af Østergade og Amagertorv, er en af de faa, som ikke blev ødelagt i nogen af de store Brande i 18. Aarh., og en af de meget faa Strækninger af Byen, hvor man kunde vente at finde ældre Bygningsrester. Desværre have Ombygninger og Ødelæggelser været ligesaa virksomme som de store Ildsvaader, og efter Nutidens radikale Ombygninger finder man kun betydningsløse Enkeltheder, som i Nr. 6 paa Kjøbmagergade en Vægdekoration mulig fra Slutn. af 17. Aarh. (gengivet i „Architekten" for $^{29}/_{4}$ 1905).

De nævnte Gaarde og Huse ere de eneste, der ere bevarede til vor Tid af en Mængde anselige borgerlige Bygninger, som rejste sig i Kbh. i Slutningen af 16. og Beg. af 17. Aarh. Men ved Siden af disse fornemme,

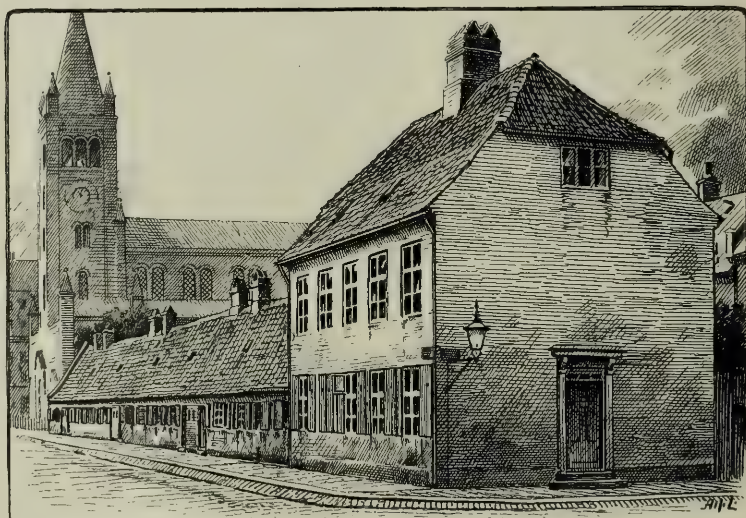
af røde Sten opførte Patricierhuse, der fremtræde saa stærkt paavirkede af fremmed Kunst, med svejfede Gavle og Sandstensbaand og Cartoucher, træder der os en anden mere beskeden og smaaborgerlig Husform i Møde. Den mangler kun sine fornemmere Naboers dekorative Udsmykning, men viser i sin Bindingsværksopbygning ganske de samme Karaktertræk som hine, det høje Tag og den enkelte eller dobbelte Façadekvist, der i Reglen er ført op med sin Spids i Højde med Tagryggen.

Nybodershuse fra Chr. IV's Tid.

Disse Façadekviste udgøre noget af det ejendommelige ved Bygningerne, der gerne ere leddelte i vandret Retning ved andet Stokværks Udkragning over første, og betegne dem som Købmandshuse. De have som Regel ikke noget Vindue, men derimod en Luge og over denne en fast eller løs Kranbjælke, der i sidste Tilfælde vises ud gennem et Hul over Lugen, for at man kunde hejse Varerne op til Lagerrummene paa Loftet.

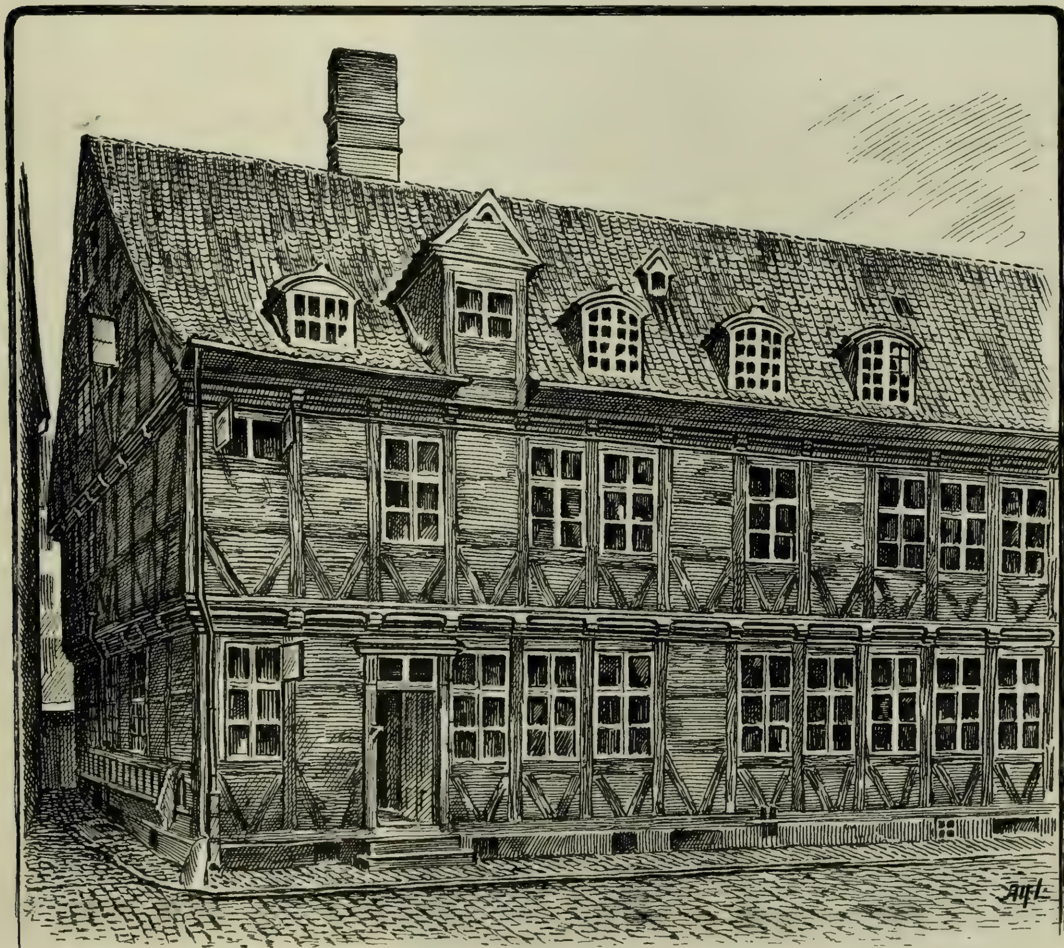
Sammenligner man Reinhold Hansens og Henrik Müllers Gaarde med deres mere beskedne Frænder, Holger Danske i Farvergade og Huset *Nr. 9 i Nyhavn*, der er bygget 1681, vil man se, at Typen er ens (se S. 430 og 431). Huset i Nyhavn er valgt blandt en Mængde lignende, der endnu findes spredte i den gamle By. *Holger Danske* var indtil Nov. 1905, da den nedbrødes, den eneste bevarede gamle Gaard med to Façadekviste, men paa Wolfgang Haimbachs Bill. af Arvehyldingen paa Slotspladsen ses „Bag Børsen“ en ganske lign. Bygning, kun med en lav Tagkvistrække ved Siden af den ene Kvist. Den nu nedbrudte Gaard „Tre Kroner“ fra 1770 i Tornebuskegade viste til Gaarden en ganske lignende Façade, dog med en aaben Svalegang.

Nybodershuse fra Fr. IV's Tid.

Fra Fr. III's Tid have vi endnu *Sukkerhuset* (nuv. „Phønix“), det store Pakhus, der blev bygget ved den i 1866 tilkastede „Børsgrav“ eller

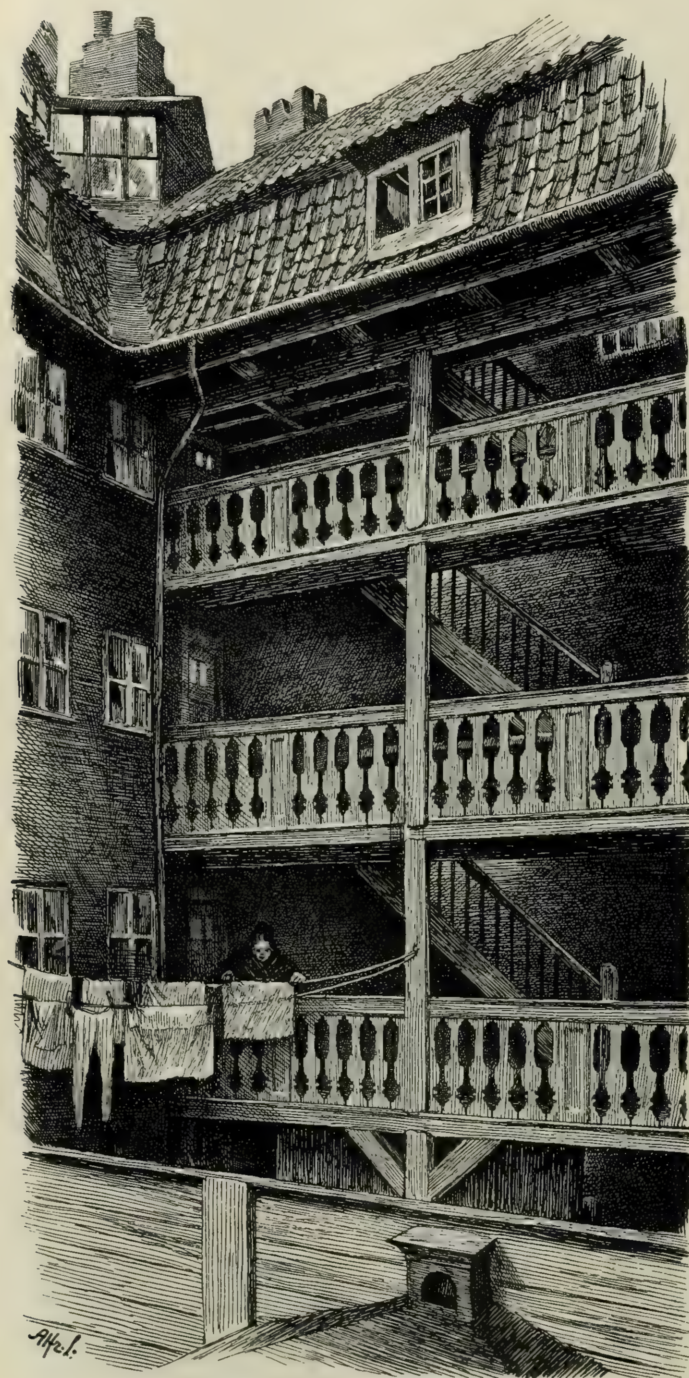
Kanalen bag Børsen (se S. 346). Det er en 4 Stokv. høj, grundmuret Bygning med to svejfede Façadekviste, af hvilke den ene bærer Aarst. 1657 (Pakhuset foran er opført 1862 af Arkitekt J. D. Herholdt). Af en ganske lignende Type var Stadens Gæstehus, det af Magistraten autoriserede Hotel *Store Lækkerbidsken* (S. 432), opf. af Walkendorf 1582 mellem Østergade og Kirkestræde, med Længdesiden ud til Amagertorv. Ejendommelig for kbhvnske. Bygninger, som ikke vare forsynede med Port, var den murede Platform foran Husets Indgangsdør, der gerne laa højt over Gadelinien, med Sten- eller Trætrappe ned paa den ene Side. Gæstehuset havde kun een Façadekvist. Det gik til Grunde ved Branden i 1795.

Admiralsgaarden.

Et Gaardinteriør af Nr. 14 Bag Børsen, den *Grønbechske Gaard* (nuv. Slotsholmsgade, se S. 432), der blev nedbrudt 1867 i Anledning af Christiansgades Anlæg, viser ikke blot Typen paa den kbhvnske., men paa den almindelige danske Købmandsgaard, saaledes som der endnu findes mange fra 16. og 17. Aarh. rundt omkring i vore Provinsbyer. I Kbh. forekommer denne Gaardtype dog kun, hvor Pladsen tillod den gamle nordiske Bygningsmaade: Den firlængede Gaard med aaben og med udskaaret Træmmeværk forsynet Svalegang paa Hovedbygningen især. Adskillige Adelsgaarde vare byggede paa samme Maade. Til Begyndelsen af 19. Aarh. kunde man mellem Grønnegade og Regnegade endnu se en gammel Adelsgaard med en lav Mur ud til Gammelmønt og Gaardsplads mellem denne og

Hovedbygningen, der laa fornemt tilbagetrukken med Bagsiden ud til Didrik Badskærs Gang. Det var, ifl. O. Nielsen, Ove Gieddes Gaard, der før ham havde været beboet af Albert Skeel og senere af Holger Vind. Den gamle Hovedbygning, der nu fremtræder som Bagbygning, efter at der er bygget et Hus foran til Gammelmønt, ligger der endnu, og skønt dens Façade mod Gaarden er saa overdækket med Puds, at endog Overgangsfoden og Bjælkehovederne ere skjulte, gør den dog endnu Indtryk af at have kendt bedre Dage. Ikke mindst Bagsiden ud mod Didrik Badskærs Gang, der henimod Slutningen af 18. Aarh. er bleven prydet med antike Medailloner og et Par Relieffer med mytologiske Fremstillinger.

Gaardinteriør fra Adelgade Nr. 22.

Mere speciel kjøbenhavnsk og bygget med større Hensyn til Pladsen var Gaarden Nr. 5 i Store Strandstræde — den senere saakaldte *Collinske Gaard* (se S. 433) —, der under Fr. III beboedes af den spanske Gesandt ved Hoffet Grev de Rebolledo. Over Porten paa den ganske ombyggede Gaard sidder paa Indersiden endnu en Sten med det Rebolledoske Vaaben. Her dannede Svalegangen paa det fremspringende, gavllignende Midtpartis Gaardside kun en Forbindelse mellem de to Halvtagssidebygninger, der under en ret Vinkel støde op til dette Midtparti. Svalegangen ligger altsaa her ikke udvendig paa 1. Stokværks fremspringende Loftsbjælker, men danner et aabent Galleri inde i selve Huset. Paa den modsatte Side — ud mod Bredgade — var Gaarden afsluttet af en Mur.

En Gaard i Pilestræde Nr. 8, der blev ombygget sidst i 1870'erne, viste ganske lignende Forhold, og denne Bygningsmaade turde i det hele have været meget almindelig i Kbh.

I „Ny-Kjøbenhavn“ — den store Bydel Ø. for Gotersgade og Kongens Nytorv, der blev indlemmet i Staden af Chr. IV 1629 — var Rosenborg, der med Undtagelse af sine Karnapper, sin Vægtergang og Trappeopgang i det Ydre staar nogenlunde uforandret, og derefter Nyboder (S. 434) den første Købstadbebyggelse. Af Christian IV.'s *Nybodershuse* er der nu næppe noget tilbage (se S. 325). Det sidste, der faldt, var ejendommeligt nok det sidste, han havde planlagt, men som imidlertid ikke blev opført før to Aar efter hans Død. Det blev som „*Admiralsgaarden*“ (S. 435), Nyboders yderste Forpost mod Byen, bygget paa den kileformede Grund, som laa mellem de to Skraagader, der begrænsede de nye Baadsmandsboder, af hvilke den nordligste, „den store Stenbro“, som endnu kan spores i Grundene bag St. Kongensgade, og som endnu fremtræder aabent i det lille Stykke af den gamle Adelgade mellem Fredericiagade og Skt. Paulsgade, førte ud til Østerport, medens den anden Skraagade førte ned til Skt. Anne Bro og Toldboden. Da Henrik Rüses Gadeplan blev gennemført efter 1660, bleve Skraagaderne nedlagte, og da den nordlige Side af St. Kongensgade blev bebygget, blev den sydlige Gavl af Admiralsgaarden afskaaret. Gaarden selv, en anselig Bindingsværks Bygning paa to Stokværk med Udkragning af andet over første og af Taget over andet Stokv., forsvandt først i 1899. Den var under Belejringen Embedsbolig for Niels Juel. (Se „Fra Arkiv og Museum“ I. S. 191).

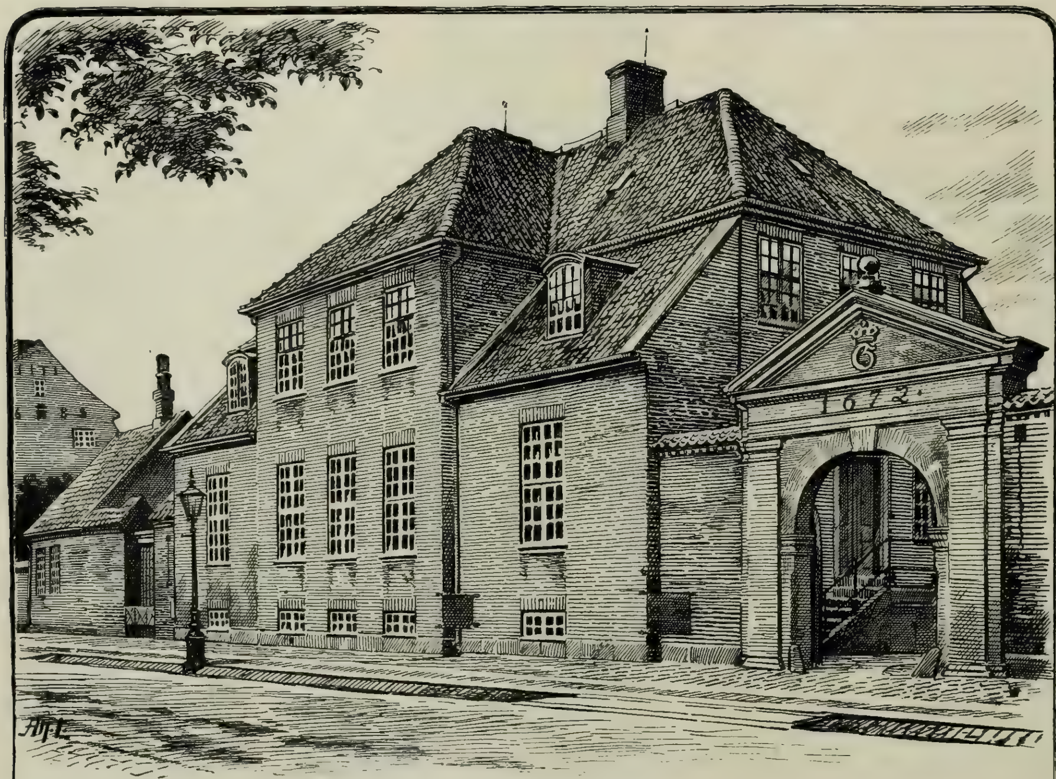

Hjørnet af Adel- og Helsingørsgade.

Af den oprindelige Bebyggelse i Ny-Kjøbenhavn i 2. Halvdel af 17. Aarh. er der endnu en Del Huse tilbage. Overalt, hvor man har maattet spare paa Byggepladsen, ligge Husene med Endegavlen mod Gaden. Undertiden har man betragtet den som en Længdeside, hvor smal den end var, og har sat en smal, høj Façadekvist paa Midten. Men som oftest har man rejst Gavl over Huset i dets fulde Bredde. Men disse Gavle vise ikke længere Renæssancens pyntelige Svejf og Ornamenter. Det er Huse,

som ere byggede i en økonomisk trykket Periode, der er intet gjort for at glæde Øjet. For at spare Plads — og det galdt at spare, hvor man kunde — finder man ofte Trappegange og Korridorer anbragte udvendig paa Husene ud til Gaarden, hvor de danne en Slags tarvelige Svaler, der gøre Gaardspladsen mere mørk og indskrænket, end den er i Forvejen, og hele Kvarteret i høj Grad brandfarligt (se S. 436 og 437).

Bag Hjørneejendommen mellem Gotersgade og St. Kongensgade staar endnu et karakteristisk Pakhus af Bindingsværk med Façade mod den ikke længer eksisterende „Store Stenbro“, den gamle Skraagade ud gennem Nyboder. Og endelig findes endnu i Kvæsthusgade Nr. 6 en anden gammel Bindingsværksbygning, nærmest en Slags „Søbod“ og vistnok fra Slutn. af 17. Aarh.

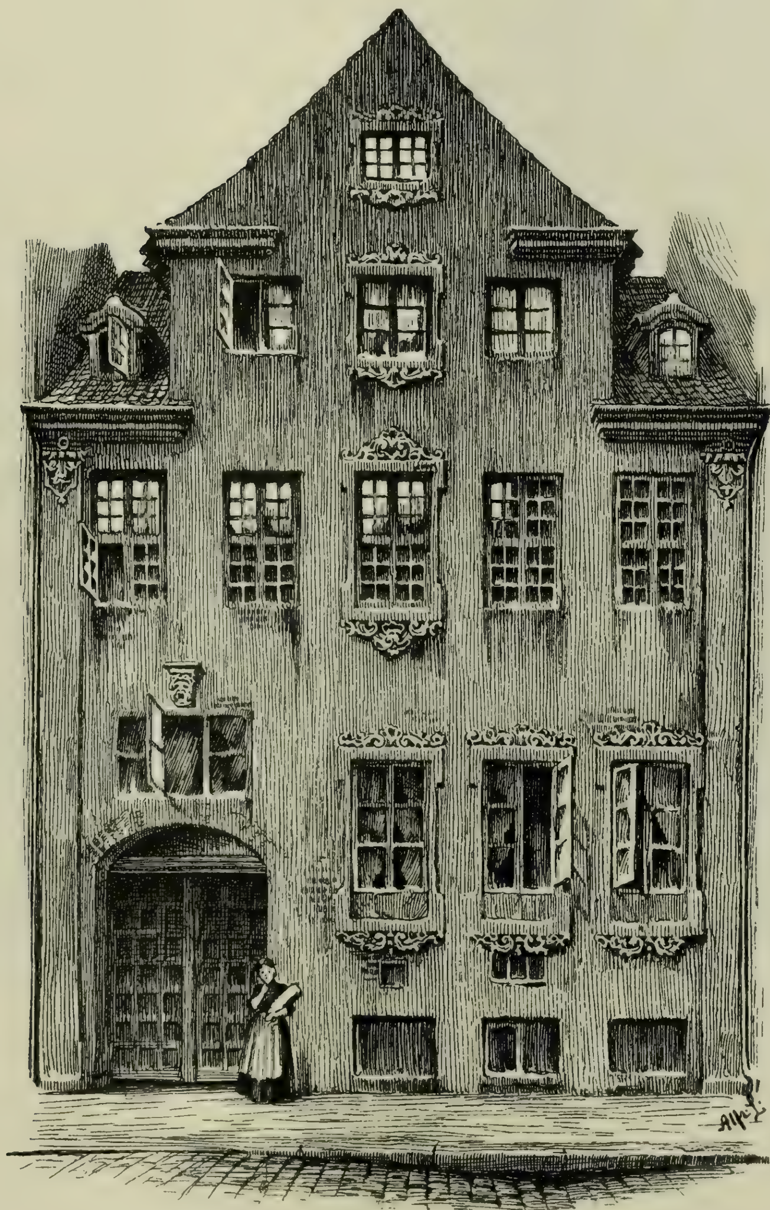

Kommandantboligen paa Rosenborg.

Ved de sidste Aars store Byggeforetagender er der forsvundet en Mængde af 17. Aarh.'s Huse. Der er nu kun tilbage en Gaard paa Hjørnet af Vestervold og Ny Vestergade, opført omtrent 1675, samt nogle enkelte paa Christianshavn. En Særstilling indtager den villalignende *Kommandantbolig* paa Rosenborg, der er opført i Beg. af Chr. V's Tid af Generalbygmester Lambert van Haven. Med sit paa begge Sider stærkt fremtrædende Midtparti (se S. 131) danner den næsten en Korsbygning. Den har høj Façadekvist til begge Sider over Midtpartiet, knækket Tag og sortglaserede Sten.

Af de Huse, der endnu staa i Vognmagergade, Gammelmønt — her de to ret anselige Hjørnehuse til Møntergade, i 17. og 18. Aarh. Gæstgivergaardene „Stadt Riga“ og „Stadt Wismar“ — og andre Steder, og som ere byggede efter Branden 1728, fremgaar det tydeligt, at der efter Branden ikke skabtes nogen ny Hustype i Kjøbenhavn. Men ogsaa her gør Befolkningens forskellige Formuesvilkaar sig gældende. En Særstilling indtager

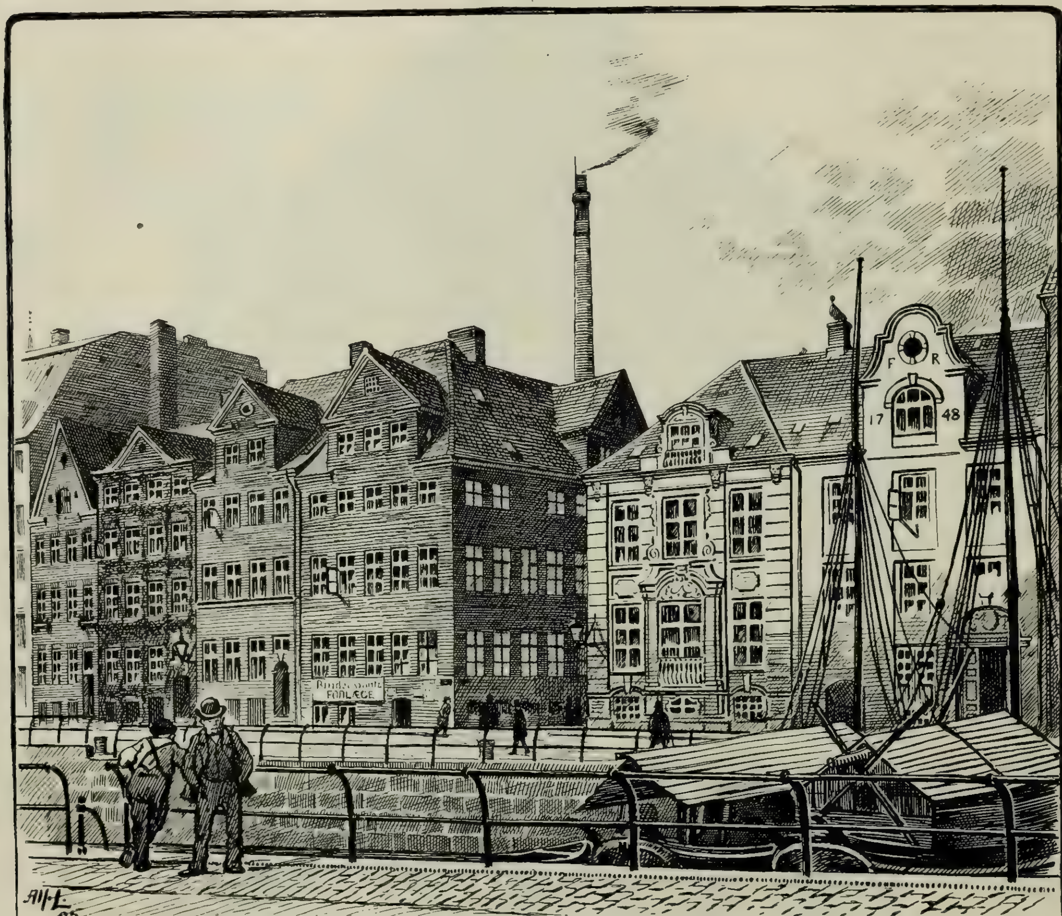
„De Fattiges Sjæleboder", der efter Branden blev genopført paa samme Sted — ud til Smøgen, Møntergade Nr. 31, der oprindelig, og endnu paa Kort fra 1755, hed „Bag Østervold" — og vistnok i samme Skikkelse som før, med Trappe op til Indgangsdørene over en høj Kælder. Det var disse „Boder ved Skt. Clare", stiftede 1550 af Albert van Gochs Enke, der

Aabenraa Nr. 25.

gav Anledning til Gadenavnet „Klareboderne". Ved Siden af de nævnte beskedne Borgerhuse fremtræder der ogsaa nu, efter Branden, mere patriciske Bygninger som Professorgaardene i St. Kannikestræde, den Fransk-Reformerte Præstegaard i Aabenraa, Stedet paa Hjørnet af Kjøbmagergade og Løvstræde og mange andre. Façadekvistens Linier ere blevne trukne op med en kraftigere, mere fremspringende Gesims. Dennes nederste vand-

rette Del er undertiden fortsat over Façadens, stundom fremspringende Midtpartis hele Bredde; undertiden er den skaaret af paa den midterste Tredjedel, men altid følger den ud og ind med Façadens Profilering. Façaden selv smykkes med brede Pilastre, hvoraf to bære Gavlspidsens Hjørner, med mere eller mindre fremtrædende Kapitæler, og Vinduerne faa, naar det kommer højt, Sandstensrammer med Barokornamenter. Smukke Eksempler paa fornemme Borgerhuse i Kbh. efter Branden 1728 er St. Kongensgade Nr. 45, *Aabenraa Nr. 25* (S. 439) — indtil Dekorationen for nogle Aar siden desværre blev ødelagt af en uforstaaende Ejer — og Hjørnehuset mellem

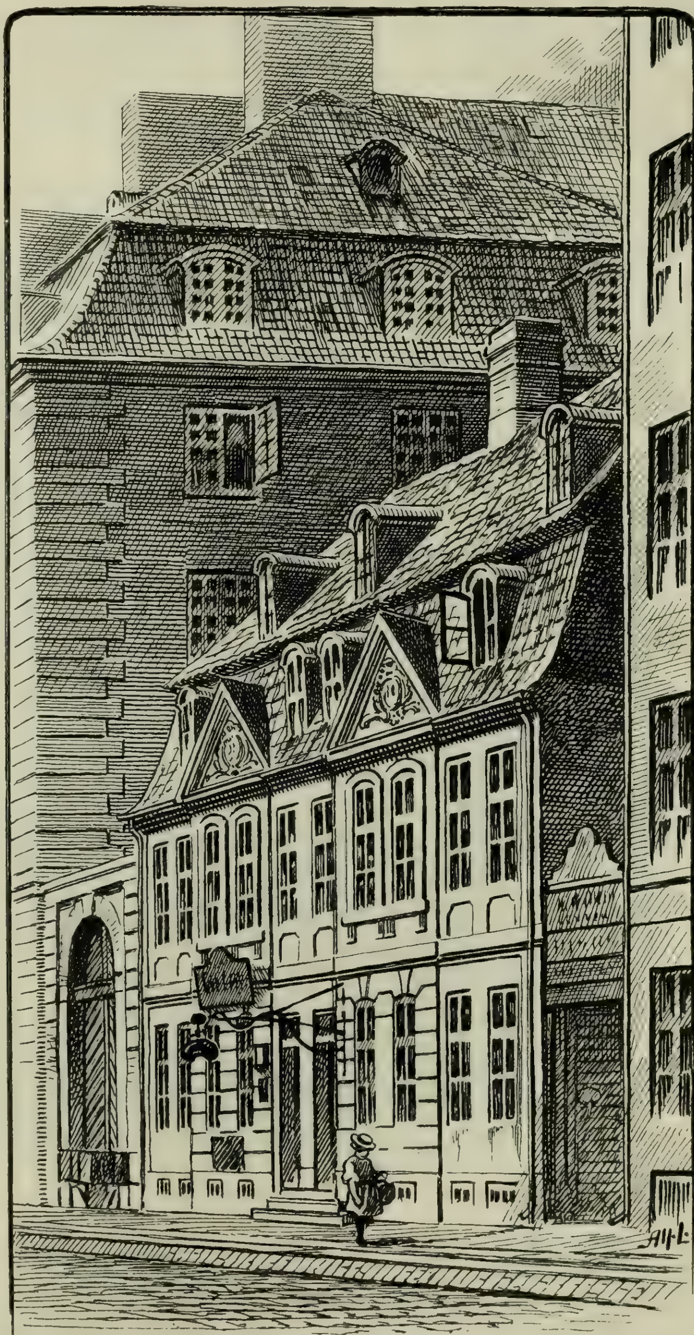

Huse paa Hjørnet af Knabrostræde og Nybrogade.

Knabrostræde og Nybrogade, der ligger med Gavlen mod Nybrogade, og som findes afbildet i Thurahs Hafnia hodierna som Eksempel paa en „Opstalt af et sirligt Borgerhus“. Efter dets Opførelse var det i nogle Aar Assistenshus. Portalen var, som det fremgaar af Thurahs Billede, anbragt i Gavlen ud mod Snaregade, og oven over den fandtes en Altan med Dør i italiensk Barokramme. Midtvinduet i Gavlen ud mod Nybrogade var anbragt mellem Pilastre og forsynet med Balkon eller Altan med et kurveagtigt udbuet Jærnrækværk ligesom den smalle Kvist. Omtrent 1748 blev det ualmindelig smukke og fine Hus bygget sammen med Naboejendommen til højre, hvilket ikke var nogen Vinding, og ved samme Lejlighed blev sandsynligvis Façaden ud mod Snaregade forandret, eftersom Nabobygningen blev forsynet med Port ud mod Nybrogade, saa Indkørsel kunde foregaa herfra.

Disse to Huse paa det østlige Hjørne af Knabrostræde udgøre tillige med de mere beskedne Ejendomme paa den vestlige Side af Knabrostræde, med Kanalen og dens Fartøjer i Forgrunden, et mere helstøbt Stykke „Gammel-Kjøbenhavn“, end man finder noget andet Sted i Byen.

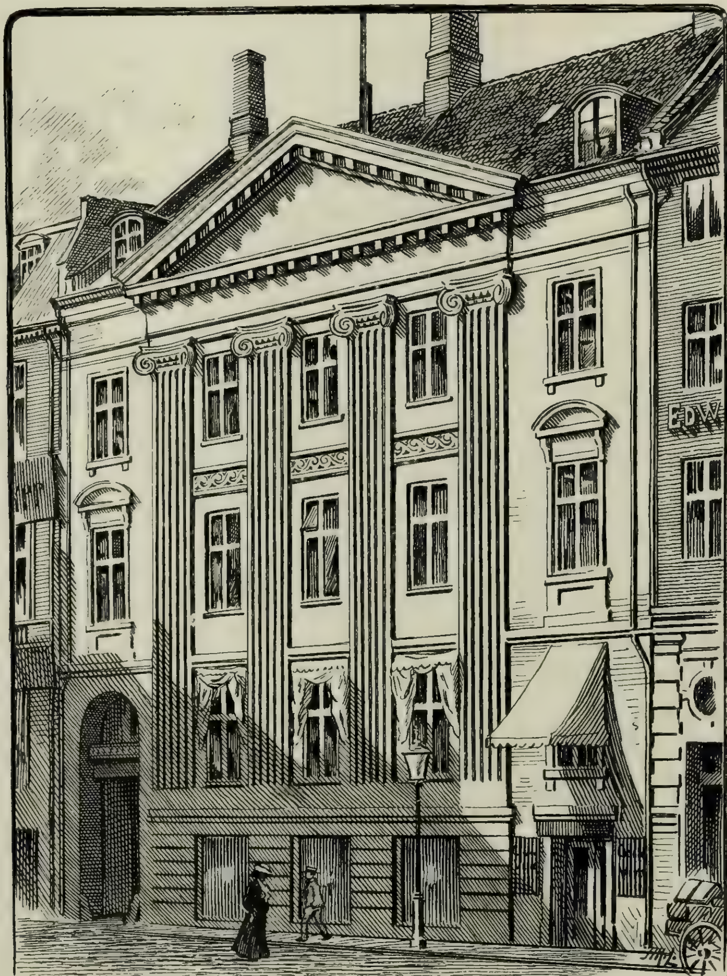
Endnu et Par sirlige Borgerhuse bør nævnes: Den af Chr. Lihme opførte Gaard Kongens Nytorv 18, opført 1769, stærkt paavirket af Ny-Klassicismen, med flade Jærnbalkoner og en Frise med Medailloner og Relief, der paafaldende minder om Bagsiden af Ove Gieddes Gaard ud til Didrik Badskærs Gang. Og endelig den Holmbladske Gaard *Sølvgade Nr. 38*, der er opført 1776, med to fremspringende Partier med Fronton og Rokokoornament foroven og rustikfuget for 1. Stokværks Vedk. samt en vandret Leddeling mellem 1. og 2. Stokværk. Endvidere kunne nævnes det tidligere asiatiske Kompagnis fornemme og smukke Tvillingbygninger i Strandgade 21-27 paa Christianshavn (fra 1873 „De forenede Oplagspladser og Værfter“), hvoraf den nærmest Brogade er opf. 1738 og den anden 1781 som Pendant til den første.

Sølvgade Nr. 38.

Eigtveds og Thurahs Virksomhed blev særlig knyttet til de forskellige Slotsbygninger, Christiansborg, Prinsens Palæ og Palæerne paa Amalienborg samt Frederiks Hospital. Til Bolig for sig selv opførte Thurah den Bygning, hvor senere Fødselsstiftelsen (se S. 261) flyttede ind. Des større Betydning fik Harsdorff og hans Skole for Kbhs. borgerlige Bygningsstil. Gaardene *Nr. 18 paa Gammeltorv*, Petersens Jomfrukloster paa Amagertorv (se S. 301), Nr. 62 i St. Kongensgade, Nr. 5 paa Kongens Nytorv, Harsdorffs egen Bolig

(S. 166), og fremfor alle Grosserer Peschiers Gaard ved Holmens Kanal, nuværende Nr. 12, som senere har faaet en Etage bygget paa (se S. 351). Endelig Løveapoteket paa Hjørnet af Vimmelskaftet og Hyskenstræde og Erichsens, nu Handelsbankens Gaard paa Kongens Nytorv (se S. 352). I dem alle gør Ny-Klassicismen sig gældende med sine rolige, harmoniske Forhold; Søjler og Pilastre forekomme ikke længere som en tom og unyttig Dekoration, men som nødvendige, bærende Led. Den traditionelle Façadekvist falder bort, og en Frontespice, der støttes af mere eller mindre fritstaaende Søjler eller Pilastre, træder i Stedet; se foruden de

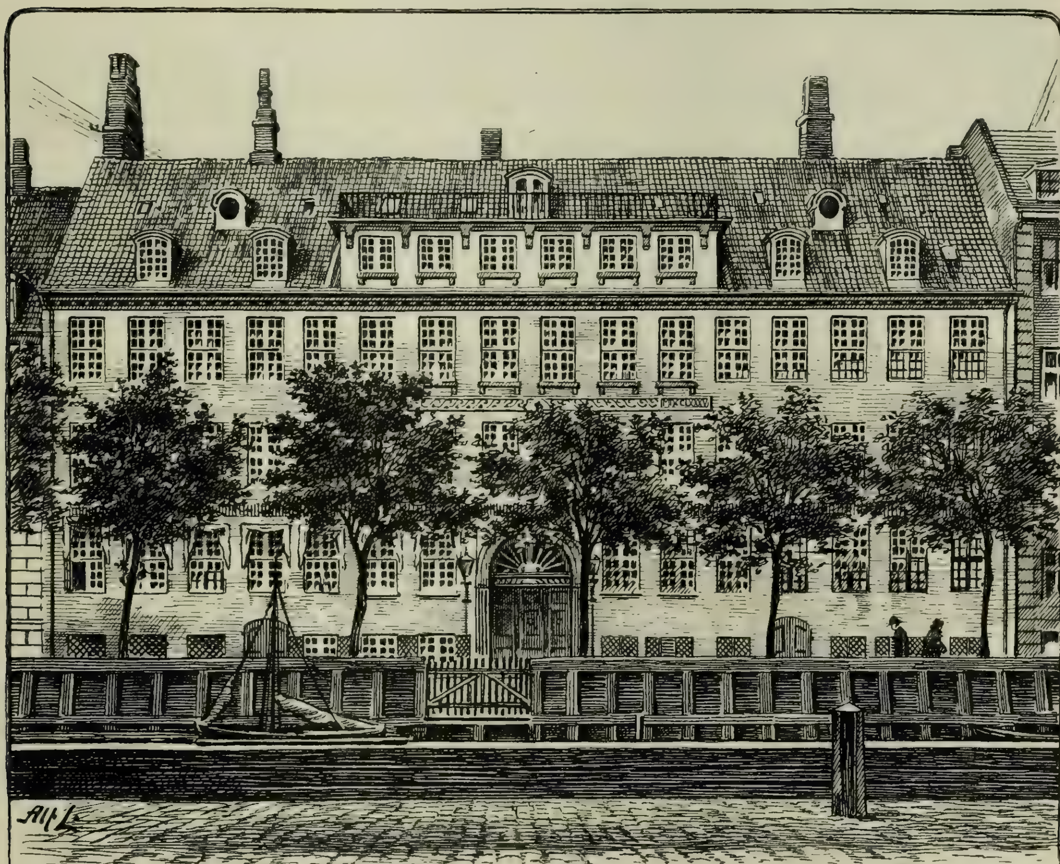
Gammeltorv Nr. 18.

anførte Harsdorffske Bygninger tillige Nygade Nr. 7 (Privatbankens tidligere Gaard) og den af N. A. Abildgaard opførte Ejendom Nytorv Nr. 5 (den har senere faaet eet Stokv. til). Her kan ogsaa nævnes Statsminister Møstings Hus i Smallegade paa Frederiksberg.

Det var Datidens store Handelsherrer, der opførte og boede i disse monumentale, solide Bygninger, der aande rolig og grundfæstet Velvære. En maaske mindre monumental, men stadig borgerlig-fornem Hustype finde vi i en Række Huse som Gammeltorv Nr. 14 og 22, Nytorv Nr. 3, Højbroplads Nr. 9 og 21, Skt. Annæ Plads Nr. 5, *Heerings Gaard*, Overgaden n. Vandet Nr. 11 paa Christianshavn, og mange andre. Her ere baade Frontespice og Søjler faldne bort, Façaden har i Reglen to fremspringende

Yderpartier, brede nok til et Vindue hver, som i 1. Stokv. bliver prydet med en triangulær eller buet Fronton, medens den tilbageliggende Del af Façaden mellem disses Yderpartier enten bliver optaget af Pilastre eller faar en Frise over 1. Stokværks Vinduer med en stiliseret Bølgelinie eller et Palmetteornament.

Med Bombardementet 1807 begyndte en lang Række Ulykkesaar for Landet og Hovedstaden, og i den følgende, økonomisk stærkt trykkede Tid,

Heerings Gaard.

hvor Nøjsomhed og Sparsommelighed var Tidens Løsen, fik Hovedstadens private Nybygninger et tilsvarende Præg.

Men alene den Omstændighed, at vi maa gaa til Grænsen af 19. Aarh. for at finde „Gamle Huse“ i Kbh., viser, hvor fattig Byen ved Tidernes Ugunst er bleven i denne Henseende.

I Raadhusbiblioteket findes en Billedsamling, der 1905 omfattede c. 800 Blade, i hvilke der findes Fotografier af de fleste af de i dette Afsnit nævnte Bygninger samt af mange Prospekter fra det gamle Kbh.

Christiansgade med den nye Biblioteksbygning, Foraar 1905.

III.

Befolkning. Erhverv. Administrative Forhold.

Befolkningsforhold. Bolig- og Ejendomsforhold. Erhvervsforhold.

Den første danske Folketælling, der ogsaa omfattede Hovedstaden, afholdtes i 1769; der foreligger imidlertid af M. Rubin foretagne Beregninger over den kbhvnske. Befolknings Størrelse til forskellige forudgaaende Tidspunkter. Saaledes er Folketallet anslaaet til c. 25,000 i 1633, til knap 30,000 i Tiden før Enevælden, til c. 60,000 i 1680-90; den meget betydelige Stigning, der er foregaaet efter Enevældens Indførelse, forklares ved den enevældige Konges Magtudfoldelse, Garnisonens Forøgelse og Statens stærke Indgriben i det økonomiske Liv, som særlig kom Hovedstaden til gode. I 1710, før Pesten, anslaas Kbhs. Befolkning til c. 66,000 Indb.; men efter Sygdommens Hærgninger var Folketallet reduceret til c. 44,000. Den store Farsot havde altsaa bortrevet omtrent en Tredjedel af Byens Befolkning.

I 1769 udgjorde den kbhvnske. Befolkning c. 92,500 Personer, heri medregnet Militæret, der i øvrigt ikke taltes med ved Folketællingen. De forskellige Tællinger i 19. Aarh.*) viste flg. Indbyggertal: 100,975 (1801), 119,292 (1834), 120,819 (1840), 126,787 (1845), 143,591 (1855), 155,143 (1860), 181,291 (1870), 234,850 (1880). Siden 1880 er der afholdt 5-aarige Tællinger med flg. Folketal: 280,054 (1885), 312,859 (1890), og 333,835 (1895). Ifølge kgl. Resolution af $^3/_9$ 1898 blev den følgende Folketælling sat til $^1/_2$ 1901, og efter denne udgjorde Indbyggertallet i Kbh. (uden de indlemmede Distrikter), som i det følgende kaldes *„det gamle Kjøbenhavn“*, 360,787, i de $^1/_1$ 1901 indlemmede Brønshøj- og Valbydistrikter henholdsvis 9,964 og 7,484 (i alt altsaa 378,235 Indb.), i den

*) Folketællingen 1850 er udeladt, da den paa Grund af Krigsforholdene er misvisende.

fra $^1/_1$ 1902 indlemmede Sundbyernes Kommune 22,340 Indb., saaledes at man $^1/_2$ 1901 for Kbh. inden for dens fremtidige Grænser naar til et Folketal paa 400,575.

Frederiksbergs Indbyggertal udgjorde i 1801 1172 og ved de flg. Folketællinger 1921 (1834), 2304 (1840), 2513 (1845), 4342 (1855), 8164 (1860), 16,878 (1870), 26,510 (1880), 34,513 (1885), 46,954 (1890), 56,100 (1895), og endelig i 1901 76,231.

Hovedstadens Befolkningstilvækst i 19. Aarh. har været i høj Grad uregelmæssig. Efter Krigen 1807-14 stod Udviklingen næsten helt i Stampe, men efter 1840 spores der en Fremgang, der midlertidig afbrydes af Krigsaarene 1848-50. I Aarene 1845-54 udgør Befolkningstilvæksten omtr. $1^1/_4$ pCt. aarlig, stiger til lidt over $1^1/_2$ pCt. i 1855-59, paa hvilket Punkt den bliver staaende omtr. uforandret i 1860-69, hvorefter Tilvækstkurven, under Paavirkning af den stærke Indvandring i 70erne og den første Halvdel af 80erne, stiger rask til $2,_{62}$ pCt. i 1870-79 og $3,_{58}$ pCt. i 1880-84. Men i det flg. Femaar gaar Tilvækstprocenten hurtig ned, væsentlig fordi Indvandringsstrømmen formindskes, og synker til $2,_{24}$ pCt. i 1885-89, $1,_{31}$ pCt. i 1890-94 og $1,_{30}$ pCt. i 1895-1900.

For det gamle Kbh. er der altsaa en fortsat Nedgang i Befolkningstilvæksten fra Firsernes Begyndelse til 1901. Anderledes for Hovedstaden i Forbindelse med de indlemmede Distrikter samt Frederiksberg og Gjentofte-Ordrup. Her iagttager man fra 1890-94 til 1895-1900 en Stigning i den gennemsnitlige aarlige Tilvækstprocent fra $1,_{73}$ til $2,_{49}$ pCt. Dette staar i Forbindelse med, at Befolkningstilvækstens Tyngdepunkt stadig forskyder sig fra det gamle Kbh. til de indlemmede Distrikter og Nabokommunerne. Saa stærk har Bevægelsen været, at i 1880-89 faldt $73,_8$, men i 1895-1900 kun 40 pCt. af den samlede Befolkningstilvækst for Kbh. og Nabokommuner paa det „gamle Kjøbenhavn". Og inden for dette er der, som nedenstaaende Tabel viser, samtidig en stærk Forskydning fra den indre Bys gamle Kvarterer til Forstæderne.

	1860	1880	1901
Forstæderne	24,166	84,385	207,325
Voldkvartererne	„	18,017	44,456
Indre By: Gammelholm	„	8,403	7,290
Indre By: Christianshavn	16,807	17,186	20,070
Indre By: Øvrige Del	114,170	106,859	81,057
I alt	155,143	234,850	360,198

Fra 1860 til 1901 er altsaa Indbyggertallet i den indre Bys gamle Del (fraregnet Christianshavn) aftaget med mellem en Tredjedel og en Fjerdedel, medens Forstædernes Befolkning er forøget til mellem det 8- og 9dobbelte, og helt nye Bydele (Gammelholm og Voldkvartererne) have rejst sig med en Befolkning paa over et halvt Hundredetusinde Indb.

Paa Frederiksberg har Befolkningstilvæksten været væsentlig større end i Kbh., saaledes i Aarene 1890-94 og 1895-1900 henholdsvis $3,_{62}$ og $4,_{48}$ pCt. aarl.

Af en Opgørelse over Folketallet i Kbhvs. og Frederiksbergs enkelte Gader ½ 1901 skulle her uddrages nogle Tal, der af forskellige Grunde kunne paaregne Interesse. *Kjøbenhavn*: Ryesgade 8906, Nørrebrogade 7729, Vesterbrogade 6819, Saxogade 6234, Oehlenschlægersgade 4868, Østerbrogade 4424, Istedgade 4410, Blegdamsvej 4055, Adelgade 3920, Borgergade 3818, Willemoesgade 1864, Kronborggade 1469, Gml. Kongevej (kbhvnske. Del) 1449, Classensvej 1126, Kjøbmagergade 759, Østre Fasanvej (Utterslev Mark) 604 og Østergade 342, Ryesgade er Kbhvs. stærkest befolkede Gade med et Folketal større end f. Eks. Roskildes; derefter kommer Nørrebrogade, Vesterbrogade og Saxogade. — I adskillige Gader i den indre By er Folketallet aftaget ret stærkt, f. Eks i Perioden 1880-1901 for Adelgade fra 5015 til 3920, Borgergade fra 4678 til 3818, Kjøbmagergade fra 1286 til 759, Østergade fra 956 til 342; Nedgangen hænger for de to sidstnævnte Gaders Vedk. nøje sammen med deres Omdannelse til Forretningsbrug. Kronborggade og Classensvej, der ikke eksisterede i 1895, ere nævnte som Eksempler paa helt nye Gader, der hurtig ere voksede i Vejret. Paa *Frederiksberg* vare de folkerigeste Gader: Gml. Kongevej (frederiksbergske Del) med 3236, Godthaabsvej med 2635, Falkonerallé med 2524 og Østre Fasanvej med 2088 Indb.

Endelig skal anføres Oplysninger om Folketallet inden for visse administrative Inddelingsgrundlag.

Efter Roder og hygiejniske Distrikter fordelte Folketallet i 1901 sig saaledes: Skt. Peders Rode 3029, Bispegaardens 3447, Universitetets 1402, Synagogens 3646, Frimands Kvarter 2387, Tils. i 1. hygiejniske Distrikt (gml. Bys ældre Del) 13,911. Nicolai Rode 4661, Gammelstrands 1033, Slotsholms 400, Raadhusets 3700, Kalvebodernes 2498, Pilestrædes 2006, Hovedvagtens 3367, Trinitatis Kirkes 3701, Reformert Kirkes 3270, Snarens Kvarter 2654, tils. i 2. hygiejniske Distrikt (gamle Bys yngre Del) 27,290. Gammelholms Rode I 3265, Gammelholms Rode II 4025, tils. i 3. hygiejniske Distrikt (Gammelholm) 7290. Nyhavns Rode 3144, Marmorkirkens 2255, Amalienborgs 2132, Frederiks Hospitals 3067, tils. i 4. hygiejniske Distrikt (Skt. Annæ Øster Kvarter) 10,598. Gotersgades Rode 5703, Frimurerlogens 11,405, Kongens Haves 347, Garnisons Hospitals 2272, Nyboders I 3975, Nyboders II 1957, Nyboder 3599, tils. i 5. hygiejniske Distrikt (Skt. Annæ Vester Kvarter) 29,258. Frederiks Kirkes Rode 5062, Frelsers Kirkes 14,257, Amagerbros 151, Nyholms 600, tils. i 6. hygiejniske Distrikt (Christianshavn) 20,070. Frederiksborggades Rode 4093, Kommunehospitalets 5588, Ørstedsparkens 5453, Peblingesøens 8141, Tivolis 1739, Vandværkets 1172, Reventlowsgades 4361, Børnehospitalets 5428, Classens 3069, Citadellets 629, Sølvgades 4783, tils. i 7. hygiejniske Distrikt (Voldkvartererne) 44,456. Skt. Jakobs Kirkes Rode 2641, Øresunds 6245, Kalkbrænderiets 7722, Østerbros I 4404, Østerbros II 6602, Strandvejens 8583, Frihavnskvarterets 54, tils. i 8. hygiejniske Distrikt (Østerbro) 36,251. Ravnsborgs Rode 6750, Skt. Hans' 10,217, Blegdams I 9045, Blegdams II 9361, tils. i 9. hygiejniske Distrikt (Blegdamskvarteret) 35,373. Havremarkens Rode 11,941, Lersøens 10,241, Fælled 10,578, tils. i 10. hygiejniske Distrikt (ydre Nørrebro) 32,760. Blaagaards Rode I 7730, Blaagaards Rode II 8368, Kirkegaards Rode I 11,808, Kirkegaards Rode II 9471, tils. i 11. hygiejniske Distrikt (Blaagaardskvarteret) 37,377. Gl. Kongevejs Rode 4522, Gasværkets I 4779, Gasværkets II 7576, Istedgades 11,330, Skydebanens 10,848, Sorte Hests I 827, Sorte Hests II 2051, Enghavevejs 8662, Kaalundsgades 3931, Skt. Matthæus Kirkes 10,264, Vesterfælleds 330, Kvægtorvets 444, tils. i 12. hygiejniske Distrikt (Vesterbro) 65,564. Valby 6736, Vigerslev 306, Kongens Enghave 442. tils. i 13. hygiejniske Distrikt (Valbydistriktet) 7484. Brønshøj 1328, Emdrup 395, Husum 553, Utterslev By 856, Utterslev Mark 5747, Vanløse 1085, tils. i 14. hygiejniske Distrikt (Brønshøjdistriktet) 9964. Sundbyvester 9637, Sundbyøster 12,703, tils. i 15. hygiejniske Distrikt (Sundbyerne) 22,340.

Naar de hygiejniske Distrikter samles inden for større Bydele (Grænsen mellem Nørrebro og Østerbro drages gennem Fredensgade), faas flg. Folketal for disse:

Byen inden for den gamle Voldlinie (undt. Christianshavn)...	88,347
Christianshavn med Amagerbro .	20,070
Voldkvartererne..............	44,456
Østerbro	50,081
Nørrebro	91,680
Vesterbro....................	65,564
Valbydistriktet...............	7 484
Brønshøjdistriktet	9 964
Sundbyerne	22,340
	399,986
Skibe i Havnen og paa Reden ..	589

Paa Frederiksberg udgjorde Folketallet $^1/_2$ 1901 i Bydistriktet 70,578, i Landdistriktet 5653.

De kbhvnske. Folketingskredse havde $^1/_2$ 1901 flg. Antal Indb.: Kbhs. 1. Valgkreds 27,677, 2. V. 21,917, 3. V. 22,046, 4. V. 19,983, 5. V. 26,263. 6. V. 31,808, 2. V. 20,796, 8. V. 22,322, 9. V. 33,168 (den christianshavnske Del 10,828, Sundbyerne 22,340), 10. V. 38,347, 11. V. 38,016, 12. V. 32,169, 13. V. 34,329. Alle disse Kredse laa helt og holdent i Kjøbenhavn. Men desuden omfattede Kbhs. Amts 7. Valgkreds Brønshøjdistriktet med 9964 Indb. og Kbhs. Amts 3. V. en Del af Vesterbro med 14,286 og Valbydistriktet med 7484 Indb.,; Kbhs. Amts 2. V. omfattede foruden Brønshøj en Del af Frederiksberg med 35,721 og Rødovre, saaledes at Kredsens samlede Folketal bliver 46,401, Amtets 3. V. foruden Dele af Kbh. tillige Hvidovre, Glostrup, Brøndbyvester, Brøndbyøster, Dragør, Store Magleby og Taarnby; samlet Folketal i Kredsen 31,945.

Frederiksberg havde een selvstændig Valgkreds, nemlig Kbhs. Amts 1., med 40,510 Indb., medens Resten af Kommunen, jfr. ovf., udgjorde en Del af Amtets 2. V.

Sognevis fordelte Indbyggerantallet sig $^1/_2$ 1901 paa flg. Maade. *Kjøbenhavn*: Vor Frue Sogn 16,681, Helligaands 8933, Trinitatis 14,203, Holmens 11,951, Garnisons 8274, Citadellets 1350, Frederiks 2401, Vor Frelsers 11,686, Christians 8322, Skt. Pauls 25,581, Skt. Jakobs 33,923, Zions 15,272, Helligkors Kirkes Sognedistrikt 19,476, Brorsonskirkes Sognedistrikt 8742, Skt. Johannes Sogn 34,920, Nazareths 14,948, Skt. Andreas 23,275, Skt. Stephans 33,171, Skt. Matthæus Kirkes Sognedistrikt 49,685, Kristkirkens Sogn 11,821, Gethsemane Kirkes Sognedistrikt 11,330, Brønshøj Sogn 4217, Hvidovre 7484, Sundby 14,246, Nathanaels 8094. *Frederiksberg*: Frederiksberg Sogn 39,406, Skt. Lukas 15,068, Skt. Thomas 20,338, Classenske Boligers 1419.

Af Befolkningen 1901 i Kjøbenhavn og Sundbyerne var 184,696 Mænd og 215,879 Kvinder. Kvinderne have altsaa et meget betydeligt Overtal, der skyldes større Indvandring og mindre Dødelighed, og som hovedsagelig falder paa det gamle Kjøbenhavn, hvor Antallet af Mænd og Kvinder var henholdsvis 165,126 og 195,661 eller 542 Kvinder for hver 1000 Indb. I de indlemmede Distrikter var der 19,570 Mænd mod 20,218 Kvinder. Kvinderne have ingenlunde altid haft et saa stort Overtal i Kbh. som nu. Ved Folketællingen 1801 var Mændene endog i Flertal (511 af 1000). Dette skyldtes navnlig Militærpersonerne og det store mandlige Tyendehold. Men siden da er Kvindernes Antal næsten uafbrudt steget stærkere end Mændenes. Paa Frederiksberg er Talforskellen endnu større mellem de to Køn, idet der i 1901 fandtes 33,300 Mænd og 42,931 Kvinder, ɔ: af 1000 Indb. kun 437 Mænd. Forskellen mellem Frederiksberg, det gamle Kjøbenhavn og de indlemmede Distrikter i Henseende til Befolkningens Fordeling mellem de to Køn skyldes for en væsentlig Del det kvindelige Tyendehold, der er størst paa Frederiksberg, mindst i de indlemmede Distrikter

Om Befolkningens Aldersfordeling i Kjøbenhavn og paa Frederiksberg efter Folketællingen 1901 giver nedenstaaende Tabel Oplysning.

	Kbh. med de indlemmede Distrikter Begge Køn	Det gamle Kjøbenhavn Begge Køn	De indlemmede Distrikter Begge Køn	Frederiksberg Begge Køn
Under 15 Aar..........	116,347	100,941	15,406	21,737
15-under 20 Aar........	35,276	32,127	3 149	6 898
20-under 60 Aar........	216,451	197,349	19,102	41,265
60 Aar og derover......	30,939	28,972	1 967	6 074
Uangiven Alder.........	1 562	1 398	164	257
I alt....	400,575	360,787	39,788	76,231
	p. m.	p. m.	p. m.	p. m.
Under 15 Aar..........	290	280	387	285
15-under 20 Aar........	89	89	79	91
20- „ 60 „	540	547	480	541
60 Aar og derover......	77	80	50	80
Uangiven Alder	4	4	4	3
I alt....	1000	1000	1000	1000

I det gamle Kbh. og Frederiksberg er Befolkningens Aldersfordeling ret ensartet; men derimod væsentlig forskellig fra Forholdene i de indlemmede Distrikter, der hovedsagelig bebos af Arbejdere, idet Promilletallet for Børn under 15 Aar her er meget højt, hvilket staar i Forbindelse med den større Fødselshyppighed i Arbejderstanden end hos de højere Befolkningslag; Tallet paa de gamle paa 60 Aar og derover er derimod paa Grund af større Dødelighed lavt i de indlemmede Distrikter.

Svingningerne i Kjøbenhavns Befolkningstilvækst, der hænger sammen med Forholdet mellem Fødsler og Dødsfald samt Overskudsindvandringen, er kortelig berørt ovenfor. Om disse Momenter faas for Tiden mellem Folketællingerne 1880 og 1901 nogle Oplysninger af nedenstaaende Tal; de vedrøre det gml. Kbh.:

	Fødsler	Dødsfald	Overskud af Fødsler over Dødsfald	Overskuds-indvandring	Samlet Tilvækst
	p. m.	p. m.	p. m.	p. m.	p. m.
1880-84	37,1	23,5	13,6	21,5	35,1
1885-89	36,3	22,1	14,2	7,9	22,1
1890-94	32,1	21,4	10,7	2,3	13,0
1895-1900 ..	29,4	17,7	11,7	1,2	12,9

Man lægger Mærke til Nedgangen i Promilletallene for Fødsler, der er langsom gennem Firserne, men stærkt udpræget i Halvfemserne. Det er dette Fødslernes lave Antal i Halvfemserne i Sammenligning med Firsernes rige Fødselshøst, der er væsentlig bestemmende for saa mange Forhold: for Aldersfordelingen i de yngre Aldersklasser, for Kommuneskolens ringe Tilgang af Børn til de lavere Klasser m. m. Ogsaa Dødsfaldene viser en

stadig nedadgaaende Bevægelse, der imidlertid ikke følger i Takt med Fødslerne, idet Nedgangen er langsom ikke alene i Firserne, men ogsaa i første Halvdel af Halvfemserne, saaledes at Fødselsoverskuddet i 1890-94 er stærkt aftagende; men i 1895-1900 skifter Billedet, idet Nedgangen i Dødsfaldene nu bliver meget betydelig og mere end opvejer det lavere Fødselstal, hvorved der fremkommer et større Fødselsoverskud. Bevægelsens hele Karakter har Kbh. tilfælles med Udviklingen i saa godt som alle moderne Kulturlande. Der sættes færre Liv ind i Tilværelsen, men der spildes ogsaa færre. En Undersøgelse paa Grundlag af Folketællingsmaterialet 1901 viser, at der er Nedgang i Fødselshyppigheden og Børnedødeligheden saavel for de højere sociale Lag som for Arbejderstanden. Jævnsides med Fødselsoverskuddet paavirkes Folketallet af Indvandringsoverskuddet, der viser en stadig Nedgang fra de meget høje Tal i Firsernes Begyndelse, indtil det i Halvfemsernes sidste Halvdel er stærkt nede mod Nulpunktet.

Væsentlig anderledes stiller Forholdet sig, naar man fæster Blikket ikke alene paa det gamle Kbh., men ogsaa paa de omgivende bymæssige Distrikter. Nedenstaaende Tal omfatte foruden Kbh. med samtlige indlemmede Distrikter, Frederiksberg og Gjentofte-Ordrup tillige Rødovre Sogn og den ikke indlemmede Del af Hvidovre Sogn.

	Fødsler	Dødsfald	Overskuds-indvandring	Samlet Tilvækst
	p. m.	p. m.	p. m.	p. m.
1880-89	36,3	22,6	17,7	31,4
1890-94	31,8	21,2	6,6	17,2
1895-1900	29,0	17,4	12,7	24,3

Tallene for Fødsler og Dødsfald ere ikke meget forskellige i denne og foregaaende Tabel. Derimod var der i 1895-1900 en meget betydelig Overskudsindvandring til dette udvidede Kbh., hvoraf kun en lille Brøkdel falder paa det gamle Kjøbenhavn, medens den for de indlemmede Distrikter endog var noget større end Fødselsoverskuddet.

I den alm. Del (I_1 S. 50 ff.) er fremhævet den danske Befolknings ens-

	Kbh.	Frederiksberg
Folkekirken	389,795	74,327
Reformerte	390	57
Anglikanere	108	42
Metodister	483	42
Irvingianere	550	188
Baptister	613	167
Romersk-katolske	2 548	437
Græsk-katolske	69	3
Forskellige kristne Samfund	524	183
Unitarister	15	2
Spiritister	508	131
Mosaiter	2 826	239
Mormoner	111	15
Andre Trossamfund	52	2
Uden for Trossamfund	1 690	280
Uangivet	293	116
I alt	400,575	76,231

artede Sammensætning i religiøs Henseende. Den træffes ogsaa i Hovedstaden, om end noget mindre udpræget end i det øvrige Land. Befolkningens Fordeling efter Trossamfund ses af foranstaaende Tal.

Saavel i Kbh. som paa Frederiksberg staar kun mellem 2 og 3 pCt. af Befolkningen uden for Folkekirken. Tabellen viser for Kbh. de største Tal for Jøderne og de romerske Katolikker. Af andre kristne Trossamfund har Baptisterne, Irvingianerne, Metodisterne og de Reformerte de fleste Medlemmer. Sammenligner man med tidligere Tællinger, ses det, at Katolikkerne ere i stadig Fremgang, medens Jødernes Antal kulminerede i 1890 og siden har været i Nedgang.

Om Befolkningens Fordeling efter Fødesteder gives Oplysning i nedenstaaende Tabel, der angiver Forholdene i 1901.

Fødested	Kbh. med samtlige indlemmede Distrikter	Frederiksberg	I alt
Kbh. indenf. Byens tidligere Grænser ..	197,321	23,242	220,563
De i Kbh. indlemmede Distrikter (Valby, Brønshøj og Sundbyerne)	13,462	724	14,186
Frederiksberg	4 613	13,989	18,602
Kbhs. Amtsraadskreds	13,624	2 541	16,165
Øernes Købstæder	36,229	7 954	44,183
— Landdistr. undt. Kbhs. Amtsraadskr.	60,371	12,665	73,036
Jyllands Købstæder	22,382	4 929	27,311
— Landdistrikter	20,338	4 587	24,925
Færøerne	2 234	429	2 663
Uangivet	184	43	227
Kongeriget Danmark	370,758	71,103	441,861
Island	459	80	539
Grønland	94	37	131
De dansk-vestindiske Øer	214	67	281
Monarkiets fjærnere Dele .	767	184	951
Norge	1 897	428	2 325
Sverige	15,308	1 948	17,256
Slesvig	3 650	923	4 573
Det øvrige Tyskland	4 765	802	5 567
Andre europæske Lande	1 344	253	1 597
Amerikas forenede Stater	428	111	539
I øvrigt uden for Evropa	301	125	426
Udlandet	27,693	4 590	32,283
Uangivet	1 357	354	1 711
Tilsammen	400,575	76,231	476,806

Idet man med Hensyn til Enkeltheder henviser til selve Tabellen, skal blot tilføjes, at Befolkningens Sammensætning i national Henseende er ret ensartet, idet kun 6-7 pCt. ere fødte uden for Landets egne Grænser. Derimod er Tilflytningen fra det øvrige Land stor (i Kbh.-Frdbg. ere i de to Kommuner fødte 253,351, i det øvrige Indland, foruden Færørerne, 188,283).

Den kjøbenhavnske Befolknings Fordeling efter Fødested er noget forskellig for de to Køn; af Kvinderne er saaledes en større Del født uden for Byen end af Mændene ($48,_0$ mod $45,_9$ pCt.). Blandt de fremmede Elementer har den svenske Indvandring sit Særpræg ved Kvindernes meget stærke Overvægt. Af 15,308 svenskfødte Personer i Hovedstaden var ikke færre end 9927 Kvinder. Den tyske Indvandring f. Eks. er meget ligeligere fordelt mellem de to Køn.

Man har for saa vel mandlige som kvindelige Forsørgere Oplysninger om Forbindelsen mellem Fødested og Erhverv. Heraf fremgaar, at Erhvervsfordelingen for begge Køn er meget forskellig for den kjøbenhavnskfødte og den indvandrede Befolkning. Saaledes er den første for de mandlige Forsørgeres Vedk. stærkt repræsenteret inden for Industrien, navnlig mellem de faglærte Arbejdere, derimod svagt inden for de selvstændige erhvervsdrivende i Handelsgruppen samt blandt ufaglærte Arbejdere. I skarp Modsætning hertil staar Erhvervsfordelingen inden for den landfødte Del af Hovedstadens Befolkning, blandt hvilken man finder mange selvstændige Hovedpersoner under Handel og Omsætning (navnlig i Smaahandelen, f. Eks. Spækhøkere, Høkere, Detailhandlere uden nærmere Angivelse) og mange ufaglærte Arbejdere, hvorimod denne Klasse ikke er saa stærkt repræsenteret i Industri og Haandværk. Indvandringen fra Købstæderne danner en Overgangsgruppe mellem de to Yderpunkter.

Af mandlige Forsørgere fødte i Udlandet findes der saavel af Tyskere som af Svenskere mange inden for Industrien, men der er flere selvstændige Hovedpersoner blandt de tyskfødte end blandt de svenskfødte Forsørgere. Ikke mindre end $^3/_4$ af de sidstnævnte hører til Arbejderstanden. Særlig ere Svenskerne stærkt repræsenterede blandt Medhjælperne i Skræderfaget (af 1739 Skrædersvende ere 613 svenskfødte), blandt Skomagerne (408 af 2316) og i Gruppen „Forarbejdning af Sten-, Ler-, og Glasvarer". Indvandringen fra Slesvig omfatter forholdsvis mange Personer hørende til de immaterielle Erhverv.

For de kvindelige Forsørgeres Vedkommende skal blot oplyses, at der blandt de kbhvnsk. fødte Kvinder er forholdsvis faa Tyendepersoner, men mange industrielle Arbejdersker. Lige det modsatte gælder de fra Landet indvandrede Kvinder, medens Købstæderne ogsaa her indtage en Mellemstilling. Hos den kvindelige Ungdom, der er opvokset i den store By med dens afvekslende og ofte ubundne Liv, synes der saaledes at være en stærkere Modvilje mod at indordne sig under Tyendeforholdet end hos de Kvinder, der ere indvandrede fra Landet. Af de kvindelige Forsørgere ere 861 fødte i Slesvig, 846 i det øvrige Tyskland og 5064 i Sverige; blandt sidstnævnte findes 1132 Tyendepersoner.

Til Bedømmelse af de Forhold, hvorunder Befolkningen lever, har Kendskab til **Beboelsesforholdene** stor Betydning. Siden 1880 har Kbhs. statistiske Kontor derfor sammen med Folketællingen foretaget Undersøgelser desangaaende for Hovedstaden (senere ogsaa for Frederiksberg), hvorved bl. a. oplyses Lejlighedernes Værelseantal. Om Forholdene $^1/_2$ 1901 faas Oplysninger af nedenstaaende Tabel:

	Kbh. uden Indlemmelser	Valby Brønshøj og Sundbyerne	Kbh. med samtlige indlemmede Distrikter	Frederiksberg
Lejligheder paa 1 Værelse.....	12,122	713	12,835	1 004
— - 2 Værelser....	37,660	4 402	42,062	4 956
— - 3 —	15,695	2 128	17,823	4 064
— - 4 —	13,261	1 267	14,528	3 932
— - 5 —	5 509	313	5 822	1 957
— - 6 —	3 237	132	3 369	1 141
— - 7 —	1 920	78	1 998	594
— - 8 —	1 009	45	1 054	340
— - 9 —	538	23	561	168
— - 10 —	278	21	299	104
— - 11—15 — ...	447	25	472	138
— - 16—20 —	79	„	79	11
— - over 20 —	51	„	51	4
—med uangivet Antal Værelser	459	49	508	88
Tilsammen....	92,265	9 196	101,461	18,501
Lejligheder i Landbrugsejendomme	„	120	120	„
Benyttede Lejligheder i alt.......	92,265	9 316	101,581	18,501
Ledige Lejligheder..............	2 302	644	2946	630
Det hele Antal Beboelseslejligheder	94,567	9960	104,527	19,131

Paa Frederiksberg ere Beboelsesforholdene væsentlig gunstigere end i Kbh. Saaledes udgør Procenttallet f. Eks. for Et- og Toværelseslejligheder i Hovedstaden 54,2 mod kun 32,2 paa Frederiksberg, der derimod har Overvægt baade m. H. t. de mellemstore og de store Lejligheder. Nedenstaaende Tal vise for det gml. Kbh. Forskydningen i Beboelsesforholdene fra 1880-1901.

	1901 pCt.	1895 pCt.	1880 pCt.
Lejligheder paa 1 Værelse....	13,2	13,3	16,8
— - 2 Værelser....................	41,0	40,2	32,9
— - 3 —	17,1	16,7	31,3
— - 4 —	14,5	13,9	
— - 5-7 —	11,6	12,9	14,3
— - 8 — og derover	2,6	3,0	4,7
I alt....	100,0	100,0	100,0

Naar Procenttallene for de store Lejligheder ere gaaede ned, staar dette noget i Forb. med, at den velstillede Befolkning i stort Omfang bosætter sig uden for Byen (særlig i Gjentofte-Ordrup Kom.). Udviklingens Tyngdepunkt ligger i en Nedgang i Etværelseslejligheder (en Nedgang, der paa Grund af en forskellig Opgørelsesmaade i Virkeligheden er større, end Tallene

vise) og en Stigning i Antallet af Lejligheder med to Værelser. Mellem Folketællingen 1895 og 1901 er der ogsaa Opgang i Procenttallene for Boliger med 3 og 4 Værelser. Dette sidste Moment træder endnu skarpere frem, naar man foruden det gamle Kbh. medtager Frederiksberg og de indlemmede Distrikter (Sundbyerne og Utterslev Mark, for hvilke Oplysninger haves). Nedenstaaende Tal vise for dette udvidede Kbh. Fordelingen af Lejligheder efter Værelseantal ved de to sidste Folketællinger:

	1901		1895	
	Antal	pCt.	Antal	pCt.
Lejligheder paa 1 Værelse	13,655	11,7	12,078	12,1
— - 2 Værelser	46,195	39,5	40,170	40,3
— - 3-4 —	39,124	33,5	30,822	30,9
— - 5-7 —	14,680	12,6	13,403	13,5
— - 8 — og derover	3 214	2,7	3 218	3,2
I alt....	116,868	100,0	99,691	100,0

Som man ser, er der her forholdsvis set Nedgang i saa vel Et- som Toværelserslejlighedernes, men en betydelig Stigning i Tre- og Fireværelserslejlighedernes Antal. Et andet Fremskridt i de kbhvnske. Beboelsesforhold er Kælderlejlighedernes aftagende Betydning; fra 1880 til 1901 er deres Procentdel af det saml. Antal Lejligheder i det gamle Kbh. sunket fra 4,6 til 3,1 pCt.; i Sundbyerne udgøre de kun 0,4 pCt. af Beboelseslejlighederne.

En Undersøgelse (Folketællingen 1901) omfattende 11,555 Arbejderfamilier boende i Kbh. og Frederiksberg viste for disse følgende Fordeling efter Lejlighedernes Værelseantal:

	Antal Familier	pCt.
Lejligheder paa 1 Værelse	835	7,2
— „ 2 Værelser...........	7 269	62,9
— „ 3 eller flere Værelser..	3 451	29,9
I alt........	11,555	100,0

C. $^{1}/_{14}$ af Arbejderfamilierne boede i Lejligheder med 1, henimod $^{2}/_{3}$ i Lejligheder med 2, henimod $^{1}/_{3}$ i Lejligheder med 3 eller flere Værelser. Undersøgelsen viste tillige, at saavel Fødselshyppigheden som Børnedødeligheden var størst i Etværelseslejlighederne, mindst i Lejlighederne med 3 eller flere Værelser.

Særlig Interesse har Beboertallet i de mindre Lejligheder. Dette fremgaar for Kbh. med de i 1901 indlemmede Distrikter af omstaaende Tal.

Lejligheder med	Antal Lejligheder med											
	1 Beb.	2 Beb.	3 Beb.	4 Beb.	5 Beb.	6 Beb.	7 Beb.	8 Beb.	9 Beb.	10 Beb.	11 Beb.	12 Beb. og derover
Et Værelse...	5949	2917	1518	922	522	259	120	46	17	6	1	2
To Værelser .	3762	9596	8803	6615	4546	2680	1580	808	339	135	45	17
Tre — .	681	2658	3700	3125	2485	1731	1160	597	317	143	54	21

De fleste Etværelseslejligheder ere med 1 og 2 Beboere, de fleste Toværelserslejligheder med 2, 3 og 4 Beboere, men der gives ogsaa stærkt overbefolkede Smaalejligheder, saaledes 9 Etværelseslejligheder og 197 Toværelserslejligheder med 10 Beboere eller derover.

Vil man undersøge Bevægelsen m. H. t. de overbefolkede Lejligheder, hvortil man i alt Fald tør regne Et- og Toværelserslejligheder med 8 Beboere og derover, faas for det gamle Kbh. nedenstaaende Tal:

	Etværelses-lejligheder	Toværelsers-lejligheder	Samlet Antal Beboere	pCt. af Befolkningen i Enkelt-lejligheder
1880	55	540	5 337	»
1885	57	738	7 131	2,67
1890	68	1087	9 783	3,28
1895	54	1244	11,040	3,44
1901	66	1287	11,642	3,36

Medens der i de sidste Aartier i det hele og store har været en udpræget gunstig Bevægelse fra Et- hen imod To- og i de senere Aar Treværelserslejligheder, er der gennem 1880'erne og den første Halvdel af 1890'erne gaaet en Understrøm i modsat Retning for de mest overbefolkede Boligers Vedk., der giver sig til Kende i stigende Procenttal for disse Lejligheders Beboere, en Bevægelse, der mellem de to sidste Folketællinger dog er afløst af en lille Fremgang.

En Skyggeside ved de kbhvnske. Beboelsesforhold er det store Logerendehold, der for 1901 fremgaar af nedenstaaende Tal, omfattende Kbh. med samtlige indlemmede Distrikter.

Lejligheder med	1 Værelse	2 Værelser	3 Værelser	4 Værelser	5-7 Værelser	8 Værelser og derover	uangivet Antal Værelser og Lejl. i Gaarde	I alt
1 Logerende.....	288	3214	3220	2585	1259	151	27	10,744
2 —	42	518	873	1035	527	51	5	3 051
3 —	3	86	163	276	215	35	5	783
4 ell. flere —	1	20	62	108	226	212	6	635

Det ses, at Logerendehold udstrækker sig til de mindste Lejligheder; af Etværelseslejligheder med Logerende fandtes 334, af Toværelseslejligheder 3838; det hele Antal Lejligheder med Logerende udgjorde 15,213.

Om Lejeniveauet i Kbh. give nedenstaaende Tal Oplysninger; disse indsamledes ved Folketællingen 1901.

	Gennemsnitlig halvaarlig Husleje Kr.
1 Værelse uden Køkken	42
1 Værelse med Fælleskøkken	46
1 Værelse med selvstændigt Køkken	60
2 Værelser	103
2 Værelser og Pigekammer	171
3 Værelser	156
3 Værelser og Pigekammer	215
4 Værelser	195
4 Værelser og Pigekammer	295
5 Værelser	272
6 Værelser	385
7 Værelser	508
8 Værelser	636
9-10 Værelser	813
11-15 Værelser	1140
16-19 Værelser	1504
20 Værelser og derover	2813

Særlig Interesse knytter sig til Toværelserslejlighederne, der spille en saa fremtrædende Rolle i Hovedstadens Beboelsesforhold. Om Lejeniveauet for disse i en Række Gader i forskellige Bydele faas Oplysning af nedenstaaende Tal for 1895 og 1901.

Toværelserslejligheder i:	Gennemsnitlig halvaarlig Husleje	
	1901 Kr.	1895 Kr.
Adelgade	97,0	90,4
Fredensgade	98,7	81,4
Frederik d. VII's Gade	95,0	70,8
Gasværksvej	105,2	86,8
Kalkbrænderivej	101,2	87,5
Klerkegade	96,7	87,9
Larsbjørnsstræde	100,2	99,8
Nordvestvej	104,7	76,6
Raadmandsgade	100,0	66,6
Turesensgade	118,6	112,4
Vognmagergade	80,1	70,3

Lejepriserne i 1901 for Toværelserslejligheder ere lavere i de tarveligere Gader i den indre By end i Forstæderne. Saaledes koster en Toværelserslejlighed i Adelgade ikke saa meget som paa Nordvestvej eller i Raadmandsgade. Hertil bidrager dog, at de billige Baghuslejligheder ere langt talrigere i Adelgade end i de to nævnte Forstadsgader. Blandt Gaderne i den indre By staar Vognmagergade med den laveste Leje. Som det fremgaar af Tabellen, har Prisstigningen for Toværelserslejligheder været større for Forstadsgaderne end for Gaderne i den indre By.

Om Antallet af private Beboelsesejendomme i Kbh. og paa Frederiksberg gives Oplysninger nedenfor. Den kbhvnske. Statistik anvender ikke Matrikelnummeret som Opgørelsesbasis, men gaar ud fra Tilstedeværelsen af en selvstændig Ejendom, naar denne ved eget Husnummer eller egen Indgang tilkendegiver sig som saadan. I det gamle Kbh. er under private Beboelsesejendomme opført 3 Bygningskomplekser (med tils. 3127 Beboere), som det ikke har været muligt at skille i enkelte Ejendomme.

	Private Beboelses-Lejligheder	Gaarde
Det gamle Kbh.	10,110	„
De indlemmede Distrikter.	2 401	111
Kjøbenhavn	12,511	111
Frederiksberg	2 916	„

Til Belysning af de private Beboelsesejendommes Karakter angives nedenfor deres Fordeling efter Antal af Etager; hvor Forhus og Baghus har forskelligt Etageantal, regnes med det højeste Antal Etager.

	Det gamle Kjøbenhavn	De indlemmede Distr.	Kjøbenhavn	Frederiksberg
Ejendomme, der kun havde Stue eller 1 Etage over Jorden	116	294	410	79
— , - desuden havde 1. Sal - 2 Etager - —	770	825	1595	540
— , - — — 2. — - 3 — - —	1686	418	2104	325
— , - — — 3. — - 4 — - —	1463	269	1732	389
— , - — — 4. - 5 — - —	3546	154	3700	877
— , - — — 5. — - 6 — - —	2242	7	2249	186
— med uangivet Antal Etager Villabygninger ..	170	115	285	455
— med uangivet Antal Etager Andre Ejendomme	114	319	433	65
Tilsammen	10,107	2401	12,508	2916

Beboelsens Karakter er ret forskellig i det gamle Kbh. og i de indlemmede Distrikter. Høje kaserneagtige Huse med 5 à 6 Etager udgøre i

det første henved $^3/_5$, i de indlemmede Distrikter kun af alle Husene 6-7 pCt., medens Frederiksberg indtager en Mellemstilling.

Oplysninger om Befolkningens **Erhvervsforhold** faas ved Folketællingerne. Nedenstaaende Tabel angiver for Kbh. Erhvervsfordelingen i 1901. Til Forklaring af Tabellen bemærkes, at a betyder Hovedpersoner, medens Medhjælperne ere delte i Gruppe b, der væsentlig omfatter Kontor- og Butikspersonale samt tilsynshavende, og Gruppe c, omfattende hele Arbejderstanden og dermed ligestillede Befolkningslag (Bude, Forretningstyende o. lign.).

	Forsørgere		Forsørgede		Tils.		Tyende	
	Md.	Kv.	Md.	Kv.	Md.	Kv.	Md.	Kv.
Immateriel Virksomhed	12,598	4 831	5 022	11,363	17,620	16,194	63	3 560
Land og Havebrug Hvp.	643	60	381	887	1 024	947	71	384
Land og Havebrug Mdhj.	876	109	258	555	1 134	664	2	25
Fiskeri Hvp.	58	»	39	78	97	78	»	2
Fiskeri Mdhj.	36	»	13	18	49	18	»	»
Haandværk og Industri a	8 773	3 688	6 975	15,138	15,748	18,826	52	2 213
Haandværk og Industri b	2 175	1 106	1 026	2 473	3 201	3 579	5	248
Haandværk og Industri c	42,819	17,222	27,702	51,307	70,521	68,529	20	530
Handel og Samfærdsel a	9 355	3 837	6 818	15,908	16,174	19,745	130	4 495
Handel og Samfærdsel b	9 067	4 308	2 957	7 170	12,023	11,478	5	1 116
Handel og Samfærdsel c	14,155	2 830	8 253	16,293	22,408	19,123	11	235
Underordnede i forskellige Stillinger	6 880	6 741	5 764	9 630	12,644	16,371	2	131
Pensionister og Kapitalister	3 576	9 323	1 794	5 432	5 370	14,755	81	3 376
Offentlig understøttede*)	2 628	3 950	124	382	2 752	4 332	»	8
Ikke opgivet Erhverv	1 047	1 619	2 333	2 405	3 380	4 024	109	893
I alt	114,686	59,624	69,459	139,039	184,145	198,663	551	17,216
Tyende	458	17,080	93	136	551	17,216	»	»
Hele Befolkningen	115,144	76,704	69,552	139,175	184,696	215,879	»	»

*) Personer i Abnormanstalter og Fængsler, offentlig understøttede og lign.

De immaterielle Erhverv omfatte $9{,}_1$ pCt. af samtlige Forsørgere, nemlig $10{,}_9$ pCt. af de mandlige og $6{,}_3$ pCt. af de kvindelige.

En meget fremskudt Stilling indtager Haandværk og Industri, der omfatter 75,783 Forsørgere eller $39{,}_5$ pCt. af det samlede Forsørgertal, og naar de Forsørgede (104,621) medtages, $45{,}_0$ pCt. af hele Befolkningen.

Paa de forskellige Grupper af Industri fordelte Forsørgerne sig paa flg. Maade: Tilvirkning af Næringsmidler m. m. 1075 Hvp., 8436 Mdhj., Tekstilindustri 197 Hvp., 2432 Mdhj., Beklædningsindustri 5803 Hvp., 16,577 Mdhj., Jordarbejdere og Bygningsindustri 2555 Hvp., 14,155 Mdhj., Trævareindustri 472 Hvp., 1692 Mdhj., Sten-, Ler- og Glasvareindustri 76 Hvp., 1200 Mdhj., Metalindustri 1250 Hvp., 10,990 Mdhj., forskellig teknisk og kemisk Industri 133 Hvp. og 2350 Mdhj., Bogindustri 446 Hvp. og 2895 Mdhj., anden industriel Virksomhed 454 Hvp. og 2595 Mdhj.

Handel og Samfærdsel omfatter 43,552 Forsørgere eller $22{,}_7$ pCt. af

disses samlede Antal og, naar de forsørgede medtages, $25{,}_2$ pCt. af Befolkningen. Det er den største Erhvervsgruppe næst Haandværk og Industri, og den beskæftiger sammen med denne over $^3/_5$ ($62{,}_2$ pCt.) af Forsørgerne og giver sammen med de af disse forsørgede Personer Brødet til over $^7/_{10}$ ($70{,}_2$ pCt.) af Hovedstadens Befolkning. Gennemsnitsantallet af Medhjælpere pr. Hovedperson udgør i Omsætningsgruppen $2{,}_{30}$ og er væsentlig lavere end i Haandværk og Industri, hvor det udgør $5{,}_{08}$; men af Medhjælperne udgør b-Gruppen, hvis Hovedbestanddele er Kontor- og Butikspersonale, $44{,}_1$ pCt. mod kun $5{,}_2$ pCt. i den industrielle Hovedgruppe.

Paa de enkelte Grupper af Handel og Samfærdsel fordelte Forsørgerne sig saaledes: Egentlig Handelsvirksomhed 9472 Hvp., 9283 Mdhj., Pengeomsætning og Forsikring 418 Hvp. og 985 Mdhj., Gæstgiveri 2218 Hvp. og 4212 Mdhj., Mægler- og Kommissionsforretning 350 Hvp., 879 Mdhj., Jærnbane- og Sporvejsdrift 1 Hvp., 2339 Mdhj., anden Landtransport 527 Hvp., 2462 Mdhj., Søtransport, Lods- og Havnevæsen 79 Hvp., 3959 Mdhj., Post-, Telegraf- og Telefonvæsen 1486 Mdhj., anden Handel og Transportvirksomhed 128 Hvp. og 4754 Mdhj.

Under Gruppen „Underordnede i forskellige Stillinger“ har man samlet Personer, der leve af underordnet Arbejde, og som ikke have kunnet henføres under nogen af de andre Erhversgrupper. Herunder finder man Daglejere og Arbejdsmænd, der ernære sig ved løst eller tilfældigt Arbejde, Bude og Portnere uden nærmere Angivelse, Tyende i offentlige Anstalter m. m. Gruppen omfatter 13,621 Forsørgere og 15,394 forsørgede. Blandt Forsørgerne udgøre Kvinderne hen imod Halvdelen, nemlig 6741, hvilket store Antal væsentlig skyldes Gruppen Tyende uden fast Tjeneste (Rengøringskoner m. m.) med 5528 kvindelige Forsørgere.

I det hele udgør Antallet af a-Personer (selvstændige Hovedpersoner og Direktører eller lign.) 18,829 Mænd og 7585 Kvinder, af b-Personer 11,312 Mænd og 5442 Kvinder og af c-Personer 64,696 Mænd og 26,874 Kvinder. Ser man bort fra Personer under det offentliges Forsorg, udgør a-Gruppen $14{,}_3$, b-Gruppen $9{,}_0$ og c-Gruppen $49{,}_4$ pCt., eller hen imod $^3/_4$ af det samlede Forsørgertal. Under Arbejderstanden er her ikke medregnet forskellige Erhvervsklasser, der socialt set staa denne Stand nær (fast ansatte i underordnede Poster, Hustyendet). Af Forsørgere udgøre Kvinderne i a-Gruppen $28{,}_7$, i b-Gruppen $32{,}_5$ og i c-Gruppen $29{,}_3$ pCt. Uden særlig stærke Afvigelser er det kvindelige Element dog noget stærkere repræsenteret i den sociale Mellemgruppe end blandt a- og c-Personerne.

De vigtigste Grupper under b er Kontor- og Butikspersonale. For alle Erhvervsgrupper under eet omfattede Kontorpersonalet 5471 Mænd og 1734 Kvinder, Butikspersonalet 2643 Mænd og 3120 Kvinder. Tilsammen beskæftiger Kontor- og Butiksvirksomhed c. 13,000 ikke selvstændige Personer af begge Køn.

Mellem c-Personerne er den vigtigste Gruppe Arbejderne; af de mandlige Arbejdere ere 959 Formænd, Mestersvende og lignende højere Arbejdere, 32,836 faglærte og 14,188 ikke faglærte Arbejdere. Til sidstnævnte maa imidlertid regnes største Delen af de mandlige Arbejdere i Daglejergruppen, hvis Antal udgjorde 5467. De kvindelige Arbejdere, der ere til Stede i et Antal af 17,804, have som omtalt ikke kunnet deles efter deres Arbejdes Karakter (altsaa navnlig ikke som fag- eller ikke faglærte Arbejdere).

Kapitalist- og Pensionistgruppen omfatter 3576 mandlige og 9323 kvindelige Forsørgere. Det store Overtal af Kvinder skyldes navnlig Kapitali-

sterne (1775 Mænd og 4443 Kvinder) og Personer, der leve af milde Stiftelser, Legatrenter, privat Understøttelse eller lign., der henføres under denne Gruppe og tælle 2178 Kvinder mod kun 391 Mænd. Kapitalist- og Pensionistgruppen omfatter 6,7 pCt. af Forsørgerne og udgør, naar de forsørgede medtages, hvis Antal er forholdsvis ringe, 5 pCt. af Befolkningen.

Tyendegruppen omfatter i det hele 458 mandlige og 17,080 kvindelige Forsørgere. Herunder er indbefattet Husbestyrerinder, Husholdersker og lign.; en Del af Tyendet bor ikke hos den Familie, det tjener. Af egentlig Hustyende, der bor sammen med Familien, fandtes der ved Folketællingen 1901 273 Mænd og 13,596 Kvinder. Af 100,834 kbhvnske. Husstande havde 89,926 slet intet Tyende, 8727 1 Tyende, 1765 havde 2 og kun 416 mere end 2 Tyendepersoner.

I Frederiksberg Kommune var Antallet af Forsørgere ved Folketællingen 1901 20,069 Mænd og 10,414 Kvinder, hvortil komme 70 mandlige og 5195 kvindelige Tyendepersoner, Antallet af forsørgede 13,161 Mænd og 27,322 Kvinder.

Forsørgerne delte sig saaledes mellem de forskellige Erhvervsklasser:

	Mænd	Kvinder
Immateriel Virksomhed	2 343	1 389
Land- og Skovbrug { Hvp.	135	2
Land- og Skovbrug { Medhj.	404	78
	539	80
Haandværk og Industri { a	1 668	545
Haandværk og Industri { b	619	195
Haandværk og Industri { c	6 306	2 108
	8 593	2 848
Handel og Samfærdsel { a	1 671	541
Handel og Samfærdsel { b	2 075	761
Handel og Samfærdsel { c	1 943	244
	5 689	1 546
Underordnede i forskellig Stilling	566	684
Pensionister og Kapitalister	1 435	3 075
Offentlig understøttede	762	618
Ikke opgivet Erhverv	142	174
Tilsammen	20,069	10,414
Tyende	70	5 195
I alt	20,139	15,609

Til Karakterisering af den forskellige Erhvervsfordeling af Forsørgerne i Kbh. og paa Frederiksberg skal fremhæves, at Frederiksberg har en forholdsvis meget mindre Arbejderbefolkning (af industrielle Arbejdere f. Eks.

kun 23,$_5$ pCt. mod 31,$_3$ pCt. i Kbh.), men derimod højere Procenttal for de øvre sociale Lag, navnlig Pensionist- og Kapitalistgruppen (12,$_6$ pCt. mod 6,$_7$ pCt. i Kbh.); i Forbindelse hermed staar ogsaa det større Tyendehold. I Kbh. findes der af Husstande med fast Tyende 11, paa Frederiksberg derimod 21 af hvert 100.

I den almindelige Del er meddelt Hovedresultaterne for hele Landet af den $^{25}/_5$ 1897 afholdte Industritælling. Her skal tilføjes nogle Tal for Kbh. og Frederiksberg.

I Hovedstaden udgjorde Antallet af Haandværks- og Industrivirksomheder 7970, hvoraf dog 520 dreves som Bierhverv. I de nævnte 7970 Virksomheder deltog i alt 69,199 Personer, af hvilke 8792 vare selvstændige Hovedpersoner, Direktører, Forretningsførere, 4395 Tilsynshavende, 3387 Bude, Kuske og lignende underordnede Funktionærer og 52,625 Arbejdere. I Kbh. er Antallet af Arbejdere omtrent 6 Gange, i Købstæderne omtrent 4 Gange saa stort som Antallet af Hovedpersoner, medens de to Klasser paa Landet ere omtr. lige i Antal. Af Forretningerne vare 2687 uden Arbejdere, 3614 med 1-5 Arbejdere, 1175 med 6-20 Arbejdere, 424 med 21-100 Arbejdere og 70 med over 100 Arbejdere; i sidstnævnte, der ikke udgjorde $^1/_{100}$ af Forretningernes Antal, beskæftigedes omtr. $^2/_7$ af den hele Arbejdsstyrke. Af Arbejderne vare 36,653 Mænd, deraf 5219 under 18 Aar, 15,972 Kvinder, deraf 1214 under 18 Aar. Af Kbhs. Industrivirksomheder anvendte 647 mekanisk Drivkraft (ekskl. Vind og Vand). Til Belysning af Hjemmearbejdets Betydning oplyses, at af de mandlige Arbejdere vare 1856, af de kvindelige 6623 beskæftigede i Hjemmet.

I Frederiksberg Kommune udgjorde Antallet af Haandværks- og Industrivirksomheder 724; de beskæftigede 9,971 Personer, deraf 809 Hovedpersoner m. m. og 7,847 Arbejdere. Af Virksomhederne vare 191 uden Arbejdere, 359 med 1-5, 97 med 6-20 Arbejdere, 61 med 21-100 Arbejdere og 16 med over 100 Arbejdere. Af Frederiksbergs Industrivirksomheder anvende 100 mekanisk Bevægkraft.

Af de i Kjøbenhavn eller paa Frederiksberg drevne industrielle Virksomheder hørte 871 under Gruppen Tilvirkning af Næringsmidler m. m., 179 under Tekstilindustri, 3612 under Beklædningsindustri og Toiletvirksomhed, 1763 under Bygnings- og Møbelindustri, Jordarbejde m. m., 403 under Trævareindustri m. m., 40 under Læder- og Lædervareindustri, 70 under Forarbejdning af Sten- samt Ler- og Glasvarer, 1115 under Forarbejdning af Metal og Metalgenstande, 168 under forskellige Industrier af teknisk og kemisk Art, 52 under Papirindustrien og 421 under Industri i litterær og kunstnerisk Retning.

Større Fabrikker og industrielle Anlæg i Kbh. og paa Frederiksberg.

Som Regel ere kun de Forretninger, der have omkring 40 Arbejdere og derover, medtagne her; hvor særlige Forhold gøre sig gældende, er der dog gjort Undtagelser. Som Regel er der opgivet baade Arbejder- og

Funktionærantal, i særlige Tilfælde dog kun det første; Omsætning og Produktion er kun medtaget, hvor det er opgivet af vedk. selv.

I. Tilvirkning af Næringsmidler og andre Fortæringsgenstande.

Aagades Brødfabrik, Aaboulevard 32, grundlagt 1887, forarbejder aarl. 30-40,000 Sække Mel og beskæftiger c. 45 Arbejdere og Funktionærer. — *Arbejdernes Fællesbageri*, Raadmandsgade 23, et 1886 stift. Aktieselsk., Aktiekpt., oprindl. 27,000 Kr., nu 18,000 Kr.; c. 50 Arbejd. og Funktion. — *Blegdamsmøllen*, Blegdamsvej 52, aarl. Omsætning: c. 2 Mill Kr., c. 30 Arbejd. — *De danske Dampmøller*, et $^{1}/_{7}$ 1897 stift. Aktieselskab (Aktiekapital: 1 Mill. Kr.), dannet ved Sammenslutning af 5 kbhvnske. Dampmøller: Bredgades Dampm., Langebros Dampm., Sortedams Dampm., Chrhvns. Dampm., Torvegade 2, og Lille Mølle, Chrhvns. Vold; nu ere de 3 førstnævnte nedlagte, og Aktiekpt. er nu 400,000 Kr.; Formalingen var sidste Aar c. 277,000 Dobbeltcentr. Korn og Omsætningen c. 3,770,000 Kr.; Selskabet beskæftiger 110 Arbejd. og Funktion. Møllen i Torveg. med Pakhuse og Beboelsesbygninger har i sin Tid tilhørt det Schimmelmannske Fideikommis. — *Havnemøllen*, Baadsmandsstræde 5, et 1904 stift. Aktieselskab, Aktiekpt. nu 300,000 Kr.; 23 Arbejd. og Funktion.; Møllebygningen har før været benyttet til Ankersmedie, Maskinværksted og senest til Sodafabrik. — *Jacob Marstrands Bagerier og Biskuitfabrik*, Kjøbmagerg. 19-21; Bageriet er grl. 1740, Biskuitfabrikken 1880; aarl. Omsætn. c. 450,000 Kr., c. 70 Arbejd. og Funktion. — *Kgl. Hofbager Olsens Søn*, Bageri, St. Strandstr. 10, grl. 1778, overgaaet til Familien Olsen 1846; aarl. Omsætn. c. 500,000 Kr., c. 70 Arbejd. og Funktion. — *Viggo Schulstads Bagerier*, (Forts. af „St. Kongensgades Brødfabrik“), Blegdamsvej 36, 103 Arbejd. og Funktion.

Brødr. Cloettas Chokolade- og Sukkervarefabr., Hørsholmsg 20 (opf. 1901), grl. 1862, c. 125 Arbejd. og Funktion. (se „De d. Byerhverv, Kbh.“, 2. H.) — *De danske Sukkerfabrikker*, et 1872 stift. Aktieselskab, Aktiekpt. 10 Mill. Kr., ejer i Kbh. — foruden det tidligere Raffinaderi „Phønix“ (se S. 434), der nu kun anvendes til Pakhus — Sukkerraffinaderiet i Helsingørsg. 22; det havde tilhørt Ferd. Tutein (Fredr. Tutein anlagde c. 1830 det første Dampraffinaderi her i Landet), der solgte det til „Det danske Skibsrederi“, som 1872 solgte det til Selskabet; Raffinaderiet producerer aarl. c. 45 Mill. Pd. Sukker og beskæftiger 250 Mand. Desuden ejer Selskabet Lyngby Sukkerraffinaderi, Sukkerfabrikkerne Højbygaard (se III S. 211), dem i Nakskov (III S. 129), Maribo (III S. 118), Stege (II S. 956) og Assens (III S. 395) samt Sukkerkogeriet i Odense (III S. 344). — *Chokoladefabrikken Freya*, Holger Danskes Vej 102, grl. 1888. — *Galle & Jessens Chokolade- og Sukkervarefabr.*, Lyngbyvej 8, grl. 1872, 1884 overgaaet til et Aktieselsk., Aktiekapital 255,000 Kr. — *Hintz & Cos. Chokoladefabr.* („Elisabetsminde“), N.-Søg. 35, grl. 1825, overgaaet 1895 til et Aktieselsk., Aktiekpt. 220,000 Kr. (alle Aktierne lydende paa Navn); Selskabet har tillige Fabrik i Frihavnen og beskæftiger c. 100 Mand; det ejer tillige Aktieselskabet „Vejle Chokoladefabrik“ og „Aktieselskabet Chokoladefabrikken Luzern“. — *Jensens & Møllers Biskuit- og Sukkervarefabr.*, Dronningensg. 73-75, c. 70 Arbejd. — *Chr. F. Kehlets Chokolade- og Sukkervarefabr.*, Jagtvej 57, grl. 1825, c. 125 Arbejd. og Funktion. —

Kbhs. Drops- og Konfekturefabr., Holger Danskes Vej 103. — *Sukkerraffinaderiet i Larsbjørnsstræde* 9, grl. 1803, begyndt 1805, producerer aarl. c. $7^1/_2$ Mill. Pd. Sukker; c. 75 Arbejd. og Funktionærer og 20 Kvinder.

Nordisk Kaffekompagni, Frihavnen (Pakhus og Kontorbygning efter Tegn. af Arkitekt K. A. Ludvigsen, det nye Brænderi efter Tegn. af Hammer), et 1896 stift. Aktieselsk., Aktiekpt. 200,000, Reservefond 150,000 Kr.; Kaffebrænderi og Kaffehandel; aarl. Omsætning c. 3 Mill. Kr.; c. 70 faste Arbejd. og Funktion. og 50-80 periodiske Kaffepillersker. — *L. Olsens Kaffebehandling*, Skt. Pederstræde 27, Behandling og Brænding af Kaffe, Sagomelsigteri, Kolonial en gros, grl. 1891; der bearbejdes aarl. 20-25,000 Sække Kaffe og c. 2000 Sække Sagomel. — *De danske Cikoriefabrikker*, et ved Sammenslutning af Adolphs Cikoriefabr. i Kbh., Stellfeldts i Aarhus, Randers og Svendborgs Cikoriefabrikker, Krackes Fabr. i Fredericia og Fabrikken Union, Kbh., i 1872 stift. Aktieselsk.; 1899 overtoges „Rich og Sønners Kaffesurrogatfabr.“ i Kbh., 1901 Fabrikkerne „Fiducia“, „Norden“, „København“ og „Tagenshus“ i Kbh., „Svendborg“ i Svendborg, „Nørrejylland“ i Vejen og „Sønderjyll.“ og „Ribe“ i Ribe; Aktiekpt., oprindl. $1,_1$ Mill., er nu 1,850,000 Kr. I Kbh. (Vesterfælledvej 58 og 66 og Hannovergade 8) beskæftiger Selskabet c. 180 Arbejd.

Claus Hansens Pølsefabrik, Roskildevej 43, Pølse- og Kødkonservesfabr., Fedevarer en gros, grl. 1881, aarl. Omsætn. c. $^1/_2$ Mill. Pd., c. 35 Arbejd. — *S. Johannessons Svineslagteri og Pølsefabr.*, Holmbladsg. 37, grl. 1873, aarl. Omsætn. c. 2 Mill. Kr., c. 100 Arbejdere og Funktion. — *Wiedemanns Pølsefabr.* Nørrreg. 35, grl. 1876, aarl. Produkt.: 1 à $1,_2$ Mill. Pd. Pølser og c. 2 Mill. Pd. Flæsk, Kød og Fedevarer; 60 à 65 Arbejd. og Funktion. — *De danske Konservesfabrikker*, Lyngbyvej 83, grl. 1850 i Vangede af J. D. Beauvais, overgaaet 1897 til et Aktieselskab, Aktiekapital 1 Mill. Kr.; 1865 flyttedes Forretningen til Kbh. (St. Kongensg.), i Beg. af 1890'erne til sin nuv. Plads (se „De d. Byerhverv, Kbh.“ 2. H.). I 1905 optoges i Selskabet „Dansk Vin- og Konservesfabrik“ i Faaborg (se III S. 588), hvorefter det kaldes „De danske Vin- og Konservesfabrikker“. — *De forenede Konservesfabrikker*, Tingvej 53, grl. af Firmaerne „Brødr. Wolff & Arvé“ og „Max Levig & Co.“, 1896 overgaaede til et Aktieselsk., hvori 1901 optoges „Chr. Tidemands Konservesfabr.“; Aktiekapital 130,000 Kr.

L. E. Bruuns Smørpakning, Gotersgade. 101, grl. 1883, Pakning og Eksport af Smør i Blikdaaser samt Fabrik. af Blikdaaser, c. 150 Arbejd.; Ejendommen, sammenbygget med Aabenraa 24-26, er opf. 1891. — *P. F. Esbensens Smørpakkeri* (Indehaver: N. O. Christensen), Reventlowsg. 8; c. 80 Arbejd. i Sæsonen (ellers c. 20). — *T. & S. Plums Smørpakning*, Skt. Anna Plads 26 (Det forenede Dampskibsselskabs Bygning), grl. 1872, Smøreksport i Fustager til England og Tyskland, i Blikdaaser til oversøiske Pladser, c. 30 Arbejd., i de 3 Sommermaaneder 65. — *The Scandinavian preserved Butter Company*, Busck jun. & Co., Havneg. 37, et 1889 stift. Aktieselsk., Aktiekpt. 300,000 Kr., Smørpakning i Blikdaaser samt Fabrik. af disse, c. 60 Arbejd. — *The United Danish Preserving Butter Company*, Ny Toldbodg. 31, grl. 1891, Eksport af Smør i Blikdaaser til oversøiske Pladser, aarl. Omsætn. 6 à 800,000 Kr., c. 70 Arbejd. og Funktion. — *Chr. Hansens teknisk-kemiske Laboratorium*, Vesterfælledvej 90, grl. af Etatsrd. Chr. D. A. Hansen 1874, Produktion af Osteløbe og andre Præparater til Mejeribrug, c. 60 Arbejd. og Funktion. — *Danish Butter-*

Colour Company (Blauenfeldt og Tvede), Frederikssundsvej 7, grl. 1888, særl. Fabrik. af Smørfarve og Osteløbe, c. 35 Arbejd. og Funktion.

Rosenborg Brøndanstalt, Gotersg., se S. 417, et 1831 stift. Aktieselsk., Aktiekpt. 160,000 Kr.; Mineralvandsfabrikkens aarl. Produkt. er c. 3 Mill. Flasker, aarl. Omsætn. c. 180,000 Kr., 40-60 Arbejd. — *Sødring & Cos. Mineralvandsfabrik*, Østerbrog. 48, grl. 1856, 40 à 50 Arbejd.

Bryggeriet Gamle Carlsberg, Valby, om hvis Historie og Bygninger henvises til II S. 246, er nu indrettet til en aarl. Produktion af c. 300,000 Hektoliter undergæret Øl og beskæftiger 260 Arbejd. (inkl. Maskinpersonale og Haandværkere) og 17 Funktionærer. Siden den ovenn. Beskrivelse i Bind II er Laboratoriet blevet indviet 10/11 1897 ved Bryggeriets 50 Aars Jubilæum, og samtidig afsløredes foran det en Broncestatue af J. C. Jacobsen, modelleret af V. Bissen (se *A. Fraenkel,* Galmle Carlsberg, Købehavn. 1897). — *Bryggeriet Ny Carlsberg*, Valby, om hvilket ligeledes henvises til II Side 246 og 251, er fra 1901 overdraget til Carlsbergfondet (se S. 373) og er nu indrettet til en aarlig Produktion af c. 210,000 Hektoliter undergæret Øl og beskæftiger 171 Arbejdere og 28 Funktion. Til Beskrivelsen i Bd. II føjes, at der 1900-1 er opført et nyt Bryghus i florentinsk Palæstil (Arkitekt: V. Klein), en c. 180 F. høj Skorsten af snoet Murværk og Granit samt mellem det gamle og nye Bryghus et kobbertækket Taarn, „Elefanttaarnet“, der bæres af fire, 15 F. høje Granitelefanter, modelleret af Petersen Dan (Skorstenen og Taarnet ere efter Tegn. af V. Dahlerup); tillige er der opf. en ny Laboratorie- og Kontorbygning med smuk Forhal (Arkitekt: H. Kampmann). Ligeledes er der ved Bryggeriet i 1900 i Elefantgaarden (mellem de to Bryghuse) opsat en Mindetavle med Broncebuste (af N. Smidth) over Professor Emil Chr. Hansen

Elefanttaarnet paa Ny Carlsberg.

og i 1903 en Mindetavle over Professor Carl Linde (et Bronceskjold med Portrætmedaillon, modelleret af Lamberg-Petersen, paa en poleret Granitplade). Ved Indgangen til C. Jacobsens Privatbolig er der 1903 rejst et Mindesmærke for hans Hustru Otilia, † 1903, bestaaende af hvidt Marmor (tegn. af Kampmann) med en mat forgyldt Broncestatue, modell. af Paul Dubois. — *Carlsberg Ølaftapningsanstalt* for Gl. og Ny Carlsberg, Vesterfælledvej, aabnet Dec. 1903, Ølaftapning, Mineralvandsfabrik. og Isfabrik., er indrettet til aarl. at præstere c. 80 Mill. Flasker aftappet Øl, og den udvides i 1905 med 50 pCt.; Isværket præsterer c. 80,000 Pd. Krystalis pr. Døgn; Anstalten beskæftiger c. 300 mandl. og 400 kvindl. Arbejd. samt c. 30 Funktionærer. Bygningskomplekset (Arkitekt: V. Klein), hvis Bagside støder op til Bryggerierne, bestaar af et 180 F. langt Forhus

Carlsberg Ølaftapningsanstalt.

og to Sidefløje, 260 F. lange, indesluttende en Midtsal; Forhuset, i Kælder og 2 Stokv., er opf. i Renæssancestil af røde Sten paa Sokkel af kløvet Granit; Hovedbygningens Opførelse har kostet c. 524,000 Kr., hele Anlægget, foruden Grunden, med Maskiner osv. over $1^1/_2$ Mill. Kr. (se „Architekten“ $^{16}/_1$ 1904). — *De forenede Bryggerier*, et 1890 stift. Aktieselskab, Virksomheden begyndt $^1/_1$ 1891, dannet ved Sammenslutn. af Bryggerierne „Rahbeks Allé“, grl. 1861 af A. Vogelius; Tvedes Bryggeri, Vesterbrog. 140, gr. 1838 af H. J. Tvede († 1878) i Lyngby, flyttet 1851 til sin nuv. Plads, flere Grunde tilkøbtes efterhaanden, saaledes 1882 Haveselskabets Have (se S. 381); det brygger nu udelukkende Hvidtøl og Skibsøl i Forb. med Malt; Kongens Bryghus, Bryghusg. 1 (se S. 328, og *H. Chr. Jonstrup*, Medd. om Kongens Brygh. og Bryggerilavet 1443-1890, Kbh. 1891), Aldersro, Jagtvej, grl. 1858, 1884 overgaaet til „Marstrands Bryggerier“, ophævet 1900, Krone-Øl Bryggeriet, Vodrofsvej

25, grl. 1865 paa den 1857 købte Vodrofsgaards Mølle af Troels Marstrand sammen med Jens Lund og F. W. Kiørboe (Bygningerne opf. af Murermester J. V. Frohne, senere ombyggede og udvidede), Rabeshave, Langebrog., grl. 1850 (1893 slaaet sammen med Tvedes Bryggeri, solgt 1905), Porterbryggeriet Alliance, Alliancevej, grl. 1886 (se II S. 246), Ravnsborg, Ryesgade, grl. 1880, ophævet 1893, Frederiksberg Bryggeri, Lampevej, grl. 1867, ophævet 1891, Kastrup Bryggeri (se II S. 239), grl. 1845, Svanholm, Gl. Kongevej, grl. 1853, ophævet 1891, og Ny Bryghus, Bülowsvej, grl. 1873, ophævet 1891; 1894 tilkøbtes Tuborg Fabrikker (se II S. 261), der ere ombyggede i de seneste Aar, saa at de nu fremtræde som et helt nyt, moderne Bryggerianlæg (særlig mærkes det store nye Bryghus, det nye Malterianlæg og Aftapningsanstalten), og 1899 Bryggeriet Trekroner i Valby, der er Maltgøreri (Bygningerne ere opf. 1899-1900 af Arkitekt Leuning Borch). Selskabet, hvis Aktiekpt., oprindelig 6 Mill. Kr., nu er 7 Mill. Kr., producerer baade under- og overgæret Øl samt Mineralvande og kunstig Krystalis. I sidste Regnskabsaar ($^{1}/_{10}$ 1903-$^{30}/_{9}$ 1904) solgtes 453,980 Td. Øl (174,328,320 Flasker), 2,332,000 Flasker Mineralvande og 12,695,300 Pd. Is, og Selskabet beskæftigede i alt c. 1250 Arbejd. og c. 100 Funktion. — *Arbejdernes Bryggeri „Stjernen“*, Dronn. Olgas Vej 70, et $^{8}/_{4}$ 1902 begyndt Aktieselskab, Aktiekpt. 150,000 Kr., producerer undergæret Øl; Omsætning i sidste Aar: 525,395 Kr.; c. 80 Arbejd. og Funktion., hvoraf c. Halvdelen Kvinder. Bygningerne ere opf. af Arkit. C. G. Tvede.

De danske Spritfabrikker, et 1881 stift. Aktieselskab, Aktiekpt. 3 Mill. Kr., ejer i Kbh. 2 Fabrikker, Strandboulevarden 26 og Snaregade 14, desuden Fabrikker i Roskilde (se II S. 197), Aalborg (IV S. 378), Randers (IV S. 810), Aarhus (V S. 33) og Fredericia (V S. 297). Fabrikkerne i Kbh. have henved 30 Arbejd. — *Kbhs. Spritfabrikker*, et 1896 stift. Aktieselskab, Aktiekpt. 1 Mill. Kr., dannet ved Sammenslutn. af „Kbhs. Sprit-, Gær- og Maltfabr.“, „Chrhvns. Spritfabr.“, „J. H. Schibbyes Fabr.“ og „J. Wilian & Søns Fabrikker“, ejer nu Fabrikker i Heimdalsgade 29, St. Kongensgade 110, Vognmagerg. 25 og Wildersg. 46; aarl. Produkt. c. $1^{1}/_{4}$ Mill. Pd. Gær og 5 Mill. Potter Spiritus; c. 135 Arbejd. og Funktion. — *Spritfabrikken „Fortuna“*, et 1891 stift. Aktieselskab, Aktiekpt., oprindl. 500,000 Kr., nu 800,000 Kr., har Fabrik paa Gl. Kongevej 33 (Fabrikken „Fortuna“, Østerbro, nedlagdes 1905); Hovedfabrikken er i Hobro (se IV S. 823); i Kbh. c. 25 Arbejd. — *De danske Eddikebryggerier*, Holger Danskes Vej 104-6, grl. 1853, eneste større Virksomhed af denne Art, producerer aarl. c. $1^{1}/_{2}$ Mill. Potter og beskæftiger c. 10 Arbejd. og 15 Funktion. — *Peter F. Heerings Likørfabr.*, Overg. n. Vandet 11, grl. 1818 af Peter H. († 1875), der 1838 købte den nuv. Ejendom; Fabrikken producerer „Cherry cordial“ (Kirsebærbrændevin), der eksporteres over hele Verden; den beskæftiger 5 Mænd og 2 Kvinder, men i Kirsebærhøsten 100 Kvinder; af den smukt vedligeholdte Ejendom er Forhuset (se Bill. S. 442) og et Pakhus fra 1785, et andet Pakhus fra 1725.

Jul. Adlers Cigar- og Tobaksfabr., Amagerg. 20, grl. 1854, fabrikerer finere Cigarer og Røgtobakker; aarl. Produkt. c. 8 Mill. Cigarer; c. 150 Arbejd. og Funktion. — *Chr. Augustinus' Cigar- og Tobaksfabr.*, Vesterg. 5 og Gl. Kongevej 5, grl. 1750; 143 Arbejd. og Funktion.; den gamle Fabrik paa Vesterg. er bygget i Slutn. af 18. Aarh., den nye paa Gl.

Kongevej er opf. 1872 (se *H. Bering Liisberg*, Chr. Augustinus 11. Maj 1750 — 11. Maj 1900, Kbh. 1900). — *Herm. Krüger*, *N. F. Bonnesens Eftflgrs. Cigar- og Tobaksfabr.*, Østre Fasanvej 23, c. 150 Arbejd. — *Brødr. Brauns Skraatobaksfabr.*, Prinsesseg. 50, grl. 1814, Skraa- og Snustobak, 188 Arbejd., hvoraf c. 70 Børn. — *W. Eliasens Cigarfabr.*, Lille Strandstræde 14, grl. 1867, fabrikerer aarl. c. 4 Mill. Cig., c. 100 Arbejd. og Funktion. — *A. M. Hirschsprung & Sønners Cigarfabr.*, Tordenskjoldsg. 7, grl. 1826, overgaaet til Aktieselskab 1899, Aktiekapt. 700,000 Kr., Obligationer 500,000 Kr., fabrikerer aarl. c. 16 Mill. Cig. (hovedsagelig Haandarbejde); c. 400 Arbejd. og Funktion.; Fabrikken er opført 1866, Arkitekt: Ove Petersen. (Se „De d. Byerhverv, Kbh.“, 1. H.). — *C. J. Hoffmanns Cigarfabr.*, Wesselsg. 22, c. 60 Arbejd. — *Horwitz & Kattentids Cigarfabr.*, St. Kongensg. 29, grl. 1892, fabrikerer aarl. $7^1/_2$ à 8 Mill. Cig.; c. 170 Arbejd. og Funktion. — *L. R. Høy & Sønners Tobaks- og Cigarfabr.*, Læssøesg. 14, grl. 1890, c. 90 Arbejd. — *E. Jensens Cigar- og Tobaksfab.*, Peder Huitfeldtstræde 11, grl. 1863, fabrikerer aarl. c. $4^1/_2$ Mill. Cig. og $^1/_2$ Mill. Pd. Røgtobak; c. 100 Arbejd. og Funktion. — *J. Lichtingers Cigarfabr.*, Nyhavn 42, grl. 1862, fabrikerer aarl. 6 à 7 Mill. Cig. og c. 50,000 Pd. Røgtobak; 185 Arbejd. og Funktion. — *H. Marsmanns Cigarfabr.*, Frederiksholms Kanal 4, c. 90 Arbejd. — *E. Nissens Cigarfabr.*, Dronn. Tværg. 55, c. 50 Arb. — *E. Nobels Cigar- og Tobaksfabr.*, Prinsesseg. 52, grl. 1814, fabrikerer aarl. 8 à 9 Mill. Cig. og Cigarillos og c. 245,000 Pd, Røgtobak; c. 200 Arbejd. og Funktion. — *Alex. Rasmussens Cigarfabr.*, Jagtvej 163 (det tidligere Bryggeri „Aldersro“, se S. 464), grl. 1796, c. 300 Arbejd. og Funktion.; Fabrikken, der før var i Frederiksbergg. 38, flyttedes 1903 til sin nuv. Plads. (se „De d. Byerhverv Kbh.“, 11. H.). — *P. Wulffs Cigarfabr.*, Holbergsg. 18, c. 70 Arbejd.

Christiansholms Fabrikker, Christiansholm (se S. 324), et 1882 begyndt Aktieselskab, Aktiekpt. 500,000 Kr., Fabrikation af Salt, Cinders og Kokes; c. 90 Arbejd. og Funktion.

II. Tekstilindustri.

Petersen & Albecks Kradsuldfabr., Blegdamsvej 96-98, grl. 1858, Kludesortering og Opkradsning af Klude samt gmlt. Metal; c. 120 à 130 baade mandl. og kvindl. Arbejd. — *Joseph Levin & Cos. Kludesortering*, Ryesg. 48, grl. 1886, overgaaet 1903 til et Aktieselskab, Aktiekpt. 150,000 Kr.; Handel med Klude, Ben, Bly, Jærn osv., Papiraffald, Heste- og Kohaar osv.; c. 125 Arbejd. og Funktion. — *F. F. Olsen & Cos. Kludesortering*, Frankrigsg. 39.

De forenede Vatfabrikker, Nordre Fasanvej 48, grl. 1869 (Magnus & Co.), overgaaet 1894 til et Aktieselskab, Aktiekpt. 400,000 Kr., Fabrik af Vat og Tæpper; 61 Arbejd. (44 Kvinder). Selskabet ejer desuden en Fabrik i Viborg.

Harald Cohns Væveri, Fuglevangsvej 13, c. 40 Arbejd. — *De forenede Linnedvarefabrikker*, Meinungsg. 8, et som „Randers Linnedvarefabrikker“ (se IV S. 810) 1897 begyndt Aktieselsk., udvidet 1903 med Halvdelen af W. Kr Geddes Linnedvarefabr. i Kbh. og samtidig flyttet hertil, Aktiekpt. 200,000 E..; Fabrik. af Dækketøj, Haandklæder, Lagenlærred og Lommetørklæder;

aarl. Omsætn. i Kbh. er c. $^1/_2$ Mill. Kr.; i Kbh. beskæftiges 85, i Randers 50 Arbejd. — *Geismar & Co.*, Peter Bangsvej 26, Linned- og Bomuldsvæveri, grl. 1866, 1902 overgaaet til et Aktieselskab, Aktiekpt. 300,000 Kr.; c. 80 Arbejd. og Funktion. — *M. E. Grøn & Søn, Bomulds- og Linnedvæveri*, Griffenfeldtsg. 32, grl. 1825, c. 100 Arbejd.; ejer desuden Randbøldals Fabrik (se V S. 389). — *Klem & Krügers Klædefabrik*, Emdrupvej, grl. 1891 i Ryesg., nuv. Fabrik opf. 1904; aarl. Omsætning: c. 400,000 Kr., c. 75 Arbejd. og Funktion. — *L. Koppels Væveri*, Nørrebrog. 52, grl. 1896, fabrikerer aarl. c. 12,000 Stkr. à 50 Al., hovedsagelig kulørte Bomuldsvarer; 47 Arbejd. — *Herm. Mogensen & Co., Bomuldsvæveri*, Nørrebrog. 68, grl. 1904 ved Overtagelse af en Del af W. E. Geddes Fabrikker (den anden Halvdel er overtaget af „De forenede Linnedvarefabrikker“, se ovfr.); c. 80 Arbejd. — *O. V. Müller & Co.*, *Væveri*, Vesterbrog. 123, grl. 1875, særlig kulørte Bomuldstøjer; aarl. Omsætn. c. 400,000 Kr.; c. 90 Arbejd. og Funktion. — *Aug. Neuberts Væveri*, Viborgg. 78 og Lampevej 46, grl. 1848 i Neumünster, flyttet til Kbh. 1866, Væveri, Dampfarveri, Trykkeri, Blegeri, Appreturanstalt og Herrekonfektionsfabrik.; c. 500 Arbejd. og Funktion. (mange Hjemmearbejdere). — *Holger Petersens Fabr.*, Tagensvej 35, grl. 1878, Baandfabrik, Spinderi, Knapfabr. og Farveri; c. 270 Arbejd. (se „De d. Byerhverv, Kbh.“, 1. H.). — *Rosengaards Fabrikker*, Holger Danskes Vej 105, et i 1896 stift. Aktieselskab, Aktiekapital 100,000 Kr.; Lidsevæveri; c. 50 Arbejd. — *J. H. Rubens Fabrikker*, Rolighedsvej 8-10, grl. 1780, Bomulds- og Linnedvæveri, Blegeri, Farveri, Kattuntrykkeri samt en gros Handel med egne og udenlandske Varer; c. 500 Arbejd. og Funktion.; om den til Fabrikken knyttede Stiftelse se S. 316 (se „De d. Byerhverv, Kbh.“, 2. H.). — *Wessel & Vetts Væveri og Systuer*, Landskronag. 70 og Kongens Nytorv, grl. 1868, 1899 overgaaet til et Aktieselskab, Aktiekpt. 7,9 Mill. Kr.; Fabrik. af Lærreds- og Bomuldsvarer, Kjoletøjer, Tæpper, Gardiner osv., Herre- og Damekonfektion; Selskabet beskæftiger c. 1140 Arbejd. og Funktion., deraf ved Væveri c. 250, ved Systuer c. 350, desuden c. 300 Hjemmearbejdere; om Bygningen paa Kongens Nytorv, „Magasin du Nord“, se S. 372; Bygningen i Landskronag. er opf. efter Tegn. af Arkitekt Joh. Schrøder.

Magasin du Nord.

Henriques & Løvengreens Trikotagefabrikker, Mariendalsvej 46, grl. i Malmø 1892 af M. Henriques, overgaaet 1898 til et Aktieselskab, Aktiekpt.

750,000 Kr., hvoraf er indbetalt 500,000; aarl. Omsætn. 475,000 Kr; c. 125 Arbejd. og Funktion.; Fabrikken i Kbh. er opf. efter Tegn. af Arkitekt Arne Petersen (se „De d. Byerhverv, Kbh.“, 5. H.) — *Chr. Møller, Andersen & Cos. Trikotagefabr.*, Nørreg. 35, grl. 1864; aarl. Omsætning henved 700,000 Kr.; c. 100 Arbejd. og 20 Funktion. — *P. F. Nielsens Trikotagefabr.*, Nørreg. 24, grl. 1870, aarl. Omsætn. c. 1 Mill. Kr., 130-150 kvindl. Arbejd. (foruden flere Hundrede kvindl. Hjemmearbejd.) og c. 30 Funktion.; Bygningen er opf. 1896-97 (Arkitekt: Vilh. Fischer). — *Simon Olesens Trikotagefabr.*, Landemærket 11-13, overgaaet 1900 til et Aktieselskab, Aktiekpt. 750,000 Kr. — *Sørensen & Westergaards Trikotagefabr.*, Vesterg. 10, grl. 1897, aarl. Omsætn. c. 150,000 Kr., c. 60 Arbejd. og Funktion.

Th. Ellebye & Cos. Possementfabr., Læderstræde 26, c. 30 Arbejd. — *Jørgen Kornerup* (forhen *Herreborg & Schwarck*), *Possementfabr.*, Vingaardsstræde 4, et Aktieselskab, Aktiekpt. 250,000 Kr., c. 45 Arbejd. — *Kbhs. Possementfabr.*, St. Kongensg. 21, grl. 1890, aarl. Omsætn. c. 100,000 Kr.; 34 Arbejd. (21 Kvinder) og 6 Funktion.

Kbhs. mekaniske Net- og Garn-Fabrik, Mariendalsvej 55, grl. 1892, Fabrik. af Fiskenet; c. 100 Arbejd. og Funktion.; Fabrikken paa Mariendalsvej er opf. 1897 (se „De d. Byerhverv, Kbh.“, 6. H.).

III. Beklædningsindustri og Toiletvirksomhed.

Brødr. Andersens Fabr. af Herreklæder, Kongens Nytorv 6 („Standard“), grl. 1850, Fabrik. af Herreklæder og Herreekvipering; 236 Arbejd. (deraf en stor Del Hjemmearbejd.) og Funktion. — *Joh. Bigler & Søn, Fabrik af Herreklæder*, Ny Østergade 3. — *Peter Buchs Forretning i Herreklæder*, Vingaardsstræde 1, grl. 1856; aarl. Omsætn. 5 à 600,000 Kr., 25 Arbejd. og 400 Hjemmearbejd. — *Carl Holtens Fabrik af Herreklæder*, N.-Voldg. 88, grl. 1877, mellem 200 og 500 Arbejd. (med Hjemmearb.). — *Vilh. F. Jensens Fabrik af Herreklæder*, Christen Bernikovsg. 24. — *Jul. Tafdrups Forretning i Herreklæder*, Nytorv 5, grl. 1889, aarl. Omsætn. c. 700,000 Kr., c. 30 Arbejd. og c. 400 Hjemmearb.; Ejendommen, hvori Forretningen er, er opf. 1799 efter Tegn. af N. A. Abildgaard, som selv ejede den (se S. 442); to smukt dekorerede Lofter, malede af Abildgaard og Henr. Hansen. — *F. Zachariae, Skrædderi*, Kultorvet 16.

J. Børre & Co. Eftflgr., Østerg. 13, grl. 1847 (Børre Lorenzen), Damekonfektion; c. 80 Arbejdere og Funktionærer (se „De d. Byerhverv, Kbh.“, 6. H.) — *Colbergs Eftflgr.*, Damekonfektion, Østergade. 42. — *A. Fonnesbechs Damekonfektion*, Østerg. 45-47, grl. 1847; i Hovedforretningen c. 150 Personer; Forretningens Bygning (Arkit.: B. og V. Ingemann) er sidst ombygget 1896 (se „De d. Byerhverv, Kbh.“, 3. H.). — *A. C. Illums Damekonfektion*, Østergade 52 og Pilestræde 9, grundlagt 1891; i Forretningsbygningen (opført 1899, Arkitekt: E. Blichfeldt) beskæftiges c. 400 Personer, deraf c. 150 Syersker med Tilvirkning af Damekjoler, Bluser, Skørter, Hatte osv.; udenfor c. 100 Syersker; eget Kraftanlæg til elektrisk Lys og Drivkraft for 125 Symaskiner m. m. — *J. Moresco, Damekonfektion*, Grønneg. 10 og Frihavnen, grl. 1856, overgaaet i 1900 til et Aktieselskab, Aktiekpt. $2^1/_2$ Mill. Kr.; Dameoverstykker, Pelsvarer;

c. 180 Arbejd. foruden mange Hundrede Hjemmearb.; Selskabet har ogsaa Forretninger i Malmø og Christiania og beskæftiger i alt c. 3000 Personer (se „De d. Byerhverv, Kbh.", 2. H.). — *Schwanenflügels Eftflgr.* (W. Rasmussen), *Damekonfektion*, Vimmelskaftet 30.

Nordisk Blomster- og Bladefabr., Holteg. 5, grl. 1902, kunstige Blomster til Hattepynt og Dekoration, mellem 30 og 50 Arbejd. og Funktion.

A. C. Bangs Buntmageri, Østerg. 25, grl. 1816; aarl. Omsætn. godt 200,000 Kr., 22 Arbejdere (se „De d. Byerhverv, Kbh.", 6 H.). — *A. Levinsky & Co.*, *Buntmageri*, Østerg. 38, grl. 1869, c. 70 Arbejd. og Funktion.

A. F. Bodeckers Hattefabr., Kongens Nytorv 20, grl. 1852; aarl. Produkt. 4000 à 4500 Stkr. Silkehatte, 29 Arbejd. — *S. Børgesens & Co.*, *Straa- og Filthattefabr.*, Lampevej 22, grl. 1854, over 40 fast ansatte Arbejd. og c. 200 andre (se „De d. Byerhverv, Kbh.", 5. H.).

J. Bjørkegren & Søns Handskefabrik, Blegdamsvej 36-38, grl. 1870 i Odense, 1884 flyttet til Kbh., c. 35 Arbejd. (med Hjemmearb.). — *E. Jensen & Søns Handskemageri*, St. Kongensg. 70, grl. 1868, c. 50-60 Arbejd. (med Hjemmearb.). — *N. F. Larsen & Sønners Handskefabr.*, N.-Voldg. 38, grl. 1843, 1896 overgaaet til et Aktieselskab, Aktiekpt. 200,000 Kr.; c. 50 Arbejd. foruden Hjemmearb. — *C. A. Martens & Sønners Handskefabr.*, Sortedamsg. 9, grl. 1855, aarl. Omsætn. c. 80,000 Kr., c. 50 Arbejd. (med Hjemmearb.), mest kvindelige.

H. C. Hansens Skotøjsfabr., Elmeg 5, grl. 1893; aarl. Omsætn. 7 à 800,000 Kr.; c. 220 Arbejd. — *Hertz' Garveri og Skotøjsfabr.*, Jagtvej 211, overgaaet 1897 til et Aktieselskab, Aktiekapital 400,000 Kr. — *C. Holbek & Cos. Skotøjsfabr.*, Viktoriag, 6, grl. 1895, aarl. Omsætn. c. 800,000 Kr., c. 150 Arbejd. — *S. Johnsens Skotøjsfabr.*, Ryesg. 43, grl. 1878, overgaaet 1903 til et Aktieselskab, Aktiekpt. 250,000 Kr.; aarl. Omsætn. c. 350,000 Kr., c. 100 Arbejd. — *Kbhs. Fodtøjsfabr.*, ved *M. Goldstein*, Gl. Kongevej 15, c. 160 Arbejd. — *H. C. Kristensens Skotøjsfabr.*, Godthaabsvej 20, grl. 1889; aarl. Omsætn. c. 350,000 Kr., c. 100 Arb. og Funktion. — *C. F. Müller & Cos. Skotøjsfabr.*, Pileallé 5, c. 90 Arbejd. — *Nordisk Skotøjsfabr.*, Blaagaardsg. 17, grl. 1896, aarl. Produkt. over 100,000 Par Fodtøj, c. 100 Arb. og Funktion. — *Jørg. Petersen & Cos. Skotøjsfabr.*, Nyhavn 31 og St. Kongensgade 14, c. 120 Arbejd. — *W. Schäfer & Cos. Skotøjsfabr.*, Gotersg. 14, grl. 1879, i 1894 overgaaet til et Aktieselsk., der likviderede 1902, fortsat af den oprindel. Indehaver; aarl. Omsætn. 3 à 400,000 Kr., 60 à 70 Arbejd. — *S. A. Sørensens Skotøjsfabr.*, Blaagaardsg. 39, grl. 1880, aarl. Produkt. c. 100,000 Par Fodtøj, c. 100 Arbejd.

Centralvadskeriet, Nørreg. 35, grl. 1901; aarl. Omsætn. c. 100,000 Kr., c. 50 Arbejd. — *N. L. Dehns Dampvadskeri*, Ø.-Farimagsg. 16, grl. 1854; aarl. Omsætn. c. 150,000 Kr., lidt over 100 Arbejd. og Furktion.; Bygningen er opf. 1891, udvidet 1902 (se „De d. Byerhverv, Kbh.", 5. H.) — *H. Sanders Vadskeri og Farveri*, Emdrup, grl. 1812, 1905 overgaaet til et Aktieselsk., Aktiekpt. 100,000 Kr.; aarl. Omsætn. c. 200,000 Kr., c. 100 Arbejd. og Funktion. — *Dampvadskeriet „Solvang"*, Brønshøj, grl. 1898, c. 40 Arbejd.

IV. Bygnings- og Møbelindustri.

Søe-Jensen & Beyers Jærnvarefabr., Hessensg. 12, grl. 1870, Fabrikation af Bygningsbeslag, aarl. Omsætning c. 225,000 Kr., c. 60 Arbejd. — *Kbhs. Pavillonbyggeri og Havemøbelfabrik*, Jagtvej 67, grl. 1888, overgaaet 1903 til et Aktieselsk., Aktiekpt. 150,000 Kr.; Fabrik. af maskinbyggede Huse til Villaer, Værksteder, Hospitaler osv. samt af Havemøbler, Fortovsanlæg og andet Jærnarbejde; aarl. Omsætn. c. 300,000 Kr., c. 70 Arbejd. og Funktion.

Ole Andersen, *Jens Larsen & Holms Maskinsnedkeri* (Bygningssnedkeri), Vodrofsvej 59, c. 60 Arbejd. — *De forenede Bygningssnedkerier*, Herluf Trolles Vej 6 og Smedeg. 19, et ved Sammenslutning af Firmaerne „F. Oxelberg" og „K. Andersen & Co." (grl. 1884) i 1897 stift. Aktieselsk.; i 1903 optoges i Aktieselsk. „H. J. Brehdahls Cigarkassefabr.", og i 1904 det 1899 stift. Aktieselskab „Silvan" (dannet ved Sammenslutn. af „Dansk-Eksport-Snedkeri-Fabrik", grl. 1897 i Frihavnen, senere flyttet til Kalkbrænderihavnen, og „Holm & Nielsens Maskinsnedkeri", opr. 1894 i Falkoneralle, 1895 flyttet til Godthaabsvej 72, nu indrettet til „Kbhs. Pakkassefabr.", se ndfr., der 1904 udskiltes fra Silvan), Kalkbrænderihavnen; den saml. Aktiekpt. er nu $1,_3$ Mill. Kr.; „De forenede Bygningssnedkeriers" Omsætn. 1904-05 var c. $1,_8$ Mill. Kr., de beskæftige i alt c. 750 Arbejd. og Funktion. — *Hermann Eberts Dampsnedkerier og Trævarefabr.* (Bygningssnedkeri), Englandsg. 32, et 1896 stift. Aktieselsk., Aktiekpt. 200,000 Kr., c. 50 Arbejd. — *C. B. Hansens Etablissement*, Holmens Kanal 4 og Adelg. 82, Møbelfabrik., Tapetserer- og Dekorationsvirksomhed, Sengeudstyr og Polsterarbejde, grl. 1830; den højeste aarl. Omsætn. har været c. 600,000 Kr., c. 100 Arbejd. og Funktion. Forretningen, der aabnedes i Erichsens Palæ (se S. 352), har 1905 solgt Holmens Kanal 4, der er opf. af Harsdorff, til Handelsbanken for 300,000 Kr., se S. 353 (se *A. Bauer*, C. B. Hansens Etablissement 1830-80, Kjøbenhavn 1880). — *Fritz Hansens Efterflgrs. Møbelfabr.*, Overg. o. Vandet 10, grl. 1872, væsentlig Fabrik. af Sofaer og Stole; aarl. Omsætn. c. 200,000 Kr., c. 95 Arbejd. og Funktion. — *Carlis Hansens Maskinsnedkeri* (Butiksinventar), Blegdamsvej 50, c. 40 Arbejd. — *Sev. & Andr. Jensens Møbelfabr.*, Kongens Nytorv 21, grl. 1861, c. 50 Arbejd. (se „De d. Byerhverv, Kbh.", 1. H.). — *Chr. Jeppesens Listefabr. og Forgylderi*, Thyrasvej 2, grl. 1865; aarl. Produkt. c. 1 Mill Al. Lister, 54 Arbejd. og Funktion. — *Kbhs. Stolefabr.*, Vesterbrog. 107, grl. 1872, Fabrik. af Stole, Borde og Sofaer, 60 à 80 Arbejd. og Funktionærer. — *Oskar Køhlers Maskinsnedkeri* (Bygningssnedkeri), Godthaabsvej 88, grl. 1878, overgaaet 1899 til et Aktieselsk., Aktiekpt. 800,000 Kr., c. 250 Arbejd. og Funktion. — *Magasin du Nords Møbelfabr. og Kunstsnedkeri* (med Tapetseri), Landskronag., grl. 1897 som Aktieselsk., Aktiekpt. 100,000 Kr. c. 100 Arbejd. — *Chr. M. Rasmussens Maskinsnedkeri* (Bygningssnedkeri), Gormsg. 23, grl. 1897; c. 70 Arbejd. — *Østerbros Maskinsnedkeri og Listefabrik* (Bygningssnedkeri), Blegdamsvej 56, grl. 1892 som Kommanditselsk., aarl. Omsætn. c. 170,000 Kr., c. 45 Arbejd. og Funktionærer; Bygningerne efter Tegn. af Arkitekt Rosen.

C. Møllman & Co., Maler- og Dekorationsforretning, Nørreg. 18, grl. 1879, 1884 sammensmeltet med E. Schmiegelows Forretn.; aarl. Omsætn.

c. 400,000 Kr., c. 150 Arbejd. og Funktion. — *Bernh. Schrøder, Nielsen & Hansens Tapetfabr.* (Malerforretn., Gyldenlæder, Glasmaleri), grl. 1858; aarl. Omsætn. c. 400,000 Kr., c. 150 Arbejd. og Funktion.

Kbhs. Fjerrenseri, Frihavnen, grl. 1895, 1904 overgaaet til et Aktieselsk., Aktiekpt. 90,000 Kr. (foruden Obligationslaan 50,000 Kr.); Rensning af Fjer og Dun, Import fra oversøiske Pladser, Eksport til europæiske. — *Nordisk Fjerfabr.*, Frihavnen, et 1901 stift. Aktieselsk., Aktiekpt. 120,000 Kr. og Partialobligationslaan 120,000 Kr.; c. 30 Arbejd. og Funktion.

Axel E. Møllers Krølhaarsfabr., Rosenborgg. 5, grl. 1885, Fabrik. af Krølhaar og Børstevarer; aarl. Omsætn. c. 100,000 Kr., 23 Arbejd. og Funktion.

Hassel & Teudt, Bredg. 43, Gas-, Vand- og Elektricitetsanlæg med Maskinfabr., grl. 1857; c. 100 Arbejd. og Funktion. — *Nordiske Auer Kompagni*, Frederiksholms Kanal 6, et 1895 stift. Aktieselskab, Aktiekpt. 500,000 Kr.; Gasglødenetfabr.; c. 40 Arbejd. og Funktion. — *Dansk Selskab for Fabrikation af Maalere og Værkmateriel*, Vesterbrog. 44, grl. i 1850'erne af J. Timm, overgaaet 1897 til et Aktieselsk., Aktiekpt. 200,000 Kr., Fabrik. af Vand-, Gas- og Elektricitetsmaalere samt Gasværksmateriel; . 200 Arbejd. og Funktion.

V. Trævareindustri.

Kbhs. Pakkassefabr., Godthaabsvej 72, grl. 1872 (Pakkasser, Træuld, Træskæreri, Trælasthandel), aarl. Omsætn. c. 400,000 Kr., c. 70 Arbejd. og Funktion. (Bedriften, der indtil 1904 laa paa Ørstedsvej, hørte 1899-1904 under „Silvan", se ovfr.). — *Nørrebros Savværk.*, Nørrebrog. 56 og 184, c. 40 Arbejd.

H. Haastrup & C. Andersens Paraplyfabr., Kjøbmagerg. 22, grl. 1880, 1904 forenet med Polacks Paraplyfabr. (Paraplyer, Parasoller og Stokke); c. 20 Arbejd. og Funktion. samt 25 Syersker i Byen (se „De d. Byerhverv. Kbh.", 9. H.).

L. Jacobsens Bødkeri, Wilders Plads, grl. 1835, Bødkeri, Savskæreri, Trædrejeri, Pakkassefabr., m. m., Brændehandel; aarl. Omsætn. c. 800,000 Kr., c. 250 Arbejd. og Funktion.; Kontorbygningen er fra 1730.

C. Tang-Jensens Mekanik- og Klaviaturfabr., Jagtvej 61, grl. 1867, Fabrik. af mek. Klaviatur og garnerede Hamre for Pianoer (til c. 1000 Pianoer aarl.) og Cigarkister (c. 700,000 Stkr. aarl.); c. 60 Arbejd. — *J. G. Schwartz & Søns Kunstdrejeri*, Sværteg. 3, grl. 1808, 13 Arbejd. (foruden Hjemmearb.). — *R. Wenglers Kurvemageri*, Korsg. 16, grl. 1854; aarl. Omsætn. c. 110,000 Kr., c. 40 Arbejd. og Funktion.

C. Andersens elektriske Korkvarefabr., Ryesg. 112, grl. 1883, 1904 overgaaet til et Aktieselsk., Aktiekpt. 50,000 Kr., aarl. Omsætn. c. 250,000 Kr., 44 Arbejd. og Funktion. — *Damp-Korkvarefabrikken Danmark*, Nitivej 6, grl. c. 1883, overgaaet 1898 til et Aktieselsk., Aktiekpt. 500,000 Kr.; navnlig Fabrik. af Propper; 107 Arbejd. (Mænd, Kvinder og Drenge). — *Chr. Jørgensen & Cos. Pensel-, Børste- og Piasavafabr.*, Nitivej 8, grl. 1886 i Varde, 1898 flyttet til Kbh. (Fabrikken er opf. 1903, Arkitekt: D. W. Leerbeck), Fabrik. af alle mulige Børstevarer; 1904 var Omsætn. c. 300,000 Kr., 70 Arbejd. og Funktion.

N. Larsens Vognfabrikker, Smalleg. 52, grl. 1856, 1897 overgaaet til et Aktieselsk., Aktiekpt. 400,000 Kr., aarl. Omsætn. c. 400,000 Kr., c. 100 Arbejd. og Funktion. (se „De d. Byerhverv, Kbh.“, 5. H.). — *F. C. Schultz' Vognfabrik*, Nørreg. 70 (Luksusvogne), c. 25 Arbejd. — *P. M. Knudsens Barnevognsfabr.*, Bülowsvej 34, grl. 1877, 1904 produceredes c. 5200 Barnev., 8600 Legev., 2200 Dukkev., 480 Gyngeheste, 1400 Slæder og Kælker foruden Barnemøbler; mellem 25 og 45 Arbejd. — *Dansk Automobilfabr.*, St. Kongensg. 63, c. 35 Arbejd.

VI. Læder- og Lædervareindustri.

M. J. Ballins Sønners Garveri, H. C. Ørstedsvej 48, grl. 1828, 1897 overgaaet til et Aktieselsk., Aktiekpt. 1 Mill. Kr.; aarl. Omsætn. c. $2^1/_2$ Mill. Kr.; c. 150 Arbejd. og Funktion. — *Danchells Fabrikker*, Voksdugsfabrik, Matthæusg. 5, grl. 1826 af S. Hambro (tidligere stor Eksportforretning). — *Dansk Chromgarveri*, Gadekærsvej, begyndt 1901 som Interessentskab med indbetalte 100,000 Kr.; Hvidgarveri med Fabrik. af Vadskeskind til Handsker og Skindbeklædning, samt Saffian og Spaltelæder til Bogbindere, Skomagere etc.; aarl. Omsætn. 200-250,000 Kr., c. 40 Arbejd. og Funktion. — *Ed. A. Gluuds Garveri*, Ny Carlsbergvej 14, c. 25 Arbejdere. — *E. Messerschmidts Sønners Garveri*, Gl. Kongevej 25, grl. 1844, aarl. Omsætn. c. 250,000 Kr., c. 25 Arbejd.

VII. Forarbejdning af Sten samt Ler- og Glasvarer.

Den Ankerske Marmorforretning ved Frederikshald, Marmorsliberi, Frihavnen, dansk Aktieselsk. (Aktiekapt. $1^1/_2$ Mill. Kr.) ved Frederikshald, grl. 1895, c. 20 Arbejd. — *Hagen & Cos. Eftflgr.*, *Marmorsliberi*, Gotersg. 8 og Nørrebrog. 15, grl. 1865, c. 25 Arbejd. — *Kbhs. Møllestensfabr.*, Vodrofsvej 61. — *Hans & Jørgen Larsens Stenhuggeri*, Griffenfeldtsg. 37, grl. 1873, Stenhuggeri og Sliberi, Bygningsarbejde og dekorativt Arbejde i alle Stenarter; i Griffenfeldtsgade beskæftiges c. 75 Mand, i Forretningens Stenhuggeri og Granitbrud ved Allinge c. 50 Mand, desuden anvendes èn stor Styrke ved forskellige Entreprenørarbejder (Jord-, Beton-, Asfalt-, Brolægningsarb. etc.). — *C. Wienbergs Stenhuggerier*, Jagtvej 183, c. 50 Arbejd. foruden Udearbejd.; Forretningen har Granitbrud og Stenhuggeri paa Bornholm.

E. Jensen & Schumachers Cementstøberi, Godthaabsvej 90, grl. 1894, overgaaet 1901 til et Aktieselsk., Aktiekpt. 500,000 Kr., c. 50 Arbejd.; ejer en lign. Fabrik ved Roskilde.

Bing & Grøndahls Porcellænsfabr., Vesterbrog. 149, grl. 1853 af Brødr. Meyer og Jacob Bing under Ledelse af F. W. Grøndahl, 1895 overgaaet til et Aktieselsk., Aktiekpt. 400,000 Kr.; aarl. Produkt. c. 800,000 Stkr. Varer, c. 180 Arbejd. og Funktion. Fabrikkens kunstneriske Ledelse har i Tidens Løb været overdraget H. V. Bissen, Landskabsmaler A. Juuel, Etatsrd. Heinrich Hansen, Malerne Pietro Krohn og J. F. Willumsen (se *H. Bing*, Porcellænsfabrikken B. & G. 1853-1903, Kbh. 1903; „De d. Byerhverv, Kbh.“, 6. H.).

Aluminia, Smalleg. 45, et 1872 stift. Aktieselskab, der fabrikerer Fajance, Porcellæn og dermed beslægtede Varer, og som ejer *Fajancefabrikken „Aluminia“*, 1872 overgaaet til Aktieselskabet, og *Den kgl. Porcellænsfabr.*, der blev købt af Selskabet i 1882. Aktiekapitalen, oprindl. 800,000 Kr., ved Overtagelsen af Porcellænsfabrikken udvidet til 1,200.000 Kr. og 1903 yderligere til 1,800,000 Kr. Aluminia har en aarl. Omsætn. af 6-700,000 Kr. og c. 250 Arbejd. og Funktion., Porcellænsfabrikken en aarl. Omsætn. af c. 1 Mill. Kr. og c. 400 Arbejd. og Funktion. — *„Aluminia“* blev anlagt 1863 paa Christianshavn (Hj. af Baadsmandsstræde og Prinsesseg.) af Aug. Schiøtt og flyttedes 1869, Aaret efter at Philip Schou var traadt til som Leder, ud til sin nuv. Plads, hvorefter den i 1872 som nævnt gik over til Selskabet. *Porcellænsfabrikken* er oprettet af Kemikeren Frantz Heinrich Müller, der efter at have fremstillet en Prøve af Porcellæn, forfærdiget af bornholmsk Porcellænsjord, og efter at der 1774 var udstedt Indbydelse til Dannelsen af et Aktieselskab, fik Fabrikken i Stand 1775 (beg. Nytaar 1776) paa Kjøbmagerg., nuv. Nr. 50*). Da Fabrikken imidlertid ikke betalte sig, blev den ved kgl. Res. af $^{21}/_{4}$ 1779 overtaget af Staten og fik Navn af „Den kgl. Porcellænsfabrik“. I de næste Aar, da Müller var Inspektør, vandt Fabrikken, der arbejdede med Fabrikken i Meissen som Mønster, sit Navn, støttet af tyske Kunstnere som A. C. Luplau, J. C. Bayer, F. A. Schlegel m. fl. og danske som H. Clio, Camrath og Ondrup. Senere traadte andre Kræfter til som G. F. Hetsch (fra 1824) og H. V. Bissen, og mange af Landets Kunstnernavne knyttedes til den; men den hensygnede dog efterhaanden i 19. Aarh.; 1868 solgte Staten den til Grosserer G. A. Falck, uden at den dog mistede Prædikatet „kgl.“; først da den, efter i 1882 at være købt af Selskabet, var flyttet ud til sin nuv. Plads ved Aluminia (Bygningerne ere opf. af Arkitekt Ingemann), forandredes Forholdene under Ph. Schou (indtil 1902) og den kunstneriske Leder Arnold Krogh, bistaaet af mange talentfulde Kunstnere. (Se *C. Nyrop*, Bidr. til den danske Industris Hist., Kbh. 1873, s. Forf., Den danske Porcellænsfabrikations Tilbliven, i Industrif. Maanedsskr. 1878; *K. Madsen*, Den kgl. Porcellænsfabrik. i forrige Aarh., i Tidsskr. for Kunstind. 1893; „De d. Byerhverv, Kbh..“, 4. H.).

P. Ipsens Enkes Terrakottafabr., Frederiksundsvej 78, grl. 1843, overgaaet 1897 til et Aktieselsk., Aktiekpt. 90,000 Kr. (kun tegnet af Familien), Reproduktion af Antikker, danske og udenlandske Kunstværker m. m.; aarl. Omsætn. c. 135,000 Kr., c. 30 Arbejd. og Funktion.

Frederiksholms Kalk- og Teglværker, Kongens Enghave, grl. 1871 paa den af Vilh. Køhler købte Ejendom Frederiksholm (123 Td. Ld.) som „Frederiksholms Teglværk“, 1873 overgaaet til et Aktieselsk., der antog det nuv. Navn, efter at der i 1884 paa Ejendommen var opdaget rige Kalklejer; Aktiekpt., oprindl. 900,000 Kr., nu 2 Mill. Kr.; Værkerne, som

*) Gaarden, som tidligere havde været ejet af flere Adelsslægter, tilskødedes 1701 Fr. Rostgaard. Kort efter Branden 1728 blev den opf. i den Skikkelse, som den omtr. havde til det sidste. Senere var den østerrigsk Gesandtskabs Hotel og havde et katolsk Kapel (se S. 93); 1764 blev den købt af Vognmandslavet for 14,500 Rd. til „Kgl. allernaadigst privilegeret Post- og Gæstgivergaard“, som der stod over Porten; men almindelig kaldtes den kun „Postgaarden“ (ikke at forveksle med Generalpostamtets Gaard, se S. 198). Den svarede dog daarlig Regning for Lavet, som ogsaa havde Lavshus her, og ved kgl. Resol. 1773 fritoges det for den med den derpaa hæftende Gæld, mod at Gaarden overdroges til Generalpostamtet, der 1775 udlejede den til Fabrikken, som købte den 1777 for 12,600 Rd. Da Fabrikken 1882 flyttedes ud til Aluminia, blev den solgt og nedbrudt 1885 for at give Plads for en stor nymodens Bygning. (Se *V, Bergsøe*, De forbistrede Drenge, S. 22 flg.).

have egen Havn, kunne producere c. 100,000 Mursten daglig foruden Façadesten, glaserede Sten etc.; c. 700 Hestes Dampkraft og c. 500 Arbejd. og Funktion. (se „De d. Byerhverv, Kbh.“, 5. H.). — *Ny Kalkbrænderi*, Kalkbrænderihavnen, grl. i Slutn. af 18. Aarh, 1889 overgaaet til et Aktieselsk., Aktiekpt. 2 Mill. Kr.; driver Teglvarefabrik. paa Bloustrød-, Birkerød-, Tornevang-, Lilleværk-, Hammersholt-, Tjørnegaardens og Tølløse Teglværk samt Nidløsegaard med Teglværk; desuden Kalkbrænderi og Mørtelfabrik. i Ny Kalkbrænderihavn og Kastrup Havn, med Ret til Kalkbrydning paa Saltholm, og Mørtelfabrik. paa Fabrikkerne i Gasværkshavnen og i Gjentofte; aarl. Omsætn. c. 2 Mill. Kr.; i alt c. 500 Arbejd. (deraf c. 40 i Kbh.). — *Kbhs. Smergelfabr.*, Dronn. Olgas Vej 20 (første Forretning af denne Art), grl. 1890 i Ryesg., flyttet 1896 til sin nuv. Plads, forarbejder Smergellærred af raa Smergel, der indforskrives fra Grækenland og knuses; aarl. Produkt. c. 1 Mill. Ark Smergellærred, 200,000 Ark Flintpapir, c. 400,000 Pd. Smergel etc.; 8 Arbejd. og Funktion.

Frederiksberg Glasværk, Peter Bangsvej 34, grl. 1882, overgaaet 1899 til et Aktieselsk., Aktiekpt. 400,000 Kr.; aarl. Produkt. c. 6. Mill. Flasker, Omsætn. c. 300,000 Kr.; c. 100 Arbejd. — *Hornemann & Hansens Glasfabr.*, Lampevej 53, Blankslibning af savonneret Glas m. m. (eneste Sliberi i Landet for Spejlglasruder), grl. 1886 (Aktieselsk. 1889-1903); c. 25 Arbejd. — *H. Pens' Glassliberi og Spejlbelægning*, St. Kongensg. 92, Spejlfabr., c. 25 Arbejd.

VIII. Forarbejdning af Metal og Metalgenstande, Maskiner og Instrumenter.

A. Dragsteds Guldsmedie, Dronn. Tværg. 28, grl. 1854, Hofjuvelerer og Hofguldsmed, Prægning af Medailler og Foreningstegn, Stempelprægning, c. 30 Arbejd. og Funktion. (se „De d. Byerhverv, Kbh.“, 5. H.). — *Harald Fischers Guldsmedie*, Cityg. 20; c. 25 Arbejd. — *Bernhard Hertz' Guldsmedie*, St. Kongensg. 23, grl. 1858, Smykkefabrik. i Guld, Sølv (specielt Emaille) og Plet; aarl. Omsætn. c. 1 Mill. Kr., c. 65 Arbejd. og Funktion. — *Kgl. Hof- og Ordensjuvelerer A. Michelsens Guldsmedie*, Peder Skramsg. 6, grl. 1841; 32 Arb. og Funkt.

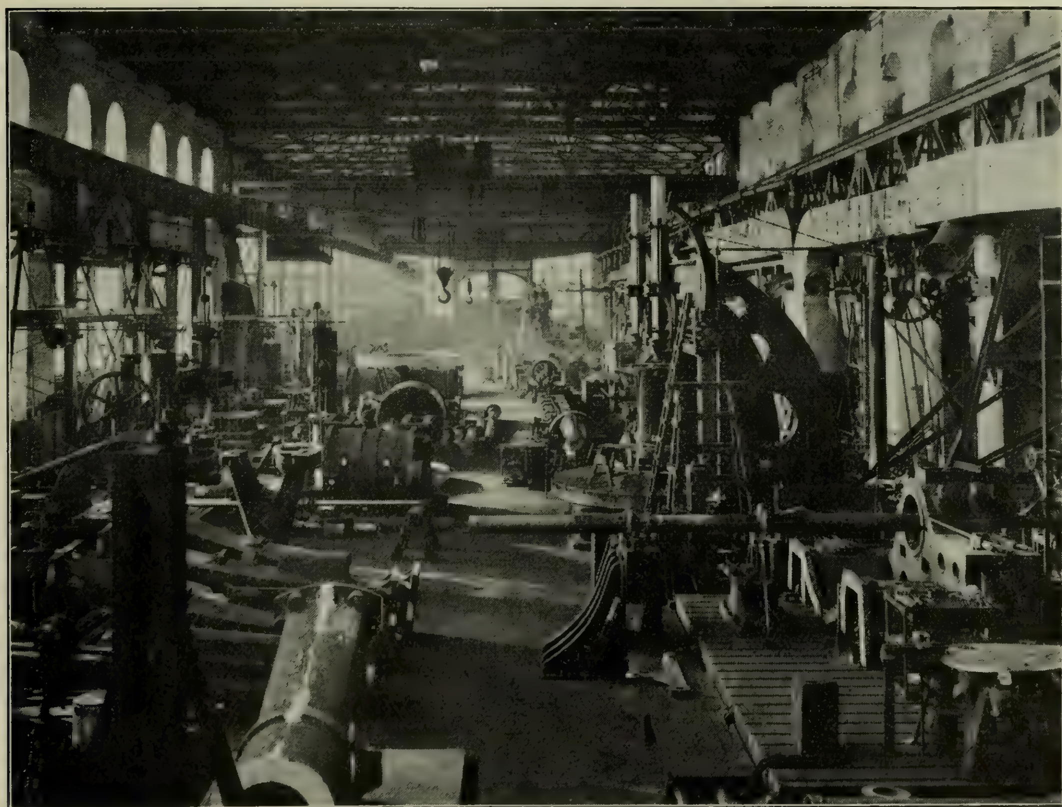
Dansk Forsølvningsanstalt, Kjøbmagerg. 50, overgaaet 1899 til et Aktieselsk., Aktiekpt. 275,000 Kr., Metalvarefabrik. i Forb. med Forsølvning og Fornikling, c. 60 Arbejd. og Funktion. — *Madsen & T. Baagøes Elektropletvarefabr.*, Tordenskjoldsg. 30, grl. 1874, 48 Arbejd., hvoraf 28 kvindl., og 17 Funktion. — *Metalvarefabrikken Viktoria*, St. Kongensg. 23 og 27, Elektroplet, Fornikling og Sølvpolering, c. 60 Arbejd.

W. E. Jensen & Søns Kobbersmedie, Vesterbrog. 107, grl. 1828, især Apparater til Bryggerier, Brænderier osv., 20-25 Arbejd. (se „De d. Byerhverv, Kbh.“, 10. H.).

Mogens Ballins Kunstgørtleri, N.-Frihavnsvej 12, grl. 1900, alle Arter Tin-, Sølv-, Guld-, Messing-, Kobber- og Broncearbejder (væsentligt Haandarbejde) efter originale Modeller; c. 20 Arbejd. — *J. H. Diers' Metalvarefabr.*, Vesterg. 8, grl. 1866, Metalstøberi, Gørtleri, Haner og Ventiler til Vand- og Dampledninger; aarl. Omsætn. c. 60,000 Kr., c. 25 Arbejd. — *H. A. Gruberts Sønners Metalvarefabrik*, Tyrolsg. 17, grl. 1896, Metaltrykkeri, Drejeri, Gørtleri, Fornikling, c. 50 Arbejd. — *Chr. A. Jensens Metalvarefabr.*, Fiolstræde 9, Gørtleri, c. 30 Arbejd.

Glud & Marstrands Fabrikker, Kapelvej 46 og Frederiksborgvej 20, særlig Blik- og Emaillevarer, grl. 1879, overgaaet 1895 til et Aktieselsk., Aktiekpt. 1 Mill. Kr., Omsætn. i 1904: 1,850,000 Kr.; 568 Arbejd. og Funktion. (se „De d. Byerhverv, Kbh.", 4. H.). — *Carl Lunds Fabrikker*, Bernstorffsvej 19, Blikvarefabrik og Fabrik. af emaillerede, galvaniserede og lakerede Tinvarer, grl. 1872, overgaaet til Aktieselsk. 1889, Aktiekpt. 800,000 Kr.; aarl. Omsætn. c. $1^1/_4$ Mill. Kr., c. 350 Arbejd.

Fabrikken Automatic, Gotersg. 63, automatisk Façondrejeri og Metalskruefabr, grl. 1892; aarl. Omsætn. c. 100,000 Kr., c. 50 Arbejd. og Funktion. — *Brødr. Henzes Skruebolte- og Møttrikfabr.* (ogsaa Façonsmederi), Bragesg. 8, grl. 1881; aarl. Omsætn. c. 500,000 Kr., c. 120 Arbejd. og

Fra Burmeister & Wains Værksteder.

Funktion. — *Kbhs. Bolte- og Møttrikfabr.*, Nygaardsvej 47, grl. 1893, Bolte og Møttrikker samt Nagler til Skibsbyggeri og Kedler; aarl. Omsætn. c. 200,000 Kr., 50-60 Arbejd. — *Th. Marstrands Eftflgrs. Staalvare- og Værktøjsfabr.*, Amerikavej 22, grl. 1851, Redskaber til Avls-, Have- og Husbrug, Maskiner og Værktøj til Garverier, Papir- og Skotøjsfabrikker o. l., aarl. Omsætn. c. 160,000 Kr., c. 60 Arbejd. — *Nielsen & Winthers Værktøjsmaskinfabr.*, Blegdamsvej 60, grl. 1873, overgaaet 1897 til et Aktieselsk., Aktiekpt. 650,000 Kr., Værktøjsmaskiner og Værktøjer for Bearbejdning af Staal og Metal, Specialmaskiner for Massefabrikation (f. Eks. Ammunition, Hestesko m. fl.), hydrauliske Presser; aarl. Omsætn. c. 400,000 Kr., c. 160 Arbejd. Det smukke Forhus er opf. 1897-99 efter Tegn. af Axel Berg (se „De d. Byerhverv, Kbh.", 6. H.). — *Skandinavisk Filefabr.*, Blegdamsvej 36, grl. 1894, overgaaet 1904 til et Aktieselsk., Aktiekpt. 35,000 Kr.; Omsætn. sidste Aar c. 56,000 Kr., 15 Arbejd.

Burmeister & Wains Maskin- og Skibsbyggeri, Overg. n. Vandet 9 og Refshaleøen (se S. 337), grl. 1846 af C. C. Burmeister og H. H. Baumgarten, 1872 overgaaet til et Aktieselsk., Aktiekpt. 5 Mill. Kr.; stort Smederi, Maskin- og Skibsbyggeri samt Centrifugefabrik.; aarl. Omsætn. mellem 8 og 14 Mill. Kr., c. 3000 Arbejd. og Funktion. I 1905 blev det 1898 stift. Aktieselsk. „Frederiksberg Metalvarefabr.“, Mariendalsvej 50 (Fabrik. af oppressede Transportspande til Mejeribrug, c. 80 Arbejd. og Funktion.), optaget i Selskabet. (Se *C. Nyrop*, Bidr. til den d. Industris Hist., Kbh. 1873). — *Kbhs. Flydedok og Skibsværft*, Krøyers Plads og Ny Kalkbrænderihavn (det sidste var tidligere: Arentz & Rosenfeldts Skibsforretning), et 1897 stift. Aktieselsk., Aktiekpt. 700,000 Kr., Maskin- og Skibsbyggeri samt Reparation, aarl. Omsætn. c. 2 Mill. Kr., 6 à 700 Arbejd. og Funktion.; Flydedokken er bygget af Flensburger Schiffsbau Aktien-Gesellschaft.

Atlas, Maskinfabrikation, Kedelsmedie og Jærnstøberi, Lyngbyg. og Nørrebrog. 198, et 1899 begyndt Aktieselsk., Aktiekpt. 800,000 Kr., c. 350 Arbejd. og Funktion.; Hovedbygningen, Nørrebrog., er opf. efter Tegn. af Alfr. Thomsen. — *Bonnesen & Danstrups Maskinfabr.*, *Kedelsmedie og Jærnstøberi*, Stephansg. 21, grl. 1881; aarl. Omsætn. c. 200,000 Kr., c. 100 Arbejd. og Funktion. — *Borch & Henriksens Maskinfabr. og Jærnstøberi*, Vesterbrog. 95, c. 50 Arbejd. — *Christianshavns Jærnstøberi og Maskinværksteder*, Holmbladsg. 23, c. 80 Arbejd. — *Det forenede Dampskibsselskabs Maskinsmedie*, Kvæsthusg. 9 (se S. 366), grl. 1873; alene Reparationer af Selskabets egne Skibe, c. 60 Arbejdere. — *M. C. Dreyers Kedelsmedie og Maskinfabr.*, Vesterbrogade 151, navnlig Maskiner for Slagterier, Mejerier, Bryggerier osv., grl. 1872; aarl. Omsætn. c. $^1/_2$ Mill. Kr., 100-120 Arbejd. og Funktion.; Fabriksbygningen er ombygget 1898 (Arkitekt: Th. Sørensen). — *J. G. A. Eickhoffs Jærnstøberi og Maskinfabr.*, Vesterbrogade 77, navnlig Maskiner til Bogtryk, Stentryk, Bogbinderi, Gas- og Petroleumsmotorer, grl. 1848; aarl. Omsætn. c. 400,000 Kr., c. 150 Arbejd. og Funktion. — *Frederiksberg Jærnstøberi og Maskinfabr.*, Falkoneralle 42, Specialitet: maskinformet Støbegods, grl. 1872, overgaaet 1897 til et Aktieselsk., Aktiekpt. 500,000 Kr. (Selskabet har selv for 433,000 Kr. Aktier); aarl. Omsætn. 3-500,000 Kr., hen imod 100 Arbejd. og Funktion. — *Jærnstøberiet Godthaab*, Godthaabsvej 28, grl. 1881; c. 60 Arbejd. — *Anker Heegaards Jærnstøberi og Maskinfabr.*, Lyngbyg., grl. 1828, c. 60 Arbejd.; ejer tillige Fabrikkerne i Frederiksværk (se II S. 109). — *Brødr. Hendriksens Maskinfabr.*, Max Müllersvej 8, c. 50 Arbejd. — *P. Jørgensens Maskin- og Motorfabr.*, Specialitet: Petroleumsmotorer, Bragesg. 10, grl. som Fabrik 1894; aarl. Omsætn. c. 500,000 Kr., 117 Arbejd. og Funktion. — *Ludvigsen & Hermanns Jærnstøberi*, Nørrebrog. 39, Maskinfabrik. og Jærnstøberi samt Entreprenørforretning for sanitære Anlæg, grl. 1838, aarl. Omsætn. 350-400,000 Kr., 80-100 Arbejd. og Funktion. (se „De d. Byerhverv. Kbh.“, 5. H.). — *F. Mogensens Maskinfabr. og Støberi*, Sophieg. 40, grl. 1769 af Englænderen Thomas Potter, senere i Statens Eie indtil 1849, da den gik over til Familien Mogensen; fabrikerer bl. a. Granater og Projektiler; forarbejder aarl. 3 Mill. Pd.; c. 100 Arbejd. og Funktion. — *Recks Opvarmnings-Kompagni*, Esromg., grl. 1878, overgaaet 1898 til et Aktieselsk., Aktiekpt. 500,000 Kr.; fabrikerer Kedler, Radiatorer, Kakkelovne og Desinfektionsovne; aarl. Omsætn. c. 500,000 Kr., c. 100 Arbejd. og Funktion. — *C.*

F. Riedel & Lindegaards Maskinfabr. og Jærnstøberi, Kingosg. 11, c. 70 Arbejd. — *F. L. Smidth & Cos. Maskinfabr.*, Gl. Kjøgevej, grl. 1882, Ingeniørforretning, særlig med Maskiner for Cement- og keramiske Fabrikker samt Mineindustri (har udført flere store Anlæg i Udlandet); Fabrikken i Valby (opf. 1898) har c. 150 Arb. og Funktion. (se „De d. Byerhverv, Kbh.“, 6. H.). — *Smith, Mygind & Hüttemeier*, Maskinfabr., Kedelsmedie og Jærnstøberi, Specialforretning for Bryggerier og Brobygning, Nørrebrog. 68, et ved Sammenslutning af Firmaerne „Smith & Mygind“ (grl. 1872) og Th. Hüttemeiers Eftfgre., Caroc & Schiemann“ (grl. 1858) i 1895 stift. Aktieselsk., Aktiekpt. 500,000 Kr.; aarl. Omsætn. c. 700,000 Kr., c. 350 Arbejd. og Funktion. (se „De d. Byerhverv, Kbh.“, 6. H.). — *Kofoed, Hauberg, Marstrand & Helweg, Aktieselskabet Titan,* Tagensvej 32, stift. 1897 ved Sammenslutn. af „Aktieselskabet Kofoed & Hauberg“ og Firmaet „Marstrand, Helweg & Co.“ (Aktiekpt. 1 Mill. Kr.), særlig elektriske Anlæg og Centrifuger; Omsætn. i 1904: 1,325,000 Kr., c. 400 Arbejd. og Funktion. — *Vølund*, Blegdamsvej 32, et ved Sammenslutn. af Firmaet „F. A. H. Petersen & L. Christensen“ og „E. Fengers Centralopvarmningsforretning“ i 1898 stift. Aktieselsk., Aktiekapit. 275,000 Kr.; Maskinfabrik og Jærnstøberi samt Entreprenør- og Ingeniørvirksomhed (navnlig Varmeapparater ved Hospitaler, Skoler etc.); aarl. Omsætn. 4-500,000 Kr., c. 100 Arbejd. og 20 Funktion.

H. V. Christensen & Cos. Metalvarefabr., Ryesg. 3, grl. 1877, Fabrik. af Lamper til Gas, elektrisk Lys og Petroleum samt Luksusvarer i Messing, Kobber og Bronce; Firmaet har ogsaa Jærnstøberi i Hørsholm; c. 220 Arbejd. og Funktion.; Fabrikken i Ryesg. er opført paa det tidligere Amtssygehus' Grund (Arkitekt: Ph. Schmidt). — *Søren Wistoft & Cos. Automatfabr.* (eneste i Landet), Vesterfælledvej 6, grl. 1899, overgaaet 1905 til et Aktieselsk., Aktiekpt. 450,000 Kr.; aarl. Omsætn. 75-150,000 Kr., c. 40 Arbejd. og Funktion. — *Dansk Rekylriffel-Syndikat*, Frihavnen, et 1900 stiftet Aktieselskab, Aktiekapital 500,000 Kr., Vaabenfabrik. — *Dansk Telegrafonfabr.*, St. Kirkestræde 1, et 1903 stift. Aktieselsk., Aktiekpt. 100,000 Kr., mekanisk Etablissement, Specialitet: Telegrafoner, 24 Arbejd. — *Kbhs. Cyklefabr. Hamlet*, Meinungsg. 12-14, et ved Overtagelsen af „H. Bruuns Cyklefabr.“ i 1896 stift. Aktieselsk., Aktiekpt. 500,000 Kr. (deraf 300,000 Preferenceakt.), c. 100 Arbejd. — *Kbhs. Hesteskofabr.*, Tagensvej 19, grl. 1882, overgaaet 1901 til et Aktieselsk., Aktiekpt. 200,000 Kr.; daglig Produkt. 5 à 6000 Stkr. maskinsmedede Hestesko; c. 35 Arbejd. (se „De d. Byerhverv, Kbh.“, 10. H.). — *Kbhs. Kapselfabrikker*, Gasværksvej 15, grl. 1876 af J. E. Wegmann, 1903 overgaaet til et Aktieselsk., Aktiekpt. 150,000 Kr., Landets eneste Fabrik i Metal Flaske-Kapsler, i 1904 c. 11 Mill. Stkr.; c. 70 Arbejd. og Funktion. (de fleste Kvinder). — *Kbhs. Telefon-Aktieselskabs elektr. mekaniske Værksted*, Nørreg. 23, c. 30 Arbejd. (se S. 365). — *Nordiske Kabel- og Traadfabrikker*, Ryesg. 105, grl. 1891, overgaaet 1898 til et Aktieselsk., Aktiekpt. 1,250,000 Kr., ejer ogsaa Fabrik i Middelfart (se III S. 386); Fabrik. af al Slags Metaltraad og Produkter af Traad, som Søm, elektriske Ledninger, Hegnsmateriale, Kæder, Fjedre osv., endvidere Blyrør; begge Fabrikker have tils. c. 300 Arbejd. og Funktion. — *Det store nordiske Telegrafselskabs mekaniske Værksted*, se S. 365, c. 35 Arbejd. — *Weilbach & Cohns Fabrikker*, Mariendalsvej 57, grl. 1883, overgaaet 1897 til et Aktieselsk., Aktiekpt.

200,000 Kr.; Maskinarmatur samt Haner og Ventiler for Damp, Vand og Gas; aarl. Omsætn. c. 200,000 Kr., c. 100 Arbejd. og Funktion.

L. Rasmussens Metalstøberi, Raadmandsg. 16, eneste Fabrik i Landet, der udfører større Bronce- og Zinkstøbninger (Statuer osv.), grl. 1853 af Lauritz Gotfr. Rasmussen († 1893), c. 25 Arbejd.

Bertram Larsens Taarnurfabr., Vodrofsvej 4, grl. 1847 i Kjøge, flyttet 1880 til Kbh.

Cornelius Knudsens mekaniske Værksted, Frederiksborgg. 5, mekaniske, optiske, nautiske og elektriske Arbejder, grl. 1838; aarl. Omsætn. c. 250,000 Kr., 35 Funktion. (se „De d. Byerhverv., Kbh.“, 3. H,). — *Camillus Nyrops Etablissement*, Kjøbmagerg. 43, kirurg. Instrumenter, Operationsmateriale, Bandager, grl. 1838; aarl. Omsætn. c. 300,000 Kr.; 44 Arbejd. og Funktionærer.

Hindsbergs Pianofortefabr., Bredg. 34, grl. 1853 af L. Wulff, overtaget 1878 af Hindsberg; aarl. Produkt. c. 250 Flygeler og Pianoer; c. 60 Arbejd. og Funktion. — *Hornung & Møllers Pianofortefabr.*, Bredg. 54, grl. 1827 af C. C. Hornung i Skjelskør, flyttet 1834 til Slagelse, 1842 til Kbh. i Peschiers Gaard (se S. 351), 1871 flyttet til sin nuv. Plads (se S. 145); aarl. Produkt. 450 à 500 Flygeler og Pianoer; c. 120 Arbejd. og Funktion. — *Herm. N. Petersen & Søns Pianofortefabr.*, Bredg. 23, grl. 1849; aarl. Produkt. c. 450 Flygeler og Pianoer, aarl. Omsætn. c. 400,000 Kr., c. 80 Arbejd.; dens nuv. Ejendom, „den Castenskjoldske Gaard“, købtes 1897 (se „De d. Byerhverv. Kbh.“, 9. H.).

Professor Jürgensens Elektricitets-Aktieselskab, Mølleg. 26, grl. 1852 som „Prof. E. Jüngers mek. Etablissement“, overgaaet 1901 til et Aktieselsk., Aktiekpt. 225,000 Kr.; elektriske Anlæg og Maskiner; aarl. Omsætn. c. 300,000 Kr.; 80 à 100 Arbejd. og Funktion. — *Dansk Aktieselskab Siemens-Schuckert*, Skt. Hansg. 3 (grl. 1887 af L. Lund), stift. 1904, Aktiekpt. 450,000 Kr.; elektriske Anlæg, Fabrik. af Dynamoer, Motorer og elektr. Apparater; c. 30 Arbejd. foruden c. 100 i Byen.

IX. Andre Industrier af teknisk og kemisk Art.

Aktietændstikfabrikken Glødefri, Heimdalsg. 39, stift. 1902 med en Aktiekpt. paa 150,000 Kr.; aarl. Produkt. c. 30 Mill. Æsker, c. 60 Arbejd. og Funktion. — *De forenede danske Tændstikfabrikker*, Skt. Nikolajvej 4 og Brigadevej 40, grl. 1864, et ved Sammenslutn. af „H. E. Gosch & Co.s. Tændstikfabrikker“ og „Tændstikfabrikken Godthaab“ (grl. 1855; se i øvrigt II S. 238) i 1882 stift. Aktieselsk., Aktiekpt. $1_{,6}$ Mill. Kr., c. 275 Arbejd. og Funktion.; Selskabet har ogsaa Fabrik i Randers.

Holmblad & Cos. Eftflgrs. Farve- og Sennepsfabr., Holmbladsg. 19, grl. 1819, Fabrik. af Malervarer, Fernisser, Lakker og Sennep; aarl. Omsætn. 3 à 400,000 Kr., c. 30 Arbejd. og Funktion. — *Kbhs. Farvefabr. og Papirfarveri*, Baggesensg. 8, Landets eneste Papirfarveri, Fremstilling af Malerfarver, Tapet- og Buntpapir, Glanspapir, grl. 1865; aarl. Omsætn. c. 100,000 Kr., c. 15 Arbejd.

Dansk Afvulkaniserings Aktieselskab (nu overgaaet til Opfinderen af det Patent, hvorefter det anlagdes, og hedder: „Albert Theilgaard, forhen Dansk Afvulkaniserings Aktieselsk.“), Mariendalsvej 47, stift. 1902, Aktiekpt. 400,000 Kr., Afvulkanisering og Affibrering af gammelt Gummi, forar-

bejder aarl. 5 à 600,000 Pd., c. 50 Arbejd. og Funktion. — *De forenede Gummi- og Luftringefabrikker*, Heimdalsg. 45, et 1896 stift. Aktieselsk., Aktiekpt. 214,500 Kr.; Fabrik. af Bryggerslanger, Pakninger, alle tekn. Gummivarer, Cykle- og Automobilringe etc.; aarl. Salg c. 450,000 Kr.; 50-60 Arbejd. og Funktion.

Kbh. Asfaltkompagni, Kongens Enghave, et 1900 stift. Aktieselsk., Aktiekpt. 400,000 Kr., Asfaltmølle og Tagpapfabrik.

Goldschmidt & Nordholms Farveri, Ryesg. 19 og 21, grl. 1800, Farvning og Appretur af vævede Stoffer, m. m. (for Tekstilfabrikkernes Grossister); c. 160 mandl. og kvindl. Arbejd. og Funktion. — *S. Schleisners Farveri*, Jagtvej 203, Garderobefarveri, kemisk Tøjrensning og Tvistfarveri, grl. 1840; aarl. Omsætn. 2 à 300,000 Kr., 80 Arbejd. og Funktion. — *H. K. Larsens Skindfarveri*, Nørreg. 27, grl. 1867 for N. F. Larsens Handskemageri, Farvning af Handskeskind (eneste Fabrik i Landet af den Art); der farves aarl. c. 100,000 Skind (før 1897 c. 300,000), Omsætn. 32-33,000 Kr., c. 20 Arbejd. (før 1897: 60); Ejendommen, der købtes 1875, var før Gæstgiveri („Holland").

Sodafabrikkerne, Nansensg. 19, grl. 1886 af Th. Schmidt, solgt 1889 til Firmaet Sthyr & Kjær, hvis 4 Sodafabrikker i 1896 overgik til et Aktieselsk., Aktiekpt. nu 600,000 Kr.; Selskabet ejer Fabrikker, foruden i Kbh., i Odense, Aarhus og Aalborg; hele den aarl. Omsætn. er c. 26 Mill. Pd. krystalliseret Soda, c. 500,000 Pd. krystall. Glaubersalt samt Borax og Borsyre, i alt til en Værdi af c. 700,000 Kr.; Fabrikken i Kbh. beskæftiger 30 Arbejd. og Funktion. — *Øresunds kemiske Fabrikker*, Strandboulevarden 22, Fabrik i Soda og Kryolith, grl. 1858, overgaaet 1902 til et Aktieselsk., Aktiekpt. 500,000 Kr., c. 80 Arbejd. og Funktion.

Nordisk Kulsyrefabr., Gl. Kjøgevej, et 1896 stift. Aktieselsk., Aktiekpt. 200,000 Kr., Fabrik. af flydende Kulsyre og kunstig Is; 18-20 Arbejd.

Asps Stearinlysfabr., Blegdamsvej 104 og Vodrofs Tværg. 6, grl. 1857, Lys, Sæber (særlig Toiletsæber), Cyklelygter; c. 50 Arbejd. og Funktion. — *De forenede Sæbefabrikker*, Lykkesholms Allé 12, et ved Sammenslutn. af Fabrikkerne „Carl", „Victoria" og „Ølund Mølles Fabrikker" i 1896 stift. Aktieselsk. (senere er der erhvervet 3 andre Fabrikker), Aktiekpt. 107,000 Kr.; aarl. Omsætn. c. 250,000 Kr., 57 Arbejd. og Funktion. — *Jak. Holm & Sønners Fabrikker*, Strandg. 1, Amagerbrog. 131 og Strandlodsvej, grl. 1794, Oliemølle, Sæbe- og Limfabr., Ferniskogeri, Sejlgarns- og Tovfabr. (Hamp-, Staal- og Jærntov); c. 250 Arbejd. og Funktion. (se II S. 238). — *L. P. Holmblads Fabrikker*, Prinsesseg. 1., Amagerbro og Holmbladsg. 19, grl. 1777, Oliemølle, Stearinlys-, Lak- og Limfarvefabr., Raps- og Hørfrøkager; aarl. Omsætn. c. 1 Mill. Kr., 85 Arbejd. og Funktion. (se II S. 238). — *P. C. Olsens Oliemølle og Sæbefabr.*, Torveg. 51, grl. 1847; 72 Arbejd. og Funktion. — *Odense Oliemølle og Carl Petersens Fabrikker* have Fabrik Lyngbyvej 11-13, c. 50 Arbejd., et 1896 stift. Aktieselsk. (Aktiekpt. 700,000 Kr.), der har Hovedsæde i Odense (se *C. Nyrop*, Om danske Sæbesyderier og Oliemøller, ved Odense Sæbesyderis 150aarige Jubil. 1753-1902, Odense 1903).

Alfred Benzons kemiske Fabrik, Søndre Boulevard, grl. 1863, Fabrik. af farmaceutiske, kemiske og tekniske Artikler, c. 200 Arbeid. og Funktion. — *L. C. Glad & Co. kemiske Fabrik*, Raadmandsg. 23, grl. 1880, kemiske og tekniske Artikler samt Destillation af mineralsk Maskinolie; c. 70 Arbejd. og Funktion.

Hellesens Enke & Ludvigsens Fabrik, Aldersrosg., grl. 1887, Fabrik. af galvaniske Telefon- og Telegraf-Elementer, med Filial i Berlin, Wien og London; sidste Aar produceredes i Kbh. hen imod 500,000 Stkr.; c. 100 Arbejd. og Funktion. Bygningen hørte tidligere til Bryggeriet Aldersro (se S. 464); Kælderhvælvingerne benyttes som Maskinhal og Lager.

Det danske Petroleums-Aktieselskab, Refshaleøen, stift. 1889, Aktiekpt. nu $2_{,8}$ Mill. Kr., Aftapning af Petroleum (c. 65,000 Flasker pr. Dag); c. 130 Arbejd. (se „De d. Byerhverv, Kbh.“, 4. H.).

X. Papirindustri.

De forenede Papirfabrikker, et 1889 stift. Aktieselsk., Aktiekpt. 4,375,000 Kr., ejer i Kbh. *Nørrebro Papirfabrik*, Aaboulevard 74-76, der beskæftiger 62 Arbejd., hvoraf 28 kvindelige. Selskabet ejer desuden Fabrikkerne Ørholm, Maglemølle ved Næstved, Dalum ved Odense, Silkeborg og Haraldskjær ved Vejle samt Træsliberierne ved Haraldskjær og Vingsted (se disse; Strandmøllen, der er nævnt II S. 273, er nedlagt 1898). — *Frederiksberg Papirfabr.*, se under næste Afsnit. — *Kbhs. Papfabr.*, Heimdalsg. 14, grl. 1890, graa og brun Pap, Kunstlæderpap; aarl. Omsætn. c. 500,000 Kr., c. 20 Arbejd.

L. Fraenckels Tapet- og Farvefabr., Klerkeg. 19, grl. 1826; aarl. Omsætn. c. 300,000 Kr., c. 50 Arbejd. og Funktion.

P. Bjørnbaks Konvolutfabr., Nørreg. 31-33, et 1894 stift. Aktieselsk., Aktiekpt. 300,000 Kr., c. 40 Arbejd. — *Dansk Papirvarefabr.*, Nyhavn 31, et 1904 stift. Aktieselsk., Aktiekpt. 250,000 Kr., tillige litografisk Etablissement, Bogtrykkeri og Bogbinderi; aarl. Produkt. c. 105 Mill. Poser; 125 Arbejd. og Funktion. — *H. P. Henriksens Æskefabr.*, Overg. o. Vandet 34, grl. 1897; aarl. Produkt. c. 2 Mill. Æsker, c. 40 Arbejd. — *Schouw & Cos. Papæske- og Papirposefabr.*, Nordvestvej 14, grl. 1878, tillige Bog- og Stentrykkeri samt Papirforretning; aarl. Produkt. c. 100 Mill. Æsker, Omsætn. c. ½ Mill. Kr.

XI. Industri i litterær og kunstnerisk Retning.

Immanuel Petersens Bogbinderi, Silkegade 13, grl. 1844 af D. L. Clément; c. 40 Arbejd. — *Petersen & Petersens Bogbinderi*, St. Kongensg. 40, grl. 1884, fik sit nuv. Navn 1894, tillige Æske- og Skiltefabrik; 50 à 100 Arbejd. og Funktion. — *Kbhs. Albumfabrik* (F. Lucas), Kjøbmagerg. 44, grl. 1893 (det første i Landet), Fabrik. af Albums, Skrivemapper m. m.; Produkt. c. 150 Albums dagl. foruden Brevkortalbums m. m.; 20-35 Arbejd.

W. Simmelkjærs Skriftstøberi, Kjøbmagerg. 50, grl. 1873, tillige Fremstilling af Clichéer og Træsnit; 23 Arbejd. (eneste større Bedrift i Landet af denne Art).

Axel E. Aamodts Stentrykkeri, Kongens Nytorv 18, c. 35 Arbejd. — *Carl Allers Etablissement*, Blaagaardsg. 32 og Valbygaard, grl. 1871, Bogtrykkeri og Bladforlag; aarl. Omsætn. c. 700,000 Kr., 140 Arbejd. og Funktion. — *Bianco Lunos Bogtrykkeri*, Niels Hemmingsens Gade 8, grl. 1831 af Chr. P. Bianco Luno († 1852); c. 50 Arbejd. og Funktion. — *J. Cohens Bogtrykkerier*, Tordenskjoldsg. 16, grl. c. 1855, overgaaet 1896 til

et Aktieselsk. ved Sammenslutn. med G. A. Bachs Bogtrykkeri, Aktiekpt. 200,000 Kr.; tillige Bogbinderi og Clichéfabr.; c. 60 Arbejd. — *C. Ferslew & Cos. Bogtrykkeri*, Ved Stranden 18 (se S. 372), *Centraltrykkeriet*, Overg. n. Vandet 17, og *Frederiksberg Papirfabrik*; Forretningerne ere grl. 1857 (Bogtrykkeriet oprettedes 1863, Papirfabrikken 1880) af J. C. Ferslew og befatte sig med Udgivelsen af Aviser, Tidsskrifter, Bogtryk, Litografi, Kemigrafi, Bogbinderi, Skriftstøberi, Stereotypi o. l. samt Fabrik. af Papir og Cellulose, Salg af Papir og Konvolutter m. m.; den aarl. Produkt. udgør 12 à 13 Mill. Pd., Trykkerierne forbruge aarl. 3,025,000 Pd., Kulforbruget er $12^1/_4$ Mill. Pd., og der anvendes c. 800 Hestes Kraft til Maskinerne; aarl. Omsætn. c. $5^1/_2$ Mill. Kr., c. 640 Arb. og Funktion. — *Græbes Bogtrykkeri*, Vesterg. 10, grl. 1809 af Chrf. Græbe, c. 50 Arbejd. — *Gyldendalske Boghandel, Nordiske Forlag*, Klareboderne; i Forb. med Forlaget drives Reproduktionsanstalt, Bogbinderi og Bogtrykkeri. Den Gyldendalske Boghandel er grl. 1770*) af Søren Gyldendal († 1802), senere fortsat af Svigersønnen Jakob Deichmann († 1853) og fra 1846 af Fr. Hegel († 1887); 1896 optoges i Forlaget det i 1819 af C. A. Reitzel grundlagte Forlag. Aktieselskabet „Det nordiske Forlag“ blev stift. 1895 ved Sammenslutn. af Ernst Bojesens Forlag og P. G. Philipsens Forlag (samt Kgl. Hof Musikhandel, som dog atter udskiltes 1902). I 1903 dannedes det nuv. Aktieselsk. (Aktiekpt. $2,_4$ Mill. Kr.) ved Sammenslutn. af Gyldendalske Boghandel og „Det nordiske Forlag“. Selskabets aarl. Omsætn. er c. 2 Mill. Kr., og det beskæftiger c. 200 Arbejd. og Funktion. Ejendommen i Klareboderne købtes af Gyldendal i 1787. — *Det Hoffensbergske Etablissement*, Kjøbmagerg. 44 (Vajsenhusets tidligere Gaard), Bog- og Stentrykkeri, grl. 1874, c. 40 Arbejd. — *Max Kleinsorgs Kunsttrykkeri*, Forhaabningsholms Allé 23, grl. 1898, Fremstilling af Fotogravurer (den eneste Anstalt her i Landet, der kan fremstille større Fotograv.), Trykning af Raderinger, Kobberstik og Fotogravurer; aarl. Omsætn. c. 50,000 Kr., 12 Arbejd. — *Nielsen & Lydiches Bogtrykkeri*, Industribygningen, grl. 1875, c. 100 Arbejd. — *O. C. Olsens & Cos. Bogtrykkeri*, Linnésg. 22, grl. 1867, Bog-, Accidens- og Avistryk, c. 100 Arbejd.; Bygningen er opf. 1885 (Arkit.: E. Schiødte). — *P. Petersens Bog- og Stentrykkeri*, Frederiksborgg. 1, grl. 1878, tillige Bogbinderi og Bladforlag; Haandværksafdelingens aarl. Omsætning er c. 180,000 Kr., den har 70-80 Arbejd. — *J. H. Schultz' Bogtrykkeri*, Niels Juelsg. 12 og Rigsdagen, grl. 1783 af J. F. Schultz († 1817), Bogtryk og Statsarbejde, c. 400 Arbejd. og Funktion. — *H. H. Thieles Bogtrykkeri*, Walkendorfsg. 7, grl. 1770 af J. R. Thiele († 1815), Bog- og Kobbertryk, især Statsarbejde som Frimærker, Brevkort, Stempelmærker osv., tillige galvanoplastisk Gravering m. m.; c. 150 Arbejd. og Funktion. (se „Det Thieleske Bogtr. 1770-1895“).

---

*) Kun to Forlag i Landet ere ældre, nemlig *Det Schubotheske Forlag* (det ældste i hele Norden) i Kbh., grl. 1728 af F. Chr. Momme, overtaget 1794 af J. H. Schubothe, og *Miloske Boghandel* i Odense, grl. 1748 af J. F. Milo.

Handels- og Søfartsforhold.

Allerede tidligt blev der tilstaaet Kjøbenhavn som Landets Hovedstad betydelige Privilegier; dels herved, dels ved Byens heldige Beliggenhed med dens udmærkede Havn og med den forholdsvis betydelige Folkemængde skabtes efterhaanden Byens dominerende Indflydelse paa Landets Omsætning, som den har bibeholdt ogsaa nu, efter at de tidligere meddelte Privilegier og Begunstigelser ere bortfaldne. Som Eksempler paa Privilegierne i ældre Tider skal navnlig peges paa dem, der bleve Byen til Del efter Forsvaret i Svenskekrigen under Karl Gustavs Belejring. Byen blev da ogsaa efterhaanden Hjemsted for de større industrielle Etablissementer og navnlig for Handelskompagnierne. I Løbet af 18. Aarh. tilstodes der dernæst Byen udelukkende Oplagsret for de „fire Species“ (Vin, Brændevin, Salt og Tobak), senere udvidet til grove Varer og flere andre Ting. Endvidere udvidedes Kreditoplagsretten, der indrømmedes Ret til at faa Tolden tilbagebetalt ved Genudførsel til Provinserne for flere Varer osv. Det lykkedes da ogsaa efterhaanden at faa knyttet den langt overvejende Del af Landets Omsætning til Hovedstaden (i 1760'erne faldt $^4/_5$ Del af den samlede Toldindtægt paa Kbh.), og Handelskompagniernes Virksomhed førte til en betydelig Transitomsætning. Ogsaa med Provinsbyerne var Omsætningen særdeles livlig; de forsynede Byen med almindelige Forbrugsgenstande og hentede paa den anden Side, hvad de skulde bruge af Industrivarer og fremmede Varer, her. Da saa Toldloven af 1797 brød med de gamle merkantilistiske Principper og ligestillede Provinsbyerne med Kbh. toldmæssig set, kunde man have ventet en Forandring i Forholdene. Det skete dog ikke, Handelen gik sin tilvante Gang (Byen var ogsaa Sædet for Pengeinstitutterne), og faktisk beholdt Byen derhos visse Forrettigheder, især i Kolonialhandelen. Det var navnlig i den „glimrende Handelsperiode“ (jfr. $I_{,1}$ S. 102 ff.), hvor Danmark som neutral Stat drog Fordel af de andre Landes Krigsforhold, at Kjøbenhavn blev Centrum for Østersøhandelen, og store Rigdomme samledes i Byen. Ifølge en af Peschier foretagen Opgørelse skulde Indførselen beløbe sig til $16_{,6}$ Mill. R. C. (d. v. s. 5 Gange saa meget som 40 Aar tidligere) og Udførselen til $8_{,9}$ Mill. R. C. i 1804. Efter at Krigen 1807-14 ganske havde ødelagt Kbhs. glimrende Magtstilling, stagnerede Omsætningen; baade den udenrigske og den indenrigske Handel svandt hen og gik over paa andre Hænder, navnlig Hansestædernes og her indenfor atter først og fremmest paa Hamburgs. Hertil bidrog ogsaa noget, at Øresundstolden stillede Kbh. ugunstigt i Konkurrencen (forskellige Lempelser indførtes dog allerede i 1840'erne, og i 1857 hævedes den som bekendt helt). Fra 1840'erne daterer sig imidlertid et nyt Opsving i Kbhs. Handel, og Omsætningen har derefter været i stadig Opgang i den sidste Halvdel af 19. Aarh., hvilket gælder saavel den indenlandske som den udenlandske Handel, og vel at mærke saaledes at forstaa, at Kbh. ikke alene har taget Del i det Opsving, der er kommet Landet som Helhed til gode, men saaledes at Byen har taget en stedse større Andel af Landets samlede Omsætning paa sig. Hertil har medvirket Handelens Frigivelse ved Næringsloven af 1857, de mange nye Jærnbanelinier,

de regelmæssige Dampskibslinier paa Ind- og Udland m. v. I denne Sammenhæng maa ogsaa nævnes den i Henhold til L. $^{31}/_{3}$ 1891 anlagte Frihavn.

Til Oplysning om Vareomsætningens Størrelse mellem Kbh. og Udlandet, set i Forhold til hele Landets Omsætning, hidsættes nedenstaaende Tabel for Aaret 1903, hvor Tallene betyde Mill. Pd.:

	Samlet Indførsel (til Forbrug + Transit)			Udførsel af indenlandske Varer			Udførsel af fremmede Varer (Transit)		
	Til hele Landet	Til Kbh. med Frihavnen	Til Frihavnen	Fra hele Landet	Fra Kbh. med Frihavnen	Fra Frihavnen	Fra hele Landet	Fra Kbh. med Frihavnen	Fra Frihavnen
Grove Varer*)	6675	2994	809	519	29	11	465	313	76
Kornvarer, Foderstoffer, Markfrø m. v.	2189	797	526	138	41	5	151	132	95
Andre Varer	1646	1151	383	736	248	41	426	399	148
I alt....	10,510	4942	1718	1393	318	57	1042	844	319

*) Kul, uforarbejdet eller groft bearbejdet Tømmer og Træ, Teglværksfrembringelser, Sten- og Jordarter samt Mineralier, Gødningsstoffer.

Vægten af den samlede Omsætning mellem Kbh. og Udlandet udgjorde altsaa i 1903: 6104 Mill. Pd., d. v. s. hen imod Halvdelen af Omsætningsvægten for hele Landet, som var 12,945 Mill. Pd. Af de 6104 Mill. Pd. faldt 4942 Mill. Pd. paa Indførsel til Forbrug i Danmark eller til Genudførsel, 318 Mill. Pd. paa Udførsel af indenlandske og 844 Mill. Pd. paa Genudførsel af fremmede Varer. Da de fra Kbh. genudførte fremmede Varer som Regel ogsaa passere Kbh. for Indgaaende og derfor maa være indbefattede i den samlede Indførselsvægt, vil den hele Transitomsætning udgøre henved 1700 Mill. Pd., d. v. s. c. 28 pCt. af Totalvægten af hele Kbhs. Omsætning. Af Indførselen til Forbrug her i Landet (samlet Indførsel ÷ Transit) faldt c. 43 pCt. paa Kbh.; af Vægten for Gruppen „Grove Varer“ samt „Korn og Foderstoffer“ var det omtr. to Femtedele (41 pCt.) og af Vægten for „Andre Varer“, den mest værdifulde Del af Importen, hen imod to Tredjedele (62 pCt.). Af den samlede Udførselsvægt for indenlandske Varer gaar kun mellem en Femtedel og en Fjerdedel over Kbh., navnlig fordi de udførte grovere Varer (især fra Sten- og Lerindustrien) paa en ringe Del nær sendes direkte fra nærmeste Afskibningsplads til Udlandet; en stor Del af Landbrugseksporten gaar ogsaa over Esbjærg (omtr. $^{4}/_{5}$ af hele Flæskeeksporten og over $^{1}/_{3}$ af Smør- og Ægudførselen). Af de over Danmark transiterende Varer gaa mere end de fire Femtedele via Kbh. — Vægten af den Del af Kbhs. udenlandske Omsætning, der foregaar over Frihavnen, udgjorde i 1903 2094 Mill. Pd. eller c. en Tredjedel af hele Byens udenlandske Omsætning. Grove Varer (navnlig Kul) samt Kornvarer, Foderstoffer o. l. udgør en væsentlig Del af Frihavnens Omsætning saavel

af de Varer, der indgaa til Forbrug i Landet, som af de Varer, der transitere til Udlandet; dog har disse Varers Andel i den samlede Omsætning i de sidste Aar været i Aftagen. Udførsel af indenlandske Varer gaar i forholdsvis ringe Grad over Frihavnen (i 1903, som Tabellen viser, 57 Mill. Pd.).

Til Oplysning om Værdien af Kbhs. Omsætning, set i Forhold til hele Landets, hidsættes nedenstaaende Tabel, hvor tillige de indkomne Toldbeløb ere medtagne; Tallene betyde Mill. Kr.

		Indførsel ÷ udgaaende Transit	Udførsel af indenlandske Varer	Ind- og udgaaende Transit	Totalomsætning*)	Indkomne Toldbeløb**)
1903	Hele Landet	441,1	352,2	142,1	1077,5	34,8
	heraf Kbh.......	257,6	107,8	133,8	633,0	23,6
1902	Hele Landet	434,1	318,3	128,6	1009,6	32,7
	heraf Kbh.......	260,0	91,2	118,3	587,8	22,0
1900	Hele Landet	415,1	280,8	111,7	919,3	30,8
	heraf Kbh.......	251,6	88,4	100,8	541,6	21,0

*) d. v. s. den samlede Indførsel til Forbrug og Transit samt Udførselen saavel af indenlandske som af fremmede Varer.
**) Toldbeløbet 1903 angiver Beløbet i Finansaaret 1903/04 o. s. fr.

Det ses heraf, at paa Kbhs. Omsætning falder hen imod $^3/_5$ af Værdien for de indførte Varer, der forblive her i Landet, c. $^3/_{10}$ af Værdien for de indenlandske Varer, der eksporteres til Udlandet, og 94 pCt. af Værdien for fremmede Varer, der transitere Danmark. Af Værdien af den samlede Ind- og Udførsel her til Landet, effektiv Handel saavel som Transit, falder hen imod $^3/_5$ (58 à 59 pCt.) paa Kbh. At en større Andel af Værdien af Landets Omsætning end af Vægten falder paa Kbh., hænger sammen med, at Omsætningen over Kbh. bestaar af mere værdifulde Varer. I samme Retning pege for øvrigt Toldbeløbene; c. 68 pCt. af de fra hele Landet indkomne Toldbeløb opkrævedes i Kbh.

I de i Tabellen anførte Aar har Kbhs. Andel i Totalomsætningen omtrent været uforandret; men denne forholdsvise Ligevægt mellem Kbh. og det øvrige Land har været underkastet mere eller mindre betydelige Forskydninger, naar man betragter de enkelte Sider af Omsætningen. Saaledes udgjorde Indførselen over Kbh. i 1903: 58,4 pCt., i 1902: 59,9 pCt. og i 1900: 60,6 pCt. af Landets samlede Indførselsværdi; Nedgangen skyldes navnlig en mindre Indførsel af Korn og Foderstoffer, hvilke Varer i stigende Grad føres direkte til Provinsen fra Udlandet; det samme gælder Gruppen „Grove Varer". Ogsaa Udførselen af Landbrugsprodukter har været relativt i Nedgang, idet en forholdsvis stor Del af Stigningen falder paa Provinshavnene, navnlig Esbjærg. Transitvarerne gaa derimod i stedse stigende Omfang over Kbh.

Endelig skal anføres efterfølgende Tabel (S. 485), der angiver Værdien af Kbhs. samlede Ind- og Udførsel, opgjort for Vareomsætningens Hovedgrupper i 1903; Beløbene ere opførte i Mill. Kr.

	Samlet Indførsel	Udførsel		
		Af indenlandske Varer	Af fremmede Varer	Tilsammen
Levende Dyr	1,97	1,05	0,03	1,08
Madvarer af Dyr:				
Flæsk, Kød o. l., Fedt m. v.	19,84	12,97	10,72	23,69
Smør, Æg, Ost, Mælk og Margarine	46,14	65,04	33,15	98,19
Andre Madvarer	6,64	0,67	3,08	3,75
Kornvarer; forskellige Have- og Markvækster:				
Uformalet Korn	25,92	1,22	3,76	4,98
Gryn og Mel af Korn	6,22	1,05	1,30	2,35
Fabrikater af Korn	0,77	0,12	0,37	0,49
Forsk. Have- og Markvækster	1,62	0,58	0,12	0,70
Foderstoffer og Frøstoffer	19,60	0,66	5,62	6,28
Kolonialvarer og Frugter	33,34	0,56	9,82	10,38
Drikkevarer, Spiritus	6,54	0,78	2,51	3,29
Spindestoffer	18,75	2,02	14,76	16,78
Garn og Traad, Rebslagerarbejde	9,57	0,06	1,01	1,07
Manufakturvarer af Spindestoffer:				
af Silke	4,00	„	0,44	0,44
af Uld	17,81	0,06	1,94	2,00
af vegetab. Stoffer	15,89	0,16	1,90	2,06
Klædningsstykker	2,73	0,07	1,35	1,42
Forskellige andre Varer	1,42	„	0,31	0,31
Haar, Fjer, Skind, Ben, Horn o. l., raa eller i Halvfabr. samt Gødningsstoffer	13,68	7,06	7,28	14,34
Fabrik. af Haar, Skind, Ben osv.	5,81	0,11	0,37	0,48
Talg, Olie, Tjære, Gummier o. l.	13,77	1,61	8,00	9,61
Fabrik. af Talg, Olie, Gummier	7,60	0,0	3,84	3,92
Trævarer, uforarb. og forarbejd.	10,99	0,36	1,06	1,42
Farvestoffer, Farver o. l.	2,28	0,14	0,61	0,75
Forsk. andre Plantestoffer	3,21	0,10	1,04	1,14
Papir og Arb. af Papir	3,59	0,37	0,51	0,88
Andre Fabrik. af Plantestoffer	0,96	0,05	0,15	0,20
Mineralier:				
Raa og groft bearb.	20,54	0,20	3,18	3,38
Fabrikater	5,53	0,51	0,44	0,95
Metaller, raa og forarb.	37,56	2,81	11,87	14,68
Skibe	10,33	5,15	„	5,15
Vogne, Cykler	4,19	0,15	0,47	0,62
Forsk. andre Varer	12,57	2,04	2,78	4,82
I alt	391,38	107,81	133,79	241,60

Kbhs. Handelsflaade talte ved Begyndelsen af 19. Aarh. 327 Skibe paa 20 Tons og derover med 52,000 Reg. Tons. Krigen 1807-14 medførte selvfølgelig en betydelig Nedgang, og under de derefter følgende stagnerende Handelsforhold (jfr. ovenfor) fandt der kun ringe Opgang Sted; først

i 1872 havde Kbh. en lige saa stor Tonnage som ved Aarh'. Begyndelse; herved maa dog haves i Erindring, at Dampskibene bevirke, at den samme Tonnage effektivt havde en betydelig større Transportevne i 1872 end i 1800. — Til Belysning af den kbhvnske. Handelsflaades Udvikling hidsættes nedenstaaende Oversigt, der angiver Antal og Tonnage (British Rule) for Skibe over 4 Tons ved de paagældende Aars Udgang (undt. 1870, hvor det er $^{31}/_{3}$):

	Sejlskibe		Dampskibe		Tilsammen	
	Antal	Reg. Tonnage	Antal	Reg. Tonnage	Antal	Reg. Tonnage
1870............	334	42,293	48	7478	382	49,771
1880............	298	35,151	129	39,772	427	74,923
1890............	301	17,082	175	79,443	476	96,525
1895............	272	18,131	219	115,875	491	134,006
1900............	279	17,020	284	209,274	563	226,294
1903............	278	13,131	297	248,536	575	261,667
1904............	289	12,695	319	265,392	608	278,087

Den samlede Tonnage voksede altsaa fra 1870 til 1904 fra 49,771 til 278,087 R. T., d. v. s. til over det femdobbelte, og hertil kommer yderligere, at Tilvæksten udelukkende faldt paa Dampflaaden, som tiltog fra 7478 til 265,392, medens Sejlflaaden aftog fra 42,293 til 12,695 R. T., og af disse c. 13,000 R. T. hørte endda godt en Fjerdedel til Pramme og Lægtere, der snarere gøre Tjeneste i Damp- end i Sejlfart. — Af Landets samlede Tonnage faldt $61_{,4}$ pCt. paa Hovedstaden; dette skyldes fornemmelig Dampflaaden, hvoraf henved 84 pCt. hørte hjemme i Kbh., medens kun godt 9 pCt. at Sejlflaaden var indregistreret her. De kbhvnske. Dampskibe ere gennemsnitlig langt større end Provinsernes (832 mod 518 R. T.), for Sejlskibenes Vedk. er den gennemsnitlige Tonnage derimod omtrent lige stor i og uden for Kbh. Af Landets meget store Skibe paa over 1000 R. T. (11 Sejl- og 110 Dampskibe) hørte de 2 Sejlskibe og 107 Dampskibe hjemme i Kbh.. Af Hovedstadens Dampflaade ejede „Det Forenede Dampskibs-Selskab“ 72 Skibe med 73,833 R. T. og 15,715 nominelle Hestes Kraft (jfr. S. 365).

Med Hensyn til Kbhs. søværts Omsætning henvises til Tabellen S. 487; Oplysningerne omfatte Kbh. inkl. Frihavnen, Tuborg, Kastrup og Dragør, og angaa den almindelige Fart i 1904 (ikke Havarister og Forbisejlere); til Sammenligning er desuden anført Totaltallene for hele Landet.

Skibsfarten paa Kbh. har i det hele og store været i stadig og stærk stigende Fremgang i den nyere Tid (siden 1880 er den ind- og udgaaende Bestuvning saaledes omtrent bleven fordoblet); imidlertid fandt der en lille Nedgang Sted i den samlede Bestuvning fra 1903 til 1904, hvilket væsentlig skyldes Nedgang i den fra Udlandet indgaaende Trafik og staar i Forbindelse med den ovenfor omtalte Forskydning fra Kbh. til Provinshavne, navnlig af Korn- og Foderstofimporten. — Den samlede Bestuvning udgjorde, som det ses af Tabellen, i 1904: 2,555,000 R. T.; heraf blev

	Indgaaede Skibe			Udgaaede Skibe		
	Antal	Drægtighed R. T.	Bestuvning R. T.	Antal	Drægtighed R. T.	Bestuvning R. T.
Udenrigsk Fart:						
Dampskibe*)	7888	3,118,000	1,369,000	8116	3,223,000	490,000
Sejlskibe	4598	190,000	177,000	4554	201,000	38,000
I alt Kjøbenhavn	12,486	3,308,000	1,546,000	12,670	3,424,000	528,000
I alt Hele Landet	32,172	6,861,000	3,221,000	32,361	7,008,000	967,000
Indenrigsk Fart:						
Dampskibe	2690	493,000	153,000	2671	508,000	228,000
Sejlskibe	2572	72,000	54,000	2997	83,000	46,000
I alt Kjøbenhavn	5262	565,000	207,000	5668	591,000	274,000
I alt Hele Landet	29,536	1,833,000	599,000	29,782	1,838,000	582,000
Tilsammen Kjøbenhavn	17,748	3,873,000	1,753,000	18,338	4,015,000	802,000
Tilsammen Hele Landet	61,708	8,694,000	3,820,000	62,143	8,846,000	1,549,000

*) Herunder er medregnet Dampfærgeruten Frihavnen-Malmø, der i ind- og udgaaende Fart repræsenterede 1234 Rejser med 484,000 R. T. Drægtighed og en Bestuvning for Indgaaende paa 99,500, for Udgaaende paa 35,000 R. T.

1,546,000 R. T. eller 60 pCt. befordret fra Udlandet til Kbh. og 528,000 R. T. fra Kbh. til Udlandet, medens 481,000 R. T. eller $^1/_5$ af Totalbestuvningen falder paa Farten fra og til danske Provinshavne; i den sidstnævnte Fart har den udgaaende Trafik Overvægten, idet en Del af Godsmængden fra Udlandet til Kbh. befordres videre ad Søvejen til Provinsen. Halvdelen af hele Landets ind- og udgaaende Skibsfart — maalt efter Bestuvningen — falder paa Hovedstaden; størst er Andelen i den udenrigske Fart. Det gælder for Kbhs. som for hele Landets Skibsfart, at den indgaaende Bestuvning er langt større end den udgaaende; dette skyldes Landets Import og Eksport, hvor den første hovedsagelig bestaar af Varer af ringe Volumen i Forhold til Værdien (Fedevarer f. Eks.), medens Eksporten omfatter Varer som Kul, Tømmer, Træ, Mineralier m. v. af forholdsvis stort Volumen i Forhold til Værdien. — Over en Tredjedel af den samlede Bestuvning i den kbhvnske. Skibsfart faldt paa Frihavnen (Dampfærgefarten medregnet); dette skyldes hovedsagelig Farten til og fra fremmede Havne, i hvilken Fart mellem to Femtedele og Halvdelen af den befordrede Godsmængde passerer Frihavnen; i Bestuvningen til og fra indenlandske Havne er Frihavnens Andel derimod ret ubetydelig.

Forvaltning og Finanser. Administrative Inddelinger m. m.

Idet der med Hensyn til Kjøbenhavns **Kommunalforvaltning** henvises til, hvad der er sagt $I,_1$ S. 158 flg. om den af Magistrat og Borgerrepræsentation bestaaende *Kommunalbestyrelse*, skal her kun tilføjes følgende. *Overpræsidenten* saavel som *Magistratens* øvrige Medlemmer ere berettigede til at overvære alle Borgerrepræsentationens Møder, og Borgmestrene skulle være til Stede ved alle Bevillingssager for at meddele Oplysninger. Ingen Sag, der er afgjort af en Borgmester, kan indankes for den samlede Magistrat, men kun for vedkommende Ministerium. — Den Myndighed og de Forretninger, der tildeles *Raadmændene*, beror paa Overenskomst mellem dem og vedk. Borgmester, men Bestemmelserne skulle stadfæstes af den saml. Magistrat, naar Forretningerne angaa bestemte, ikke blot midlertidige Hverv. — Budgetforslaget skal forelægges *Borgerrepræsentationen* af Magistraten inden Udgangen af hvert Aars November Maaned. For hver Udgift, hvorom der bliver Spørgsmaal i Aarets Løb, og som ikke har Hjemmel i Budgettet, kræves der Tillægsbevilling. Kun med Borgerrepræsentationens Samtykke kan der disponeres over Pengeeffekter og Ejendomme, der høre under Byens Kapitalformue, eller optages Laan. Alle Regnskaber skulle indsendes til og kvitteres af Borgerrepræsentationen. Den er berettiget til at sætte enhver Sag, der vedkommer Kommunen, under Forhandling og til at fordre enhver Oplysning af Magistraten vedkommende Kommunen.

Af Kommunens Embedsmænd vælges Stadsarkitekt, Stadsbygmester, Stadskonduktør, Stadsingeniør, Skattedirektør, Skoledirektør, Direktørerne for Belysnings- og Vej- og Kloakvæsenet samt Stadslægen af Borgerrepræsentationen efter Indstilling af den saml. Magistrat, Overlægen ved Skt. Hans Hospital, Hospitalsdirektøren og Direktøren for Vandforsyningen af den samlede Magistrat, i øvrigt udnævnes og afskediges Embedsmænd, som Kontorchefer og Fuldmægtige, af den saml. Magistrat, Bestillingsmænd og Funktionærer af hver enkelt Borgmester.

Finanser. I Finansaaret 1904-5 udgjorde Kommunens løbende Indtægter i alt 20,813,662 Kr., der fordelte sig paa følgende Konti: Skatter og Afgifter 11,757,253 Kr., Bistrup Gods og Skove 85,601 Kr., Stadens Jorder og faste Ejendomme med Gader og Pladser 804,504 Kr., Kvægtorvet og Slagtehusene 84,888 Kr., Belysningsvæsenet 3,774,554 Kr. — deraf Gasværkerne 2,232,549 og Elektricitetsværkerne 1,542,005 Kr. —, Justerkammeret 1218 Kr., Renteindtægt 2,536,763 Kr., forskellige Indtægter 1,768,881 Kr.

Til Oplysning om, hvorledes Kommunens Indtægter ere stegne i Aarenes Løb, skal anføres, at i 1880 udgjorde de nævnte Indtægter 5,456,601 Kr., i 1890: 8,566,236 Kr. og i 1900 (det sidste Aar før Indlemmelserne) 12,739,800 Kr. I Løbet af de 20 Aar vare Indtægterne stegne med c. 133 pCt., medens Befolkningstilvæksten kun var c. 50 pCt. I 1904-5 var Indtægten som ovfr. nævnt hen imod 21 Mill. Kr.

Skatter og Afgifter indbragte 1904-5 omtrent $11^3/_4$ Mill. Kr. eller c. $56^1/_2$ pCt. af det samlede Indtægtsbeløb. Pr. Indbygger svarer dette til

$27^3/_4$ Kr. mod noget over 21 Kr. i 1895 og mellem 14 og 15 Kr. i 1875. Skattebeløbet pr. Indb. er altsaa i de forløbne 30 Aar omtr. fordoblet. Om Skattebeløbets Fordeling paa de enkelte Skatter faas Oplysning af flg. Tal: 1) Arealskat 3,371,284 Kr., 2) Bygningsafgift 397,892 Kr., 3) Grundskat 1,590,291 Kr., 4) Brolægningsskat 101,123 Kr., 5) Bidrag til Udgifterne ved Brandvæsenet 356,916 Kr,, 6) Skat af Friboliger i kongelige Bygninger 3910 Kr., 7) Indkomstskat 4,013,805 Kr., 8) Hundeafgift 120,656 Kr., 9) $^1/_4$ pCt. Afgift af Køb og Salg underhaanden af faste Ejendomme 68,987 Kr., 10) $^1/_4$ pCt. Afgift af Auktionssummer 6270 Kr., 11) Betaling for Borgerskab og Næringsbevis 166,960 Kr., 12) Skat af Brændevinshandel og Udskænkning m. m. 464,859 Kr., 13) Afgift for Tilladelse til Natbeværtning 6450 Kr., 14) Afgift af Skuespil og Kunster 138,864 Kr., 15) Klosetafgift 238,765 Kr., 16) Skat af Vandforbrug i offtl. Bygninger, til Næringsbrug m. m. 585,305 Kr., 17) andre Skatter og Afgifter 124,916 Kr.

Den vigtigste Gruppe af kommunale Skatter er den, der hviler paa de faste Ejendomme; tils. indbragte den c. 5,821,000 Kr. eller omtr. Halvdelen af det hele Skattebeløb. Blandt disse Skatter er den vigtigste Arealskatten, der ligesom den tidligere Bygningsafgift til Staten paalignes efter Etagernes Flademaal, og Grundskatten, hvis Oprindelse maa søges tilbage til Midten af 18. Aarh., og hvori Grundens Værdi indgaar som delvis bestemmende Moment. Den i Oversigten anførte Bygningsafgift betegner Forskellen mellem Bygningsafgift til Staten efter de gamle Regler og den nye Statsejendomsskyld ($1,_1$ p. m. af Ejendommens Værdi); denne Forskel tilfalder nemlig efter de nye Skattelove Kbhs. Kommune. Fra $^1/_7$ 1905 afløses Bygningsafgiften af en samlet Ejendomsskyld til Stat og Kommune. Maksimum for Ejendomsskylden er ved Loven ansat til $2,_3$ p. m. af Ejendommens Værdi; heraf skal Staten have $1,_1$ p. m., Kommunen Resten. Overgangen fra Bygningsafgiften til de nye Skatteregler sker gennem en længere Aarrække. Indkomstskatten indførtes ved Lov af $^{19}/_2$ 1861, men er paa forskellige Punkter paavirket af den nye Statsindkomst- og Formueskat af $^{15}/_5$ 1903. Indkomstskatten var oprindelig udset til at være det bevægelige Element i det kbhvnske. Budget, men har siden 1880 altid været opkrævet med sit Maksimumsbeløb, der tidligere udgjorde 3 pCt., men efter de nye Skattelove er $2^1/_2$ pCt. Af andre Forandringer, der indførtes ved de nævnte Skattelove, og som faa Indflydelse paa den kbhvnske. Indkomstskat, kan særlig nævnes, at Aktieselskaber og andre Selskaber med begrænset Ansvar, Foreninger m. m. ere inddragne under Skattepligt, og at der nu er indtraadt en Deling af den kommunale Indkomstskat mellem Opholds- og Erhvervskommunen, medens Opholdskommunen tidligere oppebar hele Indkomstskatten. Indtægter under 800 Kr. ere helt skattefri, fra 800 til 2200 Kr. ansættes de til en lavere Skatteindtægt, fra 2400 Kr. og derover betales fuld Skat. Indkomstskatten indbragte i 1904-5 4,013,805 Kr. eller noget over $^1/_3$ af den saml. Skatteindtægt. Af Summen var 3,157,584 Kr. Skat paa Byens faste Beboere, 644,516 Kr. udrededes af Selskaber og Foreninger og 211,705 Kr. som Erhvervsskat af udenbys boende. Alle de andre Skatter og Afgifter tilsammen indbragte kun c. $^1/_6$ af Skattebeløbet. De vigtigste af disse Skatter ere: 1) Skatten paa Vandforbrug i visse særlige Tilfælde, f. Eks. til industrielt Øjemed eller i offtl. Bygninger, for Ekstrahaner m. m.; den tidligere Vandskat er derimod ifl. Lov af $^{19}/_2$ 1861

gaaet op i Arealskatten. 2) Skat af Brændevinshandel og Udskænkning m. m.; i Henhold til Lov af $^2/_7$ 1870 deles Skatten halvt mellem Stat og Kommune, dog at Halveringen kun gælder Skattens Minimaltakster, medens hele Overskuddet tilfalder Kommunen.

Stadens Jorder og faste Ejendomme indbragte noget over 800,000 Kr.; de vigtigste Poster ere her Indtægter af Jorder og Oplagspladser paa Stadens hidtilværende Grund c. 304,000 Kr. (netto) og Indtægter af Omnibusser, Sporveje og Luftledninger c. 314,000 Kr.

En overordentlig betydningsfuld Indtægtskilde for Kbh. er Belysningsvæsenet; Regnskabet udviser her et Overskud for Gasværkerne af 2,232,549 Kr., for Elektricitetsværkerne af 1,542,005 Kr., tils. over $3^3/_4$ Mill. Kr. Men desuden forrente Belysningsværkerne de i samme indestaaende Kapitaler, Gasværkerne med 1,055,069 Kr., Elektricitetsværkerne med 317,729 Kr. (disse Summer opføres under Renter). I Overskud og Forrentning have Belysningsværkerne saaledes ydet over 5 Mill. Kr.

Under Renteindtægt opføres, foruden Forrentning af de i Belysningsværkerne anbragte Kapitaler, Forrentning af Kvægtorvets og Slagtehusenes Anlægskapitaler (Rente i 1904-5: 158,030 Kr.), Rente af Panteobligationer c. 383,000 Kr. m. m.

Under forskellige Indtægter er opført Statstilskud til et Beløb af 1,752,025 Kr., nemlig 844,835 Kr. til Alderdomsunderstøttelse, 205,482 Kr. til Skt. Hans Hospital, 189,894 Kr. til Skolevæsenet, 82,000 Kr. til Politiet, 176,659 Kr. til Sundhedsvæsenet, 233,155 Kr. i Henhold til Lov af $^{15}/_5$ 1903 og 20,000 Kr. udgørende Tredjedelen af det af Kommunen til Kbhs. Understøttelsesforening bevilgede Tilskud.

Medens de løbende Indtægter 1904-5 vare 20,813,662 Kr., vare de løbende Udgifter i s. Aar 20,929,460 Kr., saaledes at der fremkom et Underskud paa 115,798 Kr., som er afskrevet paa Balancekontoen.

Udgifterne fordelte sig saaledes: til Administration 1,032,499 Kr., Pensioner og Understøttelser 479,452 Kr., Forsørgelsesvæsenet 3,210,324 Kr. — deraf Alderdomsunderstøttelser 1,456,456 Kr., Fattigvæsenet 1,599,609 Kr., Administrationsudgifter 154,259 Kr. —, Hospitalsvæsenet 1,774,518 Kr., Sindssygeanstalten 325,188 Kr., Sundhedsvæsenet 300,264 Kr., Skolevæsenet 3,036,400 Kr., Politi- og Fængselsvæsenet 1,684,239 Kr., Vej- og Kloakvæsenet 2,354,564 Kr., Vandvæsenet 482,114 Kr., Brandvæsenet 417,787 Kr., Stadens faste Bidrag 115,318 Kr., forskellige Udgifter 270,630 Kr., Forrentning af Stadens Gæld 3,550,273 Kr., Afskrivningskonto 1,895,890 Kroner.

Angaaende de enkelte Udgiftskonti bemærkes flg.: Af Alderdomsunderstøttelsen medgik 1,423,462 Kr. til den egentlige Alderdomsunderstøttelse og 32,994 Kr. til Alderdomshjemmet. Fattigudgifterne fordelte sig med 685,833 Kr. paa det almindelige Fattigvæsen, 508,355 Kr. paa Alm. Hospital, 138,283 Kr. paa Ladegaarden og 267,138 Kr. paa Skt. Johannes Stiftelsen. Under Hospitalsvæsenet kostede Kommunehospitalet 984,314 Kr., Øresundshospitalet 343,944 Kr., Blegdamshospitalet 76,344 Kr.. Vestre Hospital 97,757 Kr., Boserup Sanatorium 125,616 Kr., Sundby Hospital 83,475 Kr. og Hospitalet i Baldersgade 63,068 Kr. Under Sundhedsvæsenet er største Delen af Udgifterne bevirket ved Reglerne i Lov af $^{31}/_3$ 1900 om Foranstaltn. mod Udbredelse af smitsomme Sygdomme. I Hospitalsudgifter i Henhold til den nævnte Lov, hvoraf Staten bærer en Del, har Kommunen f. Eks. i 1904-5

udredet 227,591 Kr. Under Skolevæsenet falder naturligvis den største Udgiftspost paa de offtl. Betalings- og Friskoler; hertil er 1904-5 medgaaet 2,983,774 Kr. Til forsømte og aandssvage Børns Anbringelse er anvendt 74,040 Kr., til Skolelæger 6900 Kr., til kommunale Fortsættelseskursus 65,592 Kr. og til den kommunale Belønnings- og Betalingsskole 35,972 Kr. Blandt de Udgiftsposter, der ere stegne stærkest, maa nævnes Skolevæsenet samt Hospitals- og Sundhedsvæsenet; her er der f. Eks. for Aarene 1883-1900 en Stigning i Udgifterne paa henholdsvis c. 180 og c. 197 pCt. medens f. Eks. Administrationsudgifterne i samme Tidsrum kun ere stegne c. 71, Udgiften til Politivæsenet c. 111 og til Forsørgelsesvæsenet c. 112 pCt.

Ved Slutningen af Regnskabsaaret 1904-5 udgjorde Stadens Aktiver 157,873,691 Kr., Passiverne 102,313,824 Kr., saaledes at der fremkom et Overskud af Aktiver over Passiver (Stadens Formue) paa 55,559,867 Kr.

Aktiverne fordelte sig efter sine Hovedbestanddele saaledes, som nedenstaaende Oversigt viser, idet der dog bemærkes, at den tidligere Regel, at Ejendomme, der tjene kommunale Forhold, opføres inden for Linien, er ophørt at gælde i ovennævnte Regnskabsaar.

Faste Ejendomme:

A. Ejendomme, der tjene alm. kommunale Forhold	47,721,348 Kr.
B. Ejendomme, der have alm. økonomisk Betydning	41,632,983 -
C. Andre Ejendomme	245,230 -
D. Belysningsvæsenets Ejendomme	36,385,956 -
Tils.	125,985,517 Kr-
Anlæg, der endnu ikke ere tagne i Drift	1,832,556 -
Baandlagte Kapitaler af forskellig Art	2,083,692 -
Fond til kunstneriske Formaals Fremme	101,383 -
Panteobligationer	10,141,613 -
Indtægtsrestancer	6,208,297 -
Varebeholdninger og Driftskapitaler	3,137,495 -
Kassebeholdning ultimo 1904-5	4,710,299 -
Andre Aktiver, derunder Fordringer og Tilgodehavender af forskellig Art	3,672,839 -
	157,873,691 Kr.

Af Passiverne udgjorde Stadens Laan 96,376,000 Kr., Gæld overtaget i Anledn. af de indlemmede Distrikter 983,000 Kr., Prioritetsgæld 819,000 Kr., Udgiftsrestancer 1,286,067 Kr. og Afskrivningskonto 1,895,890 Kroner.

Under forskellige kommunale Autoriteter er der henlagt meget betydelige velgørende Kapitaler, særlig Legatmidler. — Under Borgerrepræsentationens Bestyrelse henhørte $^{31}/_{3}$ 1905 Legater til et samlet Beløb af 7,085,100 Kr., hvoraf 190,000 Kr. er Kapitalisation af 7600 Kr., givet Borgerrepræsentationen til Uddeling af de Spannjerske Legater. Uden for ovennævnte Kapital staar Soldins Stiftelse, der er under Borgerrepræsentationens Besty-

relse, og som er opført til en Sum af 84,000 Kr. (se S. 299). — Den under Magistratens 1. Afdeling henlagte Legatmasse udgjorde 11,340,844 Kr. Ved Siden heraf vare de under 1. Afdeling hørende Stiftelser med de til samme og til forskellige Kirker henlagte Kapitaler opførte med en Sum af 2,922,876 Kr. Af samtlige Legater, der ikke ere benyttede til Stiftelsernes Friboliger, er der i 1904 udbetalt 1906 Lodder med i alt 285,272 Kr. — Under Magistratens 2. Afdeling er der henlagt Legater til et samlet Beløb af 773,429 Kr. Heraf er 254,361 Kr. Hospitalslegater, 21,740 Kr. ere bestemte til Stadens Forskønnelse, 122,667 Kr. til Stadens alm. Bedste, 40,126 Kr. til Borgervæbningen, 36,960 Kr. udgør Brandvæsenets Understøttelsesfond, 239,003 Kr. Thorvaldsens Formue, 52,661 Kr. Thorvaldsens Museums Opstillingsfond, 3305 Kr. ere bestemte til Vedligeholdelse af Absalonsstatuen og 2606 Kr. til kunstnerisk Udsmykning af det nye Raadhus. — Under Magistratens 3. Afdeling er der henlagt Legater til et saml. Beløb af 365,223 Kr., hvis Renter uddeles, samt i Legater og Kapitaler, hvis Renter indgaa i Kommunens Kasse, 1,153,868 Kr.

Om Byens **Politivæsen** og dens Inddeling i 8 Politikredse er der givet Oplysninger S. 412-13, om **Brandvæsenet** og de forskellige Brandstationer S. 410 flg.

Som omtalt S. 24 hører Byen i **gejstlig Henseende** under Sjællands Stift og omfatter 3 Provstier: Frue Provsti, Holmens Provsti og Vestre Provsti. I det omtalte Afsnit om Kirkerne S. 24 flg. ere de enkelte Sogne med deres Grænser omtalte under hvert Provsti. Men efter at dette Afsnit er skrevet, er der kommet flere Sogne til, i alt 7.

I *Frue Provsti*, som før omfattede 11 Sogne — Vor Frue, Helligaands, Trinitatis, Skt. Johannes, Nazareth, Skt. Andreas, Helligkors, Skt. Stephans, Kapernaums og Brønshøj samt Skt. Petri, til hvilket sidste ikke hører noget bestemt Distrikt, men den tydske Menighed i hele Byen —, er der tilkommet 4, nemlig *Fredens Sogn* (før Nazareth 2. Sognedistrikt), *Brorsons Sogn* (før Helligkors 2. Sognedistr.) og *Simeons Sogn* (før Skt. Stephans 2. Sognedistr.), alle oprettede $^{1}/_{4}$ 1905 og omfattende de Bydele, der ere beskrevne ved de 3 Kirker S. 55, 59 og 60, samt *Blaagaards Sogn*, der ved Res. af $^{8}/_{8}$ 1905 er udskilt af Skt. Johannes og Helligkors Sogne og omfatter Distriktet mellem Nørrebrogade, Slotsgade, Korsgade og Dosseringen. Den midlertidige, uanselige Kirke for dette Sogn, *Blaagaards Kirke*, er opført i 1905 — indviet $^{27}/_{8}$ 1905 — for c. 7000 Kr. (Arkitekt: M. Nyrop) af Kokolith (ɔ: Gibs med iblandede Kokostrevler); Altertavlen (Faarehjorden ved Korsets Fod) er malet af Laur. Michelsen. For dette Provstis Vedk. bemærkes tillige, at Brønshøj Sogn i kirkelig Henseende er udskilt fra Rødovre Sogn ifl. Res. af $^{13}/_{7}$ 1904.

I *Holmens Provsti*, som før omfattede 12 Sogne — Holmens, Garnisons, Citadellets, Skt. Pauls, Frederiks, Skt. Jakobs, Sions, Østervolds, Vor Frelsers, Christians, Sundby og Nathanaels —, er der tilkommet et, *Frihavnssogn*, oprettet $^{1}/_{4}$ 1905 ved Udskillelse fra Skt. Jakobs Sogn; det omfatter Distriktet mellem Østerbrogade, Slagelsegade, Holsteinsgade, Østbanegade, Frederikshaldsgade og Christianiagade. Kirken, der er beskreven S. 77, indviedes $^{16}/_{4}$ 1905.

I *Vestre Provsti*, der før omfattede 3 Sogne — Skt. Matthæus, Kristkirkens og Valby —, er der tilkommet 2, nemlig *Getsemane Sogn* (før Skt. Matthæus 2. Sognedistr.) og *Apostelkirkens Sogn* (før Skt. Matthæus 4. Sognedistr.), begge oprettede $^1/_4$ 1905 og omfattende de Bydele, der ere beskrevne ved de to Kirker S. 87.

Med Hensyn til **Rigsdagsvalgene** danner Kbh. 1. Landstingskreds og vælger som saadan 7 Medlemmer, og den har 13 Folketingsvalgkredse.

1. Valgkreds omfatter den Del, der begrænses af Absalonsg. og en Linie i Fortsættelse af denne Gade langs med Vestre Gasværk, Vesterbrog., Værnedamsvej, Gl. Kongevej, Petersens Passage, Vesterbrog., Raadhuspladsen, Frederiksbergg., Mikkelbryggersg., Lavendelstræde, Nytorv, Raadhusstræde og Frederiksholms Kanal til Havnen.

2. Valgkreds omfatter den Del, som begrænses af Frederiksholms Kanal, Magstræde, Snareg., Naboløs, Læderstræde, Højbroplads, Østerg., Kongens Nytorv, Nyhavn, Trangraven og dennes Fortsættelse S. for Arsenaløø, Sophie Hedevigs Bastions vestre Side, Stadsgraven indtil Baadsmandsstræde, Baadsmandsstræde, Overg. o. Vandet og Langebrogade.

3. Valgkreds omfatter den Del, som ligger N. for 1. Kreds og i øvrigt begrænses af Skt. Jørgens Søs vestre Side, Dosseringen til Dronning Louises Bro, Søtorvet, Vendersg., Fiolstræde, Skinderg., Gammeltorv, Nytorv, Lavendelstræde, Mikkelbryggersg. og Frederiksbergg.

4. Valgkreds omfatter den Del, der begrænses af Raadhusstræde, Gammeltorv, Nytorv, Skinderg., Fiolstræde, Vendersg., Søtorvet, Gotersg. til N.-Voldg., Tornebuskeg., Aabenraa, Vognmagerg., Mønterg., Pilestræde, Østerg., Højbroplads, Læderstræde, Naboløs, Snareg. og Magstræde.

5. Valgkreds omfatter den Del, der begrænses af Aagade, Griffenfeldtsg., Korsg., Slotsg., Nørrebrog. til Elmeg., Elmeg., Skt. Hans Torv., Blegdamsvej, Læssøesg., Sortedams Dossering, Sortedamsg. og Dosseringen.

6. Valgkreds omfatter den Del, der begrænses af Frihavnens Pramkanal, Frihavnens Sydgrænse til ud for Søndre Frihavnsvej, S.-Frihavnsvej, Ø.-Voldg. til Rigensg., Sølvg., Kronprinsesseg., Mønterg., Vognmagerg., Aabenraa, Tornebuskeg., Gotersg., Søtorvet, Sortedamsg., Sortedams Dossering, Slagelseg., Holsteinsg. og dennes Fortsættelse til Jærnbanen, Jærnbanelinien til ud for Øresundshospitalet, Sundet og Indrereden samt endvidere Skibe i Havnen og paa Indrereden.

7. Valgkreds omfatter den Del, der begrænses af Pilestræde, Mønterg., Kronprinsesseg., Sølvg., Rigensg., Klerkeg., Borgerg., Fredericiag., Bredg., Kongens Nytorv og Østergade.

8. Valgkreds omfatter den Del, der ligger S. og Ø. for 6. Kreds og i øvrigt begrænses af Klerkeg., Borgerg., Fredericiag., Bredg., Nyhavn, Trangraven og dennes Fortsættelse S. og Ø. for Arsenaløø, Frederiksholm og Nyholm, samt endvidere Refshaleøen og Søforterne.

9. Valgkreds omfatter den Del af Christianshavn, der ligger S. og Ø. for 2. og 8. Kreds, samt endvidere Sundbyerne.

10. Valgkreds omfatter den Del, der ligger N. og V. for 6. Kreds og i øvrigt begrænses af Læssøesgade, Ryesg., Fredensg. og dennes Fortsættelse til Nørre Allé, Nørre Allé, Jagtvej og Strandvejen.

11. Valgkreds omfatter den Del, der ligger N. og V. for 10. Kreds og i øvrigt begrænses af Læssøesg. fra Ryesg., Blegdamsvej, Skt. Hans Torv, Elmeg. og Nørrebrogade.

12. Valgkreds omfatter den Del, der ligger V. for 5. Kreds og S. for 11. Kreds.

13. Valgkreds omfatter den Del, der ligger V. for 1. Kreds og i øvrigt begrænses af Enghavevej og sammes Fortsættelse mod S., Matthæusg., Valdemarsg. og Vesterbrogade.

Den Del af Byen, der ligger V. for 13. Kreds, samt Valby-Distriktet er henlagt under Kbhs. Amts 3. Valgkreds, Brønshøj-Distriktet under Kbhs. Amts 2. Valgkreds.

Om **Sundhedsvæsenet** er der talt S. 274; om de 15 hygiejniske Kvarterer, hvori Byen er delt, ligeledes S. 446 (Kvartererne og Ro-

derne ere omtalte S. 17 flg.). Her skal blot gives en Oversigt over Byens 34 Apoteker.

Svaneapoteket, Østerg. 18, Nordens ældste Apotek, blev oprettet 1536 i Højbrostræde (første Apoteker: Vilh. v. Unna) og 1782 flyttet til Østergade; Navnet stammer dog først fra Fr. III's Tid — *Løveapoteket* (Navnet ogsaa fra Fr. III's Tid), Amagertorv 33, vistnok opr. 1572 af Hans de Hundt ved Gammelstrand; til Amagertorv flyttedes det vistnok 1637 til den Plads, hvor omtrent det tyske Kompagnihus havde staaet; det brændte 1728 og 1795, den nuværende Bygning er opført af Harsdorff. — *Kong Salomons Apotek,* Østergade 58, oprettet vistnok 1644 paa Østergade nær ved dets nuv. Plads af Samuel Unger. — *Elefant-* eller *Hofapoteket,* St. Kongensg. 25, er opr. 1669 af J. G. Becker, hvis Efterkommere i lige Linie ejede det til 1845, paa Kjøbmagerg. 9; det brændte 1728, men genopførtes paa samme Sted 1733-37; 1850 flyttedes det til sin nuv. Plads. — *Christianshavns Apotek* (eller „Enhjørningsapoteket"), Torveg. 19, er opr. 1707 af Berthel Ferd. Küblich; det ejedes 1785-95 af den kgl. Porcellænsfabriks Stifter F. H. Müller, der 1775-85 ogsaa havde det nedenn. Vajsenhusapotek i Forpagtning. — *Vajsenhusapoteket,* Kjøbmagerg. 36, opr. 1734, se S. 231; dets nuv. Lokaler ere indrettede 1902 (se „Blade af det kgl. Militær- og Vajsenhus Apoteks Hist. 1727-1902", Kbh. 1902). — *Frederiks Hospitals Apotek,* Bredg., opr. 1756 samtidig med Hospitalet, se S. 260. — *Vesterbro-* eller *Ørneapoteket,* Vesterbrog. 72, er opr. 1795 af J. G. Blau, paa Vesterbro, hvor nu omtr. Oehlenschlægersg. udmunder, og flyttede 1825 til sin nuv. Plads. — *Hjorteapoteket,* Gotersg. 35, er opr. 1799 af Nic. Tychsen. — *Gammeltorvs Apotek,* Nytorv, er opr. 1811 af J. G. Blau. — *Nørrebros Apotek* („Ugleapoteket"), Nørrebrog. 22, opr. 1844. — *Nyt Apotek,* Kultorvet 17, er opr. 1863 paa Lille Kjøbmagerg. 57, flyttet 1895 til sin nuv. Plads. — *Østerbros Apotek,* Østerbrog. 20, opr. 1869. paa Østerbrog. 44, flyttet 1881 til sin nuv. Plads. — *Blaagaards Apotek,* Korsg. 45, opr. 1876. — *Kroneapoteket,* Holbergsg. 11, opr. 1876. — *Skt. Pauls Apotek,* Fredericiag. 57, opr. 1876. — *Skt. Stephans Apotek,* Nørrebrog. 142, opr. 1881. — *Sundby Apotek,* Amagerbrog. 143, opr. 1881. — *Farimagsgades Apotek,* N.-Farimagsg. 59, opr. 1884. — *Sorte Hest Apotek,* Vesterbrog. 124, opr. 1884. — *Skt. Matthæus Apotek,* Istedg. 2, opr. 1889. — *Jærnbaneapoteket,* N.-Farimagsg. 11, opr. 1889. — *Skt. Jakobs Apotek,* Østerbrog. 98, opr. 1893. — *Istedgades Apotek,* Istedg. 132, opr. 1896. — *Griffenfeldt Apotek,* Nørrebrog. 53, opr. 1896. — *Sølvtorvets Apotek,* Ø.-Farimagsg. 6, opr. 1898. — *Steno Apoteket,* Vesterbrog. 33, opr. 1900. — *Gefions Apotek,* Lipkesg. 28, opr. 1900. — *Skt. Johannes Apotek,* Fredensg. 5, opr. 1901. — *Valby Apotek,* Langg. 49, opr. 1902. — *Sønderbro Apotek,* Amagerbrog. 246, opr. 1903 (om Bygningen, Arkitekt: Emil Jørgensen, se „Architekten" $^{28}/_{8}$ 1903). — *Brønshøj Apotek,* Frederikssundsvej, opr. 1903. — *Øresundsapotek,* Landskronag., opr. 1903. — *Stormgades Apotek,* Stormg. 33, opr. 1905.

Om **Kommunalforvaltningen** paa *Frederiksberg,* der nu i det hele med Hensyn til Rettigheder og Forpligtelser staar lige med Landets Køb-

stæder, selv om den har beholdt Navnet „Handelsplads“, er der gjort Rede I_1 S. 164. Kommunalbestyrelsen bestaar af *Birkedommeren*, der som Formand indtager samme Stilling som Magistraten eller Byfogden i Købstæderne, og den af 15 valgte Medlemmer bestaaende *Kommunalrepræsentation*. Birkedommeren er Birkedommer for det ved Lov af $^{15}/_{4}$ 1887 oprettede „Frederiksberg Birk“ (udskilt som en egen Jurisdiktion af „Kbhs. Amts søndre Birk“), fra hvilket flere Sager, navnlig Justits- og Politisager, ere udskilte ved Lov af $^{5}/_{4}$ 1888 og henlagte under en særlig Straffedommer. Om Valgene til og Sammensætningen af Kommunalrepræsentationen, der ere ordnede ved Lov af $^{18}/_{12}$ 1895, henvises til ovennævnte Sted. Kommunalbestyrelsen har baade besluttende og udøvende Myndighed i alle egentlige kommunale Anliggender undtagen for Fattigvæsenets og Skolevæsenets Vedkommende, der ifl. Loven af $^{29}/_{12}$ 1877 ere henlagte til en særlig *Fattigkommission* og *Skolekommission* (se ovennævnte Sted), og for Brandvæsenets Vedk., der ved Reglem. af $^{1}/_{2}$ 1877 ligeledes umiddelbart bestyres af en *Brandkommission*. Disse 3 Kommissioner ere vel uafhængige af Kommunalbestyrelsen, men den øver dog en væsentlig Indflydelse paa deres Sammensætning. Udgifterne til de nævnte Formaal skulle bevilges paa Kommunens Budget.

Følgende staaende Udvalg ere nedsatte af Kommunalbestyrelsen: a) Kassekontroludvalget, b) Udvalget til at gøre Forslag ved Valgene af de staaende Udvalg og Kommissioner, c) Budgetudvalget, d) Vejudvalget, e) Skatteudvalget, f) Legatudvalget, g) Udvalget for Kommunens Folkebiblioteker, h) Udvalget for Alderdomsunderstøttelsessager, i) Udvalget for Andragender, k) Udvalget for Anvendelse af det paa Budgettet bevilgede Beløb til Afholdssagens Fremme og andre almennytttige Formaal, l) Udvalget for Skolevæsenets Bygninger, m) Udvalget for Bestyrelsen af de Reebergske Grunde og Ejendomme (købte i 1898 i det Øjemed at kunne faa Indflydelse paa Bebyggelsesplanen for det søndre Landdistrikt), n) Udvalget for Besættelse af ledige Politibetjentposter. Desuden er der en Sundhedskommission, en Bygningskommission, en Grundtakstkommission og et Skatteraad.

Af Embedsmænd under Kommunalbestyrelsen nævnes en Direktør for den almindelige Forvaltning, en Direktør for Forsørgelses- og Hospitalsvæsenet (Fattigdirektøren), en Skoledirektør og en Direktør for den tekniske Forvaltning.

Finanser. I Budgettet 1904-5 ere Indtægterne opførte under A som vedrørende hele Kommunen, 2,192,442 Kr., og under B. som vedrørende Bydistriktet, 377,439 Kr., tils. 2,569,881 Kr. Af Indtægtsposterne under A nævnes: Statskassens Tilskud til Alderdomsunderstøttelse 78,683 Kr., Skolevæsenets Indtægter 56,612 Kr., hvoraf Bidrag fra Statskassen til Lønningsudgifter 53,112 Kr., Bidrag til Brandvæsenet fra Landbygningernes Brandforsikring 65,500 Kr., Kendelser af Næringsbeviser 32,000 Kr., Brændevinsafgift 45,000 Kr., Hundeskat 22,000 Kr., Vejafgifter m. m. 48,185 Kr., Statsbidrag ifl. Lov af $^{15}/_{5}$ 1903 59,000 Kr., Kommunens Andel i Bygningsafgiften 100,000 Kr., personlig Skat 899,300 Kr., Grundskat 528,167 Kr.; endvidere nævnes Afgift fra det danske Gaskompagni 61,000 Kr., og Udbytte for Aktier i Frdbg. Sporvejs- og Elektricitets Aktieselskab 70,000 Kr. Under Indtægter vedr. Bydistriktet er budgetteret 121,100 Kr. som Indtægt af Forbrændingsanstalten, 253,501 Kr. som Grundskat. — Udgifterne ere opførte med under A, vedr. hele Kommunen, 2,192,442 Kr.,

og under B, vedr. særlig Bydistriktet, 377,439 Kr., tils. 2,569,881 Kr. Af Udgifterne under A. nævnes: Forsørgelses- og Hospitalsvæsenet 798,289 Kr., Skolevæsenet 587,225 Kr., Brandvæsenet 95,808 Kr., Vejvæsenet 295,134 Kr., Retsvæsenet 50,480 Kr., Amtsskolefonden 15,000 Kr., som Andel i Politiudgift 58,800 Kr., Begravelsesvæsenet 2989 Kr., Belysning 64,262 Kr. Under B er foreslaaet udgivet: til Politivæsenet 88,885 Kr., Kloakvæsenet 53,520 Kr., Dagrenovationen 212,186 Kr., Vejvanding 22,848 Kr.

Til Belysning af Stigningen i Kommunens Udgifter anføres her nogle Tal efter den paa Kommunalbestyrelsens Foranledning udarbejdede Oversigt over kommunale Forhold i Aarene 1858-1900.

	Fattigvæsen og Hospital Kr.	Skolevæsen Kr.	Vejvæsen Kr.	Kloakvæsen Kr.	Politivæsen Kr.
1865-66	16,000	10,800	1 400	1 900	5 200
1885-86	157,000	181,000	76,300	15,000	38,300
1900-1	310,100	452,000	224,200	39,500	116,600

Fra 1865-66 til 1901 var Skatteligningen vokset fra 49,700 Kr. til 1,379,400 Kr.

Kommunens Status fra $^{31}/_{3}$ 1904 udviste Aktiver til Beløb 12,937,732 Kr., medens Passiverne udgjorde 10,399,962 Kr. Der er saaledes et Overskud af Aktiver over Passiver paa 2,537,770 Kr. Under Aktiverne er opført Ejendomme til Værdi 10,291,102 Kr., Aktier i Frederiksberg Sporvejsselskab 800,000 Kr., Kassebeholdning 1,062,050 Kr.

Under Kommunen var der $^{31}/_{3}$ 1904 Legater til et samlet Beløb af 20,871 Kr.

Af Kommunens faste Ejendomme nævnes: De tidligere Hospitalsbygninger ved Lampevej, Epidemihospitalet Flintholm, Hospitals- og Forsørgelsesbygningerne ved N.-Fasanvej, Alderdomshjemmet ved Lampevej, Skolebygningerne, Vandværket, Raadhuset og Brandstationen ved Lampevej, Folkebadstuen i Falkonerallé, Forbrændingsanstalten, de Reebergske Grunde, foruden en Del andre Grunde.

Om **Politivæsenet** og **Brandvæsenet** paa Frederiksberg se S. 412 og 416. Om Inddelingen i et By- og et Landdistrikt se S. 21.

Frederiksberg hører i gejstlig Henseende under *Sjællands Stift* og udgør siden 1897 eet Provsti. Til de S. 24 nævnte 4 Sogne — Frdbg. Sogn, Skt. Lukas Sogn, Skt. Thomas Sogn og Skt. Markus Sogn — er tilkommet eet, *Mariendal Sogn*, der er oprettet ved Res. af $^{7}/_{9}$ 1905, og hvortil er henlagt den Del af Skt. Thomas Sogn, der begrænses af Frederikssundsbanen, Solbjærgvej, de Classenske Boligers Vestgrænse, Kronprinsesse Sophies Vej og Kommunens Grænser mod Nord og Vest. Den midlertidige Kirkebygning paa Nitivej (Arkitekt: M. Nyrop) er indviet $^{24}/_{9}$ 1905.

Frederiksberg hører til 2. Landstingskreds og til Kjøbenhavns Amts 1. og 2. Folketingskreds; den første omfatter den Del af Kommunen, der ligger Ø. for Midtlinien af Falkonerallé, Allégade og Pileallé, den anden den øvrige Del af Kommunen (samt Brønshøj-Rødovre, se S. 493). Ved Lov af $^{7}/_{4}$ 1899 blev Frederiksberg fra $^{1}/_{4}$ 1900 udskilt af *Kjøbenhavns Amtsraadskreds* og i Forhold til denne stillet paa samme Fod som en Købstad i Henseende til Rettigheder og Forpligtelser.

Frederiksberg hører under *Sjællands nordre Landfysikat* og er ved kgl. Res. af $^{26}/_{7}$ 1895 udskilt af Kbhs. Amts søndre Lægedistrikt, hvorhos der er oprettet et eget Statsembede som Stadslæge for Kommunen. Der er 5 Apoteker: *Frederiksberg Apotek*, Gl. Kongevej 165, oprettet 1867, *H. C. Ørsteds Apotek*, H. C. Ørsteds Vej 19, opr. 1881, *Apoteket Falken*, Falkonerallé 38, opr. 1888 (i Falkonerallé 58, flyttet 1898 til sin nuv. Plads), *Apoteket Godthaab*, Godthaabsvej 4, opr. 1900, og *Smallegades Apotek*, Smallegade 46, opr. 1900.

Kjøbenhavn fra Landsiden. Paa Fr. II's Tid. Efter Braunius.

IV.

Historie.

Kjøbenhavns Historie, navnlig med Hensyn til den topografiske Udvikling.

Kjøbenhavn i Middelalderen.

Kjøbenhavn hed oprindelig *Havn* og forekommer under dette Navn første Gang i Knytlingesaga, hvor det berettes, at Svend Estridsen, efter at være bleven overvunden af Magnus den gode i Søslaget ved Aarhus 1043, flygtede med sine Skibe til Havn, hvor Kampen genoptoges og atter til Svends Skade. Da Saxo halvandet Aarhundrede senere første Gang nævner Byen, kalder han den „vicus qui mercatorum portus nominatur“ („den lille By, som kaldes Købmændenes Havn“), senere „publicus negotiatorum portus“ („de handlendes offentlige Havn“), begge Udtryk og utvivlsomt Oversættelser af det samme Navn for Byen: *Køpmannehavn*, i hvilket Stedets Navn som Handelsplads alt er givet.

Hvor langt tilbage i Tiden Kendskabet naar til den udmærkede *Havn* paa Sjællands Østkyst (i Dokumenter altid kaldet med den latinske Benævnelse *Hafnia*), der havde Læ af flere Holme i Sundet mellem Sjælland og Amager, og som laa i Udløbet af et Ferskvandsløb, vides ikke. Fund af Levninger af Udskibningsbroer m. m., der ligge saa højt oppe i Land og ved en saa gammel Kystlinie, at Havet i den historiske Tid umuligt kan have naaet dertil, synes at gøre det utvivlsomt, at her har været en Boplads, eller at Stedet i alt Fald til Tider har været befolket og er blevet søgt fra Søen langt tilbage i den forhistoriske Tid. I Terrænet mellem den sydligste Del af nuv. Kjøbmagergade og Pilestræde, hvor man har fundet de ovenomtalte Rester af Landingsbroer, har vistnok den ældste Bebyggelse fundet Sted; senere, i en historisk Tid, har den strakt sig længere mod Øst og Syd.

Den Havn, som i en forhistorisk Tid har givet Stedet Ry, og som havde været søgt under de store aarlige Handelsstævner og Sildemarkeder — det aarlige store Sildemarked holdtes i Middelalderen fra Skt. Bartholomæusdag til Skt. Dionysius Dag, ɔ: fra 24. Aug. til 9. Okt. —, maa antages at have ligget i Mundingen af en Aa, der fra en Vig fra Søerne N. for Byen, som skød ned over nuv. Hauserplads og endnu mindes i Navnet Pustervig („Putz", ɔ: Morads), løb ned til Stranden, følgende Retningen af Vognmagergade, Gammelmønt osv., hvorefter den Ø. for Nicolai Kirke mellem nuv. Nicolaigade og Holmensgade faldt ud i det Sund, som den Gang skilte Bremerholm fra Sjælland; dette Sund kaldtes *Dybet* og fulgte omtrent Retningen af Dybensgade, hvis Navn endnu er et Minde herom. Her er i vor Tid ved Udgravning fundet Rester af Bolværker med Fortøjningsringe.

Mod Ø. naaede Bebyggelsen sandsynligvis hen imod Kongens Nytorv, hvor Kystlinien fulgte omtrent langs Husrækken mellem Østergade og Vingaardsstræde. Her laa som Værn ved det østlige Indløb til Dybet en befæstet Kongsgaard, *Østergaard*, hvis Beliggenhed nøjagtigt kan angives som nuv. Vingaardsstræde Nr. 6. Østergade er et langt senere Anlæg (Gadens Navn forekommer først 1492, men den maa dog have været til mindst hundrede Aar tidligere). Derimod førte mod N. Bjørnebrogade (maaske opkaldt efter en af de ovennævnte Landingsbroer), et Navn, som senere ganske forsvandt, og med hvilket betegnedes en Gade, der har gaaet, hvor nu omtrent Kjøbmagergade gaar. Nede ved Stranden var der Torveplads, Østertorv, og her rejste sig, uvist naar, en Kirke eller et Kapel, der var indviet til Skt. Nicolai, de søfarendes Værnehelgen (se videre S. 507). Paa Sildemarkedets Tid have de fremmede Købmænd, som kom langvejs fra for at opkøbe Sild, slaaet deres Boder op langs Stranden, og den Afgift, de derfor betalte til Kongen som Ejer af Grunden, „Bodepengene", blev opkrævet af Kongens Foged paa Østergaard. I Navnet Bremerholm have vi sandsynligvis endnu et Minde om hin Tid, da Handelsmændene fra Bremen havde deres Salte- og Pakkeplads her.

Det var denne Handelsplads — der lige saa lidt som Landets øvrige Købinger blev forskaanet for Overfald af norske og vendiske Sørøvere —, som Valdemar I i det første Tiaar af sin Regering skænkede sin Ven og Vaabenfælle Absalon tillige med det halve af det omliggende Herred. Aar 1167 fandt der endnu et Angreb Sted paa Kbh. af norske Vikinger; men samme Aar opførte Absalon et fast Stentaarn paa en Holm ude i Strømmen mellem Amager og Sjælland for, som Saxo siger, „at værne Sjælland med for Sørøvere. Og Røverne bleve bange for forskrevne Borg og turde ej søge der i Havn. Og Landets Indbyggere finge Tryghed for Sejling og Havn" (se S. 117).

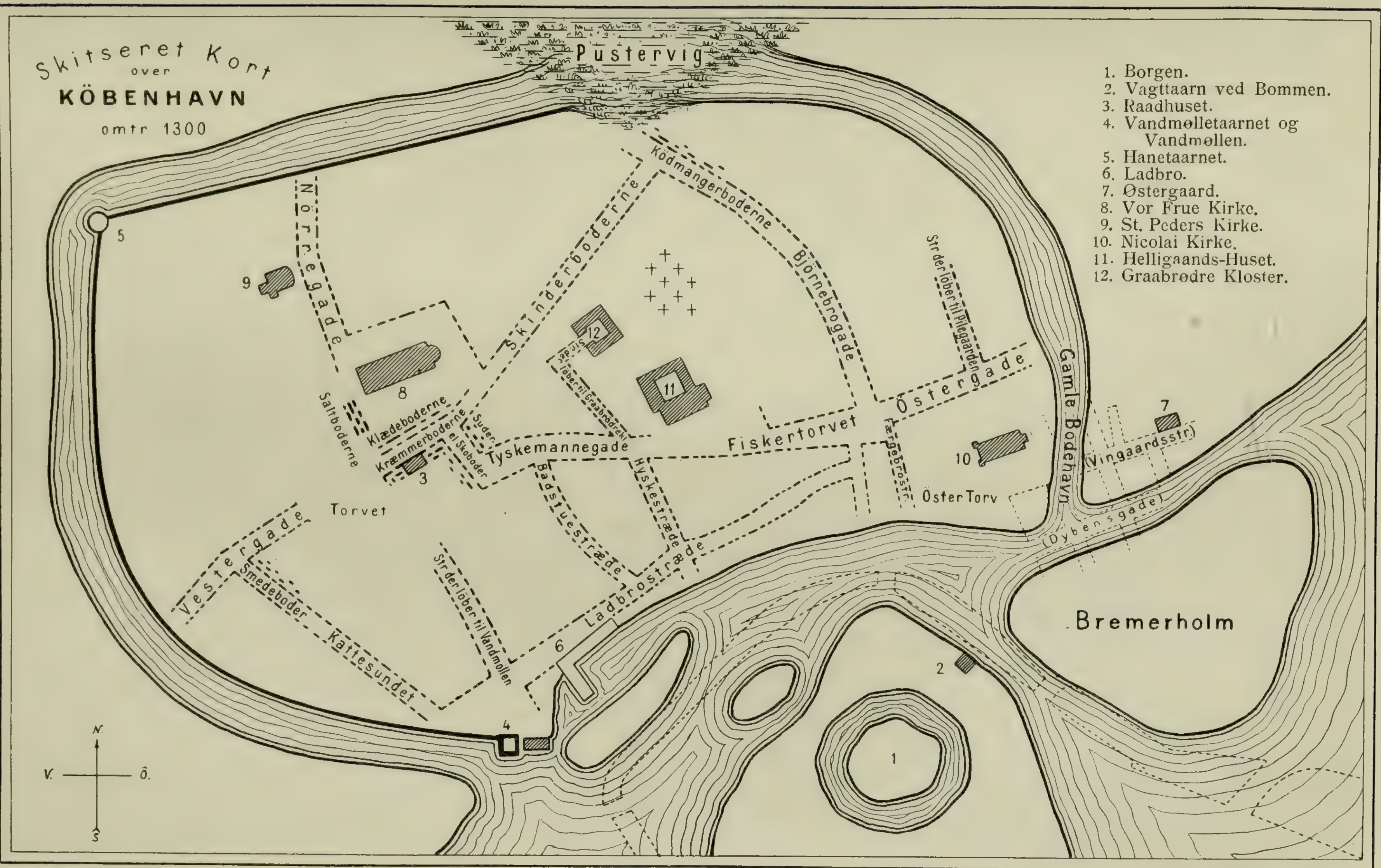
Medens Byen eller maaske rettere Bebyggelsen, før Absalon blev Stedets Herre, væsentlig var samlet omkring Havnen Ø. for Skt. Nicolai Kirke, synes der under ham at være opstaaet en ny By længere mod V. i Læ og Sikkerhed bag Borgen, med Havn i den Vig, som Havstrømmen mellem Borgholmen og Land (hvoraf Kanalen langs Gammelstrand endnu er en sidste Levning) afsatte op over nuv. Raadhusstræde og Vandkunsten. Om det er denne By, som Saxo i Modsætning til det gamle *Havn* kalder *Køpmannehavn*, eller om dette Navn, hvad dog vist turde være det naturligste, alt har været brugt om Havn, kan ikke afgøres. Derimod kan Saxos Udtryk „*den Absalonske By*" næppe være brugt om Byen ved Skt.

Nicolai Kirke. Her maa man snarest tænke paa den nye By paa Bakken, hvor siden Vor Frue Kirke blev opført, med Torvet, der i Aarhundreder vedblev at være Byens Akseltorv, og med Vandmøllen ved det Aaløb, der kom fra den vestl. Del af Søerne N. for Byen og omtrent ad det nuv. Teglgaardsstræde og Kattesund søgte ud i Vigen. Kbhs. Udvikling er nemlig gaaet saa hurtigt for sig — allerede 80 Aar efter sit Anlæg havde den ikke mindre end 4 Sognekirker —, at man ikke kan tænke sig Bebyggelsen overladt til sig selv, men snarere maa synes at spore en myndig og ordnende Haand. Og det ligger da nær at antage, at Absalon, der paa saa mange Omraader fremmede Landets Kultur i Almindelighed, har iværksat et planmæssigt Nyanlæg, saa meget mere som den gamle Havn sandede stærkt til. Dette Nyanlæg, der efterhaanden voksede sammen med Byen ved Skt. Nicolai Kirke, begrænsedes af de omtalte Vandløb mod Ø. og V. samt mod N. af et tredje Vandløb eller en Rende, der fra nogle Damme eller Smaasøer V. for Skt. Petri Kirke har fulgt omtrent, hvor nu Krystalgade gaar, hen til Pustervig. Af denne Rende er der fundet Spor i Krystalgade, og denne Gades oprindel. Navn Skidenstræde var endnu længe et Minde om den sumpede, dyndfyldte Strækning, der langt ned i Tiden betegnede det Sted, hvor Renden havde været. Disse Vandløb have i den ældste Tid dannet Byens naturlige Værn mod Landsiden, medens den mod Søen beskyttedes af Borgen eller Taarnet og maaske ogsaa af Østergaard.

Absalonsstatuen paa Højbroplads (se S. 424).

Forbindelseslinierne mellem de to Bydele maa antages at være det nuv. Kbhs. ældste Gader. Hovedaaren hed mod Ø. Fisketorvet eller Fisketorvgade (det nuv. Amagertorv) og længere mod V. *Tyskemannegade* — et Navn, der tilstrækkeligt betegner de fremmede Købmænds Herredømme i Middelalderen —, der senere, da de danske Købmænd bleve Herrer i deres egen By, fik Navnet *Vimmelskaftet* (et Navn, der først forekommer i 16. Aarh.). Tyskemannegade mundede ud paa Torvet omtrent ved nuv. Skou-

Skitseret Kort
over
KÖBENHAVN
omtr 1300
1. Borgen.
2. Vagttaarn ved Bommen.
3. Raadhuset.
4. Vandmølletaarnet og Vandmøllen.
5. Hanetaarnet.
6. Ladbro.
7. Østergaard.
8. Vor Frue Kirke.
9. St. Peders Kirke.
10. Nicolai Kirke.
11. Helligaands-Huset.
12. Graabrødre Kloster.
Pustervig
Ködmangerboderne
Björnebrogade
Skinderboderne
Nörregade
Östergade
Fiskertorvet
Tyskemannegade
Hyskestræde
Badstuestræde
Ladbrostræde
Gamle Bodehavn
(Vingaardsstr.)
(Dybensgade)
Öster Torv
Færgebrostr.
Str der löber til Pilegaarden
Saltboderne
Klædeboderne
Kræmmerboderne
el Skoboder
Suder
Torvet
Vestergade
Smedeboder
Kattesundet
Str der löber til Vandmöllen
Bremerholm
N.
V.
Ö.
S.
Bering Liisberg reconstr
Fred. Hartvig. del

bogades Begyndelse. Torvet (Gammeltorv) selv var oprindelig saa stort, at de Gader, der i Markedstiden opstod mellem Boderne, efterhaanden kunde gaa over til at blive faste Bebyggelser i Torvets Yderomkreds. Saaledes fremstod mellem Vor Frue Kirke og Raadhuset, der laa frit paa Torvet — uden Tvivl, hvor nu Ejendommen Skindergade Nr. 47 er, hvor der endnu findes en meget dyb, stensat Dobbeltkælder, se S. 180 —, Klædeboderne og Kræmmerboderne, paa den østl. Side af Raadhuset Skoboderne (Suderboderne), senere forvansket til Skoubogade. Mod N. Ø. fortsattes Klædeboderne i Skinderboderne, der førte til Slagterboderne eller Kødmangerboderne ved den nordligste Del af Bjørnebrogade (senere Kødmangergade, den nuv. Kjøbmagerg.), paa den anden Side gik mod N. Saltboderne, der fortsattes i Nørregade. Længere ude mod V. laa Smedeboderne, om hvilke man endnu langt ned i 19. Aarh. havde et Minde i „Smedebakken“, som det Stykke af Kattesundet, der gaar mellem Frederiksberg- og Vestergade, kaldtes. *Kattesund*, der har sit Navn af „Kat“, ɔ: en lav Grund eller overflydt Holm, var oprindelig den Vig, der skød op over Vandkunsten, og Gaden, som førte ned hertil, har beholdt Navnet. Ved Udløbet af det ovfr. omtalte vestl. Vandløb, der faldt ud i denne Vig, laa Vandmøllen, og fra den her opstemmede Mølledam blev der senere i Rør ført Vand over Havnen til Kbhs. Slot. Herom minder endnu Navnet Vandkunsten, ligesom Raadhusstræde tidligere hed Vandmøllestræde.

Paa den østlige Side af denne Vig, omtrent hvor man nu finder Magstræde, mellem nuv. Raadhusstræde og Knabrostræde, laa Skibsbroen *Ladbro* (ɔ: Stenbro), idet Kystlinien her gik omtrent op til Magstræde. Herfra førte Ladbrostræde, der nu er forvansket til Læderstræde (dens vestl. Del kom dog til at hedde Kompagnistræde, da Købmændenes Kompagnihus opførtes her, se S. 386), mod N. Ø. til den gamle By ved Skt. Nicolai Kirke og ved den tidligere, for Tilsanding stærkt udsatte Havn, der allerede 1294 betegnes som *Gamle Bodehavn*.

Mellem Ladbrostræde og Tyskemannegade gik to Tværgader, nemlig *Hyskenstræde* (af „Häuschen“ ɔ: Vandhus), der hører til Byens ældste Gader, og *Badstuestræde*, som sikkert ogsaa har været til i den ældste Tid, om end det først nævnes i 15. Aarh.

I øvrigt optoges en betydelig Del af Pladsen mellem den gamle og nye Bydel N. for Tyskemannegade af de to gejstlige Stiftelser Graabrødreklosteret og Helligaandsklosteret, om hvilke der tales nærmere nedenfor. — Strækningen Ø. for Bjørnebrogade laa dengang hen som Haver og Marker med landlig Bebyggelse; her laa „Hushaven“, ɔ: Borgens, oprindl. Østergaards, Have, hvoraf „Vingaarden“ senere udgjorde en Del, „Pilegaarden“, om hvis Tilværelse det senere Pilestræde minder, og „Rosengaarden“, hvis Navn senere betegnede hele Egnen mellem de nuv. Klareboder og Nørreport.

Naar Saxo taler om „den Absaloniske Bys Mure“, maa han enten med en stærk digterisk Frihed tænke paa Absalons faste Taarn paa Slotsholmen eller vel snarest paa et fast Værk ved selve Byen. Man kunde fristes til at betragte det gamle *Vandmølletaarn*, af hvilket der i Slutn. af 19. Aarh. er blevet fundet Grundsten paa Vandkunsten ud for nuv. Nr. 3, som et Bygningsværk fra „den Absaloniske Bys“ ældste Tid. Andet kunstigt Værn havde Byen ikke i sin første Tid. Aar 1290 siges det udtrykkeligt, at Byen blev befæstet.

Til denne Byens ældste Befæstningslinie, der kan følges paa Kortet S.

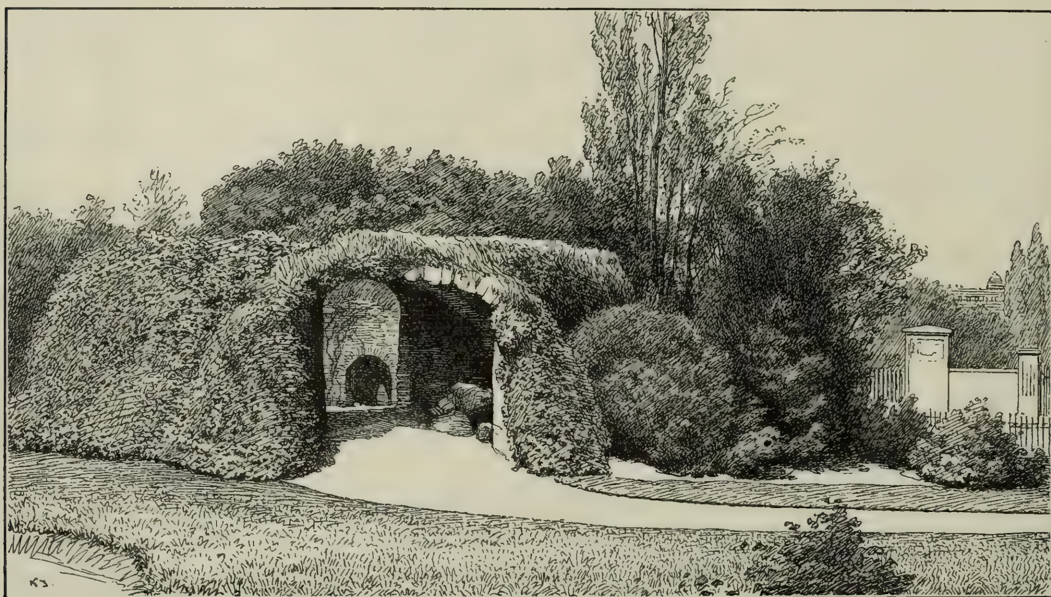
501, hører det ved Voldenes Sløjfning i 1874 afdækkede, desværre fire Aar senere nedrevne *Hanetaarn* (se S. 421), der ved senere Undersøgelser har vist sig at have været et Hjørnetaarn, hvad ogsaa Navnet siger. Herfra var der under en stump Vinkel til begge Sider ført et Palisadeværk, Byens *Planker*, der mod S. og S. V. gik i en Bue over Vestergades vestligste Del forbi den lille Skt. Clemens Kirke (der laa ved den nuv. Frederiksberggades vestligste Del og sandsynligvis uden for Palisadeværket) ned til Vandmølletaarnet. Mod Ø. N. Ø. førtes Byens Planker fra Hanetaarnet hen til det ovenomtalte store „Putz“ eller de sumpede Strækninger ved Pustervig. Herfra og ned til Stranden har det tidligere omtalte østlige Vandløb, der i sit Udløb dannede gamle Bodehavn, udgjort Byens Værn.

Kbh. havde allerede, da den 1290 blev befæstet, lært Modgang at kende. Det gode Forhold mellem Kongemagt og Kirke, der under de første Valdemarer havde gjort Danmark til et stort og mægtigt Rige, hørte op straks efter Valdemar Sejrs Død, og det er sandsynligvis netop Kbh., der blev Anledning til Striden. Absalon havde, vistnok ved 1186, testamenteret Kbh. til Roskilde Bispestol, for hvilken den havde særlig Interesse som det nærmeste Overfartssted til Lund, og han havde uden Tvivl gjort det i den Tro, at Kirkens Mænd altid vilde se mere overlegent og idealt paa Tingene end den verdslige Magt. Men det var alt da gaaet op for Kongerne, hvilken Betydning denne Plads ved den stærkt befærdede Hovedvej mellem Østersøen og Kattegat og med let Forbindelse til alle Landets Byer havde for hele Riget. Og det maatte være meget krænkende for Kronens Bærer, naar han opholdt sig paa Kongsgaarden i Serridslev — en Landsby, der laa lige N. for Kbh. paa nuv. Botanisk Haves og Kunstmuseets Grund — eller paa Østergaard, kun som Gæst at kunne drage ind i den By, der allerede den Gang af Udlandet betragtedes som den vigtigste By i hans Rige.

Saa længe Valdemar Sejr regerede, bevaredes dog som sagt Freden. Han synes hyppigt at have opholdt sig i Byen eller paa den nærliggende Kongsgaard. Saaledes modtog han i Kbh. i 1228 den norske Skule Jarl, der da forlenedes med en Del af Halland. Men snart efter Kongens Død begyndte Striden. Under Krigen mellem Erik Plovpenning og hans Brødre, hvilke sidste støttedes af Lübeck, og maaske alt forinden, satte Erik Plovpenning sig i Besiddelse af Byen og forjog 1247 Biskoppen Niels Stigsen. Allerede Aaret efter blev den imidlertid erobret af Lübeckerne, plyndret og brændt. Bispestolen fik atter Magten i Byen, idet Kong Abel var nødt til at overgive den til Bispen for at bevare hans Venskab, og da Chrf. I efter sit Nederlag ved Skjelskør 1252 vilde søge Tilflugt i Kbh., nægtede Biskop Jakob Erlandsen ham Adgang til Byen. I 1257 blev den udsat for et nyt Angreb, denne Gang fra den norske Kong Hakon, der som Ærkebispens Forbundsfælle lagde sig med sin Flaade for Byen; men i sidste Øjeblik kom det dog til Forlig med Kongen, og Faren blev afværget. Men i 1259, da Kongen havde ladet Ærkebispen fængsle, og Roskildebispen som Følge deraf havde lyst sit Stift i Ban fra Kbh., kom Fyrst Jaromar af Rügen, Kongens oprørske Vasal og Ærkebispens Forbundsfælle, for Byen med en Flaade, gjorde Landgang 18. April og brød Dagen efter ind i Byen, som han plyndrede og ødelagde, ligesom han nedbrød Borgen. Det Sted, hvor han brød ind gennem „Plankerne“, mellem Hanetaarnet og Vesterport, kaldtes længe efter *Jærmers Gab*. Da senere, omtr. 1528, et

Fæstningstaarn blev opført her udenfor, blev det kaldet *Jærmers Taarn*, et Navn, som siden forvanskedes til Helmers Taarn (se S. 421).

I Striden om Kbh. mellem Kronen og Bispestolen stod Byens Borgere afgjort paa den førstes Side. De vare lige fra Begyndelsen meget misfornøjede med Bispens Regimente, navnlig da de saa Landets andre Byer under Kongerne opvokse til en kommunal Selvstændighed, som de langtfra kunde glæde sig ved. Skønt Byen dengang alt var Købstad, er dens første Stadsret, der blev givet 1254, ikke saa meget en Stadsret som en nærmere Ordning af Biskoppens Ret over for hans Undersaatter, og det samme gælder, om end i mindre Grad, den af Jakob Erlandsen givne Stadsret af 1294. Uagtet man ikke ved noget bestemt om Angreb paa Byen i den urolige Tid i Slutn. af 13. Aarh., har den vel stadig været udsat for saadanne og lidt under de usikre Tilstande, da Bispen stod paa de fredløses Side mod Kongen. Byen har vistnok snart været i

Ruin af Jærmers Taarn.

det ene, snart i det andet Partis Magt. I 1289 kom den norske Konge Erik Præstehader for Byen med sin Flaade og truede den med Angreb, og det er derfor muligt, at det er paa Tilskyndelse af Kong Erik Menved, som vel dengang har haft Byen inde, at Borgerne Aaret efter befæstede Byen med Taarne, Mur og Planker. Og muligt er det ogsaa paa hans Tilskyndelse, at Borgerne i 1294 gjorde et alvorligt Forsøg paa at afryste Bispeaaget, idet de rørte Stormklokken og bevæbnede angreb Borgen (se S. 118); men Oprøret mislykkedes. Den nye Befæstning gjorde sin Nytte i 1306, da et norsk Angreb blev tilbagevist, og 1313, da en fjendtlig hanseatisk Flaade maatte lade Byen være i Fred. I disse Aar har vistnok Erik Menved for det meste været Herre i Byen. Freden mellem Danmark og Norge i 1309 sluttedes saaledes her. I 1329 satte imidlertid den holstenske Greve Johan den Milde sig ved List i Besiddelse af Byen som Sikkerhed for Penge, han havde laant Kongen.

Som omtalt S. 118 fik Valdemar Atterdag straks ved sin Tronbestigelse 1340 Byen og Borgen overdraget af Bispen, men først i 1346 lykkedes

det ham ved Vaabenmagt at fravriste Holstenerne Byen, som havde lidt meget under deres Herredømme. Kongen beholdt den i de flg. Aar, saaledes at han 1359 kunde fejre sin Datter Margrethes Forlovelse med Kong Hakon her, og 1363 fejredes ligeledes en Fest i Anledning af deres Bryllup paa Varberg. — Men holdt Roskildebisperne sig tilbage i disse Aar, var det ikke Tilfældet med Hansestæderne, som med Uvilje saa paa Byens stadig voksende Magt og Betydning. Da Krigen i 1368 udbrød med Kongen, vendte de sig ogsaa først mod den forhadte Medbejlerinde til Herredømmet over Østersøen; $^{2}/_{5}$ s. Aar indtog de med en stor Flaade Byen og Borgen, brændte den første af og lod Aaret efter Borgen nedbryde, saa at der ikke blev Sten paa Sten tilbage, ligesom de forsænkede Havnen. Efter Kongens Død 1375 satte Roskildebispen sig i Besiddelse af den ødelagte By uden Indsigelse fra Kronen og beholdt den nu omtrent i 40 Aar. I denne Tid er den vel atter langsomt kommen til Kræfter. I 1386 led navnlig Kvarteret om Skt. Peders og Vor Frue Kirke af en Ildebrand.

Men det var imidlertid blevet mere og mere tydeligt, at Kbh. maatte ind under Kronen for Landets Velfærds Skyld. Da saa Bisp Peder Jensen Lodehat døde 1416, satte Erik af Pommern sig i Besiddelse af By og Borg trods mange Protester fra Roskildebispestolens Side, og fra nu af blev den i Kronens Eje. Kongen gav Kbh. dens første Privilegier $^{28}/_{10}$ 1422, hvorved den endelig kom i Rang med Landets andre Købstæder.

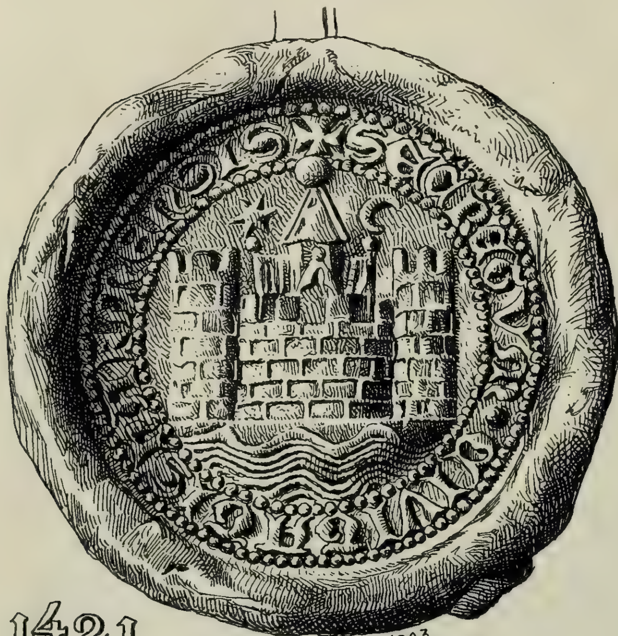

Kjøbenhavns Segl 1417.
Det ældste Segl fra 1296, se S. 118.

At den som Rigets By vilde have langt større Udviklingsmuligheder end før som Bispens By, var der ingen, der havde bedre Forstaaelse af end Lübeck og de øvrige Hansestæder, og da Erik af Pommern i 1425 havde indført Sundtolden, besluttede de med Vaabenmagt at tiltvinge sig Frihed til at befare Sundet og samtidig gøre det af med Kjøbenhavn. Men det første Angreb i Juli 1427 endte med et fuldstændigt Nederlag, og da de kom igen i April 1428 med en endnu større Flaade, paa 260 Skibe og 12,000 Mand, gik det dem ikke bedre. I omtrent 100 Aar saa nu Kbh. intet til Hansestædernes Flaade.

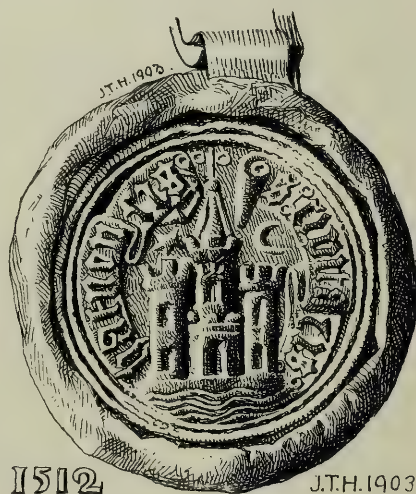
Byen tiltog vistnok meget stærkt i de flg. Aar, og den udvidede sig mere og mere til at blive Rigets Midtpunkt. Allerede under Erik af Pommern blev den Rigets Orlogshavn; sin egentlige Indvielse som Residensstad fik den, da Chrf. af Bayerns Bryllup fejredes paa Slottet i 1445, og et endnu mere officielt Stempel som Landets første By modtog den 1449 ved Chr. I's Kroning. Ubetinget Præg som Hovedstad gaves der den endelig, da Chr. I fik Universitetet oprettet 1478, en Tanke, som allerede Erik af Pommern havde haft (se S. 186). Som omtalt S. 180 var det ældste Raadhus, der vistnok var gaaet til Grunde 1368, blevet erstattet med et andet, der laa, hvor nu Bispegaarden er; dette overlodes til Universitetet, og

det tredje Raadhus opførtes mellem Gammeltorv og det nuv. Nytorv, og her hævdede det sin Plads, om end opført paa ny efter Branden 1728, lige til 1795. Af andre større Nybygninger i Slutn. af 15. Aarh. nævnes under Chr. I Udvidelsen af Helligaandshospitalet (se S. 36), Byggearbejderne ved Slottet, der ere nævnte S. 119, Udstykningen og Bebyggelsen af det Kvarter, hvorpaa Rosengaarden laa N. Ø. for Kjøbmagergade, samt Opførelsen af Skt. Gertruds Kapel ved det nuv. Kultorv; under Kong Hans fuldendtes Riddersalsfløjen paa Slottet, og Skt. Klare Kloster, omtrent paa Hj. af Møntergade og Gammelmønt, stiftedes; se nærmere nedenfor.

Kjøbenhavns Segl 1421.

Under Chr. I omtales der Arbejder ved Befæstningen, som „plankes og fastgøres med Broer“, hvilket synes nærmest at betegne Udbedringer af den alt bestaaende Forsvarslinie. Men under Kong Hans blev Linien vistnok lagt ud mod Ø., ligesom der omtales Anlæg af Forsvarsværker uden for Byens Porte. Anlægget af Taarnene *Kjøge Barfred* — omtr. hvor nu Vartov ligger —, *Kringelen* — paa det gamle Østergaards Plads —, *Smørhætten* mellem dette og Østerport samt *Hans Klaussens Taarn* — mellem nuv. Møntergade og Landemærket — maa ligeledes antages at være opførte paa denne Tid. Chr. II var mere virksom for at ophjælpe Byens Næringsliv end for at styrke dens Værn. Endnu paa hans Tid bestod det væsentlig af Planker eller Palisader mellem de nævnte Taarne eller „Rundeler“.

Kjøbenhavns Segl 1512.

Før vi forlade Middelalderen, give vi en kort Udsigt over Byens **Kirker og Klostre** i denne Tid.

Foruden de Side 26 og 47 beskrevne Sognekirker Vor Frue og Skt. Peders (Skt. Petri) havde Byen endnu to Sognekirker: Skt. Clemens og Skt. Nicolai.

Skt. Clemens Kirke, den uanseligste af alle Sognekirkerne, siges i en gammel, nu tabt og meget usikker Optegnelse at være færdig bygget i 1256. Den omtales først sikkert i Slutningen af 14. Aarh. og har ligget i den vestligste Del af nuv. Frederiksberggade (ud for Nr. 27) tæt ved Byens Grav og oprindelig vistnok uden for denne, som omtalt S. 503. Den var Sogne-

kirke for den nærliggende Del af Byen, begrænset mod N. af Vestergade og mod Ø. af det nuv. Raadhusstræde, samt for en stor Landmenighed, nemlig Byerne Vigerslev, Valby, Solbjærg (omtr. ved nuv. Allégade) og Nyby (omtr. ved nuv. Godthaabsvej). Allerede 1419 siges, at den „paa Grund af sin yderlige Fattigdom var ynkelig forfalden". Den blev nedlagt ved Reformationen, da den var „en ringe Bygning, ubelejlig og nu byg-

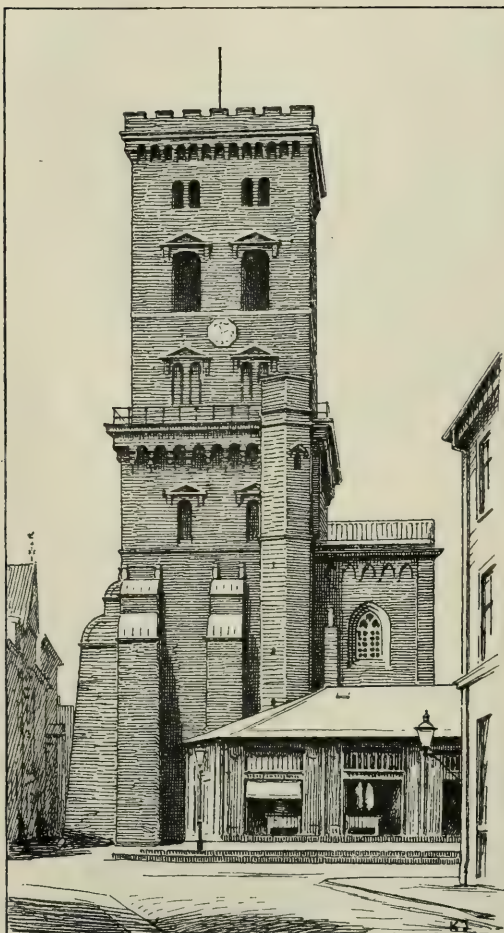

Skt. Nicolai Kirke. Efter Thurahs Vitruvius.

fældig", og Sognet fordeltes mellem Vor Frue og Helliggest Sogne; men den nedbrødes dog først en Snes Aar efter; dens Grund tilfaldt Magistraten, og Stenene anvendtes til Reparation af Vor Frue Kirke. Hvorledes Kirkebygningen har været, ved man intet om.

Skt. Nicolai Kirke, den betydeligste næst Vor Frue, er maaske Byens ældste Kirke, om end den ikke nævnes før 1261. Den laa ved Havnen, hvor Skipperne og Fiskerne færdedes, indviet til de søfarendes Værnehelgen Skt. Nicolaus; dens Omraade maa have været større i Middelalderen end

senere, da man har fundet Rester af Kirkegaarden ind under Østergade (under Oprøret 1294 havde Borgerne Tilhold paa Kirkegaarden). Dens Sogn omfattede den Del af Byen, der laa Ø. for Hyskenstræde og Kjøbmagergade. I Modsætning til Skt. Clemens var den en ganske rig Kirke, idet den alt 1400 ejede 10 Gaarde og Grunde i Byen. Den var annekteret til Vor Frue Kollegialkapitel, og fra Universitetets Oprettelse indtil 1487 foretoges altid et af de to aarl. Rektorvalg i Kirken. Hvorledes den oprindl. har set ud, vides ikke ganske; den havde et Midtskib med et Spir, to lave Sideskibe og en Korsbygning ved Koret, og det er sandsynligt, at den har haft Taarn, da det ved Reformationstiden var paa Tale at ombygge det. Om Bygningens Historie i Middelderen vides kun, at der i Beg. af 16. Aarh. var en Ombygning, som dog vistnok kun har omfattet Koret med Højalteret, og at der 1516 opførtes en ny Hvælving. Kirken havde to Kapeller, Skt. Nicolai, nævnt i 1. Halvdel af 15. Aarh., og Vor Frue, nævnt 1480, samt mindst 13 Altre. Dens største Ry opnaaede den i Slutn. af Middelalderen, da den lutherske Lære forkyndtes her 1520 første Gang i Danmark af Mester Reinhardt, og da Hans Tavsen blev Prædikant her 1529. I Modsætning til Skt. Clemens blev Kirken staaende efter Reformationen og fik netop sin egentlige Storhedstid i den nyere Tid, indtil den ved Branden 1795 sank i Grus for ikke at rejse sig mere.

Nicolai Taarn.

Dens Skæbne i ny Tid omtales kort her. Ved Reformationen mistede den en stor Del af sin Formue, baade i Jordegods og Kostbarheder. Den 29. Oktober 1560 slog Lynet ned i den, sønderslog Hvælvingerne og ødelagde Højalteret m. m., saa at den i de følgende Aar vistnok har taget sig mindre anselig ud. Da besluttede Chrf. Walkendorf i 1582 at genoptage den gamle Plan at skaffe den et anseligt Taarn; han gav selv et stort Bidrag, andre, deribl. Kongen, traadte til, og 1591 var det mægtige Taarn, som endnu staar, rejst; men der gik dog endnu en Snes Aar, inden Spiret blev opsat. I Jan. 1628 blæste imidlertid Spiret ned (ved en Udgravning i Okt. 1902 fandt man et Stykke af Spiret) og slog Hvælvingerne itu; Taarnet blev da dækket med „en plat og nedrig Spidse", og Kirken var et Aar under Reparation, i hvilken Tid der holdtes Gudstjeneste paa Kirkegaarden. Efter Restaurationen fremtraadte Kirken rigt smykket; Koret var prydet med tre Spir, hvoraf det højeste var c. 160 F., og med Apostlers og Profeters Billeder, dels huggede i Sten, dels malede paa Kobberplader, og paa Korgavlen stod en forgyldt Statue af Skt. Nicolaus; ogsaa indvendig prydedes den med Skulpturer og Malerier. Først 1663-66 opsattes det nye Spir, til hvilket der var indsamlet 30,000 Rd. (Fløjstangen opsattes 1669). Kirken, der prises for sin prægtige Udsmykning med Malerier (Altertavle af Karel v. Man-

der), Skulpturer, Gravmæler*) osv., omtales dog i 18. Aarh. flere Gange som brøstfældig og maatte 1741 underkastes en Hovedreparation, der kostede 20,000 Rd., og hvorved bl. a. Murene udbedredes, Alter, Prædikestol og Orgel m. m. forgyldtes og maledes og Spiret, i alt 304 F. over Jorden, istandsattes. Hele Kirkens Længde var 224, Højden til Tagryggen 82 F. Efter Branden 1795 var der vel Planer oppe om at genopbygge den, men i 1800 besluttedes det at nedlægge den og fordele Sognet mellem Frue, Helliggest, Trinitatis, Bremerholms og Garnisons Sogne, en Beslutning, der sloges fast ved Reskr. af $^{21}/_{12}$ 1804. Ruinen blev dog staaende en Del Aar endnu og benyttedes bl. a. en Tid som Pakhus for Hærmateriel; endelig nedbrødes den 1814-17, idet dog Taarnet med det nærmeste Fag af Midtskibet og Sideskibene ifl. Res. af $^{9}/_{1}$ 1807 skulde blive staaende som Vagttaarn for Brandvagten og Opbevaringssted for Brandredskaber (indrettet 1820-22). Kirkegaarden blev Plads for Grønthandlere og Slagtere, indtil Slagterboderne opførtes 1845. Taarnet benyttedes af Brandvæsenet indtil $^{1}/_{5}$ 1892; nu benyttes det til Pakrum. Paa den øverste Platform er der anbragt et af Udgangspunkterne for Gradmaalingens Triangulation. I Taarnet findes Byens Normalur samt Tidssignalet (se S. 201), der toges i Brug $^{6}/_{7}$ 1868. („Den danske Reformations Moderkirke, Skt. Nicolai Kirke 1216-1795", Kbh. 1887).

Byen var i den tidligere Middelalder ikke rig paa Klostre, idet den før 1475 kun havde eet, Graabrødreklosteret.

Graabrødreklosteret er stiftet 1238, idet Grevinde Inger af Regenstein, Jakob Sunesens Datter, d. Aar skænkede Graabrødrene en Grund midt i Byen, hvor endnu Klosterstræde, Graabrødretorv og Graabrødrestræde minde om det (det oprindelige Graabrødrestræde var i Middelalderen den østl. Del af nuv. Skindergade og dannede Hovedadgangen til Klosteret; efter dets Nedlæggelse lagdes en Gade gennem Grunden under Navn af Ny Graabrødrestr., svarende til det nuv. Stræde af dette Navn og Løvstræde). Klosteret, der styredes af en Guardian, blev snart rigt betænkt i Testamenter, ligesom det, uagtet det stred mod Ordensreglen, kom til at eje faste Ejendomme, hvilke i øvrigt synes for største Delen at være bortsolgte i Slutn. af 15. Aarh. — saaledes solgtes i 1491 nogle Stenhusboder i Klosterstræde til Poul Laxmand, der skænkede dem til Skt. Peders Alter i Vor Frue Kirke —, maaske begrundet i, at den strengere Observans var bleven indført i Klosteret 1487. Klosteret var bekendt for sine mange Helgenlevninger, der løb op til 4-500. Graabrødrenes Provinsialkapitel holdtes flere Gange i Kbh., saaledes i 1299, 1386, 1417 og 1495. Af Begivenheder, der ellers ere knyttede til Klosteret, nævnes, at det var her, Valdemar Atterdag sluttede Fred med Hansestæderne i 1346 og underhandlede med dem i 1360, ligesom Chr. II i 1513 maatte gøre Knæfald og Bod her, fordi han havde fængslet Bisp Karl af Hamar. I April 1530 opløstes Klosteret, idet Munkene forlod det og overdrog det til Magistraten og Borgerne. Samme Aar overgav Kongen Kirken og Kirkegaarden til Universitetet; men to Aar efter, da Universitetet var blevet lukket, bleve alle Bygningerne givne til Magistraten til Hjælp for Helligaands Hospitalet, hvorefter den udlejede Bygningerne til forskelligt Brug. Hvornaar Klosterbygningerne ere blevne nedbrudte, vides ikke; endnu i Slutn. af 16. Aarh. stod Taarnet med sit Spir. — Bygningerne have bestaaet af 4 Længer,

---

*) Af kendte Mænd, der have hvilet i Kirken, nævnes: Fr. II's Møntmester Andreas Metzner, † 1596, Borgmester Mikkel Vibe, † 1624 (Epitafium), Rentemester Ove Høg til Todbøl, † 1628. Generalbygmester Hans v. Steenwinkel, † 1639 (Epitaf.), Maler og Arkitekt Morten v. Steenwinkel, † 1646 (Epitaf.), Hofmarskal Adam Henr. Pentz, † 1657, Hans Lindenov, † 1659, Rigshofmester Joach. Gersdorff, † 1661, Rigsrd. Otte Krag, † 1666, Niels Rosenkrantz, falden ved Helsingborg 1676, Stiftamtmand Cornelius Lerche til Nielstrup, † 1681, Stadshauptmand Fred. Thuresen, † 1675, og Generallieutn. Johan Rantzau, † 1706. Ogsaa Hans Tausens 1. Hustru Dorothea (Sadolin?) har været begravet her. Paa Kirkegaarden have bl. a. Sten Stures Moder og Søster, der døde i Kbh. under Pesten 1524, og Hans Egede med Hustru hvilet. (Se Personalhist. Tidsskr. I, S. 192 flg.).

hvoraf den vestlige vistnok var Kirken, der efter Jordfund synes at have ligget mellem nuv. Graabrødrestræde og Skindergade, hvor senere Bryggernes Lavshus var; Gaardspladsen udgjorde den vestl. Del af det nuv. Graabrødretorv; den øvrige Del af Torvet stammer fra Nedlæggelsen af Ulfeldts Gaard, der laa paa Klosterets Abildgaards Plads; N. Ø. for denne mellem nuv. Kejsergade og Niels Hemmingsensgade (Trompetergangen) laa Klosterets Kirkegaard. S. 313 er omtalt, at Chr. IV lod Fløjen med Munkefængslet, der laa ud til Torvet, omdanne til Tugthuskirke.

Det andet Kloster, der oprettedes, var det S. 36 nævnte *Augustinerkloster*, hvortil det c. 1296 grundlagte *Helligaandshus* omdannedes i 1475. Samtidig lod Kongen Hospitalet udvide og opførte et nyt Hus, medens de ældre Bygninger, om hvilke man for øvrigt ved meget lidt (de vare blevne omordnede 1469), anvendtes til Kloster. Det af en Prior styrede Kloster med Hospital fik snart rige Gaver, baade i Løsøre og faste Ejendomme, ligesom det udvidedes ved flere pavelige Privilegier; saaledes gav Dronning Dorothea det i 1495 en Gaard i Højbrostræde og en Del Gods i Sjælland, hvorved Hospitalet udvidedes med 12 Senge, og 1497 fik Klosteret pavelig Tilladelse til at give fuldstændig Aflad (en Ret, der dog atter betydelig indskrænkedes i 1515). Aar 1530 nedlagdes Klosteret og omdannedes helt til Hospital, hvortil ogsaa henlagdes Renterne og Indkomsterne af Skt. Jørgens og Skt. Gertruds Hospitaler (se videre under Vartov S. 290). Om Klosterbygningerne se S. 38.

Skt. Klare Kloster blev grundlagt 1497 af Kong Hans og hans Hustru for Nonner af Klarisseordenen, men først 10 Aar efter fuldendtes Bygningerne, som opførtes i Udkanten af Byen paa Rosengaardens Grund omtrent mellem nuv. Møntergade og Sværtegade, strækkende sig mod Ø. til den gamle Østervold (Klareboderne, tidligere „Albert van Gochs Boder“, der egentlig var det Stræde, der førte fra Kjøbmagergade til Klosteret, minder endnu om det). Man kender meget lidt til Klosterets kortvarige Historie. Det har vistnok ikke haft mange Beboere, da det ikke kunde konkurrere med det langt rigere Kloster i Roskilde af samme Orden (se II S. 200); 1527 siges, at Søstrene vare i stor Armod. Hans Tausens Optræden bidrog især til at lægge Klosteret øde, fortælles der, og 1532 siges Nonnerne at have forladt det, men endnu 1535 boede der Søstre. Om Bygningerne vides der meget lidt; Kirken antages at have ligget paa Gammelmønts østl. Hjørne ved Møntergade. Bygningerne brugtes en Tid til Mønt og til Gjethus (se S. 183), Kirken benyttedes 1575-86 af den tyske Menighed (se S. 47); den blev nedbrudt c. 1620, da Gaden Gammelmønt anlagdes.

Endelig kan nævnes det i 1517 oprettede *Karmeliterkollegium* („Hvidekloster“), der var knyttet til Karmeliterklosteret i Helsingør (se II S. 29), og som blev til paa Chr. II's Opfordring for at ophjælpe Universitetet, idet det var bestemt til Studering for Klosterbrødrene; 1517 skænkede Kongen Helsingørklosteret Skt. Jørgens Gaard (se ndfr.), mod at Karmeliterne forpligtede sig til at holde en Doktor i Teologien ved Universitetet og holde 20 Lemmer med Husly og Kost i Hospitalet; men 1522 tog han Gavebrevet tilbage af Vrede over en Prædiken, som Kollegiets Forstander, Poul Helgesen, havde holdt i hans Nærværelse. Kollegiet fik fra 1518 Plads i den Klosteret tilhørende Gaard i Skt. Pederstræde og har vel bestaaet til 1530. Om Bygningen, det senere Walkendorfs Kollegium, og dens videre Skæbne se S. 204.

Om de ovennævnte milde Stiftelser Skt. Jørgens og Skt. Gertruds Hospitaler tilføjes yderligere følgende. — *Skt. Jørgens Gaard* for spedalske, der laa uden for Vesterport i Nærheden af Skt. Jørgens Sø, mellem Vodrof Mølle og Gamle Kongevej, nævnes første Gang 1261. Ved Lübeckernes Hærgning af Kbh. 1368 blev den ødelagt og henlaa nu i Ruiner indtil c. 1400, da der rejstes en ny Bygning. Hospitalets Indkomster bestod fornemmelig i det Almissekorn, dets „Bedere“ indsamlede, og i de Penge, der ofredes i dets Kapel og i „Skt. Jørgens Blok“ samt i Jordskylden af dets, dog sikkert ikke mange Ejendomme; en af de betydeligste var den saakaldte Avlsgaard, som det fik 1508, og som laa omtrent, hvor nu Ladegaarden er (se S. 279). I Beg. af 16. Aarh. var Hospitalet en kgl. Forlening. Om dets Forhold til Karmeliterkollegiet se ovfr. Da det 1530 forenedes med Helligaandshuset, bestemtes det, at de spedalske vedblivende skulde bo i Skt. Jørgens Hospital. Det blev nedbrudt under Chr. IV — *Skt. Gertruds Hospital* var fra Begyndelsen vistnok kun en Kirke eller et Kapel (nævnt første Gang 1453), der laa ved det nuv. Kultorv mellem Pustervig og Hausergade. Paa Kirkegaarden, der synes at have været Begravelsesplads for Forbrydere, henrettedes Torben Oxe 1517. Under Fr. I overlodes Kapellet til *Skt. Anne Hospital* og sammensmeltedes vistnok med dette, dog saaledes at det beholdt Navnet Skt. Gertrud. „Skt. Anne Kapel og Gæstehus“ for syge, saare og mislige Mennesker var grundlagt af Claus Jensen Denne og opført c. 1516 uden for Byens dav. Østerport i nuv. Bredgade, omtr. hvor nu Frederiks Hospital ligger; ud for Hospitalet laa en Landingsbro, „Skt. Anne Bro“, der som en lang, smal Stendæmning skød frem i Søen; den var endnu til i Begyndelsen af 18. Aarh. Under Byens Belejring 1523 bleve Bygningerne helt eller delvis ødelagte — maaske undtagen Kapellet, af hvilke der endnu saas Rester efter 1650 —, og Forstanderen udvandrede da til en Gaard i Smaaland med hele Hospitalets Befolkning. Under Fr. I vendte han tilbage, og da Skt. Anne Kapel var ødelagt, fik han som anført Tilladelse til at indrette Hospitalet i det nedlagte Skt. Gertruds Kapel. Dette Skt. Gertruds Hospital bestod indtil 1530, da det som omtalt forenedes med Helligaands Hospital. Dets Bygninger kom i privat Eje; „Skt. Gertrud“ blev en Adelsgaard med Taarn (maaske det forrige Kapels), der laa paa Hj. af nuv. Kultorv og Pustervig og tilhørte Niels Kaas og senere Rantzauerne.

Selvfølgelig indtog **Gildevæsenet** en betydelig Plads i Byens Liv, og adskillige af Gilderne gaa vist tilbage til Begyndelsen af 13. Aarh., skønt de vare ilde sete af Bisperne, fordi de styrkede den borgerlige Selvfølelse mere, end disse skøttede om; ja i den ovennævnte Stadsret af 1294 blev der stillet Forbud imod dem i Spidsen af alle Paragrafferne, hvilket vakte megen Uvillie og væsentlig fremkaldte Borgernes Oprør i dette Aar. Senere har man ikke holdt over Forbudet mod at oprette Gilder. *Det tyske Kompagni*, som var et Helligtrefoldighedsgilde og væsentlig bestod af Købmænd fra Wismar, Stralsund og Stettin, fik sin Skraa nedskreven 1382. Det skulde være mærkeligt, om ikke Byens egne Borgere, der omtr. 100 Aar forinden havde vovet Livet for at kunne samles i Gilde eller „Hvirring“, det gamle nordiske Ord for Gilde, allerede tidligere skulde have oprettet saadanne. Vi ved da ogsaa, at der, dengang tyske Kompagni oprettedes, allerede fandtes fire Gilder i Staden, *Skt. Nicolaj*, *Skt. Peders*, *Vor Frue* og et *Helligaandsgilde*. Bagersvendene oprettede *Skt. Cathrine*

Gilde 1403, Skræderne og Overskærerne et *Helligtrefoldighedsgilde* 1415 (det er paavist af Johannes Steenstrup, Hist. Tidsskr. 5. R. VI S. 479 flg., at det af Resen og efter ham af O. Nielsen omtalte Skrædernes Gilde fra 1275 først stammer fra 1415). Begyndelsen af den Skraa, der blev nedskrevet for *det danske Kompagni* 1447, tyder ogsaa bestemt paa, at Kompagniet — der i øvrigt omtales i 1443 — er ældre end dette Aar. Det lever som bekendt endnu som „Det kgl. danske Skydeselskab og Danske Broderskab“ (se S. 386). Danske Kompagnis Gildehus laa umiddelbart ved Skibsbroen „Ladbro“ og ved Vejerboden i Fortsættelsen af Ladbrostæde, den Gade, som efter Huset blev kaldt Kompagnistræde, nuv. Nr. 16. Det tyske Kompagnis Hus laa paa Amagertorv, dengang Fisketorvet, et eller nogle faa Huse fra det østlige Hjørne af Hyskenstræde, hvis tyske Navn endnu minder om Naboskabet. Det tyske Kompagni blev ophævet af Chr. I 1475, hvorpaa Medlemmerne efterhaanden gik ind i danske Kompagni, der ligesom det tyske Kompagni var et Helligtrefoldighedsgilde.

Af middelalderlige Gilder forekomme i Kbh. foruden de alt nævnte et *Skt. Antonius Kalentegilde,* et *Skt. Eriksgilde,* et *Guds Legemslavsgilde,* et *Skt. Kathrine,* et *Skt. Knuds,* et *Skt. Hans,* et *Skt. Karens* og et *Skt. Andreas Gilde.* I Begyndelsen af 15. Aarh. fremstod der en Mængde Haandværkerlav, væsentlig af samme Snit som de tidligere Gilder. Nogle ere ligefrem Fortsættelser af disse. Saaledes blev Skt. Peders Gilde fortsat i Vognmændenes Lav, og i Tømmermændenes Lavsskraa af 1515 hedder det udtrykkelig, at Skraaen er givet (og dermed Lavet oprettet) „St. Andreas Apostel til Lov, Hæder og Ære, uppaa det at St. Andreas Gilde ej skulde nedlægges, og at Gudstjeneste ydermere skulde øges og opholdes samt med Gildebrødrenes Begæring og Samtykke“. Skt. Andreas Gilde, der var et Tømmermandsgilde, gik saaledes lige over i Tømmerlavet, og saaledes er det gaaet i mange Tilfælde. Lavene beholdt de gamle Gilders Værnehelgen og det hele religiøse Snit, der havde kendetegnet Gilderne.

Kalentegildet og *De evige Vikarers Gilde* ved Frue Kirke bestod væsentlig af gejstlige, skønt ogsaa Lægfolk kunde være Medlemmer deraf.

Kjøbenhavn i den nyere Tid.

Det var urolige Tider, der med den nyere Tid og Reformationens Aarhundrede oprandt for Byen. Da Chr. II $^{12}/_{4}$ 1523 forlod Kbh. for at søge Hjælp i Udlandet, holdt Byen fast ved Kongen mod det nye Regimente, og fra $^{10}/_{6}$ blev den indesluttet af Fr. I's Hær, medens Lübeckerne spærrede til Søs med deres Flaade; først da alt Haab om Undsætning fra Chr. II var ude, overgav Byen sig $^{6}/_{1}$ 1524. Da *Frederik I* var bleven Herre over Kbh., gjorde han meget for at vinde den; den fik større kommunal Frihed, og den udvidedes ved, at Kongen i 1525 skænkede den sin Del af Serridslevs Jorder, en Landsby, der laa inden for Søerne — omtrent hvor nu Botanisk Have er —, og som var bleven ødelagt under Belejringen. Tillige var han straks betænkt paa at styrke Byens Fæstningsværker, som kortelig berørt S. 319. Deres svage Punkter havde vist sig under Belejringen, og man kunde ikke vide, hvornaar Chr. II kunde komme igen. Navnlig galdt det at styrke den svage Nordvestfront; her opførte han c. 1528 uden for Jærmers Gab et nyt ovalt Taarn, *Jærmers Taarn*, der afløste det tidligere Hanetaarn som Hjørnetaarn, førte Linien

fra Nørreport til Hans Klausens Taarn længere ud, lagde en bred Jordvold bag Murene og Plankerne og uddybede Gravene. Befæstningen gik nu fra Vandmølletaarnet mod V. til Kjøge Barfred, hvorfra den i en ret Vinkel gik op til Vesterport ud for Vestergade, følgende den nuv. Husrække langs Vestervold; herfra fortsattes Linien til Jærmers Taarn, over Hanetaarnet langs nuv. Nørre-Voldgade hen til Nørreport, videre langs den nuv. Husrække mellem Nørregade og Fiolstræde, over nuv. Kultorv og Hauserplads hen til Hans Klausens Taarn ved Gotersgade omtr. ved Brøndstræde; herfra gik Linien over nuv. Møntergade og Regnegade, langs Peder Madsens Gang, tværs over Østergade ved Østerport og over Taarnet Smørhætten hen til Taarnet Kringelen, der laa tæt ved Østergaard, som nu kaldtes Vingaarden, og ved det nu i sin østlige Del ganske tilsandede Sund mellem Bremerholm og Byen, Resten af den gamle Havn Dybet. Inden for disse Grænser havde Byen i det sidste Aarh. faaet en ny Udvidelse ved Landvinding fra Sundet mellem Staden og Slotsholmen, idet Kystlinien mod V. var rykket længere ud, saa at Ladbro var forsvunden og en lang, smal Holm uden for den var bleven landfast; paa det indvundne Terræn opstod Magstræde og senere Snaregade.

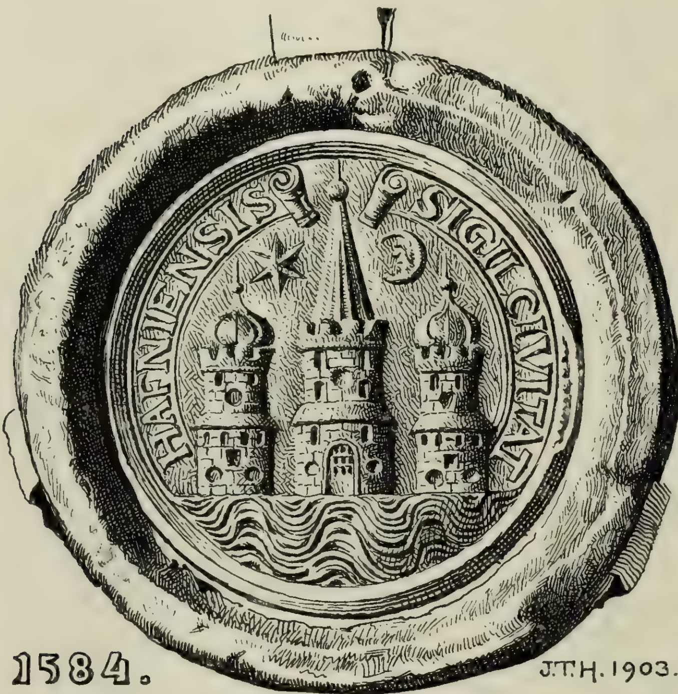

Kjøbenhavns Segl 1536.

De rolige Aar efter Belejringen 1523 varede imidlertid ikke længe. Den nye Lære begyndte at faa Fodfæste i Byen fra 1526; de religiøse modstridende Anskuelser bragte Tvedragt ind i Borgernes Liv, og Byen blev i de flg. Aar Skuepladsen for Reformationens bevægede Begivenheder. Klostrene truedes, Mænd som Klaus Mortensen Tøndebinder og Frans Vormordsen samt fra 1529 Hans Tausen paa den ene Side og Poul Helgesen paa den anden optraadte, der kæmpedes om Kirkerne, Borgerne med Borgmester Ambrosius Bogbinder i Spidsen brød $^{27}/_{12}$ 1530 ind i Frue Kirke og nedrev Helgenbillederne, Spændingen blev større og større, og efter Fr. I's Død 1533 og Herredagen i Kbh. s. Aar med Processen mod Hans Tausen sluttede Borgerne sig til Chr. II's Sag i Kamp mod Papisme og Adelsvælde, støttede af Lübeckerne, der vilde fiske i rørt Vande. Borgerkrigen Grevens Fejde udbrød; $^{16}/_{7}$ 1534 drog Chrf. af Oldenburg ind i Staden, $^{18}/_{7}$ 1535 lagde Chr. III's Hær sig foran den, og først efter at være pint til det yderste af Hungersnød overgav Byen sig $^{29}/_{7}$ 1536, hvorefter Reformationen indførtes paa Herredagen i Kbh. ved Bursproget paa Gammeltorv $^{30}/_{10}$ s. Aar.

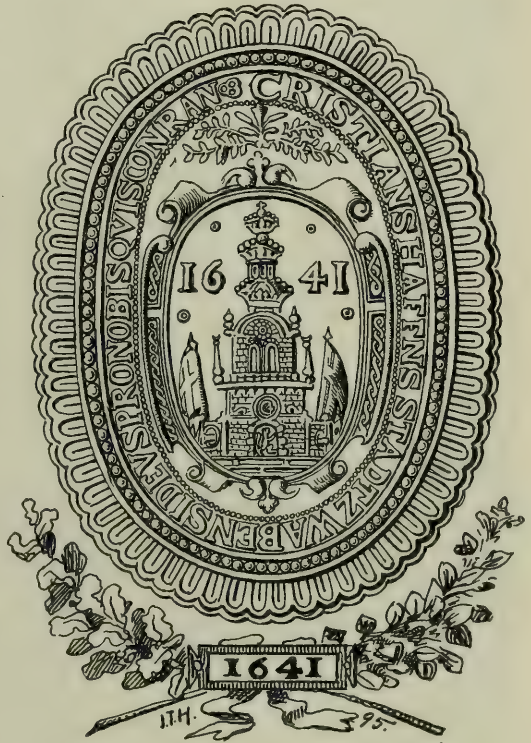
For øvrigt søgte *Christian III*, da Byen havde overgivet sig, ligesom Faderen at vinde den ved Begunstigelser og Gaver, og i den lange Fredsperiode, der nu fulgte, udviklede den haardt medtagne By sig stærkt trods de mange Farsoter, der hjemsøgte den i 16. Aarh. Indtil Begyndelsen af dette Aarh. saa man kun faa Stenhuse i Kbh., og det var først nu, da Byen havde faaet sin egen, af Kommunen anlagte Teglgaard, der laa Ø. for nuv. Teglgaardsstræde (den nævnes første Gang 1505; senere flyttedes den uden for Byen omtrent paa nuv. Nyboders Plads og under Chr. IV

ud til det nuv. Blaagaards Kvarter), at Borgerne i større Maalestok begyndte at opføre deres Boliger af Sten, som oftest Bindingsværk, sjældnere af Grundmur. Den gamle Havn, Dybet, blev helt opfyldt under Chr. III, og Bremerholm gjordes saaledes landfast. Tillige gav Kongen Borgerne en Losse- og Ladeplads for større Skibe Ø. for den, vist under Erik af Pommern anlagte Højbro i Svinget af Kanalen ud for Fortunstræde og Boldhusgade. Saaledes var Havnen udvidet mod Ø.; mod V. strakte den sig helt op til Aaløbet, der mundede ud ved Raadhusstræde. Under Chr. III fortsattes den under Fr. I begyndte Bebyggelse af Rosengaarden (se S. 502) og den gamle „Hushave“ ɔ: Borghave, en Jord, der havde ligget under Østergaard og sammen med Rosengaarden dannede Strækninger Ø. og N. for Pilestræde, Klareboderne og Krystalgade. Som omtalt tidligere, var det her, Skt. Gertruds Kapel havde ligget, ligesom ogsaa Byens Avlsgaard, der havde sin Plads ved det gamle Landemærket, ɔ: Grænsen mellem By og Land, i nuv. Suhmsgade. Chr. III synes endelig at have flyttet Nørreport helt ud for Enden af Nørregade, hvor Resterne af den fandtes 1874 ved Voldens Sløjfning, samt at have bygget en „Dvinger“, ɔ: et ydre Porttaarn, foran alle Byens Porte. Af denne Konges Byggearbejder maa ogsaa nævnes dem, som han foretog paaSlottet. Under *Frederik II* bleve Skipperboderne og Admiralsgaarden byggede paa Bremerholm, og Kvarteret S. for Skt. Nicolai Kirke voksede op til Dels paa den opfyldte Strækning mellem Holmen og Byen. Under denne Konge, som kun sjældent opholdt sig i Kbh., og hvis Byggearbejder her i det hele væsentlig indskrænkede sig til Bremerholm, hvor endnu en Del af hans høje Kornhus (senere Sejlhus og Kvæsthus) kan ses bag Charlottenborg (se S. 325), synes Byens Befæstning at være kommen en Del i Forfald. Den energiske og dygtige Chrf. Walkendorf, der som Statholder paa Slottet (1579-84) var den øverste Myndighed i Byen, har vistnok bødet paa dette, ligesom Kbh. i det hele skylder ham meget. Han maa antages at have ført Vestervold noget længere ud mod V., saa at Mølleaaen, det før omtalte vestl. Afløb fra Peblinge Sø, der tidligere havde dannet en vaad Grav uden for Byens Vold og Planker, nu kom til at løbe inden for Volden gennem en Hvælving, som Walkendorf lod gøre i Volden ved Vesterport. Et nyt indre Porttaarn blev bygget ved Nørreport, og Strækningen fra Nørre- til Østerport forbedredes med det moderne bastionære System, hvorved de gamle runde Taarne (Rundeler) bleve afløste af frem-

Kjøbenhavns Segl 1584.

springende, retlinede Bastioner; i Volden ved Mønten (Møntergade) lod han gøre en Hvælving, for at Vandet, som samlede sig paa Strækningen langs Vognmagergade-Gammelmønt som en Levning af det tidligere Vandløb, kunde føres bort. Desuden lod han Havnen ved Gammelstrand sætte med Kampesten; han byggede 1581 det nye, først i 1857 nedbrudte Vejerhus ved Gammelstrand ud for Naboløs (Navnet minder endnu om den Tid, da der ingen Bebyggelse var mod V., da Ladbro og „Stranden“ var her), 1582 Stadens officielle Gæstegaard eller Hotel „Store Lækkerbidsken“ paa Højbroplads (se S. 435) og udvidede og ombyggede Bispegaarden, det tidligere Universitet eller „Studiegaarden“ (se S. 181), ligesom han som omtalt (S. 36 og 508) opførte et Taarn ved Helligaands Kirke og satte nyt Spir paa Skt. Nicolai Kirke. For øvrigt begyndte under Fr. II Bebyggelsen af Forstæderne uden for Portene. Ligeledes mindes her om, hvad der 1580 blev gjort for Stadens Vandforsyning — omtalt S. 398 —, der tidligere var foregaaet fra de forskellige Vandløb, som fra Søerne uden for Byen førte ned til Stranden, særlig fra Mølleaaen, der paa sit Løb fra Vandkunsten drev flere Møller.

Christianshavns Segl. 1641.

Ingen har dog gjort saa meget for Kbh. i den nyere Tid og i den Grad sat sit Præg paa den som *Christian IV.* Fra 1607 til 1618 gennemførte og forbedrede han det bastionære System og drog Bremerholm ind i Fæstningen, idet han førte den østl. Voldlinie ned over denne, hvad allerede Chr. III havde paabegyndt; Stadsgraven mundede derefter ud i Havnen uden for Ankersmedien, der 1619 omdannedes til Holmens Kirke. Gravens yderste Del, fra Havnen op til Østerport, der samtidig blev flyttet ud paa Kongens Nytorv, blev benyttet som Havneplads, „Revieret“, et Navn, som i forvansket Form genfindes i Reverensgade, hvormed den første Del af Laksegade ved Kongens Nytorv betegnedes lige til 1876. Til Værn for Slottet (ved hvilket der for øvrigt under Chr. IV ikke blev bygget videre, naar undtages, at han forhøjede Blaataarn og gav det et nyt Spir), Tøjhuset og Proviantgaarden (se S. 326) anlagde han 2 Skanser, en paa hver Side af hans i 1867-68 tilkastede Tøjhushavn (se S. 327-28). Af disse kaldtes den yderste, der paa Slotsholmens sydøstl. Pynt vendte ud mod den aabne Kalvebodstrand, Søbatteriet, og paa denne murede Skanse blev „Gamle Bryghus“ senere bygget (se S. 328 og 431). Efter nogle Aars Forløb, særlig da Kongen havde planlagt Børsen, som blev grundlagt paa Opfyldning i Stranden (se S. 343), fandt han, at Byen ikke var tilstrækkelig værnet mod Søsiden, hvorfor han 1618 anlagde *Christianshavn*, der oprindelig laa som en lille Fæstning for sig ude i Søen og tillige skulde være en

Havneby med Kanaler, Bassiner og Lossepladser og en By for sig med egen Magistrat og egne Privilegier, hvad den vedblev at være indtil 1674 (den har dog ikke haft sit eget Raadhus, saaledes som alm. antaget; se *G. L. Grove*, i „Fra Arkiv og Museum“ II). Knippelsbro (oprindelig „Langebro“ eller „store Amagerbro“) blev som nævnt S. 337 bygget 1619.

Inde i Byen gjorde han meget til dens Forskønnelse. Han ombyggede Raadhuset med Renæssancegavle, Taarn og Spir og indrettede Springvandet paa Gammeltorv, som det væsentlig ses endnu (se S. 181), og han førte i 1607 „Løngangen“, en Kørevej paa murede Piller, tværs over Strømmen mellem Slotsholmen og Byen, fra Slottet (hvor den begyndte omtrent ved det nuv. Springvand paa Ridebanen) til Vandmølletaarnet. Den blev senere (1628) overdækket og bestykket med Kanoner til Forsvar for Havnen, der her førte lige ind i Hjærtet af Byen. Af hans andre Byggearbejder nævnes Regensen (se S. 202) og Rundetaarn med Trinitatis Kirke (se S. 43). Uden for Byen langs den østl. Stadsgrav anlagde han Kongens Have og opførte Rosenborg (se S. 130), og 1631 tog han fat paa Opførelsen af Nyboder (S. 325). Men Nyboders Kirke, Baadsmandskirken eller Skt. Anna Rotunda (opkaldt efter sin Form — den opførtes i Kompasform med en Hvælving for hver Kompasstreg), der paabegyndtes 1640, og som laa i nuv. Garnisons Hospitals Gaard (se S. 273), blev aldrig fuldført. Endvidere anlagde han 1619 Silkegade.

Christian IV's Statue i Nyboder (se S. 326).

Faa Aar før Nyboders Anlæg fattede Chr. IV den Tanke at drage hele Terrænet mellem Rosenborg og Stranden, som udgjorde en stor Del af det gamle Serridslevs Grund, ind i Kbh., og 1629 blev Tanken gjort til Virkelighed, idet Kongen lod kaste en Grøft og lægge et Dige, for at betegne den nye Grænse, fra Nørreport i en Bue ned til den S. 511 nævnte Skt. Anne Bro. Inden for denne Linie, paa den østl. Del af nuv. Amalienborgs Grund, tænkte Chr. IV (ligesom efter ham Chr. V, se S. 138) paa at bygge en ny Kongebolig, uden at det dog blev til noget. Uden for Linien anlagde han „Værket ved Skt. Anne Bro“, et Fæstningsværk til Forsvar for Indløbet til Havnen, Begyndelsen til det senere Citadel (se S. 328), og paa Opdæmning ud i Stranden byggedes omtr. 1630 Toldboden. Lige overfor, paa Vestkanten af den fra Amagers Nordpynt langt udskydende Landgrund Refshalen, blev anlagt et Blokhus, den nuv. „Bommens Vagt“. Dermed havde Kbhs. Havn, der hidtil havde været indskrænket til Strømmen mellem

V. Wycks Billede af Kjøbenhavn fra Søsiden, fra 1611.

Skt. Peders Kirke. Rosenborg. Sejlhuset.
Vesterport. Raadhuset. Universitetet. Skt. Klara. Østerport. Reberbane.
Skanse ved Tøjhus. Vandmølletaarnet. Vor Frue Kirke. Helligaands Kirke. Skt. Nikolai. Revieret.
Vartegn. Tøjhus med Tøjhusgraven. Kjøbenhavns Slot. Renteriet. Holmens Bro. Holmens Smedie (siden Kirke).

Slotsholmen og Byen, Revieret og Børsgraven, faaet den Udstrækning, den har haft, indtil Frihavnen anlagdes. En ydre Befæstningslinie dannedes af Søerne, foran hvilke Kongen lagde de S. 319 omtalte fremskudte Værker ved Vejene til Byen: Ladegaarden, Ravnsborg og Vartov, det sidste ved den nuv. Triangel, der er omtalt nøjere S. 290. Fra Ladegaarden og ned til Stranden dannede Rosenaaen og et Jordværk inden for den, Bjørnsdals Retranchement, et ydre Værn, og en lignende Forsvarslinie anlagdes fra Vartov ned til Værket ved Skt. Anne Bro. Med Fuldførelsen af denne nye Vold fra Nørreport til Skt. Anne gik det imidlertid kun langsomt; Østerport blev saaledes først 1647 flyttet fra sin gamle Plads paa Kongens Nytorv og ud i den nye Voldlinie, ret for Hjærtensfrydsgade. Kongen døde 1648, inden den nye Befæstning var fuldendt, ja endnu, da Byens Belejring begyndte 1658, var Voldstrækningen mellem Nørreport og Citadellet ikke ganske færdig.

Ved denne Chr. IV's Udvidelse af Byen, som begyndte 1629, bleve

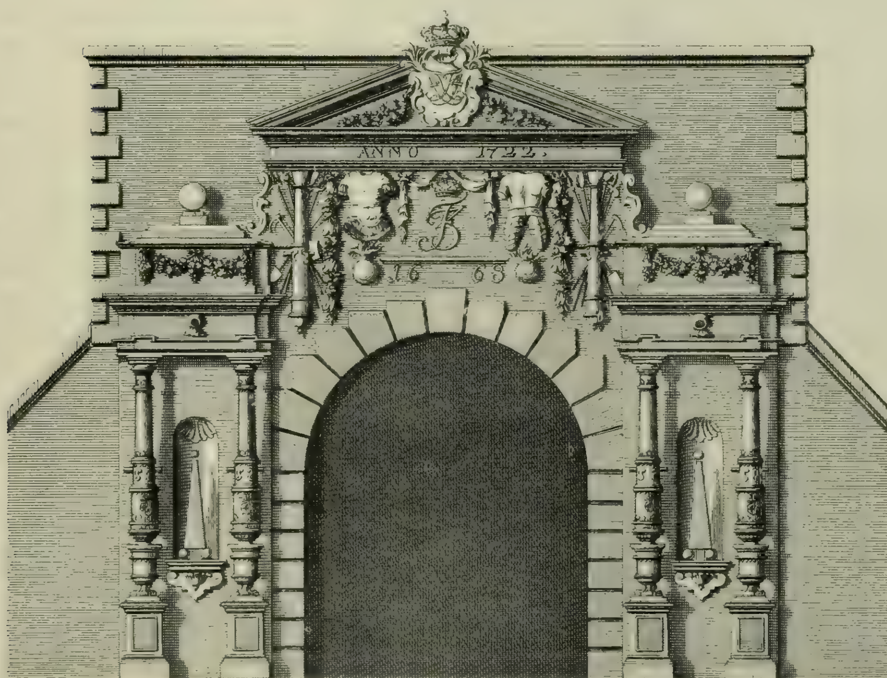
Østerport. Efter Thurahs Vitruvius.

Kbhs. middelalderlige Grænser for første Gang siden 1290 væsentlig forrykkede. De havde i alt Fald saa omtrent været de samme fra Slutn. af 14. Aarh., da man antager, at Byen havde omtr. 4000 Indb., og til nu i 1630'erne, da Folketallet anslaas til c. 25,000. At der dog i alle disse Aar har været Plads inden for Voldene, ligger først og fremmest i, at Bebyggelsen i de første Aarhundreder har været saa overordentlig spredt, og dernæst i de omtalte hyppigt forekommende Farsoter, som uafladelig tyndede ud i Befolkningen. I øvrigt begyndte der, som berørt, allerede straks efter Reformationen en stærk Bebyggelse uden for Portene, særlig uden for Nørreport, hvor Befolkningen allerede i 1560'erne var saa talrig, at Fr. II fandt det nødvendigt at opføre et Kapel her paa den af Chr. III anlagte Kirkegaard (se S. 52). I 1620'erne afløstes dette af en Kirke, „Kirken uden for Nørreport", som har ligget mellem Gotersgades og Frederiksborggades Forlængelser (ved Anlægget af N.-Farimagsgade 1878 afdækkedes Grundstenene). Udvidelsen 1629 var uden Tvivl i høj Grad nødvendig, og naar det varede saa længe, inden Ny-Kjøbenhavn blev bebygget, laa det sikkert nærmest i, at Krigene lige før og efter Midten af

17. Aarh. holdt Folketallet omtr. paa samme Standpunkt; 1657 havde Byen c. 29,000 Indb.; men efter Belejringen, da Fr. III 1661 forbød al fast Bebyggelse mellem Søerne og Voldene (efter at Forstæderne under Belejringen vare nedbrudte og brændte), steg Tallet meget stærkere.

To Aar efter sin Tronbestigelse udstedte *Frederik III* Privilegier for dem, der vilde bygge i den nye Bydel, og lod udarbejde en Plan for Bebyggelsen. Saaledes opstod paa de gamle Voldstrækninger de nye Gader mellem Nørreport og Kongens Have, Frederiksborggade, Rosenborggade, Tornebuskegade og Skt. Gertrudsstrædes Forlængelse. Ligeledes blev der planlagt og til Dels afstukket Gader i det øvrige nye Terræn, men det var dog nærmest den hollandske Ingeniør Rüses Plan, der her blev fulgt efter Belejringen.

Siden 1536 havde Kjøbenhavnerne ikke set nogen Fjende for deres

Vesterport. Efter Thurahs Vitruvius.

Volde. Da blev Byen 1658 opskræmmet ved Rygtet om Karl X Gustavs Fremrykning fra Syd, og en Belejring blev kun dengang afværget ved den $^{28}/_{2}$ sluttede Roskildefred. Men i Aug. s. Aar kom den svenske Konge paa ny, denne Gang over Korsør og Roskilde. Nu vare dog Borgerne til Sinds at forsvare sig. Forstæderne bleve stukne i Brand, Voldene skyndsomt udbedrede, og den langvarige Belejring begyndte; uagtet Byen afviste alle Angreb og med stor Tapperhed afslog selve Hovedstormen 10-11 Febr. 1659, hvorved Borgerne og Besætningen frelste baade Byen og hele Landet fra at blive Svenskernes Bytte, trak Belejringen dog udtil $^{27}/_{5}$ 1660, da Freden sluttedes i Kbh.

Havde Borgernes Selvstændighedsfølelse alt under Chr. IV begyndt at ytre sig stærkt, blev denne Følelse yderligere bestyrket ved det tapre Forsvar. Sammen med Kongen havde de tilbagevist den fælles Fjendes Angreb, og Kongen indsaa Betydningen af dette Samarbejde. For at opmuntre

Borgerne til Modstand havde Fr. III umiddelbart ved Belejringens Begyndelse givet Byen udstrakte Privilegier af $^{10}/_{8}$ 1658, hvorved han imødekom deres tidligere ytrede Ønsker om kommunalt Selvstyre. Kbh. skulde være en fri Rigsstad og „have Stemme og Samtykke udi alt, hvad Riget til Bedste delibereres kan“; Borgerne skulde ligesom Adelen være fri for Told, Sise og anden Tynge og Besværing, saasom Skat i Fredstid og Indkvartering; de maatte ligesom Adelen for Fremtiden købe adeligt Jordegods og nyde lige Adgang med Adelen til „Officia og Honores“. Ved Stadfæstelsen af Privilegierne $^{24}/_{3}$ 1659 blev der oprettet et Byraad paa 32 Mænd, valgte af Borgerskab og Magistrat i Fællesskab, men ved Enevældens Indførelse, der fulgte paa de af Borgmester Hans Nansen anførte Borgeres Overdragelse til Kongen af Arveretten, blev det meste af disse Privilegier rigtignok værdiløst. Bispen Hans Svanes Forslag om at lade Kongen ordne den fremtidige Regeringsform, som han i sin Visdom fandt det bedst, gik igennem. Efter nogle stormfulde Dage, hvor det kommen til blodige Sammenstød mellem Borgerne og Adelen, foregik $^{18}/_{10}$ 1660 paa Slotspladsen Arvehyldingen, hvorved Arve- og Enevoldsmagten indførtes i Landet. Samme Dag blev Borgerskabet ogsaa først afmønstret.

Chr. V's Statue paa Kongens Nytorv.

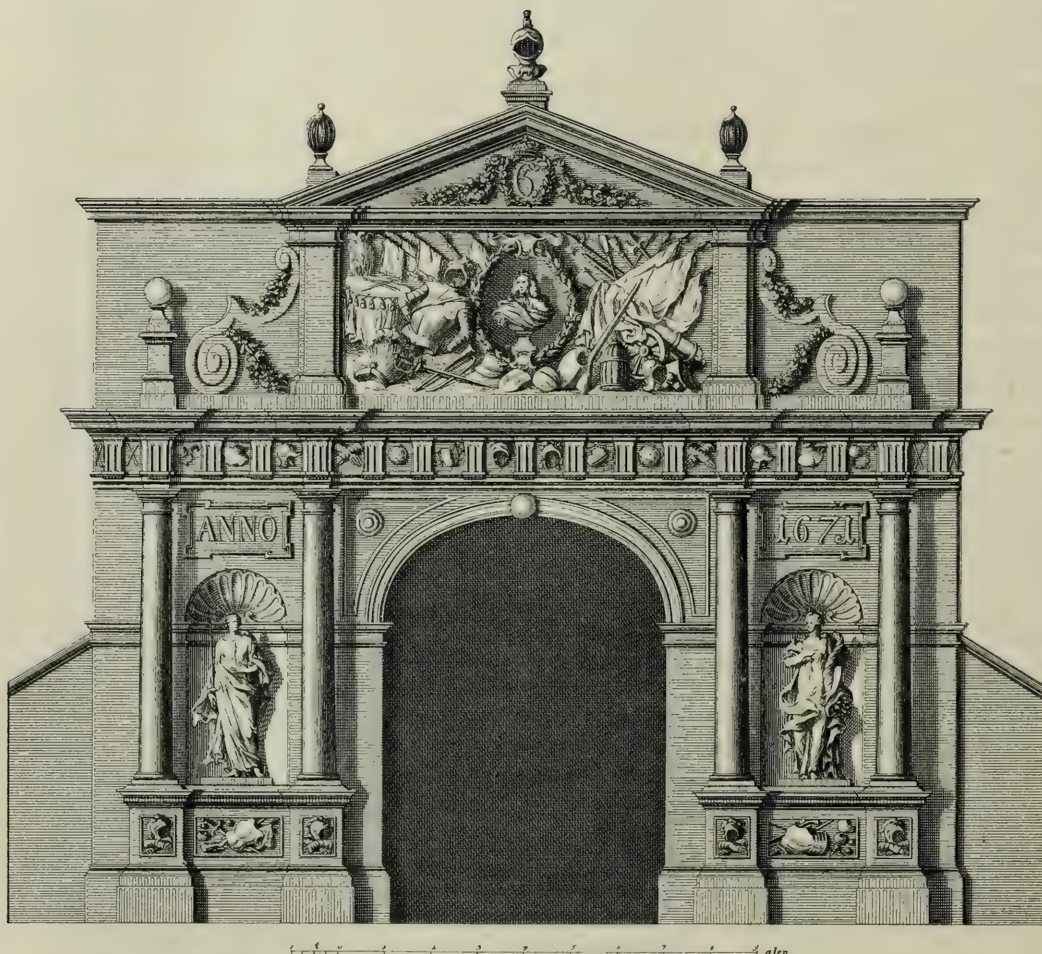
Efter Krigen blev der straks taget fat paa Voldenes Forbedring; men det var dog først efter 1667, at Arbejdet paa Fæstningen sattes rationelt i Scene, og at Voldene bleve anlagte, saaledes som de i det væsentlige laa endnu ved deres Sløjfning i Slutn. af det 19. Aarh. Vesterport blev 1668 flyttet hen til ud for Frederiksberggade (dengang Skt. Clemensstræde), Nørreport 1671 hen for Enden af Frederiksborggade, der dengang kun gik fra Volden til Rosenborggade og fortsattes i Mikkel Vibes Gade, langs Vestsiden af det nuv. Kultorv, som først blev anlagt efter Branden 1728 (1680 forlængedes Frederiksborggade til Lille Kjøbmagergade). Den først afstukne Gade i Ny-Kjøbenhavn og den, der skulde danne Skellet mellem den gamle og ny By, blev paa et stort Stykke af sin Længde lagt over den gamle Stadsgrav; den kaldtes først Ny-Kongensgade, men omdøbtes

snart til Gotersgade. Parallelt med denne lagdes efter Rüses Plan (Dronningens) Tværgade og Sølvgade, medens den tredje Parallelgade, Prinsensgade, hører til den oprindelige Plan fra 1650. Den hermed parallelle Fredericiagade hed fra først af i den øverste Ende Kirkegade, fordi den førte op til den ovfr. nævnte Skt. Anna Rotunda,medens den øvrige Del hed Bjørnegade. Lodret paa disse Gader førtes Norgesgade (Bredgade), St. Kongensgade (oprindl. Gotersgade), Borgergade og Adelgade; Rigensgade, som man havde tænkt at føre gennem Kongens Have, blev kun til Virkelighed for det Stykkes Vedk., der laa Ø. for Haven. Enkelte af de gamle Færdselsveje i det nye Kvarter bleve dog længe ved at holde sig over for de nye Gadeanlæg, der vakte stor Misfornøjelse blandt Borgerne, saa at Rüse endog en Tid ikke vovede at vise sig paa Gaderne — især vare de forbitrede paa Grund af det nye Citadel, som de troede var anlagt mod Byen, se S. 329 —, og flere af Vejene kunne forfølges den Dag i Dag: Helsingørsgade (oprindl. Helsingørs Landevej) og begge Strandstræderne, de gamle Landeveje, der fra Østerport førte ud til Islandske Kompagnis Reberbane (beliggende omtrent langs nuv. Amaliegade mellem Skt. Annæ Plads og Amalienborg Plads) og til Toldboden og Skt. Anne Bro. Og paa Strækningen her, imellem Byen og disse Veje, der i en Bue førte tæt forbi Sejlhuset (bag Charlottenborg), blev der afstukket Plads til det nye Konge-Torv, det nuv. Kongens Nytorv (allerede planlagt 1651), i hvilket de nye Gadeanlæg skulde udmunde i en ret Vinkel, og som Fr. III's Efterfølger lod pryde med sin Statue (se S. 140). Den gamle Betegnelse for Torvet, „Hallandsaas“, er uden Tvivl netop opstaaet paa denne Tid, da Strækningen paa Grund af Stadsgraven, Volden og Bastionen, der med sin Spids har skudt frem lige til „Hesten“, har ligget i et ufremkommeligt Ælte, og mindet om den uvejbare Hallands Aas i Sverige. Omtrent paa den Plads, hvor Chr. IV havde tænkt at opføre et nyt Slot, byggede Fr. III's Dronning 1669-73 Slottet Sophie Amalienborg, som brændte 1689 (se S. 138).

Samtidig foretoges Byggearbejder og Gadeanlæg mod S. V. og V.; da det som ovfr. nævnt var blevet forbudt at bygge mellem Volden og Søerne, maatte der jo skaffes Plads inden for Voldene. „Bag Børsen“ blev anlagt, og den vestl. og nordl. Del af Slotsholmen bebyggedes, men navnlig foretoges store Forandringer V. for Slotsholmen, ud mod Kalvebodstrand, et Sted, der under den sidste Belejring havde vist sig at være Fæstningens svageste Punkt, og hvor derfor ogsaa de Svenske havde foretaget Hovedangrebet. Hele Terrænet fra Løngangsstræde ud i Stranden mellem Dronningens Have (omtr. hvor Tivoli nu er) og Slotsholmen blev opfyldt fra 1664 til 1681, Frederiksholms Kanal blev gravet gennem Opfyldningen som Udløb for det oprindelige Sund mellem Slotsholmen og Byen, Aaløbet fra Vesterport blev kastet til og Vandet væsentlig ledet gennem en Rende ad Filosofgangen, hvor det først i 1880'erne er helt forsvundet. Mølleaaen tilkastedes og gav Plads for Vandkunsten og Løngangsstræde; Stormgade, der fik sit Navn som Minde om Svenskernes Hovedstorm her, og dens Parallelgader (den nuv. Ny-Vestergade kaldtes Vigandtsgade efter Vigandt Michelbecker, der byggede meget her, se S. 145) fremstod, og Volden forlængedes til Rysensteen Bastion. Hele det nye Kvarter fik Navnet „Frederiksholm“, men kaldtes ofte i daglig Tale „Kalveboderne“. Af Nybygninger, som Fr. III lod foretage paa Slotsholmen, nævnes det store kgl. Bibliotek (se S. 214). Endelig maa nævnes, at ved Nedrivelsen af Ulfeldts

store Gaard, fremstod Ulfeldts Plads, der efter Skamstøttens Bortfjernelse 1841 tog Navn efter det hosliggende Graabrødretorv, oprindelig Hukket i Hjørnet, den gamle Klostergaard.

Mange af Gadeanlægene paa Frederiksholm bleve dog først til Virkelighed under *Christian V*, under hvem der ogsaa foregik store Forandringer i den gamle By, navnlig omkring Gammeltorv, hvor en heftig Brand 14-15. Nov. 1685 hærgede Kvarteret mellem Badstuestrædes nordl. Del, Vimmelskaftet og Torvet og lagde henved 40 Gaarde i Aske; ved denne Lejlighed for-

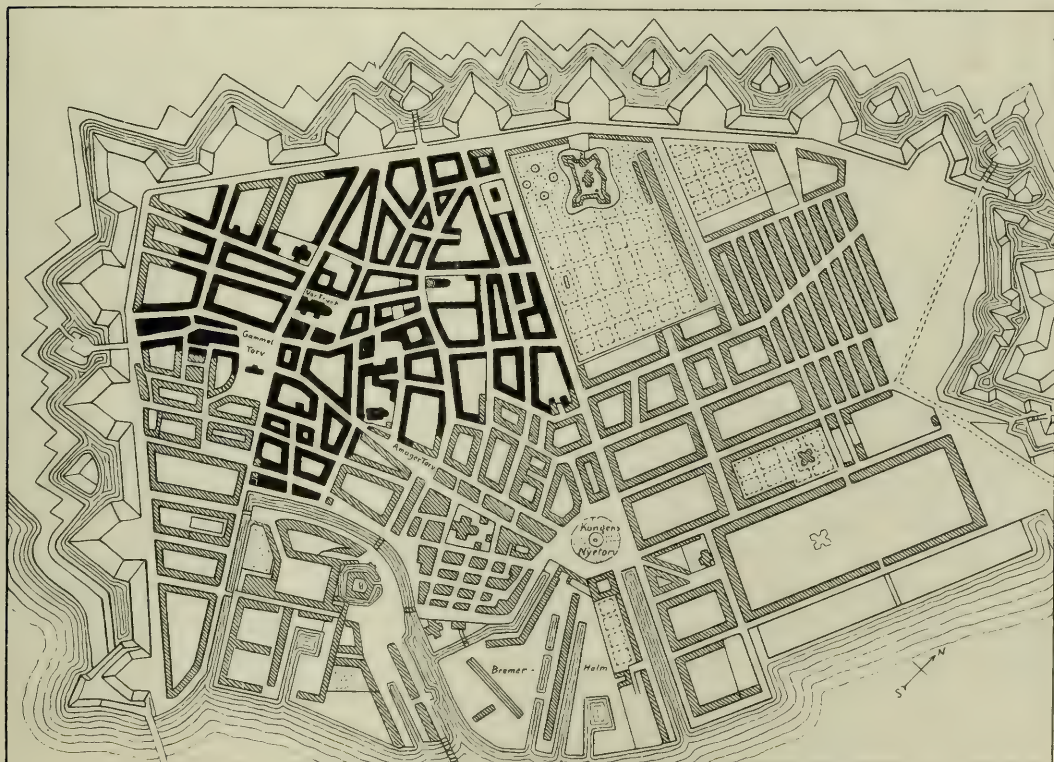

Nørreport. Efter Thurahs Vitruvius.

længedes Vimmelskaftet i lige Linie ud til Torvet, saa Nygade fremkom. I øvrigt opstod en Del Nybygninger paa denne Konges Tid. Nyhavn udgravedes 1672, og Palæerne paa Kongens Nytorv fremstod, saaledes Gyldenløves Palæ (Charlottenborg, se S. 150) og det af Niels Juel opførte Palæ (Thotts Palæ, se S. 157), ligesom Gjethuset byggedes paa Torvet. Christianshavn udvidedes, som ndfr. omtalt, og Frelsers Kirke opførtes 1682-96 (se S. 77). I Gotersgade opførtes 1688-89 Reformert Kirke (se S. 90). Den største Udvidelse under denne Konge var dog den, der foretoges ved den store 1672 paabegyndte Opfyldning paa Refshalen, fra Christianshavns oprindelige Afslutning mod Kanalen ved Wilders Plads og Baadsmandsstræde og ud til Quintus (omtalt S. 322 flg.). Ved dette store Dæmningsarbejde

blev Kbhs. Havn fra Toldboden til Knippelsbro lukket for østl. Vinde, og Byens Befæstning blev afsluttet ved Pælebroen mellem Quintus og Bommens Vagt lige over for Citadellet og ved Pælebroen mellem Rysensteens Bastion og Christianshavn. Flaaden fik sit faste Leje umiddelbart i Læ af denne Dæmning og de Holme (Nyholm, Frederiksholm, Dokø og Arsenalø), der efterhaanden dannedes indenfor; paa den førstdannede af dem, Nyholm (se S. 323), blev Orlogsværftets Skibsbyggeri flyttet ud fra Bremerholm, der nu fik Navnet Gammelholm i Modsætning til Nyholm.

Hovedstaden havde været forskaanet for Angreb siden Svenskekrigen 1658-60; men da *Frederik IV* besteg Tronen, og det 17. Aarh. var ved at løbe ud, kom Fjenden atter for Murene. En forenet hollandsk-svensk-

Kort over Branden 1728.
Den brændte Del angives ved de fuldt trukne Linier. Efter et af Joachim Hassing tegnet Kort, i Raadstuearkivet, gengivet i den af Kbhs. Brandforsikring udgivne Bog: Kbhs. Brand og Indvaanere efter Branden 1728

engelsk Flaade bombarderede Byen 21.-22. Juli og 25.-27 Juli 1700 (de sidste Dage gik det særligt ud over Christianshavn), uden at der dog anrettedes videre Skade, og i Aug. truedes den med Angreb til Lands af Karl XII, som havde gjort Landgang ved Humlebæk; men Faren drev over, da Freden i Travendal sluttedes 18. Aug. En langt farligere Fjende kom dog snart over den. En By som Kbh. med dens lave og side Beliggenhed maatte i Tider, hvor der saa godt som intet blev gjort for den offentlige Hygiejne, og hvor Borgerne kun vrangvillig rettede sig efter de faa Paabud i denne Henseende, være i høj Grad udsat for smitsomme Sygdomme, og den var i Virkeligheden ogsaa saa at sige til Stadighed plaget af Pest, der til Tider tog mere eller mindre haardt fat. Dog ingensinde saa haardt som fra Juni 1711 til Marts 1712, da Pesten bortrev omtr. $^1/_3$ af Byens Indb., henved 23,000 Mennesker. Den anden stadig tilbagevendende Plage

for Købstæderne i gamle Dage, Ildebrande, var ikke mere blid mod Byen under denne Konges Regering. Den store Brand 1728, vel den største Ulykke, der hidtil havde overgaaet Kbh., begyndte Onsdag 20. Okt. ved Vestervold (Hj. af Lille Skt. Clemensstræde) og førtes ved stærk vestl. Storm ind over Byen, saa at Ilden indtil Lørdag den 23. havde lagt to Femtedele af Byen i Aske, det vil sige omtrent hele dens nordl. Del mellem Gotersgade, Regnegade, Sværtegade, Silkegade, Amagertorv, Brolæggerstræde, Skt. Clemensstræderne og Volden; kun det meste af Larsleisstræde og Husrækken fra Vester- til Nørrevold foruden nogle Huse hist og her uden for de angivne Linier vare blevne skaanede. Derimod stod Byen Ø. for Regnegade og hele Ny-Kjøbenhavn N. for Gotersgade uberørt af Ilden. Der var i det hele brændt 1670 af Byens c. 4100 Huse og 69 Gader helt eller delvis, og 3650 Familier vare blevne husvilde. Af offentlige Bygninger brændte Vor Frue Kirke (Spiret antændtes vistnok ved, at man sprængte „Blasen" i Luften, se S. 29), Skt. Petri, Trinitatis med Universitetsbiblioteket (se S. 43), Helligaands og Reformert Kirke, endvidere Universitetet, Kommunitetet, Bispegaarden, Walkendorfs, Borchs og Elers' Kollegier, Regensen, Raadhuset, Vajsenhuset, Generalpostamtet paa Kjøbmagergade m. fl. Det var en alvorlig Udluftning af det gamle Kbh., som gav god Anledning til at befri Byen for de mange snævre og krogede Gyder, men det blev kun ved Planerne. De gamle Gadelinier bleve for største Delen bibeholdte; af de vigtigste Forandringer nævnes Frederiksberggade, der fremkom i Stedet for de smaa Skt. Clemensstræder m. fl. som en Forlængelse af Nygade, og Kultorvet, der anlagdes mellem Mikkel Vibes Gade og Skt. Gertrudsstræde. Med Opførelsen af Husene gik det kun langsomt. Indbyggerne maatte hjælpes med Laan og paa anden Maade, ved Fr. IV's Død 1730 laa Byen endnu i Ruiner, og først langt ind under den næste Konges Regering var den genopført; kun paa de offentlige Bygningers Genopførelse blev der sat mere Kraft ind. Byen havde tabt meget i Udseende. Den eneste Fordring, som Regeringen havde stillet: at der i de store Gader kun maatte bygges grundmurede Huse, blev opgiven efter nogle Aars Forløb.

Af andre Forandringer og Byggeforetagender under Fr. IV nævnes, at Kystlinien mellem nuv. Skt. Annæ Plads og Toldboden blev reguleret, og at der blev gjort Begyndelsen til Anlæg af Søforterne Trekoner og Prøvesten (se S. 321); Kbhs. Slot ombyggedes 1721-27 med Bibeholdelse af Blaataarn (se S. 121); endvidere indrettedes „Palæet i Kalveboderne", Prinsens Palæ (se S. 145), og Operahuset, den nuv. Rigsdagsbygning (S. 169), Garnisons Kirke (S. 67), og Kancellibygningen (S. 163), m. fl. opførtes. Uden for Byen opførtes Frederiksberg Slot (se S. 158).

Medens Byen endnu laa i Ruiner og man var i Færd med at genrejse de offentlige Bygninger, lod *Christian VI* det nylig ombyggede Slot nedbryde og opførte det prægtige Christiansborg Slot 1733-40 (se S. 121). Ligeledes blev under denne Konge Prinsens Palæ ombygget i den Skikkelse, som det væsentlig har endnu, og der foretoges store Byggearbejder og Forandringer ved Orlogsværftet og Havnen. Endelig kunne nævnes Byggearbejderne ved Straffeanstalten paa Christianshavn.

Byen havde efterhaanden rejst sig efter Branden (endnu over Midten af Aarhundredet laa der dog øde Tomter hist og her), men for det meste i en tarvelig Skikkelse. Enevoldskongens Residensstad trængte imidlertid til

et Kvarter, der kunde være Udtryk for hans ophøjede Majestæt, og Byen fik under *Frederik V* en saadan betydelig Udvidelse, idet hele Amalienborg Kvarteret, oprindelig kaldet Frederiksstaden, blev anlagt til Minde om den Oldenborgske Stammes 300 Aars Regeringsjubilæum. Midtpunktet i dette fornemme Adelskvarter skulde Frederikskirken og de 4 Adelspalæer omkring Frederikspladsen danne (se S. 71 og 140), og rundt om i Kvarteret rejste sig det ene adelige Palæ efter det andet, saaledes det Lindencroneske Palæ paa Hj. af Skt. Annæ Plads og Bredgade (nu det engelske Gesandtskabshotel), Berckentins Palæ (senere Schimmelmanns, se S. 158), det Bernstorffske og det Dehnske Palæ (se S. 145), Desmercières' Palæ (nu Hotel Phønix, se S. 371) og det Danneskjold-Laurvigske Palæ (nu Moltkes Palæ, se S. 246), alle i Bredgade. Af andre Bygninger nævnes Frederiks Hospital (S. 259) med Fødselsstiftelsen (S. 261) og Almindeligt Hospital (S. 276). Paa Frederikspladsen i det nye Kvarter, der vakte den højeste Begejstring hos Samtiden, lagdes ved Hundredaarsfesten for Enevældens Indførelse 1760 Grundstenen til Kongens Rytterstatue, der dog først blev opstillet 1768, Af andre større Byggearbejder under denne Konge maa nævnes Opførelsen af det kgl. Teater paa Kongens Nytorv (se S. 252) og Frederiks Kirke, nu Christians Kirke, paa Christianshavn (se S. 82), samt Vor Frelsers Kirkes Taarn.

Der byggedes i det hele meget og i mange Tilfælde godt i 2. Halvdel af 18. Aarh., efterhaanden som Velstanden steg og dygtige, begavede Arkitekter traadte til, og havde Kbh. i Branden 1728 mistet mange af sine karakteristiske Bygninger med Snitværk, svejfede Gavle, Karnapper og smukke Stentrapper, fik den nu Erstatning i nye, karakterfulde Ejendomme. Kunstnere som Eigtved og Thurah virkede omkring Aarhundredets Midte, men navnlig er det Harsdorff, der under *Christian VII* saa at sige satte et nyt Præg paa Byen ved sin Virksomhed, navnlig med Hensyn til Privatbygninger. Man behøver blot at nævne hans egen Gaard paa Kongens Nytorv fra 1780 (se S. 166), Peschiers Gaard, opført kort efter Branden 1795 (S. 351), og Erichsens Palæ fra 1797-99 (S. 352) samt det ligeledes efter 1795 opførte Løveapotek. Efter Christiansborg Slots Brand i Feb. 1794, der er omtalt S. 124, og da Amalienborg skulde indrettes til Kongebolig (se S. 129), fik Harsdorff Anledning til at opføre sit genialeste Værk, Kolonaden (se S. 129).

En Del af det gamle Kbh. stod dog endnu tilbage efter Branden 1728, men ogsaa det forsvandt hen imod Aarhundredets Slutning ved Byens anden Kæmpebrand, der netop fortærede den Del, som den første havde levnet. Ilden udbrød $^5/_6$ 1795, denne Gang i den modsatte Ende af Byen, paa Gammelholm i „Dellehaven", hvor Marinen havde sit Oplag af Brænde og Kul (omtr. mellem nuv. Niels Juels- og Tordenskjoldsgade). Den næredes i høj Grad af de brændbare Materialier og lagde de fleste Bygninger paa Gammelholm, dog ikke Holmens Kirke, i Aske; under en stærk østl. Vind førtes Ilden ind over Byen, ødelagde Skt. Nicolai Kirke og hele det omliggende Kvarter med Højbrostræde og Færgestræde, derpaa alt mellem Gammelstrand og Løngangsstræde paa den ene Side og Klosterstræde, Frue Kirkeplads, Nørregade og Volden paa den anden Side; først Søndag Eftermiddag den 7. Juni standsedes Ilden i Teglgaardsstræde ved Voldhjørnet. Der var brændt henved en Fjerdedel af Byen: 943 Huse og 55 Gader, og 5770 Personer vare blevne husvilde. Af offentlige Bygninger vare, foruden Regeringsbygningerne paa Holmen, Nicolai Kirke, Raadhuset, Stadens

Arresthus og Materialgaard, Vajsenhuset, Walkendorfs Kollegium, Petersens Jomfrukloster og Budolphi Kloster m. fl. ødelagte.

Selvfølgelig medførte Branden nogle Forandringer i Gadenettet; den vigtigste var, at de snævre Stræder Højbrostræde og Færgestræde ikke mere bleve bebyggede af Hensyn til Brandfaren, og at Tomten mellem dem blev ryddet, saa at Højbroplads opstod. Desuden bleve mange Gader regulerede og gjorte bredere, ligesom der ved et nyt Byggereglement blev fastsat en bestemt Højde for Husene efter Gadens Bredde, Med stor Energi blev der baade fra Regeringens og fra privat Side taget fat paa Genopførelsen; i de seks Aar 1795-1800 opførtes der 1132 Privathuse, hvoraf 597 vare Forhuse. Men endnu i Beg. af 19. Aarh. var der dog flere ubebyggede Pladser rundt om i Gaderne.

Kort over Branden 1795.
Den brændte Del angives ved de fuldt trukne Linier.

For øvrigt var der uafhængigt af Branden foretaget flere nye Gadeanlæg under Chr. VII; Kronprinsensgade, der førtes over det Reventlowske Hotels („Groskanslerens Gaard“) Grund, blev anlagt 1783-85, og i 1800 anlagdes Kronprinsessegade paa et Stykke af Kongens Have (se S. 136).

Kjøbenhavn i det 19. Aarhundrede.

Da det nye Aarhundrede oprandt for Kbh. med Slaget paa Reden 2. April 1801, var den efter Datidens Forhold en ret anselig Storby med over 100,000 Indb. og en velhavende By som Følge af den forudgaaende betydelige Opgangsperiode i Handel og Vandel. Men Bombardementet 1807 og den derefter følgende syvaarige Krig hæmmede dens Udvikling i høj Grad og for lange Tider.

Bombardementet 2.-5. Sept. 1807 fremkaldte Byens tredje og sidste

store Brand. Denne, der opstod i Byens nordvestl. Kant ved den første Nats Beskydning, slukkedes vel igen; ved den anden Nats Bombardement antændtes de store Tømmeroplag ved Kalvebodstrand, men i øvrigt begrænsedes ogsaa Ilden denne Gang; men da Vor Frue Kirkes Spir ramtes Lørdagmorgen 5. Sept., brændte ikke alene Kirken, men ogsaa Universitetet med flere Professorboliger, Katedralskolen og Borchs Kollegium samt hele det omliggende Kvarter mellem Larsleistræde, Volden, Frederiksborggade, nuv. Hausergade, Suhmsgade, Kjøbmagergade (med stort Besvær reddedes Trinitatis Kirke), Graabrødetorv, hvis vestl. Side brændte, Skindergade og Dyrkjøb. Først 7. Sept. standsedes Ilden i Landemærket. Omtr. en Tolvtedel af Byen var lagt i Aske; 305 Ejendomme vare helt brændte, og henved 1600 rundt omkring i Byen vare mere eller mindre beskadigede af Bomberne. Skt. Petri Kirke led saa meget, at den maatte lukkes (først genaabnet 1816, se S. 48). Desuden vare Forstæderne, til Dels før Bombardementets Begyndelse, blevne stukne i Brand. Man mener, at omtrent et Par tusinde Mennesker vare blevne saarede og dræbte eller døde „af Skræk og Forkommenhed“.

Straks efter Bombardementet blev der taget fat paa Byens Genopbyggelse, navnlig i de Gader, der ikke trængte til Regulering eller større Bredde. Der ydedes de brandlidte Hjælp med Pengelaan og paa anden Maade. Men det gik dog langsomt med det private Byggeri, da den forrige Tids Velstand var borte, og der var i de flg. Aar mange husvilde; endnu efter 1830 fandtes der hist og her Tomter efter Bombardementet. Og hvad der byggedes, var slet; der anvendtes daarlige Materialer, arkitektoniske Hensyn toges der ikke, og da man ved Forbudet om at bygge uden for Voldene skulde skaffe Plads inden for disse, voksede Husene i Højden, og baade Kældere og Loftsetager bleve benyttede til Beboelse i langt større Udstrækning end før. Ogsaa ved Genopførelsen af de offentlige Bygninger, som blev iværksat med større Energi, mærker man, hvorledes Sparsommelighedshensynet gjorde sig gældende. Heldigst var man ved Reguleringen af Gadenettet. Flere Gader udvidedes, og Hauserplads og Hausergade anlagdes (1810-11), ligesom Suhmsgade, der dog ikke fik sit Navn før 1817 og først hen imod Aarhundredets Midte blev helt bebygget.

Den ulykkelige Periode 1807-14 satte i det hele for lange Tider sit Stempel paa Byens Fysiognomi. Kjøbenhavn gik ud af Krigen som en fattig Hovedstad for et fattigt og beklippet Land, og først efter mange Aars Forløb begyndte den at rejse sig igen.

Af større offentlige Byggearbejder under *Frederik VI* nævnes først og fremmest Opførelsen af det nye Raadhus (1805-15) samt Genopbyggelsen af Christiansborg Slot, der var tilendebragt 1828 — Slotskirken indviedes dog allerede 1826 (se nærmere S. 25 og 124), — og Vor Frue Kirke, 1811-29 (se S. 32). Det 1795 brændte Raadhus lod man ligge i Ruiner en halv Snes Aar, før man bestemte sig til at genopføre det paa en anden Plads, paa Nytorv, hvor det ligeledes 1795 brændte Vajsenhus havde staaet; Flytningen af Raadhuset besluttedes af Hensyn til dets brandfarlige Beliggenhed midt paa Torvet, hvor det i 1795 havde virket som en Bro over Torvet for Ilden (se S. 178). Af andre Nybygninger nævnes Metropolitanskolen, opført 1811-16 (S. 222), Genopførelsen af Universitetsbygningerne 1831-36, Synagogen 1833, den nye Artillerikaserne (nuv. 1. Artilleriregiments K., se S. 441) 1836, Døvstummeinstituttet 1838-39, m. fl. Den

private Byggevirksomhed tog egentlig først Fart efter 1830, og der byggedes især meget i Forstæderne, hvor dog Bebyggelsen i høj Grad begrænsedes af de ovenomtalte Indskrænkninger og af Demarkationslinien. Men i det hele foregik der ikke større Forandringer i Byens Fysiognomi. Pengetrangen og den herskende Smag hindrede det.

Heller ikke under *Christian VIII* skete der videre Forandringer. Vel begyndte der efter 1840 at vise sig Trang til bedre Boliger; men den tilfredsstilledes stadig væsentlig ved, at der byggedes i Højden, og ved at der opførtes flere Side- og Baghuse i den gamle By. Af større Byggearbejder under denne Konge nævnes Opførelsen af Thorvaldsens Museum 1838-48, den katolske Skt. Ansgar Kirke 1841-42, Kbhs. Amts Ting- og Arresthus 1847-48, Kasino m. fl. Af Gadeanlæg nævnes Nicolaigade, der fremkom 1848, efter at Forholdene ved Nicolai Kirkeplads vare blevne endelig ordnede (se S. 509).

Fr. VII's Statue paa Slotsholmen.

Imidlertid var Trangen til en Udvidelse af Byen bleven saa stor, at den ikke længere kunde afvises, og efter Krigen blev Skridtet gjort under *Frederik VII* i 1852, et Aar, der danner et vigtigt Vendepunkt i Byens Udviklingshistorie.

Kbh., der som sagt ved Aarhundredets Begyndelse havde over 100,000 Indb., var vel kun vokset langsomt i den næste Snes Aar eller mere; men fra 1830'erne begyndte Væksten at tage Fart, og ved den første slesvigske Krigs Udbrud var Folketallet henved 130,000 (om Befolkningstallene se i øvrigt S. 444). Denne store Befolkning havde ikke større Plads at brede sig paa end Byen inden for Voldene; kun nogle faa Tusinde boede uden for Byen. Thi vel var det efter 1682 undertiden blevet tilladt mod kgl. Bevilling at opføre Bindingsværkshuse uden for Byen, men kun med eet Stokværk og med Forpligtelse til at nedrive Bygningerne i Tilfælde af Krig, og Indskrænkningerne bleve ved at holde sig, ja skærpedes endog efter Bombardementet. Demarkationslinien, inden for hvilken der ikke maatte bygges, blev som omtalt S. 330 flere Gange flyttet frem og tilbage; efter at den 1798 var bleven flyttet noget uden for Søerne, blev den ved kgl. Res. af $^{2}/_{5}$ 1810 lagt ud til Falkonerallé og Jagtvej. Den naturlige Følge af Folkemængdens Forøgelse var som oftere berørt en langt tættere Bebyggelse af Byen og Husenes Vækst i Højden. Før Branden 1795 havde Husene som

Regel kun to à tre Stokv. foruden Kælder; efter Branden, da det blev almindeligt at bygge grundmurede Huse, medens tidligere Bindingsværk havde været det hyppigste, gav man som oftest Husene 4 Stokværk og Kvist. Og endnu over Midten af Aarhundredet, indtil Voldene faldt, vedblev denne Byggen i Højden. „I 1860 boede paa det samme Terræn inden for Voldene som i 1801 en Tredjedel flere Mennesker, der altsaa havde faaet Plads i de højere byggede Huse“ (M. Rubin: 1807-14 S. 4). Og dog havde Byen alt dengang faaet Luft.

Ved Lov af $^6/_1$ 1852 blev Demarkationslinien atter rykket ind til Søerne, følgende deres Inderside samt en Linie fra Sortedams Søs nordøstlige Hjørne ad Citadelsvej til Øresund og en Linie fra Skt. Jørgens Søs sydøstl. Hjørne til Kalvebodstrand, hvorfra den fortsattes over paa Amager og her væsentlig fulgte langs Bygrundens Grænse; uden for denne Linie blev der fuldstændig Byggefrihed, medens de tidligere Indskrænkninger vedbleve at gælde for Terrænet mellem Demarkationslinen og Voldene.

Loven fremkaldte straks en meget stærk Bebyggelse, som mest grupperede sig om Nørrebrogade og Vesterbrogade og de mellemliggende Kvarterer, som dog mest udlagdes til Villaejendomme, der først i de senere Aar for en stor Del ere blevne afløste af almindelige Gadeanlæg; Østerbro kom først langt senere (omtrent fra 1880) med i Udviklingen. Denne udenbys Bebyggelse, der ogsaa galdt Sundbyerne og Frederiksberg, foregik i den første Snes Aar med en saadan Fart, at Befolkningen uden for Søerne eller „paa Broerne“, som det hed, der i 1850 beløb sig til c. 7300, i 1870 var steget til c. 42,000, og samtidig var Folkemængden inden for Voldene steget med 17,000. Her var nemlig ogsaa foregaaet en betydelig Bebyggelse, navnlig i Nyboder- og Gammelholmkvartererne.

I *Nyboder* blev Terrænet mellem St. Kongensgade og Borgergade paa den ene Side og mellem Gernersgade og Bryggerlængen paa den anden Side i 1854-57 frasolgt til privat Bebyggelse, og 1862-73 solgtes yderligere de Nybodergrunde, der laa ud til Adelgade, Klerkegade og Fredericiagade m. fl. I disse nye, stærkt bebyggede Kvarterer rejste sig efterhaanden flere betydeligere Bygninger, saaledes Frimurerlogen 1867-68 (se S. 388), Selskabet Kjædens Bygning 1869, Nyboders Pigeskole i Gernersgade, der 1869 indrettedes til Søofficersskole, og Skt. Pauls Kirke, som opførtes 1873-77 (se S. 70); ogsaa den første Hambroske Vadske- og Badeanstalt, der aabnedes 1865 og nedlagdes 1903 (se S. 417), kan nævnes. En ny Gade, Ny Kronprinsessegade, opstod her 1869 i Forlængelse af Kronprinsessegd. (Forlængelsen er dog endnu ikke gennemført mellem Klerkegade og Sølvgade); Adelgade, der skar Nyboder i skraa Retning, blev gjort lige og forlænget hen til Fredericiagade, og omkring Skt. Pauls Kirke, der lagdes lige for Forlængelsen, indrettedes en Plads. Af senere Forandringer i Nyboderkvarteret nævnes, at Nyboders Hovedvagt i 1890 nedlagdes som saadan, og paa den gamle, nu nedrevne Materialgaards Plads er der 1903 opført en Bygning for Marinen (se S. 326); 1903 nedlagdes det gamle Søetatens Hospital, og 1905 er Bygningen solgt til Nedbrydning for at give Plads for et moderne Bygningskompleks og for en Forlængelse af Ny Kronprisessegade til Klerkegade. Som omtalt S. 326 er en Del af Nyboderhusene ombygget 1886-93 og gjort større og mere tidssvarende, men i Arkitekturen er dog noget af det gamle Præg blevet bevaret.

Gammelholmkvarteret opstod ved Lov af $^{15}/_4$ 1859, som bestemte, at

de Flaaden tilhørende Etablissementer paa Gammelholm skulde overføres til Nyholm, og at Grunden med den bag Charlottenborg liggende Botaniske Have skulde overgives til privat Bebyggelse. Planen for Bebyggelsen af dette store Kvarter mellem Kongens Nytorv, Nyhavn, Havnen og Holmens Kanal blev udarbejdet af nuv. Kammerherre F. Meldahl, den første Grund solgtes 1861, og efterhaanden fremstod de regelmæssig anlagte Gammelholmsgader (Bebyggelsen kan siges at være tilendebragt 1877). Af større Forandringer og Byggearbejder i Kvarteret omtales, at Chr. IV's gamle Stadsgrav, „Revieret", senere kaldet Holmens Kanal, der fra Børsgraven gik bag om Holmens Kirke og op til det ældre kgl. Teater, blev tilkastet i 1864, og her opførtes Studenterforeningens Bygning 1861-63 med Benyttelse af Murene af det tidligere Hovedmagasins Pavillon (se S. 389) og Nationalbanken 1866-70 (se S. 349); i Havnegade opførtes 1865 Navigationsskolen, nu Statsanstalten for Livsforsikring (se S. 213 og 360); den kgl. Mønt ombyggedes (S. 183), det nye kgl. Teater opførtes 1872-74, i hvilken Anledning Gjethuset forsvandt (se S. 254), til Dels ogsaa paa Gammelholms Grund, og paa en Del af Botanisk Haves Grund opførtes endelig 1880-83 Udstillingsbygningen bag ved Charlottenborg (se S. 154). Af Bygninger, der forsvandt, nævnes det gamle Søkortarkiv, se S. 218. (Den ved Holmens Kirke ned til Kanalen førende Trappe kaldtes „Kronometertrappen", fordi Orlogsskibenes Baade her hentede Kronometrene, der opbevaredes i Søkortarkivet).

Samtidig med disse store Territoriers Indlemmelse til Bebyggelse foregik der andre Steder i den gamle By betydelige Forandringer. Først nævnes den store Omdannelse, der fandt Sted paa *Slotsholmen* ved, at Kanalen bag Børsen og Tøjhushavnen tilkastedes henholdsvis 1866 og 1867-68. Paa den førstes Plads opstod, efter at den gamle Bankbygning (se S. 346) og Slotsvagten, der laa mellem Børsen og Kancellibygningen, vare blevne nedbrudte, den nuv. Slotsholmsgade, der var fuldendt 1869, og og samtidig førtes Christiansgade fra Slotsholmsgade langs Havnen over det tilkastede Indløb til Tøjhushavnen og langs med den kgl. Vedhave og Proviantgaardens Gavle, idet der her ved Opfyldninger ifl. Havneplanen af 1862 opstod nye Pladser ved Frederiksholms Kanal og Langebro. Den nye Knippelsbro opførtes 1867-68 ud for Slotsholmsgade, og 1879-80 kom de to nye Havnebroer til mellem Børsen og Havnegade og over Frederiksholms Kanals Udmunding. I de allersidste Aar er det hele firkantede Kompleks af ældre Bygninger (hvoriblandt „Nybørs", de af Rentemester Henrik Müller opførte Huse, der først langt senere blev kaldt „De seks Søstre") mellem Børsen og Havnen forsvundet og har givet Plads for Privatbankens store Bygning (se S. 349). — Den anden vigtige Forandring midt i den gamle By var i 1872-76 Anlægget af *Ny Østergade* og *Hovedvagtsgade* i Stedet for „Peder Madsens Gang" — en højst 12 F. bred Gyde med usle Huse (opkaldt efter Brygger Peder Madsen, der levede i Begyndelsen af 17. Aarh.), der førte gennem en Port fra Østergade til Grønnegade —, „Bag Hovedvagten" og flere Gyder som „Pistolstræde" og „Prammandens Gang". I den Anledning blev den gamle Hovedvagts Bygning ved Kongens Nytorv nedbrudt, og Vagten flyttedes ud til Citadellet (se S. 329). Byggeforetagendet, der bl. a. omfattede Hotel d'Angleterre (se S. 371), iværksattes af det kbhvnske. Byggeselskab med Meldahl som bygningskyndig Leder. Omtrent samtidig opførte det samme Selskab de

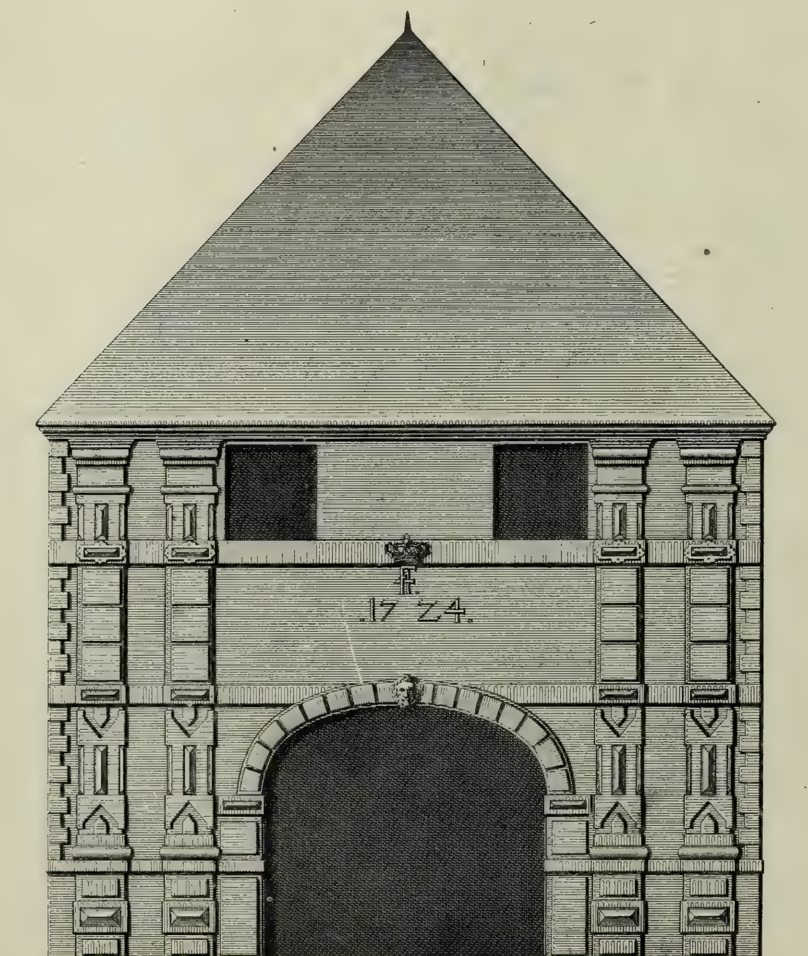
a Vesterport
b Nörreport
c Österport
d Amagerport
e Christiansborg Slot
f Charlottenborg —
g Amalienborg —
h Rosenborg —
i Frue Kirke
k Helligaands Kirke
l Holmens —
m Trinitatis —
n Petri —
o Garnisons —
p Frelsers —
q Frederiks —
r Reformert —
s Raad- og Domhuset
t Universitetet
u Frederiks Hospital
v Vartov
x Börsen
y Sölvgadens Kaserne
z Stokhuset
æ Knippelsbro
ö Langebro

1 Ryssenstens Bast.
2 Holcks —
3 Gyldenlöves —
4 Schacks —
5 Helmers —
6 Hahns —
7 Ahlefeldts —
8 Stadsoberstens —
9 Rosenborgs —
10 Quitzows —
11 Peuklers —
12 Rosenkrands —
13 Gronlands —
14 Kongens —
15 Prindsens —
16 Prindsessens —
17 Grevens —
18 Dronningens —
19 Christ. Quinti —
20 Charl. Am. —
21 Frederiks —
22 Carls —
23 Vilhelms —
24 Sophie Hedvigs —
25 Ulriks —
26 Lövens —
27 Elefantens —
28 Panthers —
29 Enhorns —
30 Halvebod —

Kort over Kjøbenhavn ved Aar 1850.

palælignende Ejendomme ved Søtorvet for Enden af Goters-, Frederiksborg-, og Vendersgade.

Ved Loven af $^{6}/_{1}$ 1852 om Demarkationslinien vare i Virkeligheden de gamle Fæstningsværker opgivne, og det var kun et Tidsspørgsmaal, naar de gamle Volde skulde falde og Bæltet mellem den indre og ydre By overgives til Bebyggelse. Dette skete i 1867, men der var dog allerede inden den Tid forefaldet flere Forandringer og Byggearbejder, hvorved Byen saa at sige havde erobret store Dele af Fæstningsterrænet. Paa Grund af den

Amagerport. Efter Thurahs Vitruvius.

stærke Færdsel mellem den indre og ydre By bleve de gamle Porte ofrede: Nørreport, der var den anseligste af dem, nedreves allerede i Juni-Juli 1856, Vesterports Nedbrydning begyndte Juni 1857, Amagerport forsvandt ogsaa 1857 og endelig Østerport Juli 1858. I Glaciet foran Citadellet opførtes 1857-58 Blindeinstituttet (se S. 233), og paa Terrænet inden for Sortedams Sø rejste sig 1859-63 Kommunehospitalet og 1859-61 Observatoriet paa Rosenborg Bastion (se S. 264 og 200), ligesom Vandværket og Hovedbanegaarden opførtes inden for Skt. Jørgens Sø henholdsvis 1856-58 og 1863-64. Ved Lov af $^{6}/_{6}$ 1867 blev endelig Fæstningsterrænet mellem Kalvebodstrand og Citadellet overdraget Kommunen til Bebyggelse ifl. Kontrakt af $^{29}/_{10}$

1869 (om Betingelserne se S. 320). Saaledes opstod *Voldkvartererne*. Kommunen overtog Arealerne fra $^{30}/_{6}$ 1870 og vedtog en Plan for Bebyggelsen (kgl. Stadfæstelse af $^{25}/_{9}$ 1872); s. Aar fuldendtes Opførelsen af den første Bygning her, Kommuneskolen i Nansensgade, 1871 tog man fat paa Anlægget af Botanisk Have (fuldendt 1874, se S. 198), og Aaret efter begyndte man at sløjfe Voldene. Med stor Kraft blev der arbejdet paa Planens Gennemførelse; allerede 1873 vare Øster- og Nørre-Søgade (der dog ligge uden for Fæstningsterrænet) anlagte, Boulevarderne opstod, Gotersgade og Frederiksborggade forlængedes, og de nye Gader, som Farimagsgaderne, Vendersgade, Gyldenløvesgade, Jærnbanegade osv., anlagdes. Bebyggelsen af Kvartererne mellem Sølvgadens Forlængelse og Vesterbrogade kan i det væsentlige betragtes som afsluttet med Opførelsen af Polyteknisk Læreanstalt 1887-90 (se S. 208). Af andre fremragende Bygninger i dette Kvarter nævnes — foruden Bygningerne i Botanisk Have — Teknisk Selskabs Skole, opf. 1880-81, Kemisk Laboratorium og Mineralogisk Museum, 1888-93, og Skt. Andreas Kirke 1898-1901. Som omtalt S. 418 blev en Del af Fæstningsterrænet udlagt til Parker, nemlig Ørstedsparken og Aborreparken. Af Terrænet S. for Vesterbrogade var Kvar 1 Tivoli, med Bernstorffs-, Reventlows-, Colbjørnsensgade osv., allerede blevet bebygget omkring 1880 samtidig med, at Kvægtorvet aabnedes (se S. 407). Men i øvrigt bebyggedes dette Terræn, sammen med Kvarteret N. for Vesterbrogade mellem Jærnbanens Grund og Voldgaden, efter en af Kommunen senere ændret Plan (kgl. stadfæstet $^{21}/_{2}$ 1885). Vestervold mellem Vesterbrogade og Langebro begyndte man at sløjfe i 1886 — den sidste Rest, med Dronningens Mølle, faldt 1895 —, og efter at en Del af Terrænet var blevet benyttet til den store nordiske Udstilling i 1888, opførtes Raadhuset her paa den tidligere Gyldenløves Bastions Areal (se S. 171), og det smukke Vestervoldkvarter med Vestre Boulevard opstod efterhaanden. Af dets Bygninger fremhæves den 1889-93 opførte Hovedbrandstation, Kunstindustrimuseet (1890-94), Glyptoteket (1892-97), der udvides i de allersidste Aar (se S. 248), Overformynderiet (1893-94), Videnskabernes Selskabs Bygning (1894-98), Livsforsikringsselskabet Danmarks Bygning (1903), Musikkonservatoriet (1904-05), osv. Kvarteret fik saa at sige sin endelige Afslutning ved den nye, 1903 fuldendte Langebro (se S. 338). Paa den anden Side af Broen fortsættes i den allersidste Tid Boulevarden i „Amagerboulevarden“.

Samtidig foregik der store Forandringer i Terrænet N. for Sølvgadens Forlængelse. Efter at Kommunen i 1885 havde overdraget Staten Qvitzows Bastion ved Sølvgade, blev Statens Museum for Kunst opført her 1889-96 (se S. 240), medens i øvrigt Arealet mellem Øster Voldgade og den 1879 anlagte Stockholmsgade udlagdes til Park (Østre Anlæg) ifl. ovennævnte Kontrakt med Staten. Volden mellem Stokhusgade og Citadellet sløjfedes 1896 i Anledning af Kystbanens Anlæg og Opførelsen af Østbanegaarden, der fuldførtes 1897 (se S. 367), og nu staar kun som en Del af Østre Anlæg den Voldrest, der ligger mellem Stokhusgade og Pladsen foran Kunstmuseet. Ved Kystbanens Anlæg blev tillige den Del af Fæstningsterrænet, der laa mellem Østerbrogade og Øresund (Østre Glacis) ifl. Overenskomst af $^{4}/_{3}$ 1893 og Lov af $^{8}/_{5}$ 1894 overdraget Kommunen, og her opstod i de flg. Aar det smukt bebyggede *Glaciskvarter* og hele *Frihavnskvarteret* fra Østbanegade mod N. indtil Classensgade med Strandboulevarden, Gefionsplads osv. (Gadenavnene fastsloges 1897), efter at Frihavnen var anlagt 1894 (se S. 336).

Det store *Kalvebodsterræn*, der er opstaaet dels ved Opfyldning, dels ved Kommunens Køb 1871 af Ejendommen Enighedsværn, er for den store vestlige Dels Vedkommende væsentlig afgivet til Vestre Gasværk og Kvægtorvet med Slagtehusene og senere til den nye Godsbanegaard ifl. Overenskomst med Staten af $^{4}/_{3}$ 1893, medens den østl. Del, der begrænses mod S. af Kalvebod Brygge, mod V. af Godsbanegaarden, mod N. af Elektricitetsværket og Vestre Hospital og mod Ø. af Puggaardsgade, er blevet udlagt til almindelig Bebyggelse og til Dels bebygget i de allersidste Aar. Om den nye Centralbanestation, der ifl. Lov af 1904 skal anlægges S. for Vesterbrogade mellem Reventlowsgade og Tivoli, se S. 368. Ligeledes er det store Kvarter V. for Gasværket med Søndre Boulevard opstaaet hovedsagelig efter 1899.

Ogsaa i den indre By er der foregaaet en Del Forandringer i Aarhundredets sidste Halvdel, foruden dem, der alt ere nævnte. Af Ændringer i Gadenettet fremhæves særlig den højst nødvendige Udvidelse af *Nygade*, der vedtoges i 1898, og Anlægget af det nye *Citykvarter* mellem Østergade og Antonigade og mellem Pilestræde og Christen Bernikov Gade, et Anlæg, der paabegyndtes 1897 af et Konsortium og senere er fortsat af Byggeselskabet „City“ (paa et af Hjørnestederne ud til Østergade staar en af Jul. Schultz modell. Kvindeskikkelse, der skal symbolisere City). Ogsaa kan nævnes den i 1900 anlagte *Palægade* (egentlig kun Gaardsplads til de paagældende Ejendomme) mellem Bredgade og St. Kongensgade. Den indre By har ligeledes faaet flere nye monumentale Bygninger, saaledes Universitetsbiblioteket, 1857-61, Zoologisk Museum, 1863-69, det nye Nationalbibliotek, der bliver færdigt 1906, og i Bredgade Frederiks Kirke og den græsk-katolske Alexander Newsky Kirke, 1881-83, samt Skt. Albans Kirke i Esplanaden, 1885-87, m. fl. Men den største Forandring i den gamle By er og bliver dog, at Folkemængden her aftager ved, at denne Bydel mere og mere bliver Forretningskvarter, medens Beboerne søge ud til Forstæderne eller til de fjærnere liggende, bebyggede Kvarterer, et Forhold, der er berørt tidligere (se S. 8 og 445).

Forstæderne have i Aarhundredets sidste Fjerdedel udviklet sig med rivende Hast. Her er opstaaet en Vrimmel af nye Gader, der mere og mere strække sig ud fra Byen og som Fangarme gribe efter de bebyggede Arealer uden for Hovedstaden, og en Mængde offentlige og andre fremragende Bygninger, navnlig Kirker. Her nævnes saaledes paa *Østerbro* Skt. Jakobs, Nazareth, Esajas og Frihavnskirken, endvidere Øresundshospitalet, Husarkasernen, den Soldenfeldtske Stiftelse, Kronprins Frederiks og Kronprinsesse Louises Stiftelse, Østre Elektricitetsværk og Gasværket m. m.; paa *Nørrebro* Skt. Johannes, Skt. Stephans og Helligkors Kirke samt Blegdamshospitalet, i hvis Nærhed nu det nye Rigshospital skal rejses, Skt. Johannes Stiftelsen, Almindeligt Hospital, Alderdomshjemmet, m. m.; paa *Vesterbro* Skt. Matthæus, Krist-, Getsemane, Apostelkirken og Jesu Hjærte Kirke samt (foruden Kvægtorvet, der alt er nævnt) Abel Cathrines Stiftelse, m. m. En vigtig Forandring i Forstædernes Fysiognomi var Lukningen af Ladegaardsaaen fra Peblinge Sø til Bülowsvej og Anlægget af *Aaboulevarden*, der skete 1896-97 ifl. Overenskomst mellem Kbhs. og Frederiksberg Kommune.

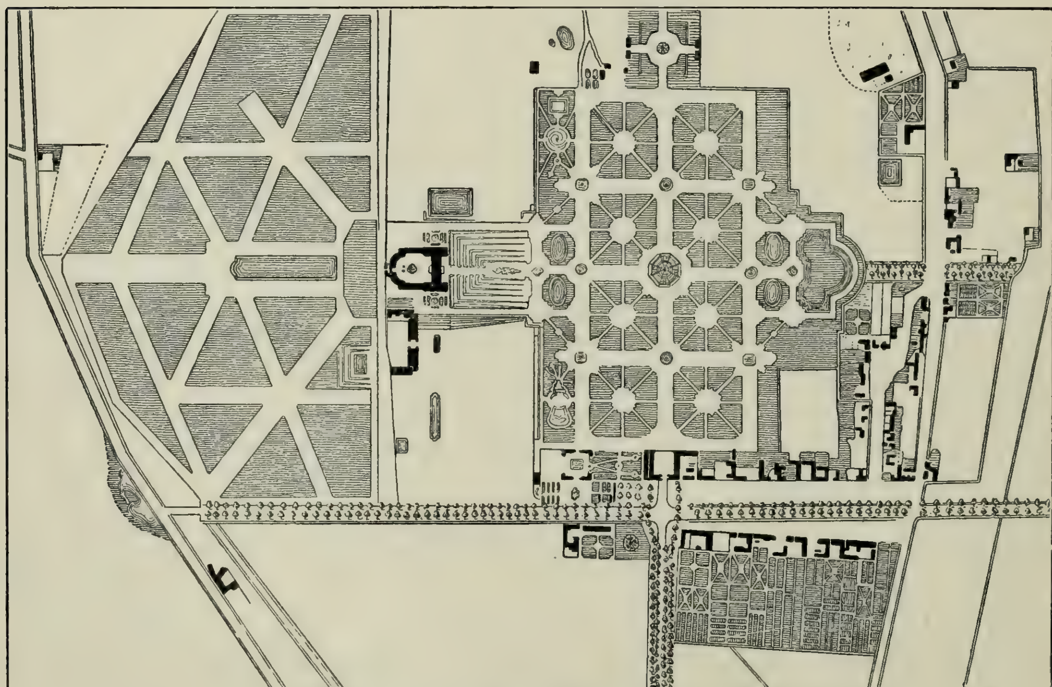
Endelig nævnes de S. 2 og 4 omtalte nyindlemmede Dele, Brønshøjkvarteret, Valbydistriktet og Sundbyerne, hvorved Hovedstadens Areal er forøget omtrent til det tredobbelte. Hermed gik Kbh. ind i det 20. Aarh.

Frederiksberg.

Frederiksbergs Historie naar kun tilbage til Midten af 17. Aarhundrede. De Jorder, hvorpaa Byen nu ligger, hørte i gammel Tid dels til Landsbyen Solbjærg — en af de Byer, Vald. I gav Biskop Absalon, og som denne atter overlod til Roskilde Bispestol —, der har ligget, hvor nu omtr. Allégade og Smallegade er (og hvorfra den mindre Torp Nyby, omtr. ved den nuv. Godthaabsvej, var udskilt), men som nedlagdes c. 1620, efter at den var brændt, og dels til Skt. Jørgens Hospital for spedalske, som efter Reformationen kom ind under Kronen, og som sammen med Solbjærg Bys Jorder lagdes ind under Kbh. Slots Ladegaard (se S. 279). Paa det nuv. Frederiksbergs Areal laa ved Midten af 17. Aarh. ikke andre Bygninger end den nævnte Ladegaard og Kalthuset (det senere Grøndal), der var anlagt som Krudtmølle af Tøjmester Peter Kalthof (deraf Navnet).

Begyndelsen til Frederiksberg skete, da Fr. III $^{2}/_{6}$ 1651 lod disse Jorder udstykke og bortfæste til 20 Bønder af hollandsk Afstamning fra Amager med Forpligtelse til at opføre en By der, og de byggede da deres Gaarde paa begge Sider af den nuv. Allégade (10 paa hver Side) samt en Kirke (se S. 109). Byen kaldtes *Ny-Amager* eller *Ny-Hollænderby* (ogsaa „Lille Amager“, „Vester Amager“ eller kun „Amager“) og strakte sig efterhaanden ogsaa over den nuv. Runddel ind i Pilealleen (i Haverne her ligesom ogsaa i Sommerlysts Have og i flere andre ved Allégade paavises eller paavistes til den seneste Tid Valnøddetræer, der skulle være plantede af de første Beboere). Bønderne vare flyttede til Stedet i Tillid til de kgl. Privilegier, der bl. a. tilsagde dem, at de skulde beholde Jorderne for sig og Efterkommere til evindelig Ejendom for en aarl. Afgift af 700 Rd., som de kunde betale ved at have Kongens Kvæg paa Græs og levere Smør o. l. til Hofholdningen. Men det gik ikke efter Forventning; Beboerne kom snart i Baghaanden med Skatter og Afgifter, og flere opgav tidlig deres Gaarde. I Nov. 1658 afbrændte de svenske Byen med Kirken, og i den følgende Tid fore ogsaa de danske Tropper ilde med Beboerne. Byen med Kirken blev vel genopført efter Krigen; men en stor Misvækst i 1665 bragte den i endnu større Nød, og Kongen gik strengt frem mod Indbyggerne og befalede dem gentagne Gange at betale deres Afgifter, der skulde anvendes til den 1666 opførte *Prinsessegaard* eller *Kaningaard*, der laa ved den sydl. Ende af Byen omtrent, hvor nu Indgangen til Frederiksberg Have er (se S. 158). Saaledes bleve de 1669 indstævnede, da de stod tilbage med 3 Aars Afgift. Noget blev dog eftergivet dem, men det hjalp ikke, og Byen svandt mere og mere ind. Thi dels maatte Bønderne i 1675 afgive over 6 Td. Ld. til Hollænderen Cornelius v. d. Veer til Anlæggelsen af et Teglværk, dels bortsolgte de i deres Nød efterhaanden større og mindre Stykker Jord til fremmede; saaledes havde Admiral Niels Juel (der 1672 besad det ovennævnte Kalthus) og Broderen Jens Juel samt Assessor Abraham Wüst Ejendomme derude; den sidste fik 1673 Tilladelse til at anlægge et Teglværk (i nuv. Smallegade). Der blev endog i 1689 nedsat en kgl. Kommission for at standse disse Bortsalg, uden at det dog hjalp. Da saa over Halvdelen af den tilbageblevne By brændte $^{13}/_{6}$ 1697, bleve Jorderne ifl. kgl. Res. af $^{20}/_{7}$ 1697 fratagne Bønderne i April 1698, fordi

de ikke havde overholdt Privilegiernes Betingelser. De kunde flytte andre Steder hen og fik Løfte om Gaarde paa Amager, hvis saadanne bleve fæsteledige, eller de kunde blive, men skulde da ernære sig ved Havedyrkning, hvortil en ringe Del af Jorderne indrømmedes dem, medens Resten henlagdes til de kgl. Stalde ved Kbhs. Slot som Eng (til Høbjærgning) eller til Udvidelsen af *Kronprinsens Gaard*, den tidligere Prinsessegaard (se Side 158). Baade Kalthuset og Wüsts Teglværk beholdt dog deres Jorder, og omtrent samtidig (1699) udlagdes der til Regimentskvartermester Georg Vodrof et Areal langs Skt. Jørgens Sø til Anlæg af en Vejrmølle til Valkning af Klæde. Mange af Beboerne, dengang c. 300, droge bort, men en Del blev boende paa ovennævnte Betingelser, og Byen var fra nu af en lille Husmandsby, der i verdslig Henseende 1699 lagdes ind under Taarnby Birk paa Amager, medens den før havde haft sin egen Skultus

Kort over Frederiksberg fra 1742.

eller Byfoged; sin Kirke fik den dog Lov at beholde (se S. 110). Navnet Ny-Hollænderby blev efterhaanden fortrængt af det nye Navn *Frederiksberg*, som Byen efter kgl. Befaling blev kaldt, efter at Slottet var blevet opført. Indbyggerne følte sig dog i lang Tid endnu knyttede til Amager; navnlig søgte Drenge og Piger derud som Tyende.

I de næste halvandet hundrede Aar er der ikke meget at fortælle om Frederiksberg By; dens Historie er omtrent Slottets Historie. Efter at Slottet var blevet færdigt og mere og mere blev beboet af Kongefamilien, fik Byen nogle Begunstigelser, og den tiltog en Del, saa at den ved 1730 anslaas til at have 6-700 Indb., ligesom flere Handlende og Haandværkere bosatte sig der; især var der en Del Slagtere og Værtshusholdere. Ogsaa flere Fabrikker anlagdes; saaledes blev den ovennævnte Vodrofsgaard, hvis Bygninger under Pesten 1711 vare blevne benyttede til Lasaret, 1737 købte af Fabrikant Johs. Plump, der ifl. kgl. Privilegium af 1733 indrettede en Sejldugsfabrik her (i Stedet for den i Kjøge 1698 oprettede

Fabrik), hvor der forfærdigedes Sejldug til Flaaden; ved Midten af 18. Aarh. var der et Kapunstopperi paa det Sted, hvor nu Bagerstræde er, og i Nærheden ved Gl. Kongevej et Farveri; ved Falkonergaarden laa der et Voksblegeri. Paa det ældste Kort af Frederiksberg, som findes, fra 1742, ses de samme 3 Gader, som har udgjort Byen lige til Nutiden: Allé-, Smalle- og Bredegade. Allégade, der dengang kaldtes Vejen til Falkonergaarden, var ligesom den anden Adgang til Slottet, Frederiksberg Allé, kun for Fodgængere, medens Køren og Riden var forbeholdt de kgl. Herskaber. Af andre Færdselsveje nævnes Roskildevejen, der førte ad Vesterbro gennem den nuv. Rahbeks Allé forbi Bakkehuset (første Gang nævnt 1736) og gennem Valby; desuden Gl. Kongevej og Vejen mellem Ladegaarden og Grøndal. Værnedamsvej, der har faaet Navnet efter en Øltapper Werner Dam, nævnes allerede før Midten af 18. Aarh.; den nuv. Roskildevej, mellem Frederiksberg Have og Søndermarken aabnedes først 1776. I verdslig Hens. skete der den Forandring, at Byen, som 1717 var bleven indlemmet i Kbhs. Regiments Rytterdistrikt, ved kgl. Res. af $^{7}/_{7}$ 1721 henlagdes fra Taarnby Birk til Kbhs. Rytterdistrikts Birk, hvis Tingsted var i Ballerup, og saaledes vedblev det indtil 1803, da Tingstedet henlagdes til Blaataarn (se S. 184). I 1734 fik Frederiksberg sin nye Kirke og ved kgl. Res. af $^{16}/_{3}$ 1736 sin egen Præst og blev et særskilt Sogn, hvortil Vesterbro henlagdes (se S. 110). En betydelig Forandring skete i Marts 1765, idet Jorderne, som for største Delen vare blevne henliggende til Høbjærgning for de kgl. Stalde, bleve solgte af Kronen ved Auktion, men rigtignok til fremmede, vistnok mest Kjøbenhavnere, da Frederiksberg allerede dengang havde faaet noget Præget af en Landliggerby; først 1775 kom Jorderne i selve Bøndernes Eje.

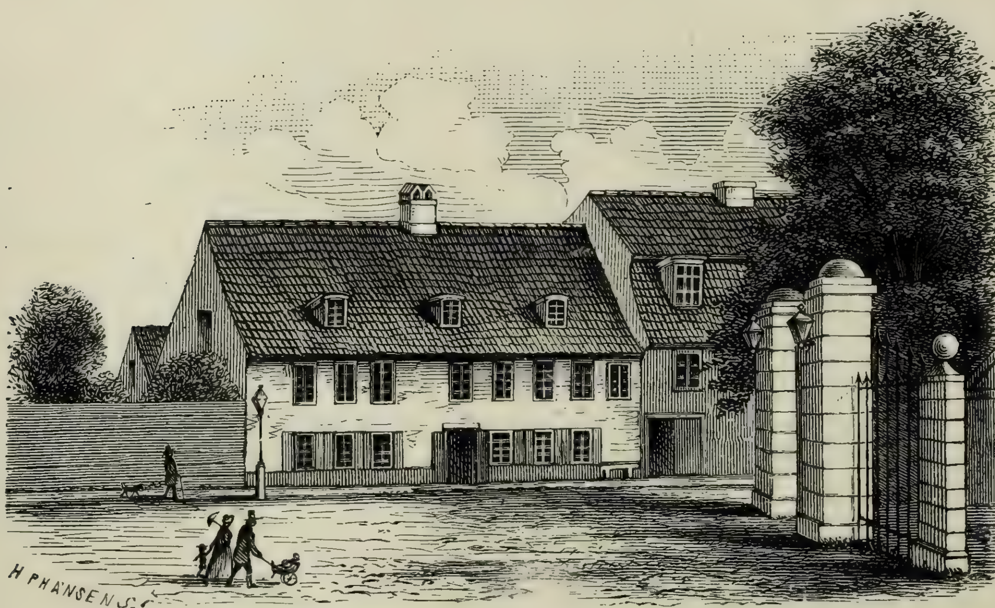
Med Fr. VI, der hyppig opholdt sig paa Slottet, begyndte en betydelig Opgangstid for Sognet, der ved Beg. af 19. Aarh. havde c. 1200 Indb., hvoraf de fleste dog boede i selve Byen, idet Vejene til Frederiksberg stadig henlaa lidet bebyggede som Markveje; det gælder saaledes baade Bredegade og Smallegade, der endnu midt i 1830'erne havde dette Præg; Gl. Kongevej var uden for Værnedamsvej ubebygget; i Frederiksberg Allé laa kun en halv Snes Landsteder, alle paa højre Side fra Byen; Roskildevej uden for Sorte Hest var ogsaa ubebygget paa faa Undtagelser nær (her laa Winstrups Værksteder og Mølle samt den 1776 oprettede Slotskro). Efterhaanden kom der flere Avlsgaarde og Landsteder paa Markerne. I 1835 havde Sognet 135 Gaarde og Huse og c. 1500 Indb., hvoraf henholdsvis 65 og 880 i Byen. Af større Gaarde paa Markerne nævnes den allerede omtalte Grøndal, der tillige med den tilstødende Flintholm fra Fr. VI's sidste Tid ejedes af Politikeren Balthasar Christensen (til hans Død 1882), Bakkehuset og Vodrofsgaard, der nu var et Landsted; ved Vejen, nu Vodrofsvej, der førte ind til den fra Gl. Kongevej, laa Vodrofsmølle. — Paa Falkonergaarden, der længe havde været i Forfald, blev Falkoneriet helt nedlagt 1810, og Gaarden bortforpagtedes, indtil den 1818 solgtes til Kapelmusikus Bruun, som havde anlagt en Vokslysfabrik der. Ladegaarden er omtalt S. 279. I Egnen om Falkonerallé var der tilkommet flere større Gaarde, saaledes Godthaab, Kathrinelyst, Sindshvile, Landlyst, Mariendal og Rolighed, ved Gl. Kongevej bl. a. Vilhelminelyst, Lykkesholm og Forhaabningsholm.

I 1807 var Frederiksberg besat af Englænderne, og af de 13 Batterier,

de lagde uden om Kbh. for at beskyde den, laa flere paa Frederiksbergs Grund, saaledes et ved Gl. Kongevej (Svanholms Have), et i Vodrofsgaards Have og et ved Ladegaardsvej (ved Rolighed). Sognet selv led ikke nogen nævneværdig Skade.

Ved Reskr. af $^{25}/_{8}$ 1818 blev Kbhs. Amts Rytterdistrikts Birk delt i to Birker, Nordre og Søndre Birk, saaledes at Frederiksberg kom til at høre til det sidste.

Ved Midten af Aarhundredet havde Sognet henved 3000 Indb.; men der var i det hele knap 200 Gaarde og Huse, og Byen havde stadig et overvejende landsbyagtigt Præg. I 1840'erne begyndte der dog at vise sig Tegn paa, at den nye Tid nærmede sig. Det Sogneforstanderskab, som Frederiksberg fik 1841 sammen med Hvidovre, lod Bredegade brolægge 1845, og Byens 3 Gader fik de første Lygter i 1848; paa Vejene, der

Oehlenschlægers Fødested og Jærnporten ved Indgangen til Frederiksberg Allé.

førte fra Kbh., kom der flere Bygninger, og 1846 opførtes den første egentlige Villa (Arkitekt: Herholdt) paa Gl. Kongevej, Taarnborg ved nuv. Ørstedsvej.

Efter 1850 hørte „Idyllen“ op, og Begyndelsen blev gjort til den store Bebyggelse, som tog mere og mere Fart og i de næste 30-40 Aar forvandlede Frederiksberg til en Del af Storbyen. Den første af de nye Veje ved Gl. Kongevej, Christiansholmsvej (nu Nyvej), anlagdes 1851, og snart efter fulgte Lykkesholms-, Bianco Lunos- og Forhaabningsholms Allé. Særlig fra Midten af 1850'erne gik det raskt med Byggeriet. I 1855 udparcelleredes Grundene ved Pilealleen, og i disse Aar grundlagdes *Villakvarteret* ved Gl. Kongevej og *Schønbergskvarteret*. Det første anlagdes af Raadmand F. C. Bülow, der i 1852 havde købt et stort Areal mellem Gl. Kongevej og Ladegaardsaaen; her opstod den nordl. Del af H. C. Ørstedsvej samt Bülowsvej med mellemliggende Villaveje, og ved Bülowsvej opførtes Veterinær- og Landbohøjskolen 1856-58 (se S. 236). Af en helt anden Karakter var Schønbergskvarteret, der anlagdes 1856 ved Gl. Konge-

vej mellem Vodrofsvej og Værnedamsvej, paa en Grund, der 1831 ved Gaarden Svanholms Udparcellering var købt af Etatsrd. Schønberg; det fik et fuldstændig bymæssigt Præg med høje Huse i Schønbergsgade, Ørstedsgade (nu Danmarksg.) og Schouwsgade (nu Vodrofs Tværg.). Mellem Danmarksgade og Vodrofsvej anlagdes allerede 1853 Bryggeriet Svanholm med en i sin Tid meget besøgt Ølhalle. Omtrent samtidig begyndte Udparcelleringen af Jorderne N. for Godthaabsvej fra Falkonerallé (1854) og en tættere Bebyggelse af Gl. Kongevej og Frederiksberg Allé. Af offtl. Bygninger fra denne Periode kunne nævnes Kjøbenhavns Sygehjem, opført 1857-59 ved Rolighedsvej (se S. 314) og Aandssvageanstalten ved Rahbeks Allé 1859-60 (se S. 235), hvilken sidste dog til Dels ligger paa Kbhs. Grund. Ogsaa kan nævnes, at Grunden til Rubens Væveri lagdes 1854, og den første større Skole, Schneekloths, opførtes 1855. Endelig anlagdes 1856-57 mellem Gl. Kongevej og Frederiksberg Allé (paa Grunden af Mægler Gersons store Have) Forlystelsesetablissementet Alhambra (Hovedbygningen i maurisk Stil) af G. Carstensen som Konkurrent til Tivoli.

Den store Tilvækst nødvendiggjorde en Forandring i kommunal Henseende, og ved Loven af 29. December 1857 udskiltes Frederiksberg fra Hvidovre Sogn, fik sin egen Forfatning og deltes i et By- og et Landdistrikt, og omtrent samtidig kom den kjøbenhavnske Bygningslov med nogle Forandringer til at gælde for en Del af Kommunen. I Sept. 1860 tændtes Gassen første Gang paa de mest befærdede Veje; 1863 opførtes den første store Kommuneskole i Falkonerallé (se S. 239) og Hospitalet og Fattighuset ved Lampevej (S. 281), s. Aar aabnedes Sporvognskørselen, 1864 var Jærnbanestationen færdig, og ved Lov af $^{23}/_{2}$ 1866 fik Bydistriktet samme Næringsfrihed som Købstæderne. I det Aar havde Kommunen i alt 530 Bygninger.

Efter at den private Byggevirksomhed var standset eller sagtnet i nogle Aar paa Grund af Pengekrisen, tog den atter fat i Midten af 1860'erne. Platanvejen anlagdes i 1866, s. Aar lagdes Grundstenen til de Classenske Boliger, 1867 overdroges Frederiksberg Allé og Runddelen til Kommunen, 1868 opførtes Kvarteret ved Skt. Knudsvej og Niels Ebbesensvej, 1870-72 Kvarteret ved Alhambra- og Hauchsvej, efter at Alhambra var nedlagt 1868 og Grunden udlagt til Bebyggelse, 1873 gennemførtes den sydl. Del af Ørstedsvej (ved Køb af Vilhelminelysts Jorder) ud til Gl. Kongevej, hvorved den vigtige Forbindelse med Nørrebro kom i Stand, og flere af de omliggende Veje anlagdes eller udvidedes; midt i 70'erne opstod Kvarteret uden for Smallegade og Frederiksberg Have, det saakaldte „Bangs Vænge“ (Steen Blichers Vej og Poul Møllers Vej), og Kvarteret omkring Jærnbanestationen (Monrads Vej) og 1879 Rathsackskvarteret mellem Gl. Kongevej og Falkonerallé (Rathsacksvej, Chr. Winthers Vej m. fl.). Tillige begyndte mange af de ældre Veje efterhaanden at tabe deres landlige Præg ved Opførelsen af store Bygninger.

Efter 1880 er Bebyggelsen foregaaet endnu stærkere; den har i disse sidste Aartier endog overgaaet Byggeriet i Hovedstaden, i alt Fald relativt, og har helt givet Frederiksberg et bymæssigt Præg. Navnlig ere Falkonerallé, Gl. Kongevej, Frederiksberg Allé og H. C. Ørstedsvej saa godt som helt blevne Gader. For Falkonerallés Vedkom. foregik dette væsentlig i 80'erne, samtidig med at det betydelige Sindshvilekvarter mellem Jærnbanen og Godthaabsvej opstod paa den tidligere Ejendom Sindshviles Grund, lige-

som det mere villamæssige Kvarter Ø. for Godthaabsvej (Kong Georgs Vej, Dronn. Olgas Vej) blev til; ved Falkonerallé opførtes 1886 Frederiksberg Raadhus.

Den fuldstændige Bebyggelse af Gl. Kongevej og Frederiksberg Allé skete derimod væsentlig i 90'erne, samtidig med at der fremkom nye Forbindelsesveje mellem disse (som Martensens- og Madvigs Alleer) og mellem Alleen og Vesterbrogade (som Kingosgade). Paa samme Tid bebyggedes Ørstedsvej mere og mere, og der voksede et helt nyt Kvarter op Ø. for denne Vej mellem Jærnbanen og Bernstorffsvej samt Vodrofsvej (Forchhammersvej, Johnstrups Allé). Af andre Kvarterer, der opstod i Slutningen af 90'erne, nævnes Kvarteret Ø. for Falkonerallé mellem Rolighedsvej og Jærnbanen (Hostrups-, Brandes'- og Fjords Alleer), Kvarteret Ø. for Allégade mellem Gl. Kongevej og Frederiksberg Allé (Hollændervej, Maglekildevej, m. fl.) og Kvarteret paa „Ny Bakkegaards Vænge“ mellem Vesterbrogade og Rahbeks Allé (Bakkegaards- og Halls Alleer m. fl.).

For øvrigt var i Aarhundredets Slutning Bebyggelsen særlig stærk omkring Godthaabsvej og Fasanvejen, baade i By- og Landdistriktet. Allerede i 80'erne var der opstaaet et stort Kvarter (Kongens Vej, Dronningens Vej m. fl.) V. for Søndre Fasanvej mellem Frederiksberg Assistens Kirkegaard og Diakonissestiftelsen ved Peter Bangs Vej (den hed indtil 1868 Klammerivej; allerede 1682 forekommer „Clammeryesvej“). Syd for denne Vej og V. for Diakonissestiftelsen opstod i Slutn. af 90'erne et af „Frederiksberg Arbejderes Byggeforening“ opført Arbejder-Villakvarter. Paa samme Tid voksede Kvarteret op S. for Nordre Fasanvej mellem Godthaabsvej, Nyelandsvej og de Classenske Boliger (Langelandsvej, Lollandsvej m. fl.), og N. for Vejen skød Gader frem omkring det store Bygningskompleks, der omfatter Hospitalet og Forsørgelsesanstalterne (se S. 282), der ere opførte 1900-3. Til de store Byggeforetagender, der ogsaa tilhøre Begyndelsen af 20. Aarh., nævnes endelig Anlæg af 3 nye Gader (anlagte i 1904-5): Prinsesse Maries Allé mellem Gl. Kongevej og Vodrofsvej paa det tidligere Bryggeri Svanholms Grund, Hornemanns Allé, mellem Gl. Kongevej og Frederiksberg Allés første Runddel paa det tidligere Forlystelsessted Skt. Thomas' Grund, og Frederik VI's Allé mellem Allégade og Frederiksberg Have paa en Grund, hvor tidligere Kbhs. Sporvejsselskab havde Stalde og Vognremiser.

At Frederiksberg Kommune nu ved de sidste Indlemmelser i Kjøbenhavn helt er omsluttet af Hovedstaden, er omtalt S. 2 og vist paa Oversigtskortet S. 4.

Litteraturfortegnelse.

De vigtigste Skrifter, der vedkomme Kjøbenhavns Topografi og Historie.

(Monografierne ere for det meste anførte under de enkelte Afsnit eller Artikler. Se i øvrigt *Bibliotheca Danica*).

H. Wallensbech, Diarium polem. metr. Latino Danicum obsidionis Havniensis ab $^{8}/_{8}$ 1658 ad $^{1}/_{6}$ 1660 eller en daglig Tegnebog indeh. Kiøbenhaffns Beleirings Idretter. Hafn, 1660.

A. M. Hjørring, Leyrs-Krantz, Kbh. 1660 (udg. ofte senere). — S. Forf., Leyres Politie, Kbh. 1661.

Chrph. Purrivus, Metropoleos Daniæ in nuce Iliados delineatio. Ewig-grünende Ehren-Crone in sich führend eine kurtze doch richtige Entwerffung d. Kgl. Residentz- Freyen- Reichs- Haupt- See- Stapel- und Helden-Stad Copenhagen; u. St. 1662.

Grundrichtige Beschreibung d. freyen Reichs-Kgl. Residentz- Haupt- See- Stapel- und Handelsz Stadt Copenhagen; poetisch auffgesetzet; u. St. 1668.

P. J. Resen, Inscriptiones Haffnienses Latinæ Danicæ et Germanicæ una cum inscriptionibus Amagriensibus Uraniburgicis et Stellæburgicis nec non duabus epistolis Tychonis Brahe et Sophiæ Brahe. Hafn. 1668.

J. F. Bergmann, Metrica Havniæ, Metropoleos Delineatio, d. i. Gründliche Abbildung u. Beschreibung d. Kgl. Residentz, Festung, Reichs- Haupt- See- und Helden-Stadt Kopenhagen, Stralsund 1674.

Vitus Bering, († 1675), Obsidio Hafniensis, Hafn. 1676.

(*Rostgaard, Jens*), Dend Kgl. Residents Stad Kiøbenhavn, dends Begyndelse, Opkomst og Endeel af det, som derudi er passeret af en og anden Krønicke uddragen fra 1168-1711. Kbh. 1720 (udg. ofte senere).

Erik Pontoppidan, Memoria Hafniæ oder Beschreibung d. kgl. dänisch. Haupt- und Residentz-Stadt Copenhagen, gerichtet auf den Zustand des Jahres 1724. Schleswig 1729 og Glückstadt 1738.

L. de Thurah, Hafnia hodierna eller udførlig Beskrivelse om den kgl. Residentz- og Hovedstad Kiøbenhavn med en Forklaring om alle de Mærkværdigheder, som denne Stad nu omstunder indbefatter, Kbh. 1748. Med c. 110 Kbtvl.

H. E. Berling, Kiøbenhavn i sin Jubel-Glands, Kbh. 1749.

Erik Pontoppidan, Origines Hafnienses eller den kgl. Residentz-Stad Kiøbenhavn, forestillet i sin oprindelige Tilstand fra de ældste Tider indtil dette Seculi Begyndelse, Kbh. 1760. Med 14 Kbtvl.

J. H. Lidén, Dagbog under et Ophold i Kjøbenhavn i Sommeren 1768, udg. at P. W. Becker, Kbh. 1867 (Særtr. af Danske Saml.).

E. C. Hauber, Beschreibung von Kopenhagen und den Kgl. Landschlössern für Reisende. Kph. 1770 (nye Udgaver 1777 og 1782). — *S. Forf.*, Beskrivelse over den kgl. danske Residentsestad Kiøbenhavn og de kgl. Slotte paa Landet. Oversat (ved L. C. Dan) efter 3. tydske Opl., forøget og forbedret. Med Grundtegning. Kbh. 1783 (en Overs. af den første).

H. Holck, Kiøbenhavns Beskrivelse efter dens nu værende Forfatning til 1774. Kbh. 1774. — S. Forf., Kiøbenhavns Sognekirkers Beskrivelse samt Kirkernes Legater og Sogne, Gader m. m., Kbh. 1775. — S. Forf., Fremmedes og Reysendes Haand-Lexicon i Kiøbenhavn; u. St. 1777.

N. Jonge, Den kgl. Hoved- og Residentz-Stad Kiøbenhavns Beskrivelse, forestillende Stadens Tilstand, Beskaffenhed og Merkværdigheder i de ældste, mellemste og nyeste Tider. Kbh. 1783 (Paa det st. kgl. Bibliotek, Ny kgl. Saml. 669, findes i Haandskrift 2. Del; en Afskrift findes ogsaa i Raadstuearkivet).

C. F. Reiser, Historiske-Beskrivelsse over den mærkværdige og meget fyrgterlige store Ildebrand 1728, Kbh. 1784; 2. og forbedr. Opl. u. Aar; 3. fuldstændige Udg. (ved N. C. Øst), Kbh. 1827; ny Udg. ved Oluf Nielsen (sammen med den af R. forfattede Levnedsbeskrivelse), Kbh. 1890.

J. F. Lange, Beschreibng d. kgl. Residenzstadt Coppenhagen und der kgl. Landschlösser. Nebst einem Plan. Berlin 1786.

(*N. J. A. Y. Descampeaux*), Kort Beskr. over Kiøbenhavn og dens omliggende Steders Mærkværdigheder; u. St. 1787 (ogsaa paa Fransk).

P. Paludan, Saml. til en Beskrivelse over Christianshavn og Frelserens Kirke smstds. Kbh. 1781.

G. L. Lahde Branden i Kiøbenhavn d. 5. 6. og 7. Juny 1795; u. St. o. Aar. Med Kobbere. — S. Forf., Branden i Residentz Staden, eller fuldstændig Efterretn. om den skrækkelige Ildebrand, som d. 5., 6. og 7. Juni 1795 fortærede mere end Fjerdeparten af Kiøbenhavn. Sammenskrevet af en troværdig Mand. U. St. 1797. ·

Hist. Beskrivelse saavel over Ildebranden i Kiøbenhavn fra 5. til 7. Juni 1795, som og over de ødelagte offtl. og private Bygninger tillige med sammes Mærkværdigheder. Kbh. 1795.

(*A. O. Schellenberg*), Freie Bemerkungen über Kopenhagen in Briefen, u. St. 1796.

J. H. Rawert, Udførlig Beretning om den Plan, der blev lagt og udført i Anledn. af den store Ildebrand i Kiøbenhavn 1795, efter hvilken den afbrændte Deel af Staden mere regulær, beqvem og brandsikker kunde opbygges. Kbh. 1800.

Fr. Thaarup, Journal og Haandbog for Kjøbenhavnere, saavel som for andre, der om Kbhs. Forfatning søge Kundskab; I. Bd. og II. Bds. 1. H.; Kbh. 1797-1813.

R. Nyerup, Kjøbenhavns Beskrivelse, Kbh. 1800. Med 2 Grundtegn. — S. Forf. Beschreibung d. Stadt Kopenhagen. Aus dem Dänisch. übers., abgekürzt u. theils vermehrt von Malthe Möller. Kbh. 1807. — S. Forf., Vollständige Beschreibung d. Stadt Kopenhagen. Neue Deutsch umgearbeitete, bis auf jetzige Zeit fortgeführte Ausg. von E. F. Fischer. Mit Plan u. Kupfer. Kph. 1815.

J. E. Angelin, Underrättelser om Köpenhamn; tillika med en graverad Karta öfver denne Hufvudstad. Stockholm 1806.

H. Callisen, Physisk-medicinske Betragtninger over Kjøbenhavn; 2 Dele. Kbh. 1807-9.

L. Møller, Kjøbenhavns nye Leirkrands, Kbh. 1807.

(*A. A. Feldborg*), Spazier-Reise nach Kopenhagen u. den umliegenden Gegenden auf Seeland, Kph. 1808 (overs. af G. Bonnier).

R. Christensen, (*R. Nyerup*), Beskrivelse over Kiøbenhavn, eller Vejviser for Rejsende. Med en ny og fuldstændig Grundtegn. over Kbh. Kbh. 1821.

Fr. Thaarup, Kjøbenhavns Mærkværdigheder, en Haandbog saavel for Stadens Indbyggere som især i Hensyn til Fremmede og Reisende. Kbh. 1821. — S. Forf., Manuel des beaux arts et des curiosités à Copenhague. Traduit du Danois, avec additions de certains objets des sciences (ved H. A. Martensen?). Kbh. 1823. — S. Forf., Kjøbenhavn og Omegn. Beskreven især med Hensyn paa Rejsende. Kbh. 1826. — S. Forf., Kopenhagen mit der Umgegend; besonders zum Nutzen der Fremden u. als Anleitung fur sie. Mit 2 Karten u. 4 Kupf. Kph. 1828 (atter udg. 1831, 1834, 1835). — S. Forf., Vejviser i Kbh. især for Rejsende. Med en fuldst. Grundtegn. over Kbh. Kbh. 1829 (paa tysk 1830).

E. H. Tregder, Taschenbuch für Fremde u. Einheimische in Kopenhagen. Aus d. Handschrift des Verfassers übers. von Malthe Möller. Kph. 1829 (Berichtigungen u. Zusätze 1830).

R. Jones, Copenhagen and its environs, Cph. 1829 (med 4 Tegn. og 1 Plan).

H. C. Hansen, Hist. Fremstilling af de mærkeligste Begivenheder henhørende under Kjøbenhavn 1168-1663. Ogsaa med Titel: Hist. Fremstilling af de mærkeligste Begivenheder i Kongeriget Danmarks og Hertugdømmernes Kjøbstæder, Slotte og Fæstninger, 1. Deel og 1. Hæfte af 2. Deel. Kbh. 1830-31.

J. Th. Thomsen, Alphabetisk Register over alle de i Kjøbenhavn og Christianshavn værende Gader, Stræder, Torve og Pladser. Kbh. 1831.

Fr. Thaarup, Beskrifning öfver Köpenhamn och dess Nejder. Ofversättning (af J. Bohmann) med 1 Plankarte och 4 Vyer. Örebro 1831.

C. J. Gjessing, Almeennyttig Lommebog for 1832, nærmest udarbejdet som Vejledning for de Handlende saavelsom for enhver anden Forretningsmand eller Rejsende, der maatte have Anledning til at besøge Hovedstaden. Kbh. 1832.

Fr. Thaarup, Kopenhagen u. die Umgegend. Ein Taschenbuch für Reisende; mit 2 Karten. Kph. 1837 (atter udg. 1839, 1841, 1844, 1846).

F. C. Schäffer, Kort hist. Oversigt ang. Kongens Nytorv og de derom siden 1831 stedfundne Omhandlinger. Kbh. 1838.

J. Behrend, Kjøbenhavns satirisk-komiske Vejviser eller den skjælmske Ledsager i Danmarks Hovedstad. Kbh. 1839.

G. Sterm, Statistisk-topographisk Beskrivelse over Hoved- og Residentsstaden Kjøbenhavn. Kbh. 1841.

C. Richard, Promenades dans Copenhague et aux environs. Guide de l'étranger. Ornée d'une vue génerale de la ville et suivie d'un plan. Cph. 1848 (atter udg. 1853).

A. E. Meinert, Fortællinger om Kjøbenhavn. Kbh. 1850.

F. V. Mansa, Pesten i Kjøbenhavn 1711, skildret fra et lægevidensk. Standpunkt, Kbh. 1844. — S. Forf., Pesten i Helsingør og Kjøbenhavn 1710-1711. En hist. Fremstilling (ny Udg.), Kbh. 1854.

C. Rothe. Udsigt over Kjøbenhavns Kirkers Hist. med nogle statistiske Bemærkninger. Kbh. 1854.

J. L. Ussing, Græske og latinske Indskrifter i Kjøbenhavn, Kbh. 1854.

L. J. Flamand, Kjøbenhavn, dens ældre og nyere Historie samt Beskrivelse. Kbh. 1855.

W. v. Vett. Kjøbenhavn, hist.-topographisk Beskrivelse, 2 Hæfter. Med Litografier. Kbh. 1855-56.

G. F. Lassen, Dokumenter og Aktstykker til Kjøbenhavns Befæstnings Historie. Med Plan. Kbh. 1855.

J. Levin, Kjøbenhavns Beskrivelse, en Vejledning for Rejsende. Med 5 Planer (Særtr. af Kbhs. Adressebog). Kbh. 1856.

Jørgensen Jomtou, Kjøbenhavn og Kjøbenhavnerne. Kbh. 1856.

Cl. Rosenhoff, Illustr. Veiviser og Beskrivelse over Byen og Omegnen. Med 50 Afbildn., 8 Planer og 1 Grundtegn. Kbh. 1857.

B. H. Faber, Kjøbenhavns Bombardement 1807. Kbh. 1857.

P. G., Kortfattet Beskrivelse af Kjøbenhavn og dens Belejring 1658-60 samt Kaart og Propsekt af Byen paa samme Tid samt Plan over Stormen af L. Both. Kbh. 1859.

H. F. Rørdam, Kjøbenhavns Kirker og Klostre i Middelalderen. Med Plan. Kbh. 1859-63.

L. Holst, Bidrag til en Skildring af Kjøbenhavn for 100 Aar siden, Kbh. 1861. — S. Forf., Kjøbenhavn og Kongerigets Kjøbstæder for omtr. 100 Aar siden. Kbh. 1862 (Særtr. af Dansk Maanedsskrift).

L. Both, Kjøbenhavn historisk-topographisk beskreven. Med 12 lithogr. Prospekter og 3 Kort. Kbh. 1865 (atter udg. 1873).

P. V. Grove, Kjøbenhavn og Omegn. Illustr. Rejsehaandbog, udg. af Foreningen Fremtiden. Kbh. 1870 (atter udg. 1871 og 1880).

J. G. Burman Becker, Gjæstgivergaarde i Kjøbenhavn i ældre Tid (Særtryk af Danske Samlinger). Kbh. 1872.

J. C. L. Plenge, Nogle Træk af Livet i Kjøbenhavn for en Menneskealder siden, Kbh. 1873

A. D. Jørgensen, Det ældste Kjøbenhavn (Særtr. af Aarb. f. n. Oldk. 1872, 1877 og 1881).

O. Nielsen, Kjøbenhavns Diplomatarium. Samlinger af Dokumenter, Breve og andre Kilder til Oplysning om Kbhs. ældre Forhold før 1728. Udg. ved Kbhs. Kommunalbestyrelses Omsorg; 8 Bd. og 2 Registerbd. Kbh. 1870-87.

H. E. G. Saabye, Kjøbenhavn og Omegn, Kaart og Veiviser for Rejsende. Kbh. 1874.

C. E. Secher, Kjøbenhavns Historie. Kbh. 1874.

E. C. Werlauff, Danske især Kjøbenhavnske Tilstande ved og efter Overgangen til det 19de Aarh. (Særtr. af Hist. Tidsskr.). Kbh. 1874.

O. Nielsen, Kjøbenhavns Historie og Beskrivelse; 6 Bd. Kbh. 1877-92.

L. Both, Østergade før og nu, med nogle tilstødende Gader. Med Kort og Prospekter. Kbh. 1877.

R. Meiborg, Borgerlige Huse, særlig Kbh.s Professorboliger 1540-1630. Med et Kort. Kbh. 1881.

A. Heise, Det ældste Kjøbenhavn og den nyere Granskning (Særtr. af Hist. Tidsskr. 5. R. II).

M. Rubin, Bidrag til Kjøbenhavns Befolkningsstatistik i Hundredaaret 1630-1730, (Særtryk af Hist. Tidsskr. 5 R. III).

J. Davidsen, Fra det gamle Kongens Kjøbenhavn; 2 Dele. Med Illustrationer. Kbh. 1880-81.

O. Nielsen, Kjøbenhavn paa Holbergs Tid. Med 1 Kort og mange Illustr. Kbh. 1884.

J. Davidsen, Fra vore Fædres Tid. Med Illustr. Kbh. 1884.

Carl Bruun, Kjøbenhavn. En illustr. Skildring af dets Historie, Mindesmærker og Institutioner; 3 Dele. Kbh. 1887-1901.

J. Davidsen, Kjøbenhavnerliv i ældre og nyere Tid. Med Illustr. Kbh. 1889.

Lucy Andersen, Guide to Copenhagen; illustr. with maps. London 1889.

M. Rubin, 1807-14, Studier til Kjøbenhavns og Danmarks Historie. Kbh. 1892.

Alfred Larsen og *E. Schiødte*, Gamle kjøbenhavnske Huse og Gaarde. Udg. af Foreningen Fremtiden. Kbh. 1894.

M. Rubin, Frederik VI's Tid, fra Kielerfreden til Kongens Død. Økonomiske og historiske Studier. Kbh. 1895.

Kjøbenhavns kommunale Forhold, saml. og udg. i Anledning af Udstillingen i Stockholm i Aaret 1897. Kbh. 1897.

Kjøbenhavn og Omegn, Haandbog for Rejsende, udg. af den danske Turistforening. Kbh. 1897 (atter udg. 1899, 1902 og 1905).

Copenhagen. The Capital of Denmark. Published by the Danish Tourist Society. Cph. 1898 (ogsaa paa Tysk og Fransk).

H. Bering Liisberg, Kjøbenhavn i gamle Dage og Livet i Kbh. Med Kort og Illustr. Kbh. 1898-99.

De danske Byerhverv i Tekst og Billeder. Kjøbenhavn. Kbh. 1904 (ikke fuldendt).

Kjøbenhavns Brand og Indvaanere efter Branden 1728, udg. efter samtidige Fortegnelser af Kbhs. Brandforsikring til Minde om dens Oprettelse. Kbh. 1906.

Staden Kjøbenhavns Regnskab og Beretning om Kommunens Anliggender, fra 1841 til 1905.

Kjøbenhavns Borgerrepræsentanters Forhandlinger fra 1840.

Samling af Bestemmelser vedr. Kjøbenhavns Kommune 1661-1900, udg. paa Kommunalbestyrelsens Foranstaltning; 5 Bd. Kbh. 1864-1905.

Tabelværk til Kjøbenhavns Statistik, udg. paa Kommunalbest. Foranst. Nr. 1-15. Kbh. 1876-1904.

Statistiske Oplysninger om Staden Kjøbenhavn, udg. af Kbhs. Magistrat, Nr. I-IV. Kbh. 1876-1891.

Statistiske Oplysninger om Kjøbenhavn og Frederiksberg, udg. af Kbhs. Magistrat, Nr. V-VI. Kbh. 1896 og 1903.

Samling af Bestemmelser vedr. Borger- og Almueskolevæsenet i Kjøbenhavn. Kbh. 1891.

Af kommunale aarl. Enkeltberetninger, der ikke, eller i alt Fald ikke i det Omfang, findes i den alm. Beretning, nævnes: Politiets, Hospitalsdirektørens, Stadslægens, Skolevæsenets, Belysningsvæsenets og Brandvæsenets Beretninger.

Kjøbenhavns Vejviser 1770-1905 (se *T. Krak*, Veyviserens Vej 1770-1902. Kbh. 1904).

Af **Haandskrifter** vedr. Kjøbenhavns Topografi og Historie paa Det store kgl. Bibliotek se *E. Gigas*, Katalog over Haandskr. paa det st. kgl. Bibl., Kbh. 1903.

I Raadstuearkivet findes af større Haandskrifter: *Hans de Hofman*, Corpus diplomaticum, 2 Bd. 1758. — *P. Resen*, Samlinger til Kbhs. Historie, 14. Bd. — *Carl Bruun*, Collectanea, omfattende Tiden 1728-1807, 19 Bd. — *C. Salmonsen*, Kjøbenhavns Historie 1807-57, 4 Bd.; c. 1878. — *A. Wulff*, Kjøbenhavns Udviklingshistorie, 1 Bd.; c. 1878. — Uddrag af kjøbenhavnske Skifter 1681-1771. — En stor Kortsamling.

I Provinsarkivet findes: *A. Th. Frost*, Topografisk-hist. Beskrivelse af Kjøbenhavn (og Frederiksberg), ordnet efter Gaderne; med Register, Tillæg og Haandtegninger; 7 Bd., 1894.

For **Frederiksberg** nævnes flg. større Skrifter:

(*J. E. C. Walter*), Søndermarken eller Kjøbenhavn og Omegn; 1. Hæfte, Kbh. 1826. — (S. Forf.), Prospecter af Kjøbenhavn og Frederiksberg-Have eller Kjøbenhavn og Omegn; 2. Hæfte. Kbh. 1826. Begge med Kobbere.

Fuldmægtig Petersen (*J. Davidsen*), Gamle Minder om Frederiksberg og Vesterbro. Kbh. 1866.

W. H. (*Wilh. Henriques*), Frederiksbergske Tilstande, en Skizze. Kbh. 1866.

A. Eberlin, Frederiksberg. Med et Kort og talrige Illustr. Kbh. 1888.

F. J. Meier, Frederiksberg Slot, dets ældste Historie. Kbh. 1896.

Frederiksberg Kommune 1858-1900. En Oversigt, udarbejdet paa Foranledn. af Frdbg. Kommunalbestyrelse. Frederiksberg 1901.

Samling af Love, Vedtægter m. v., særlig vedr. Frdbg. Kommune. Paa Foranstaltn. af Frdbg. Kommunalbestyrelse udarbejdet af *V. Hattensen*; 3. Udg. Frederiksberg 1901.

De vigtigste Værker og Samlinger, der vedkomme Topografien for hele Landet eller større Dele af det.

(Monografier og Beskrivelser af mindre Dele af Landet findes anførte under de enkelte Afsnit: Amter, Købstæder, Herreder og Sogne).

Jonas Koldingensis, Daniæ descriptio nova, insularum, ac partium præcipuarum, hujus pl. arcticæ theatrum repræsentans. Francoforti ad Moen. 1594.

(*St. J. Stephanius*), De regno Daniæ et Norwegiæ insulisque adjacentibus: juxta ac de Holsatia, ducatu Sleswicensi, et finitimis provinciis Tractatus varii. Lugduni Batav. 1629.

(*Mart. Zeiller*), Neue Beschreibung d. Königreiche Dennemarck u. Norwegen. Ulm 1648 (atter udg. 1658). — S. Forf., Regnorum Daniæ et Norwegiæ ut et ducatuum Slesvici et Holsatiæ Descriptio nova. Iconibus præcipuarum civitatum adorata. Amstelodami 1655 (Overs. paa hollandsk, med Kobbere, 1656 og 1658).

J. L. Wolf, Encomion regni Daniæ. Det er: Danmarckes Riges Lof, och dets høyloflige Konge Riges tilhørlige Pronvinciers, Øers, kgl. Slotters oc Festningers, Herre-Sæders oc andre prectige Bygningers Beskrifvelse. Kbh. 1654.

Arent Berntsen, Danmarckis oc Norgis fructbar Herlighed, udi fire Bøger forfattet. Kbh. 1656.

Les voyages de Mr. *des Hayes*, baron de Courmesuin, en Dannemarc. Enrichis d'annotations. Paris 1664.

Rutger Hermannides, Regnorum Daniæ et Norvegiæ ut et omnium ad ea pertinentium regionum historica et chorographica Descriptio. Pars 1-2. Amstelodami 1669.

P. Resenius, Atlas Danicus dicatus Augustiss. Monarchæ Christiano V; u. St. 1677. (Det er det eneste, der blev trykt af Resens store Værk, naar undtages Prøverne om Samsø og Kjøbenhavn; Værket, der udgjorde 30 Folianter, med Kort, Prospekter og andre Afbildninger, dels stukne i Kobber, dels skaarne i Træ, kom for største Delen efter hans Død 1688 til Universitetsbiblioteket, med hvilket det brændte 1728. Flere Afskrifter af Bearbejdelsen haves dog endnu, deribl.: Atlas

Danicus, s. Descriptio regni Daniæ, continens tabulas etc. i 7 Bd., ibl. det kgl. Biblioteks Haandskrifter, Uldall, Fol. 186).

R. Molesworth, An account of Denmark, as it was in the year 1692. London 1694 (ofte senere udg.).

L. Holberg, Dannemarks og Norges Beskrivelse. Kbh. 1729 (atter udg. 1749 og 1762).

Erik Pontoppidan, Theatrum Daniæ veteris et modernæ; oder Schau-Bühne des alten u. jetzigen Dänemarcks. Med Kort og Kbtvl. Bremen 1730.

L. Thurah, Den danske Vitruvius indeholder Grundtegninger, Opstalter og Gjennemsnitter af de merkværdigste Bygninger i Kgr. Dannemark, samt de Kgl. Tydske Provintzer, tilligemed en kort Beskrivelse over hver Bygning. 2 Dele Kbh. 1746-49 (den 3. Del, indeholdende Forandringerne i Kbh. siden 1749, med Tegninger, findes i Haandskrift i det st. kgl. Bibl., Gl. kgl. Saml. Fol., 728).

B. Roque, Les délices du Dannemarc, contenant la déscription du royaume, des provinces, isles etc. Cph. 1747 (ogsaa paa dansk s. Aar).

H. Hofman, Samling af Fundationer og Gavebreve; 11 Bd. Kbh. 1755-80.

J. J. Bruun, Novus Atlas Danicus eller Prospecter af alle Hoved- og Kiøbstæderne, af alle kgl. Slotte, samt andre kgl. Lystslotte og Stæder udi begge Kongerigerne Danmark og Norge og underliggende Fyrstendømmer. I. Tome af Sjælland. Kbh. 1761. Udg. paany af G. L. Lahde med dansk og tysk Tekst.

Erik Pontoppidan, Den danske Atlas eller Konge-Riget Dannemark med dets naturlige Egenskaber, Elementer, Indbyggere, Væxter, Dyr, gamle Tildragelser og nærværende Omstændigheder i alle Provinser, Stæder, Kirker, Slotte og Herre-Gaarde. I-III. Kbh. 1763-67. Fortsat af *Hans de Hofman* IV-VII. Kbh. 1768. Med Kort og Kbtvl.

H. Holck, Reise-Veyviser i Dannemark, med Reise-Taxter, og hvad en Reisende bør vide. Odense 1776. — S. Forf., Provinzial-Lexikon over Dannemark, indeholdende en geogr. og chorogr. Beskrivelse over Stifter, Amter, Herreder, Sogne etc. Kbh. 1778.

N. Jonge, Kongeriget Danmarks chorographiske Beskrivelse. Med 1 Kort. Kbh. 1777.

A. A. F. Hennings (?), Materialien zur Statistik der Dänischen Staaten, aus Urkunden u. beglaubten Nachrichten, nebst einer characteristischen Übersicht d. dän. Litteratur; 3 Bd. Flensb. u. Leipzig 1784-91.

F. W. B. de Ramdohr, Studien zur Kenntniss d. schönen Natur, d. schönen Künste, d. Sitten u. d. Staatsverfassung, auf einer Reise nach Dänemark. Hannover 1792.

C. Pontoppidan, Magasin for almennyttige Bidr. til Kundskab om Indretninger og Forfatninger i de Kgl. danske Stater; 3 Bd. Kbh. 1792-95.

J. F. V. Schlegel, De danske Staters Statistik. Kbh. 1793-96.

Fr. Thaarup, Magasin for Danmarks og Norges topograph., økonom. og statistiske Beskrivelse; 2. Bd. Kbh. 1797-1803. — S. Forf., Udførlig Vejledning til det danske Monarkies Statistik; 6 Bd. Kbh. 1812-19.

J. K. Høst, Fædrelandet. Forsøg til en kort Beskrivelse af den danske Stat. Kbh. 1816.

S. Brun Juul, Geographie over Kongeriget Danmark. Kbh. 1816.

Th. Gliemann, Den danske Stats geographiske Beskrivelse, Kbh. 1817 (atter udg. 1829). Tysk Overs., Altona 1818.

A. A. Feldborg, Denmark delineated, or sketches of the present state of that

country. Illustr. with engravings from the designs of eminent Danish artists. Edinburgh 1824.

Fr. Thaarup, Statistisk Udsigt over den danske Stat. Kbh. 1825.

O. Chr. Olufsen, Collectanea til et antiqvarisk-topogr. Lexikon over Danmark. Kbh. 1829.

J. B. Daugaard, Om de danske Klostre i Middelalderen. Kbh. 1830.

J. G. Burman Becker, Efterretninger om de gamle Borge i Danmark og Hertugdømmerne; 1-3. Hæfte. Kbh. 1830-31.

N. Cl. Schack, Revision og Fortsættelse af Hofmans Fundatssamling; I-VI. Kbh. 1832-44.

K. Hansen, Danske Ridderborge; 2. Bd. Kbh. 1832 og 1876.

L. S. Vedel Simonsen, Bidr. til danske Slottes og Herreborges Bygnings- og Befæstnings-Historie i den catholske Tid. Odense 1840.

A. F. Bergsøe, Den danske Stats Statistik, 4 Bd. Kbh. 1844-53.

Ed. Erslev, Den danske Stat. Kbh. 1855-57.

F. Richardt, Prospekter af danske Herregaarde, med hist. Beskrivelse af *T. A. Becker* og *C. E. Secher;* 20 Bd. Kbh. 1844-68.

A. Baggesen, Den danske Stat betragtet geografisk og statistisk. Kbh. 1840; 2. Udg. 1862.

O. Nielsen, Bidr. til Oplysning om Sysselinddelingen i Danmark. Kbh. 1867.

L. Both, Danmark. En hist.-topograph. Beskrivelse; 2 Bd. Kbh. 1871-72.

P. V. Grove, Danmark. Illustr. Rejsehaandbog, udg. af Foreningen Fremtiden. Kbh. 1870 (3. Udg. 1880).

F. R. Friis, Samlinger til dansk Bygnings- og Kunsthistorie. Kbh. 1872-78.

Liber census Daniæ, Valdemar den Andens Jordebog, udg. af *O. Nielsen*, Kbh. 1873.

V. Falbe Hansen og *W. Scharling*, Danmarks Statistik; 5 Bd. Kbh. 1878-81. Supplementsbd. 1891.

K. Erslev, Danmarks Len og Lensmænd i det 16. Aarh. Kbh. 1879. — S. Forf., Danmark-Norges Len og Lensmænd 1596-1660. Kbh. 1885.

J. B. Løffler, Udsigt over Danmarks Kirkebygninger fra den tidligere Middelalder. Den romanske Periode. Kbh. 1883.

Kancelliets Brevbøger vedr. Danmarks indre Forhold fra Aarene 1551-82; 8 Bd. Kbh. 1885-1903.

Ed. Erslev, Jylland. Studier og Skildringer fra Danmarks Geografi. Kbh. 1886.

C. Christensen, Agrarhistoriske Studier; 2 Bd. Kbh. 1886-91.

M. Galschiøt, Danmark i Skildringer og Billeder; 2 Bd. Kbh. 1887-93.

F. Meldahl, Denkmäler der Renaissance in Dänemark. Kbh. 1888.

R. Meiborg, Gamle danske Hjem, Kbh. 1888. — S. Forf., Nordiske Bøndergaarde i 16.-18. Aarh. Kbh. 1891-93.

F. R. Friis, Bidr. til dansk Kunsthistorie, Kbh. 1890-1901.

J. B. Løffler, Danske Gravstene fra Middelalderen, Kbh. 1889.

Kronens Skjøder paa afhændet og erhvervet Jordegods i Danmark, fra Reformationstiden indtil Nutiden i Uddrag, udg. af Rigsarkivet ved L. Laursen. Kbh. 1892.

Danmark. Haandbog for Rejsende. Udg. af Dansk Turistforening. Kbh. 1892 (nye Udg. 1899 og 1906).

J. Magnus Petersen, Beskrivelse og Afbildninger af Kalkmalerier i danske Kirker. Kbh. 1895.

Fr. Beckett, Altertavler i Danmark fra den senere Middelalder. Med 71 Tavler. Kbh. 1895.

L. F. A. Wimmer, De danske Runemindesmærker. Kbh. 1895 — (Værket er endnu ikke fuldendt; 1. Del udkom 1895, 2. 1901, 3. 1905).

H. R. Hjort-Lorenzen og *F. P. G. Salicath* (og *Ellen Rosendahl*), Repertorium over Legater og milde Stiftelser i Danmark med Færøerne, Island, Grønland og de vestind. Øer, stift. før Udg. af 1894; 6 Bd. Kbh. 1895-1904.

N. V. Ussing, Danmarks Geologi i almenfatteligt Omrids. Kbh. 1899; 2. Udg. 1903.

Af Samlinger nævnes: *Danske Magazin*, I-VI 1745-82; Nye D. Magazin, I-VI 1794-1836; 3. R., I-VI 1843-60; 4. R., I-VI 1864-86; 5. R. I-VI 1887-1905. — *Historisk Tidsskrift*, udg. af den danske hist. Forening, 1840 flg. — *Annaler (Aarbøger) for nord. Oldkyndighed og Historie*, 1846 flg. — *Danske Samlinger for Historie, Topografi, Personal- og Litteraturhistorie*, 2 Rækker, 12 Bd. 1865-79. — *Kirkehistoriske Samlinger*, udg. ved Selsk. for Danmarks Kirkehistorie, 1849 flg. — *Samlinger til Fyens Hist. og Topographi*, 9 Bd., 1866-91. — *Samlinger til jydsk Historie og Topographi*, 1866 flg. — *Fra Arkiv og Museum*, Studier og Aktstykker, udg. af Østifternes hist.-topografiske Selskab, 1899 flg. — *Personalhistorisk Tidsskrift*, udg. af Samfundet for dansk-norsk Genealogi og Personalhist., 1880 fl. — *Museum*, Tidsskr. for Historie og Geografi; 13 Bd. 1888-96. — *Geografisk Tidsskrift*, udg. af det kgl. danske geografiske Selskab, 1877 flg. — Statistisk Bureaus Publikationer: *Statistisk Tabelværk* (1-5. Række) fra 1835; *Statistiske Meddelelser* (1.-4. Række) fra 1852: *Statistiske Sammendrag* (Nr. 1-11, 1859-93), afløst af *Statistisk Aarbog* fra 1896; jfr. i øvrigt Statistisk Bureaus Historie, Kbh. 1899.

Supplement

til Bd. I

(sluttet 1. Februar 1906).

Første Del (Indledende Beskrivelse).

S. 17, L. 9 f. n.: „Randmoræner“ langs Bakkerygge, læs „Randmoræner“, lange Bakkerygge.

S. 81, L. 14 f. n.: ikke maa hugge, læs ikke uden Regeringens Tilladelse maa hugge.

S. 137, L. 19 f. n.: 9 effektive Arbejdstimer, læs 10 effektive Arbejdstimer.

Anden Del (Kjøbenhavn og Frederiksberg).

S. 16. Byens Areal var ved Jan. 1905 12,726 Td. Ld., idet der var tilkommet ved Udfyldning i Kalvebodstrand Syd for Langebro 66 Td. Ld. og ud for Frederiksholms Teglværk i Kongens Enghave 91 Td. Ld.

S. 17. L. 11: c. 5 Td. Ld., læs c. 16 Td. Ld.

S. 33, L. 4 f. n.: E. Evens, læs O. F. Th. Evens.

S. 35, L. 23 f. n.: afsløret 1863, læs rejst $^{4}/_{11}$ 1866.

S. 45, L. 8: Hans Gram, † 1746, læs 1748.

S. 46, L. 20: *Ewalds Gravsten* blev i 1905 restaureret af Selskabet for Historie, Litteratur og Kunst.

S. 51. Om Gravskrifter paa Kirkegaarden ved *Skt. Petri Kirke* se Personalh. Tidsskr. 5 R. II. — S. 52, L. 1: Præsteboligen er opf. 1820-21. — Kirkens Formue udgjorde $^{1}/_{1}$ 1904 107,319 Kr.

S. 55. Om *Nazareth Kirke* se „Architekten“ $^{2}/_{7}$ 1904.

S. 66, L. 5 f. n.: $^{21}/_{10}$ 1878, læs $^{24}/_{10}$ 1878.

S. 67. Paa Kirkegaarden ved *Holmens Kirke* ligger ogsaa begravet Admiral J. B. Winterfeldt, † 1821. — Se om Gravskrifterne paa den nedlagte Kirkegaard Personalh. Tidsskr. 5. R. I.

S. 69. *Citadels Kirke* fik ved sit 200 Aars Jubilæum, for hvilket der holdtes Mindefest $^{26}/_{11}$ 1904, 8 Afdelingsfaner fra Chr. VII's og Fr. VII's Tid, der ere ophængte i Kirken, og et Billede af Pastor W. Lütken. Efter

en Restauration i Sommeren 1905 aabnedes Kirken atter $^{17}/_{9}$ 1905 (Festgudstjeneste $^{26}/_{11}$). Se *A. V. Storm*, Citadels Kirken 1704 — 26. Nov. — 1904, et Festskrift, Kbh. 1904.

S. 74. Ved *Frederiks Kirke* er der i Marts 1905 opstillet Brorsons Statue af Saabye.

S. 79, L. 9 f. n.: N. J. Nebelong, læs J. H. Nebelong.

S. 81. Om Alteret i *Vor Frelsers Kirke* se ogsaa *P. Købke* i Tidsskr. for Kunstindustri 1897, hvor der findes et Fototypi af Tessins Originaltegning til Alteret. — Om Gravskrifter paa den gamle Kirkegaard se Personalh. Tidsskr. 5. R. I.

S. 85. Om Gravskrifter paa Kirkegaarden ved *Christians Kirke* se Personalh. Tidsskr. 5. R. I.

S. 85. Se Billede og Grundplan af *Skt. Matthæus Kirke* i „Architekten" $^{18}/_{3}$ 1905. — Efter en Restauration af Kirken i Sommeren 1905 aabnedes den atter $^{3}/_{9}$.

S. 90, L. 15: Tornebuskegade, læs Rosenborggade.

S. 92, L. 2: indviet $^{7}/_{1}$ 1865, læs $^{7}/_{1}$ 1866.

S. 95, L. 1 f. n.: *Skt. Josephssøstrenes Seminarium* med *Kirke* (Arkitekt: Mandrup Poulsen), paa Strandvejen, er opf. 1904-5; Seminariet indviedes $^{5}/_{9}$, Kirken $^{5}/_{12}$ 1905.

S. 100. Foreningen for Mission blandt Søfolk har i Stedet for Bethelskibet opført et Sømandshjem paa Hj. af Nyhavn og Holbergsgade; Grundstenen nedlagdes $^{3}/_{7}$ 1905. Bethelskibet fjernedes i Febr. 1906.

S. 103, L. 16. Indskrifterne paa Rasmus Rasks Monument paa *Assistens Kirkegaard* sige ikke det samme. Foruden den nævnte Indskrift staar paa Islandsk: „Vil du være fuldkommen i Kundskab, da lær alle Tungemaal, men glem dog ikke dit eget", paa Arabisk: „Sandheden er klar, men det falske er dunkelt", paa Sanskrit: „Der gives ingen Ven, som kan lignes med Virksomhed; hvo der arbejder, synker ikke hen". — Af senere begravede paa Kirkegaarden nævnes Forfatterinden Clara Bergsøe, Medaillør H. Conradsen, Bagermester V. Gætje (et Monument — utilhuggen Granitsten med Bronceportrætmed., af Mølgaard — afsløredes $^{15}/_{11}$ 1905) og Etatsrd., Prof., Teatercensor P. Hansen, alle † 1905, Kommandør Nic. Jacobsen, † 1904, Herredsfoged, Etatsrd. A. P. Th. Meinert og Højesteretsassessor P. F. Mourier, begge † 1905, Prof., Censor Vilh. Møller, † 1904, Vicepolitidirektør V. C. Ravn, † 1905, Dr. phil. H. C. G. Steenstrup, † 1904, Forfatteren V. Stuckenberg, Amtsforvalter A. Tuxværd og Dr. med., Prof. H. F. Ørum, alle † 1905. — Over Magdalene Thoresen afsløredes $^{16}/_{10}$ 1904 et Monument, Granitsten med Bronceportrætmed. af Saabye.

S. 105. Paa *Holmens Kirkegaard* ere senere begr. Kmhr. Steen Andersen Bille, Kontreadmiral G. A. Caroc, Kommandør P. F. Gjødesen (et Monument, med Bronceportrætmed. af Rasm. Andersen, afsløredes $^{17}/_{12}$ 1905), Arkitekt Fritz Koch og Prof. V. Stein, alle † 1905.

S. 106. I 1905 opførtes omkring *Garnisons Kirkegaard* en Mur i Stedet for det tidligere Trærækværk. — Paa Kirkegaarden ere senere begr. Grosserer, Etatsrd. H. Fritsche, Oberst Baron H. F. Rosenkrantz og Oberstlieutn., Direktør A. T. Seedorff, alle † 1905, og Etatsrd. S. Seidelin, † 1904.

S. 108. Paa *Vestre Kirkegaard* ere senere begr. Fængselsinspektør N. J. Backe, Etatsrd. A. S. Kaarsberg, Prof., Arkitekt P. L. Fenger, Prof. Niels R. Finsen og Organist V. Kalhauge, alle † 1905, Kapt., Politiker

Lucianus Kofod og Skuespiller Harald Kolling, begge † 1904, Kapt. Leigh-Smith, Stiftamtmd. J. P. A. Skrike og Prof. J. L. Ussing, alle † 1905.

S. 109, L. 16 f. n.: Grosserer A. Berendsen, † 1903, læs 1897. — Paa *Mosaisk vestre Kirkegaard* er ogsaa begr. Dr. phil., Rabbiner Goitein, † 1903 (Mindesmærke rejst 1904), og Overretssagfører, Etatsrd. L. J. Simonsen, † 1905.

S. 111. I *Frederiksberg Kirke* er i 1905 ophængt et Maleri af Provst P. E. Hall.

S. 114. Det ved *Immanuels Kirke* omtalte Menighedshus med Klokketaarn indviedes $^{3}/_{10}$ 1905. — Om *De Døvstummes Kirke*, der indviedes $^{18}/_{12}$ 1904, se „Architekten" $^{11}/_{12}$ 1905. — *Herrens Kirke* er 1905 købt af Metodistmenigheden og benyttes nu til Metodistkirke („Golgatha Kirke").

S. 116. Paa *Frederiksberg Kirkegaard* er der $^{21}/_{11}$ 1904 afsløret et Monument (med Bronceportrætmed. af Saabye) over Rigsarkivar Bricka. Endvidere ere begr. her: Etatsrd. Joh. Sigism. Collin, Prof. Nic. Bøgh, Prof. Rasmus Pedersen, alle † 1905, og Generalpostdirektør C. Svendsen, † 1904.

S. 117, L. 2: Dalsgaard, læs Balsgaard. — Paa *Frederiksberg Assistenskirkegaard* er der $^{27}/_{5}$ 1905 afsløret et Monument (efter Tegn. af L. Frølich, med Portrætmed. af Brandstrup) for Maleren Vilh. Kyhn. Paa Kirkegaarden er begr. Underbibliotekar C. Weeke, † 1905. — I *Krematoriet* ere brændte: Forfatteren G. Esmann, † 1904, samt General C. T. Christensen, Overlærer Joh. Kaper og Forfatterinden Amalie Skram, alle † 1905.

S. 139. Under Billedet staar: Efter Braunius, læs J. J. Bruun.

S. 140. Under Billedet staar: „Fr. IV's Palæ", læs Fr. VI's Palæ.

S. 141. Efter Chr. IX's Død $^{29}/_{1}$ 1906 bestemtes det, at det af ham beboede Palæ skal hedde „Chr. IX's Palæ".

S. 150. Mindesmærket for Worsaae i *Prinsens Palæ* blev nok afsløret $^{15}/_{8}$ 1889, men først senere indsat i Muren; det er udført af St. Sinding og Th. Stein.

S. 158, *Schimmelmanns Palæ* er ikke opf. af Eigtved, men af J. G. Rosenberg (se „Architekten" $^{1}/_{8}$ 1902).

S. 161, L. 6 f. n. Selve *„Jærnporten"* fra Vesterbro til Frederiksberg Allé nedbrødes, som der rigtigt staar, i 1862; men den sydlige Indgangslaage med Portnerens Hytte forsvandt alt 1856, den nordlige Laage med Pillerne ved Værnedamsvej derimod først 1872 (meddelt af Hr. Drejermester Tulinius).

S. 170. Om Kunstværkerne i *Rigsdagsbygningen* tilføjes: Af A. F. Tscherning findes der i Folketingets Finansudvalgsværelse en Marmorbuste (af Jerichau) og i Folketingets Læseværelse en oliemalet Studie, der sammen med en Række andre Studier til Const. Hansens Maleri: Den grundlovgivende Rigdag er købt til Rigsdagen. J. F. Schouws Billede er malet af Marstrand til Roskilde Stænderforsamling og derfra overgaaet til Rigsdagen; det hænger ligeledes i Læseværelset i Samlingen af den grundlovgivende Rigsdags Medlemmer. Af Høgsbro findes der intet Maleri, men kun et stort Fotografi, i Folketingets Formandsværelse.

S. 171. *Raadhuset.* Indvielsen fandt Sted $^{12}/_{9}$ 1905. — S. 173. Om Malerierne paa Borgertrappen se *H. Bering-Liisberg*, „Det gml. Kbh. paa Raadhuset", i „Architekten" Dec. 1904. — S. 174. Udsmykningen af Festsalen var væsentlig tilendebragt i Sept. 1905 (se „Architekten" $^{16}/_{9}$ 1905); i Forværelset hænger en Gobelin, „Skjold", vævet af Frk. D. Olrik

efter Tegn. af L. Frølich. — S. 176. I Magistratens Forsamlingssal hænge nu ogsaa Malerier af Borgmestrene L. Borup og C. K. Øllgaard samt Generaldirektør C. F. Ambt. Thuresens Billede er malet efter et Maleri, der findes i Aalborg, og et derefter trykt Kobberstik. I Formandsværelsets Forværelse er der nu ogsaa ophængt Malerier af Borgerrepræsentationens andre Formænd P. Koch (af Viggo Johansen) og R. Strøm (N. V. Dorph). Thorvaldsens Buste ved Opgangen til Præsidenttrappen er af Prior (ikke Peters). I Raadhushallens Buegang er i 1905 opstillet en Marmorbuste af Tietgen (af V. Jarl).

S. 180. Om *Domhuset* se *F. Schiøtt*, „C. F. Hansens Raad- og Domhus Kbh.", i „Architekten" $^{1}/_{10}$ 1905.

S. 192, L. 25. Af de 4 Buster ved *Universitetet* er Schouws modelleret af H. V. Bissen, de 3 andre af V. Bissen.

S. 194. Ifølge Lov af $^{14}/_{4}$ 1905 opføres der en Tilbygning til *Universitetsbiblioteket*.

S. 197, L. 1: 1836-69, læs 1863-69.

S. 198, L. 5 f. n. *Botanisk Have* har i April 1905 faaet det omtalte Stykke Grund (c. 19,000 □ Al.) mellem Polyteknisk Læreanstalt og Mineralogisk Museum, og der er aabnet en ny Adgang til Haven paa dette Sted.

S. 200, L. 7: Vandmølletaarnet, læs Taarnet Kjøge Barfred.

S. 207, L. 1 f. n. Angaaende den nævnte Undervisning for landbrug- og forststuderende ved *Polyteknisk Læreanstalt* maa bemærkes, at den for de førstes Vedk. var knyttet til Læreanstalten, medens Forstundervisningen var en selvstændig Institution, der kun havde Lokale paa Læreanstalten og til Dels Lærere fælles med den. — S. 208. Blandt Kunstværkerne paa Læreanstalten er i 1905 tilkommet en Buste af Professor C. Christiansen, af V. Bissen.

S. 216. Til det *store kgl. Bibliotek* er ved Gavebrev af $^{18}/_{6}$ 1905 skænket den Collinske Manuskriptsamling (af Etatsrd. Jonas Collin).

S. 217, L. 10 f. n.: „1873. — J. Rode", læs „1873. — S. Forf. (Bruun), J. Rode".

S. 218. I 1905 aabnedes en ny kommunal Læsestue med Bibliotek i den gamle By (St. Kongensgade), saa at der nu er 4 i den gamle By.

S. 224. *Frk. Adlers Latin- og Realskolebygning* er opf. efter Tegn. af Arkitekt Magdahl Nielsen. — *De forenede Latin- og Realskoler* have Aug. 1905 erhvervet Adolf Langsteds Drengeskole, Vodrofsvej, og indlemmet den i Madsens Latin- og Realskole, Philippavej.

S. 229, L. 1. Den *Mosaiske Drengeskoles Bygning* er opf. 1844 og indviet $^{4}/_{5}$ 1845, efter Tegn. af G. F. Hetsch. Om Skolen se *H. Cohn*, Friskolen for Drengebørn af den mosaiske Tro 1805-1905, Kbh. 1905.

S. 234. Til Litteratur om *Blindeinstituttet*: *J. Moldenhawer*, Det kgl. Blindeinstituts Historie samt Meddelelser om Blindesagens Begyndelse og dens Udvikling i Danmark, Kbh. 1905.

S. 239. Om *Frederiksberg nye Kommuneskole* paa Duevej se „Architekten" $^{26}/_{11}$ 1904.

S. 240. *Det Wærnske Institut* har 1905 solgt c. 8 Td. Ld. til Frederiksbergs Begravelsesvæsen.

S. 243. Afstøbningssamlingen, i Stueetagen, „grundlagt af Direktøren, Dr. Carl Jacobsen, og af ham aabnet $^{1}/_{11}$ 1898", læs: „grundlagt

1894 af *Julius Lange*, til sin Død 1896 Samlingens Direktør, aabnet $^{10}/_{11}$ 1898 af hans Efterfølger, Dr. Carl Jacobsen" (se *Fr. Beckett*, Katalog over den kgl. Afstøbningssamling, S. IV flg., Kbh. 1903; se ogsaa *Jul. Lange*, Om vore Skulptur- og Malerisamlinger, S. 18 flg., Kbh. 1893).

S. 258. Om *Musikkonservatoriets* nye Bygning se „Architekten" $^{15}/_{4}$ 1905.

S. 265. Paa *Kommunehospitalet* er Udvidelsen af Pavillon I fuldendt Okt. 1905; Sindssygeafdelingen har derved faaet Plads til 89 Patienter; Polikliniken for Øjen-, Øre- og Halssygdomme har Lokaler ud til Bartholinsgade; Ombygningen, der har kostet c. 375,000 Kr., er foretaget under Stadsarkitektens og Stadsingeniørens Ledelse.

S. 266. Paa *Øresundshospitalet* blev den nye, L. 11 f. n. omtalte Administrationsbygning indviet $^{8}/_{10}$ 1905.

S. 272. *Bangs Børnehospital* er i 1905 udvidet til 12 Patienter. — *Skt. Elisabeth Hospital* indviedes $^{30}/_{10}$ 1905; det er i 3 Stokv. og kan rumme indtil 80 Patienter, men modtager foreløbig kun 60.

S. 274. Det gamle *Søetatens Hospital* blev solgt af Staten i Juni 1905 til private for at nedrives, hvorefter Ny Kronprinsessegade gennemføres paa Grunden, der bebygges med moderne Huse.

S. 285. *Diakonissestiftelsen* købte Juli 1904 en Villa (Nr. 24) paa Dronningens Vej.

S. 292. Ved Hundredaarsfesten i *Trøstens Bolig* $^{15}/_{10}$ 1905 plantedes til Minde et Asketræ i Gaarden, og i Stiftelsen ophængtes et Billede af Admiral Winterfeldt.

S. 294, L. 16 f. n.: Evers, læs Evens.

S. 308. *Det kjøbenhavnske Asylselskab* aabnede $^{7}/_{9}$ 1903 sit nye Asyl (Adelgade Nr. 37), der er opf. efter Tegn. af Arkitekt H. V. Ahlmann.

S. 331. Underskriften under Billedet: Sølvgaden Kasserne, læs Sølvgadens Kaserne.

S. 333. Nedbrydningen af den *gamle Husarkaserne* mellem St. Kongensgade og Grønningen begyndte $^{1}/_{11}$ 1905, og Kommunen solgte kort efter Arealet, 47,000 □ Al, til privat Bebyggelse. Ved Slutn. af 1905 var den nye Boulevard gennem Grønningen færdig. I Dec. 1905 solgte Staten for 200,000 Kr. Toldbodvej 6 (6000 □ Al.).

S. 337. Et Kort over Kbhs. Toldbod er trykt Efteraaret 1905 paa Overtoldinspektoratets Foranstaltning.

S. 347. *Tietgens Monument* paa Rampen foran Børsen afsløredes $^{2}/_{11}$ 1905.

S. 349. Om *Kjøbenhavns private Laanebank* se „De danske Byerhverv, Kbh." 9. Hæfte.

S. 352. Om *Dansk Arbejderbank* se „De danske Byerhverv, Kbh." 9. Hæfte.

S. 353. *Kbhs. Laane- og Diskontobank* flyttede ind i sin nye Bygning $^{1}/_{12}$ 1905.

S. 364. I Dec. 1905 aabnedes et nyt Postkontor Nytorv 5 (før: Indleveringskontor X).

S. 369. Den i Bd. II S. 236 omtalte *Amagerbane* er endelig fastslaaet i 1905 og ventes aabnet Efteraar 1906; den faar Hovedstation ved Amagerbrogade og desuden Stationer ved Øresundsvej, Kastrup, Maglebylille, St. Magleby og Dragør.

Gader i Kjøbenhavn.

1 *Vestervoldgade*
2 *Vestergade*
3 *Lille Skt. Clemensstr*
4 *Lavendelstræde*
5 *Farvergade*
6 *Mikkelbryggersgade*
7 *Antikstræde*
8 *Vombadstuestræde*
9 *St. Skt. Clemensstr*
10 *Hellig Korsstræde*
11 *Kattesundet*
12 *Slutter- el. Svendegade*
13 *Raadhusstræde*
14 *Nytorv*
15 *Vandmøllestræde*
16 *Brolæggerstræde*
17 *Gammeltorv*
18 *St. Larsbjørnstræde*
19 *Studiestræde*
20 *Skt. Pederstræde*
21 *Lille Larsbjørnstræde*
22 *Teglgaardsstræde*
23 *Larsleistræde*
24 *Nørrevoldgade*
25 *Nørregade*
26 *Fiolstræde*
27 *Peder Hvitfeldtstræde*
28 *Skidenstræde*
29 *Kanikestræde*
30 *Skindergade*
31 *Lille Kanikestræde*
32 *Mikkel Vibes Gade*
33 *Skt. Gertrudsstræde*
34 *Rosengaarden*
35 *Pustervig*
36 *Lille Kjøbmagergade*
37 *Store Kjøbmagergade*
38 *Klareboderne*
39 *Møntergade*
40 *Løvstræde*
41 *Graabrødretorv*
42 *Klosterstræde*
43 *Skovbogade*
44 *Klædeboderne*
45 *Badstuestræde*
46 *Hyskenstræde*
47 *Naboløs*
48 *Knabrostræde*
49 *Snaregade*
50 *Magstræde*
51 *Kompagnistræde*
52 *Læderstræde*
53 *Gammelstrand*
54 *Højbrostræde*
55 *Store Færgestræde*
56 *Amagertorv*
57 *Stenboderne*
58 *Vimmelskaftet*
59 *Tugthusstræde*
60 *Helliggeistesstræde*
61 *Landemærket*
62 *Springgade*
63 *Pilestræde*
64 *Silkegade*
65 *Skt. Antonistræde*
66 *Grønnegade*
67 *Christen Bernikowstr.*
68 *Gammelmønt*
69 *Vognmagergade*
70 *Brøndstræde*
71 *Aabenraa*
72 *Peder Madsens Gang*
73 *Østergade*
74 *Lille Kongensgade*
75 *Smedens Gang*
76 *Vingaardsstræde*
77 *Store Ulkegade*
78 *Lille Ulkegade*
79 *Skvaldergade*
80 *Admiralgade*
81 *Fortunstræde*
82 *Delfin- el. Dybensgade*
83 *Laksegade*
84 *Hummergade*
85 *Størestræde*

Gader paa Christianshavn

1 *Strandgade*
2 *Kongensgade*
3 *Kanalgade n. Vandet*
4 *Kanalgade o. Vandet*
5 *Dronningensgade*
6 *Baadsmandsg. n. V.*
7 *Skt. Annægade n. V.*
8 *Torvegade*
9 *Baadsmandsg. o. V.*
10 *Skt. Annægade o. V.*
11 *Store Torvegade*
12 *Sophiegade*
13 *Portstræde*

Bygninger

A *Vesterport*
B *Nørreport*
C *Østerport*
D *Amagerport*
E *Frue Kirke*
F *Helliggeistes Kirke*
G *Skt. Nicolai Kirke*
H *Holmens Kirke*
J *Trinitatis Kirke*
K *Skt. Petri Kirke*
L *Kjøbenhavns Slot*
M *Kancelliet*
N *Proviantgaarden*
O *Kongens Stald*
P *Tøjhuset*
Q *Bryghus*
R *Børsen*
S *Løngangen*
T *Vandmølletaarnet*
U *Raadhuset*
V *Toldbod*
X *Gartnerhuset i Haven*
Y *Rosenborg Slot*
Z *Ny Østerport*

Skitseret Kort over Kjøbenhavn i Midten af 17. Aarhundrede.

S. 387. Om *det kgl. kbhvnske. Skydeselskab* findes i Raadstuearkivet et Haandskrift af F. E. Tvermoes, fra 1901.

S. 389, L. 5 f. n.: U. Runeberg, læs V. Runeberg.

S. 392, L. 9 f. n. „Forbundet ejer Bygningen Rømersgade 22 (før „Lyceum“, se S. 223)“, læs *Socialdemokratisk Forbunds Bygning* Rømersgade 22 ejes af Foreningen „Den alm. Forenings- og Forsamlingsbygning i Hovedstaden“; „Lyceum“, N.-Farimagsgade 48 (se S. 223), hvor Bladet „Socialdemokraten“ har Lokaler, ejes af de i Bladet kontraherende Parter.

S. 401. I Dec. 1905 vedtoges Anlægget af et nyt Vandværk ved Thorsbro, hvorved Byens Drikkevandstilførsel vil blive forøget med c. 125,000 Td. pr. Døgn. — Om *Vandvæsenet i Kbh.* findes i Raadstuearkivet et Haandskrift i 3 Bd. af *Joach. Hassing* fra omtr. 1800.

S. 409. Havnevæsenet har 1905 i Christiansgade lige over for den nye Biblioteksbygning ladet opføre en Fiskehalle, 150 F. lang, 46 F. bred og 17 F. høj, af røde Mursten paa Betonfundament.

S. 424. *Hartmanns Statue* afsløredes $^{29}/_{12}$ 1905.

S. 434. Underskriften under Billedet: Nyboder fra Fr. IV's Tid, læs fra Fr. V's Tid.

S. 437, L. 8. næppe noget, læs næsten intet.

Sag- og Stedregister

til

Kjøbenhavn og Frederiksberg.

Andet Supplement

til Bind II-V

(sluttet 1. Februar 1906).

II. Bind.

Helsingør. S. 7. *Skt. Olai Kirke* er opmaalt og tegnet i Tegn. af ældre nord. Arkitektur 4. Saml., 2. Række. — S. 19. En kommunal Badeanstalt er aabnet Juli 1905. — S. 27. En privat Bane fra H. til Hornbæk, *Hornbækbanen*, anl. ifl. Lov af $^{8}/_{5}$ 1894 (jfr. Bevill. af $^{24}/_{3}$ 1904), tænkes aabnet Foraar 1906.

S. 30. Om Helsingør i Krigen 1658-60 se „Fra Arkiv og Museum" II S. 290 flg. — Til Litt. tilføj: *C. Nyrop*, Helsingørske Industriforhold, i „Fra Arkiv og Museum", II S. 81 flg.

Kronborg. S. 36. *Kommandanttaarnet* fik 1904 en ny Fløj, efter at den gamle var blæst ned et Par Aar før.

Hillerød. S. 43. Kommuneskolen er i 1905 bleven udvidet med en Tilbygning (Arkitekt: Holck), indviet $^{2}/_{12}$ 1905.

S. 46. Om Byen i Krigen 1658-60 se „Fra Arkiv og Museum", II S. 287.

Tikjøb Sogn. S. 53. Fru Heise har ogsaa oprettet en Stiftelse for gamle Damer og en Stiftelse for daarligt stillede yngre Enker og deres Børn; Bygningen er opf. 1904-5 (Arkitekt: Hans J. Holm).

Fredensborg By, S. 58. Grundstenen til *Fredensborg Centralskole* nedlagdes $^{2}/_{9}$ 1905.

Humlebæk, S. 60. Stiftelsen *Riva,* til Sommerbolig for Enker efter Toldkontrollører, er oprettet ved Testam. af $^{28}/_{11}$ 1899 af Toldforvalter J. M. Knutzens Enke Thalia Charlotte Emilie Knutzen, der skænkede en Villa (Fundats af $^{9}/_{7}$ 1900).

Kraagerup. S. 66. Ved Hovedbygningen er der 1904 rejst en *Broncestatue af Hans Rostgaard,* af Petersen Dan.

Karlebo Sogn. S. 68. Godsejer Johs. Hage har i *Nivaagaards* Have ladet opføre en Bygning til sin Malerisamling, der blev offtl. tilgængelig fra April 1904.

Blovstrød Sogn. S. 69. Skovriderboligen *Damgaard* er solgt ifl. Lov af $^{24}/_{4}$ 1903 (der er fra 1865 kun eet Hørsholms Distrikt).

Hørsholms Sogn. S. 75. I *Rungsted* er der $^{14}/_{9}$ 1905 nedlagt Grundstenen til en Kirke (Arkitekt: L. H. Knudsen); en Købmandsskole, oprettet ved Testam. af Papirhandler Louis Petersen, indviedes $^{3}/_{11}$ 1905.

Esbønderup Sogn. S. 79. Den Del af Sognet, der ligger V. for Pøleaa („Orneplantningen"), er ved Res. af $^{17}/_{10}$ 1904 i gejstl. Hens. lagt til Alsønderup Sogn, Strø Herred.

Nøddebo Sogn. S. 83. I *Gadevangen*, Huse med Skole og Teglværk (se S. 101), er $^{17}/_{1}$ 1904 indviet en Filialkirke paa en af Tietgen skænket Grund, for 10,000 Kr.; den har faaet mange Gaver af Kongefamilien, Fru Tietgen m. fl.

Frederiksværk. S. 109. Haandværker- og Industriforeningen har i 1904 opført en teknisk Skole; 1905 bestemte Kommunen, at der skulde anlægges et Gas-, Vand- og Elektricitetsværk.

I **Melby Kirke,** S. 113, fandtes Kalkmalerier i 1905.

Frederiksborg Slotskirke. S. 126. Sølvarbejdet paa Altertavle og Prædikestol er af Jakob Mores d. ældre og yngre, se *Bernh. Olsen*, De hamborgske Guldsmede Jak. Mores d. ældres og yngres Arbejder, Hamburg 1903.

Frederiksborg Slots Riddersal. S. 128. Der er i 1901 ophængt to Broncelysekroner, rekonstruerede af Arkitekt C. Brummer (se Ill. Tid. $^{22}/_{12}$ 1901).

Til Litt. S. 138: *Frederiksborg Slotskirke,* en illustr. Vejledning, Kbh. 1903.

Slangerup Sogn. S. 142. Den første Automobilrute i Landet, mellem Slangerup og Kbh., aabnedes $^{16}/_{9}$ 1904. — $^{9}/_{12}$ 1903 gaves Koncession paa en Slangerupbane, se $I_{,2}$ S. 369.

S. 143. Om Sl. i Krigen 1658-60 se „Fra Arkiv og Museum", II S. 283. — S. 146. Paa Kirkegaarden er der 1905 opf. et Ligkapel. I Sl. har der i Middelalderen været en *St. Jørgensgaard* for spedalske.

Græse Sogn. S. 149. ved Nationalmuseets Undersøgelser er der i de sidste Aar fremdraget Rester af *Græsegaard.*

Skibby Sogn. S. 176. Om Restaurationen af Kirken se en Polemik mellem *H. Storck* og *W. Mollerup* i „Architekten" Juli 1904, og *E. Rothe,* Beretn. om den sidst foretagne Restauration af Apsisbilledet i S. Kirke, smstds. $^{17}/_{9}$ 1904. — Paa Kirkegaarden er der 1905 opf. et Ligkapel.

Ferslev Sogn, S. 179, L. 30: 1193, læs 1183

Roskilde. S. 195. Det katolske *Skt. Maria Hospital*, ved St. Olsgade, i Kælder og 3 Stokv. (Arkit.: Stigaard og Kofoed-Jensen), med Plads for 70 Patienter, indviedes $^{14}/_{3}$ 1905. Der er 1905 vedtaget Anlæg af et Elektricitetsværk.

S. 202. Om R. i Krigen 1658-60 se „Fra Arkiv og Museum", I S. 405 flg.

Roskilde Domkirke. S. 208. Ved den sidste Tids Undersøgelser maa det anses for godtgjort, at Kirken i den ældste Tid har haft store Korsarme med Sideskibe, svarende til Hovedskibets.

Kjøge. S. 225. Kirkens Restauration, hvortil der af Staten bevilgedes 25,315 Kr., stod paa 1902-5. — S. 227. Til *det borgerlige Velgørenhedsselskabs Stiftelse* tilbyggedes 1905 en Sidefløj. — S. 228. Paa Skt. Nicolai Kirkegaard er 1903 opf. et Ligkapel (Arkitekt: Magdahl Nielsen). — S. 230. Kjøge Bank er oprettet $^{7}/_{10}$ 1905.

S. 233. Om Byen i Krigen 1658-60 se „Fra Arkiv og Museum", II S. 272.

Saltholm, S. 240, solgtes af Staten 1873 (ikke 1870) ifl. Lov af $^{29}/_{3}$ s. Aar for 62,000 Kr. (ikke 60,000).

I **Dragør.** S. 242, skal der (1906) anlægges et Gas- og Vandværk, til hvilket det søndre Fyrtaarn, som skal nedlægges, tænkes anvendt som Vandtaarn.

Rødovre Sogn, S. 256, er ifl. Res. af $^{13}/_{7}$ 1905 udskilt fra Brønshøj i gejstl. Hens. og oprettet til et eget Sogn. Kirken, S. 247, toges atter i Brug $^{11}/_{9}$ 1904 efter en grundig Restauration.

Gladsakse Sogn, S. 257. I *Bagsværd* er der opf. et Menighedshus som Filialkirke til Gladsakse Kirke, indviet $^{5}/_{11}$ 1905 (Arkitekt: J. P. D. Schwensen); i Bagsværd er der i 1905 aabnet et privat Gasværk.

Herlev, S. 259, har 1905 faaet Vandværk.

Gjentofte Sogn, S. 260. Vandværket, der toges i Brug i 1900, er betydelig udvidet i 1905, bl. a. med et Vandtaarn (tillige Udsigtstaarn) paa Ræveskovsbakken ved Vangede; Børnehospitalet Solbjærg er i 1904 skænket til Kommunen og indrettet til Alderdomshjem; s. Aar er der opf. en ny Kommuneskole (Arkitekt: Thejll) og, ved Jærnbanestationen, et Posthus (Arkitekt: Albert Jensen) samt oprettet et Apotek (aabnes Foraar 1906).

I **Hellerup**, S. 261, er der $^{30}/_{8}$ 1904 indviet en stor ny Kommuneskolebygning (Arkitekt: Thejll); Byen har i Nov. 1904 faaet elektrisk Lys; Havnen er i 1904 købt for 523,000 Kr. af „Skandinavisk-amerikansk Petroleums-Aktieselskab". Børnehjemmet *Dohns Minde*, Jomsborgs Allé, er stift. af „Foreningen af 23. April 1882 og indviet 1888.

Gjentofte Kirke, S. 262, blev restaureret indvendig Maj-Juni 1904. — Paa Kirkegaarden er begr. Politikeren V. Hørup, † 1902 (efter at Liget var brændt), Arkæologen J. B. Løffler og Operasanger J. Nyrop, begge † 1904.

Ved **Bernstorff Slot**, S. 264, afsløredes $^{27}/_{3}$ 1904 en Broncestatue af *A. P. Bernstorff*, af A. Paulsen.

Lyngby Sogn. S. 271. I Lyngby er opf. en teknisk Skole, tagen i Brug $^{13}/_{10}$ 1903; i Febr. 1906 stiftedes en „Bank for L. og Omegn". Nordre Havnemole i *Taarbæk* er udbedret og forlænget i 1904. Kommunens nye Vandværk i Lyngby, færdigt i April 1905, har kostet 293,685 Kr. — Papirfabrikken *Strandmøllen* nedlagdes i 1898 og solgtes af Selskabet til Alfr. Christensen (Maskinfabrik). — Den nye Kirkegaard ved Sorgenfri Skov indviedes $^{27}/_{8}$ 1905.

S. 276. Om *Eremitagen* se *F. R. Friis*, i Kulturhist. Studier. — S. 277. *Frederiksdal* er ikke opf. af Jardin, maaske af J. G. Rosenberg (se „Architekten" Aug. 1902).

Søllerød Sogn. S. 279. Raadhuset indviedes $^{24}/_{5}$ 1904 (Arkitekter: Martin Larsen og Mandrup Poulsen). Ved Vedbæk, lige op til Smidstrup Have, er der $^{9}/_{10}$ 1904 indviet et *Rekreationshjem for Sygeplejersker*, efter Tegn. af Arkit. Thorvald Jørgensen (se „Architekten" $^{3}/_{11}$ 1904).

Næsseslottet, S. 281, har Aktieselskabet i Jan. 1906 solgt til Direktør Aug. Bagge.

Glostrup, S. 286, har 1905 faaet Gas- og Vandværk og en ny Skolebygning efter Pavillonsystemet.

Thorslunde Sogn. S. 291. Om de Arealer, der ere solgte fra *Benzonsdal* til Kbhs. Kommune, se $I_{,2}$ S. 401.

Høje Taastrup Sogn. S. 293. Dansk Forening til Kønssygdommes Bekæmpelse har i 1905 oprettet ved Taastrup Børnesanatoriet *Lillehjem*.

Sengeløse Sogn. S. 296. Om *Snubbekorset* se „Architekten" $^{20}/_{2}$ 1904.

Roskilde Frue Sogn. S. 305. Ved Kjøge Landevej nedlagdes $^{29}/_{8}$ 1904 Grundstenen til en Kirke (Arkitekt: H. J. Holm).

Herslev Sogn. S. 314, L. 25: 414, læs 441.

Kornerup Sogn. S. 315. Kornerup fik i 1904 Vandværk.

Svogerslev Sogn. S. 317, L. 5. Gotschalck Detzel, læst Wetzel.

Glim Sogn. S. 317. Glim fik Vandværk 1905.

Ledreborg. S. 326, L. 6 f. n. Ved den omtalte Ildebrand gik vel en mindre Del af Bogsamlingen tabt, men intet af Haandskriftsamlingen, der ikke fandtes i den angrebne Bygning, men i særlige ildfaste Rum.

Gjeddesdal, S. 345, blev i 1905 overdraget af Etatsrd. Valentiner til Sønnen A. H. V.

Paa *Snoldelev Kirkegaard*, S. 349, afsløredes $^{3}/_{11}$ 1903 et Mindesmærke over Tegneren Johs. Holbek, med en Broncebuste af Rud. Tegner.

Daastrup Sogn. S. 360. L. 21 f. n.: 699, læs 742.

Ejby, S. 363, fik Vandværk 1905.

Holbæk. S. 376. Nye Skolebygninger efter Pavillonsystemet (Arkitekt: A. Haunstrup) ere opf. 1904-5 (se „Architekten" Okt. 1904). — S. 379. En ny Sparekassebygning er opf. af s. Arkitekt (se „Architekten" smstds.).

Kalundborg. S. 387. Den gamle Bygning ved Kirkegaarden er 1905 købt af Nationalmuseet for 6000 Kr.

Nykjøbing. S. 400. Borgerskolen har faaet Ret til at afholde Borgerskoleeksamen, første Gang i Foraaret 1904. — S. 403. Over Politikeren, Amtmd. Steen Andersen Bille, der er født i Byen 1828, er der 1900 paa hans Fødehus opsat en Mindeplade.

S. 400. Om Byen i Svenskekrigen 1658-60 se „Fra Arkiv og Museum I S. 393.

Løvenborg. S. 409. Fra $^{1}/_{10}$ 1905 er Godsets Administration overtaget af Besidderens Broder, Hofjægermester Oscar Løvenskjold.

Nidløsegaard, S. 428, er solgt og ejes fra 1902 af „Ny Kalkbrænderi", Kbh. (se $I_{,2}$ S. 474).

Tersløse Sogn. S. 429. Anstalten for Epileptikere er bleven betydelig udvidet; 1904 var der 12 Bygninger og Plads til 170 Patienter; i en Dobbeltbygning er der stor Forsamlingssal og en $^{30}/_{9}$ 1904 indviet Kirke.

Tersløsegaard, S. 429, L. 6 f. n.: „som han ved Testam.....", læs „som han tidligere havde skænket til Akademiet. Ved en Efterskrift paa Testamentet af $^{20}/_{1}$ 1748 skænkede han en Del af sine Ejendomme, som ikke vare indbefattede i Testamentet, deribl. Tersløsegd., til Akademiet og ...." — Gaarden er Nov. 1905 købt af Soransk Samfund for 6000 Kr. Se *Vilh. Andersen*, L. Holberg paa Tersløsegd., Kbh. 1904, og *Chr. Bruun*, Holberg og Tersløsegd., Kbh. 1905.

I **Stenlille**, S. 430, er der i 1905 oprettet et Apotek. Aktieselskabet *Aamose* har 1904 købt Gaarden Bodals Bygninger med Bodal og Sandlynggaard Moser.

Mullerup Havn, S. 472, er Juni 1904 solgt for 19,000 Kr. til Slagelse Kommune.

Sejrø, S. 503, har faaet nyt Fyr (Lynfyr, tændt første Gang $^{24}/_{10}$ 1903) og èn Havn, anlagt 1904-5.

Asnæs, S. 518, har i 1905 faaet Apotek.

Bjerresø, S. 523, har i 1905 faaet Vandværk.

I **Tranebjærg Sogn**, S. 529, er der 1904 opført et Kapel, der har faaet en Granitdøbefont fra den gamle Ferritslev Kirke i Fyn (se III S. 433).

Sorø. S. 543. Det gamle Amtssygehus er 1904 indrettet til Sindssygeanstalt, og 1901-3 er der paa en Grund mellem det gamle Sygehus og Landevejen til Ringsted opf. et nyt Amtssygehus for 125,000 Kr. (Arkitekt: Hansen, Sorø); et Posthus er opf. 1903 ved den nye Station for Sorø-Vedde Banen efter Tegn. af H. Wenck.

Til Litt. om *Sorø Kirke*, S. 564, tilføj: *P. Madsen*, Hvidernes Kirke i Sorø, Kbh. 1904.

Slagelse. S. 590. Om Borger- og Friskolen findes (fra 1901) et Haandskrift i 4 Dele: *J. H. E. Hoffmann*, Hist. Efterretninger om den danske Skole, ogsaa kaldet Borgerskolen og fra 1840 Borger- og Friskolen, i Sjællands Provinsarkiv.

Korsør. S. 600. „Jørgen Hattemagers Hus" blev nedbrudt 1905. I Anlægget ved Havnepladsen skal 1906 rejses en Broncestatue af *Jens Baggesen*, af Jul. Schultz.

Skjelskør. S. 611. Der er i de sidste Aar opf. en ny Borgerskole mellem Præstegaarden og Fattiggaarden. — Gamle Huse. Der findes flere ældre Bindingsværkshuse bevarede, navnlig et paa Hj. af Algade og Strandgade i 2 Stokv., af hvilket en Del har Bjælkehoveder og udskaarne Vinduesoverliggere; i Porten til et nyt opf. Hus i Algade Ø. for Broen staar: Anno 1665 opført første Gang, Anno 1889 paany opført.

Bjernede Sogn. S. 627, L. 10 f. n.: Have 128, læs Have 28.

Om **Bjernede Kirke**, S. 631, se *H. Storck* i „Architekten" $^{31}/_{12}$ 1904 og flg. Numre.

Munke-Bjærgby Sogn, S. 631, L. 23 f. n.: 1105, læs 2314. — S. 632. Sognet er egen Sognekommune fra $^{1}/_{4}$ 1906, ligesom **Bromme Sogn**, S. 633.

Kjærup, S. 642, solgtes 1906 af Kmhr. Howden-Rønnenkamp til Hofjægermester Grüner til Hegnsholt for 520,000 Kr.

Ferslev Sogn, S. 657, har ved Res. af $^{13}/_{7}$ 1904 faaet Navnet *Øde Ferslev*.

Haslev. S. 662. Ifølge ministeriel Tilladelse af $^{23}/_{11}$ 1904 og Reskr. af $^{18}/_{11}$ 1905 flyttedes Bregentved-Gisselfelds Tingsted $^{1}/_{1}$ 1906 fra Vester-Egede til Haslev, hvor der er opf. et Ting- og Arresthus, indviet $^{18}/_{11}$ 1905. Brystsygesanatoriet, i Palæstil i 2 Stokv. (Arkit.: B. og V. Ingemann), indviedes $^{5}/_{12}$ 1903. En indremissionsk Landbrugsskole er oprettet 1904; et nyt Seminarium indviedes $^{1}/_{12}$ 1905.

Gisselfeld. S. 668, L. 2 f. n. I de sidste Aar er der udgravet nogle Murrester, der skulle være Levninger af det gamle G., og som ligge langt nærmere ved det nuv. G. end den omtalte Voldplads paa Louisenlunds Mark.

Hejninge Sogn, S. 681, har en Gaard, *Store Trælleborg*, paa c. 12 Td. Hrtk. (c. 100 Td. Ld.).

Slots-Bjærgby, S. 688, har faaet Vandværk i 1904.

Sludstrup Skole, S. 689, er 1905 flyttet ud paa Harrested Mark.

Boeslunde Kirke, S. 696, L. 24 f. n. Chr. Eskildsen, læs Eskild Christensen.

Taarnborg, S. 700, solgte Korsør Kommune i 1904 for 545,000 Kr. til Kmjkr. P. Neergaard; af Arealet beholdt Kommunen c. 50 Td. Ld.; desuden har Kommunen i den Tid, den ejede T., frasolgt flere Arealer.

Flakkebjærg Sogn. S. 706. Korstoftegd. udgaar; Krogagergd. læs *Krogsgd.*

Skjørpinge Sogn. S. 707, L. 7: 897, læs 786.

Marvede og **Hyllinge Sogne**, S. 740, ere ifl. Res. af $^{15}/_{9}$ 1904 adskilte i kommunal Hens. fra $^{1}/_{4}$ 1905.

Præstø. S. 768. En ny Skolebygning, der rummer hele Kommunens Skolevæsen, indviedes $^{2}/_{11}$ 1904.

Storehedinge. S. 779. Ved Res. af $^{30}/_{8}$ 1904 er der i Stedet for Kaldskapellanen ansat en resid. Kapellan, der tillige er Sognepræst for Højrup. — S. 781. Der er oprettet en Haandværkerbank 1902.

Næstved. S. 790. Et Garnisonssygehus med Epidemihus (Arkit.: K. Varming) er opf. 1903 (se „Architekten" $^{27}/_{2}$ 1904). — S. 794. Ved Skt. Mortens Kirke er der $^{14}/_{4}$ 1904 afsløret en Mindesten for Mænd fra Byen, der ere faldne i de slesvigske Krige.

Vordingborg. Om Kirken, S. 805, se Kirkehist. Saml. 5. R. II S. 627 flg.

Stege. S. 818. Om Kirken se Tegn. af æ. n. Arkitektur 4. Saml. 2. R.

S. 826. Om Byen under Krigen 1658-60 se „Fra Arkiv og Museum" II S. 276 flg. — Til Litt. ttlføj: *F. Bojsen*, Stege Bys Bog 1418-1607, Kbh. 1904.

Vallø Slot, S. 842, var færdigt 1904; $^{1}/_{7}$ flyttede Stiftsdamerne atter ind. Østfløjen er ikke bleven genopført; kun Façademuren ind mod Gaarden er bevaret.

Ved **Stevns Fyr**, S. 848, er der i 1904 opført en ny Fyrmesterbolig og indrettet Taagesignal.

Højrup Kirke, S. 850, blev lukket i Okt. 1905, da man frygtede for, at den skulde styrte ned: Bygningsinspektør Martin Borch foreslog at bortskære Skrænten og opføre en Mur m. m. for at beskytte Kirken. I Marts 1906 blev Kirken atter aabnet.

Frøslev Kirke, S. 862, lukkedes Nov. 1905 og genaabnedes i Dec., efter at man i Taarnet havde indsat en Jærnkonstruktion for at afstive Taarnets Piller.

Spjellerup Kirke, S. 870; om Gravskrifter se Kirkehist. Saml. 5. R. II S. 598.

Fakse Sogn. S. 876, L. 15. Joh. Svendsen, læs Rasmus Svendsen.

Vester-Egede. S. 889. Tingstedet er flyttet til Haslev, se S. 577.

Bavelse. S. 901. Den ene Fløj, med Forpagterboligen, brændte $^{9}/_{11}$ 1904.

Vrangstrup Sogn. S. 907. Se *Johs. Steenstrup*, Har Susaa i den hist. Tid været en sejlbar Strøm til Sjællands Midte?, i Hist. Tidsskr. 7. R. VI („Næsby Havn" har ikke ligget her, men ved Udløbet af Næsby Aa paa Sjællands Vestkyst N. for Korsør).

Holmegaard. S. 915. Hovedbygningen har oprindl. haft et Trappetaarn i Gaarden, og de to Sidefløje have oprindl. kun været i eet Stokv.

Sallerupgaard, S. 925, solgte Valentiner Juni 1904 for 185,000 Kr. til Lieutn. Mourier-Petersen.

Beldringe Sogn. S. 935. Andelssanatorieforeningen købte Sept. 1905 et Areal i Faksinge af Grev Raben til Opførelse af et Sanatorium.

Iselingen, S. 951, er efter Enkefru Hammerichs Død 1904 i 1905 overdraget til Sønnen, Forpagteren, Etatsrd. Johs. H.

Vintersbølle. S. 952. Mindesmærket er for *Vald. Hvidt*, ikke Holst (se V S. 899).

Møen. S. 954. Baade *Store* og *Lille Klint* har lidt meget i den sidste Tid, især ved Stormfloden $^{31}/_{12}$ 1904, og i Nov. 1905 styrtede store Dele af Liselunds Have ned (se ndfr.).

Til Litt. S. 956 tilføj: Mindeblade fra en Udflugt til M. Klint i Aaret 1845. Førerens efterl. Manuskr., Kbh. 1903. — *V. Hintze*, Trues M. Klint med Ødelæggelse fra Havet?, Kbh. 1904. — *F. Bojsen*, Af Møens forhist. Tid, Kbh. 1905.

Magleby Sogn. S. 968. „Kapellet" ved *Liselund* blev nedbrudt Jan. 1905, da det truede med at styrte sammen; $^{5}/_{11}$ 1905 skred c. 10 Td. Ld. af Liselund Have Ø. for Kapelkløften (Calmettes Have) ud i Havet, efter at Terrænet var blevet undermineret ved et der anlagt Vandværk (se *V. Hintze*, Liselund og de sidste store Ødelæggelser, Særtr. af Berl. Tid.), Kbh. 1905.

III. Bind.

Bornholm. S. 16. Til Litt. tilføj: *Kristensen Taarup*, Vor Klippeø. En letfattelig Vejledning til Forstaaelse af B's Fjældnatur. Med et Forord af Grønwall. Rønne 1903. — *Albrechtsen*, Kvægbrugets Udvikling paa B., Rønne 1903. — *J. A. Jørgensen*, Væbner, Adel og Frimand paa B., Rønne 1905.

Svaneke. S. 45. Kirkens Taarn beskadigedes af Lynet $^{19}/_{6}$ 1905.

Neksø. S. 53. Havnen er 1904-5 udvidet og uddybet til 16 F.

Teglkaas Fiskerlejes Havn, S. 76, led meget ved Stormfloden $^{31}/_{12}$ 1904.

Til Litt., S. 110, tilføj: *P. Petersen*, Lolland-Falsters Navnebog, indeholdende Bondestandens Tilnavne især fra 16. indtil 19. Aarh. Med en Indledning af *A. Olrik*. Kbh. 1903.

Maribo. S. 117. En socialdemokratisk Forsamlingsbygning indviedes $^{26}/_{12}$ 1904. — S. 119. Ifl. Lov af $^{14}/_{4}$ 1905 kan der til Udg. af 1907 gives Eneret paa Benyttelse af det Maribo Sukkerfabrik tilhørende Roespor fra Øster Ulslev til Maribo (event. forlænget til Nysted) som Jærnbane efter fornøden Forandring af Sporet.

Nakskov. S. 128. Et Posthus (Arkitekt: Dan) i Palæstil med Kælder og 2 Stokv. er opf. 1905. Synagogen er nedlagt 1904; den mosaiske Kirkegaard, den eneste paa Laaland-Falster, er bleven istandsat og skærmet ved en Ringmur.

Sakskjøbing. S. 136. Arbejds- og Sindssygeanstaltens Sidebygning forhøjedes 1904 med et Stokv.

Rødby. S. 141. *Kramnitse Havn* er udgravet 1905.

Nykjøbing. S. 154. Det *Classenske Bibliotek* aabnedes Dec. 1904 til offtl. Benyttelse. Et Børnehjem aabnedes Jan. 1905.

Stubbekjøbing. S. 165. Paa den gamle Kirkegaard begravedes det sidste Lig 1862. — S. 166. En ny Kommuneskole, efter Pavillonsystemet, opføres 1906 (Arkitekt: Haunstrup). *Diskontobankens* Bygning paa Torvet er opf. 1903, Missionshuset *Bethania* 1900. I Lystanlægget er der rejst en Mindesten for Overlærer R. C. Andersen, † 1900. — Gamle Huse. Der er nogle Bindingsværkshuse, dog vistnok næsten alle fra 18. Aarh. I Hovedgaden, ved Siden af det i 1904 opførte nye Freys Hotel, staar et grundmuret Hus, vistnok opf. 1768 (en Marmortavle, der før har siddet over en Port, men som nu sidder i Muren til Gaden, bærer dette Aarst.); det har i det Indre et Stukloft og gode Rokokodøre. Det gamle Freys Hotel, paa den anden Side Gaden (nu bl. a. Højskolehjem), er af Bindingsværk, vistnok ogsaa fra 1768; i Gaarden en Port og Dør i Rokokostil, i Haven et usædvanlig stort Morbærtræ. Det ældste Hus i Byen er vistnok et Bindingsværkshus i Søndergade; paa et Løsholt staar 1652.

I **Græshave Sogn**, S. 177, ligger *Mosegaard*, c. 12 Td. Hrtk., c. 100 Td. Ld.

Søllested Sogn. S. 181. Nær ved Præstegaarden er $^{22}/_{10}$ 1905 indviet *Laalands Højskole*.

Nakskov Landsogn. S. 188. Kmjkr. Malthe Bruun af Lienlund har i 1905 skænket 10,000 Kr. til et Børneasyl.

Asserstrup, S. 191, blev af Engelsted solgt i 1904 for 245,000 Kr. til Forpagter Bentzon.

Rolykke, S. 194, solgtes 1905 af Fr. Lotz til W. Rønne Lotz for 200,000 Kr.

Vindebygaard, S. 195, blev af Grandjean solgt 1905 til S. P. Lund for 260,000 Kroner.

Taagerup Sogn. S. 210. Paa Hyllekrog er der 1904 opf. et Fyr.

Hunseby Sogn. S. 235. Hospitalet brændte $^{7}/_{6}$ 1905.

Godsted Sogn. S. 260. Paa en Holm i Godsted Mose fandtes i 1902 Værkstedspladser fra den ældre Stenalder, 1903 fandtes i en Mose en Boplads fra samme Tid.

Horbelev og **Falkerslev Sogne**, S. 298, ere adskilte i kommunal Hens. fra $^{1}/_{4}$ 1905.

Skjørringegaard, S. 301, solgtes 1903 til Grandjean til Vennerslund, der 1904 solgte den for 850,000 Kr. til L. Dinesen til Kraagerup.

Odense, S. 313. Om *Vor Frue Kirke* se *H. Rasmussen*, Vor Frue

K., Vejledning for Besøgende, Odense 1905. — *Skt. Hans Kirke*, S. 316, har 1905 faaet et nyt Orgel. Se om Kirken, *H. Rasmussen*, Skt. Hans K., Vejledning for Besøgende, Odense 1903. — Om *Ansgarkirken* (V S. 903) se „Architekten" $^{19}/_{3}$ 1904, — S. 320. En ny Kommuneskole, Vandværksvej, toges i Brug $^{30}/_{4}$ 1905 som *Vestre Pige-Borgerskole*; den har kostet c. 100,000 Kr. — S. 324. Ved mindre Restaurationsarbejder paa Slottet i 1901-3 fandtes i de 3 Fløje betydelige Levninger af Johanniterklostret. — S. 334. Se *Lahns Stiftelse* gennem 100 Aar, samlet af S. Hempel, Odense 1904. — S. 335. Ved Havnen er $^{14}/_{10}$ 1904 indviet et Sømandshjem, af Bindingsværk i Villastil (Arkitekt: Monberg). — S. 337. Teatret er Nov. 1905 overtaget af Kommunen. — *H. C. Andersens Fødested*, S. 338 L. 9 f. n., er April 1905 købt af Kommunen, der vil restaurere det og indrette det til Museum. Hans Statue flyttedes 1905 fra Kongens Have til Graabrødreplads. — I *Fruens Bøge* er der $^{17}/_{5}$ 1905 afsløret et Mindesmærke (høj Granitsten med Bronceportrætmed., af Aksel Hansen) for Brygger Th. Schiøtz, der har gjort meget for Byens Forskønnelse. Restaurationen af Eiler Rønnovs Gaard (V S. 904), til hvilken Staten gav 17,000 Kr., fuldendtes i 1903. — S. 346. *Odense Kanal* blev, efter Uddybningen til 19 F., højtideligt indviet i Kongehusets Nærværelse $^{27}/_{8}$ 1904. Paa Havnepladsen er der $^{15}/_{8}$ 1904 oprettet en Stormvarsels-Station.

Skt. Knuds Kirke. S. 366. Gravstenen over Margr. Skovgaard, † 1615 (ikke 1651), er bleven restaur. 1904. — Ved en Undersøgelse i 1905 af den S. 367 L. 4 f. n. nævnte Kiste godtgjordes det, at den virkelig rummer Anna Brockenhuus' og ikke Kirsten Munks Lig; se *M. Mackeprang* og *G. L. Wad*, Om den hidtil som Kirstine Munks betegnede Kiste i Odense Skt. Knuds Kirke, i „Fra Arkiv og Museum" II. — S. 368. Kirken har i 1903 faaet elektrisk Belysning.

Kjerteminde. S. 369. Paa Kortet staar det nye Toldkammer, angivet som Nr. 28, liggende ved Banegaarden; det er urigtigt, thi det var vel projekteret at flytte det derhen, men det blev ikke til noget, og Toldkammeret ligger stadig paa den gamle Plads ved Havnen.

Assens, S. 389, L. 3 f. n.: læs Assens Landdistrikt, som i kommunal Hens. udgjorde et selvstændigt Distrikt, men i gejstl. Henseende hørte under Assens, var osv. — S. 391. Om Kirkens Hist. se Kirkehist. Saml. 5. R. II S. 607. — Havnen, S. 396, skal uddybes 1905 (indtil 20 F.).

Aalykkegaard, S. 401. blev sammen med *Tarupgaard* i 1905 solgt for c. 450,000 Kr. af Jægermesterinde Steenbach til et Interessentskab, der atter solgte dem, saa at de igen ere komne paa to Hænder.

Hesbjærg, S. 407. Se Hesbjærg, Smaa hist. Notitser. Med Billeder efter Amatørfotografier tagne af Ejeren, Odense 1903.

Dalum, S. 409. *J. B. Løffler*, Dalum Klosterkirke, i Aarb. f. n. Oldk. 1904.

Sanderum Sogn. S. 411. Ved Ravnebjærg er 1902 opf. en Filialkirke (Bygningsinspektør J. V. Petersen).

Lindved, S. 414, købtes efter Fru Berg af Ole Sørensen, der 1905 solgte den for 160,000 Kr. til Thurdal.

Østrup og **Hjadstrup Sogne**, S. 466, ere ved Res. af $^{1}/_{9}$ 1904 adskilte i gejstl. Henseende.

Ore Sogn. S. 486, er ved Res. af $^{15}/_{11}$ 1905 blevet Anneks til Skovby Sogn fra $^{1}/_{1}$ 1906.

Rugaard, S. 497, blev af Lindegaard i Jan. 1906 solgt til Grev Scheel.

Brenderup Sogn. S. 513. Ore Sogn er ikke længere Anneks, se ovfr.

Nørre Aaby Sogn. S. 522. N.-Aaby fik Elektricitetsværk i 1905.

Sandager Sogn. S. 537. *Stubberupgaard* og *Tagemosegaard* er samme Gaard. Gaarden blev 1579 af Tolderen Poul Bangs Arvinger overdraget til Kongen for skyldige Oppebørsler, og Kongen forlenede saa Joh. Nordby med Gaarden.

Kjærum Sogn. S. 540. *Thurø* solgtes Marts 1905 af Staten for 21,550 Kr. — S. 541. *Kjærum* og *Thorøhuse* have faaet Skoler i 1900, *Saltofte Skole* er nedlagt. Blandt Gaardene tilføjes *Terpegaard* (1583: Tarupgd.). Follestedgaard, l. *Follesledgaard.*

Den S. 541 L. 11 f. n. omtalte Grav laa ikke ved Kjærumgd., men S. for Kirken.

Aarup, S. 544, fik 1905 Elektricitetsværk.

I Haven i *Kjøng Folkehøjskole*, S. 550, afsløredes $^{26}/_{6}$ 1905 en Mindesten for Ambrosius Stub, som er født i Gummerup By.

Haarby, S. 553, fik 1905 Elektricitetsværk.

Svendborg. S. 569. Opmaaling af *Skt. Nicolai Kirke* af Magdahl Nielsen i Tegn. af æ. n. Arkit. 4. Saml. 3. R. — S. 572. Paa Raadhuspladsen afsløredes $^{12}/_{6}$ 1904 en Broncestatue af forhenv. Amtmd. L. F. H. Brockenhuus-Schack (af Rasm. Andersen). — S. 573. Det i V. Bd. S. 905 omtalte Alderdomshjem er ikke blevet opført. Arbejdernes Byggeselskab købte 1905 en Ejendom paa Vestergade til Forsamlingsbygning. Vandværket er 1900-1 blevet betydelig udvidet ved Anlæg i Fruerskoven og paa Ørnekol.

Til Litt., S. 580, tilføj: Sv. Hist., et ufuldendt Udkast fra Borgmester Schrums efterl. Papirer, Svendborg 1905.

Faaborg. S. 581. Om Kirken se *J. Kornerup*, Helligaandsklosteret i F. og dets Kirke, i Kirkehist. Saml. 5. R. II S. 209 flg. — S. 589. Det vedtoges Aug. 1905 at anlægge en ny Havn for c. 250,000 Kr.

Rudkjøbing, S. 612, L. 23 f. n. Kirken er restaur. under Ledelse af Estrup (ikke Storck).

Ærøskjøbing. S. 620. Paa Havnepladsen er 1901 opf. en ny Toldkammerbygning (Bygningsinspektør J. V. Petersen).

Hvidkilde, S. 633, gik efter E. C. H. Rosenørn-Lehns Død 1904 over til den ældste Datter, g. m. Ahlefeldt-Laurvigen, Kjærsgaard.

Skjoldemose, S. 638, blev efter Hofjægerm., Baron Schaff. de Muckadells Død 1901 i 1904 solgt for 370.000 Kr. til Forpagter S. Ulrich (Børglumkloster).

Turø Kirke, S. 643, L. 8 f. n.: F. E. M., læs F. E. M. S. — S. 644. Paa en Brink i en lille Skov paa Øen staar en Mindesten om Neergaards Salg af Øen til Fæsterne i 1810.

Bjerreby Kirke, S. 651, blev nedbrudt 1904, og en ny opføres 1905-6 (Arkitekt: J. V. Petersen); ved Nedbrydningen fandtes Kalkmalerier.

Langeskov, S. 666, solgtes Juli 1904 for 230,000 Kr. til Holberg.

Om *Holme Kloster*, S. 669, der m. H. t. flere Meddelelser er forvekslet med Løgum Kloster, se Hist. Tidsskr. 7. R. V S. 336.

Om Nybygningerne paa *Brahetrolleborg*, S. 670, se „Architekten" $^{30}/_{4}$ 1904.

Grevskabet Muckadell, S. 684, gik efter den sidste Besidders Død $^{18}/_{1}$ 1905 over til Sønnen, Hofjægerm. A. Schaffalitzky de Muckadell.

Hillerslev og **Ø.-Hæsinge Sogne**, S. 686, ere adskilte i gejstlig Hens. ved Res. af $^{23}/_{3}$ 1903.

Ringe Sogn. S. 705. En teknisk Skole i Ringe indviedes $^{17}/_{1}$ 1906. En Bank oprettedes Feb. 1906.

Hesselagergaard, S. 719, blev af A. Dons solgt Okt. 1904 og ejes nu af Kmhr., Kapt. V. C. A. O. G. Baron Blixen-Finecke. Hovedbygningen blev restaur. 1905.

Biskopstorp, S. 761, blev Jan. 1906 solgt af Kmjkr. O. Beck for 205,000 Kr. til P. Madsen.

IV. Bind.

Hjørring. S. 14. *Vendsyssel Bank* er oprettet 1904.

Sæby. S. 17. I Kirken er der ved en Restauration 1905 fundet Kalkmalerier.

Frederikshavn. S. 30. Ved Havnen har Staten $^{15}/_{10}$ 1904 oprettet en Stormvarsels-Station.

Skagen. S. 35. Der er 1900 opf. en stor fælles Skolebygning (Arkitekt: Haunstrup) og i 1905 en Havnebygning (Arkitekt: Plesner), Grundstenen nedlagt $^{31}/_{7}$ 1904. — S. 35. I Klitplantagen V. for Byen er der $^{30}/_{12}$ 1905 rejst en Mindesten for Kmhr. de Thygeson. — S. 36. Skagens Fyr er i 1905 forandret fra fast Fyr til et Lynfyr. Desuden er der fra $^{1}/_{1}$ 1905 oprettet en Vind-Semafor-Station og en Stormvarsels-Station. — S. 39. Byen fik Apotek i 1905 (Bygningen efter Tegn. af Thorv. Jørgensen).

Egebjærg, S. 74, blev af Schibsbye i 1905 solgt for 125,000 Kr. til Inspektør Jensen.

Rubjærg Sogn. S. 92. En ny Kirke er opf. midt i Sognet, indviet $^{27}/_{11}$ 1904 (Arkitekt: K. Varming).

Om *Ormholt*, S. 104, se Saml. t. j. Hist. og Topogr. 3. R. III S. 481 flg.

Rugtved, S. 109, blev efter Stiftamtmd. Ahnfeldts Død 1905 solgt for 200,000 Kr. til A. Dons (tidligere til Hesselagergd.).

Vor Sogn. S. 109. I Agersted er opf. en Kirke, indviet $^{6}/_{12}$ 1903 (Arkitekt: Olesen).

Vrejlevkloster, S. 131, solgtes 1905 af Kreditforeningen for jydske Landejendomme for 180,000 Kr. til N. Mellergaard.

Vester Brønderslev, S. 147, fik Gasværk 1905.

Østerby Havn, S. 192 (se V S. 908), der er 10 F. dyb og har kostet c. 90,000 Kr. (hvoraf Staten har givet det halve), afleveredes færdig $^{8}/_{6}$ 1905.

Thisted. S. 203. Der vedtoges i 1905 Anlæg af et Vandværk og Udvidelse af Havnen (den sidste beregnet til 200,000 Kr.). — S. 206. *Thisted-Fjerritslev Banen* aabnedes $^{19}/_{4}$ 1904.

Ved **Hanstholm**, S. 235, er der 1903-5 anlagt en Læmole, ligesom ved *Vorupør*, S. 258.

Nørhaa Sogn. S. 261. Præstegaarden ligger i Nørhaa (ikke i Stenbjærg); Kløverhuse udgaar.

Stagstrup Sogn. S. 268, L. 21. Granitkummen staar nu i katolsk-apostolisk Kirke i Kbh. (se $I_{,2}$ S. 98).

Vestervig Sogn. S. 284. Stockholm solgte 1905 *Vestervig Overgaard* til Sørensen paa Vestervig Nedergaard.

Hurup Sogn, S. 287, fik Elektricitetsværk 1904.

Blidstrup, S. 417, er efter Etatsrd. P. Knudsens Død i 1905 gaaet over til Stifsønnen, Joh. Knudsen til Bangsbo.

Aalborg. S. 351. Paa Raadhuset er et Portræt af Stadshauptmand Fr. Thuresen (se $I_{,2}$ S. 553). Til Ting- og Arresthuset er opf. en Tilbygning (Arkitekt: V. Nyebølle). — S. 360. Paa Kælderhvælvingerne i Hospitalet er der Febr. 1905 fundet betydelige Kalkmalerier. — S. 365. I 1905 er der oprettet et Optagelseshjem for Smaabørn med en Vuggestue i Slotsgade, og et Sømandshjem (indviet $^{6}/_{11}$ 1905). — S. 380. Ved Havnen er der $^{15}/_{10}$ 1904 oprettet en Stormvarsels-Station.

S. 385. Til Litt. tilføj: *J. P. Stenholm*, Aalborg Klosterhistorie, Bidr. til Aalb.

Bys Hist. i Middelalderen, Aalborg 1904; s. Forf., Bidr. til Aalb. Bispedømmes Hist., Aalborg 1904.

Nørre-Sundby. S. 389. Havnen er udvidet i 1904.

Vadum Sogn. S. 406. Thorup solgte *Rødslet* i 1904 for 145,000 Kr. til Dyrlæge Jensen-Lemmergaard. — Brüel solgte *Bjørumgd.* i 1904 for 250,000 Kr. til Grev Platen Hallermund.

Horsens Sogn. S. 417. Andelsmejeriet, L. 24, hedder „Horsens Hammer" (ikke H. Hovmark), Kirken tilhører en Privatmand (ikke Ejeren af Langholt). — S. 418. Efter Ahlmanns Død 1902 ejes *Langholt* af Frk. Marie Ahlmann.

Ø.-Hassing Sogn. S. 420. I Holtet er 29/11 1903 indviet en Kirke (Arkitekt: K. Varming), der har kostet 20,000 Kr. (se „Architekten" 27/2 1904).

Østeraa, S. 423, blev efter Callisens Død 1903 i 1904 af Enken solgt til Jens Larsen for 180,000 Kr.

N.-Tranders Sogn. S. 426. Ved Vejgaard er opf. en Kirke (Arkitekt: K. Varming), indviet 18/12 1904; Altertavle af Fru Bertha Dorph.

Sohngaardsholm. S. 428, L. 7: Bache, l. Recke. — I 1905 er 30 Td. Ld. af Jorderne solgte til Cementfabrikken Danmark.

De to *Abildgaarde,* S. 452, solgtes i 1905 af Baron Juel-Rysensteen til Baron Gyldenkrone og Hollesen til Sohngaardsholm.

Buderup Sogn. S. 462. I Støvring indviedes 27/8 1905 en Valgmenigheds Bedesal.

Solbjærg Sogn. S. 470. Se *F. Møller,* To Ligstene fra Viffertsholm, i Saml. t. j. Hist. og Topogr. 3. R. IV (med flere Rettelser til *Viffertsholm*).

Skjørping Sogn. S. 480. I Nærheden af Stationen har Foreningen til Tuberkulosens Bekæmpelse i 1905 opf. *Skjørping Sanatorium* (Arkit.: B. og V. Ingemann; se „Architekten" 28/7 1905).

Visborg Sogn. S. 486. I Hadsund er 1905 oprettet *Banken for H. og Omegn* og et Apotek.

Øls Sogn. S. 500. *Tostruphovgaard* blev i 1905 af H. C. Jensen solgt for 75,000 Kr. til A. Basse.

Aars Sogn. S. 511. Aars fik Apotek 1905.

Kyø, S. 552, blev 1903 solgt af Grev Tramp til Sønnen, Forpagter Tramp.

Viborg Amt. S. 553. Om Skalsaadalens Regulering se Hedeselskabets Tidsskr. 1903, S. 213.

Viborg. S. 576. *Viborg Bank* blev oprettet 1905.

Skive. S. 596. Det vedtoges 1905 at opføre en ny Borgerskole ved Realskolekomplekset for c. 130,000 Kr. I 1905 er der anlagt et Vandværk og vedtaget Anlæg af et Elektricitetsværk samt opf. Bygning paa Østergade til Posthus og Telegrafstation.

Ved Krabbesholm S. 604, er *Krabbesholms Sanatorium,* opf. af Andelssanatorieforeningen, indviet 5/11 1905 (Arkit.: B. og V. Ingemann); det er beregnet til c. 120 Patienter.

Nørgaard, S. 614, blev 1879 købt for 400,000 Kr. af Beyer; 1904 blev den ved Tvangsauktion solgt til „Bikuben".

Østergaard, S. 624, blev Jan. 1906 solgt af Vallø Stift for 275,000 Kr. til Froberg.

Durup Sogn, S. 625. Durup fik Postekspedition 1904.

Spøttrup, S. 635, L. 12 f. n.: læs Laur. Ebbesen (Udsen).

Haasum Sogn. S. 638. Fattiggaarden brændte 25/4 1904.

Kjærgaardsholm, S. 639, blev solgt 1904 af A. Rasmussen for 60,000 Kr. til H. L. Schmidt.

Kaas, S. 644, blev efter E. C. Kallerups Død 1905 af Enken solgt for 155,000 Kr. til et Konsortium (Gaarden havde da 28 Td. Hrtk.).

Taarupgaard, S. 654, blev af Landmandsbanken i Jan. 1906 solgt for 163,000 Kr. til Forligskommissær P. Sørensen.

Borris Sogn. S. 655. I Sparkjær er $^{17}/_{9}$ 1905 indviet en Kirke.

Aalestrup, S. 668, fik Apotek 1905.

Testrup Sogn. S. 672. Paa Kirkegaarden ligge de fleste af Slægten Testrup begravede, i alt 9 Gravsteder, se Saml. til j. Hist., 3. R. IV S. 318.

Hemmestrup, S. 726, solgtes af Laursen 1905 for 160,000 Kr. til A. Jensen.

Langaa-Torup Sogn. S. 732. Paa Torup Kirkegaard indviedes $^{13}/_{1}$ 1905 et Kapel (Arkitekt: Viggo Norn). En ny Bro over Gudenaa, mellem Byerne Langaa og Væt, *Amtmand Hoppes Bro*, indviedes $^{4}/_{12}$ 1905.

Vium Sogn. S. 736. Det gamle Stuehus, hvori St. St. Blicher fødtes, og som siden 1855 benyttedes som Kreaturstald, blev nedbrudt 1904, og paa den nyopførte Bygning er der sat en Mindeplade.

Frederiks Sogn, S. 753, er ifl. Bek. af $^{11}/_{5}$ 1905 egen Sognekommune fra $^{1}/_{4}$ 1906, ligesom Annekset **Karup Sogn**, S. 754.

Karup Sogn, S. 754, L. 15 flg. I et Brev fra Hr. Prof. A. Oppermann af $^{25}/_{11}$ 1903 hedder det: „... Det Stykke, der staar om Træplantning paa Alheden, indeholder væsentlige Fejl. Man har til en Begyndelse dyrket baade Skovfyr og Rødgran; Fyrrerne gik langtfra saa pludselig eller saa fuldstændig til Grunde, som man ifl. ældre upaalidelige Beretninger skulde antage. Og da Hedeselskabet blev stiftet, stod der paa Alheden prægtige store Rødgranbevoksninger, af hvilke Dalgas har lært meget og burde have lært mere. Hedeselskabet har vist hverken direkte eller indirekte haft nogen nævneværdig Betydning for disse Plantagers Trivsel. — Man er overhovedet tilbøjelig til at undervurdere det Arbejde, der er gjort før 1866, og det, der i vore Dage gøres af Statens Skovbrugere, medens Hedeselskabets Arbejde er Genstand for en betydelig Overvurdering. Ingen har stærkere end jeg (Tilskueren 1894; Dalgas, Hedesagens Forkæmper, 1895; o. fl. St.) fremhævet Dalgas' Fortjenester; han var et virkeligt Geni. Men hans Viden om Træplantning var vist i 1866 ganske minimal. ...“ — Om de ældre Plantagers Hist. henvises til: *A. Oppermann*, Bidr. t. d. danske Skovbrugs Hist., i Tidsskr. for Skovbrug X.

Svostrup Sogn. S. 760. Tomten af *Alling Kloster* er 1902 fredlyst under Nationalmuseet.

Randers. S. 794. Om *Skt. Peders Kirke* se „Architekten“ $^{7}/_{11}$ 1903. — S. 799. Om „*Helligaandshuset*“ se Stemann, Det store Stenhus i Kirkegade, i Saml. t. j. Hist. 3. R. IV S. 321 flg., om Hospitalet smstds. S. 327 flg. — S. 803. Et nyt Teater, hvori ogsaa Harmonien har Lokaler, er opf. paa det gamles Plads og indviet $^{7}/_{2}$ 1905 (Arkitekt: C. Harild). — S. 812. Havnen og Sejlløbet skal reguleres og uddybes til 18 F. (1905).

Til Litt., S. 818, tilføj: *N. H. Bay*, Randers Befæstning, i Saml. t. j. Hist. 3. R. IV S. 1 flg., og *Stemann*, Fra det gamle R., smstds. S. 321 flg.

Hobro. S. 822. Et Elektricitetsværk er opf. 1905 i Vestergade.

Vindblæs Sogn. S. 863. Jærnbanebroen indviedes $^{19}/_{12}$ 1904.

Lavrbjærg Sogn. S. 905. Thorups Enke solgte 1902 *Gerhardslyst* for 93,000 Kr. til Dyrlæge Jacobsen (Hobro). E. Müller solgte 1905 *Løjstrup* for 60,000 Kr. til A. Brandt.

I *Favsing Kirke*, S. 927, er der i 1905 fundet en meget mærkelig, vistnok c. 700 Aar gammel Broncedøbefont, som man før troede var af Træ, og hvis Kumme nu bæres af 3 Broncefigurer, fundne paa Gl. Estrup.

Tustrup, S. 943, solgte Løvenskiold i 1905 for 310,000 Kr. til Landbrugskand. Johannesen.

Hammelev Sogn. S. 952. *Fornæs* udtales paa Stedet som Faarenæs. Paa Udmarken var der i Valdemarstiden stort Faarehold, saa at der svaredes Kongen en aarl. Afgift paa 60 Væddere.

Karlby Sogn. S. 955. Voldstedet, L. 21, ligger ikke ved Veggerslev Aa, men i „Hylket“ mellem Karlby og Voldby paa Voldby Mark.

Voldby Sogn. S. 955. Aarstallet 1379 paa Kirkemuren er Skoledrenges Værk fra nyeste Tid; Kilden til, at Kirken er bygget 1379, er Hofmans Fundatser. Det søndre Kapel blev nedbrudt 1805. De to Kapeller have tidligere staaet i Forbindelse med Kirken, saa at den var en anselig Korskirke.

Ginnerup Sogn. S. 968. Den Helligdom, som Erasmus Lætus nævner, „St.

Eobanus i Gynderup", og som man før har gættet paa skulde ligge i Gynderup (Vrejlev Sogn, Børglum Hrd.), har maaske ligget her; se Kirkehist. Saml. 5. R. II S. 185 flg. — H. H. Vester solgte *Asgaard* i 1905 for 130,000 Kr. til to Mænd, der vilde udstykke den og atter solgte Hovedparcellen (c. 200 Td. Ld.) for c. 82,000 Kr. til Premierlieutn. M. Mikkelsen.

Paa **Anholt**, S. 973, er der $^{12}/_{8}$ 1905 afsløret et Mindesmærke for Kampen 1811 (efter Tegn. af Billedhugger Bonnesen); Kanonerne, der findes paa det, ere opfiskede ved Kysten.

Lyngdalgaard, S. 980, blev 1904 solgt til Inspektør Axel Jensen.

V. Bind.

Aarhus. S. 12. I *Frue Kirkes* Fundament under Granitsoklen fandtes Okt. 1905 en Runesten, der nu staar i Kirkens Vaabenhus; dens Indskrift: er „Toste, Hove og Frebjørn rejste denne Sten efter Saxes Asser, deres Fælle, den saare brave Svend. Han døde fuldt ud som Hædersmand. Han ejede Skib sammen med Arne". Om Kirken se *R. Berg*, Vor Frue K., Aarhus 1904. — S. 13. *Skt. Johannes Kirke*, der kostede c. 125,000 Kr. (hvoraf Staten gav 25,000) at opføre, indviedes $^{19}/_{2}$ 1905. — S. 14. Grundstenen til det nye Ting- og Arresthus (se V S. 915) nedlagdes $^{20}/_{5}$ 1904, Grundstenen til en ny Katedralskolebygning Okt. 1903. — S. 15. Den nye kommunale Skole (se V S. 915) indviedes $^{23}/_{8}$ 1904 (Arkitekt: Ludvig Petersen); den kostede omtrent 270,000 Kr. — S. 16. *Den jydske Handels-Højskole*, i Hans Brogesgade, indviedes $^{9}/_{5}$ 1905; Bygningen, der er i 3 Stokv. (Arkitekt: H. Kampmann), har kostet c. 150,000 Kr. — S. 23. Det nye Posthus paa Bispetorvet paa det gamle Teaters Plads toges i Brug i Jan. 1904; det har foruden Inventar kostet 400,000 Kr. — S. 25. Alderdomsasylet „*De Gamles Hjem*", ved Kirkegaarden, indviedes $^{5}/_{11}$ 1904; det har Plads til c. 140 alderdomsforsørgede og har kostet noget over 300,000 Kr. (Arkitekt: Vald. Schmidt). — S. 35. *Købmands- og Haandværkerbanken* stiftedes Okt. 1905 med en Aktiekpt. paa 200,000 Kr. — Syd for den nuv. Havn er der i 1904 projekteret og i 1905 paabegyndt Anlæg af en ny Havn, der skal være $26^{1}/_{2}$ F. dyb, og hvis Vandareal er c. 42 Td. Ld., medens Landarealet er c. 60 Td. Ld.; Kajlængden bliver henved 12,000 F. Til Anlægget, der er anslaaet til c. 12 Mill. Kroner, og som tænkes udført i flere Partier, skal desuden slutte sig en Baadehavn og en Petroleumshavn N. for den gamle Havn. Ved Havnen er $^{15}/_{10}$ 1904 oprettet en Stormvarsels-Station. — S. 36. Det fjerde Sogn, der oprettedes 1905, hedder *Skt. Johannes Sogn*. En elektrisk Sporvej fra Marselisborg Skov gennem Byen til Riis Skov (c. 7000 Al.) aabnedes i Juli 1904.

Byens Hist., S. 37, L. 19, „hvor Svend Estridsen overvandt osv.", læs „hvor Magnus den gode overvandt Svend Estridsen". — Til Litt. S. 40, tilføj: Aarhus, Byens Hist. og Udvikling gennem 1000 Aar. Med Billeder af *Ølsgaard*, Teksten af *Fr. Beckett*, *R. Berg*, *J. Clausen* og *A. Jensen*, Kbh. 1903. — *J. Hoffmeyer*, Blade af Aarhus Bys Hist.; 1. Halvbd., Aarhus 1905.

Aarhus Domkirke. S. 55. Se *L. P. Fenger*, St. Nicolaus, Hellig Niels og St. Klemens eller om Aarhus Domkirkes Chor, i Kirkehist. Saml. 5. R. II S. 645 flg.

Horsens. S. 66. Om *Klosterkirken* se Kirkehist. Saml. 5. R. II S. 674 flg. — S. 69. I Marts 1905 bestemtes, at der skulde opføres en ny Kommuneskole i Byens nordl. Del. — S. 70. Den nye tekniske Skole indviedes $^{1}/_{10}$ 1904. — S. 72. Der er i 1905 paa Fjordens Nord-

side opf. et nyt Sygehus, beregnet til c. 330,000 Kr., og 1904 en Alderdomsfribolig (med 80 Pladser) for c. 100,000 Kr. — S. 83. Der vedtoges i 1905 ny Udvidelse af Havnen. — S. 84. Ved Res. af $^{4}/_{10}$ 1904 er Byen delt i to Sogne: *Vor Frelsers Sogn* og *Klostersogn.*

Til Litt., S. 88, tilføj: *N. D. A. Ræder*, Udsigt over H. økonomiske Tilstand, Horsens 1883.

Silkeborg. S. 100. Et Vandværk anlagdes 1904.

Brabrand Sogn. S. 111. *Holmstrupgaard* har 37 Td. Hrtk., 336 Td. Ld.

Aarslev Sogn. S. 112. Tilføj: *Aarslevskovgaard*, $13^{1}/_{4}$ Td. Hrtk., 141 Td. Ld., hvoraf 21 Skov.

Elsted Sogn. S. 122. *Asmusgaard* solgte Holst 1905 for 110,000 Kr. til Købmand Nielsen.

Ormslev Sogn. S. 145. I Ormslev er et Børnehjem, oprettet 1881.

Tiset Sogn. S. 149. *Gammel Solbjærg* er nu kun Gaarde og Huse; Landsbyen *Ny Solbjærg* ligger halvt i Tiset, halvt i Astrup Sogn, da Landevejen, som danner Grænsen, gaar midt igennem den; Kroen ligger i Astrup Sogn.

Malling Sogn. S. 153. Paa Malling Stationsplads er $^{15}/_{6}$ 1904 afsløret et Mindesmærke for Købmand Niels Jensen, Landbrugsskolens Grundlægger.

Astrup Sogn, S. 153, se ovfr. under Tiset Sogn.

Odder Sogn. S. 162. I Odder er 1905 oprettet *Hads Herreds Landbobank. Horsens-Odder Banen* aabnedes $^{14}/_{5}$ 1904.

Hundslund Sogn. S. 167. Lynet slog ned i Kirketaarnet $^{5}/_{8}$ 1904 og splintrede den vestl. Gavl. — Munkedal solgte 1905 *Ovdrupgd.* for 151,000 Kr. til C. Grandjean.

Fruering Sogn. S. 180. *Herschendsgave* er efter Peter Herschends Død $^{19}/_{6}$ 1904 gaaet over til Broderen Chr. Fr. H.

Hammel Sogn. S. 199. I Hammel er 1905 oprettet en Bank.

Paa *Himmelbjærget*, S. 215, afsløredes $^{27}/_{8}$ 1905 et Mindesmærke for Forstander Budde.

Græstrup Sogn, S. 219, er ved Res. af $^{3}/_{12}$ 1903 fra $^{1}/_{1}$ 1904 blevet et eget Pastorat.

Rodvigsballe, S. 220, solgtes ved Aukt. 1905 for 122,600 Kr. til Forpagter Lassen.

Klovborg Sogn. S. 233. Græstrup er fra $^{1}/_{1}$ 1904 ikke mere Anneks.

Østbirk Sogn. S. 243. *Julianelyst* solgte N. J. Lund i 1905 for 175,000 Kr. og en Livrente paa 5000 Kr. til sin Brodersøn P. A. Lund.

Hanstedgaard, S. 252, blev solgt i 1904 til Forpagteren, H. Harries, for 100,000 Kr.

Rask, S. 264, skødedes 1905 for 211,000 Kr. til Fabrikant Ebbe Sørensen (Hølund).

Vejle. S. 276. Grundstenen til den nye *Vor Frelsers Kirke*, hvis Arkitekt efter Kochs Død er Magdahl Nielsen, nedlagdes $^{19}/_{9}$ 1904. — S. 280. Der er et *Pensionat for blinde Kvinder* (se I_{2} S. 234). *Sommerteatret* brændte $^{9}/_{7}$ 1904. Et nyt Vandværk i Grejsdalen blev færdigt $^{5}/_{9}$ 1905. Der skal opføres en ny Toldkammerbygning i 1906 (Arkitekt: J. V. Petersen). — S. 283. En ny Bankbygning (Arkitekt: N. Christof Hansen) er opf. 1905.

Byens Hist. S. 284. Se *S. Hansen*. Gamle Borgpladser ved Vejle, i „Vejle Amts Aarbøger“. 1905.

Fredericia. S. 300. Se Saml. t. j. Hist. 3. R. IV om Befæstningsanlæg paa den vestl. Side af Lille Bælt.

Kolding. S. 309. En ny Kommuneskolebygning er opf. 1905.

Til Litt., S. 325, tilføj: *P. Eliesen*, Bidr. til K. Bys Hist. i det 19. Aarh., i „Vejle Amts Aarb.“ 1905.

Stovby Sogn. S. 336. Efter Greve A. F. Rantzaus Død $^{13}/_{1}$ 1904 er Sønnen, cand. jur. Kaj R.. Besidder af *det grevelige Rantzauske Forlods.*

Aas Sogn. S. 341. I Kirken, der 1904 restaureredes under Ledelse af Prof. H. Amberg, er der fundet Kalkdekorationer.

Klakring Sogn. S. 342. Danmarks Børnehjælpsforening har i 1904 i Juelsminde aabnet et Hjem for tuberkelangrebne Børn, *Buddes Minde.*

Vejle Landdistrikt. S. 380. Hvenegaard solgte 1904 *Pedersholm* for 185,000 Kr. til Inspektør Christensen.

Kjeldkjær, S. 384, blev af Hansen og Rasmussen mageskiftet i 1905 for 104,000 Kr. til Grosserer Rosendahl.

Refstrup, S. 386, blev af Fenøe i 1904 solgt til Godsforvalter Friis (Bækkeskov) og Mejeriejer Jensen.

Jelling Sogn. S. 391. I Jelling indviedes i 1904 en By- og Seminarieskole, i 2 Stokv., Arkitekt: Christof Hansen (se „Architekten" $^{6}/_{8}$ 1904).

Erritsø Sogn. S. 410. Litt.: *H. Ussing*, Stednavne i E. Sogn, i „Danske Studier" 1905 S. 157 flg.

Kolding Købstads Landdistrikt. S. 423. *Dyrehavegaard* har c. 21 Td. Hrtk., c. 260 Td. Ld.

Elkjærholm, S. 433, solgte B. Petersen i Jan. 1906 for 170,000 Kr. til cand. Bech.

Ødis Sogn. S. 445. Jacobsen solgte 1904 *Drenderup* for 123,500 Kr. til Niels Finkemann (Slesvig).

Ringkjøbing. S. 458. En Havn er anlagt, færdig Nov. 1905. — S. 465. Der er i 1905 opf. en Embedsbolig for Borgmesteren (Arkitekt: U. Plesner).

Holstebro. S. 462. Et særligt Syn i 1903 bestemte, at Kirken skulde udvides ved Tilbygning af Sideskibe eller afløses af en ny Kirke. — S. 464. Ved Res. af $^{28}/_{6}$ 1904 er der fra $^{1}/_{9}$ 1904 oprettet et Kaldskapellani for Holstebro med Annekssognet Maabjærg. — S. 465. Gasværket er i 1905 for 80,000 Kr. solgt til Kommunen; 1904 vedtog Kommunen at anlægge et Vandværk. — S. 468. *Holstebro-Herning Banen* indviedes $^{11}/_{10}$ 1904; over Storaaen ved Byen fører en Jærnbanebro, c. 125 F. lang og 23 F. over Vandspejlet.

Bovbjærg Fyr, S. 507, er i 1904 forandret til et Blinkfyr, og Lysstyrken er forøget.

Rammegaard, S. 511, blev 1905 solgt af Ebbensgaard for 90,000 Kr. til J. Laursen.

Hjerm Sogn. S. 520. Ved Feldborg indviedes $^{11}/_{12}$ 1904 et Kapel; det kostede 21,000 Kr., hvoraf Staten gav de 17,000.

Fru Hagensen solgte *Volstrup*, S. 521, Feb. 1904 til Forpagteren, J. Gottrup.

Sal Sogn. S. 538. I *Vinderup* indviedes $^{4}/_{2}$ 1906 en Kirke.

Sevel Sogn. S. 547. *Stubbergaard* blev i 1904 af Rørdam solgt for 113,000 Kr. til Forstander Nielsen Svinninge, Hadsten Folkehøjskole.

Haderup Sogn. S. 548. Haderup fik 1903 Apotek. L. 8 f. n.: Nerlust, læs Nerenst.

Hodsager Sogn. S. 550. Den nye Kirke (Arkitekt: Ahlmann) indviedes $^{6}/_{12}$ 1903.

Vilbjærg Sogn. S. 556. I Vilbjærg indviedes $^{17}/_{12}$ 1905 en ny, af Sognebeboerne bekostet Kirke.

Ikast Sogn. S. 565. Kirken brændte helt $^{4}/_{12}$ 1904.

Herningsholm, S. 570, L. 9. Wood, l. Waad. Biehl solgte Gaarden 1905 for 145,000 Kr. til Lauridsen.

S.-Felding Sogn. S. 573. Fængselsselskabet har paa det indkøbte Areal (se V S. 918) indrettet et Optagelseshjem for løsladte Mandsfanger, aabnet $^{1}/_{5}$ 1904.

Skarrild og **Arnborg Sogne**, S. 575, ere blevne egne Sognekommuner fra $^{1}/_{4}$ 1906 (Res. af Juli 1905).

S.-Nissum Sogn. S. 581. Sluserne ved *Torsminde* solgtes 1904 til Nedbrydning.

Stadil Sogn. S. 610. *Søndervang* mageskiftedes i 1903 til Murer Nielsen.

Ny Sogn. S. 612. I N.-Lyngvig er der 1905-6 opf. et Fyrtaarn, c. 120 F. højt, hvidt Lynfyr.

Herborg Sogn. S. 618. Videbæk fik 1904 Apotek.

Lem og **Ølstrup Sogne**, S. 622, ere egne Sognekommuner fra $^1/_4$ 1906.

Ribe. S. 652. Nordnaalen paa Kortet er vendt forkert, saaledes som det ses paa medfølgende Rids. — S. 658. Paa et Hus i Grønnegade har Turistforeningen $^{26}/_9$ 1903 indsat en Marmortavle med Indskrift: „Her og paa Nabogrunden mod N. laa Ribe Raadhus i c. 300 Aar indtil 1709. 2. Marts 1460 blev Kong Chr. I herfra udraabt som Landsherre i Slesvig og Holsten". — S. 659. Samme Forening har Juli 1904 opsat en Marmorplade paa Ejendommen Bispensgade 135 til Minde om Bisp Christian, der stiftede Puggaard og boede i den ældre Bispegaard her og paa Nabogrundene; ligeledes opsattes Sept. 1905 en Marmortavle paa Sparekassens Ejendom Hj. af Skole- og Grydergade til Minde om Domskolen. — S. 665. Ifl. Lov af $^{10}/_2$ 1905 om Understøttelse til Oprettelsen af en Sindssygeanstalt ved R. som selvejende Institution opføres siden Sommeren 1905 et stort Bygningskompleks paa Ladegaardsmarken Ø. for Jærnbanestationen (Arkitekt: N. Christ. Hansen, Vejle). — S. 666. Paa et Hus i Sønderportsgade, Hj. af Bispensgade, har Turistforeningen i Juli 1904 opsat en Mindetavle om Maren Splid, der boede her og blev brændt 1641.

Til Litt., S. 683, tilføj: *J. Helms*, Oplevelser i R. under Krigen 1864, og *C. N. Termansen*, St. Klemens Kirke i R., i „Fra Ribe Amt", henholdsvis 1904 og 1905.

Ribe Domkirke. S. 688. Broncedørene i Kathoveddøren, modell. af Marie Nielsen, indsattes i 1904. — S. 695. Kirkens Indvielse fandt i Kongehusets Nærværelse Sted $^7/_8$ 1904. — S. 699. Under en Storm $^6/_4$ 1905 ødelagdes en Del af Kirkens Kobbertag. I Sommeren 1904 opdagedes Svamp i Klokketaarnet, hvorved en Restauration nødvendiggjordes.

Til Litt., S. 699, tilføj: R. Domkirke eller „Vor Frue i R.", Vejledning for Besøgende, Ribe 1904, og „Architekten" $^{13}/_8$ 1904.

Varde. S. 704. Fattiggaarden, med Tilliggende af 130 Td. Ld., solgtes Feb. 1905 for 25,000 Kr.

Esbjærg. S. 713. Den nye Banegaard indviedes $^{22}/_2$ 1904 (se „Architekten" $^7/_5$ 1904). Sømands- og Fiskerhjemmet ved Havnen (Arkitekt: Koefoed) indviedes $^{13}/_{12}$ 1903. — S. 714. Der skal i 1906 opføres en ny Post- og Telegrafbygning. — Ved Havnen, S. 719, er der $^{15}/_{10}$ 1904 oprettet en Stormvarsels-Station.

Lønne Sogn. S. 732. I Lønne er opf. en ny Kirke (Arkitekt: Magdahl Nielsen), indviet $^4/_{12}$ 1904; den gl. Altertavle fra den gl. Kirke har faaet Plads her (se „Architekten" $^{12}/_{11}$ 1904).

Ho Sogn. S. 734. Paa *Skallingen* opføres der siden 1904 Risgærder som Værn mod Sandflugten,

Oksby Sogn. S. 736. Se *J. Olsen*, O. gl. Kirker og Kirkegaarde, i „Fra Ribe Amt" 1905.

Ølgod Sogn, S. 743, fik Apotek 1903.

Skads Herred, S. 746, L. 6 f. n.: 440 Td., læs 2652 Td. (÷ 34 for Esbjærg).

Vorbasse Sogn. S. 774. I Skjødebjærg Plantage er der 1880 rejst en Mindestøtte for Fægtningen ved Vorbasse. Om Kampen se *O. F. Gedde*, Rytterfægtningen ved V., i „Fra Ribe Amt" 1904.

Lejrskov Sogn. S. 779. Det 1880 opf. Forsamlingshus ligger ikke i Egholt, men i Ferup.

Hjarup og Vamdrup Sogne, S. 780, ere to særskilte Kommuner fra $^1/_4$ 1906.

Vamdrupgaard, S. 788, solgte Nielsen 1904 for 122,000 Kr. til J. C. Jacobsen.

Lindknud Sogn. S. 791. I Hovborg Plantage er der 1905 rejst en Mindesten for Kromand Joh. Chrf. Sørensen († 1880), hvem Anlægget af Plantagen særlig skyldes (se Hedeselsk. Tidskr. 1905, S. 222). — Litt.: *J. Nissen,* Om Fattigvæsenet i Brørup og Lindknud Sogne i 18. Aarh., i „Fra Ribe Amt“ 1905.

I *Skibelund Plantage,* S. 799, er $^{24}/_9$ 1905 afsløret et Mindesmærke for Præsten Corn. Appel (Granitsten med Bronceportrætmed. af Hansen-Jacobsen).

Vejen Sogn. S. 802. Sandbjærggd., læs *Sandsbjærggd.*; Kjærdalgd., læs *Kjærsdalgd.* — S. 803, L. 2.: 1893, læs 1897.

Læborg Sogn, S. 804, L. 16: Jensen, læs Jessen.

Gjørding Hrd., S. 805, L. 6 f. n.: 4341, læs 3341.

Vilslev Sogn. S. 812. Litt.: Sognepræst Knud Langes Optegnelser om Vilslev og Hunderup Sogne, i Saml. t. j. Hist. 4. R. IV; *L. Madsen,* Vilslev Sogn i 19. Aarh., i „Fra Ribe Amt“ 1905.

Færø Amt. S. 849. Til Litt. tilføj: *Dan. Bruun,* Fra de færøske Bygder (Særtr. af Tidsskr. f. Landøkonomi), Kbh. 1905.

Thorshavn. S. 853. I 1905 er der opf. et Baptistforsamlingshus, en Bygning for den s. Aar oprettede Navigationsskole og en egen Bygning for Sparekassen. — S. 855. Koncession paa en Telefonledning fra Thorshavn til Vestmanhavn (den første paa Øerne) gaves $^{28}/_7$ 1905.

I Thorshavn, S. 857, er Prof. Niels R. Finsen († 1904) født 1860.

Thorshavn Landdistr. S. 857. Ved *Arge* er der 1904 anlagt en Baadehavn.

Kvivig. S. 862. Den nye Kirke indviedes $^{13}/_{12}$ 1903.

Kvalvig, S. 862, har faaet Hvalfangerstation 1905.

Skaalevig Sogn, S. 876, L. 25. Joesen, læs Joensen.

Tilføjelser og Rettelser til Stedregistret i V Bind.

Aabjærg Sø V 610
Ans, Lb., IV 742
Astrup, Hgd., Grinderslev So., V, læs IV
Dyaa, læs Dybaa
Flattehave III 283, læs 282
Fløbjærg, læs Fløjbjærg
Fosum, Lb., læs Forsum
Fussing Sø IV 714
Hugsø V 610
Højene, Lb., læs Højme
Højris, Gd., Veggerby So., IV 857, læs 458
Juelsminde Stationsby, V 432, læs 342
Krængerne, Hse., læs Krangerne
Kyringe, Lb. II 639, læs 637
Muckadell, Grevskab, III 683
Pileværn, læs Pilværn
Raabymagle III 962, læs II
Raadvad, Lb., Hansted So., læs Raadved
Rygd., Hgd., Langaa So., III 712, læs 715
Røgildgd. IV 277, læs 247
Salteby, læs Saltøby
Skallesø IV 534, læs V
Skave, Lb., V 519, læs 517
Skjoldemose, Hgd., III 688, læs 638
Smorup IV 5, læs 504
Svejgd., Bjerager So., V 161, læs 160
Taarupgd., Hgd., V 653, læs IV
Tjærestrup, læs Tjæreby
Vaaen, Gde., IV 50
Vejle, Kbst., V 202, læs 272
Vestervandet Sø IV 258, læs 238

Alfabetisk Register

til

Kort over Kjøbenhavn og Frederiksberg.

Bogstav- og Talangivelserne efter Navnene betegner den Kvadrat paa Kortet, hvori Navnet maa søges. Et lille Bogstav efter Kvadratangivelsen betyder, at vedkommende Bygning o. lign. paa Kortet kun er betegnet ved det anførte Bogstav.

Forklaring til de paa Kortet med Bogstaver angivne Bygninger m. m., ordnet efter de Kvadrater, hvori de er beliggende.

H-10

a. Frederiksberg Epidemihospital

I-11

a. Frederiksberg gamle Hospital
b. Frederiksberg Arbejderhjem
c. Baptistkirke (Fredskapellet)
d. Brandstation
e. Frederiksberg Birkekontor
f. Siloam
g. Alléenberg

K-8

a. Missionshuset „Karmel"

K-9

a. Marthahjemmet

K-10

a. Erik Menveds Vej

K-12

a. Rosenkranskirken
b. Sankt Mariæ Hospitium

K-13

a. Arbejdernes Forsamlingsbygning

L-9

a. Metodistkirken „Bethania"
b. Kommuneskole
c. Kommuneskole
d. Sankt Josephs Hospital

L-11

a. Martins Kirke
b. Adventistsamfundets Kirke „Ebenezer"
c. Bethsaida
d. Børnehjem

M-8

a. Bræstrups Stiftelse
b. Kommuneskole
c. Sankt Lukas Stiftelse

M-9

a. Kommuneskole
b. Sankt Andreas Kirke
c. Lutherske Missionsforenings Forsamlingshus

M-11

a. Den frie Udstilling